

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ISBN 1105 - 7785

ISBN 960-7036-91-3

960-7036-88-3 (set)

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι,

Fax (01) 3644 996

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΙ Ζ' 1951 - Η' 1955/1956 - Θ' 1961

ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ

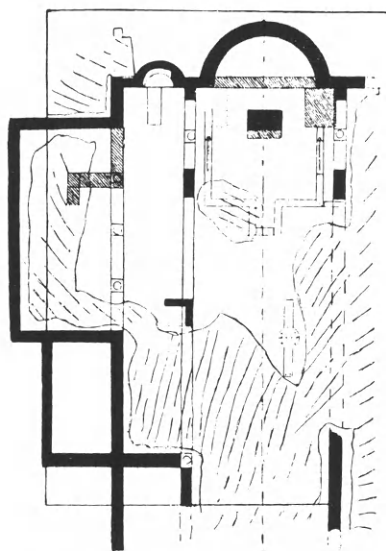
ΑΘΗΝΑΙ 1999

Η ΣΤΑΥΡΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ

Ἐνεργουμένης τὸ 1930 ὑπὸ τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν τοῦ Λιμένος Θάσου ἀποχωματώσεως ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ χωρίου πρὸς σχηματισμὸν δημοσίου κήπου ἀφ' ἑνὸς καὶ νέας προκυμαίας ἀφ' ἑτέρου, ἀπεκαλύφθησαν ἀρχιτεκτονικὰ τινὰ μέλη καὶ λείψανα τοίχων κτηρίου, ὅπερ, εἰδοποιηθεὶς, ἐξήτασε καὶ ἀνέσκαψεν ἐν μέρει κατ' Ἰούλιον τοῦ 1930, ἐντολῇ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ὁ τότε ἑφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας κ. Νικ. Κοτζίᾱς. Ἡ γενομένη ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ἐπετεύχθη τότε ἡ ὁλοσχερὴς ἀποκάλυψις. Σχετικὴν πρὸς τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀνακοίνωσιν ἔκαμεν ὁ ἀνασκάψας ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν ἀνασκαφήν, εἰς τὸ 3ον διεθνὲς συνέδριον βυζαντινῶν σπουδῶν, τὸ συγκροτηθὲν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1930 ἐν Ἀθήναις, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν κατετέθη, δυστυχῶς, περίληψις¹. Συγχρόνως σχεδὸν ὁ συνάδελφος κ. Γ. Σωτηρίου ἐδημοσίευσε², κατὰ παραχώρησιν τοῦ ἀνασκάψαντος, ἐκπονηθὲν ὑπ' ἐκείνου πρόχειρον σχέδιον τῆς βασιλικῆς καὶ ὑπέδειξε δι' ὀλίγων τὴν σπουδαιότητα τοῦ μνημείου.

Πλὴν δυστυχῶς τὸ δημοσιευθὲν σχέδιον (εἰκ. 1) ὄχι μόνον ἀτελὲς τυγχάνει ἀλλὰ καὶ ἐσφαλμένον εἰς οὐσιώδη αὐτοῦ σημεῖα, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν.

Εὐτυχίᾳς νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν Θάσον κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1931 ἐπελήφθην τῆς ἀκριβοῦς καταμετρήσεως καὶ μελέτης τῶν τε σωζομένων ἑδαφῶν κατα-

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου κατὰ σχέδιον Ν. Κοτζίᾱ.
(Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 210).

¹ Πρβ. Actes du IIIe Congrès international d'études byzantines, édités par A. C. Orlandos, secrétaire général du congrès, Athènes 1932 σ. 231.

² Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 210. (Ἐκυκλοφόρησε τὸ 1931).

σκευῆς τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κατὰ χώραν διατηρηθέντων ἀρχιτεκτονικῶν καὶ γλυπτῶν αὐτοῦ μελῶν. Τὴν τελικὴν ὁμῶς δημοσίευσιν τοῦ μνημείου, ἣτις ἐν τῷ μεταξὺ μοὶ παρεχωρήθη, λίαν εὐγενῶς, παρὰ τοῦ κ. Κοτζιᾶ, ἀνέβαλον τότε, ἐπειδὴ ἐπεθύμουν νὰ συμπληρώσω τὴν ἀνασκαφὴν πρὸς καθορισμὸν ἰδίᾳ τοῦ μήκους τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ καὶ τινων ἄλλων στοιχείων. Ἐν τῷ μεταξὺ, κηρυχθέντος τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ἡ Θάσος κατελήφθη τὸ 1941 ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καί, ὥς εὐνόητον, πᾶσα ἐν αὐτῇ ἐπιστημονικὴ ἐργασία Ἑλλήνος ἀπέβαινεν ἀδύνατος. Ὅταν ὁμως, παρελθούσης τῆς ἐχθρικῆς κατοχῆς, ἠδυνήθην καὶ πάλιν νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν νῆσον (1946) διεπίστωσα μὲ μεγάλην μου λύπην, ὅτι πᾶν ἔχγος τῆς βασιλικῆς εἶχεν ἐξαφανισθῇ¹, ἐξαιρέσει μόνον τῆς μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδος της, ἣτις ὁμως καὶ αὕτη εἶχε, κατὰ τὸ ἄνω μέρος τῶν τοίχων της, διαρρυθμισθῇ εἰς ἀνθῶνα! (*jardinière*).

Οἱ κατακτηταὶ κρημνίσαντες τὰ σωζόμενα τμήματα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ἀπεμάκρυναν τὰ καλῶς διατηρούμενα μαρμάρινα λείψανα τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ ἁμβωνος ὥς καὶ τὴν βάσιν τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ τὰ παρ' αὐτὴν βάθρα τῶν ἱερέων, ἵνα δῆθεν ἐπιτύχωσι τὴν ἰσοπέδωσιν τῆς πλατείας χάριν τῆς μετατροπῆς αὐτῆς εἰς κήπον!

Εὐτυχῶς πάντα σχεδὸν τὰ εἰς μακρὰν ἀπόστασιν μετακομισθέντα μαρμάρινα τεμάχια ἠδυνήθην καὶ πάλιν νὰ ἀνεύρω καὶ τῇ βοηθείᾳ τῶν λεπτομερῶν σχεδίων μου νὰ ἀποκαταστήσω εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν, τῇ προθύμῳ βοηθείᾳ τοῦ ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων Καβάλας κ. Δημητρ. Λαζαρίδη. Ὑπελείπετο ὁμως πάντοτε ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ μήκους τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς βασιλικῆς, ἣτις καὶ αὕτη ἐπετεύχθη δι' ἀνασκαφῆς ἐνεργηθείσης κατ' Ἰούνιον τοῦ 1948 καὶ συνδυσθεΐσης πρὸς ἔρευναν τῶν κάτωθεν τῆς βασιλικῆς σωζομένων ρωμαϊκῶν κτηρίων, ἣν ἐπεθύμει νὰ ἐκτελέσῃ δαπάναις της ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν διὰ τοῦ Βέλγου ἐταίρου της κ. Ch. Delvoye. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς, γενομένη ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν μου καὶ τῇ προθύμῳ βοηθείᾳ τοῦ κ. Delvoye, διηυκρίνησεν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ μῆκος τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διαφόρους λεπτομερείας τῶν προσκτισμάτων, ἀπεκάλυψε δὲ καὶ τὸ ἐγκαίνιον. Σχετικὴ ἐκθεσις περὶ αὐτῆς ἐδημοσιεύθη ἤδη ἐν BCH 1949 σ. 547 - 556. Τὴν τελικὴν ὁμως καὶ λεπτομερεῖ περὶ τοῦ μνημείου δημοσίευσιν ἐπεφυλάχθην νὰ κάμω διὰ τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, εἰς ταύτην δὲ ἤδη καὶ προβαίνω.

Ἡ σημασία τοῦ μνημείου. Τὸ ἐξεταζόμενον μνημεῖον δὲν εἶναι μικρά τις καὶ ἄσημος ἐπαρχιακὴ βασιλική, ἀλλ' ἀποτελεῖ μεγάλης κλίμακος ἔργον, καρπὸν, ἀναμφιβόλως, τῆς πρωΐμου, διὰ τῆς δράσεως τοῦ Ἀποστόλου

¹ Πρβ. καὶ BCH 68 - 69 (1944 - 45) σ. 441.

Παύλου, διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ Μ. Ἀσίας εἰς Μακεδονίαν¹. Οὐ μόνον δὲ λόγῳ τοῦ μεγέθους τῆς ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς κατὰ τὸ πλεῖστον ἀναλλοιώτου παραμεινάνσης σταυρικῆς διατάξεως αὐτῆς², ἀποτελεῖ ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου πολύτιμον στοιχεῖον διὰ τὴν γνώσιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαμορφώσεως τῶν σταυρικῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ὡς κατωτέρω θέλομεν εὐρύτερον ἀναπτύξει.

Θέσις, ὕλικά καὶ τρόπος δομῆς τῆς βασιλικῆς. Ἡ ἐξεταζομένη βασιλικὴ³ κεῖται οὐχὶ μακρὰν τῆς παραλίας τοῦ Λιμένος⁴, ἐκτὸς δὲ τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὅστις ὁμως εἰς τὸ μέρος τοῦτο δὲν σώζεται εἰμὴ εἰς ὀλίγα μόνον σημεῖα, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀπολύτως βεβαία ἡ διαδρομὴ του. Εἰς τὸ αὐτὸ περίπου σημεῖον τοποθετοῦν τὴν «παλαιάν

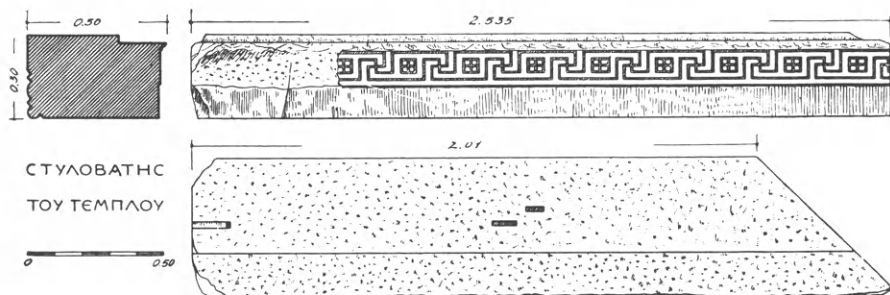
¹ Ἡδὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἡ Θάσος ἀπετέλει τὸν ἀμέσως πρὸ τῆς Νεαπόλεως (Καβάλας) ναυτικὸν σταθμὸν ἐπικοινωνίας μεταξὺ Μακεδονίας καὶ Μ. Ἀσίας. Διὰ τῆς λίαν συχναζομένης ναυτικῆς ὁδοῦ, ἣτις συνέδεε τὴν Τρωάδα Ἀλεξάνδρειαν πρὸς τὴν μακεδονικὴν ἀκτὴν, οὐ μόνον ἡ ἀνατολικὴ τέχνη ἀλλὰ καὶ πολλὰ θρησκευτικὰ δοξασίαι καὶ λατρεῖαι εἰσέδυσαν εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἐξ ὧν τελευταία καὶ ἡ τοῦ χριστιανισμοῦ (δρα σχετικῶς Seyrig, *Quatre cultes de Thasos* ἐν BCH 41 [1927] σ. 225). Τὴν αὐτὴν ὁδὸν τῆς διαδόσεως τῶν ξένων λατρειῶν εἰς Μακεδονίαν ἠκολούθησε καὶ ὁ Παῦλος (Πράξ. Ἀποστ. ΙΓ', 9, IB, 5-6 Κορ. Β' 12-13,) ὅστις ἀποβιβασθεὶς κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 49 μ. Χ. εἰς τὸν λιμένα Νεαπόλεως (Καβάλας) καὶ ἐκεῖθεν μεταβάς εἰς Φιλίππους, ἴδρυσεν τὴν πρώτην ἐν Εὐρώπῃ χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ κατόπιν μέγα ἐπέδειξεν ἐνδιαφέρον. Τὴν αὐτὴν ἐπίσης ὁδὸν ἠκολούθησεν ἀργότερον καὶ ἕτερος τοῦ χριστιανισμοῦ ἰσαπόστολος, ὁ ἱερὸς Ἰγνάτιος (+103), ὅστις «*προέσχε τῇ Τρωάδι, εἴτα ἐκεῖθεν καταχθεὶς εἰς Νεάπολιν διὰ Φιλίππων παρῶθεν Μακεδονίαν*» (Migne P.G. 5 σ. 984) Διὰ τὴν χρονολογίαν καὶ παραμονὴν τοῦ Παύλου εἰς Φιλίππους δρα M. Goguel, *Rev. Hist. Rel.* 65 (1912) σ. 310, 321, 323, διὰ δὲ τὴν ἐκκλησ. ἱστορίαν τῶν Φιλίππων Χρυσόστομου, Μητροπολίτου Φιλίππων καὶ Νεαπόλεως, ἄρθρον Φίλιπποι ἐν Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, μάλιστα δὲ τὸ πρόσφατον, ἐξαίρετον ἔργον τοῦ καθηγητοῦ κ. Paul Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale*, Paris 1945 σ. 7-68 καὶ ἐξῆς, ἰδίᾳ σ. 19.

² Ἐν τῇ δημοσιευθέντι ὑπὸ τῶν ἐν Θάσῳ ἀνασκαπτόντων Γάλλων ἀρχαιολόγων γενικῶ τοπογραφικῶ διαγράμματι τοῦ χωρίου καὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Θάσου (BCH 1935 πίν. XVII) ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς βασιλικὴ ἐσχεδιάσθη παραδόξως ὑπὸ τοῦ συντάξαντος τὸ διάγραμμα ἀρχιτέκτονος H. Ducoux μὲ σχῆμα ὀρθογώνιον.

³ Πλὴν ταύτης ἀπεκαλύφθησαν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς καὶ δύο ἄλλαι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαί, ἐξ ὧν ἡ μία ἐν τῇ ἀγορᾷ (BCH 1923, 316).

⁴ Εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι πολλὰ καὶ μεγάλα παλαιοχριστιανικὰ βασιλικά τῆς Ἑλλάδος ἦσαν ἰδρυμένα εἰς μέρη παραλία. Ἀναφέρω προχειρῶς μερικὰ παραδείγματα: Γλυφάδας (Ἀττικῆς), Σικυῶνος (Κορινθίας), Νικοπόλεως (Ἡπείρου), Φθιωτίδων Θηβῶν (Θεσσαλίας), Ἀνθηδόνης (Βοιωτίας), Ἐρεσού, Ἀφεντέλλη, Ἀργάλων καὶ Ἀχλαδεῆς (Λέσβου), Πανόρμου (Κρήτης) κλπ. Τοῦτο βέβαια σημαίνει, ὅτι κατὰ τὸν 4ον καὶ τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα ὑπῆρχεν ἀσφάλεια ἀπὸ πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ἐνεκα τῆς ὁποίας τὰ παραλία κατοικοῦντο ἀκινδύνως ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, προτιμώμενα τῶν ὀρεινῶν ἢ μεσογείων τόπων.

μητρόπολιν», καὶ οἱ παλαιότερον μὲ τὴν τοπογραφίαν καὶ ἀρχαιολογίαν τῆς Θάσου ἀσχοληθέντες Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι Conze¹ καὶ Friedrich². Ὡς δ' ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1948, ἡ ἐξεταζομένη βασιλικὴ ἐκτίσθη ἐπὶ τῆς θέσεως μεγάλης ρωμαϊκῆς οἰκίας³, τὸ ὕλικόν τῆς ὁποίας, ὡς καὶ ἄλλων ἀρχαίων κτισμάτων, ἐχρησιμοποιήθη εἰς μέρος καὶ εἰς τὴν βασιλικήν, ὡς μαρτυροῦσι τοῦλάχιστον τεμάχιά τινα τοῦ μαρμαρίνου στυλοβάτου τοῦ τέμπλου, ἅτινα εἶναι ἐκ δευτέρου χρησιμοποιημένα ἀρχαῖα ἐπιστύλια, διασώζοντα μάλιστα καὶ ἐγκυσιολογίαν, διὰ μαιάνδρον διακόσμησιν (εἰκ. 2).

Εἰκ. 2. Ἐπιστύλιον ἀρχαίου κτηρίου*μετὰ γραπτοῦ μαιάνδρου χρησιμοποιηθὲν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν εἰς τὸν στυλοβάτην τοῦ τέμπλου.

Οἱ κατεδαφισθέντες τὸ 1941 ἐξωτερικοὶ εὐθύγραμμα τοῖχοι τοῦ ναοῦ, πάχους 0.80-0.85 ἦσαν ἐκτισμένοι ἐπιμελῶς μετ' ἀφθόνου ἀσβεστοκονιάματος διὰ λιθοδομῆς ἐξ ἀργιλλοασβεστολιθικῶν πετρῶν, ἐν ᾗ ἐπλεόναζε τὸ μάρμαρον, διετηροῦντο δέ, καθ' ὃν χρόνον ἐμελέτησα τὸ μνημεῖον, εἰς μικρὸν (0,40 ἕως 0,70) ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψος, πλὴν τοῦ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ὅστις ἔχει πάχος 0.95 καὶ ἐσώζετο μέχρις ὕψους 1,10 μ. Εἶναι δ' ἄξιον σημειώσεως, ὅτι καὶ ὁ τοῖχος οὗτος δὲν παρουσιάζει τὰς ἐκ πλίνθων ὀριζοντίας ἐκείνας στρώσεις, αἵτινες παρεμβάλλονται συνήθως μετὰ τῆς ἀργολιθοδομῆς εἰς σύγχρονα χριστιανικὰ κτήρια. Τοῦναντίον ἡ ὀπτόπλινθος ἐχρησιμοποιήθη εὐρέως διὰ τὸν πυρῆνα τῆς βάσεως τῆς ἀγ. Τραπέζης καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς βάθρων τῶν ἱερῶν, ἐν ᾧ πάντα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ τῆς βασιλικῆς μέρη—δάπεδον, κίονες, ὀρθομαρμάρωσις τοίχων, τέμπλον, κιβώριον, ἄμβων, κοσμηται—κατεσκευάσθησαν ἐκ μαρμάρου, ὅπερ ἀφθονον παρῆχον ἀνέκαθεν τὰ φημιζόμενα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα λατομεῖα τῆς Θάσου⁴. Πρέπει ἐν

¹ A. Conze, Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres 1860 πίν. II.

² C. Friedrich, Thasos, Ath. Mitt. 33 (1908) σ. 216 (ἀρ. 21 τοῦ χάρτου).

³ BCH 1949 σ. 556-559.

⁴ Ὁ θάσιος λίθος (μάρμαρον) ἀναφέρεται ὑπὸ τε τῶν Ἑλλήνων (Πλουτ. Κάτων 11—Παυσ. I, 18,6) καὶ τῶν Ρωμαίων συγγραφέων (Plin. N. H. XXXVI, 44, Vitruv.

τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους τὰ λατομεῖα τῆς νήσου δὲν παρῆχον πλέον καλὴν ποιότητα μαρμάρου καὶ εἶχον φαίνεται σχεδὸν ἐγκαταλειφθῇ, ὡς συνάγομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῶν χρησιμοποιοιθέντων διὰ τὴν βασιλικὴν κακῆς ποιότητος μαρμάρων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ περιστατικοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (Poema de se ipso στ. 875 ἔ. Migne P. G., 37 στ. 1089) καθ' ὃ ἱερεὺς τις τῆς Θάσου μετέβη εἰς Κ/πολιν πρὸς ἀγορὰν πλακῶν ἐκ τῶν τότε ἐν ἀκμῇ εὐρισκομένων λατομείων τῆς Προκοννήσου. Ὁρθῶς δὲ καὶ ὁ G. Perrot (ἔ. ἄ.) παρετήρησεν ἤδη, ὅτι ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν ὑπὸ Παύλου τοῦ Σιλενταρίου καὶ τοῦ Προκοπίου ἀναφερομένων μαρμάρων, τῶν χρησιμοποιηθέντων εἰς τὸν διάκοσμον τῆς Ἀγ. Σοφίας, ἀπουσιάζει ὁ θάσιος λίθος.

Προσανατολισμός. Ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου ἀποτελεῖ ὁ ἀσυνήθης αὐτῆς προσανατολισμός. Πράγματι ὁ κατὰ μῆκος ἄξων τοῦ κτηρίου ἀντί, ὡς συνήθως, νὰ διευθύνεται ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, βαίνει ἐνταῦθα σχεδὸν ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν δηλ. μὲ ἀπόκλινιν 67° 30' μοιρῶν πρὸς νότον (πβλ. εἰκ. 3 καὶ 4). Καὶ εἰς ὀρεινὰ μὲν μέρη ἢ μετ' ἐκτροπῆς τοποθέτησις ἐνὸς στενομήκους ὀρθογωνίου κτηρίου, οἷον εἶναι γενικῶς ἡ βασιλική, δικαιολογεῖται ἐκ τῶν ἐδαφικῶν συνθηκῶν¹, εἰς τὸν ἐπίπεδον ὅμως ᾧ ὡρον τοῦ Λιμένος Θάσου, ὁμολογῶ, ὅτι δὲν δύναμαι νὰ εὕρω εὐλογον ἐξήγησιν τῆς μεγάλης ταύτης ἐκτροπῆς. Πάντως γεγονὸς εἶναι, ὅτι κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ὁ κύριος ἄξων τῶν ναῶν σπανίως βαίνει ἀκριβῶς πρὸς ἀνατολὰς ὡς δ' εὐστόχως ἤδη παρετήρησεν ὁ P. Lemerle², πλὴν ἀσημάντων τινῶν ἐξαιρέσεων³, πᾶσαι αἱ μεγάλαι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ ἀποκλίνουν πρὸς νότον. Ἐκ τῶν ἀποκλίσεων δὲ τούτων μέγισται γνωσταὶ μέχρι σήμερον ἦσαν αἱ τῆς Ἀγ. Σοφίας⁴ καὶ Ἀγ. Εἰρήνης⁵ τῆς Κων-

De arch. X, 7,15, Senec. Epist. 86,6—Stat. Silv. I, 5,54 καὶ II, 1,92—Suet. Nero 50.) Περὶ τῶν ἐν Θάσῳ ἀρχαίων λατομείων ὄρα Cousinéry, Voyage dans la Macédoine II, 85 ἔ. A. Conze, Reise auf den Inseln des thr. Meeres 1860 σ. 26 καὶ 33 καὶ G. Perrot, Mémoire sur l'île de Thasos, Paris 1864, σ. 55).

¹ Οὕτω π.χ. εἰς τὸν Μυστρᾶν, ὅπου πάντες σχεδὸν οἱ ναοί, λόγῳ τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς κλιτύος ἐφ' ἧς εἶναι ἰδρυμένοι, παρουσιάζουν ἐκτροπὴν, ὣν τὴν μεγίστην δεικνύει ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης (ὄρα τὸν σχετικὸν πίνακα προσανατολισμοῦ παρὰ Ad. Struck, Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910 σ. 145).

² Philippes κλπ. σ. 285.

³ Βασιλικαί: Θεοτόκου Πηλίου (Wace - Droop, BSA 13 [1906/7] σ. 315) καὶ Ἐν Χανιὰ Παλαιστίνης (Quarterly of the departement of antiqu. of Palestine III σ. 114).

⁴ E. M. Ἀντωνιάδης, Ἐκφρασις Ἀγ. Σοφίας, Ἀθῆναι 1907 τ. I σ. 73.

⁵ W. S. George, The church of St Eirene at C/ple, Oxford 1912 σ. 9.

σταντινουπόλεως (ἀμφότεραι 33°40') καὶ ἡ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἑμμαύς ¹ (46°). Ἦδη ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου ἔρχεται νὰ καταλάβῃ τὴν πρώτην θέσιν εἰς μέγεθος ἐκτροπῆς, ἅτε ἀποκλίνουσα πρὸς νότον κατὰ 67°30'. ² Ἐντούτοις χάριν εὐκολίας καὶ σαφηνείας ἐδέχθην ἐνταῦθα, ὅτι ὁ μέγας ἄξων τοῦ ναοῦ διευθύνεται κανονικῶς ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς.

Τὸ γενικὸν σχέδιον. Ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου παρουσιάζει ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ (εἰκ. 3 καὶ 4), ἕκαστον τῶν σκελῶν τοῦ ὁποίου διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς τρία κλίτη, διὰ κιονοστοιχιῶν, αἵτινες παρακολουθοῦν τὸ σταυρικὸν σχέδιον τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Ἐκ τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ μακρότερον εἶναι τὸ δυτικόν, βραχύτερα δὲ καὶ στενότερα τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον, βραχύτατον δὲ τέλος τὸ πρὸς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ συνεχόμενον ἀνατολικὸν σκέλος. Σχηματίζεται λοιπὸν ἐν κατόψει ἀνισοσκελὴς σταυρός, συγγενὴς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ ἀρχαίου σταυροῦ τοῦ μαρτυρίου ³. Τὸ ὀλικὸν μῆκος τοῦ σταυροῦ ἐξωτερικῶς εἶναι ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς (ἀνευ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ ὑποθετικοῦ νάρθηκος) περίπου 33,70 μ. τὸ δὲ πλάτος ἦτοι ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, περίπου 32,20 μ. Προσκτίσματά τινα ὑπάρχουν καὶ εἰς τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους γωνίας τοῦ σταυροῦ.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον παρουσιάζει καὶ ἐλαφράν τινα λοξότητα.

Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ. Ἡ μεγάλη, ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς, ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ ἔχει ἐσωτερικῶς διάμετρον 7,30 μ. βέλος δὲ 4,46 μ. παρουσιάζει λοιπὸν ὑπερύψωσιν τοῦ κέντρου κατὰ 0,81 μ. Ὁ τοίχος τῆς, ἐκτισμένος δι' ἀργῶν λίθων καὶ ἀφθόνου κονιάματος, ἔχει πάχος 0,95 διατηρεῖται δ' ἐνιαχοῦ εἰς ὕψος 1,10 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Ὁ κύλινδρος τῆς ἀψίδος πατεῖ, ἀλλ' οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶς (βλέπε εἰκ. 3) ἐπὶ πλατυτέρου θεμελίου πάχους 1,10 καὶ ὕψους 1,30, κάτωθεν τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται τὸ στρώμα τῆς ρωμαϊκῆς οἰκίας, τὴν ὁποίαν ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1948 ⁴.

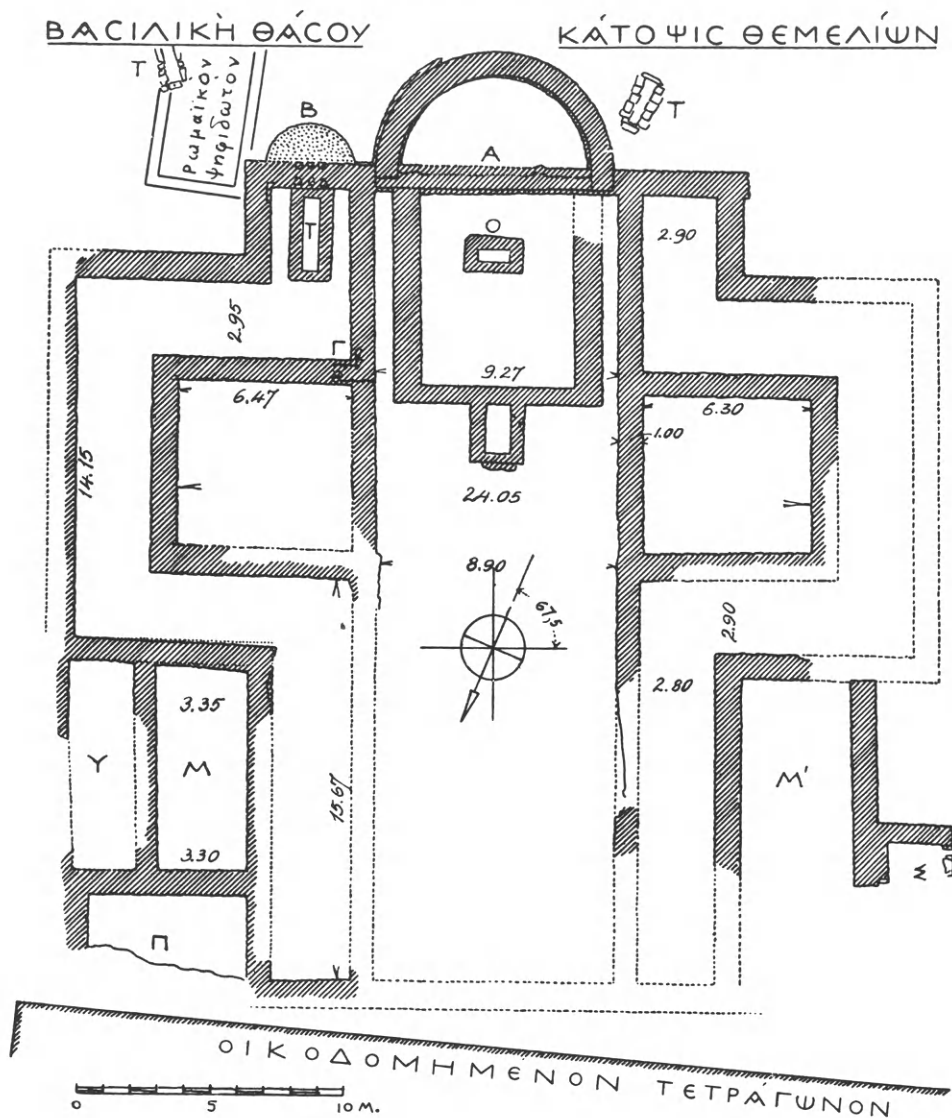
Πρὸ τῆς βουλγαρικῆς καταστροφῆς διεσώζοντο ἐσωτερικῶς κατὰ τὸ βόρειον ἡμισυ τῆς ἀψίδος τμήματα κτιστοῦ κυκλικοῦ βάθρου πλάτους 0,50

¹ H. Vincent et F. M. Abel, Emmaüs, Paris 1932, σ. 8 εἰκ. 5

² Ἰκανοποιητικὴ ἐξήγησις τῶν ἀποκλίσεων δὲν ἔχει δοθῇ μέχρι τοῦδε. Περὶ τοῦ προσανατολισμοῦ γενικῶς τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν χριστ. ναῶν παραπέμπω εἰς τὰ ἔργα τοῦ H. Nissen, Orientation, Berlin 1906 καὶ Neue Jahrb. für das klassische Altertum 1908 σ. 209 - 240. Περὶ δὲ τῶν παλαιοχριστιανικῶν ὄρα ἰδίᾳ τὰ ἄρθρα τοῦ E. Weigand, Die Ostung in der frühchristlichen Architektur ἐν Festschrift Merkle, Düsseldorf 1922 σ. 350 ἔ. καὶ T. D. Atkinson, On the orientation of christian churches, The church quarterly review 128 [1939] σ. 267-279. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν ὑπάρχει ἐν Ἀθήναις, ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τοῦ Lemerle ἔ. ἀ.

³ Πρβλ. Cabrol-Leclercq, Monuments ecclésiastiques et liturgiques, t. 1, n. 621, 1369, 1801.

⁴ Ch. Delvoye, BCH 1949 σ. 556 - 559.

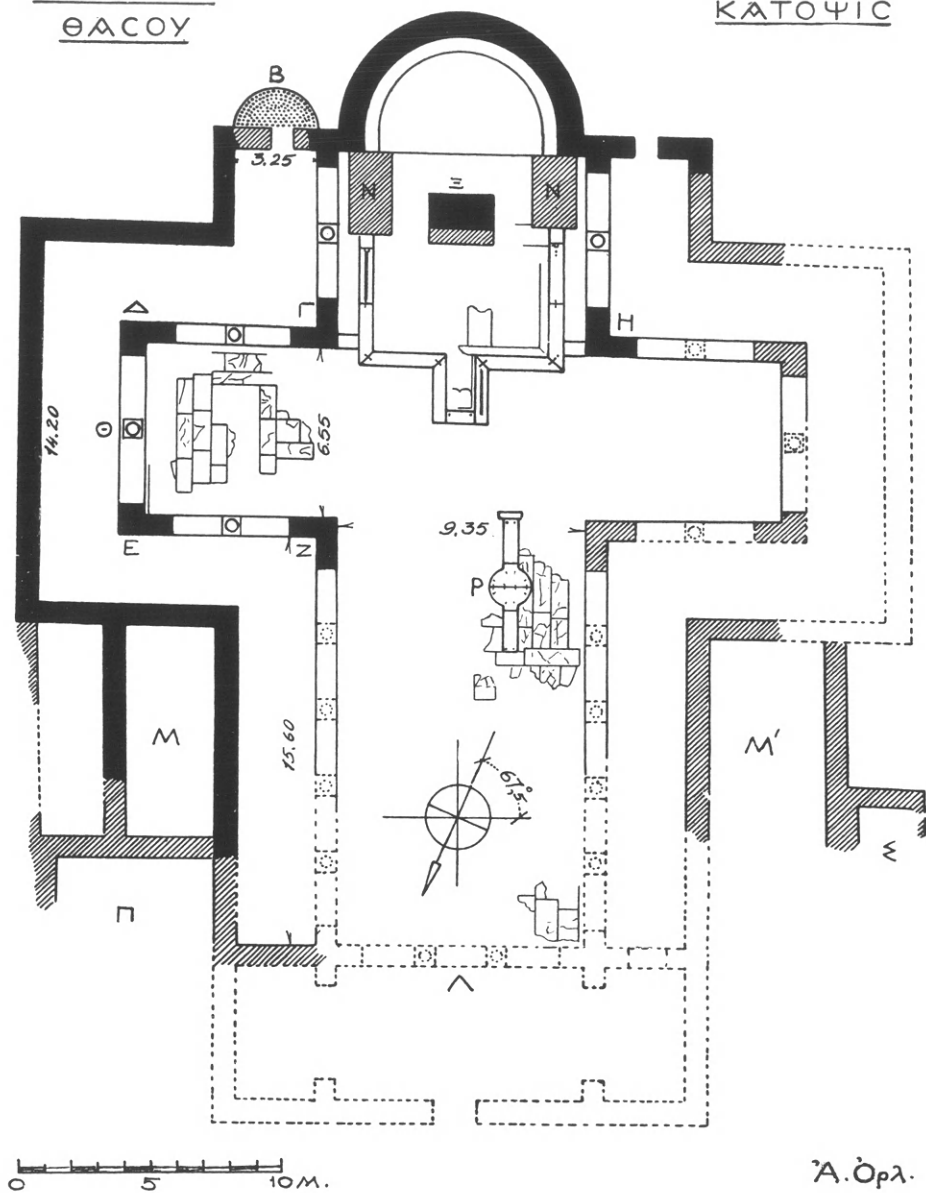

Εικ. 3. Κάτοψις τῶν θεμελίων τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1948.

καὶ ὕψους 0,40, ὅπερ θὰ περιέθεεν ἐσωτερικῶς τὸν τοῖχον τῆς κόγχης. Ἐσώζοντο ἐπίσης ἐπὶ τοῦ τοῖχου ἐσωτερικῶς καὶ τεμάχια κονιάματος, πιθανῶς τοῦ ὑποστρώματος ψηφιδωτῆς διακοσμῆσεως, ἐκ τῆς ὁποίας ὁ κ. Κοτζίās εὔρε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν του, ἐσωτερικῶς τῆς ἀψίδος, ἀβακίσκους χρυσοῦς, βαθυκυάνους, βαθυπορφύρους, λευκοὺς καὶ κιτρίνους.

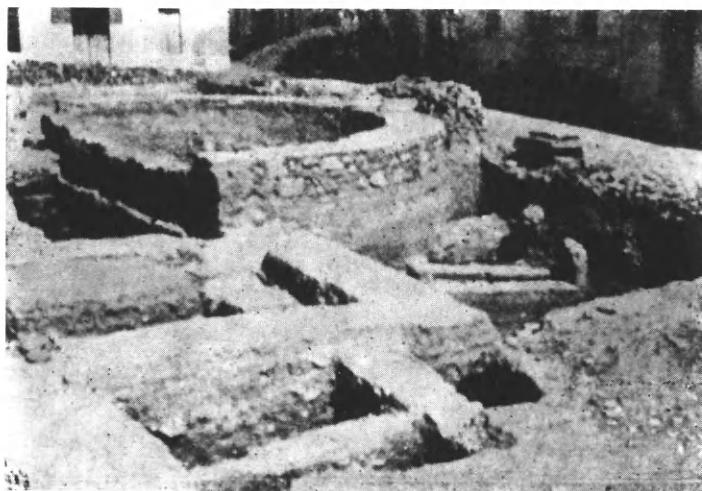
ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΘΑΟΥ

ΚΑΤΟΨΙΣ

Εἰκ. 4. Κάτοπις τῆς βασιλικῆς ὡς ἐσώζετο τὸ 1931, μετὰ συμπληρώσεων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1948.

Κατὰ τὴν χορδὴν τῆς ἀψίδος περιεσώθη τοῖχος πάχους 0,65 καὶ ὕψους 0,50 ἐκτισμένος δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος. Βαίνει καὶ αὐτὸς ἐπὶ πλατυτέρου θεμελίου (εἰκ. 5) δὲν συνδέεται ὅμως ὀργανικῶς πρὸς τὰ ἄκρα τῆς ἀψίδος ἀλλὰ χωρίζεται ἀπ' αὐτῶν διὰ σαφοῦς κατακορύφου ἄρμου. Ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτοῦ ἐπιφανείας διατηρεῖ εἰς τινὰ σημεῖα τεμάχια παχέος ἀσβεστοκονιάματος, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευε προφανῶς διὰ τὴν συγκόλλησιν τῶν πλακῶν τῆς στρώσεως τῆς κόγχης, ἥτις, κατὰ ταῦτα, θὰ εὐρίσκετο 0,53 μ. περίπου ὑψηλότερον τοῦ ἱεροῦ βήματος. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὸ βῆμα ὑψοῦτο, ὡς θὰ ἴδω-

Εἰκ. 5. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ θεμέλια τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ τῆς κάτωθεν ρωμαϊκῆς οἰκίας καὶ ἐνὸς τάφου (δεξιᾷ).

μεν, κατὰ 0,325 ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ λοιποῦ ναοῦ, ἔπεται, ὅτι ἐν συνόλῳ τὸ δάπεδον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ εὐρίσκετο κατὰ 0,85 περίπου ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ ἐμπροσθία παρειὰ τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος θὰ ἦτο ἐπενδεδυμένη διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ὡς μαρτυρεῖ τὸ παχὺ ἐκ κουρασανίου ἐπίχρισμα, ὅπερ τὴν καλύπτει εἰς τινὰ σημεῖα. Πῶς ἐγίνετο ἡ ἀνάβασις εἰς τὴν ὑψωμένην κόγχην τοῦ ἱεροῦ, ἥτις θὰ ἐχρησίμευε διὰ τὸν ἀνώτερον κλῆρον, δὲν γνωρίζομεν. Ἴσως νὰ ὑπῆρχεν κατὰ τὸ μέσον τῆς χορδῆς μία μικρὰ κλίμαξ ἀνόδου, ἐκ δύο ἢ τριῶν βαθμίδων.

Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν ἐμβαδὸν τῆς ἀψίδος ἀνασκαφέν τὸ 1948 μέχρι βάθους 1,95 εὐρέθη περιέχον μεγάλους λίθους καὶ τινὰ θραύσματα ρωμαϊκῶν ἀγγείων ἐκ τῶν λεγομένων δακρυδόχων (lacrymatoria). Ἐκ τοῦ παρὰ τὸν τοῖχον τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης ἰδρυμένου ποτὲ ἐπισκοπικοῦ θρόνου οὐδὲν τεμάχιον ἀνευρέθη.

Ἡ πρόθεσις. Εἰς τὸ εὐθύγραμμον ἄλλοτε ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ἔξεταζομένου ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ εἶναι προσκεκολλημένον ἑξωτερικῶς συμπαγὲς θεμέλιον (εἰκ. 3) ἡμικυκλικοῦ περιῖπου σχήματος, διαμέτρου 3.18 καὶ βέλους 1.35. Τὸ θεμέλιον τοῦτο, βάθους 0.80, δὲν συνδέεται ὀργανικῶς πρὸς τὸ θεμέλιον τοῦ τοίχου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀκκουμβᾷ καὶ πρέπει τούτου ἕνεκα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη, χρησιμεύσασα διὰ τὴν στήριξιν μικρᾶς ἡμικυκλικῆς κόγχης προθέσεως ἀνεγερθεῖσης πιθανώτατα ἐπὶ Ἰουστίνου τοῦ Β' (565-578), ὁπότε ἡ λειτουργία τῆς προθέσεως ἔλαβε μεγαλύτεραν σπουδαιότητα, εἰσήχθη δὲ καὶ ἡ πομπὴ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου.

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ εὐθυγράμμου τέρματος τοῦ νοτίου κλίτους εἶχον σημειώσει πρὸ τῆς βουλγαρικῆς καταστροφῆς τὸ ἄνοιγμα θύρας¹ (0.85 μ.) (εἰκ. 4) ὁμοία τῆς ὁποίας θὰ ὑπῆρχε πιθανῶς καὶ εἰς τὸ βόρειον κλίτος, ἥτις θὰ διηρυνήθη κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς προθέσεως. Διὰ τῶν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τῶν πλαγίων κλιτῶν εὕρισκομένων θυρῶν, τὰς ὁποίας συναντῶμεν εἰς τὴν θέσιν ταύτην καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς², ὁ ναὸς συνεκοινώνει εἴτε πρὸς αὐτὴν ἀνατολικῶς κειμένην, εἴτε πρὸς τὴν κατοικίαν τοῦ ἐπισκόπου ἢ πρὸς ἄλλα δευτερεύοντα προσκτίσματα. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς ἄλλας ἐκκλησίας, ἔνθα τοιαῦται θύραι ἐχρησίμευον διὰ τὴν εἵσοδον τοῦ κοινοῦ³, ἐνταῦθα, ἂν ἑνὸς ἢ μικρότης τοῦ ἀνοίγματος τῶν (0.85 μ.) καὶ ἂν ἑτέρου ἢ παρὰ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ παρουσία των, ὑποδηλοῦν, ὅτι μᾶλλον τὸν κλῆρον θὰ ἐξυπηρέτουν.

Αἱ ἐσωτερικαὶ κιονοστοιχίαι. Ὡς ἤδη εἵπομεν ὁ ναὸς ἔφερε καὶ κατὰ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυρικοῦ σχεδίου του ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας, τεταγμένας ὁμολόγως πρὸς τοὺς 0.85 μ. παχεῖς ἑξωτερικοὺς τοίχους (εἰκ. 3 καὶ 4).

¹ Τὸ κάτωθεν θεμέλιον δὲν παρουσιάζει ἄνοιγμα ἀλλ' εἶναι συνεχές, διὰ λόγους συνδέσεως τοῦ κτηρίου. Τὴν ὑπαρξιν τῆς θύρας ἀναφέρει καὶ ὁ Lemerle (ἔ.δ. 376 σ. 1).

² Π.χ. εἰς βασιλικήν: Σάλωνος (R. Egger, *Forschungen in Salona* I σ. 95) Ἀγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου (Kaufmann, *Handbuch*³, Paderborn 1922 εἰκ. 73) Στουδίου Κ/πόλεως (A. v. Millingen, *Byz. churches in C/ple* σ. 56 εἰκ. 12), Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β (Γ. Σωτηρίου. Ἀρχ. Ἐφ. 1929 πίν. Β καὶ εἰκ. 155), Ἀγ. Προφῆται, Ἀπόστολοι καὶ Μάρτυρες Γεράσων Ὑπεριορδανίας (J. W. Crowfoot, *Churches at Jerash* σ. 31) Ἅγιοι Θεόδωροι αὐτόθι (ἔ.δ. σ. 12), Χισσάρ Μπανιά παρὰ τὴν Φιλιπούπολιν (B. Filon, *Izvestija* τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἰνστιτούτου II (1911) σ. 127 καὶ 144), Στόβων (R. Egger, *Österr. Jahr.* 24 (1938) εἰκ. 26), Θεοτόκου παρὰ τὸ Λουτρὸν Κρήτης (G. Gerola, *Mon. Veneti nell' Isola di Creta* II (1908) σ. 59 εἰκ. 28) Ἀγ. Αἰγνῆς Ρώμης (J. v. Egle, *Baustil und Bauformenlehre* Abt. VI πίν. 6 εἰκ. 11) Φιλίππων Α (μόνον εἰς τὸ νότιον κλίτος) (P. Lemerle, *Philippe κλπ.* Paris 1945 σ. 372, πίν. XXXV-XXXVI), Σαλαμῖνος Κύπρου (Γ. Σωτηρίου, *Βυζ. Μνημ.* τῆς Κύπρου σ. 5) κλπ.

³ Lemerle, ἔ.δ. σ. 373 καὶ τὰ αὐτόθι (σημ. 2) ἀναφερόμενα παραδείγματα.

Ἐσχηματίζετο οὕτω δεύτερος, ἐσωτερικὸς σταυρὸς, ὅστις ὡς ἀνατολικὴν μὲν πλευρὰν εἶχε τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, ὡς δυτικὴν δὲ τὸ χωρίζον τὸν (μὴ ἀποκαλυφθέντα) νάρθηκα ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ τρίβηλον (εἰκ. 4, Λ). Αἱ κιονοστοιχίαι ἔβαινον πᾶσαι ἐπὶ συνεχοῦς, παχέος (1.00 μ.) θεμελίου. Εἰδικῶς τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου κλίτους ἐκτεινόμενα θεμέλια τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ συνηνοῦντο πρὸς ἄλληλα διὰ συνεχοῦς ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς βαίνοντος, 0.98 μ. παχέος θεμελίου, (εἰκ. 3, K, K.) ἀναμφιβόλως χάριν καλυτέρας συνδέσεως καὶ στερεότητος. Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν γωνίαν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 3, Γ) εὗρεσις εἰς βάθος 0.40 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, μικρᾶς τετραγώνου θήκης ἐκτισμένης διὰ πλίνθων. (Ἐξωτ. ὕψ. 0.30, ἐσωτ. 0.27, διαστάσεις 0.10 × 0.15). Ὁ πυθμὴν καὶ τὸ κάλυμμά της ἀπετελοῦντο ἐκ μικρᾶς λιθίνης πλακός, ἐσωτερικῶς δὲ περιεῖχε κίτρινον χῶμα. Ἰσως νὰ προωρρίζετο, ὅπως δεχθῇ σταυρὸν¹ ἢ λείψανόν τι ἁγίου, τιθέμενον ἐκεῖ χάριν καλυτέρας στερεώσεως τοῦ τοίχου².

Αἱ κιονοστοιχίαι δὲν ἀπετελοῦντο μόνον ἐκ κιόνων ἀλλὰ καὶ ἐκ πεσσῶν σχήματος ἀνισοσκελοῦς γάμμα τοποθετημένων κατὰ τὰς γωνίας. (εἰκ. 4) Τὸ πάχος τῶν πεσσῶν ἦτο 0.85, αἱ δὲ ἐξωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ γάμμα 1.93 καὶ 1.20. Ὅμοιοι γαμματόσχημοι πεσσοὶ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀγ. Σεργίου τῆς Γάζης, τούτους δ' ὡς ἐκ τῶν συμφραζομένων συνάγεται, ἀποκαλεῖ ὁ Χορίκιος³ *ἐγγωνίους τοίχους*. Καὶ εἰς μὲν τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὰ δύο ἐγκάρσια σκέλη ὑπῆρχεν ἑφ' ἐκάστης πλευρᾶς ἀνὰ εἰς κίων μεταξὺ ἐγγωνίων πεσσῶν ἢ παραστάδος καὶ ἐγγωνίου πεσσοῦ (ἀνατ. σκέλος), εἰς δὲ τὸ δυτικὸν σκέλος ὑπῆρχον ἀνὰ τέσσαρες πιθανώτατα ἑφ' ἐκάστης πλευρᾶς κίονες ἀντικρῶντες δυτικῶς τὰς παραστάδας τοῦ χωρίζοντος τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου. Ὁ ἀνωτέρω ἀριθμὸς τῶν κιόνων προκύπτει ἐκ τῆς ἀποστάσεως (15.67 μ.) εἰς τὴν ὁποίαν ἀνευρέθη κατὰ τὰς τελευταίας ἀνασκαφὰς ὁ τοίχος τοῦ νάρθηκος, εἰς τὸ βόρ. κλίτος τοῦ δυτ. σκέλους (εἰκ. 3).

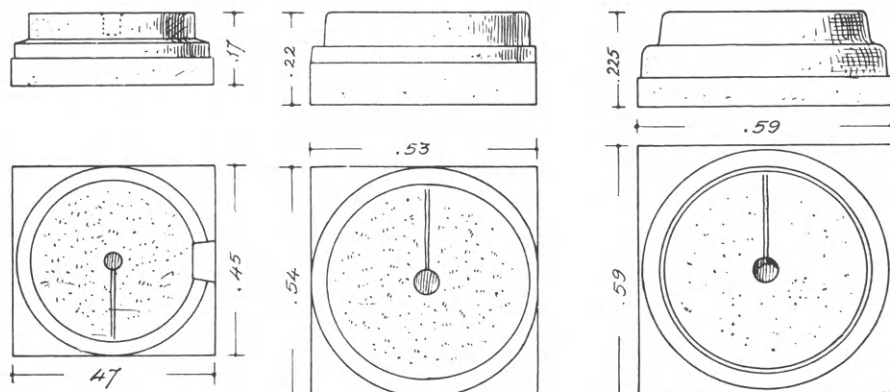
Ἐκ τῶν ἐγγωνίων πεσσῶν, κατὰ χώραν ἀκόμη τὸ 1931 μέχρις ὕψους 0.40-0.70 σωζομένων, ἐμέτρησα τοὺς τέσσαρας τοῦ βορείου ἐγκαρσίου σκέλους (εἰκ. 4, Γ, Δ, Ε, Ζ) καὶ τὸν ἕνα τοῦ νοτίου (Η). Ἐκ τούτων ὁ Ζ διετρεῖτο μέχρις ὕψους

¹ Ὡς γνωστὸν πρὸ τῆς καταθέσεως τοῦ θεμελίου τῶν χριστ. ναῶν ἀνεγινώσκετο ἡ «περὶ συστάσεως ἐκκλησιῶν» εὐχή, συνάμα δὲ ἐπηγνύετο εἰς τὸ ἔδαφος καὶ σταυρὸς, ὡς σαφῶς συνάγεται καὶ ἐκ τῆς χαρακτηριστικῆς φράσεως τοῦ Χ ρ υ σ σ τ ὁ μ ο υ (Ὁμιλία εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Βαῖων, *Migne*, P. G. τ. 61 στ. 717) «ποία ἐκκλησία ἡ μὴ σταυρῷ τετειχισμένη;»

² Σχετικῶς πρὸς τὴν ἰουστινιάνειον Ἀγίαν Σοφίαν Κ/πόλεως ὁ ὑπὸ Ἀνωνόμου γραφεὶς Κῶδιξ 76 τῆς Μονῆς Καρακάλου (Γρηγόριος Παλαμᾶς ΙΣ' (1932) σ. 29) μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἐτίθεντο ἐν «*παντὶ κίονι ἄνω καὶ κάτω λείψανα τίμια ἁγίων*».

³ Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν Ι, 34, σελ. 11 τῆς ἐκδόσεως Förster-Richtsteig.

0,70 ἐσώζετο δ' ἐπὶ τῶν κατακορύφων πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοιχωμάτων του καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσίς του ὁμοίως διετηρεῖτο καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσις τοῦ Η. Εὐρίσκοντο δ' ἐπίσης τότε εἰς τὴν θέσιν των καὶ αἱ βάσεις τῶν δύο κίωνων τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους, ὡς καὶ τῶν δύο τοῦ βορείου σκέλους. Ἡ βάση τοῦ κίονος Θ (εἰκ. 4) δὲν εὐρίσκετο εἰς τὴν θέσιν της, δὲν γνωρίζω δὲ ἂν εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν ὑπῆρχον εἰς ἡ δύο κίονες. Εἰς τὴν ἀναπαράστασίν μου (εἰκ. 3 καὶ 6) παρεδέχθην ἓνα μόνον κίονα διότι ἂν ἐδεχόμην δύο, τὰ μετακιόνιά των θὰ προέκυπτον πολὺ στενότερα τῶν ἄλλων δύο πλευρῶν ΓΔ καὶ ΕΖ, ἐν ᾧ εἰς

Εἰκ. 6. Βάσεις κίωνων τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ ἰσογείου καὶ τῶν ὑπερώων.

ἄλλα σωζόμενα μνημεῖα τοῦ αὐτοῦ τύπου, ὡς π.χ. τὴν Καταπολιανὴν τῆς Πάρου¹, ταῦτα εἶναι μικρότερα.

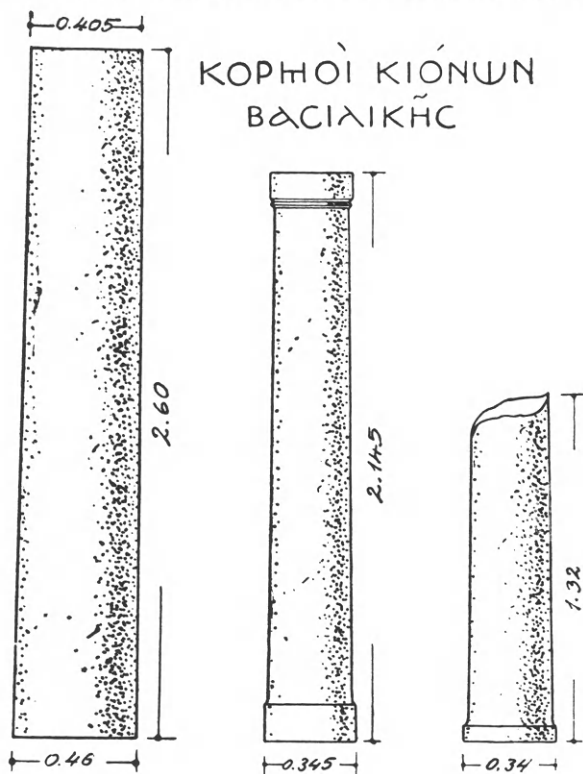
Ὅλον τὸ νότιον τμήμα τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ τὸ πέραν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν ἐξηφανίσθη, πιθανῶς κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ νοτίως τῆς βασιλικῆς διερχομένου δρόμου, τοῦ ὁποῖου μάτην κατέστρεψα ἱκανὸν τμήμα τοῦ λιθοστρώτου (καλντερίμ) μήπως εὕρω εἰς βάθος τὸ θεμέλιον. Τούτου ἕνεκα εἰς τὰ παρατιθέμενα σχέδια τὴν νοτίαν πλευρὰν συνεπλήρωσα συμμετρικῶς πρὸς τὴν βόρειον.

Ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τοὺς κίονας. Τούτων, ὡς εἶπομεν, διετηροῦντο τὸ 1931 μαρμαρίναι τινες βάσεις κατὰ χώραν, ἄλλαι δὲ πάλιν ἦσαν ἐσπαρμέναι ἐντὸς τῆς ἐκτάσεως τοῦ ναοῦ. Αἱ κατὰ χώραν εὐρισκόμεναι ἀποτελοῦνται ἐκ τετραγώνου πλίνθου πλευρᾶς 0,59 καὶ ὕψους 0,07 (εἰκ. 6 δεξιᾶ), μιᾶς ὑπὲρ ταύτην στρογγύλης σπείρας, ὕψους 0,075 μὲ τὴν συνήθη πεπεισμένην παλαιοχριστιανικὴν τομὴν, καὶ τέλος ὑπὲρ τὴν σπείραν ἑνὸς ἐλαφρῶς

¹ Jewell - Hasluck, The church of our Lady of the hundred gates, London 1920 πίν. 10 καὶ M. Bühlmann, Die Kathedrale von Paros ἐν Zeitschr. für Geschichte der Architektur, Beiheft 10, Heidelberg 1910 σ. 10 εἰκ. 4.

στενουμένου κυλινδρικοῦ δακτυλίου, ὕψους 0,08. Τὸ ὄλικόν της ὕψος εἶναι 0,225. Εἰς τὸ ἄνω της μέρος ἡ κυκλικὴ βάσις ἔχει διάμετρον 0,46, φέρει δὲ εἰς τὸ μέσον κυκλικὸν τόρμον χάριν τῆς ἐπ' αὐτῆς γομφώσεως τοῦ κορμοῦ κίονος, ἐπιτυγχανομένης τῇ βοηθείᾳ αὐλακος μολυβδοχοΐας (εἰκ. 6).

Ἄλλαι βάσεις ἔχουσι κάπως μικροτέρας διαστάσεις (πλίνθος πλευρᾶς 0,53, ὕψος ὀλικὸν 0,22). Ὑπάρχουσι τέλος καὶ τινες βάσεις πολὺ μικροτέρων

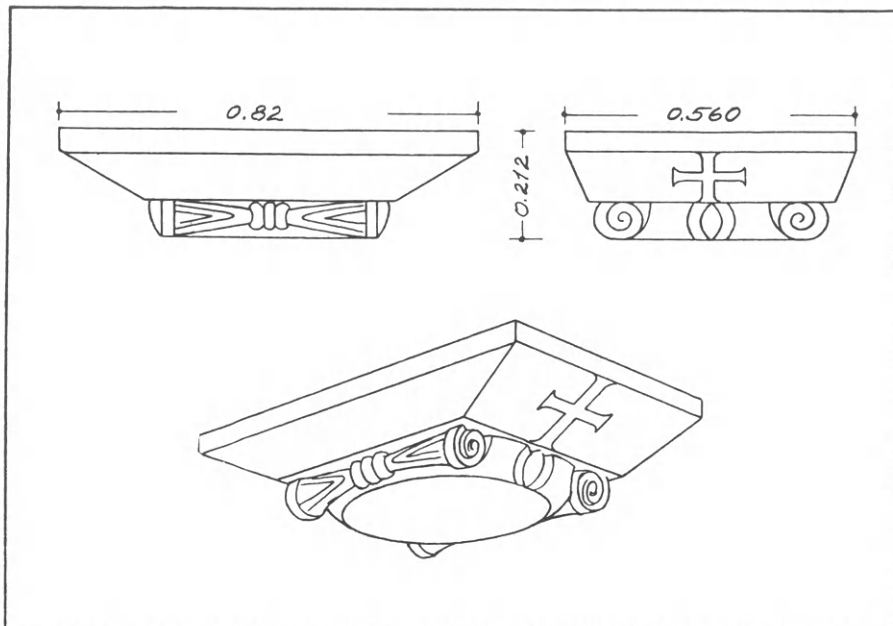
Εἰκ. 7. Κορμοὶ κίωνων τῆς βασιλικῆς.

διαστάσεων (εἰκ. 6 ἀριστερᾷ) μὲ πλίνθον πλευρᾶς 0,47 κυλινδρικήν «σπεῖραν» καὶ δακτύλιον. Αἱ τελευταῖαι αὗται θ' ἀνήκουσιν ἀμφιβόλως εἰς τοὺς κίονας τοῦ γυναικωνίτου, ὃν ἀσφαλῶς θὰ ἔφερεν ὁ ναός. Αἱ βάσεις δ' αὗται, ὡς καὶ τινες τοῦ ἰσογείου, φέρουσι πλαγίας ἐγκοπάς, χάριν τῶν θωρακίων, δι' ὧν ἐφράσσοντο τὰ μετακίονια τοῦ τε ἄνω ὀρόφου καὶ πιθανώτατα τοῦ ἰσογείου, ὡς καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, π.χ. τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου ¹.

Ἐπὶ τῶν βάσεων ἔβαινον μονόλιθοι καὶ ἀρράβδωτοι κορμοὶ (εἰκ. 7) ἐκ

¹ Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 19 εἰκ. 18

κυανίζοντος, κακῆς ποιότητος, ἐντοπίου μαρμάρου. Οἱ κορμοὶ οὗτοι, ὧν ἐσώζοντο τὸ 1931 πέντε, εἶχον κάτω μὲν διάμετρον 0,46, ἄνω δὲ 0,405 καὶ ὕψος μόνον 2.60 μ. Ὅτι δ' οὗτοι ἀνήκον εἰς τοὺς κάτω κίονας συνάγεται οὐ μόνον ἐκ τῆς ταυτότητος τῶν διαμέτρων των πρὸς τὴν τῆς βάσεως ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὁμοίων τόρμων γομφώσεως τοὺς ὁποίους φέρουν κατὰ τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφά-

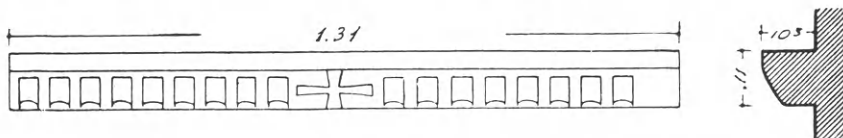
Εἰκ. 8. Κιονόκρανον τῆς κάτω κιονοστοιχίας.

νειαν. Ὑπάρχει ἀφ' ἐτέρου καὶ ἄλλος κορμός, συνολικοῦ ὕψους 2.145 καὶ διαμέτρου κάτω μὲν 0.345 ἄνω δὲ 0.31. Οὗτος πιθανὸν νὰ ἀνήκη εἰς τοὺς κίονας τοῦ γυναικωνίτου. Εἰς τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω του ἄκρον φέρει ἐλαφρῶς ἐξέχουσιν ταινίαν, ὕψους 0.14 (κάτω) καὶ 0.10 (ἄνω) φέρει δὲ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν κάτω του ἐπιφάνειαν κυκλικὸν τόρμον γομφώσεως, ὡς καὶ ἡ ἀντίστοιχος βάσις. Ἀμφοτέρων τῶν ὁρόφων οἱ κορμοὶ φέρουσιν εἰς ὕψος 0.82 οἱ κάτω καὶ 0.73 οἱ ἄνω, ὁπὰς προσηλώσεως τῶν θωρακίων, ἅτινα ἔφρασσον τὰ μετακίονια.

Ἐπὶ τῶν κορμῶν τοῦ ἰσογείου ἔβαινον μαρμαρίνα ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος. (εἰκ. 8) Τὰ κιονόκρανα τοῦ κάτω ὁρόφου παρουσιάζουσι κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὰ ἔσω βλέπουσαν πλευρὰν των ἐχῖνον μὲ ἓν μόνον, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον ὥδιν εἰς τὸ μέσον καὶ δύο κατὰ τὰ ἄκρα ἑλικας κατὰ δὲ τὰς πλαγίας πλευρὰς προσκεφάλαια φέροντα ἐν τῷ μέσῳ τριπλοῦν ζωστήρα, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ πολὺ ἐσχηματοποιημένα φύλλα καλάμου (·). Τὸ ἐπίθημα

ἔχει, ὡς συνήθως, τὸ σχῆμα ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, ἡ ἄνω ὀρθογώνιος ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ἔχει διαστάσεις 0.82×0.56 . Τὸ ὀλικὸν ὕψος τοῦ κιονοκράνου εἶναι 0.212. Ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, ἣτις ἔβλεπε πρὸς τὸ μέσον κλίτος, ἔφερεν ἑλαφρῶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν (εἰκ. 8). Γενικῶς ἡ ἐργασία τῶν κιονοκρανῶν εἶναι ἀμελῆς καὶ ἐντελῶς ἐπαρχιακοῦ χαρακτῆρος.

Ὁμοιον περίπου κιονόκρανον ἦτοι ἰωνικὸν ἀλλὰ μετὰ πολὺ χαμηλοῦ ἐπιθήματος καὶ ἄνευ διακοσμήσεως τοῦ ἔχινου, τοῦ προσκεφαλαίου καὶ τοῦ

Εἰκ. 9. Τεμάχιον ἐκ τοῦ μεταξὺ τῶν ἐπαλλήλων κιονοστοιχιῶν κοσμήτου.

ἐπιθήματος, ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς νήσου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ γυναικωνίτου· διότι αἱ διαστάσεις τοῦ ἐπιθήματος του (0.475×0.475) εἶναι πολὺ μικραὶ σχετικῶς πρὸς τὸ πάχος τοῦ ἐπ' αὐτοῦ βαίνοντος τόξου, ὅπερ δὲν δύναται νὰ ᾔτο μικρότερον τοῦ 0.50. Τοῦ κάτω τόξου τὸ πάχος θὰ ᾔτο 0.75 περίπου, προσαρμόζεται δ' ἄριστα πρὸς τὸ ἐπίθημα τῶν κιονοκρανῶν τοῦ ἰσογείου. Ἐὰν ἀθροίσωμεν τὰ ὕψη βάσεως, κορμοῦ καὶ κιονοκράνου τῶν κίωνων τῶν δύο ὁρόφων λαμβάνομεν διὰ μὲν τοὺς κάτω κίονας ὀλικὸν ὕψος 3.037 ($= 0.225 + 2.60 + 0.212$), διὰ δὲ τοὺς ἄνω πιθανῶς 2.485 ($= 0.17 + 2.145 + 0.17$). Κατὰ ταῦτα τὸ ὕψος τῶν ἄνω κίωνων θὰ ᾔτο περίπου ἴσον πρὸς τὰ $\frac{5}{6}$ τοῦ ὕψους τῶν κάτω.

Τὰ μεταξὺ τῶν κίωνων κενὰ ἐγεφυροῦντο δι' ἡμικυκλικῶν τόξων ἐκτισμένων πιθανώτατα διὰ πλίνθων. Τούτων ὅμως δὲν εὗρέθησαν λείψανα.

Αἱ ἐπάλληλοι τοξοστοιχίαι ἐχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ μαρμαρίνης λοξοτμήτου ζώνης ἢ κοσμήτου, τεμάχιον τοῦ ὁποίου, (εἰκ. 9) ἀσβεστόχριστον, μήκους 1,31 μ. σώζεται σήμερον ἐντοιχισμένον εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ γειτονικοῦ κουρείου Κωστασοφία. Τὸ ὕψος τοῦ κοσμήτου τούτου εἶναι 0,11, ἡ δὲ προσθία, ἑλαφρῶς καμπύλη καὶ κεκλιμένη, ἐπιφάνειά του κοσμεῖται διὰ σειρᾶς κοίλων, ὀρθίων ραβδώσεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἰσοσκελῆς σταυρός. Ἡ τοιαύτη διακόσμησις ἰδιαίξει εἰς κοσμήτας. Τὴν ἐπανευρίσκωμεν π.χ. εἰς τὸν κοσμήτην τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου¹.

Εἶπον ἀνωτέρω (σ. 13), ὅτι μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παρεμβάλλεται ἑκατέρωθεν παχὺ (0,98) συνεχὲς θεμέλιον (εἰκ 3, ΚΚ) τὸ ὁποῖον τὰς συνενώνει· δὲν συμβαίνει ὅμως

¹ Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχαιολ. Δελτίον 1929 σ. 15 εἰκ. 12

τὸ αὐτὸ καὶ μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ἡ ὑπαρξὶς τοῦ θεμελίου K, K θὰ ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ τινὰ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐπ' αὐτοῦ θὰ ἐστηρίζοντο κίονες. Ἡ τοιαύτη ὁμως ἐκδοχὴ ἀποδεικνύεται ἀδύνατος ἐξ αὐτοῦ τοῦ σχήματος τῶν ἐγγωνίων πεσσῶν Γ, Ζ, Η (εἰκ. 4) οἵτινες, ἐὰν ὑπῆρχον μεταξὺ τῶν κιονοστοιχείαι, θὰ ἔπρεπε νὰ τὰς ἀντικρύζουν διὰ παραστάδων, θὰ ἔπρεπε δηλ. νὰ μὴ εἶχον σχῆμα γάμμα ἀλλὰ ταῦ ἢ σταυροῦ, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει εἰς τὴν συγγενῇ σταυρικὴν βασιλικὴν τοῦ Σάλωνος¹. Τοιοῦτο ὁμως σχῆμα οὐδέποτε εἶχον οἱ πεσσοὶ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς, ὡς τοῦτο τρανῶς μαρτυρεῖ καὶ ἡ κατὰ τὸ 1931 ἄριστα ἀκόμη σωζομένη ὀρθομαρμαρώσις τῶν πεσσῶν Ζ καὶ Η ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς. Τὰ κατὰ μῆκος λοιπὸν θεμέλια θὰ κατεσκευάσθησαν ἀπλῶς χάριν καλυτέρας συνδέσεως τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὰς δυτικὰς κιονοστοιχίας², αἵτινες, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐστήριζον τὴν κεντρικὴν στέγην τοῦ ναοῦ.

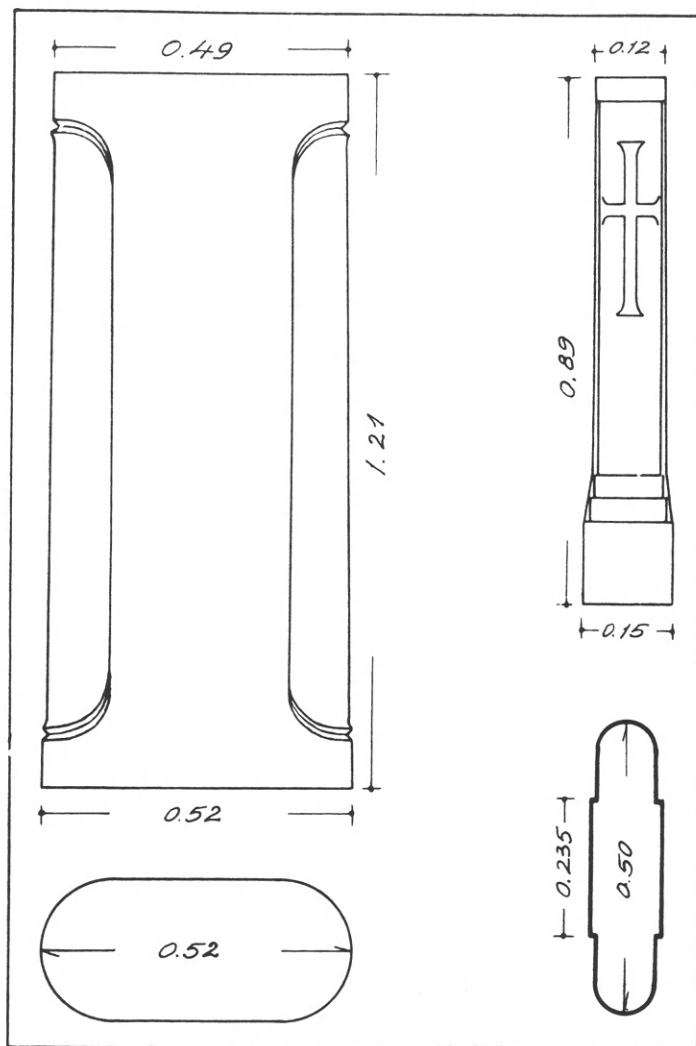
Παράθυρα. Ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου θὰ εἶχεν ἀναμφιβόλως πολλὰ δίλοβα, πιθανώτατα δὲ καὶ πολύλοβα παράθυρα. Τοῦτο τοῦλάχιστον πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅχι μόνον κατ' ἀναλογίαν πρὸς συγγενῇ μνημεῖα (Ἀγ. Δημήτριον καὶ Ἀχειροποίητον Θεσσαλονίκης) ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς εὐρέσεως πολλῶν μαρμαρίνων διαχωριστικῶν κιονίσκων καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐκτάσει τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς τὰ περίεξ, ὡς π.χ. πρὸ τοῦ κατωφλίου τοῦ κατὰ τὰ ΝΑ τῆς βασιλικῆς καταστήματος, εἰς τὴν βόρειον πρόσοψιν τῆς γειτονικῆς οἰκίας Παυλίδη κλπ. Οἱ ἀμφικιονίσκοι τῶν παραθύρων ἀπετελοῦντο, ὡς καὶ οἱ κίονες, ἐκ χωριστῆς βάσεως, κορμοῦ καὶ κιονοκράνου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν δι' ἀναγλύπτου «λατινικοῦ» σταυροῦ γεγλυμμένου ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν στρογγύλων στενῶν πλευρῶν τοῦ κορμοῦ ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ μέσου τοῦ ὕψους³ (εἰκ. 10 καὶ 11). Αἱ πλάγαι μακραὶ πλευραὶ τοῦ κορμοῦ εἶναι πάντοτε ἐπίπεδοι χάριν καλυτέρας ἐπ' αὐτῶν προσαρμογῆς τοῦ τετραξύλου (κάσσης) τοῦ φεγγίτου. Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν καὶ τῶν βάσεων αἱ γλυφαὶ διακόπτονται εἰς τὰ πλάγια διαμορφούμεναι ὡς κεκλιμένα ἐπίπεδα (εἰκ. 11). Τέλος τὰ κιονόκρανα τῶν ἀμφικιονίσκων παρουσιάζουσι τὴν μορφήν ἐπιμήκους ἀνεστραμμένης, κολούρου πυραμίδος, τῆς ὁποίας ὁμως αἱ κεκλιμέναι παρειαὶ δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδοι ἀλλ' ἐλαφρῶς κυματωμέναι (κοιλόκυρτοι) (πβλ. εἰκ. 11). Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, πρὸς τὸν ὁποῖον ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου παρουσιάζει συγγένειαν, εἰς τὴν μεγάλην ἁψίδα τοῦ ἱεροῦ ἀποκατέστησα (εἰκ. 12, 13, 14) πεντάλοβον παρά-

¹ R. Egger, Forschungen in Salona I, Wien 1917, σ. 97, εἰκ. 183.

² Ὅμοια θεμέλια συνδέσεως παρουσιάζει καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Σάλωνος μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ βορ. καὶ τοῦ νοτ. σκέλους τοῦ σταυροῦ. (R. Egger, ἔ. ἀ.).

³ Παράβαλε ὁμοίαν διακόσμησιν εἰς ἀμφικιονίσκους τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ὁρλόγιος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 εἰκ. 4 καὶ 5).

θυρον, τρίλοβα εἰς τὸν νάρθηκα, δίλοβα δὲ εἰς τὰς μακρὰς πλευράς, τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καὶ τὸν φωταγωγὸν καὶ τέλος μονόλοβα, ἡμικυκλικά εἰς τὸν φωτα-

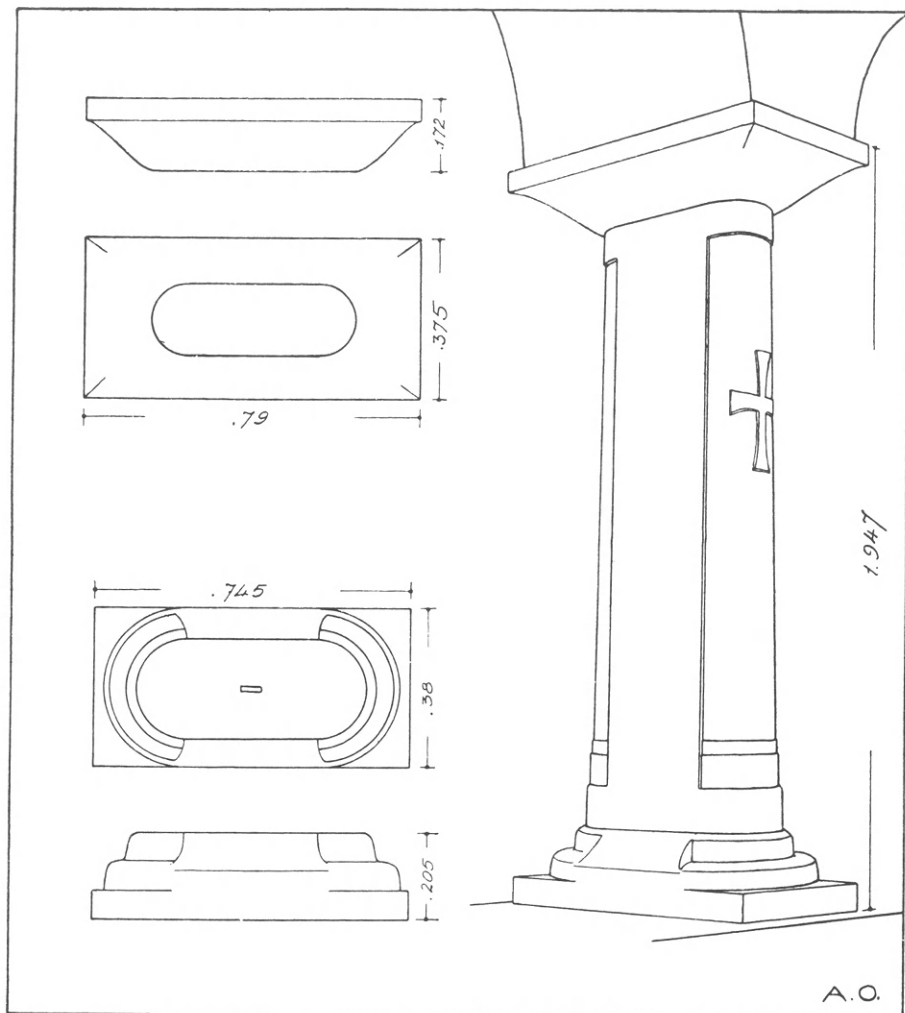
Εἰκ. 10. Κορμοὶ ἀμφικιονίσκων παραθύρων.

γωγὸν¹ τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ. Μικρὰ μονόλοβα παράθυρα τοποθετῶ ἐπίσης καὶ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον, ὑπεράνω καὶ ἑκατέρωθεν τῆς

¹ Ὅμοια ἡμικυκλικά ἀνοίγματα εὐρίσκονται καὶ εἰς τὸν φωταγωγὸν τῶν πτερυγίων τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, (Diehl, *Le Tourneau, Saladin, Monuments chrétiens de Salonique* πίν 14, 17).

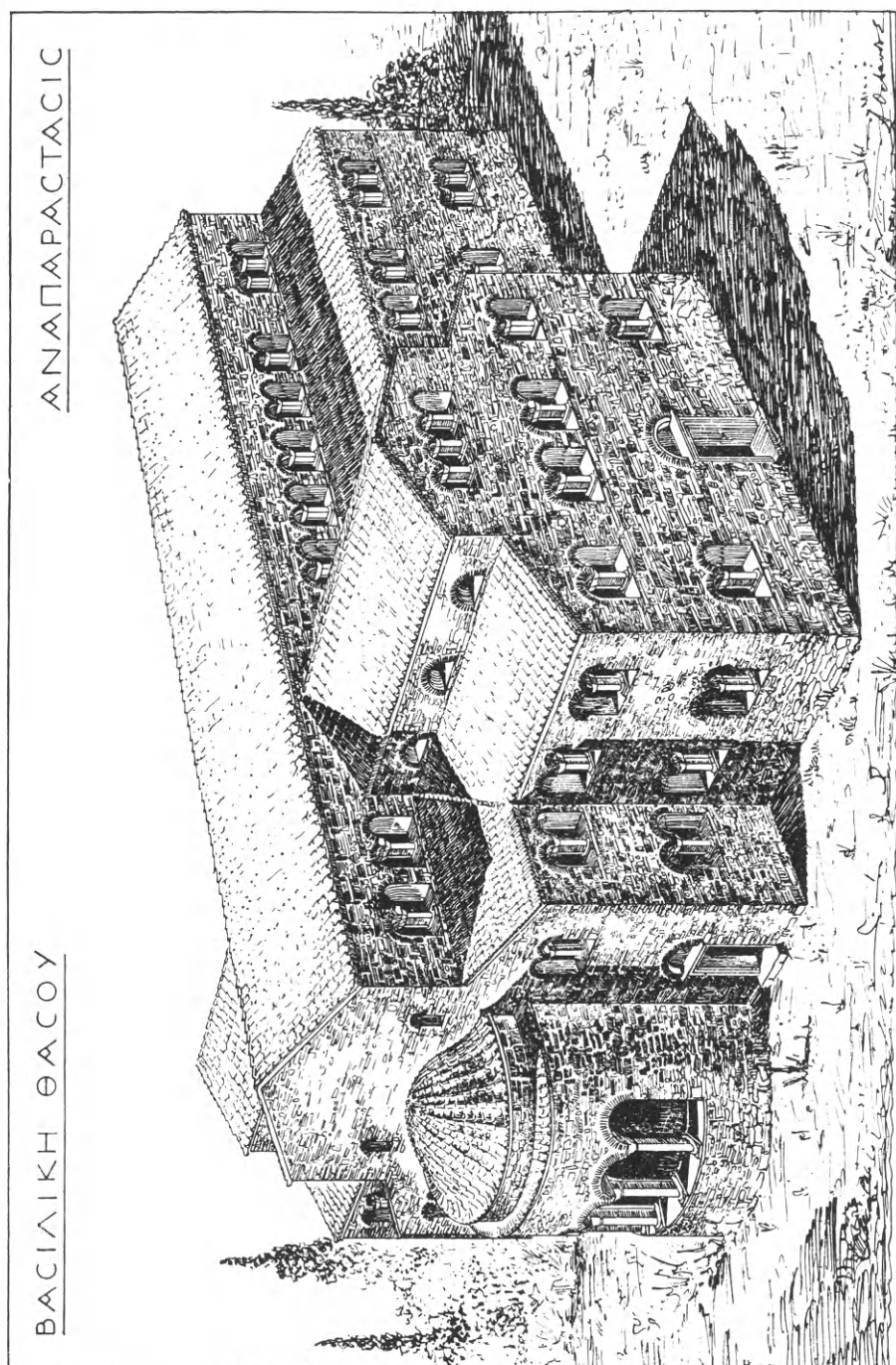
κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 12, 14) ὡς ἔχομεν τοιαῦτα ἐκεῖ καὶ εἰς τὸν ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης.

Θύραι. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς θύρας δέχομαι ἀνὰ μίαν ἐκατέρωθεν τῆς

Εἰκ. 11. Ἀμφικιονίσκοι παραθύρων.

μεγάλῃς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σωζομένου εἰσέτι τὸ 1931 ἀνοίγματος κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 12) καὶ ἀνὰ μίαν, ὑποθετικῶς, εἰς τὰ ἄκρα τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὡς ἐξόδους κινδύνου.

Είχ. 12. Ἀναπαράστασις τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (ἄνευ τῶν προσεπισμάτων).

Ἡ ἀναπαράστασις τῆς ἀνωδομῆς. (Εἰκ. 12, 13, 14). Τὸν ναὸν παρεδέχθη φέροντα γυναικωνίτην ὑπὲρ τὰ πλάγια κλίτη ὅλων τῶν σκελῶν. Ἐπραξά δὲ τοῦτο ὁρμώμενος ὅχι μόνον ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ μεγέθους τοῦ κτηρίου· θὰ ἦτο πράγματι ἀπαράδεκτον μία τόσων μεγάλων ἐν κατόψει διαστάσεων βασιλική, οἷα ἡ ἐξεταζομένη, νὰ εἶχε τόσον χαμηλὸν ὕψος, ὅσον ὑποδηλοῦσιν οἱ ἐξετασθέντες κίονες τοῦ ἰσογείου. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἡ μᾶλλον τὰς κλίμακας ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην, αὗται ἠδύναντο νὰ εὐρίσκωνται εἴτε εἰς τὰ πλάγια τοῦ νάρθηκος ἢ καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ αἵθριου, ἐὰν βέβαια ὑπῆρχε τοιοῦτο, εἴτε τέλος εἰς τὰ πλάγια τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἐνθα εὐρέθησαν δύο διαμερίσματα (εἰκ. 3 Μ, Μ') τὰ ὅποια θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶν ὡς κλιμακοστάσια ὑπαιθρίων ἐξωτερικῶν κλιμάκων, ἃν καὶ τὸ πλάτος των (3.40 τοῦ βορείου καὶ 4.40 τοῦ νοτίου) εἶναι μεγαλύτερον τοῦ δέοντος¹.

Διὰ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἐδέχθη, φυσικά, ὅτι ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου, ὡς ἄλλως τε πάντοτε συνέβαινε καὶ ὡς ἄλλως τε ὑποδηλοῖ καὶ τὸ μέγα πᾶχος (1,00 μ.) τῶν ἡμικυλινδρικῶν τοίχων της.

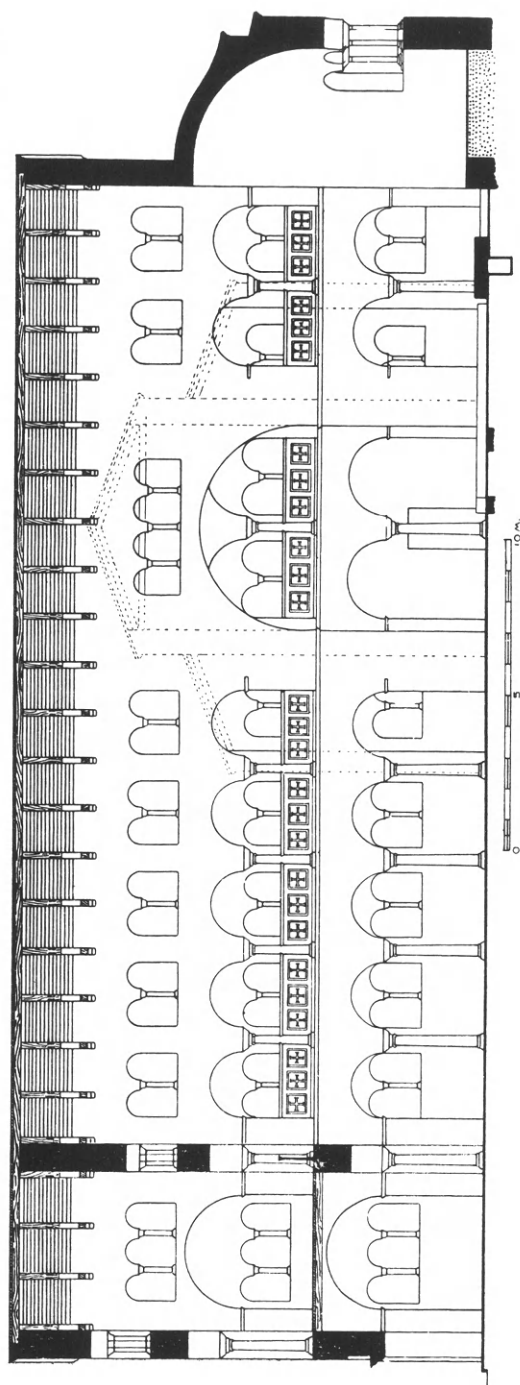
Τὸν ὑπόλοιπον ναὸν παρεδέχθη στεγαζόμενον διὰ 3 τεθλασμένων ξυλίων στεγῶν, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μονορριχτοὺς, καλυπτούσας τὰ πλάγια κλίτη, δηλαδὴ τὸν γυναικωνίτην, καὶ ἀπὸ μίαν δίρριχτον καλύπτουσιν τὰ μέσα κλίτη τῶν σκελῶν. Ἐκ τῶν στεγῶν τούτων αἱ μὲν μονορριχτοὶ, λόγῳ τῆς ἰσοπλατίας τῶν ἄκρων κλιτῶν ὅλου τοῦ κτηρίου, θὰ εὐρίσκοντο ὅλοι εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος (εἰκ. 12), αἱ δίρριχτοι ὅμως, λόγῳ τοῦ μικρότερου πλάτους τοῦ μέσου κλιτοῦ τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν, θὰ εἶχον καὶ διάφορα ὕψη, τῶν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ σκέλους οὐσῶν ὑψηλότερων τῶν τοῦ βορείου καὶ νοτίου. Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι μία μακρά, συνεχῆς καὶ ὑψηλότερα στέγη ἐκάλυπτε τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος ὡς καὶ τὸν μεταξὺ αὐτῶν χώρον (εἰκ. 12, 13), δύο δὲ ἄλλαι χαμηλότεραι, βαίνουσαι καθέτως ἐπὶ τὴν μακράν, θὰ ἐκάλυπτον τὸ βόρειον καὶ νότιον σκέλος (εἰκ. 12). Αἱ ξύλιναι αὗται στέγαι θὰ ἦσαν ἐσωτερικῶς ὁραταί.

Τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν διάταξιν τῶν στεγῶν ὑποδεικνύει αὐτὴ ἡ κάτοψις τοῦ κτηρίου· διότι τὰ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ βαίνοντα σκέλη (Ἀνατ. ἢ Δυτ.) ἔχουσι πολὺ μεγαλύτερον πλάτος τῶν ἐγκαρσίων (Βορείου καὶ Νοτίου), τούτου δ' ἕνεκα κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν ἀντὶ τετραγώνου γεννᾶται ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.55×9.35 μ. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου πιθανὸν νὰ ἐγίνετο διασταύρωσις τῶν σκελῶν, τοποθετουμένων εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος, πολλῷ δὲ μᾶλλον νὰ ὑπῆρχεν ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν αὐτῶν ξύλινος τροῦλλος· διότι ὁ τροῦλλος αὐτὸς θὰ ἦτο ὀρθογώνιος καὶ μάλιστα μὲ τὸν

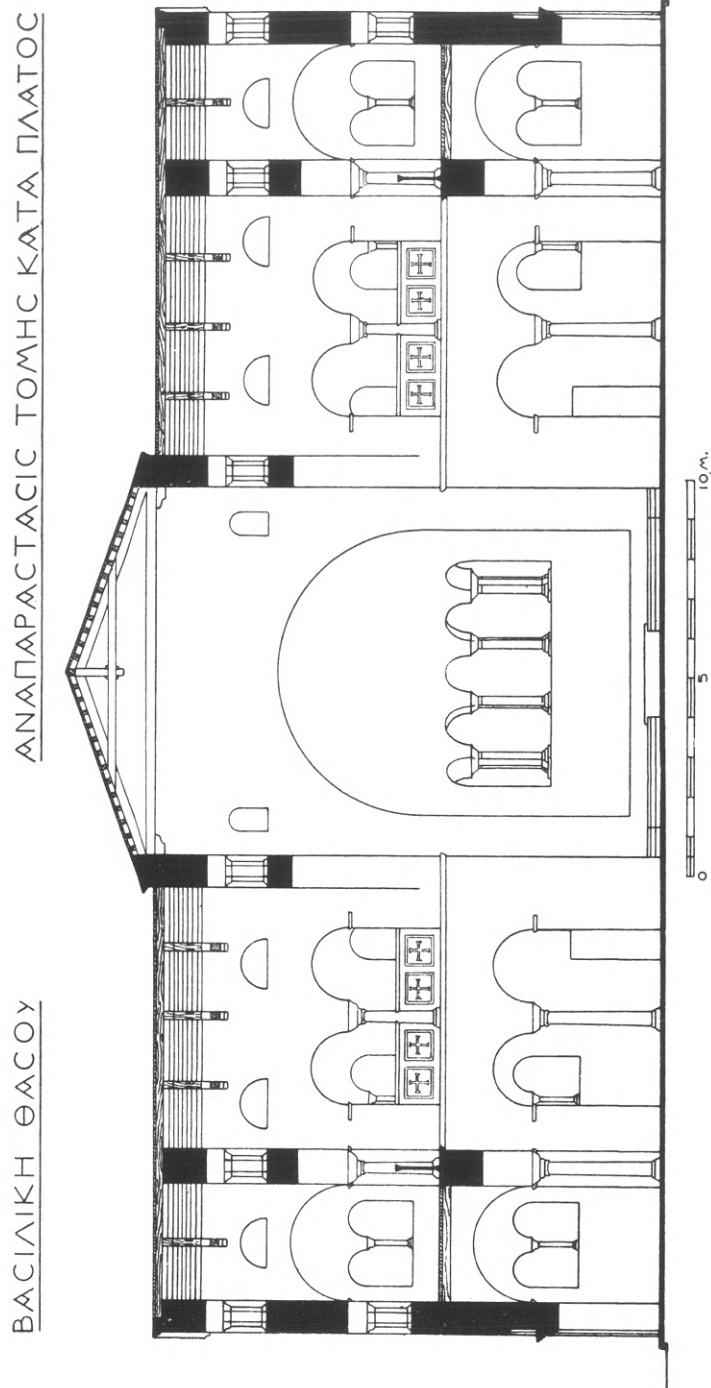
¹ Εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς εἰκόνης 12 ἐδέχθη ἐσωτερικὰς τὰς κλίμακας ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην.

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΜΗΣ ΚΑΤΑ ΜΗΚΟΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΣΟΥ.

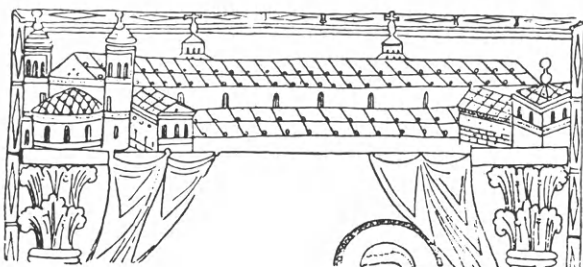

Εικ. 13. 'Αναπαράστασις τῆς κατὰ μῆκος τομῆς τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θέσου.
'Ἡ σχετικὴ θέσις τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ υποδηλοῦται δι' ἐστιγμένων γραμμῶν.

Εἰκ. 14. Ἀναπαράστασις τῆς κατὰ πλάτος τομῆς τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θεσσαλονίκης.

μέγαν του ἄξονα βαίνοντα ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Τοῦναντίον ἡ παραδεκτὴ γενομένη διάταξις στηρίζεται εἰς ἄλλα παραδείγματα ἥτοι διὰ μὲν βασιλικὴν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης¹, διὰ δὲ

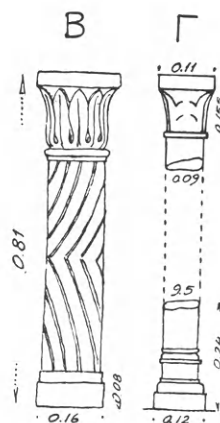

Εἰκ. 15. Ἡ πρώτη τρίκλιτος βασιλικὴ τῆς Κολωνίας (873) εἰκονιζομένη ἐπὶ παλαιοῦ χειρογράφου.

σταυρικὸν (:) ναὸν εἰς τὴν ἀρχικὴν βασιλικὴν τῆς Κολωνίας, τῆς ὁποίας ἀπεικόνισις μᾶς διεσώθη ἐν παλαιῷ χειρογράφῳ² (εἰκ. 15).

Ἡ ἐκ τῆς γεφυρώσεως τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενοῦ τῶν 6.55 μ. χάριν στηρίξεως τοῦ φωταγωγοῦ τῆς ὑψηλοτέρας στέγης γεννωμένη δυσκολία, ὑπερπηδᾶται εὐκόλως ἂν δεχθῶμεν μεταξὺ τῶν πεσσῶν κατὰ μῆκος βαίνοντα τόξα (εἰκ. 13) ὡς γίνεται καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, ἔνθα τὸ σχετικὸν ἄνοιγμα εἶναι 6,22 μ. Εἶναι ἀληθές, ὅτι μὲ τὸν τρόπον καλύψεως, τὸν ὁποῖον παρεδέχθη, τὰ εἰς τὸ μέσον κλίτος τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀντιστοιχοῦντα παράθυρα τοῦ κεντρικοῦ φωταγωγοῦ καλύπτονται ὑπὸ τῆς ἀντιστοίχου στέγης τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν καὶ ἀποβαίνουνσι τυφλά. Τοῦτο ὅμως ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, ἔνθα ὑπάρχουν ὑπὲρ τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ ταῦ τυφλὰ παράθυρα, τῶν ὁποίων τὰ ἀνοίγματα φράσσονται διὰ τοιχαρίων τοιχογραφημένων κατ' ἀπομίμησιν φεγγίτου³. Τέλος καὶ τὰ ἡμικυκλικά παράθυρα τοῦ χαμηλοῦ φωταγωγοῦ τῶν

ΚΙΟΝΙΣΚΟΙ

Εἰκ. 16. Κιονίσκοι ἁγ. Τραπεζίης (B) καὶ ἄμβωνος (Γ).

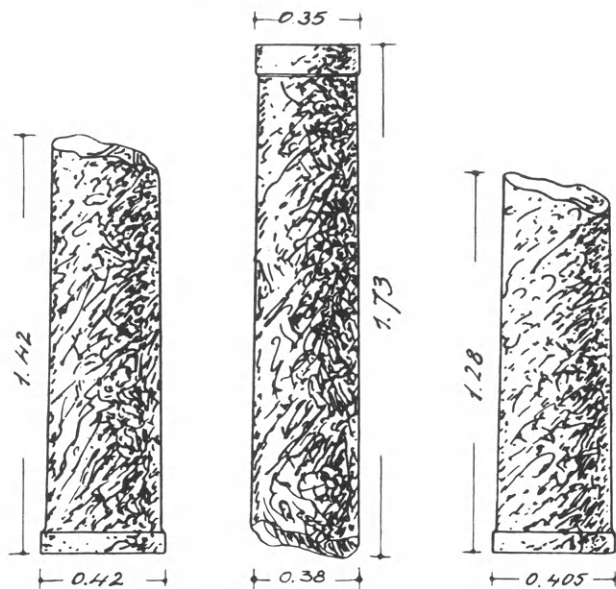
¹ Diehl, Le Tourneau, Saladin, Monum. chrét. de Salonique πίν. 14, 15, 17.

² Τὸ πρωτότυπον εὑρίσκεται εἰς εὐαγγελιάριον τοῦ 11^{ου} αἰ., εἰκονίζει δὲ τὴν τὸ 873 κτισθεῖσαν παλαιότεραν μητρόπολιν τῆς Κολωνίας, ἣν διεδέχθη ἡ γνωστὴ, μεγάλη γοτθικὴ ἐκκλησία. Ἐδημοσιεύθη κατ' ἀρχὰς ἐν Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit τοῦ 1872, ἔπειτα δ' ὑπὸ τοῦ Essen wein ἐν Handb. der Architektur III, 1^{ον} μέρος σ. 133.

³ Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτίον 1918. Συμπλήρωμα πίν. 7 εἰκ. 21.

ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ παρεδέχθην ὅμοια πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Αἱ μικρότεραι κατασκευαὶ τοῦ ἱεροῦ. α) *Βάθρα ἱερέων.* Εἵπομεν ἀνωτέρω (σ. 11) ὅτι ἡ μεγάλη ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ εἶχε τὸ δάπεδον αὐτῆς ὑψωμένον, παρὰ δὲ τὸν ἡμικυλινδρικὸν αὐτῆς τοῖχον κτιστὸν θρανίον χάριν τῶν ἱερέων (α' βαθμοῦ). Εὐθὺς πρὸ τῆς ἀψίδος καὶ κατὰ τὰ ἄκρα τῆς χορδῆς της

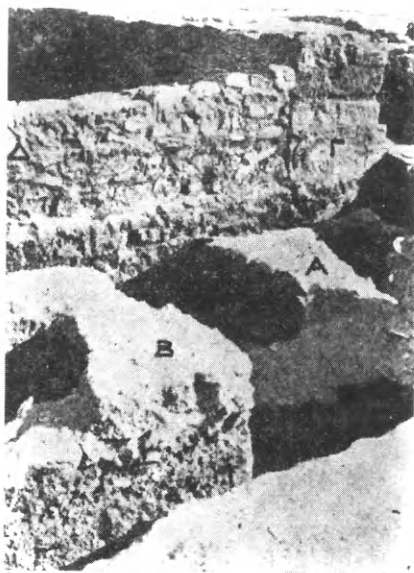

Εἰκ. 17. Τεμάχια ἐγχρώμων κιόνων, πιθανῶς τοῦ κιβωρίου.

ἐσφύζοντο κατὰ τὸ 1931 μέχρις ὕψους 0,30 ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ, τὰ θεμέλια δύο πλινθίνων κατασκευῶν ὀρθογωνίου σχήματος (εἰκ. 4 N,N) διαστάσεων 2.75×1.73 , αἵτινες ἀπετέλουν, τρόπον τινά, συνέχειαν πρὸς δυσμὰς τοῦ ἐν τῇ ἀψίδι ἡμικυκλικοῦ θρανίου. Λόγω τοῦ σχήματος καὶ τῆς θέσεως αὐτῶν τὰ ὀρθογώνια αὐτὰ κατασκευάσματα θὰ ἀνῆκον εἰς βάθρα ἱερέων (β' βαθμοῦ), οἷα συναντῶμεν εἰς τὴν θέσιν ταύτην εἰς πολλὰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς εὐρέσεώς των ἡ ἄνω των ἐπιφάνεια ἦτο ἄμορφος καὶ ἐλαφρῶς κεκλιμένη, πρέπει ὅμως νὰ τὴν φαντασθῶμεν κλιμακωτὴν καὶ ἐπενδεδυμένην διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ὡς μαρτυροῦσι λείψανά τινα αὐτῶν σωζόμενα τὸ 1931 κατὰ τὰ πλάγια.¹ Εἰς τὸ ἄνω πλατύτερον μέρος των θὰ ἐτίθεντο οἱ κινητοὶ θρόνοι τῶν ἱερέων.

¹ Δύο κτιστοὶ ὄγκοι εὐρισκόμενοι ἐκατέρωθεν τῆς Ἁγ. Τραπεζῆς εἰς τὴν βασιλικὴν Βοσκοχωρίου (Μακεδονικὰ τ. 1 σ. 12 εἰκ. 3) πρέπει ὁμοίως νὰ ἐρμηνευθῶσιν ὡς βάθρα ἱερέων.

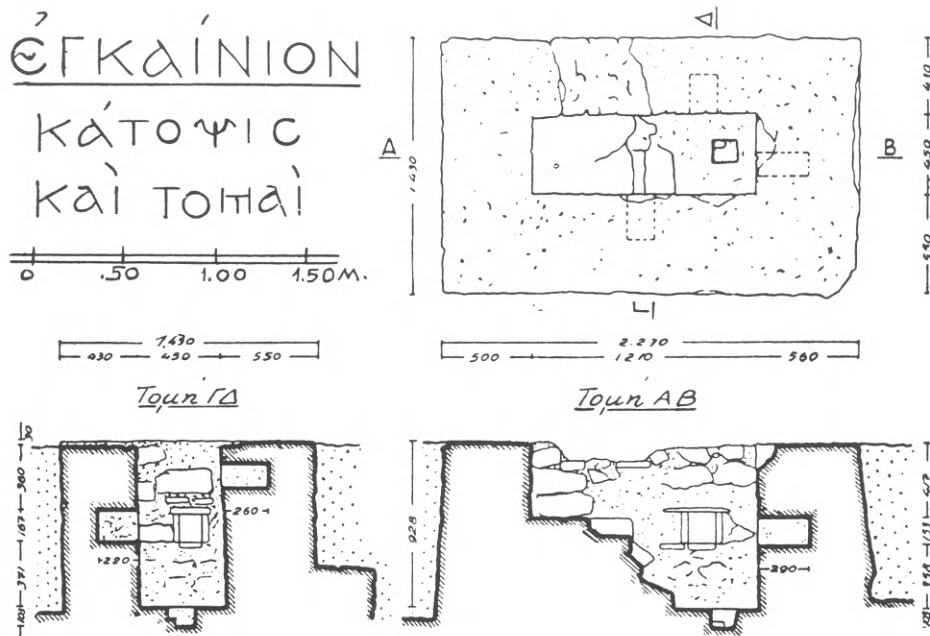
β) *Ἀγία Τράπεζα*. Μεταξὺ τῶν δύο περιγραφέντων βάθρων ἐσώζετο εἰσέτι τὸ 1931 εἰς ἀπόστασιν 1.50 ἀπὸ τῆς χορδῆς τῆς ἀψίδος ὁ πλινθίνος πυρὴν τῆς βάσεως ὀρθογωνίου Ἀγ. Τραπεζῆς, διαστάσεων, 2.00×2.58 μ., φερούσης πρὸς δυσμὰς χαμηλὴν βαθμίδα πλάτους 0.52 (πρόθυσιν). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς, διετήρει ἀκόμη τὴν ἐξ ἐγχρώμων μαρμαρίνων πλακῶν, πάχους 0,03 μ. ἐπένδυσιν αὐτῆς, εὐρισκομένην εἰς ὕψος 0,40 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης θὰ ἐστηρίζοντο οἱ φέροντες τὸ κάλυμμα τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς κιονίσκοι, ὡς μαρτυρεῖ καὶ χαλκοῦς ἐξέχων ἥλος εὐρεθεὶς κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς βάσεως. Εὐρέθη μάλιστα ἐκεῖ πλυσίον καὶ μαρμαρίνος κιονίσκος ὕψ. 0,81 (εἰκ. 16, Β) φέρων βάσιν, κορμὸν μὲ διακόσμησιν ἐκ τεθλασμένων χαραγῶν καὶ κιονόκρανον μὲ φύλλα καλάμων, ὅστις θ' ἀνῆκε πιθανώτατα εἰς τὴν Ἀγ. Τράπεζαν. Κιβωρίου ἵχνη δὲν ἐσώθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Ἐὰν ὑπῆρχε τοιοῦτο τότε τεμάχιά τινα πρασινωπῶν, ἀρραβδῶτων κίωνων (εἰκ. 17) (ἀτραχίου λίθου) εὐρεθέντα ἐντὸς τοῦ ναοῦ δυνατόν νὰ προέρχωνται ἐξ αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι διὰ τοὺς κίονας τῶν κιβωρίων συχνὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ἐγχρωμον μάρμαρον.

Εἰκ. 18. Ἀποψὶς τμήματος τοῦ ἐγκαινίου (Β) καὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (Γ).

γ) *Ἐγκαινιον*. Εὐθὺς ὑποκάτω τῆς πλινθίνης βάσεως τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς ἀπεκαλύφθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1948, κτιστὸς ὀρθογώνιος λάκκος (εἰκ. 18, 19), ἐσωτερικῶν διαστάσεων 1.21×0.45 καὶ βάθους 0.93. Τὰ τοιχώματά του ἔχουν πάχος κυμαινόμενον μεταξὺ 0.43 καὶ 0.50. Παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν τοῦ πυθμένος τοῦ λάκκου εἶχεν ὀρυχθῆ μικρὰ κοιλότης διαστάσεων 0.12×0.14 καὶ βάθους 0.103 καλυπτομένη ὑπὸ ἀκανονίστου πλακός. Ἐντὸς τῆς κοιλότητος περισυνέλεξα τεμάχιά τινα λειψανοθήκης εὐρισκόμενα ὅμως εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἀποσαθρώσεως, ὥστε δὲν δύναμαι ν' ἀποφανθῶ μετὰ θετικότητος ἂν αὕτη ἦτο ξυλίνη ἢ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ. Τὸ νότιον ἥμισυ τοῦ μεγάλου λάκκου καταλαμβάνεται ὑπὸ σωροῦ πετρῶν, αἵτινες ἐπεῖχον τόπον κλίμακος καθόδου πρὸς τὸν λάκκον τοῦ ἐγκαινίου. Ἡ διάταξις αὕτη ἐνθυμίζει ἀδρῶς πως τὴν κλίμακα καθόδου τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὸ βόρειον σκέλος

τοῦ ἐγκαινίου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης¹. Ἐκτὸς τῆς κοιλότητος τοῦ καθ' αὐτὸ ἐγκαινίου ἠνοίγοντο καὶ ἄλλαι ὀρθογώνιοι κοιλότητες ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων (ἀνατολικῷ, βορείῳ καὶ δυτικῷ) τοῦ μεγάλου λάκκου (εἰκ. 19). Αἱ ἐπὶ τοῦ βορείῳ καὶ τοῦ δυτικῷ εὐρίσκονται εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ὕψος ἀπὸ τοῦ πυθμένος, ἐν ᾧ ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικῷ κεῖται πολὺ ὑψη-

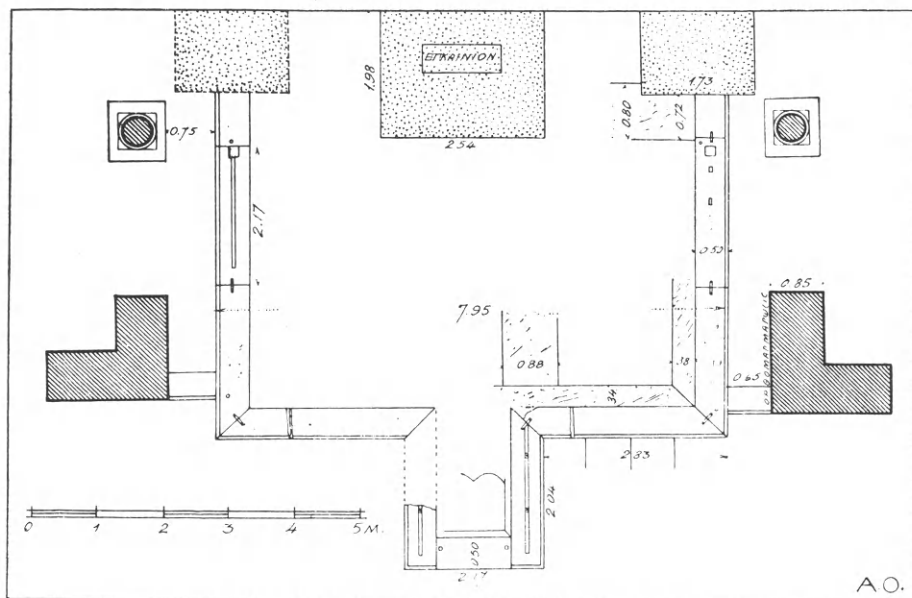
Εἰκ. 19. Κάτοψις καὶ τομαὶ κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τοῦ κάτωθεν τῆς ἀγ. Τραπεζῆς κτιστοῦ λάκκου τοῦ ἐγκαινίου.

λότερον. Ἐντὸς τῶν κοιλοτήτων τούτων οὐδὲν εὐρέθη, προωρίζοντο ὅμως πιθανώτατα καὶ αὗται διὰ λείψανα ἀγίων. Ὁ κάτωθι πίναξ παρέχει τὰς διαστάσεις αὐτῶν καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ πυθμένος τοῦ λάκκου ὕψος.

	Ύψος	Πλάτος	Βάθος	Ύψος ὑπὲρ τὸν ἐσωτερικὸν πυθμένα
Δυτικὴ	0.167	0.16	0.22	0.371
Βόρειος	0.153	0.15	0.29	0.350
Ἀνατολική	0.120	0.12	0.26	0.660

¹ Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 240 εἰκ. 72 - 74.

δ) Τὸ τέμπλον¹. Ὁ πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ χώρος, ὁ περιλαμβάνων τὴν ἀγ. Τράπεζαν καὶ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτῆς βάθρα τῶν ἱερῶν ἐκλείετο κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς (βόρειον, δυτικὴν καὶ νοτίαν) ὑπὸ μαρμαρίνου φράγματος (τέμπλου) σχήματος πεῖ, συνολικοῦ μὲν πλάτους 7.95 μ. ἐξοχῆς δ' ἀπὸ τῆς χορδῆς τῆς ἀψίδος 8.36 μ. Τοῦ τέμπλου τούτου ἐσώζετο τὸ 1931 κατὰ

Εἰκ. 20. Κάτοψις τοῦ τέμπλου, ὡς ἐσώζετο τὸ 1931.

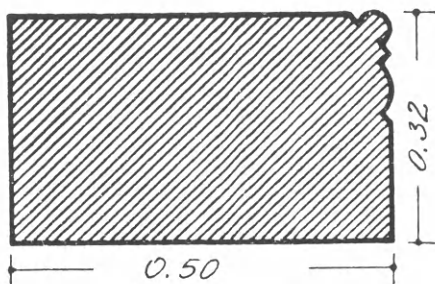
χώραν ὁλόκληρος ὁ στυλοβάτης², (εἰκ. 20) ὅστις ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων, ὀρθογωνίου τομῆς τεμαχίων μαρμάρων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ κατὰ τὰς γωνίας συνηρμόζοντο κατὰ γωνίαν 45° (εἰκ. 20). Τὰ τεμάχια ταῦτα τοῦ στυλοβάτου συνεδέοντο διὰ πειομόρφων, σιδηρῶν συνδέσμων, τῶν ὁποίων μάλιστα ἐσώζετο εἰς τινα καὶ ὁ διὰ τὴν μολυβδοχόησιν τῶν συνδέσμων ἀπαιτούμενος μόλυβδος.

¹ Τὸν ὄρον «τέμπλον» μεταχειρίζομαι ἐνταῦθα καταχρηστικῶς, ἀφ' οὗ οὗτος ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον μόνις κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα παρὰ Θεοδώρου τῷ Στουδίτῃ (Migne, P. G. 99, στ. 1796) ἀφορᾷ δὲ εἰς εὐθύγραμμον διάταξιν τοῦ ἀποκλείοντος τὸ πρεσβυτέριον ἀπὸ τοῦ λοιποῦ ναοῦ διαφράγματος. Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν τὸ φράγμα τοῦτο ἐκαλεῖτο *δίκτινα* (Εὐσέβιος Ἑκκλ. Ἱστ. X, 4, 44), *κιγκλίδες* (Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς P. G. 37, 1233), Θεοδώρητος ὁ Κύρου V, 18 = P. G. 82 στ. 1236), *κάγκελλα* (Μαλάλας 255, 19 Βόννης, [Ψευδο]γερμανὸς P. G. 98, 392) ἢ καὶ *δρύφακτα* (Σωζομενὸς, Ἑκκλ. Ἱστορία VII, 25 = P. G. 67, 1496).

² Μετὰ τὴν βουλγαρικὴν καταστροφὴν ὅποτε τὰ τεμάχια τοῦ στυλοβάτου εἶχον μετακομισθῇ μακρὰν, πρὸς οἰκοδομὴν νέου ναοῦ, τὰ λείψανα τοῦ τέμπλου ἐτέθησαν ἐκ νέου εἰς τὰς θέσεις των ἐν ἔτει 1948.

Τὰ ἐκ καλῆς ὀπωσδήποτε ποιότητος μαρμάρου τεμάχια τοῦ στυλοβάτου τοῦ τέμπλου ἐλήφθησαν ἀναμφιβόλως ἐξ ἀρχαιότερου τινός κτηρίου τῆς Θά-
σου, ὡς μαρτυρεῖ τρανῶς τὸ δεξιὰ τῆς Ὁραίας Πύλης τεμάχιον, ὅπερ ἀντι-
στρεφόμενον ἐμφανίζει ἐσωτερικῆς γωνίας ἰωνικὸν ἐπιστύλιον (εἰκ. 2) μετὰ
δύο ταινιῶν καὶ στέφοντος κυματίου. Σώζεται δὲ μάλιστα εὐκρινέστατα ἐπὶ
τῆς ἄνω ταινίας καὶ ὁ κοσμῶν ποτὲ αὐτὴν γραπτὸς μαίανδρος (εἰκ. 2), ἐπὶ
δὲ τῆς ἄνω ἐπιφανείας καὶ οἱ πειόμορφοι σύνδεσμοι καὶ οἱ γόμοφοι. Ἡ πρό-

σοψις τοῦ τέμπλου εὐρίσκεται κατὰ
0.31 δυτικώτερον τῶν ἀνατολικῶν
κιονοτοιχιῶν τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους
τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 20).

Εἰκ. 21. Τομὴ τοῦ στυλοβάτου.

Ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου,
πλάτους 0,50 καὶ ὕψους 0,320-0,325,
φέρει ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ πα-
ρειᾶς, ὑπεράνω ἐπιπέδου ταινίας,
ὕψους 0,13, δύο διαδοχικὰς στρογ-
γύλας γλυφὰς, χωριζομένης δι' ἐγκο-
πῶν. Ἐκ τούτων ἡ ἀνωτάτη ἐλαξέυθη
διαγωνίως (εἰκ. 21).

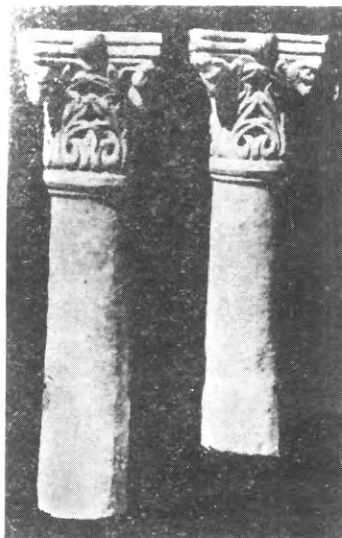
Εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἦτοι τῆς βλεπούσης πρὸς τὸ quadra-
tum populi, ἐσηματίεζεν ὁ στυλοβάτης τετράγωνον περιῖπου ἑξοχὴν¹ (μῆκ.
2.17, πλ. 2.06) εἰς τὸ πρόσθιον μέρος τῆς ὁποίας εὐρίσκετο ἡ εἴσοδος (Ὁραία
Πύλη) (εἰκ. 20) ὡς μαρτυρεῖ τὸ διασωθὲν ἐκεῖ λίθινον κατώφλιον, πλάτους 0.50.

Μεταξὺ τῶν πλαγιῶν πλευρῶν τοῦ τέμπλου καὶ τῶν ἀντιστοίχων κιονο-
τοιχιῶν κατελείπετο στενὸς διάδρομος πρὸς βορρᾶν μὲν πλάτους 0.73 πρὸς
νότον δὲ 0.65. Ὁ διάδρομος οὗτος ἐφράσσετο ἐμπρός, κατὰ τὴν προέκτασιν
τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν, διὰ στυλοβάτου, (εἰκ. 20) φέροντος
ὁμοίας γλυφὰς πρὸς τὰς τοῦ τέμπλου. Ὁμοίαι διάταξις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰς
βασιλικὰς τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν Β καὶ τῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης².

¹ Τοιαῦται τετράγωνοι ἑξοχαὶ ἐν εἵδει προστῶν· εξαίρουσαι καὶ πλουτίζουσαι τὴν
Ὁραίαν Πύλην, ἥσαν συνήθεις εἰς τέμπλα βασιλικῶν τοῦ 4ου καὶ ἰδίᾳ τοῦ 5ου αἰ. ὡς
π.Χ. εἰς Φθιωτίδας Θήβας, Α καὶ Β (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 πίν. Β καὶ εἰκ.
155), Νικοπόλεως Β καὶ Γ (Ὁρλάνδος - Σωτηρίου, Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1937 σ. 83 καὶ
1938 πίν. 1), Βοσκοχωρίου (Ξυγγόπουλος, Μακεδονικά Ι σ. 9) Στόβων (R. Egger,
Öst. Jahr. 24 [1938] εἰκ. 26), Ἀκυλῆας (Gnirs, Öst. Jahr. 19 Beibl. σ. 198 εἰκ. 4) Φι-
λίππων (P. Lemerle, Philippes πίν. 35-36), Ἀσπίδος Ἀργους, Τούμπας Θεσσαλο-
νίκης (Ἀρχ. Ἐφ. 1929 σ. 177). Πβλ. καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ κιβωτιδίου τῆς
Πόλεως εἰκονιζόμενον προστῶν τέμπλου (Österr. Jahreshefte 19 - 20, Wien 1919,
Beibl. σ. 185 εἰκ. 89).

² Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929, σ. 120, εἰκ. 164 καὶ σ. 177.

Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἔβαινον πεσσίσκοι καὶ μεταξὺ αὐτῶν θωράκια. Τοιούτων πεσσίσκων λείψανα δὲν εὐρέθησαν εἰς τὴν ἀνασκαφεῖσαν ἔκτασιν, δικαιολογεῖται δ' ἡ ἀπουσία των ἐκ τοῦ κανονικοῦ των σχήματος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ εὐμετακομίστου των ἀφ' ἑτέρου. Πράγματι, πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, ληφθέντες ἐκ τῶν ἔρειπίων ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν, εὐρίσκονται σήμερον ἐντειχισμένοι εἰς γειτονικὰς πρὸς τὴν βασιλικὴν οἰκίαν. Οἱ πεσσίσκοι λοιπὸν αὐτοί, τετραγῶνοι ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ, φέρουσιν ἐμπρὸς καὶ ὀπίσω τὰ συνήθη μετὰ γλυφῶν ὀρθογώνια πλαίσια, ἔχουσι δ' ὕψος 0.92 καὶ πλευρὰν 0.22 - 0.25. Ὑπεράνω τῶν πεσσίσκων θὰ ἔβαινον κιονίσκοι, ἐκ τῶν ὁποίων διετηρήθησαν ἀποκείμενα εἰς τὸ μουσεῖον, τρία ὠραῖα τεμάχια (εἰκ. 22). Ταῦτα παρουσιάζουν τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀρραβδῶτου κορμοῦ (διαμ. 0.18) καὶ τὸ συμφυὲς πρὸς αὐτὸ κιονόκρανον, ὅπερ ἐμφανίζει τὸν καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων¹ γνωστὸν κορινθιάζοντα τύπον, μετ' ἀνακαμαμένων φύλλων ὑπὸ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ἄβακος. Τὸ ὕψος τοῦ κιονοκράνου εἶναι 0.28, ἡ δὲ πλευρὰ τοῦ ἄβακος ἐπίσης 0.28. Τὸ ὅλικόν ὅμως ὕψος των δὲν γνωρίζομεν· διότι τὰ διασωθέντα τεμάχια εἶναι κολοβά (εἰκ. 22). Κρίνων ὅμως ἐκ τῶν ἀναλογιῶν καὶ ἐξ ἄλλων ὁμοίων παραδειγμάτων, ὑπολογίζω αὐτὸ εἰς 1.20 μ. περίπου. Κατὰ ταῦτα τὸ σύνολον τοῦ ὕψους πεσσίσκου καὶ κιονίσκου θὰ ἦτο κατὰ τι μεγαλύτερον τῶν δύο μέτρων (2.12).

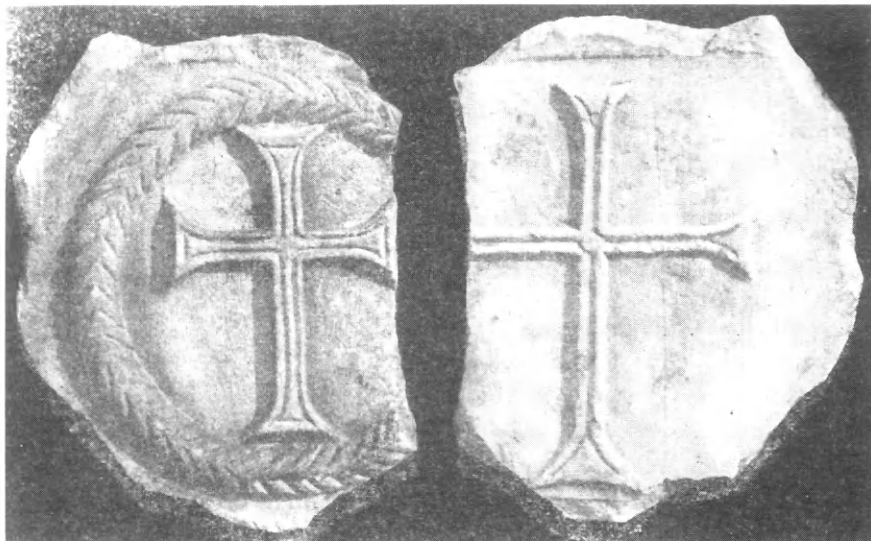
Εἰκ. 22. Κιονίσκοι τοῦ τέμπλου ἐν τῷ Μουσεῖῳ.

Ἐκ τῶν μεταξὺ τῶν πεσσίσκων θωρακίων εὐρέθησαν ἀρκετὰ μὲν τεμάχια φέροντα ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου μετὰ κοίλης γλυφῆς ἀνισοσκελῆ σταυρὸν (εἰκ. 23 δεξιᾷ καὶ 24) τρία δ' ἄλλα παρουσιάζοντα ἐντὸς πλαισίου λίαν ἑξεργον στέφανον δάφνης περιβάλλοντα «λατινικόν» σταυρὸν (εἰκ. 23, ἀριστερᾷ). Ἐκ τοῦ πρώτου εἴδους τῶν θωρακίων μερικά εἶναι ἀμφίγλυφα, ἄλλα δὲ πάλιν δίδυμα² (εἰκ. 24) ἥτοι μὲ δύο συνεχόμενα πλαίσια περιβάλλοντα σταυρὸν. Τὸ ὕψος τῶν θωρακίων τούτων εἶναι ὅσον καὶ τὸ τῶν πεσσίσκων

¹ Π. γ. τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 50 εἰκ. 53).

² Ὅμοια δίδυμα θωράκια εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σω τ η ρ ί ο υ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 135 εἰκ. 185 καὶ 186) ὡς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλη (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 32 εἰκ. 33).

ἦτοι 0.92 μ., τὸ δὲ πάχος ποικίλλει ἀπὸ 0.06 μέχρι 0.082. Πλαγίως θὰ ἐνεσφηνοῦντο εἰς ἀντιστοίχους ὀρθογωνίους ἐγκοπὰς ἀνοιγομένας εἰς τὰς πλευρὰς τῶν πεσίσκων. Ὁρθογώνιοι ἐγκοπαί, πλάτ. 0,06, σωζόμεναι εἰς τινὰ τμήματα

Εἰκ. 23. Θωράκια τοῦ τέμπλου.

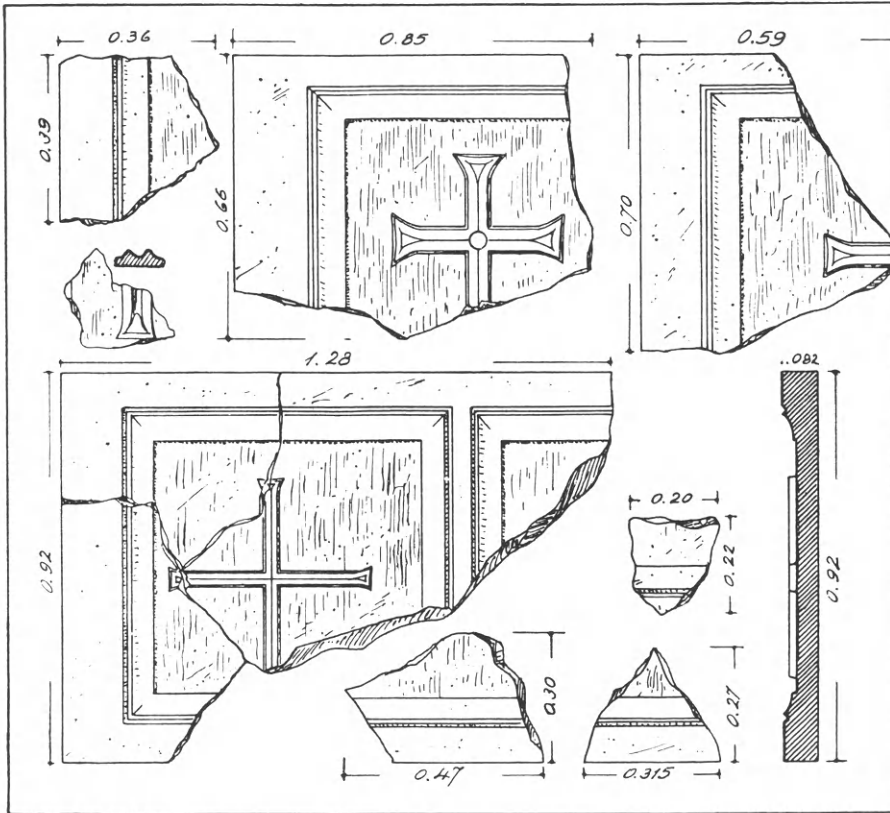
τοῦ στυλοβάτου¹, μαρτυροῦσιν, ὅτι θωράκιά τινα ἐνεσφηνοῦντο καὶ ὀριζοντίως ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου (εἰκ. 20) γομφούμενα διὰ σιδηρῶν γόμφων μολυβδοχοουμένων, ὧν σώζονται εἰσέτι καὶ λείψανα.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη πῶς ἦσαν διατεταγμένοι οἱ πεσίσκοι καὶ τὰ θωράκια ἐπὶ τοῦ διασωθέντος στυλοβάτου τοῦ τέμπλου. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι εἰς ὅλας τὰς γωνίας τοῦ πεῖ θὰ ὑπῆρχον στηρίγματα, ἦτοι πεσίσκοι. Ὅμοιοι πεσίσκοι θὰ εὐρίσκοντο ἐπίσης καὶ εἰς τὰ τέσσαρα ἄκρα τῶν δύο σκελῶν τοῦ προστώου τῆς Ὁραίας Πύλης, ἐμπρὸς καὶ ὀπίσω (εἰκ. 25). Δὲν ἀγνοῶ, ὅτι εἰς πολλὰ ἄλλα παραδείγματα² τὸ προστώον ἔφερε τέσσαρας στρογγύλους κίονας, δύο ἐμπρὸς καὶ δύο ὀπίσω, ὡς τοῦτο σαφῶς συνάγεται ἐκ τῶν σχετικῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου σωζομένων στρογγύλων ἐγκοπῶν. Ἐνταῦθα ὅμως ὅχι μόνον δὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἵχνη ἐδράσεως ἢ ἐγκοπαὶ σφηνώσεως κίωνων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τοῦ ἄκρου τῶν σκελῶν καὶ

¹ Π. χ. εἰς τὰ δύο σκέλη τοῦ προστώου τῆς προσόψεως καὶ εἰς τὰ δύο ἀνατολικά τεμάχια τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ στυλοβάτου.

² Φθιωτίδων Θηβῶν Β (Ἀρχ. Ἐφ. 1929 εἰκ. 17), Σικυῶνος (ΠΑΕ 1933 σ. 82 εἰκ. 1), Νικοπόλεως Β καὶ Γ (ΠΑΕ 1937 σ. 82 εἰκ. 9), Φιλίππων (Lemerle, ἔ. ἀ. πίν. 35-36) Ἀσπίδος Ἀργους (ἀδημοσίετος εἰσέτι) κλπ.

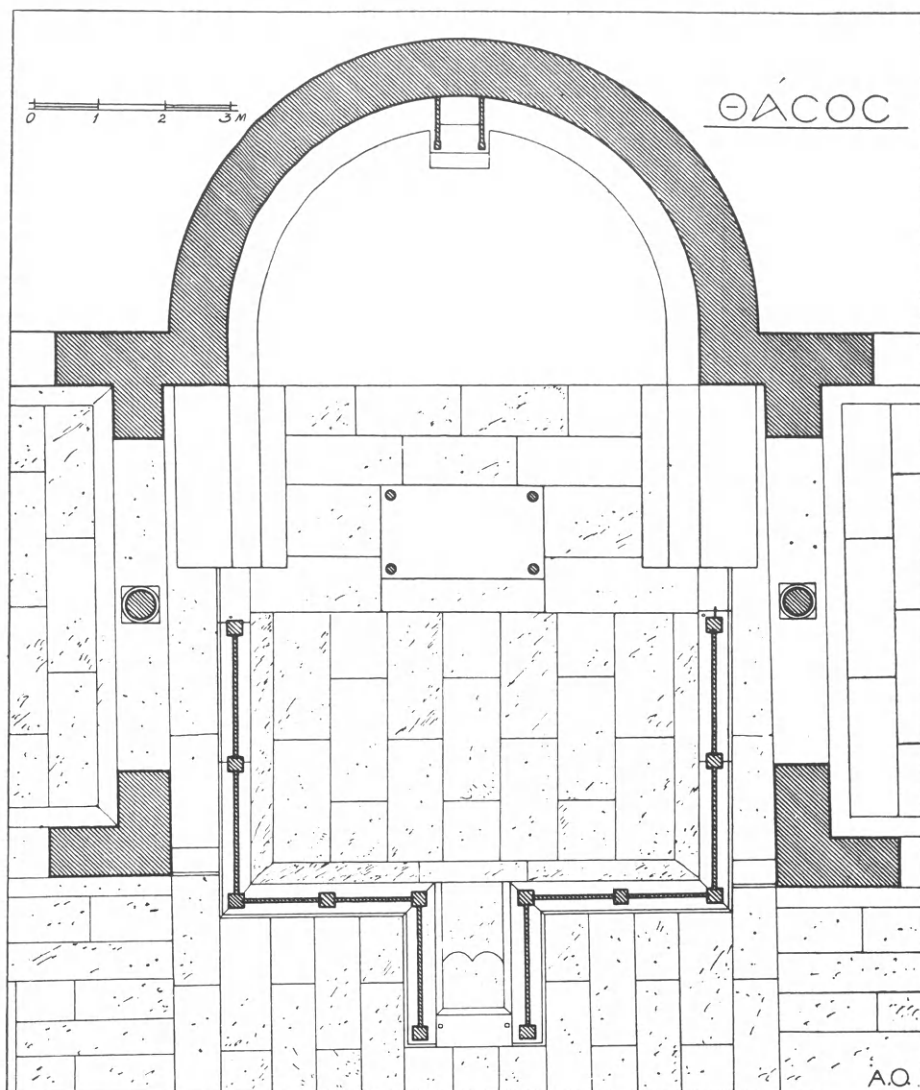
τῆς ἀρχῆς τῆς διὰ τὸ θωράκιον ἐγκοπῆς τοῦ στυλοβάτου εἶναι τόσον μικρὰ (0.25), ὥστε μόνον πεσσίσχος νὰ χωρῇ ἐκεῖ οὐχὶ δὲ καὶ κίων, ἐπειδὴ οὗτος θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ πολὺ μεγαλυτέραν διάμετρον. Τούτου ἕνεκα εἰς τὴν παρατιθεμένην ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου (εἰκ. 25 καὶ 27) ἐδέχθην ἔμπρὸς καὶ

Εἰκ. 24. Θωράκια τοῦ τέμπλου καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν.

ὀπίσω τοῦ προστώου πεσσίσχους μετὰ κιονίσκων, ὁμοίους πρὸς τοὺς τοῦ ὑπολοίπου τέμπλου. Ἡ λύσις ἄλλως τε αὕτη δὲν εἶναι μοναδική, διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀκυληίας, τοῦ ὁποίου τὴν ἀναπαράστασιν ἐπεχείρησεν ὁ Gnirs¹, βασισθεὶς ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀπεικονίσεως τέμπλου τῆς ἐξ ἔλεφαντοστοῦ λειψανοθήκης τῆς Πόλας. Αἰσθητικῶς βέβαια ἢ μετὰ τετρακινίου λύσις εἶναι προτιμότερα τῆς μετὰ τεσσάρων πεσσίσκων διότι γεννᾷ τὴν ἐντύπωσιν μεγαλυτέρας εὐσταθείας καὶ πλέον μνη-

¹ Öster. Jahresh. 19 - 20, Wien 1919, Beibl. στ. 185 εἰκ. 89.

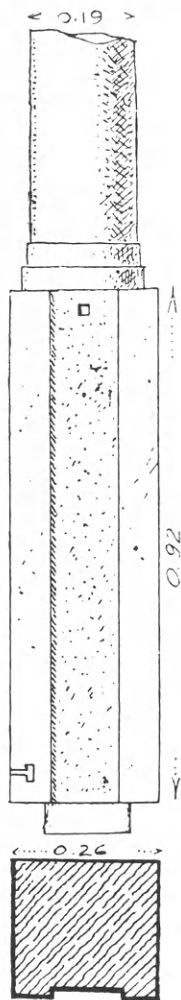
Εἰκ. 25. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τοῦ τέμπλου.

μειώδους ἐμφανίσεως τοῦ προστώου. Δι' αὐτὸ ἡ μετὰ τεσσάρων κίωνων λύσις θὰ πρέπει ὥς νὰ θεωρηθῇ μεταγενεστέρα τῆς ἄλλης, ἥτις δοκιμασθεῖσα πρώτη δὲν θὰ ἐπεδοκιμάσθῃ.

Μεταξὺ τῶν γωνιαίων πεσίσκων καὶ τῶν τοῦ προστώου πρέπει νὰ παρενεβάλλετο εἰς τὴν πρόσοψιν εἰς μόνον πεσίσκος· διότι μόνον διὰ τῆς λύσεως ταύτης προκύπτουν θωράκια μήκους 1,16-1,18 ἀντιστοιχοῦντα πρὸς

τὰ σωζόμενα τεμάχια. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς πλαγίας ὀψεις ἡ παρουσία ὀρθογωνίων ἐγκοπῶν (0,185×0,16) εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ στυλοβάτου (εἰκ. 20) μαρτυρεῖ, ὅτι ἐπ' αὐτῶν θὰ ἐσφηνοῦντο ἄκραιοι πεσσίσκοι ἀφίνοντες κενὸν 0.86 (βορείως) καὶ 0.78 (νοτίως) πρὸς τὰ βάθρα τῶν ἱερέων διὰ πλαγίας μονοφύλους θύρας εἰσόδου εἰς τὸ πρεσβυτέριον, ὡς ἄλλως τε πιστοῦται καὶ ἐκ τῶν διὰ τοὺς στροφεῖς των σωζομένων ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου στρογγύλων τόρμων (εἰκ. 20). Ἡ ἰδιαιτέρα δὲ φροντίς, ἣτις ἐλήφθη διὰ τὴν στερέωσιν τῶν ἀνατολικῶν αὐτῶν πεσσίσκων ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι οὗτοι ἔμενον ἄνευ συνεχείας, ἐν ᾧ ὅλοι οἱ ἄλλοι πεσσίσκοι εἶχον ἐκατέρωθεν ἀντερείσματα, δι' ὃ καὶ ἔμειναν ἀγόμενοι ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου. Κατ' εὐτυχίαν δὲ συγκυρίαν περιεσώθη καὶ εἷς πεσσίσκος (εἰκ. 26), ὅψ 0.92, φέρων συμφυᾶ τὴν βάσιν καὶ τμήμα τοῦ κορμοῦ τοῦ ἄνωθεν κιονίσκου, πρὸς τούτοις δὲ καὶ εἶδος τετραγώνου ἐμβόλου κατὰ τὴν βάσιν, ἔχοντος διαστάσεις ἀντιστοιχοῦσας πρὸς τὰς τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἐγκοπῶν. Ἡ θέσις λοιπὸν τοῦ πεσσίσκου τούτου εἶναι καθωρισμένη· εὐρίσκετο εἰς τὸ ἄκρον ἀνατολικὸν πέρας τῆς νοτίας πλευρᾶς· διότι πρὸς τῆς ἐγκοπῆς ἐκείνης τὰς διαστάσεις προσαρμόζονται καλύτερον αἱ διαστάσεις τοῦ ἐμβόλου του. Εἶναι δ' ὁ περιγραφεὶς πεσσίσκος καὶ κατὰ τοῦτο πολύτιμος· διότι μᾶς διδάσκει, ὅτι οἱ κατὰ τὰς πλαγίας πλευρὰς τοῦ τέμπλου πεσσίσκοι ἔφερον ἄνωθεν συμφυεῖς κιονίσκους. Τὴν αὐτὴν ἐπομένως μορφήν πρέπει, κατὰ μείζονα λόγον, νὰ δεχθῶμεν καὶ διὰ τὰ στηρίγματα τῆς προσόψεως τοῦ τέμπλου.

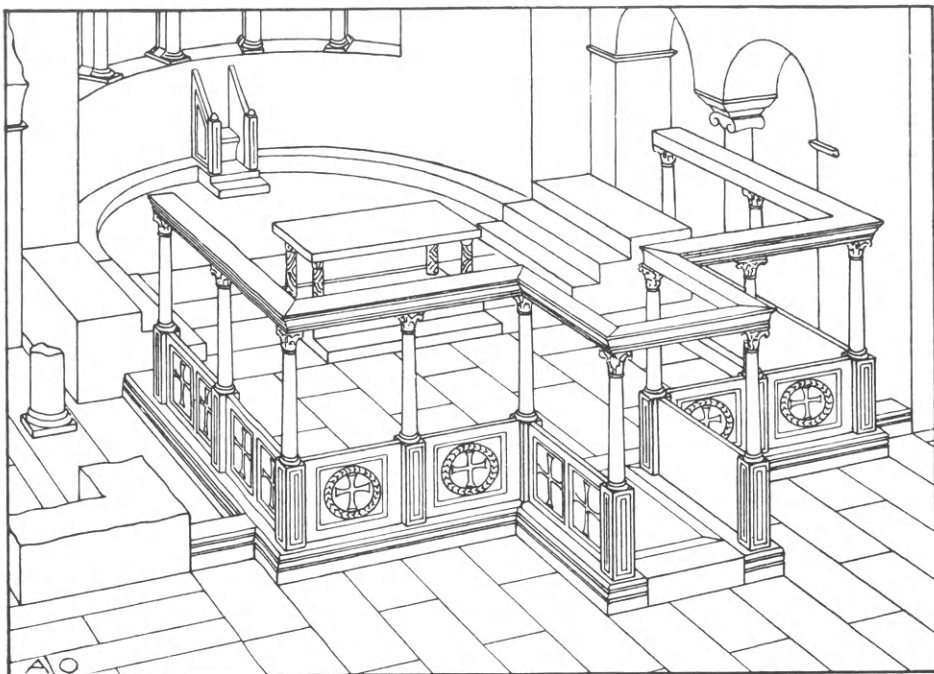
Ὅρισθείσης τῆς θέσεως τῶν ἄκρων ἀνατολικῶν στηριγμάτων ὑπολείπεται νὰ ἴδωμεν πόσα στηρίγματα παρενεβάλλοντο μεταξὺ τούτων καὶ τῶν γωνιαίων στηριγμάτων τῆς προσόψεως. Ἐὰν δὲν ἐσώζετο ἐπὶ τοῦ ἄκρου ἀνατολικοῦ τεμαχίου τοῦ βορείου στυλοβάτου ἐγκοπὴ μήκους 1,71 προοριζομένη πρὸς σφήνωσιν τοῦ ἀντιστοίχου θωρακίου (εἰκ. 20), θὰ ἡδύνατό τις νὰ τοποθετήσῃ μεταξὺ τῶν ἄκρων στηριγμάτων τῶν πλαγίων πλευρῶν ἄλλα δύο, ὅποτε θὰ προέκυπτε διὰ τ' ἀντίστοιχα θωράκια μήκος περίπου ἴσον πρὸς τῶν τῆς προσόψεως. Ἀλλ' ἡ ὑπαρξίς τῆς εἰρημένης ἐγκοπῆς μᾶς ἐμποδίζει νὰ δεχθῶμεν αὐτὴν τὴν λύσιν καὶ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ τοποθετήσωμεν ἐνδιάμέσως ἓν μόνον στήριγμα καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ δύο μακρὰ (1,84 - 1,855) θωράκια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἀνατολικώτερον ἐσφηνοῦτο ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου

Εἰκ. 26. Πεσσίσκος μετὰ συμφυοῦς ἐμβόλου καὶ κιονίσκου

κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτοῦ μήκος (εἰκ. 25). Τοιαύτη ἄλλως τε ἀνομοιομορφία μήκους θωρακίων προσόψεως καὶ πλαγίας ὄψεως δὲν εἶναι μοναδική, ἀφ' οὗ τὴν ἐπανευρίσκωμεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν¹.

Ἡ ὑπὲρ τοὺς πεσίσκους ὑπαρξίς κιονίσκων συνεπάγεται βεβαίως καὶ

Εἰκ. 27. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου (Α), μετὰ πεσίσκων καὶ κιονίσκων.

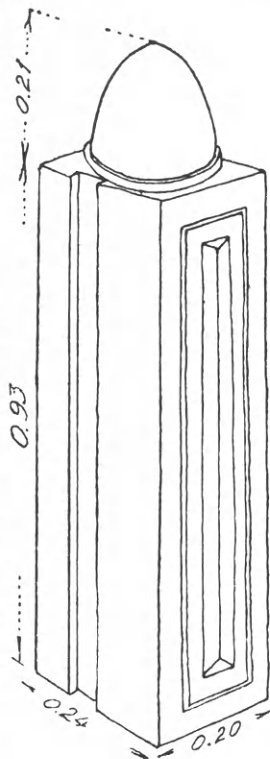
τὴν ὑπαρξίν ἐπιστυλίου. Δύο μακρὰ τεμάχια τοιοῦτου, μήκους 2,07 καὶ ὕψους 0,19 ἐσώζοντο εἰσέτι τὸ 1931 εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ τέμπλου. Τὸ ἐν ἑξ αὐτῶν ἐνεφάνιζεν ἀδρῶς εἰργασμένα ταινίαν καὶ κυμάτιον κατὰ τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, ἥτοι τὰς δύο στενάς καὶ τὴν μίαν μακράν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ μήκος του ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀπόστασιν τῶν δύο προσθίων στηριγμάτων τοῦ προστώου θὰ ἠδύνατο νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ προστώον τοῦτο. Δυστυχῶς τὸ κατὰ τὴν κάτω αὐτοῦ ἐπιφάνειαν πλάτος (0,425) εἶναι δυσαναλόγως μέγα ἐν σχέσει πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κιονοκράνου (0,28)· τούτου ἕνεκα τὰ δύο εἰρημένα τεμάχια δὲν δύνανται νὰ ἀνήκουν εἰς τὸ τέμπλον.

Ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις (εἰκ. 27) ἐγένετο ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐπὶ τῆς λειψανοθήκης τῆς Πόλας εἰκονιζομένου τέμπλου ἀφ' ἑτέρου

¹ Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 120 εἰκ. 164.

δ' ὑπὸ τὴν λίαν πιθανὴν προϋπόθεσιν, ὅτι οἱ ἐν τῷ μουσεῖῳ ἀποκείμενοι κιονίσκοι (εἰκ. 22), τῶν ὁποίων δὲν σημειοῦται δυστυχῶς ἐν τῷ εὐρετηρίῳ τοῦ μουσείου ἢ προέλευσις, προέρχονται ἐκ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς. Ἐὰν τοῦτο δὲν συμβαίνει, τότε ἀντὶ πεσσίσκων μετὰ κιονίσκων, θὰ πρέπει ἴσως νὰ δεχθῶμεν ἀπλοῦς πεσσίσκους στεφομένους διὰ βαλανοσχήμου κορυφώματος, δεῖγμα τῶν ὁποίων παρέχει εἰς (εἰκ. 28) σωζόμενος τὸ 1931 παρὰ τὴν ΝΑ τῆς βασιλικῆς κειμένην κρήνην τοῦ χωρίου. Ἀναπαράστασιν τῆς δευτέρας ταύτης περιπτώσεως παρέχει ἡ εἰκὼν 29¹.

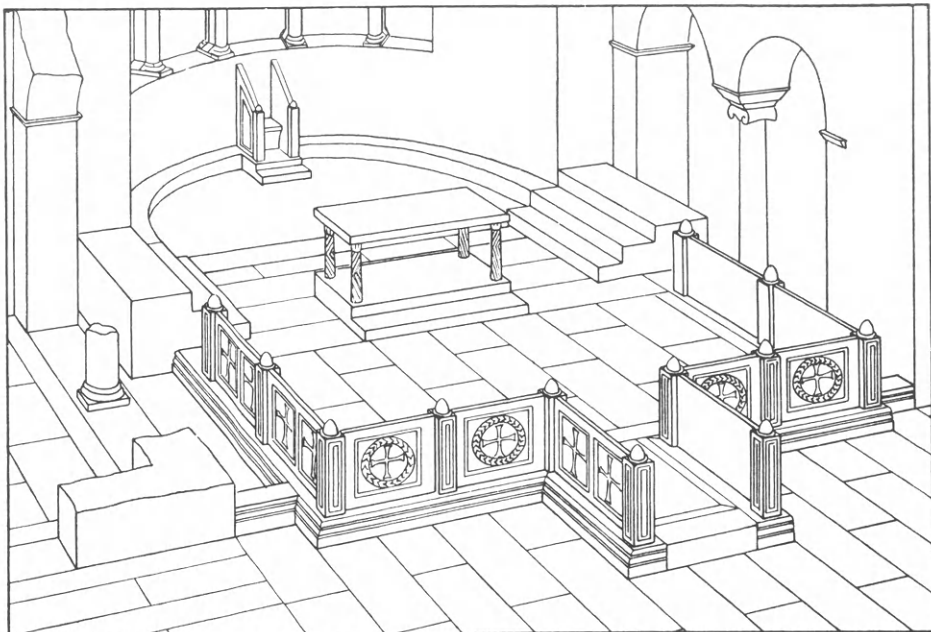
Ὁ ἄμβων. Παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς διασταυρώσεως τῶν κιονοστοιχιῶν (εἰκ. 4) διετηρεῖτο εἰσέτι τὸ 1931 ἀκεραία ἡ μαρμαρίνη βάσις τοῦ ἄμβωνος (εἰκ. 30), ἐξέχουσα τῆς περίξ πλακοστρώσεως κατὰ 0,10 μ. Ἀπετελεῖτο δ' ἡ βάσις αὕτη ἐκ μιᾶς μέσης κυκλικῆς πλακός, διαμέτρου 1,50 μ. καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς, πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμὰς, στενομήκων ὀρθογωνίων τεμαχίων, πλάτους 0,60 καὶ μήκους 1,85 μ. Ἡ μέση κυκλικὴ πλάξ ἦτο διηρημένη δι' ἁρμοῦ, βαίνοντος ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, εἰς δύο τεμάχια, συνδεόμενα διὰ τεσσάρων πειομόρφων συνδέσμων, στερεομένων διὰ μολύβδου, ὅστις καὶ διετηρεῖτο ἀκόμη. Ὀλόκληρον τὸ ἐξωτερικὸν περίγραμμα τοῦ βήθρου, πλὴν τῶν δύο ἄκρων στενῶν τμημάτων, ἦτο διαμορφωμένον ἐν εἴδει ἰωνικῆς βάσεως μετὰ δύο ἐλαφροῦς κυρτὰς γλυφὰς ὑπεράνω ἐπιπέδου ταινίας. Κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ κυκλικοῦ τμήματος διεσώζοντο τὸ 1931 ὁκτὼ τετράγωνοι ὁπαὶ γομφώσεως μετὰ τῶν ἀντιστοίχων αὐλάκων μολυβδοχοῖας, τεταγμένοι ἀνὰ δύο συμμετρικῶς πρὸς τὸ κέντρον (εἰκ. 31). Μία ἐκ τῶν ὁπῶν αὐτῶν διετῆρει εἰσέτι τὸ 1931 καὶ σιδηροῦν κατακόρυφον γόμφον συγκρατοῦντα μαρμαρίνον κιονίσκον σωζόμενον μέχρις ὕψους 0,26, καὶ ἀποτελούμενον ἐκ τετραγώνου πλίνθου πλευρᾶς 0,12, μιᾶς ἐπ' αὐτῆς σπείρας καὶ μιᾶς σκοτίας μετὰ συμφυοῦς τμήματος τοῦ κορμοῦ, διαμέτρου 0,095, εἰς τὸν ὁποῖον ἄριστα ἁρμόζει μικρὸν, κορινθιάζον κιονόκρανον ὕψους 0,14 καὶ πλευρᾶς ἄβακος 0,11 (εἰκ. 16, Γ). Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν

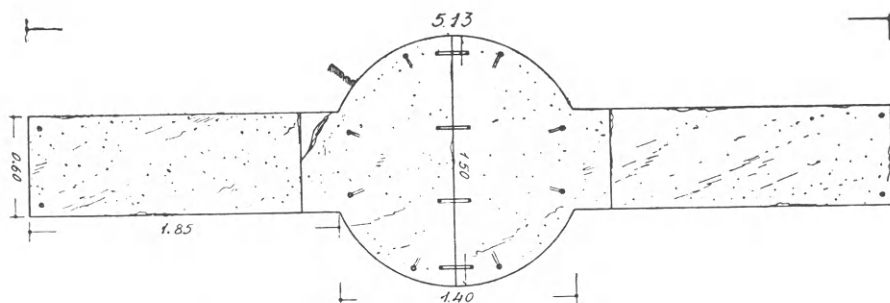
Εἰκ. 28. Γωνιαῖος πεσσίσκος.

¹ Ὁμοίους πεσσίσκους ἄνευ κιονίσκων ὑπερθεῖν, συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φθιωτίδων Θεῶν (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 70 εἰκ. 79) μετὰ τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ὕψος 0,93 καὶ ἀλλαχοῦ.

ἄλλων ἑπτὰ ὁπῶν θὰ ἐστερεοῦντο ὅμοιοι κιονίσκοι, οἵτινες θὰ εἶχον ὕψος ἐνὸς περίπου μέτρου καὶ θὰ ὑπεβάσταζον τὸ ὑψωμένον δάπεδον τοῦ μέσου τμήματος τοῦ ἁμβωνος. Τοῦ δαπέδου τούτου διετηρήθη ἐν τεμάχιον δια-

Εἰκ. 29. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου (B) μόνον μὲ πεσσίσκους.

Εἰκ. 30. Ἡ ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως μέχρι τοῦ 1940 διατηρουμένη μαρμαρινή βάση τοῦ ἁμβωνος.

μέτρου 1.40 καὶ πάχους 0.18 φέρον κατὰ τὸ ἐξωτερικὸν χεῖλος γλυφὰς ἀνεστραμμένης ἰωνιζούσης βάσεως.

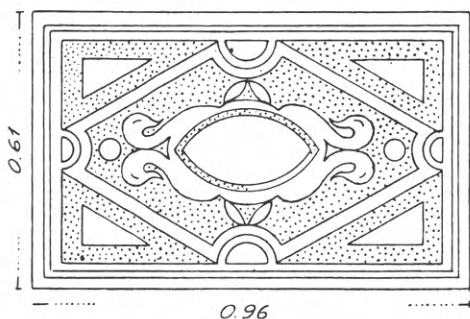
Ἐπὶ τῶν δύο ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου στενομήκων τμημάτων θὰ ἐστηρίζοντο αἱ βαθμίδες τῶν δύο κλιμάκων, αἱ ὁποῖαι ἔφερον ἄνω εἰς τὸ ὑψωμένον

κυκλικὸν δάπεδον τοῦ μέσου τμήματος. Αἱ κλίμακες αὐταὶ θὰ ἔφερον κατὰ τὰ πλάγια μαρμάρινα προστατευτικὰ πτερύγια, τῶν ὁποίων ὅμως οὐδὲν τμήμα διεσώθη. Ὅμοια προστατευτικὰ θωράκια ἀλλὰ καμπύλα θὰ ἔφερεν ἑξωτερικῶς καὶ τὸ κυκλικὸν μέσον τμήμα, τῶν ὁποίων ὁμοίως οὐδὲν τεμάχιον διετηρήθη. Τούτου ἕνεκα δὲν ἐπεχείρησα τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ἄμβωνος.

Ἡ κατὰ τὸ δεξιὸν ἡμῖς τοῦ μέσου κλίτους εὗρεσις τοῦ ἄμβωνος τῆς Θάσου μαρτυρεῖ ὅτι καὶ αὕτη ἠκολούθει τόν, οὐχὶ βεβαίως ἄνευ ἐξαιρέσεων, ἐν τῇ Ἑπειρωτικῇ Ἑλλάδι ἀκολουθούμενον κανόνα τῆς κατὰ τὸ δεξιὸν ἡμῖς τοῦ μέσου κλίτους τοποθετήσεως τοῦ ἄμβωνος.

Τὸ δάπεδον. Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ ἦτο ἐστρωμένη διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων, λευκῶν καὶ ὑποκυάνων πλακῶν μαρμάρου, τοποθετημένων ἐπὶ παχέος κονιάματος κατὰ παραλλήλους στρώσεις καὶ μὲ ἄρμους διασταυρουμένους. Τμήματα τῆς πλακοστρώσεως ἀνευρέθησαν κατὰ μὲν τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν εἰς τὸ βόρειον ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 4) κατὰ δὲ τὴν δευτέραν εἰς τὸ δυτικόν. Τὸ πρεσβύτεριον ὁμοίως ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν λευκῶν καὶ κυανῶν (δρα εἰκ. 20) περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλήσαμεν ἤδη.

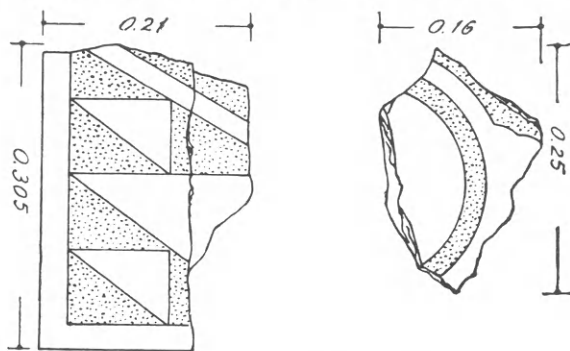
Γλυπτὰ ἀβεβαίου προορισμοῦ. Πλὴν τῶν γλυπτῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν, περὶ ὧν εἵπομεν ἄνωτέρω, εὗρέθησαν τόσον κατὰ τὴν πρώτην, ὅσον καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ἀνασκαφὴν καὶ τινα ἄλλα τεμάχια θωρακίων παρουσιάζοντα συνδυασμὸν ἐπιπέδου μαρμαρίνου μετὰ ψηφιδωτοῦ κοσμήματος. Τὰ τεμάχια ταῦτα συγκολληθέντα ἀπήρτισαν ἓν ἀκέραιον θωράκιον, διαστάσεων 0.61×0.96 καὶ μέγα μέρος δευτέρου θωρακίου ὁμοίου σχεδίου, ἥτοι μὲ ρόμβον ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου καὶ περιβάλλοντα κεντρικὸν ἔμβλημα ἀπαρτιζόμενον ἐξ ἐλλειψοειδοῦς κέντρου καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἀποφύσεων, αἱ ὁποῖαι ὁμοιάζουν πρὸς δύο ἀντινότους κεφαλὰς νησσῶν (εἰκ. 31). Ὅλη ἡ ἔξω τοῦ σχεδίου ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου ἐλαξεύθη βαθύτερον καὶ ἀνωμάλως, ὥστε νὰ παρέχῃ καλυτέραν πρόσφυσιν εἰς ἐρυθρωπὸν ὑδραυλικὸν κονίαμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ ἐφυτεύοντο ἔγχρωμοι ψηφίδες. Πλὴν δὲ τοῦ ἄνωτέρω σχεδίου ὑπῆρχε καὶ ἄλλο τοῦ ὁποίου εὗρέθησαν κατὰ τὴν δευτέραν ἀνασκαφὴν τεμάχιά τινα, (εἰκ. 32) τῆς αὐτῆς ἐκτελέσεως, παρουσιάζοντα συνδυασμὸν λευκῶν μαρμαρίνων τριγώνων πρὸς ἄλλα ψηφιδωτὰ τρίγωνα, ρόμβον καὶ κύκλον. Τὰ πρωτότυπα ταῦτα γλυπτὰ, ἅτινα δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς πρὸδρομοὶ τῶν βυζαντινῶν

Εἰκ. 31. Ἐπιπεδόγλυφον θωράκιον.

ἐπιπεδογλύφων, δὲν γνωρίζω ἀπὸ ποῖον μέρος τοῦ ναοῦ προέρχονται· πάντως εἰς τὸ τέμπλον δὲν δύνανται νὰ ἀνήκουν διότι αἱ διαστάσεις των δὲν τὸ ἐπιτρέπουν.

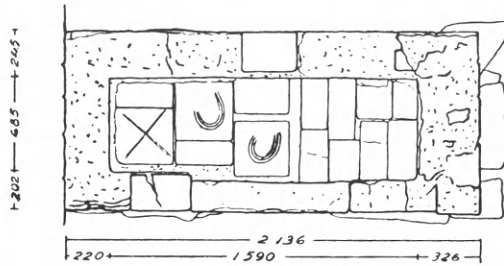
Τὰ προσκτίσματα. Ὡς πᾶσαι σχεδὸν αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ οὕτω καὶ ἡ τῆς Θάσου ἔφερε προσκεκολλημένα ἐξωτερικῶς βοηθητικὰ τινα διαμερίσματα, τοποθετημένα ἐντὸς τῶν δύο ὀρθῶν γωνιῶν, τὰς ὁποίας ἐσημάτιζε τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ μετὰ τῶν ἐγκαρσίων. Ἐκ τῶν βοηθη-

Εἰκ. 32. Τεμάχια ἐπιπεδογλύφου θωρακίου.

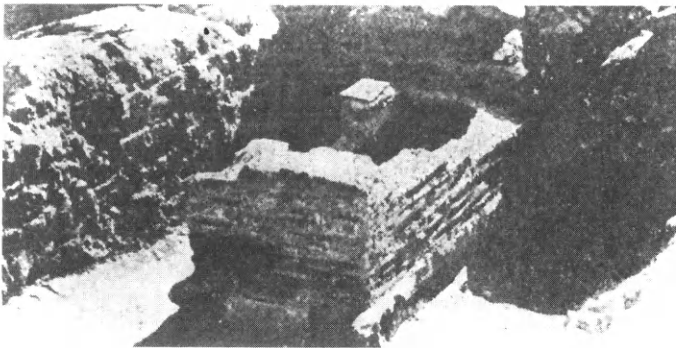
τικῶν αὐτῶν διαμερισμάτων τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Μ εἶχεν ἤδη ἀναφανῆ καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ κ. Κοτζιᾶ (πβλ. εἰκ. 1) τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν δευτέραν. Θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὰ πρὸς βορρᾶν. Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Μ διαμέρισμα (εἰκ. 3), εἶναι ἐπίμηκες ὀρθογώνιον διαστάσεων, $3,3 \times 7,9$, τοῦ ὁποίου ὅμως τὸ ἐσωτερικόν, ἐκσκαφὲν εἰς ἱκανὸν βάθος, δὲν ἀπέδωκε τίποτε τὸ ἀποσαφηνίζον τὸν προορισμὸν του. Τοῦ ἀμέσως πρὸς δυσμὰς τοῦ Μ διαμερίσματος Π (εἰκ. 3) ἐκτεινομένου πρὸς βορρᾶν πολὺ περισσότερον δὲν κατωρθώθη νὰ ὁρισθῇ ἡ δευτέρα διάστασις, διότι προχωρεῖ κάτωθεν τῶν νεωτέρων οἰκιῶν. Λόγω τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναὸν τὸ διαμέρισμα τοῦτο δύναται μετὰ πιθανότητος τὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ βαπτιστήριον, τοσοῦτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον παρὰ τὴν Ν.Α. αὐτοῦ γωνίαν ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους καὶ ἐφαπτόμενον τοῦ βορείου τοίχου τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ, ὀρθογώνιον κατασκευάσμα ἐξ ὀπτοπλίνθων, βαῖνον ἐπὶ ὑποβάθρου ἐκ λίθων ὕψ. 0,10 (εἰκ. 34). Τὸ μῆκος του εἶναι 2.136, τὸ πλάτος 0,632 καὶ τὸ ὕψος ἐξωτερικῶς 0,60. Ἡ ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ κτίσματος τούτου ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ εὐρείαν ἐγκοπὴν ἔχουσαν ἑκατέρωθεν μικροὺς πεσίσκους μῆκους 0,815 καὶ ὕψους 0,225. Τὸ κεντρικόν της κοίλωμα ἔχει μῆκος 1,59, πλάτος 0,485 καὶ βάθος 0,385 (εἰκ. 33). Ὁ πυθμὴν του ἀποτελεῖται ἐκ πηλίνων τετραγώνων πλακῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλαι φέρουν κοίλας εὐθείας γραμμὰς χιαστί καὶ ἄλλαι καμπύλας. Ποῖος ἦτο ὁ προορισμὸς

τοῦ κατασκευάσματος τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν μετὰ βεβαιότητος. Ἐπιτρέπεται ὅμως ἴσως νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι θὰ πρόκειται περὶ ὑποκαύστου θερμαντήρος τοῦ διὰ τὸ βάπτισμα προοριζομένου ὕδατος, τοσούτῳ μᾶλλον

Εἰκ. 33. Κάτοψις τοῦ θερμαντήρος (:) τῆς εἰκόνης 34.

καθόσον εὐρέθησαν πρὸς δυσμὰς καὶ ὑπεράνω του πλάκες σχιστολιθικαὶ καὶ λίθοι παρουσιάζοντες ἔχνη πυρός. Ὑπενθυμίζω δ' ἐνταῦθα, ὅτι καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν σωληνώσεις ὠδήγουν τὸ θερμὸν ὕδωρ

Εἰκ. 34. Τὸ ἐντὸς τοῦ διαμερίσματος Π εὐρεθὲν κτίσμα (Θερμαντήρ :).

τῶν γειτονικῶν λουτρῶν εἰς τὴν φιάλην, τὸ σκευοφυλάκιον καὶ τὸ βαπτιστήριον¹.

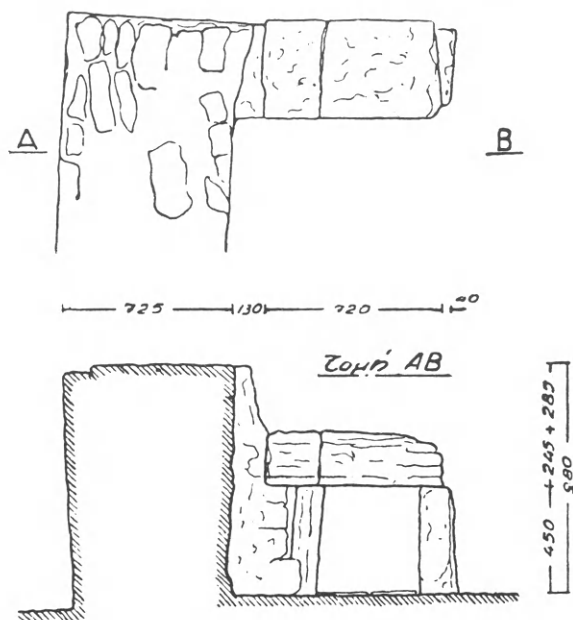
Ἐὰν λοιπὸν τὸ διαμέρισμα Π θεωρηθῇ ὡς βαπτιστήριον, τότε τὸ Μ θὰ ἦτο μᾶλλον βοηθητικὸς αὐτοῦ χώρος καὶ οὐχὶ κλιμακοστάσιον ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην, ὡς ἡδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ.

Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ διαμερίσματος Μ ἐκαθαρίσθη καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ πλάτος. Οἱ κάτωθεν τῆς ἐξωτερικῆς πλακοστρώσεως δόμοι του ἀπετελοῦντο ἐξ ὥραίων ἀρχαίων λίθων χρησιμοποιηθέντων ἐκ νέου. Ἡ τελευταία μάλιστα

¹ Σωτηρίου, Πρακτ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑτ. 1935 σ. 65-69 καὶ εἰκ. 15-19.

στρώσις του — ἐν μέτρον κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους — ἔξέχει τῶν ἄλλων κατὰ 0,05. Δυστυχῶς λόγῳ τοῦ νάματος τοῦ ὕδατος, ὅπερ ἀνέβλυζεν ἐνταῦθα δὲν κατέστη δυνατόν νὰ προχωρήσῃ ἡ σκαφή εἰς μεγαλύτερον βάθος.

Δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ γενόμεναι βορειότερον καὶ προχωρήσασαι ὡσαύτως μέχρι τοῦ νάματος τοῦ ὕδατος ἐπὶ μήκους 2 μέτρων δὲν ἀπεκάλυψαν

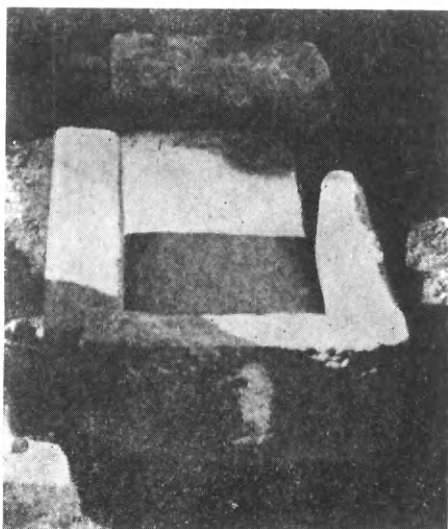

Εἰκ. 35. Τμήμα τοῦ κλιβάνου (:) κάτοψις καὶ τομή.

ἄλλο διαμέρισμα. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν τοῖχον, ὅστις, βαίνων ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς ἀναχωρεῖ ἀπὸ τῆς Β.Δ. γωνίας τοῦ βορείου σκέλους τοῦ ναοῦ καὶ φθάνει μέχρι τῆς Β.Α. γωνίας τοῦ διαμερίσματος Π, οὗτος φαίνεται νὰ εἶναι μεταγενέστερος, χωρίζεται δ' ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ διὰ σαφοῦς κατακορύφου ἄρμου. Δυστυχῶς ἡ παρουσία πλατάνου καὶ σωληνώσεων νεωτέρας βρύσης ἠμποδίσεν τὴν παρακολούθησιν τοῦ τοίχου αὐτοῦ καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν του καὶ ἰδίως τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς συνδέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ διαμερίσματος Π. Βλέπει τις ὅμως καὶ ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 3) καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ τοῖχοι δὲν εὐρίσκονται εἰς τὴν προέκτασιν ὃ εἰς τοῦ ἄλλου.

Ἐς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὰ νότια προκτίσματα. Ταῦτα δυστυχῶς ἦσαν πολὺ περισσότερον κατεστραμμένα ἀπὸ τὰ βόρεια, ὥς ἄλλως τε συμβαίνει καὶ διὰ

τὸ νότιον ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ ναοῦ. Ἡ γενομένη λοιπὸν ἐνταῦθα ἔρευνα ἀπεκάλυψεν ἐν πρώτοις τὰ θεμέλια τοίχου πάχους 0,95, βαίνοντος παραλλήλως πρὸς τὸν νότιον τοίχον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ ἀπέχοντος αὐτοῦ κατὰ 4.17. Ὁ τοίχος αὐτὸς ἔφθανε πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νοτίου σκέλους, ὅπερ ὅμως εἶναι κατεστραμμένον (εἰκ. 3). Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ἐν διαμέρισμα (Μ') περίπου συμμετρικὸν πρὸς τὸ βόρειον (Μ) ἀλλ' ἀγνώστου μήκους καὶ προσορισμοῦ. Εἰς τὴν νοτίαν παρεῖαν τοῦ διαμερίσματος τούτου ἀπεκαλύφθη προσκεκολλημένον ἐξωτερικῶς ὀρθογώνιον κατασκευάσμα (εἰκ. 3, Σ) τοῦ ὁποίου διεσώθη μόνον ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.13 ἀπὸ τῆς Ν.Α. του γωνίας χαμηλὴ θύρα (εἰκ. 35), ἀποτελουμένη ἐκ δύο ἐκατέρωθεν σταθμῶν (παραστατῶν) καὶ ἐνὸς ὑπὲρ αὐτοὺς ὑπερθύρου¹, ὅπερ δυστυχῶς ἔθραυσαν οἱ ἐργάται: Τὸ ἔδαφός του ἀπετελεῖτο ἐξ ἀκανονίστων ἀγκωναρίων ἐπὶ τῶν ὁποίων διακρίνονται, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν παραστατῶν καὶ τοῦ ἀνωφλίου, ἵχνη πυρός, μαρτυροῦντος ὅτι θὰ πρόκειται περὶ κλιβάνου. Μεταξὺ τῶν λίθων, διὰ τῶν ὁποίων ἦτο σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου γεμισμένον τὸ ἐσωτερικόν, εὗρέθη καὶ θραῦσμα ἐπιγραφῆς (ἀρ. εὐρετηρίου τοῦ μουσείου 671) διασῶζον τμῆμα ἱεροῦ νόμου. Τὸ δυτικὸν πέρας τοῦ κατασκευάσματος δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ὀρισθῇ. Ὁ βόρειος τοίχος τοῦ «κλιβάνου» ὡς καὶ ὁ νότιος καὶ ὁ βόρειος τοίχος τοῦ διαμερίσματος Σ διακόπτονται ὅλοι εἰς τὸ αὐτὸ περίπου σημεῖον (εἰκ. 3).

Εἰκ. 36. Κίστη ὑπεράνω τοῦ τάφου.

Οἱ τάφοι. Ἐκατέρωθεν τῆς μεγάλης ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἡ πρόσφατος ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε δύο κτιστοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τάφους². Ὁ ἐξ αὐτῶν πρὸς Βορρᾶν κείμενος (εἰκ. 3, Τ) ἔβαινε ἀπ' εὐθείας ἐπὶ ψηφιδωτοῦ διαπέδου

¹ Ἴδου αἱ σχετικαὶ διαστάσεις: Ἀνατολικοῦ παραστάτου ὕψος 0.45, πλάτος 0.12 βάθος 0.34. Δυτικοῦ παραστάτου ὅμοιαι πρὸς τὰς τοῦ ἀνατολικοῦ, πλὴν τοῦ πλάτους, ὅπερ εἶναι 0.14. Ἀνωφλίου μήκος 0.71, ὕψος 0.21, βάθος 0.43.

² Τοὺς τάφους τούτους, ἐμοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἀναχωρήσαντος ἐκ Θάσου δι' ὑπηρεσιακὴν ἀνάγκην, ἀνέσκαψε καὶ ἐπιμελῶς ἠρεύνησεν ὁ κ. Delvoye, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ.

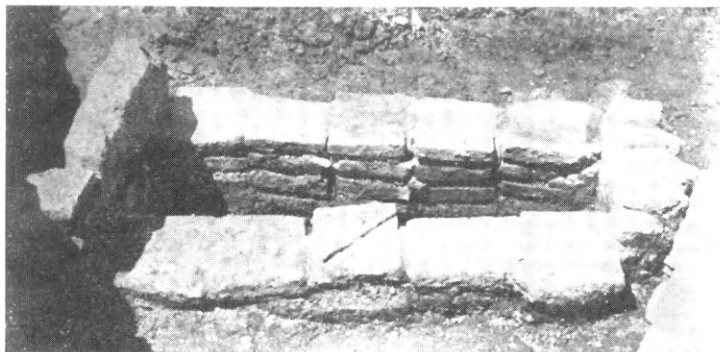
τῆς κάτωθεν τῆς βασιλικῆς ρωμαϊκῆς οἰκίας. Ὁ τάφος οὗτος περιεῖχε δύο σκελετούς, τῶν ὁποίων ἡ κεφαλὴ ἦτο προσανατολισμένη πρὸς τὰ Ν.Δ. Κατὰ τὸν ἐξετάσαντα τὰ ὁστὰ ἐκ Θεσσαλονίκης ἱατρὸν κ. Εὐθυβουλίδην, οἱ σκελετοὶ θὰ ἀνῆκον εἰς δύο ἄνδρας ἡλικίας 40 μέχρι 50 ἐτῶν. Μαρμαρίνη πλάξ, σήμερον τεθραυσμένη εἰς τρία, ἐχρησίμευεν ἄλλοτε ὡς κάλυμμα τοῦ τάφου, ἐν ᾧ ἀφ' ἐτέρου τὰ τοιχώματά του ἀπετελοῦντο ἀπὸ μεγάλους μὲν πωρολίθους παρὰ τὴν κεφαλὴν, ἀπὸ μικρὰς δὲ μαρμαρίνας πλάκας παρὰ τοὺς πόδας. Τὰ ἐνδιάμεσα τμήματα ἦσαν κατεσκευασμένα ἐκ πλίνθων. Πλὴν ἀπλῆς, τεθραυσμένης λαγῆνου ἐκ καστανῆς ἀργίλου, τοποθετημένης παρὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ τάφου, οὐδὲν ἄλλο κτερίσμα εὐρέθη¹. Καθ' ὅλην τὴν ΝΑ τῆς προθέσεως ἀνασκαφεῖσαν περιοχὴν εὐρίσκοντο εἰς βάθος περίπου 0.40 ὑπὸ τὸ σημερινὸν ἔδαφος, σκορπισμένα ὁστὰ, ἄνευ οὐδενὸς ἵχνους κτιστοῦ τάφου.

Νοτίως τῆς ἀψίδος ἀπεκαλύφθη ἄλλος τάφος (εἰκ. 3, Τ) βαίνων πρὸς τὰ ΒΔ. Ἐντὸς αὐτοῦ δὲν εὐρέθη ἀκέραιος σκελετὸς ἀλλὰ μόνον ἰσχνὰ τινα λείψανα ὁστῶν. Τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον τοίχωμά του ἦσαν ἐκτισμένα διὰ πέντε σειρῶν ὀπτοπλίνθων, διαστάσεων 0.43×0.30×0.07, αἵτινες ἔβαινον ἐπὶ ἐστιβαγμένων θραυσμάτων πηλίνων ἀγγείων. Αἱ πλίνθοι ἔφερον ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας των διαγωνίους γραμμὰς (εἰκ. 34) ὁμοίας πρὸς τὰς τῶν πλίνθων τοῦ ὑποκαύστου θερμοαντήρος. Ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου ἀπετελεῖτο ἐκ μικρῶν λίθων κατακλυζομένων ὑπὸ τοῦ κάτωθεν ἀναβλύζοντος ὕδατος. Τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ λάκκου ἐκλείετο ὑπὸ δύο ἐπαλλήλων λιθίνων πλακῶν διαφόρων διαστάσεων. Πρὸς ἀνατολὰς ἵστατο ὀρθία μία πλάξ, ἣτις ἐφάνη κατ' ἀρχὰς εἰς τὸν ἀνασκάπτοντα ὅτι ἀνῆκεν εἰς ἄλλο κατασκεύασμα. Πράγματι δ' ἀκριβῶς ὑπεράνω τοῦ περιγραφέντος τάφου, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπαρξίς δὲν ἦτο ἀκόμη γνωστὴ, εὐρέθη παραλληλεπίπεδος κίστη περικλειομένη ὑπὸ πέντε πλακῶν (εἰκ. 36), ἑξ ὧν μία, ἡ ὀριζοντίως τοποθετημένη, ἐχρησίμευεν ὡς κάλυμμα τοῦ κάτωθεν τάφου, αἱ δὲ τέσσαρες ἄλλαι, ἱστάμεναι κατακορύφως περιέβαλλον τὴν πρῶτην (εἰκ. 36). Μία δ' ἐξ αὐτῶν, ἡ πρὸς ἀνατολὰς, ἦτο ἐκείνη, τὴν ὁποίαν προηγουμένως ἀνεφέραμεν. Πρόκειται ἄραγε περὶ δευτέρου τάφου ἰδρυμένου ἐπὶ τοῦ πρώτου ἢ περὶ νεκρικοῦ τινος σήματος; Ἡ παντελὴς ἀπουσία σκελετοῦ εἰς τὴν στάθμην ταύτην καθιστᾷ πιθανωτέραν τὴν δευτέραν ὑπόθεσιν.

Τέλος τρίτος κτιστὸς τάφος εἶχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1930 ἀποκαλυφθῆ καὶ ἐρευνηθῆ ὑπὸ τοῦ κ. Κοτζίᾶ (πβλ. εἰκ. 1 καὶ 37). Εὐρίσκεται δὲ οὗτος πλεόν ἔντὸς τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἥτοι εὐθὺς πρὸ τῆς μεταγενεστερᾶς κόγχης τῆς προθέσεως. Κατεσκευασμένος ἐξ ἀκανονίστων ἀγκωναρίων, μὲ σχῆμα ὀρθογώνιον, ἦτο ἐξωτερικῶς ἐπικεχρισμένος διὰ λευκοῦ κονιάματος. Τὰ ἐσωτερικά του

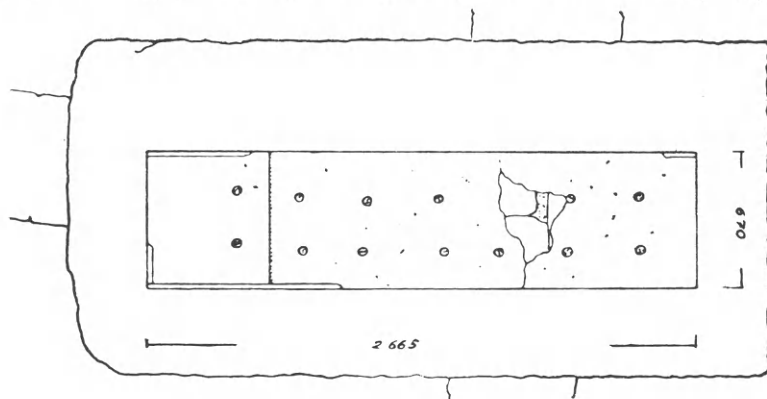
¹ Ὁμοία λάγηνος εὐρέθη καὶ εἰς Φθιώτιδας Θήβας (Ἀρχ. Ἐφημ. σ. 105 εἰκ. 142)

τοιχώματα ἦσαν ἐπενδεδυμένα δι' ὠραίων πλακῶν θασίου μαρμάρου, πάχους 0.02. Ὁ εἰς βάθος 0.74 πυθμὴν τοῦ τάφου ἀπηρτίζετο ἐκ δύο ἀνίσων μαρμαρίνων πλακῶν (εἰκ. 38) αἱ ὁποῖαι καὶ εἰσδύουν ὑπὸ τὰ τοιχώματα

Εἰκ. 37. Ὁ κατὰ τὸ βόρειον κλίτος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τάφος.

Ἡ πρώτη πλάξ ἔχει μῆκος 2.075, διατρυπᾶται δὲ ὑπὸ 6 ζευγῶν στρογγύλων ὀπῶν, ἡ δὲ δευτέρα, εὗρισκομένη εἰς στάθμην κατὰ 0.02 ὑψηλοτέραν τῆς

Εἰκ. 38. Ὁ ἐντὸς τῆς προθέσεως τάφος.

πρώτης ἔχει μῆκος 0'59 καὶ διατρυπᾶται ὑπὸ ζεύγους ὀπῶν¹ (εἰκ. 38). Κάτωθεν τῶν πλακῶν αὐτῶν εὗρέθη, εἰς βάθος 0.10, στρώσις ἐκ πηλίνων πλίνθων, αἵτινες φέρουν διαγωνίους χαραγὰς. Τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου στηρί-

¹ Ὅμοιαι ὅσαι κατὰ τὸν πυθμὲνα εὗρίσκονται εἰς μεσαιωνικοὺς τάφους ὡς π.χ. τοῦ «Θησείου» (Ὁρλάνδος Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Β' (1936) σ. 215 εἰκ. 14), τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Δαφνίου (Millet. Daphni σ. 23) καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 3 [1924-25] Παράρτ. σ. 66), θὰ ἐχρησίμευον δὲ πιθανώτατα διὰ τὴν ἐκροὴν τῶν ἐκ τῶν πτωμάτων ἢ ἄλλων ὑγρῶν διηθουμένων εἰς τὸν τάφον.

ζονται ἐπὶ τοιχίσκων ἐκ τριῶν στρώσεων πλίνθων μήκους 0.29 καὶ πάχους 0.33. Ὁ τάφος εἶχεν ἤδη ἀπὸ μακροῦ συληθῇ, δι' ὃ καὶ δὲν ἀνευρέθησαν ἐν αὐτῷ κτερίσματα. Κατὰ τὴν βουλγαρικὴν κατοχὴν ἐπληρώθη διὰ πετρῶν, ἐρρίφθη δ' εἰς αὐτὸν καὶ κυλινδρικός κορμὸς κίονος, ὅστις ἔθραυσε τὴν μεγάλην πλάκα τοῦ πυθμένος του.

Ἡ ἐντὸς τοῦ ναοῦ παρουσία τοῦ τάφου αὐτοῦ καὶ μάλιστα ἐντὸς τῆς προθέσεως μαρτυρεῖ περὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ. Θὰ πρόκειται ἴσως περὶ τάφου μάρτυρός τινος ἢ ἁγίου· διότι μὴ ἁγίου ἢ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφή εἶχεν ἀπαγορευθῇ ὑπὸ τοῦ νόμου τοῦ 381¹ καὶ μεταγενεστέρων².

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΙΚΩΝ ΝΑΩΝ ΤΟΥ 4ΟΥ 5ΟΥ ΚΑΙ 6ΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

Μετὰ τὴν ἄνωτέρω γενομένην λεπτομερῇ ἐξέτασιν τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου, ὑπολείπεται ἡ τυπολογικὴ κατάταξις αὐτῆς ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ξυλοστέγων σταυρικῶν βασιλικῶν. Πρὸς τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ κατατάξωμεν πρότερον εἰς τύπους τοὺς σταυρικοὺς ναοὺς καὶ πρὸ πάντων νὰ καθορίσωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπιθέτου «σταυρικός», ἡ ὁποία συχνὰ παρηρμηνεύθη. Ὅταν λέγωμεν σταυρικὸν ναὸν πρέπει νὰ νοοῦμεν ἐκεῖνον, τοῦ ὁποίου καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη διαγράφονται σαφῶς εἴτε εἰς τὴν κάτοψιν (περίπτωσις ἐλευθέρου σταυροῦ) εἴτε εἰς τὸν χῶρον (περίπτωσις ἐγγεγραμμένου σταυροῦ). Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην περίπτωσιν τὰ παράπλευρα διαμερίσματα συμπληρώνουν ἁπλῶς τὰς κενὰς γωνίας τοῦ σταυροῦ ἐκ τῶν ἔξωθεν, χωρὶς δηλαδὴ νὰ παίζουσιν κανένα ὀργανικὸν ρόλον, ὥς τοῦτο γίνεται ἀργότερον εἰς τοὺς ἐγγεγραμμένους σταυροειδεῖς μετὰ τρουλλοῦ ναοὺς τῆς βυζαντινῆς περιόδου³. Ἡ ἄνωτέρω ἀποσαφήνισις εἶναι ἀναγκαία· διότι συχνὰ χαρακτηρίζονται ὡς «σταυρικοὶ» ναοί, τῶν ὁποίων τὰ τρία σκέλη (βόρειον, νότιον καὶ δυτικόν) διαγράφονται σαφῶς, τοῦ τετάρτου σχηματιζομένου μόνον διὰ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ. Τοιοῦτοι ναοὶ εἶναι π.χ. οἱ τῆς κεντρικῆς Μ. Ἀσίας⁴ (Καππαδοκίας,

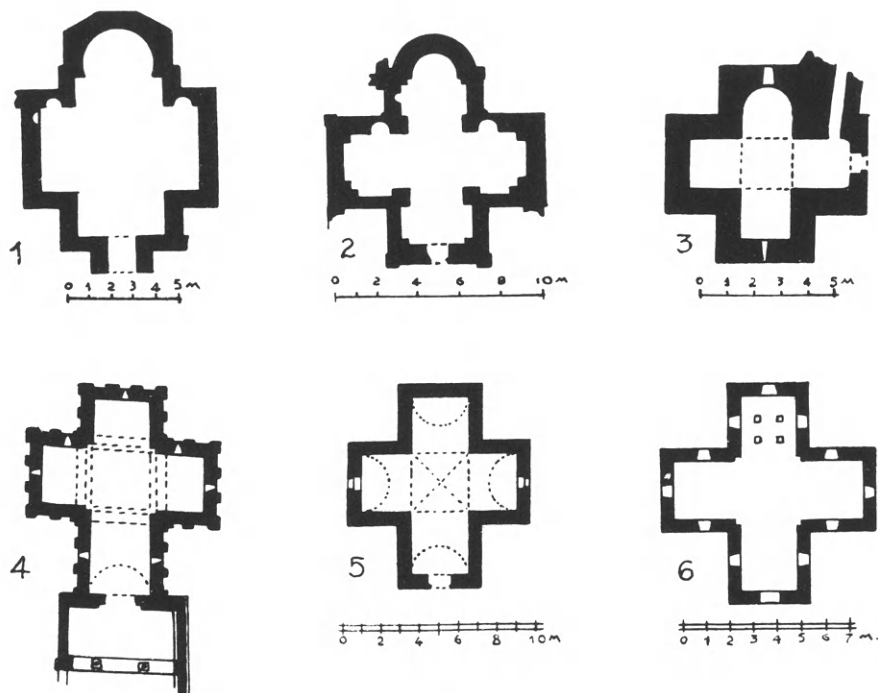
¹ Codex Theodosianus τίτλ. XVII (ἐκδ. Ritter 1738) τ. 3 σ. 160.

² Βασιλικά Βιβλ. 5 τίτλ. Α § 2 «μηδεὶς ἐν ἐκκλησίᾳ ἁγίᾳ θαπτεῖτω νεκρόν».

³ Ὅρα σχετικῶς G. Millet, Rev. Archéologique 1905 τ. 5, σ. 106.

⁴ Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903, σ. 55 εἰκ. 42, σ. 140 εἰκ. 106. H. Rott, Kleinasatische Denkmäler, Leipzig 1908 σ. 183 εἰκ. 60, σ. 188 εἰκ. 63, σ. 194 εἰκ. 66, σ. 277 εἰκ. 201. W. Ramsay - G. L. Bell, The thousand and one churches, London 1909, εἰκ. 227 (Kizil - Dagħ), 229 (Tchet - Dagħ), 271 (Hayyat), 276 (Kurshundju), 283 (Viran Shehir), 300 (Sivri Hissar) κλπ. Τὴν διάκρισιν μεταξὺ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ (crux immissa) καὶ τοῦ ταυομόρφου (crux commissa) ὀρθῶς εἶχε πάλαι ὑποδείξει ὁ Graf (Repertorium für Kunstwissenschaft τ. 17 [1894] σ. 137).

Λυκαονίας κλπ.), οἵτινες ἔχουν τὸ σχῆμα ταῦ καὶ οὐχὶ σταυροῦ καὶ ὄρθον εἶναι νὰ σχετισθοῦν ὅχι τόσο πρὸς τοὺς σταυρικούς ὅσον πρὸς τὰς λεγο-
 μένας μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικάς. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν θὰ συμπεριλά-

Εἰκ. 39. Σταυρόσχημα ναῦδρια ἢ (μαρτύρια μημόρια).

1. Yagdebash (Μ. Ἀσία) 2. Deghilé (Μ. Ἀσία) 3. Μαχαλέτς (Μ. Ἀσία) 4. Ραβέννα
 Μουσσωλεῖον Πλακιδίας. 5. Βερόνα. Ἀγ. Τόσκα καὶ Τευτερία. 6. Χερσών.

βωμεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἐξέτασιν ἡμῶν, ἐπιφυλασσόμενοι νὰ πραγματοποιθῶμεν
 περὶ αὐτῶν ἀλλαχοῦ.

Λόγῳ τοῦ κατ' ἐξοχὴν συμβολικοῦ τοῦ σχήματος ὁ καθ' αὐτὸ σταυρικός
 τύπος ἐφημερόσθη ἤδη λίαν ἔνωρὶς εἷς τε τὴν Ἀνατολὴν¹ καὶ τὴν Δύσιν², ἰδίᾳ

¹ W. Ramsay - G. L. Bell, The thousand and one churches εἰκ. 181 Νο 44 (ἐνταῦθα εἰκ. 39, 2), εἰκ. 290 (Yagdebash) (ἐνταῦθα εἰκ. 39, 1), εἰκ. 297 (Süt-kilissé).
 D. V. Ajnalov, Rasvaliny chramov, Pamjatniki christ. Chersonesa, 1905, XIII.
 Brunov, Mélanges Ouspenskij σ. 28 εἰκ. 18 (Χερσῶνος) (ἐνταῦθα εἰκ. 39, 6).

² G. Rivoira, Archit. musulmana, Milano 1914 σ. 262 εἰκ. 224 - 226 (Banda Ἰσπανίας).
 Verzone, Architettura nell Italia settentrionale, Milano 1942 εἰκ. 3 (Verona, Sta Tosca e Teuteria), Dehio - Bezold, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes πίν. 47 (ναὸς Ingelheim), Zeitschr. für Gesch. der Architektur 1907 σ. 89 (ναὸς Romainmotier) κλπ.

εἰς ἐπιτυμβίους ναῖσκους—*εὐκτήρια* ἢ *μαρτύρια*—δηλαδή ναοὺς ἰδρυομένους κατ' ἄρχαζ μὲν ἔξω τῶν πόλεων ὑπεράνω τοῦ τάφου τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως, ἀργότερον δέ, ἤτοι μετὰ τὴν Κωνσταντίνειον εἰρήνην, καὶ ἐντὸς τῶν πόλεων, ὅταν ἡ μεγάλως ἀναπτυχθεῖσα λατρεία τῶν μαρτύρων μετεφέρθη, μετὰ τῆς σχετικῆς τελετουργίας, *intra muros*. Χαρακτηριστικὴ τῆς γενικῆς χρήσεως τοῦ σταυρικοῦ σχήματος εἶναι ἡ φράσις Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, ὅστις, γράφων, περὶ τὸ 380, πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἰκονίου Ἀμφιλόχιον περὶ τινος ὑπ' αὐτοῦ κατασκευαζομένου εὐκτηρίου, λέγει, ὅτι τὸ ἀνεγείρει ἐν σχήματι σταυροῦ «ὥσπερ πανταχοῦ ὁρῶμεν»¹.

Καὶ τὰ μὲν ἀπλᾶ εὐκτήρια κατεσκευάζοντο μὲ μικρὰς διαστάσεις καὶ ἰδίᾳ μὲ μικρὸν μῆκος σκελῶν (εἰκ. 39). Τὸ σχέδιόν των συνεχίζει πιθανώτατα τὸ σχῆμα τῶν ρωμαϊκῶν μαισσωλείων τῆς ἐλληνιστικῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς Δύσεως², τῶν ὁποίων διαφέρουν μόνον ὥς πρὸς τὸν τρόπον καλύψεως τοῦ ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ χώρου, ἥτις τῶρα γίνεται μὲν πάλιν διὰ «κρεμαστοῦ»³ ἢ δι' ἡμισφαιρικοῦ⁴ θόλου ἢ καὶ διὰ σταυροθολίου⁵, τοποθετουμένων ὁμῶς τῶν θόλων τούτων ὑψηλὰ καὶ περικλειομένων πάντοτε ἐντὸς τετραγώνου κτιστοῦ πύργου καλυπτομένου ὑπὸ πυραμοειδοῦς στέγης (εἰκ. 40,3).

Τοῦναντίον οἱ ἐντὸς τῶν πόλεων, μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς ἐκκλησίας, ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθέντες κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα ὑπεράνω τοῦ σκηνώματος ἢ τῶν λειψάνων σημαινόντων ἀθλητῶν τῆς πίστεως ναοί, κατεσκευάσθησαν μὲ κολοσιαίας διαστάσεις. Οἱ μεγάλοι αὐτοὶ ναοὶ δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς τέσσαρας κατηγορίας. Ἐκ τούτων ἡ

¹ Migne, P. G. 46, στ. 1093. Καὶ κατωτέρω στ. 1096 «*Σταυρὸς ἐστὶ τοῦ εὐκτηρίου τὸ σχῆμα*». Καὶ ὁ Ἀμασείας Ἀστέριος († 412) ἐξαίρει τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ κάλλος τῶν μαρτυρίων πβλ. Migne, P. G. τ. 40 στ. 336.

² Ὅρα σχετικῶς τὰ ὑπὸ A. Grabar, *Martyrium*, τόμ. I Paris 1946 σ. 161, 166 καὶ 167 ἀναφερόμενα παραδείγματα ρωμαϊκῶν μαισσωλείων, εἰς ἃ προσθετέα καὶ τὰ τῆς Νικοπόλεως διὰ τοὺς ἐγγεγραμμένους σταυρούς.

³ Μαισσωλεῖον τῆς Galla Placidia (Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins* πίν. XVII), Μ. Λατόμου Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 12 [1929] σ. 146 εἰκ. 4).

⁴ Μαρτύριον Mahalech Λυκαονίας, Ramsay - Bell ἔ.ἀ. σ. 24 καὶ εἰκ. 198. Ὁ ἡμισφαιρικός καὶ ὁ κρεμαστός θόλος ἐφηρμόσθησαν ἤδη εἰς προχριστιανικὰ κτήρια τῆς ἐλληνιστικῆς Ἀνατολῆς ὡς π.χ. εἰς Kusr en-Nu-edjis (Survey of eastern Palestine τ. III σ. 219), Γέρασα (Choisy, ἔ.ἀ. πίν. XV), Νικομήδειαν (ἔ.ἀ. πίν. XVII) κλπ.

⁵ Ἀγ. Τόσκα καὶ Τευτερία ἐν Βερόνη P. Verzone, *L'architettura religiosa dell'alto medio evo nell'Italia settentrionale*, Milano 1942 εἰκ. 3 πίν. III καὶ σ. 14.

1^Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

παρουσιάζει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ ἀφορμώμενα ἀπὸ τῶν τεσσάρων πλευρῶν κεντρικοῦ τετραγώνου χώρου καὶ βαίνοντα κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος, εἶναι πάντα ἰσοπλατῆ καὶ ἰσομήκη, καταλήγοντα εἰς εὐθύγραμμα μέτωπα. Παρὰ τὸ ἐνίοτε μέγα πλάτος τῶν, τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ κατασκευάζονται μονόκλιτα, στεγάζονται δὲ διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης. Τὸ κεντρικὸν ὅμως τετράγωνον στεγάζεται διὰ θόλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων ποδαρικοῶν συνδεομένων διὰ τόξων, οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται τετράπυλον (εἰκ. 41). Ὁ θόλος ἀφ' ἑτέρου ὑψούμενος ὑπὲρ τὰς στέγας τῶν σκελῶν, περιβάλλεται ὑπὸ τετραγώνου πύργου (εἰκ. 40, 3, 4). Λόγῳ τῆς αὐστηρῶς συμμετρικῆς περὶ τὸ κέντρον τοῦ τετραγώνου διατάξεώς τῶν τὰ κτήρια τῆς κατηγορίας ταύτης δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς τὰ περίκεντρα κτίρια (à plan central). Ὡς δὲ τὰ ἄλλα περίκεντρα σχέδια (ὀκτάγωνα, κυκλικά κλπ.) ἐχρησίμευσαν καὶ τὰ ἐξεταζόμενα, ἀρχικῶς τοῦλάχιστον, ὡς μαρτύρια, ἀνεγερθέντα ἐπὶ τοῦ τάφου ἢ εἰς μνήμην μάρτυρός τινος ἢ ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῆς θέσεως ἁγίου τινὸς τόπου ἢ ἱεροῦ ἀντικειμένου (φρέατος, στύλου).

Παραδείγματα τῆς κατηγορίας ταύτης ὑπάρχουσι τὰ ἑξῆς:

1) Τὸ παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν (Καουσιέ)¹ ἐσχάτως (1933-36) ἀποκαλυφθὲν μαρτύριον τοῦ ἁγ. Βαβύλα, χρονολογούμενον δι' ἐπιγραφῆς ἐπὶ ψηφιδωτοῦ του, πρὸ τοῦ ἔτους 387 μ.Χ. (εἰκ. 41,1).

2) Ὁ ἐν Σιχέμ τῆς Παλαιστίνης ὑπεράνω τοῦ φρέατος τοῦ Ἰακώβ, παρ' ὃ ὁ Χριστὸς συνήνησε τὴν Σαμαρείτιδα, ἀνεγερθεὶς ναὸς, τοῦ ὁποίου τὸ σχέδιον μᾶς διέσωσεν ὁ Arculfus καὶ περιέγραψεν ὁ Adamnanus².

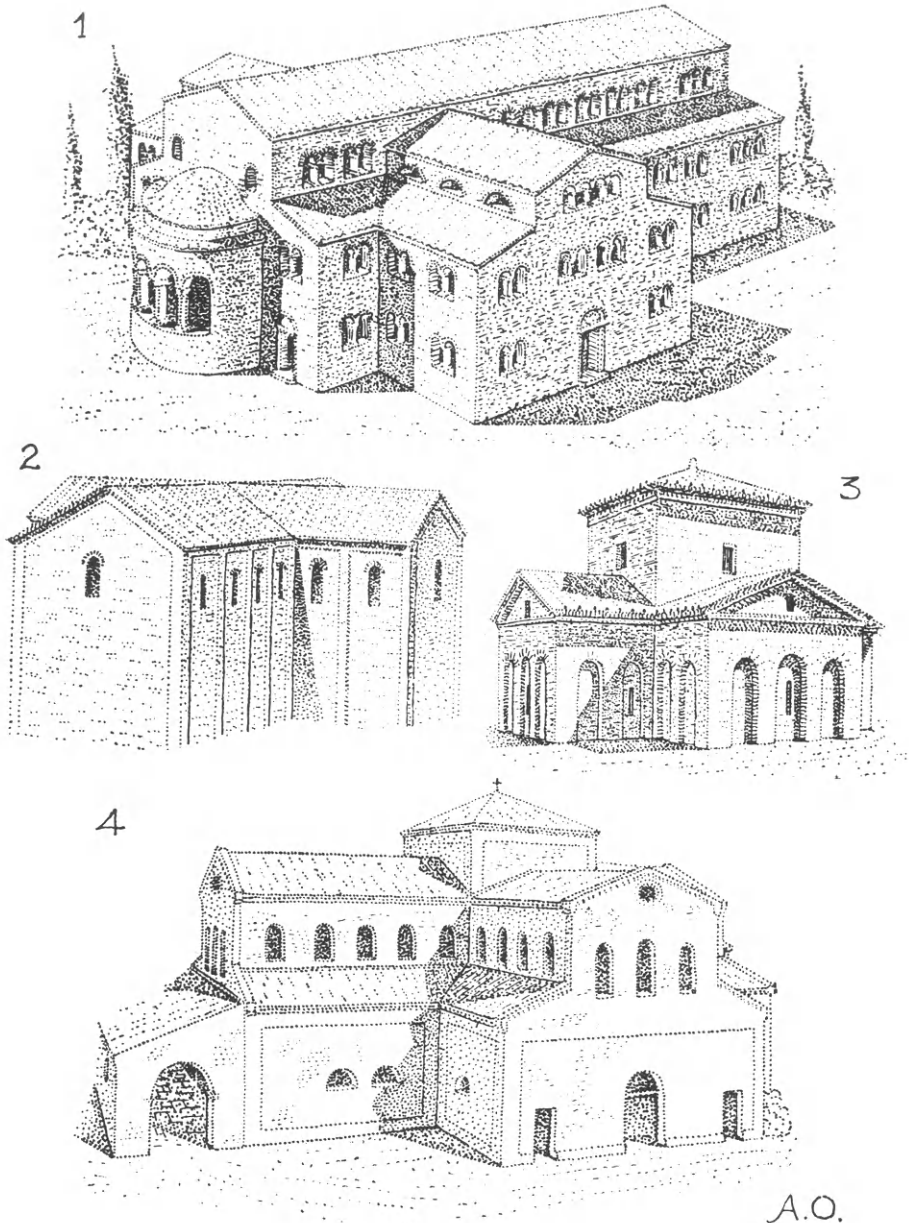
3) Ἡ ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικὴ «in cruce, posita ubi temptavit Satanas . . . Jesum Christum» κατὰ τὸν ἀνώνυμον προσκυνητὴν τοῦ 6ου αἰ. (Breviarius de Hierosolyma ἔκδ. Geyer σ. 155).

4) Ὁ ἐν Μεδιολάνῳ (Milano) τῆς Β. Ἰταλίας ναὸς τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων, οὗτινος τὰ θεμέλια ἀπεκαλύφθησαν ἐσχάτως³ (εἰκ. 41,2). Τοῦ ναοῦ

¹ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ J. Lassus, ἐν Antioch on the Orontes τ. II σ. 5-40. ἢ κάτωφιν του εἰς πίνακα 4 καὶ παρὰ Doro Levi, Antioch mosaic pavements I σ. 282 εἰκ. 112.

² Arculfus, De locis sanctis II κεφ. 19. (Tobler, Itinera . . . I σ. 181) P.L. 88,802 πβλ. καὶ Beda venerabilis opera (Κολωνία 1616 καὶ 1688) τ. III De locis sanctis libellus κεφ. 14 (= P.L. 94. 1188).

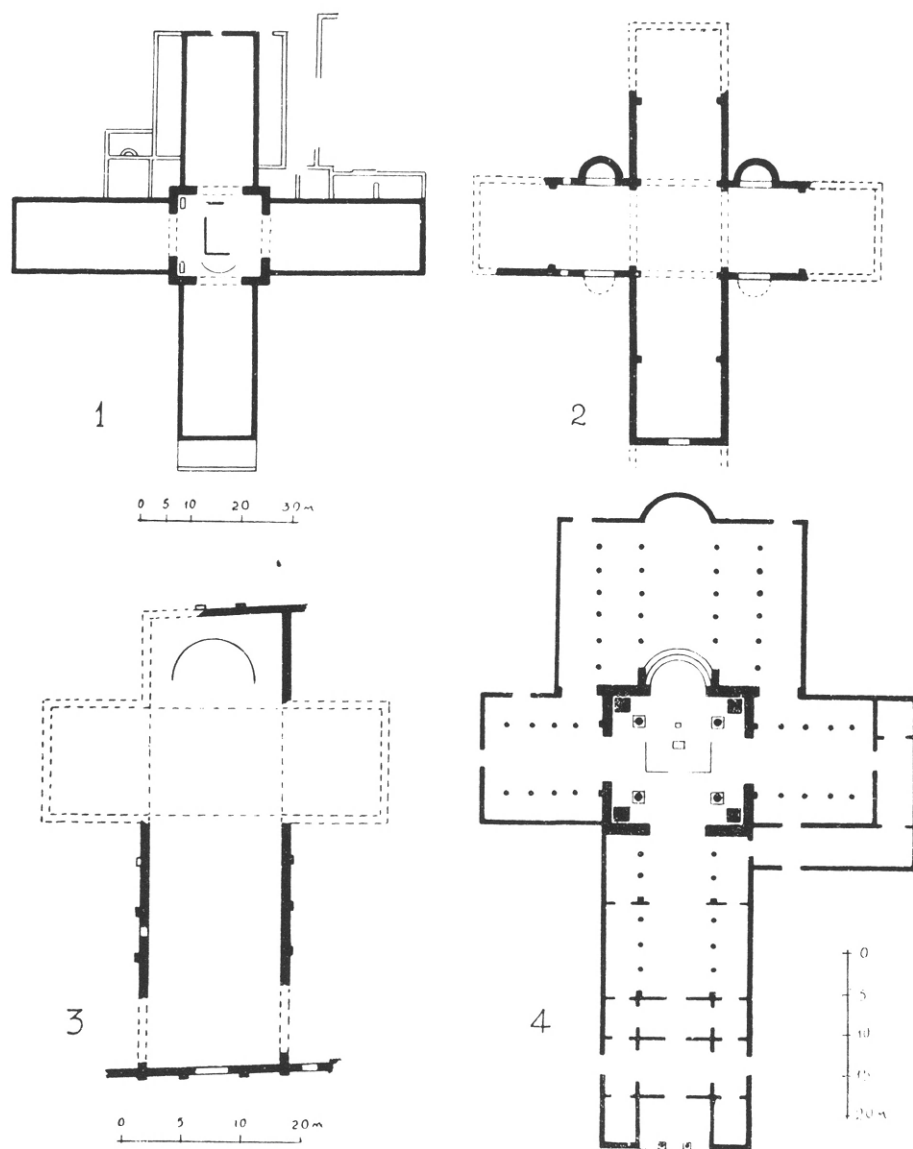
³ Ἡ κάτωφιν του ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Alberto de' Capitani d'Arzago ἐν Architetture dei secoli quarto e quinto in alta Italia, πίν. XIII καὶ σ. 25.

Α.Ο.

Εἰκ. 40. Συστήματα στεγάσεως σταυρικῶν ναῶν.

1. Βασιλικὴ Θάσου (ἀναπαράστασις). 2. Τίμιος Σταυρὸς Ραβέννας (ἀναπαράστασις). 3. Μουσουλεῖον Γάλλας Πλακιδίας ἐν Ραβέννα. 4. Βασιλικὴ Σάλωνος Δαλματίας (ἀναπαράστασις).

Είγ. 41. Σταυρικοί ναοί της 1ης και 2ης κατηγορίας.

1. Καουσὴ Ἀντιοχείας. 2. Ἁγ. Θέκλη Μιλάνου. 3. Τιμὸς Σταυρὸς Ραβέννας.
4. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ἐφέσου (προϊουστινιάντειος).

τούτου, κτισθέντος ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Μεδιολάνου Ἀμβροσίου, περὶ τὸ 382, διεσώθη ἡ χαρακτηριστικὴ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ἔχουσα οὕτω ¹:

Condedit Ambrosius templum Dominoque
sacravit nomine apostolico, munere reliquiis.
Forma crucis templum est, templum victoria Christi
sacra; triumphalis signat imago locum.

Ὀλίγον ἀργότερον (396) ὁ ναὸς οὗτος ἐτιμήθη εἰς μνήμην τοῦ τοπικοῦ ἁγίου Ναζαρίου (S. Nazaro il grande).

5) Ὁ ἐν *Ραβέννα* ἀρχικὸς ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (Sta Croce), οὗτινος τὰ θεμέλια ἀπεκαλύφθησαν διὰ προσφάτων ἐρευνῶν ² (εἰκ. 40).

Πάντες οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας ταύτης ἀνάγονται εἰς τὸν 4ον αἰῶνα καὶ εἶναι μᾶλλον ἀνατολικῆς προελεύσεως.

2^Α ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας ταύτης παρουσιάζονται ὑπὸ μορφήν βασιλικῆς, συνήθως τρικλίτου καὶ ἐνίοτε πεντακλίτου, δὲν εἶναι δὲ πάντοτε αὐστηρῶς ἰσομήκη, οὔτε καὶ ἰσοπλατῆ. Συχνὰ τὸ δυτικὸν ἀποβαίνει μακρότερον τῶν ἄλλων, τὰ δύο ἐγκάρσια (βόρειον καὶ νότιον), στενότερα τῶν κατὰ μῆκος καὶ τέλος τὸ ἀνατολικὸν βραχύτερον, καταλήγον εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ. Τὸ κεντρικὸν τετράγωνον ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ εἶναι τὸ κύριον σημεῖον ἀσκήσεως τῆς λατρείας καὶ ὁ στόχος τῆς προσηλώσεως τοῦ ἐκκλησιασματος, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ μαρτυρίου. Προκειμένου ὅμως περὶ ἐνοριακοῦ ναοῦ ἢ κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους ἀπὸ ἀποκτῆ πρωτεύουσαν πλέον σημασίαν.

Αἱ διαστάσεις τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας ταύτης ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι μεγάλαι. Αἱ στέγαι τῶν μὲν σκελῶν τοῦ σταυροῦ γίνονται πάντοτε ξύλιναι καὶ βαθμιδωταί, τῆς δὲ διασταυρώσεως, προκειμένου μὲν περὶ μαρτυρίου μετ' ἰσοπλατῶν σκελῶν ἄλλοτε ξύλιναι καὶ ἄλλοτε θολωταὶ στηριζόμεναι ἐπὶ κάτωθεν κατασκευαζομένου τετραπύλου καὶ περιβαλλόμεναι ἄνω ὑπὸ τετραγώνου πύργου. Προκειμένου δὲ περὶ συνήθους ἐνοριακοῦ ναοῦ, ἔχοντος στενότερα τὰ ἐγκάρσια σκέλη, διὰ μιᾶς ὑψηλοτέρας, κατὰ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ βαινούσης στέγης καὶ δύο χαμηλοτέρων ὑπὲρ τὰ ἐγκάρσια σκέλη, ἐρχομένων νὰ συναντήσουν τὴν πρώτην καθέτως εἰς τὸν φωταγωγόν της (εἰκ. 40,1).

¹ Forcella, *Iscrizioni cristiane di Milano* 229.

² Ἡ κάτωψις παρὰ P. Verzone, *L'architettura religiosa nell'Italia settentrionale*, Milano 1942 εἰκ. 1 σ. 10 καὶ παρὰ A. de' Capitani d'Arzago ἔ.ἀ. πίν. XX καὶ σ. 46. Ἡ ἀναπαράστασις τῆς ἐνταῦθα εἰκόνος 40, 2 κατὰ τὸν C. Ricci, *Bulletino d'arte* VII, 1913. Εἰκ. 182.

Ἐκ τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας ταύτης τινὲς ἀνήκουν εἰς τὸν 4^{ον} αἰῶνα, οἱ δὲ πλεῖστοι εἰς τὸν 5^{ον} καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6^{ου}.

Παραδείγματα.

α) Γνωστὰ ἐκ τῶν πηγῶν.

1) Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπὶ τοῦ 5^{ου} λόφου, ὑπεράνω τοῦ μασσωλείου τῶν 3 Ἀποστόλων καὶ τοῦ ἱσαποστόλου αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου ἀνεγερθεὶς ναὸς τῶν 12 Ἀποστόλων. Ἀναφέρεται ὑπὸ τε συγχρόνων πηγῶν¹ καὶ ὑπὸ μεταγενεστέρων². Ὅτι τὸ σχέδιόν του ἦτο σταυρικὸν μετὰ στοῶν ἦτοι ἐν εἵδει βασιλικῆς, μανθάνομεν ἐκ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ «ζαθέον τετραστού πλευραῖς σταυροτύποις τέτραχα τεμνομένου»³. Μεταγενέστεραι πηγαὶ χαρακτηρίζουσι τοὺς ἁγ. Ἀποστόλους ὡς ἐκκλησίαν *δρομικὴν* καὶ *ξυλότρουλλον*⁴. Ὁ Heisenberg⁵ θεωρεῖ τὴν συνύπαρξιν τῶν δύο χαρακτηρισμῶν (δρομικὴ καὶ ξυλότρουλλος) ἀσυμβίβαστον καὶ ὀφειλομένην εἰς παρανόησιν (Missverständnis) ἐν τούτοις ἀμφοτέρω οἱ χαρακτηρισμοὶ δύνανται ἄριστα νὰ συμβιβασθοῦν, ἂν τὸ μὲν δρομικὴ θεωρήσωμεν ἀναφερόμενον εἰς μετὰ κινοσοτοιχιῶν διάταξιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, τὸ δὲ ξυλότρουλλος εἰς τὴν διὰ ξυλίνου τρούλλου στέγασιν τοῦ τετραγώνου τῆς διασταυρώσεως. Εἰς ἐπίρρωσιν τούτου ἄλλως τε ἔρχεται καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ 7^{ου} ἢ 8^{ου} αἰῶνος κείμενον, ὅπερ χαρακτηρίζει τὴν Ἰουστινιάνειον βασιλικὴν τῆς Γεννήσεως εἰς Βηθλεὲμ ὡς «δρομικὴν σταυροειδῆ»⁶.

2) Ἡ ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικὴ τῆς Ἀναστάσεως (Παναγίου Τάφου), ἣτις κατὰ τὰς ἐρεῦνας τοῦ Schmaltz⁷ θὰ ἦτο σταυρικὴ ἑλληνιστικὴ βασιλικὴ μεθ' ὑπερώων⁸.

3) Ἡ ἐκκλησία τῆς ἐν Φοινίκῃ Γάζης, ἣτις ἐκτίσθη περὶ τὸ 401 ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Πορφυρίου, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ κατεδαφισθέντος εἰδωλολατρικοῦ Μαρνείου. Κατὰ Μᾶρκον τὸν Διάκονον⁹ τὸ σχέδιον τῆς (σκάριφος) ἦτο σταυρικόν, ἐστάλη δ' ἐκ Κ/πόλεως ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείας Εὐδοξίας, ἣτις

¹ Εὐσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου IV, 59. (Heikel σ. 141) Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, Ἐνύπνιον περὶ ἀναστασίας ἐκκλησίας P.G. 37, 1258.

² Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων I, 4 (Βόννης 187₁₅), Μιχαήλ Γλυκᾶς 498₂₁ (Βόννης). Πάτρια Κ/πόλεως 140₁₀ καὶ 214₂ (Preger). — [Ψευδο] Κωδινός 95 καὶ 128 (Βόννης).

³ Migne, P. G. τ. 37 σ. 1258.

⁴ Γλυκᾶς, ἔ.δ., Πάτρια ἔ.δ. [Ψευδο] Κωδινός ἔ.δ. (δρομικὴ ξυλόστεγος).

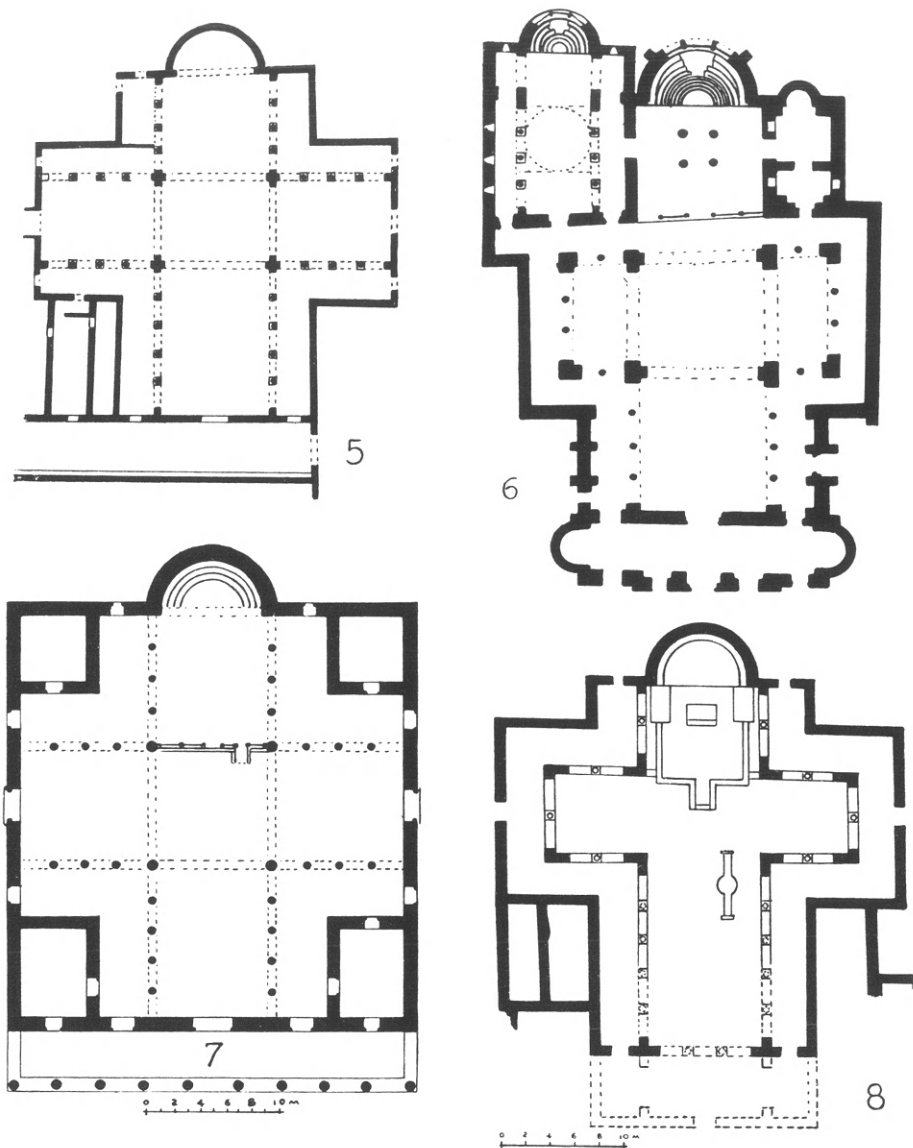
⁵ Grabeskirche und Apostelkirche, II, Leipzig 1908 σ. 103.

⁶ Pravoslav. Palest. Sbornik τευχ. 11, σ. 256-7.

⁷ Mater Ecclesiarum, Die Grabeskirche in Jerusalem, Strassburg 1918.

⁸ Πβλ. καὶ Εὐσέβιον, Βίος Κωνσταντίνου III, 37 (Heikel σ. 94).

⁹ Μάρκου τοῦ διακόνου, Βίος Πορφυρίου 84₃, (ἐκδοσις Grégoire-Kugener 1930 σ. 60).

Εἰκ. 42. Σταυρικοί ναοὶ τῆς 2^{ης} καὶ 4^{ης} κατηγορίας.

5. Βασιλικὴ Σάλωνος Δαλματίας. 6. Καταπολιανὴ Πάρου. 7. Βασιλικὴ Προφητῶν, Ἀποστόλων καὶ Μαρτύρων εἰς Γέρασα Ὑπεριορδανίας. 8. Βασιλικὴ Θάσου.

ἐδώρησεν ἐπίσης εἰς τὸν ναὸν καὶ 20 κίονας ἐκ Καρυστίου λίθου, τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ, ὅτι τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ θὰ ἦσαν διαμορφωμένα ὡς βασιλικαί.

Εἰκόνα της μᾶς διέσωσε ψηφιδωτὸν τῆς ἐν Ἐλευθερουπόλει (Μᾶ - Ἰν) τῆς Ὑπεριορδανίας ἐσχάτως ἀποκαλυφθείσης βασιλικῆς¹.

5) Ὁ Ἅγ. Σέργιος Γάζης (Χοροίκιος, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν Ι, 18 ἐκδ. Förster - Richtsteig 1942 σ. 7).

6) Ὁ ἐν Παρισίοις ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ τοῦ Ἅγ. Βικεντίου, ἀνεγερθεὶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 557 καὶ 559 « in modum crucis »².

β) Ναοὶ ἀποκαλυφθέντες δι' ἀνασκαφῶν ἢ σωζόμενοι.

1) Ὁ προΐουστινιάνειος ναὸς Ἅγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἐν Ἐφέσῳ. Τούτου τὸ σχέδιον (εἰκ. 41, 4) ἐξηκριβώθη διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Αὐστριακῶν³. Τὸ βόρειον, νότιον καὶ δυτικὸν σκέλος τοῦ ναοῦ ἦσαν τρίκλιτα τὸ δὲ ἀνατολικόν, ἀρχικῶς τρίκλιτον καὶ αὐτό, ἀπέβη πεντάκλιτον κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα. Τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος ἦσαν ἰσομήκη καὶ μακρότερα τῶν ἐγκαρσίων. Εἰς τὸ κεντρικὸν τετραγώνον εὐρίσκετο ὁ τάφος τοῦ Ἅγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καλυπτόμενος ἄνωθεν διὰ θόλου κτιστοῦ βαίνοντος ἐπὶ τετραπύλου (εἰκ. 41, 4). Δευτερεύουσα ἡμικυκλικὴ ἄψις εὐρίσκετο εἰς τὸ τέρμα τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους.

2) Ἡ βασιλικὴ τοῦ Σάλωνος τῆς Δαλματίας⁴ (εἰκ. 42, 5). Ἡ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 490 καὶ 544 ἰδρυθεῖσα βασιλικὴ αὕτη εἶχε καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ τρίκλιτα, ἀλλ' ἐκ τούτων τὸ δυτικὸν ἦτο μακρότερον καὶ τὸ ἀνατολικὸν βραχύτερον ὄλων. Πρὸς τοῦτοις τὰ ἐγκάρσια σκέλη της ἦσαν στενότερα τῶν κατὰ μῆκος. Ἐντεῦθεν κατὰ τὴν διασταύρωσιν δημιουργεῖται ὀρθογώνιον ἐπίμηκες μὲ τὸν μέγαν ἄξονα βαίνοντα ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Θάσου. Τούτου ἕνεκα νομίζω, ὅτι ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν δὲν θὰ ὑπῆρχε τροῦλλος ἢ πύργος, ἀλλ' ὅτι ἡ στέγασίς της γενικῶς θὰ ἐγίνετο, καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (εἰκ. 40, 1).

3) Ἡ Καταπολιανὴ τῆς Πάρου⁵ (εἰκ. 42, 6). Ὁ ναὸς αὐτὸς ἀποτελεῖ ἓνα μεταβατικὸν παρὰδειγμα μεταξὺ τῆς 1ης καὶ τῆς 2ας κατηγορίας· διότι, ἐν

¹ R. de Vaux, Revue Biblique 1938 σ. 247 καὶ πίν. XIV.

² H. Graf, Opus francigenum σ. 70. Ἡ περιγραφή τῆς ἐκκλησίας ἐν σελ. 119, II, ἐνθα ὁ βίος τοῦ ἁγ. Δροκτοβίου. Πβλ. καὶ H u b e r t, L'art préroman σ. 9.—G r a b a r, Martyrium I σ. 160.

³ J. Keil, XVI Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos, Österr. Jahreshefte 27 (1932) Wien 1932 Beibl. στ. 67 - 70 εἰκ. 46 καὶ 47.

⁴ Πρώτη ἀπεικόνισις καὶ δημοσίευσις αὐτῆς ἐν Forschungen in Salona I, Wien 1917, ὑπὸ W. G e r b e r καὶ R. E g g e r.

⁵ Ἐδημοσιεύθη λεπτομερῶς κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τοῦ M. B ü h l m a n n, Die Entstehung der kreuzkuppelkirche ἐν Zeitschrift für Gesch. der Architektur, Heidelberg 1914, ἔπειτα δὲ ὑπὸ τῶν J e w e l l καὶ H a s l u c k, The church of Our Lady of the hundred gates at Paros, London 1920.

ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ τρία σκέλη του, ἅτινα εἶναι τρίκλιτα, τὸ ἀνατολικὸν εἶναι μονόκλιτον, πιθανῶς λόγῳ τῶν προσκεκολλημένων κτισμάτων (παρεκκλησίου Ἀγ. Νικολάου καὶ βαπτιστηρίου) (εἰκ. 42,6). Καὶ τοῦ ναοῦ τούτου τὸ δυτικὸν σκέλος εἶναι μακρότερον τῶν τριῶν ἄλλων. Φέρει δ' ὁ ναὸς καὶ ὑπερῶα καὶ θὰ ἐκτίσθῃ ἀρχικῶς τὸν 5ον αἰῶνα, ὑποστὰς ἀργότερον πολλὰς μετασκευάς. Ἀρχικῶς θὰ ᾔτο καὶ αὐτὸς ξυλόστεγος μὲ θολωτὸν πύργον εἰς τὴν διασταύρωσιν.

3^Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

Οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας ταύτης ἔλκοντες καὶ αὐτοὶ τὴν καταγωγὴν ἐξ εἰδωλολατρικῶν προτύπων¹, παρουσιάζουν κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν ἀντὶ τετραγώνου ὀκτάγωνον καὶ δὴ πλάτους μεγαλυτέρου ἀπὸ τὸ πλάτος τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἅτινα ἐκβάλλουν εἰς αὐτό. Τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὀκταγώνου καταλαμβάνουν συνήθως κόγχαι. Εἶναι δὲ τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ ἄλλοτε μονόκλιτα καὶ ἄλλοτε τρίκλιτα δηλ. διαμορφωμένα ὡς βασιλικά. Τὸ κεντρικὸν ὀκτάγωνον εἰς μὲν τὰ μικρὰς κλίμακος μνημεῖα ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ θόλου, εἰς δὲ τὰ μεγάλης κλίμακος, ἔμενεν ἐνίοτε ὕπαιθρον. Καὶ τῆς κατηγορίας ταύτης οἱ ναοὶ εἶναι γενικῶς μαρτύρια. Ἐπομένως καὶ ἐνταῦθα τὸ κύριον σημεῖον τῆς προσηλώσεως εὐρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὀκταγώνου. Ὑπάρχει ὅμως εἷς τινα ἐξ αὐτῶν καὶ ἀψὶς ἱεροῦ (μία εἰς τὰ μικρὰ καὶ τρεῖς εἰς τὰ μεγάλα) κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ.

Παραδείγματα. α) Γνωστὰ ἐκ τῶν πηγῶν.

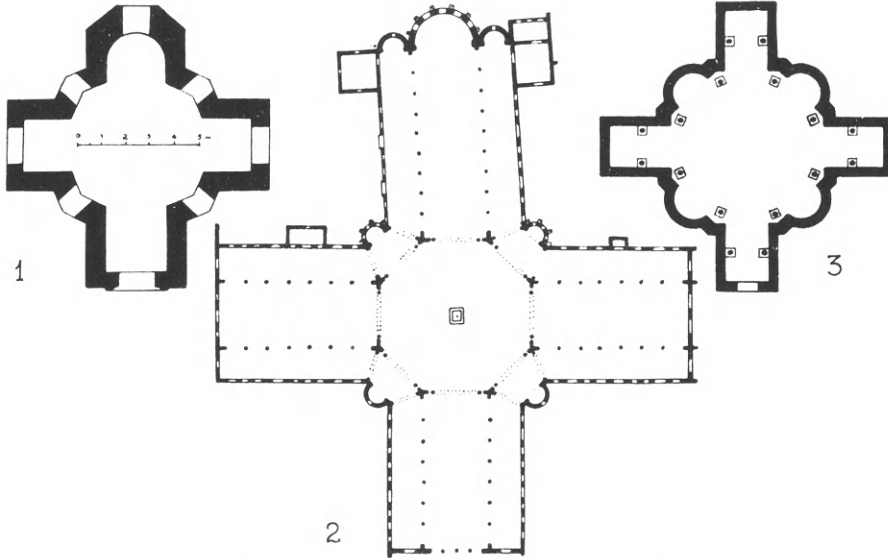
1) Τὸ μαρτύριον τῆς *Νύσσης* (εἰκ. 43,3). Περιγράφεται λεπτομερῶς ὑπὸ *Γρηγορίου τοῦ Νύσσης* ἐν τῇ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἰκονίου Ἀμφιλόχιον ἐπιστολῇ (Migne P. G. 46 σ. 1096 ἑξ.). Ἀναπαράστασις του ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Bruno Keil παρὰ Strzygowski (Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903, σ. 77 - 90 καὶ εἰκ. 62), ἔπειτα δὲ ὑπὸ K. Friedenthal, (Das Kreuzförmige Oktogon, Dissertation Karlsruhe 1908), ὅστις ἀντὶ κιόνων δέχεται πεσσούς, προσκεκολλημένους εἰς τὰς 4 γωνίας τοῦ ὀκταγώνου.

β) Γνωστὰ ἐκ τῶν σωζομένων μνημείων.

1) Τὸ ὀκτάγωνον τοῦ *Μπὶν μπὶρ - Κιλισσέ* VII (εἰκ. 43,1). Τοῦτο ἐμελετήθη καὶ ἐδημοσιεύθη κυρίως ὑπὸ τοῦ Strzygowski (Kleinasien σ. 24 εἰκ. 17 κέ). καὶ εἶτα ὑπὸ Ramsay (ἔ.ἀ. σ. 99 εἰκ. 55, 58, 59). Τὸ ὀκτάγωνον ἐδῶ εἶναι θετειμένον οὕτως, ὥστε τέσσαρες τῶν γωνιῶν του νὰ πίπτουν ἐπὶ τῶν

¹ Ὅρα σχετικῶς A. G r a b a r, *Martyrium*, τόμ. I, Paris 1946, σ. 168.

ἄξόνων τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἅτινα εἶναι μονόκλιτα. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ σκέλη, ἅτινα καταλήγουν εἰς εὐθεῖς τοίχους, τὸ ἀνατολικὸν καταλήγει εἰς ἡμιεξάγωνον ἀψίδα ἱεροῦ. Ἡ ἀψὶς αὕτη ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸ μεγαλύτερον μῆκος τοῦ δυτικοῦ σκέλους, δημιουργεῖ ἓνα κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτηρίου. Ὁ τροῦλλος εἶχε τύμπανον ὀκταγωνικὸν καλυπτόμενον πιθανῶς

Εἰκ. 43. Σταυρικοὶ ναοὶ τῆς 3ης κατηγορίας.

1. Ναὸς Μπὶν-Μπίρ Κιλισέ. 2. Βασιλικὴ ἁγ. Συμεὼν ἐν Καλάτ-Σιμάν.
3. Ἐπιτύμβιος ναὸς Νύσσης (ἀναπαράστασις).

δι' ἡμισφαιρικοῦ θόλου. Τὸ κτίσμα ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος.

2) Ὁ ἐν Καλάτ-Σιμάν τῆς Συρίας ναὸς Ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίου¹ (εἰκ. 43,2). Τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Εὐαγρίου², ὅστις λέγει: Ἡ τοῦ νεοῦ οἰκοδομία σύγκειται, σταυροῦ δίζην, ἐκ τεσσάρων πλευρῶν στοαῖς κοσμουμένη. Ὁ ἐσχάτως ἀσχοληθεὶς μὲ αὐτὸ Daniel Krencker ὑπεστήριξεν, ὅτι τὸ κεντρικόν του ὀκτάγωνον θὰ ἦτο ἐστεγασμένον διὰ ξυλίνης πυρα-

¹ Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ De Vogüé (La Syrie centrale, Paris 1865, πίν. 139) ἔπειτα δὲ ὑπὸ πολλῶν ἄλλων. Ἐσχάτως ἠρευνήθη λεπτομερῶς ὑπὸ Daniel Krencker (Jahrbuch des Instituts 49 (1934) σ. 62 ἑξ. καὶ ἐν Berichte des 6ten Arch. Kongr. in Berlin, Berlin 1940 σ. 593).

² Migne, P. G. τ. 86 στ. 2460.

μυθοειδοῦς στέγης. Ἡ γνώμη ὁμως αὕτη τοῦ Krencker ἀντεκρούσθη ὑπὸ τοῦ S. Guyer¹, ὅστις πειστικῶς ἀπέδειξεν, ὅτι πρέπει νὰ ᾔτο ἄστεγον.

Τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ «*μαρτύριον*» ἀνεγερθὲν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 460 καὶ 490, περίξ τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ὀκταγώνου ὑψουμένου στύλου, ἐφ' οὗ ἐμόνασεν ὁ Ἁγ. Συμεών.

Ἐκαστον σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι διαμορφωμένον διὰ κιονοστοιχιῶν (τῶν *στοῶν* τοῦ Εὐαγγρίου) ὡς τρίκλιτος βασιλική, τῆς ὁποίας τὸ μέσον κλίτος ἐκβάλλει εἰς τὸ κεντρικὸν ὀκτάγωνον διὰ μιᾶς «*θριαμβικῆς*» ἀψίδος. Ὅμοιαι θριαμβικαὶ ἀψίδες ἀποτελοῦσι καὶ τὰς ὑπολοίπους τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ὀκταγώνου, ἔχουσαι ὀπισθεν αὐτῶν, κατὰ τὴν συνάντησιν τῶν τοίχων τῶν σκελῶν, μικρὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας (εἰκ. 43,2). Ἐνταῦθα τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ κατεσκευάσθη μακρότερον τῶν ἄλλων ἐφοδιασθὲν δὲ καὶ διὰ τριῶν ἀψίδων ἱεροῦ, ἀπετέλεσε τὸν καθ' αὐτὸ ναὸν τοῦ Ἁγίου, ἐν ᾧ τὰ λοιπὰ σκέλη θὰ ἐχρησίμευον πιθανῶς ὡς περιπατητήρια ἢ ὡς τόπος διανυκτερεύσεως τῶν προσκυνητῶν κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ ἁγίου.

4^η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται οἱ ναοὶ τῶν ὁποίων ὁ σταυρὸς εἶναι ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τοῦ τετραγώνου ἢ τοῦ ὀρθογωνίου γενικοῦ περιγράμματος, ὁπότε κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας δημιουργεῖται ἀνὰ ἓν μικρὸν τετράγωνον διαμέρισμα συγκοινωνοῦν δι' ἀνοίγματος πρὸς τὴν σταυρικὴν αἵθουσαν. Ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρὸς εἰς μὲν τὰ καθ' αὐτὸ μαρτύρια εἶναι γενικῶς ἱσοσκελῆς, εἰς δὲ τοὺς ναοὺς ἔχει συνήθως τὸ δυτικὸν σκέλος μακρότερον τῶν λοιπῶν. Εἰς τοὺς ναοὺς ἐπίσης φέρει ὁ σταυρὸς, κατὰ προέκτασιν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους, καὶ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, ἐξέχουσιν τοῦ ὀρθογωνίου. Κατὰ τινὰ παραλλαγὴν καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ καταλήγουσιν εἰς κόγχας. Ἡ τελευταία αὕτη διάταξις ἐσυνειθίζετο πολὺ εἰς ναοὺς τῆς Ἀρμενίας.

Τῆς κατηγορίας ταύτης τὰ κτήρια ἐστεγάζοντο ἐξ ὀλοκλήρου διὰ θόλων κτιστῶν, ἐξ ὧν ὁ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἦτο ὑψηλότερον τοποθετημένος καὶ συνήθως κρεμαστός, περιβαλλόμενος ὑπὸ τετραγώνου πύργου μὲ πυραμιδοειδῆ στέγην.

Καὶ ταύτης τῆς κατηγορίας τὰ κτήρια ἔλκουσι τὴν καταγωγὴν ἐξ εἰδωλολατρικῶν προτύπων, ἰδίως μανσσωλείων².

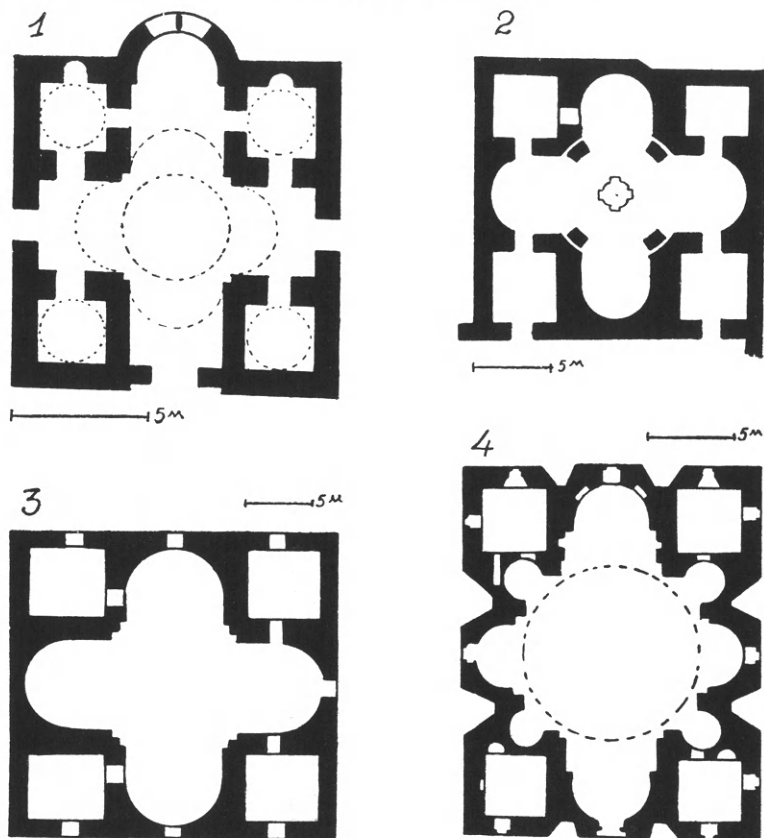
Ὅπως εἰς τοὺς ἐλευθέρους σταυρικοὺς ναοὺς, οὕτω καὶ ἐνταῦθα διακρίνομεν δύο παραλλαγὰς ἐγγεγραμμένων σταυρικῶν, ἥτοι τοὺς μονοκλίτους

¹ Jahrbuch des Instituts 49 (1934) σ. 90-96.

² Ὅρα σχετικῶς A. Grabar, *Martyrium* τ. I, Paris 1946, σ. 166, 167 ἐξ.

καὶ τοὺς τρικλίτους δηλαδὴ ἐκείνους, οἵτινες φέρουν κιονοστοιχίας εἰς ἕκαστον σκέλος τοῦ σταυροῦ.

Παραδείγματα μονοκλίτων ἐγγεγραμμένων ἔχοντες:

Εἰκ. 44. Σταυρικοὶ ναοὶ τῆς 4ης κατηγορίας (ἐγγεγραμμένοι)

1. Καθολικὸν Μ. Λατόμου Θεσσαλονίκης. — 2. Μαρτύριον Τσαριτσίν Γράδ Σερβίας.
3. Παλαιὰ Μητρόπολις Ἐτσμιατζίλ Ἀρμενίας (ἀναπαράστασις). 4. Ναὸς Ἁγ. Ριψιμίας ἐν Βαγκαρσαπάτ τῆς Ἀρμενίας.

Ι. με εὐθελαν ἀπόληξιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ.

α) Τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου (ἢ Ὁσίου Δανιδ) (εἰκ. 44, 1) τοῦ 1ου ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰῶνος¹.

β) Τὸ ἐν Ἀλατζᾶ - Κισλὲ τῆς Μ. Ἀσίας κτήριο².

γ) Τὸν ἐν Χερσῶνι τῆς Κριμαίας ναόν³.

¹ Ευγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 142 ἐξ., ἐνταῦθα εἰκ. 44, 1.

² Strzygowski, Kleinasien, Leipzig 1903, σ. 139 εἰκ. 105.

³ N. Brunov, Mélanges Ouspenskij σ. 25 εἰκ. 15.

δ) Τὸ ὑπὸ τοῦ Πάπα Ἰλαρίωνος (461 - 468) προσκολληθὲν εἰς τὸ βαπτιστήριον τοῦ ἐν *Ρώμῃ* Λατερανοῦ μαρτύριον¹, γνωστὸν ἐκ σχεδίων ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἀναγεννήσεως.

II. μὲ ἡμικυκλικὴν ἀπόληξιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ (τετράκογχα).

α) Τὸ προσκεκολλημένον εἰς τὸν ἐν Βουλγαρίᾳ ναὸν τοῦ *Τσαριτσίν-Γράδ* μαρτύριον² (εἰκ. 44 2) [ἀρχῶν 6ου αἰ.].

β) Τὴν ἀρχικὴν μητρόπολιν τοῦ *Ἑτσματζί* τῆς Ἀρμενίας κατ' ἀναπαράστασιν τοῦ ἀρχιτέκτονος Toramanian³ (484 μ.Χ.) (Εἰκ. 44, 3).

γ) Τὸν ναὸν τοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐν *Mzchet* τῆς Γεωργίας⁴.

δ) Τὸν ναὸν τῆς ἁγ. Ριψιμίας ἐν *Wagarschapat* τῆς Ἀρμενίας (εἰκ. 44, 4).

Παραδείγματα δὲ τρικλίτων.

1) Τὸν ναὸν Προφητῶν, Ἀποστόλων καὶ Μαρτύρων εἰς *Γέρασα* τῆς Ὑπεριορδανίας⁵ (εἰκ. 42,7). Οὗτος ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μὲ τὰ τέσσαρα σκέλη τρίκλιτα καὶ ἰσοπλατῇ, ἐξ ὧν ὅμως τὸ δυτικὸν εἶναι μακρότερον τῶν ἄλλων. Εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους εἶναι προσκεκολλημένα ἡμικυκλικὴ ἀψὶς ἱεροῦ. Ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἅτινα θὰ ἐστεγάζοντο διὰ ξυλίνων δικλινῶν στεγῶν καὶ θὰ ἦσαν πολὺ ὑψηλότερα τῶν 4 γωνιαίων διαμερισμάτων, θὰ ἔβαινε πιθανώτατα ξύλινος τετράγωνος τροῦλλος. Τὸ μνημεῖον χρονολογεῖται δι' ἐπιγραφῆς ἐπὶ ψηφιδωτοῦ του πρὸ τοῦ ἔτους 465⁶.

¹ Rivoira, *Architettura musulmana*, Milano 1914, εἰκ. 251.

² Vl. Petković, *Starinar* XII (1937) καὶ XIII (1938).

³ Grabar, *Martyrium* σ. 605 εἰκ. 58.

⁴ Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier* σ. 86 εἰκ. 72.

⁵ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ J. W. Crowfoot, ἐν *Churches at Jerash*, *Brit. School of Archaeology in Jerusalem, Suppl. Papers* 3 (1931) σ. 32 εἰκ. 5 καὶ ἐν *Gerasa, City of the Decapolis*. New Haven 1938, σ. 256 καὶ πίν. LXI.

⁶ Σημειώομεν ἀπλῶς ἐνταῦθα, ὅτι καὶ ὁ Ἁγ. Δημήτριος Θεοσίνης ἐθεωρήθη ὡς σταυρικὴ βασιλική (*Comptes-Rendus du 1er Congrès de byzantinologie de Bucarest, Bucarest* 1924 σ. 237 σημ. 1). Κατόπιν ὅμως τῶν τελευταίων ἐρευνῶν τοῦ κ. Σωτηρίου ἀπεδείχθη, ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν λεγομένων μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν. Σταυρικὴ ἐθεωρήθη καὶ ὑπὸ τινων (Weigand, *Die Konstantinische Geburtskirche zu Bethleem*, ἐν *Zeitschrift des deutschen Palästina Vereins*, 1915 σ. 89) καὶ ἡ Κωνσταντίνιος βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεέμ. Ἀλλ' ὡς ἀπέδειξαν οἱ Vincent καὶ Abel (*Bethléem*, Paris, 1911) καὶ ἀργότερον ὁ Richmond (*The church of the Nativity ἐν Quarterly of the department of Antiquities of Palestine* τ. VI, 1936) καὶ ὁ M. Vionnet (*Byzantion* τ. XIII σ. 124-128), ἡ βασιλικὴ αὕτη ἀπέβη σταυρόσχημος ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Εἰς τοῦτον δὲ τὸν δεύτερον ναὸν ἀναφέρεται καὶ ἡ πληροφορία τοῦ μνημονευθέντος ἡδῆ (σ. 53) ἐγγράφου τοῦ 7ου - 8ου αἰῶνος, ὅτι ἦτο «δρομικὸς σταυροειδής».

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΗΣ ΣΤΑΥΡΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΘΑΣΟΥ

Ἐλλείπει συγκεκριμένης τινὸς εἰδήσεως περὶ τῆς ἐξετασθείσης βασιλικῆς, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς της. Καὶ δὴ πρῶτον ἡ ἀποδειχθεῖσα ἀσφαλῶς μεταγενεστέρα τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ προσθήκη κόγχης προθέσεως (σ. 12) μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ βασιλικὴ εἶναι προγενεστέρα τῆς βασιλείας Ἰουστίνου τοῦ Β' (565-578), ὅτε, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς Μεγάλης Εἰσόδου εἰς τὴν λειτουργίαν, κατέστη ἀναγκαία καὶ ἡ προσθήκη τῆς κόγχης τῆς προθέσεως. Ἐπειτα ἡ ἐξ ὀλοκλήρου διὰ ξυλίνης στέγης κάλυψις τοῦ κτηρίου, εἶναι ἐνδείξεις, ὅτι θ' ἀνηγέρθη πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ· διότι ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ὅλοι σχεδὸν οἱ ναοὶ κατασκευάζοντο μὲ κτιστάς, θολωτὰς ὀροφάς. Ἀφ' ἑτέρου ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν διασωθέντων ἰωνικῶν μετ' ἐπιθήματος κιονοκράνων τῶν κιόνων τοῦ ἰσογείου τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 8) ἀποδεικνύει, λόγῳ τῶν ἀτροφικῶν ἐλίκων καὶ τῆς εὐτελοῦς καὶ βιαστικῆς ἐργασίας των, ὅτι δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἔργα τοῦ 5ου αἰῶνος, ἀλλ' οὐδὲ καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅτε προετιμῶντο τὰ «τεκτονικά» κιονόκρανα. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ βασιλικὴ εἶναι κτίσμα τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος, ἐκτελεσθὲν κατὰ μίμησιν τῶν προῖουστινιανείων, σταυρικῶν καὶ ξυλοστέγων ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ δι' ἐντοπίων καὶ μᾶλλον ἀδεξίων τεχνιτῶν.

Ἡ ἐξετασθεῖσα βασιλικὴ ἂν δὲν κατεστράφη περὶ τὸ 775 ὑπὸ τῶν ἀπὸ τῆς Θράκης Σλάβων, οἵτινες ἐληλάτησαν τὰς θρακικὰς νήσους καὶ ἡχμαλώτισαν τοὺς κατοίκους των¹, θὰ διετηρήθη μέχρι τοῦ 904, ὁπότε οἱ Σαρακηνοί², καταστρέψαντες τὴν Θεσσαλονίκην, ἐληλάτησαν καὶ τὴν Θάσον.

¹ Παντ. Κοντογιάννη, Οἱ πειραταὶ καὶ ἡ Θάσος, ἐν Ἀθήναις 1915 σ. 5.

² Πετρ. Ἀξιωτίδης, Ἡ Θάσος, Ἀθήναι 1928 σ. 112.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΛΙΜΕΝΟΣ ΘΑΣΟΥ

Πλήν τῶν ἀνωτέρω (σ. 16-20) μνημονευθέντων ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἐξετασθεῖσαν σταυρικὴν βασιλικήν, ὑπάρχουσιν εἰς τὸν Λιμένα Θάσου καὶ ἄλλα, ἀγνώστου ὅμως, δυστυχῶς, προελεύσεως. Ἐκ τούτων μερικὰ μὲν εἶναι ἀκόμη ἐντειχισμένα εἰς οἰκίας τοῦ χωρίου, κατὰ τὸ πλεῖστον γειτονικάς πρὸς τὴν σταυρικὴν βασιλικήν καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχωνται ἐξ αὐτῆς, τὰ περισσότερα ὅμως ἀπόκεινται εἰς τὸ μουσεῖον τῆς νήσου, μετακομισθέντα ἀπὸ μακροῦ χρόνου εἰς αὐτό, χωρὶς ὅμως νὰ σημειωθῇ δυστυχῶς καὶ ἡ προέλευσίς των εἰς τὸ εὐρετήριο. Μελετήσας πάντα τὰ γλυπτὰ ταῦτα, ἥδη ἀπὸ τοῦ 1933, ἐθεώρησα σκόπιμον νὰ τὰ δημοσιεύσω ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν σταυρικὴν βασιλικήν, ἐξ ἧς, ὡς ἀνωτέρω εἶπον, δυνατόν πολλὰ ἐξ αὐτῶν νὰ προέρχωνται.

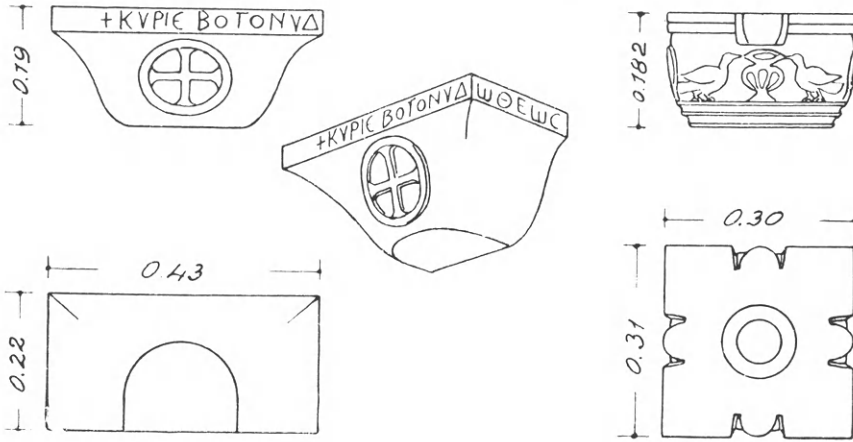
α) *Γλυπτὰ ἐντειχισμένα εἰς οἰκίας.*

Δύο ὅμοια τεμάχια ἀπαρτίζοντα ἴσως ποτὲ ὁλόκληρον κορμὸν ἀμφικιονίσκου παραθύρου, εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς γειτονικῆς πρὸς τὴν βασιλικὴν οἰκίας Παυλίδη. Τὸ ὕψος των εἶναι 1.57 ἢ δὲ κάτω διάμετρος 0.20. Ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ μέσου τοῦ κορμοῦ φέρουσι γεγλυμμένον ἀνισοσκελῆ σταυρόν, ὕψους 0.195, εἰς ὕψος δὲ 1.31 ὀριζοντίαν ἐγκοπὴν προωρισμένην, πιθανώτατα, διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ κλείοντος τὸ ἀνοιγμα τοῦ παραθύρου φεγγίτου. Λόγω τῆς ὁμοιότητος αὐτοῦ πρὸς ἀμφικιονίσκους τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς, εὐρεθέντας κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ φέροντας ὁμοίως σταυροὺς ἐπὶ τοῦ κορμοῦ (εἰκ. 11), ὡς καὶ ἔνεκα τῆς γειτνιασεως αὐτοῦ πρὸς τὴν βασιλικήν, ὁ ἀμφικιονίσκος οὗτος θὰ προέρχεται ἀσφαλῶς ἐξ ἐκείνης.

Τμῆμα μαρμαρίνου ἐπιθήματος διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς οἰκίας Νικολέρη. Ἔχει σχῆμα ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος μὲ ἐλαφρῶς κοιλοκύρτους ἑδρας (εἰκ. 1, ἀριστερᾷ) ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν ὁποίων εἶναι γεγλυμμένος ἰσοσκελὲς σταυρὸς ἐντὸς κύκλου. Τὸ κατὰ τὸν ἄβακα πλάτος του εἶναι 0.43, τὸ δὲ ὅλικόν ὕψος του 0.19. Ἐπὶ δύο συνεχομένων κατακορύφων παρειῶν τοῦ ἄβακος εἶναι χαραγμένη ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή (εἰκ. 1).

† Κυριε βοι(θει) ον υδ(εν) ω θεως [τὸ ὄνομα]
ἦτοι Κύριε βοή(θει) ὦν οἶδ(εν) ὁ θεὸς [τὸ ὄνομα].

Ἐπιγραφαὶ ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων δὲν διετηρήθησαν πολλά. Αἱ ὀλίγαι σωζόμεναι ἐπὶ ἐπιθημάτων κιόνων τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου τῆς Ρόδου¹ μνημονεύουσιν ὀνομαστὶ τοὺς ἀφιερωτὰς τῶν σχετικῶν κιόνων, ἐν ᾧ

Εἰκ. 1. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου καὶ λεβητοειδὲς κιονόκρανον.

Εἰκ. 2. Τεμάχιον κοσμήτου.

ἢ τῆς Θάσου καὶ μία ἄλλη, χαραγμένη ἐπὶ κιονοκράνου τοῦ μουσείου Αἰγίνης², ἐπικαλοῦνται ἀνωνύμως ὑπὲρ αὐτῶν τὴν βοήθειαν τοῦ Κυρίου. Τέλος τετάρτη ἐπιγραφή, χαραγμένη ἐπὶ κιονοκράνου ἀποκειμένου εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ιστορικοαρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ρόδου³, μνημονεύει τὰ ὄρια ἐκκλησιαστικῶν πιθανώτατα κτημάτων.

Τεμάχιον λοξοτμήτου ἐπιθήματος ἢ κοσμήτου, μήκους 0.40 ὕψους 0.17 μὲ κορέμασιν 0,16 (εἰκ. 2), εὐρίσκεται ἐντοιχισμένον εἰς τὴν γειτονικὴν τῆς

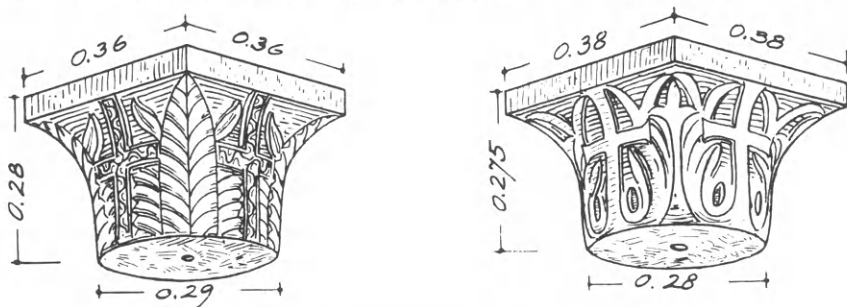
¹ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος 5' (1948) σ. 26.

² Ἐνθ' ἀνωτέρω σ. 26 σημ. 1.

³ Ἐνθ' ἀνωτέρω σ. 10.

σταυρικής βασιλικῆς οἰκίαν Μανουσιάδη. Ἐπὶ τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας του, ἥτις ἔχει ἐπανειλημμένως ἐπιχρισθῇ δι' ἀσβέστου, εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἰσοσκελὲς σταυρός, δεξιᾷ δὲ ζῶον βαδίζον πρὸς δεξιὰ, τοῦ ὁποίου εἶναι ἀποκεκρουμένη ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ οὐρὰ (εἰκ. 2).

Δύο ἀκέραιοι πεσσίσκοι τέμπλου (ὑψ. 0.92 καὶ πλευρᾷς 0.23) εἶναι ἐντειχισμένοι ὁριζοντίως εἰς τὴν πρόσοψιν οἰκίας κειμένης ἐπὶ τῆς παραλλήλως πρὸς τὴν παραλίαν βαινούσης ὁδοῦ, εἰς ἄλλος δέ, τεθραυμένος (μ. σ. μ. 0.44 πλευρὰ 0.22) εἰς τὴν οἰκίαν Ν. Χατζησίμου. Τῶν πρώτων ἡ μέση γλυφὴ

Εἰκ. 3. Κιονόκρανα κιβωρίου (;)

εἶναι κυρτὴ καμπύλη, τοῦ δὲ δευτέρου τριγωνική. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ πεσσίσκοι θὰ προέρχονται πιθανώτατα ἐκ τῆς γειτονικῆς σταυρικής βασιλικῆς.

β) *Γλυπτὰ ἀποκείμενα εἰς τὸ Μουσεῖον.*

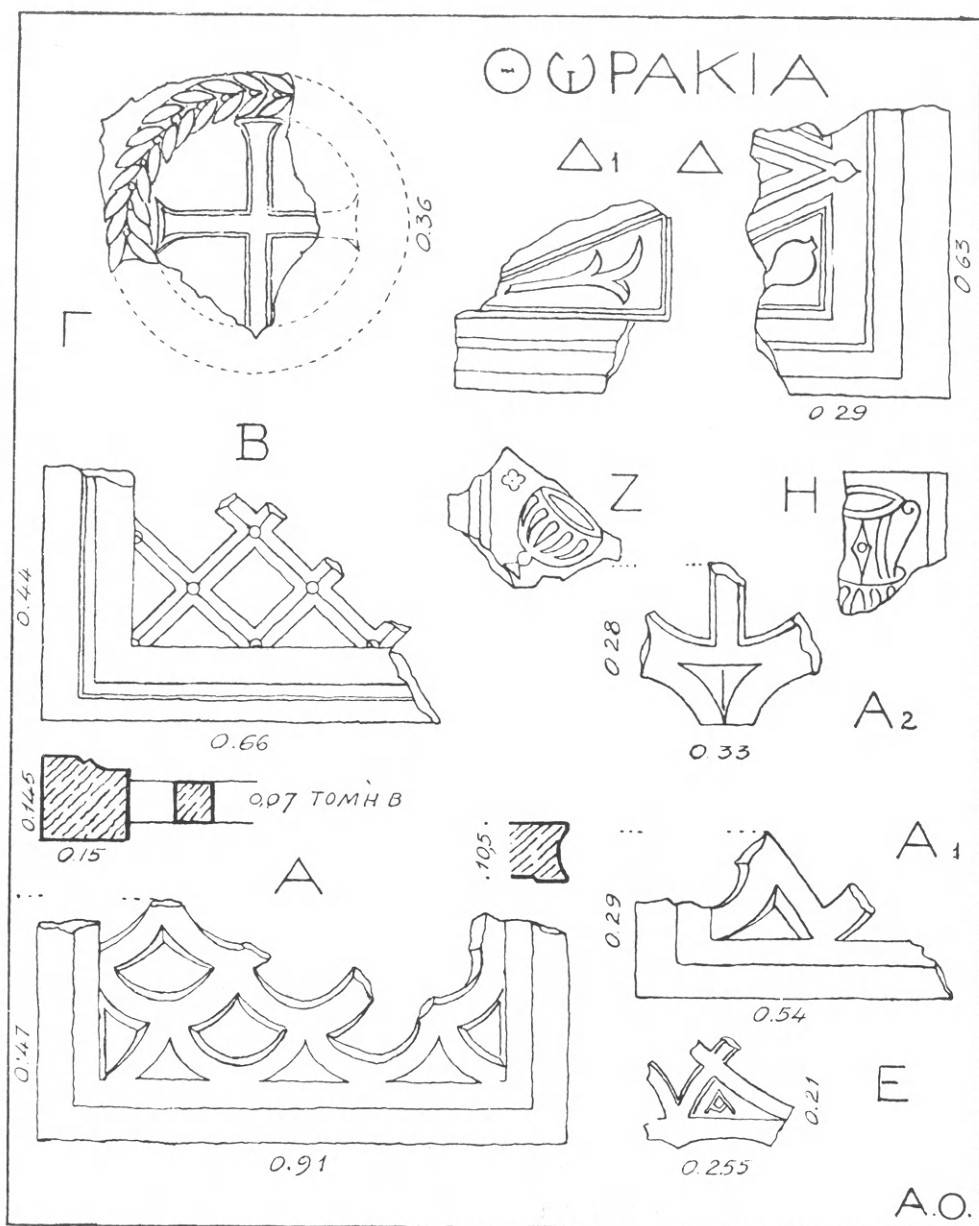
Κιονόκρανα Μικρὸν λεβητοειδὲς κιονόκρανον (εἰκ. 1 δεξιᾷ) ὕψους 0.182, εὐρεθὲν εἰς τὸν περίβολον τῆς γειτονικῆς πρὸς τὴν σταυρικὴν βασιλικὴν οἰκίας Μαρ. Διαμαντοπούλου ἀπόκειται σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον τῆς νήσου. Ὁ τετράγωνος, διμερὲς ἄβαξ του, διάστάσεων 0.30×0.31, φέρει ἔγγλυφα εἰς τὰ μέσα τῶν εὐθυγραμμῶν αὐτοῦ πλευρῶν τὰ ἐξογκώματα¹ ἐκεῖνα, τὰ ὅποια βλέπομεν ἐξέχοντα εἰς τὰ μεγάλα, καμπυλόπλευρα κιονόκρανα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ λέβητος, εἰκονίζονται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ, ἐπὶ δύο μὲν ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων πλευρῶν ἀνὰ δύο πτηνὰ (περιστεραὶ;) ἐστραμμένα πρὸς τὸ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν εὐρισκόμενον ἄγγειον, ἐπὶ δὲ τῶν ὑπολοίπων δύο πλευρῶν ἀνὰ εἰς ὀκτάφυλλος ρόδαξ, ἐντὸς κύκλου διαμέτρου 0.085. Ἡ κάτω διάμετρος τοῦ λέβητος ἀντιστοιχεῖ πρὸς διάμετρον κίονος 0.225. Τὸ λεβητοειδὲς σχῆμα του καὶ ἡ παντελὴς ἔλλειψις πλαστικότητος μαρτυροῦσιν, ὅτι τὸ ὑπ' ὅψιν κιονόκρανον δὲν δύναται νὰ

¹ Ὡς γνωστὸν τὰ κυλινδρικά ταῦτα ἐξογκώματα ἀντικατέστησαν κατὰ τοὺς παλαιохριστιανικοὺς χρόνους ἐπὶ τὸ σχηματικώτερον τὸ ἄνθος, ὅπερ συνήθως ἔφερον εἰς τὸ μέσον αἱ πλευραὶ τοῦ ἄβακος τῶν ἐλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χορινθιακῶν κιονοκράνων.

εἶναι παλαιότερον τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἐφ' ἐτέρου λόγῳ τῶν μικρῶν του διαστάσεων δὲν δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν σταυρικὴν βασιλικήν, ἀλλὰ θὰ προέρχεται ἐξ ἄλλου τινὸς κτίσματος.

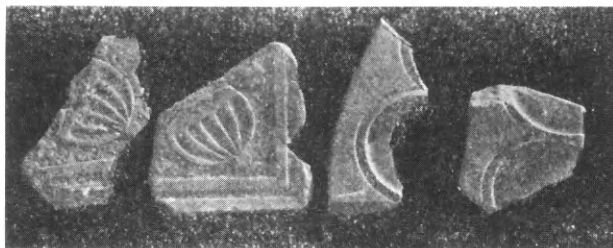
Δύο ἄλλα «κορινθιάζοντα» κιονόκρανα τοῦ μουσείου (εἰκ. 3) πλευρᾶς ἄβακος ἀντιστοίχως 0.36 καὶ 0.38, ὕψους 0.28 καὶ 0.275 καὶ κάτω διαμέτρου 0.29 καὶ 0.28, δυνατόν νὰ προέρχωνται ἐκ κιβωρίου τινός. Ὁ κάλαθός των κοσμεῖται εἰς μὲν τὸ μέσον τῶν πλευρῶν διὰ «λατινικοῦ» σταυροῦ, ὑπὸ δὲ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος διὰ λογχοειδῶν ἢ ἀκανθωτῶν φύλλων (εἰκ. 3). Εἰς τὸ ἀριστερὸν κιονόκρανον τῆς εἰκόνος ἡ διακόσμησις καταντᾷ νὰ εἶναι σχεδὸν χαρακτῆρ, ἐν ᾧ εἰς τὸ δεξιὸν ἔχει ποιάν τινα πλαστικότητα. Ἀνήκουσι πιθανώτατα ἀμφοτέρω εἰς τὸ 2ον ἡμισυ τοῦ 6ου αἰῶνος.

Θωράκια. Ἐκ τῶν ἐν τῷ μουσεῖῳ ἀποκειμένων θωρακίων τινὰ μὲν ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐξετασθεῖσαν βασιλικήν, ἄλλα δὲ πάλιν προέρχονται ἐξ ἄλλων. Οὕτω εἰς τὴν σταυρικὴν βασιλικὴν ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς α) τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Γ τῆς εἰκόνος 4 τεμάχιον, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται, ἀνάγλυπτος στέφανος δάφνης περιβάλλον σταυρόν, ὅμοιος καθ' ὅλα πρὸς τὸν ἐπὶ θωρακίου εὐρεθέντος ἐν τῇ ἡμετέρᾳ βασιλικῇ εἰκονιζόμενον (σ. 32, εἰκ. 23). Τὸ μέγιστον σωζόμενον μῆκος τοῦ δευτέρου τούτου τεμαχίου εἶναι 0.36. Ἀπὸ τὴν αὐτὴν σταυρικὴν βασιλικὴν πρέπει νὰ προέρχωνται ἐπίσης καὶ τὰ ὑπὸ στοιχεῖα Δ καὶ Δ₁ τῆς εἰκόνος 4 τεμάχια, ἅτινα ἀνήκουσιν εἰς θωράκιον κοσμούμενον διὰ ρόμβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου. Τὰ μεταξὺ ὀρθογωνίου καὶ ρόμβου σχηματιζόμενα τέσσαρα γωνιαῖα τρίγωνα τοῦ θωρακίου τούτου ἐκοσμοῦντο, ὡς συνήθως, ἄλλο μὲν (Δ) διὰ ροιδίου, ἄλλο δὲ (Δ₁) διὰ τριφύλλου κλάδου. Ὅτι δὲ καὶ τὸ θωράκιον τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς ἐπικυροῦται διὰ τῆς εὐρέσεως ὁμοίου πρὸς τὸ Δ₁ τεμαχίου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1948. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν αὐτὴν ἀνασκαφὴν εὐρέθη καὶ τεμάχιον ὅμοιον πρὸς τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Ζ τῆς εἰκόνος 4, εἰκονίζον δηλαδὴ ραβδωτὸν ποτήριον μεταλήψεως, συνάγεται, ὅτι ἀμφοτέρω τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια (εἰκ. 5 ἀριστερᾷ) προέρχονται ἐκ τῆς ἐξετασθείσης βασιλικῆς· δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον καὶ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Η τεμάχιον τῆς εἰκόνος 4, τόσον λόγῳ τῆς ἐπιπεδογλύφου τεχνικῆς του, ὅσον καὶ λόγῳ τοῦ θέματός του (εἰκονίζει ἀμφορέα ἢ κἀνθαρον) νὰ εἶναι τῆς αὐτῆς καὶ τὰ δύο ἄλλα προελεύσεως. Ἀσφαλῶς ὅμως εἰς ἄλλην βασιλικὴν πρέπει ν' ἀνήκουν τὰ ὑπὸ στοιχεῖα Α, Α₁, Α₂ καὶ Β (εἰκ. 4) τεμάχια θωρακίων· διότι καὶ ἡ τεχνικὴ των εἶναι ὅλως διάφορος καὶ αἱ διαστάσεις των δὲν ταιριάζουν πρὸς τὰς τοῦ ἐξετασθέντος τέμπλου. Πράγματι τὰ εἰρημένα τεμάχια ἀνήκουσιν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀμφιγλύφων, διατρήτων στηθαίων, τὰ ὅποια συνηθίζοντο κατὰ τὸν 4ον ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος· εἶναι ἐπομένως πολὺ ἀρχαιότερα τῆς ἐξετασθείσης βασιλικῆς, ἥτις πρέπει νὰ τοποθετηθῇ τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος.

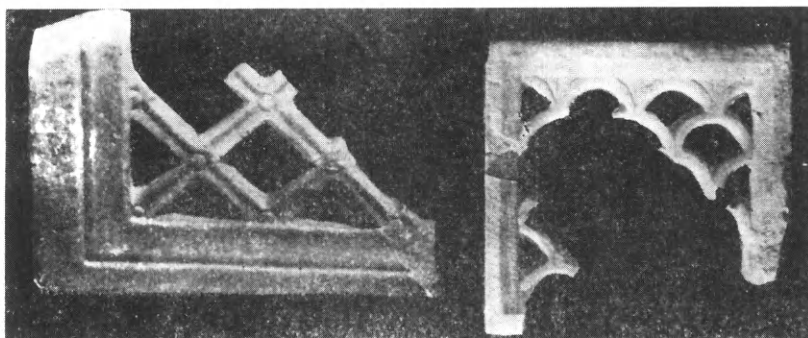

Εἰκ. 4. Παλαιοχριστιανικά Θωράκια τοῦ μουσείου Λιμένος Θάσου.

Καὶ τοῦ μὲν θωρακίου Α (εἰκ. 6 δεξιᾷ) φέροντος ἐντὸς πλαισίου πλάτους 0.105 διάτρητον φολιδωτὸν κόσμημα κατέστη δυνατός ὁ καθορισμὸς ἀμφοτέρων τῶν διαστάσεων· διότι ἀπεδείχθη, ὅτι τὸ τεμάχιον Α₁ (εἰκ. 4), ὅπερ

Εἰκ. 5. Τεμάχια θωρακίων καὶ τραπέζης ἀγαπῶν.

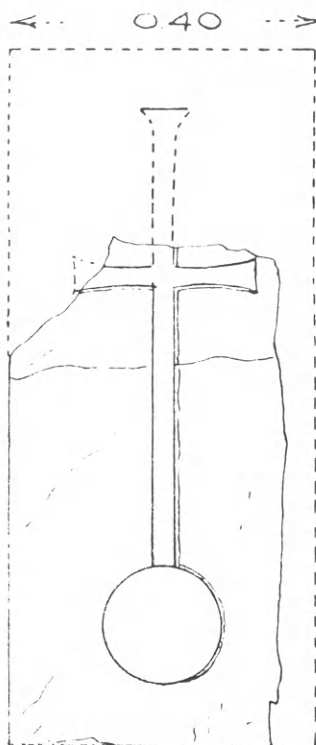
Εἰκ. 6. Διάτρητα θωράκια τοῦ μουσείου Θάσου.

περιέχει τὴν ἄνω γωνίαν τοῦ θωρακίου, προσηρμόζετο εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ ὑπὸ στοιχείῳ Α τεμαχίου (εἰκ. 4 καὶ 6) καὶ μᾶς δίδει οὕτω τὸ ὅλικόν ὕψος (0.90) τοῦ θωρακίου, οὗτινος τὸ μῆκος (0.91) παρέχει τὸ ὑπὸ στοιχείῳ Α τεμάχιον. Κατὰ ταῦτα τὸ μετὰ φολιδωτοῦ διατρήτου κοσμήματος θωράκιον (εἰκ. 6) ἦτο αἰσθητῶς τετράγωνον. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀκόμη ἀπέδειξεν ἡ ἐξέτασις τῆς μιᾶς τῶν πλευρῶν τοῦ ὑπὸ στοιχείῳ Α τεμαχίου, ἣτις εὗρεθῇ καμπύλη (ὄρα εἰκόνα 4): ὅτι δηλαδὴ προσηρμόζετο κατὰ τὴν ἐτέραν τῶν πλευρῶν αὐτοῦ οὐχὶ πρὸς τετράγωνον πεσίσκον ἀλλὰ πρὸς στρογγύλον κίονα.

Εἰς ὅμοιον πρὸς τὸ ἐξετασθὲν φολιδωτὸν θωράκιον ἀνήκει καὶ τὸ ὑπὸ στοιχείῳ Α₂ τεμάχιον τῆς εἰκόνης 4 (μεγίστου σωζομένου μήκους 0.33, πλάτους 0.28 καὶ πάχους 0.05) οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ ὑπὸ στοιχείῳ Ε τῆς αὐτῆς εἰκόνης (διαστ. 0.255×0.21 καὶ πάχους 0.055)· διότι τοῦτο παρουσιάζει διάφορον τῶν ἄλλων πλοκὴν τόξων κύκλου, φέρει δὲ προσθέτως ἐντὸς τοῦ σχη-

ματιζομένου δια τῆς διασταυρώσεως τῶν κύκλων τριγώνου ἀνάγλυπτον τὸ γράμμα Α (εἰκ. 4, κάτω δεξιᾷ).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β θωράκιον (εἰκ. 4 καὶ 6, ἀριστερᾷ) τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς 0.15 ἰσχυροῦ πλαισίου συντεθειμένου ἐκ ταινίας καὶ ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου καὶ περιβάλλοντος διάτρητον δικτυωτὸν κόσμημα. Τοῦ διατρήτου δὲ τούτου κοσμήματος αἱ διασταυρούμεναι ταινίαι φέρουσι καθ' ὅλον τὸ μῆκος των τριγωνικὰς γλυφάς, κατὰ δὲ τὰς διασταυρώσεις των στρογγύλους δίσκους (εἰκ. 4 καὶ 6). Σημειωτέον

Εἰκ. 7. Θωράκιον μετὰ σταυροῦ.

Εἰκ. 8. Θωράκιον με παραστάσιν κανθάρου.

δ' ὅτι τοῦ μὲν πλαισίου τὸ πάχος εἶναι 0,145, ἐν ᾧ τοῦ δικτυωτοῦ κοσμήματος μόνον 0.07. Τὸ θωράκιον τοῦτο συνεδέετο πρὸς γειτονικὸν πεσσίσκον διὰ πειομόρφου συνδέσμου, οὔτινος διεσώθη ὁ σχετικὸς τόρμος εἰς τὸ ἕτερον τῶν ἁκρῶν τῆς ἄνω ἐπιφανείας του. Αἱ σωζόμεναι διαστάσεις τοῦ τεμαχίου εἶναι: μῆκος 0.66 καὶ ὕψος 0.44.

Ἄλλο ἐπίμηκες θωράκιον, ἀποκεκρουμένον πλαγίως καὶ ἄνω εἰκονίζει ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν ὀψεων αὐτοῦ ὑψηλόν, ἀνάγλυπτον σταυρὸν (εἰκ. 7) τοῦ ὁποίου τὸ κάτω μακρότερον σκέλος πατεῖ ἐπὶ σφαίρας. Τὸ ὅλικόν πλάτος του ὑπολογίζεται εἰς 0.90. Τὸ πάχος του εἶναι 0.

Τελευταῖον δεῖγμα θωρακίου προσάγω τὸ τῆς εἰκόνος 8, ἀγνώστου

προελεύσεως. Τοῦτο εὐτυχῶς σφάζεται ἀκέραιον, ἔχει δὲ πλάτος μὲν 0.60, ὕψος 0.88 καὶ πάχος 0.065. Εἶναι ἀμφίγλυφον, φέρον ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς τοῦ ὄψεως, ἔλαφρῶς ἀνάγλυπτον ἀνισοσκελῆ σταυρόν, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης μέγα, δίωτον ἀγγεῖον (ἀμφορέα ἢ κἀνθαρον) ζωηρῶς ἔξεργον (εἰκ. 8). Ἡ κοιλία τοῦ ἀγγείου εἶναι ραβδωτὴ ἐπὶ δὲ τοῦ λαιμοῦ τοῦ ὑπάρχει ἀνάγλυφον ἓν τρίφυλλον.

Ἡ παράστασις τοιούτων ἀγγείων ἦτο συνηθεστάτη εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν γλυπτικὴν. Τὰ συναντιῶμεν πράγματι οὐ μόνον εἰς θωράκια ¹, ἀλλὰ καὶ εἰς κιονόκρανα ² καὶ ἐπὶ σαρκοφάγων ³ ἢ ἀγ. τραπεζῶν ⁴ ἐν συνδυασμῷ συνηθῶς πρὸς πτηνὰ ἢ ζῶα ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ πηλίνων λύχνων ⁵. Συνηθεστάτη δ' ἐπίσης ἦτο ἡ ἀπεικόνισις αὐτῶν καὶ εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Τὸ θέμα τοῦ ἀμφορέως παρέλαβεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, ὥς τόσα ἄλλα, παρὰ τῆς ρωμαϊκῆς, ἣτις συχνὰ τὸ ἀπεικόνισεν εἰς ψηφιδωτὰ τῆς δάπεδα ⁶. Ἡ χριστιανικὴ ⁷ ὅμως τέχνη ἔδωκε καὶ εἰς αὐτὸ τὴν συμβολικὴν σημασίαν τοῦ περιέχοντος τὸ «ὔδωρ τῆς ζωῆς» ἀγγεῖον.

Πλάξ τραπέζης. Τρία μικρὰ τεμάχια (ἐν εἰκ. 5 δεξιᾷ, τὰ δύο) ἄγνωστον πόθεν προερχόμενα, ἀνήκουσι, λόγῳ τῶν γλυφῶν ἃς φέρουσιν, εἰς τὴν παρυφὴν πλακὸς τραπέζης «ἀγαπῶν» ἢ «μαρτύρων», ἔξ ἐκείνων δηλ. αἵτινες ἐτοποθετοῦντο συνηθῶς ὑπεράνω τοῦ τάφου νεκροῦ καὶ ἰδίᾳ μάρτυρος, ἵνα τελῶνται ἐπ' αὐτῶν αἱ ἀγάπαι ἥτοι τὰ νεκρόδειπνα, κατὰ τὴν ἐπέτειον τῆς μνήμης τοῦ νεκροῦ. Αἱ τράπεζαι αὗται εἶχον συνηθῶς σχῆμα ὑπερυψωμένου ἡμικυκλίου, εἰς τὴν παρυφὴν τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον πεταλόμορφοι βαθύνσεις,

¹ Ἐν ἄλλο παράδειγμα ἐπὶ θωρακίου ἔχομεν εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ μουσεῖον τῆς Θάσου, τὸ ἐν εἰκόνι 4, Ἡ ἀπεικονιζόμενον.

² Π.χ. εἰς τὸ ἀνωτέρω περιγραφέν κιονόκρανον τοῦ μουσείου Θάσου (εἰκ. 1, δεξιᾷ). Ὁμοίως εἰς ἐπίθημα τοῦ Ἀγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (Colasanti, L'arte biz. in Italia, πίν. 48), εἰς κιονόκρανον τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 53) καὶ εἰς ἐσχάτως ἀνευρεθὲν ἐπίκρανον τοῦ ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἀποκείμενον εἰς τὸ ἐν τῇ κρύπτῃ τοῦ ναοῦ τούτου μουσεῖον, ἔνθα ἐκατέρωθεν τοῦ ἀμφορέως εἰκονίζονται παγώνια.

³ Οὕτω π.χ. εἰς σαρκοφάγους τῆς Ραβέννας καὶ τῆς Βενετίας, ἔνθα ἐκατέρωθεν τοῦ ἀγγείου εἰκονίζονται πτηνὰ ἢ ἔλαφοι Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 64 καὶ 84 πβλ. καὶ Γ. Λαμπάκη, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Δ' (1904) σ. 36 εἰκ. 5. Ὁμοίως ἐν Philippeville (Gsell, Musée de Philippeville, Paris 1898 πίν. III, 2).

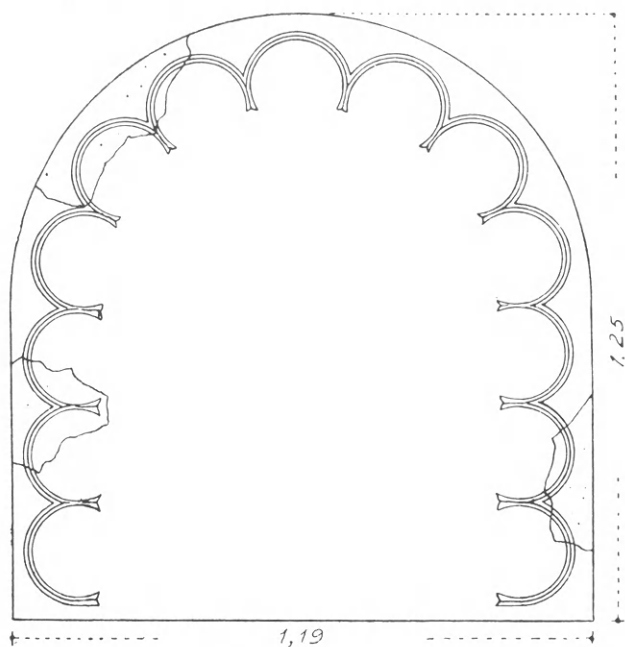
⁴ Ραβέννας, Colasanti, ἔ.ἀ. πίν. 56, 65, 67 καὶ Βενετίας, αὐτόθι πίν. 87.

⁵ Ρόδου (Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ' σ. 23 εἰκ. 19), Συρακουσῶν (Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 40).

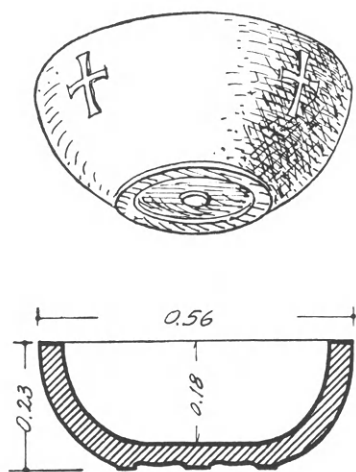
⁶ Ἀναφέρω προχείρως τὰ δάπεδα τῶν βασιλικῶν Ὑψηλομετώπου, Ἐρεσοῦ καὶ Ἀφεντέλλῃ Λέσβου (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 πίν. I, σ. 34 εἰκ. 36, σ. 63 εἰκ. 70, σ. 66 εἰκ. 73).

⁷ Ὅρα τὰ παραδείγματα, ἅτινα κατέλεξα ἐν Ἀρχ. Δελτίῳ τοῦ 1929 σ. 36, εἰς τὰ ὁποῖα προσθετόν καὶ τὸ τῆς παρὰ τὴν Π. Κόρινθον Ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως (Th. L. Shear, Amer. Journ. of Archaeology 1925 σ. 395 εἰκ. 11).

μιμούμεναι πιθανῶς πινάκια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτίθεντο τὰ διὰ τὸν νεκρὸν προωρισμένα ἐδέσματα. Ἐκ τῶν τριῶν διασωθέντων τεμαχίων τὰ μὲν δύο

Εἰκ. 9. Πλάξ τραπέζης ἀγαπῶν (ἀναπαράστασις).

Εἰκ. 10. Λεκάνη καθαρῶν ἢ ἁγιασμοῦ.

ἔχουσιν εὐθύγραμμον ἀπόληξιν, τὸ δὲ τρίτον καμπύλην. Ἐκ τῆς καμπυλότητος δ' αὐτοῦ προσδιορίζεται ἡ διάμετρος τοῦ ἡμικυκλίου εἰς 1,19 μ. (εἰκ. 9), ἂν δὲ δεχθῶμεν ὅτι ἡ τράπεζα εἶχεν, ὡς συνήθως, 13 πινάκια κατὰ τὴν παρυφήν τότε τὸ μήκος της προκύπτει 1.25, ὡς ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις δεικνύει. Τὸ πάχος τῆς τραπέζης κατὰ μὲν τὴν παρυφήν ἦτο 0,03, κατὰ δὲ τὸν πυθμένα τῶν πινάκιων 0,01. Ὅμοιαι τράπεζαι εὑρέθησαν εἰς πλείστα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ Μ. Ἀσίας.

Λεκάνη καθαρῶν ἢ ἁγιασμοῦ. Σημειῶνω ἐν τέλει τὴν ἐν τῷ μουσεῖῳ ὑπαρξίν μαρμαρίνης λεκάνης,

ἀγνώστου προελεύσεως, διαμέτρου 0,56 καὶ ὕψους 0.26. Ἔχει τὸ σχῆμα μεγάλου σκύφου (εἰκ. 10) ὃ δὲ λειτουργικὸς προορισμὸς τῆς μαρτυρεῖται ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τῆς ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων σταυρῶν (εἰκ. 10). Θὰ ἐστηρίζετο βεβαίως ἐπὶ λιθίνου ὑποστίτου, ἀγνοῶ ὅμως τὸν ἀκριβῆ προορισμὸν τῆς· ἂν δηλαδὴ ἐχρησίμευε διὰ τοὺς τελετουργικοὺς καθαρμούς ἢ νίψεις τῶν κληρικῶν ¹ ἢ ὡς λεκάνη ἀγιασμοῦ. Ὁμοίᾳ περίπου λεκάνη τεθρασμένη εἰς δύο καὶ φέρουσα ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν κατὰ τὸ ἄνω χεῖλος εὐρέθῃ ἐντειχισμένη ἐν Καρυανῇ (Γαληψῷ) ², ἐπὶ τῆς ἑναντι τῆς Θάσου ἀκτῆς.

Ἰωνικὰ κιονόκρανα. Προσθέτω ἐν τέλει, ὅτι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μουσείου ἀπόκεινται καὶ τινὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ λοξοτμήτου, τετραγώνου ἄβακος. Ἐν τούτων ἔχει ὕψος 0.17 καὶ πλευρὰν ἄβακος 0.475. Αἱ ἑλικές του, ὡς καὶ ὁ ἐχῖνος, δηλοῦνται μόνον διὰ τοῦ πλαστικοῦ των περιγραμματος. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν τὰ κιονόκρανα ταῦτα εἴται παλαιοχριστιανικὰ ἢ ἂν ἀνήκουσιν εἰς ρωμαϊκόν τι κτίσμα τῆς Θάσου.

¹ Περὶ τῆς ἀπονίψεως τῶν χειρῶν τῶν ἱερέων καὶ πρεσβυτέρων καὶ τῶν σχετικῶν πηγῶν ὄρα Π α ν. Ν. Τ ρ ε μ π έ λ α ν, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθήναι 1935 σ. 77 σημ. 20.

² Γ. Μ π α κ α λ ά κ η ς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1938 σ. 57 εἰκ. 6.

Η ΕΝ ΒΟΙΩΤΙΑ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΣΑΓΜΑΤΑ

ΘΕΣΙΣ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ — ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΙΔΡΥΤΟΥ ΤΗΣ

Ἡ ἀνατολικῶς τῶν Θηβῶν ἐκτεινομένη εὐφορος πεδιάς — τὸ *Λόγιον πεδῖον* τῶν ἀρχαίων ¹ — περιορίζεται πρὸς νότον μὲν ὑπὸ τοῦ ὕλομανοῦς Κιθαιρώνος — ἐπιβλητικοῦ, ὕψηλοῦ καὶ ἐπιμήκους φράγματος, χωρίζοντος τὴν Ἀττικὴν ἀπὸ τῆς Βοιωτίας — πρὸς βορρᾶν δὲ ὑπὸ δμάδος χαμηλοτέρων βουνῶν, διευθυνομένων ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, ἥτοι κατὰ τὴν φορὰν Θηβῶν - Χαλκίδος. Ἐκ τῶν μικροτέρων αὐτῶν βουνῶν τὸ μέσον εἶναι καὶ τὸ ὑψηλότερον ², δι' αὐτὸ δὲ καὶ ἐκλήθη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων *Ῥπάτον* ³. Ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου, στρογγύλης κορυφῆς τοῦ σήμερον ἀπὸ ὀλίγους μόνον θάμνους πρίνων καὶ κομάρων καλυπτομένου βουνοῦ αὐτοῦ ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα *«ναὸς καὶ ἄγαλμα Διὸς Ῥπάτου»* ⁴. Κατὰ τὸν μεσαιῶνα ἐπὶ μὲν τῆς θέσεως τοῦ ἀρχαίου ναοῦ — τοῦ ὁποίου σήμερον οὐδὲν πλεόν ἵχνος διατηρεῖται ⁵ — ἐκτίσθη μονή, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ⁶, τὸ δὲ βουνὸν μετωνομάσθη εἰς *«Σαγμάτιον ὄρος»* ⁷ καὶ ἡ ἐπ' αὐ-

¹ Σ τ ρ ά β ω ν Θ', 31 (ἐκδ. Meinecke σ. 582).

² Ῥψος ὑπὲρ τὴν θάλασσαν 747 μ. κατὰ τὸν ἐπιμελεῖα I. Σ. Σαρρῆ, Χάρτην Εὐβοίας καὶ Βοιωτίας.

³ Σ τ ρ ά β ω ν ἑ.ά., Πα υ σ α ν ί α ς, IX, 19, 3 (ὄρος Ῥπάτος).

⁴ Πα υ σ α ν ί α ς, IX, 19, 3. Διὸς Ῥπάτου βωμὸς ὑπῆρχε καὶ ἄνωθεν τοῦ κατὰ τὴν βόρειον πρόστασιν τοῦ Ἐρεχθείου χάσματος (Π α υ σ α ν ί α ς I, 26, 5 καὶ VIII, 2, 3).

⁵ Κορινθιακά τινα κιονόκρανα εὐρισκόμενα εἰς τὸν περίβολον τῆς μονῆς καὶ φέροντα εἰς τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφάνειαν ἐγκοπὴν διὰ τὴν προσαρμογὴν ὀκταγώνου κορμοῦ κίονος, δὲν δύνανται, λόγῳ τῶν μικρῶν τῶν διαστάσεων, νὰ προέρχωνται ἐκ ναοῦ. Πολὺ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι οἱ μεγάλοι λίθοι, δι' ὧν εἶναι ἐκτισμένα τὰ κάτω μέρη τοῦ καθολικοῦ προέρχονται ἐκ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τοῦ Ῥπάτου Διός, ὅστις θὰ ἔκειτο ἐπὶ τῆς θέσεως, ἐφ' ἧς ἀργότερον ἀνηγέρθη τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς.

⁶ Ἐσφαλμένως ἀναφέρει ὁ Bursian, (Geographie von Griechenland τ. I. Leipzig 1862, σ. 216). ὅτι ἡ μονή τιμᾶται εἰς ὄνομα τῆς Παναγίας.

⁷ Ἡ ὀνομασία αὕτη μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ 16^{ου} αἰ. Τὴν εὐρίσκομεν ἐπὶ τοιχογραφίας τοῦ 1565 εὐρισκομένης εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Βαρυλάμ τῶν Μετεώρων, εἰκονίζούσης δὲ τὸν Ὅσ Κλήμενα ἔχοντα προσγεγραμμένην τὴν ἐπιγραφὴν: Ὁ Ὁ Ἁγιος Κλήμης ὁ ἐν τῷ Σαμάτιον ὄρος ἀσκήσας.

τοῦ μονῆ τοῦ «Σαγματᾶ». Διὰ τὸ Ὑπατον ὄρος ὠνομάσθη ἀργότερον Σαγματίον, δὲν γνωρίζομεν. Ἴσως ἐκ τοῦ σαγματοειδοῦς σχήματος τὸ ὁποῖον χονδροειδῶς παρουσιάζει εἰς τὸν ἀπὸ νότου πλησιάζοντα. Ἴσως ἀκόμη καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ μεσαιωνικοῦ ιδιοκτήτου τῆς περιοχῆς. Πιθανώτερον ὅμως νομίζω, ὅτι τὸ ὄρος ὠνομάσθη Σαγματίον ἀπὸ τῆς ἐπ' αὐτοῦ μονῆς, ἥτις θὰ ἐκαλεῖτο «τοῦ Σαγματᾶ»¹ ἐκ τινος εἰδικοῦ περὶ τὴν κατασκευὴν σαγμάτων² μοναχοῦ αὐτῆς, εἰς ὃν θὰ κατέφευγον, λόγῳ τῆς δεξιότητάς του, πολλοὶ ἐκ τῶν πέραξ χωρίων.

Εἰκ. 1. Τὸ Σαγματίον ὄρος (Ὑπατον) ἀπὸ Νότου

Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ὄχι μόνον κληρικοὶ ἀλλὰ καὶ μοναχοὶ συχνάκις ἐπεδίδοντο εἰς ποικίλα ἐπαγγέλματα, καλλιτεχνικά τε καὶ βιοτεχνικά³, μὲ τὰ ὁποῖα

¹ Μονὴ Σαγματᾶ ἢ Σαμματᾶ φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἐν Ρόδῳ. Εἰς ταύτην ἐδώρησε 11 χειρόγραφα ὁ ἱερεὺς Ἰωάννης Μαρμαρᾶς, συμφώνως πρὸς 2 σημειώματα τοῦ Μονάχου τοῦ 15^{ου} αἰ. (Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων Α' σ. 299).

² Ἀξίον σημειώσεως εἶναι καὶ τὸ ἐν τῷ Βίῳ Ἀγ. Ἡλίας τοῦ Νεωτέρου (σ. 165) γραφόμενον, ὅτι «ὁ ἅγιος . . . σχολάζων τῷ ἐργαστηρίῳ αὐτοῦ, *σάγματα καμύλων ποιῶν*, ἐπίπρασκεν» Πβλ. Du Cange, Glossarium Graec. στ. 1318.

³ Τὰς διαφόρους ἀσχολίας τῶν μοναχῶν περιγράφει ἄριστα καὶ ὁ Καλλινίκος ἐν Βίῳ Ὁσ. Ὑπατίου. (Ἐκδ. Λειψίας 1895 σ. 85) Ὅρα σχετικῶς καὶ Φ. Κουκουλέν, Ἐκ τοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 36 περὶ τῶν ἐπαγγελμάτων κληρικῶν καὶ μοναχῶν, Τοῦ αὐτοῦ Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς τ. Β', Ἀθῆναι 1948 σ. 230 καὶ 231. 8) Ἄλλο παράδειγμα μονῆς ἐπονομασθείσης ἀπὸ τεχνίτου μοναχοῦ αὐτῆς ἔχομεν τὸ τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μ. τῆς Θεοτόκου τοῦ Ξυλουργοῦ. Ὅρα σχετικῶς Α. Σολο-

καὶ τοὺς βλέπομεν ἀσχολουμένους καὶ εἰς φορητὰς εἰκόνας, ἰδίᾳ τῆς Τουρκοκρατίας, εἰκονιζούσας, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, «Κοιμήσεις» διασήμων μοναχῶν ὡς π.χ. Εὐφραῖμ τοῦ Σύρου καὶ ἄλλων. Τοῦναντίον ὅλως ἀπίθανος καὶ ἐξεζητημένη μοῦ φαίνεται μεταγενεστέρα τις, λαϊκὴ ἐρμηνεία τῆς ὀνομασίας Σαγματᾶ ἐκ τοῦ τουρκικοῦ «σαματᾶ». Κατὰ ταύτην οἱ κατέχοντές ποτε, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τὴν μονὴν Τούρκοι περιῆλθον μεταξύ των εἰς δεινὴν ἔριδα, ἣτις κατέληξεν εἰς αἱματηρὰν ρῆξιν. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συμπλοκῆς Τούρκος στρατιώτης, διαφυγὼν εἰς τὴν πεδιάδα, ἀνέφερεν εἰς χριστιανὸν χωρικόν, τὸν ὁποῖον συνήντησεν, ὅτι εἰς τὴν μονὴν ἔγινε «σαματᾶς», ὅπερ τουρκιστὶ σημαίνει ταραχὴν, θόρυβον. Ἡ λέξις αὕτη διαδοθεῖσα εὐρέως εἰς τὰ πέριξ χωρία θὰ συνεδέθη ἔπειτα πρὸς τὴν μονήν, ἣτις ἐντεῦθεν θ' ἀπεκλήθη «τοῦ Σαματᾶ» καὶ κατόπιν τοῦ Σαγματᾶ¹. Κατ' ἄλλην πάλιν ἐκδοχὴν ὁ σαματᾶς ἔγινε μεταξύ μοναχῶν καὶ πειρατῶν ἐλθόντων ἐξ Εὐρίπου, ἵνα λεηλατήσουν τὴν Μονήν².

Τὸ Σαγματίον ὅρος καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ μονὴ ἐγένοντο ὀνομαστὰ κατὰ τὸν μεσαῖωνα λόγῳ τῆς ἐν αὐτοῖς διατριβῆς τοῦ «Ὁσίου καὶ θεοφόρου» πατρὸς Κλήμεντος. Περὶ τοῦ αὐστηρᾶς διαίτης ἀσκητοῦ τούτου — τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη ἐορτάζεται τὴν 26^{ην} Ἰανουαρίου — εἰδήσεις ἀρνούμεθα μόνον ἐκ τοῦ ἄγνωστον πότε συνταχθέντος Συναξαρίου του, τοῦ περιεχομένου εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὁσίου³. Εὐτυχῶς τῆς σπανίας ἀκολουθίας ταύτης⁴ κατώρθωσα νὰ εὕρω ἀντίτυπον ἐν Ἀθήναις. Ἐκ τοῦ ἐν αὐτῇ δὲ Συναξαρίου τοῦ Ὁσ. Κλήμεντος, οὗτινος περιέληψιν ἐδημοσίευσεν τὸ 1918 ὁ Max, Herzog zu Sachsen⁵, καὶ πρὸ τινος ὁ Δ. Πάλλας⁶, ἀρνούμεθα τὰς κατωτέρω παρατιθε-

vie v, Byzantion 8 (1933) σ. 217 σημ. 4. Δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον καὶ ἡ γνωστὴ ἐν Κύπρῳ μονὴ «τοῦ Μαχαιρᾶ» νὰ ὀνομάσθῃ οὕτω ἀπὸ τινος εἰδικοῦ περὶ τὴν κατασκευὴν μαχαίρων μοναχοῦ αὐτῆς, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἄγνωστον καὶ τὸ μεσαιωνικὸν ἐπίθετον Μαχαιρᾶς.

¹ Ὅρα σχετικῶς καὶ T. et A. Notton, Monastères. Attique et Béotie, Athènes 1940 σ. 134.

² Τάκης Λάππα, Βοιωτικὰ Μοναστήρια [Ἀθῆναι 1950] σ. 73.

³ «Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀσκήσαντος ἐν τῷ ὄρει Σαγματᾶ τῆς Βοιωτίας, ἐορταζομένη τὴν 26^{ην} Ἰανουαρίου. Ἐκδίδεται δαπάνῃ τοῦ ἡγουμενοσυμβουλίου τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος ἐπονομαζομένης Σαγματᾶ, ἐπιμελεία δὲ τοῦ πανοσιωτάτου Καλλιοπίου Σταματιδίου, ἡγουμένου. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Ἀθανασιάδου, 1896. Σχῆμα 8^{ον} σελ. 48». Εἰς τὴν σελίδα 3 ἡ νεωτερικὴ προσωπογραφία τοῦ Ὁσίου Κλήμεντος, τὸ δὲ συναξάριον ἀπὸ σελ. 22 μέχρι σ. 25. Ἡ ἀνωτέρω Ἀκολουθία μετεγρᾶφη πιθανώτατα ἐκ τοῦ ἐτέρου τῶν Λαυρωτικῶν κωδίκων Γ 12 (φ. 82 β) ἢ Ε 152 (φ. 334) ἐν οἷς περιέχεται. Ὅρα σχετικῶς Πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρόνιον Εὐστρατιάδην ἐν Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. ΙΓ' (1937) σ. 27.

⁴ Ὅρα L. Petit, Bibliographie des Acolouthies grecques (Subsidia hagiographica 16) Bruxelles 1926 σ. 44.

⁵ Das christliche Hellas, Leipzig 1918 σ. 144 ἐξ.

⁶ Ἐκδρομικὸς Συνέκδημος, Ἀθῆναι 1950 ἀρ. 6 σ. 43.

μένας πληροφορίας: 'Ο Κλήμης «*ἔλκων τὸ γένος ἐκ τῶν πάλαι χρυσῶν Ἀθηνῶν*» κατετάχθη ὡς μοναχὸς εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος μονὴν τοῦ 'Οσ. Μελετίου, ζώντος ἔτι τοῦ «πολυθανμάστου»¹ τούτου μοναχοῦ, ἄρα πρὸ τοῦ ἔτους 1105, ὅτε περίπου ἀπέθανεν ὁ Μελέτιος².

Περαιτέρω τὸ Συναξάριον ἀναφέρει, ὅτι ὁ Κλήμης συνήθιζε ν' ἀποσύρεται καθ' ἑκάστην ἐσπέραν εἰς ὑψωμά τι κείμενον ἀντικρὺ τοῦ Σαγματίου ὄρους³, ἐκεῖ δὲ προσευχόμενος κατὰ μόνας περιέπιπτεν εἰς ἔκστασιν. Τὸ Συναξάριον λέγει: «*αἰθέριος ὡς ἓνα πῆχυν ἴστατο τὰς χεῖρας καὶ τὸ ὄμμα εἰς οὐρανούς ἀνέχων καὶ Θεῷ ἡσύχως προσομιλῶν*». Γενόμενος ὁμως ἀντιληπτὸς καὶ ἐπιθυμῶν νὰ διαφύγῃ τὴν ματαίαν φήμην (τὸ Συναξάριον λέγει: «*τὸ κενὸν τῶν ἀνθρώπων δοξάριον*») ἐγκατέλιπε, μετὰ 30 ὅλων ἐτῶν διαμονήν, τὸ μοναστήριον τοῦ 'Οσ. Μελετίου καὶ ἦλθεν εἰς τὸ ἔναντι κείμενον, ἐρημικὸν Σαγματίου ὄρος. 'Εκεῖ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐγκατεστάθη εἰς μικρότατόν τι μονύδριον⁴, ἔπειτα δ' ἔζησεν ἐντὸς πυργίσκου ἐπὶ τῆς κορυφῆς στύλου⁵ «*περὶ τὴν ἀκρόρειαν*» τοῦ ἀποτόμου ὄρους, εἰς ὃ ἀπεσύρθη. Ἀποθανόντος δ' ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ 'Οσίου Μελετίου, ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν ἡγούμενος διέταξε τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ἐξαφανισθέντος Κλήμεντος, ὅστις εὐρέθη ἐπὶ τοῦ Σαγματίου ὄρους, κατέστη ὁμως ἀδύνατον νὰ μεταπεισθῇ, ὅπως ἐπανέλθῃ εἰς τὴν παλαιὰν μονήν του. Τούτου ἕνεκα ὁ ἡγούμενος ἠναγκάσθη νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τὸν Κλήμεντα «*ἀφορισμὸν ἄλυστον*». Παρὰ ταῦτα ὁ Κλήμης παρέμεινεν ἀκλόνητος ἐπὶ τοῦ σνενοτάτου «στύλου» του, «*ὥσπερ ἀδάμας στεγρός, ὑπ' οὐδενὸς σκληροῦ καὶ ἀντιτύπου σιδήρου τεμνόμενός τε ὁμοῦ καὶ θρυπτόμενος*». Μετὰ μα-

¹ Τὸ ἐπίθετον τοῦτο μεταχειρίζεται διὰ τὸν 'Οσ. Μελέτιον τὸ στιχηρόν, τὸ ὁποῖον ψάλλεται κατὰ τὸν Μέγαν 'Εσπερινὸν τῆς παραμονῆς τῆς ἐορτῆς τοῦ ὁσίου. Πβλ. 'Ακολουθίαν σ. 11 καὶ Max, Herzog zu Sachsen, ἔ.ἀ. σ. 145.

² 'Ο ρ λ ἄ ν δ ο ς, 'Αρχεῖον τῶν βυζ. μνημείων τῆς 'Ελλάδος τ. Ε' (1939-40) σ. 39.

³ 'Επομένως ἐπὶ τῆς βορείου κλιτύος τοῦ Κιθαιρώνος καὶ διὰ παρὰ τὸν αὐχένα του τὸν «*παρὰ τοῖς πολλοῖς καλούμενον Πόρταις*» (Συναξ. σ. 23).

⁴ Κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ 'Οσ. Κλήμης ἡσκήτευσεν κατ' ἀρχὰς εἰς τινὰ σπηλαιώδη κοιλότητα εὐρισκομένην ἐπὶ τῆς νοτίας κλιτύος τοῦ Σαγματίου (πβλ. Τ. Λ ἄ π α, Βοιωτικὰ μοναστήρια σ. 75). Λόγῳ τοῦ ἀποκρήνου τοῦ μέρους δὲν ἡδυνήθη νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν κοιλότητα αὐτήν.

⁵ Κατὰ τὴν γνώμην μου διὰ τῆς λέξεως στῦλος, δὲν ἐδηλοῦτο παρὰ Βυζαντινοῖς μόνον ὁ κίων ἀλλὰ καὶ πᾶν ἀτότομον καὶ ἐρημον ὑψωμα ἢ βράχος. Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 404 κώδικα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, ἐν τῷ ὁποίῳ περιλαμβάνεται τὸ Συναξάριον 'Αθανασίου τοῦ Μετεωρίτου (φ. 330 β κέξ.), ὁ βράχος ἐφ' οὗ ἰδρύθη ἡ μονὴ ὀνομάζεται ἐπανειλημμένως στῦλος πβλ. Ν. Β ἔ η ν, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, Βυζαντίς τόμ. Α' σ. 245, 246, 247, 248, 249. Καὶ ἄλλων δ' ἐπίσης μονῶν τῶν Μετεώρων οἱ βράχοι ἀποκαλοῦνται στῦλοι ὡς π.χ. ὁ στῦλος τοῦ 'Αγ. Νικολάου. (Uspenskiij, Putesestvie κλπ. Πετρούπολις 1896 σ. 223) «ὁ στῦλος τοῦ Βαρλαάμ» (αὐτόθι σ. 420) κλπ.

κρὸν δὲ χρόνον ὁ ἡγούμενος, ἐτοιμοθάνατος πλέον, καταληφθεὶς ὑπὸ τύψεων τῆς συνειδήσεως διὰ τὴν πρὸς τὸν Κλήμεντα συμπεριφορὰν του, ἐζήτησε νὰ τὸν μεταφέρουν εἰς τὸ Σαγματίον ὅρος διὰ νὰ τοῦ ζητήσῃ συγχώρησιν. Πλὴν ὁμως ἐν τῷ μεταξὺ ἀπέθανε, θνήσκων δ' ἐπρόφερε τὰς λέξεις. «*Συγχώρησόν μοι ἄββᾶ Κλήμης*». Ταυτοχρόνως, λέγει τὸ Συναξάριον, ἠκούσθη ἡ φωνὴ

τοῦ ἀοράτως κατὰ τὸν θάνατον τοῦ ἡγουμένου παρισταμένου Κλήμεντος λέγουσα: «*Ὁ Θεὸς συγχωρήσει σοι ἀδελφέ ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι*».

Εἶναι περίεργον, ὅτι τὸν ὅσιον Κλήμεντα παρασιωποῦν καὶ οἱ Συναξαρισταὶ καὶ τὰ Μηναιᾶ, δὲν ἀναφέρεται δ' ἐπίσης καὶ εἰς τὸν μακρὸν κατάλογον τῶν στυλιτῶν, τὸν ὁποῖον περιέλαβεν εἰς τὸ περὶ τῶν στυλιτῶν ἀγίων ἔργον του ὁ π. Η. Delehaye¹. Ἄλλην λοιπὸν γραπτὴν μαρτυρίαν πλὴν τῆς ἀκολουθίας του δὲν ἔχομεν. Εἰς ἀντάλλαγμα ὁμως διεσώθη τοῦλάχιστον — ἂν καὶ κατὰ τέσσαρας αἰῶνας μεταγενεστέρα τοῦ ἀνδρός — ἡ εἰκὼν αὐτοῦ (εἰκ. 2) εἰς ἄριστα διατηρουμένην τοιχογραφίαν τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων. Εἶναι δ' αὕτη ἔργον δύο ὀνομαστῶν Θηβαίων ζωγράφων τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 16ου αἰῶνος: τοῦ ἱερέως καὶ σακελλαρίου Γεωργίου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Φράγκου Κατελάνου, γνωστοῦ καὶ ἐξ ἄλλων ἔργων του εἰς μονὰς τοῦ Ἁγ. Ὁρους². Κατ' ἐπι-

Εἰκ. 2. Ὁ ἅγιος Κλήμης.

γραφὴν σωζομένην ἀκόμη οἱ δύο ἀνωτέρω ἁγιογράφοι ἰστόρησαν τὸν μνημονευθέντα νάρθηκα τῆς Μ. Βαρλαάμ ἐν ἔτει 1565³. Εἰκονίζεται λοιπὸν ἐκεῖ ὁ ἅγ.

¹ H. Delehaye, Les saints stylites (Subsidia hagiographica 14) Paris-Bruxelles 1923 σ. CXVII ἕως CXLIII.

² G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916, σ. 678.

³ P. Uspenskij, Putešestvie v Meteorskie Mon. σ. 439 Πετρούπολις 1896, πβλ. καὶ Γ. Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Θ' (1932) σ. 411.

Κλήμης δλόσωμος καὶ κατενώπιον, φορῶν ἀνοικτόχρωμον μοναχικὸν ἔνδυμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι χιαστί ἐρριμμένον κομβοσχοίνιον. Τὴν κεφαλὴν του καλύπτει σκοτεινόχρωμον, ὀξυκόρυφον κουκούλλιον, ὅπερ πῖπτον ὀπισθεν εἰς τὸν αὐχένα κατέρχεται ἔπειτα πρὸ τοῦ στήθους μέχρι καὶ κάτω τῆς ὀσφύος. Ἡ ἔκφρασις τοῦ ἰσχυοῦ, καὶ αὐλακωμένου ἐκ τῆς μακρᾶς ἀσκήσεως προσώπου του εἶναι αὐστηρὰ ἀλλ' ὄχι καὶ τραχεῖα. Οἱ μέλανες διαπεραστικοὶ ὀφθαλμοὶ του μαρτυροῦν ἄνθρωπον μεγάλης θελήσεως καὶ ἐγκαρτερήσεως. Ὡς λευκὸς καταρράκτης καταπίπτει ἐπὶ τοῦ στήθους του ἡ μακρὰ γενειὰς του, φθάνουσα περίπου ἕως τὴν μέσην. Τὴν δεξιάν του χεῖρα φέρει ὁ ἅγιος κεκαμμένην πρὸ τοῦ στήθους, ἐν ᾧ διὰ τῆς πρὸς τὰ κάτω τεταμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ λεπτὸν σταυρόν. Ἐπὶ τοῦ βαθυκυάνου κάμπου τῆς εἰκόνος εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων, παρὰ τὴν ὑπὸ φωτοστεφάνου περιβαλλομένην κεφαλὴν του ἡ ἐπιγραφή:

ὁ ἅγιος Κλήμης ὁ ἐν τῷ σαμάτιον ὄρ(ος) ἀσκήσας.

Συμφώνως πρὸς τὴν Ἀκολουθίαν¹ ὁ ὅσιος Κλήμης ἀπέθανε τὸ ἔτος ΑΡΙΑ' (=1111). Τοῦτο ὅμως δὲν φαίνεται πιθανόν· διότι, ἀφ' οὗ ὁ Μελέτιος ἀπέθανε τὸ 1105, ὁ δὲ Κλήμης παρέμεινε «*τριάκοντα χρόνους*»² ἐπὶ τοῦ Σαγματίου ὄρους μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ἔπεται ὅτι θ' ἀπέθανε μετὰ τὸ ἔτος 1135.

Ἡ «*χαριόβρυτος*» κἀρα τοῦ Ὁσ. Κλήμεντος φυλάσσεται ἐν τῇ μονῇ γίνονται δὲ καὶ λιτανεῖαι μὲ τὸν τίμιον σταυρόν καὶ τὴν κἀραν τοῦ ὁσίου, κατὰ τὰς ὁποίας ψάλλονται τὰ ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ (σ. 41) ἀναγραφόμενα τροπάρια. Τυγχάνει δὲ ἡ κἀρα μεγάλου σεβασμοῦ ὅχι μόνον ὑπὸ τῶν περιοίκων ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς γειτονικῆς Εὐβοίας· διότι θεωρεῖται ὡς ἀποτρέπουσα ἐπιδημίας καὶ καταλύουσα δαιμόνια.

Μετὰ τοῦ Κλήμεντος γεραίρεται ἐπὶ τοῦ Σαγματίου Ὅρους καὶ ἕτερος ἀσκητής, ὀνόματι Γερμανὸς³. Ἄν ὁ μοναχὸς οὗτος «*Βοιωτίας τὸ ἀγαλλίαμα*» ἦτο σύγχρονος ἢ μεταγενέστερος τοῦ Κλήμεντος δὲν γνωρίζομεν. Πάντως, κατὰ τὸ σχετικὸν κοντάκιον τῆς ἀκολουθίας, ἀμφότεροι «*ὡς ποταμοὺς ἰάματα βρύνουσι τοῖς θερμῶς τοῖς λειψάνοις αὐτῶν πελάζουσιν*»⁴. Ἄλλην τινὰ πληροφορίαν περὶ τοῦ «*θεοσόφου*» Γερμανοῦ δὲν ἔχομεν.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ὁ λευκόφαιος, ὑψηλὸς καὶ ἀνεμόδαρτος βράχος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι ἐκτισμένη ἡ κάτωθεν ἐντελῶς ἀόρατος μονὴ τοῦ Σωτήρος, εἶναι προσιτὸς δι' ἀνωφεροῦς καὶ ἀνωμάλου ἀτραποῦ, ἥτις, ἐκκινουῖσα ἀπὸ τοῦ κατὰ τοὺς

¹ Ἀκολουθία ἔ. ἀ. σ. 26.

² Σελ. 25.

³ Ἀκολουθία σ. 21.

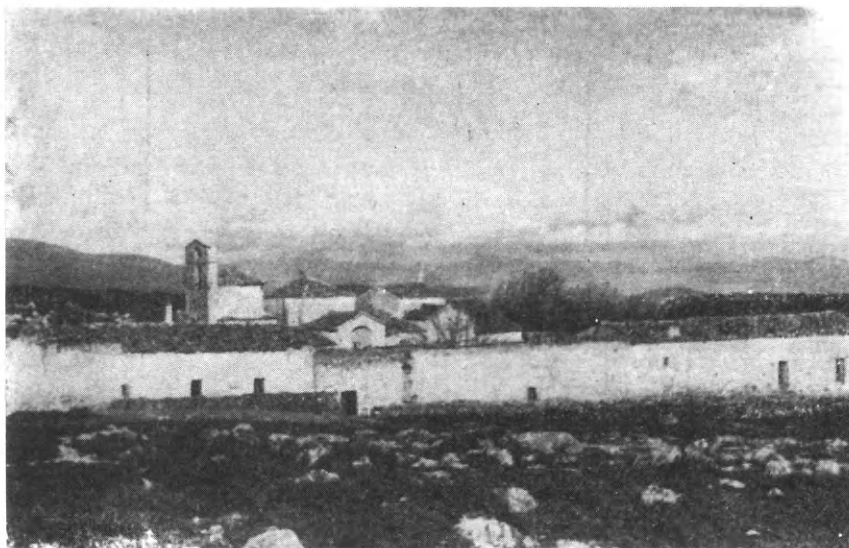
⁴ Ἀκολουθία σ. 22.

Εἰς 3. Γενικὴ κάτοψις τῆς Μονῆς Σαγματᾶ.

Ν.Δ. πρόποδας τοῦ βουνοῦ κειμένου χωρίου Σύρτζι, ἐλίσσεται διὰ μέσου σχιστολιθικῶν προβούνων ἀναρριχωμένη κατ' ἀρχὰς μὲν παραλλήλως πρὸς τὴν δυτικὴν ἀπότομον κλιτὺν τοῦ Σαγματίου, ἔπειτα δὲ κατὰ μῆκος τῆς βορείου αὐτοῦ πλαγιᾶς, ἵνα καταλήξῃ εἰς τὴν πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ μοναστηρίου ἐπίπεδον ἑκτασιν.

Ἡ ἐπὶ τῆς ἐτέρας ἐπιπέδου κορυφῆς τοῦ ὄρους κατεσκευασμένη μονὴ ἔχει τὸ σύννηθες εἰς μονὰς τετράπλευρον σχέδιον¹, ὅπερ ἐνταῦθα πλησιάζει τὸ

Εἰκ. 4. Ἀποψὶς τῆς μονῆς Σαγματᾶ ἀπὸ νότου.

τραπέζιον² (εἰκ. 3). Τὰ κελλία καὶ οἱ λοιποὶ βοηθητικοὶ χώροι εἶναι καὶ ἐδῶ «σύνκολλα» τοποθετημένοι, ὥστε νὰ σχηματίζωσι ἓν συνεχές, ἰσχυρὸν περιτείχισμα, περιβάλλον ὑπαιθρον αὐλήν, ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὁποίας ὀρθοῦται, ἐλεύθερον πανταχόθεν, τὸ «καθολικὸν» ἥτοι ἡ ἐκκλησία τῆς Μονῆς.

Σήμερον ἡ εἴσοδος τοῦ μοναστηρίου — ἐν καμαροσκεπαστον «διαβατικόν» — εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ τραπέζιου (εἰκ. 3, Β) φέρει δ' ἐσωτερικῶς τὰ διὰ τὰς «διαδόσεις»³ πρὸς τοὺς πτωχοὺς προωρισμένα κτιστὰ πεζούλλια καὶ παραπλεύρως θολωτὸν ὄριον, πιθανῶς τὸ θυρωρεῖον. Πλὴν ὁμως τῆς εἰσόδου ταύτης ὑπῆρχε κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν καὶ ἄλλη

¹ Πβλ. Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Μοναστηριακὴν ἀρχιτεκτονικὴν, Ἀθῆναι 1927 σ. 8.

² Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ τραπέζιου ἔχει μῆκος 52 μ. ἡ δὲ δυτικὴ 46, 85. Ὁ κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν πύργος (εἰκ. 3) εἶναι μεταγενέστερον κτίσμα.

³ Διανομὴν ἄρτου καὶ χρημάτων.

(εἰκ. 3, Α), ἥτις ἦτο πιθανῶς ἡ ἀρχαιοτέρα. Ὁ διὰ ταύτης εἰσερχόμενος ἀντίκρουζε ταυτοχρόνως τὴν πρόσοψιν καὶ τὴν πλάγιαν ὄψιν τοῦ ναοῦ ἐν ᾧ ὁ διὰ τοῦ ἀνατολικοῦ πυλῶνος ἐμβαίνων ἔβλεπε μόνον τὸ ἱερὸν τῆς ἐκκλησίας. Ὅπως δὲ ἡ ἀνατολική, οὕτω καὶ ἡ νοτία εἴσοδος ἔφερε παραπλεύρως θολοσκεπὲς θυρωρεῖον συγκοινωνοῦν ἀπ' εὐθείας πρὸς αὐτήν. Κατὰ δὲ τὴν ἑτέραν αὐτῆς πλευρὰν εὐρίσκετο στενομήκης χῶρος, βλέπων πρὸς τὴν εἴσοδον διὰ παραθύρου ἀνοιγομένου κατὰ τὴν στενὴν αὐτοῦ πλευράν. Ὁ χῶρος δ' οὗτος, καλυπτόμενος διὰ τριῶν ὥραιων σταυροθολίων, θὰ ἐχρησίμευε πιθανῶς ὡς ξενὼν (ἀρχονταρίκι) τῆς μονῆς.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου εὐρίσκοντο καὶ ἡ ἐστία (μαγειρεῖον) καὶ συνεχομένως πρὸς αὐτήν ἡ στενομήκης τράπεζα (εἰκ. 3) καλυπτομένη διὰ συνεχοῦς καμάρας βαινούσης ἐπὶ δύο ἐνισχυτικῶν ζωνῶν καὶ καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρίπλευρον ἁψίδα, ἥτις παρουσιάζει ἐξωτερικῶς ἀρκετὰ ἐπιμελῆ βυζαντινὴν τοιχοδομίαν.

Παρὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς τράπεζης ἐκτίσθη ἀργότερον καμαροσκέπαστος χῶρος, ὅστις μέχρι σήμερον χρησιμοποιεῖται ὡς φοῦρνος τῆς μονῆς. Τὰ δὲ κελλία τῶν μοναχῶν (εἰκ. 3 K, K, K), στενά, ὀρθογώνια καὶ καμαροσκεπῇ διαμερίσματα, ἐξετείνοντο κατὰ σειρὰν ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, πρὸς ἣν καὶ ἤνοιγον αἱ θύραι των. Ἀλλὰ δὲ πάλιν κελλία ἐξετείνοντο κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς αὐλῆς (εἰκ. 3) μὲ εἴσοδον πρὸς νότον, διατεταγμένα πιθανῶς εἰς δύο ὁρόφους. Ὅπισθεν δὲ τῶν ἰσογείων κελλίων τῆς βορείου πλευρᾶς εὐρίσκοντο ἐπιμήκεις, θολοσκεπεῖς χῶροι χρησιμεύοντες ὡς ἀποθήκαι οἴνου (βαγεναρεῖα) καὶ σιτηρῶν.

Ἐπειδὴ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Σαγματίου δὲν ὑπῆρχε πηγὴ ὕδατος, συνέλεγον τὸ βρόχινον ἐντός ὑπογείου δεξαμενῆς (κινστέρνας) εὐρισκομένης εἰς τὸ ὑπόγειον δωματίου τινος παρὰ τὴν εἴσοδον, (εἰκ. 3) ἡ δὲ ἀντλήσις τοῦ ὕδατος ἐγίνετο διὰ προστομιαίου. Τέλος πρὸς βορρᾶν τοῦ ἀνατολικοῦ πυλῶνος ἐξετείνετο ἐπιμήκης θολοσκεπὴς χῶρος, προσιτὸς ἐκ τῶν ἔξω, ὅστις προωρίζετο πιθανώτατα ὡς στάβλος.

Ἐκ τῶν περιγραφέντων χώρων παλαιότεροι, λόγῳ τοῦ εἶδους τῆς τοιχοδομίας των (περίπου πλινθοπεριβλήτου) καὶ τοῦ τρόπου τῆς στεγάσεως (σταυροθόλια), μοὶ φαίνονται οἱ τῆς νοτίας πλευρᾶς (ξενῶν, εἴσοδος Α, τράπεζα). Οἱ λοιποὶ θὰ εἶναι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐλαχίστη χοῆσις πλίνθων εἰς τὴν ἐκ τεφρῶν λίθων τοιχοποιίαν των. Ἀκόμη δὲ μεταγενέστεροι εἶναι οἱ ὄροφοι, οἵτινες φέρουσι καὶ ἐξωτερικὰ παράθυρα, ὡς π.χ. ὁ τοῦ ἡγουμενείου.

Τὸ καθολικόν. Εἰς τὸ μέσον τῆς αὐλῆς ὀρθοῦται, ἐστραμμένον πρὸς ἀνατολὰς, τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς. Σχήματος ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, συνολικῶν διαστάσεων $9 \times 22,55$ μ.¹, καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς ἡμιεξαγώνους κόγχας, διαιρεῖται δ' ἐσωτερικῶς διὰ δύο ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία διαμερίσματα: τὸν κυρίως ναὸν πρὸς ἀνατολὰς, τὴν «λιτὴν» ἐν τῷ μέσῳ καὶ τὸν νάρθηκα πρὸς δυσμὰς. Τὰ δύο πρῶτα τμήματα κατεσκευάσθησαν ἐξ ἀρχῆς, ἐν ᾧ τὸ τρίτον—ὁ νάρθηξ—προσετέθη μεταγενεστέρως.

Ὁ κυρίως ναός, σχήματος τετραγώνου, παρουσιάζει τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρουλλοῦ στηριζομένου ἐπὶ τεσσάρων κίονων. Πρὸς ἀνατολὰς φέρει προσηρημένον, τελείως ἀνεξάρτητον, τὸ τριμερές ἱερόν, ἐκάστη διαιρέσις τοῦ ὁποίου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀντίστοιχον κλίτος τοῦ ναοῦ. Καλύπτονται δ' αἱ διαιρέσεις τοῦ ἱεροῦ, ἥτοι τὸ κυρίως βῆμα, ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικόν, διὰ καμαρῶν, ἐξ ὧν ἡ μέση εἶναι κατὰ τι χαμηλότερα τῆς ἀντιστοίχου ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ ἐπὶ τῶν κίωνων σταυροῦ. Γεννᾶται οὕτω ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς μία θλάσις τῆς ἀνατολικῆς καμάρας, ἐν εἰδος βαθμίδος, ἣτις καθιστᾷ ἔτι μᾶλλον ἐμφανῆ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἔχομεν οὕτω δύο στοιχεῖα—τοὺς τεσσάρους κίονας καὶ τὸ ἀνεξάρτητον καὶ χαμηλότερον ἱερόν, ἅτινα εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως². Ὡς δὲ συνήθως τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ συγκοινωνοῦσι πρὸς ἄλληλα διὰ στενῶν καὶ χαμηλῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἀνοιγομένων εἰς τοὺς χωρίζοντας αὐτὰ τοίχους. Ἀνὰ μία δὲ μικρὰ ἡμικυκλικὴ κόγχη ἀνοίγεται ἐπίσης ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ κυρίως βήματος, εὐθὺς παρὰ τὴν μεγάλην κόγχην. Ὅλος ὁ φωτισμὸς τοῦ ἱεροῦ ἐπετυγχάνετο διὰ παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῆς μέσης πλευρᾶς ἐκάστης κόγχης. Ἐκ τῶν παραθύρων δὲ τούτων τὸ μὲν τῆς μέσης κόγχης ἦτο τρίλοβον, τὰ δὲ τῶν παραβημάτων δίλοβα.

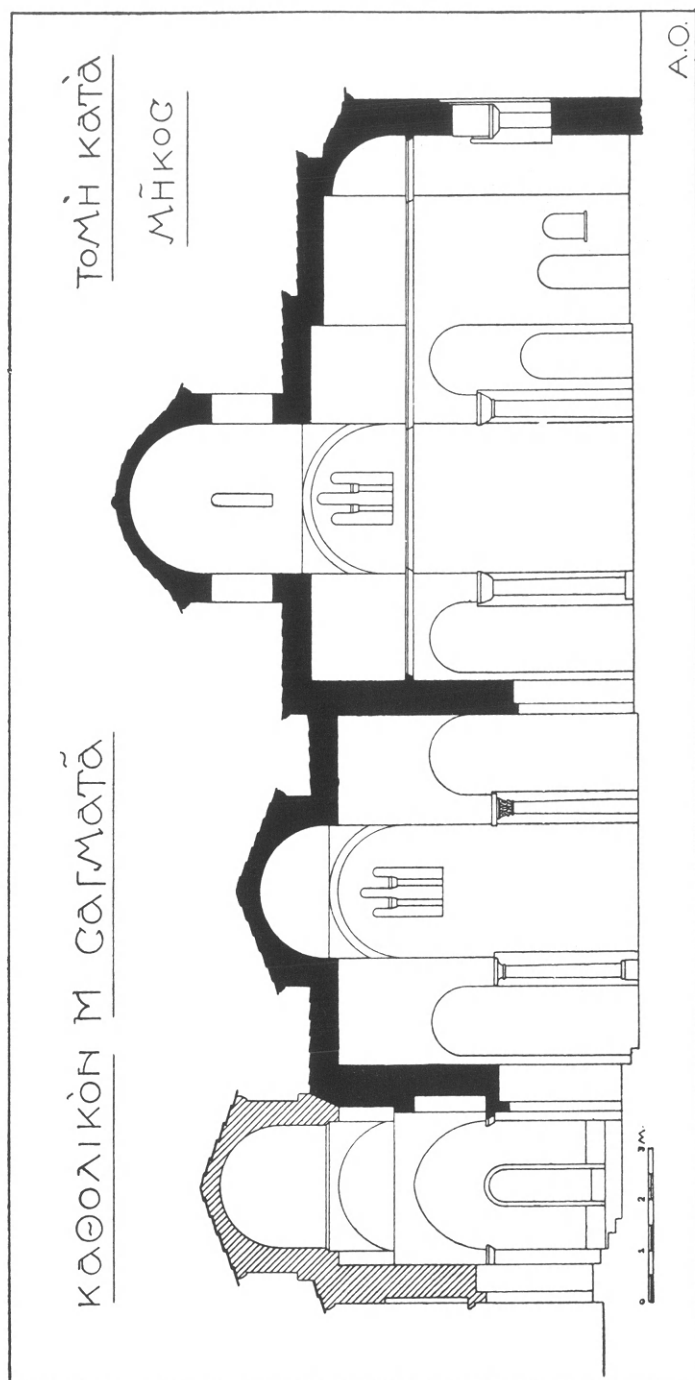
Ὅσον ἀφορᾷ τὸν κυρίως ναὸν παρατηροῦμεν, ὅτι οἱ 4 κίονες, ἐφ' ὧν βαίνουνσιν αἱ φέρουσαι τὸν τρουλλὸν τέσσαρες καμάραι, εἶναι ἐκ λευκοῦ μετὰ κυανῶν φλεβῶν μαρμάρου καὶ σχετικῶς λεπτοί, τινές δ' ἐξ αὐτῶν παρουσιάζουσι καὶ ἑλαφρὰν ἔντασιν καὶ «γάνωσιν» ἥτοι στίλβωσιν³. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν φέρουσι χαμηλὰς βάσεις μετὰ πλίνθου, πάντες δὲ ἄκομψα⁴, λεβητοειδῆ

¹ Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἐντελῶς κανονικόν· αἱ ἀνωτέρω σημειωθεῖσαι διαστάσεις εἶναι τῆς Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Νοτίας πλευρᾶς. Αἱ ἄλλαι δύο πλευραὶ εἶναι κατὰ τι μικρότεραι· οὕτω ἡ μὲν Δυτικὴ εἶναι 8.80 μ. ἡ δὲ Βόρειος 22,38 μ.

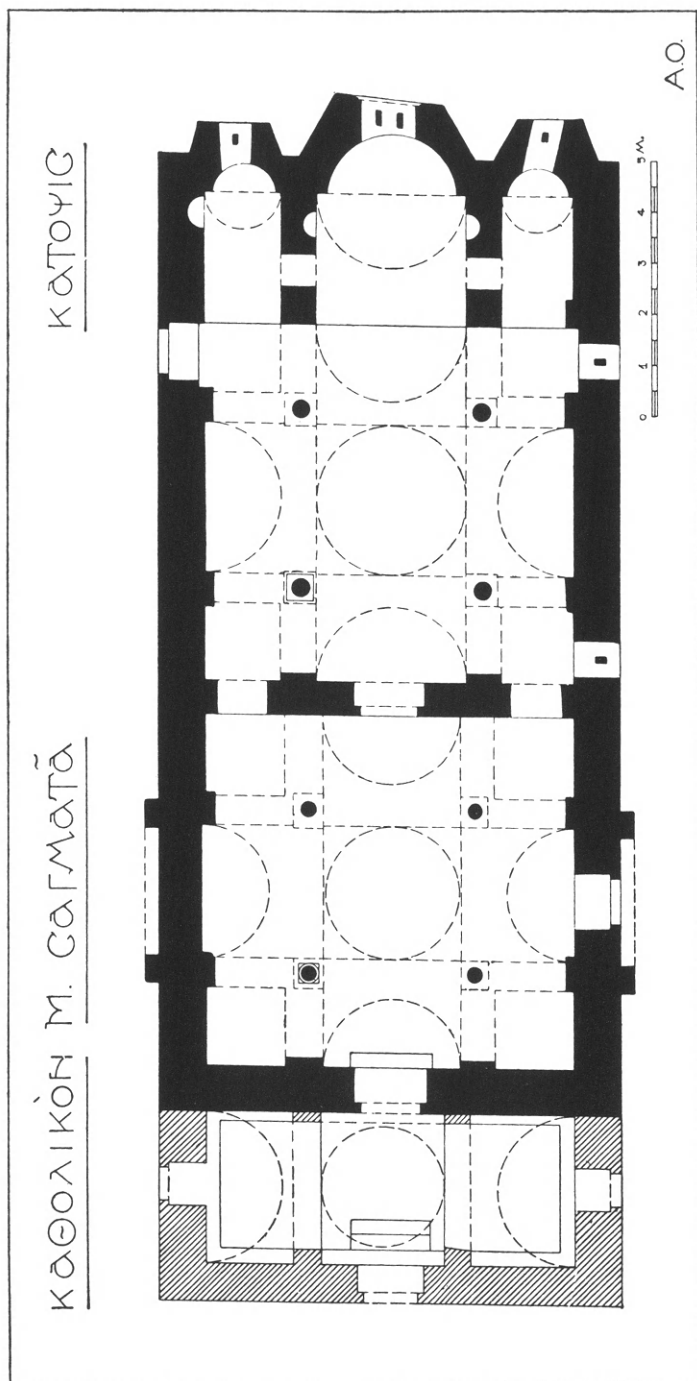
² G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 55.

³ Ἐπὶ τινων κίωνων παρατηροῦνται καὶ «ἐνθυμήματα» χαρακτά, ὡς π.χ. ἐπὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ.

⁴ Ἔχω τὴν γνώμην, ὅτι τὰ κιονόκρανα ταῦτα θὰ ἐτέθησαν πολὺ ἀργότερον, ἀντικαταστήσαντα ἄλλα παλαιότερα, ἴσως κορινθιακά—ὡς τὰ τῆς λιτῆς.

Εικ. 5. Κατὰ μῆκος τομή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Σαγματᾶ (ἄνευ τοῦ κωδωνοστασίου).

Είκ. 6. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Σαγματά.

κιονόκρανα, ἐν εἵδει φουσκωμένου δωρικοῦ ἐχίνου. Ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς κίονας ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῶν τοίχων παραστάδες (εἰκ. 6), ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδράζονται τὰ ὀκτὼ μικρότερα τόξα, ἅτινα γεφυροῦσι τὸ μεταξὺ κίωνων καὶ τοίχων κενὸν στηρίζοντα τοὺς καλύπτοντας τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα θύλους. Ἡ κάλυψις τῶν 9 διαμερισμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα διαιρεῖται διὰ τῶν κίωνων ὁ κυρίως ναὸς, ἐγένετο ὡς ἑξῆς: τὰ μὲν τέσσαρα μικρὰ γωνιαῖα ἐκαλύφθησαν διὰ σφαιρικῶν τμημάτων¹, τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ διὰ καμαρῶν καὶ τὸ μέ-

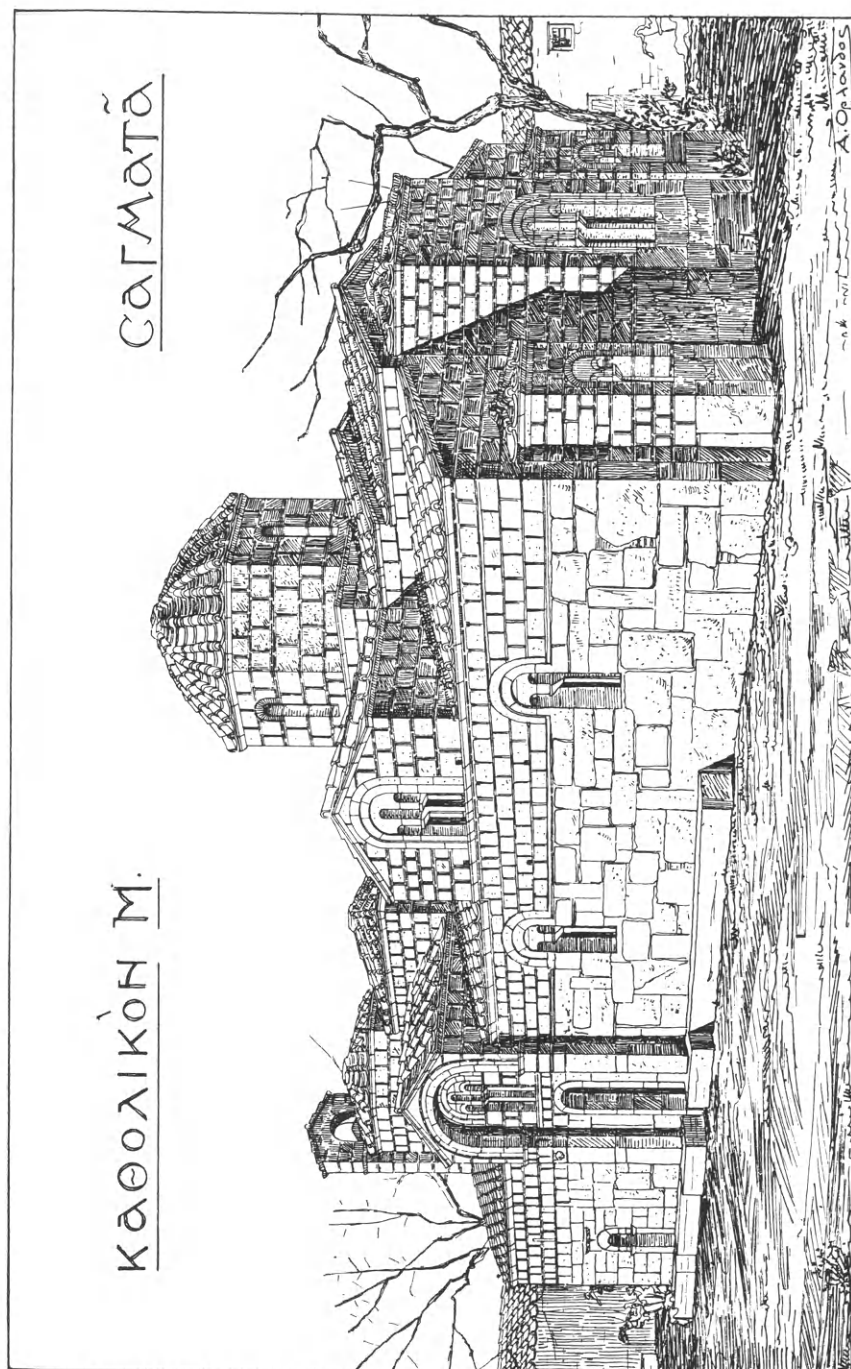

Εἰκ. 7. Ἀποψις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ.

σον διὰ τοῦ τρούλλου, τῇ μεσολαβήσῃ τεσσάρων σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων). Ὁ τρούλλος κατέπεσε δυστυχῶς τὸ 1914 ἀντικατασταθεὶς προχείρως διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης. Ἀποκατέστησα ὅμως αὐτὸν γραφικῶς εἰς τὰ σχέδια βασισθεὶς ἐπὶ φωτογραφίας αὐτοῦ ληφθείσης πρὸ τῆς πτώσεως καὶ διατηρουμένης ἐν τῇ μονῇ.

Ὁ κυρίως ναὸς ἐφωτίζετο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ διλόβων καὶ τριλόβων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν μακρῶν αὐτοῦ πλευρῶν (εἰκ. 7). Ἐκ τῶν διλόβων παραθύρων σώζονται σήμερον μόνον τὰ τῆς νοτίας πλευρᾶς—τὸ ἔν μάλιστα ἡμίφρακτον (εἰκ. 7 καὶ 12).—Ἐπὶ τῆς βορείας πιθανῶς νὰ μὴ ὑπῆρχον, ἵνα προστατεύωνται οἱ ἐκκλησιαζόμενοι ἀπὸ τοῦ σφοδροῦ βορρᾶ, ὅστις πνέει δριμύτατος ἐπὶ τοῦ Σαγματίου. Πάντως

¹ Καὶ τοῦτο τὸ εἶδος τῆς καλύψεως εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης· διότι ἡ ἐπαρχία προτιμᾷ τὰς κυλινδρικὰς καμάρας. (Millet, École gr. σ. 69).

Εἰκ. 8. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Σαγματᾶ ἀπὸ Ν.Α.

ἔχνη των σήμερον δὲν φαίνονται, διότι ὅλον τὸ ἄνω μέρος τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἔχει ἀνακτισθῆ μεταγενεστέρως (εἰκ. 10), δι' ὃ καὶ δὲν παρουσιάζει καὶ τὴν ἰσόδομον τοιχοδομίαν, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει ἡ νοτία πλευρά. Τὰ δὲ τρίλοβα παράθυρα, μὲ τὸν ὑψηλότερον μέσον λοβόν των, ἀνοίγονται εἰς τὸ τύμπανον τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας καμάρας ἥτοι εἰς ἐπίπεδον ἀνώτερον τῶν διλόβων (εἰκ. 7).

Ὁ κυρίως ναὸς συγκοινωνεῖ διὰ τριῶν θυρῶν—μιας ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δυτικοῦ του τοίχου καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς—πρὸς εὐρὺν κιονοστήρικτον νάρθηκα, ἴσου περίπου ἐμβαδοῦ πρὸς ἐκεῖνον (εἰκ. 6). Τοιοῦτοι εὐρύχωροι νάρθηκες συνηθίζονται πολὺ εἰς καθολικά μονῶν, ὀνομάζονται δὲ «λιτή» ἔνεκα ἀντιστοιχῶν ἀκολουθιῶν ἀναγινωσκομένων ἐκεῖ¹. Ἡ λιτή λοιπὸν αὕτη ἀντιγράφει ἐδῶ καθ' ὅλα τὴν διάταξιν τοῦ κυρίως ναοῦ διότι ἐν τῷ μέσῳ μὲν φέρει τέσσαρας κίονας² ἐν τετραγώνῳ, ἀντικρὺζοντας παραστάδας ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ στηρίζοντας, τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων διασταυρουμένων καμαρῶν, τυφλόν, ἡμισφαιρικὸν τρούλλον (εἰκ. 5), ἐν ᾧ τὰ τέσσαρα μικρὰ γωνιαῖα διαμερίσματά της καλύπτονται πάλιν διὰ σφαιρικῶν τμημάτων. Εἶναι ὁμως ἡ λιτή κατὰ τι χαμηλότερα καὶ πολὺ σκοτεινότερα τοῦ κυρίως ναοῦ διότι φωτίζεται μόνον διὰ δύο τρίλόβων παραθύρων, ἀνοιγόμενων ὑψηλὰ εἰς τὰ τύμπανα τῆς βορείου καὶ νοτίας καμάρας. (εἰκ. 5, 7 καὶ 8). Φέρει δ' ἐπίσης ἡ λιτή καὶ μίαν τοξωτὴν θύραν εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ ἑτέραν ὀρθογώνιον εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς. Ἡ τελευταία αὕτη θύρα ἦτο ἀρχικῶς ἐξωτερικὴ—ὡς ἀποδεικνύει ἡ ὑπεράνω αὐτῆς ἀβαθής, ἡμικυκλικὴ κόγχη—μετὰ δὲ τὴν προσθήκην τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀπέβη ἐσωτερικὴ.

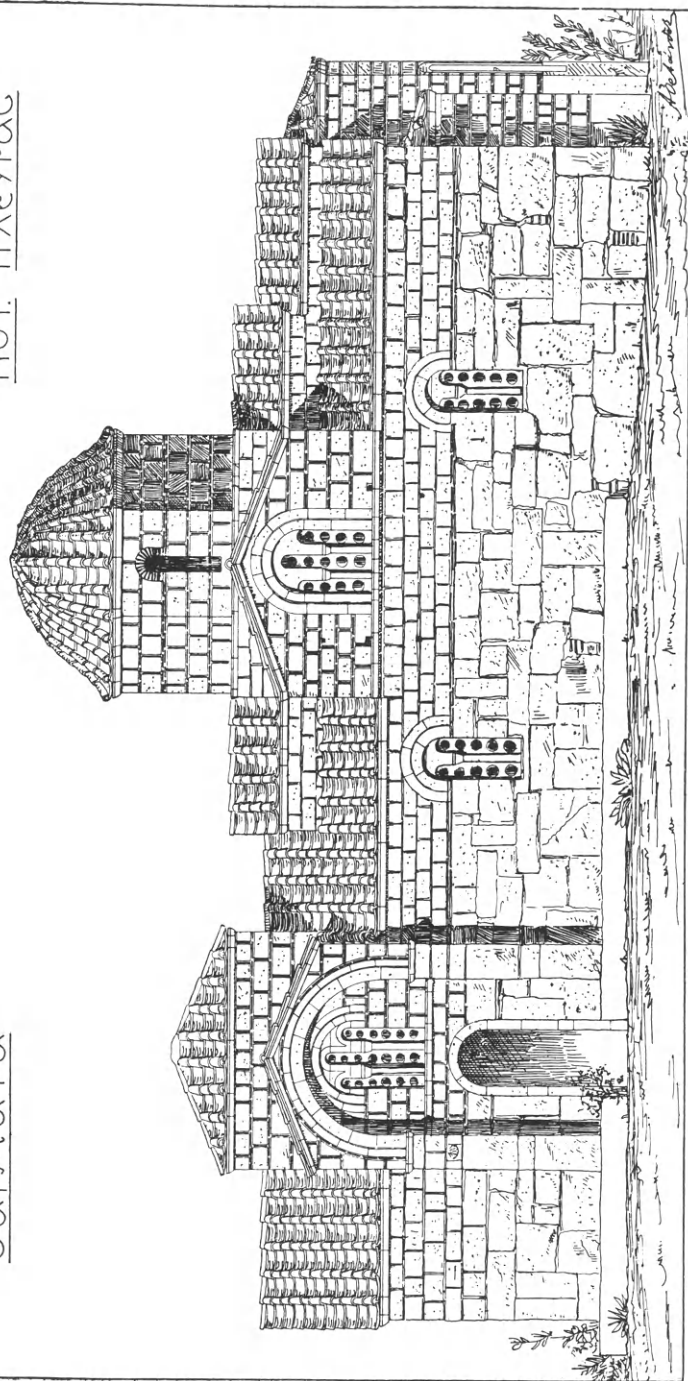
Ὁ μεταγενεστέρως προστεθεὶς ἐξωνάρθηξ εἶναι ἰσοπλατῆς πρὸς τὴν λιτήν, χωρίζεται δὲ διὰ δύο ἐγκαρσίων τόξων βαινόντων ἐπὶ παραστάδων εἰς τρία μέρη. Ἐκ τούτων τὰ μὲν ἄκρα καλύπτονται διὰ χαμηλῶν καμαρῶν, τὸ δὲ μέσον δι' ὑψηλοῦ, τυφλοῦ, ὀκταγωνικοῦ τρούλλου, στηριχθέντος ἐπὶ τεσσάρων τόξων ἐν τετραγώνῳ, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο (ἀνατ. καὶ δυτ.) ἠνοίχθησαν εἰς

¹ Εἰς τὴν λιτὴν τελεῖται ἐπίσης καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία τῶν ἀποθνησκόντων μοναχῶν.

² Αἱ λιταὶ ἔχουσιν ἄλλοτε μὲν 4 ἄλλοτε δὲ 2 κίονας. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκουσιν αἱ ἐξῆς μοναὶ τοῦ Ἀγ. Ὁρους: Δοχειαρίου, Ξηροποτάμου, Ζωγράφου καὶ Ἀγ. Παύλου (πβλ. G. Balș, *Notită despre arhitectura sfantului munte*, Bucuresti 1913 σ. 44 καὶ 45) τῶν δὲ Μετεώρων, ἡ τῆς Μεταμορφώσεως (διώροφος), ἡ τοῦ Βαρυλαάμ (μετὰ τρούλλου) καὶ ἡ τοῦ Ἀγ. Στεφάνου (διώροφος) (Γ. Σωτηρίου, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν Θ' σ. 395 εἰκ. 13, 399 εἰκ. 16 καὶ 402 εἰκ. 19). Αἱ λοιπαὶ μοναὶ τοῦ ἁγ. Ὁρους: Λαύρας, Χελανδαρίου, Διονυσίου. Ἰβήρων, Γρηγορίου, Ξενοφώντος, Κουτλουμουσίου, Σταυρονικήτα, Καρακάλλου καὶ Παντοκράτορος ἔχουσι δύο κίονας (πβλ. Balș, ἔ. ἄ. σ. 42, 43 καὶ 45) Δικιόνιον ἐπίσης λιτὴν παρουσιάζει καὶ ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸς τοῦ προφήτου Ἡλίου, ὅστις θὰ ἦτο ποτὲ καθολικὸν μονῆς (δρα τὴν σχετικὴν κάτοψιν ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' (1935) σ. 179).

ΚΑΘΟΛΙΚὸν Μ.
ΣΑΓΜΑΤᾶ

ἈΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ
ΝΟΤ. ΠΛΕΥΡᾶς

Εἰκ. 9. Ἀναπαράστασις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἀρχικοῦ καθολικοῦ, ἐν δευτέρᾳ προβολῇ.

τὸ πάχος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 5), τὰ δὲ δύο ἄλλα (βόρειον καὶ νότιον) κατεσκευάσθησαν ὑπεράνω τῶν ἀντιστοιχῶν ἐγκαρσίων τόξων (εἰκ. 5). Ὁ ἐξωνάρθηξ, συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν διὰ τριῶν χαμηλῶν τοξωτῶν θυρῶν, ὧν ἀνὰ μία ἀνοίγεται ἐφ' ἐκάστης τῶν τριῶν ἐλευθέρων αὐτοῦ πλευρῶν.

1. Ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι ἐκτισμένος κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτοῦ μέρη διὰ μεγάλων φαιῶν ἁββεστολίθων, οὔτινες σχηματίζου-

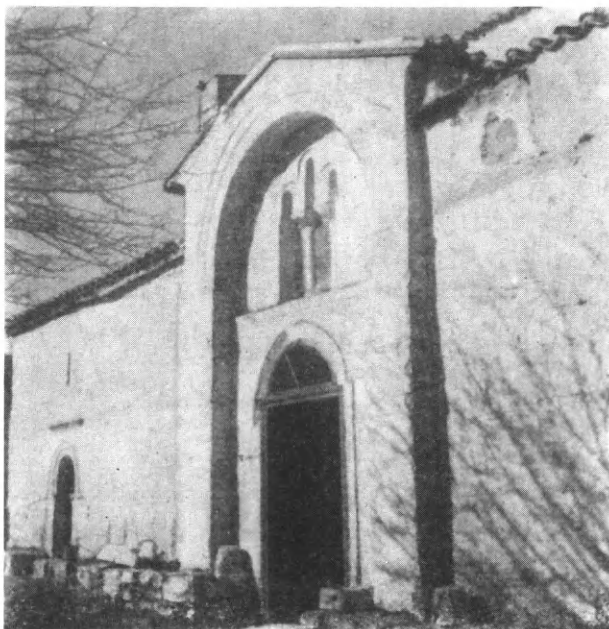
Εἰκ. 10. Τμήμα τῆς Βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ.

σιν ἐνιαχοῦ καὶ σταυροὺς (εἰκ. 8, 9 καὶ 10) — οὐχὶ ὅμως τόσον μεγάλους καὶ κανονικοὺς, ὅσον τοὺς συναντῶμεν εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος — τὰ δὲ ἄνω ἐκ κανονικῶν πωρολίθων περιβαλλομένων ὀριζοντίως καὶ κατακορύφως ὑπὸ ἀπλῆς σειρᾶς λεπτῶν (0.028 μ.) ἐρυθρῶν πλίνθων. Μόνον δ' εἰς τινὰς κατακορύφους ἄρμους τῶν ἄνω στρώσεων τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρεμβάλλεται ἀντὶ πλίνθου εἰς ἐσχηματοποιουμένους ἀστράγαλους καὶ δύο συναφῇ δισέψιλον. Δυστυχῶς αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ ναοῦ ἔχουν πρὸ πολλοῦ ἁββεστοχορισθῆ, τούτου δ' ἔνεκα δὲν καθίσταται δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ οὔτε ἂν ὑπῆρ-

¹ Ὡς π.χ. εἰς τὸ Δαφνὶ (Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1896, πιν. VI, 1), τὴν Καπνικαρέαν καὶ τοῦ Χριστιάνου (E. Stikas, L'église byzantine de Christianou, Paris 1951 σ. 24 εἰκ. 4). Εἰς τὴν Μ. Σαγματᾶ οἱ σταυροὶ εἶναι ἐμφανέστεροι εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 10) δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον οἱ μεγάλοι λίθοι τῆς νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τοῦ Ὑπάτου Διός.

χον και εἰς ἄλλα σημεῖα κεραμοπλαστικά κοσμήματα οὔτε καὶ τὸ ἀκριβὲς σχέδιον τῶν λίθων τῆς τοιχοδομίας.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ὅστις παρουσιάζει τὰς πλαγίας αὐτοῦ πλευρὰς λείας καὶ ἀδιαρθρώτους ἢ λιτὴ ἐμφανίζει εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου αὐτῆς πλευρᾶς δύο 0.26 ἑξαχούσας ἀντηρίδας¹ ἀντι-

Εἰκ. 11. Ἡ νοτία εἴσοδος τῆς λιτῆς.

στοιχούσας πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας. Αἱ ἀντηρίδες δ' αὗται, συνενοούμεναι ἄνω διὰ τόξου, προεκτείνοντος τρόπον τινὰ τὴν ἐσωτερικὴν καμάραν τοῦ σταυροῦ στέφονται ὑπὸ τριγωνικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 11). Δημιουργεῖται οὕτω ἓν εἶδος πλαστικοῦ πλαισίου, ὅπερ ἑξαίρει καὶ τονίζει τὴν ἐντὸς αὐτοῦ ἀνοιγομένην θύραν, ἣτις, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ἀπετέλει τὴν κυρίαν εἴσοδον τοῦ ὅλου ναοῦ, ἀφ' οὗ καὶ αὐτὴ εὗρίσκεται εἰς ἴσην καὶ ἡ δυτικὴ ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ νοτίου πυλῶνος (εἰκ. 3, Α).

Ἡ σημερινὴ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τοῦ ναοῦ διαφέρει τῆς παλαιᾶς. Ὅχι μόνον διότι ἀντὶ τοῦ τρούλλου κατεσκευάσθη χαμηλὴ, ξυλίνη, δικλινὴς στέγη

¹ Τοιαῦται καμαρωταὶ ἀντηρίδες ἰδιάζουσιν εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου· συναντῶνται ὅμως καὶ εἰς τινὰς τετρακονίους, ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Καισαριανῆς (Strzykowski, Ἀρχ. Ἐφ. 1902, σ. 58 εἰκ. 4α) καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σωτῆρος παρὰ τὴν Ἀμφισσαν (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 185 εἰκ. 3).

καλύπτουσα την τετράγωνον βάσιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ ἐκατέρωθεν τοῦ νοτίου καὶ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῖχοι τῶν μακρῶν πλευρῶν ὑψώθησαν ὑπὲρ τὸ παλαιὸν πώρινον γεῖσον των, ἵνα ἐπιτευχθῇ μία καὶ μόνον δικλινὴς στέγη καλύπτουσα ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 12). Οὕτω ὁ ναὸς ὅχι μόνον δὲν ἐκφράζει πλέον ἐξωτερικῶς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν του ἀλλ' ἔχασε καὶ τὴν πλαστικότητά του καὶ μετ' αὐτῆς τὴν γραφικότητα, τὴν ὁποίαν προσδίδει εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς ἢ εἰς

Εἰκ. 12. Ἀποψὶς τῆς Ν. Α. γωνίας τοῦ καθολικοῦ μετὰ τὴν νεωτέραν στέγην.

διάφορα ἐπίπεδα τοποθέτησις τῶν στεγῶν τῶν διαφόρων διαμερισμάτων των. Αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες 8 καὶ 9 παρέχουσι τὴν προοπτικὴν καὶ τὴν ἐν προβολῇ ἀναπαράστασιν τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ὡς θὰ εἶχε πρὸ τῶν μεταγενεστέρων ἀκαλαισθητῶν μεταβολῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἐξωνάρθηκα εἶναι καὶ οὗτος ἐκτισμένος κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα (εἰκ. 13) φέρει δ' ὑπεράνω τῆς δυτικῆς αὐτοῦ θύρας ἀβαθὴ κόγχην, πλάτους 1.03 μ., περιβαλλομένην ὑπὸ πωρίνου, λοξομήτου πλαισίου. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς κόγχης ταύτης ὑπάρχουσιν ἐντειχισμένοι πωρόλιθοι, ἐξ ὧν οἱ μὲν κατώτατοι φέρουσιν ἐγκοίλως γεγλυμμένους σταυροὺς, (εἰκ. 14) ἕνα ἐν τῷ μέσῳ ἀνισοσκελῆ περιβαλλόμενον ὑπὸ ὑπερυψωμένου ἡμικυκλικοῦ πλαισίου καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἰσοσκελεῖς ἐγγεγραμμένους ἐντὸς τετραπλεύρου πλαισίου, τοῦ ὁποίου ἐκάστη πλευρὰ σχηματίζεται διὰ δύο τόξων διπλῆς καμπυλότητος, ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ συχνὰ ἡ μουσουλμανικὴ τέχνη. Εἰς τὴν ὑπεράνω τῶν σταυρῶν στρῶσιν ἐνετειχίσθη ἐν τῷ μέσῳ λίθος, διαστάσεων 0.39×0.26 μ., μετ' ἀνάγλυφον ἐπιγραφὴν (εἰκ. 15) καὶ τέλος εἰς τὴν τρίτην στρῶσιν ἄλλος μεγαλύτερος, ἀνάγλυφος

Εἰκ. 13. Ἡ δυτικὴ ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος.

Εἰκ. 14. Ἡ ὑπεράνω τῆς Δυτικῆς θύρας τοῦ ἐξωνάρθηκος κόγχη.

λίθος, εικονίζων ἐν τῷ μέσῳ μὲν δύο ἀντωπὰ παγώνια, πίνοντα ἀπὸ ὑψηλοῦ περιθρονηρίου, δεξιᾷ δὲ καὶ ἄλλα πτηνά, φύλλα, δοχεῖα μετ' ἀνθέων καὶ τινα κοσμήματα εἰς καθαρῶς λαϊκὴν τεχνοτοροπίαν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς 2^{ας} στρώσεως ἐπιγραφὴ, (εἰκ. 15) ἣτις λέγει:

† Ἀνακαινίσθη τὸ σεπτὸ[ν]
εὐκτεῖριον ἐν ἔτη
σ(ωτη)ρίῳ ΑΧΘΕ' (= 1675)

Εἰκ. 15. Ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἔξωνάρθηκος ἐπιγραφὴ.

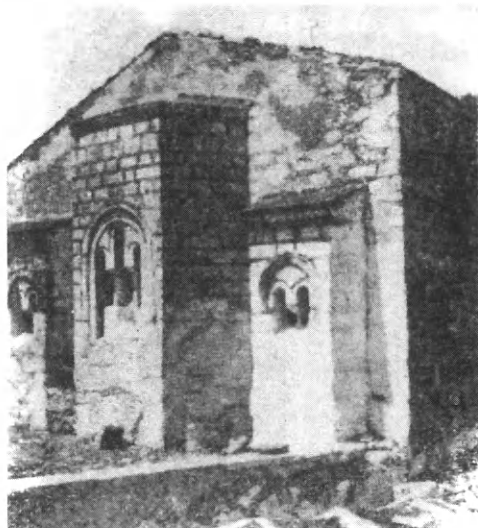
Ἄν λοιπὸν συνδυάσωμεν τὴν ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς παρεχομένην πληροφορίαν, καθ' ἣν ὁ ναὸς ἀνακαινίσθη τὸ 1675, πρὸς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ νάρθηξ εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα, ὅπερ δὲν συνηθίζετο πλέον μετὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ νάρθηξ εἶναι προγενέστερος τοῦ 17^{ου} αἰῶνος, καθ' ὃν ἐγένετο ἡ ἀνακαίνισις, κατασκευασθεὶς πιθανῶς τὸν 15^{ον} ἢ 16^{ον} αἰῶνα. Θὰ συνίστατο δὲ ἡ ἀνακαίνισις 1^{ον}) εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν θυρῶν τοῦ νάρθηκος καὶ τῆς λιτῆς 2^{ον}) εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς ὑπὲρ τὴν δυτικὴν θύραν τοῦ νάρθηκος κόγχης, 3^{ον}) εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ κωδωνοστασίου καὶ 4^{ον}) εἰς τὴν ἐντοίχισιν διαφόρων παλαιῶν, μαρμαρίνων, διακοσμητικῶν μελῶν — ὡς π.χ. τοῦ ἐξέχοντος ἐπιθήματος παραθύρου (εἰκ. 14) — ὡς καὶ νέων πωρίνων, ἐν οἷς καὶ ὁ ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τῆς κόγχης δικάφαλος ἀετὸς (εἰκ. 14).

Ὡς βλέπει τις εἰς τὴν εἰκόνα 13 τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ 1675 διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας, χωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων δι' ὀριζοντίων, λοξοτμήτων ταινιῶν καὶ ἐλαττουμένας εἰς πλάτος ἐφ' ὅσον προχωροῦσι πρὸς τὰ ἄνω. Ἐκ τῶν ζωνῶν τούτων ἡ κατωτάτη—περίπου τετράγωνος—βαίνει ἐπὶ ὀρθογωνίου προεξοχῆς τῆς προσόψεως, ἣτις διακόπτει μὲν εἰς τὸ μέσον τὴν ἀμφικλινῇ στέγην, δηλώνει ὅμως καὶ τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν δύο κεκλιμένων πλευρῶν της διὰ τῆς εἰς τὸ μέσον τῆς ταινίας της τοποθετήσεως ἐνὸς διακοσμητικοῦ, ἐξέχοντος, λοξοτμήτου ἐπιθήματος κιονίσκου παραθύρου (εἰκ. 13 καὶ 14). Ἡ δὲ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη ζώνη ἀπαρτίζουσι τὸ κυρίως κωδωνοστάσιον, ἀποτελούμενον ἀπὸ τὰ δύο ποδαρικά καὶ τὸ ἐπ' αὐτῶν βαῖνον ὑπερυψωμένον τόξον, στεφόμενον ἄνω ὑπὸ τριγωνικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 13).

Μὲ τὴν μείωσίν του, τὰς καλὰς ἀναλογίας του καὶ τὸ μέγα ὕψος του τὸ κωδωνοστάσιον τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ καθολικοῦ ἀποτελεῖ σήμερον—

ὅτε ἔχει καταπέσει ὁ τροῦλλος τοῦ κυρίως ναοῦ—τὸ μόνον στοιχεῖον ἀνατάσεως τοῦ καθολικοῦ, τὴν πλέον ὑψηλὴν νόταν τῆς ἄλλως καταθλιπτικῆς μελωδίας τῶν ὄγκων του.

2. Ἡ διακόσμησις τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὡς καὶ προηγουμένως εἵπομεν τὰ μὲν κάτω μέρη τοῦ ναοῦ, μέχρις ὕψους 2,75 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, κατεσκευάσθησαν διὰ μεγάλων, φαιῶν ἄσβεστολιθικῶν πετρῶν — οὐχὶ πάντοτε κανονικοῦ σχήματος—μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ποῦ καὶ ποῦ τεμάχια τινα ὀριζοντίων πλίνθων, τὰ δὲ ἄνω ἐκ κανονικῶν παρολίθων, κτισθέντων ἰσοδόμως. Κατὰ τοὺς ὀριζοντίους καὶ κατακορύφους ἄρμους τῶν λίθων τούτων παρενεβλήθησαν εἰς ἀπλᾶς σειρὰς ζωηρῶς ἐρυθραὶ πλίνθοι, πάχους 0.028 ἕως 0.03 μ. Μεγάλῃ φειδῶ παρατηρεῖται περὶ τὴν χρῆσιν πλίνθων διὰ διακοσμητικούς σκοπούς. Οὕτω π.χ. ὀδοντωτὰς ταινίας συναντῶμεν ἐνταῦθα μόνον εἰς τὰς δύο μικρὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, (εἰκ. 16 καὶ 17) περιβαλλούσας ὀριζοντίως τὰς

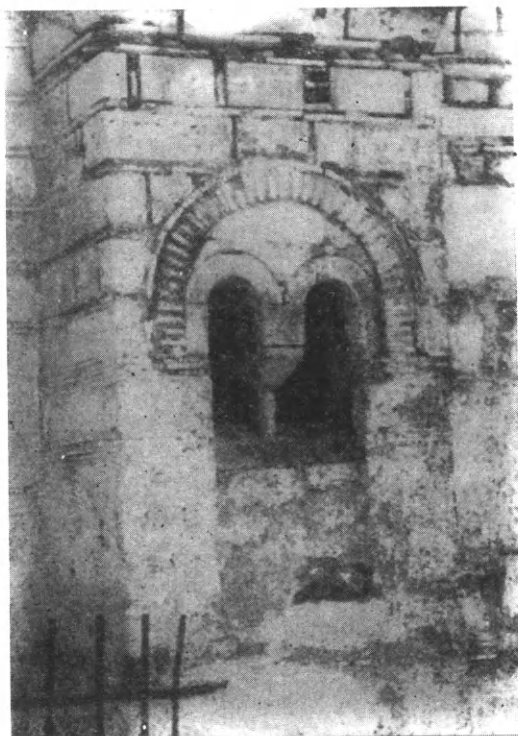

Εἰκ. 16. Ἀποψις τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΒΑ.

τρεῖς πλευράς των, εὐθὺς κάτωθεν τοῦ παρῖνου γείσου των¹. Πλίνθινα τοξωτὰ πλαίσια εὐρίσκομεν ὡσαύτως μόνον εἰς τὸ ὑπερυψωμένον ἐξωτερικὸν περίβλημα τῶν διλόβων παραθύρων τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 16) καὶ μάλιστα μὴ προεκτεινόμενον μέχρι τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου, ἀλλὰ περιοριζόμενον μέχρι τῆς στάθμης τοῦ κιονοκράνου τοῦ χωρίζοντος τοὺς λοβοὺς κιονίσκου (εἰκ. 17). Ἐλάχιστα ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα ὧν ἐγένετο χρῆσις. Τοιαῦτα, ἐφ' ὅσον μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διακρίνωμεν ἢ διὰ παχέος γαλακτώματος ἄσβεστου ἐπικαλυφθεῖσα ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων, ἐμφανίζονται μόνον εἰς ἓνα ἢ δύο κατακορύφους ἄρμους τῶν ἀνωτάτων στρώσεων τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, οἵτινες ἀντὶ ἀπλῶν πλίνθων παρουσιάζουσιν αὐτὰς διαμορφωμένας ἐν εἴδει ἐσχηματοποιημένου ἀστραγάλου, εἰς μίαν δὲ μόνην περίπτωσιν ἐχρησιμοποιήθησαν ἀντὶ ἀπλῆς πλίνθου δύο καμπύλα κεράμινα τεμάχια, ἐν εἴδει δισέφυλον, ἀποτελέσαντα κακότεχνον

¹ Τὸ γεῖσον τοῦτο ὑψώθη ἀργότερον κατὰ μίαν στρώσιν λίθων, ἥτις παρενεβλήθη μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας.

έλικοειδές κόσμημα. Κατὰ τὰ λοιπὰ τὴν χορῆσιν πλίνθων ὑποκατέστησε γενικῶς εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν ἢ χορῆσις λαξευτοῦ παρολίθου. Οὕτω πάντα γενικῶς τὰ γεῖσα κατεσκευάσθησαν ὥς πῶρινα λοξότμητοι ταινίαι, τὰ δὲ τόξα τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων ἀκόμη δὲ καὶ τὰ ὑπεράνω αὐτῶν τύμπανα ἔγιναν ἐπίσης πῶρινα. Εἰς τὸ τρίλοβον μάλιστα παράθυρον τῆς μέσης κόγχης

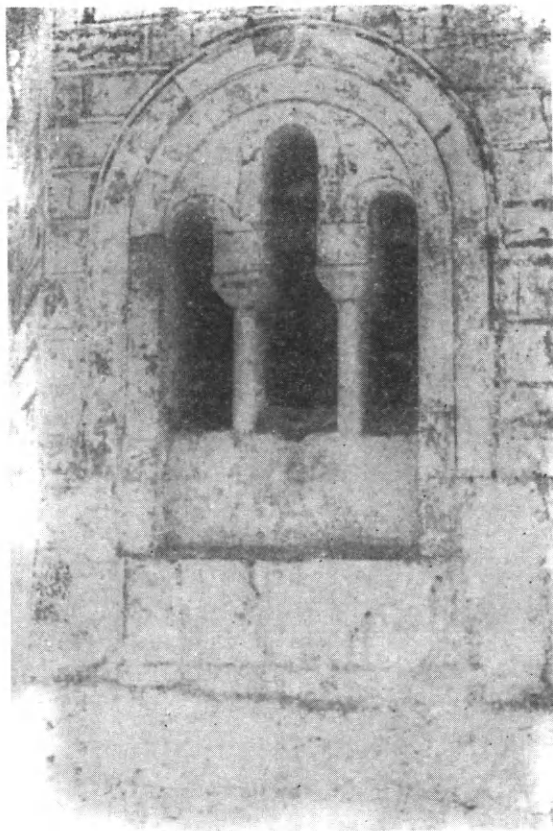

Εἰκ. 17. Τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς προθέσεως.

τοῦ ἱεροῦ, καθὼς καὶ εἰς τὰ παράθυρα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, καὶ τῆς λιτῆς, ὅχι μόνον τὰ τύμπανα ἀλλὰ καὶ τὰ ἔξωτερικὰ διπλᾶ των τοξωτὰ περιβλήματα κατεσκευάσθησαν πῶρινα (εἰκ. 17 καὶ 18) τοῦ ἐξωτάτου λαβόντος ἑλαφρῶς λοξότμητον τομήν, ὁμοίαν πρὸς τῶν παραθύρων τοῦ ἁγ. Νικολάου ὁστὰ Καμπιά. Ἡ τοιαύτη ὑποκατάστασις τοῦ λαξευτοῦ πώρου εἰς τὴν θέσιν, ἣν ἄλλοτε κατελάμβανον αἱ πλίνθοι, εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος¹.

¹ Πρβ. H. Megaw, The chronology of some middle byzantine churches ἐν Annual of the British School at Athens τ. XXXII σ. 122.

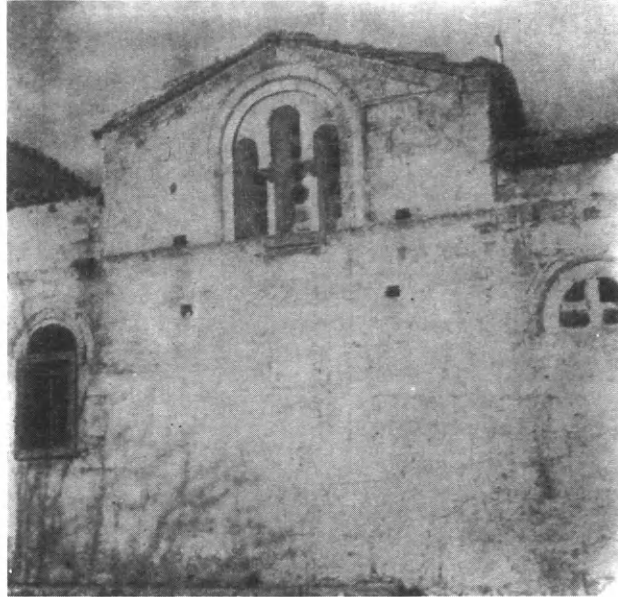
3. Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος. Τὸ τέμπλον. Ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ, θραυσθὲν τὶς οἶδε πότε, ἀντικατεστάθη διὰ μεταγενεστέρου ξυλίνου, διετηρήθησαν τεμάχια τινὰ ἐντειχισμένα εἰς κελλία ἢ παρεκκλήσια. Οὕτω ἐν ὥραϊον τεμάχιον ἐπιστυλίου μὲ τὴν γνωστὴν λοξότμη-

Εἰκ. 18. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

τον τομὴν εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον εἰς τὸ χαγιάτι τοῦ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς μονῆς κειμένου ἡγουμενείου. Ἡ ἐμπροσθία κεκλιμένη πλευρά του κοσμεῖται διὰ πυκνοῦ ἐκ τεθλασμένων γραμμῶν (zig-zag) κοσμήματος πλεκομένου μετ' ἀνθεμίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀριστερεᾷ μὲν προβάλλει ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ εὐμέγεθες παγώνιον, καμπυλῶνον τὸν μακρὸν λαιμόν του, ἵνα ραμφίσῃ τοὺς πόδας του, δεξιᾷ δέ, ἐπίσης ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ, τὸ ἥμισυ τόξου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των διὰ ταινιῶν.

Τοῦ αὐτοῦ τέμπλου δύο μαρμάρινοι κιονίσκοι εἶναι ἐντειχισμένοι εἰς τὴν Ὡραίαν Πύλιν τοῦ 150 μέτρα νοτίως τῆς μονῆς κειμένου παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 35). Μέχρι ὕψους 0,86 ὁ εἰς τῶν κιονίσκων τούτων εἶναι τετράγωνος μετὰ γλυφῶν, ἄνω δ' ἀποβαίνει ὀκτάγωνος. Τὸ ὀλικόν του ὕψος εἶναι 1,80 μ. Ὁ ἄλλος κιονίσκος ἀποτελεῖται ἐκ δέσμης μικρῶν κορμῶν

Εἰκ. 19. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς νοτίας πλευρᾶς.

συνδεομένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των διὰ πλέγματος. Θωρακίων δὲν κατώρθωσα νὰ εὔρω λείψανα.

Περίθυρα. Ἡ μεσαία μεταξὺ τῆς λιτῆς καὶ τοῦ ναοῦ θύρα, ὡς καὶ ἡ μεταξὺ τῆς λιτῆς καὶ τοῦ ἐξωνάρθηκος, ἥτις ἄλλοτε, ὡς εἴπομεν, ἦτο ἐξωτερική, διατηροῦσι καὶ τὰ μετὰ πολλαπλῶν γλυφῶν περιθύρά των καὶ τὰ ὑπερθεν τοῦ ὀριζοντίου αὐτῶν τμήματος λοξότμητα γεῖσα, κοσμούμενα ἐν τῷ μέσῳ διὰ σταυροῦ περιβαλλομένου ὑπὸ τόξου, βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, συνδεομένων διὰ ταινιῶν, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ διὰ γλυπτοῦ κοσμήματος ἐξ ὀρθῶν ἀκανθῶν καὶ εἰς τὰ ἄκρα δι' ἀγκυρωτῶν σταυρῶν ἐντὸς κύκλων.

Πλὴν τῶν κατὰ χώραν σωζομένων περιθύρων τούτων ὑπάρχουσιν εἰς τὸν περίβολον τῆς μονῆς καὶ τεμάχια δύο ἄλλων, προερχομένων πιθανῶς ἐκ τῆς νοτίας θύρας τῆς λιτῆς, ἥτις ἄλλοτε θὰ ἦτο πιθανῶς ὀρθογώνιος, ἀργότερον δὲ θὰ μετετράπη εἰς τοξωτήν. Ἐν ἐξ αὐτῶν, παρίσταται ἀριστερᾷ τῆς εἰκόνης 20. Ἄλλο δὲ πάλιν μεγαλύτερον τεμάχιον, κοσμούμενον δι' ἑλικοει-

δοῦς βλαστοῦ μετὰ δις ἀνακαμπτομένων φύλλων, παρέχει ἡ εἰκὼν 21. Τέλος λοξότμητος ταινία, μικροτέρου ὕψους, φέρουσα ὠραῖον ἀνάγλυφον ἑλικοειδῇ

Εἰκ. 20. Τμήμα περιθύρου καὶ κορινθιακὰ κιονόκρανα.

Εἰκ. 21. Τεμάχιον περιθύρου μετ' ἀναγλύπτου ἑλικοφύλλου.

Εἰκ. 22. Λοξότμητος ταινία μεθ' ἑλικοφύλλου.

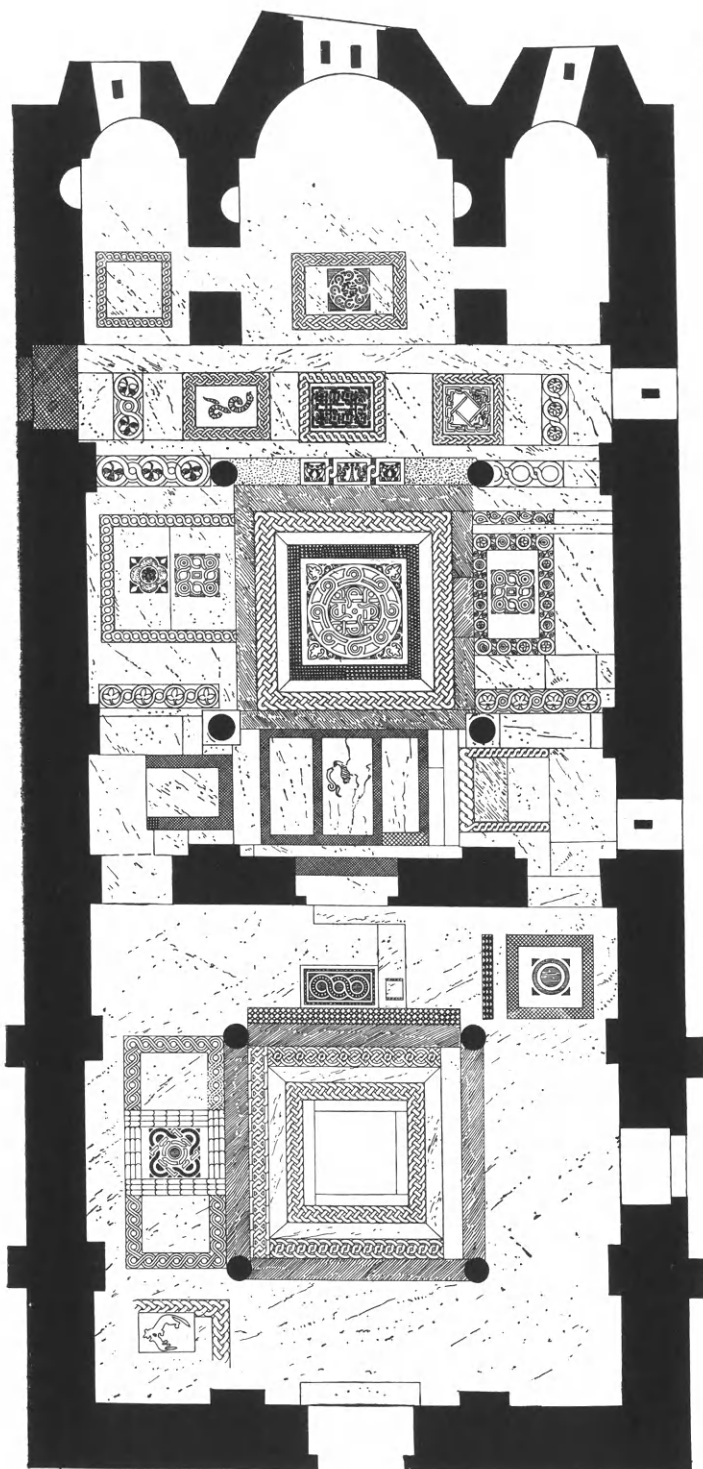
βλαστὸν μετὰ δις ἀνακαμπτομένων φύλλων εἶναι ἐντειχισμένη ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ ἑξωνάρθικος (εἰκ. 22) καὶ προέρχεται πιθανῶς ἔξ ὑπερθύρου.

Ἐκ τῶν κιονοκράνων τῶν κίωνων τῆς λιτῆς ἄλλα μὲν εἶναι εἰλημμένα ἐξ ἀρχαίων κτηρίων καὶ παρουσιάζουν ἄνω φύλλα καλάμου καὶ κάτω φύλλα ἀκάνθης, ἄλλα δὲ εἶναι ἀρχαῖαι ἰωνικαὶ βάσεις μετὰ πλίνθου τεθεῖσαι ἀντιστροφῶς. Τέλος δύο ἄλλα ἀρχαῖα κιονόκρανα, τοῦ συνήθους κορινθιακοῦ τύπου, (εἰκ. 20) εὐρίσκονται εἰς τὸν περίβολον τῆς μονῆς, παρουσιάζουσι δὲ εἰς τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφάνειαν ἐγκοπὰς δι' ὀκταγωνικοὺς κορμούς. Ἴσως ταῦτα νὰ ἐκόσμων ποτὲ τοὺς κίονας τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀντικατασταθέντα ἀργότερον διὰ τῶν ἀκαλαισθητῶν, ἅτινα βλέπομεν σήμερον.

4. Γραπτὸς διάκοσμος. Ἐξαιρέσει τῶν τοῦ ἱεροῦ ὅλοι οἱ ἄλλοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι σήμερον ἀβεστοχρισμένοι. Ἀλλὰ καὶ αἱ κοσμοῦσαι τὸ ἱερόν τοιχογραφίαι, ἔργα πιθανῶς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, εἶναι τόσον κακότεχνοι, ὥστε δὲν ἀξίζει νὰ γίνη περὶ αὐτῶν οὐδεὶς λόγος.

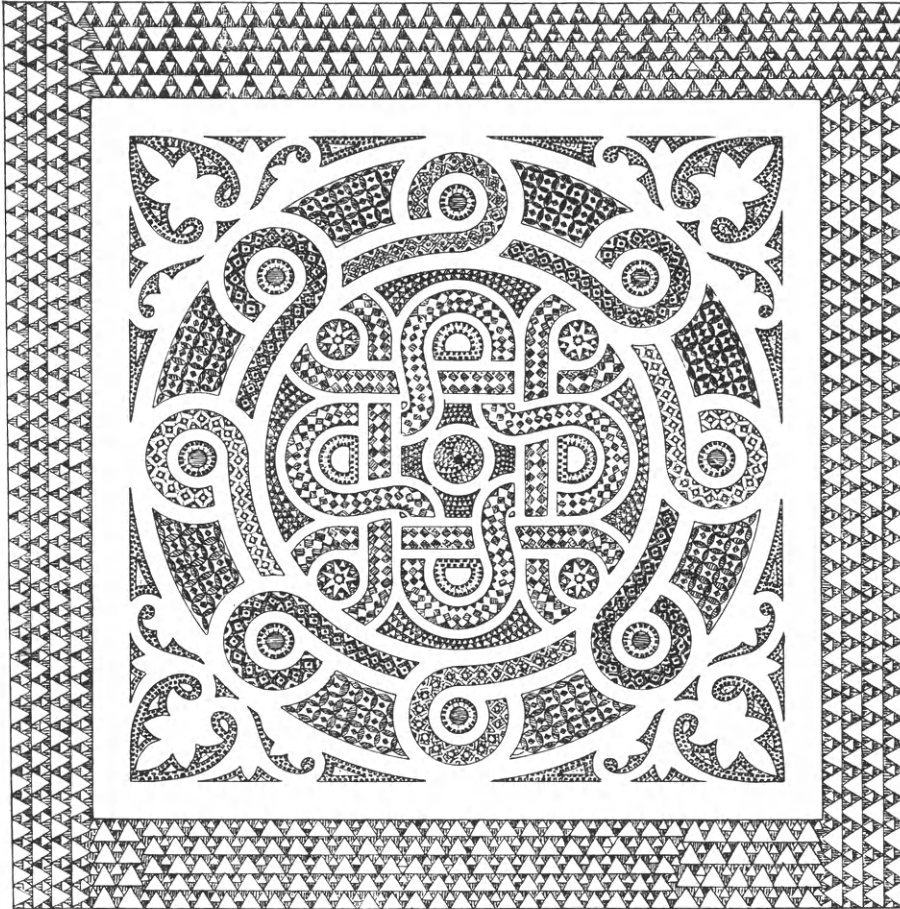
5. Ἡ διακόσμησις τοῦ δαπέδου (πίναξ Α). Τὸ σπουδαιότατον ἐκ τῶν διασωθέντων λειψάνων τέχνης τῆς παλαιᾶς μονῆς εἶναι τὸ μαρμαροθετημένον δάπεδον τοῦ καθολικοῦ αὐτῆς, ὅπερ καταλαμβάνει ἐπιφάνειαν 100 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων. Ἐξαιρέσει ὀλίγων τμημάτων τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς λιτῆς, ἅτινα φθαρέντα ἐκ τῆς μακροίονος χρήσεως ἠφανίσθησαν, ἀντικατασταθέντα δι' ἀπλῶν μαρμαρίνων πλακῶν, τὸ ὑπόλοιπον τοῦ δαπέδου διατηρεῖ εἰσέτι ἀκεραίαν καὶ τὴν ἀρχικὴν του διάταξιν καὶ τὴν παλαιάν του λάμψιν καὶ ἐμποιεῖ, παρὰ τὴν ἔλλειψιν συνθετικῆς πνοῆς τῆς διακοσμήσεως, ζωηρὰν ἐντύπωσιν εἰς τὸν εἰσερχόμενον, τόσον λόγῳ τοῦ πλούτου καὶ τοῦ κάλλους τῶν χρησιμοποιηθέντων διακοσμητικῶν θεμάτων, ὅσον καὶ ἔνεκα τῆς ἁρμονίας τῶν χρωματισμῶν των.

Ὅπως καὶ εἰς ἄλλους μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς καὶ οὕτω καὶ ἐνταῦθα τὴν ὅλην ἐπιφάνειαν τοῦ δαπέδου καλύπτουσιν ἅφ' ἑνὸς μὲν κεχωρισμένα τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια πλαίσια, περιβάλλοντα γεωμετρικόν τι ἢ ζωικὸν θέμα (ἔμβλημα), ἅφ' ἑτέρου δὲ ταινίαι ἐκ σθρικῶν τροχῶν ἥτοι σειρᾶς κύκλων (ἢ ὀρθογωνίων) συνδεομένων διὰ κόμβων. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς διακοσμήσεως νομίζει τις, ὅτι ὅλη ἡ ἑκτασις τοῦ ναοῦ εἶναι κεκαλυμμένη διὰ πολλῶν μικρῶν ταπήτων, διαφόρου σχεδίου, ὧν ἕκαστος ἀντεστοίχει πρὸς ἓν ἐκ τῶν διαμερισμάτων, εἰς τὰ ὅποια διηροῦντο ὃ τε κυρίως ναὸς καὶ ἡ λιτὴ διὰ τῶν τεσσάρων κίωνων των. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν δύο μεγάλων κεντρικῶν τετραγώνων διαμερισμάτων, ἅτινα εὐρίσκοντο ὑπὸ τοὺς ἀντιστοίχους τρούλλους. Ἐκ τούτων τῆς μὲν λιτῆς δὲν διατηρεῖται πλέον τὸ κεντρικὸν ὁμφάλιον, σωζομένων μόνων τῶν δύο ὁμολόγων, ψηφιδωτῶν, τετραγώνων πλαισίων των (πίναξ Α), ἐξ ὧν τὸ μὲν ἐσωτερικὸν ἀποτελεῖται ἐξ ἁλυσσοειδοῦς πλέγματος, τὸ δ' ἐξωτερικὸν φέρει ἑφ' ἐκάστης πλευρᾶς διαφόρους συνδυασμοὺς «ἀτερομόνων» γεωμετρικῶν σχεδίων, ἀποτελεσθέντων ἐκ λευκῶν, κιτρίνων, ἐρυθρῶν καὶ μελανῶν ψηφίδων. Τμήματα τῶν πλαισίων τούτων παρέχει ἡ εἰκὼν 26.

Τὸ διὰ ψηφιδωτῶν καὶ μαρμαροθετημάτων διακεκοσμημένον δάπεδον τῆς μονῆς Σαγματᾶ.

Πολὺ καλύτερον διτηρήθη τὸ κεντρικὸν θέμα τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 23). Τοῦτο φέρει ἐν τῷ μέσῳ μὲν μέγα κυκλικόν, μαρμαροθετημένον ὀμφάλιον, ἀποτελεσθὲν ἐκ περιτέχνου συνδυασμοῦ 8 κύκλων διατεταγμένων πέριξ

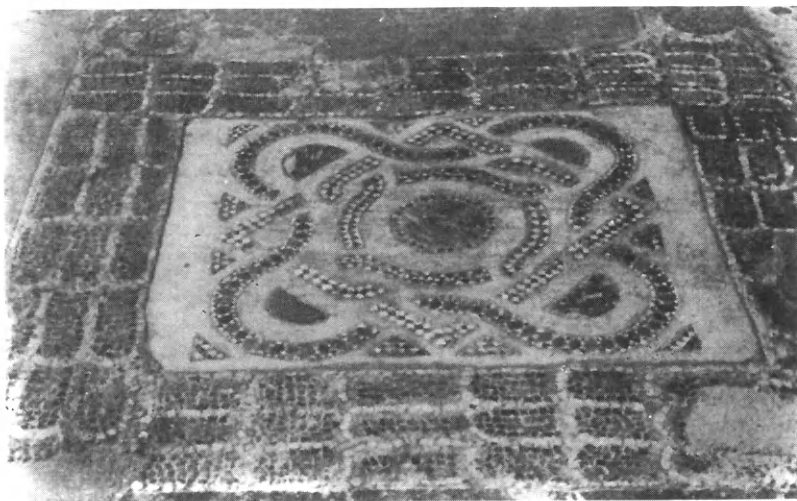

Εἰκ. 23. Τὸ κεντρικὸν ὀμφάλιον τοῦ κυρίως ναοῦ.

σταυροειδοῦς πλέγματος, καὶ ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τετραγώνου, πέριξ δ' αὐτοῦ δύο πλαίσια, ἕξ ὧν τὸ μὲν ἐσωτερικὸν συνετέθη ἐκ 4 ἢ 5 σειρῶν πολυχρῶμων, μαρμαρίνων τριγωνιδίων, τὸ δ' ἐξωτερικὸν ἐκ ψηφιδωτοῦ πλέγματος μὲ τὸν αὐτὸν καὶ τὸ ἀντίστοιχον τῆς λιτῆς πλέγμα συνδυασμὸν χρωμάτων. Τὸ ἐξωτερικὸν δὲ τοῦτο πλαίσιον περιβάλλεται πάλιν ὑπὸ ἄλλου ἀπλοῦ μαρμαρίνου κυανοῦ χρώματος πλαισίου (Πίναξ Α). Τὸ θέμα τοῦ κεντρικοῦ ὀμφαλίου

ἐσημειώσαμεν ἤδη εἰς ἓν τῶν παραλαυρίων τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρωῶνος μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου¹.

Ἐκ τῶν λοιπῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τοῦ δαπέδου ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ εὗρισκόμενα ὑπὸ τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ τῆς τε λιτῆς (εἰκ. 24) καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 25 ἄνω) ὥς καὶ πρὸ τῆς Ἀγ. Τραπέζης (εἰκ. 25 κάτω). Ταῦτα παρουσιάζουν ψηφιδωτά, ὀρθογώνια πλαίσια ἐξ ἄλυσσας-

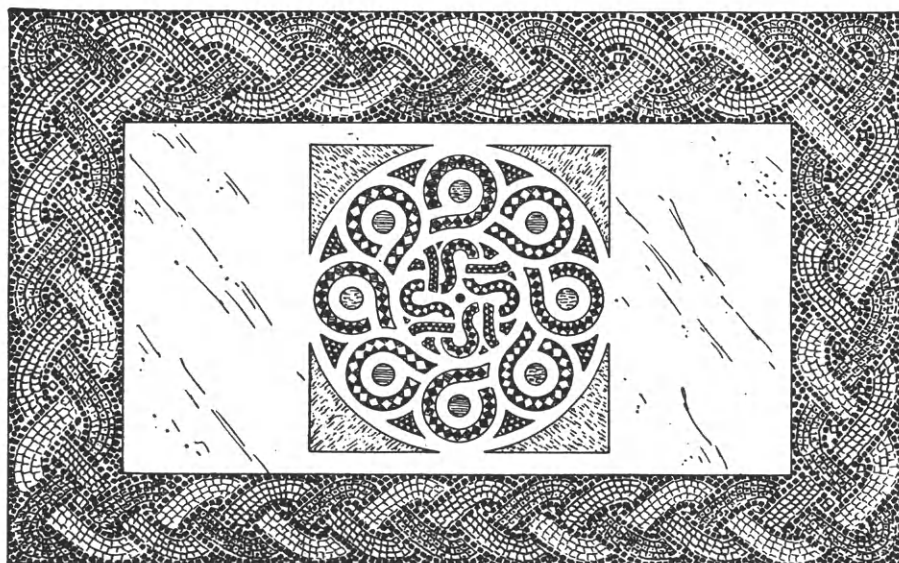
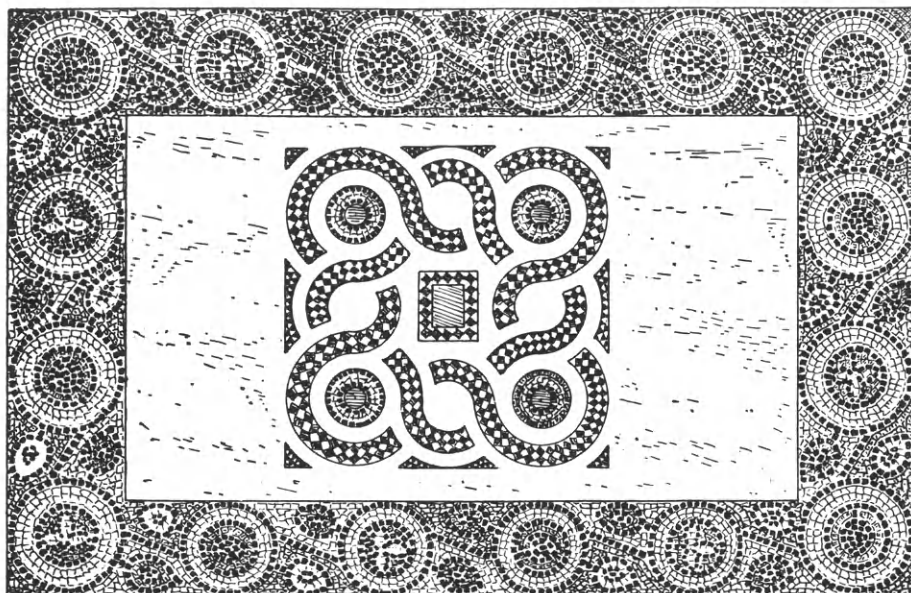
Εἰκ. 24. Ἐμβλημα μετὰ λεπιδωτοῦ πλαίσιον τοῦ βορείου σκέλους τῆς λιτῆς.

δῶν πλεγμάτων περιβάλλοντα ἐν ἧ δύο τετράγωνα γεωμετρικὰ ἐμβλήματα μετὰ ποικίλους συνδυασμοὺς τετραγώνου μετὰ κύκλων ἢ ἐλίκων.

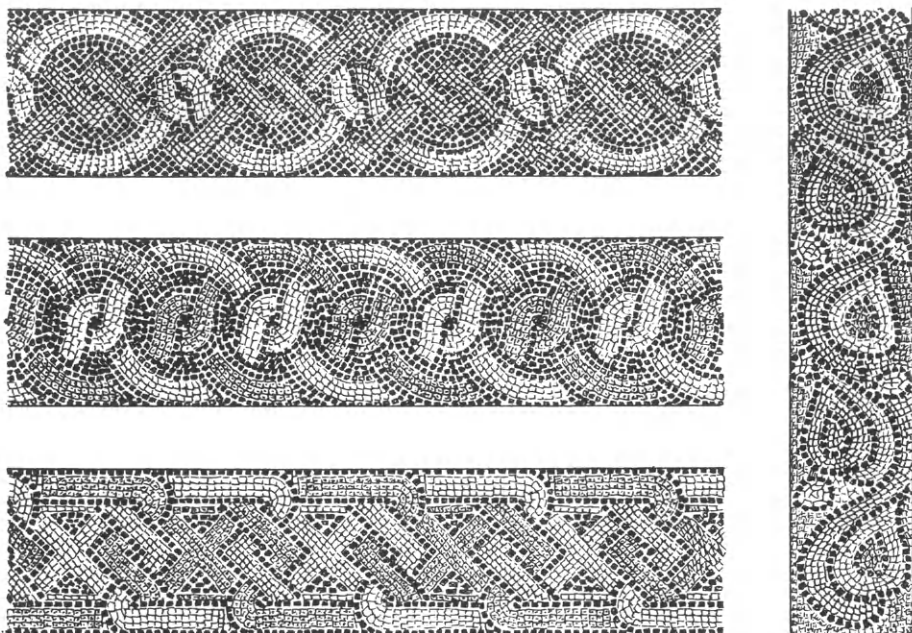
Πλὴν δὲ τῶν πλαισίων καὶ ψηφιδωταὶ ταινίαι, παρεμβалλόμεναι κατὰ πλάτος μετὰ τῶν κιόνων, κοσμοῦνται ἄλλαι μὲν διὰ σηρικῶν τροχῶν, ἐν οἷς τρίφυλλα (εἰκ. 27 ἄνω) ἄλλαι δὲ δι' ἀντιμετώπων πετεινῶν ἑκατέρωθεν φυτοῦ (εἰκ. 27 κάτω) ἢ μεγάλου ἀγγείου (κανθάρου) ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται βλαστοὶ καταλήγοντες εἰς κισσόφυλλα (εἰκ. 27, κάτω).

Ἰδιαιτέραν ὄλως ἐντύπωσιν ἐμποιοῦν τρία ὀρθογώνια πλαίσια περιλαμβάνοντα ζωϊκὰς παραστάσεις. Τὸ ἐν τούτων εὗρίσκεται εἰς τὴν Β.Δ. γωνίαν τῆς λιτῆς καὶ εἰκονίζει ἐντὸς ἄλυσσας δύο ζῶα, (εἰκ. 28, δεξιᾷ), ἐξ ὧν τὸ μεγαλύτερον—πιθανῶς ἀλώπηξ—δαγκάνει τὴν κεφαλὴν μικροτέρου. Δυστυχῶς τῆς συνθέσεως ταύτης μένει μόνον ἡ κοιλότης, διότι τὰ πληροῦντα αὐτὴν ἐγχρωμα τεμάχια μαρμάρων φθαρέντα ἀπωστρακίσθησαν. Τὸ δεύτερον εὗρίσκεται εὐθὺς μετὰ τὸ κατώφλιον τῆς ἀπὸ τῆς λιτῆς πρὸς τὸν κυρίως ναὸν θύρας (Πίναξ Α), ἐντὸς τοῦ μέσου ἐκ τῶν τριῶν ὀρθογωνίων πλαισίων, ἅτινα

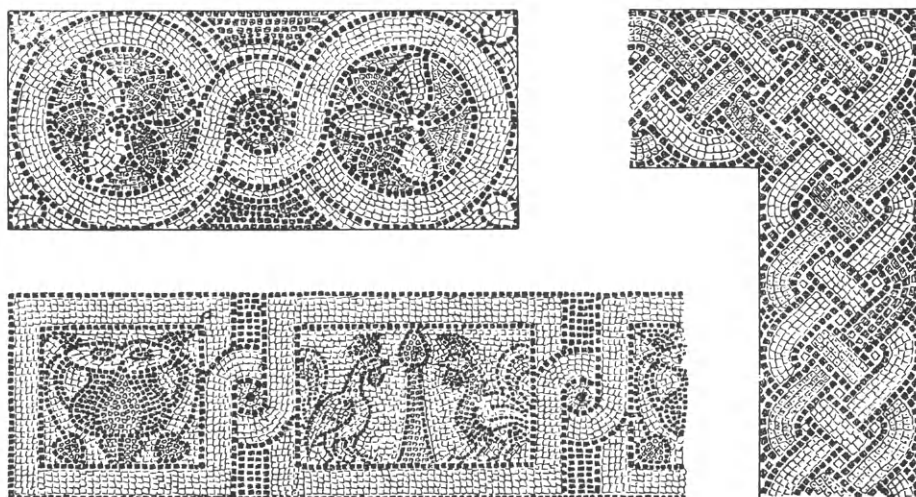
¹ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α (1935) σ. 167 εἰκ. 8.

Είκ. 25. Πλαίσια μετ' ἐμβλημάτων εἰς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ τοῦ κυρίως ναοῦ (ἄνω) καὶ πρὸ τῆς ἁγ. Τραπεζῆς (κάτω).

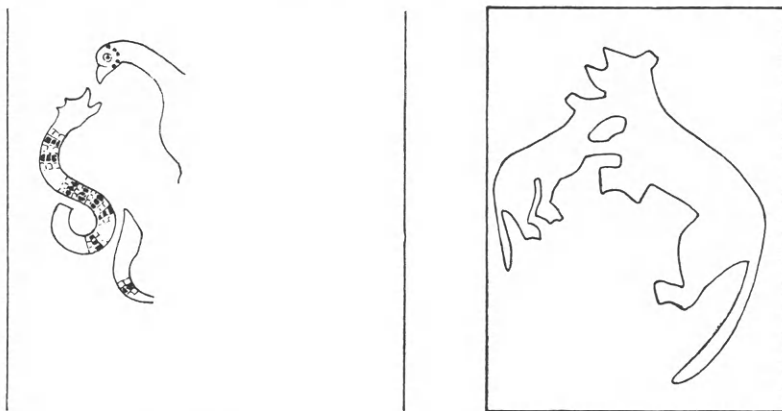

Εἰκ. 26. Ψηφιδωταὶ ταινίαι πλαισίων τῆς λιτῆς (αἱ ὁριζόντιαι) καὶ τοῦ ναοῦ (ἡ ὀρθία).

Εἰκ. 27. Ψηφιδωταὶ ταινίαι τοῦ κυρίως ναοῦ μετὰ φυτικῶν καὶ ζωϊκῶν θεμάτων.

κοσμούμενα διὰ ποικιλοχρώμων τετραγωνιδίων, καταλαμβάνουσι τὸν ὑπὸ τὴν δυτικὴν καμάραν τοῦ σταυροῦ χώρον τοῦ δαπέδου. Εἰκονίζετο δ' ἐνταῦθα πτηνόν, — τοῦ ὁποίου ἐσώθη μόνον ἡ κεφαλή, — σπαράσσον ὄφιν (εἰκ. 28, ἀριστερᾷ), θέμα λίαν σύνηθες εἰς τὴν βυζαντινὴν διακοσμητικὴν. Δυστυχῶς καὶ τοῦτο τὸ ἔμβλημα ἡμικατεστράφη. Ἀλλὰ τὸ τρίτον καὶ σπουδαιότατον ἔμβλημα εὗρίσκεται ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, διαστάσεων 0.945×1.185 , κειμένου πρὸ τοῦ μετώπου τοῦ τοίχου, ὅστις χωρίζει τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως. Ἐντὸς τοῦ δι' ἄλυσσοειδοῦς ψηφιδωτοῦ πλέγματος κοσμουμένου πλαισίου τού-

Εἰκ. 28. Ἐμβλήματα ἐκ τοῦ ναοῦ καὶ τῆς λιτῆς.

του εἰκονίζεται κατὰ κρόταφον χονδρὸς, δις συστρεφόμενος, ὄφιν, ὕψους 0.70. Ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ βλέπουσα φοβερὰ κεφαλή του δεικνύει τὸν λευκὸν ὀφθαλμόν του περιβαλλόμενον ὑπὸ ἐρυθροῦ περιβλήματος καὶ τὸ ἡμιάνοικτον στόμα του ὠπλισμένον μὲ λευκοὺς τριγωνικοὺς ὀδόντας. Πολὺ ἐπιτυχῶς ἀπεδόθη χρωματικῶς τὸ συνεστραμμένον καὶ γλοιῶδες σῶμα τοῦ ὄφεως διὰ διαφορικῶν ἐγκαρσίων δακτυλίων, χρώματος ἐναλλάξ γαλάζιου, πορτοκαλλιόχρου καὶ λευκοῦ.

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι εἰς τὸ ἐξεταζόμενον δάπεδον ἡ ἰδιαιτέρα προτίμησις τοῦ διακοσμητοῦ πρὸς τὴν παράστασιν ὄφεων¹. Εἶναι ἄρα γε αὕτη ἀπλὴ ἰδιοτροπία τοῦ ψηφωτοῦ ἢ μήπως ἡθελημένη ἀπεικόνισις τοῦ ὑπὸ τοῦ

¹ Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι, πλὴν τῆς παρὰ τὴν πρὸς τὴν λιτὴν θύραν παραστάσεως ὄφεως σπαρασσομένου ὑπὸ πτηνοῦ (εἰκ. 28, ἀριστερᾷ) καὶ τῆς πρὸ τοῦ βορείου πεσσοῦ τοῦ τέμπλου εἰκονίσεως μεγάλου ὄφεως (εἰκ. 29 καὶ 31), δύο ἄλλα ἀκόμη ὀφείδια παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων τοῦ πρὸ τῆς Ὁραίας Πύλης ὀρθογωνίου (εἰκ. 30 καὶ 32).

Παυσανίου¹ μνημονευομένου μεγάλου ὄφεως, τοῦ ἐμφωλεύοντος ὑπὸ τὸ Ὑπατον ὄρος καὶ φονευθέντος ὑπὸ τοῦ Τειρεσίου; Ἐπέζησεν ἄρα γε ἐπὶ τόσους αἰῶνας ἢ περὶ τοῦ φοβεροῦ τούτου ὄφεως παράδοσις;

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς διακοσμήσεως ἀξία σημειώσεως εἶναι ἢ συνύπαρξις τοῦ συνήθους ψηφιδωτοῦ διὰ τὰ πλαίσια καὶ τοῦ μαρμαροθε-

Εἰκ. 29. Ἐμβλημα με παράστασιν ὄφεως.

τήματος διὰ τὰ ἐμβλήματα. Εἰς τὰ δάπεδα τῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος ἔχομεν κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα μόνον μαρμαροθετήματα, πολὺ δ' ἀργότερον συναντῶμεν αὐτὰ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ψηφιδωτὰ ὥς π. χ. εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἀρτης² (13^{ον} αἰ.) καὶ εἰς τὴν ἁγ. Θεοδώραν τῆς αὐτῆς πόλεως³.

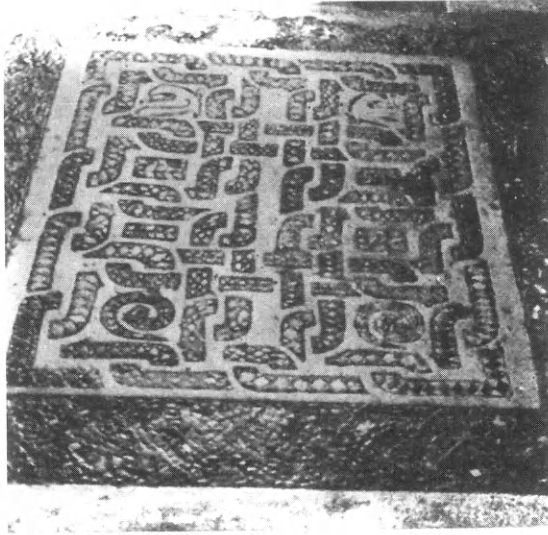
Πάντως ἡ ἐκτέλεσις ἐμβλημάτων εἰκονιζόντων ζῶα ἀπῆται πολὺ μεγαλότεραν δεξιότητι ἀπὸ τὴν τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων· διότι ὁ τεχνίτης

¹ Ἴδου τί λέγει τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Παυσανίου (IX, 19.3): «Κατὰ δὲ τὴν εἰς Γλισᾶντα εὐθεῖαν ἐκ Θηβῶν λίθοις χωρίον λογάσιν ὄφεως καλοῦσιν οἱ Θηβαῖοι κεφαλὴν, τὸν ὄφιν τοῦτον, ὃς δὴ ἦν, ἀνασχεῖν ἐνταῦθα ἐκ τοῦ φωλεοῦ λέγοντες τὴν κεφαλὴν, Τειρεσίαν δὲ ἐπιτυχόντα ἀποκόψαι μαχαίρᾳ. Τὸ μὲν δὴ χωρίον τοῦτο ἐπὶ λόγῳ καλεῖται τοιῷδε. Ὑπὲρ δὲ Γλισᾶντος ἔστιν ὄρος Ὑπατος καλούμενον, ἐπὶ δὲ αὐτῷ Διὸς Ὑπάτου ναὸς καὶ ἄγαλμα».

² Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος Β' (1936) σ. 30 εἰκ. 25.

³ Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ἔ. ἀ. Β' σ. 100.

ἔπρεπε ν^ο ἀποδώσῃ ὅχι μόνον τὰς λεπτομερείας τοῦ σώματος ἀλλὰ καὶ τὰς ἀποχρώσεις τοῦ δέρματος αὐτοῦ διὰ μικρῶν ποικιλοχρῶμων τεμαχίων μαρμάρου. Τούτου ἕνεκα ἡ παράστασις ζώων ἦτο σπανιωτέρα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων, ἥτις ἦτο συνηθεστάτη. Οὕτω δάπεδα μετὰ ζώων ἔχομεν μόνον εἰς τὸν ἐν Κων/πόλει ναὸν τοῦ Παντοκράτορος¹, ἐν

Εἰκ. 30. Κόσμημα πρὸ τοῦ τέμπλου.

Ραιδεστώ², εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Βαρνάκοβας³ καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Λαμπάκη εἰς Λεοντάρη τῆς Ἀρκαδίας⁴.

Δάπεδον δ' ἐπίσης κεκοσμημένον διὰ ζώων ἀναφέρει καὶ ὁ Κ. Πορφυρογέννητος⁵, ὅτι εὗρίσκετο εἰς τὸν κοιτῶνα Βασιλείου τοῦ Α' τοῦ Μακεδό- νος, εἰς τὸ Καινούργιον. Τοῦναντίον εἰς τὴν Δύσιν ἡ χρῆσις ζωικῶν θεμάτων φαίνεται, ὅτι ἦτο συχνότερα⁶, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ ἐγίνετο χρῆσις ψηφί- δων ἀντὶ μαρμάρων, δι^ο καὶ τὰ σχετικὰ κοσμήματα ἐφθάρησαν ταχέως.

¹ A. van Millingen, Byz. churches in Cjpel, London 1912 εἰκ. 76.

² Jzvestija Ρωσ. Ἰνστιτ. Κηλόεως, τόμ. XVI 1912, πίν. IV.

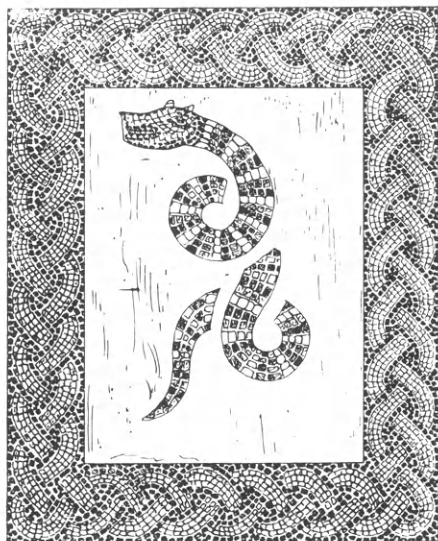
³ Α. Ὁρλάνδου. Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας (ἔκδ. Δωρικῆς Ἀδελφότητος) Ἀθῆναι 1922 σ. 25, 26.

⁴ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ, 102. Πβλ. καὶ Α. Orlandos, L'église byzantine des Ss Apôtres à Léondari, Rev. des Etudes Grecques 1921 σ. 175.

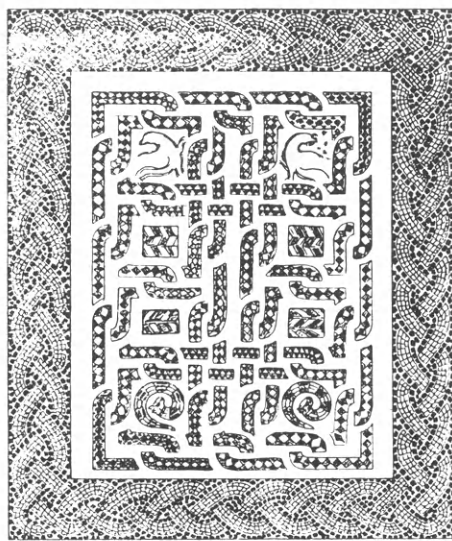
⁵ Richter, Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte 364.

⁶ Ζωφόρος μονῆς Monte Cassino ἐκτελεσθεῖσα ὑπὸ Βυζαντινῶν τεχνιτῶν Schlumberger, L'épopée byzantine, Paris, τ. III, 153. Δάπεδον Παναγίας

Ήλιακὸν ὥρολόγιον. Εἰς τὸ δυτικὸν ποδαρικὸν τοῦ πρὸ τῆς νοτίας θύρας τῆς λιτῆς ὑψηλοῦ τόξου εὗρηται χαραγμένον εἰς ὕψος 2.65 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἡλιακὸν ὥρολόγιον τοῦ γνωστοῦ ἡμικυκλικοῦ τύπου, μετ' ἀκτίνων, εἰς τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων εἶναι προσγεγραμμένα κατὰ σειρὰν ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ τὰ πρῶτα δεκά ἑξ ἑκατάμια τοῦ ἀλφαβήτου. Τοιαῦτα ὥρο-

Εἰκ. 31. Πλαίσιον με ἔμβλημα ὄφιν.

Εἰκ. 32. Πλαίσιον με πολύπλοκον ἔμβλημα.

λόγια, συνηθέστατα εἰς βυζαντινὰς μονὰς, ἐσημειώσαμεν ἤδη καὶ ἄλλα εἰς προηγουμένους τόμους τοῦ ἀρχείου τούτου¹.

del Patir παρὰ τὸ Rossano Diehl, *L'art dans l'Italie méridionale*, 195-197, δάπεδον ἐπισκοπῆς Tremiti, Bertaux, *L'art byz. dans l'Italie méridionale* Paris 1904, σ. 487, δάπεδον ἀγ. Ἀδριανοῦ ἐν Καλαβρίᾳ, Bertaux ἐν. ἀ. 209, δάπεδον ἀγ. Μάρκου Βενετίας, Ongania, *La basilica di San Marco II* N° 5, δάπεδον ναοῦ Lescar Κάτω Πυρηναίων Gerspach, *La mosaïque*, Paris ἔ. ἀ. σ. 100—δάπεδον ναοῦ Sordes τῆς Ν. Γαλλίας, Gerspach, ἔ. ἀ. σ. 101.

¹ Α' (1935) σ. 170 (εἰκ. 13) καὶ σ. 195 (εἰκ. 12), Ε' (1939-40) σ. 122 σημ. 1. Εἰς ταῦτα προσθετέον καὶ τὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Χώνικα ἐν Ἀργολίδι (Κ. Ζησίου, *Ἐπιγρ. Ναυπλίας* σ. 83). Ὁ Σπ. Λάμπρος εὔρεν ἐν Ἀθήναις δύο σημειώματα περιέχοντα μέθοδον «τοῦ εὐρεῖν ὥραν τῆς ἡμέρας ἀπὸ σκιᾶς ἡλίου». Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον εὗρηται εἰς κώδικα τοῦ 11ου αἰῶνος συνοδεύεται δὲ ὑπὸ ἀπεικονίσεως βυζαντινοῦ ὥρολογίου ἢ ὥροποδίου (Παρνασσός, Δ' (1880) σ. 713). Περὶ ἡλιακῶν ὥρολογίων γενικῶς ὄρα Löschner, *über Sonnenuhren* 1905 καὶ H. Lamer, *Antike Uhren* ἐν «Das humanistische Gymnasium», 31 (1920), ἔνθα τὰ βυζαντινὰ ἐν σ. 127.

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Πρὸς ἀκριβῆ χρονολόγησιν τῆς κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς στερούμεθα θετικῶν πηγῶν. Τὸ ἐν τῇ μονῇ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν διατηρούμενον «Χρυσόβουλλον» Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ, τοῦ ἔτους 1106, δι' οὗ τῇ παραχωρεῖται τεμάχιον τοῦ ἀληθοῦς Σταυροῦ καὶ ἡ Τρεφία δηλ. ἡ Παραλίμνη, εἰς ἣν διοχετεύονται τὰ ὕδατα τῆς Κωπαΐδος, ἀπεδείχθη, ὅτι δὲν εἶναι γνήσιον¹. Λίαν ἐνδεικτικὴ εἶναι τοῦναντίον ἡ πληροφορία τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ὁσ. Κλήμεντος, καθ' ἣν ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐπὶ τοῦ Σαγματίου ὄρους μονῆς Κλήμης ἐχορημάτισε κατ' ἀρχὰς μοναχὸς τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος μονῆς τοῦ ὁσ. Μελετίου καὶ μάλιστα ὑπὸ ἡγούμενον αὐτὸν τοῦτον τὸν πολὺν Μελέτιον († 1105). Ἀφ' ἑτέρου κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς, τοὺς ὁποίους ἤδη ἀνεφέραμεν (σ. 77) ὁ Κλήμης θὰ ἀπέθανε μετὰ τὸ 1135, δεδομένης δὲ τῆς μεγάλης αὐτοῦ αὐστηρότητος δὲν εἶναι καθόλου πιθανόν, ὅτι τὸ νῦν σωζόμενον καθολικὸν τῆς μονῆς θ' ἀνηγέρθη πρὸ τοῦ θανάτου του, ἀλλ' ἱκανὸν χρόνον μετ' αὐτὸν ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ διαδόχων του. Εἰς τοῦτο δ' ἀκριβῶς τὸ συμπέρασμα μᾶς ἄγουσι καὶ τὰ ἐξῆς καθαρώς τεχνολογικὰ τεκμήρια: Ἐν πρώτοις ἡ κατὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων παρουσία ἀραιῶν καὶ ἀκανονίστων σταυρῶν τοποθετεῖ τὸν ναὸν οὐχὶ εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα, ὅτε ἔχομεν μεγάλους σταυροὺς συνεχεῖς καὶ κανονικοὺς, ἀλλ' εἰς τὸν 12^{ον}². Δεύτερον, ἡ παντελὴς σχεδὸν ἔλλειψις κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων τάσσει ἐπίσης τὸ καθολικὸν εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα καὶ δι' εἰς τὸ δεύτερον αὐτοῦ ἡμισυ³. Τρίτον, ἡ ἀντὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες εἶναι ἐν γενικῇ χρήσει κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, χρησιμοποίησις πωρίνων γείσων μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ ναὸς θ' ἀνηγέρθη τὸν 12^{ον} αἰῶνα, ὅτε κατὰ κανόνα τὰ γεῖσα κατασκευάζονται πῶρινα⁴. Τέταρτον, ἡ διὰ πώρου ἀντικατάστασις τῶν πλινθίνων τόξων καὶ τυμπάνων ὄλων τῶν παραθύρων

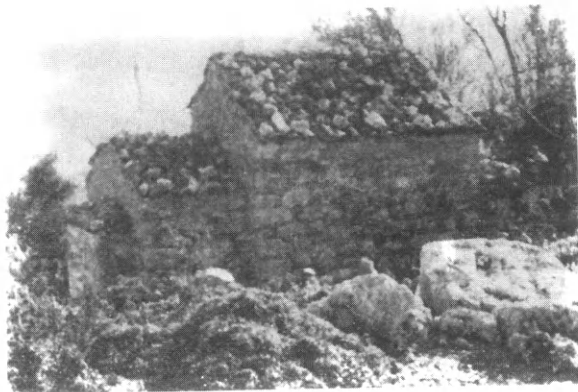
¹ Φωτογραφία τοῦ Χρυσοβούλλου ὑπάρχει ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ἰστ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας, δωρηθεῖσα ὑπὸ Σπ. Λάμπρου πβλ. Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἑτ. Β' σ. 573. Τὸ κείμενόν του ἔχει δημοσιευθῇ ἐπανειλημμένως 1) ὑπὸ Ross καὶ Schmeller ἐν ταῖς Urkunden zur Geschichte Griechenlands im Mittelalter (Abhandlungen der K. Akademie von München, Philos. Klasse III, 1837 σ. 155). 2) Ἐν τῇ Εὐαγγελικῇ Σάλπιγγι τῆς 15 Ἀπριλίου 1838. 3) Ὑπὸ Miklosich-Müller, ἐν Acta et diplomata, Βιέννη 1887 τ. Ε' σ. 253 ἐ.). 4) Ἐν Journal des Débats τῆς 4 Ἰανουαρίου 1875. Τὸ ὑποβλημαῖον τοῦ χρυσοβούλλου ἀπέδειξεν ὁ Μουστοξύδης, Ἑλληνομνήμων σ. 115 πβλ. καὶ Miklosich-Müller ἔ. ἀ. σ. 462, ὁ Paul Marc, Plan zum Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, München 1903 σ. 48 καὶ τέλος ὁ Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων XIII (1916) σ. 363.

² E. Stikas, L'église byzantine de Christianou, Paris 1951 σ. 48.

³ H. Megaw, Annual of the Brit. School at Athens XXXII σ. 114.

⁴ H. Megaw, ἔ. ἀ. σ. 123.

τοῦ ναοῦ εἶναι δείγμα τῆς κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα καὶ δὴ κατὰ τὸ δεύτερον αὐτοῦ ἡμισυ κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ¹ καὶ πέμπτον, ἡ συννύπαρξις μαρμαθετημάτων μετὰ ψηφιδωτῶν ἐν τῇ διακοσμῇ τοῦ δαπέδου, ἄγει ἐπίσης εἰς

Εἰκ. 33. Τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀπὸ Βορρᾶ.

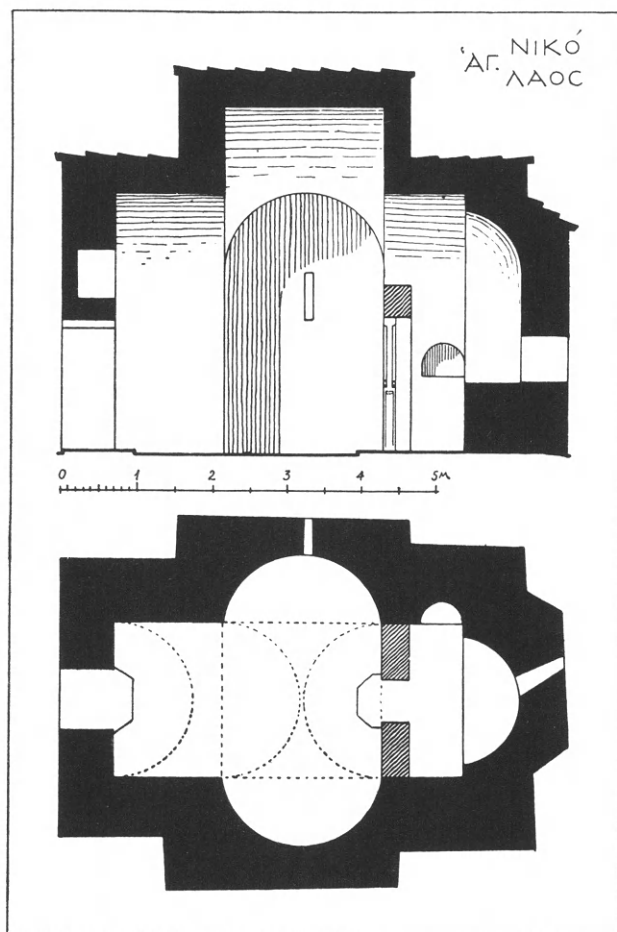

Εἰκ. 34. Παρεκκλήσιον Ἁγ. Νικολάου. Ἀποψις τοῦ Ἱεροῦ.

χρονολόγησιν αὐτοῦ τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, δεδομένου, ὅτι τοιαύτη συννύπαρξις διεπιστώθη μέχρι τοῦδε μόνον εἰς μνημεῖα τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

¹ H. M e g a w, ἔ. ἀ. σ. 123.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω συνάγεται μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Σαγματᾶ θ' ἀνηγέρθη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος¹.

Εἰκ. 35. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Μ. Σαγματᾶ.

ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Εἰς ἀπόστασιν 150 περίπου μέτρων νοτίως τῆς μονῆς καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πλατώματος εὐρίσκεται μικρόν, γραφικὸν παρεκκλήσιον τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 33, 34 καὶ 35). Τὸ ναῦδριον τοῦτο ἔχει ἐξωτερικῶς μὲν τὸ σχῆμα ἑλευθέρου σταυροῦ, εἰς τὸν ὁποῖον εἶναι προσκεκολλημένη

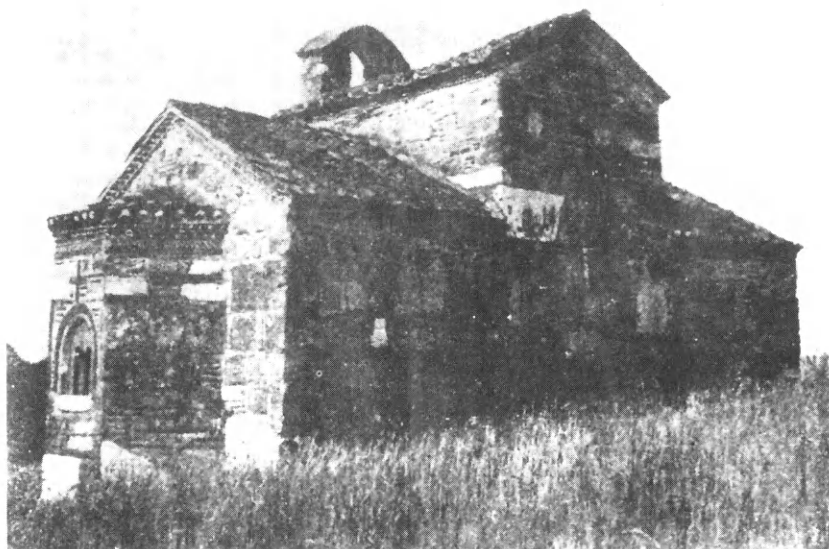
¹ Ὁ Megaw ἔ. ἀ. σ. 123 καὶ 129, κρίνων ἐξ ἀναλόγων τεκμηρίων, χρονολογεῖ τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ 3^{ου} τρίτου τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

πρὸς ἀνατολὰς τρίπλευρος ἄψις ἱεροῦ, ἐσωτερικῶς ὅμως ἀποβαίνει τρίκογχον· διότι εἰς τὰ δύο ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐγγράφονται ἡμικυκλικαὶ κόγχαι (εἰκ. 35). Ἐπειδὴ δὲ αἱ δύο αὗται κόγχαι ἔχουσι διάμετρον ἴσην περιπου πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, γεννᾶται κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τετράγωνος χῶρος. Ἐπειδὴ δ' ἄφ' ἐτέρου αἱ μὲν κυκλικαὶ κόγχαι τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν στεγάζονται διὰ τεταρτοσφαιρίων, τὸ δὲ δυτικὸν καὶ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος διὰ καμαρῶν, ἰσοῦψῶν πρὸς τὰ τόξα μετώπου τῶν τεταρτοσφαιρίων, βλέπων τις μόνον τὴν κάτωψιν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναμένῃ, ὅτι ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν θὰ ὑψοῦτο τροῦλλος. Ἄντ' αὐτοῦ ὅμως ἔχομεν ἐνταῦθα ἄλλην, ὑψηλότερον τοποθετημένην καμάραν, βαίνουσαν ὁμοίως ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς καὶ ἐξωτερικῶς τετράπλευρον. Τοιαῦται τρουλλοκαμάραι¹ ἔχουσι συνήθως τὴν καμάραν των βαίνουσαν ἀπὸ Β. πρὸς Ν· δὲν εἶναι ὅμως μοναδικὴ καὶ ἡ ἡμετέρα ἀντίθετος περίπτωσις· διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν εἰς τὸν κατὰ τὸ Πολύγωνον τῶν Ἀθηνῶν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν².

Τὸ ναῦδριον τοῦ Ἀγ. Νικολάου, λόγῳ τῆς ἀκανονίστου τοιχοποιΐας του καὶ τῶν πολὺ στενῶν παραθύρων του (εἰκ. 35) εἶναι ἀναμφιβόλως κτίσμα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰς τὸ κτιστόν του τέμπλον εἶναι ἐντειχισμένοι κιονίσκοι ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 35), περὶ τῶν ὁποίων εἴπομεν ἤδη (σ. 96). Οὐδὲν ἔχνος τοιχογραφίας διασώζουσι σήμερον οἱ ἀσβεστόχριστοι τοῖχοι του.

¹ Περὶ τοῦ τύπου τούτου τῶν τροῦλλων βλέπε Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform ἐν Byz. Zeitschr. 1930, XXX, 582 ἐξ.

² Ὅρα τὴν σχετικὴν κάτωψιν καὶ τομὴν ἐν Ἀ. Ὁρλάνδου, Μεσαιωνικά μνημεῖα τῆς Πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω (=Εὐρετήριον Μεσ. Μνημείων τευχ. 3) σ. 132 εἰκ. 169.

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τῆς Παναγίτσας εἰς Βάθειαν, ἀπὸ Β.Α.

ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ ΝΑΟΙ ΒΑΘΕΙΑΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Ἡ Εὐβοία εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ χώρα τῶν σταυρεπιστέγων ἐκκλησιῶν, πολλὰ τῶν ὁποίων ἀνάγονται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος. Ἦδη ὁ μακαρίτης Λαμπάκης¹ καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Millet², ἐσημείωσαν τινὰς ἐξ αὐτῶν, ἔπειτα δ' ὁ ἐπίσης μακαρίτης Παντελῆς Ζωγράφος³ κατέλεξεν 7 ἄλλας εὐρισκομένας εἰς τὴν περιοχὴν Ἀλιβερίου-Κύμης. Μερικὰ ἔτη ἀργότερον (1935) ἐπὶ τῇ βάσει καὶ ἄλλων δημοσιεύσεων⁴ καὶ ἰδίων μου παρατηρήσεων, ἐπεχείρησα μίαν συστηματικὴν κατάταξιν τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν τῆς Ἑλλάδος⁵, στηριχθεὶς ἐπὶ 66 ἕως τότε γνωστῶν μου παραδειγμάτων. Ἐντούτοις

¹ Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας τεύχος Α'. (1891) σ. 113 καὶ φωτογραφία ὑπ' ἀριθ. 1670-1677, 1632, 6610.

² L' École grecque dans l' architecture byzantine Paris 1916, σ. 49-50 εἰκ. 22.

³ Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας περίοδος Β' τόμ. Δ' (1927) σ. 3-13.

⁴ Εὐαγγελίδης. Ἡπειρωτικὰ Χρονικά τ. 6 (1931) σ. 270 ἑξ.

⁵ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 41-52.

και ὁ κατάλογός μου αὐτὸς τῶν παραλλαγῶν σταυρεπιστέγων ἀπεδείχθη, ὅτι δὲν ἦτο πλήρης· διότι κατὰ περυσινήν μου ἐπίσκεψιν εἰς τὴν περιοχὴν Ἐνω Βάθειας ἀνεῦρον μετ' ἐκπλήξεως δύο ἀκόμη νέας παραλλαγάς, τὰς ὁποίας καὶ παρουσιάζω διὰ τοῦ Ἀρχείου, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον καὶ οἱ σχετικοὶ ναοὶ παρέχουν, λόγῳ τῆς πλουσίας των κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως καὶ ἄλλο, πρόσθετον ἐνδιαφέρον. Ἐπειδὴ δ' ἀπὸ τῆς τελευταίας ταύτης ἀπόψεως καθὼς καὶ ἔνεκα τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἐντειχισμένων γλυπτῶν καὶ τῆς ὑπάρξεως χαραγμάτων δὲν εἶναι ἀνάξιος λόγου καὶ ὁ παρὰ τὴν Κάτω Βάθειαν (Ἀμαρύνθου) σταυρεπίστεγος ναὸς τῆς Παναγίτσας, ἐνόμισα καλὸν νὰ συμπεριλάβω καὶ τοῦτον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν δύο ἄλλων, ἀφ' οὗ μάλιστα τυγχάνει σήμερον καὶ μετόχιον τοῦ ἐτέρου ἐξ αὐτῶν. Ἐπειδὴ δ' ἀφ' ἐτέρου εἶναι καὶ ἀρχαιότερος ἐκείνων θὰ ἀρχίσω ἀπὸ τούτου τὴν ἐξέτασιν τῶν ναῶν τῆς Βάθειας, ἦτις, σημειωτέον, ἀναφέρεται ὡς κτῆμα τῆς μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἤδη τὸ 1209, ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ ΙΙΙ, πρὸς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν Βεράρδον ¹.

1. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ

Ὁ ναὸς οὗτος (εἰκ. 1, 2, 3 καὶ 4) εὐρίσκεται 20' βορείως τῆς παραλιακῆς Κάτω Βάθειας (Ἀμαρύνθου) ² ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἐλαιοσπάρτου λόφου δεσπόζοντος. ἄλλων, χαμηλοτέρων γειτονικῶν ὑψωμάτων. Ἀνήκει εἰς τὸν ἀπλούστερον, μονόκλιτον ἀρχιτεκτονικὸν τύπον σταυρεπιστέγου (Α, 1) ³, διότι ἔχει κάτοψιν ἀπλοῦ ὀρθογωνίου (διαστάσεων 5.60×9.17), φέροντος πρὸς ἀνατολὰς μίαν καὶ μόνην ἐξέχουσαν τρίπλευρον κόγχην ἱεροῦ. Ἡ κάλυψις τοῦ ὀρθογωνίου ἐπιτυγχάνεται διὰ δύο ἀνίσων καμαρῶν ἥτοι μιᾶς πλατείας (διαμέτρου 4.10 μ. καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 4.10) βαινούσης κατὰ τὸ μήκος τοῦ ναοῦ καὶ μιᾶς στενῆς ἔγκαρσίας (διαμέτρου 2.00 μ. καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 5.60) διακοπτούσης τὴν πρώτην εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τοῦ μήκους τῆς καὶ τοποθετημένης ὑψηλότερον (εἰκ. 2). Ἡ ἔγκαρσία αὕτη καμάρα διατηρεῖ εἰσέτι καὶ τοὺς 4 ξυλίνους, στρογγύλους ἐλκυστήρας τῆς, διαμέτρου 0.10 μ.

Ὁ ναὸς ἔφερε δύο στενάς καὶ χαμηλὰς τοξωτάς θύρας: μίαν εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μὲ ὑπερυψωμένον ἡμικυκλικὸν ὑπέρθυρον καὶ μίαν εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας, ἀκριβῶς κάτωθεν τοῦ αἵετώματος εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγει πρὸς νότον ἡ ἔγκαρσία καμάρα, μὲ ἐλαφρῶς πεταλόμορφον καὶ ἐλαφρῶς

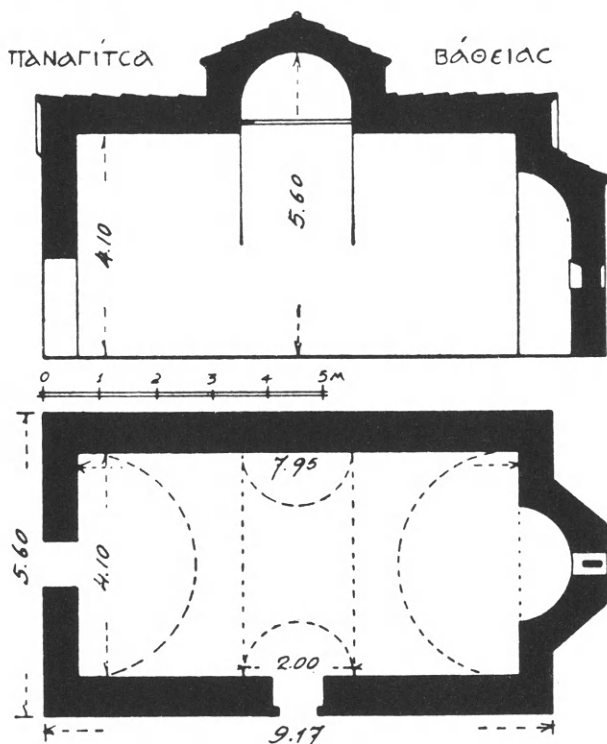
¹ Ἐπιστολαὶ Ἰννοκεντίου τοῦ ΙΙΙ ΧΙ, 256. Ἐκδ. Migne, ΙΙ, 1559. Πρβ. καὶ **Τάσον Νερούτσον**, Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἐτ. 4 (1892) σ. 68 σημ. 1.

² Κεϊμένης ἔναντι τοῦ ἀττικοῦ Ὁρωποῦ.

³ Ὅρα σχετικῶς Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' (1935) σ. 42.

τεθλασμένον πώρινον υπέρθυρον (εἰκ. 3). Εἰς τὸ τύμπανον τοῦ υπεράνω ἀετώματος ἀνοίγεται καὶ τρίλοβον παράθυρον (εἰκ. 3), τὸ ὁποῖον, μετὰ τοῦ εἰς τὴν μέσην πλευρὰν τὴν ἀψίδος ἀνοιγομένου διλόβου, ἀπετέλει τὴν μόνην πηγὴν φωτισμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Εἶναι εὐτύχημα, ὅτι, ἀντιθέτως πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὅπερ κα-

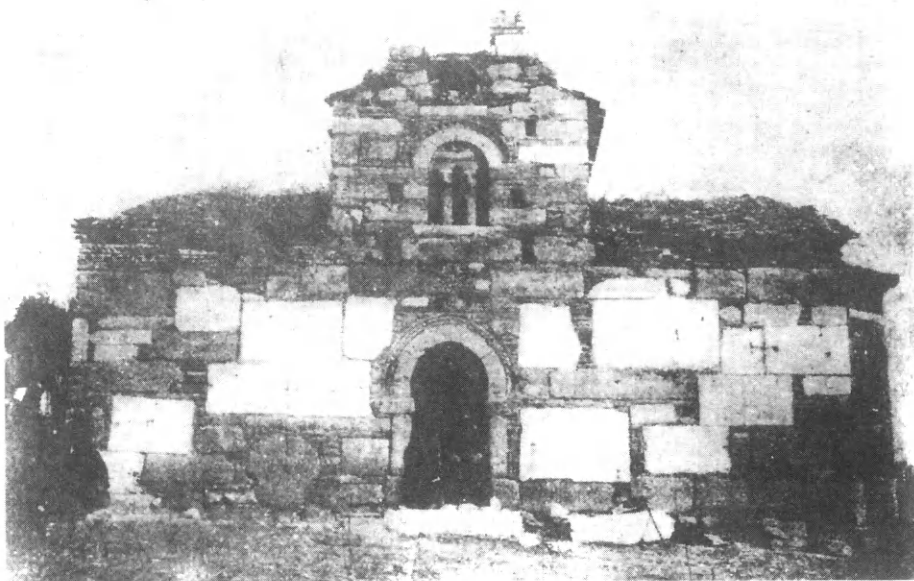

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίτσας.

λύπτεται σήμερον ἐξ ὁλοκλήρου διὰ παχέος στρώματος ἀσβεστοκονιάματος, τὸ ἐξωτερικὸν διετηρήθη ἀνέπαφον, δεικνῦον τὴν γραφικὴν, ἐκ μεγάλων¹ κανονικῶν πωρολίθων καὶ μαρμάρων περίπου ἰσόδομον τοιχοποιίαν του, στεφομένην ἄνω διὰ γείσου ἐξ ἀπλῆς καὶ ἐνιαχοῦ διπλῆς, ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας ταύτης παρεμβάλλονται ἀρκετὰ μαρμάρινα παλαιο-χριστιανικὰ γλυπτά, ἀκόμη δὲ καὶ πώρινα καὶ μαρμάρινα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὡς π.χ. τρίγλυφος μετὰ μετοπῶν καὶ ἑλιξ ἰωνικοῦ κιονοκράνου κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν, σφόνδυλος κίονος κατὰ τὴν νοτίαν κλπ. Ὅτι δὲ

¹ Εἰς ἐξ αὐτῶν ἐντειχισμένους εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν μετροῖ 0.95×0.72 μ.

καὶ ὅλοι σχεδὸν οἱ λίθοι τοῦ ναοῦ ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίου τινὸς προϋπάρχαν-
 ἐκεῖ οἰκοδομήματος, ὅπερ διεδέχθη ὁ ναὸς τῆς Παναγίτσας, συνάγεται ὅχι
 μόνον ἐξ ἐντειχισμένης κατὰ τὴν ἀνατολικήν του πλευρὰν ἐπιγραφῆς¹ ἀλλὰ
 καὶ ἐκ τῶν ἐπὶ πολλῶν λίθων σωζομένων ἀναθυρώσεων, τόρμων συνδέσμων
 καὶ γόμφων κλπ. Εἰς τοὺς ἀρμούς δὲ τῶν λίθων παρεμβάλλονται, χάριν ἐξι-
 σώσεως, τῆς μεσολαβήσει παχέος κονιάματος ἐκ κορασανίου, ἐρυθραὶ πλίν-

Εἰκ. 3. Ἡ νοτία ὄψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας πρὸ τῆς νεωτέρας ἐπισκευῆς.
 (Φωτογρ. Λαμπάκη)

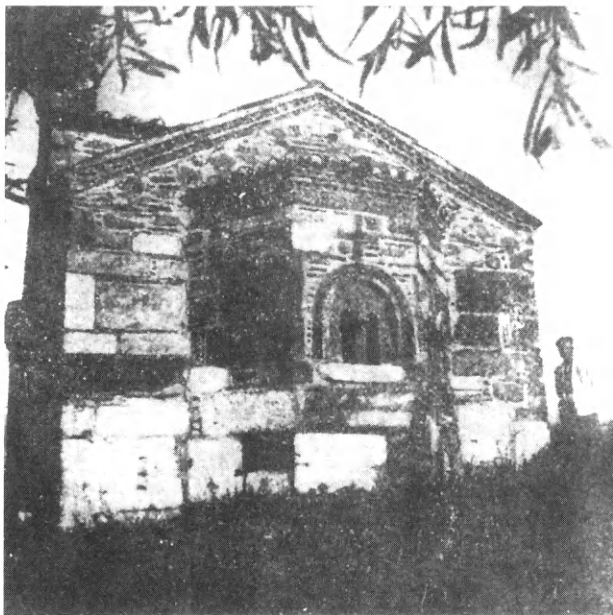
πάχους 0,035. Ποικίλλονται δ' ἀκόμη αἱ ἐξωτερικαὶ ὀψεις τοῦ ναοῦ καὶ διὰ
 κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων κεραμίνων ἐπιγραφῶν καὶ δὴ καὶ διὰ *σκυ-
 φίων*, στοιχείων, ἅτινα προσδίδουν εἰς αὐτάς πολλὴν γραφικότητα, χρῶμα καὶ
 ποικιλίαν καὶ εἶναι ἄξια λεπτομερεστέρας ἐξετάσεως.

Μαρμάρεινα γλυπτά: Τοιαῦτα ὑπάρχουσιν ἐντειχισμένα κυρίως ἐπὶ τῆς
 δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς δυτικῆς εὐρίσκεται, δεξιᾷ
 τῆς θύρας καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου τῆς ἀποκεκρουμένου ἀριστερᾷ θω-
 ράκιον, ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου ὕψους 0,82 καὶ μεγίστου σωζομένου μήκους
 0,95. Τὸ θωράκιον τοῦτο εἰκονίζει ἐντὸς ταινιωτοῦ πλαισίου ἀνάγλυφον κύ-
 κλον περιβάλλοντα ἰσοσκελῆ σταυρόν. Ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ κύκλου ἐκφύονται

¹ Ἐδημοσιεύθη ἐν IG XI, 9, 276. (= Ἀρχ. Ἐφημ. 1892, 154 A. Wilhelm).

οἱ καὶ ἄλλοθεν γνωστοὶ κυματιστοὶ βλαστοί, οἱ καταλήγοντες εἰς κισσόφυλλα. Ὑπεράνω ὅμως τῶν κισσοφύλλων δὲν ἐσχεδιάσθησαν ἐδῶ σταυροὶ ἀλλὰ ρόδαξ ἐξάφυλλος. Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ ὀριζοντία κεραία τοῦ ἐν τῷ κύκλῳ σταυροῦ ἀπελαξέυθη. Λόγῳ τοῦ διακοσμητικοῦ του θέματος τὸ θωράκιον πρέπει νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ τέμπλου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ θωρακίου ἐντεγχίσθη καὶ ταινία ἐκ λευκοῦ μαρ-

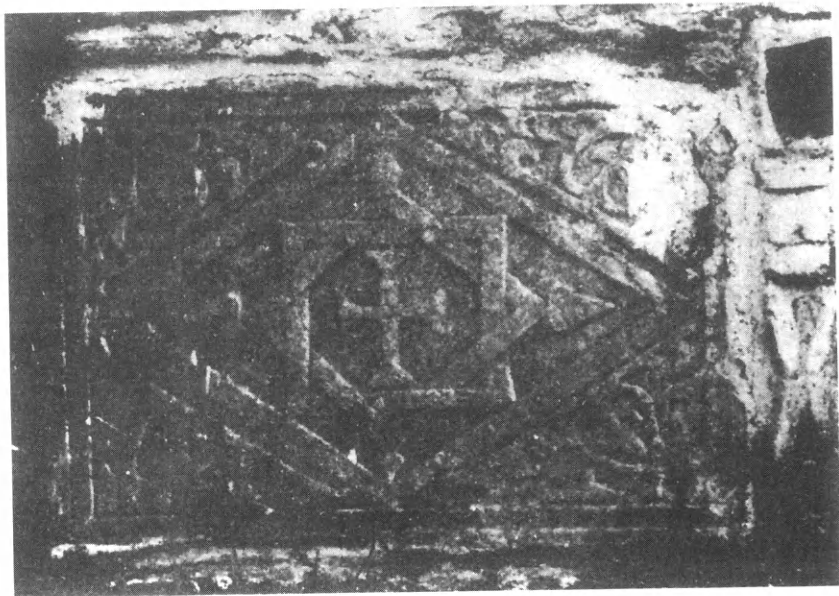
Εἰκ. 4. Ἡ ἄψις τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίτσας.

μάρου, ὕψ. 0,14 μ., κοσμουμένη διὰ τοῦ ἐν εἰκόνι 6 εἰκονιζομένου διακοσμητικοῦ θέματος, προερχομένη δ' ἐκ τινος παλαιοχριστιανικοῦ κοσμήτου.

Τέλος τρίτον μαρμάρινον γλυπτόν, θωράκιον καὶ τοῦτο τέμπλου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, διαστάσεων 0,85×1,23 μ., εἶναι ἐντεγχισμένον δεξιᾷ τῆς νοτίας θύρας τοῦ ναοῦ. Πλαισιούμενον καὶ αὐτὸ διὰ ταινιῶν φέρει ἐντὸς ἐγγεγραμμένον διπλοῦν, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον ρόμβον (εἰκ. 5) περιβάλλοντα δύο διασταυρούμενα τετράγωνα, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐγγράφεται ἰσοσκελὲς σταυρός. Αἱ γωνίαι τοῦ διαγωνίως τεθειμένου τετραγώνου καταλήγουν εἰς κισσόφυλλα. Τέλος τὰ μεταξὺ τοῦ ρόμβου καὶ τοῦ ὀρθογωνίου καταλειπόμενα τριγωνικὰ κενὰ πληροῦνται διὰ φυλλωτῶν κλάδων καὶ τριφύλλων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς καρδιοσχήμου περιβλήματος. Τὸ θέμα τῶν ρόμβων, τῶν συμπλε-

κομένων τετραγώνων και τῶν τριφύλλων συναντᾶται συχνὰ καὶ εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια τέμπλων τοῦ 5^{ου} ἢ τοῦ 6^{ου} αἰῶνος¹.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐντειχισμένων γλυπτῶν ὑπάρχει ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ ναοῦ καὶ μαρμάρινον, παλαιοχριστιανικόν, τεκτονικὸν κιονόκρανον, ὕψ. 0,26, πλευρᾶς ἄβακος 0,37 καὶ κάτω διαμέτρου 0,34 (εἰκ. 6). Ἐκάστη τῶν τεσσάρων γωνιῶν του κοσμεῖται δ' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου φύλλου καλάμου με-

Εἰκ. 5. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον τῆς νοτίας πλευρᾶς.

ταῦν δὲ τῶν φύλλων τούτων παρεμβάλλονται σταυροὶ ἄλλοι ἐλεύθεροι καὶ ἄλλοι ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς κύκλου. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο εἶναι πιθανώ-
του 6^{ου} μ.Χ. αἰ., ἥτοι σύγχρονον περίπου πρὸς τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων ἐνεκτισμένα
θωράκια.

Κεραμοπλαστικά κοσμήματα: Ἐκτὸς τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἰτίνες, ἀπλαῖ ἢ διπλαῖ, σχηματίζουνσι τὰ γείσα τῶν μακρῶν πλευρῶν, τῶν ἀετωμάτων καὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς διακόσμησιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν καὶ τὰ ἐξῆς τέσσαρα εἶδη κεραμίνων κοσμημάτων.

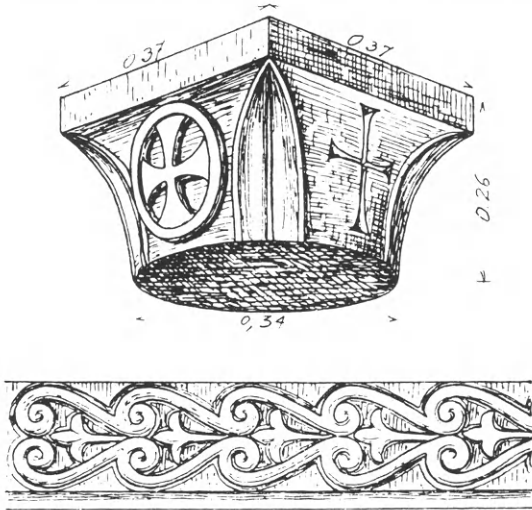
α) Κοσμήματα σχήματος ἀμυγδαλίου (εἰκ. 7). Ταῦτα φυτευθέντα τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος καὶ πλαισιωθέντα ἐκατέρωθεν

¹ Οὕτω π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτίον 1929 σ. 53 εἰκ. 59). Διὰ τὴν χρονολογίαν τοῦ θέματος ὄρα Δ. Πάλλαν, BCH 1950, 223.

διὰ λεπτῶν πλίνθων (πάχους 0.025) περιβάλλουσι τὸ πώρινον λοξότμητον πλαισίον τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 7).

β) Κόσμημα ἀποτελούμενον ἐκ ρόμβων, ἀπλῶν ἢ συνδυαζομένων πρὸς σχῆμα διπλοῦ πελέκεως (εἰκ. 7), ἐχρησιμοποιήθη πρὸς γέμισμα ἰσοσκελοῦς σταυροῦ κοσμοῦντος τὴν ὑπὲρ τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ ἐπιφάνειαν (εἰκ. 7).

γ) Κόσμημα ἐν σχήματι φύλλων δάφνης ἢ ψαροκοκκάλου (εἰκ. 7). Τοῦτο

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον καὶ κοσμήτης.

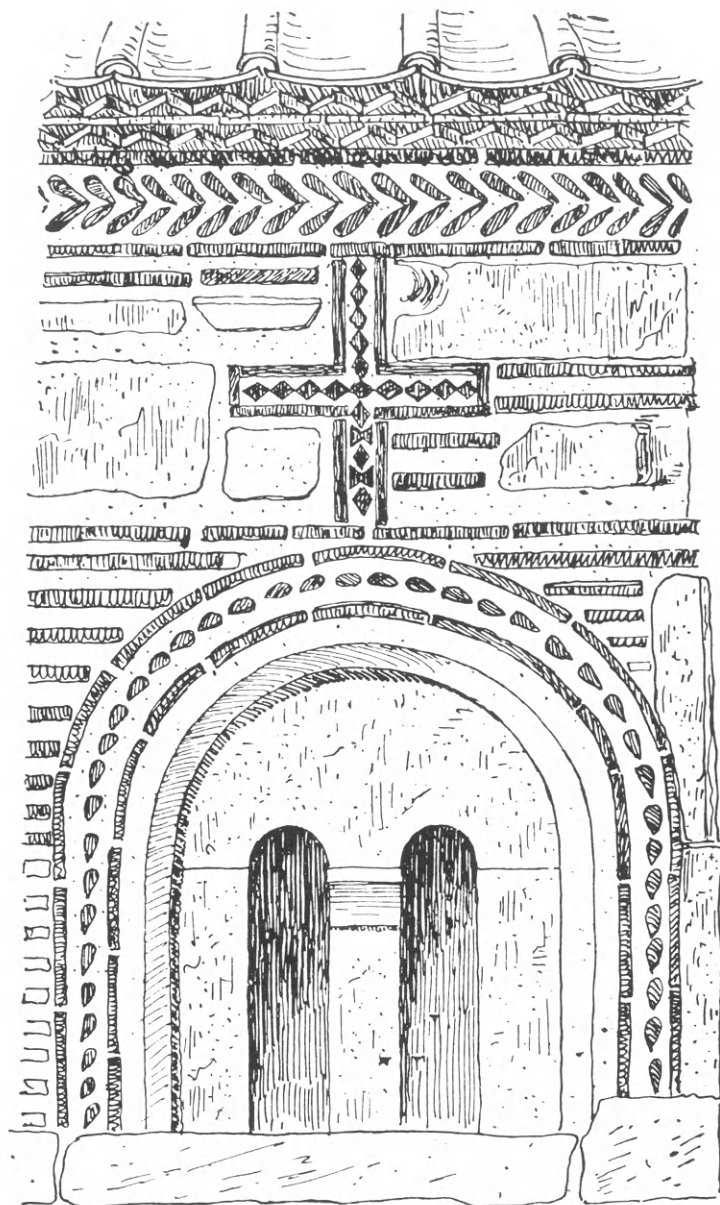
ἐχρησιμοποιήθη ὡς ζωφόρος (ὕψους 0.20) εὐθὺς κάτωθεν τοῦ γείσου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 7).

δ) Κόσμημα ἐν σχήματι διπλοῦ βυζαντινοῦ ἔψιλον (δισέψιλον). Τοῦτο ἐχρησιμοποιήθη 1) ὡς ζωφόρος κάτωθεν τοῦ γείσου τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ τοῦ δυτικοῦ αἰετώματος 2) ὡς περίβλημα τοῦ πωρίνου τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας, (εἰκ. 8) καὶ 3) ὡς γέμισμα τοῦ ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ¹ (εἰκ. 8).

Κεραμίνη ἐπιγραφή. Ἐκατέρωθεν τοῦ δεξιᾶ τῆς νοτίας θύρας θωρακίου συνηρομολογήθη διὰ πλίνθων ἐπιγραφή συντεταγμένη στοιχηδὸν (εἰκ. 3), ἥτις δύναται μετὰ πιθανότητος νὰ ἀναγνωσθῇ $\Phi\text{I}\Lambda\text{H}'\text{Π}\text{B}.$ = Φιλήπου.

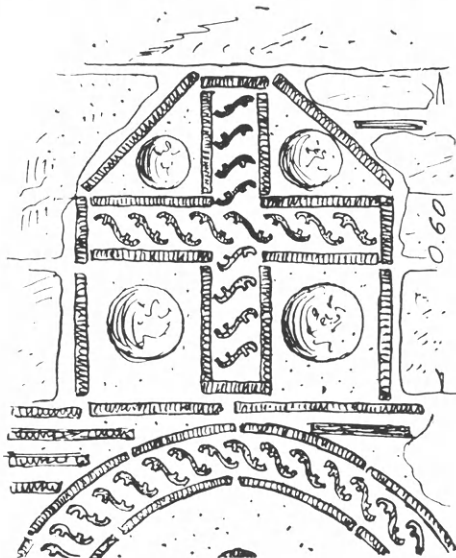
Σκυφία. Διακοσμητικὰ ἐν σχήματι ἀρχαίου σκύφου ἀγγεῖα, διαμέτρου 0,10—0,12 μ., ἦσαν ἐντειχισμένα καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ναοῦ, αὐξάνοντα μὲ τὸ στιλπνὸν κίτρινον καὶ κόκκινον γάνωμά των τὴν χρωματικὴν

¹ Πβλ. ὅμοιον διὸ δισέψιλον γεμισμένον σταυρὸν εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιὰν τῶν Τρικκάλων, 13ου αἰῶνος. (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' (1935) σ. 20 εἰκ. 9).

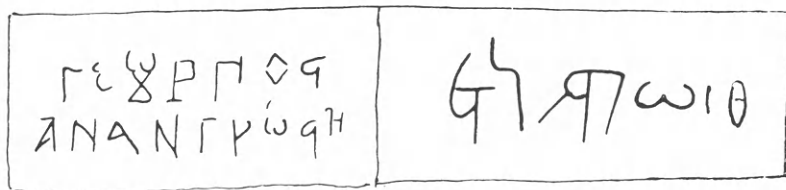
Είχ. 7. Κεράμυνα κοσμήματα της άψιδος του ιερού της Παναγίτσας.

ποικιλίαν τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων. Δυστυχῶς ἐκ τῶν ἀγγείων αὐτῶν διατηροῦνται σήμερον μόνον, αἱ κοιλότητες τῆς ἐντειχίσεως, διασώζουσαι τοῦ καὶ τοῦ καὶ λείψανα τῶν σκυφίων. Οὕτω εἰς μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ὑπῆρχον εὐθὺς ὑπὸ τὸ ἀέτωμα τρία σκυφία διατεταγμένα ἐν τριγώνῳ, (εἰκ. 4), εἰς τὴν

Εἰκ. 8. Κεράμια κοσμήματα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

νοτίαν τὰ σκυφία ἐτοποθετήθησαν ἀνὰ ἓν εἰς τὰ τέσσαρα διαμερίσματα τοῦ ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν σταυροῦ (εἰκ. 8), εἰς τὴν βόρειον ἐτοποθετήθησαν ἐν τριγώνῳ ὑπὸ τὸ ἀέτωμα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας καὶ τέλος εἰς τὴν δυτικὴν

Εἰκ. 9. Χαράγματα ἐπὶ τῆς νοτίας θύρας τοῦ ναοῦ.

τρία καθ' ὁριζόντιον γραμμὴν σκυφία ἐτέθησαν εἰς ὕψος 1.65 μ. ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς δυτ. θύρας. Πλὴν ὅμως τῶν μικρῶν αὐτῶν ἀγγείων, ὑπῆρχε κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν—ἥτις σημειωτέον ἦτο καὶ ἡ κυρία πλευρὰ προσπελάσεως τοῦ ναοῦ—εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ τριλόβου παραθύρου καὶ ἄλλο, πολὺ μεγαλύτερον, στρογγύλον πινάκιον, περιβαλλόμενον ὑπὸ πλιν-

θίνου πλαισίου. Τοῦ πινακίου τούτου ἡ κοιλότης, ὁρατὴ ἐπὶ παλαιᾷς φωτογραφίας τοῦ Λαμπάκη (ἀριθμ. εὐρετηρίου 1674) (εἰκ. 3) ἐφράχθη ἀργότερον κατὰ γενομένην ὑπὸ τῶν περιοίκων ἐπισκευήν, καθ' ἣν συνεπληρώθη, ἐπὶ τῶν παλαιῶν εὐτυχῶς βάσεων καὶ ποδαρικών του, καὶ τὸ ὑπὲρ τὸ νότιον ἀέτωμα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ὑψούμενον ποτὲ κωδωνοστάσιον, οὕτινος αἱ βάσεις φαίνονται ὡσαύτως ἐπὶ τῆς μνημονευθείσης φωτογραφίας τοῦ Λαμπάκη (εἰκ. 3).

Χαράγματα. παρὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας ὑπάρχουσι, κατὰ τὰ ὑφαψίδια, τὰ ἐξῆς χαράγματα: Ἐπὶ τῆς δυτικῆς, ἐσωτερικῶς: *Γεωργιος Ἀναγνώστη* (εἰκ. 9). Ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐρρίνου νῦ μεταξὺ τοῦ ἀνά καὶ τοῦ γνώστη. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη δὲν φαίνεται τόσον παλαιά—θα εἶναι πιθανῶς τῆς Τουρκοκρατίας—ὅσον ἡ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν γωνίαν τοῦ αὐτοῦ ὑπερθύρου χαραχθεῖσα, ἣν παρέχει ἐν πανομοιότηπῳ ἡ εἰκὼν 9, καὶ ἥτις λέγει:

Ἐτ(νος) 5' ωιθ ἥτοι ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6819, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον ἔτος 1310-11. Πρόκειται ἄρα γε περὶ τοῦ ἔτους κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ἢ περὶ ἐνθυμήματος εὐλαβοῦς τινος προσκυνητοῦ ἐπισκεφθέντος αὐτὸν ἐν ἔτει 1310;

Χρονολογία κατασκευῆς. Ἄν κρίνωμεν ἐκ τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ, τὰ ὅποια ἀντὶ πλινθίων φέρουσι πῶρινα τύμπανα καὶ πῶρινα λοξόμητα πλαίσια, (εἰκ. 7) δὲν δυνάμεθα νὰ τὸν θεωρήσωμεν ἀρχαιότερον τοῦ 12^{ου} αἰῶνος¹. Ἀλλὰ καὶ ἡ συχνὴ χρῆσις τῶν δισέψιλον ὑποδηλοῖ 12^{ον} ἢ καὶ 13^{ον} αἰῶνα², μᾶλλον δὲ τὸν 13^{ον}, ἃν συνδυασθῇ καὶ πρὸς τὸ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφον τοξωτὸν ὑπερθύρον τῆς νοτίας θύρας, ὅπερ θὰ κατεσκευάσθῃ οὕτω κατὰ φράγκικὴν³ πιθανῶς ἐπιδρασιν. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ ἐπὶ τῆς νοτίας θύρας χαραχθεῖσα χρονολογία 1310-11, εἶναι πιθανώτερον ὅτι μᾶς παρέχει τὸν χρόνον τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ μνημείου. Πάντως ἀποτελεῖ ἓνα *terminum ante quem*.

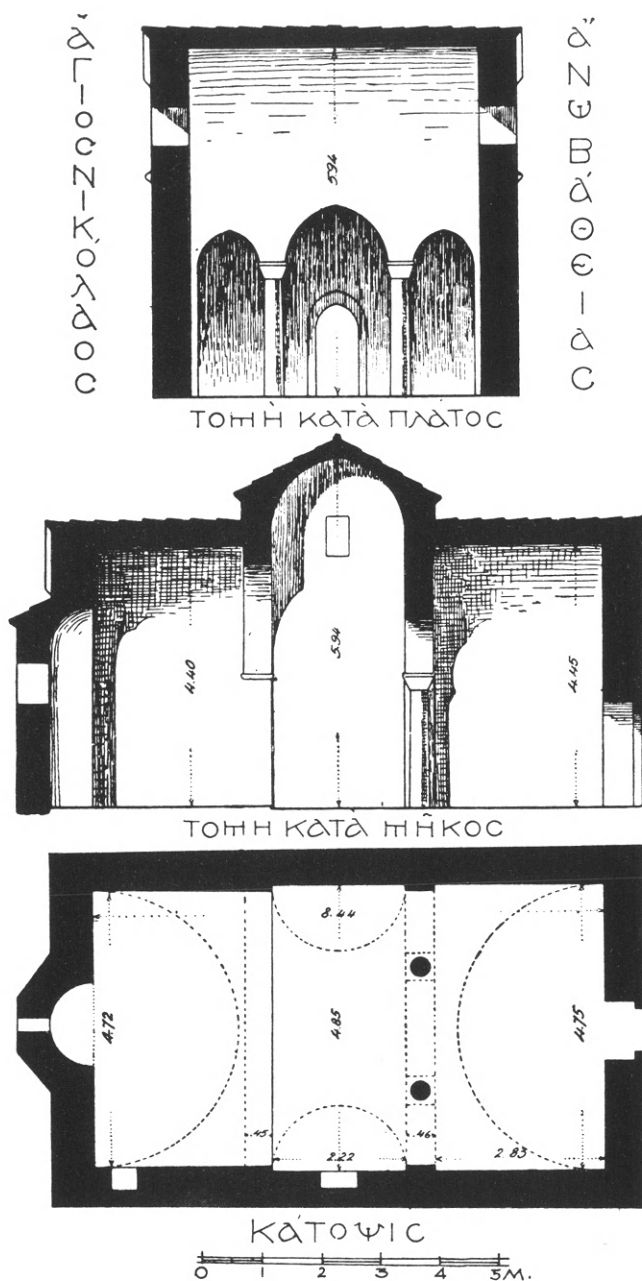
2. Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΗΣ ΑΝΩ ΒΑΘΕΙΑΣ

Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς καὶ ἡμισείας περίπου ὥρας πρὸς τὰ βορειοανατολικά τῆς Ἀμαρύνθου, εὐρίσκεται ἐπὶ ὑψώματος καὶ ἐντὸς δροσολούστου, ὑλομανοῦς περιοχῆς ἐκ πλατάνων καὶ κυπαρίσσων ἡ μικρὰ μονὴ τοῦ Ἁγ. Νικο-

¹ Πβλ. H. Megaw, *Annual of the British School at Athens* τ. XXXII σ. 123.

² Μέρμηκα Ἀργολίδος, Παρηγορήτισσα Ἀρτης κλπ.

³ Ὁλόκληρος ἡ Εὐβοία κατεῖχετο ὡς γνωστὸν καθ' ὅλον τὸν 13^{ον} καὶ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ὑπὸ τῶν Φράγκων, ὧν ἡγήθησαν ὁ Φλαμανδὸς Ἰάκωβος d'Avesnes καὶ οἱ ἐκ Βερώνης Λομβαρδοὶ ἱππῶται Dalle Carceri. Πβλ. Miller-Λάμπρου, Ἱστορίαν τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1909-10 τ. Α' σ. 57 καὶ 70.

Είχ. 10. Κάτοψις καὶ τομαὶ ἁγ. Νικολάου Ἀνω Βάθειας.

λάου, ὀλίγον ἀπέχουσα τῆς παλαιᾶς Ἑνω Βάθειας. Ἡ σήμερον σχεδὸν ἐγκαταλειμμένη μονὴ αὕτη διατηρεῖ ἐξωτερικῶς ἀνέπαφον τὸ καθολικὸν της, ὅπερ τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Τὸ καθολικὸν τοῦτο παρουσιάζει εἰς τὴν γενικὴν του διάταξιν τὸ σχέδιον μονοκλίτου σταυρεπιστέγου ναοῦ, τῆς Α, 1 κατηγορίας¹. Ἔχει δηλαδὴ καὶ αὐτὸ (εἰκ. 10) σχῆμα ὀρθογωνικόν, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 6.17×9.80 μ. πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ὁποίου προβάλλει μία καὶ μόνη τρίπλευρος ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, τῆς κόγχης τῆς προθέσεως ἀνοιγομένης εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 10). Τὸ ὀρθογώνιον αὐτὸ καλύπτεται ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ μιᾶς κατὰ μήκος ἐλαφρῶς τεθλασμένης², κυλινδρικῆς καμάρας, διαμέτρου 4.75 καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 4.45 μ., ἀφ' ἐτέρου δὲ δι' ἄλλης κυλινδρικῆς καμάρας, πολὺ στενωτέρας, διαμέτρου 2.22 μ καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 5.94, διακοπτούσης τὴν πρώτην εἰς τὸ μέσον τοῦ μήκους της καὶ τοποθετημένης ὑψηλότερον. Ὁ τύπος αὐτὸς δὲν θὰ παρουσίαζε καμμίαν διαφορὰν ἀπὸ τὸν προηγουμένως ἐξετασθέντα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίτσας, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν συνήθη τύπον Α, 1, ἃν δὲν ἐνεφάνιζεν ἓν νέον στοιχεῖον μὴ σημειωθὲν μέχρι τοῦδε εἰς οὐδεμίαν τῶν παραλλαγῶν σταυρεπιστέγων. Εἶναι δὲ τοῦτο ἓν τρίβηλον τύπανον, τὸ ὁποῖον παρεμβάλλεται ἐγκαρσίως κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ πρώτου (δυτικοῦ) τμήματος τῆς κατὰ μήκος κυλινδρικῆς καμάρας (εἰκ. 10). Συνίσταται δὲ τὸ τρίβηλον τοῦτο ἐκ δύο ἀρραβδῶτων, μαρμαρίνων, κυλινδρικῶν κίονων, διαμέτρου 0.34, στεφομένων ὑπὸ ἀπλῶν «τεκτονικῶν» ἥτοι κολουροπυραμιδοειδῶν κιονοκράνων, ὕψους 0.30, καὶ ὑποστηριζόντων τρία ὀξυκόρυφα τόξα, ἅτινα γεφυροῦσι τὰ μεταξὺ αὐτῶν καὶ δύο ἀπὸ τῶν τοίχων ἐλαφρῶς προβαλλουσῶν παραστάδων κενὰ (εἰκ. 10, ἄνω). Ἐκ τῶν τριῶν τόξων τοῦ τριβήλου τὸ μέσον εἶναι εὐρύτερον καὶ ὑψηλότερον τῶν ἄκρων· διότι ἔχει ὄνοιγμα μὲν 1.67 μ., ἔναντι 1.03 μ. τῶν ἄκρων, ὕψος δ' ἀπὸ τοῦ ἐδάφους 3.24 ἔναντι 2.83 μ. Αἱ παραστάδες ἐξέχουσαι τοῦ τοίχου μόνον 0,08 ἔχουσι πλάτος ὅσον καὶ τὰ τόξα, 0.48 μ.

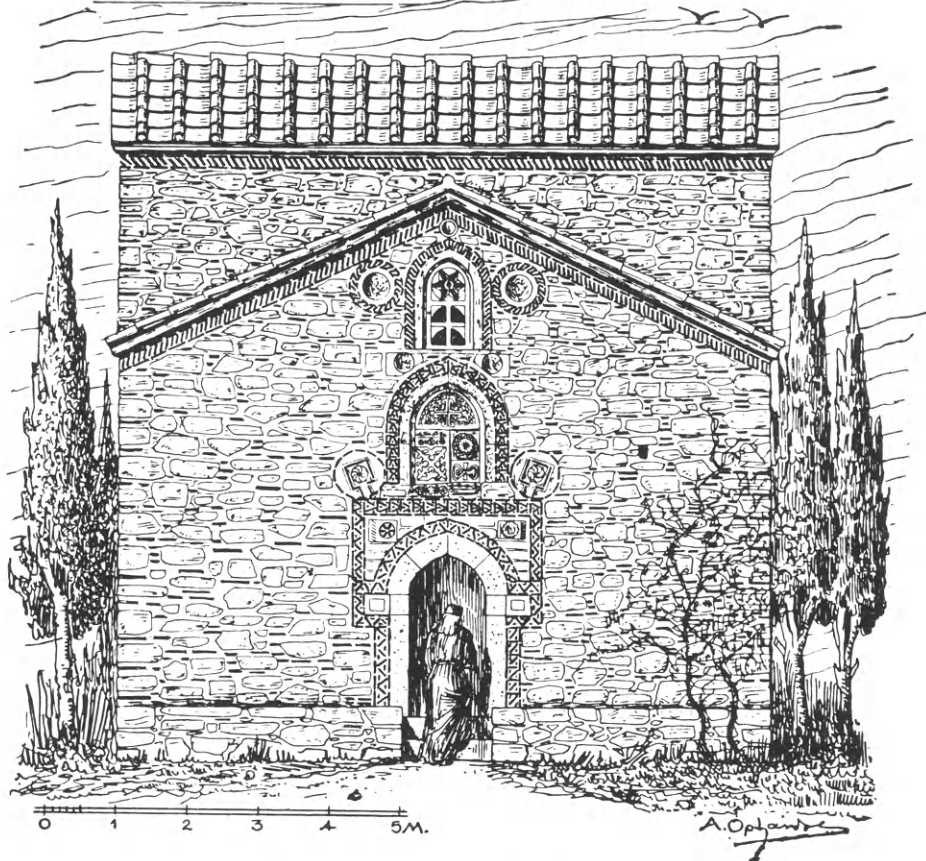
Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ παρεμβολὴ τοῦ τριβήλου ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ τὸν ὠφέλιμον χῶρον, τὸν ὁποῖον καταλαμβάνουν οἱ κίονες· ἔχει ὅμως ὥς ἀντιστάθμισμα ἀφ' ἐνὸς μὲν ὅτι στηρίζεται καλύτερον ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, ἀφ' ἐτέρου δὲ ὅτι προσδίδει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν μνημειωδεστέραν ὄψιν· διότι ὁ εἰσερχόμενος προσβλέπει τὸ ἱερὸν διὰ μέσου

¹ Ὅρα τὴν σημείωσιν 3 τῆς σελίδος 112.

² Εἰς τὴν κάτωψιν (εἰκ. 10) αἱ καμάραι ἐσημειώθησαν ἐκ παραδρομῆς ὡς ἡμικυκλικαί, ἐν ᾧ εἶναι πράγματι τεθλασμέναι, παρουσιάζουσαι εἰσέχουσαν εὐθείαν ἀκμὴν κατὰ τὴν κλεῖδα.

ἉΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΑΝΩ ΒΑΘΕΙΑΣ

ΠΡΟΣΟΨΙΣ

Εἰκ. 11. Ἡ πρόσοψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

τῶν τριῶν καμαρῶν τοῦ τριβήλου¹. Ἀλλὰ καὶ τὴν κλίμακα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου διαπλάσσει τὸ τρίβηλον πλεον ἀνάλογον πρὸς τὰς διαστάσεις του. Ὅτι δ' ἡ παρεμβολὴ τοῦ τριβήλου ἔγινε μᾶλλον δι' αἰσθητικούς ἢ διὰ λόγους

¹ Σημειῶνω ἐνταῦθα, ὅτι ἐπιβίωσις τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τριβήλου δὲν παρατηρεῖται μόνον εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς, ὡς π. χ. εἰς τὸν παρὰ τὸ Κορωπὶ ἀδημοσίευστον ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος καὶ τὸν Ἁγ. Πέτρον παρὰ τὰ Καλύβια τοῦ Κουβαρά (Ὁρλάνδος, Ἀθηνᾶ ΛΕ (1923) σ. 182 εἰκ. 12) ἀλλὰ καὶ εἰς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας, ἐξ ὧν ἀναφέρω προχείρως τὸν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου παρὰ τὰ Καλύβια τοῦ Κουβαρά (Ὁρλάνδος, ἔ. ἀ. σ. 174 εἰκ. 6) καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἀγῶνος (Σωτηρίου Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1925 σ. 193 εἰκ. 8).

στερεότητας αποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ὑπεστηρίχθη ἀπλῶς δι' ἐνισχυτικῆς ζώνης κτισθείσης μὲ πᾶχος 0.30 εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς κατὰ μήκος καμάρας (εἰκ. 10, κατὰ μήκος τομή), καὶ ἡ ὁποία σβύνει εἰς τὰς γεννήσεις τῆς καμάρας.

Ἄλλ' ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον μόνον λόγῳ τοῦ ἐσωτερικοῦ τριβήλου του, ἀλλὰ καὶ ἔνεκα τῆς ἀφθόνου καὶ ἀξιολόγου κεραμίνης καὶ ἄλλης διακοσμήσεως τῆς τε προσόψεως αὐτοῦ καὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν του.

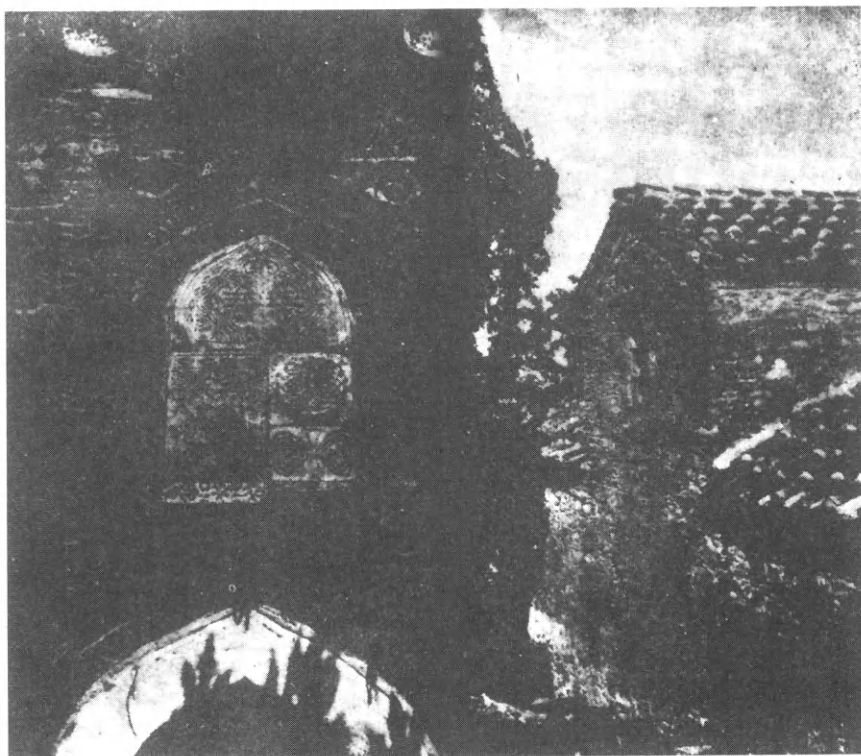
Ἄς θεωρήσωμεν ἐν πρώτοις τὴν πρόσοψιν. Αὕτη ἐκτισμένη διὰ πλακοειδῶν λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικρὰ τεμάχια πλίνθων, διατρυπᾶται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ μιᾶς στενῆς (0.73) καὶ πολὺ χαμηλῆς (1.58) θύρας, ἣτις περιβάλλεται ἀπὸ πωρίνους σταθμοὺς καὶ πώρινον τοξωτὸν ὑπέρθυρον σχηματιζόμενον διὰ τόξου ἐλαφρῶς διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 11). Τὸ πώρινον αὐτὸ πλαίσιον παρακολουθεῖται ἐξωτερικῶς ἀπὸ μίαν διακοσμητικὴν παρυφήν πλάτους 0.12 σχηματιζομένην ἀπὸ 2 σειρὰς λεπτῶν εὐθυγράμμων πλίνθων (πᾶχ. 0.022) μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται εἰς σχῆμα ζίγκ-ζάγκ ἢ ἄλλο λοξαὶ πλίνθοι, εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ φυτεύονται μικρὰ τριγωνικὰ πλινθία (εἰκ. 11). Τὸ ὑπέρθυρον εἰδικῶς φέρει ἐξωτερικῶς πλὴν τῆς παρυφῆς καὶ πλατύτερον (1.82) ὀρθογώνιον πλαίσιον μὲ ὁμοίαν περίπου καὶ ἡ παρυφή πλινθίνην διακόσμησιν (εἰκ. 11, 12) καὶ μεγάλους, (0.50) διαγωνίως τοποθετημένους πλινθίνους κύκλους κατὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 11) περιβάλλοντας τετράγωνα πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρίσκονται πώρινοι, ἀνάγλυφοι πυροστροφίλοι (εἰκ. 11). Εἰς τὰ μεταξὺ τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου καὶ τῆς παρυφῆς τριγωνικὰ κενὰ ἐντελιχίσθησαν πώρινοι ἀνάγλυφοι ρόδακες, εἰς πολὺφυλλος δεξιᾷ καὶ εἰς ἐξάφυλλος ἀριστερᾷ (εἰκ. 11).

Εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ θυρώματος κατεσκευάσθη ἀβαυῆς διακοσμητικὴ κόγχη, πλάτους 1,18, μὲ ὑπέρθυρον τόξον διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 12). Ὅπως δὲ ἡ θύρα οὕτω καὶ αὕτη περιβάλλεται ἐσωτερικῶς μὲν διὰ πωρίνου πλαισίου, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ πλινθίνης ζώνης, πλάτους 0,12, μὲ πλινθίνα τεμάχια διατεταγμένα ἐν σχήματι χλ. Τὸ τύμπανον τῆς κόγχης πληροῦται διὰ πωρίνων ἀναγλύφων ροδάκων καὶ ἄλλων κοσμημάτων (εἰκ. 11, 12). Ἐκατέρωθεν τῆς κορυφῆς τῆς κόγχης εἶναι ἐντελιχισμένα δύο μικρασιατικὰ («ρόδια») πινάκια.

Τέλος ὑπεράνω τῆς κόγχης ἦτοι εὐθὺς κάτωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ αἰετώματος ἀνοίγεται παράθυρον περιβαλλόμενον καὶ αὐτὸ ὑπὸ ἐνὸς πωρίνου καὶ ἐνὸς πλινθίνου πλαισίου, τοῦ ὁποίου τὸ πώρινον τύμπανον διατρυπᾶται κάτω μὲν ὑπὸ σχήματος σταυροῦ ἄνω δὲ ὑπὸ ρόδακος (εἰκ. 11). Ἐκατέρωθεν τοῦ

παραθύρου ἦσαν ἐντειχισμένα δύο μεγάλα (0.36) πινάκια, (εἰκ. 11 καὶ 12) περιβαλλόμενα καὶ αὐτὰ ὑπὸ πλινθίνου τροχοειδοῦς πλαισίου (συνολικὴ διάμετρος 0.51-0.53).

Τὴν πρόσοψιν ὥς καὶ τὰς λοιπὰς πλευρὰς στέφει πώρινον, λοξόμητον

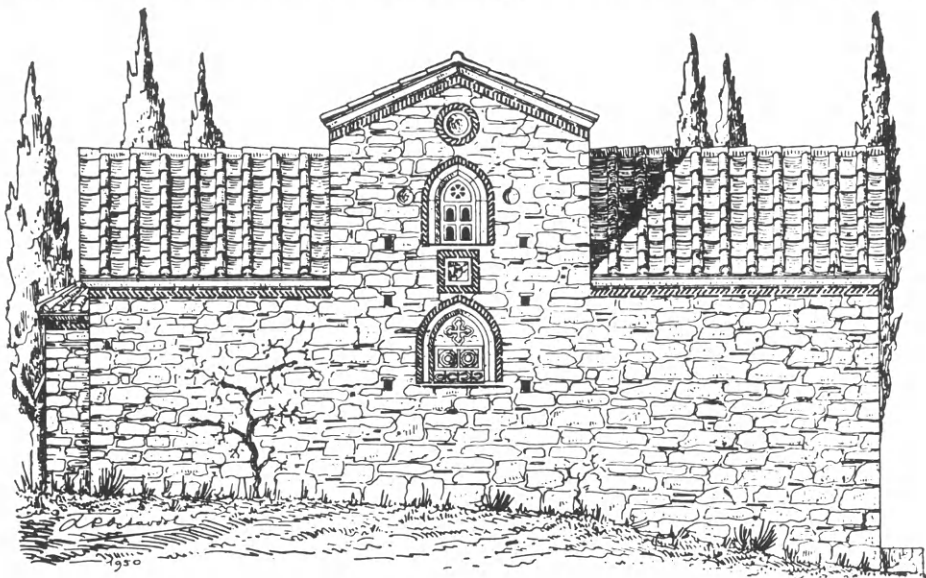
Εἰκ. 12. Τμῆμα τῆς προσόψεως καὶ νοτία ὄψις τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

γεῖσον κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐτέθη, ἐν εἵδει ζωφόρου, πλινθίνη ταινία μὲ λοξῶς τεθειμένα τεμάχια πλίνθων (εἰκ. 11).

Πλὴν δὲ τῆς προσόψεως καὶ αἱ μακραὶ πλευραὶ δὲν ἔμειναν ἀκόσμητοι μάλιστα δ' ἡ βόρειος (εἰκ. 13), ἣτις παρουσιάζει κάτω μὲν ἀβαθὴ κόγχην μετὰ τοξωτοῦ, διπλῆς καμπυλότητος ὑπερθύρου, ὑπεράνω δ' αὐτῆς διακοσμητικὸν τετράγωνον. Ἐν ἀνωτέρῳ ἀνοίγεται παράθυρον ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς προσόψεως, διαφέρον δὲ μόνον κατὰ τὸ σχῆδιον τοῦ φεγγίτου. Τέλος εὐθὺς ὑπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ αἰτώματος ὑπάρχει κυκλικὸν πινάκιον περικλειόμενον ἐντὸς τροχοειδοῦς, πλινθίνου περιβλήματος (διαμ. 0.55). Δύο ἄλλα μικρότερα (διαμ. 0.20) πινάκια εἶνε ἐντειχισμένα ἑκατέρωθεν τῶν γεννήσεων τοῦ παραθύρου (εἰκ. 13).

Τὸ πώρινον τύμπανον τῆς κατωτάτης διακοσμητικῆς κόγχης πληροῦται δι' ἀναγλύφων σταυρῶν, πολυφύλλων ροδάκων καὶ ἄλλων κοσμημάτων. Τὸ ὀλικὸν πλάτος τῆς εἶναι 1.07, τὸ δὲ μέχρι τῆς κορυφῆς ὕψος τῆς 1.10 μ.

Τὸ ἐσωτερικόν. Τὸ ἐσωτερικόν τοῦ ναοῦ, ἄλλοτε κατάγραφον, διατηρεῖ σήμερον ὀλίγας μόνον καὶ πολὺ ἀμαυρὰς τοιχογραφίας, διασώζει ὅμως εὐτυχῶς, ἂν καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα κατεστραμμένην, τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν,

Εἰκ. 13. Ἡ βόρειος ὄψις τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

ἣτις ἐγράφη εἰς τὸν βόρειον τοῖχον, κάτωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας. Ἴδου τὸ κείμενον αὐτῆς:

† Ἀνιστορήθει ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τοῦ ἐν ἀ-
γίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου τοῦ ἐν Μοίρις
τοῦ θαυματουργοῦ καὶ διὰ συνδρομ[ί]ς καὶ] ἐξό-
δου Δαβὴδ ἱερομονάχου καὶ καθειγουμένου κίρ
Νεοφῆτου καὶ Παρθενείου ἱερομονάχου κιο[βίτου ;]
καὶ τῶν [λοιπῶν] μοναχῶν καὶ παταίρων ἔτη δὲ ε. ρηθη 5
νο κὺρ Κίρηλος τῇ ἐκ
. τῇ βασιλήδι τῶν πόλαιον
. κυρ Ιοάσαφ θίων
. ντου

Δυστυχῶς δὲν σώζεται ἡ σχετικὴ χρονολογία τῆς ἀνιστορήσεως. Δυνά-
μεθα ὅμως ἴσως νὰ βοηθηθῶμεν σχετικῶς ἐκ τῶν εἰς τὸν 7ον καὶ 8ον στίχον

διασωθεισῶν λέξεων κτλ *Ἰωάσαφ* καὶ τῇ βασιλῇ δι τῶν πόλαιων (=Κωνσταντινουπόλει). Ἄν δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάσαφ, τότε ἡ ἀνιστόρησις τοῦ ναοῦ θὰ ἔγινε εἴτε ἐπὶ Ἰωάσαφ τοῦ Α' τοῦ Κόκκα (1464-1466) εἴτε, ὕπερ καὶ πιθανώτερον, ἐπὶ Ἰωάσαφ τοῦ Β', τοῦ μεγαλοπρεποῦς (1555-1565).

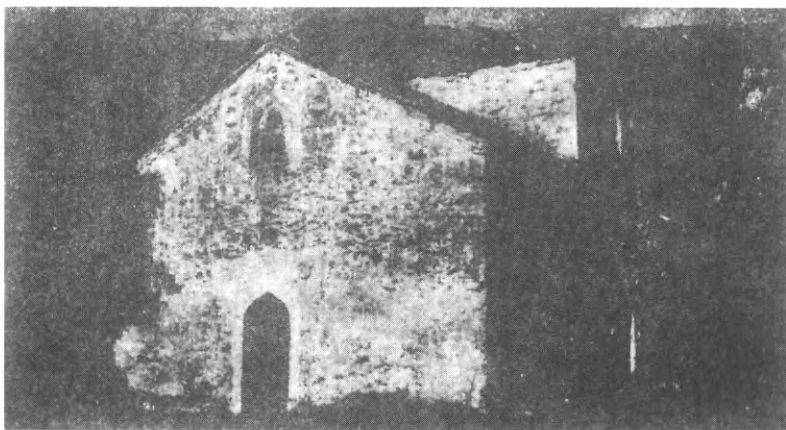
Πάντως καὶ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας καὶ τὰ διπλῆς καμπυλότητος τόξα (τῆς θύρας, τῶν κογχῶν καὶ τῶν παραθύρων) καὶ οἱ πολύφυλλοι ἀνάγλυπτοι ρόδακες καὶ τὰ ἄφθονα μικρασιατικὰ πινάκια, ἅτινα ἐκόσμουν τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας, μαρτυροῦσι σαφῶς, ὅτι πρόκειται περὶ κτίσματος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπερ, λόγῳ τῆς ἐπιμελείας τῆς ἐκτελέσεως καὶ ἰδίᾳ τῆς διακοσμήσεως, ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὸν 16^{ον} αἰῶνα καὶ οὐχὶ τοὺς ὑστερωτέρους, ὅτε αἱ χριστιανικαὶ κοινότητες ἦσαν πτωχότεραι καὶ ὑφίσταντο περισσοτέρους διωγμοὺς ὑπὸ τῶν Τούρκων δυναστῶν.

3. Η ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ

Τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων (6.21×9.94) καὶ τοῦ αὐτοῦ μονοκλίτου τύπου (Α, 1) πρὸς τὸν Ἀγ. Νικόλαον εἶναι καὶ τρίτος σταυρεπίστεγος ναός, ὁ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (εἰκ. 14), κείμενος ἡμίσειαν περίπου ὥραν νοτίως τοῦ Ἀγ. Νικολάου, ἐντὸς δενδροφύτου κλιτύος τῆς τοποθεσίας Ἀγλέφερος. Καλύπτεται καὶ αὐτὸς διὰ μιᾶς κατὰ μῆκος, ἐλαφρῶς τεθλασμένης καμάρας, διαμέτρου 4.89 καὶ ὕψους 4.61 διακοπτομένης κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους της ὑπὸ ἄλλης στενωτέρας, ἐγκαρσίας, διαμέτρου 2.83 μ., τοποθετημένης ὑψηλότερον. Ὅπως δ' ὁ Ἀγ. Νικόλαος, οὕτω καὶ ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ φέρει ἐσωτερικῶς ἐγκάρσιον τριβήλον, ὅχι ὅμως ἐν μόνον, ὥς ὁ Ἀγ. Νικόλαος, ἀλλὰ δύο (εἰκ. 15) τοποθετημένα ἀντιστοιχῶς κάτωθεν τῶν μακρῶν τοίχων τῆς ἐγκαρσίας καμάρας. Φέρει δὲ πρὸς τοῦτοις ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ ἐνισχυτικὴν ζώνην εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς κατὰ μῆκος καμάρας (εἰκ. 15). Οὕτω βλέπων τις τὴν κάτωσιν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς νομίζει, ὅτι πρόκειται περὶ τρικλίτου σταυρεπιστέγου ἢ τετρακιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, ἐν ᾧ, πράγματι, πρόκειται περὶ μονοκλίτου σταυρεπιστέγου μετὰ δύο ἐγκαρσίων τριβήλων. Οἱ κίονες τῶν τριβήλων αὐτῶν εἶναι καὶ ἐδῶ μαρμαρίνοι καὶ ἀροβάδωτοι, διαμ. 0.34, στέφονται δ' ὑπὸ ἀπλουστέρων, κυβοσχῆμων κιονοκράνων στηριζόντων τὰ τρία τεθλασμένα τόξα τοῦ τριβήλου τὰ γεφυροῦντα τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων καὶ τῶν τοίχων κενά. Καὶ ἐδῶ ἐπίσης τὰ μέσα ἀνοίγματα τῶν τριβήλων εἶναι πλατύτερα τῶν ἄκρων ($1.78 : 1.23$ μ.), τοῦτ' αὐτὸ δὲ συμβαίνει καὶ διὰ τὸ ὕψος ($3.20 : 2.72$ μ.). Παραστάδες ὅμως ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν εἰς τοὺς τοίχους καὶ οὕτω τὰ τόξα δὲν σβύνουν τόσον ὀργανικῶς ἐπὶ τῶν τοίχων.

Μεγάλῃ ἐπίσης ὁμοιότης ὑφίσταται καὶ ὡς πρὸς τὴν διακόσμησιν τῆς

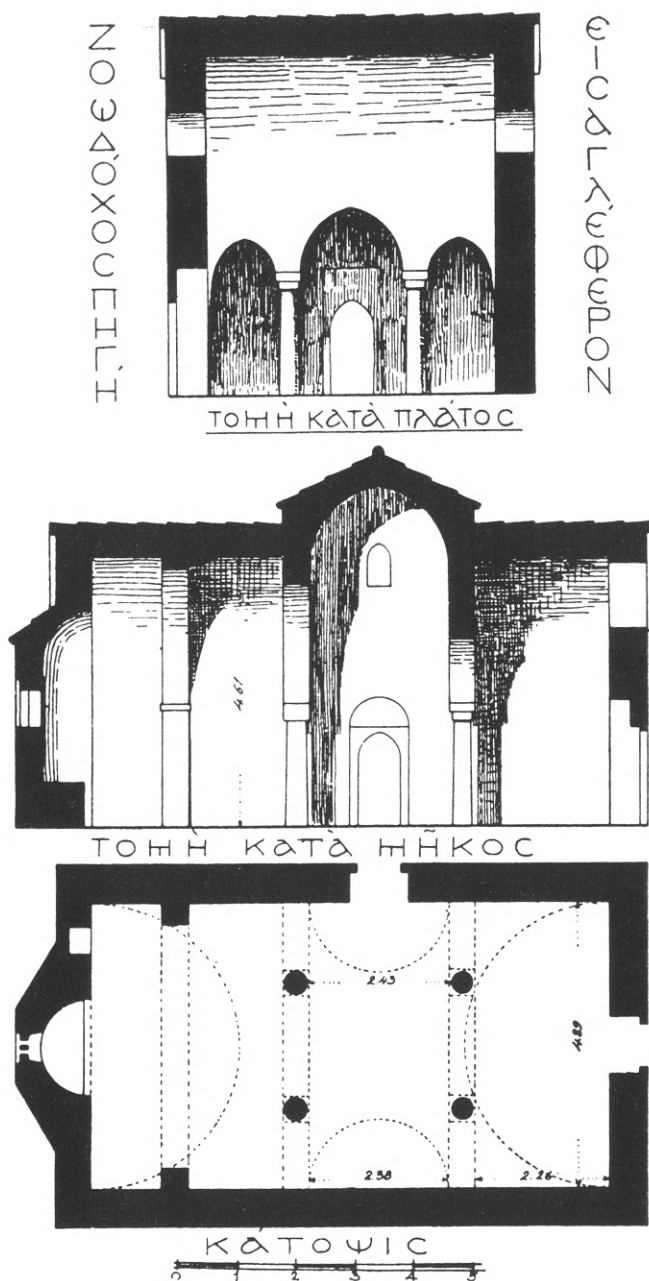
δι' ἀργῶν λίθων καὶ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων ἐκτισμένης προσόψεως. Οὕτω καὶ ἐδῶ ἢ ἐν τῷ μέσῳ θύρα περιβάλλεται πάλιν ὑπὸ πωρίνου ἐσωτερικῶς καὶ πλινθίνου ἐξωτερικῶς πλαισίου μετὰ δικέντρου τοξωτοῦ ὑπερθύρου καὶ εὐρυτέρου, ὀρθογωνίου, πλινθίνου πλαισίου, ὅπερ ὅμως ἐδῶ δὲν φέρει τοὺς διαγωνίως τοποθετημένους κύκλους τοῦ πλαισίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Δὲν λείπουν οὖν ὅμως καὶ ἐδῶ καὶ οἱ ἀνάγλυφοι ρόδακες—ἐξάφυλλος καὶ πολύφυλ-

Εἰκ. 14. Ναὸς Ζωοδόχου Πηγῆς, τοποθεσίας Ἀγλέφερος, ἀπὸ ΒΔ.

λος. Τουναντίον παρελείφθη ἐνταῦθα ἡ ὑπεράνω τῆς θύρας διακοσμητικὴ κόγχη, ἀντικατασταθεῖσα ἐδῶ δι' ἀπλοῦ κυκλικοῦ, πλινθίνου κοσμήματος περιβάλλοντος μαρμάρινον δίσκον φέροντα γεγλυμένον σταυρὸν εἰς τὰ κάτω διαμερίσματα τοῦ ὁποίου εἶναι λαξευμένα τὰ γνωστὰ ἀποκαλυπτικά στοιχεῖα Α καὶ Ω. Τέλος εὐθὺς κάτωθεν τῆς κορυφῆς τῆς δικλινοῦς στέγης ὑπάρχει καὶ ἐδῶ παράθυρον μὲ τόξα διπλῆς καμπυλότητος, περιβαλλόμενον ὑπὸ πωρίνου ἐσωτερικῶς καὶ πλινθίνου ἐξωτερικῶς πλαισίου καὶ φέρον ἐσωτερικῶς διάτρητον πώρινον τύμπανον μὲ σχέδια. Ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου τούτου ὑπάρχουσι καὶ ἐδῶ ἐντειχισμένα δύο μεγάλα πινάκια (fayences) περιβαλλόμενα ὑπὸ τροχοειδοῦς πλινθίνου κοσμήματος, τρίτον δὲ πινάκιον μικρότερον εὑρεται ἀκριβῶς ὑπὲρ τὴν κορυφὴν τοῦ παραθύρου.

Κάτωθεν τῶν κεκλιμένων γείσων τοῦ αἵετώματος τρέχει καὶ ἐδῶ ἡ αὐτὴ καὶ εἰς τὸν ἁγ. Νικόλαον διακοσμητικὴ ταινία, συνισταμένη ἐκ σειρᾶς λοξῶς τεθειμένων τεμαχίων πλίνθων. Γενικῶς ἡ κεραμίνη διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς δὲν παρουσιάζει τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν λεπτότητα τῆς τοῦ ἁγ. Νικολάου, τὴν ὁποίαν προφανῶς ἀντιγράφει, ὡς κάμνει καὶ διὰ τὰς διαστάσεις καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν, ἔνθα ὅμως, ὁ πρωτομαίστωρ τῆς ἡθέλησε νὰ νεωτερίσῃ διπλασιάσας τὸ τρίβηλον εἴτε χάριν συμμετρίας εἴτε

Εικ. 15. Κάτοψις καὶ τομαὶ ναοῦ Ζωοδόχου Πηγῆς τοποθεσίας Ἀγλέφερος.

κατ' ἀπομίμησιν τῶν τετρακιδίων ἐγγεγραμμένων ναῶν μετὰ τρούλλου μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐνταῦθα χρῆναι τρούλλου ἐκτελεῖ ὁλόκληρος ἡ ἐγκαρσία καμάρια. Πάντως ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ κατὰ τινα ἔτη μεταγενεστέρᾳ τοῦ ἁγ. Νικολάου.

*
* *

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων τριῶν σταυρεπιστέγων ναῶν ὑπάρχουσιν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Βάθειας καὶ δύο ἄλλοι μικρότεροι σταυρεπίστεγοι, κείμενοι ἐν περίπῳ χιλιόμετρον ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου, εἰς θέσιν Γεράνι ἢ Παλαιοχώρια, ἐπὶ βραχίονος γλώσσης εἰσδυοῦσης εἰς τὴν θάλασσαν τοῦ Εὐβοϊκοῦ.

Οἱ δύο αὐτοὶ ναοί, ἀπέχοντες ἀλλήλων ἑκατοντάδα περίπου μέτρων, τιμῶνται ὁ μὲν εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὁ δὲ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Ὁ πρῶτος ἔχει ἐξωτερικὰς διαστάσεις 4,45×6,85, καὶ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, εἶναι δὲ προσανατολισμένους πρὸς βορρᾶν, προφανῶς λόγῳ τῆς φυσικῆς διαπλάσεως τῆς βραχίονος γλώσσης, εἰς τὸ ἄκρον τῆς ὁποίας ὑφύεται. Ἡ ἐγκαρσία καμάρια τοῦ πίπτει περίπου εἰς τὸ μέσον τοῦ μήκους, εἶναι δὲ κατὰ 1.80 ὑψηλότερα τῆς κατὰ μῆκος (4.20-6.00).

Εἰς τὴν ἀπέναντι τοῦ ἱεροῦ στενὴν πλευρὰν εἰσόδου διατηροῦνται λείψανα τῶν γεννήσεων δύο τόξων ἐκ παρολίθου, ἅτινα θὰ ἐσχημάτιζον μὴ ὑπάρχον σήμερον προστώον.

Ὁ δεύτερος ναὸς (Μεταμορφώσεως), κείμενος Ν.Α. τοῦ πρώτου, εἶναι κανονικῶς προσανατολισμένος καὶ ἔχει ἐξωτερικὰς διαστάσεις 5.30×8.05 καὶ τρίπλευρον ἀψίδα ἱεροῦ. Εἶναι ἐκτισμένος διὰ μεγάλων καὶ μικρῶν λίθων. Οἱ μεγάλοι θὰ ἐλήφθησαν πιθανώτατα ἐξ ἀρχαίου τινος κτηρίου τῆς Ἀμαρύνθου. Εἰς ἐξ αὐτῶν, ἐντειχισμένος εἰς τὴν πρόσοψιν, μετρεῖ 0,72×0,95. Ἡ ἐγκαρσία καμάρια τοῦ εὐρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὸν δυτικὸν ἢ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον (2.40-2.65), ἔχει δὲ ὕψος 4.80 ἥτοι κατὰ 1.40 μεγαλύτερον τῆς κατὰ μῆκος (3.40).

Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν δύο ἀνωτέρω ναῶν δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῇ ἀκριβῶς. Πάντως θὰ εἶναι ἀμφότεροι μεταγενέστεροι τοῦ 14ου αἰῶνος.

ΤΟ ΠΑΡΑ ΤΟ ΑΛΙΒΕΡΙ ΜΕΤΟΧΙΟΝ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ

Εἰς τὴν μεταξὺ Βάθειας καὶ Ἀλιβερίου μεσόγειον περιοχὴν ὁρθοῦτο, ἀκόμη μέχρι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, μεταξὺ ἄλλων σταυρεπιστέγων¹ καὶ τετρακινίων² ναῶν καὶ εἰς μικρός, ἀλλὰ πολὺ παλαιός, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου. Πέριξ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοῦ ναοῦ, ὅστις ἐτύγχανε μετόχιον τῆς μεγάλης μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος³, συνεπήχθη ἀργότερον πρὸς Β. τοῦ Ἀλιβερίου δλόκληρον χωρίον, ὀνομασθὲν καὶ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ ναοῦ Ἁγίου Λουκάς. Δυστυχῶς τὸ σπουδαῖον αὐτὸ βυζαντινὸν μνημεῖον κατηδαφίσθη ἐκ θεμελίων τὸ 1874, ἵνα ἐπὶ τῆς θέσεώς του ἀνεγερθῇ ὁ σήμερον ὑφιστάμενος, ὀγκώδης καὶ ἀκαλαίσθητος ναός, ὅστις ἀπὸ τὸν παλαιὸν ἐκκληρονόμησε μόνον τὸ ὄνομα.

Ποῖον ἦτο τὸ ἀκριβὲς σχέδιον τοῦ παλαιοῦ ναοῦ δὲν δυνάμεθα πλέον νὰ γνωρίζωμεν, λόγῳ τῆς παντελοῦς καταστροφῆς του. Τοῦτο μόνον ἡδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω παρὰ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ 98ετοῦς (τὸ 1950) γέροντος Δημητρίου Λιμάξη: ὅτι ὁ παλαιὸς ναός, ἡμιηρειπώμενος κατὰ τὸ 1874, «εἶχε κουμπὲν καὶ μέσα μαρμάρινες κολῶνες». Δὲν εἶναι ἀπίθανον μία μαρμαρίνη ἰωνικὴ βάσις (ὑψ. 0.18 καὶ ἄνω διαμέτρου 0.408) καὶ ἐν μαρμάρινον κορινθιακὸν κιονόκρανον, μὲ 8 φύλλα ἀκάνθης κάτω καὶ 16 φύλλα καλάμου ἄνω (ὑψ. 0.32. κάτω διαμέτρου 0.235 καὶ πλευρᾶς ἄβακος 0.40 μ.) νὰ προέρχονται ἐκ τῶν κιόνων τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Τὰ δύο ταῦτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προέρχονται ἀναμφιβόλως ἐξ ἀρχαίου τινὸς ρωμαϊκοῦ ἢ παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου, ἀλλὰ θὰ ἐχρησιμοποιήθησαν, ὡς συχνότατα ἄλλως τε ἐγίνετο, καὶ εἰς τὸν βυζαντινὸν ναόν. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει, ὅτι ὁ παλαιὸς ναός τοῦ Ὁσ. Λουκά θὰ εἶχε τὸ σχέδιον σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρουλλοῦ, στηριζομένου ἐπὶ 2 ἢ 4 κιόνων.

Ἄν ὅμως ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως οὐδὲν ἄλλο περὶ τοῦ ναοῦ δυνά-

¹ Τοιοῦτος εἶναι π. χ. ὁ πλήρης ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν ναός τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος, διαστάσεων 5.30×8.14 μ., κείμενος $\frac{3}{4}$ τῆς ὥρας ΒΑ τοῦ ἁγ. Λουκά.

² Τοιοῦτος εἶναι π. χ. ὁ ναός τοῦ ἁγ. Νικολάου εἰς Κορακίες (διαστ. 7.07×9.02), τοῦ ὁποίου, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὁ κτίσας τὴν νέαν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγ. Λουκά Γ. Μήλιος, ἀφήρεσε τοὺς ἐλλείποντας σήμερον δύο δυτικoὺς κίονας.

³ Γ. Κρημόν, Φωκικά τ. 2 σ. 240.

μεθα νὰ προσθέσωμεν ὅμως πολλὰ πληροφοροῦμεθα περὶ τοῦ γλυπτοῦ αὐτοῦ διακόσμου καὶ τοῦ χρόνου τῆς κτίσεως αὐτοῦ ἐξ ἀναγλύφων τεμαχίων καὶ ἐπιγραφῶν, ἐντειχισμένων εἰς τε τὰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς παρεῖας τῆς νέας ἐκκλησίας καὶ τῶν πέριξ κτισμάτων. Μὲ τούτων δ' ἀκριβῶς τὴν ἐξέτασιν θ' ἀσχοληθῶμεν ἀμέσως, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν γλυπτῶν ¹.

Διακοσμητικὰ γλυπτὰ. Ἐκ τῶν μαρμαρίνων διακοσμητικῶν γλυπτῶν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἄλλα μὲν ἀπόκεινται ἐλεύθερα εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ναοῦ,

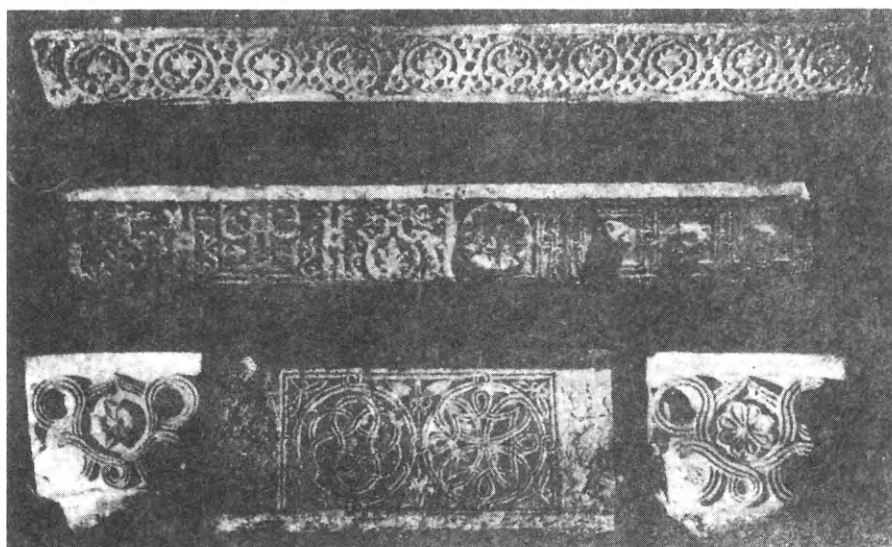
Εἰκ. 1. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ Εὐβοίας.

ἄλλα εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὰς ἐξωτερικὰς αὐτοῦ ὀψεις — ἰδίᾳ τὴν δυτικὴν — ἄλλα εὐρίσκονται ἐσωτερικῶς παρὰ τὸν νάρθηκα καὶ τέλος ἄλλα εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς νέας ἐκκλησίας εὐρισκομένου ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου.

Ἐκ τῶν διακοσμητικῶν αὐτῶν γλυπτῶν τὰ πλεῖστα ἀνήκουσιν εἰς τὸ

¹ Τὰ γλυπτὰ τοῦ ἁγ. Λουκᾶ εἶχον παρατηρηθῇ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1932 ὑπὸ τοῦ κ. Νικ. Καλογεροπούλου, ὅστις ὅμως δὲν τὰ περιέγραψεν εἰς τὴν συνοπτικὴν του ἐκθεσιν, τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν ἐφημερίδα Ἑστία τῆς 10ης Σεπτ. 1932 (ἀρ. φύλλου 13458).

μαρμάρινον τέμπλον τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖον δύναται δι' αὐτῶν ν' ἀποκατασταθῇ σχεδὸν εἰς τὸ ἄρτιον. Πράγματι εἰς μὲν τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ εὐρίσκονται ἐντειχισμένοι ἐσωτερικῶς οἱ κιονίσκοι του, εἰς δὲ τὴν πρόσοψιν καὶ τὸ προαύλιον τεμάχια τῶν θωρακίων καὶ τοῦ ἐπιστυλίου. Καὶ οἱ μὲν κιονίσκοι, ὧν διετηρήθησαν δύο (εἰκ. 1), ἀποτελοῦνται, ὡς συνήθως, κάτω μὲν ἐξ ἀκοσμήτων τετραγώνων πεσσῶν, ὕψους—0.985 μ. καὶ διατομῆς 0.125×0.125 μ., ἄνω δ' ἐξ ὀκταγώνων κιονίσκων, ὕψ. 1.09 μ. Τὸ μάρμαρόν των δὲν εἶναι ἐντελῶς λευκὸν ἀλλ' ὑπέρυθρον καὶ ἐνιαχοῦ ὑποκύανον. Ἄξιον σημειώ-

Εἰκ. 2. Ἄνω: ὑπέρυθρον μικρᾶς θύρας. Κάτω: ἐπιστύλια καὶ κιονόκρανα τοῦ τέμπλου.

σεως εἶναι, ὅτι τρεῖς συνεχόμεναι πλευραὶ τῶν ὀκταγωνικῶν κιονίσκων παρουσιάζουν, περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των, κυκλικὰς ὁπὰς, προωρισμένας ἀναμφιβόλως διὰ τὴν προσήλωσιν μεταλλικῶν σταυρῶν, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐγένετο συνηθέστατα, ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς¹.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς κορμούς τὰ ἐκ χωριστοῦ τεμαχίου μαρμάρινα κιονόκρανά των εἶναι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου· ἔχουσι δὲ ταῦτα σχῆμα κυβικόν, μὲ ἑλαφρὰν πρὸς τὰ κάτω μείωσιν (εἰκ. 2, κάτω) συνενοῦμενα πρὸς τὸν ὀκτάγωνον κιονίσκον διὰ κοίλου, ὀκταγώνου ὑποτραχηλίου. Ἡ πλευρὰ τοῦ ἄβα-

¹ Οὕτω π. χ. εἰς ἓνα τῶν ἀρραβδῶτων κορμῶν τῆς πεντακλίτου βασιλικῆς «Ἀλκίσονος», τῆς Νικοπόλεως, παρατηρεῖται σταυρόσχημον λάξευμα καὶ ὁπαὶ διὰ τὴν προσήλωσιν μεταλλικοῦ σταυροῦ.

κος τῶν κιονοκρανῶν μετρεῖ 0.238, τὸ δὲ ὀλικόν των ὕψος 0.225 μ. Κατὰ ταῦτα τὸ ὀλικὸν ὕψος κορμοῦ καὶ κιονοκρανῶν ἦτο $-0.985+1.09+0.225=2.30$ μ. Αἱ τέσσαρες πλευραὶ τοῦ κιονοκρανῶν διακοσμοῦνται διὰ συμπλέγματος διμερῶν ταινιῶν, αἵτινες κατὰ μὲν τὰς 4 γωνίας ἐκάστης πλευρᾶς, σχηματίζουν μεγάλους, ἰσχυρῶς διατρήτους κύκλους, κατὰ δὲ τὸ μέσον τῆς κάτω πλευρᾶς ἕνα πέμπτον μικρότερον κόμβον. Τὸ κέντρον τοῦ ὅλου συμπλέγματος κατελάμβανεν ὀκτάφυλλος λίαν ἔξεργος ἢ καὶ κοῖλος ρόδαξ. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ κιονοκρανῶν δὲν εἶναι νέος· τὸν ἐπανευρίσκωμεν πράγματι με ἐλαφρὰς παραλλαγὰς εἷς τε τὸ Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος¹ καὶ τὴν Ἀγ. Τριάδα τοῦ Κριεζώτη², ναοὺς ἀμφοτέρους τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

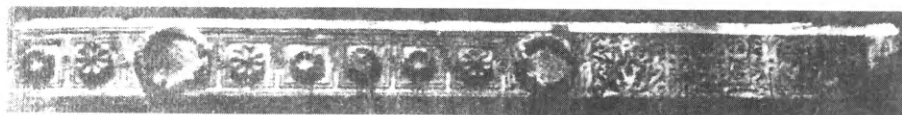
Ἀπὸ τὰ ὑπεράνω τῶν κιόνων ἐπιστυλία διετηρήθησαν δύο τεμάχια· τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 2, ἐν τῷ μέσῳ) κεῖται πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ, τὸ δὲ δεύτερον (Εἰκ. 3) εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὴν ποδιὰν ἐνὸς τῶν παραθύρων τῆς προσόψεως. Ὅτι δὲ πρόκειται περὶ ἐπιστυλίων τέμπλου μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ τομὴ των, ἣτις παρουσιάζει ἐμπρὸς μὲν λοξὴν τμήσιν, ὀπίσω δ' ἐλάττωσιν τοῦ πάχους, ἀλλὰ καὶ αἱ διαστάσεις του καὶ ἰδίᾳ τὸ πλάτος τῆς κάτω πλευρᾶς του (0.28), ὕπερ ταιριάζει πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ἄβακος τῶν κιονοκρανῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔβαινε. Ἄν δὲ ὑπῆρχε καὶ σκιὰ ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἐξ ἐπιστυλίου τέμπλου προελεύσεώς των, ταύτην διαλύει ἡ ἐν τῷ μέσῳ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν³, ὕπαρξις ἀναγλύφου κοσμήματος ἀπαρτιζομένου ἐκ δύο ἐφαπτομένων κύκλων πληρουμένων ἐσωτερικῶς διὰ λημνίσκων ἢ ἄλλων ποικιλοσχημῶν πλεγμάτων (εἰκ. 2, κάτω). Ὡς δὲ εἶναι γνωστόν, τοιαῦτα κοσμήματα ἐλαβεύοντο συνήθως εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν τῶν ἐπιστυλίων κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα, ἅτινα ἦσαν ὁρατά, ἐπειδὴ δὲν ἐτοποθετοῦντο ἐκεῖ εἰκόνες, ὥς ἀργότερον. Τὸ μῆκος τοῦ τεμαχίου τούτου εἶναι 1.26 μ. Ἡ προσθία του κεκλιμένη ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ δύο εἰδῶν κοσμημάτων, ἥτοι ἀριστερᾷ μὲν διὰ «ἠνθισμένων» κουφικῶν, ἐπιπεδογλύφως ἐιργασμένων (εἰκ. 2), δεξιᾷ δὲ διὰ τετραγώνων σχημάτων συμπλεκόμενων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων ζωνῶς ἔξεργα ὁλόσωμα «κομβία». Τὰ δύο ταῦτα εἶδη τῆς διακοσμήσεως χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ μεγάλου κυκλικοῦ διατρήτου «κομβίου», ὅπερ, λόγῳ τοῦ εὐθραύστου του, κατεστράφη (εἰκ. 2) δεικνύον μόνον τὴν ἐσωτερικὴν, ἀδρῶς ἐιργασμένην, κοιλότητά του. Ὁμοίως ἀκριβῶς διαστάσεις ἦτοι ὕψος 0.157 καὶ πρὸ πάντων ὁμοίαν ἀκριβῶς διακόσμησιν παρουσιάζει καὶ τὸ κατὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ νέου ναοῦ ἐντειχισμένον δεύτερον τεμάχιον ἐπιστυλίου, μήκους 1.83 μ. (εἰκ. 3). Φέρει δηλ. καὶ αὐτὸ δεξιᾷ μὲν τὴν ἐξ ἠνθι-

¹ Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901, (πίν. 22).

² Ὁ ρ ἰ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ε' (1939 - 40) σ. 13 εἰκ. 10.

³ Διότι τοῦ δευτέρου ἢ κάτω ἐπιφάνειαν δὲν φαίνεται, λόγῳ τῆς ἐντειχίσσεώς του

σμένων κουφικῶν (coufique fleuri) ἐπιπεδόγλυφον διακόσμησιν, ἣν ἀκολουθεῖ τὸ μέγα διάτρητον «κομβίον» καὶ ἔπειτα σειρὰν τετραγώνων συνδεομένων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων μικρότερα ὁλόσωμα (massifs) «κομβία». Ἐὰν τοποθετήσωμεν τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα ἐπιστύλια τὸ ἐν παρὰ τὸ ἄλλο, θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τὸ σύνολον ἀποβαίνει ἀπολύτως συμμετρικόν ὡς πρὸς τὴν διακόσμησιν (εἰκ. 1). Πράγματι οὕτω εἰς τὰ δύο μὲν ἅκρα παρουσιάζεται ὁμοιον ἀκριβῶς καὶ ἰσόμηκες τὸ κουφικὸν κόσμημα, μεταξὺ δὲ παρεμβάλλονται τρία ἐν ὄλφ μεγάλα διάτρητα κομβία, ὧν ἕκαστον χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ἄλλου διὰ πέντε τετραγώνων, περικλειόντων μικρότερα ὁλόσωμα κομβία. Τὸ ἄθροισμα τῶν μηκῶν τῶν 2 ἐπιστυλίων εἶναι 3.09 μ.

Εἰκ. 3. Ἐτερον τεμάχιον ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

τόση ἄρα πρέπει νὰ ἦτο καὶ ἡ διάμετρος τῆς μέσης ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ ἅκρον τῆς ὁποίας ἦτο τοποθετημένον τὸ τέμπλον. Δοθείσης δὲ τῆς διαμέτρου ταύτης προκύπτει, ὅτι καὶ ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου ἦτο τρία περίπου μέτρα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸν τῶν κιονίσκων, ἡ θέσις τοῦ ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφαιείας τοῦ ἐπιστυλίου κοσμήματος (εἰκ. 2, κάτω) ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν τέσσαρας ἐν συνόλῳ κιονίσκους, ἦτοι δύο ἐν τῷ μέσῳ καὶ δύο κατὰ τ' ἅκρα. Τέλος ἀπὸ τὰ κλείοντα κάτω τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων κενὰ θωράκια ἐν εἶναι ἐντειχισμένον ὑψηλὰ εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ μοῦ ἦτο ἀπρόσιτον εἰς καταμέτρησιν. Κατ' ἐκτίμησιν αἱ διαστάσεις του εἶναι 1.00×0.75 , αἵτινες ταιριάζουν πρὸς τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων κενά. Τὸ θωράκιον λοιπὸν αὐτὸ παρουσιάζει ἐμπρὸς ῥόμβον ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου, περιβάλλοντα δὲ μέγαν πολίφυλλον ῥόδακα. Τὰ μεταξὺ τοῦ ὀρθογωνίου καὶ τοῦ ῥόμβου καταλειπόμενα τρίγωνα πληροῦσιν ἄνω μὲν πτηνά, ἀπὸ τοῦ ῥάμφους τῶν ὁποίων κρέμονται φύλλωμα, κάτω δὲ ῥόδακες ἐξάφυλλοι καὶ παρ' αὐτοὺς πτηνάρια.

Πλὴν τῶν γλυπτῶν τοῦ τέμπλου εὗρίσκονται εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἐντειχισμένα δύο λοξότμητοι ταινίαί ὕψους 0.09 μ. Ἀμφότεραι κοσμοῦνται δι' ὥραίου ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος ἐκ πολλαπλῶς ἀναδιπλουμένων ἀνθεμίων (εἰκ. 2, ἄνω). Τὸ μῆκος τῆς μὲν ἐπὶ τῆς προσόψεως ἐντειχισμένης ταινίας εἶναι 1.03 μ. τῆς δ' ἐν τῷ ἐσωτερικῷ 0.965. Εἰς τὸ ἔτερον τῶν ἁκρῶν τοῦ κοσμήματος ὑπάρχει ἀνάγλυφος γρύψ. Τὰ δύο ταῦτα τεμάχια προέρχονται πιθανώτατα ἐξ ὑπερθύρων ἐσωτερικῶν θυρῶν—ὡς αἱ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἄγουσαι τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ τῆς Γοργοε-

πηκόου¹—ἡ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος² ἢ καὶ ἐκ ποδεῶν παραθύρων.

Τόσον τὰ διακοσμητικὰ θέματα ὅσον καὶ ἡ λεπτοτάτη καὶ ἐπιμελής ἐργασία τῶν γλυπτῶν τάσσουν εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ἡ μεγάλη ὁμοιότης των πρὸς τὰ ἀντίστοιχα μέλη τοῦ τέμπλου τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ἤδη ὑπ' ἄλλων³ ἐξενεχθεῖσαν γνώμην, ὅτι τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ τῆς Εὐβοίας μιμοῦνται ἢ καὶ εἶναι ἔργα τῶν ἰδίων τεχνιτῶν, οἵτινες ἐλάξευσαν καὶ τὸ τέμπλον τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ τῆς Φωκίδος. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Εὐβοίας τοῦ 11^{ου} αἰ. παρατηροῦνται τὰ αὐτὰ θέματα (δρᾷ ἀνωτέρω σ. 134) καὶ ἡ αὐτὴ λίαν ἐπιμελής ἐργασία, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἐπιβεβλημένη ἡ παραδοχὴ τῆς ἀντιγραφῆς των ἐκ τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ. Οἱ πλάνητες βυζαντινοὶ λιθοξόοι θὰ ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν ὠρισμένον ἀριθμὸν προτύπων, τὰ ὅποια θὰ ἐπρομηθεύοντο συνήθως ἐκ τῆς πρωτευούσης, ταῦτα δὲ θὰ ἐφήρμοζον ἀναλόγως εἰς τοὺς διαφόρους ναοὺς, οὓς ἐκαλοῦντο νὰ διακοσμήσουν.

Εἰκ. 4. Θωράκιον τέμπλου.

Ἐπ' αὐτὰ τετράγωνα σχηματιζόμενα διὰ τριμεροῦς ταινίας καὶ συμπλεκόμενα

Ἐν ἄλλο γλυπτὸν μὲ διακόσμησιν συγγενῇ πρὸς τὴν τῶν ἐπιστυλίων εὐρίσκεται ἐντειχισμένον εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κόγχης τῆς νέας ἐκκλησίας. Εἶναι δὲ τοῦτο στενόμηκες, ὀρθογώνιον θωράκιον (εἰκ. 4), διαστάσεων 0.30×0.935⁴ μ., προερχόμενον πιθανώτατα ἐκ τοῦ τέμπλου τῶν πλαγίων κλιτῶν⁵ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Ὡς διακόσμησιν φέρει τὸ θωράκιον τοῦτο κάτω μὲν, ἐγγεγραμμένα ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, τρία

¹ K. Michel-A. Struck, Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens, Ath. Mitt. 1906 σελ. XX καὶ σ. 286.

² Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ε' (1948-49) σ. 70 εἰκ. 21 μὲ τὸ αὐτὸ καὶ ἐνταῦθα κόσμημα.

³ Ν. Καλογερόπουλος, ἐνθ' ἀνωτέρω.

⁴ Τὸ πάχος του, λόγῳ τῆς ἐντειχίσεως δὲν δύναται νὰ μετρηθῇ.

⁵ Τοιαῦτα στενομήκη θωράκια συναντῶμεν συχνὰ ὡς τέμπλα βυζαντινῶν ναῶν, ὡς π.χ. εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Λοκρίδος (Ὁρλάνδος, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 5 (1929) σ. 365 εἰκ. 16) τὴν Ἀγ. Τριάδα τοῦ Κριεζώτου παρὰ τὰ Ψαχνὰ (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Ε' σ. 14 εἰκ. 11) κλπ.

διὰ κόμβων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ περιβάλλον πλαίσιον. Εἰς ἕκαστον τῶν τετραγώνων εἶναι ἐγγεγραμμένος κύκλος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι γεγλυμένον κόσμημα καὶ δὴ εἰς μὲν τὸν κάτω ρόδαξ εἰς δὲ τὸν μέσον σταυρὸς καὶ εἰς τὸν ἄνω τετράφυλλον (εἰκ. 4). Τὸ σύμπλεγμα τῶν τριῶν τετραγώνων στέφεται ἄνω ὑπὸ ταινίας, 0.165 μ., κοσμουμένης διὰ πυκνοῦ, ἐπίπεδογλύφου κουφικοῦ «ἡνθισμένου» κοσμήματος, ἀναλόγου πρὸς τὸ τῶν ἐπιστυλίων. Λόγῳ τῆς ἐπιμελοῦς ἐργασίας του καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ θεμάτων τὸ θωράκιον ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα.

Εἰκ. 5. Πεσσίσκοι τέμπλου.

Πλὴν τῶν περιγραφέντων γλυπτῶν, τὰ ὅποια, ὡς εἵπομεν, ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς τὸν παλαιὸν Ὁσ. Λουκᾶν, ὑπάρχουσι καὶ τινα ἄλλα προερχόμενα ἐξ ἄλλων βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς καὶ χρησιμοποιηθέντα ἐκ νέου ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικὸν εἴτε εἰς τὴν νέαν ἐκκλησίαν εἴτε εἰς τὸν κατὰ τὰ τέλη τῆς τουρκοκρατίας ἀνεγερθέντα ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, τὸν κείμενον εὐθὺς ὀπισθεν τοῦ ἱεροῦ τοῦ νέου Ἀγ. Λουκᾶ. Ἐν τούτων εἶναι ἐντεχισμένον εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς νέας ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ δὲ τὸ κάτω τμήμα τετραγώνου πεσσίσκου τέμπλου, διαστάσεων 0.14X0.14 καὶ μεγίστου σωζομένου μήκους 0.54 (εἰκ. 5 δεξιᾷ). Ὁ πεσσίσκος οὗτος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἐξετασθέντας τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ, ἔχει τὴν ἐξωτερικὴν του ἐπιφάνειαν κατάκοσμον ἐκ διπλοῦ κυματιστοῦ ἐλικοφύλλου, εἰργασμένου ἐπίπεδογλύφως, εἰς δὲ τὸ ἄνω του μέρος φέρει ἐγχάρακτον τὸν διπλοῦν σταυρὸν τῆς σταυρωσεως καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν συντετμημένην ἐπιγραφὴν IC—X.

Ἄλλος πάλιν πεσσίσκος τέμπλου, μὲ πολὺ μεγαλύτερον πλάτος πλευρᾶς (0.197) σωζόμενος εἰς μῆκος 0.435 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς του, (εἰκ. 5 ἀριστερᾷ) ἀποτελεῖ σήμερον τμῆμα τῆς παραστάδος τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Φέρει καὶ αὐτὸς εἰς τὴν προσθίαν του ἐπιφάνειαν ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα συνιστάμενον ἐκ κύκλων συμπλεκομένων πρὸς ἐλικόφυλλα καὶ περιβαλλόντων ἄλλου μὲν ἀγκιστρωτὸν σταυρὸν ἄλλου δὲ δύο διασταυρούμενα ἰσοσκελῆ τρίγωνα (εἰκ. 5 ἀριστερᾷ). Εἰς τὸ ἄνω του μέρος ἐλαξεύθη καὶ ἐδῶ,

Εἰκ. 6. Γλυπτὸν ἐντεχισμένον ὑπὲρ τὴν Δ. θύραν τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου.

ἐντὸς ἡμικυκλίου, σταυρὸς μετὰ φύλλων ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή IC - XC (Ἰησοῦς Χριστός).

Τέλος ὡς ὑπέρθυρον τῆς αὐτῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ἐτοποθετήθη κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ναοῦ, τὸ παραπλευρῶς εἰκονιζόμενον ἀρίστης ἐργασίας καὶ συνθέσεως μαρμάρινον βυζαντινὸν ἀνάγλυφον (εἰκ. 6). Τὸ κύριον θέμα του ἀποτελεῖ ὁ ἐν τῷ μέσῳ μέγας σταυρὸς, ὅστις βαίνει ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως, ἑκατέρωθεν τῆς ὁποίας ἐκφύεται ἀνὰ εἰς ἐλικοειδῶς ἀνελίσσόμενος, φυλλοφόρος βλαστός, ἐν ᾧ τὰ δύο ἄνω κενὰ διαμερίσματα κοσμοῦσιν ἑξεργοὶ ρόδακες. Χάριν μεγαλυτέρας ἐξάρσεώς του ὁ σταυρὸς ἐτοποθετήθη κάτωθεν ζωηρῶς ἑξέργου, ἡμικυκλικοῦ τόξου, κοιλοκύρτου διατομῆς, ὅπερ ἐστηρίχθη ἑκατέρωθεν ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, φερόντων ἐν

τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των τὰς καὶ ἄλλοθεν γνωστὰς συνδετικὰς ταινίας (ἄμματα). Ἡ ὅλη σύνθεσις, κλείεται ἄνω ὀρθογωνιζομένη δι' ὀριζοντίου λοξο-
τμήτου γείσου.

Ἰδιαιτέρως λεπτὴ καὶ προσεκτικὴ εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν κιονοκρα-
νων, τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου καὶ τοῦ ὀριζοντίου γείσου δι' ἀκανθοειδῶν
ἀνθεμίων, ἐγγραφομένων ἐντὸς ἡμιελλειψοειδῶν τοξυλλίων. Τὸ ἐξωρράχιον
μάλιστα τοῦ ἡμικυκλίου κοσμεῖται προσθέτως καὶ δι' ὠραίου ἀστραγάλου
(εἰκ. 6).

Ποῖος ἦτο ὁ ἀρχικὸς προορισμὸς τοῦ εὐμεγέθους αὐτοῦ γλυπτοῦ δὲν
γνωρίζω. Πάντως ἡ ἐργασία του καὶ πρὸ πάντων ἡ κλῖμαξ τῆς διακοσμῆσεώς του
μὲ προάγουσι νὰ τὸ τοποθετήσω μᾶλλον εἰς τὸν 14^{ον} αἰῶνα.

ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Αἱ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ ἐντειχισμέναι μαρμάριναι ἐπιγραφαὶ
εἶναι τέσσαρες τὸν ἀριθμόν, αἱ πλεῖσται δ' ἔλλειπεις. Τρεῖς ἐξ αὐτῶν ἐδημο-
σιεύθησαν, ἥδη ἀπὸ τοῦ 1880, ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Μ. Ὀσίου Λουκᾶ τῆς
Φωκίδος Γ. Κρέμου¹, ὅστις ὅμως δὲν εἶδεν αὐτὰς αὐτοπροσώπως, ἀλλὰ
παρέλαβε τὸ κείμενόν των ἐκ σημειώσεως εὐρισκομένης, ὡς λέγει, «μεταξὺ
τῶν ἐγγράφων» τῆς μονῆς Ὀσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος. Φέρει δ' ἡ σημειώ-
σις αὕτη τὴν ἐξῆς ἐπικεφαλίδα: «Τὰ εὐρεθέντα ἐπιγράμματα εἰς τὸν ποτε
περικαλλῆ ναὸν τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ τοῦ ἐν τῇ ὁμωνύμῳ κώμῃ τῇ ἐν τῇ νήσῳ
Εὐρίπῳ» (= Εὐβοίᾳ). Περαιτέρω ἡ «σημείωσις» παραθέτει τὸ κείμενον τριῶν
ἐκ τῶν καὶ σήμερον σωζομένων ἐπιγραφῶν, ἀναγράφουσα καὶ τὴν θέσιν, ἣν
ἐκάστη ἐξ αὐτῶν κατεῖχεν εἰς τὸν παλαιὸν ναόν. Προσθέτει δὲ μάλιστα ἡ
σημείωσις καὶ τὸ κείμενον δύο ἄλλων, μὴ σωζομένων σήμερον ἐπιγραφῶν,
ἐν ᾧ περιέργως δὲν ἀναφέρει ἄλλην ἐπιγραφὴν, ἐντειχισμένην σήμερον εἰς
τὸν νέον ναόν, ἣς τὸ κείμενον παρέχομεν κατωτέρω.

Κατὰ ταῦτα ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐκ τοῦ παλαιοῦ Ἀγ. Λουκᾶ ἐπι-
γραφῶν ἀνέρχεται εἰς 6, ἅς καὶ θὰ ἐξετάσωμεν.

Ἐκ τῶν δύο μὴ σωζομένων σήμερον ἐπιγραφῶν, ἡ μία, ἔμμετρος προ-
φανῶς, εὐρίσκετο, κατὰ τὴν «σημείωσιν» ἐπὶ τῆς ἱερᾶς τραπεζῆς. Ἴδου τὸ
κείμενον αὐτῆς, ὡς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Κρέμου

«... ουκᾶ τοῦ παμμάκαρος τοῦ πλ' Ἀγίου
μέμνησο πρὸς κύριον τοῦ σοῦ ποιμνίου»

¹ Φωκικά, Ἀθῆναι 1880 τ. Β' σ. 240.

Ἡ δευτέρα εἶναι χαραγμένη «ἐπὶ τῆς προσαυλίου μονολίθου φλοιᾶς» καὶ εἶχεν ὡς ἐξῆς:

... ΙΣΑΙΟΒΩΜΟΝ
ΟΣΕΣ'Ι'ΑΙΑΕΙ

(Εἰκασία Κρέμου)

Ἴσα Ἰώβω μοναχῷ

ὅς ἔσται αἰΐ*

Εἶναι προφανές, ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου χαραγμένη ἐπιγραφή αὐτὴ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸν χριστιανικὸν ναόν, πολλῶ δὲ μᾶλλον πρὸς μοναχόν τινα Ἰώβ(ον)! Ἀφορᾷ ἀπλῶς εἰς τὴν ἰδρυσιν ἀρχαίου βωμοῦ, καὶ εἶναι λυπηρὸν ὅτι ἔκτοτε ἐξηφανίσθη, ἀφοῦ δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸ Corpus τῶν ἀρχαίων ἐπιγραφῶν τῆς Εὐβοίας.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς ὑπολοίπους τρεῖς ἐπιγραφὰς τῆς «σημειώσεως» δηλ. τὰς καὶ σήμερον σωζομένας, ἐξ αὐτῶν δύο μὲν ἦσαν ἐντειχισμένοι εἰς τὴν «ἔξωθεν τοῦ βήματος κυκλοφέρειαν», ἡ δὲ τρίτη «εἰς τὰ ἐγκρημνίσματα».

Ὁ Κρέμος δὲν χρονολογεῖ δυστυχῶς τὴν «σημείωσιν», εἶναι ὅμως πρόδηλον, ὅτι αὕτη εἶναι προγενεστέρα τῆς οἰκοδομῆς τοῦ νέου Ἀγ. Λουκᾶ, ἥτοι τοῦ 1874. Μᾶς εἶναι πάντως πολῦτιμος· διότι μᾶς παρέχει ἐμμέσως καὶ τινὰς πληροφορίας, περὶ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Οὕτω ἐν πρώτοις χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς «περικαλλή», πράγμα τὸ ὁποῖον ὑποδεικνύει ἐν μέρει καὶ ἡ ἐξετασθεῖσα λαμπρὰ αὐτοῦ γλυπτικὴ διακόσμησης. Ἐπειτα ἀναφέρει, ὅτι δύο ἐκ τῶν σωζομένων σήμερον ἐπιγραφῶν ἦσαν ἐντειχισμένοι, «εἰς τὴν ἔξωθεν τοῦ βήματος κυκλοφέρειαν» τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Ἐχὼν τις ὑπ' ὄψιν τὴν λέξιν «κυκλοφέρειαν» θὰ ἠδύνατο νὰ συναγάγῃ, ὅτι ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἦτο ἡμικυκλική· ἐπειδὴ ὅμως ἀμφότεραι αἱ σχετικαὶ ἐπιγραφαὶ εἶναι χαραγμέναι ἐπὶ εὐθυγράμμων καὶ οὐχὶ καμπύλων μαρμάρων, θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν «κυκλοφέρειαν» αἱ δηλοῦσαι τὴν ὁμοιάζουσαν ἐξωτερικῶς¹ πρὸς ἡμικύκλιον τρίπλευρον ἀψίδα ἱεροῦ, οἷα συνηθίζετο εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς ἀπὸ τοῦ 11^{ου} ἰδίᾳ αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν. Εἶναι δ' ἀμφότεραι αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται σύγχρονοι πρὸς τὸν παλαιὸν ναόν, ἀναφερόμεναι εἰς αὐτὸν καὶ οὔχι εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ τῆς Φωκίδος, ὡς ἐδέχθησαν ὁ τε κ. Ν. Καλογερόπουλος² καὶ ὁ ἀρχιμανδρίτης Χριστόφ. Ζώνας³. Συχνάκις

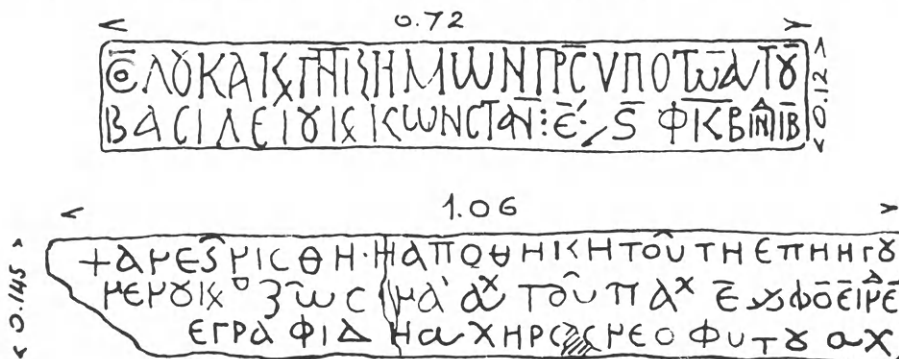
¹ Ἐφημερίς Ἑστία τῆς 10ης Σεπτεμβρίου 1932 (ἀρ. φύλλου 13458).

² Βίος καὶ Πολιτεία... τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματοργοῦ Λουκᾶ τοῦ Νέου, ἐν Ἀθήναις [1935] σ. 74.

³ Ἀτόπως καθ' ἡμᾶς δέχεται ὁ Ζώνας (ἐ.ἀ. σ. 71), ὅτι αἱ ὑπ' ὄψιν ἐπιγραφαὶ εὐρίσκοντο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ καὶ ἴσως ἀνωθεν τῆς ὥραιας πύλης. Αἱ μαρμάριναι κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐντειχίζοντο κατὰ κανόνα εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους. Ὅρα σχετικῶς τὴν ἐπομένην σημείωσιν.

ἄλλως τε κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐντετιχίζοντο εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν ναῶν¹ εἴτε κατὰ τὴν πρόσοψιν αὐτῶν εἴτε καὶ παρὰ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ των. Τέλος ἡ πληροφορία τῆς «σημειώσεως», ὅτι ἡ 4η ἐπιγραφή εὐρίσκετο εἰς τὰ «ἐγκρημνίσματα» ἐπικυρώνει τὰς πληροφορίες τῶν γερόντων τοῦ χωρίου Ἀγ. Λουκά, ὅτι ὁ παλαιὸς ναός, ἦτο ἤδη ἐν μέρει ἡρειπωμένος², ἐκτὸς ἂν πρόκειται περὶ κρημνισμένων βοθηθικῶν τοῦ ναοῦ ἢ ἄλλων γειτονικῶν κτισμάτων.

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κειμένου τῶν τεσσάρων σφισμένων ἐπιγραφῶν, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς σπουδαιοτέρας, τῆς ὑπ' ἀρ. 1 (εἰκ. 7). Αὕτη

Εἰκ. 7. Πανομοιότυπα τῶν ὑπ' ἀριθμ. 1 καὶ 2 ἐπιγραφῶν.

χαραγμένη ἐπὶ ὑποκυάνου μαρμάρου καὶ προδήλως ἐλλειπτῆς ἐκατέρωθεν, ἔχει διαστάσεις 0.72×0.12 (εἰκ. 7). Τὸ κείμενόν της ἐδημοσιεύθη, ὡς εἴπομεν, τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Κρέμου τὸ 1880, ἔπειτα δέ, τὸ 1932, ὑπὸ τοῦ κ. Ν. Καλογεροπούλου³ μετὰ πανομοιότυπου αὐτῆς καὶ τέλος τὸ 1935 ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Χριστοφόρου Ζώνα⁴. Ἴδου πῶς μεταγράφεται τὸ μετὰ πολλῶν συντηρήσεων ἐν λόγῳ κείμενόν της:

.... Ὁσ(ίου) Λουκά κ(αὶ) πν(ευμα)τικ(οῦ) ἡμῶν π(ατ)ρ(ὸ)ς ὑπὸ τῶν αὐτοῦ...
.... Βασιλείου κ(αὶ) Κωνσταντ(ίνου) ἔ(τους) 5 ΦΚΒ' Ἰνδ(ικτιῶνος) ιβ'

Τὸ ἐν τέλει ἀναγραφόμενον ἔτος 5φκβ' μετεγράφη ὑπὸ τοῦ συντάξαντος τὴν «σημείωσιν» ἐσφαλμένως· διότι τὸ σαφέστατον ἀρχικὸν τῆς χρονολογίας γράμμα

¹ Ἀναφέρω προχείρως τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς (J. Strzygowski, Byz. Zeitschr. 3, (1893) σ. 7-9. Μαρ. Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 εἰκ. 87-89), τὸν ἐν Ἀθήναις ναὸν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Ξυγγόπουλος, Εὐρετήριο Μεσαιωνικῶν μνημείων τ. Β' σ. 73), τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκίων (Diehl-Le Tourneau-Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 σ. 168) κλπ.

² Ὅρα ἀνωτέρω σ. 131 καὶ Χρ. Ζώναν ἔ.δ. σ. 72.

³ Ἐφημ. «Ἐστία» τῆς 10ης Σεπτεμβρίου 1932 ἀρ. φύλλου 19458.

⁴ Βίος ὁσ. Λουκά σ. 72.

Τ' εξέλαβεν οὗτος ὡς Ζ', ἐντεῦθεν ὡς ἔτος κτίσεως τοῦ ναοῦ προέκρινε τὸ 1514, ἐν ᾧ τὸ πραγματικὸν εἶναι 1014. Ἐσφαλμένην ἐπίσης ἀντέγραψεν ἡ « σημείωσις » καὶ τὴν ἰνδικτιῶνα (β) ἀντὶ τῆς πραγματικῆς ιβ'. Τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσιν παρέσχε πρῶτος ὁ κ. Ν. Καλογερόπουλος καὶ μετ' αὐτὸν ὁ ἀρχιμ. Χρ. Ζώνας. Διαφωνῶ ὅμως πρὸς τὸν πρῶτον σχετικῶς πρὸς τὰ συμπεράσματα, τὰ ὅποια συνήγαγεν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, πρὸς τινὰ τῶν ὁποίων ἄλλως τε διεφώνησεν ἤδη καὶ ὁ Χρυσ. Ζώνας. Ἴδου δὲ ποῖα εἶναι τὰ συμπεράσματα ταῦτα : 1) «Ὅτι οἱ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενοι Βασίλειος καὶ Κωνσταντῖνος εἶναι οἱ κτήτορες τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ Εὐβοίας καὶ δὴ — λόγῳ τῆς χρονολογίας 1014, ἣν φέρει ἡ ἐπιγραφή — αὐτοὶ οὗτοι οἱ συναυτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου Βασίλειος ὁ Β' ὁ Βουλγαροκτόνος καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Κωνσταντῖνος ὁ Η' ». 2) «Ὅτι τὸν Ὁσ. Λουκᾶν Εὐβοίας ἔκτισεν, ὁ Βουλγαροκτόνος τὸ 1014 ἐπέτειον τῆς μάχης τοῦ Σπερχειοῦ, καθ' ἣν ἐνίκησε τοὺς Βουλγάρους καὶ 3) ὅτι «οἱ αὐτοὶ συναυτοκράτορες ἔκτισαν κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, καὶ ἀλλαχοῦ ναὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὁσίου Λουκᾶ », ὁ δὲ ναὸς οὗτος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ καθολικὸν τῆς ἐπὶ τοῦ Ἑλικῶνος περιουμὸν μονῆς.

Τὰ συμπεράσματα τοῦ κ. Καλογεροπούλου — ἰδίᾳ δὲ τὸ τελευταῖον — ἐδέχθη καὶ προσεπιάθησε νὰ στηρίξῃ δι' ἰδίων σκέψεων καὶ ἐπιχειρημάτων καὶ ὁ τέως γυμνασιάρχης καὶ ἤδη μακαρίτης Ι. Α. Γιαννοῦτσος¹. Οὗτος συνεδύασε τὰ ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς παρεχόμενα στοιχεῖα πρὸς δύο πηγάς, ἀναφερομένας ὑπὸ τοῦ Κρέμου², ἀλλὰ θεωρουμένας ὑπ' ἐκείνου ὡς ἀναξιόπιστους. Κατὰ τὰς ἐν λόγῳ πηγὰς τὸν ναὸν τοῦ ὁσ. Λουκᾶ τῆς Φωκίδος ἔκτισεν ὁ πατὴρ Βασιλείου τοῦ Β' καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Η', Ρωμανὸς ὁ Β' « ἐξ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν ἅγιον (Λουκᾶν) διὰ τὴν προφητείαν, ἣν οὗτος 20 ἔτη πρὸ τῆς ἀνακτίσεως τῆς Κρήτης προεῖπεν, εἰπὼν : Ρωμανὸς Κρήτην χειροῦται, οὐχ' οὗτος (δηλ. ὁ Α', ὁ Λακαπηνὸς) ἀλλ' ἕτερος (δηλ. ὁ Β') ». Τὸν ναὸν λοιπὸν τῆς Φωκίδος, κατὰ τὸν Γιαννοῦτσον, θὰ ἤρχισε μὲν Ρωμανὸς ὁ Β', θὰ ἐσυνέχισε δὲ καὶ ἐπεράτωσε, μετὰ τινος διακοπᾶς, ὁ υἱὸς του Βασίλειος ὁ Β' ὁ Βουλγαροκτόνος, ὅστις, μιμούμενος τὸ παράδειγμα τοῦ πατρὸς του, θὰ ἔκτισε, μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου τοῦ Η', καὶ τὸν ναὸν τὸ Ἀλιβέρι περικαλλῆ ναὸν τοῦ προστάτου τῆς οἰκογενείας αὐτῶν ὁσ. Λουκᾶ.

Τρεῖς ἔτη ἀργότερον, ἤτοι τὸ 1935, ὁ Χριστόφορος Ζώνας, ἐκδόσας νεοελληνικὴν μετάφρασιν τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Νέου, ἐσχολίασεν ἐν τέλει καὶ τὴν ἡμετέραν ἐπιγραφὴν καὶ κατέληξε δι' ἄλλων σκέψεων εἰς ὃ συμπέρασμα καὶ ὁ Γιαννοῦτσος, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ὁσ. Λουκᾶς τῆς Φωκίδος θὰ

¹ Ἐφημερὶς Πρωΐα τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1933. Ἀριθμ. φύλλου 2515.

² Φωκικά τ. Α' σ. ιβ' - ιζ' ὑπὸ στοιχεῖα Σ' «περίληψις ἐπιτακτικῆ» καὶ ζ' «ἱστορικὸν τοῦ ὁσ. Λουκᾶ».

ἐπερατώθη ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου «μετὰ τὴν τελικὴν νίκην, ἣν ἐπέτυχε τὸ 1014, παρὰ τὰ στενὰ τῆς Κρέσνας¹, κατὰ τοῦ τρομεροῦ ἀντιπάλου του, ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ». Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν ὅσιον Λουκᾶν τῆς Εὐβοίας ὁ Ζώνας διερωτᾷται δικαίως (σ. 72) τί ἱστορικὸν γεγονός συνέβη εἰς τὸν χρόνον αὐτόν, ἵνα ἰδρῦσωσιν οἱ δύο συναυτοκράτορες ναὸν καὶ δὴ περικαλλῆ; Ἐὰν ἤθελον νὰ διαιωνίσωσι τὴν μάχην τοῦ Σπερχειοῦ ἢ τοῦ Δεμίρ Ἰσάρ ὥφειλον νὰ ἰδρῦσωσι τοῦτον εἰς τὸ Ζητοῦνι (Λαμίαν) ἢ εἰς Δεμίρ Ἰσάρ ἢ εἰς τὰς Ἀθήνας ἢ ὅπουδὴποτε ἄλλου, οὐχὶ ὅμως ἐνταῦθα». Καὶ προσθέτει (σ. 72) «αἱ ἐπιγραφαὶ δὲν μᾶς λέγουσιν περὶ αὐτοκρατόρων Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου πᾶσα δὲ συμπλήρωσις αὐτῶν εἶναι βεβιασμένη καὶ αὐθαίρετος». Καταλήγει δ' ἐν τέλει ὁ Ζώνας εἰς τὴν ἐξῆς γνώμην (σ. 73). ὅτι «ὁ καταρρεύσας ναός, ἐξ οὗ ἐλήφθησαν αἱ ἐν λόγῳ ἐπιγραφαί, ἦτο ἵδρυμα τοῦ 12ου ἢ 13ου αἰῶνος ὑπὸ ἀποίκων μοναχῶν τῆς μονῆς ὅς. Λουκᾶ (Φωκίδος). Οἱ μοναχοὶ οὗτοι ἐγκαθιστάμενοι κατὰ τὴν ἐρήμωσιν τῆς μεγάλης μονῆς εἰς διάφορα μέρη ἔιδρυσαν ἐνταῦθα (παρὰ τὸ Ἀλιβέρι) τὸν ἱερὸν ναὸν τοῦ ὅς. Λουκᾶ, τοῦ πνευματικοῦ αὐτῶν πατρὸς, θεωρήσαντες αὐτὸν ὡς συνέχειαν τοῦ ἐν τῷ Στειρίῳ ἀρχικοῦ του ναοῦ, τοῦ ἰδρυθέντος ὑπὸ Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου ἐν ἔτει 1014. Ὡστε, κατὰ τὸν Ζώναν, τὸ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μας ἀναγραφόμενον ἔτος 1014 ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς τὸ ἐν Εὐβοίᾳ μετόχιον, ἀλλ' εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν τοῦ ὁσίου, τοῦ ἐν Φωκίδι «καὶ ἔγραψαν τοῦτο ἵνα δώσωσι μεῖζονα (sic) κύρος εἰς τὴν νέαν ταύτην μοναχικὴν ἀποικίαν». «Ἐὰν ὅμως» λέγει περαιτέρω (σ. 74), «ἡ ἐπιγραφὴ ἀφορᾷ τὴν ἵδρυσιν τοῦ παρὰ τὸ Ἀλιβέριον ναοῦ, τότε ὑπὸ τὰ ὀνόματα Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου δέον νὰ θεωρηθῶσιν οἱ γλύπται, οἵτινες ἐφιλοτέχνησαν τὸν γλυπτικὸν διάκοσμον τοῦ παλαιοῦ Ἀγ. Λουκᾶ.

Κατὰ τὴν γνώμην μου 1ον) ἡ ἐξεταζομένη ἐπιγραφὴ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν μονὴν ὅς. Λουκᾶ Φωκίδος ἀλλ' εἰς τὸ ἐν Εὐβοίᾳ ὁμώνυμον μετόχιον αὐτῆς· διότι οὐδαμόθεν προκύπτει σχέσις τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς πρὸς τὴν μεγάλην μονήν. 2ον) Ἡ χρονολογία 1014, ἣν παρέχει ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφὴ, ἀφορᾷ εἰς τὴν κτίσιν τοῦ ἐν Εὐβοίᾳ μετοχίου, ἀφ' οὗ πρὸς ταύτην ἄριστα συμβιβάζονται καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ τεχντροπία καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ ἀνωτέρω ἐξετασθέντος γλυπτικοῦ διακόσμου. Ὡς δὲ ἤδη ἐλέχθη (σ. 134) ὁ διάκοσμος οὗτος μιμεῖται ἐν πολλοῖς τὸν τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ² τοῦ ὅς. Λουκᾶ

¹ Τὸ ἔτος 1014 συμπίπτει πράγματι πρὸς τὸ ἔτος τῆς κατὰ τῶν Βουλγάρων νίκης τοῦ Βασιλείου παρὰ τὴν Κρέσναν (Δεμίρ-Ἰσάρ, τὸ Κλειδίον τῶν Βυζαντικῶν) καὶ οὐχὶ τοῦ Σπερχειοῦ, ὡς ἔγραψεν ὁ κ. Καλογερόπουλος. Ἡ μάχη τοῦ Σπερχειοῦ ἐκερδήθη τὸ 996 ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Οὐρανῶ. Πρβλ. Κωνστ. Ἀμάντου, Ἱστορ. Βυζαντινοῦ Κράτους τ. 2 (1947) σ. 174.

² Ὁ Ζώνας (ἐ. ἀ. σ. 74) γράφει, ὅτι τὰ γλυπτὰ τοῦ ἁγ. Λουκᾶ τῆς Εὐβοίας «ὁμοιάζουν σχεδὸν ὅλα πρὸς τὰ γλυπτὰ τοῦ ἐτέρου ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ

τῆς Φωκίδος, ἴσως δὲ μάλιστα νὰ προέρχεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἰδίους τεχνίτας. Τούτου τεθέντος ὁ ναὸς τῆς Φωκίδος θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ κατ' ὀλίγα μόνον ἔτι προγενέστερος τοῦ τῆς Εὐβοίας (περὶ τὸ 1010), καὶ δύναται ἐπομένως νὰ θεωρηθῇ ὡς περατωθεὶς ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Β', τοῦ Βουλγαροκτόνου. ὅν οἱ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενοι Βασίλειος καὶ Κωνσταντῖνος εἶναι οἱ κτίτορες τοῦ μετοχίου τῆς Εὐβοίας οὐχὶ ὅμως ἀπαραιτήτως καὶ οἱ συναυτοκράτορες, υἱοὶ τοῦ Ρωμανοῦ· διότι ἐὰν ἦσαν ἐκεῖνοι θὰ ἔπρεπεν τὰ ὀνόματά των νὰ συνοδεύωνται ἢ ὑπὸ τοῦ τίτλου των ἢ ὑπὸ ἐγκωμιαστικοῦ τινος ἐπιθέτου, ἐν ᾧ τοῦναντίον ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος χαρακτηρίζονται ὑπὸ τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς ἀπλῶς πνευματικά τέκνα τοῦ ὁσ. Λουκά. Θὰ πρόκειται λοιπὸν μᾶλλον περὶ μοναχῶν, ἀποίκων τῆς μεγάλης μονῆς, παρὰ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Γιαννούτσου, προσπαθήσαντος ν' ἀποδείξῃ τοὺς δύο συναυτοκράτορας πνευματικά τέκνα τοῦ ὁσ. Λουκά. Οὔτε δὲ καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθώμεν—μόνον λόγῳ τῆς συμπτώσεως τοῦ ἔτους—ὅτι τὸ ἐν Εὐβοίᾳ μετόχιον ἐκτίσθη εἰς ἀνάμνησιν τοῦ παρὰ τὴν Κρέσναν (γρ. Κλειδίον) νίκης τοῦ Βασιλείου. Ὁ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι κτισθεὶς νέος ναὸς τοῦ ὁσ. Λουκά ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἐν ἐπὶ πλέον δείγμα τοῦ μεγάλου σεβασμοῦ, τοῦ ὁποίου ἀπέλαυεν ὁ ὁσος Λουκάς καὶ ἐν ὅσῳ ἔζη καὶ εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του ὑπὸ σύμπαντος τοῦ λαοῦ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, μάλιστα δὲ τῶν φοιτητῶν καὶ διαδόχων του.

Ἐπιγραφὴ 2. (εἰκ. 7). Αὕτη, διαστάσεων 1,06×0,145 εἶναι σήμερον ἐντειχισμένη εἰς τὸ παράθυρον τῆς προθέσεως τοῦ νέου ναοῦ. Ὅταν ἐχαράχθη θὰ εἶχεν ἐντειχισθῇ ἐπὶ ἀποθήκης τινὸς τοῦ μετοχίου(;) τοῦ ὁσ. Λουκά· διότι εἰς ἀνακαίνισιν ἀποθήκης ἀναφέρεται. Ἰδοὺ τὸ κείμενον αὐτῆς ἐν μεταγραφῇ:

† Ἀνεκ(αι)νίσθη ἡ ἀποθήκη τούτη ἐπὶ ἡγου|μένου Κ(υροῦ)

Ζωσιμᾶ [καὶ] αχ (=μοναχοῦ) τοῦ Παχ(ωμίον) ἔ(τους) 5' φοέ ἰνδ(ικτιῶνος) ε'

Ἐγράφη διὰ χηρὸς Νεοφύτου αχ' (=μοναχοῦ)

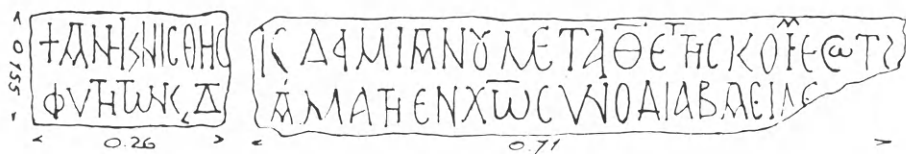
Συμφώνως πρὸς τὴν ἐν τῷ 2ῳ στίχῳ χρονολογίαν, ἡ ἀνακαίνισις τῆς ἀποθήκης ἔγινε κατὰ τὸ ἔτος 5' φοέ ἥτοι 6575 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ὅπερ συμπίπτει πράγματι πρὸς ε' ἰνδικτιῶνα, ἀντιστοιχεῖ δὲ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ ἔτος 1067. Τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν ἀναφέρει καὶ ὁ Καλογερόπουλος (ἔ.δ) οὗτος ὅμως, μὴ ἀντιληφθεὶς ὅτι ἡ χρονολογία ἀνεγράφετο εἰς τὸν 2ον στίχον, ἐξέλαβεν ὡς τοιαύτην τὸ ἐν τέλει αχ (=μοναχοῦ), ὅπερ ἀνέγνωσε 1600.

Ἐπιγραφὴ 3 (εἰκ. 8). Τὸ ἐπίσης κολοβὸν τοῦτο τεμάχιον, διαστάσεων 0,26×0,155 εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον ἀντιστρόφως εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τοῦ νέου ναοῦ τοῦ Ἀγ. Λουκά, ἐνσυνεχεία

(Φωκίδος), τοῦ ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου, ὅστις εἶναι πολὺ μεταγενέστερος τοῦ καθολικοῦ ναοῦ. Ταῦτα εἶναι ἐσφαλμένα· τὰ γλυπτά μας ὁμοιάζουν πρὸς τὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς μεγάλης μονῆς καὶ οὐχὶ πρὸς τὰ τῆς Παναγίας.

πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 1 ἐπιγραφὴν. Ὡς δηλοῖ ὁ προτεταγμένος τοῦ κειμένου σταυρὸς (εἰκ. 8) τὸ τεμάχιον τοῦτο ἀπετέλει τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιγραφῆς. Τὸ κείμενόν του συμπληρωμένον ἔχει ὡς ἑξῆς:

† Ἀνηκ(αι)νίσθη ὁ [θεῖος ναὸς τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λουκᾶ ὑπὸ τῶν αὐτοῦ
φυτητῶν κ(αι) δ[ιακόνων]¹

Εἰκ. 8. Πανομοίωτα τῶν ὑπ' ἀριθμ. 3 καὶ 4 ἐπιγραφῶν.

Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀνακαινίσεως ναοῦ τινος βεβαίως, ὅστις λόγῳ τῆς ἐν τῷ 2ῳ στίχῳ λέξεως *φυτητῶν* (=φοιτητῶν, μαθητῶν) θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ τοῦ ὁσ. Λουκᾶ τῆς Εὐβοίας.

² *Επιγραφὴ 4* (εἰκ. 8). Ἡ κολοβὴ αὕτη ἐπιγραφὴ, διαστάσεων 0,71×0,16 εἶναι σήμερον ἐντειχισμένη εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ παραθύρου τῆς προθέσεως τοῦ νέου ναοῦ: Τὸ κείμενόν της, συμπληρωμένον, ἔχει οὕτω:

. ι κ(αι) Δαμιανοῦ μετὰ θ' ἔτη) τῆς κοιμή(σ)εως τ[οῦ] . . .
. ἅμα τῇ ἐν Χ(ριστῷ) συνοδίᾳ Βασιλε[ίου] καὶ Κωνσταντίνου . . .

³ Ἐπειδὴ ὁ 2ος στίχος ὁμιλεῖ περὶ «ἐν Χριστῷ συνοδία» συνεπλήρωσα τὸ περαιτέρω κατὰ τὸ ἥμισυ σωζόμενον ὄνομα εἰς Βασιλε[ίου] προσθέσας εἰς αὐτὸ καὶ τὸ τοῦ ἐτέρου τῶν δύο κτητόρων μοναχῶν τοῦ μετοχίου, Κωνσταντίνου.

⁴ Ἡ λέξις κοίμησις (=θάνατος) ἀναφέρεται συχνὰ εἰς μοναχοὺς. Θὰ πρέπει λοιπὸν πιθανῶς νὰ συμπληρώσωμεν τὸν 1ον στίχον ὡς ἑξῆς: τ[οῦ] ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λουκᾶ(;)]. Τὶ ὅμως συνέβη 9 ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁσίου Λουκᾶ ἥτοι τὸ 962, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν².

¹ Ἐν τέλει τοῦ δευτέρου στίχου συνεπλήρωσα οὐχὶ δ[ιαδόχων], ὥς ὁ Κρέμος (ἔ.ἀ) καὶ ὁ Ζώνας (ἔ.ἀ), ἀλλὰ δ[ιακόνων], συμφώνως πρὸς ὁμοίαν φράσιν—*φοιτητῆς καὶ διάκονος*—εὐρισκομένην ἐν τε τῷ βίῳ τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου τοῦ νέου (L. Petit, Vie et office de St Euthyme le Jeune, Paris 1904 σ. 33) καὶ ἄλλαχού.

² Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν φίλον διευθυντὴν τοῦ λιγνιτωρυχείου Ἀλιβερίου μηχανικὸν κ. Ἀνδρέαν Καρατζᾶν διὰ τὴν μεγάλην βοήθειαν, τὴν ὁποίαν μοι παρέσχεν εἰς τὴν μελέτην τῶν ναῶν Ἀνω Βάθειας καὶ τῶν γλυπτῶν Ἀγ. Λουκᾶ. Ἡ φωτογράφησις τῶν τελευταίων τούτων θὰ μοὶ ἦτο ἀδύνατος ἂνευ τῶν ἱκρυμάτων, τὰ ὁποῖα πρὸς χάριν μου παρήγγειλε νὰ κατασκευασθοῦν ὁ κ. Καρατζᾶς.

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΤΗΣ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ ΜΟΝΗΣ ΠΕΡΙΣΤΕΡΩΝ

Ἀπὸ τὸν ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Βασιλείου¹ συνταχθέντα βίον² τοῦ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 9ου αἰῶνος ἐν Ὀλύμπῳ τῆς Βιθυνίας,

¹ Ὁ βιογράφος τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου τοῦ Νέου, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Βασίλειος, ἐξ Ἀθηνῶν ἔλκων τὸ γένος, διῆλθε μακρὰ ἔτη πλησίον τοῦ ἁγίου, μετὰ δὲ τὸν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 898 ἐπισυμβάντα θάνατον τοῦ πρεσβύτου ἐξηκολούθησε νὰ εὕρισκεται ἐν ἐπαφῇ πρὸς τε τὰ πρόσωπα, ἅτινα ἐγνώρισαν τὸν ἅγιον καὶ πρὸς τὰ μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα διῆλθε τὸν βίον του ὁ διδάσκαλός του. Δὲν πρέπει δ' ὁ Βασίλειος οὗτος νὰ συγγέεται πρὸς ἄλλον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Βασίλειον, δράσαντα περὶ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος, ὅστις δὲν ὑπῆρχε πλέον ὅταν ὁ Εὐθύμιος κατεσκεύαζε τὰ μεγάλα μοναστηριακά του ἔργα. Ὅρα σχετικῶς Louis Petit, *Echos d'Orient* IV (1903) σ. 218 καὶ Ἀλέξανδρον Λαυριώτην, *Ἐκκλησ.* Ἀλήθεια VI [1897] σ. 373-76, ἀριθ. 46. Σημειωτέον, ὅτι ὁ ἡμέτερος Βασίλειος δὲν περιλαμβάνεται μὲν εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Ἀλεξίου δ' (Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως 1890 ἀρ. 6369), περιέχεται ὅμως εἰς τὸν τοῦ Ο. Tafrali, (*Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris 1919 σ. 279) συνταχθέντα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μελετῶν τοῦ Petit.

² Ὁ βίος τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου τοῦ Νέου διεσώθη εἰς δύο παλαιὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀγ. Ὅρους καὶ εἰς ἓν νεώτερον ἀντίγραφον αὐτῶν. Ἐκ τῶν παλαιῶν τὸ μὲν (τοῦ 13ου ἴσως αἰῶνος, μεμβράνινον) ἀπόκειται ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς Λαύρας (Δ, 78 φ. 142^v-163^v), τὸ δὲ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Μ. Βατοπεδίου (χάρτινον, ἀριθ. 546 φ. 139^r-169^v) καὶ εἶναι τοῦ ἔτους 1422. Τέλος τὸ νεώτερον, ἀντίγραφον τοῦ 19ου αἰῶνος, εὕρεται εἰς τὴν Ρωσικὴν μονὴν τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος (Κωδ. 207 φ. 1^r-32. Πβλ. καὶ Sp. Lambros, *Catalogue* II σ. 329). Τὴν ὑπαρξίν τοῦ βίου τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου ἐσημείωσε πρῶτος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ἐν τῷ *Συναξαριστῇ* του (τ. 1, Ζάκυνθος 1868 σ. 153) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Κ. Δουκάκης, (*Μ. Συναξαριστὴς τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου*, Ἀθήναι 1895 σ. 179). Χωρὶα τινὰ τοῦ βίου ἀφορῶντα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀγ. Ὅρους ἐδημοσίευσεν ὁ ἡγούμενος τῆς ἐν Ἀθῶ μονῆς τοῦ Ἀγ. Παύλου Σωφρόνιος Καλλιγῆς (Ἀθωνιάς, Σμύρνη 1863. σ. 22-25) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ ἄλλοτε ἐπίσκοπος Εἰάνθης Διον. Πίστης (*Περιγραφικὴ ἱστορία Ἀγ. Ὅρους Ἀθῶ, Θεσσαλονίκης* 1870 σ. 21-23) ἔπειτα δὲ καὶ ὁ Πορφύριος Οὐспенσκι ἐν τῇ *Ἱστορίᾳ τοῦ Ἀθῶ*, (*Vostok christianskij Istoria Athona* τ. III Κίεβον 1877 σ. 23-34). Ὀλίγα ἐπίσης ἀποσπάσματα ἐδημοσίευσαν ἀργότερον ὁ Ἀλέξανδρος Λαυριώτης (*Ἐκκλ. Ἀλήθεια* τ. XV [1895] σ. 205-206 καὶ τ. XVI [1897] σ. 373-75) καὶ ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (*Byz. Zeitschr.* VIII [1899] σ. 659-660). Ἀλλὰ τὸν πλήρη βίον μετὰ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου, συνοδευόμενον καὶ ὑπὸ κριτικοῦ ὑπομνήματος, ἐδη-

Ἄθω, Περιστεραῖς καὶ ἀλλαχοῦ ἀσκήσαντος ἁγίου Εὐθυμίου τοῦ Νέου, μανθάνομεν, ὅτι ὁ ἐπ' ἀρετῇ διαβόητος οὗτος ἀσκητής, ὁ «τὸν Θεὸν ὁρᾶν ἠξιώμενος, θεὸν ἀντιβολῶν καὶ μόνος μόνῳ προσομιλῶν» ἐδέχθη ἐν Ἀθῶ εὐρισκόμενος, τὴν ἐξῆς θείαν ἀποκάλυψιν: «Εὐθύμιε ἀπελθε ἐν τῇ Θεσσαλονικέων μητροπόλει καὶ ἐν τοῖς ἀνατολικωτέροις τοῦ ἁστεως ὄρεσιν κορυφὴν ἐπιζητήσας πηγὴν ὕδατος ἔχουσαν (Περιστεραῖς ὄνομα τῷ τόπῳ)· ἐκεῖ εὐρήσεις τοῦ πρωτοκλήτου τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου τὸ τέμενος, πάλαι μὲν φιλοκάλως οἰκοδομηθέν, νυνὶ δὲ ἐρειπωθὲν καὶ εἰς μάνδραν προβάτων ὑπηρετεῖν τοῖς κατέχουσι, καὶ τοῦτο ἀνακαθάρας ψυχῶν ἀπέρχασαι φροντιστήριον»¹.

Τὴν ἐντολὴν ταύτην ἄνωθεν λαβὼν ὁ Εὐθύμιος ἐγκαταλείπει τὰς ἀκρωρείας τοῦ Ἀθῶ καὶ παραλαβὼν μετ' αὐτοῦ συνοδοιπόρους τὸν Ἰγνάτιον καὶ τὸν Εὐφραῖμ ἦλθεν εἰς Θεσσαλονίκην, οἱ κάτοικοι τῆς ὁποίας τὸν ὑπεδέχθησαν ὡς ἐξ οὐρανοῦ ἐπιδημήσαντα ἄγγελον. Ἐρωτήσας δὲ καὶ πληροφορηθεὶς παρὰ τῶν γνωρίζοντων, ποῖος ἦτο ὁ τόπος ὁ καλούμενος Περιστεραὶ καὶ μαθὼν καὶ χρησιμοποίησας ὁδηγούς, «τῷ ὄρει ἀναβιβάζεται καὶ τῇ πηγῇ πλησίσας εὐθὺς ἐπέγνω τὰ τῆς ἀποκαλύψεως σύμβολα καὶ ὡς τὴν μάνδραν οὖσαν ἐν τῷ ναῷ ἐπικατελάβετο»². Στενάζας δὲ διὰ τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εὗρε τὸν παλαιὸν ναόν, παρώτρυνε καὶ ἄλλους καὶ ἤρχισε μετ' αὐτῶν τὸ ἔργον τῆς καθάρσεως. Καὶ ἰδοὺ μετ' ὀλίγον ἐφανερώθη ἡ κόγχη τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ ἡ ὅλη θέσις αὐτοῦ. Θαυμάσαντες δὲ οἱ περιεστῶτες διὰ τὴν ἐπαλήθευσιν τῆς προρρήσεως αὐτοῦ, δι' ἰδίων ἐξόδων «τοῦ ἁγίου πρεσβύτου σπονδῇ τὸν ἱερὸν τῷ ἀποστόλῳ οἶκον ἀνεδείμαντο»³ καὶ προσκεκολλημένους εἰς αὐτὸν ὑποκόσμησαν δύο ναῖσκους τοῦ ἁγ. Προδρόμου καὶ τοῦ Εὐθυμίου. Ἀλλὰ ἡ ὅλη οἰκοδομὴ δὲν ἐγένετο ἄνευ πόνων «δαιμόνων τῷ ἔργῳ ἐπιφθορησάντων»⁴. Οὗτοι παντοιοτρόπως ἠμπόδιζον τὴν πρόοδον τοῦ ἔργου οὐ μόνον διὰ λόγων ἀλλὰ καὶ διὰ λίθων ἀποτρέποντες τοὺς βοηθοῦντας εἰς τὴν ἀνεγερσιν τοῦ ναοῦ. Ἐφθασαν δὲ μάλιστα καὶ εἰς τὸ σημεῖον νὰ περιστρέψωσι τὰ ξύλα τῆς οἰκοδομῆς διὰ νὰ πέσῃ ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν σκαλώσεων ὁ τεχνίτης. Ἄλλοτε πάλιν, ὅταν πλέον ἡ οἰκοδομὴ ἐπλησίαζε πρὸς τὸ τέρμα της, κατὰ τὸ μεσονύκτιον, ὅτε ὅλοι ἐκοιμῶντο, οἱ δαίμονες ἐπισείσαντες τὸ ἀριστερὸν κλίτος τοῦ οἰκοδομήματος ἐκρήμνισαν αὐτὸ μέχρι τοῦ ἐδάφους. Ἀλλ' ὅταν μὲ τὸν ζῆλον τοῦ λαοῦ καὶ τὰς παραινέσεις τοῦ ἁγίου πρεσβύτου τὸ καταπεσόν

μοσίευσεν πρῶτος ὁ ἄλλοτε ἀρχιεπίσκοπος τῶν ἐν Ἑλλάδι καθολικῶν Louis Petit (Vie et office de St Euthyme le Jeune [Bibliothèque Hagiographique orientale N° 5 Paris 1904 καὶ ἐν Revue de l'art chrétien III [1903] σ. 168-205). Ὁ βίος τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου ἐξεδόθη καὶ ῥωσιστὶ τῷ 1890 ἐν τῷ Afonskij Paterik II, Μόσχα, σ. 265-286, ἐκ τῆς ρωσικῆς δὲ μεταφράσεως παρέλαβον τὸν βίον τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου οἱ συντάκται τῶν Petits Bollandistes (τ. 12, ἐν Παρισίοις 1876, σ. 350-356).

¹ Βίος Ἁγ. Εὐθυμίου L. Petit, ἔ.ἀ. σ. 38, ²¹⁻²⁶.

² Βίος ἔ.ἀ. σ. 39,

³ Βίος ἔ.ἀ. σ. 39₂₈.

⁴ ἔ.ἀ. σ. 39₂₈.

κλίτος ἀνεκτίσθη φιλοκάλως, οἱ δαίμονες ἀποκαμόντες, μετέφερον τὴν δρᾶσιν των ἐπὶ τὸν Εὐθύμιον, ἀπειλοῦντες αὐτὸν καὶ διατάσσοντες νὰ φύγῃ ἐκ Περιστερῶν· ἀλλ' ἐκεῖνος, ἀνένδοτος, ἐπετίμησεν αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐδήλωσεν, ὅτι θὰ ἔμεινεν ἐκεῖ μέχρι θανάτου¹. Ταῦτα ἀκούσαντες οἱ δαίμονες ἀνεβόησαν μεγάλως καὶ ἀναγνώρισαντες τὴν ἡτταν των ἀπεχώρησαν. Οὕτως «ἀκωλύτως ὁ τε ναὸς ἀποπληροῦται καὶ ἡ μονὴ ταῖς τοῦ ἁγίου προσβείαις ἀνίσταται κατὰ τὸ στοθ (=6379) ἔτος ἰνδ. ε',»² ἦτοι τὸ ἀπὸ Χριστοῦ 870/71.

Ὁ βιογράφος τονίζει περαιτέρω (σ. 41) ἰδιαιτέρως, ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη μὲ 3 ἢ 4 μόνον ἐργάτας καὶ ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ Εὐθύμιος «ἐκίνει λίθους καὶ μόνος ἐπετίθει τῷ οἰκοδομῆματι ἥδη ὑψωθέντι» (σ. 41₁₇) καὶ μάλιστα τόσον μεγάλους λίθους, οἷους μόλις δύο ἢ καὶ τρεῖς ἰσχυροὶ ἄνδρες θὰ ἠδύναντο νὰ σηκώσουν. Ὁ αὐτὸς δὲ ἅγιος δὲν ἀπηξίωνε καὶ νὰ μεταφέρῃ ὕδωρ εἰς τοὺς ἀδελφοὺς καὶ νὰ ἐπιτελῇ τὴν διακονίαν τοῦ μαγειρείου.

Ἄμα δὲ τῇ περατῶσει τῶν κτηρίων πολλοὶ εὐσεβεῖς προσέφεραν εἰς τὴν μονὴν ἄλλος μὲν χρυσόν, ἄλλος δ' ἄργυρον, ἄλλοι δὲ χαλκὸν καὶ σίδηρον καὶ λειτουργικὰ σκεύη, ἀκόμη δὲ καὶ τροφάς, σῖτον καὶ ὄσπρια καὶ οἶνον καὶ ἔλαιον καὶ ζῶα διάφορα διὰ τοὺς ἐργάτας. Οἱ περισσότεροι δ' ἐξ αὐτῶν μετὰ τὴν περατῶσιν τοῦ ἔργου «καὶ ἐπιπλα σηρικὰ καὶ σκεύη ἱερὰ προσεκόμισαν» (σ. 43₁₇). Ἄλλοι πάλιν ἀφιέρωσαν εἰς τὴν μονὴν γαίας, ἀγροὺς καὶ ἀμπελώνας καὶ ἀγέλας βοσκημάτων πρὸς διατροφήν τῶν μοναχῶν.

Ἀφ' οὗ δ' ἐπὶ δέκα τέσσαρα ὅλα ἔτη, ἦτοι ἀπὸ τοῦ 870 μέχρι τοῦ 884, ἐποίμανεν ὁ ἅγιος τὸ ποιμνιον τῶν Περιστερῶν ἀνευρεθῆ τέλος ὑπὸ τῶν συγγενῶν του, τοὺς ὁποίους ἀπὸ ἡλικίας 18 ἐτῶν ἦτοι ἐπὶ 42 ὅλα ἔτη εἶχεν ἐγκαταλείψει. Προσκαλέσας δ' αὐτοὺς καὶ ἀγοράσας οἰκόπεδον ἴδρυσεν καὶ διὰ τὰς γυναῖκας μοναστήριον. Εἰς δὲ τοὺς ἄνδρας παρέδωκε τὴν διοίκησιν τῆς ἀνδρώας μονῆς. Ἀμφοτέρων δὲ τῶν μονῶν τὰ ἐγκαίνια ἐτέλεσε, προσκληθεῖς ὑπὸ τοῦ Εὐθυμίου, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Μεθόδιος. Ὁ δ' Εὐθύμιος διορίσας ἡγουμένους τῶν μονῶν, τῆς μὲν ἀνδρώας τὸν ἑγγονόν του Μεθόδιον, τῆς δὲ γυναικείας τὴν ἑγγονήν του Εὐφημίαν «καὶ τὴν περὶ αὐτῶν μέριμναν ὥσπερ ἀποφορτισάμενος» (σ. 48₂₂) ἀνῆλθεν ἐκ νέου εἰς τὸν παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην στυλόν, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ παλαιότερον εἶχεν ἀνέλθει. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἐκεῖ δὲν τὸν ἄφηνον ἡσυχὸν τὰ πλήθη τῶν πιστῶν ἀνεχώρησε καὶ πάλιν εἰς τὰς ἀκρωρείας τοῦ Ἁθῶ. Μετ' ὀλίγα δ' ἔτη ἀπέθανεν εἰς τὴν Ἱερὰν νῆσον τὴν 14^{ην} Ὀκτωβρίου 898, εἰς ἡλικίαν 74 ἐτῶν (πρβ. L. Petit, Vie et office σ. 48-51, ὁ αὐτὸς Echos d'Orient IV [1900-1901] 218-221 σποράδην, Kirsop Lake, The early days of monasticism on Mount Athos, Oxford, 1909 σ. 51-52, Ἀλέξανδρος Λαυριώτης Viz. Vrem. V

¹ ἔ.ἀ. σ. 41₂.

² ἔ.ἀ. σ. 41₆.

(1898), 485-86). Τὸ δὲ λείψανόν του μετακομισθὲν εἰς Θεσσαλονίκην ὑπὸ 2 μοναχῶν ἐτάφη ἐν πομπῇ τὴν 13ην Ἰανουαρίου τοῦ 899 (Petit, Vie σ. 49, 23). Εἰς μνήμην δὲ τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου εἶναι ἀφιερωμένον καὶ τὸ κατὰ τὴν

Εἰκ. 1. Ἀποψις τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου τῆς Μονῆς Περιστερῶν ἀπὸ Ν.Α.

Ν.Α. γωνίαν τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ μεγάλου ναοῦ τοῦ ἁγ. Δημητρίου παρεκκλήσιον.

Ἄλλ' αἱ περὶ τῆς μονῆς Περιστερῶν εἰδήσεις δὲν περιορίζονται μόνον εἰς τὸν μνημονευθέντα βίον τοῦ Ἁγίου. Εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ὁρους, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, διεσώθησαν καὶ τὰ κάτωθι κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα μνημονεύουν τὴν μονὴν Περιστερῶν.

1) Πωλητήριον τῆς 14ης Μαρτίου 897¹. Διὰ τούτου ἡ Γεωργία, χήρα τοῦ Δημητρίου, οἱ υἱοὶ τῆς καὶ ἡ κόρη τῆς πωλοῦσιν εἰς τὸν Εὐθύμιον, ἡγούμενον τῆς Μονῆς Ἁγ. Ἀνδρέου Περιστερῶν², ἀγροὺς κειμένους εἰς τὰ ἀνα-

¹ G. Rouillard-P. Collomp, Actes de Lavra I (897-1178) Paris 1937. Acte N° I σ. 6.1-4.— πρβ. καὶ G. Rouillard, Note prosopographique et chronologique, Byzantion VIII (1933) σ. 107 ἔ.

² σ. 2 στ. 11... Εὐθύμιον τὸν ευλάβεσσιάντων (μον)αχ(όν) καὶ ἡγουμένον τῆς εὐαγγελια(της) βασιλικῆς μον(ῆς) τοῦ ἁγίου πάνευφήμου ἀποστ(ο)λ(ου) Ἀνδρέου τῶν Πε(ρ)ιστε(ρ)ῶν....

τολικά μέρη τῆς Θεσσαλονίκης¹. Σημειωτέον, ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου τῶν Περιστερῶν χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ ἐγγράφου τούτου, ὡς καὶ τοῦ ἐπομένου, ὡς βασιλική.

2) Πωλητήριον τοῦ Αὐγούστου 941². Διὰ τούτου ὁ Θωμᾶς, βασιλικὸς πρωτοσπαθᾶριος, ἀσκηρῆτης, ἐπόπτης καὶ ἀναγραφεὺς Θεσσαλονίκης³, κατὰ πρόσταγμα τῶν αὐτοκρατόρων Ρωμανοῦ τοῦ Α' τοῦ Λακαπηνοῦ, Κωνσταντίνου τοῦ Ζ', τοῦ Πορφυρογεννήτου, Στεφάνου καὶ Κωνσταντίνου, πωλεῖ εἰς τὴν μονὴν Ἀγ. Ἀνδρέου ἐν Περιστεραῖς, ἀντιπροσωπευομένην ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου Εὐθυμίου⁴, 1800 μοδίους γῆς, τῆς λεγομένης κλασματικῆς, κειμένης εἰς τὴν χερσόνησον τῆς Παλλήνης ἢ Κασσάνδρας. Περιέργως τὸ ἔγγραφον ὑπογράφει μόνος ὁ Θωμᾶς. Ἀντίγραφον τῆς πράξεως τοῦ Θωμᾶ, εὐρισκόμενον εἰς κώδικα τοῦ 18ου αἰῶνος ἐδημοσίευσεν καὶ ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης⁵. Ὁ εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω ἔγγραφα ἀναφερόμενος ἡγούμενος Περιστερῶν Εὐθύμιος δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς μονῆς ἅγιος, ὡς εἴκασαν ὁ τε Ἀλέξανδρος Λαυριώτης⁶ καὶ ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης⁷, διότι οὗτος εἶχεν ἀποθάνει, ὡς εἶδομεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ 898. Θὰ εἶναι λοιπὸν ἄλλος τις, ὁμώνυμος, ὅστις φαίνεται ὅτι ἡγουμένευσεν μέχρι τοῦ 943, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3 ἔγγραφου, ἐκτὸς ἂν ὁ ἐκάστοτε χειροτονούμενος ἡγούμενος Περιστερῶν ἐλάμβανε τὸ ὄνομα τοῦ ἰδρυτοῦ, ὁπότε θὰ πρόκειται περὶ πλειόνων Εὐθυμίων.

3) Ἐγγραφον τῆς 2 Αὐγούστου τοῦ 943⁸. Δυνάμει προσταγματος τῶν βασιλέων ὁ Κατακαλῶν, πρωτοσπαθᾶριος καὶ στρατηγὸς Θεσσαλονίκης, ὀρίζει τὰ ὅρια τῶν γαιῶν μεταξὺ τοῦ Ἀγ. Ὁρους καὶ τῶν κατοίκων Ἱερισοῦ, ἐπὶ

¹ Τὰ χωράφια ἔκειντο (στ. 14) «εἰς τὸ χωρίον τῶν Δραγοβουνιῶν»... (στ. 15-16) *εν τοῖς ἀνατολικοῖς μέρεσι ταύτης τῆς θεοφυλάκτου ἡμῶν πόλεως* (Θεσσαλονίκης).

² Actes de Lavra N° 3 σ. 7-9 G. Rouillard, Byzantion VIII (1933) σ. 107-116.

³ Στ. 8 «Θωμᾶς βασιλικὸς (πρωτο)σπαθᾶριος ἀσκηρῆτης».

⁴ Στ. 10 «διέπρασα ὑμῖν Εὐθυμιον μοναχὸν καὶ ἡγουμένον τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ πρωτοκλ[ήτου] τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου εἰς ἐπονυμιον τῶν Περιστερῶν εἰς προ[ό]σωπον τῆς αὐτῆς εὐαγεστάτης βασιλικῆς μονῆς γῆν κειμένην ὑπὸ μὲν τὴν τοποθεσίαν τῶν Λευκῶν συν του Ποσιδίου [καὶ] τῶν Κορακεων μοδίων χιλίων ὀκτακοσίων»...

⁵ Ἑλληνικά τ. 2 (1929) σ. 372, β', ἔνθα ἀτόπως ὁ Εὐστρατιάδης ἀπέδωκεν εἰς τὸν Θωμᾶν τὸ ἐπώνυμον Κάσπαξ. Τὴν παρανόγησιν ταύτην διώρθωσεν ἡ G. Rouillard ἐν Byzantion VIII (1933) σ. 113.

⁶ Viz. Vrem. V (1898) σ. 487.

⁷ Ἑλληνικά 2 (1929) σ. 375.

⁸ Actes de Lavra N° 5 σ. 11-12. Πρβ. καὶ Ἀλέξανδρον Λαυριώτην Vizantiskij Vremennik V (1898) σ. 485 καὶ Dölger, Regesten I. 504. Ὁ Λαυριώτης προσέθεσεν ἐν τέλει εἰς τὰς ὑπογραφάς: «† Εὐθύμιος μοναχὸς καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς Περιστερῶν καὶ οἱ λοιποί».

παρουσία διαφόρων προσώπων, πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν¹, ἐν οἷς καὶ ὁ Εὐθύμιος, ἡγούμενος τῆς Μ. Περιστερῶν².

4) Εἰς χρυσόβουλλον τοῦ 964 (;)³ ἀναφέρεται, ὅτι ἡ μονὴ Ἀγ. Ἀνδρέου ἢ Περιστερῶν μετὰ τῶν Τζεχλιάνων καὶ 100 ζευγαρωτῶν (χωρικῶν) θὰ ὑπάγεται ἐφεξῆς εἰς τὴν Μονὴν Λαύρας. Τοῦτ' αὐτὸ γράφεται καὶ εἰς τὸ Τυπικὸν τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου⁴, ὡς καὶ εἰς τὸν Βίον τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου. Καὶ τὸ μὲν Τυπικὸν ὀρίζει (119₂₅), πλὴν ἄλλων, καὶ ὅτι «ὁ εὐλαβέστατος μοναχὸς καὶ καθηγούμενος τῆς μονῆς Περιστερῶν ἦτοι τοῦ ἁγίου καὶ κορυφαίου τῶν ἱερῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου, Στέφανος» θὰ «ἄρχῃ τῆς τοιαύτης μονῆς καὶ θὰ μένῃ ἀδιάσειστος καὶ ἀλογάριαστος ἐν πάσῃ αὐτοῦ τῇ ζωῇ». (119₈₃) ἐπειδὴ «καὶ τὴν ἀρμόζουσαν ὑποταγὴν ἐπεδείξατο καὶ βελτιώσεις πολλὰς καὶ μεγίστας ἐν τῇ μονῇ πεποιηκέναι φαίνεται (120₈), ἐν ᾧ προηγουμένως «τὰ τῆς καταστάσεως ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ πάντῃ κατημέλῃται παρὰ τῶν προηγησαμένων, ἐκ τοῦ μακροῦ χρόνου καὶ ἀδιαφορία πολλῇ καὶ ἀμελία κατέχονται ἅπαντες οἱ τῆς μονῆς μοναχοὶ (120₁₅₋₁₇). Ἀναφέρεται ἐπίσης (120₁₀) ὅτι ὁ Στέφανος θὰ μνημονεύεται εἰς τὰς λειτουργίας ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων τῆς Λαύρας καὶ ζῶν καὶ μετὰ θάνατον καὶ ὅτι ὁ διάδοχος αὐτοῦ εἰς τὴν ἡγουμενείαν δὲν θὰ ἐκλέγεται ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς Μ. Περιστερῶν ἀλλὰ «παρὰ τοῦ τῆς Λαύρας προεσιῶτος» (120₁₄).

Εἰς δὲ τὸν Βίον τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου ἀναφέρεται ὅτι ὁ βασιλεὺς «τῆς οἰκείας φροντίζων μονῆς (δηλαδὴ τῆς Λαύρας) ἐξέθετο τῷ πατρὶ χρυσοβούλλιον⁵, ἐπιβραβεῦον τῇ μονῇ σολέμνιον, ποσότητα διακοσίων τεσσαράκοντα τεσσαρῶν νομισμάτων καὶ εἰς ἐπίδοσιν προσετίθει αὐτῷ καὶ τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ μονήν, ἣ μέγα παρ' αὐτοῖς ἐστὶ καὶ ὀνομάζεται μοναστήριον»⁶. Καὶ ναὶ μὲν, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ἡ Μ. Περιστερῶν⁷ εἶχεν ὑπαχθῇ εἰς τὴν Λαύραν τοῦ Ἀγ. Ὁρους, ἀλλ' ὅμως δὲν εὐρίσκεται «ἐν Θεσσαλονίκῃ», ὡς λέγει ὁ Βίος. Ἦσως λοιπὸν ὁ Βίος νὰ ἐννοῇ τὴν περὶ τὸν παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην στῦλον, ἐν ᾧ εἶχεν ἀσκητεῦσαι ὁ Ἅγιος Εὐθύμιος (ὄρα σ. 148) συμπηχθεῖσαν πιθα-

¹ Σελ. 11 στ. 10... συμπαρόντων ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ δαιωτάτου ἐπισκόπου Ἐρμούλων.

² Σελ. 11 στ. 15 ἐξ... «Εὐθυμίου μοναχοῦ καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Περιστερῶν... κλπ.

³ Fr. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden I, 1924, σ. 91.

⁴ Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, 119, καὶ ἐν τῇ Διατυπώσει, αὐτόθι σ. 124₈.

⁵ Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ συχνάκις ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου ἐν τῷ Τυπικῷ (MEYER ἑ.ἀ. σ. 106 ἐξ.) καὶ τῇ Διατυπώσει (MEYER, σ. 124 καὶ 125) ἀναφερομένου χρυσοβούλλου.

⁶ Vita Athanasii [= Vie de St Athanase l'Athonite] ἑκδ. L. Petit ἐν Analecta Bollandiana 25 (1906), 47,3.

⁷ Actes de Lavra. Acte 53 σ. 146-149.

νῶς μονήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται πιθανῶς καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 18 ἔγγραφοι τῆς Μ. Λαύρας (ᾧρα κατωτέρω σημ. 4).

Τέλος 7) ἔγγραφοι τοῦ Μαΐου τοῦ 1109, ἀναφέρει ἀπλῶς προάστεια τῶν Περιστερῶν καὶ τῶν Τζεχλιάνων, τῶν ὁποίων ὁ φόρος (τέλος) χαρίζονται εἰς τὴν μονὴν τῆς Λαύρας¹.

Ἄλλας εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς Περιστερῶν δὲν ἠδυνήθηεν νὰ ἀνεύρω· εἶναι ὅμως πιθανώτατον, ὅτι ἡ μονὴ ἢ ὁ ναὸς τῆς θὰ ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλους μεταγενεστέρους, ἀνεκδότους κώδικας τοῦ Ἀγ. Ὁρους.

Καὶ ἤδη ἂς ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τῆς μονῆς. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειώσω, ὅτι αἱ ὑπὸ τοῦ βίου τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου παρεχόμεναι πληροφορίαι συμπίπτουσι κατὰ γράμμα πρὸς τὰ πράγματα. Ὁ σήμερον εἰς ἀπόστασιν τριάκοντα καὶ πλέον² χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης, βορείως τοῦ χωρίου Βασιλικῶν, σχεδὸν ἀκέραιος ἀκόμη σωζόμενος παλαιὸς ναὸς³ εὐρίσκεται ἐπὶ τῶν πρὸς ἀνατολὰς τῆς Θεσσαλονίκης αὐχμηρῶν ὀρέων καὶ δὴ σχεδὸν εἰς τὴν κορυφὴν των (ὕψόμετρον 700). Τιμᾶται πάντοτε εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου, παρὰ δὲ τὸ ἱερόν του ἀναβλύζει ἡ «*πλουσία πηγὴ ὕδατος*», ἣν ἀναφέρει ὁ βίος τοῦ ἁγίου (38₂₁). Ἡ πηγὴ αὕτη διαχέει τὰ νάματά της ἀνὰ τὸ πτωχὸν χωρίον τῆς Περιστερᾶς⁴, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται νοτίως τοῦ ναοῦ ἐπὶ τῆς κλιτύος. Ἐκ τῶν δύο ὅμως ἄλλων ναῶν καὶ τῆς μονῆς, ἡ μᾶλλον τῶν μονῶν, τὰς ὁποίας ἵδρυσεν ὁ Εὐθύμιος, οὐδὲν ἔχνος πλέον διασώζεται.

Πρῶτος, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, ἐπεσήμανε τὸν ναὸν τῆς Περι-

¹ Εἰς ἔγγραφοι τῆς Μ. Λαύρας (Actes ἀριθ. 18 σ. 50-52) τοῦ Φεβρουαρίου 1016(;) περιλαμβάνον συμφωνίαν μεταξὺ δύο ἡγουμένων ἀναφέρεται «*Ἀριστόβουλος μοναχὸς καὶ ἡγούμενος τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου*», δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν πρόκειται περὶ τῆς ἐν Περιστεραῖς ἢ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ μονῆς τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου. Τὸ ἔγγραφοι ἐδημοσιεύθη καὶ ὑπὸ Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἑλληνικά 2 (1929) σ. 341.

² Ἐσφαλμένως ἀναγράφει ὁ K. F. Kinch (Festkrift til J. L. Ussing σ. 144) ὡς ἀπόστασιν τῶν Περιστερῶν ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης 20 μόνον χιλιόμετρα.

³ Ὁ ἀρχικὸς ναὸς ὑπέστη μεταγενεστέρως τὰς ἐξῆς ἀλλοιώσεις: α) προσετέθη εἰς αὐτὸν δυτικῶς ἐπιπρόσθετος ὀρθογώνιος νάρθηξ πλάτους ἴσου περιπύου πρὸς τὸ τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ β) ἵνα ἐπικοινωνήσῃ ὁ νάρθηξ οὗτος πρὸς τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν κεραίαν τοῦ σταυροῦ ἠνοίχθησαν διὰ δυναμίτιδος (!) πρὸς τριακονταετίας περιπύου, ἀνὰ μία θύρα εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἑκατέρου τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ γ) χάριν ἀσφαλείας ἐκτίσθησαν ἐξωτερικῶς ἀντηρίδες τινές.

⁴ Τὸ χωρίον ὀνομάζεται σήμερον Περιστερά, εἰς τὸν βίον ὅμως τοῦ Ἀγίου καὶ τὰ ἄλλα παλαιὰ ἔγγραφα ὁ τόπος ὀνομάζεται πάντοτε Περιστεραὶ καὶ ἡ μονὴ «*τῶν Περιστερῶν*». Τὸ χωρίον θὰ συνεπήχθη ὑπὸ παροίκων τῆς πολυαῖς μονῆς, οἱ δὲ κάτοικοι του διηγοῦνται, ὅτι ἐπὶ τινος πρὸς ἀνατολὰς τοῦ χωρίου ὑψώματος ὑπῆρχε ποτὲ μονή, ἀναμφιβόλως ἡ γυναικεία. Σήμερον εἰς τὴν θέσιν τῆς μονῆς ὀρθοῦται μόνον εἰς σταυρός.

στερᾶς ὁ Ρῶσος Πορφύριος Οὐσπένσκι¹, ὅστις, περιγράψας αὐτὸν συντόμως, παρέθεσε καὶ σχέδιον τῆς κατόψεως αὐτοῦ ὡς καὶ ξυλογραφίαν τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ ἀπ' ἀνατολῶν ἀπόψεως. Ὅλίγα ἔτη ἀργότερον ὁ Δανὸς ἀρχαιολόγος K. F. Kinch², συνέγραψε προσωρινήν, ὡς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ³, περιγραφὴν τοῦ ναοῦ, ἐπιφυλαχθεῖς νὰ πραγματευθῇ περὶ αὐτοῦ ἐκτενέστερον, πρᾶγμα ὅμως, τὸ ὁποῖον δὲν ἔκαμε μέχρι σήμερον. Ὁ Kinch ἐδημοσίευσεν ἀκριβεστέραν κάτοψιν τοῦ ναοῦ⁴ παρέσχε δὲ καὶ μίαν φωτογραφίαν τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ του. Δὲν παρέσχεν ὅμως καὶ τὰς τόσον χρησίμους κατὰ μήκος καὶ πλάτος τομὰς αὐτοῦ ὡς καὶ ἄλλας ἀρχιτεκτονικὰς καὶ οἰκοδομικὰς λεπτομερείας. Εἰς τούτων δὲ τῶν κενῶν τῆς διατριβῆς τοῦ Δανοῦ ἀρχαιολόγου τὴν πληρῶσιν ὡς καὶ τὴν πληρεστέραν ἐξακριβώσιν τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς, ἣν ἤδη ἐξέθεσα, ἀποσκοπεῖ ἡ παροῦσα μελέτη, συνταχθεῖσα κατόπιν ἐπιτοπίου μεταβάσεώς μου κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1951, κατ' ἣν ἐπεχείρησα καὶ νέας λεπτομερεῖς καταμετρήσεις τοῦ σημαντικοῦ τούτου μνημείου τῇ προθύμῃ βοθηταίᾳ τοῦ ἀρχιτέκτονος καὶ Δρος κ. Εὐσταθίου Στίκα.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς—δηλαδή ὁ ἄνευ τοῦ μεταγενεστέρως προστεθέντος ὀρθογωνίου νάρθηκος καὶ τῶν προσφάτων προσθηκῶν καὶ ἀλλοιώσεων, τὰς ὁποίας ἀνέφερα ἤδη εἰς τὴν σημείωσιν 6 τῆς σελίδος 151—εἶναι ἐκτισμένος διὰ κοινῶν, πρασίνων σχιστολίθων καὶ σκληροτάτου ὑδραυλικοῦ κονιάματος ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων. Μόνον οἱ τρούλλοι κατεσκευάσθησαν ἐξ ἐλαφρῶν πωρολίθων (νερόπετρες) (εἰκ. 2).

Ἡ κάτοψις τοῦ (εἰκ. 3) ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται πολὺπλοκος, ὅμως εἶναι ἀπλῆ, εὐσύνοπτος καὶ καλῶς ὠργανωμένη. Τὸν κύριον πυρῆνά της ἀποτελεῖ μέγα τετράγωνον διαμέρισμα, καλυπτόμενον διὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ τεσσάρων κίωνων. Ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς τοῦ διαμερίσματος τούτου ἀνοίγεται ἀνὰ μία κόγχη, σχήματος τριφύλλου, καλυπτομένη ὡσαύτως διὰ τρούλλου. Πρόκειται λοιπὸν περὶ τετρακόγχου ἥτοι σταυρικοῦ πεν-

¹ Porph. Ouspenski, Putesestvie v Meteorskie Monastiri (= Ἀποδημία εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων) Πετρούπολις 1896 σ. 41. Ἡ ἀπόψις τοῦ ναοῦ εἰς τὴν σ. 40.

² Festkrift til J. L. Ussing, Kōbenhavn 1900 σ. 144-155. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν διευθυντὴν τοῦ ἐν Ἀθῆναις Σουηδικοῦ Ἰνστιτούτου κ. Åker Åkerström, ὅστις εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ μοῦ μεταφράσῃ εἰς τὴν γερμανικὴν τὸ ἀνωτέρω εἰς δανικὴν γλῶσσαν γεγραμμένον ἄρθρον τοῦ Kinch.

³ Byz. Zeitschr. 1902 σ. 663.

⁴ Τὴν κάτοψιν τοῦ Kinch ἐδημοσίευσεν περαιτέρω ὁ Strzygowski (Die Baukunst der Armenier und Europa τ. II, Wien 1918, σ. 854 εἰκ. 810).

τατρούλλου ναοῦ, μὲ ταύτην τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς μέχρι τοῦδε γνωστοὺς τετρακόγχους¹ ἡ σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ ναοὺς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ αἱ τέσσαρες κόγχαι ἦτοι τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ ἦσαν ἐξωτερικῶς ἐλεύθερα, συμφώνως πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν, ἐδῶ ἡ ἀνατολικὴ κόγχη—δηλαδὴ ἡ ἐκτελοῦσα χρῆν ἱεροῦ—φέρει προσκεκολλημένα ἐκατέρωθεν αὐτῆς δύο ἐπιμήκη ὀρθο-

Εἰκ. 2. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῶν Περιστερῶν ἀπὸ Β.Α.

γώνια, καμαροσκέπαστα διαμερίσματα—πρόθεσιν καὶ διακονικὸν—ἄτινα, καταλήγοντα πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς ἀψίδας, συγκοινωνοῦσι διὰ θυρῶν ἀφ' ἑνὸς μὲν μετὰ τοῦ κυρίως βήματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ μετὰ τοῦ ἀντιστοίχου ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ. Διὰ τῆς προσθήκης ὁμῶς τῶν δύο

¹ Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου Λουκισίων Βοιωτίας (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 168 εἰκ. 2), Ἅγιοι Ἀπόστολοι Σολάκη Ἀθηνῶν (Ξυγγόπουλος, Εὐρετήριο μασσαωνικῶν μνημείων, τευχ. 2 σ. 79 εἰκ. 72), Ναοὶ Ρόδου: Ἁγ. Νικόλαος Διμυλίας (Φουντουκλὶ) (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Γ' (1948) σ. 101, εἰκ. 87), Κοίμησις Θεοτόκου Σαλάκου (Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ. τ. Γ' (1948) σ. 104 εἰκ. 91), Χουρμυλὶ Μεδρσεσέ (Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ. τ. Γ' (1948) σ. 105 εἰκ. 92), Stanjevo Π. Σερβίας (Starinar 1950 σ. 205 εἰκ. 54), Μογουλιώτισσα (Μουχλιώτισσα) Κωνσταντινουπόλεως (1261). (N. Brunov, Byzant.-Neugr. Jahrbücher τ. VI [1927-28] σ. 515 εἰκ. 6), ὁπόθεν καὶ ἡ ἐνταῦθα παρεχομένη κάτοψις (εἰκ. 6,Α).

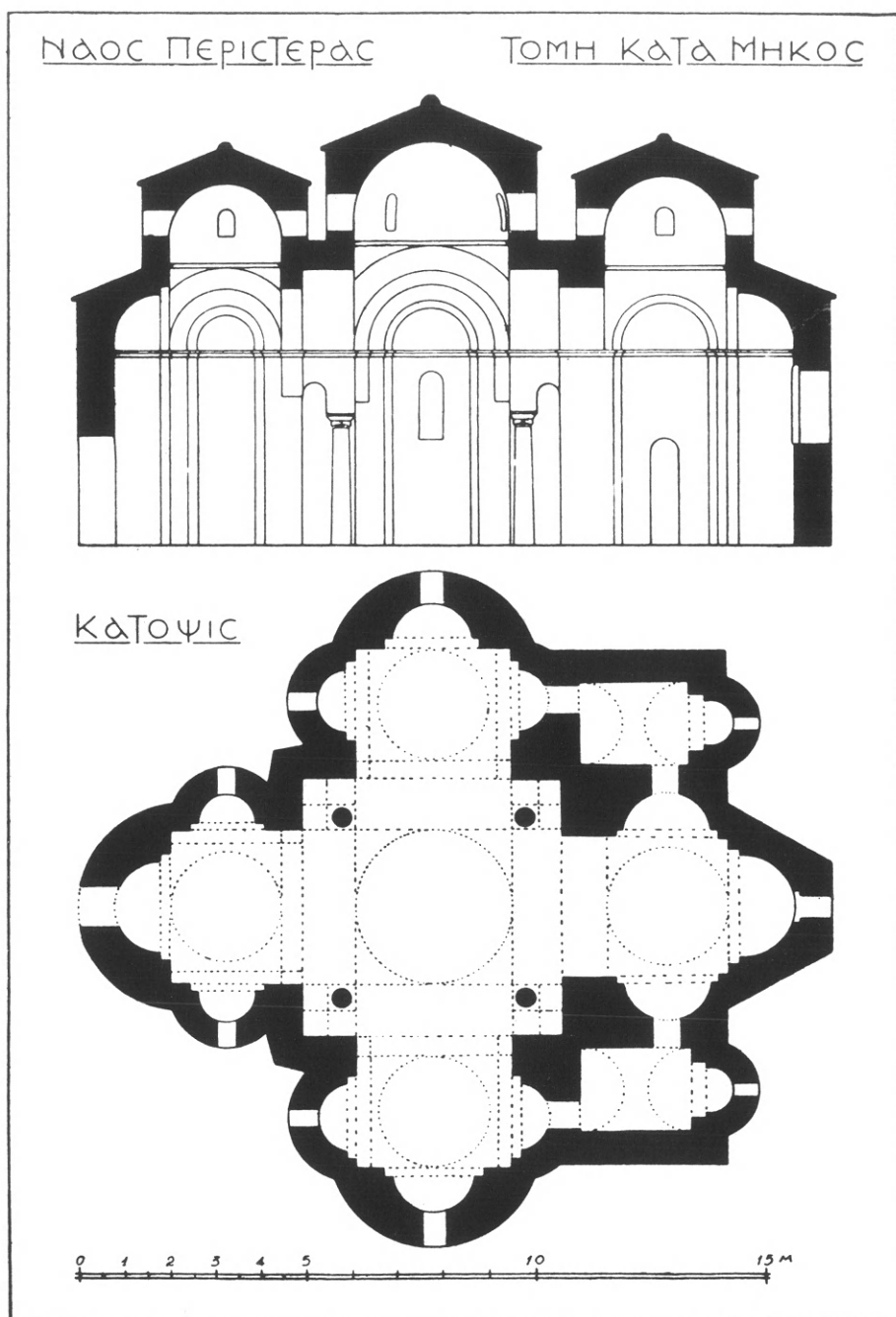
τούτων διαμερισμάτων τὸ ἱερὸν ἔλαβε πλέον τὴν ὀρθογώνιον μορφήν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει συνήθως τὸ ἱερὸν τῶν μεσοβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν. Ἐτονίσθη δὲ μάλιστα ἐδῶ καὶ ἐξακρατηρίσθη ἀκόμη περισσότερον ἢ μεσοβυζαντινὴ μορφή ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τοῦ τριπλεύρου σχήματος, ὅπερ ἐδόθη ἐξωτερικῶς εἰς τὴν μέσσην κόγχην—ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας κόγχας, αἱ ὁποῖαι εἶναι καὶ ἐξωτερικῶς καμπυλόπλευροι—ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς μεγαλυτέρας τῶν ἄλλων ἐξοχῆς τῆς καὶ τοῦ μεγαλυτέρου βάθους τῶν πλαγίων κογχῶν τοῦ τριφύλλου τῆς (εἰκ. 3). Ἡ χάριν μεγαλυτέρας ἐξάρσεως τοῦ ἱεροῦ γενομένη μεγέθυνσις αὕτη τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ ναοῦ ἔσχε τὸν ἀντίκτυπον αὐτῆς ὅχι μόνον εἰς τὸν ἀντίστοιχον ἀνατολικὸν τροῦλλον, ὅστις κατεσκευάσθη μεγαλύτερος τῶν τῶν ἄλλων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ μήκος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὅστις τώρα ἔπαυσε πλέον νὰ εἶναι ἰσοσκελῆς, ἐπειδὴ τὸ ἀνατολικὸν τοῦ σκέλος ἀπέβη κατὰ ἓν περίπου μέτρον μακρότερον τῶν ἄλλων. Κατὰ ταῦτα ὁ προκείμενος ναὸς δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς κρᾶμα παλαιοχριστιανικοῦ περικέντρου κτηρίου (τετράκογχος ἢ σταυρικὸς πεντάτρουλλος) καὶ μεσοβυζαντινοῦ τριμεροῦς ὀρθογωνίου ἱεροῦ μετὰ τριπλεύρου ἐξεχούσης ἀψίδος.

Ἄν ἐξετάσωμεν ἤδη πλησιέστερον τὴν κάτοψίν του καὶ τὸν τρόπον τῆς καλύψεως τῶν διαφόρων αὐτῆς μερῶν, θὰ παρατηρήσωμεν 1) ὅτι εἰς ἑκάστην τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου καὶ εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτῶν ἀπόστασιν ἐτοποθετήθη ἀνὰ εἰς μαρμάρινος κίων μετ' ἰωνικοῦ κιονοκράνου, δημιουργηθέντος οὕτω ἐσωτερικῶς ἑνὸς τετρακιδίου ἐπὶ τοῦ ὁποίου, τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων ἀβαθῶν κυλινδρικών θόλων, ἐστηρίχθη ὁ κεντρικὸς ὀκτάγωνος τροῦλλος, μεγαλύτερος καὶ ὑψηλότερος πάντων τῶν ἄλλων (εἰκ. 1, 2 καὶ 3).

Διὰ τῆς τοποθετήσεως τῶν κίωνων αὐτῶν, συναπτομένων διὰ μικρῶν τοξυλλίων πρὸς τὰ τοιχώματα τοῦ τετραγώνου (εἰκ. 3) διελύθη ὁ βαρὺς ὄγκος τῶν ὀλοσώμων (κτιστῶν) στηριγμάτων, ἅτινα τώρα περιεβλήθησαν δι' ἀτμοσφαίρας.

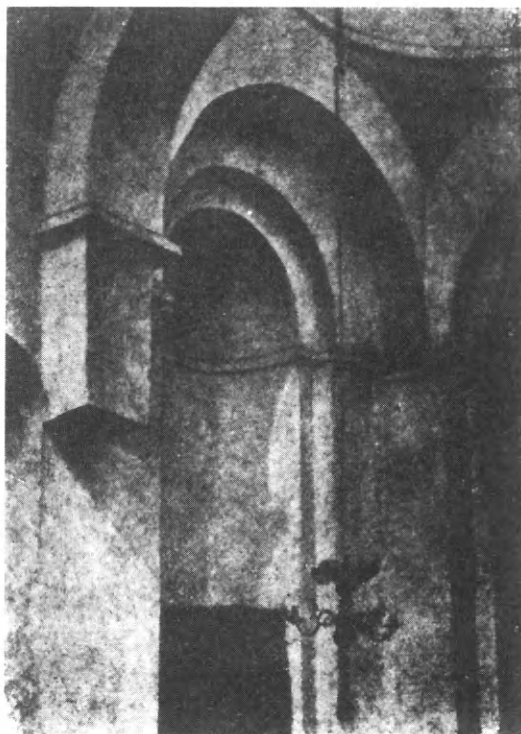
2) Ἐκαστον τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ διεμορφώθη, ὡς εἵπομεν, οὐχὶ ὡς ἀπλὴ ἡμικυκλικὴ κόγχη, ὡς εἰς τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ τετράκογχα παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα, ἀλλὰ ὡς κόγχη τριφύλλου, τῆς ὁποίας ὅμως τὰ τρία φύλλα δὲν εἶναι ἴσα, τοῦ μέσου ὄντος πολὺ μεγαλυτέρου καὶ βαθύτερου τῶν πλαγίων. Ὡς δὲ βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως, τὸ πλάτος, δηλαδὴ τὸ ἄνοιγμα τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ πρὸς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον εἶναι εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς (Βόρειον, Δυτικὴν καὶ Νοτίαν)¹ πολὺ μεγαλύτερον τοῦ βάθους των. Ἐπειδὴ δὲ πᾶσαι καλύπτονται διὰ τροῦλλον,

¹ Εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὁ πρὸ τῆς κόγχης χώρος εἶναι τετράγωνος.

Είχ. 3. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῶν Περιστερῶν.

ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ στήριξις τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου των παρέσθη ἀνάγκη ἀφ' ἐνὸς μὲν κατασκευῆς διαδοχικῶν ἡμικυκλικῶν τόξων κατὰ τὰ πλάγια (εἰκ. 3), ἀφ' ἐτέρου δὲ ὀρθογωνίου τομῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης κατὰ τὴν πρὸς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον βλέπουσαν πλευρὰν τῶν κογχῶν. Εἶναι δ' ἄξιον προσοχῆς, ὅτι ἡ ἐνισχυτικὴ αὕτη ζώνη δὲν ἤχθη ἕως κάτω, δηλ. μέχρι τοῦ δαπέδου, ἀλλ' ἐσταμάτησε 1 μέτρον κάτωθεν τῶν διὰ τοῦ ὀριζοντίου πετρίνου κοσμήτου σημειουμένων γεννήσεων αὐτῆς (εἰκ. 4). Ἡ ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως οὐχὶ λίαν ἀξιόσυστατος λύσις αὕτη ἐγένετο προφανῶς πρὸς τὸν σκοπὸν αὐξήσεως τοῦ ὠφελίμου χώρου καὶ δὴ εἰς τὰς τρεῖς κόγχας μόνον· διότι εἰς τὴν τοῦ ἱεροῦ δὲν κατεσκευάσθη ἐνισχυτικὴ ζώνη¹.

Διὰ τῶν περίξ αὐτοῦ διατεταγμένων τριφύλλων κογχῶν, ὁ ὑπὸ τὸν κεντρικὸν τροῦλλον χώρος ὄχι μόνον διευρύνεται ἀλλὰ καὶ τὰ ὄριά του ὀπισθοχωροῦν ἀκόμη περισσότερον ἕνεκα τῶν μικροτέρων πλευρικῶν τόξων καὶ κογχῶν, αἱ ὁποῖαι διαρθρώνουσι τὴν περιφέρειάν του ὅλον ἐν μικροτέραν καὶ ἀποσβεγνυμένην. Μὲ τὰς πολλαπλᾶς κόγχας καὶ τὰς βαθμιδωτὰς ἀρθρώσεις των κατηργήθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αἱ μεγάλοι ἐπιφάνειαι τῶν

Εἰκ. 4. Ναὸς Περιστερῶν. Ἀποψὶς τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ μὲ τὴν «κρεμαμένην» ἐνισχυτικὴν ζώνην.

¹ Τόσον παράδοξος μοῦ ἐφάνη ἀρχικῶς ὁ μετεωρισμὸς αὐτὸς τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, ὥστε ὑπέθεσα ὅτι τὸ κάτω της μέρος θ' ἀπεκόπη μεταγενεστέρως. Ἐν τούτοις ἡ ἐξέτασις ἀπέδειξεν, ὅτι ἡ διακοπή ἐγένετο ἀρχικῶς· διότι ὁ κατώτατος λίθος ὅλων τῶν τόξων ἔχει κατασκευασθῇ μὲ μεγάλας διαστάσεις, εἰσχωρεῖ δὲ εἰς τὸ σῶμα τοῦ τοίχου ἐν εἴδει προβόλου. Δὲν εἶναι ἄλλως τε ἄγνωστοι τοιοῦτου εἶδους ἀντηρίδες «κρεμαμένα» ἐνισχυτικαὶ ζῶναι εἰς βυζαντινὰ μνημεῖα. Οὕτω π.χ. συναντῶμεν τοιαύτας εἰς τὴν Παναγίαν Μογουλιώτισσαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (A. van Millingen, *Byzantine churches in C/pel* σ. 274 εἰκ. 94).

τοίχων, τὰς ὁποίας βλέπομεν συνήθως εἰς τοὺς βυζαντινοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς ἐπομένως καὶ τὰ ὄρια τοῦ χώρου δὲν εἶναι πλέον σαφῶς καθωρισμένα. Ἐν δ' ἀκόμῃ στρώμα χώρου ἐδημιουργήθη καὶ διὰ τούτου: ὅτι τὰ φέροντα τὸν τροῦλλον τόξα εἶναι ὑψηλότερα τῶν τόξων τῶν μεγάλων κογχῶν (εἰκ. 3). Δι' ὧν αὐτῶν τῶν διατάξεων ὁ ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ θεατοῦ χώρος διαπλατύνεται πρὸς τ' ἄνω ἔπειτα δ' ἀποκτᾷ καὶ ἀνάτασιν διὰ τῶν τροῦλλων.

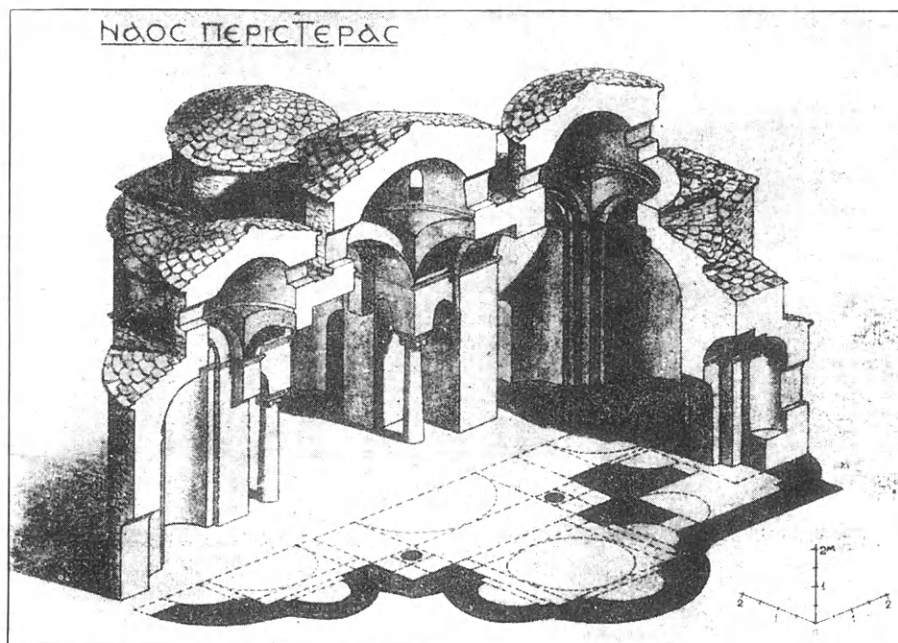
Ἡ πλουσία καὶ σύνθετος ἐσωτερικὴ ἐποικοδομὴ τοῦ χώρου ἀντικατοπτρίζεται καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὅπου ὅχι μόνον αἱ καμπυλόπλευροι κόγχαι καὶ οἱ τροῦλλοι διαγράφονται πλαστικῶς ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἐπικαλύψεις δημιουργοῦνται προσδίδουσαι εἰς τὸ σύνολον ἓνα λίαν κεκνημένον καὶ γραφικὸν ἅμα χαρακτήρα (εἰκ. 2).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι εἰς τὸ καθολικὸν τῶν Περιστερῶν ἡ περὶ τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα φειδώ. Οὕτως ὁ ὅλος ναὸς εἶναι προσιτὸς διὰ μιᾶς καὶ μόνης θύρας ἀνοιγομένης εἰς τὴν μέσσην κόγχην τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἐν ᾧ ἂφ' ἑτέρου ἐκ τῶν τεσσάρων κογχῶν τοῦ ναοῦ μόνον ἡ τοῦ ἱεροῦ ἔφερεν ἐπὶ τῆς μέσης αὐτῆς πλευρᾶς ἐν δίλοβον(;) παράθυρον, ἀνὰ ἐν δὲ μικρὸν καὶ αἱ κόγχαι τῶν παραβημάτων. Καὶ αὐτοὶ δ' οἱ τροῦλλοι, οἵτινες, σημειωτέον, εἶναι πάντες—συμφώνως πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν—κυλινδρικοὶ (ἐξαιρέσει τοῦ κεντρικοῦ, ὅστις κατεσκευάσθη ὀκτάγωνος), φέρουσιν ὀλίγα μόνον καὶ μικρὰ παράθυρα (εἰκ. 3). Οὕτω τὸ φῶς συγκεντρύεται εἰς τὸ μέσον ἐκάστου διαμερίσματος καὶ τονίζει τὸν κατακόρυφον ἄξονά του. Ἄν ὑπῆρχον μεγάλα παράθυρα εἰς τὰς κόγχας, τότε τὸ δι' αὐτῶν εἰσερχόμενον φῶς θὰ κατήργει τὴν συγκεντρωτικὴν ἐνέργειαν τῶν κοίλων τοιχωμάτων τῶν κογχῶν. Διὰ μόνου τοῦ ἐκ τῶν ἄνω φωτισμοῦ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἀποκτᾷ ἐν ὑποβλητικὸν ἡμίφως (εἰκ. 4 καὶ 5).

Ὁ σταυρικὸς καὶ πεντάτρουλλος ναὸς τῶν Περιστερῶν ἔρχεται νὰ προσθέσῃ ἐν ἀκόμῃ εἰς τὰ ὀλίγα παραδείγματα σταυρικῶν ναῶν φερόντων τροῦλλους κατὰ τε τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν του καὶ ἑφ' ἐκάστης τῶν τεσσάρων κεραιῶν του. Προσθέτει ὁμως ταυτοχρόνως καὶ ἐν ἀκόμῃ παράδειγμα—καὶ μάλιστα ἐκ τῶν συνθετωτέρων—εἰς τοὺς ὀλίγους μεσοβυζαντινοὺς τετρακόγχους ναοὺς, οἵτινες συνεχίζουν τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν¹.

¹ Τὰ παλαιότερα τετράκογχα κτήρια—μαρτύρια ἢ βαπτιστήρια—ἀκολουθοῦντα τὰ πρότυπα ρωμαϊκῶν μασσωλείων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὧν πλεῖστα ἀντεγράφησαν ὑπὸ ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ἔχουσι τὰς κόγχας αὐτῶν ἡμικυκλικὰς ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς, ἐν ᾧ ἀργότερον ἄλλαι μὲν τῶν κογχῶν διατηροῦσι τὸ πατροπαράδοτον καμπύλον σχῆδιον, ὡς π.χ. συμβαίνει εἰς τὰ τοῦ 9ου αἰ. δαλματικὰ τετράκογχα τοῦ Nin καὶ τοῦ Muc (E. Dyggve, *Dalmatinske Centralbygninger*, *Tidskrift för Konstvetenskap* XVII, τεύχ. I, Lund 1933, σ. 5 πίν. 1 ἀριθμοὶ 8 καὶ 9) καὶ τὰ τῆς Γαλλίας (Montmajour D. Boniver, *Der Zentralraum*, Stuttgart

Ἄλλ' ὁ συνδυασμὸς τοῦ τετρακόγχου πρὸς τριμερὲς (βυζαντινὸν) ἱερόν, τὸν ὁποῖον ἐπίσης παρουσιάζει ὁ ναὸς τῶν Περιστερῶν, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι εὗρημα τοῦ μαΐστορος τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου· διότι ὅμοια σχέδια—τετρακόγχου μετὰ τριμεροῦς ὀρθογωνίου ἱεροῦ—συναντῶνται, ἤδη ἀπὸ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος

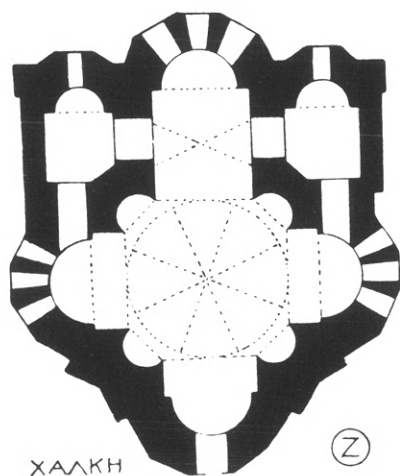
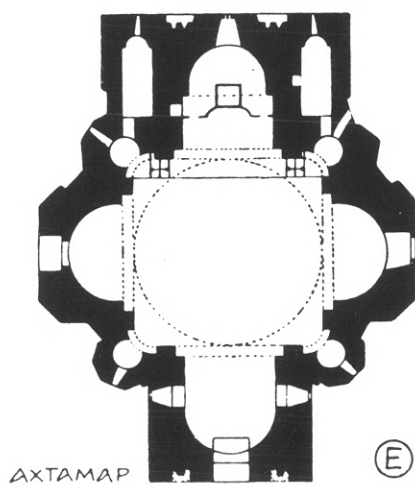
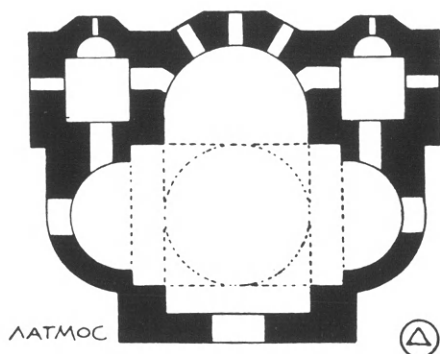
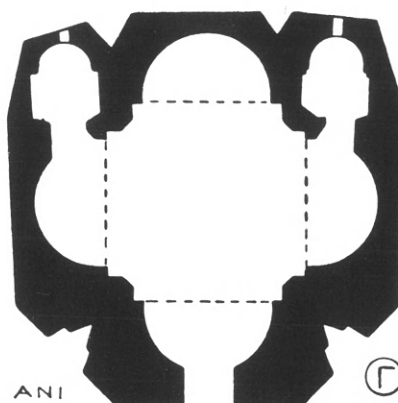
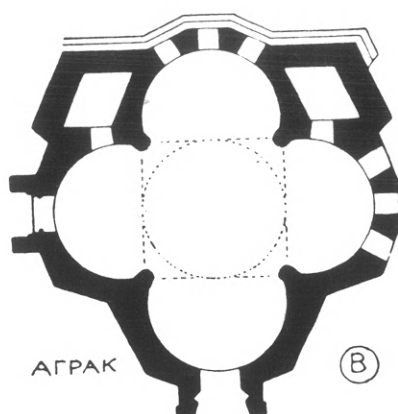
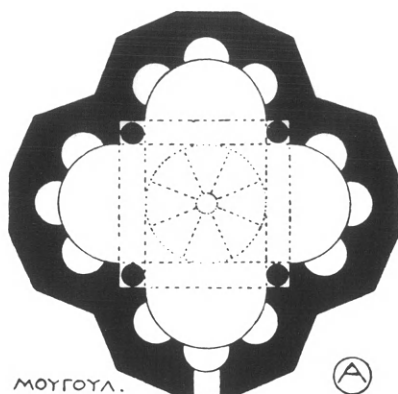

Εἰκ. 5. Ἀξονομετρικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ τῶν Περιστερῶν.

ἢ ἕως καὶ πρότερον, εἰς ναοὺς τῆς Ἀρμενίας καὶ τοῦ Καυκάσου ἀλλὰ καὶ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς ζώνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οὕτως ἐν Ἀρμενίᾳ καὶ Καυκάσῳ τὸ εὐρίσκομεν εἰς τοὺς ναοὺς: 1) τοῦ Ἀγράκ¹ (7^{ου} αἰ.) (εἰκ. 6,β),

1937 6.50 εἰκ. 7) πρβ. καὶ Λειψανοθήκην Ἀκνῆσγράνου (10^{ου} αἰ.) (A. Grabar, *Martyrium*, πίν. LXVI), ἀλλὰ δὲ πάλιν ἀποβαίνουνσι τρίπλευροι (Χερσὼν Boniver, *Der Zentralraum* σ. 52 εἰκ. 8, Ἀγ. Ἀπόστολοι Σολάκη Boniver ἔ.δ. σ. 87 εἰκ. 28, Ἀγ. Γεώργιος Λουκισίων Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ., τ. Γ' [1937] σ. 168 εἰκ. 2), Κοίμησις Θεοτόκου Σαλάκου, Φουντουκλί καὶ Χουρμαλί-Μεδρεσὲ Ρόδου (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. 5' 1948 εἰκ. 87, 91, 92), Stanjevo Π. Σερβίας, (Starinar 1950 σ. 205 εἰκ. 54) ἢ πεντάπλευροι (Χερσὼν, ἔ.δ., Παναγία Μογουλιώτισσα Κ]πόλεως (εἰκ. 6.α) Brunov, *Byz.-Neugr. Jahrb.* VI [1927-28] σ. 515 εἰκ. 6).

¹ Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien 1918 σ. 102 εἰκ. 95, A. Khatchatrian, *L'architecture arménienne*, Paris 1941, σ. 76 εἰκ. 21.

Είχ. 6. Παραδείγματα τετραγώνων ναών μετά τριμερούς ιερού.

2) τοῦ Ἀχταμάρ¹ (10ου αἰ.) (εἰκ. 6,ε) καὶ 3) τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ Ἀπὶ² (11ου αἰ.) (εἰκ. 6,γ), εἰς Μ. Ἀσίαν ἐν Λάτρῳ³ (Λάτμῳ) (εἰκ. 6,δ) καὶ τέλος παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Καμαριώτισσαν τῆς νήσου Χάλκης⁴ (14ου αἰ.) (εἰκ. 6,ζ). Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ἡ σύνθεσις τριμεροῦς, ὀρθογωνίου ἱεροῦ πρὸς ἐλεύθερον σταυρὸν δὲν φαίνεται νὰ ἦτο ἄγνωστος κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, ὡς ἀποδεικνύει ὁ Ἅγ. Δημήτριος τοῦ παρὰ τὴν Αἰδηψὸν χωρίου Ἅγιος, περὶ τοῦ ὁποίου θέλω πραγματευθῆ προσεχῶς ἐν ἰδιαιτέρῳ ἄρθρῳ.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ τῶν Περιστερῶν (εἰκ. 7) ἀποτελεῖ κρᾶμα παλαιοχριστιανικῶν καὶ πρωτοβυζαντινῶν στοιχείων. Πράγματι ἐὰν ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ αὐτὸ τὰ δύο ἐκ λειτουργικῶν λόγων προστεθέντα πρωτοβυζαντινὰ στοιχεῖα τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ, τὸ ὑπόλοιπον ἀπαβαίνει ἐν ἄγνῳς περικέντρον παλαιοχριστιανικὸν μνημεῖον, ἀπαρτιζόμενον ἐξ ἐνὸς κεντρικοῦ τετραγώνου καλυπτομένου διὰ τρούλλου καὶ ἐκ τεσσάρων κογχῶν ἀνοιγομένων ἐφ' ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου καὶ καλυπτομένων ἐπίσης διὰ τρούλλων κατὰ τι μικροτέρων καὶ χαμηλοτέρων τοῦ κεντρικοῦ. Τοιοῦτον ὅμως ἀκριβῶς τύπον κατόψεως καὶ ἐν μέρει τομῆς παρέχουσι καὶ σταυρόσχημα μανσσωλεῖα τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι ταῦτα ἀντὶ διὰ τρούλλων ἐκαλύπτοντο διὰ χαμηλῶν σφαιρικῶν θόλων ἢ καὶ διὰ σταυροθολίων. Ὡς παραδείγματα προσάγω δύο σχέδια τοιούτων μανσσωλείων, ἅτινα μᾶς διέσωσεν ὁ Montano⁵ (εἰκ. 8). Εἰς τὸ

¹ Strzygowski, ἑ.δ. σ. 82 εἰκ. 67, Khatchatrian, ἑ.δ. σ. 83 εἰκ. 42.

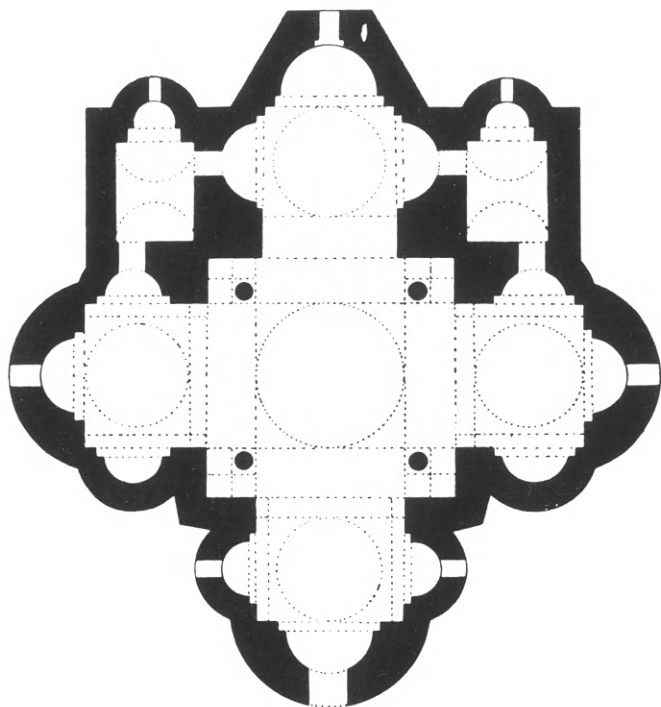
² Strzygowski, ἑ.δ. σ. 104 εἰκ. 97, Khatchatrian, ἑ.δ. σ. 84 εἰκ. 52.

³ Th. Wiegand, Milet III, Berlin 1913, εἰκ. 81.

⁴ N. Brunon, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τ. VI (1927-28) σ. 510 εἰκ. 1. Εἰς τὴν παραλλαγὴν ταύτην θὰ ἡδύνατο νὰ ὑπαχθῇ καὶ ὁ ἐν Mastara τῆς Ἀρμενίας νυὸς (7ου αἰ.) D. Boniver, Der Zentralraum, Stuttgart 1937, σ. 46 εἰκ. 4.

⁵ Εἶναι εὐτύχημα, ὅτι πλείονες ἀρχιτέκτονες τῆς Ἀναγεννήσεως ἐπεδόθησαν εἰς τὴν σχεδίασιν ἀρχαίων ρωμαϊκῶν μνημείων ὡς π.χ. ὁ Seb. Serlio (Scamozzi, Tutte l'opere d'architettura di Seb. Serlio), ὁ Montano (Scielta di varii tempieetti antichi καὶ Raccolta de tempieetti e sepolcri disegnati dall' antico), ὁ Bramantino (Mongeri, Le rovine di Roma al principio del secolo XVI), ὁ Giuliano da Sangallo (Hülssen, Il libro di Giuliano da Sangallo), τοῦ ὁποίου τὰ σχέδια διέσωσεν ὁ ὑπ' ἀρ. 4424 Βαβερνιὸς κώδιξ τοῦ Βατικανοῦ. Τὰ δύο ἐνταῦθα παρεχόμενα σχέδια τοῦ Montano περιέχονται εἰς τοὺς ὑπ' ἀρ. 31 καὶ 45 πίνακας τῆς Raccolta de tempieetti e sepolcri disegnati dall' antico.

πρῶτον ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 8,α) ἐκ κεντρικοῦ τετραγώνου χώρου φέροντος εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας του ἀνὰ ἓνα κιόνα—ὡς ἐν Περιστεραῖς—ἀναχωροῦν σταυροειδῶς δύο κυκλικά καὶ δύο ὀρθογώνια σκέλη. Εἰς τὸ δεύτερον (εἰκ. 8,β) ὁ κεντρικὸς χώρος εἶναι κυκλικός, κυκλικά δ' ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη

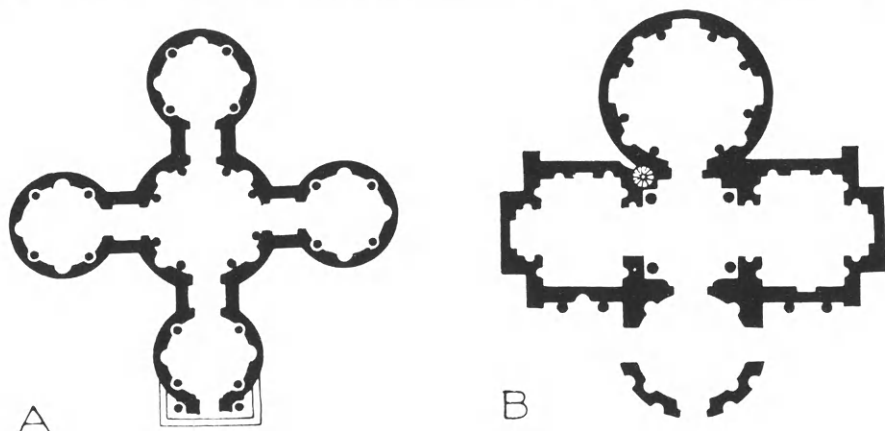
Εἰκ. 7. Ἡ κάτοψις τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου τῶν Περιστερῶν.

τοῦ σταυροῦ. Θὰ ἐκαλύπτετο ἐπομένως διὰ 5 ἡμισφαιρικῶν θόλων σταυροειδῶς διατεταγμένων, ἐξ ὧν ὁ μέσος ἦτο μεγαλύτερος τῶν ἄλλων. Συγγενῇ σχέδια ρωμαϊκῶν μανσσωλείων, παρουσιάζοντα κεντρικὸν τετράγωνον, εἰς τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται ὀρθογώνια σκέλη, σχηματίζοντα σταυρόν, μᾶς παρέχουν καὶ πάλιν ὁ Scamozzi¹ καὶ ὁ Mongeri². Ἐκ τούτων τὸ μὲν ὑπὸ στοιχεῖον Γ (εἰκ. 9) ἔχει τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐξωτερικῶς ἐλεύθερα, τὸ δὲ ὑπὸ στοιχεῖον Δ (εἰκ. 9) ἐγγράφει τὸ ὅλον σχῆμα ἐντὸς ὀκταγώνου. Χαρακτηριστικὴ καὶ εἰς τὰ δύο παραδείγματα εἶναι ἡ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου παρουσία κιόνων. Οὗτοι, ὡς

¹ Tutte l'opere d'architettura di S. Serlio πίν. 63.

² Le rovine di Roma al principio del secolo XVI, πίν. 41.

γνωρίζομεν ἐκ σωζομένων ρωμαϊκῶν μνημείων, ἄλλοτε μὲν ἐστήριζον, τῇ μεσολαβήσει θριγκοῦ, τὰς γεννήσεις θόλων ἰδίᾳ σταυροθολίων, ὡς π.χ. εἰς τὰς Θέρμας τοῦ Καρακάλλα¹, ἄλλοτε δὲ πάλιν ἦσαν ἀπλῶς διακοσμητικοὶ ἢ ἐστήριζαν τῷ, ἰδίᾳ ὅταν ἐτοποθετοῦντο κατὰ τὰς γωνίας ὀκταγώνων

Εἰκ. 8. Κατόψεις ρωμαϊκῶν κτηρίων κατὰ τὸν Montano.

ἢ κυκλωτερῶν κτηρίων ὡς π.χ. εἰς τὸ μασσωλεῖον τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ² καὶ τὰς ἐν Ρώμῃ Θέρμας τοῦ Διοκλητιανοῦ³.

Τὸ Ρωμαϊκὸν τοῦτο σύστημα τῶν παρὰ τοὺς τοίχους τοποθετουμένων κίωνων παρέλαβε καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, ἰδίᾳ ἡ τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Παλαιστίνης χρησιμοποίησασα αὐτό, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ τῶν βασιλικῶν⁴ καὶ εἰς βαπτιστήρια⁵. Ὅχι δὲ μόνον τοὺς κίονας ἀλλὰ καὶ τὸ σταυρόσχημον μετὰ κεντρικοῦ τετραγώνου σχέδιον ἐφήρμοσεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη εἰδικῶς εἰς μαρτύρια ἢτοι πάλιν εἰς κτήρια σχε-

¹ J. Durm, *Die Baukunst der Etrusker und Römer*, Stuttgart 1905, σ. 710 εἰκ. 779.

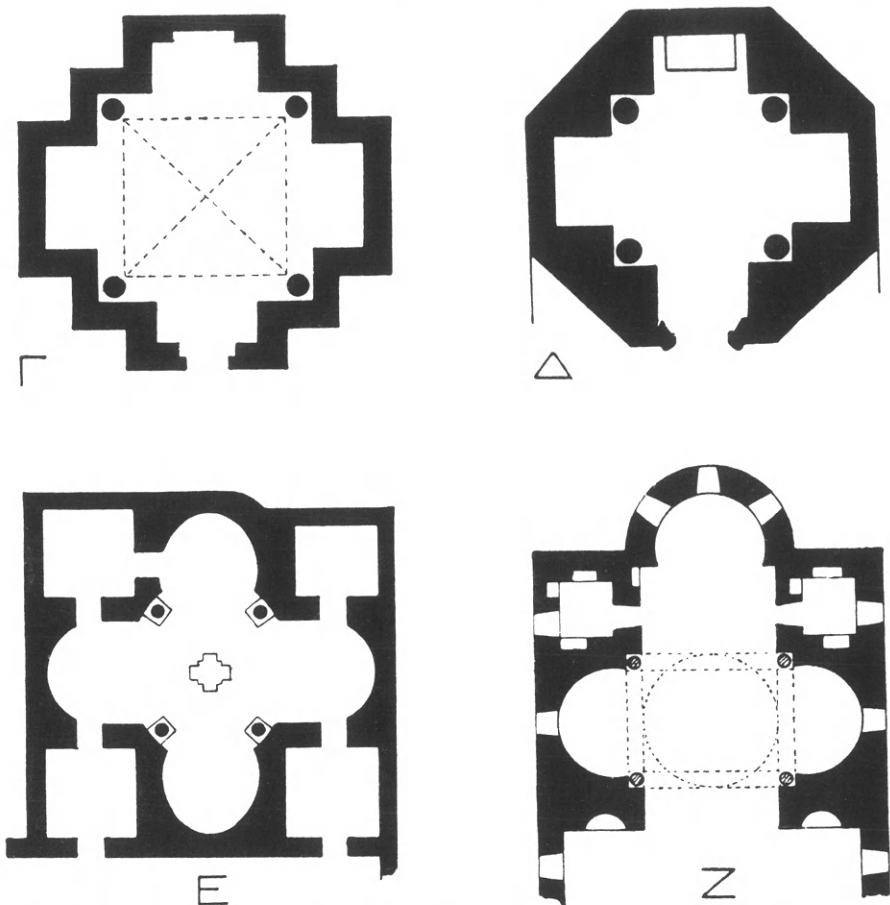
² E. Hébrard, *Le palais de Dioclétien à Spalato*, Paris 1911, σ. 29. J. Durm ἑ.ἀ. σ. 773 εἰκ. 857.

³ J. Durm, ἑ.ἀ. σ. 712 εἰκ. 781.

Βασιλικαὶ Τύνιδος Dar-el-kous (Gauckler, *Basiliques chrétiennes de Tunisie*, Paris 1913, πίν. V) κλπ.

⁵ Βαπτιστήρια Μιλήτου (Th. Wiegand, *Sitzungsber. der kgl. Akad. der Wiss.* 1911, V. Schultze, *Altchr. Städte Kleinasien* II, σ. 176 εἰκ. 62), Κῶ (Ἀ. Ὁρλάνδος, *Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν* τοῦ 1928 σ. 441), Ἀγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου (Kaufmann, *Hand. chr. Arch.*² εἰκ. 100), Fréjus Προβηγκίας (J. Formigé, *Remarques diverses sur les baptistères de Provence*, Paris 1940, πίν. VII), Ραβέννας, Βαπτιστήριον Ὁρθοδόξων (G. Rivoira, *Orig. arch. Lombarda*, Milano 1908, εἰκ. 40), Σάλωνος (Zeiller, *Orig. chrét. de la Dalmatie*, 1906, πίν. III) κλπ.

τικά πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν καὶ εἰδικῶς τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως¹ (μαρτύρια). Ὡραῖον παράδειγμα τοιούτου μαρτυρίου μετὰ κεντρικοῦ χώρου φέροντος τέσσαρας κίονας διαγωνίως τοποθετημένους καὶ τέσσαρας ἡμικυ-

Εἰκ. 9. Κατόψεις τετρακόγχων ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν κτηρίων μετὰ 4 κίονων κατὰ τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου.

κλικᾶς κόγχας σταυροειδῶς διατεταγμένas ἀλλ' ἐγγεγραμμένas ἐντὸς τετραγώνου εὐρέθη εἰς τὸ χωρίον Τσαριτσὶν Γκράδ (= Πρῶτη Ἰουστινιανή) τῆς Π. Σερβίας κείμενον ὀλίγα χιλιόμετρα νοτίως τῆς Νύσσης (Nisch). Τὸ μαρτύριον τοῦτο² (εἰκ. 9Ε), ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν διασωθέντων κιονοκράνων τῶν

¹ Ὅρα περὶ τούτων τὴν ἐκτενῆ καὶ ἐμπεριστατωμένην πραγματείαν τοῦ καθηγητοῦ Α. Grabar, *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques*, Paris 1943.

² Fr. Mesesnel, *Starinar* τοῦ 1938 σ. 182 εἰκ. 4.

κίωνων του πρέπει νὰ ἀνάγεται εἰς τὸν 5^{ον} μ.Χ. αἰῶνα. Ὅμοιαν σταυρικὴν διάταξιν μὲ 4 κίονας εἰς τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου παρέχει καὶ ὁ περὶ τὰ μέσα τοῦ 5^{ου} αἰ. κτισθεὶς ναὸς τοῦ Ἀγ. Θεοδοσίου παρὰ τὰ Ἱεροσόλυμα¹ (εἰκ. 9,2).

Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τὸ σχῆμα τοῦ σταυρικοῦ μαρτυρίου ἐγενικεύθη ἐφαρμοσθὲν ὄχι μόνον εἰς μικρὰ ἀλλὰ καὶ εἰς μεγάλης κλίμακος μανυσσωλεῖα (μαρτύρια), ἅτινα καὶ ἐφωδιάσθησαν διὰ τρούλλων κατὰ τε τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ καὶ ἐπ' αὐτῶν τούτων τῶν σκελῶν. Τοιαῦτα μνημειώδη μαρτύρια ὑπῆρξαν ὁ ὑπεράνω τοῦ τάφου τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ Ἰσαποστόλου Ἀγ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ καταστραφεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ναὸς τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων καὶ ὁ ἐν Ἐφέσῳ ὑπεράνω τοῦ τάφου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου κατασκευασθεὶς ναὸς, ὅστις κατὰ τοῦτο διέφερε τοῦ πρώτου, ὅτι ἀντὶ πέντε τρούλλων ἔφερεν ἕξ, λόγῳ προσθήκης ἑνὸς εἰσέτι ὑπὲρ τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, ὅπερ οὕτω ἀπέβη μακρότερον τῶν ἄλλων. Ὅμοιαν διάταξιν τρούλλων πρὸς τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους παρουσιάζει καὶ ὁ μιμούμενος προφανῶς τὰ 2 ἀνωτέρω παραδείγματα ναὸς τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, ὅστις ἀνεκτίσθη κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα². Τοῦτον δὲ πάλιν ἀργότερον (12^{ον} αἰ.), ἐμιμήθη ὁ ἐν Périgneux τῆς Ν. Γαλλίας ναὸς τοῦ Ἀγ. Front καὶ ἔτι ἀργότερον ὁ Ἀγ. Ἀντώνιος τῆς Παδούης (Padova). Μακρινὴν δ' ἀπῆχσιν τοῦ πεντατρούλλου εἰς τὸν Βορρᾶν παρέχει καὶ ὁ περὶ τὸ 1170 ἀνεγερθεὶς ναὸς τοῦ Kallundborg ἐν Δανίᾳ, ὅστις ὅμως ἀντὶ τρούλλων ἐμφανίζει πέντε πύργους εἰς τε τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καὶ τὴν διασταύρωσιν αὐτῶν³.

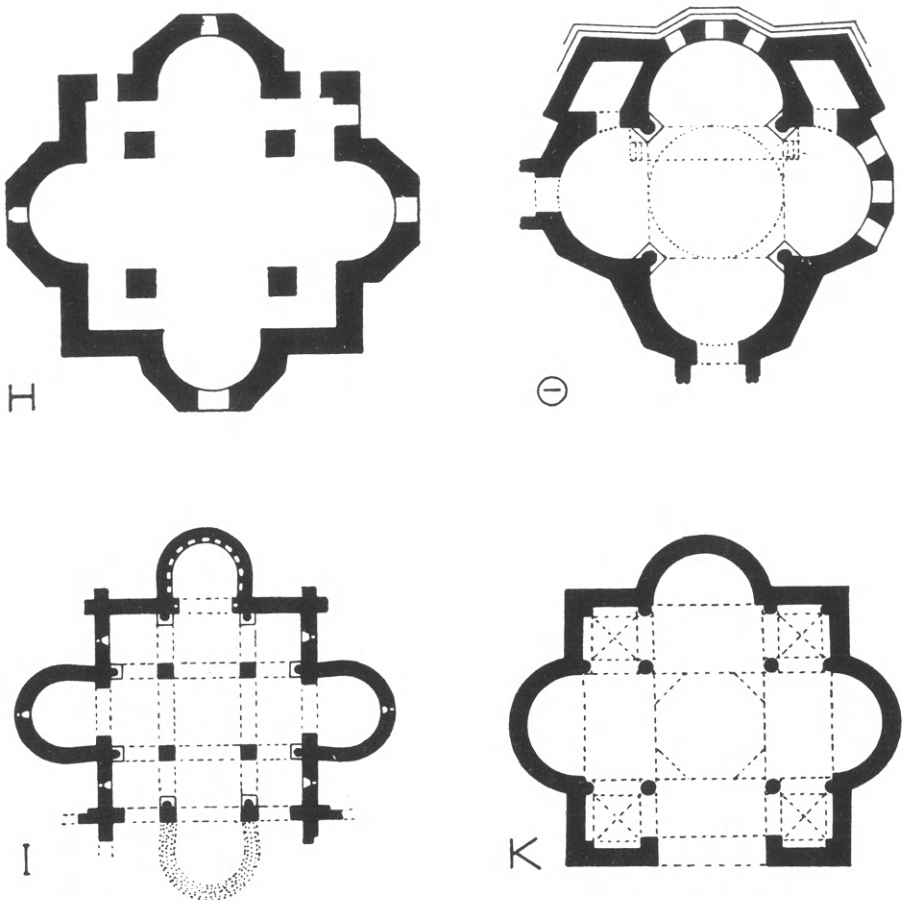
Ἀλλ' ὁ μετ' ὀρθογωνίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ πεντάτρούλλος ναὸς ἔχει μὲν κοινὰ πρὸς τὸν τῶν Περιστερῶν τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν σταυροειδῆ διάταξιν τῶν τρούλλων, ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν ὅμως δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς πρὸς τὸν τύπον τῶν Περιστερῶν. Περισσότερον συγγενεὶς ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο παρουσιάζονται ἄλλοι ναοὶ τῆς 1ης μ.Χ. χιλιετηρίδος, φέροντες ἀνὰ μίαν κόγχην ἀνοιγομένην ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου. Ἡ κόγχη ὅμως αὕτη δὲν καλύπτεται πλέον διὰ τρούλλου—ὡς ἐν Περιστεραῖς—ἀλλὰ διὰ τεταρτοσφαιρίου. Ἐκ τῶν ναῶν αὐτῶν χαρακτηριστικοὶ εἶναι

¹ E. Weigand, Das Theodosios Kloster, Byz. Zeitschr. 23 (1914-1919) σ. 176 εἰκ. 2.

² M. Clemmensen-Vilh. Lorenzen, Kallundborg Kirke, Κοπεγχάγη καὶ Λονδῖνον 1922, πίν. 1.

³ Πλὴν τῶν πεντατρούλλων ναῶν σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ ἔχομεν, κατὰ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα, καὶ παραδείγματα πεντατρούλλων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων φερόντων δὲ τοὺς τρούλλους ἐπὶ τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ. Ὡς τοιαῦτα ἀναφέρω τὰ τῆς Κύπρου: Περιστερώνας καὶ Γεροσκήπου (Γ. Σωτηρίου, Βυζ. Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθήναι 1935, σ. 15 εἰκ. 10 καὶ σ. 17 εἰκ. 11)—καὶ τῆς Κρήτης: Κουνάβι Πεδιάδος (G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta II, εἰκ. 241).

τέσσαρες ἦτοι 1^{ον} ὁ ἐν Bagaran τῆς Ἀρμενίας¹ (7^{ου} αἰ.) (εἰκ. 10,η) μὲ τέσσαρας πεσσούς στηρίζοντας τὸν κεντρικὸν τροῦλλον καὶ τοποθετημένους εἰς τινὰ ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν γωνιῶν τοῦ τετραγώνου, 2^{ον} ὁ ἐν Ἀγρὰκ τῆς Ἀρ-

Εἰκ. 10. Κατόψεις τετρακόγχων ναῶν τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τῆς πρώτης χιλιετηρίδος μετὰ 4 κίονων ἐν τῷ κεντρικῷ τετραγώνῳ.

μενίας ναός² (7^{ου} αἰ.) (εἰκ. 10,θ), ὅστις φέρει εἰς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον τέσσαρας διαγωνίως—ὡς ἐν Τσαριτσὶν Γκραδ—τοποθετημένους κίονας ἀλλὰ καὶ τὴν πρωτοβυζαντινὴν πρόθεσιν καὶ διακονικόν, 3^{ον} ὁ περὶ τὸ 800 ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Θεοδούλου κτισθεὶς ναός τοῦ Germigny-les-Près παρὰ τὴν

¹ Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, σ. 95 εἰκ. 94.

² Strzygowski, ἑ.ἀ. σ. 102 εἰκ. 95.

Orléans (εἰκ. 10,ι), ὅστις ὁμῶς φέρει ἀντὶ κεντρικοῦ τρούλλου πύργον στηριζόμενον ἐπὶ τῶν τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων ἥτοι τὴν μορφήν ἐκείνην τοῦ τρούλλου, ἣν ἐφήρμοζεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη τῆς Δύσεως¹ καὶ 4ον ὁ σχεδὸν σύγχρονος πρὸς τὸν ναὸν τῶν Περιστερῶν ναὸς τοῦ Ἀγ. Σατύρου ἐν Μιλάνῳ (εἰκ. 10,κ) ἀνεγερθεὶς τὸ 876².

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῶν παρατιθεμένων κατόψεων τὰ ἐν τῷ βασικῷ τετραγώνῳ τέσσαρα στηρίγματα τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου ἔχουσι πλέον ἱκανῶς ἀπομακρυνθῆ τῶν γωνιῶν τοῦ τετραγώνου, δημιουργηθέντων οὕτω τεσσάρων μικρῶν γωνιαίων διαμερισμάτων. Οὕτω ἡ κάτοψις τῶν ἀποβαίνει πλέον ὁμοία πρὸς τὴν τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν μετὰ τρούλλου τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Ἀξίον δὲ σημειώσεως εἶναι, ὅτι εἰς ὅλα τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα κυριαρχεῖ πλέον τὸ κεντρικὸν τετράγωνον, ἐν ᾧ τοῦναντίον αἱ κόγχαι ἀποκτῶσιν ὅλον ἐν δευτερεύουσιν σημασίαν. Ἀντιθέτως ὁ τὸ 871 κτισθεὶς ναὸς τῶν Περιστερῶν διατηρῶν ἀκόμη τὸ παλαιὸν σχῆμα τοῦ μετὰ τεσσάρων κιόνων πλησίον εἰς τὰς γωνίας τετραγώνου ἀρχαΐζει καὶ κατὰ τοῦτο ἀλλὰ καὶ διότι ἔχει ἀκόμη τὰς κόγχας μεγάλας καὶ καλυπτομένας διὰ τρούλλου. Ἀρχαΐζει δ' ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιον τῶν κογχῶν, τὸ ὁποῖον εἶναι τριφύλλον, οἷον δηλαδὴ ἐφηρμοσθῇ μόνον εἰς ρωμαϊκὰ κτήρια τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ὡς π.χ. τὸ παρὰ Montano, Raccolta κλπ. πίν. 23 εἰκονιζόμενον³.

¹ Μουσσωλεῖον Galla Placidia, ἐν Ραβέννα, Μουσσωλεῖον Βερόνας κ.λ.π. Ὅρα σχετικῶς Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ζ' (1951) σ. 48 καὶ εἰκ. 40.

² Εἰς τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα θὰ ἡδύνατο νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Leonardo da Vinci σχεδιαζόμενον τετράκογχον μετὰ 4 ἐσωτερικῶν στηριγμάτων καὶ κεντρικοῦ τρούλλου κτήριο τοῦ χειρογράφου Ashburnham φύλλ. 3.

³ Ἀξίον σημειώσεως εἶναι ὅτι τριφύλων κογχῶν καὶ μάλιστα διατεταγμένων πέριξ κεντρικοῦ τετραγώνου ἡ ὀρθογωνίου χώρου, καθ' ὅμοιον περιτοῦ τρόπον καὶ ἐν Περιστεραῖς, ἐχρησιμοποίησε καὶ ὁ Bramante διὰ τὸ σχέδιον τοῦ Ἀγ. Πέτρου τῆς Ρώμης, ὅπερ μᾶς διεσώθη ἐπὶ περγαμνῆς διατηρουμένης εἰς τὰ Uffizi τῆς Φλωρεντίας. Εἰκόνα τοῦ σχεδίου τούτου παρέχει ὁ Strzygowski, ἐν Baukunst der Armenier τ. II σ. 869, εἰκ. 821.

Ο ΠΑΡΑ ΤΟ ΧΩΡΙΟΝ “ΑΓΙΟΣ,” ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

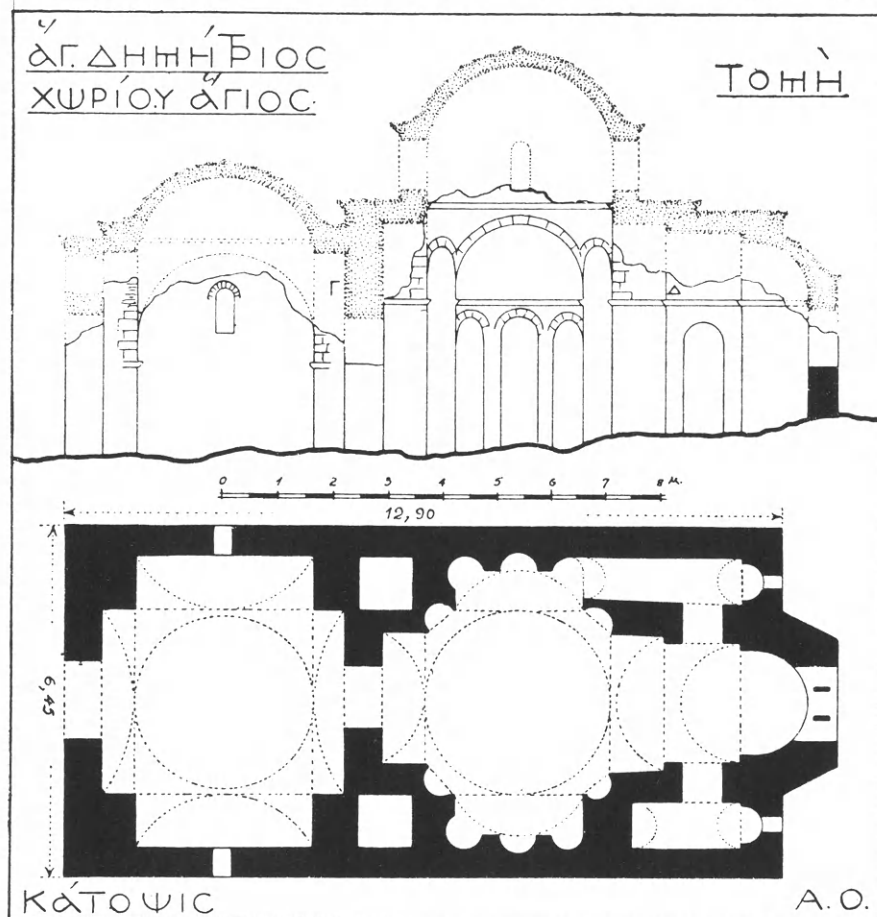
Εἰς ἀπόστασιν τετάρτου περίπου τῆς ὥρας νοτίως τοῦ χωρίου «Ἅγιος» κειμένου πρὸς Βορρᾶν τῆς Αἰδηψοῦ, εὐρίσκεται, ἡρειπωμένος κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ πλέον, ναὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Δημητρίου. Ὁ ναὸς οὗτος εἶχεν ἤδη πρὸ πεντήκοντα καὶ τεσσάρων ἐτῶν (1897) ἐπισημανθῆ ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Γ. Λαμπάκη, ὅστις μάλιστα παρέσχε καὶ τὴν κάτοψιν αὐτοῦ¹. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κάτοψις αὕτη—ἥτις, σημειωτέον, δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη καὶ τινων σφαλμάτων—δὲν συνωδευέτο ὑπὸ τομῆς οὔτε δὲ καὶ ὁ σχεδιάσας αὐτὴν ἐδήλωσεν ἐπ’ αὐτῆς τὰ καλύπτοντα στοιχεῖα ἥτοι τοὺς θόλους, ἔξ ὧν θὰ ἠδύνατό της νὰ συμπεράνῃ περὶ τῆς μορφῆς τῆς ἀνωδομῆς, τὸ μνημεῖον παρέμενεν ἀσφρές, ἡ δὲ κάτοψις του ἐπιστημονικῶς ἀνεκμετάλλευτος.

Περιοδεύσας κατὰ τὰ τέλη Αὐγούστου τοῦ 1951 τὴν βόρειον Εὐβοίαν ἐπεσκέφθην καὶ τὸν ἐν λόγῳ ναόν, διεπίστωσα δὲ μετὰ λύτης, ὅτι ἡ κατάστασις του εἶναι πολὺ χειροτέρα ἐκείνης, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν εὗρεν ὁ Λαμπάκης· διότι ἐν ᾧ τότε ἐσώζετο ἀκόμη ὁ κεντρικὸς του τρούλλος—ὡς ἄλλωστε βεβαιοῦσι καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ γειτονικοῦ χωρίου—σήμερον ἐλάχιστον μόνον τμῆμα τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου τούτου σώζεται, ὡς ἐμφαίνεται εἰς τὴν παρατιθεμένην τομὴν τοῦ μνημείου, τὴν ὁποίαν, μετὰ νέας κατόψεως, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ἐσχεδίασα (εἰκ. 1). Μεγάλη εἶναι ἰδίᾳ ἡ φθορά, τὴν ὁποίαν ὑπέστη ὁ ναὸς λόγῳ τῆς πρὸ τινων ἐτῶν ἀμέσως πρὸς βορρᾶν αὐτοῦ ἀνεγέρσεως νέας, ἀπειροκάλου ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, χάριν τῆς ὁποίας ἀνηλεῶς ἀπεσπάρσθησαν λαξευτοὶ λίθοι τῆς παλαιᾶς, ἐγκαταλειφθείσης πλέον τελείως, μὲ τὸ ἐσωτερικὸν της γέμον βάτων καὶ ἀκανθῶν.

Περιγραφή τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς κατόψεως (εἰκ. 1) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 6.45 × 12.90 μ., ἥτοι μὲ ἀναλογίας πλάτους πρὸς μῆκος ἀκριβῶς 1:2. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς περιελάμβανε τρεῖς μεγάλας διαιρέσεις ἥτοι α) νάρθηκα εὐρύχωρον, μήκους 5.22 καὶ πλάτους 3.15, καλυπτόμενον ὑπὸ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων ἀβαθῶν,

¹ Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, σ. 20 εἰκ. 22 καὶ Δελτ. Χριστ. Ἱερ. Ἑταιρείας Γ' (1903) σ. 58 εἰκ. 11. .

στανυροειδῶς τοποθετημένων, καμαρῶν καὶ πιθανῶς τυφλοῦ τρούλλου β) κυρίως ναόν, μείγμα στανυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου καὶ ὀκταγωνικοῦ καὶ γ) τριμερές ἱερόν, μὲ εὐρὺ κύριον βῆμα ἐν τῷ μέσῳ καὶ μὲ δύο ἐκατέρωθεν

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομή τοῦ Ἀγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον «Ἅγιος» τῆς Αἰδηψοῦ.

αὐτοῦ στενομήκη παραβήματα (πρόθεσιν πρὸς βορρᾶν καὶ διακονικὸν πρὸς νότον) καλυπτόμενα ὑπὸ χαμηλῶν κυλινδρικῶν καμαρῶν. Ἐκ τῶν τριῶν δὲ τούτων διαιρέσεων τοῦ ἱεροῦ μόνον ἡ μέση εἶχε τὴν κόγχην ἐξέχουσαν τοῦ ὀρθογωνίου καὶ διαμορφωμένην ἐξωτερικῶς εἰς σχῆμα τρίπλευρον, ἐν ᾧ τῶν παραβημάτων αἱ κόγχαι κατεσκευάσθησαν ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὀρθογωνίου (εἰκ. 1). Ὡς δ' ἐκ σωζομένων ἰχνῶν συνάγεται ἡ μὲν μέση κόγχη διετρυπᾶτο ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, ὀλικοῦ πλάτους 1.60 μ.,

αἱ δὲ πλάγαι ὑπὸ στενῶν (0.30) μονολόβων. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐκ τῶν παραβημάτων, τὰ ὁποῖα συνεκινῶνουν ἀμφότερα πρὸς τὸ μέσον βῆμα διὰ χαμηλῶν τοξωτῶν θυρῶν ἀνοίγματος 0.73 μ. (εἰκ. 1), μόνον ἡ πρό-θεσις συνεκινῶνει καὶ πρὸς τὸν κυρίως ναόν, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ διακονικόν, ὡς ἐσφαλμένως ἐσημειώθη εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ Λαμπάκη.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ κυρίως ναοῦ. Οὗτος παρουσιάζει μὲν ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ σχῆμα ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μετὰ

Εἰκ. 2. Ἐσωτερικὴ ἀποψὶς τοῦ βορείου ἐγκαρσίου κλίτους τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

τροῦλλον, πράγματι ὅμως δὲν εἶναι ἀγνῶς τοιοῦτος· διότι ἡ διάμετρος τοῦ καλύπτοντος αὐτὸν τρούλλου δὲν ἰσοῦται πρὸς τὸ πλάτος τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ὡς π.χ. συμβαίνει εἰς τὸν τρούλλον τοῦ νάρθηκος, ἀλλ' εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα αὐτοῦ. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ τρούλλος δὲν βαίνει ἐπὶ τετραγώνου ἀλλ' ἐπὶ ὀκταγώνου βάσεως· ἀνήκει ἐπομένως ὁ κυρίως ναὸς μᾶλλον εἰς τὸν ὀκταγωνικὸν τύπον μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς γνωστοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς¹ ὁ τρούλλος στηρίζεται ἐπὶ ὀκτὼ σημείων ἀποτελούντων τὰς κορυφὰς ἑνὸς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κανονικοῦ, ἥτοι ἰσοπλεύρου, ὀκταγώνου, ἐνταῦθα τὰ ἐν λόγῳ σημεῖα δὲν ἀποτελοῦσιν ἰσοπλευρον ὀκτάγωνον ἀλλὰ μᾶλλον τετράγωνον μὲ ἀποκεκομμένας τὰς γωνίας ἥτοι ἔν ψευδοκτάγωνον. Δὲν εἶναι δ' αὕτη μόνον ἡ ἀπόκλισις τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἀπὸ τοῦ κανονικοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς ἀλλὰ καὶ ἄλλαι. Οὕτω π.χ. αἱ

¹ Ὅσιος Λουκάς, Σωτεῖρα Λυκοδήμου, Νέα Μονὴ Χίου, Χριστιάνου, Δαφνί, Ἀγ. Σοφία Μονεμβασίας, Ἀγ. Νικόλαος στὰ Καμπιά, Ἀγ. Θεόδωροι Μυστρᾶ, κλπ.

μικραὶ πλευραὶ τοῦ ὀκταγώνου ἀντὶ νὰ καλύπτονται διὰ τῶν γνωστῶν ἡμιχωνίων διαμορφοῦνται ἐνταῦθα ὡς ἡμικύλινδροι φθάνοντες κάτω μὲν μέχρι τοῦ ἐδάφους, ἀπολήγοντες δ' ἄνω εἰς τεταρτοσφαίρια—οἷα συναντῶμεν εἰς ρωμαϊκὰ κτήρια—ἐκτελοῦντα δὲ ἐδῶ χρέη ἡμιχωνίων, μὲ ταύτην ὁμῶς τὴν διαφορὰν, ὅτι ἡ κλεῖς τοῦ μετωπικοῦ των τόξου δὲν φθάνει εἰς τὸ ὕψος τῶν

Εἰκ. 3. Ἑσωτερικὴ ἀποψὶς τῆς Β.Δ. γωνιαίας κόγχης καὶ τῆς μετὰ τεταρτοσφαιρίου Β. κεραίας τοῦ σταυροῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

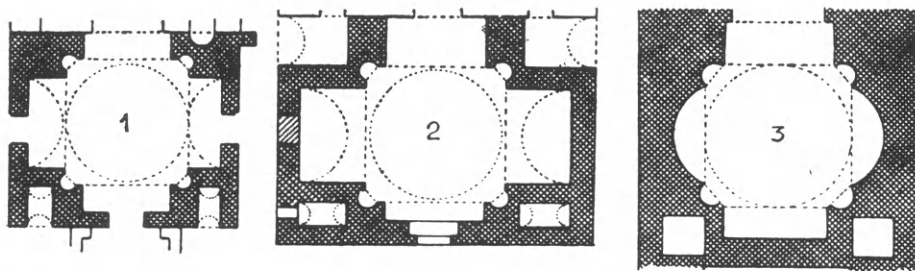
κλειδῶν τῶν τόξων μετώπου τῶν καλυπτόντων τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ θόλων—ὡς γίνεται εἰς τοὺς ἀγνώστους ὀκταγωνικοὺς ναοὺς—ἀλλ' εὐρίσκεται κατὰ 0.65 μ. χαμηλότερον ἐκείνων. Ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι, ὅτι ἀντὶ τῶν ὀκτῶ λοφίων, τὰ ὁποῖα συναντῶμεν εἰς τοὺς κανονικοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς, ἔχομεν ἐνταῦθα μόνον τέσσαρα—ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τοὺς σταυροειδεῖς—ταῦτα ὁμῶς πεπλατυσμένα, οἷα ἀκριβῶς μᾶς ἐμφανίζονται εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἀρτης¹, ὑπεράνω τῶν μικρῶν τόξων, τὰ ὁποῖα ἐνώνουν εἰς τὸ ἄνω των μέρος, τὰ συστήματα τῶν ἐπαλλήλων κιόνων—στηριγμάτων τοῦ τρούλλου της.

Ἄλλη ἐπίσης ἀπόκλισις τοῦ ναοῦ μας ἀπὸ τοῦ κανονικοῦ ὀκταγώνου εἶναι, ὅτι αἱ τρεῖς διαιρέσεις τοῦ ἱεροῦ δὲν ἐκβάλλουν πᾶσαι εἰς τὸ ὑπὸ τὸν

¹ Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, Ἀρχαιολ. Δελτ. 1919 εἰκ. 22, 24, 29, 32 κλπ.

τρούλλον κεντρικὸν διαμέρισμα ἀλλὰ μόνον τὸ κυρίως βῆμα ἐν ᾧ ἡ πρόθεσις εἰσδύει εἰς τὸ βόρειον ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ, τὸ δὲ διακονικὸν οὐδόλως ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸ ἀντίστοιχον νότιον ἐγκάρσιον σκέλος. Εἶναι λοιπὸν ἡ ἀνωτέρω διάταξις ὁμοία περίπου πρὸς τὴν τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τρούλλον ναῶν.

Ἄλλ' ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς παρουσιάζει καὶ ἄλλας εἰσέτι ἰδιορρυθμίας. Οὕτω ἐν ᾧ τὰ κατὰ μήκος σκέλη τοῦ σταυροῦ (ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν) καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν θόλων, τὰ ἐγκάρσια (βόρειον καὶ νότιον) στεγάζονται

Εἰκ. 4. Ὅριζόντιαι τομαὶ ψευδοκταγώνων ναῶν 1) Ζωοδόχου Πηγῆς, ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος. 2) Νάρθηκος Πόρτα - Παναγίας Τρικκάλων. 3) Ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον «Ἅγιος» τῆς Αἰδηψοῦ.

διὰ τμημάτων σφαίρας, κατὰ τι μικροτέρων τοῦ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 2 καὶ 4,3) τῶν ὁποίων τὰ τόξα μετώπου ἔχουσι τὰς κλεῖδας ἰσοῦψεῖς πρὸς τὰς τῶν κυλινδρικῶν θόλων. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἐγκάρσια σκέλη εἶναι, εἰς τὸ ἰσόγειον ὀρθογώνια ἢ εἰς τὸ ἡμικύκλιον τῆς καλυπτοῦσης αὐτὰ σφαίρας μετάβασις γίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τρόπον, καθ' ὃν καὶ τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος ἦτοι διὰ δύο ἑφ' ἑκάστου σκέλους γωνιαίων ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν, καλυπτομένων διὰ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 1). Εἰς τὰς δύο δὲ ταύτας γωνιαίας κόγχας τῶν σκελῶν προστίθεται ἐνταῦθα καὶ τρίτη εἰς τὸ μέσον ἑκατέρας τῶν ἔξω πλευρῶν τοῦ σκέλους. Αἱ ἔξ δ' αὗται κόγχαι τηροῦνται βεβαίως πᾶσαι κάτω τῆς διὰ πωρίνου κοσμήτου σημειουμένης γεννήσεως τῶν τε κυλινδρικῶν καὶ τῶν σφαιρικῶν θόλων.

Ἡ περιγραφεῖσα μετὰ τεσσάρων μικρῶν καὶ χαμηλῶν ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν κατὰ τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου διαμόρφωσις τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν ἀπαντᾷται μόνον ἐνταῦθα. Τὴν ἐσημείωσα ἤδη εἰς δύο ἄλλα παραδείγματα δημοσιευθέντα εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦτο, ἀνήκοντα δ' ἀμφοτέρω εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος ἦτοι α) εἰς τὸν ναόμορφον νάρθηκα τῆς Πόρτα Παναγίας τῶν Τρικκάλων¹ (εἰκ. 4, 2) καὶ 2^{ον} εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ ἔρει-

¹ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Α' (1935) σ. 12 εἰκ. 3.

πρωθέντος καθολικοῦ τῆς παρὰ τὸ Δερβενοσάλεσι βυζαντινῆς μονῆς κτισθέντα ναὸν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς¹ (εἰκ. 4, 1). Ἀλλ' ἐνῶ εἰς τὰ δύο ταῦτα παραδείγματα καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ καλύπτονται διὰ κυλινδρικών καμαρῶν εἰς τὸ Εὐβοϊκὸν τὰ ἐγκάρσια σκέλη στεγάζονται διὰ τεταρτοσφαιρίων. Τὸν αὐτὸν ὅμως τύπον ναοῦ συναντῶμεν καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἥτοι α) εἰς τὴν παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν νῆσον Χάλκην (14^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5, 4) καὶ β) εἰς τρία παραδείγματα τῆς Ἀρμενίας, ἐξ ὧν ἓν, τὸ τοῦ Βαράκ² (εἰκ. 5, 3), ἀνάγεται εἰς τὸν 8^{ον} αἰῶνα, τὰ δὲ ἄλλα ἥτοι τοῦ Ἀχταμάρ (εἰκ. 5, 1) καὶ πάλιν τοῦ Βαράκ (εἰκ. 5, 2) εἰς τὸν 10^{ον} καὶ τὸν 14^{ον} αἰ. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον ἢ ἐν λόγῳ διάταξις νὰ ἔλκη τὴν καταγωγὴν τῆς ἐξ Ἀρμενίας, ἀφ' οὗ ἐκεῖ εὐρίσκονται τὰ πρωιμώτερα παραδείγματα.

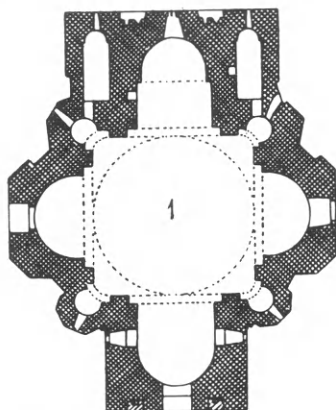
Ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἑξαελλαδικῶν παραδειγμάτων τοῦ ἑξεταζομένου τύπου περισσοτέραν ὁμοιότητα πρὸς τὸν ναὸν τῆς Εὐβοίας παρουσιάζουσι δύο: τὸ παλαιότερον καθολικὸν τῆς μονῆς Βαράκ τῆς Ἀρμενίας (8^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5, 3) καὶ ὁ ἐν Χάλκῃ ναὸς τῆς Παναγίας (14^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5, 4). Ἀμφοτέρων τῶν ναῶν τούτων ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ διὰ διεισδύσεων πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ἐγκάρσια κλίτη, ἐν ᾧ εἰς τὰ δύο ἄλλα ἀρμενικὰ παραδείγματα ἥτοι τοῦ Ἀχταμάρ (10^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5, 1) καὶ τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ τῆς μονῆς Βαράκ (11^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5, 2), ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἐν λόγῳ μερῶν γίνεται μέσῳ τῶν μικρῶν γωνιαίων κογχῶν (B.A. καὶ N.A.) ἥτοι κατὰ τρόπον πολὺ στενόχωρον. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα, ὅτι εἰς μὲν τὸν παλαιότερον ναὸν τοῦ Βαράκ (εἰκ. 5, 3) δὲν κατεσκευάσθησαν γωνιαῖαι κόγχαι, ἐν ᾧ εἰς τὸν ναὸν τῆς Χάλκης ὑπάρχουσι, ἔχουσι δὲ σχῆμα ἡμικυκλικόν, ὡς εἰς τὸν ναὸν τοῦ «Ἀγίου» καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἑλλαδικὰ παραδείγματα (εἰκ. 4) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀρμενικὰ παραδείγματα (Ἀχταμάρ καὶ νεωτέρου Βαράκ), ὅπου αἱ εἰρημέναι γωνιαῖαι κόγχαι ἔχουσι σχῆμα κλειστὸν καὶ σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου κυκλικόν. Κατὰ ταῦτα, ὁ ἑξεταζόμενος ναὸς τῆς Εὐβοίας παρουσιάζει διπλὴν συγγένειαν πρὸς τὸν τῆς Χάλκης, ἔστω καὶ ἂν διαφέρῃ ἐκείνου κατὰ τὸ ὅτι δὲν εἶναι ἐλεύθερος τετράκογχος.

Χρονολογία κατασκευῆς. Στερούμενοι οἰασδήποτε ἱστορικῆς εἰδήσεως περὶ τοῦ ἑξεταζομένου ναοῦ θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν τοὺς χρόνους κατασκευῆς αὐτοῦ στηριζόμενοι μόνον ἐπὶ τεχνικῶν κριτηρίων, καὶ δὴ πρῶτον ἐκ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοδομίας του. Ὁ ναὸς εἶναι ἐκτισμένος κατὰ μὲν τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων καὶ μέχρις ὕψους 1.75 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ ἐδάφους δι' ἀκανονίστων πλακοειδῶν, φαιῶν καὶ ὑποπρασίνων πετρῶν

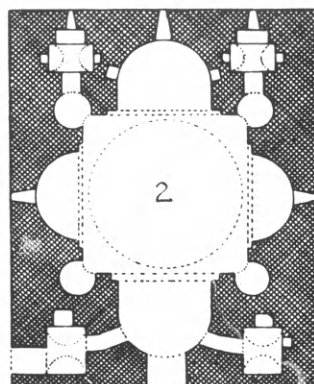
¹ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Α' (1935) σ. 163 εἰκ. 2.

² J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, τ. I σ. 83 εἰκ. 68.

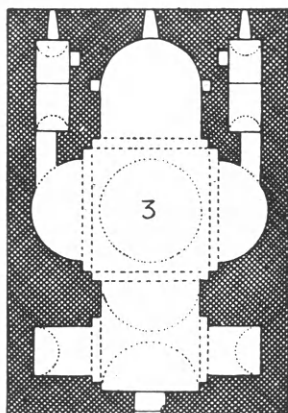
καὶ πλίνθων πάχους 0,025 παρεμβالιομένων ὀριζοντίως εἰς τὰ κενά, εἴτε ἀπλῶν, εἴτε ἐπαλλήλων (εἰκ. 6). Αἱ γωνίαι τοῦ ἐξ ἀκανονίστων λίθων βάνθρου

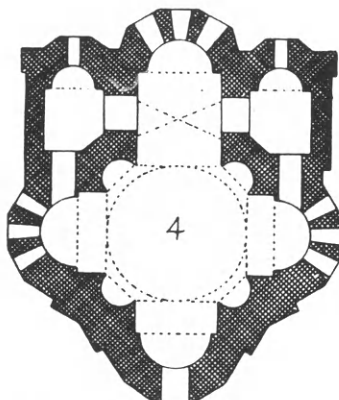
ΑΧΤΑΜΑΡ (10°)

Μ. ΒΑΡΑΚ (11°)

Μ. ΒΑΡΑΚ (8°)

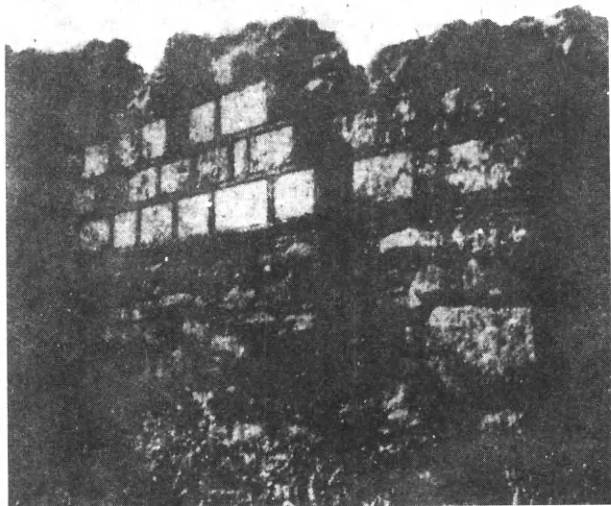
ΧΑΛΚΗ (14°)

Εἰκ. 5. Ναοὶ μετὰ τριμεροῦς ἱεροῦ καὶ γωνιαίων κογχῶν.

τούτου ἐνισχύοντο διὰ μεγάλων, ἀλυσσοειδῶς πεπλεγμένων λίθων (διαστάσεων 0,55×0,60, 0,47×0,28 0,60×0,26 κλπ.), ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 6.

Τὸ πρὸς τὰ ἄνω ὄριον τοῦ βάνθρου ἐσχημάτιζε συνεχὴς ὀδοντωτὴ ταινία, πλάτους 0.125 μ., ἣτις περιέζωνε τὸ κτήριο κατὰ τε τὰς μακρὰς πλευρὰς καὶ τὴν στενὴν πλευρὰν τῆς προσόψεως. Ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταύτης ταινίας ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ ἀπέβαινε ἰσόδομος καὶ πλινθοπερικλείστος (εἰκ. 6 καὶ 7). Ἀπετελεῖτο δηλαδὴ ἐκ κανονικῶν, ἀρίστης ἐργασίας, λαξευτῶν πωρολίθων

ὑψους 0.24 μέχρι 0.30 μ. καὶ μήκους ἑκάστου λίθου ποικίλλοντος ἀπὸ 0.36 μέχρι 0.42 μ. Μεταξὺ τῶν πωρολίθων τούτων παρενεβάλλοντο, ὀριζοντίως καὶ κατακορύφως, ἀνὰ μία σειρὰ πλίνθων πάχους 0.025 μ. Τοιοῦτοι δόμοι διατηροῦνται πέντε κατὰ μέγιστον ὅριον εἰς τὴν βόρειον πλευράν, ἐνιαχοῦ δὲ

Εἰκ. 6. Ἡ Β.Δ. γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

μόνον δύο, τῶν ὑπολοίπων ἀνηλεῶς ἀποτειχισθέντων πρὸς οἰκοδομὴν τῆς νέας ἐκκλησίας.

Τὸ περιγραφὸν σύστημα τοιχοδομίας — κάτω δι' ἀκανονίστων καὶ ἄνω διὰ κανονικῶν λαξευτῶν λίθων — ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν ἀρίστην ἐργασίαν τῶν λίθων καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὸ μικρὸν πάχος τῶν πλίνθων (0.025) ἰδιαίξει εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς τοῦ 12^{ου} κυρίως αἰῶνος. Τὸ εὐρίσκομεν πράγματι ἐφηρμοσμένον εἰς τὴν Ὁμορφὴν Ἐκκλησίαν παρὰ τὰς Ἀθήνας¹ χρονολογουμένην ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος².

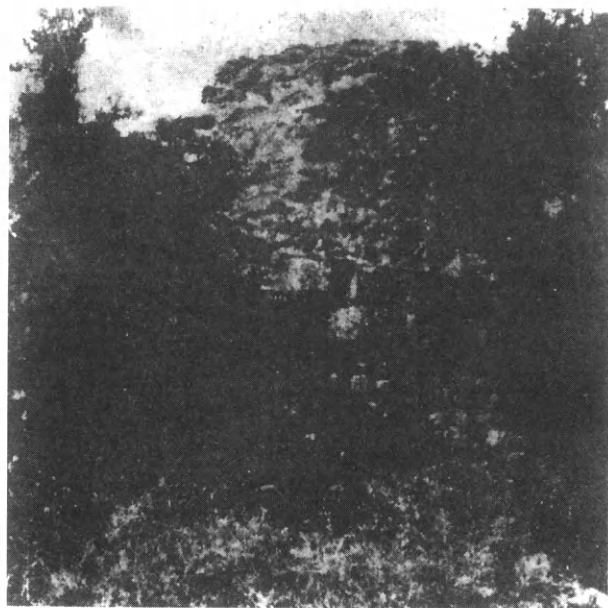
Εἰς τὸν αὐτὸν 12^{ον} αἰῶνα ὁδηγεῖ ἡμᾶς καὶ ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆσις πωρολίθων διὰ τὰ μέτωπα τῶν ἐσωτερικῶν κυλινδρικῶν καὶ σφαιρικῶν θόλων (εἰκ. 2 καὶ 3).

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ παράθυρα, ἐξ αὐτῶν διετηρήθη ἀνέπαφον μένον τὸ μονόλοβον τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος, περιβαλλόμενον κατὰ τὸ ἡμι-

¹ Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Ὁμορφὴ ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921, σ. 7 εἰκ. 6.

² H. M e g a w, Annual of the British School XXXII σ. 130.

κυκλικόν του τμήμα διὰ πλινθίνης ταινίας πλάτους 0.18. Ἄφ' ἑτέρου ἐκ τῶν περισωθέντων λειψάνων τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι τοῦτο ἦτο πιθανώτατα τρίλοβον· διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ὀλικὸν πλάτος του εἶναι σχετικῶς μέγα (1.60 μ.), ἀφ' ἑτέρου δὲ περιεσώθησαν δύο μαρμαρίνοι κιονίσκοι του, ὕψους 0.75 μ. καὶ τομῆς ὀρθογωνίου

Εἰκ. 7. Ἡ Β.Α. γωνία τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

(0.10×0.20) μὲ λοξῶς ἀποκεκομμέναις τὰς γωνίας, χρησιμεύοντες σήμερον ὡς στηρίγματα τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς τοῦ παραπλεύρως ἀνεγερθέντος νέου ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ἀνήκοντες ὅμως ἄλλοτε εἰς τὰ χωρίσματα τοῦ παραθύρου ὡς μ' ἐβεβαίωνε χωρικὸς τοῦ γειτονικοῦ χωρίου, ὅστις τὰ ἐπρόφθασεν ἀκόμη εἰς τὴν θέσιν των. Ἐνεθυμεῖτο δὲ μάλιστα σαφῶς ὁ αὐτὸς χωρικὸς καὶ τὰ πώρινα «καμαρολίθια» τοῦ παραθύρου. Ἡ τελευταία αὕτη πληροφορία εἶναι σπουδαία· διότι λοβοὶ ἐκτισμένοι οὐχὶ διὰ πλίνθων ἀλλὰ διὰ λίθων εἶναι χαρακτηριστικοὶ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν. Ἐκ πάντων λοιπὸν τῶν εἰρημένων στοιχείων συνάγεται ὅτι ὁ ναὸς δὲν εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Ἄν δ' ἀφ' ἑτέρου λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ Εὐβοία κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Φράγκων ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13^{ου} αἰῶνος καὶ ὅτι κατὰ τὴν φραγκικὴν κατοχὴν δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ κατεσκευάσθησαν μεγάλοι ναοί, ὡς ὁ ἐξεταζόμενος καὶ μὲ τόσον ἐπιμελῆ τοιχοδομίαν, θὰ πρέπει νὰ ἐντοπίσωμεν τὴν κτίσιν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἐντὸς τοῦ 12^{ου} μ.Χ. αἰ. Θετικώτερον

ἵσως χρονολογικὸν συμπέρασμα θὰ ἡδύναντο νὰ μᾶς παράσχουν αἱ ὑπὸ τοῦ Λαμπάκη¹ πάλαι παρατηρηθεῖσαι ἐντὸς τῶν μικρῶν κογχῶν τῶν ἐγκαρσίων κλιτῶν τοιχογραφίαι στρατιωτικῶν καὶ ἄλλων ἀγίων, πλὴν δυστυχῶς αὗται ἔχουσι σήμερον τελείως ἀφανισθῇ ἀπομεινάντων μόνον λειψάνων τινῶν τοῦ ἐξ ἀσβέστου ὑποστρώματός των.

Πρὶν ἢ κλείσω τὸ ἄρθρον τοῦτο ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω, ὅτι οἱ δύο κατὰ τὴν Β.Δ. καὶ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ μικροὶ (1.00×1.00 μ.) τετράγωνοι, κενοὶ χώροι (εἰκ. 1), τοὺς ὁποίους ὁ Λαμπάκης², ἐθεώρησεν ὡς «κρύπτας τῶν κειμηλίων τοῦ ναοῦ» δὲν δύνανται νὰ ᾔσαν κρύπται· διότι οὐδεμίαν ἔχουσι προσπέλασιν, οὔτε ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ οὔτε ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Προέκυψαν λοιπὸν ἀπλῶς κατὰ τὴν οἰκοδομήν, ὅτε δὲν τοὺς ἐγέμισαν, προφανῶς χάριν οἰκονομίας ὑλικοῦ³. Ἐκαλύπτοντο δ' οἱ χώροι οὗτοι διὰ χαμηλῶν κυλινδρικών καμαρῶν, βαινουσῶν ἀπὸ Β. πρὸς Ν., τῶν ὁποίων καὶ σφύζονται εἰσέτι αἱ γεννήσεις. Αἱ καμάραι δ' αὗται θὰ ἐστήριζον μικράς, μονοκλινεῖς στέγας, ἀντιστοιχοῦσας καθ' ὕψος πρὸς τὰς στέγας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ.

Ἡ αὕτη περίπτωσις ἄλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα, παρουσιάσθη καὶ κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς γωνίας τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 1), αἵτινες ὁμως κατεσκευάσθησαν πλήρεις, ἥτοι ἄνευ ἐσωτερικοῦ κενοῦ, ὡς αἱ πρῶται, χάριν μεγαλυτέρας ἀντοχῆς τῶν ἐλευθέρων τούτων γωνιῶν εἰς τὰς ὠθήσεις τῶν καμαρῶν.

Σημειῶνω ἐν τέλει ὅτι ἡ χορῆσις τρουλλοῦ ὑπὲρ τε τὸν νάρθηκα καὶ τὸν κυρίως ναὸν εἶναι συχνὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν⁴.

¹ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 57.

² Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 57.

³ Ἀνάλογα παραδείγματα ἐξ ὁλοκλήρου ἢ μερικοῦ γεμίματος τῶν ἀκραίων διαμερισμάτων βυζαντινῶν ναῶν καταλέγω προχείρως τὰ ἑξῆς: Πλατανίτη Ἀργολίδος (Α. Struck, Ath. Mitt. 34 [1909] σ. 192 εἰκ. 1), Ἀγ. Γεωργίου καὶ Ἀγ. Ἰωάννου, παραλαυρίων τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος Ε' [1939-40] εἰκ. 60 καὶ 62), Ἀγ. Παντελεήμονος Νερέζ, Π. Σερβίας (V. Ivanova, Godišnik Μουσείου Σόφιας, Σόφια 1926, σ. 512 εἰκ. 333), Μπογιάνας Βουλγαρίας (Α. Grabar, L'église de Boïana, Σόφια 1924, πίν. 1) κλπ.

⁴ Ἀναφέρω προχείρως τὸ τετράκογχον καθολικὸν τῆς ἐν Β. Μακεδονίᾳ Μονῆς τῆς Ἐλεούσης (11^{ον} αἰ.) (V. Ivanova, Godišnik κλπ. σ. 540 εἰκ. 350 καὶ σ. 541 εἰκ. 351) καὶ πολλὰς ἐκκλησίας τῆς Ρουμανίας ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰ. καὶ ἑξῆς· πρβ. N. Jorga - G. Balș, L'art roumain, Paris 1922, σποράδην.

Η ΉΠΙΣΚΟΠΗ ΤΗΣ ΣΑΝΤΟΡΗΝΗΣ

< ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΓΩΝΙΑΣ >

Α΄. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Εἰς μίαν ἀπόκοσμον τοποθεσίαν τῆς Σαντορήνης παρὰ τοὺς Β. πρόποδας τοῦ ὄρους τοῦ Προφήτου Ἡλία καὶ τὸ χωρίον Μέσα Γωνιά, εὐρίσκεται, τυλιγμένη εἰς μίαν ἀπέραντον σιωπὴν, παλαιὰ βυζαντινὴ ἐκκλησία τιμωμένη εἰς ὄνομα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, γνωστὴ δὲ καθ' ὅλην τὴν νῆσον ὑπὸ τ' ὄνομα Ἱπισκοπὴ ἢ Κυρὰ τῆς Ἱπισκοπῆς¹ ἢ καὶ Παναγία τῆς Γωνιάς². Ἡ ἐκκλησία αὕτη διατελέσασα ἄλλοτε ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς Σαντορήνης, ἐξέπεσε σήμερον εἰς ἀπλοῦν ἐξωκλήσιον, ὅπερ ἐν τούτοις δὲν ἔπαυσε ν' ἀπολαμβάνῃ βαθυτάτου σεβασμοῦ παρὰ τῶν φιλοθρήσκων κατοίκων ὁλοκλήρου τῆς νήσου, πανοικεῖ συρρεόντων εἰς τὴν κατὰ τὴν 15ην Αὐγούστου τελουμένην πανήγυριν αὐτοῦ.

Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς τὸ σπουδαιότατον τοῦτο διὰ τὰ ἐν αὐτῷ λείψανα τέχνης βυζαντινὸν μνημεῖον ἔμεινε μέχρι σήμερον τελείως ἄγνωστον εἰς τοὺς νεωτέρους μελετητὰς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, μηδ' αὐτοῦ τοῦ πολутаξιδευμένου Λαμπάκη ἐξαιρουμένου³. Ἀλλὰ καὶ οἱ παλαιότεροι ἐπισκέπται καὶ λόγιοι περιηγηταὶ τῆς Σαντορήνης⁴ — πλὴν τοῦ Coronelli — τελείως ἐπίσης τὸ ἠγνόησαν, ἐνῶ μνημονεύουν ἄλλας παλαιὰς τῆς νήσου ἐκκλησίας, μόνον δὲ παλαιοὶ τινες καθολικοὶ κληρικοὶ τῆς Σαντορήνης, ὡς ὁ Ἱησουΐτης ἀββᾶς François Richard⁵ (1642-1657), ἢ ἀποστολικοὶ ἐπισκέπται αὐτῆς, ὡς ὁ

¹ Ἡ ὀνομασία ἐν χρήσει ἤδη τὸ 1696 V. Coronelli, *Isolario, Descrittione... di tutte le isole τ. II τοῦ Atlante Veneto, Venetia 1696, σ. 245.*

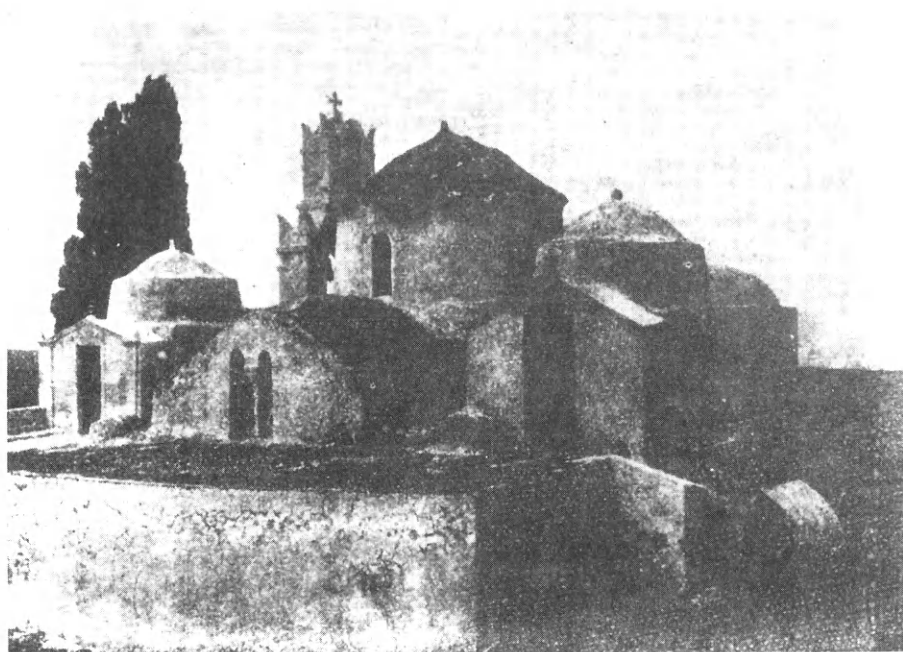
² Ὅρα κατωτέρω σ. 183 σημ. 1.

³ Καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ Hiller von Gärtringen, ὅστις τόσας ἄλλας ἐκκλησίας τῆς νήσου ἀναφέρει καὶ τινες μάλιστα καὶ ἀπεικονίζει εἰς τὸ τρίτομον περὶ τῆς ἀρχαίας Θήρας σύγγραμμα αὐτοῦ, οὐδεμίαν σχεδὸν σημασίαν ἔδωκεν εἰς τὴν οὐχὶ πολὺ μακρὰν τῶν ἀνασκαφῶν του εὐρισκομένην Ἱπισκοπὴν, ἀφ' οὗ τρεῖς μόνον γραμμάς τοῦ κειμένου του ἀφείρωσεν εἰς αὐτὴν (Thera, τ. III, Berlin 1904, σ. 197).

⁴ Crusius (1584), Porcacchi di Castiglione (1620), De Thévenot (1665), Spon-Wheler (1678), D'O Dapper (1688), Pitton de Tournefort (1717), Choiseul-Gouffier (1782), Olivier (1794:), Sonnini (1801), L. Ross (1840), Fiedler (1841), Lacroix (1853), κλπ.

⁵ P. François Richard C. J., *Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable à Santo Erini, isle de l'Archipel, depuis l'établissement des Pères de la Compagnie de Jésus en icelle κλπ.*, Paris MDCLVII (=1657), σ. 31-32.

Bernardo (1652), ὁ Giustiniani (1701) καὶ ὁ de Stefani (1757)— ἅτε διαμφισβητοῦντες τὴν κατοχὴν αὐτῆς ὑπὲρ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας— ἀναφέρουσι τὴν Ἐπισκοπὴν εἰς τὰς πρὸς τὴν προϊσταμένην των ἀρχὴν ἐκθέσεις των, ὡς ἐδημοσίευσεν τὸ 1941 ὁ καθηγητὴς G. Hofmann¹. Ὁ Giustiniani

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ Ν.Δ. ὥς εἶχε τὸ 1928.

μάλιστα παρέχει καὶ ἀληθῆ «ἐκφρασιν» τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ, πολύτιμον διὰ τινος πληροφορίας τὰς ὁποίας περιέχει.

Ἐσχάτως ἐν τούτοις φιλόστοργες² τινες καὶ καλλιτέχναι³, κάτοικοι ἢ ἐπισκέπται τῆς νήσου, περιέλαβον εἰς τὰ περὶ Σαντορήνης γενικὰ βιβλία των ἢ λευκώματα καὶ τινες ἰσχνὰς περὶ τῆς τέχνης τοῦ ναοῦ πληροφορίας ἢ φωτογραφίας τοῦ γραφικωτάτου ὄντως ἐξωτερικοῦ της (εἰκ. 1), αὗται δὲ κυρίως

¹ G. Hofmann, *Vescovadi cattolici della Grecia V. Thera (Santorino) = Orientalia Christiana Analecta N° 130, Roma 1941. Ἡ ἐκθεσις τοῦ Bernardo εἰς σ. 56-71 τοῦ Giustiniani εἰς σ. 80-106 καὶ ἡ τοῦ De Stefani εἰς σ. 110-122.*

² Zacharias Durazzo-Morosini, *Santorin, die phantastische Insel*, Berlin 1936, σ. 78. — Ἰω. Χ. Δελένδας, *Οἱ καθολικοὶ τῆς Σαντορήνης*, Ἀθήναι 1949, σ. 159.

³ Holdt-v. Hofmannstal-Bossert, *Griechenland*, Berlin 1928, πίν. 28 z, ὅθεν καὶ ἡμετέρα εἰκὼν 1. Πρβ. καὶ τὰς παρὰ Μιχ. Δανέζη, *Σαντορίνη* σ. 134, 142, 173, εἰκόνας.

μὲ ὠδήγησαν πέρυσι πρὸς τὸ μαγευτικὸν καὶ ἰδιότυπον νησί τῆς Σαντορήνης. Ἄλλ' ἂν περὶ τῆς τέχνης τοῦ ναοῦ οὐδὲν σχεδὸν γνωρίζομεν μέχρι σήμερον, ὅμως περὶ τῆς ἱστορίας του — ἰδίᾳ δὲ τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας — εἴμεθα πληρέστερον πληροφορημένοι χάρις εἰς τὰς μελέτας, τὰς ὁποίας, στήριζόμενοι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῶν πληροφοριῶν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων καθολικῶν κληρικῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλων πηγῶν, συνέγραψαν παλαιότερον μὲν ὁ ἱστοριοδίφης Περικλῆς Ζερλέντης¹ καὶ ὁ ἀρχιμανδρίτης Δανιὴλ Δεναξᾶς², ἐσχάτως δὲ ὁ καθηγητὴς G. Hofmann³. Ἴδου δὲ πῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰρημένων πληροφοριῶν καὶ ἄλλων στοιχείων, δυνάμεθα νὰ συνοψίσωμεν τὴν ἐν λόγῳ ἱστορίαν:

Ὁ νῦν ὑφιστάμενος ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἰδρύθη, πιθανῶς ὡς καθολικὸν μονῆς, ὑπὸ Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ⁴. Τοῦτο δὲν συνάγεται μόνον «ἐκ τῆς παραδόσεως», ὡς γράφει ὁ ἀββᾶς Richard⁵, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐπιγραφῆς

¹ Νησιωτικὴ Ἑπετηρίς Α' (1918) σ. 275 ἐ.—Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων (Ἑρμούπολις 1913 - 1922) τ. Α' σ. 42 - 45.

² Ἐκκλησιαστικὸς ὁδηγὸς τῶν ἐν Θήρᾳ καὶ Θηρασίᾳ ναῶν, Ἀθῆναι 1927, τοῦ αὐτοῦ: Ἡ ἱερὰ Μητρόπολις Θήρας. Οἱ σεβασμ. ἐπίσκοποι καὶ πανιερώτατοι μητροπολίται αὐτῆς (1692 - 1931), Ἀθῆναι 1933, ὁ αὐτὸς ἐν Μ. χ. Ἀ. Δανέζη, Σαντορίνη, 1939 - 40, σ. 133 - 134.

³ Vescovadi cattolici della Grecia V, Thera (Santorino) = Orientalia Christiana Analecta N° 130, Roma 1941.

⁴ Ὁ φιλόθρησκος αὐτὸς αὐτοκράτωρ εὐηργέτησε καὶ δύο ἄλλας ἀκόμη νησιωτικὰς μονὰς: τὴν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου καὶ τὴν τῆς Χοζοβιωτίσης τῆς Ἀμοργοῦ, τὸ περὶ τῆς πρώτης τῶν ὁποίων χρυσόβουλλον περιεσώθη (Miklosich - Müller, Acta et Diplomata Medii aevi, τ. VI, Βιέννη 1890, σ. 44). Περὶ δὲ τῆς δευτέρας ὑπάρχει μόνον σχετικὴ παλαιὰ παράδοσις (Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, Lyon 1717, σ. 280. Βογιατζίδης, Ἀμοργός, Ἀθῆναι 1919, σ. 19), ἀφ' οὗ τὸ παρὰ Miklosich - Müller, ἔ.δ. τ. V σ. 258 χρυσόβουλλον τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἀπεδείχθη πλαστὸν ὑπὸ τοῦ Σακελλίωνος, (Δ.Ι.Ε.Ε. II. σ. 269). Σημειώνω δ' ἐνταῦθα, ὅτι, κατ' ἄλλην παράδοσιν ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ Giustiniani (παρὰ Hofmann σ. 95), τὸν ναὸν ἔκτισε καὶ ἐπροίκισε διὰ κτημάτων ἀξίας 4000 ρεαλίων ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου [Εἰρήνη] κατὰ τινα μετὰβασιν αὐτῆς εἰς Σαντορήνην, ὅπου καὶ ἀπέθανε καὶ ἐτάφη. Ἐν τούτοις ἡ παράδοσις αὕτη δὲν εὐσταθεῖ διότι ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη ἀπέθανεν, ὡς γνωστὸν, καὶ ἐτάφη ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τοῦ Ἀλεξίου ἄλλως τε τὸ ὄνομα ὡς κτήτορος ἐμνημονεύετο ἀνέκαθεν καὶ μνημονεύεται εἰσέτι ὑπὸ τῶν ἱερουργούντων ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ ἱερέων καὶ ἀρχιερέων. Ἡ παράδοσις θὰ προῆλθε πιθανώτατα ἐκ συμφυρμού πρὸς ἄλλην, ἀνυπόστατον καὶ αὐτὴν, παράδοσιν, καθ' ἣν ἡ βασιλόπαις μάρτυς Ἀγ. Εἰρήνη ἐξωρίσθη εἰς τινα σκόπελον κείμενον 5 ἢ 6 μίλια Ν.Δ. τῆς Σαντορήνης (Abbé Pègues, Histoire et phénomènes du volcan et des îles volcaniques de Santorin, Paris 1842, σ. 100). Ἡ Ἁγία Εἰρήνη ἄλλως τε θεωρεῖται ὡς προστάτις τῆς νήσου, ὡς δ' ἀναφέρει καὶ ὁ Pègues (ἔ.δ. σ. 100) δέκα ἕως δώδεκα ἐκκλησίαι τῆς Σαντορήνης εἶναι εἰς αὐτὴν ἀφιερωμέναι.

⁵ Relation de ce qui c'est passé κλπ. σ. 31.

εὐρισκομένης ἄλλοτε ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ νάρθηκος. Τὴν ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴν ἀναφέρει ὁ Giustiniani¹ (1701), ὅστις μάλιστα καὶ παρεμβάλλει τὸ ἑλληνικὸν κείμενον αὐτῆς εἰς τὴν ἰταλιστὶ συντεταγμένην ἔκθεσιν αὐτοῦ. "Ἐλεγε λοιπὸν ἡ μὴ σφῶζομένη πλέον σήμερον ἐπιγραφὴ αὕτη: 'Ἀλέξιος ἐν χῶ (= Χριστῷ) τῷ Θῶ (= Θεῷ) αὐτοκράτωρ Ρωμαίων ὁ Κομνηνὸς καὶ πιστὸς βασιλεὺς. Προσθέτει δὲ μάλιστα ὁ Giustiniani, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ συνωδύετο καὶ ὑπὸ χρονολογίας, ἣν ὅμως ἐσφαλμένως ἀνέγνωσεν ὁ ἀποστολικὸς ἐπισκέπτης ὡς 685 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, ἐν ᾧ, ὡς γνωστόν, ὁ 'Ἀλέξιος ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 1081 μέχρι τοῦ 1118².

Ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα μετὰ τὴν κτίσιν του παρέμεινεν ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς εἰς χεῖρας τῶν ὀρθοδόξων³. Ὅτε ὅμως Φράγκοι τῆς 4ης Σταυροφορίας κατέλαβον τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἡ δὲ Σαντορήνη⁴ παρεδόθη τὸ 1207 ὑπὸ τοῦ Ἐνετοῦ πορθητοῦ τοῦ ἀρχιελάγου Μάρκου Σανούδου εἰς τὸν συμπατριώτην αὐτοῦ Ἰάκωβον Barozzi di S. Moisé, οἱ κατακτηταὶ δὲν

¹ Παρά Hoffman, ἔ.δ. σ. 94-95.

² Πῶς δύναται νὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἔτος 685 ὅπερ παρέχει ὁ Giustiniani; Νομίζω ἐκ τῆς ἀγνοίας του ὅτι ἡ χρονολογία ἦτο γεγραμμένη ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ θὰ ἤρχιζε δι' ἐνὸς ζ'. ὅπερ ὁ ἀποστολικὸς ἐπισκέπτης δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐρμηνεύσῃ, ἠορκέσθη δ' εἰς τὴν ἀριθμητικὴν ἀπόδοσιν τῶν τριῶν τελευταίων στοιχείων δηλ. τῶν ΧΠΕ=685 ἅτινα ἐξέλαβεν ὡς δηλοῦντα τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἔτος. Ἐὰν ὅμως ἀποκαταστήσωμεν ἡμεῖς τὸ ἔλλειπον ἀρχικὸν τ' τὸ ἔτος ἀποβαίνει ΓΧΠΕ ἢτοι 6685 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ γεννήσεως 1077. Τὸ 1077 ὅμως δὲν εἶχεν εἰσεῖτι ἀνέλθει εἰς τὸν θρόνον 'Ἀλέξιος ὁ Α'. Πρέπει διὰ τοῦτο νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ τελικὸν στοιχεῖον δὲν ἦτο Ε ἀλλὰ Θ' ὅπερ, ἐφθαρμένον ἴσως κατὰ τὸ ἡμῖς, ἐξέλαβεν ὁ Giustiniani ὡς Ε. Ἀποκαθιστῶντες λοιπὸν ἀντὶ τοῦ Ε τὸ γράμμα Θ λαμβάνομεν ὡς χρόνον ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1081 ἢτοι τὸ ἔτος ἀναρρήσεως 'Αλεξίου τοῦ Α'.

³ Χαρακτηριστικὸν τῆς κατὰ τὸν 12ον αἰ διαμονῆς βυζαντινῶν ἐν Ἐπισκοπῇ εἶναι τὸ κατὰ τὸ 1910 γενόμενον παρὰ τὴν Ἐπισκοπὴν εὐρημα 449 ἀποκρυβέντων χαλκῶν, σκυφωτῶν βυζαντινῶν νομισμάτων, ὅπερ, ἀγορασθὲν ὑπὸ τοῦ Hiller von Gärtringen ἐδωρήθη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Νομισματικὸν Μουσεῖον. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω νομισμάτων 43 εἶναι Ἰωάννου τοῦ Β' τοῦ Κομνηνοῦ (1118-1143), 206 Μανουὴλ τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1143-1180), 83 Ἰσαακίου τοῦ Β' τοῦ Ἀγγέλου (1185-1195) καὶ 10 Ἀλεξίου τοῦ Γ' τοῦ Κομνηνοῦ (1195-1203). Ὅρα σχετικῶς Κ. Μ. Κωνσταντόπουλον, ἐν Διεθν. Ἐφημ. Νομ. Ἀρχ. XV (1913) σ. 71-72.

⁴ Σημειῶνω ἐνταῦθα, ὅτι τὸ ὄνομα Σαντορήνη δὲν ἐδόθη εἰς τὴν νῆσον ὡς πιστεύεται (Abbé Pègues, Hist. et phénomènes du volcan ... de Santorin σ. 98.—W. Miller, Ἱστορ. τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι μετάφρ. Σπ. Λάμπρου I 68) μετὰ τὴν ἐνετικὴν κατάκτησιν ἀλλὰ προῦπήρχεν αὐτῆς· διότι ὁ Ἀραβ γεωγράφος Ἐδρυσῇ ἐπισκεφθεὶς ἐντολῇ τοῦ ρηγὸς τῆς Σικελίας Ρογήρου τοῦ Β' τὴν Μεσόγειον καὶ γράψας περὶ τῶν νήσων αὐτῆς ἐν ἔτει 1153, ὀνομάζει τὴν Θήραν Σαντορήνην βλ. La géographie d'Edrisi, traduite de l'arabe en français d'après les manuscrits de la Bibliothèque du Roi ... par Amedée Jaubert, Paris 1837-1841, τόμ. Β' σ. 27. Τὸ εἰς τὰς ἑλληνικὰς νήσους ἀναφερόμενον μέρος τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως ἀνεδημοσιεύθη ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Ἀντ. Μηλιαράκη ἐν Ἐπετ. Παρνασσοῦ 3 (1899) σ. 83 ἐξ.

ἐφείσθησαν τῆς Ἐπισκοπῆς ἀλλά, ἐκδιώξαντες ἐξ αὐτῆς τὸν ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον, κατέλαβον διὰ τῆς βίας τὸν ναὸν καὶ ἐνεθρόνισαν εἰς αὐτὸν Λατῖνον ἐπίσκοπον. Κατέλαβον δ' ἐπίσης οἱ Φράγκοι καὶ ὅλην τὴν μεγάλην ἀκίνητον περιουσίαν τοῦ ναοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἐπροίκισαν τὴν τότε συσταθεῖσαν λατινικὴν ἐπισκοπὴν Σαντορήνης¹.

Εἰς χεῖρας τῶν Λατίνων κληρικῶν παρέμεινεν ἡ Ἐπισκοπὴ ἐπὶ 330 συναπτὰ ἔτη ἤτοι μέχρι τοῦ 1537, ὅτε τὴν νῆσον κατέλαβον οἱ Τοῦρκοι. Ἐπωφεληθέντες τῆς διοικητικῆς ταύτης ἀλλαγῆς οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι καὶ κληρικοὶ τῆς Σαντορήνης ἐνήργησαν καὶ ἐπέτυχον παρὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὅπως ἀνασυσταθῇ ἡ βίβη σχολάζουσα ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ Θήρας, ἥτις μάλιστα καὶ προήχθη ἀργότερον (πρὸ τοῦ 1597) εἰς ἀρχιεπισκοπὴν Σαντορήνης². Τούτου δὲ γενομένου οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου κατέλαβον ἐκ νέου τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ παρέδωσαν αὐτόν, μεθ' ὧν τῶν «ἐπισκοπιανῶν χωραφίων», εἰς τὸν ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον, πρᾶγμα, ὅπερ προεκάλεσε σφοδρὰς καὶ μακροχρονίους ἔριδας μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν «κατολίκων» κατοίκων καὶ κληρικῶν τῆς νήσου περὶ τῆς κυριότητος τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κτημάτων του. Αἱ ἔριδες δ' αὗται κατέπαυσαν μόνον, ὅτε τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ἐπεμβάσει τοῦ παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ πρεσβευτοῦ τῆς Γαλλίας μαρκησίου di Castel Nuovo ἀπεφάσισε, χάριν τῆς κοινῆς ἡσυχίας καὶ τῆς ἀγάπης τῶν κατοίκων τῆς νήσου, νὰ μοιράσῃ εἰς δύο ἴσα μέρη τὰ κτήματα τῆς Ἐπισκοπῆς, ἑκατέρα δὲ τῶν ἐπισκοπῶν νὰ λάβῃ τὸ ἡμισυ αὐτῶν διὰ τὴν συντήρησίν της. Ἐγένετο δὲ τοῦτο διὰ γραμμάτων τῶν Πατριαρχῶν Νεοφύτου (1612) καὶ ἰδίᾳ Τιμοθέου (1613, 1614, 1615) καὶ διὰ πράξεως τοῦ «καντζελλαρίου Μιχαλῆ Γίτζη»³. Τότε ἐπίσης ἐκανονίσθη καὶ πῶς θὰ ἐγίνετο εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς ἡ λειτουργία. Συνεφωνήθη δηλαδὴ ὅτι τὸν μὲν ἐσπερινὸν τῆς κυρίας ἑορτῆς (15 Αὐγούστου) θὰ ἔψαλλον πρῶτοι οἱ Λατῖνοι τὴν δὲ λειτουργίαν θὰ ἐτέλουν πρῶτοι οἱ Ὄρθόδοξοι καὶ εἶτα οἱ Λατῖνοι. Καὶ κατὰ τὰς ἄλλας δὲ ἡμέρας θὰ ἠδύναντο νὰ λειτουργοῦν οἱ καθολικοί, πάντοτε ὅμως οὐχὶ ἐπὶ τῆς κυρίας ἁγ. Τραπέξης τοῦ ναοῦ ἀλλ' εἰς δύο

¹ Τὰ ὀνόματα τῶν λατίνων ἐπισκόπων τῆς Σαντορήνης τοῦ 13^{ου} μ.Χ. αἰῶνος παραμένουσιν ἀκόμη σχεδὸν ἐντελῶς ἄγνωστα, ἐν ᾧ τὰ τῶν ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰ. μέχρι τοῦ 1642 περιέχονται εἰς τοὺς 4 μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντας τόμους τοῦ ἔργου τῶν C. Eubel-P. Gauchet, *Hierarchia Medii Aevi*, Münster i. W., 1914-1935. Κατάλογον λατίνων ἐπισκόπων τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ 1579 μέχρι τοῦ 1687 παρέχει καὶ ὁ V. Cononelli, ἔ.ἀ. σ. 245-6 Ἀφ' ἐτέρου τὴν ἱεραρχικὴν τάξιν τῆς ὀρθοδόξου ἐπισκοπῆς Θήρας καὶ εἶτα ἀρχιεπισκοπῆς καὶ μητροπόλεως Σαντορήνης, ἀνέγραψεν ὁ Π. Ζερλέντης (Ἱστορ. ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλ. τῶν νήσων, Ἐρμούπολις 1913, τ. Α' σ. 42-45).

² Ζερλέντης, Ἱστορικαὶ Ἐρευναι τ. Α' σ. 43.

³ Τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἐδημοσίευσαν ὁ Π. Ζερλέντης ἐν Νησιωτικῇ Ἐπετηρίδι Τ. Α' (1918), σ. 279-283 καὶ ὁ G. Hofmann, ἐν *Vescovadi cattolici* κλπ. σ. 48-52.

μικρά παρεκκλήσια ἐφωδιασμένα με δύο μικράς λατινικὰς ἀγίας Τραπεζὰς ¹.

Ἐν τούτοις μετ' ὀλίγον νέαι πάλιν ἔριδες ἀνεφύησαν μεταξύ ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν, ἐπειδὴ οἱ ὀρθόδοξοι ἠξίωσαν νὰ ψάλλουν αὐτοὶ πρῶτοι καὶ τὸν ἐσπερινόν ². Ἐπειδὴ δ' οἱ Λατῖνοι ἀνέστησαν εἰς τοῦτο ἐπῆλθε σύρραξις, τῆς ὁποίας μετέσχον καὶ ἔνοπλοι ὀρθόδοξοι χωρικοὶ «κατὰ προτροπὴν» ὡς λέγει ὁ Giustiniani ³, τοῦ Ἑλλήνος ἐπισκόπου Παρθενίου. Εὐρεθέντες δ' οἱ καθολικοὶ πρὸ τῆς ἐνόπλου βίας ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσουν ⁴. Ἐξηκολούθουν ὅμως, πάντοτε, νὰ λειτουργοῦν καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν καὶ νὰ ἔχῃσι τὰ αὐτὰ καὶ οἱ ὀρθόδοξοι ἐπὶ τοῦ ναοῦ δικαιώματα οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ νὰ προκαλῶσιν ἔριδας πρὸς αὐτούς ⁵, μέχρι τοῦ ἔτους 1768, ὁπότε οἱ Καθολικοὶ κατεδικάσθησαν ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης διὰ σουλτανικοῦ φερμανίου νὰ ἐγκαταλίπῃσιν ὀριστικῶς τὸν ναόν. Ἐκράτησαν ἐν τούτοις οἱ Λατῖνοι πολλὰ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ κτήματα ἀνήκοντα διοικητικῶς εἰς τὸν ναόν, εὐρισκόμενα δὲ εἰς διάφορα χωρία τῆς νήσου καὶ ὀνομαζόμενα πατριμονικά. Ἐκ τῶν εἰσοδημάτων δὲ τῶν λοιπῶν

¹ Bernardo (1652) (παρὰ Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 57) : «due capellette insieme con i loro altari latini». Χαρακτηριστικὰ τοῦ μεγάλου μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν θρησκευτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ εἶναι καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ αὐτὸς ἀποστολικὸς ἐπισκέπτης Bernardo (παρὰ Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 18). Κατὰ τοῦτον ὁ ἐλληνορθόδοξος ἐπίσκοπος καὶ οἱ ἱερεῖς του ἐβοήθουν τὸν πολιτικὸν ἀρχηγὸν τῆς νήσου Λαγκάδαν εἰς τὴν κατὰ τῶν καθολικῶν ἀντίδρασίν του, εὕρισκον δὲ μάλιστα καὶ ἀφορμὰς, ἵνα διαδώσουν εἰς τὴν νήσον μετὰ τοῦ Λαγκάδα, τὴν λατρείαν Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἐορτάζοντες τὴν μνήμην του με περισσοτέραν ἢ ἄλλοτε ἐπισημότητα, καὶ δὴ εἰς τὸν κοινὸν εἰς τοὺς Ἑλληνας ὀρθοδόξους καὶ τοὺς Λατίνους ναὸν ἦτοι τὴν Κυρὰν τῆς Ἐπισκοπῆς Γωνιάς (Madonna del Vescovado di Gonia). Ἀντιδρῶν εἰς τοὺς ὀρθοδόξους Ἱησοῦίτης πατήρ (πιθανώτατα ὁ Richard) ἀπήγγειλεν ἐν τῇ αὐτῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Κυρᾶς προσευχὴν εἰς τὴν Παναγίαν, παρακαλέσας αὐτὴν νὰ τὸν τιμωρήσῃ ἂν κατὰ τὰ 5 ἔτη τῆς ἀποστολῆς του ἐκήρυξεν ἐσφαλμένα καὶ ἰδίᾳ ἂν «κακῶς καὶ ἀδίκως ἀνεθεμάτισε τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν καὶ Μᾶρκον τὸν Ἐφέσου» (τὸν Εὐγενικόν) ἦτοι τοὺς γνωστοὺς προμάχους τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ εἰς τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἀντιταχέντας ὀρθοδόξους ἱεράρχας, οὓς ἀνεθεμάτισεν ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία.

² Giustiniani παρὰ Hofmann σ. 95.

³ Giustiniani (1701) παρὰ Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 20 καὶ 95.

⁴ Ἐκθ. de Stefani (1757) παρὰ Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 117.

⁵ Περὶ πασῶν τῶν ἀνωτέρω ἐνεργειῶν ὡς καὶ περὶ τοῦ χωρισμοῦ τῶν κτημάτων τοῦ ναοῦ ἱκανὰ ἔχουσι καταχωρισθῆ εἰς τὸν σφζόμενον Κώδικα τῆς Μητροπόλεως Θήρας, ὅστις ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1592 λήγει τὸ 1829 μετὰ διακοπὴν τῶν καταχωρίσεων ὑπὸ τινων ἀρχιερέων ἦτοι ἀπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἰωακείμ (1529) μέχρι τοῦ Ζαχαρίου Γύζη (1710). Περιλαμβάνει δ' ἐπίσης ὁ ἀνωτέρω κώδιξ καὶ τὰ πατριαρχικὰ καὶ ἀρχιερατικὰ γράμματα ὡς καὶ τὰ τουρκικὰ φερμάνια περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τῶν κτημάτων του, ἅτινα ἐδημοσίευσεν ὁ Ζερλέντης εἰς τὸ πόνημα αὐτοῦ : Οἱ ἐπίσκοποι Σαντορῆνης 1592-1814 καὶ τὸ Καθολικὸν τῆς Ἐπισκοπῆς Θήρας Παναγιά τῆς Γωνιάς. Πβλ. καὶ Δαν. Δεναξάν, Ἡ ἱερὰ μητρόπολις Θήρας. Οἱ σεβ. Ἐπίσκοποι καὶ Πανιερ, μητροπολίται αὐτῆς (1592-1931).

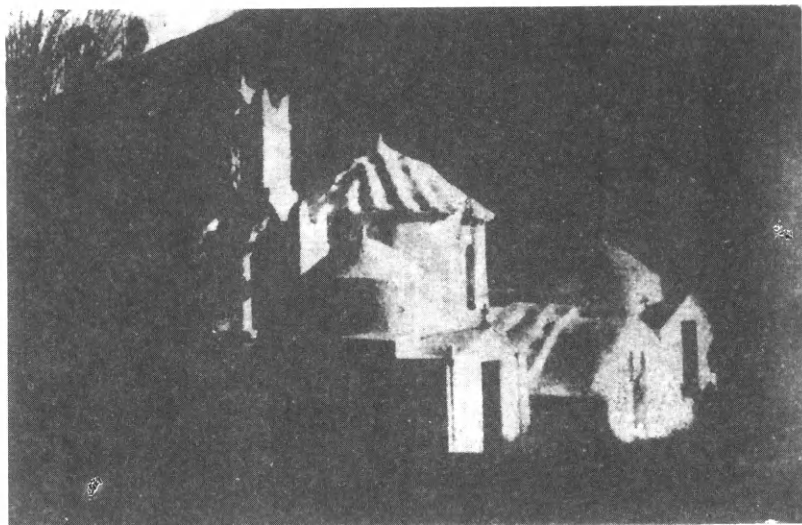
κτημάτων του ναού, ἅτινα παρέλαβεν ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος, συνετηρεῖτο καὶ ἐπεσκευάζετο ὁ ναός, συνετηρεῖτο δ' ἐπίσης καὶ ὁ τακτικός ἐφημέριος αὐτοῦ καὶ ὁ ἐπίσκοπος μετὰ τοῦ γραφείου του. Ἐκ τῶν αὐτῶν δ' εἰσοδημάτων ἐκτίσθησαν ἐπίσης τὸ 1758 ἔξωθεν τῆς Κοινότητος Πύργου Καλλι-στῆς, ἐντὸς κτημάτων τῆς Ἐπισκοπῆς, ὑπὸ τοῦ τότε ἐπισκόπου Θήρας Διονυσίου, δύο ναοί, ὁ μὲν εἰς μικρὸς τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων ὡς εὐκτήριον, ὁ δὲ ἄλλος, μεγαλύτερος καὶ τρισπόστατος, τοῦ Ἀγ. Νικολάου, ὡς μετόχιον τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς.

Τὰ πράγματα παρέμειναν οὕτω μέχρι τοῦ ἐπισκόπου Ζαχαρίου Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἄνδρου. Θανόντος ὅμως τούτου τὸ 1844 ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀπηλλοτριώσε τὴν κτηματικὴν περιουσίαν τῆς Ἐπισκοπῆς ἐνοικιάζουσα αὐτὴν ἀντὶ 10.000 δραχ. ἐτησίως. Ἐτι ἀργότερον (1881) τὰ ἀνωτέρω κτήματα αὐτῆς, ἅτινα, ὡς εἴπομεν, κατέλαβε καὶ ἐκαρποῦτο τὸ Δημόσιον, ἐξεποιήθησαν διὰ δημοπρασίας ἀντὶ τιμήματος 160.000 δραχμῶν, ἀφεθέντων μόνον 40 στρεμμάτων διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἐφημερίου καὶ διὰ τὰ ἔξοδα τῶν πανηγύρεων. Πλὴν ὅμως καὶ ταῦτα ἐξεποιήθησαν τὸ 1902. Οὕτω ὁ ἄλλοτε πλούσιώτατος ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπεγυμνώθη τελείως ὅλης τῆς περιουσίας του ἀκόμη δὲ καὶ αὐτῶν τῶν ἀγρῶν, ἐφ' ὧν ἐθεμελιόυτο ὁ περίβολος αὐτοῦ, παραμεινάσης μόνον τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ ἐν τῇ μέσῳ αὐτῆς σεβασμίου ναοῦ, ὅστις διαρρέει καὶ ὁλονὲν καταρρέει.

Β' Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς δὲν διατηρεῖ ἀμετάβλητον οὔτε τὴν ἐξωτερικὴν του ὄψιν, οὔτε τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ. Οὕτω αἱ μὲν ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων του, ἐπιχρισθεῖσαι διὰ τοῦ τόσον συνήθους εἰς τὰ σπίτια καὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ἐκτυφλωτικοῦ ἀσβεστοκονιάματος, ὅχι μόνον ἔχασαν τὸν παλαιόν, σιτόχρονον τόνον των ἀλλὰ καὶ μᾶς ἐστέρησαν τὴν γνῶσιν τοῦ συστήματος τοιχοδομίας των, τὸ ὁποῖον ἀπεκρύβη παν-ελῶς. Ἐπεξετάθη δὲ μάλιστα ἡ μανία τῆς ἀσβεστοχρίσεως καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς μεγάλας, ἐρυθρὰς κεράμους, δι' ὧν καλύπτεται ὁ τροῦλλος καὶ οἱ θόλοι του (εἰκ. 2)—μοναδικὸν παράδειγμα διὰ τὴν νῆσον—ἀκόμη δέ, ὅπερ καὶ τὸ χειρότερον, καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους τοῦ ἐσωτερικοῦ, τῶν ὁποίων ἐκάλυψε τὰς λαμπρὰς ἀγιογραφίας, πλὴν ὀλίγων, ἐσχάτως ἀποκαλυφθεισῶν, μερίμνη τοῦ μακαρίτου ἐπιμελητοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀρχιμανδρίτου Δεναξᾶ. Ἀφ' ἑτέρου καὶ ἡ ὅλη ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις τοῦ ναοῦ ἡλλοιώθη κατὰ καιροὺς διὰ προσθηκῶν καὶ ἄλλων μεταβολῶν. Οὕτω π.χ. τὸ κατὰ τὴν Β.Α. αὐτοῦ γωνίαν θολωτὸν ὀρθογώνιον διαμέρισμα (διαστ. 2.45 × 4.90 μ.), ὅπερ συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ ἱερὸν διὰ θύρας (εἰκ. 3), εἶναι μεταγενέστερον πρόσ-

κτισμα. Μεταγενέστερα δ' επίσης είναι καὶ τὸ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὀρθούμενον κωδωνόστασιον καὶ ἡ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένη ὑπαίθριος κλῖμαξ (εἰκ. 3) ἡ ἀνάγουσα εἰς τὸ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα, νεώτερον ὁμοίως, δῶμα (εἰκ. 1). Νεώτερα δ' ὡσαύτως εἶναι καὶ τὰ τετράγωνα μετὰ τυφλῶν ἡμισφαιρικῶν τρουλλίσκων διαμερίσματα τῆς Ν.Δ. καὶ

Εἰκ. 2. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ Β.Δ.

τῆς Β.Δ. γωνίας. ὧν πάλιν αἱ προεκτάσεις (εἰκ. 1 καὶ 2) κατεσκευάσθησαν μόλις πρὸ πεντηκονταετίας, χάριν μετατροπῆς τῶν εἰρημένων διαμερισμάτων εἰς παρεκκλήσια, τιμώμενα εἰς μνήμην τὸ μὲν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τὸ δὲ τοῦ Προφήτου Δανιήλ. Πάντως τὰ μετὰ τρουλλίσκου διαμερίσματα ὑφίσταντο ἤδη τὸ 1701· διότι ταῦτα βεβαίως ὑπονοεῖ καὶ χαρακτηρίζει ὡς κατηχούμενα ἡ γυναικωνίτην ἐν τῇ ἐκθέσει του τοῦ 1701 ὁ Giustiniani¹ λέγων: «sopra-
via la chiesa vi sono diverse cattedumene che servivano per separa-
tione del sesso femineo». Ἄγνωστος ἐπίσης παραμένει καὶ ὁ χρόνος κατα-
σκευῆς τοῦ παρὰ τὴν Ν.Α. γωνίαν τοῦ ναοῦ ὀρθογωνίου, καμαροσκεποῦς προσκτίσματος².

¹ Παρὰ Hofmann, ἔ.δ. σ. 95.

² Ὁ Δαν. Δεναξᾶς ἀναφέρει, ὅτι ἐπὶ τουρκοκρατίας οἱ Λατῖνοι εἶχον ποτὲ πείσει, ἐν Κριῶ τῆς Πάρου, τὸν ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον ν' ἀνεγείρουν ἰδικὸν τῶν παρεκ-
κλήσιον παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ ὅτι οὗτος ἔδωκε μὲν κατ' ἀρχάς τὴν
συναίνεσιν αὐτοῦ, εἰτα ὁμως τὴν ἀνεκάλεσε. Μήπως τὸ ἐν λόγῳ πρόσκτισμα ἀντιπρο-
σωπεύει τὸ ζητηθὲν φραγκικὸν παρεκκλήσιον; Πάντως ἐν αὐτῷ οὔτε τοιχογραφαῖαι
ὑπάρχουσιν ἀλλ' οὔτε καὶ κόγχη ἱεροῦ.

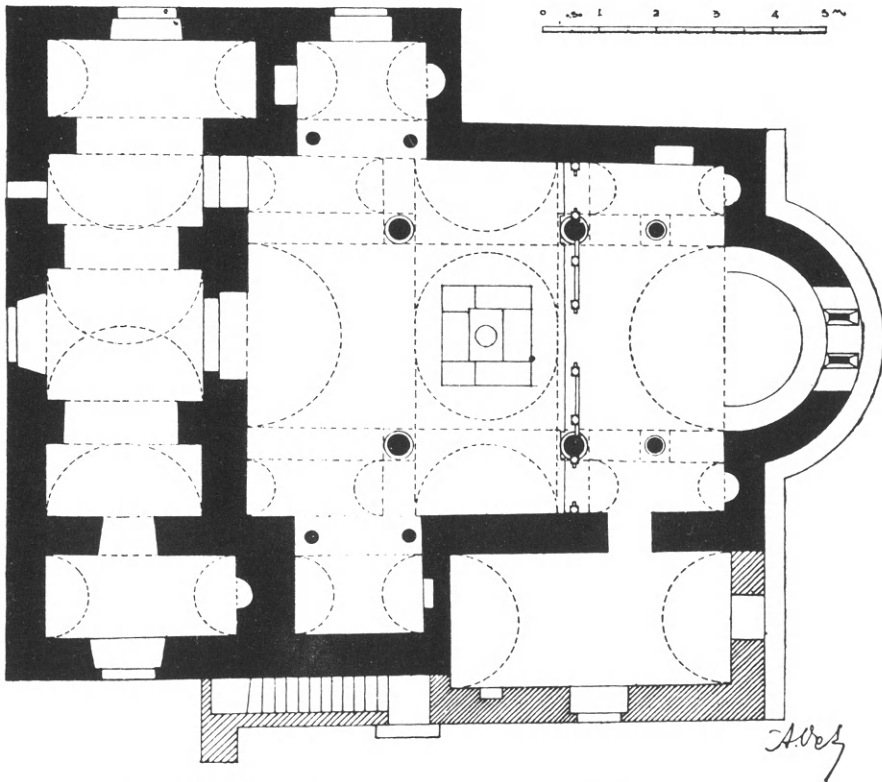
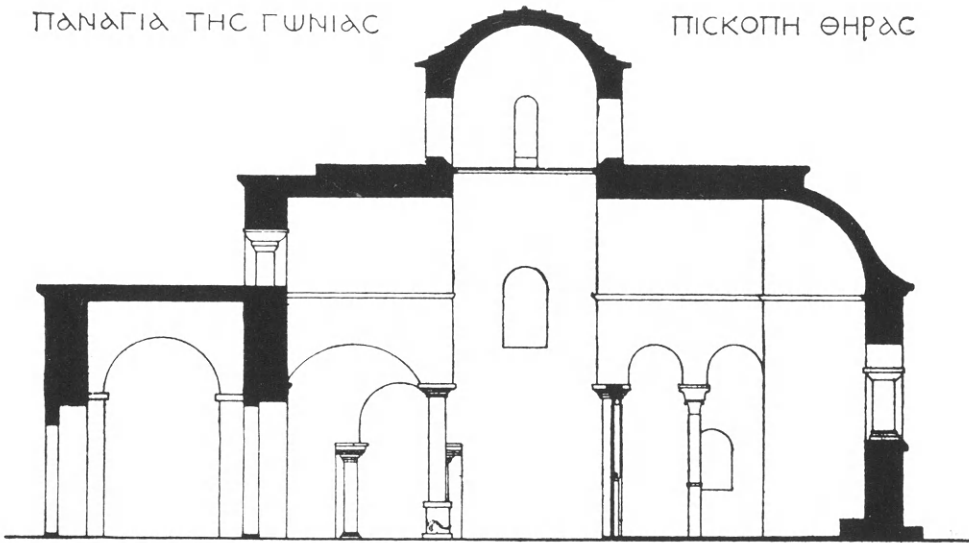
Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ καθ' αὐτὸ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς εἰκόνης 3 ἢ κάτωφιν τοῦ ναοῦ παρουσιάζει τὸ σχῆμα ἐνὸς ἀντεστραμμένου ταῦ, τοῦ ὁποίου ἡ μὲν κάθετος κεραία ἀποτελεῖ τὸ κύριον σῶμα τοῦ ναοῦ, ἡ δὲ ὀριζοντία τὸν νάρθηκα. Πλὴν ὅμως τῶν δύο θεμελιωδῶν τούτων μερῶν ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα καὶ δύο ὀρθογώνια περύγια ἢ παρεκκλήσια, ἀνοίγοντα πρὸς τὸν ναὸν δι' ἐνὸς εἵδους τριβήλου καὶ τοποθετημένα κατὰ τὰς γωνίας τῆς συναντήσεως τῆς καθέτου πρὸς τὴν ὀριζοντίαν κεραίαν τοῦ ταῦ.

Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι τοῦ τύπου τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, μετὰ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων κιόνων. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι αἱ φέρουσαι τὸν τρούλλον τέσσαρες καμάραι δὲν ἔχουσι πᾶσαι τὴν αὐτὴν διάμετρον ἀλλ' αἱ μὲν ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς βαίνουσιν εἶναι εὐρύτεραι (3.22 μ.) αἱ δ' ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον στενότεραι (2.47). Κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὸ κατὰ τὴν διασταύρωσιν αὐτῶν προκύπτον σχῆμα δὲν εἶναι, ὡς συνήθως, τετράγωνον ἀλλ' ὀρθογώνιον καὶ ἐπομένως καὶ ἡ εἰς αὐτὸ ἐγγεγραμμένη βάσις τοῦ τρούλλου δὲν προκύπτει κυκλική ἀλλ' ἑλλειψοειδής. Καὶ ναὶ μὲν ἔχομεν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ἐλαφρῶς ἑλλειψοειδεῖς τρούλλους ἀλλ' ἐνταῦθα, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἡ ἀπὸ τοῦ κυκλικοῦ σχήματος ἰσχυρὰ ἀπόκλισις ὀφείλεται εἰς ἄλλην αἰτίαν. Ἄν πράγματι παρατηρήσωμεν προσεκτικῶς τὴν κάτωφιν θὰ ἴδωμεν, ὅτι τὸ μέσον κλίτος τοῦ ναοῦ δὲν καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς μικράν, τρίπλευρον ἐξωτερικῶς ἀψίδα ἱεροῦ—οἷα συνηθίζετο εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος—ἀλλ' εἰς μεγάλην, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα—οἷαν συνήθως ἔχουσιν αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ—ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένην. ἐν κατόψει καὶ φέρουσιν ἐσωτερικῶς ὁμόκεντρον πεζούλιον (πλάτους 0.48 καὶ ὕψους 0.30) ἐν εἵδει συνθρόνου. Θὰ παρατηρήσωμεν δ' ἐπίσης περαιτέρω ὅτι ἡ μεγάλη αὕτη ἀψὶς (διαμέτρου 3.30 μ.) διατρυπᾶται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ μεγάλου τριλόβου παραθύρου (εἰκ. 4), ἔχοντος τοὺς λοβοὺς ἰσοῦψεῖς καὶ χωριζομένους διὰ μαρμαρίνων ἀμφικιονίσκων, στεφομένων ἀπὸ τὰ συνήθη παλαιοχριστιανικὰ κιονόκρανα ἥτοι τὰ μετ' ἐσχηματοποιημένου καὶ κατὰ τὰς ἄνω γωνίας ἀνακαμπτομένου φύλλου ἀκάνθης¹. Τοιούτου ὅμως τύπου παράθυρα ἰδιάζουσιν κατ' ἐξοχὴν εἰς ἀψίδας παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι προὔπηρξεν ἐνταῦθα παλαιοχριστιανικὴ τις βασιλική, τῆς ὁποίας, καταστραφείσης ἐν μέρει, ὁ ἐπὶ Ἀλεξίου κτισθεὶς ναὸς ἐχρησιμοποίησεν ἐξ ὁλοκλήρου τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, ὅχι δὲ μόνον ταύτην ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτῆς τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἅτινα πρέπει νὰ εἶναι παλαιοχριστιανικά, ἀφ' οὗ τὰ εἰς αὐτὰ ἀντιστοιχοῦντα τμήματα ἥτοι ἡ πρόθεσις

¹ Ὅρα παραδείγματα τοιούτων κιονίσκων καὶ κιονοκράνων ἐκ Ρόδου ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1948) σ. 14 εἰκ. 8, ὁμοίως ἐκ Λέσβου ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 8 εἰκ. 4 καὶ ἐν Ἀρχεῖφ τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Γ' (1937) σ. 121 εἰκ. 6 κλπ.

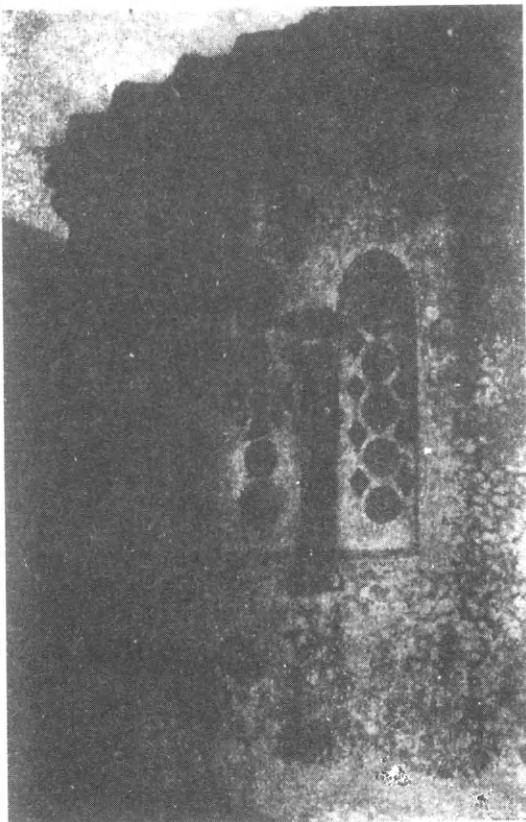
ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΓΩΝΙΑΣ

ΠΙΣΚΟΠΗ ΘΗΡΑΣ

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς.

καὶ τὸ διακονικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀλεξίου, δὲν φέρουσιν, ὡς συνήθως, ἔξεχούσας κόγχας, ἀλλ' εἶναι εὐθύγραμμα, ὡς δηλαδὴ ἀκριβῶς καὶ εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς. Ἀλλ' αἱ περὶ προϋπάρεξως παλαιοχριστιανικῆς βασι-

Εἰκ. 4. Ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ.

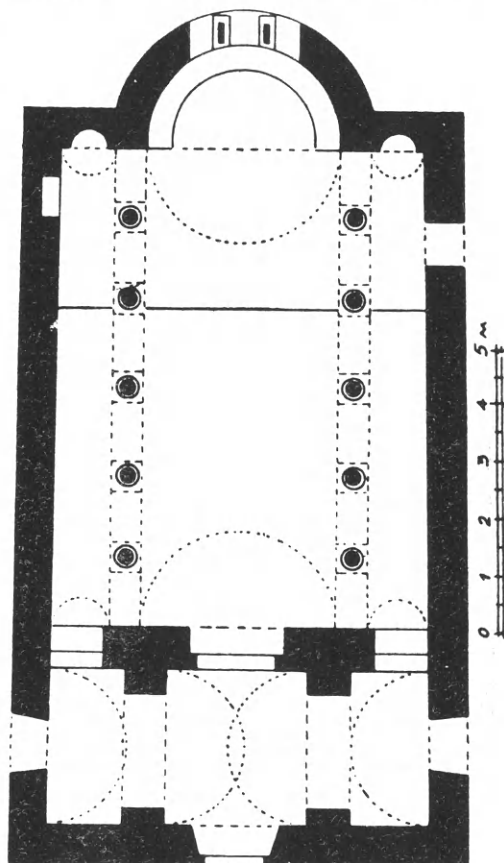
λικῆς ἀποδείξεις δὲν περιορίζονται ἕως ἐδῶ. Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει μεταξὺ τῶν βασταζόντων τὸν τροῦλλον κίωνων καὶ τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος, ἥτοι τοῦ ἀνατολικοῦ, ἀντὶ τοίχων — οὓς βλέπομεν συνήθως κατὰ τὴν θέσιν ταύτην εἰς τοὺς μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς νὰ χωρίζουν τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ — ἔχομεν ἐδῶ παρεμβalλόμενον ἀνὰ ἓνα ἐκατέρωθεν κίονα, τὰ δὲ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ φέροντος τὸν τροῦλλον κίονος ἀφ' ἑτέρου κενά, γεφυρούμενα δι' ὑπερυψωμένων ἡμικυκλικῶν τόξων. Ἐχομεν λοιπὸν ἐδῶ προφανῶς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῶν κιονοστοιχιῶν μιᾶς τρικλίτου βασιλικῆς καὶ δὴ τοῦ 6ου ἢ 7ου αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύεται ὅχι τόσο ἀπὸ τὰ εἰρημένα ὑπερυψωμένα

ἡμικυκλικά τόξα, ὅσον ἀπὸ τὸ «τεκτονικόν» κιονόκρανον, τὸ ὁποῖον στέφει τὸν νότιον ἐκ τῶν δύο κίωνων (εἰκ. 6) καὶ τὸ ὁποῖον καὶ λόγῳ τῆς μορφῆς του καὶ λόγῳ τῆς διακοσμῆσεώς του καὶ λόγῳ ἀκόμη τῆς ἐλάχιστα πλαστικῆς τεχνικῆς του ἐπεξεργασίας ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος, ἂν μὴ καὶ εἰς τὸν 7ον.

Ἐὰν ἀφ' ἑτέρου λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ ἄξων τῶν δύο δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τροῦλλου ἀπέχει τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ὅσον ἀκριβῶς καὶ ὁ ἄξων τῶν ἀνατολικῶν στηριγμάτων ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν α) ὅτι ὁ σημερινὸς τοῖχος, ὁ χωρίζων τὸν νάρθηκα

ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ, εἶναι ὁ παλαιοχριστιανικὸς καὶ β) ὅτι μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου θὰ παρενεβάλλετο ἀνὰ εἰς κίων, ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα. Οἱ κίονες δ' οὗτοι θὰ ἀφηρέθησαν ὅχι ὅταν ἡ βασιλικὴ μετε-
 τράπη εἰς τρουλλωτὸν ναόν, ἀλλ' ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὁπότε τὰ δύο τόξα, τὰ ὁποῖα ἄλλοτε ἐγεφύρωνον τὰ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου ἀφ' ἐτέρου κενὰ ἀντικατεστάθησαν δι' ἑνὸς μόνο καὶ δὴ χαμηλωμένου τόξου (εἰκ. 3), ἥτοι διὰ μιᾶς ἀσθενοῦς μορφῆς τόξου ἐξ ἐκείνων αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιοῦντο συνήθως ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἡ διὰ χαμηλωμένου ὁμως τόξου ἀντικατάστασις αὕτη εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ τῆς προϋπάρξεως τῶν κυλινδρικών ὀροφῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν, τῶν ὁποίων τὸ χαμηλὸν ὕψος δὲν ἐπέτρεπε τὴν κατασκευὴν ἡμικυκλικῶν τόξων. Τέλος διὰ ν' ἀποκαταστήσωμεν ὁλόκληρον τὸ σχέδιον τῆς ἀρχικῆς θολωτῆς βασιλικῆς θὰ πρέπει νὰ προσθέσωμεν μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν καὶ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων ἀνὰ ἓνα κίονα, ὥς ἡ εἰκὼν 5 δεικνύει. Οὕτως ὁ ὁλικὸς ἀριθμὸς τῶν κίωνων τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς ἀνῆρχετο εἰς 10, ἀριθμὸν συνήθη εἰς μικροτέρας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς ¹.

Πάντως καὶ οἱ σήμερον ὥς στηρίγματα τοῦ τρούλλου χρησιμεύοντες κίονες δὲν εἶναι οἱ παλαιοί, ἐπειδὴ εἶναι, κατ' ἀνάγκην, παχύτεροι τῶν ἄλλων, ἀφ' οὗ αὐτοὶ θὰ ἐδέχοντο ὅλον τὸ βάρος καὶ τὰς ὠθήσεις τῶν ὑπερθεν καμαρῶν καὶ τοῦ τρούλλου. Κατέχουσιν ὁμως τὰς θέσεις τῶν παλαιῶν καὶ

Εἰκ. 5. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τῆς θολωτῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

¹ Οὕτω 10 ἐν ὅλῳ κίονας εἶχον αἱ βασιλικαί: Γλυφάδας, Ἐλευσίνος, Καλυβίων Κουβαρά, Τούμπας Θεσσαλονίκης, Ὀλυμπίας κλπ.

εἶναι κατεσκευασμένοι, ὥς καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομικῶν μελῶν, οἷον βάσεων, κιονοκράνων, ἀκόμη δὲ καὶ στρογγύλων βωμῶν μετὰ βουκρανίων καὶ ἐγκάρπων (εἰκ. 3), ὁμοίους τῶν ὁποίων ἀπεικόνισε παλαιότερον μὲν ὁ Choiseul Gouffier¹, ἀργότερον δ' ὁ Hiller von Gärtringen².

Ἵνα περὶ τὸν κυρίως ναοῦ λόγον θ' ἀναφέρωμεν, ὅτι τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα αὐτοῦ καλύπτονται διὰ κυλινδρικών θόλων. Τοῦτο βεβαίως ξενίζει κατ' ἀρχὰς τὸν μελετητὴν· διότι προκειμένου περὶ ναοῦ κτισθέντος διὰ βασιλικῆς χορηγίας θ' ἀνέμενέ τις ἐνταῦθα σταυροθόλια ἢ φουρνικά. Τοιαῦτα ὅμως, δὲν κατεσκευάσθησαν ἀκριβῶς διότι προϋπήρχον αἱ κτισταὶ καμάραι τῆς θολωτῆς βασιλικῆς τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνος.

Γ' Ο ΓΑΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Τὸ σπουδαιότερον λείψανον ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ «τεκτονικόν» κιονόκρανον, τὸ ὁποῖον στέφει τὸν πρῶτον ἐξ ἀνατολῶν κίονα τῆς νοτίας κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ὁποῖον ἀνεφέραμεν ἤδη ἐν παρόδῳ. Τώρα θὰ τὸ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον. Τὸ μὲ σχῆμα ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, ἐχούσης ὅμως τὰς πλευρὰς ὄχι ἐπιπέδους ἀλλ' ἐλαφρῶς κυρτάς, κιονόκρανον τοῦτο (εἰκ. 6) ἄνω μὲν καταλήγει εἰς ἐπίπεδον ταινίαν, πλάτους 0.045, κάτω δὲ συσφίγγεται ὑπὸ σπείρας κοσμουμένης διὰ σειρᾶς φύλλων δάφνης. Τὸ ὀλικόν του ὕψος εἶναι 0.285, αἱ δὲ κατὰ τὴν ταινίαν διαστάσεις του $0,44 \times 0,44$. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πρόστυπος διακόσμησίς του, διὰ διασταυρουμένων, τεθλασμένων, διμερῶν ταινιῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται ρόμβοι καὶ τρίγωνα. Ἐκ τούτων οἱ μὲν ρόμβοι πληροῦνται δι' ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης, τὰ δὲ τρίγωνα διὰ τριφύλλων. Τόσον ὥς πρὸς τὴν γενικὴν «τεκτονικὴν» μορφήν, ὅσον καὶ ὥς πρὸς τὴν διὰ σταυρωτῶν τεθλασμένων ταινιῶν διακόσμησιν αὐτοῦ τὸ ἐξεταζόμενον κιονόκρανον συγγενεῖ πρὸς ἄλλα κιονόκρανα τοῦ 1ου καὶ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 6ου αἰῶνος. Διαφέρει ὅμως ἐκείνων ὥς πρὸς τὴν τεχνικὴν τῶν πληρούντων τοὺς ρόμβους καὶ τὰ τρίγωνα ἀνθεμίων. Οὕτω εἰς ἓν συγγενὲς κιονόκρανον τῆς μητροπόλεως τοῦ Παρεντίου³ καθὼς καὶ εἰς ἄλλο τῆς Ἀλύσεως τῆς Ἱερουσαλήμ⁴, τὰ ἀνθέμια εἶναι διάτρητα ἥτοι μὲ τὴν λεγομένην τεχνικὴν τῆς φωτοσκιάσεως. Τοῦναντίον εἰς δύο ἄλλα ἀνατολικά

¹ Voyage pittoresque de la Grèce, τ. I, Paris 1782, πίν. 19.

² Thera III, Berlin 1904, σ. 27 εἰκ. 15 καὶ σ. 108 εἰκ. 87. Εἰς τοιοῦτος βωμὸς εὐρίσκεται καὶ εἰς τὸ μουσεῖον τῶν Φηρῶν.

³ Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 51.

⁴ Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin-Leipzig 1936, πίν. 39 εἰκ. 653.

παραδείγματα ἐξ Urfa¹ καὶ Βαγδάτης², τὰ φυλλώματα εἶναι μὲν ἀνάγλυφα διατηροῦσιν ὅμως ποιὰν τινὰ πλαστικότητα καὶ δροσιάν, ἐν ᾧ εἰς τὸ τῆς Ἐπισκοπῆς ἡ ἐργασία των εἶναι ἄτονος καὶ πλαδαρά, δι' ὃ καὶ θὰ πρέπει τὸ

Εἰκ. 6. Κιονόκρανον τοῦ νοτίου κίονος τοῦ ἱεροῦ.

κιονόκρανόν μας νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 6ου ἢ πιθανώτερον ἀπὸ τοῦ 7ου μ.Χ. αἰῶνος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἄλλα κιονόκρανα τῶν κίωνων τοῦ ναοῦ ταῦτα ἀποτελοῦνται ἐξ ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ληφθέντων προφανῶς ἐκ τῆς ἡρειπωμένης πλέον ἐπὶ Ἀλεξίου ἀρχαίας Θήρας (Μέσα Βουνό). Οὕτω π.χ. τὰ δύο ἐκ κυανίζοντος λευκοφλεβοῦς μαρμάρου ἀνατολικά στηρίγματα τοῦ τρούλλου ἔχουσι τοὺς μὲν στρογγύλους κορμούς αὐτῶν ἀρραβδῶτους καὶ βαίνοντας ἐπὶ ἀντεστραμμένων δωρικῶν κιονοκρανῶν, ὡς κιονόκρανα δ' αὐτῶν ἀντεστραμμένας κυματοφόρους βάσεις, ὅμοιαι τῶν ὁποίων ἀπόκεινται εἰσέτι πρὸ τῆς «βασιλικῆς στοᾶς», τῆς ἀρχαίας Θήρας. Ἄλλα πάλιν κιονόκρανα

¹ Strzygowski, Kleinasien, Leipzig 1903, σ. 119 εἰκ. 89.

² Strzygowski, Altai-Iran und Völkerwanderung, Leipzig 1917, εἰκ. 163.

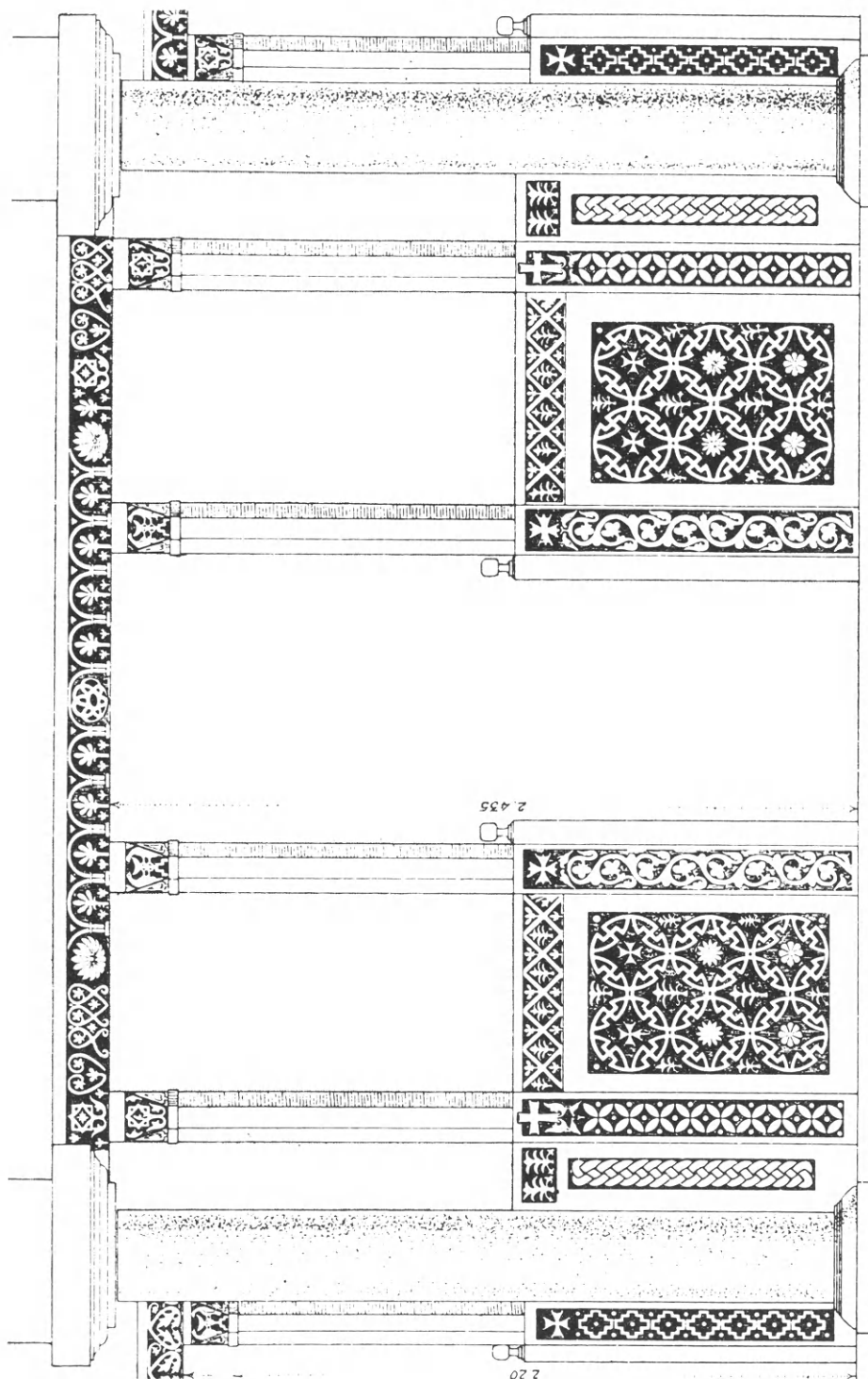
συνετέθησαν ἐκ δύο ἐπαλλήλων ὑστερορρομαϊκῶν ἢ παλαιοχριστιανικῶν κορινθιαζόντων ἢ μετὰ φύλλων καλάμου κιονοκρανῶν (εἰκ. 7). Σώζεται ἐπίσης καὶ τεμάχιον παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου, ἐνεκτισμένον σήμερον εἰς

Εἰκ. 7. Κιονόκρανον τοῦ βορείου κίονος τοῦ ἱεροῦ.

τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰκονίζον, ἐν μέσῳ διατεμνομένων κύκλων, μικρὸν ἰσοσκελῆ ἀγκυρωτὸν σταυρὸν (εἰκ. 9, κάτω δεξιᾷ). Σωζόμεναι διαστάσεις του 0.56×0.44 μ.

Ἐκ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἐν μόνον στενόμενες γλυπτὸν διεσώθη χρησιμοποιηθὲν ὡς ὑφαψίδιον τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο (εἰκ. 9) ἀριστερᾷ μὲν περιρραντήριον μὲ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ παγώνια σπεύδοντα νὰ πίνουν τὸ ὕδωρ τῆς ζωῆς, δεξιᾷ δὲ ζῶον (λέοντα;) βαῖνον πρὸς δεξιᾷ, μὲ τὴν οὐρὰν ἠνωρθωμένην ὑπὲρ τὴν ῥάχιν καί στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατὴν. Τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ ἡ παράστασις, εἶναι ἀνώμαλον, ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι θὰ ἦτο ποτὲ πεπληρωμένον διὰ κηρομαστίχης, ἣτις σήμερον ἔχει ἀποπέσει.

Εἰκ. 8. Τὸ μέσον τμήμα τοῦ μαρμαρίνου τέμπελου τῆς Ἐπισκοπῆς.

Ἄλλὰ τὸ σημαντικώτερον γλυπτικὸν ἔργον τῆς βυζαντινῆς Ἐπισκοπῆς ἀποτελεῖ τὸ μαρμαρίνον αὐτῆς τέμπλον, ὅπερ εὐτυχῶς διετηρήθη ἀκέραιον διὰ μέσου τόσων αἰώνων. Τὸ τέμπλον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐλαφρὸν ἐγκάρσιον διάφραγμα χωρίζον τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ, τοποθετημένον δὲ μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου (εἰκ. 8) καὶ προεκτεινόμενον ἐκατέρωθεν, εἰς τὰ πλάγια κλίτη, μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3).

Ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως τὸ ἐξεταζόμενον τέμπλον οὐδόλως διαφέρει τῶν γνωστῶν τέμπλων τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος. Βαῖνον ἐπὶ χαμηλοῦ

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυφον βυζαντινὸν ὑφαψίδιον.

(0.05) στυλοβάτου ἐκ κυανοῦ μετὰ λευκῶν φλεβῶν μαρμαρίου, κοσμουμένου ἐξωτερικῶς μὲ σπείραν (εἰκ. 8 καὶ 11), φέρει κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμῆμα τέσσαρα κατακόρυφα, μονοκόμματα στηρίγματα, κατὰ δὲ τ' ἄκρα ἀνὰ δύο (εἰκ. 10). Τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τὰ στηρίγματα εἶναι τοποθετημένα οὕτως, ὥστε τὸ μέσον μετακίονιον (0.96) νὰ εἶναι εὐρύτερον τῶν πλαγίων (0.66—0.71), ἵνα σχηματισθῇ εὐρυτέρα ἢ Ὡραία Πύλη. Ἀποτελοῦνται δὲ τὰ στηρίγματα κάτω μὲν ἐκ τετραγώνων πεσσίσκων πλευρᾶς 0.165 καὶ ὕψους 1.13 μ. ἄνω δ' ἐξ ὀκταγώνων κιονίσκων ὕψους 1.305. Οἱ δύο ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου ἀνοίγματος πεσσίσκοι φέρουσι συμφνεῖς δύο ἰσοῦψεῖς πρὸς αὐτοὺς καὶ λεπτοὺς (0.07×0.088) παραστάτας ἀπολήγοντας ἄνω εἰς σφαιρικὰς λαβὰς ἢ μῆλα. Οἱ δύο δ' αὐτοὶ παραστάται ἐχρησίμευον ὡς στηρίγματα τοῦ διφύλλου, ξυλίνου βημοθύρου, ὅπερ ἔκλειε τὴν Ὡραίαν Πύλην, ἀλλὰ τὸ ὅποῖον δυστυχῶς δὲν περιεσώθη.

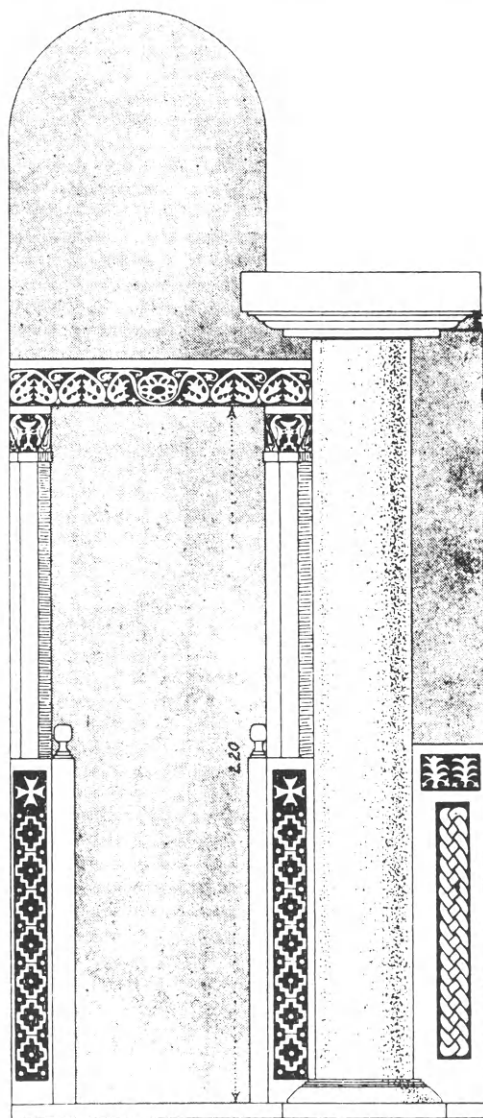
Μεταξὺ τῶν ἄκρων κιονίσκων καὶ τῶν κιόνων τοῦ τρούλλου καταλείπεται κενὸν 0.24 μ., ὕπερ δὲ τοὺς κιονίσκους εἶναι τοποθετημένον ἐλαφρόν, λοξότμητον ἐπιστύλιον, ὕψους 0.18 μ. καὶ ἐξοχῆς 0.16 μ. μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν τῆς ἄνω ἐπιφανείας του πρὸς τὰ ὀπίσω (εἰκ. 11, ἀριστερᾷ). Χάριν δὲ τῆς ἰσορροπίας αὐτοῦ τὸ ἐπιστύλιον κρέμαται καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν κατὰ 0.12 (εἰκ. 11).

Τὰ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων κενὰ—πλὴν φυσικὰ τοῦ μεσαίου—ὡς καὶ τὰ μεταξὺ τῶν ἄκρων πεσσίσκων καὶ τοῦ κορμοῦ τῶν κιόνων ὑπολείποντα δια-

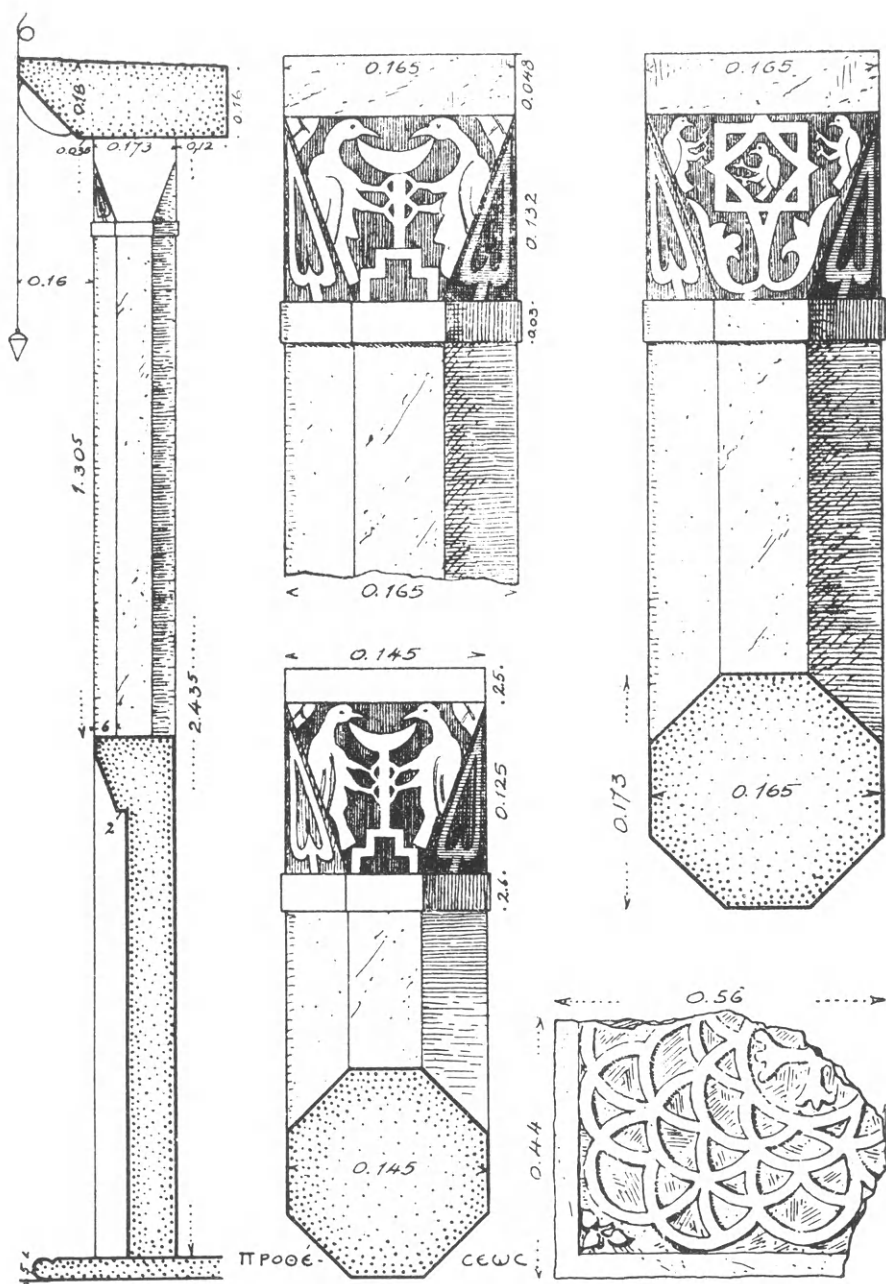
στήματα, ἐφράσσοντο διὰ μαρμαρίνων θωρακίων, πάχους 0.10 μ. καὶ ὕψους 0.97. Στέφονται δὲ τὰ θωράκια ταῦτα ἄνω ὑπὸ λοξοτμήτου ταινίας ὕψους 0.13 μ. καὶ ἐξοχῆς 0,06 μ.

Τῶν πλαγίων κλιτῶν τὸ τέμπλον εἶναι χαμηλότερον τοῦ μέσου διότι ἐνῶ τοῦτο φθάνει μέχρι τοῦ ἄνω μέρους τοῦ κιονοκρανίου τῶν μεγάλων κίωνων ἤτοι εἰς ὕψος 2.665 μ., τὸ τῶν πλαγίων κλιτῶν ἔχει ἐν ὅλῳ ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους 2.385 μ. Εἰς τὰ πλάγια κλίτη ἐπίσης τὰ στηρίγματα τοῦ τέμπλου προσκολλῶνται ἐπὶ τοῦ μέσου κίονος ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ ἀντιστοίχου ἐξωτερικοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ ναοῦ ἀφ' ἑτέρου (εἰκ. 10). Ἀποτελοῦνται δὲ καὶ αὐτὰ κάτω μὲν ἐκ πεσίσκων ἰσοῦψῶν περιπλου (1.09) πρὸς τοὺς τοῦ μέσου κλίτους, ἄνω δ' ἐξ ὀκταγώνων κιονίσκων, χαμηλοτέρων ὅμως τῶν τοῦ μέσου κλίτους (ὕψ. 1.11 μ.). Καὶ ἐνταῦθα δ' οἱ πεσίσκοι φέρουσι πρὸς τὰ πλάγια συμφνεῖς λεπτοὺς, ὀρθογωνίους παραστάτας μὲ μηλοειδεῖς λαβὰς, οἱ ὅποιοι καταλείπουσιν ἐλεύθερον ἄνοιγμα μόνον 0.545 μ. ἐν ᾧ τὸ ἐλεύθερον ἄνοιγμα τῆς Ὁραίας Πύλης εἶναι 0.80 μ. Ὡσαύτως τὸ λοξότμητον ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι χαμηλότερον τοῦ τοῦ μέσου κλίτους (0.135).

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς διακοσμῆσεως τοῦ τέμπλου. Ὡς πρὸς ταύτην τὸ τέμπλον τῆς Ἐπισκοπῆς ἀποτελεῖ ἐν τῶν σπανίων παραδειγμάτων τέμ-

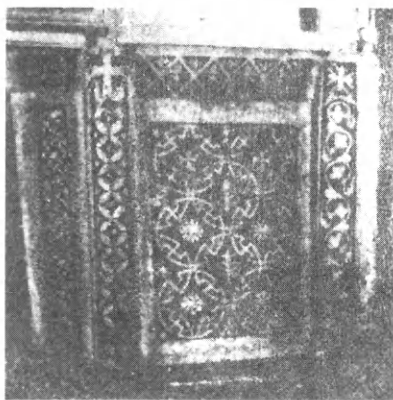

Εἰκ. 10. Τὸ τέμπλον τῶν πλαγίων κλιτῶν (προθέσεως)

Είχ. 11. Κατακόρυφος τομή τοῦ τέμπλου, λεπτομέρειαι κιονοκράνων καὶ θωράκιον.

πλου¹ ἔχοντος ἐξ ὁλοκλήρου ἐπιπεδόγλυφον μετὰ κάμπου ἐκ κηρομαστίχης τὴν διακόσμησιν. Πράγματι ἂν ἐξαιρέσωμεν τὰ τρία ζωνηῶς ἑξαεργα κομβία τοῦ ἐπιστυλίου (εἰκ. 8), ὁλόκληρος ἡ ἄλλη ἐπιφάνεια τοῦ τέμπλου ἦτοι θωράκια καὶ στέψεις των, πεσσίσκοι, κιονόκρανα τῶν κιονίσκων καὶ ἐπιστύλιον, φέρουσιν ἐπιπεδόγλυφον διακόσμησιν, τὸν κάμπον τῆς ὁποίας καλύπτει κηρομαστίχη ποὺ μὲν βαθέος ἐλαιόχρου, ποὺ δὲ δξυβάφου (grenat) χροιάς. Δὲν ἤμπορῶ βεβαίως νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι ἡ ὅλη διακόσμησις ἔχει μεγάλην ὁμοιογένειαν συνθέσεως. Εἶναι μᾶλλον ἐν δειγματολόγιον κοσμημάτων ὅχι καὶ τόσον ἐνηρμονισμένων. Ὡραῖον πάντως εἶναι τὸ ἐκ μαιανδροειδῶς διατεμνομένων κύκλων, περιβαλλόντων σταυρούς, ρόδακας ἢ ἀνθέμια, κόσμημα τῶν θωρακίων τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 8 καὶ 12), μιμούμενον προφανῶς κεντητὴν ποδέαν ἐξ ὑφάσματος μὲ θέματα γεωμετρικὰ ἀραβικῆς ἐμπνεύσεως. Καὶ τῶν μεσαίων πεσσίσκων ἐπίσης τὸ ἐλικόφυλλον ἀποληγὸν ἄνω εἰς ἀγκυρωτοὺς σταυροὺς δὲν στερεῖται χάριτος. Ἄσυμβίβαστον ὅμως πρέπει νὰ θεωρηθῇ,

Εἰκ. 12. Τὸ ἀριστερὰ τῆς Ὡραίας Πύλης θωράκιον τοῦ τέμπλου.

δι' ἣν θέσιν ἐτέθη, τὸ πλέγμα, ὅπερ κοσμεῖ τὰ δύο στενομήκη ἄκρα θωράκια τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 8 καὶ 12). Πλήρης χάριτος ἀντιθέτως εἶναι ἡ μετὰ διαφόρων πτηναρίων καὶ φύλλων διακόσμησις τῶν κιονοκρανῶν τῶν κιονίσκων (εἰκ. 11). Τέλος τοῦ ἐπιστυλίου ἡ ἐμπροσθία ἐπιφάνεια φέρει εἰς τὸ μέσον τμήμα τὸ σύνηθες «μικρασιατικὸν» λεγόμενον θέμα ἥτοι σειρὰν τοξυλλίων βαινόντων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων καὶ περιβαλλόντων τρία ἐσχηματοποιημένα, μακροστέλεχα ἀνθέμια (εἰκ. 8), κατὰ δὲ τὰ ἄκρα λημνισκοειδῆ κοσμήματα (εἰκ. 8). Τὸ βάθος τῶν ἀνθεμίων τούτων εἶναι πεπληρωμένον διὰ κηρομαστίχης ἐναλλὰξ βαθυπορφύρου καὶ βαθυπρασίνης. Μεταξὺ δὲ τῶν τοξυλλίων παρεμβάλλονται λίαν ἑξαεργα στρογγύλα κομβία κοσμούμενα δι' ἀναγλύφων ροδάκων ἢ κύκλων, τεθειμένα δὲ συμμετρικῶς μὲν πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἀσχετῶς ὅμως πρὸς τοὺς ἄξονας τῶν κιονίσκων.

¹ Ἄλλο ὠραιότατον παράδειγμα τέμπλου μετὰ θωρακίων ἐπιπεδογλύφων καὶ μετὰ κάμπου ἐκ κηρομαστίχης ἀπεκαλύφθη ἐσχάτως εἰς τὴν Ἀγ. Θεοδώραν τῆς Ἀρτης. Περὶ τούτου θέλω πραγματευθῆ προσεχῶς. Ἐπίσης ἄριστα διατηρούμενα κατὰ χώραν ἐπιστύλιον καὶ κιονόκρανα ἐπιπεδόγλυφα μετὰ κηρομαστίχης παρέχει καὶ τὸ τέμπλον τῆς Πόρτα Παναγιάς τῶν Τρικάλων. (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος, Α' [1935] σ. 27).

“Ὅσον δ’ ἀφορᾷ τὴν διακόσμησιν τοῦ τέμπλου τῶν ἄκρων κλιτῶν, αὕτη εἰς μὲν τοὺς πεσίσκοις συνίσταται ἐξ ὠραίου γεωμετρικοῦ κοσμήματος εἰλημμένου προφανῶς ἐξ ὑφαντῶν προτύπων, εἰς δὲ τὸ ἐπιστύλιον διαφέρει· διότι ἐν ᾧ εἰς τὴν πρόθεσιν παρουσιάζει θέματα καρδιόσχημα πληρούμενα διὰ φύλλων ἀκάνθης, εἰς τὸ διακονικὸν ἐμφανίζει τὰ αὐτὰ καὶ τὸ μέσον τμήμα τοξύλλια (εἰκ. 10).

Δ’ Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἢ καὶ ἀργότερον ἀκόμη αἱ πάλαι ποτὲ κοσμοῦσαι ἐσωτερικῶς τὸν ναὸν τοιχογραφίαι ἐκαλύφθησαν δι’ ἀσβέστου. Πρὸ τινων ἐν τούτοις ἐτῶν ὁ μακαρίτης ἀρχιμανδρίτης Δαν. Δεναξᾶς ἐπεμελήθη τοῦ καθαρισμοῦ μερικῶν ἀγιογραφιῶν. Οὕτω χάρις εἰς τὸν εἰρημένον φιλόρχαιον κληρικὸν δύναται τις σήμερον νὰ ἴδῃ ἐξαιρετοὺς τοιχογραφίας ἱεραρχῶν — Κυρίλλου, Ἀθανασίου — καὶ μαρτύρων ἁγίων — Σαμωνᾶ, Γουρίου κλπ. — εἰς τὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων, ἅτινα γεφυροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου καὶ τοῦ νοτίου ἢ τοῦ βορείου τοίχου κενά, ὁσίους ἀσκητὰς — Εὐθύμιον, Ἀντώνιον, Νικηφόρον — εἰς τὸ ἐσωρράχιον τῆς εἰσόδου τοῦ περυγίου καὶ εἰς τὸ ὀπισθεν αὐτοῦ τοίχωμα, πολυπροσώπους συνθέσεις — Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου, Κοίμησιν Προδρόμου, Ἰαῖσιν τυφλοῦ, Ἰαῖσιν τοῦ νιού τοῦ Ἑκατοντάρχου — εἰς τὰς χαμηλὰς καμάρας τοῦ Ν.Δ. καὶ τοῦ Β.Δ. γωνιαίου διαμερίσματος τοῦ κυρίως ναοῦ — μεγάλας τῆς Ἐκκλησίας ἐορτὰς — Κοίμησιν Θεοτόκου, Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, Ἀνάστασιν — εἰς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα (Νοτίου καὶ Δυτικοῦ) τοῦ νοτίου περυγίου, Παναγίαν τύπου Βλαχερνιτίσσης καὶ Χριστὸν μεταξὺ τῶν Ἀγίων Νικολάου καὶ Ἐπιφανίου εἰς τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα τοῦ νοτίου περυγίου καὶ τέλος εἰς τὸ νοτίως τοῦ νάρθηκος ὀρθογώνιον διαμέρισμα, ὅπερ ἄλλοτε μὲν ἐχρησίμευεν ὡς νότιος προθάλαμος τοῦ ναοῦ, σήμερον δὲ μετεβλήθη εἰς ἀποθήκην, τὴν Βάπτισιν μὲν εἰς τὸ ἀνατολικόν του τοίχωμα, προτομὴν δὲ βυζαντινοῦ Αὐτοκράτορος εἰς τὸ βάθος τοξωτῆς κόγχης, ἀνοιγομένης ὑπὲρ τὴν θύραν, δι’ ἧς ἄλλοτε συνεκοινώνει ὁ προθάλαμος πρὸς τὸν νάρθηκα.

Ἄς ἐξετάσωμεν κατ’ ἄρχὰς τὰς μεμονωμένας μορφὰς τῶν ἁγίων καὶ δὴ: 1) Ὁ ἐπὶ τῆς ἀνत्यος τοῦ μικροῦ νοτίου τόξου Ἀγ. Κυρίλλος ὁ Ἀλεξανδρεὺς (εἰκ. 13) φέρων φελόνιον καὶ ὠμοφόριον μετὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κλειστόν, ἐσταχωμένον λιθοποικίλτον εὐαγγέλιον, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον ἥτοι διὰ συνενώσεως τοῦ ἀντίχειρος πρὸς τὸν τέταρτον δάκτυλον. Τὴν πυκνὴν μέλαιναν κόμην του ἐνουμένην παρὰ τὰ μόλις διαφαινόμενα ὦτα πρὸς τὸ ἐπίσης μέλαν καὶ σφηνοειδὲς γένειον, καλύπτει τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὸν

Είχ. 13. 'Ο Ἅγ. Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας.

Εἰκ. 15. Ὁ Ἅγ. Σαμονᾶς. Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς.

ιεράρχην τοῦτον τρουλλωτὸν πλεκτὸν κάλυμμα¹. Ἐν καὶ ἡ ὅλη μορφὴ ἵσταται κατενώπιον, ὅμως οἱ μεγάλοι, ἄμυγδαλωτοί, μέλανες ὀφθαλμοί, ἀνοιγόμενοι κάτω ἀπὸ ἰσχυρῶς καμπυλουμένας ὀφρῦς δὲν ἀτενίζουν τὸν θεατὴν ἀλλὰ στρέφονται πρὸς τ' ἀριστερά. Εἰς τὸ μὲ κάποιαν μελαγχολικὴν ἔκφρασιν πρόσωπον τοῦ ιεράρχου κυριαρχεῖ μελιχρὸς τόνος, χωρὶς πλαστικότητα, ψιμμυθιάς ἢ πρασίνας σκιάς. Ὁ φωτοστέφανος ἔχει χρῶμα ὥχρας, τὸ δὲ περίγραμμά του εἶναι βαθέως καστανόν. Ἀντίκωτος πρὸς τὸν Ἅγιον Κύριλλον εἰκονίσθη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ νοτίου τόξου ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, οὗτινος ὅμως σήμερον μόνον ἡ ἐπιγραφὴ διακρίνεται² (εἰκ. 13).

Εἰκ. 14. Ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς.

2) Ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς (εἰκ. 14) εἰκονίζεται μὲ πλουσίαν βυζαντινὴν στολὴν ἥτοι ἐσωτερικὸν ἀνοιχτόχρωμον χιτῶνα, ἔχοντα κατάκοσμον ταινίαν πρὸ τοῦ στήθους, καὶ ἐπ' αὐτοῦ γλαμύδα, ἥτις, πορπομένη ἀριστερᾷ διὰ φίβλας, πίπτει

κατὰ τὸ ἡμισυ μὲν ἔμπρὸς κατὰ δὲ τὸ ἄλλο ἡμισυ ὀπισθεν τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Εἰς τὸ ἔμπροσθεν φύλλον τῆς διὰ τετραγώνων μετὰ σταυρῶν κοσμουμένης σκοτεινοχρώμου γλαμύδος διακρίνεται, ἐπερραμμένον, ἀνοικτοῦ τόνου ταβλίον,

¹ Πβλ. εἰκόνας του ἐν Ὁσ. Λουκᾷ (Diez - Demus, Byzantine mosaics in Greece εἰκ. 29), Μ. Χελανδαρίου (Millet, Athos. Les peintures πίν. 63 εἰκ. 4), ναῶ Peč τῆς Σερβίας (Izvestija Βουλγαρικοῦ Ἰνστ. VI σ. 290), Θεολόγῳ Ὑμηττοῦ (Τοιχογραφίαι ἐκκλησιῶν Ὑμηττοῦ πίν. 18) κλπ.

² Περιγράμματα ἄλλων ιεραρχῶν διαφαίνονται ὑπὸ τὸ ἀσβέστωμα καὶ εἰς τὰ τέσσαρα τόξα, αἵτινα γεφυροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν κιόνων τοῦ ναοῦ κενά.

κοσμούμενον διὰ χιαστοῦ μετὰ σταυρῶν κοσμήματος, δηλωτικὸν δὲ τοῦ ἀνωτέρου ἀξιώματος τοῦ κατόχου του¹. Ὁ ἅγιος κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς

Εἰκ. 16. Ὁ Ἅγ. Γουρίας.

αὐτοῦ χειρὸς τὸν λεπτὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος τῆς πίστεως, ἐν ᾧ τὴν ἀριστεράν του χεῖρα ἔχει ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ ὄρειδές, νεανικὸν του πρόσωπον (εἰκ. 15) πλαισιώνεται κάτω μὲν ἀπὸ ἐλαφρόν, ξανθὸν καὶ διχαλωτὸν γένειον², ἄνω δὲ ἀπὸ τὴν μέχρι τῶν ὠτων κατερχομένην πυκνὴν κόμην, ἣτις καὶ ἀποκρύπτει κατὰ τὸ ἥμισυ τὰ ὦτα. Λεπταί, κασταναὶ πινελλιαὶ δηλώνουν τὰς ἐπὶ τοῦ μετώπου πιπτούσας ἄκρας τρίχας τῆς κόμης, ἄλλαι δὲ πάλιν τὰς τρίχας τοῦ γενείου. Οἱ κάτω ἀπὸ ἰσχυρῶς καμπύλας ὀφρῦς ἀνοιγόμενοι μεγάλοι, ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ βλέπουν πρὸς τ' ἀριστερά. Ἡ εὐθεῖα ρὶς μὲ τοὺς κάπως ἔξωγκωμένους ρώθωνάς της καταλήγει εἰς βραχὺν μύστακα μὲ νύμφην. Ὁ γενικὸς τόνος

τῆς σαρκὸς εἶναι *saumon* σχεδὸν χωρὶς πλάσιμον καὶ ἄνευ ψιμμυθίων καὶ

¹ Ὁμοίαν μετὰ χλαμύδος στολὴν φορεῖ ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς καὶ εἰς τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα του τῆς Μονῆς Δαφνίου πβλ. G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Paris 1899, σ. 132 καὶ E. Diez-O. Demus, *Byzantine mosaics in Greece*, Cambridge-Mass. 1931, εἰκ. 79. Εἰς τοιχογραφίαν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἅγ. Γεωργίου τῆς ἐν Ἅγ. Ὁρει Μονῆς τοῦ Ἅγ. Παύλου ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς εἰκονίζεται πάλιν μὲ χλαμύδα πορπουμένην ἐμπρὸς ἐν τῷ μέσῳ, ὑψώνει ὅμως τὴν κρατοῦσαν τὸν σταυρὸν δεξιὰν ἄνω τοῦ ὤμου, τὴν δὲ ἀριστεράν ἔχει καθευμένην (G. Millet, *Monuments de l'Athos*, *Les peintures*, πίν. 189, 4).

² Συνήθως ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς εἰκονίζεται μὲ περισσότερον μακρὸν γένειον ἢ ἐνταῦθα, ὡς π.χ. εἰς τὸ Δαφνὶ (Millet, ἔ.α.) καὶ εἰς τὴν φορητὴν εἰκόνα τῆς Παλαιολογίνης, ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ τοῦ Μ. Μετεώρου (Ξυγγόπουλος, Ἄρχ. Δελτ. 10 [1926] σ. 45).

σκιῶν πρασίνων. Δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς εἶναι γεγραμμένον διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάζου βάθους στοιχηδὸν τὸ ὄνομα *Σαμωνᾶς*.

3) Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς τόξου εἰκονίζεται, συμμετρικῶς, ἄλλος, γεροντότερος ἅγιος (εἰκ. 16), ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ συμμαρτυρήσας μετὰ τοῦ Σαμωνᾶ Ἅγ. Γουρίας· διότι οὗτος εἰκονίζεται συνήθως πρεσβύτερος τοῦ Σαμωνᾶ¹, τοῦ τρίτου ἐκ τῶν συμμαρτυρησάντων Ἅγ. Ἀβίβου ἀποδιδόμενου πάντοτε ὡς νεανίου. Φορεῖ δὲ καὶ ὁ Γουρίας πλουσίαν βυζαντινὴν στολήν (εἰκ. 16), μὲ χιτῶνα κοσμούμενον εἰς τὸ ἄνω μέρος διὰ πλατείας παρυφῆς μὲ κεντητὰ ἐλικοκύλλα καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα μονόχρωμον, πορπομένην παρὰ τὸν δεξιὸν του ὦμον καὶ καταπίπτουσαν κατὰ τὸ ἥμισυ ὀπισθεν τοῦ αὐτοῦ ὤμου, ἐν ᾧ τὸ ἔμπροσθεν καταπίπτον φύλλον αὐτῆς φέρει ἐπερραμμένον ταβλίον μετὰ χιαστοῦ κοσμήματος, ἐν ᾧ σταυροί. Ἡ στάσις τοῦ ἁγίου Γουρίου εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Ἅγ. Σαμωνᾶ· κρατεῖ δηλ. καὶ αὐτὸς διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἔχει ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ πρόσωπόν του (εἰκ. 17) πλαισιώνεται κάτω μὲν ἀπὸ στρογγύλον, ψαρρὸν γένειον, τοῦ ὁποίου αἱ ὀλίγαι μέλαιναι τρίχες δηλοῦνται διὰ λεπτογραμμῶν μαύρων πινελιῶν, ἄνω δὲ ἀπὸ τὴν μέχρι τῶν ὠτων καταπίπτουσαν ἐσχηματοποιημένην κόμην. Αὕτη πρὸ μὲν τοῦ μετώπου διαμορφοῦται εἰς 6 σφαιροειδῆ σωματῖα, οἷονεὶ καταρῆς ἀφέλειες, παρὰ δὲ τὰ ὦτα παρουσιάζει ριπιδιοειδῶς διατεταγμένας πινελιάς. Οἱ ὀφθαλμοὶ του βλέπουν πρὸς τ' ἀριστερά, τὰ δὲ ὦτα μόλις διαφαίνονται ὑπὸ τὴν κόμην. Γενικῶς ἡ κεφαλὴ αὕτη παρουσιάζει ζωγραφικὴν ἔξαιρετικῆς ποιότητος.

Δύο μεμονωμένοι ἀσκηταὶ ἅγιοι εἰκονίζονται ἀντίνωτοι καὶ εἰς τὸ ἐσωρράχιον τοῦ τόξου εἰσόδου ἀπὸ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ νότιον πτερύγιον. Ὁ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ τόξου τούτου Ἅγ. *Εὐθύμιος* (εἰκ. 18), ἐνδεδυμένος τὸ ἀπέριττον, μονόχρωμον, μοναχικὸν ῥάσον, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει ὑψωμένην κατακορύφως πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένη λευκὴ κόμη του, χωριζομένη εἰς τὸ μέσον, διαγράφει ὑπὲρ τὸ μέτωπον δύο ὠραίας, συμμετρικὰς, κοιλοκύρτους καμπύλας, μεθ' ὃ κατέρχεται, καλύπτουσα ἔξ ὀλοκλήρου τὰ ὦτα, ἵνα συνενωθῇ πρὸς τὸν μακρότατον, διχαλωτὸν καὶ σφηνοειδῆ λευκὸν πώγωνα. Οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ του, ἥρεμοι καὶ πρῶοι βλέπουν πρὸς τ' ἀριστερά.

¹ Πβλ. π.χ. τὰς εἰκόνας του ἐν Δαφνίῳ (Millet, Daphni σ. 132-Diez-Demus Byz. mos. in Greece εἰκ. 79), εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Παλαιολογίνης (Ξυγγόπουλος, Α.Δ. 10 [1926] σ. 45), εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 456 κώδικα τῆς Μ. Βατοπεδίου (Weitzmann, Byz. Buchmalerei πίν. XXVI, 141), εἰς Ἑλμαλὲ Κιλησὲ τῆς Καππαδοκίας (G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1932, τ. I, 2 σ. 436 καὶ πίν. 117,3) κλπ.

Τοῦ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ ἔσωρραχίου εἰκονιζομένου ἁγίου σώζεται μόνον ἡ ἐπιγραφή "Αγιος Μακάριος, κάτωθεν δ' ἐπὶ τῆς παραστάδος ἐκφραστικωτάτη καὶ πλήρης ζωῆς κεφαλὴ ἄλλου ἁγίου (εἰκ. 19) μὲ διαπεραστικούς ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς ἀνοιγομένους κάτω ἀπὸ καμαρωτάς, ἐλαφρῶς συνεσπασμένας ὀφρῦς. Ἡ λευκὴ κόμη ὀλίγον μόνον διαφαίνεται ὑπὸ τὸ μέλαν, πολυγωνικὸν κουκούλλιον. Τὸ ἰσχνὸν καὶ ρυτιδωμένον πρόσωπόν του πλαισιούμενον ἀπὸ τὸ βραχὺ λευκὸν γένειον μαρτυρεῖ ἀσκητὴν ἰσχυρᾶς θελήσεως, πιθανώτατα αὐτὸν τὸν αὐστηρὸν ἰδρυτὴν τοῦ μοναχικοῦ βίου "Αγ. Ἀντώνιον.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ διὰ πολλῶν, παραλλήλων, λευκῶν γραμμῶν παράστασις τῶν τριχῶν τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου.

"Ἄλλοι μεμονωμένοι ἀσκηταὶ ἅγιοι εἰκονίζονται ὁλόσωμοι καὶ εἰς τὸ συνεχόμενον πρὸς τὸ τόξον τῆς εἰσόδου βόρειον τοῖχώμα τοῦ πτερυγίου. Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρὸς ἀνατολὰς εἶναι, κατὰ τὴν συνοδεύουσαν αὐτὸν ἐπιγραφὴν, ὁ "Αγ. Νικηφόρος, ὁ δὲ πρὸς δυσμὰς παραμένει ἄγνωστος, ἀποσβεσθείσης τῆς ἐπιγραφῆς του. Ἰσως νὰ εἰκονίζῃ τὸν "Αγ. Θεοδόσιον.

"Ο ἀμύσταξ καὶ ἀγένειος "Αγιος Νικηφόρος (εἰκ. 20), ἱστάμενος κατὰ μέτωπον, φέρει ἐρριμμένον ἐπὶ τοῦ ἀνοικτοχρώμου στιχαρίου του τὸ μοναχικὸν ῥάσον καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ μετὰ κοκκιδωτῶν σταυρῶν κεκοσμημένον ἐπιτραχήλιον. Κρατεῖ διὰ μὲν τῆς μακροδακτύλου δεξιᾶς χειρὸς του τὴν κορυφὴν εἰλητοῦ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς, κεκαλυμμένης ὑπὸ τοῦ ἐνδύματος, τὴν βάσιν του. Τὸ εὐτραφές του πρόσωπον πλαισιοῦται ἄνω ὑπὸ τῆς λευκαζούσης, ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένης κόγχης του, ἣτις καταλήγει ἐπὶ τοῦ μετώπου εἰς 6 σφαιροειδῆ σωματῖα (μυοῦκλες) ὅμοια πρὸς τὰ τῆς κόμης τοῦ "Αγ. Γουρία (εἰκ. 17). Οἱ ὀφθαλμοί, ὡς συνήθως, δὲν προσβλέπουν τὸν θεατὴν ἀλλὰ στρέφονται πρὸς τ' ἀριστερά. Τὰ ὦτα ἔχουσι τόσον σχηματοποιηθῇ, ὥστε κατήντησαν μᾶλλον γεωμετρικὰ κοσμήματα. Αἱ τρίχες τῆς κόμης ἐδηλώθησαν μὲ μικρὰς παραλλήλους πινελλιάς.

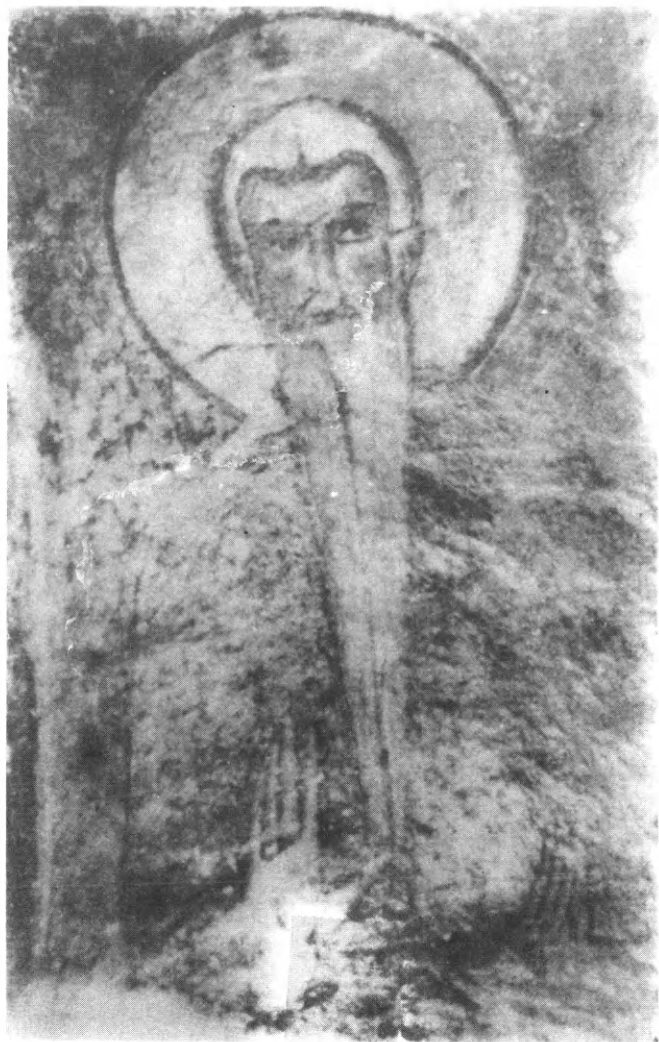
"Ο δὲ συμμετρικῶς πρὸς τὸν "Αγ. Νικηφόρον εἰκονιζόμενος πρὸς Δυσμὰς ἄγνωστος ἀσκητὴς (εἰκ. 21) ἀποδίδεται γέρον, μὲ πρόσωπον μελαψὸν εὐρισκόμενον εἰς ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν λευκὴν κόμην καὶ τὸ ἐπίσης λευκὸν ἀλλὰ βραχὺ καὶ εἰς δὲξ' ἀπολήγον γένειον. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ εἰς μὴ ἀπόληξις τῆς κόμης ἐπὶ τοῦ μετώπου, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ καὶ "Ἐλπιος ὁ Ρωμαῖος¹. "Ο ἅγιος φορεῖ τὴν αὐτὴν καὶ ὁ Νικηφόρος ἀσκητικὴν στολὴν κρατεῖ δ' ἐπίσης διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητὸν δεδεμένον διὰ μηρίνου (σπάγγου) ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ. Αἱ πτυχαὶ τοῦ ἐνδύματος πίπτουν βαρεῖαι πρὸς τὰ κάτω, μαρτυροῦσαι τὴν χονδρὰν ὑφὴν του.

"Ο ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νοτίου πτερυγίου διαιρεῖται εἰς δύο καθ' ὕψος

¹ Πβλ. τὴν περὶ τοῦ Προφήτου Μαλαχίου περιγραφὴν παρὰ Μ. Χατζηδάκη ἐν "Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΔ' (1938) σ. 410 «ὡς μὴ τὴν τρίχωσιν ἔχων».

Εἰκ. 17. Ὁ Ἅγ. Γουρίας. Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς.

Είχ. 18. Ὁ Ἅγ. Εὐθύμιος

Εἰκ. 19. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου (ι).

vi.

Ειχ. 20. Ὁ Ἅγ. Νικηφόρος.

Είκ. 21. Ἀσκητῆς (Ἁγ. Θεοδόσιος ;)

Είκ. 24. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

ζώνας. Ἐκ τούτων τὴν ἄνω καταλαμβάνει μεγάλη προτομή τῆς Παναγίας εἰκονιζομένης κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνίτιδος ἥτοι δεομένης καὶ ἐχούσης πρὸ τοῦ στήθους τῆς «λαιμίν» τοῦ νεαροῦ Χριστοῦ ἐν μεταλλίῳ (εἰκ. 22). Τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον ἐν ᾧ τοῦναντίον ἡ ἐπὶ δικτυωτοῦ σταυροῦ προβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ νεαροῦ Χριστοῦ διατηρεῖται

Εἰκ. 22. Ὁ ἐν μεταλλίῳ νεαρός Χριστός.

καλῶς (εἰκ. 22). Παρουσιάζει δ' ἡ κεφαλὴ αὕτη κανονικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ παχουλά μάγουλα μὲ τονικὴν διαβάθμισιν προσδίδουσαν στρογγυλότητα καὶ ὄγκον. Ἡ ἐσχηματοποιημένη κόμη καταπίπτει ἐπὶ τῶν ὤμων εἰς δύο συμμετρικοὺς πλοκάμους. Οἱ ὀφθαλμοὶ βλέπουσι πάλιν λοξά. Τὸ παιδίον Ἰησοῦς εἰκονίζεται εὐλογοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς μὴ εἰκονιζομένης ἀριστερᾶς ἐκράτει εἰλητόν, τοῦ ὁποίου διαφαίνεται μόνον τὸ ἄνω ἄκρον.

Εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν καὶ ἐντὸς ἀβαθοῦς κόγχης ὁ Χριστὸς κατὰ μέτωπον, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἅγ. Νικόλαος, δεξιᾷ δὲ ὁ Ἅγ. Ἐπιφάνιος, ἐπίσκοπος Κύπρου (εἰκ. 23). Οἱ δύο ἱεράρχαι εἰκονίζονται ἐστραμμένοι κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ Ἰησοῦν, εἰς στάσιν δεήσεως, τὰς κεφαλὰς ὅμως καὶ τὸ βλέμμα στρέφουσι πρὸς τὰ ἔμπροσ. Δυστυχῶς καὶ τῶν τριῶν μορφῶν διετηρήθη μόνον τὸ ἄνω ἥμισυ. Ὁ Χριστὸς, φέρων τὴν ἐπιγραφὴν ὁ παντοκράτωρ, εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, φορῶν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ μὲ βραχύ, διχαλωτὸν γένειον, οἱ δὲ δύο ἱεράρχαι

εἶναι ἐνδεδυμένοι φελόνια λευκά, ἐφ' ὧν ὠμοφόρια μετὰ μεγάλων, μελανῶν σταυρῶν. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἀξία διὰ τὴν ἀπλότητα ἀλλὰ καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως εἶναι ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 24), μετὰ τὴν ὠραίαν καμπύλην τοῦ κρανίου, τὴν εἰς σχῆμα μῦ πρὸ τοῦ μετώπου διαμορφωμένην κόμην, τὰ ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένα ὦτα καὶ τὸ βραχὺ καμπύλον γένειον

Εἰκ. 23. Ἄνω ὁ νεαρὸς Χριστὸς τῆς Βλαχερνίτισης—Κάτω ὁ Χριστὸς παντοκράτωρ μεταξὺ τῶν Ἁγίων Νικολάου καὶ Ἐπιφανίου.

περικλειόμενον ὑπὸ τοῦ μελανοῦ περιγράμματος, ὅπερ εἰς συνεχῇ γραμμὴν περιβάλλει ὁλόκληρον τὴν κεφαλὴν. Πολλαί, μικραί, λευκαὶ πινελλὶαι ὑποδηλοῦν τὰς τρίχας τοῦ γενείου καὶ τῆς κόμης.

Ἐπὶ τοῦ συνεχομένου νοτίου τοιχώματος τοῦ περυγίου, ὅπερ διατρυνπᾶται καὶ ὑπὸ μονολόβου τοξωτοῦ παραθύρου παρεστάθη ἡ *Κοίμησις* τῆς *Θεοτόκου* (εἰκ. 25). Ἡ Παναγία εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἐξηπλωμένη ἐπὶ κλίνης, τῆς ὁποίας ἐδῶ τὸ μαξιλλάριον καὶ ἡ σινδὼν κοσμοῦνται διὰ κυκλικῶν κοσμημάτων (βούλλες). Ἐν ᾧ ὅμως εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως ἡ κεφαλὴ τῆς τοποθετεῖται κατὰ κανόνα πρὸς τ' ἀριστερά, ἐνταῦθα εὐρίσκεται πρὸς τὰ δεξιὰ, ἵσως ἵνα τὸ ὅλον σῶμά Της διευθύνεται πρὸς ἀνατολάς. Ἐπίσης, λόγῳ τῆς ἐνταῦθα ὑπάρξεως τοῦ παραθύρου, ὁ συνήθως κατὰ τὸν κατὰ κόρυφον ἄξονα τῆς συνθέσεως ἱστάμενος Χριστός, μετετέθη ἐδῶ πρὸς τ' ἀρι-

στερά. Κρατεῖ δ' ὡς συνήθως ὁ Σωτὴρ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸ τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας συμβολίζον βρέφος, ὅπερ ἐτοιμάζεται νὰ παραλάβῃ ὁ ἐξ ἀριστερῶν καθιπτάμενος ἄγγελος, μὲ τὰς κάτωθεν τοῦ στικτοῦ ἱματίου τεθειμένας χεῖράς του. Ὡς πάριςος τοῦ Χριστοῦ μορφὴ εἰκονίσθη δεξιὰ ἐπίσκοπος, φέρων ὠμοφόριον κοσμούμενον διὰ μεγάλων, μελανῶν σταυρῶν καὶ

Εἰκ. 26. Λεπτομέρεια τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

ἔχων ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ὑψωμένας πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὰς παλάμας πρὸς τὰ ἔξω καὶ τοὺς ἀντίχειρας ἥνωμένους. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ ἑτεροθαλοῦς ἀδελφοῦ τοῦ Κυρίου, Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, πρώτου ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων. Ὁπισθεν τῆς κλίνης τῆς Θεοτόκου εἰκονίσθη, κεκλιμένος πρὸς τὸ στήθος Της, ἀπόστολος, πιθανώτατα ὁ ἡγαπημένος τοῦ Χριστοῦ μαθητῆς Ἰωάννης (εἰκ. 26), ἐν ᾧ οἱ δέκα λοιποὶ ἀπόστολοι — ὁ Θωμᾶς, ὡς γνωστόν, ἀπουσίαζε — κατανεμημένοι εἰς δύο ομάδας ἀνὰ πέντε, ἴστανται εἰς διάφορα ἐπίπεδα, ἐπικαλυπτόμενοι ἐν μέρει, ἑκατέρωθεν τῆς κλίνης. Καὶ τῆς μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ ομάδος ἐπὶ κεφαλῆς εἰκονίσθη ὁ μελανόθριξ καὶ ἀναφαλαντίας Παῦλος, κλίνων πρὸς τὴν κλίνην καὶ ἐπιθέτων τὴν ἀριστεράν του χεῖρα ἐπὶ τῶν ποδῶν τῆς Παναγίας, τῆς δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ σγουρομάλλης καὶ λευκόθριξ Πέτρος. Οἱ λοιποὶ Ἀπόστολοι, ὧν εἰς δεξιᾷ ἀγένειος — πιθανώτατα ὁ Φίλιππος (εἰκ. 28) — εἰκονίσθησαν μὲ λευκὰ

ἱμάτια καὶ χιτῶνας εἰς στάσεις καὶ χειρονομίας θλίψεως, διαφοροποιημένας (εἰκ. 26). Τέλος ὡς πάρισον τοῦ ἀγγέλου στοιχεῖον εἰκονίσθη δεξιᾷ εἰς τὸ βάθος ἡ οἰκία τῆς Σιών, ὑψηλὸν οἰκοδόμημα μὲ μικρὰ ὀρθογώνια ἀνοίγματα φέρον ἄνω τετράγωνον πύργον καὶ εἶδος τι τρούλλου (εἰκ. 25).

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς χρωματικούς τόνους τῆς συνθέσεως σημειῶνω, ὅτι ὁ μὲν γενικὸς κάμπος τῆς (fondo) εἶναι βαθυγάλαξος, οἱ δὲ φωτοστέφανοι τῶν μορφῶν ἔχουν χρῶμα ὠχρας ἢ ἀνοικτῆς ὄμπρας μὲ περιφέρειαν βαθέως καστανήν. Εἰς τὰ πρόσωπα γενικῶς κυριαρχεῖ χρῶμα μελὶ πρὸς τὸ framboise, μὲ πολὺν ἐλαφρὸν πλάσιμον καὶ μὲ σκοτεινόχρωμον πάντοτε περιγράμμα. Αἱ στοργύλαι κόραι τῶν ὀφθαλμῶν εἶναι μελαναί. Τῆς Παναγίας τὸ ἔνδυμα εἶναι βαθυγάλαξον τοῦ δὲ Χριστοῦ ὁ μὲν χιτῶν ἔχει χρῶμα μελὶ πρὸς τὸ saumon καὶ τὸ ἱμάτιον βαθυγάλαξον μὲ πτυχὰς καὶ περιγράμμα τοῦ αὐτοῦ μὲν χρώματος ἀλλ' εἰς σκοτεινότερον τόνον. Τὰ ἱμάτια τῶν Ἀποστόλων εἶναι ἀνοικτόχρωμα μὲ βαθέως καστανὰ περιγράμματα (ψημμένη ὄμπρα).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς εἰκόνος ὅλαι αἱ κεφαλαὶ παρουσιάζουσι τὴν αὐτὴν καὶ αἱ ἥδη ἐξετασθεῖσαι σχηματοποιήσιν τοῦ γενείου καὶ τῆς κόμης, τὴν αὐτὴν διὰ λευκῶν ἢ μελανῶν παραλλήλων γραμμῶν δήλωσιν τῶν τριχῶν, τὰ αὐτὰ ζωηρὰ περιγράμματα, τὸ αὐτὸ ἐλαφρὸν πλάσιμον, τὴν αὐτὴν τέλος ἀπουσίαν πρασίνων σκιῶν ἢ ψιμμουθιῶν. Παρὰ τὴν λιτότητα τῆς ἐκτελέσεώς των καταφανὴς εἶναι ἡ δύναμις τῆς ἐκφράσεως τῶν περισσοτέρων προσώπων, ἰδίᾳ τοῦ Παύλου, τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Πέτρου, αὐτόχρημα δ' ἀρχαῖον τὸ κάλλος τῆς μορφῆς τῆς νεκρᾶς Παναγίας.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ περυγίου παρεστάθησαν εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας, ἄνω μὲν τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, κάτω δὲ ἡ Ἀνάστασις. Ἡ ἄνω παράστασις ἡλλουώθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ὑπὸ ἀδαοῦς ζωγράφου, ὅστις παρεμόρφωσε τελείως τὴν μορφήν τῆς διαγωνίως κατακεκλιμένης Ἀγ. Ἀννης. Μόνον τὸ κάτω ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενον λουτρὸν τοῦ νεογνοῦ (εἰκ. 27) διετηρήθη εὐτυχῶς ἄθικτον, ἐμφανίζον τὸ γυμνὸν θῆλυ βρέφος ἐμβαπτισμένον κατὰ τὸ ἥμισυ ἐντὸς λεκάνης μετὰ ποδὸς καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῆς τὴν μαῖαν ἡμίγυμνον καὶ μίαν τῶν ὑπηρετριῶν, τὴν μὲν δοκιμάζουσαν διὰ τῆς χειρὸς τὴν θερμότητα τοῦ ὕδατος τοῦ λουτροῦ, τὴν δὲ χύνουσαν δι' ἀγγείου ζεστὸν ὕδωρ. Διακρίνονται ἐπίσης δεξιᾷ καὶ τὰ κάτω ἄκρα δύο γυναικείων μορφῶν, ἐστραμμένων πρὸς τὴν κατακεκλιμένην Ἀγ. Ἀνναν. Ταῦτα θ' ἀνήκουν πιθανῶς εἰς τὰς συνήθως εἰκονιζόμενας φίλας τῆς τὰς φερούσας δῶρα ἢ εἰς θεραπαινίδας κρατούσας ριπίδια, οἷας βλέπομεν εἰς τὸ Δαφνὶ καὶ ἀλλαχοῦ περιποιουμένας τὴν λεχώ.

Ἀξία πολλῆς προσοχῆς εἶναι ἡ κάτωθεν τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου εἰκονιζομένη *Τοῦ Χ(ριστοῦ) Ἀνάστασις* (εἰκ. 29), ἔνθα ὁ Σωτὴρ εἰκονίζεται περίπου ἐν τῷ μέσῳ, βαίνων πρὸς τ' ἀριστερά, ἀλλ' εἰς κλίμακα πολὺ μεγαλυτέραν τῶν λοιπῶν προσώπων τῆς συνθέσεως, χάριν ἐξάρσεως. Καὶ διὰ μὲν τῆς

Εἰκ. 25 Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Εἰκ. 29. Ἡ Ἀνάστασις.

Εἰκ. 28. Οἱ Ἀπόστολοι ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως.

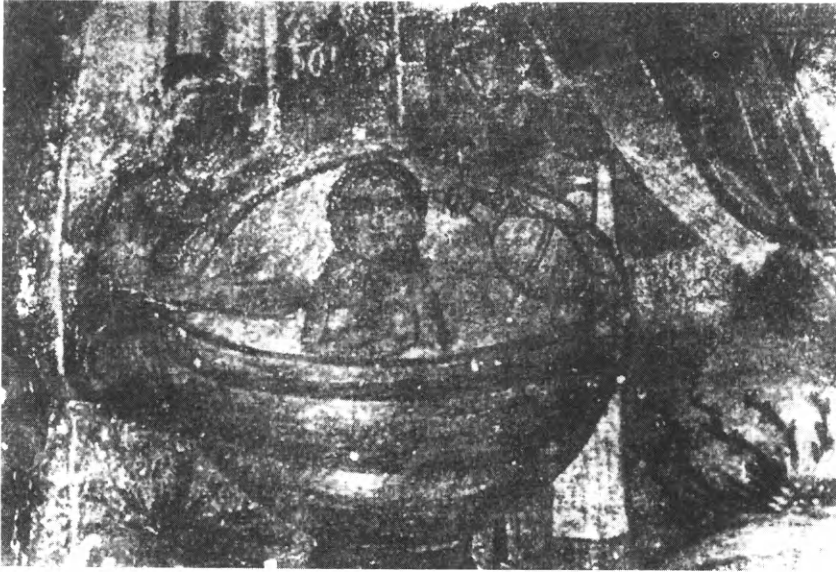

Είχ. 30. Ὁ Χριστὸς τῆς Ἀναστάσεως.

Εἰκ. 31. Ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὐὰ ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Ἀναστάσεως.

δεξιᾶς χειρός Του κρατεῖ ὁ Χριστὸς τὸν μέγαν, διπλοῦν σταυρὸν τῆς Σταυρώσεως, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεγείρει τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ τοῦ τάφου. Ὁπισθεν τοῦ πρωτοπλάστου εἰκονίζεται ἡ Εὐὰ τείνουσα πρὸς τὸν Σωτῆρα ἱκέτιδας τὰς διὰ τοῦ ἱματίου κεκαλυμμένας χειράς της (εἰκ. 31). Εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὐᾶς, ἥτοι εἰς δεῦτερον ἐπίπεδον εἰκονίζονται ἀντιστοίχως ὁ Πρόδρομος, ἐστραμμένος πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ εὐλογῶν καὶ παρ' αὐτὸν γεροντικὴ μορφή

Εἰκ. 27. Ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου.

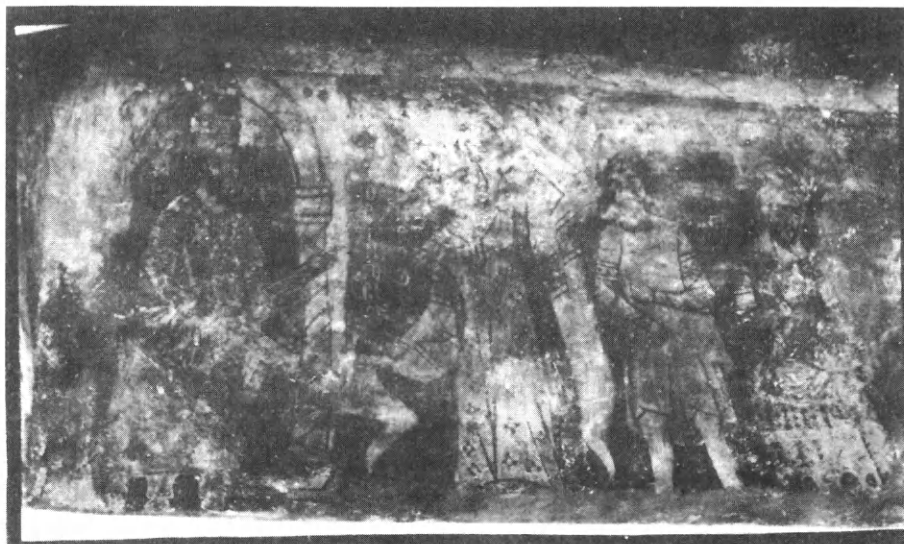
μετὰ φωτοστεφάνου, ἀναμφιβόλως ὁ πατὴρ τοῦ Προδρόμου Προφῆτης Ζαχαρίας¹. Τέλος ἀριστερᾶ τοῦ Ἰησοῦ εἰκονίζονται, κατὰ τὸ ἥμισυ κεχωσμένοι ἐντὸς σαρκοφάγων, ἐστραμμένοι δὲ πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ μὲ τὰς χειράς εἰς στάσιν δεήσεως οἱ προφητὰνακτες Δαυὶδ καὶ ὁ νεαρὸς Σολομών. Δυστυχῶς οἱ πόδες τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ κάτω μέρη τῶν σαρκοφάγων εἶναι ἐφθαρμένα, οὕτω δ' ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ παρουσιάζεται μὲ κολοβὰς ἀναλογίας. Ἐλλείπει ἄλλως τε καὶ ὁ παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Χριστοῦ ἄλυσόδετος Ἄδης, ὥς καὶ αἱ συντριβεῖσαι πύλαι αὐτοῦ μὲ τὰ κλεῖθρα καὶ τοὺς μοχλοὺς διεσκορπισμένους.

¹ Εἰς τὰς παλαιότερας παραστάσεις τῆς Ἀναστάσεως ὁ Πρόδρομος εἰκονίζεται συνήθως μόνος, ἀπὸ τοῦ 15^{ου} ὁμως αἰῶνος καὶ ἐξῆς τὸν συνοδεύουν ὁ Ζαχαρίας καὶ ἄλλοι: Καθολικὸν Λαύρας (Millet, Athos. Les peintures, πίν. 129,1), Μ. Διονυσίου (Millet, ἔ.ἀ. πίν. 197,1), Μ. Δοχειαρίου (Millet, ἔ.ἀ. πίν. 223,1) κλπ.

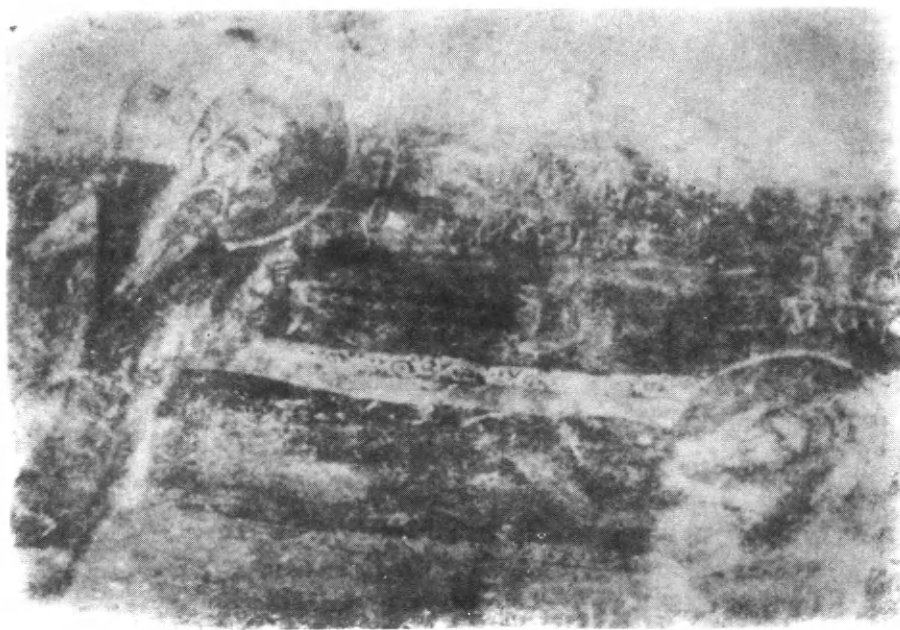
Παρά την πρὸς τ' ἀριστερὰ κίνησίν του ὁ Χριστὸς στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἔμπροσ, χωρὶς ὅμως οἱ ὀφθαλμοὶ του νὰ προσβλέπουν τὸν θεατὴν. Ἡ ἐπὶ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου προβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ Κυρίου (εἰκ. 30) παρουσιάζει ἐντελῶς συριακὸν χαρακτῆρα μὲ τὴν μέλαιναν, εἰς πλοκάμους ἐπὶ τῶν ὤμων καταπίπτουσαν κόμην, τὸ βραχὺ μέλαν γένειον, τοὺς μεγάλους, μέλανας ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὴν καμπύλην ρῖνα.

Πρὸς τὴν αὐστηράν, μελαγχροινὴν φυσιογνωμίαν τοῦ Χριστοῦ ζωηρὰν ἀντίθεσιν κάμνει ἡ ἀνοιχτόχρωμος ἐνδυμασία του ἥτοι ὁ ἀνοιχτοπράσινος χιτῶν καὶ τὸ saumon ἱμάτιον μὲ τὰς λευκάς φωτεινάς τῶν πτυχῶν γραμμάς. Τὴν ἰδίαν χρωματικὴν ἀντίθεσιν κάμνει καὶ ἡ πρόσχαρη ἐνδυμασία τοῦ Ἀδάμ — χιτῶν saumon μὲ ἀνοιχτοπράσινον ἱμάτιον — πρὸς τὸ σκοτεινόχρωμον μαφόριον, τὸ ὁποῖον καλύπτει ἀπὸ κεφαλῆς τὴν Εὐαν. Εἰς τοῦ Προδρόμου ὅμως καὶ τοῦ Ζαχαρίου τὰ ἐνδύματα ἐπενέβη μεταγενέστερος ζωγράφος σχεδιάσας διὰ μελανοῦ χρώματος πτυχὰς ἄνευ ἔκφραστικῆς γραμμῆς, οἷαν παρουσιάζουν, παρ' ὅλην τὴν συμβατικότητά των, αἱ πτυχαὶ τοῦ ἱματίου τοῦ Χριστοῦ. Ἰδιαιτέρως σημειῶνω τὴν γλυκεῖαν ἔκφρασιν τῶν κεφαλῶν τῶν δύο προφητανάκτων, αἵτινες ἀντιγράφουν προφανῶς καλὰ πρότυπα τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης τῆς πρωτευούσης.

Ὁ κυλινδρικός θόλος, ὅστις καλύπτει τὸ Ν.Δ. διαμέρισμα τοῦ κυρίως ναοῦ, διαιρεῖται, διὰ ταινίας ἐξωγραφημένης κατὰ μήκος τῆς κλειδὸς του, εἰς δύο ἡμίση, ἑκάτερον τῶν ὁποίων περιλαμβάνει σκηναὺς σχετικὰς πρὸς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Προδρόμον. Οὕτως ἐπὶ τοῦ Β. ἡμίσεος εἰκονίζεται τὸ *Σινπόσιον* τοῦ Ἡρώδου, οὐχὶ ὅμως κατὰ τὸν συνήθη τρόπον, ἥτοι μὲ τὴν σχετικὴν τράπεζαν ἐν τῷ μέσῳ ἐφ' ἧς διάφορα φαγητὰ καὶ πέριξ αὐτῆς μεγιστᾶνας καὶ χιλιάρχους (Μάρκ. Ὶ' 21) ἀλλὰ μὲ τέσσαρα εἰς παράταξιν πρόσωπα κατὰ τὴν ἐξῆς σειρὰν: Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερόν, κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ 2 κιόνων μὲ ἐλικοειδεῖς ραβδώσεις, κάθεται ἐπὶ θρόνου ὁ Ἡρώδης (εἰκ. 32) φορῶν βραχὺν χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ μανιάκην καὶ ὑψηλόν, φουσκωτὸν κάλυμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Ὁ μὲ ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ εἰκονιζόμενος γενειοφόρος τετράρχης τῆς Γαλιλαίας (Λουκ. Γ', 1) κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ποτήριον (:) δεικνύει διὰ τῆς προτεταμένης ἀριστερεᾶς γυναικῆ ἱσταμένην πρὸ αὐτοῦ (εἰκ. 32) ἐνδεδυμένην δὲ ποδήρη στικτὸν χιτῶνα μὲ πλατείας χειρίδας, αἱ ὁποῖαι ἐκτείνονται κυματισταὶ πολὺν πέραν τῶν ἄκρων χειρῶν. Αἱ μακραὶ καὶ πλατεῖαι αὗται χειρίδες, χαρακτηριστικαί, ὡς γνωστόν, τῶν βυζαντινῶν χορευτριῶν, καθιστῶσι προφανές, ὅτι ἡ πρὸ τοῦ Ἡρώδου γυνὴ εἶναι ἡ Σαλώμη. Κρατεῖ ἄλλως τε αὕτη διὰ τῆς ἀριστερεᾶς χειρὸς κεκαμμένης πρὸς τ' ἄνω ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τῆς τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου ἐπὶ δίσκου. Τὸ πρόσωπον τῆς γυναικὸς ὡς καὶ τὸ τοῦ Ἰωάννου εἶναι δυστυχῶς ἐφθαρμένον. Εὐθὺς παρὰ τὴν Σαλώμην καὶ μὲ ἐλαφρὰν στροφὴν πρὸς τὸν Ἡρώδην, ἵσταται νεαρὰ ἀνδρική μορφή φέρουσα βραχύν, χειριδωτὸν χιτῶνα, ἔχουσα δὲ τὰς χεῖρας κενὰς πρὸ τοῦ στήθους

Εἰκ. 32. Τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου.

Εἰκ. 33. Ἡ Κοίμησις Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

Εἰκ 34. Ἡ ἴασις τοῦ τυφλοῦ.

Εἰκ 35. Ἡ ἐν τῷ νοτίῳ προθαλάμῳ τοιχογραφία τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ.

(εἰκ. 32). Ἡ μορφή αὕτη θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ *σπεκουλάτωρ*, τὸν ὁποῖον, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον (Μάρκ. 5', 28), εἶχε στείλει ὁ Ἡρώδης ἵνα ἀποκεφαλίσῃ τὸν Ἰωάννην καὶ κομίσῃ εἰς τὴν Σαλώμην τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἐπὶ *πίνακι*. Ἡ ἡμετέρα εἰκὼν τὸν παριστάνει μόλις παραδόσαντα εἰς τὴν Σαλώμην τὸν περιέχοντα τὴν κεφαλὴν δίσκον. Τέλος εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον εἰκονίζεται ἑτέρα, γενειοφόρος, ἀνδρική μορφή (εἰκ. 32) καθημένη ἐπὶ θρόνου μετὰ *κιγκλίδων* καὶ στρέφουσα σχεδὸν τὰ νῶτα πρὸς τὴν προηγουμένην. Ἡ τελευταία αὕτη μορφή φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ σύνηθες, εἰς κῶνον ἄνω ἀπολήγον στρατιωτικὸν κάλυμμα, ὅπερ, καλύπτον τὸν αὐχένα, περιβάλλει ἔμπροσθεν καὶ τὸν λαιμόν. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ χιλιάρχου τινὸς τῆς Γαλιλαίας, ἐξ ἐκείνων, τοὺς ὁποίους εἶχε προσκαλέσει εἰς τὸ ἐπὶ τοῖς γενεθλίοις αὐτοῦ συμπόσιον ὁ Ἡρώδης (Μάρκ. 5', 21).

Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμίσεος τοῦ αὐτοῦ κυλίνδρου εἰκονίσθησαν δύο κατὰ σειρὰν σκηναὶ ἥτοι ἀριστερεᾷ μὲν ὁ *Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος* κύπτων ἑλαφρῶς τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἔμπροσ — τὸ σῶμά του εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον — καὶ ἔναντι αὐτοῦ νεαρὸς στρατιώτης μὲ τὸ σύνηθες κωνικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, περιβεβλημένος δὲ σιδηροῦν πλεκτὸν θώρακα (*κλιβάριον*). Ἡ στάσις του ὅμως δὲν δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰωάννου, διότι οὔτε ξίφος φαίνεται νὰ κρατῇ ὁ στρατιώτης, οὔτε, ὡς συνήθως εἰς τὴν σκηνὴν ταύτην, ἴσταται ὀπισθεν τοῦ Ἰωάννου. Ἴσως νὰ εἶναι ὁ δεσμοφύλαξ τοῦ Προδρόμου.

Εὐθὺς μετὰ τὸν στρατιώτην εἰκονίζεται Ἡ *Κοίμησις τοῦ Ἀγ(ίου) Ἰω(άννου) τοῦ Προδρ(όμου)* (εἰκ. 33). Ἐντὸς ὀρθογωνίου λιθίνης λάρνακος, τὰ χεῖλη τῆς ὁποίας κοσμοῦνται δι' ἑλικοφύλλων, παρίσταται κατακεκλιμένος ὁ Ἀγ. Ἰωάννης μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Πρὸ τῶν ποδῶν του, ὄρθιος καὶ θυμῶν αὐτὸν διὰ κρεμαστοῦ θυμιατηρίου, εἰκονίζεται ὁ Ἀγ. Ἀρσένιος, λευκόθριξ φέρων τὸ σκοτεινόχρωμον τοῦ ἀσκητοῦ ἐπιτραχήλιον. Ἡ παράστασις τῆς Κοιμήσεως τοῦ Προδρόμου, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ἀπαντᾷ¹. Κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον (Μάρκ. 5', 29) μετὰ τὸν ἀποκεφαλισμόν τοῦ Προδρόμου «οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἦλθον καὶ ἦσαν τὸ πτώμα αὐτοῦ καὶ ἔθηκαν αὐτὸ ἐν μνημείῳ». Ποίαν ὅμως σχέσιν ἔσχεν ἀργότερον πρὸς τὸ σκῆνος τοῦ Προδρόμου, ὁ περὶ τὸ 383 ἐν Αἰγύπτῳ ἀσκητεύσας Ἀγ. Ἀρσένιος ἢ ὁ ὁμώνυμος ἐν Λάτρῳ ἀσκητὴς δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω. Πάντως τὸ Συναξάριόν των οὐδὲν σχετικὸν πρὸς τὸν Προδρόμον ἀναφέρει².

¹ Συνήθως εἰκονίζεται ἡ Ἀποτομή τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου ἢ σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου αὐτοῦ.

² Κ. Δοουκάκη, Μέγας Συναξαριστής: εἰς τὴν 8ην Μαΐου καὶ τὴν 13ην Δεκεμβρίου. Πβλ. καὶ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου Συναξαριστὴν τ. II σ. 136 καὶ I σ. 299, Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Εἰς τὸν Βίον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου τοῦ Μεγάλου, Acta S.S. Juli t. IV, Parisiis et Romae 1868, σ. 66 καὶ Hipp. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae σ. 665,22.

Εἰς τὸν κυλινδρικὸν θόλον τοῦ Β.Δ. διαμερίσματος τοῦ ναοῦ, διαιρούμενον ἐπίσης διὰ ταινίας εἰς δύο ἴσα μέρη, παρεστάθησαν δύο θαύματα τοῦ Χριστοῦ, ἥτοι εἰς μὲν τὸ νότιον ἤμισιν ἡ ἱασις τοῦ Τυφλοῦ εἰς δὲ τὸ βόρειον ἡ θεραπεία τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἑκατοντάρχου.

Τὸ θαῦμα τοῦ τυφλοῦ εἰκονίσθη εἰς δύο διαδοχικὰς φάσεις καὶ δὴ ἀριστερᾷ μὲν (εἰκ. 34) παρεστάθη ὁ Χριστὸς μὲ βραχύτατον γένειον τείνων τὴν δεξιάν, εἰς τὴν ὁποίαν κρατεῖ πηλόν, ἵνα κρίσῃ τοὺς ἡμικλείστους ὀφθαλμοὺς τοῦ ἔναντι αὐτοῦ ἱσταμένου νεαροῦ τυφλοῦ. Οὗτος περιβεβλημένος βραχὺν χιτῶνα, τείνει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸς τὸν Κύριον, ἵνα δεχθῇ τὴν εὐεργετικὴν ἐπέμβασίν του. Ἀμέσως δεξιᾷ εἰκονίσθη καὶ πάλιν ὁ νεαρὸς τυφλός, κατ' ἀντίθετον ὅμως διεύθυνσιν, κύπτων ἐπὶ τῆς τετραφύλλου κολυμβήθρας τοῦ Σιλωάμ, εἰς τὴν ὁποίαν νύψας τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ ἀνέβλεψε (εἰκ. 34). Ὑπεράνω τῆς πρώτης φάσεως τοῦ θαύματος ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή: *Ὁ Χριστὸς κρίων τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ τυφλοῦ. Ὑπὲρ δὲ τὴν δευτέραν Καὶ λέγον ὑπ[αγε] νῆψε [εἰς τὴν κολυμβήθραν τοῦ Σιλωάμ]* (Ἰωάν. Θ', 7).

Ἀξία ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως εἶναι τὸ καλὸν σχέδιον καὶ ἡ ὀρθὴ προοπτικὴ ἀπόδοσις τῆς κεφαλῆς τοῦ «ἀπονιψαμένου» νεανίου (εἰκ. 34).

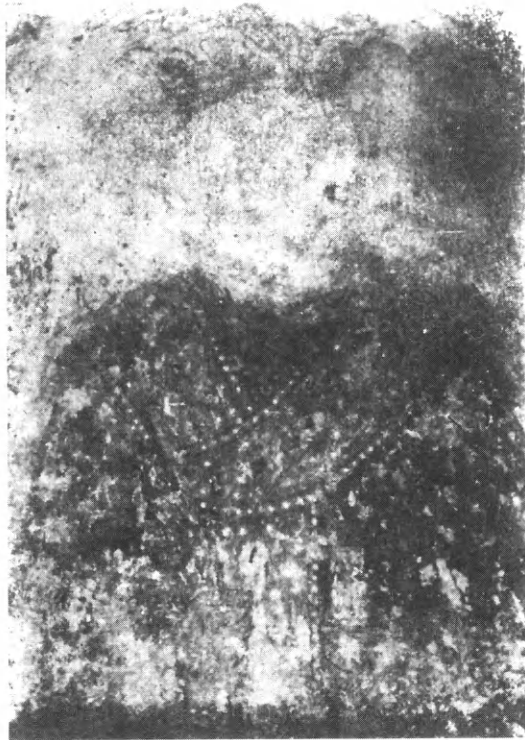
Εἰς τὸ ἕτερον ἤμισιν τοῦ κυλίνδρου εἰκονίσθη τὸ θαῦμα τῆς θεραπείας τοῦ νεαροῦ υἱοῦ τοῦ Ἑκατοντάρχου (Ματθ. Η', 6). Εἰς τὸ μέσον περιίπουν τῆς συνθέσεως εἰκονίσθη ὁ Ἰησοῦς ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ εὐλογῶν τοὺς πρὸ αὐτοῦ κατενώπιον ἱσταμένους *Ἑκατόνταρχον* καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ, ἐν ᾧ ὀπισθὲν του, κατακεκλιμένος ἐπὶ κλίνης, εἰκονίσθη ὁ νεαρὸς παραλυτικὸς παῖς τοῦ Ἑκατοντάρχου. Καὶ ἐνταῦθα παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ ρεαλιστικὴ παράστασις τῶν προσώπων, τὴν ὁποίαν συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου.

Λείψανα τοιχογραφίας διετηρήθησαν καὶ εἰς τὸ βόρειον πετερίγιον τοῦ ναοῦ. Ἐντὸς ἀβαθοῦς κόγχης τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος μόλις διακρίνεται *Παναγία ἢ Καλαμιώτισσα*¹. Ἀφ' ἑτέρου ἄλλη ἐνδιαφέρουσα τοιχογραφία διαφαίνεται σαφῶς ὑπὸ τὸ ἀσβέστωμα, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὸ ἀνατολικὸν τοῖχος τοῦ μικροῦ (1.43×1.28), καμαροσκεποῦς διαμερίσματος, ὅπερ, προσκεκολλημένον εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 3), ἐκρησσίμευεν ὡς εἴσοδος τοῦ ναοῦ ἀπὸ Νότου, μέσφ τῆς σήμερον τετειχισμένης ἐσωτερικῆς θύρας του. Εἰκονίζεται λοιπὸν ἐπὶ τοῦ τοιχώματος αὐτοῦ τμήμα τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 35) μὲ τὸν Χριστὸν κατενώπιον εἰς τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως καὶ δεξιᾷ δύο ἀγγέλους προσκλίνοντας, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἐγγύτερος πρὸς τὸν Κύριον κρατεῖ τὸ *λέντιον*, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ τὸν σπογγίσῃ μετὰ τὸ βάπτισμα

¹ Μοναὶ Καλαμιώτισσης ἢ Καλαμίου ὑπάρχουσιν ἀκόμη ἐν ἐνεργείᾳ εἰς τὴν Ἀνάφην (H. v. Gärtringen, Thera I σ. 355), τὴν Γορτυνίαν καὶ τὴν Λακεδαίμονα.

Ἡ ἐπιμήκης κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ μὲ λεπτὸν μύστακα καὶ ἀραιὸν γένειον, βλέπουσα λοξά, προβάλλεται ἐπὶ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κόμης διακρίνεται μόνον ἡ χεὶρ τοῦ Βαπτιστοῦ. Τὸ γυμνὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ διασφύζεται μόνον μέχρι τῆς ὀσφύος, μὲ τὰς χεῖρας προσκεκολλημένας εἰς αὐτό. Τόσον ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, ὅσον καὶ αἱ κεφαλαὶ τῶν ἀγγέλων, ἔχουσιν ἓνα ἀπαλόν, ρόδινον τόνον καὶ πολὺ ἐλαφρὸν πλάσιμον. Λόγῳ τῆς διαφόρου καὶ προωδευμένης τεχνοτροπίας τῆς ἡ Βάπτισις δὲν δύναται νὰ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς τοιχογραφίας. Ἴσως νὰ εἶναι ἔργον τῆς περιόδου, καθ' ἣν οἱ ὀρθόδοξοι ἀνέκτισαν τὴν Ἐπισκοπὴν ἀπὸ τοὺς Φράγκους, δηλαδὴ τῶν περὶ τὸ 1537 χρόνων.

Τέλος μία ἄλλη τοιχογραφία κοσμοῦσα ἀβαθῇ κόγχην ἀνοιγομένην ὑπὲρ τὴν θύραν, δι' ἧς τὸ νότιον διαμέρισμα συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν νάρθηκα, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, διότι, συμφώνως πρὸς τὴν ποτὲ ὑπάρχουσαν κάτωθεν αὐτῆς

Εἰκ. 36. Ἡ προσωπογραφία τοῦ κτήτορος.

ἐπιγραφὴν, ἣν εἶδε καὶ ἀντέγραψεν ὁ Giustiniani¹, εἰκόνιζε τὸν κτίτορα τῆς Ἐπισκοπῆς Αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν. Πράγματι, ὡς βλέπει τις εἰς τὴν παρατιθεμένην εἰκόνα 36, ἡ ἐν προτομῇ εἰκονιζομένη μορφή φέρει στέμμα, φορεῖ δ' ἐπὶ τοῦ κοκκίνου σάκκου καὶ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς λιθοποικίλους καὶ μαργαροποικίλους λώρους, κρατεῖ δ' ἀφ' ἑτέρου διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χεὶρὸς πρὸ τοῦ στήθους μικρὸν σταυρόν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητόν, τὸ χρυσόβουλλον βεβαίως διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Ἀλέξιος εἶχε παράσχει εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν τὴν βασιλικὴν χορηγίαν. Ἐν τούτοις ἡ ἐν λόγῳ εἰκὼν — τῆς ὁποίας τὸ

¹ Ὅρα ἀνωτέρω σ. 181.

πρόσωπον είναι δυστυχῶς ἐξ ὁλοκλήρου κατεστραμμένον — δὲν δύναται νὰ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς τοιχογραφίας τοῦ 12^{ου} αἰῶνος· διότι καὶ τὸ σχέδιον τοῦ στέμματος εἶναι μεταγενέστερον καὶ δὴ καὶ φραγκικόν¹ καὶ ἡ διακόσμησις τῶν λώρων μαρτυρεῖ ὑστερωτέρους χρόνους. Θὰ εἶναι λοιπὸν ἔργον τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, γενόμενον ἴσως εἰς ἀντικατάστασιν φθαρείσης προγενεστέρας προσωπογραφίας τοῦ κτίτορος.

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ἄν καὶ ὀλίγαι σχετικῶς διετηρήθησαν τοιχογραφίαι εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Ἐπισκοπῆς, ὅμως καὶ ἐξ αὐτῶν ἡμπορεῖ κανεῖς νὰ συναγάγῃ ὅτι ὁ ἐκτελέσας αὐτὰς τεχνίτης ἦτο περισσότερον δυνατὸς προσωπογράφος ἢ συνθέτης. Πράγματι τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν ἡ ἐκτέλεσις, μάλιστα δὲ τῶν κεφαλῶν παρουσιάζει καὶ ἄρτιον σχέδιον καὶ δύναμιν ἐκφράσεως. Ἄρωμα ἀγνότητος καὶ εἰλικρινείας ἀποπνέει ὄντως ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Σαμωνᾶ (εἰκ. 15) καὶ τοῦ Ἁγ. Γουρίου (εἰκ. 17), ρεμβώδη σοβαρότητα καὶ βαθεῖαν πνευματικότητα ἡ τοῦ Ἁγ. Κυρίλλου (εἰκ. 13), δύναμιν θελήσεως καὶ αὐστηρότητα ἡ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου (εἰκ. 19), βαθύτατον θρησκευτικὸν αἶσθημα ἡ ὅλη ἀσκητικὴ μορφή τοῦ Ἁγ. Θεοδοσίου (:) (εἰκ. 21), πραότητα ἡ τοῦ Ἀδάμ (εἰκ. 30) καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 24), εὐγένειαν καὶ πίστιν αἱ κεφαλαὶ τῶν προφητανάκτων Δαυὶδ καὶ Σολομῶντος (εἰκ. 29), περίσκεψιν τέλος ἡ αὐστηρὰ συριακὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ τῆς Ἀναστάσεως (εἰκ. 30). Τὸ αὐτὸ ἡμπορεῖ νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὰς ἐπὶ μέρους κεφαλὰς τῶν Ἀποστόλων εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς Κοιμήσεως (εἰκ. 28). Καίτοι ὅμως κάθε μία ἐξ αὐτῶν παρουσιάζει καθ' ἑαυτὴν ἐνδιαφέρον, ἐν τούτοις ἡ σύνθεσις των δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐπιτυχὴς ἐν τῷ συνόλῳ τῆς. Καὶ τῆς Ἀναστάσεως δ' ἐπίσης ἡ σύνθεσις δὲν εἶναι καλὰ ζυγισμένη ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου τῆς (εἰκ. 29)· διότι τὸ βάρος τῆς πίπτει ὅλον πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὴν αὐτὴν ἀδυναμίαν συνθέσεως παρουσιάζει καὶ τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου (εἰκ. 32), ὅπου αἱ μορφαὶ ἀντὶ νὰ συντίθενται, ἀπλῶς παρατίθενται. Ἀτυχὴς ὁμοίως εἶναι καὶ ἡ παράθεσις τῆς σκηνῆς

¹ Περὶ τὸ στέμμα, ὅπερ φέρει ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς εἰς μικρογραφίαν τοῦ 15^{ου} αἰ. τοῦ ὑπ' ἀρ. 342 λατινικοῦ κώδικος (CLVIII) τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης ἐν Σπ. Π. Λάμπρου, Λεύκωμα Βυζ. Αυτοκρατόρων πίν. 53 καὶ ἰδίᾳ τὸ τοῦ κώδ. 373 φ. 76 τῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης (Λάμπρος, ἔ.ἀ. πίν. 76), ὡς καὶ τὸ τοῦ βασιλέως μοναχοῦ Ἰωάσαφ ἐν τοιχογραφίᾳ τῆς Μ. Βαβλαῆς τῶν Μετεώρων (16^{ου} αἰ.). Εἰς χ/φα τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰ. οἱ αυτοκράτορες φέρουσι στέμματα ἀπλᾶ, ἐλαφρῶς καμπύλα καὶ ἄνευ ἐξοχῶν· περὶ Coislin. 79 φ. 1β καὶ φ. 2 (Λάμπρος, Λεύκωμα ἔ.ἀ. πίν. 63 καὶ 64) καὶ Cod. Vat. Gr. 666 φ. 2β (Λάμπρος, ἔ.ἀ. πίν. 65).

τοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ φυλακῇ πρὸς τὴν ἄλλως μὴ ἀπαντωμένην παράστασιν τῆς Κοιμήσεως τοῦ Προδρόμου (εἰκ. 33).

Παρά τὰ μειονεκτήματα ὅμως ταῦτα τῆς συνθέσεως, τὸν ἀνατολίτην πιθανώτατα ζωγράφον μας διακρίνει μεγάλη φειδῶ καὶ σύνεσις. Αἱ στάσεις καὶ αἱ κινήσεις τῶν μορφῶν του εἶναι συγκρατημέναι· καμμίαν ὑπερβολὴν ἢ παραφορὰν δὲν παρουσιάζουν. Παντοῦ μιὰ ἀσκητικὴ αὐστηρότης τὸν χαρακτηρίζει. Οἱ ἅγιοί του, γενικῶς εἰκονίζονται μελαγχροιοί, μὲ μεγάλους, μαύρους, ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, μὴ ἀτενίζοντας τὸν θεατὴν, μὲ καμαρωτὰ ὀφρύδια καὶ καμπύλας ρῖνας. Τὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν του εἶναι δουλεμένα ἀπλᾶ σχεδὸν ἐπίπεδα, κατὰ λαϊκὴν ἀνατολικὴν τεχντροπία, τὰ δὲ ἐνδύματά των μὲ λιτὰς ἀλλὰ ἐντόνους πτυχωσεις εἰς βαθύτερον τόνον, ἐξαιρόμενον διὰ τῆς παραθέσεως λευκῆς γραμμῆς καὶ μὲ χρώματα κατὰ τὸ πλεῖστον φωτεινὰ καὶ πρόσχαρα (λευκόν, saumon, ἀνοιχτοπράσινον). Τὸ πλάσιμο τῶν γυμνῶν μερῶν εἶναι ἀπλοῦν, χωρὶς λευκὰς ψιμμυθιάς, οὔτε πρασίνας σκιάς. Τὰ ἀνοίγματα, δηλαδὴ τὸ περίγραμμα καὶ αἱ γραμμαὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, τονίζονται κατ' ἀνατολικὸν τρόπον μὲ ψημμένην ὄμπραν ἢ μαῦρο χρῶμα. Ἡ κόμη, τὸ γένειον καὶ τὰ ὦτα¹ παρουσιάζουν ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν, αἱ τρίχες σημειώνονται συνήθως κατὰ παραλλήλους γραμμάς μὲ πολὺ λεπτόν πινέλλο, ἐνίοτε δὲ καὶ κατὰ σφαιρικὰ σωμάτια πρὸ τοῦ μετώπου (Ἀγ. Γουρίας εἰκ. 17, Ἀγ. Νικηφόρος εἰκ. 20, Ἀγ. Πέτρος τῆς Κοιμήσεως εἰκ. 25). Τέλος τὰ κοσμήματα τῶν φορεμάτων, φειδωλὰ κατὰ τὸ πλεῖστον, παρουσιάζουν εἴτε χιαστὰ θέματα (Ἀγ. Σαμωνᾶς εἰκ. 14) εἴτε ἀναδιπλούμενα ἐλικόφυλλα (Ἀγ. Γουρίας εἰκ. 16), ἐνθυμίζοντα ἀνάλογα ἐπιπεδόγλυφα κοσμήματα τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Παρ' ὅλην τὴν σχετικὴν συμβατικότητά των καὶ τὴν προχωρημένην των σχηματοποίησιν αἱ προσωπογραφίαι μας ἰδίως παρουσιάζουν ἐντονὸν ζῶην καὶ δύνανται ἄριστα νὰ παραλληλισθοῦν πρὸς τὰς μικρογραφίας τῶν Προφητῶν τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Τουρίνου² (B I, 2 πίν. 11) ἢ πρὸς τὸν Ὅσιον Πέτρον τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Μ. Σινᾶ³ (204,7) ἢ τέλος πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ἔτους 1108 τῆς Μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ παρὰ τὸ Κίεβον⁴. Πάντως αἱ ζωντανὰ μορφὰ τῆς Σαντορήνης δὲν δύνανται ν' ἀνῆκουν εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα, διότι αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων των πίπτουν μαλακά, χωρὶς τὰς πολλὰς θλάσεις ἢ τοὺς κυματι-

¹ Ὁμοία σχηματοποίησις τῶν ὠτων ἀπαντᾷ καὶ εἰς ψηφιδωτὰ τῆς Ἀγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου (11^{ον} αἰ.) καὶ εἰς τοιχογραφίαν ναοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος Νερεῶ παρὰ τὰ Σκόπια (1164), P h. S c h w e i n f u r t h, Geschichte der russischen Malerei, Haag 1930, εἰκ. 20, 21, 22.

² Ἰδίᾳ πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Προφήτου Μιχαίου, τῆς ὁποίας εἰκόνα δὲ παρὰ B. A ζ α ρ ε φ, Ἱστορ. τῆς Βυζ. ζωγραφικῆς (ρωσ.) τ. II, Μόσχα 1948, πίν. 77α.

³ B. A ζ α ρ ε φ, ἔ.ἀ. II πίν. 79.

⁴ B. A ζ α ρ ε φ, ἔ.ἀ. II πίν. 171 (Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος).

σμούς, τούς οποίους τόσον ἀγαπᾷ ὁ αἰὼν αὐτὸς ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς τὸν προχωρημένον 12^{ον} αἰῶνα, ὁπότε, ὡς μᾶς δείχνουν τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Σικελίας¹, αἱ μορφαὶ παρουσιάζουν ἀρκετὴν ξηρότητα καὶ ἡ γραμμὴ χάνει τὴν ἐκφραστικὴν τῆς δύναμιν. Θὰ πρέπει διὰ ταῦτα νὰ τὰς κατατάξωμεν μᾶλλον εἰς τὴν καμπὴν τοῦ 11^{ου} πρὸς τὸν 12^{ον} αἰῶνα ὁπότε αἱ μορφαί, χωρὶς νὰ χάνουν ἀκόμη τὴν ἔντονον ζωὴν των ἢ τὴν λεπτὴν καὶ ἐπιμελῆ διάταξιν τῆς πτυχολογίας τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης, ἀπὸ τὴν ὁποίαν εἶναι προφανῶς ἐπηρεασμένοι, ὅμως ἔχουν ἀποβῆ ἤδη τυπικώτεροι, γραμμικώτεροι καὶ σχηματικώτεροι ἐν μιᾷ λέξει ἱερατικώτεροι. Συμφωνεῖ δ' ἡ χρονολογία αὕτη τοῦ 1100 καὶ πρὸς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν (σ. 181), τὴν μνημονεύουσαν ὡς κτήτορα τῆς Ἐπισκοπῆς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν (1081-1118), περὶ τὰ μέσα τῆς βασιλείας τοῦ ὁποίου καὶ δαπάναις του θὰ ἐξετελέσθησαν αἱ ἐξετασθεῖσαι τοιχογραφίαι.

¹ Ὅρα τοὺς παρὰ O. Demus, *The mosaics of Norman Sicily*, London 1948, πίνακας.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΣΑΓΜΑΤΑ

α) Εἰς τὴν σημείωσιν 7 τῆς σ. 72 τοῦ παρόντος Ζ' τόμου ἔγραψα, ὅτι ἡ ὀνομασία τοῦ Ὑπάτου ὄρους ὡς Σαγματίου «μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος» Προσθέτω ἤδη νέαν πηγὴν τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐν ᾗ ἀναφέρεται τὸ Σαγματίον ὄρος. Εἶναι δ' αὕτη τὸ ὑπὸ τοῦ πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου δημοσιευθὲν «Συνοδικὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» (Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΓ' (1937)), ἔνθα ἐν σ. 15 ἀναγράφεται ὁ μακαρισμὸς «*Κλήμεντος τοῦ δσιωτάτου μοναχοῦ καὶ στυλίου τοῦ Σαγματίου ὄρους καὶ θαυματουργοῦ, αἰωνία ἡ μνήμη*». Ἐσφαλμένως ὁμῶς γράφει ἐκεῖ ὁ Εὐστρατιάδης (σ. 27), ὅτι ὁ Ὅσιος Κλήμης ἀπέθανε τὸ 953 μ.Χ. ἐν φ, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 77 τοῦ παρόντος τόμου), θὰ πρέπει ν' ἀπέθανε μετὰ τὸ 1135.

β) Εἰς τὰς μονὰς τὰς ὀνομασθείσας ἀπὸ τῆς εἰδικότητος ἢ τοῦ ἐπαγγέλματος μοναχοῦ τινος αὐτῶν (σ. 73 σημ. 3) καταλεκτέα καὶ ἡ μονὴ Ζωγράφου ἐν Ἀγ. Ὁρει.

γ) Εἰς τοὺς μετὰ δικιονίου λιτῆς ναοὺς τῆς σ. 86 (σημ. 2) προσθετέος καὶ ὁ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος προσκεκολλημένος ναὸς τῆς Παναγίας (Schultz-Barnsley, The monastery of St. Luke of Stiris πίν. 1).

δ) Εἰς τὰ παραδείγματα μαρμαροθετημάτων δαπέδου συνδυασμένων πρὸς ψηφιδωτὰ (σ. 104) προσθετέον καὶ τὸ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 43).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Ζ΄

	Σελ.
Ἡ σταυρική βασιλική τῆς Θάσου	3
Παλαιοχριστιανικά γλυπτὰ τοῦ λιμένος Θάσου	62
Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ μονὴ τοῦ Σαγματᾶ	72
Σταυρεπίστεγοι ναοὶ Βάθειας Εὐβοίας	111
Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος	131
Τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην μονῆς Περιστερῶν	146
Ὁ παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου	168
Ἡ Ἐπισκοπὴ τῆς Σαντορήνης (Παναγία τῆς Γωνιᾶς)	178
Προσθῆκαι εἰς τὰ περὶ τῆς μονῆς τοῦ Σαγματᾶ	215

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ Η΄

1955-56

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "Ν. ΕΣΤΙΑ,,

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

ΟΙ ΤΑΞΙΑΡΧΑΙ: ΜΕΣΑΡΙΑΣ, ΜΕΛΙΔΑΣ ΚΑΙ ΥΨΗΛΟΥ
ΚΑΙ Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΜΕΣΑΘΟΥΡΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου δὲν ἀφθονοῦσι μόνον εἰς λείψανα τῶν πρώτων
χριστιανικῶν αἰώνων¹. πλεῖσται ἐξ αὐτῶν διασώζουσι καὶ σημαντικὰ μνη-
μεῖα τῆς κυρίως βυζαντινῆς περιόδου. Ἐκ τῶν βυζαντινῶν τούτων μνημείων
ἄλλα μὲν ἐμελετήθησαν ὅπωςδήποτε ἐπαρκῶς μέχρι τοῦδε, ὥς εἶναι τὰ τῆς
Χίου², τῆς Ρόδου³ καὶ τῆς Σαντορήνης⁴, ἄλλα πάλιν ἀκροθιγῶς μόνον
ἠρευνήθησαν, ὥς τὰ τῆς Ἀνδρου⁵ καὶ τῆς Νάξου⁶ καὶ τέλος ἄλλα οὐδεμιᾶς

¹ Βλέπε σχετικῶς τὰς ἐξῆς μελέτας μου: α) Τὸ βαπτιστήριον τῆς Κῶ (Πρακτικά τῆς Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν 3, [1928] 441 ἐξ.), β) Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου (Ἀρχαιολ. Δελτ. 12, [1929] σ. 1-72), γ) Monuments byz. de Chios τ. II 1930 πίν. 1-6, δ) Délos chrétienne (Bull. Corresp. Hellén. τοῦ 1936 LX σ. 68-100, ε) Ἡ παλαιο-χριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου Λέσβου (Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Γ [1937] σ. 115-127), ζ) Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου (Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Σ' [1948] σ. 3-54), ζ) Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Κῶ (Δωδεκανησ. Ἐπιθεώρ. τ. Β' [1948] σ. 72-77), η) Les baptistères du Dodécanèse (Πρακτικά τοῦ Ε' Συνεδρίου Χριστ. Ἀρχαιολογίας ἐν Aix en Provence, ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

² Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Χίου, Ἀρχαιολ. Δελτ. τ. 2 (1916), παράρτημα σ. 28-44. A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, τόμ. II (πίνακες).

³ C. Brandi ἐν Memorie dell'Istituto storico-archeologico F. E. R. T. τ. 3 (1938) σ. 7-18 καὶ πίν. I-XXI. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος, τ. Γ' (1948) σ. 55-225.

⁴ Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ἱεραρχία τῆς Σαντορήνης, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Ζ' (1951) σ. 178-214.

⁵ Ἀντ. Μηλιαράκης, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων. Ἀνδρος - Κέως, ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 90. Ἰάκ. Δραγάτσης, Ἀνδρου ἀρχαιολογίματα, Παρνασσός τ. Ε' (1881) σ. 788. Δ. Πασάλης, Ἱστορία τῆς νήσου Ἀνδρου, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1925, σ. 676. Ὁ αὐτός: Χριστιανικὴ Ἀνδρος ἐν Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρ. Περίοδος Β' τ. Α' (1924) σ. 3-6. καὶ Θεολογία τ. 2 (1924) σ. 65-88 καὶ 175-183. (Κυρίως μόνον αἱ ἐπιγραφαὶ ἀναγράφονται).

⁶ Νικ. Καλογερόπουλος, Τριάκοντα πέντε ἄγνωστοι ναοὶ τῆς Νάξου, Νέα Ἑστία τ. 14 τοῦ 1933 σ. 799-805, 871-877 καὶ 928-934.

μέχρι τοῦδε προσοχῆς ἡξιώθησαν, ὡς τὰ τῆς Λέσβου, τῆς Σάμου, τῆς Κῶ καὶ ἄλλων μικροτέρων νήσων¹.

² Ἀσχολούμενος ἀπὸ μακροῦ περὶ τὴν ἔρευναν τῶν νησιωτικῶν βυζαντινῶν μνημείων θὰ πραγματευθῶ ἐνταῦθα περὶ τεσσάρων ἀτελέστατα, ἂν μὴ οὐδόλως μέχρι τοῦδε ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως μελετηθέντων ναῶν τῆς Ἄνδρου, τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος ἦτοι α) τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαρεᾶς β) τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας γ) τοῦ Ταξιάρχου τοῦ χωρίου Ὑψηλοῦ καὶ δ) τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Μεσαθοῦρι, ὡς καὶ περὶ τῶν κοσμουσῶν ποτὲ αὐτοὺς τοιχογραφιῶν καὶ τῶν συνοδευόντων γλυπτῶν κοσμημάτων.

Πρὶν ἢ ὅμως εἰσέλθω εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰρημένων ναῶν νομίζω σκόπιμον νὰ προτάξω ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ πολιτιστικοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου οἱ ναοὶ οὗτοι ἀνηγέρθησαν.

Κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἡ χωρογραφικὴ διαίρεσις τῆς Ἄνδρου² — ἣτις δὲν παρεδόθη μὲν εἰς ἡμᾶς γραπτῶς, διεσώθη ὅμως μέχρι σήμερον ὑπὸ τῆς προφορικῆς παραδόσεως — ἦτο ἡ ἀκόλουθος: Ἡ νήσος, ἣτις, ὡς γνωστόν, διευθύνεται ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, διηρεῖτο εἰς τρία μεγάλα τμήματα 1) τὸ βόρειον ἢ *Ἐξω Μερεάν* 2) τὸ μέσον ἢ *Μεσαρεάν* καὶ 3) τὸ νότιον ἢ *Ὀπίσω Μερεάν*³. Τὰ ὀνόματα ταῦτα ἡλλοιώθησαν κατὰ τοὺς μεταβυζαντι-

¹ Οὕτω π.χ. τῆς Πάτμου μόνον τὰ ἱστορημένα γ/φα ἐδημοσιεύθησαν. Giulio Jacopi, *Le miniature dei codici di Patmo*, Clara Rhodos, τ. VI-VII (1932-33) μέρος III σ. 573-591 καὶ πίν. ἔγχρωμοι I-XXIII καὶ εἰκ. 69-161.

² Ἡ Ἄνδρος οὕσα κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας μία τῶν 19 πόλεων τῆς Ἐπαρχίας νήσων, ὑπὸ ἡγεμόνα καὶ μητρόπολιν τὴν Ρόδον, διετέλεσεν ἐπισκοπὴ ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρόδου (*Notitiae Episcopat.* 3, 423) πρῶτος δ' αὐτῆς γνωστός ἐπίσκοπος ἐγένετο ὁ Κώνστας, ὅστις καὶ παρεκάθησεν εἰς τὴν 6ην οἰκουμενικὴν σύνοδον τοῦ 681 (*Le Quien, Oriens christianus* I στ. 943. *Gams, Ser. Episcop.* σ. 448). Μετὰ τὴν εἰς θέματα διαίρεσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἡ Ἄνδρος κατελέχθη εἰς τὸ θέμα τῆς Ἑλλάδος, ὅπερ ἦτο τὸ 5ον τῶν ἐν Εὐρώπῃ, ἴσως δὲ τότε ἡ ἐπισκοπὴ τῆς, ἀποσπασθεῖσα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρόδου, ἐτάχθη ὑπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἀθηνῶν. Γνωστός ἐπίσκοπος Ἄνδρου ἐκ μολυβδοβούλλου τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰῶνος εἶναι ὁ [...].ελέω[v] (*G. Schlumberger, R. Et. Gr.* 1889, 251. *Δ. Πασχάλης, Νομισματικὴ τῆς νήσου Ἄνδρου* σ. 60=Δ. Ἐφημ. Νομ. Ἀρχ. Α', 358. *Κ. Κωνσταντόπουλος, Βυζ. Μολυβδοβούλλα* σ. 30, ἀρ. 102).

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος ἡ Ἄνδρος ἀνῆκε διοικητικῶς εἰς τὸ Ὅριον (=Ἐπαρχίαν) Θηβῶν καὶ Εὐρίπου, ὡς συνάγεται ἐκ χρυσοβούλλου Ἀλεξίου τοῦ Γ' (1195-1203) ἀπολυθέντος τῷ 1198 ὑπὲρ τῶν Βενετῶν, διασωθέντος δέ, δυστυχῶς, μόνον ἐν λατινικῇ μεταφράσει καὶ δημοσιευθέντος ἐπανειλημμένως (π.χ. παρὰ *Tafel-Thomass, Urkunden* τ. Α' σ. 258). Ἐν αὐτῷ λοιπὸν ἀναγράφεται τὸ *Orion Thebareum et Euripij cum insulis Andro et Caristo* (!), *Keo, Milo et in ceteris insulis, que (sic) sub Andro sunt et Caristo*. Ὅρα σχετικῶς καὶ *Δ. Α. Ζακυθινόν, Περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΖ' (1941) σ. 252.*

³ *Ι. Βογιατζίδης, Ἀνδριακά Χρονικά* τ. Α' (1951) σ. 236.

νοὺς χρόνους ¹, τῆς μὲν Ἑξω Μερεᾶς μετονομασθείσης ἀπὸ τῆς εἰς αὐτὴν κατὰ τὸν 16ον αἰ. μετοικήσεως τῶν Ἀλβανῶν ² εἰς Ἀρθανιτιανήν ἢ Ἀρθανιτοχώρια, τῆς δὲ Ὀπίσω Μερεᾶς εἰς Ἀπάνω Κάστρο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Κάτω ἢ Μέσα Κάστρο ³, εἰς τὸ ὁποῖον μετωνομάσθη ἡ Μεσαρεᾶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅχι μόνον τοῦ βυζαντινοῦ φρουρίου ἤτοι τῆς ὠχυρωμένης Χώρας, ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης βυζαντινῆς περιοχῆς τῆς Μεσαρεᾶς — ἐν τῇ ὁποίᾳ εὐρίσκονται καὶ οἱ τέσσερες ἐνταῦθα ἑξεταζόμενοι ναοὶ — καὶ τῆς ὁποίας μόνον τοπωνυμικὸν λείψανον παρέμεινε μέχρι σήμερον τὸ χωρίον, ἐνθα εὐρίσκεται ὁ κατωτέρω πρῶτος ἑξεταζόμενος ναὸς τοῦ Ταξιάρχου.

Δὲν εἶναι μάλιστα οὐδόλως ἀπίθανον τὸ χωρίον τοῦτο νὰ ἦτο ποτὲ ἡ βυζαντινὴ πρωτεύουσα τῆς Ἀνδρου ⁴, νήσου μεγάλης ⁵, ἣτις ἤκμαζε πνευματικῶς καὶ ὕλικῶς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὥς συνάγεται ἔκ τε τῶν πηγῶν καὶ τῶν διασωθέντων μνημείων.

Οὕτω ἔκ τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων ⁶ τεκμαιρόμεθα τὴν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9ου αἰῶνος πιθανὴν ὑπαρξιν ἐν Ἀνδρῷ Σχολῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐδίδασκεν ὁ μέγας ρήτωρ καὶ βαθὺς Ἀνδριοῦς φιλόσοφος Μιχ. Ψελλός (ὁ πρεσβύτερος ⁷), ὅστις καὶ ἐμύησεν εἰς τὴν ρητορικὴν, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰ μαθηματικὰ τὸν πολυθρύλητον αὐτοκράτορα Λέοντα τὸν IV τὸν σοφόν (775 - 780), ὅστις, κατὰ Κεδρηνόν ⁸, συνεπλήρωσε τὴν μόρφωσιν αὐτοῦ περινοστών τὰ μοναστήρια ⁹ καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς ἀποκειμένας βίβλους ἀνε-

¹ I. Βογιατζίδης, ἔ.ἀ. σ. 238.

² Περὶ τῆς εἰς Ἀνδρον ἐποικίσεως τῶν Ἀλβανῶν ὄρα Δ. Πασχάλην, Οἱ Ἀλβανοὶ εἰς τὰς Κυκλάδας, Ἡμερ. Μ. Ἑλλ. 1934 σ. 263.

³ Δ. Π. Πασχάλης, Ἱστορία τῆς νήσου Ἀνδρου τ. Α', 1925, σ. 51.

⁴ W. Miller - Σπ. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, τ. Α' σ. 43. Δ. Πασχάλης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. περίοδος Β' τ. Α' (1924) σ. 5.

⁵ Δευτέρας μετὰ τὴν Νάξον εἰς ἑκτασιν ἔκ τῶν Κυκλάδων.

⁶ Συνεχ. Θεοφάνους, IV, 29 (Βόννης σ. 191 22). Κεδρηνός, Σύνοψις Ἱστορ. τ. II (Βόννης σ. 70 15 ἑξ.).

⁷ Περὶ Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ τοῦ Πρεσβυτέρου ὄρα Λέοντα Ἀλλάτιον, ἐν Migne Ἑλλ. Πατρ. 122 στ. 476-535. Π. Κοδικᾶν, Μελέτη περὶ τῆς κοινῆς ἑλλην. διαλέκτου τ. Α', ἐν Παρισίοις 1818, σ. 125. Θεόφ. Καίτην, Στοιχεῖα φιλοσοφίας, ἐν Ἀθήναις 1851, σ. 31. Κ. Σάθων, Μεσαιων. Βιβλ. Δ' σ. XXV-XXX, K. Krumbacher, Gesch. de byz. Litteratur, München 1897, σ. 433. Realenzykl. ἐν λ. Psellos. Ν. Γιακουμάκη, Νέα Σιών Γ' (1909) σ. 375 σημ. 3 καὶ W. Miller, Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον τοῦ 1930 σ. 19.

⁸ ἔ.ἀ.

⁹ Βιβλιοθήκην περιέχουσαν παλαιοὺς κώδικας διατηρεῖ μέχρι σήμερον καὶ ἡ παρὰ τὸ Γαύριον Μονὴ τῆς Ἀγίας. Κατάλογον τῶν χ/φων τούτων ουνέταξε καὶ ἐδημοσίευσε κατὰ πρότον μὲν ὁ Ἀντ. Μηλιαράκης ('Υπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων, σ. 161 - 181 προσηύχθη Ε'), ἔπειτα δ' ὁ Σπυρ. Π. Λάμπρος ('Ἐπετηρὶς Φιλολ. Συλλ. Παρνασσού, ἔτος Β' [1890] σ. 136 ἑξ. καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει 1898). Ἐνετικά τινα ἔγγραφα τῆς αὐτῆς μονῆς κατέλεξε καὶ ὁ ἐπισκεφθεὶς αὐτὴν τὸ 1841 A. Buchon ἐν Voyage dans l'Eubée κλπ. Ἐκδ. Longnon, Paris 1911, σ. 274 - 5.

ρευνῶν τε καὶ ποριζόμενος καὶ σπουδαίως μελετῶν δι' ὃ καὶ πρὸς τὸ τῆς τοσαύτης γνώσεως ὕψος ἀνεβιβάσθη.

Οὐ μόνον δὲ πνευματικῶς ἀλλὰ καὶ ἐμπορικῶς καὶ ἐπομένως καὶ οἰκονομικῶς εὐρίσκετο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἰς ἀνθηρὰν κατάστασιν ἡ Ἄνδρος. Οὕτω ὁ Ἄραψ γεωγράφος Ἐδριση ἀναφέρει εἰς τὴν κατὰ τὸ 1153 συγγραφεῖσαν γεωγραφίαν του¹, ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἡ Ἄνδρος «ἦνθι καὶ ἦτο πυκνῶς κατωκημένη»². Ὡφείλετο δ' ἡ ἀκμὴ αὕτη τῆς Ἄνδρου κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα κυρίως εἰς τὴν βιομηχανίαν τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων, ἅτινα κατεσκευάζοντο εἰς τὴν νῆσον ἐξαγόμενα ἐκεῖθεν εἰς τὴν Δύσιν, ἔνθα ἦσαν περιζήτητα. Ἐκαλοῦντο δ' εἰς τὸ ἐμπόριον τὰ ὑφάσματα τῆς Ἄνδρου *ἐξάμιτα* καὶ *ζεντᾶτα*, ὡς μᾶς πληροφορεῖ εἰς τὸ περιηγητικόν του βιβλίον³ (*Relatio de peregrinatione*) ὁ κατ' ἀρχὰς ἔμπορος καὶ ἔπειτα μοναχὸς γενόμενος Νορβηγὸς J. Saewulfus (1102-3) λέγων: *Andria, ubi fiunt preciosa scindulia et samitae et alia pallia serico contexta*. Ἦσαν δὲ τὰ *ἐξάμιτα* ἐξ ὀλοκλήρου μεταξωτά, οὐχὶ ὁμως καὶ τὰ *ζεντᾶτα*⁴.

¹ Ἡ Γαλλικὴ μετάφρασις τοῦ Amédée Jaubert τ. Β', Paris 1840, σ. 128 λέγει: *cette île est florissante et populeuse*.

² Οὐχὶ ἀπιθάνως συμπεραίνει τὴν ὑπαρξιν ἐβραϊκῆς παροικίας ἐν Ἄνδρῳ ὁ Δ. Πασχάλης (Ἰστ. τῆς Ἄνδρου Α' σ. 674) ἐκ τῆς ὀνομασίας Ἑβραϊκα, τὴν ὁποίαν φέρουσι δύο τοποθεσίαι τῆς νήσου. Εἶναι δ' ἄλλως γνωστόν, ὅτι Ἑβραϊκαὶ παροικίαι ιδρύοντο κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰ μεγάλης ἐμπορικῆς κινήσεως κέντρα. Ἐν τῇ σηροτροφικῇ μάλιστα Ἄνδρῳ ἡ ὑπαρξὶς Ἑβραϊκῆς παροικίας εἶναι πιθανωτάτη, δεδομένου ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν ἄριστοι μεταξουργοὶ καὶ σηροπλόκοι. Ὅρα σχετικῶς Joshua Starr, *The Jews in the Byzantine Empire* (Texte und Forschungen, Sonderheft 30 τῶν Byz.-Neugr. Jahrb.) 1939, σ. 29 καὶ Ἀ. Ἀνδρεάδην, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. Γ' (1929) σ. 28.

³ *Relation des voyages de Saewulf à Jérusalem et en Terre-Sainte pendant les années 1102 et 1103* (=Recueil de Voyages et de Mémoires publié par la Société de Géographie de Paris) τ. 4, Paris 1889, 834.

⁴ W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, τ. Α' 247. Τοῦ αὐτοῦ: *Le colonie commerciali Italiani in Oriente*, τ. Α' σ. 638. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* ἐν λ. Xameton, Examiton καὶ Zentatum. Πβλ. καὶ Ἀντ. Μηλιαράκη ἐν Ἑπετ. Φιλολ. Συλλ. Παρνασσοῦ, τ. Γ' σ. 85 καὶ 89. Ὁ Κ. Ηορφ (*Geschichte d. Insel Andros* ἐν *Sitzungsberichte der philos. hist. Classe d. k. Ak. d. Wissen. zu Wien* τ. 16 [1855] σ. 23 (3)) καταλέγει μεταξὺ τῶν προϊόντων τῆς νήσου καὶ τὴν μέταξαν. Ὁ δὲ Ἀντ. Μηλιαράκης, γράφει τὸ 1880 εἰς τὰ Ὑπομνήματά του (σ. 25): Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἔτι ἐτῶν κύριον προϊόν τῆς νήσου ἦτο ἡ μέταξα... Πρὸ 15ετίας ὁμως (ἤτοι τὸ 1865) τὸ προϊόν τοῦτο προσβληθὲν ὑπὸ ἀσθενείας ἐξέλιπεν. Ὁμοίως ὁ Meyssonier εἰς τὸ *Bulletin de la Soc. de Géographie de Paris* τοῦ 1870 σ. 158-165 ἀναφέρει, ὅτι ἡ σκωληκοτροφία παρῆχε σημαντικώτατον εἰσόδημα καὶ κατεπλούτιζε τοὺς κατοίκους, παρέχουσα εἰς τοὺς Ἀνδρίους εὐμάρειαν βίου ἄγνωστον εἰς τὴν ἡπειρωτι-

Οὐχὶ ὀλιγώτερον ἀξιόλογος ἐμφανίζεται κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἡ οἰκοδομικὴ καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐν γένει δράσις τῆς Ἐκκλησίας ἐκδηλουμένη διὰ τε τῶν πολυαρίθμων αὐτῆς ναῶν — ἐξ ὧν δημοσιεύομεν ἐνταῦθα τέσσαρας κειμένους, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸ μέσον τῆς νήσου τμήμα ἦτοι τὴν βυζαντινὴν Μεσαρέαν — καὶ διὰ τῶν πολλῶν, ἄλλοτε εὐαγῶν, μονῶν αὐτῆς, ἐξ ὧν ἡ μὲν τῆς Παναχράντου ἀνάγει κατὰ γραπτὴν παράδοσιν τὴν κτίσιν αὐτῆς εἰς τὸν κατακτητὴν τῆς Κρήτης αὐτοκράτορα Νικηφόρον Φωκᾶν (963·969 μ.Χ.), ἡ δὲ τοῦ παρὰ τὸ Κόρθιον χωρίου Βουνὶ Μονῆ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου, γειτονικὴ πρὸς τὴν Παναχραντον οὖσα καὶ σήμερον μετόχιον αὐτῆς διατελοῦσα, ἐκτίσθη τὸ 1141³.

Πάντες οἱ ἀνωτέρω ναοὶ — τόσον οἱ ἐνοριακοί, ὅσον καὶ τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν, ἐκκοσμοῦντο ποτὲ ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν — ἐκ τῶν ὁποίων ὀλίγαι διατηρήθησαν μέχρι σήμερον (Ταξιαρχῶν Μεσαριᾶς καὶ Μελίδας) — ὡς καὶ διὰ πλουσίως καὶ μετὰ πολλῆς δεξιοτεχνίας κεκοσμημένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν — κιονοκράνων, θωρακίων, κιονίσκων καὶ ἐπιστυλίων τέμπλων, περιθυρωμάτων κλπ. — ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα μὲν διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν (Ταξιάρχαι: Μεσαριᾶς, Μελίδας, Ὑψηλοῦ), ἄλλα δ' ἀποσπασθέντα τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν θέσεως ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς ἐξωτερικὸν στολισμὸν ναῶν τῆς Τουρκοκρατίας (ὡς π.χ. τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Μεσαριᾶς τὸ 1734, τοῦ Μεγάλου Ταξιάρχου τοῦ Κάστρου κλπ.), ἄλλα δὲ πάλιν ἐνετειχίσθησαν εἰς μεταγενεστέρας προεκτάσεις ἢ εἰς περιβολοτοίχους παλαιῶν ναῶν (Ταξιάρχης Ὑψηλοῦ), καὶ τέλος ὀλίγα ἄλλα ἀδέσποτα, περισυλλεχθέντα ἀπόκεινται εἰς τὴν μικρὰν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν τῆς Χώρας Ἐκκλησίας.

κὴν Ἑλλάδα. Δυστυχῶς — προσθέτει — ἡ ἀσθένεια ἣτις κατέστρεψε τὰ μεταξουργεῖα τῆς Γαλλίας, ἐπέφερε καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὰ ὀλέθρια αὐτῆς ἀποτελέσματα». Τὴν εὐμάρειαν τῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ τοὺς τρεῖς παρελθόντας αἰῶνας μαρτυροῦσι τρανῶς καὶ τὰ ὥραια καὶ εὐρύχωρα ἀρχοντικά των, ὧν τινα σώζονται εὐτυχῶς εἰσέτι, διατηροῦντα εἰς τὸς ὀρφανούς τοὺς κρίκους ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀνηρτῶντο αἱ καλαμωταὶ τῆς μεταξοβιομηχανίας. Περὶ τῶν ἀρχοντικῶν τούτων θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν τέλει τοῦ παρόντος τόμου.

¹ Δ. Π. Πασχάλης, Δώδεκα ἐν Ἐκκλησίᾳ Βυζαντινὰ μοναστήρια, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. IB' (1936) σ. 19 ἐξ.

² Ἡ ἐν λόγῳ παράδοσις ἀναφέρεται εἰς δύο Ἐκθέσεις, ὧν ἡ μία λέγεται ἐλθούσα ἐκ Βυζαντίου, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι τοπικὴ. Ἡ πρώτη ἀντεγρᾶφη ἐν Κ/πόλει ὑπὸ μοναχοῦ τινος, ὅστις ἐκόμισε τὸ ἀντίγραφον αὐτῆς (οὐχὶ τὸ πρωτότυπον!) εἰς τὴν Μ. τῆς Παναχράντου· ἡ δὲ δευτέρα συνετάχθη ἐν Ἐκκλησίᾳ ἐπὶ τουρκοκρατίας (περὶ τὸ 1713). Ὅρα σχετικῶς Δ. Πασχάλης, Ἱστορία τῆς νήσου Ἐκκλησίας, τ. Α', 1925, σ. 664-668 καὶ ἰδίᾳ ἀρχιμανδριτὴν (νῦν μητροπολίτην Κῶν) Ἐμμ. Καρπάθιον, Ἡ ἐν Ἐκκλησίᾳ Ἱ. Μονὴ τῆς Παναχράντου, ἐν Ἀθήναις 1938, σ. 5 καὶ 9 καὶ 14-19.

³ Δ. Πασχάλης, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. IB' (1936) σ. 19.

Εἰκ. 1. Ὁ Ταξιάρχης τῆς Μεσαριᾶς. Ὁψις ἀνατολική.

1. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΙΑΣ¹

Ὁ ναὸς οὗτος², ὥς ἐκ θαύματος διαφυγὼν τὴν ὀλικὴν καὶ ἐπανελημμένην ἀσβεστόχρισιν, τὴν ὁποῖαν ὑπέστησαν πάντες οἱ λοιποὶ, ὑψοῦται σήμερον πλησίον τῶν οἰκιῶν τοῦ χωρίου Μεσαριᾶς³, ἐπὶ κλιτύος κατερχομένης ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον. Ἔχει ἐν κατόψει περίγραμμα ὀρθογώνιον⁴ (εἰκ. 2) ἐξωτερικῶν

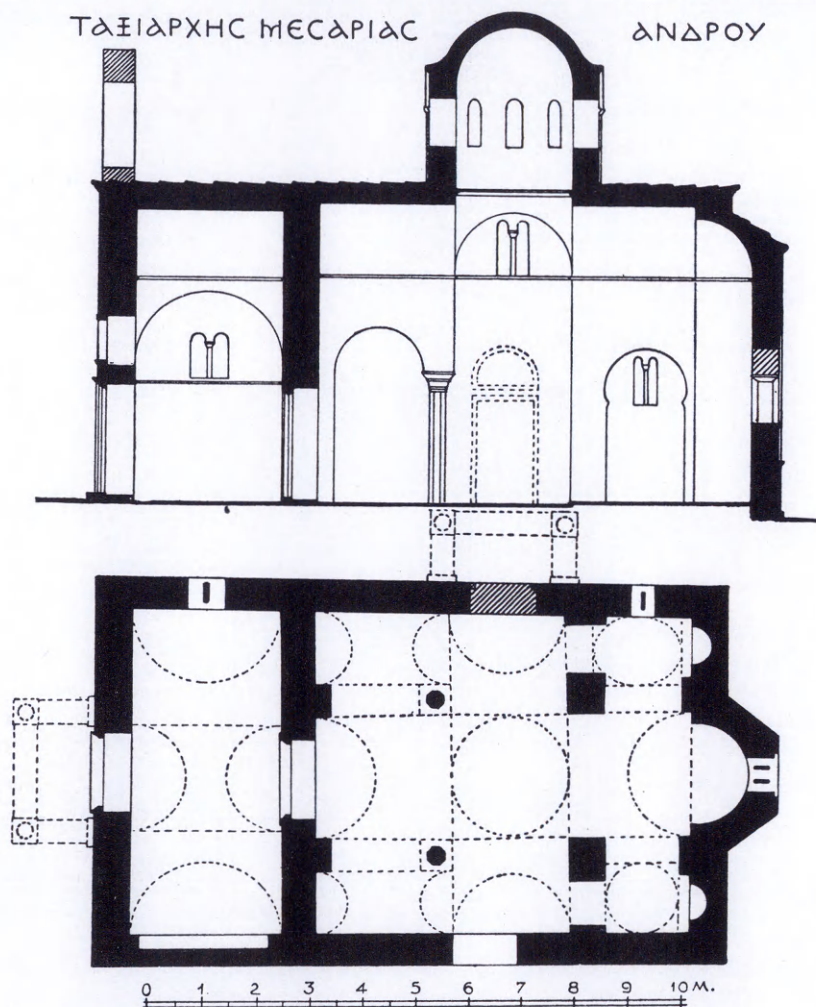
¹ Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως Μεσαρεᾶς βλέπε Ἀντ. Μηλιαράκη, Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἐτ. Ἑλλ. τ. Δ' (1894) σ. 425-474 καὶ ἰδίᾳ Γ. Ν. Χατζιδάκιν, Ἀθηνᾶ τ. Γ' (1894) σ. 3-64.

² Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς ὁ ἄριστα σωζόμενος ναὸς τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς διέλαθεν ἐντελῶς τὴν προσοχὴν τοῦ πολλοῦ μεσαιωνολόγου Α. Buchon, ὅστις οὐ μόνον διῆλθεν ἀλλὰ καὶ παρέμεινεν ἐπὶ τι διάστημα ἐν Μεσαριᾷ, ἀναφέρει δὲ τὸν αὐτόθι πολὺ μεταγενέστερον ναὸν τοῦ Ἀγ. Νικολάου πβλ. Voyage dans l'Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades en 1841 ἔκδ. Longnon, Paris 1911, σ. 217 καὶ 218.

³ Ὑπάρχει ἐν Ἀνδρῶ παραδόσις, κατὰ τὴν ὁποῖαν αἱ οἰκίαι τῆς Μεσαριᾶς, εὐρίσκοντο ἄλλοτε συγκεντρωμέναι ἐπὶ τῶν νοτίων κλιτύων τοῦ υπερκειμένου λόφου, ἔνεκα δὲ λοιμῶδους νόσου (πανώλους) ἠναγκάσθησαν οἱ κάτοικοι νὰ ἐγκαταλείψωσι τὰς παλαιὰς τῶν οἰκίας καὶ νὰ ἐγείρωσι νέας ἐπὶ τῆς θέσεως ὅπου σήμερον τὸ χωρίον (πβλ. Δ. Πασχάλην, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περίοδ. Β τ. Α' σ. 14).

⁴ Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς κατόψεως (εἰκ. 2) τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἐντε-

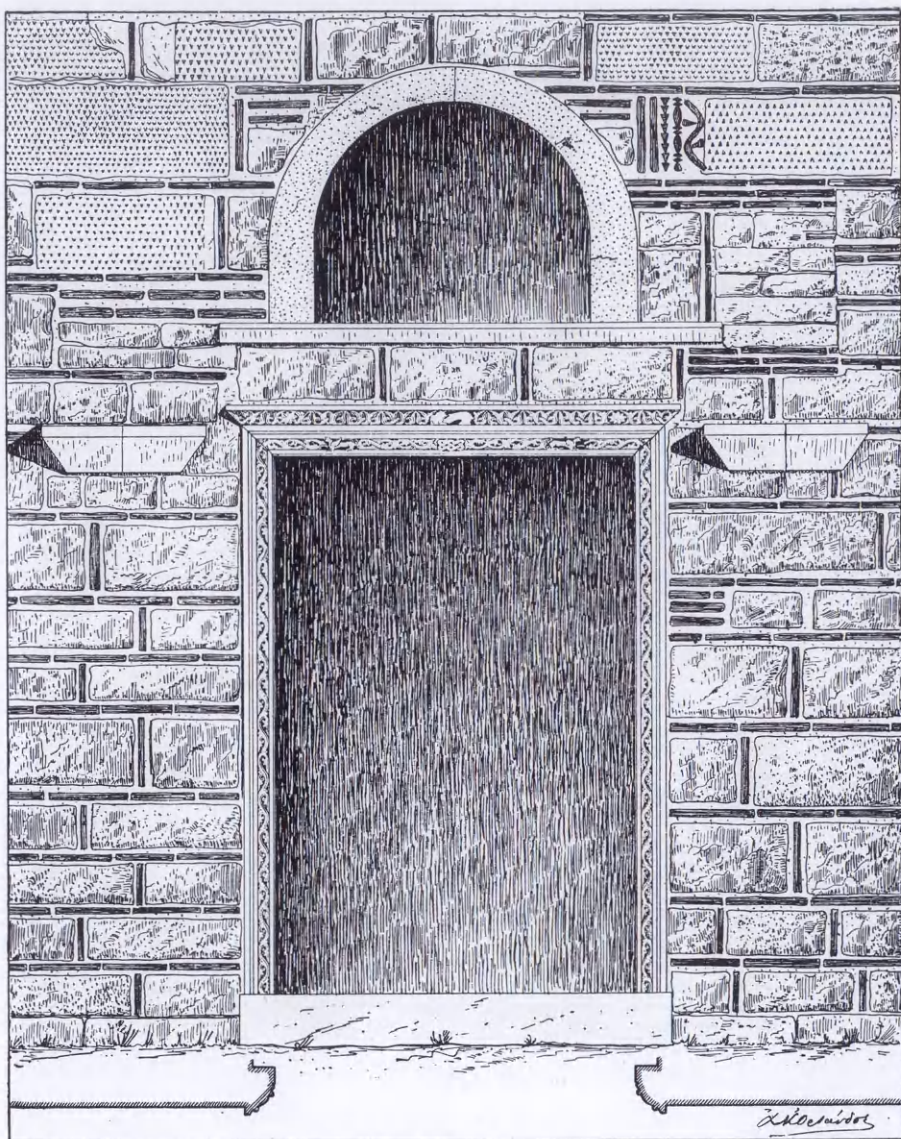
διαστάσεων 7.40 μ. × 11.87 μ., ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς μία καὶ μόνη τρίπλευρος ἁψὶς ἱεροῦ. Τὸ ἐσωτερικόν του διαιρεῖται εἰς νάρθηκα (ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.15 μ. × 2.75 μ.) καὶ εἰς κυρίως ναόν (δια-

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

στάσεων 6.10 × 4.75 μ.), ὅστις πάλιν χωρίζεται εἰς τὸν πρὸς δυσμὰς τόπον στάσεως τοῦ ἐκκλησιάσματος καὶ τὸ πρὸς ἀνατολὰς τριμερὲς ἱερόν, τὸ μέσον

λῶς κανονικὸν ἀλλὰ στενεύει ὀλίγον πρὸς ἀνατολὰς. Τοιαῦται ἀκανονιστῆται εἶναι συνήθεις εἰς τὰ βυζαντινὰ κτήρια, ἐκτελούμενα ἐνίοτε καὶ σκοπίμως διὰ λόγους αἰσθητικῶς ἢ γραφικότητος.

Εικ. 3. Ἡ δυτική θύρα εἰσόδου εἰς τὸν ναὸν μὲ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτῆς ὑφαψίδια τοῦ προστώου. (Ἄνω, δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, αἱ μετὰ διακοσμητικῶν «βελονιῶν» ἀρχαῖαι λιθόπλινθοι καὶ τινὰ κεραμοπλαστικά κοσμήματα. Κάτω ἡ ὀριζοντία τομὴ τοῦ περιθύρου).

τμήμα τοῦ ὁποίου συνεχίζεται εἰς τὴν ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, διαμέτρου 1.90 μ.

Ἡ προσέλασις τοῦ ναοῦ ἐγίνετο ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοιγομένης θύρας (ἐλευθέρου ἀνοίγματος 1.26 × 1.88 μ.) ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ πλαγίας θύρας εὐρισκομένης εἰς τὸ μέσον τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἣτις σήμερον εἶναι τοιχισμένη. Ἀμφότεραι αἱ θύραι αὗται ἔφερον ἄλλοτε πρὸ αὐτῶν δικιόνιον, τοξωτὸν προστώον, ἐξωτερικοῦ πλάτους 2.80 μ., ὡς μαρτυροῦσι τὰ ἐκατέρωθεν ἐκάστης αὐτῶν εἰς ὕψος 1.88 μ. ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας σωζόμενα κατὰ χώραν μαρμάρινα, λοξότμητα ὑφαψίδια τοῦ πλαγίου των τόξου (εἰκ. 3). Τοῦ βορείου μάλιστα προστώου σώζονται εἰσέτι εἰς τὴν θέσιν των καὶ οἱ πρῶτοι ὑπὲρ τὸ ὑφαψίδιον πώρινοι θολίται, πλάτους 0.46 καὶ ὕψους 0.24 μ. Ἄν κρίνωμεν ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων συγχρόνων ναῶν¹, ὁμοία μετὰ προστώου θύρα ὑπῆρχε πιθανώτατα καὶ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ. Δυστυχῶς ὁμως ἡ πλευρὰ αὕτη ἔχει μεταγενεστέρως διαταραχθῆ, δὲν παρουσιάζει δὲ πλέον σήμερον οὔτε τὰ σχετικὰ ὑφαψίδια, οὔτε καὶ ἔχει παλαιὰν θύραν, διότι ἀντὶ ταύτης ἠνοίχθη τὸ 1772 ἄλλη, ἀσυμμέτρως πρὸς τὸ ὑπερθεῖν ἀέτωμα τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἀποτελεσθεῖσα δ' ἐκ δύο πλατέων ἐπιπέδων, μαρμαρίνων σταθμῶν καὶ ἑνὸς ἀπλοῦ ἐπιπέδου ἐπιστυλίου φερομένου κατὰ τ' ἄκρα ἐπὶ δύο κιλλιβάντων μορφῆς λεσβίου κυματίου (εἰκ. 4). Ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου δὲ τῆς νεωτέρας ταύτης θύρας ἐχαράχθη ἡ σχετικὴ πρὸς τὴν κατασκευὴν τῆς ἐπιγραφῆς, ἐν ᾗ ὑπεράνω της κατεσκευάσθη πώρινον ἀνακουφιστικὸν τόξον, τὸ κενὸν τοῦ ὁποίου ἐφράχθη διὰ μαρμαρίνου διατρήτου φεγγίτου (εἰκ. 4), ἐξ ἐκείνων

Εἰκ. 4. Ἡ μεταγενεστέρως ἀνοιχθεῖσα νοτία θύρα εἰσόδου τοῦ Ταξιάρχου.

¹ Βλαχέρναι Ἡλείας (Ὁ ρ λ α ν δ ο ς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 33 εἰκ. 59), Μέρμπακα Ἀργολίδος (Α. Struck, Ath. Mitt. 1909 πίν. X καὶ σ. 209). Καὶ εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἀγ. Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν (11^{ον} αἰ.) πρέπει νὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 12^{ον} αἰ. προστώον πρὸ τῆς νοτίας πλευρικῆς του θύρας, ὡς συνάγεται ἐκ τε τῆς ὑπάρξεως αὐτόθι μαρμαρίνων λοξοτμήτων ὑφαψιδίων καὶ ἐκ τοῦ χαλάσματος τῶν γεννήσεων τοῦ περιβάλλοντος τὸ ἀνοίγμα τῆς θύρας πλινθίνου τόξου, προκληθέντος ἐκ τῆς ἀνάγκης συνδέσεως τῶν τόξων τοῦ προστώου πρὸς τὸν τοῖχον.

οἷτινες συνηθίζοντο νὰ τίθενται εἰς τὰς Κυκλάδας, ἰδίως εἰς τὴν Τήνον¹ ἐπὶ τουρκοκρατίας ὑπεράνω τῶν θυρῶν καὶ τῶν παραθύρων.

Σύστημα δομῆς. Ὁ κυρίως ναὸς βαίνων ἐπὶ εὐθυνηρίας ὕψους 0.10 μ. ὑπὲρ τὸ σημερινὸν ἔδαφος καὶ ἑξοχῆς 0.10 μ. εἶναι ἐκτισμένος κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτοῦ μέρη, ἥτοι μέχρις ὕψους περίπου 0.85 μ. ὑπὲρ τὴν εὐθυνηρίαν, δι' ἀκανονίστων, πλακοειδῶν ἢ ὀρθογωνίων λίθων, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων τριγωνικά ἢ τραπεζοειδῆ κενὰ πληροῦνται — κατὰ τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ, ἥτις παρέμεινεν ἀλώβητος — διὰ μικρῶν ἐπαλλήλων, ὀριζοντίων τεμαχίων πλίνθων. Κατὰ δὲ τὰ ἄνω αὐτοῦ μέρη παρουσιάζει ὁ κυρίως ναὸς τὸ πλινθοπερικλείστον ἰσόδομον σύστημα δομῆς (εἰκ. 1), ἥτοι κανονικοὺς ὀρθογωνίους δόμους, ἐκ ψαμμιτικοῦ πώρου — ὕψους κυμαινομένου μεταξὺ 0.19 καὶ 0.30 μ. — περιβαλλομένους κατὰ τε τοὺς ὀριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους τῶν ἄρμους διὰ μιᾶς μόνον πλίνθου, πάχους ποικίλλοντος μεταξὺ 0.02 καὶ 0.035 μ.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ὁ νάρθηξ καὶ ἰδίᾳ ἡ καλῶς διατηρουμένη πρόσοψις αὐτοῦ εἶναι κατὰ κάπως χαλαρώτερον ἰσόδομον σύστημα ἐκτισμένη διὰ σκληρῶν, μελαψῶν ὀρθογωνίων ἀσβεστολίθων, εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίου τινὸς κτίσματος, τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι φέρουσι κατὰ τὴν ὁρατὴν αὐτῶν ἐπιφάνειαν κυττήματα διὰ κοπέως (βελονιές) τεταγμένα κατὰ κανονικὰς ὀριζοντίας σειράς (εἰκ. 3 καὶ 16). Κατὰ τοὺς ὀριζοντίους ἄρμους, ἐνίοτε δὲ καὶ κατὰ τοὺς κατακορύφους, παρεμβάλλονται καὶ ἐνταῦθα ἀπλὰι ὀπτόπλινθοι. Πάντως ἡ διάφορος τοιχοδομία ἀποδεικνύει μεταγενεστέρα κατὰ τινα ἔτη (25-50) τὴν κατασκευὴν τοῦ νάρθηκος.

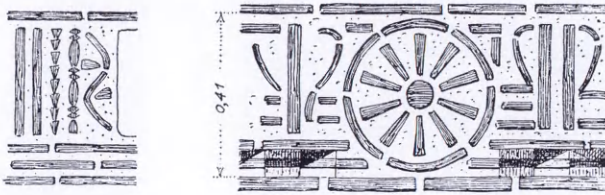
Χαρακτηριστικὴ τῆς λιτότητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ διακόσμησις τῶν ἑξωτερικῶν ἐπιφανειῶν εἶναι, ὅτι τὸ δίκτυον τῶν ὀριζοντίων καὶ κατακορύφων γραμμῶν, τὰς ὁποίας σχηματίζουν αἱ μεταξὺ τῶν σιτοχρῶν πωρολίθων παρεμβαλλόμεναι, ζωηρῶς ἐρυθραὶ πλίνθοι τῶν ἄρμῶν δὲν διακόπτεται ἀπὸ καμμίαν ὀριζόντιον ὀδοντωτὴν ταινίαν, οἷας συχνάκις συναντῶμεν εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰ. ἢ καὶ εἰς συγχρόνους πρὸς τὸν ἑξεταζόμενον.

Τοιαῦται ὀδοντωταὶ ταινίαι ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνταῦθα ἀποκλειστικῶς ὡς ἑξωτερικὰ περιβλήματα παραθύρων καὶ δὴ τοῦ μεγάλου τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 13) καὶ τοῦ διλόβου παραθύρου, ὅπερ ἀνοίγεται εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς προθέσεως (εἰκ. 14). Ὅλως δ' ἐξαιρετικῶς συναντῶμεν μικρὰν κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν ἄνωθεν τῆς θῆς ἀπὸ τοῦ μαρμαρίνου κοσμήτου στρώσεως τῆς βορείου, λοξῆς πλευρᾶς τῆς ἀψ.

¹ Βλέπε εἰκόνας φεγγιτῶν τηνιακῶν σπιτιῶν παρὰ Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, Σκῦρος, Ἀθῆναι 1925, εἰκ. 20 καὶ 21 καὶ Δημ. Πικιώνη, Ἡ λαϊκὴ μας τέχνη κ' ἐμεῖς, Περιοδ. Φιλικὴ Ἑταιρεία τ. Α' (1925) σ. 152 σχ. 5.

δος τοῦ ἱεροῦ. Ἀποτελεῖται δ' αὕτη ἐκ δεκακτίου πλινθίνου «ἡλίου»¹ (διαμέτρου 0.34 μ.) ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εἶναι φυτευμένα ἐν μέσῳ μικρῶν ὀριζοντίων καὶ μεγαλυτέρων κατακορύφων πλίνθων λεπτά (0.017 μ.) κεράμινα κοσμήματα ἐν σχήματι 2, ἐναλλάξ δεξιόστροφα καὶ ἀριστερόστροφα, ὑπεράνω ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 5). Τέλος στοιχεῖά τινα κεραμίνων κοσμημάτων (ἀστράγαλων², κομβολογίων³ καὶ ἐλικοειδῶν) εὔρηνται ἐντειχισμένα, τὸ ἐν παρὰ τὸ ἄλλο, ἄνω καὶ δεξιᾷ τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸν νάρθηκα (εἰκ. 3 καὶ 5).

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ. Ὁ κυρίως ναὸς παρουσιάζει τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρουύλλου στηριζομένου πρὸς δυσμὰς μὲν ἐπὶ δύο κιόνων, πρὸς ἀνατολὰς δ' ἐπὶ τῶν ἄκρων τῶν δύο τοίχων, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (δικιόνιος τύπος) (εἰκ. 2). Καὶ τὰ μὲν τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ καλύπτονται, ὥς συνήθως,

Εἰκ. 5. Κεραμοπλαστικά διακοσμήσεις τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

διὰ κυλινδρικών θόλων (καμαρῶν), τῶν ὁποίων αἱ γεννήσεις ὑπογραμμίζονται διὰ πωρίνου λοξοτμήτου κοσμήτου (εἰκ. 2) καὶ τὰ μέτωπα εἶναι ἐκ πωρολίθων, ἐκ δὲ τῶν τεσσάρων μικρῶν διαμερισμάτων τὰ μὲν δυτικὰ στεγάζονται διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, τὰ δὲ ἀνατολικά διὰ σφαιρικών τμημάτων, ἀσπίδων ἢ φουρνικῶν βαινόντων, ἐπὶ λοφίων, πρὸς στήριξιν τῶν ὁποίων κατεσκευάσθησαν ἐγκάρσιοι τοῖχοι κατὰ τὴν πρὸς τὸν ναὸν πλευρὰν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 2). Ἡ στήριξις τοῦ ἡμισφαιρικοῦ τρουύλλου, οὔτινος ἢ μὲν ἐσωτερικὴ διάμετρος εἶναι 2.20 μ. ἢ δὲ κορυφὴ εὐρίσκεται εἰς ὕψος 8.97 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, γίνεται τῇ βοηθεῖα τεσσάρων λοφίων. Τέλος ὁ νάρθηξ καλύπτεται κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμήμα διὰ καμάρας ἴσου

¹ Τοιοῦτοι ἥλιοι εὔρηνται καὶ ἐπὶ ἄλλων βυζ. μνημείων, ὡς π.χ. εἰς τὴν Σώτειραν Λυκοδήμου τῶν Ἀθηνῶν (Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Εὔρετ. μν. Ἑλλ. τευχ. Β' εἰκ. 78), τὴν Ἀγ. Θεοδώραν τῆς Ἀρτης (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β' σ. 102 εἰκ. 13), τὸν Ἀγ. Νικόλαον τῆς Ροδιᾶς (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ἔ.ἀ. σ. 132 εἰκ. 2) κλπ.

² Πήλιννοι ἀστράγαλοι ἀπαντῶνται καὶ εἰς τὸν Ἀγ. Πέτρον, ἔξωθι τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀθηνᾶ ΔΕ' [1923] σ. 183 εἰκ. 13. M e g a w, BSA τ. 32 σ. 113).

³ Ὅμοιως ὡς ἀνάστροφα τραπέζια διατεταγμένα πλίνθινα κοσμήματα (κομβολόγια) ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ 12^{ου} αἰ. ὡς π.χ. τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἡλείας (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Ἑφ. 1923 σ. 22 εἰκ. 35).

πλάτους καὶ ὕψους πρὸς τὴν καμάραν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῦ κυρίως ναοῦ, κατὰ δὲ τὰ πλάγια διὰ χαμηλοτέρων καμαρῶν (ὕψ. 3.97 μ.), αἵτινες βαίνουνσι καθέτως πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς μέσης, ἐμφανιζόμεναι ἐξωτερικῶς διὰ δύο αὐτοτελῶν ἀετωμάτων¹. Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους κάτωθεν τῆς νοτίας πλαγίας καμάρας τοῦ νάρθηκος κατεσκευάσθη ἀρκοσόλιον ἐξέχον

Εἰκ. 6. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριάς.

πρὸς νότον πέραν τῆς ἐξωτερικῆς γραμμῆς τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅπερ ὁμως κατηδαφίσθη πρό τινων ἐτῶν.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ. Χαρακτηριστικὸς διὰ τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν εἶναι ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν παραθύρων διὰ τῶν ὁποίων ἐφωτίζετο. Πράγματι ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὰ ὀκτὼ στενά, μονόλοβα παράθυρα, ἅτινα διατρυνῶσι

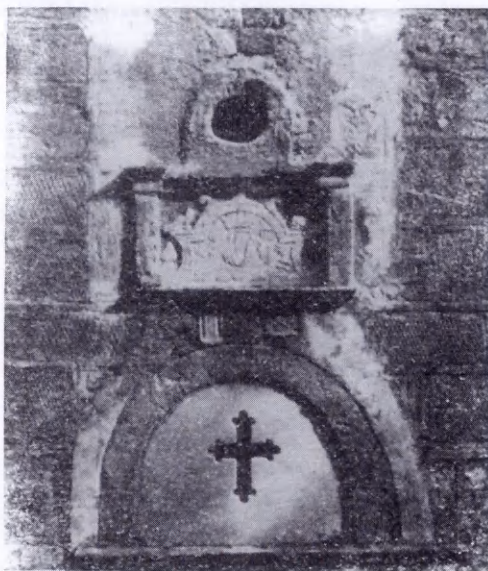
¹ Τὸ τοιοῦτο σύστημα καλύψεως τοῦ νάρθηκος συνηθίζεται εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰ., ὡς π.χ. εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους τῶν Ἀθηνῶν (Ξυγγόπουλος, Εὔρετ. μεσ. μν. Ἑλλ. Β' εἰκ. 62), τὴν Καπνικαρέαν (αὐτόθι εἰκ. 57), τὴν Γοργοεπήκοον (αὐτ. εἰκ. 59), τὸν Ἁγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον (αὐτ. εἰκ. 68), τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ἀστερίου ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ (Ὁρλάνδος, Εὔρετ. μεσ. μν. Ἑλλ. Γ' εἰκ. 223), τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου τοῦ Στείρη Κορινθίας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α' [1935] σ. 82 εἰκ. 31), τὴν Π. Φανερωμένην Κορινθίας (Ὁρλάνδος, αὐτ. σ. 87 εἰκ. 36), τὸν ναὸν τῆς Γαστούνης (Millet, Ecole grecque εἰκ. 141), τὸν Ἁγ. Θεόδωρον τοῦ Μπαμπακά Μάνης (Megaw, B.S.A. 33, σ. 140 εἰκ. 1), τὸν Ἁγ. Ἰάσωνα καὶ Σωσίπατρον Κερκύρας (Millet, ἑ.ά. εἰκ. 142, Ἰ. Παπαδημητρίου, Ἀρχ. Ἑφημ. 1934 - 35 σ. 44 εἰκ. 5).

τὰς ἰσαρίθμους πλευρὰς τοῦ τρούλλου του (εἰκ. 16), ὅλος ὁ ὑπόλοιπος κυρτίως νὰὸς ἐφωτίζετο μόνον διὰ δύο μικρῶν διλόβων παραθύρων, ἀνοιγομένων ὑψηλά, εἰς τὰ τύμπανα τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου καμάρας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 2, τομή). Οὕτω τὸ ἰσόγειον παρέμενεν εἰς τὸ ἡμίφως, καθόσον οὐδὲν παράθυρον ἠνοιίγετο εἰς αὐτό. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβαινε καὶ εἰς τὸν νάρθηκα, ὅστις ἐφωτίζετο μόνον δι' ἑνὸς διλόβου παραθύρου τοποθετημένου ὑψηλὰ εἰς τὸ τύμπανον τῆς καλυπτούσης τὸ μέσον αὐτοῦ τμήμα καμάρας, ἐν ᾧ τὸ ἰσόγειον παρέμενε σχετικῶς σκοτεινὸν μὴ ἀνοιγομένου οὐδενὸς παραθύρου, οὔτε κατὰ τὴν πρόσοψιν οὔτε κατὰ τὴν νοτίαν πλαγίαν, στενὴν αὐτοῦ πλευρὰν, μόνον δὲ κατὰ τὴν βορείου ἠνοιίγετο πιθανώτατα διλόβον, σήμερον πεφραγμένον (εἰκ. 6 δεξιᾷ).

Τὸ ἱερὸν ὁμοίως ἐφωτίζετο μόνον δι' ἑνὸς τριλόβου παραθύρου ἀνοιγομένου εἰς τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἡμιεξαγώνου αὐτοῦ κόγχης (εἰκ. 13) καὶ δι' ἑνὸς διλόβου κατὰ τὴν βορείου πλευρὰν τῆς προθέσεως (εἰκ. 14), τοῦ διακονικοῦ παραμένοντος τελείως σκοτεινοῦ.

Σήμερον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι ἀκόμη σκοτεινότερον 1ον διότι τὸ διλόβον παράθυρον τῆς προσόψεως τοῦ νάρθηκος, κλεισθὲν πιθανῶς ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἀντικατεστάθη διὰ μικροῦ κυκλικοῦ φωταγωγοῦ, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐνετειχίσθη ἐντὸς κλασσικίζοντος πλαισίου μαρμαρίνη πλᾶξ οἰκοσήμερου εἰκονίζοντος δύο πετῶντας ἀγγέλους ἀνέχοντας διὰ τῶν ὑψωμένων χειρῶν των στέμμα (εἰκ. 7 καὶ 18) 2ον διότι τὸ διλόβον βορείον παράθυρον τοῦ νάρθηκος ἐφράχθη ὁμοίως καὶ 3ον τὸ τριλόβον παράθυρον τοῦ ἱεροῦ, φραχθὲν ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἀντικατεστάθη διὰ μικροῦ κακοτέχνου ὀρθογωνίου ἀνοιγματος.

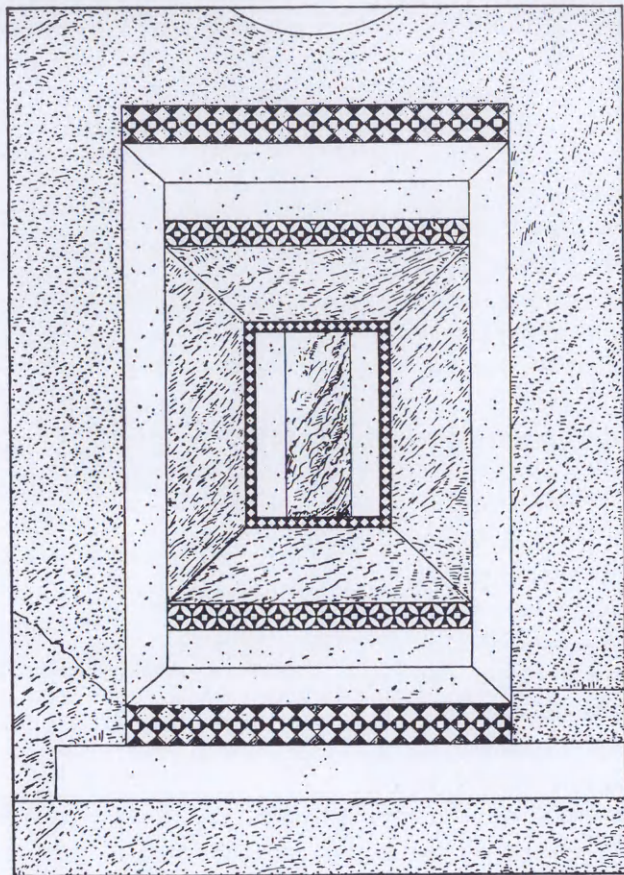
Ἡ μαρμαρίνη διακόσμησης τοῦ ναοῦ. α) Τὸ δάπεδον. Τὸ δάπεδον τοῦ κυρτίως ναοῦ — ὁ πάτος¹, ὡς τὸ ὠνόμαζον οἱ Βυζαντινοὶ — εἶναι σχεδὸν

Εἰκ. 7. Τὸ ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ ναοῦ μεταγενεστέρως ἐντειχισθὲν οἰκόσημον.

¹ Κ. Ρόδιος, Ἐκφρασις Ἀγ. Ἀποστόλων, στ. 562, 579, 583, 605 ἔκδ. L e-

ἐξ ὁλοκλήρου ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων ὀρθογωνίων πλακῶν κατὰ τὸ πλεῖστον κυανῶν, ἐναλλασσομένων μὲ λευκὰς καὶ τινὰς πορφυροφλεβεῖς (Σκύρου) ὥς καὶ πρὸς τινὰς ταινίας ἐκ συγκοπῆς¹, ἥτοι μαρμαροθετήματος. Ἄν

Εἰκ. 8. Τὸ μετὰ μαρμαροθετημάτων μέσον τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ.

καὶ κατὰ τὰ πλάγια, ὥς καὶ καθ' ὅλον τὸν νάρθηκα, τὸ δάπεδον ἔχει διατα-

grand, R. Et. Gr. 1896. Κ. Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων 260¹⁵ (Βόννης). Θ. Πρόδρομος, Hesselting-Pernot, Poèmes prodromiques I, 76. Διγενῆς Ἀκρίτας στ. 3938 (ἐκδ. Καλονάρου). Acta et Diplomata, ἐκδ. Miklosich-Müller, V, 298. Κωδινός, Πάτρια 141¹⁰ 20 (Βόννης). Cod. Marc. VI, 43 τοῦ 1619 ἐκδ. Banešcu, E.E.B.Σ. 3 σ. 152, 153, 155 κλπ.

¹ Συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 143²³, 145¹¹, 146⁸. Θεόδ. Πρόδρομος, Hesselting-Pernot, Poèmes Prodr. I, 80. Acta et Diplomata 3, 56.

ραχθῇ ὑπὸ μεταγενεστέρων ταφῶν, ὅμως τὸ κεντρικὸν αὐτοῦ τμήμα παρέμεινεν ἀναλλοίωτον. Σχηματίζει δὲ τοῦτο ἐν ὀρθογώνιον *ὀμφάλιον* (εἰκ. 8), τοῦ ὁποῖου ἡ μέση πλὰξ εἶναι ἐκ κιτρινερύθρου σκυριανοῦ μαρμάρου περιβαλλομένου ὑπὸ στενοῦ (0.03) πλαισίου, ἀποτελουμένου ἐκ μικρῶν τετραγώνων τεμαχίων, τεθειμένων κατὰ κορυφήν, ἐναλλάξ λευκῶν καὶ ἰωδῶν καὶ ἄλλων σκοτεινοχρῶν τετραγωνιδίων (εἰκ. 8). Ἐξῶθεν τοῦ ἐκ συγκοπῆς πλαισίου τούτου ὑπάρχει πλαιῦν (0.22 μ.) βαθυγάλαζον πλάσιον, εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ὁποῖου εἶναι προσκεκολλημένη ἄλλη πλατυτέρα (0.07 μ.) ταινία ἐκ συγκοπῆς, ἀποτελουμένη ἐκ λευκῶν, συμπλεκομένων κύκλων καὶ τετραγωνιδίων ἐπὶ σκοτεινοχρόου ἐδάφους. Τέλος ἔτι ἀνατολικώτερον καὶ δυτικώτερον εὑρίσκεται τρίτη, ἔτι πλατυτέρα (0.12 μ.) μαρμαροθετημένη ταινία, ἀποτελουμένη ἐκ ζατρικιοειδῶς διατεταγμένων λευκῶν καὶ γαλάζιων τετραγωνιδίων ὥς καὶ ἄλλων ἰωδῶν μικροτέρων τετραγωνιδίων ἐγγεγραμμένων εἰς τὴν μέσῃν σειρὰν τῶν τετραγόνων.

β) Οἱ κίονες τοῦ ναοῦ. Ὡς ἀνωτέρω εἵπομεν ὁ ναὸς εἶναι δικιόνιος, οἱ δὲ μαρμαρίνοι κίονες τοῦ ἔχουσι τοὺς κορμούς των ὀκταγώνους, στηριζομένους δ' ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἄνευ δηλ. τῆς παρεμβολῆς βάσεως (εἰκ. 9). Τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα ἐκρησιμοποιήθη διὰ στηρίγματα παραλλήλως πρὸς τὸ κυλινδρικὸν ἄλλ' εἰς πολὺ μικροτέραν ἀναλογίαν. Τὸ συναντῶμεν ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν¹, τὴν κλασσικὴν², καὶ τὴν ἑλληνιστικὴν³ ἐποχὴν, ἰὸ ἐπανενρίσκομεν δὲ κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς⁴ καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰῶνας⁵.

¹ Ἀρχαῖκοι κίονες Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν (Annual of the Brit. Sch. at Athens XL [1939-40] πίν. 7, 8 καὶ 8, 9, 10). Ἀρχαῖκὸν οἰκοδόμημα παρὰ τὸν Προφήτην Ἡλίαν Ὑμηττοῦ (Ν. Κοτζιάς. ΠΑΕ 1949 σ. 67 εἰκ. 11α). Εἰς Τροῦζήνα (G. Welte, Troizen und Kalareia, Berlin 1941, σ. 39 καὶ πίν. 22b-d· πβλ. καὶ πίν. 32b καὶ 34c).

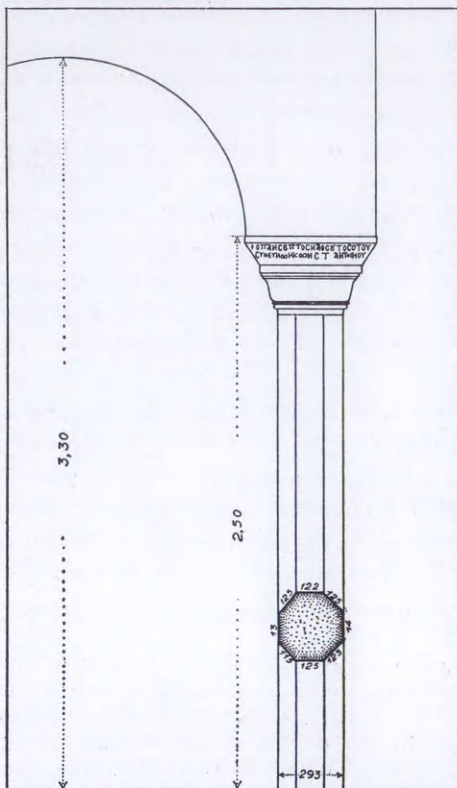
² Πρότυπον ναοῦ Ἀφείας Αἰγίνης (A. Furtwängler, Aegina, das Heiligtum der Aphaia, München 1906, σ. 78 καὶ εἰκ. 26, 27), Καταγῶγιον Κασσώλης Ἡλείου (Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1952 σ. 338 εἰκ. 14). Ἀβατον Ἐπιδάου (Lecchat-Defrasse, Épidaure, Paris 1895, σ. 135, 136. Καββαδίας, Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, Ἀθῆναι 1900, σ. 123).

³ Ἡρῶν Καλυδῶνος (Β' π.Χ. αἰ.) (ΠΑΕ 1884 σ. 59 πίν. 3, 2 καὶ 4 καὶ πίν. 5, 6. ΠΑΕ 1905 σ. 73 εἰκ. 1-3 καὶ πίν. E. Dyggve, Poulsen, Rhomaios, Das Heroon von Kalydon, 1934 πίν. IV, E, G, P).

⁴ Ναὸς Soanderé Καππαδοκίας (H. Rott, Kleinas. Denkm. σ. 125) Καθολικὸν Μ. Λέχοβας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἐλ. Α' [1935] σ. 95 καὶ 96 καὶ εἰκ. 5 καὶ 8), Μάρκοβ-Μανασίρ (Ν. Κονδάρης, Makedonija, Πετρούπολις 1909, σ. 183 εἰκ. 119. Petkovič-Tatič, Markob Manastir 1925 εἰκ. 2). Ναὸς Σωτήρος Παντεπόπου Κηρύκειας (J. A. Hamilton, Byz. archit. and decoration, σ. 93 εἰκ. 29. Millingen, Byz. Churches in C/ple, London 1912, εἰκ. 73), Ὁσ. Μελετίου Κιθαιρώνας νάρθηξ τοῦ καθολικοῦ (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε', 1939-40, σ. 83), παραλῶριον Παναγίας (Ὁρλάνδος, ἔ.ά.τ. Ε' σ. 108 εἰκ. 54). Ναὸς Σεργίου καὶ Βάχου Κίττας Μάνης (Traquair, B.Sch. An. XV 1908-9 σ. 186), Ναὸς Βλαχογοραντίῃ Ἡλείου (Βερσάκης, ΠΑΕ 1914 σ. 245 εἰκ. 2).

⁵ Καθολικὸν Μ. Μεγάλου Σπηλαίου (Σωτηρίου, Α.Δ 1918 παρ. σ. 50 εἰκ. 5), Καθολ. Μ. Ἀγ. Τεσσαράκοντα Λακωνίας (ἀδημοσίευστον), Καθολ. Μ. Ἀγ. Τριάδος παρὰ τὸ Ἀστρὸς τοῦ 1653 (ἀδημοσίευστον).

Ἐπὶ τῶν δύο ἀνατολικῶν παρείων τοῦ ὀκταγωνικοῦ πρίσματος τοῦ κορμοῦ ἐχαράχθη κατὰ τὸν 18ον αἰ. μακρὰ ἐπιγραφή (εἰκ. 20), περὶ ἧς θὰ εἴπωμεν κατωτέρω.

Εἰκ. 9. Ὁ βόρειος ἐκ τῶν δύο ὀκταγωνικῶν κιόνων τοῦ κυρίως ναοῦ.

Τοὺς ὀκταγώνους κορμούς στέφει κοιλόκυρτον ἐκ περιστροφῆς, ἀκόσμητον κιονόκρανον (εἰκ. 9), καταλήγον ἄνω εἰς τετράγωνον ἄβακα, ὑπεράνω δὲ τούτου ἐτέθη μαρμάρινον ἐπίθημα ἐν σχήματι ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, τῆς ὁποίας ἡ μὲν ἄνω πλευρὰ μετρεῖ 0.595 μ., ἡ δὲ κάτω 0.46 μ. καὶ τὸ ὕψος 0,13 μ. Ἐπὶ τῶν τεσσάρων δὲ παρείων τοῦ ἐπιθήματος ἐχαράχθη ἡ κτητορικὴ τοῦ ναοῦ ἐπιγραφή (εἰκ. 19), περὶ τῆς ὁποίας θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω. Τὸ ὅλικόν ὕψος τοῦ κορμοῦ μετὰ τοῦ κιονοκράνου εἶναι 2.50 μ.

γ) Τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν. Τόσον ἡ ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸς τὸν νάρθηκα θύρα, ὅσον καὶ ἡ ἐσωτερικὴ φέρουσι κεκοσμημένα μαρμάρινα περίθυρα, τῶν ὁποίων ἡ ἄνω πλευρὰ στέφεται ὑπὸ λοξοτμήτου γείσου.

Καὶ τῆς μὲν ἐξωτερικῆς θύρας τὸ πλαίσιον ἔχει τὴν συνήθη κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς αἰῶνας τομὴν (εἰκ. 3,

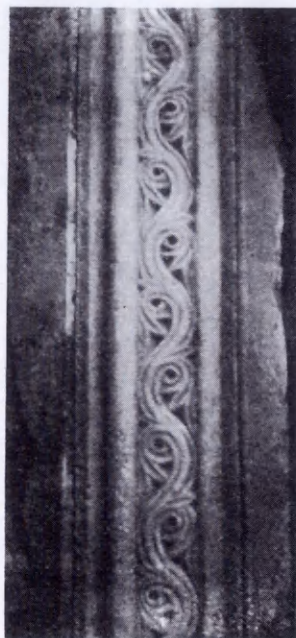
Εἰκ. 10. Ὑπέρθυρον τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ νάρθηκος (λεπτομέρεια).

κάτω) ἀποτελουμένην ἐξ ἐναλλὰξ εἰσεχόντων καὶ ἐξεχόντων κυματίων (βεργίων), ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μέσον κοσμεῖται διὰ δις ἀναδιπλουμένου κυματι-

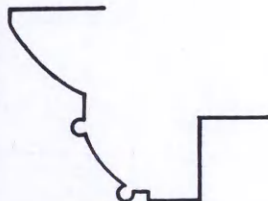
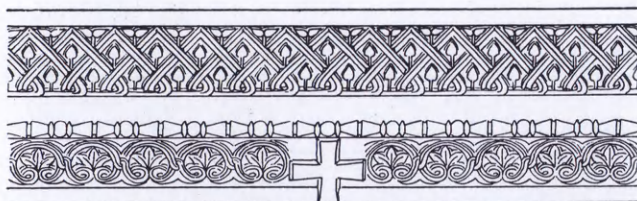
στοῦ βλαστοῦ ἐκ τριμεροῦς ταινίας (εἰκ. 11). Τὸ κόσμημα τοῦτο κατὰ τὴν ἄνω πλευρὰν τοῦ περιθύρου τροποποιεῖται ἐλαφρῶς, φέρει δ' ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ ἀνὰ ἓνα γρύπα¹ βαδίζοντα πρὸς τὰ ἔξω, ἐν τῷ μέσῳ δὲ κόσμημα χιαστόν (εἰκ. 3 καὶ 10). Τὸ ὑπεράνω γείσον κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἀνθεμίων βαινόντων ἐπὶ ἐλικοειδοῦς βάσεως, διακοπτομένων δὲ κατὰ τὸ μέσον ὑπὸ ζωηρῶς ἐξέργου, κατακεκλιμένου ζώου (εἰκ. 3 καὶ 10), ὅπερ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω ἵνα ξέση τὴν ράχιν του, κατὰ τὸ τόσον σύνηθες καὶ ἀγαπητὸν εἰς τὴν μέσσην βυζαντινὴν τέχνην θέμα.

Τῆς δὲ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἀγοῦσης θύρας, τὸ μὲν περίθυρον κοσμεῖται δι' ἐγγεγραμμένων ἐντὸς συμπλεκομένων τροχῶν ἀνθεμίων (εἰκ. 12) πλαισιουμένων ἄνω καὶ κάτω διὰ γλυπτοῦ ἀστραγάλου (εἰκ. 12) τὸ δὲ ὑπεράνω αὐτοῦ λοξότμητον γείσον διὰ τοῦ κάτωθεν (εἰκ. 12) εἰκονιζομένου συνθέτου σχεδίου ἐκ συμπλεκομένων τριγώνων, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ καταλαμβάνονται ὑπὸ ἀπλῶν (ἄνω) καὶ διπλῶν (κάτω) φυλλαρίων.

Ἰδιαίτερον λόγου ἀξία εἶναι ἡ ἐκτέλεσις τοῦ περιθύρου τῆς ἐξωτερικῆς θύρας μαρτυροῦσα μεγάλην πλαστικὴν εὐαισθησίαν τοῦ τε σχεδιάσαντος καὶ τοῦ ἐκτελέσαντος τὸ κυματιστὸν κόσμημα καὶ τοὺς ἐξέργους γρύπας.

Εἰκ. 11. Τὸ κόσμημα τοῦ περιθύρου τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσσαριᾶς.

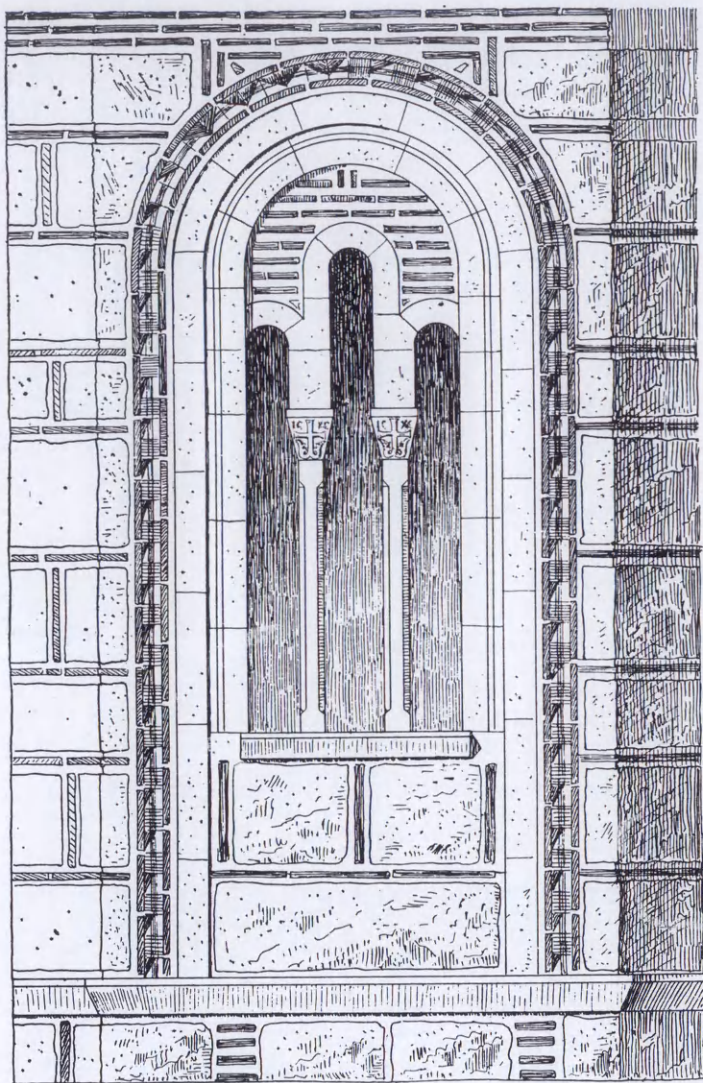

Εἰκ. 12. Τὸ κόσμημα τοῦ ὑπερθύρου καὶ ἡ τομὴ τῆς μεταξὺ νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ θύρας.

δ) Οἱ κιονίσκοι τῶν παραθύρων. Ἐκ τῶν ἑξ ἐν συνόλῳ παραθύ-

¹ Ὁ Πασχάλης (Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Περίοδος Β' τόμ. Α' [1924] σ. 8) ἐξέλαβε τὸν γρύπα τοῦτον ὡς πτερωτὸν ἵππον.

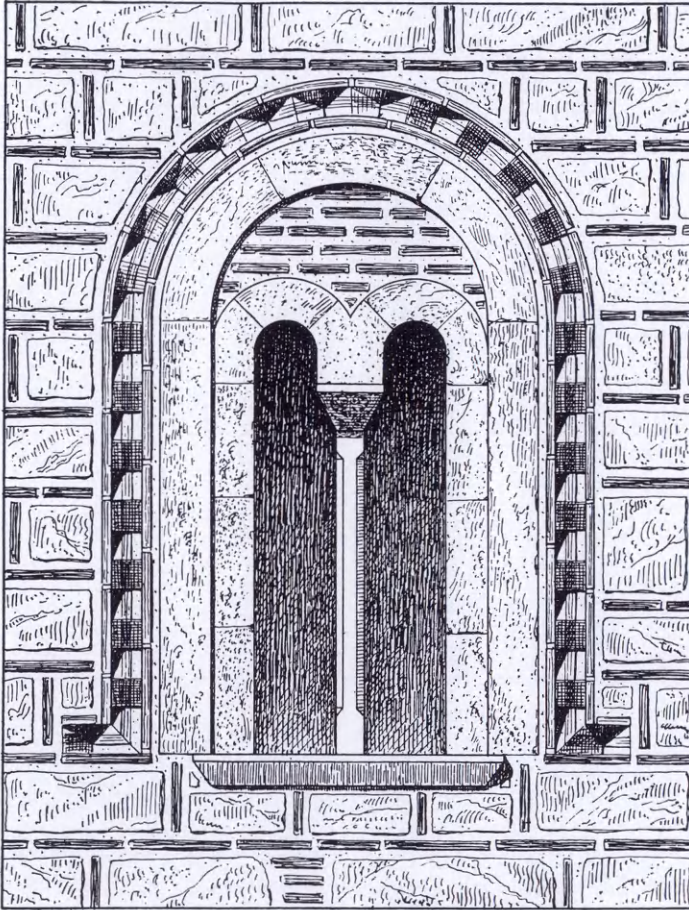
ρων, τὰ ὁποῖα ἔφερεν ἄλλοτε ὁ ναὸς—μὴ συνυπολογιζομένων τῶν ὀκτὼ μονολόβων τοῦ τρουλλοῦ—ἀνοικτὰ εἶναι σήμερον μόνον τέσσαρα, ἀλλὰ καὶ ἔκ

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

τούτων πάλιν ἓν, τὸ τρίλοβον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 13), παρεμορφώθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας φραχθέντων τῶν λοβῶν αὐτοῦ ἕως κάτω, ἀφαιρέντος μόνον ἀπλοῦ ὀρθογωνίου ἀνοίγματος ἐν τῷ μέσῳ, ὅπερ ἐκαλύφθη δι' ὀρι-

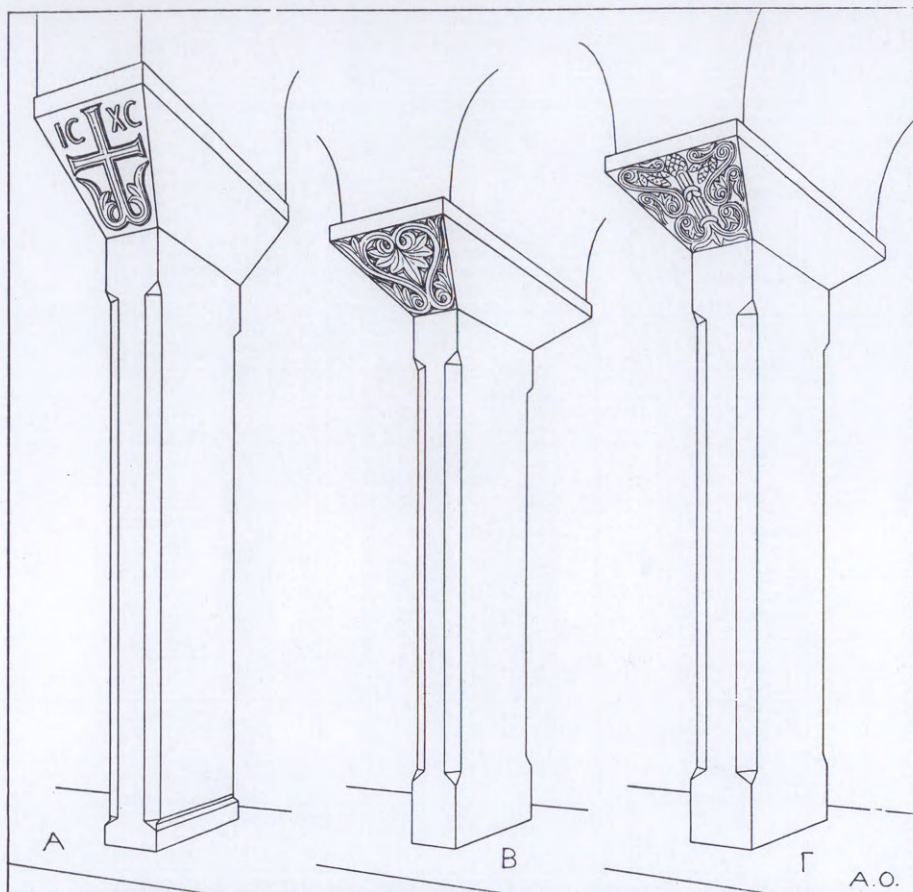
ζοντίας πλακός (εἰκ. 1). Ἐνθαῦτα καὶ τῶν ὑψηλὰ εἰς τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ ἀνοιγομένων διλόβων παραθύρων οἱ ἡμικυκλικοὶ λοβοὶ ἀντικατεστήθησαν ὁμοίως δι' ὀριζοντίων μαρμαρίνων πλακῶν, οὕτω δὲ μόνον

Εἰκ. 14. Τὸ ἀρτίως διατηρηθὲν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς προθέσεως παράθυρον τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαρίας.

ἀλώβητον παρέμεινε τὸ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς προθέσεως ἀνοιγόμενον δίλοβον παράθυρον (εἰκ. 14). Πάντων τῶν ἀνωτέρω τριλόβων καὶ διλόβων παραθύρων οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι εἶναι μαρμαρίνοι ἀποτελούμενοι α) ἀπὸ κορμὸν σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου, ἔχοντος τὰς κατακορυφούς

ἄκμᾱς αὐτοῦ λοξῶς ἀποτετμημένης¹ (εἰκ. 15) καὶ β) ἀπὸ κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα, τοῦ ὁποῖου ἡ πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσα στενὴ πλευρὰ κοσμεῖται διὰ ποικίλων ἀναγλύφων κοσμημάτων. Οὕτω τῶν μὲν δύο κιονίσκων τοῦ τρι-

Εἰκ. 15. Λεπτομέρειαι τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων:
Α ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, Β προθέσεως καὶ Γ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ.

λόβου παραθύρου τοῦ ἱεροῦ τὸ ἐπίθημα (εἰκ. 15, Α) φέρει ἀνάγλυφον λατινικὸν σταυρόν, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποῖου ἐκφύονται ἑλικοειδῶς ἀνερχόμενα φυλλώματα, ἐν ᾧ τὰ δύο ἄνω ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ διαμερίσματα πληροῦνται διὰ τῆς συντετμημένης ἐπιγραφῆς IC (= Ἰησοῦς) XC (= Χριστός)

¹ Ἡ λοξὴ ἀπότμησις τῆς ἄκμῃς διακόπτεται ὀλίγον πρὸ τῆς ἄνω καὶ τῆς κάτω ἑδρας τοῦ κορμοῦ, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται τετράγωνον κιονόκρανον, παραμεῖναν ἀκόσμητον, καὶ ἀνάλογος βάσις (εἰκ. 15 Α, Β, Γ).

(εἰκ. 15, Α). Τοῦ δὲ διλόβου παραθύρου τῆς προθέσεως (εἰκ. 15, Β) τὸ ἐπίθημα κοσμεῖται διὰ μεγάλου ἀντεστραμμένου ἀνθεμίου περιβαλλομένου ὑπὸ ἐλικοειδοῦς πλαισίου ἀναδιπλουμένου κατὰ τὰς κάτω γωνίας ἵνα σχηματίσῃ μικρὰ ἡμιανθέμια. Τέλος τὸ τοῦ παραθύρου τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἐπίθημα κιονίσκου κοσμεῖται δι' ἀξονικῆς φυτικῆς δέσμης καταληγούσης ἄνω εἰς κάλυκα καὶ δι' ἐκατέρωθεν αὐτῆς συστρεφομένων ἡμιανθεμίων (εἰκ. 15, Γ).

Εἰκ. 16. Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου ἀπὸ Β. Δ.

Τοῦ λόγου δὲ ὄντος περὶ παραθύρων προσθέτομεν α) ὅτι τὰ τόξα τῶν λοβῶν πάντων τῶν παραθύρων εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ πωρολίθου καὶ β) ὅτι αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι, αἵτινες περιβάλλουσι τοὺς τε λοβοὺς καὶ τὸ ὑπὲρ αὐτοὺς δι' ὀριζοντίων σειρῶν πλίνθων κοσμούμενον τύμπανον κατέρχονται μέχρι τῆς βάσεως τοῦ παραθύρου (εἰκ. 13 καὶ 14). Ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι, ὡς γνωστόν, χαρακτηριστικὰ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 12ου αἰῶνος.

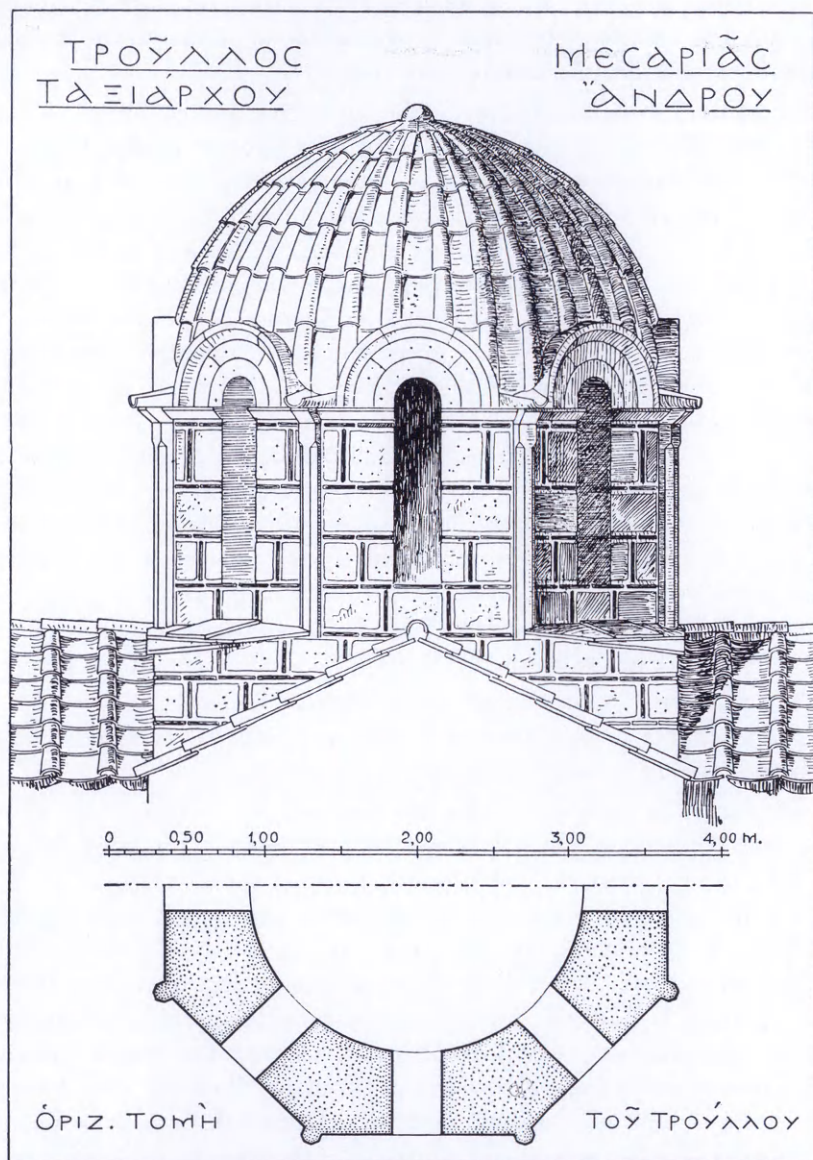
ε) Ὁ τροῦλλος (εἰκ. 1 καὶ 16). Ὁ ὀκτάγωνος, ἐκ τεσσάρων σειρῶν ἰσοδόμως ἐκτισμένων πωρολίθων τροῦλλος τοῦ ναοῦ φέρει εἰς ἐκάστην τῶν γωνιῶν αὐτοῦ ἀνὰ ἓνα ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἡμιεξαγώνου τομῆς κιονίσκον, τοῦ ὁποίου τὸ ἄνω μέρος διαμορφοῦται εἰς τετράγωνον, ἀκόσμητον κιονόκρανον, στεφόμενον διὰ λοξοτμήτου ἐπιθήματος ὕψους 0.105 μ. Ὅπως δὲ καὶ εἰς

τοὺς κιονίσκους τῶν παραθύρων, οὕτω καὶ ἐνταῦθα μόνον τὸ ἐπιθήμα φέρει ἀνάγλυφον κόσμημα καὶ μάλιστα διάφορον εἰς ἕκαστον κιονίσκον. Ἰσοῦψῶς πρὸς τὴν ἄνω ταινίαν τοῦ ἐπιθήματος τῶν κιονίσκων ἐτοποθετήθη ὀριζόντιος λοξόμητος μαρμαρίνη ζώνη, κατὰ τι χαμηλότερα τοῦ ἐπιθήματος (0.07 μ.) διήκουσα ὀριζοντίως ἀπὸ τοῦ ἐπιθήματος τοῦ κιονίσκου μέχρι τοῦ ἀνοίγματος τοῦ παραθύρου (εἰκ. 16 καὶ 17). Ἐπὶ τῆς γωνίας δὲ πάλιν ταύτης ἀκκουμβᾷ μαρμάρινον λοξόμητον ἡμικύκλιον, ἑξωτερικῆς διαμέτρου 1.07 μ.

Ἡ μετὰ μαρμαρίνων κιονίσκων κατὰ τὰς γωνίας μορφὴ τοῦ ἑξεταζομένου τρούλλου, ὥς καὶ τὰ ὑπὲρ τὰ ἀνοίγματα μαρμάρινα λοξόμητα τόξα ἐνθυμίζουσι ζωηρῶς ἀνάλογα ἄττικά¹ καὶ πελοποννησιακά² παραδείγματα νῶν τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος μὲ ταύτην τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τὰ ἄττικά καὶ τὰ πελοποννησιακά (πλὴν μιᾶς ἑξαιρέσεως, Ταξιαρχῶν Γλέζου Μάνης) τὰ ἡμικυκλικά τόξα γεφυρώνουν ὀργανικῶς τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα, συναντώμενα εὐθὺς ὑπὲρ τὰ ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων, εἰς τὴν Ἄνδρον τὰ τόξα αὐτὰ περιβάλλουν τὸ πώρινον τοξωτὸν ὑπέρθυρον τῶν ἀνοιγμάτων χωρὶς νὰ συναντῶνται ὑπεράνω τῶν κιονίσκων, ἄφ' οὗ ἀπέχον ἑξωτερικῶς ἀπ' ἀλλήλων κατὰ 0.38 μ. (εἰκ. 16). Ἐγίνε μὲν λοιπὸν εἰς τὴν Ἄνδρον μίμησις τῶν ἄττικῶν καὶ τῶν πελοποννησιακῶν τρούλλων, οὐχὶ ὅμως πλήρης, διότι, ὥς εἵπομεν, τὰ μαρμάρινα τόξα εἶναι ἀπλῶς τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἠδράζοντο αἱ ἄκραι κέραμοι τοῦ τρούλλου μὲ πλατεῖαν ὑδρορροήν ὑπὲρ τοὺς κιονίσκους, ὥς δεικνύει ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις (εἰκ. 17). Ἡ ἐν Ἄνδρῳ μίμησις ἄττικῶν τρούλλων ἐξηγεῖται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ αὐτῆς ὑπῆγετο κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα ὑπὸ τὴν μητροπολὶν τῶν Ἀθηνῶν (ὄρα ἀνωτέρω σ. 4 σημ. 2).

¹ Ἀθηνῶν: Ἀγ. Ἀπόστολοι Σολάκη, Ἀγ. Θεόδωροι, Καπνικαρέα, Παναγία Γοργοεπήκοος, Μεγάλη Παναγία, Ἀγ. Αἰκατερίνη, Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Ἀγ. Νικόλαος Ραγκαβᾶς, Μεταμόρφωσις. (Πάντων τούτων εἰκόνας βλέπε εἰς τὸ Εὐρετήριο τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος Τεῦχος Β' ὑπὸ Ἀ. Ξυγγουλόου) Ὁμορφῇ Ἐκκλησιά (Ὁρλάνδος, Ἡ ὁμορφῇ Ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921, εἰκ. 6 καὶ 7), Ἀττικῆς: Εἰσόδια Καλυβίων Κουβαρᾶ (Ὁρλάνδος, Ἀθηνᾶ τ. ΛΕ' [1923] σ. 178 εἰκ. 10).

² Κορινθίας: Περιοχῆς Σοφικοῦ: Ταξιαρχῆς (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' σ. 74 εἰκ. 23), Κοίμησις Θεοτόκου Στεῖρη (Ὁρλάνδος, ἑ.ἀ. σ. 83 εἰκ. 32), Ἀργολίδος: Ἀγ. Θεοδόσιος Παναρίτη (E. Stikas, Atti dell' VIII Congr. di Studi bizantini τ. II πίν. XC εἰκ. 6 καὶ XCI εἰκ. 7), Μεσσηνίας: Θουρίας (Le Bas-Reinach, Voyage archéologique 1888 πίν. 28), Μάνης: Ἀγ. Βαρβάρα Ἐρεμοῦ (Megaw, BSA XXXIII, πίν. 17a καὶ b), Ἀγ. Γεώργιος Κίττας (Traquair, BSA XV [1908/9] σ. 187 εἰκ. 3 καὶ πίν. XIV), Ταξιαρχῆς Καρούδας (Traquair, ἑ.ἀ. πίν. XII), Γλέζου (Megaw, ἑ.ἀ. πίν. 21a), Ἀγ. Νικόλαος Ὀχιᾶς (Megaw, ἑ.ἀ. πίν. 21b), Ἀγ. Ἰωάννης Κερίων (Megaw, ἑ.ἀ. πίν. 21d), Λακωνίας: Ἀγ. Βαρβάρα Σκούταρη, Γυθείου (ἀδημοσίευτος), Βεῖζᾶ-Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς (Coll. Chrét. des Hautes Études c 2595), Ἀγ. Νικόλαος Ἀχραγιάς Σελλασίας (ἀδημοσίευτος) κλπ.

Εἰξ. 17. Ἀναπαράστασις τοῦ τρούλλου τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

ς) Τὸ τέμπλον. Τὸ σήμερον ὑπάρχον μαρμάρινον, *baroque* ρυθμοῦ τέμπλον, ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν κατὰ τὸ 1775 γενομένην μεγάλην ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ἡ κατωτέρω δημοσιευομένη ἐπιγραφή. Τούτου ἕνεκα δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐνταῦθα¹.

Ἡ γραπτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ. Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοῦ ναοῦ ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε διὰ νωπογραφιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων σήμερον ἐλάχισται μόνον διεσώθησαν εἰς τινὰς θόλους καὶ αὗται δὲ πολὺ ἡλλοιωμέναι ἐκ τῶν ἀλάτων καὶ τῆς ὑγρασίας. Οὕτω εἰς τὸν ἀμέσως πρὸ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ κυλινδρικὸν θόλον εἰκονίζετο, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψις. Ἡ σύνθεσις αὕτη διηρεῖτο εἰς δύο ἡμιχόρια, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων εἰκονίζετο ὁ Χριστὸς ἐντὸς δόξης φερομένης ὑπὸ 4 ὀρμητικῶς, μὲ ὠραίαν ρυθμικὴν κίνησιν, πετῶντων ἀγγέλων. Καὶ εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμιχόριον εἰκονίζετο ἱσταμένη ἐν στάσει δεήσεως ἡ Παναγία, φέρουσα βαθυγάλαζον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν μαφόριον, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς Ἀπόστολοι, τῶν ὁποίων σώζονται μόνον τρεῖς ἔχοντες τὰς κεφαλὰς ἐστραμμένας πρὸς τὸν Χριστόν, χωριζόμενοι δ' ἀπ' ἀλλήλων διὰ ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένων δένδρων. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμιχορίου διεσώθησαν πέντε ἄλλοι Ἀπόστολοι καὶ τέλος εἰς τὸ πρὸς τὸν τροῦλλον ἄκρον τοῦ θόλου ἄγγελος, δεικνύων διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Χριστόν καὶ ἔχων τὴν μίαν τῶν πτερύγων γυρισμένην πρὸς τὰ ἄνω μὲ ἀρμονικὴν δυναμικὴν καμπύλην. Τέλος εἰς τὴν παρυφὴν τοῦ θόλου διεσώθη κόσμημα ἐξ ἐφαπτομένων κύκλων περιβαλλόντων ὀδοντωτὰ πολύγωνα.

Ὁ κάμπος τῆς παραστάσεως εἶναι σήμερον καστιανὸς (βῶλος) θὰ ἦτο ὅμως ἄλλοτε βαθυκύανος, καστιναὶ δ' ὡσαύτως σημειοῦνται καὶ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων καὶ τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν.

Εἰς καλυτέραν σχετικῶς κατάστασιν διατηροῦνται αἱ κοσμοῦσαι τὰς θολωτὰς ὀροφὰς (ἀσπίδας) τῶν δύο πλαγίων διαμερισμάτων τοῦ ἱεροῦ τοιχογραφίαι, ἐνθα τὸ μὲν φουρνικὸν τοῦ διακονικοῦ κοσμεῖ πελωρία προτομὴ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ, κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς τὴν ρομφαίαν. Αἱ πτέρυγές του καλύπτουν καὶ τὰ δύο ἐκ τῶν τεσσάρων λοφίων τοῦ φουρνικοῦ. Ἀντιστοίχως εἰς τὸ φουρνικὸν τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἡ Παναγία φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους τῆς τὸν Χριστόν ἐν μεταλλίῳ (τύπος Βλαχερνιτίσσης). Τέλος εἰς μὲν τὰ ἀνατολικά λοφία τοῦ φουρνικοῦ τούτου εἰκονίσθησαν οἱ γονεῖς τῆς Θεοτόκου, Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννα, εἰς δὲ τὰ δυτικὰ ἀγνοοῦμεν τί εἰκονίζετο, διότι καλύπτονται ὑπὸ ἀσβεστώματος.

Ἰχνη τοιχογραφιῶν διατηροῦνται ἐπίσης καὶ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου

¹ Περιγραφὴν τοῦ τέμπλου τούτου παρέσχεν ὁ Ἀντ. Μηλιαράκης (Ὑπομνήματα σ. 91) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Ἰακ. Δραγάτσης (Παρνασσὸς Ε' [1881] σ. 788) καὶ ὁ Δ. Πασχάλης (Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Περίοδ. Β' τ. Α' [1924] σ. 6).

τοῦ ΒΔ διαμερίσματος τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅστις διαιρεῖται εἰς δύο ἡμιχόρια, εἰς τὰ ὁποῖα μαντεύονται μᾶλλον ἢ διακρίνονται σειραὶ ἁγίων.

Ἑχητικὰ ἀγγεῖα. Εἰς τὴν βάσιν τῶν λοφίων τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, ἀποπεσόντος τοῦ κονιάματος τῶν τοιχογραφιῶν, εἶναι ὁρατὰ τὰ στόμια ἐντειχισμένων ἤχητικῶν ἀγγείων. Ταῦτα ἐχρησίμευον ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἀπορρό-

Εἰκ. 18. Τὸ ὑπὲρ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ μεταγενέστερον κωδωνοστάσιον καὶ αἱ κάτωθεν αὐτοῦ γενόμεναι ἀλλοιώσεις δι' ἐμφράξεως τοῦ βυζαντινοῦ διλόβου παραθύρου καὶ ἐντειχίσεως πλακῶς οἰκοσήμευ.

φησιν τῶν προσπιπτόντων ἤχητικῶν κυμάτων, ἵνα μὴ προεκτείνωνται καὶ εἰς τὸν τρούλλον, ἀφ' ἐτέρου δὲ πρὸς ἐλάφρυνσιν τοῦ βάρους τῶν γωνιῶν τῆς τετραγώνου βάσεως τοῦ τρούλλου. Τοιαῦτα ἀγγεῖα συναντῶνται καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς¹.

Τὸ κωδωνοστάσιον. Ὑπεράνω τοῦ αἰετώματος τῆς μέσης καμάρας τοῦ νάρθηκος κατεσκευάσθη, ἀναμφιβόλως ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὀγκῶδες κωδωνοστάσιον ἐκ τοιχοποιίας (εἰκ. 18), ἀποτελούμενον ἐκ κλιμακωτῆς βάσεως καὶ

¹ Πβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Α' (1935) σ. 138 (Ἁγ. Βασίλειος Ἀπιδιάς). Traquair, BSA XV (1908-9) σ. 180 (Γαρδενίσα Μάνης). A. Brykczynski, Vases acoustiques à Vioslaven (Πολωνίας), Revue de l'Art chrétien 1898. 130 καὶ γενικῶς: P. Thielcher, Die Schlaggefäße der griechischen Tragödie und der christlichen Kirche (Akustische Zeitschr. τοῦ 1938).

μονολόβου ὑπὲρ αὐτὴν ἀνοίγματος, καταλήγοντος εἰς τριγωνικὸν ἀέτωμα. Δὲν εἶναι ἀπίθανον καὶ ἡ προσθήκη αὕτη νὰ ἐξετελέσθη κατὰ τὴν γενομένην τὸ 1775 μεγάλην ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ, περὶ ἧς ὁμιλεῖ ἡ κατωτέρω (σ. 33) δημοσιευομένη ἐπιγραφή.

Αἱ ἐπιγραφαί. 1. Σπουδαιοτάτη καὶ ἄμα ἀρχαιοτάτη ἐκ τῶν ἐν τῷ ναῷ ἐπιγραφῶν εἶναι ἡ κεχαραγμένη ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος τοῦ βορείου κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ. Αὕτη ἀρχομένη ἀπὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἐπιθήματος συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων τριῶν εἰς δύο στοίχους, ἀναφέρεται δὲ εἰς τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ, τῆς ὁποίας παρέχει ἐν τέλει καὶ τὴν χρονολογίαν. Ἐδημοσιεύθη παλαιότερον μὲν ἀλλ' ἑλλιπῶς ὑπὸ τοῦ Ἰ. Α. Μηλιαράκη¹ καὶ τοῦ Ἰ. Α. Κ. Δραγάση², ἀργότερον δὲ καὶ πληρέστερον ὑπὸ τοῦ Δ. Πασχάλη³, οὐχὶ ἄνευ λαθῶν⁴. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 19 παρέχει φωτογραφικὸν ἀπεικασμα ἐκ ληφθέντος ἐκτύπου. Ἰδοὺ πῶς ἔχει ἡ σχετικὴ μεταγραφὴ αὐτῆς:

† Ὁ πάνσεπτος ναὸς οὗτος ὁ τοῦ | μεγάλου ταξιάρχου Μιχαὴλ ἀνοικοδομήθ(η) ἐπὶ βασιλείᾳ κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, Πατριάρχου κυροῦ Λουκά, κτητόρων δὲ | συνεύων Κωνσταντίνου | καὶ Ἡρόνης οὗ κληῖς ἐστὴν ἐπονήμω|ς Μοναστηριώτου καὶ τῆς Πρασῆν(η)ς | μνην Μαρ(ί)ω ιν(δικτιῶνος) 5' ἔτ(ους) 5ΧΞ5' †

Ὁ Δ. Πασχάλης (ἔ.ἀ.) μετὰ τὸ ἐν τέλει μνην Μαρ(ί)ω ἀναγινώσκει ἐν σωτηρίῳ ἔτει χωρὶς οὐδαμοῦ τοῦ λίθου νὰ ὑπάρχῃ ἡ λέξις σωτηρίω, οὔτε δὲ καὶ ἡ δύνατο νὰ ὑπάρχῃ, ἂφ' οὗ ἡ χρονολογία δίδεται ἀπὸ κτίσεως κόσμου.

Ἡ ἐπιγραφή διδάσκει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ μεγάλου Ταξιάρχου Μιχαὴλ ἐκίσθη ἐπὶ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ (1143 - 1188) καὶ συγκεκριμένως κατὰ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6666 ἀπὸ δὲ Χριστοῦ γεννήσεως 1158, ὅπερ πράγματι συμπίπτει πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφερομένην ἡν Ἰνδικτιῶνα⁵. Μνημονεύεται δ' ὡς πατριαρχῶν κατὰ τὴν κτίσιν ὁ Λουκάς, ὅστις εἶναι ὁ ἐπιλεγόμενος Χρυσοβέργης, ἀνελθὼν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῷ 1156⁶. Κτήτορες τοῦ ναοῦ ὑπῆρξαν, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, ὁ Κωνσταντῖνος Μοναστηριώτης καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Εἰρήνη ἢ Πρασῆνη ἥτοι τὸ γένος Πρασίνου.

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Μοναστηριώτης ἀπαντᾷ συχνάκις καὶ δὴ καὶ περὶ αὐτὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. Οὕτω εἰς Λέων Μοναστηριώτης ὑπῆρξε τῷ 1166

¹ Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων - Ἄνδρος - Κέως, ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 91.

² Ἄνδρου ἀρχαιολογήματα ἐν περ. Παρνασσὸς τ. Ε' (1881) σ. 789.

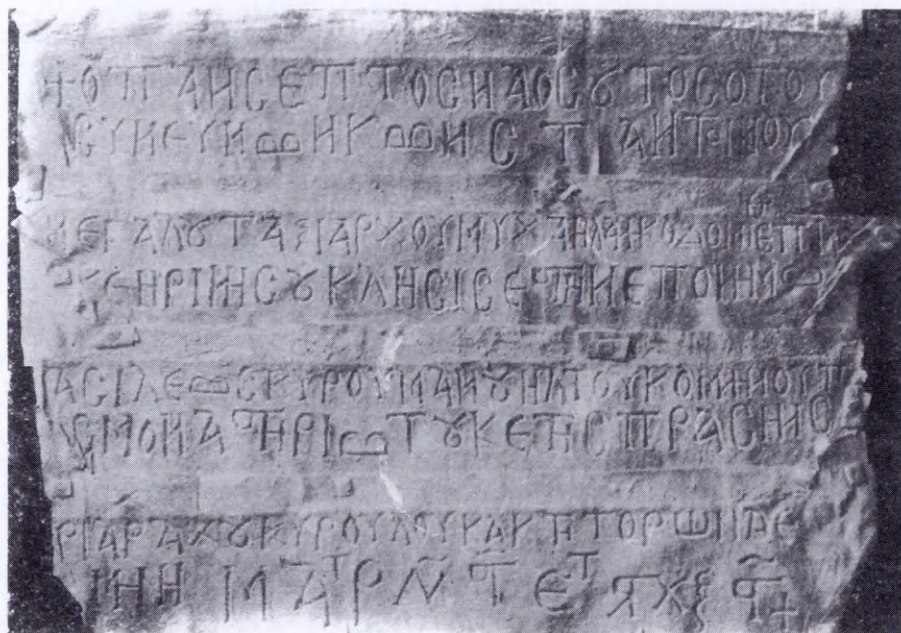
³ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Περίοδ. Β' τόμ. Α' (1924) σ. 8 - 9.

⁴ Π.χ. πάνσεπτος ἀντὶ πάνσεπτος κ.ἀ.

⁵ Βλ. H. Lietzmann, Zeitrechnung (Berlin-Leipzig 1934) σ. 47 (Samml. Götschen 1085).

⁶ Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, 1884 σ. 350 - 5.

κριτῆς τοῦ βήλου καὶ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου¹, δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον νὰ εἶναι συγγενὴς πρὸς τὸν τῆς Ἁνδρου. Ἄλλος Μοναστηριώτης, ὀνόματι Ἰωάννης, ὑπῆρξεν ἀναγνώστης καὶ νομικὸς τῆς ἀγιοτάτης μητροπόλεως Βουθρωτοῦ, κατήγετο δ' ἐκ τοῦ χωρίου Παύλου. Οὗτος ἔγραψε τὸ ὑπ' ἀριθμ. 1 ἐπὶ περ-
γαμνῆς Εὐαγγέλιον τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μ. Ξενοφῶντος, τοῦ ἔτους 1181². Τρίτος Μοναστηριώτης, ὀνόματι Θεόδωρος, ἀναγνώστης καὶ οὗτος, ὑπῆρξεν

Εἰκ. 19. Φωτογραφία ἐκτύπου τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς
τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριάς.

ἀντιγραφεὺς τοῦ ὑπ' ἀρ. 312 ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος τοῦ 1201, περιλαμβάνοντος τὸ τυπικὸν τῆς ἐν Ἰορδάνῃ μονῆς τοῦ Προδρόμου³. Πολὺ ἀργότερον, τὸ 1806, εἰς Κωνσταντῖνος Μοναστηριώτης δανεῖζεται ἀπὸ τὸν Μουσταφᾶ μπουλούμπαση Μέτζη γρόσια τριακόσια σαράντα⁴. Γνωστὸς τέλος εἶναι καὶ

¹ Νικήτας Χωνιάτης 344 14 (Βόννης) A. Mai, Scriptorum veterum τ. IV σ. 39-53. Μ. Γεδεών, Ὁ Ἀθῶς σ. 101— Miklosich-Müller, Acta et diplomata 1 σ. 278.

² Lambros, Catalogue of the greek manuscripts of Mount Athos τ. 1 (Cambridge, 1895) ἀριθμ. 703 σ. 60.

³ Vogel-Gardthausen, Die griechischen Schreiber κλπ. σ. 139.

⁴ Δελτ. Ἰστ. Ἑθν. Ἑτ. τ. 8 σ. 572.

ὁ συγγραφεὺς ἡμερολογίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως Πάνος Μοναστηριώτης¹. Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ σήμερον ἔτι πολλοὶ οἰκογένηται φέρουσι τὸ ἐπίθετον Μοναστηριώτης.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν σύζυγον τοῦ κτήτορος Εἰρήνην, ἣτις ὀνομάζεται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ *Πρασῆνη* δηλ. τὸ γένος Πρασίνου, καὶ ταύτης τὸ ὄνομα συναντῶμεν κατὰ τε τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας.

Οὕτω εἰς Κωνσταντῖνος Πράσιнос ὑπῆρξεν οἰκεῖος τῷ αὐτοκράτορι²... Ἄλλος Πράσιнос φέρεται *καλλωπίσας τὰ κατ' ἥχον κρατήματα Ἰωάννου τοῦ Κλαδᾶ*³. Κατὰ τὸ ἔτος 1596: *Λουίζης ὁ ἐξ Ἀθηνῶν ὁ τοῦ Πρασίνου ἀντέγραψε τὸν ὑπ' ἀριθμ. 534 [Ε 72] Ἀθων. κώδικα τῆς Λαύρας*⁴. Τῷ 1769, 1793 καὶ 1797 ἀναφέρεται ὁ ἀναγνώστης Ἡλίας Πράσιнос ἐν Ἀμοργῷ⁵. Τέλος εἰς Ἰωάννης Πράσιнос ἀναγράφεται ὡς συνδρομητὴς τῆς Γεωγραφίας τοῦ Διονυσίου Πύργου ἐκδοθείσης τῷ 1818 (σ. 336).

Πάντως τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Πράσιнос οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν μερίδα τῶν Πρασίνων τοῦ Ἱπποδρόμου, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Πασχάλης⁶.

2. Ἐπὶ τοῦ νοτίου ὀκταγωνικοῦ κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει κεχαραγμένη, σύγχρονος πιθανώτατα—ὡς ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῶν γραμμάτων εἰκάζω—πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 1, ἐπιγραφὴν⁷ λίαν ὁμως ἀποτετριμμένη. Ταύτης μόνον αἱ τρεῖς πρῶται σειραὶ ἀναγινώσκονται εὐκρινῶς, ἐκ δὲ τῶν ὑπολοίπων ἐπὶ μόνον τὰ ἀρχικὰ καὶ τὰ τελικὰ γράμματα. Ἰδοὺ πῶς ἔχει ἡ μεταγραφὴ αὐτῆς:

†	Τὸν	σὸν			
	οἰ	κέτην			
	Μιχαήλ	.	.	.	προ
	τος	.	.	.	πα
	κ	.	.	.	ς
	τ	.	.	.	τιω

¹ Τὸ ἡμερολόγιον τοῦτο περιέχεται εἰς τὰ ἐπιμελεῖα Ἰω. Βλαχογιάννη ἐκδοθέντα Ἀρχεῖα τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (τ. Α' μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1901). Βλέπε καὶ Ἀμάριου, Ν. Ἑλληνομν. τ. 5 σ. 358.

² Miklosich - Müller, Acta et diplomata τ. 1 σ. 231.

³ Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Μαυρογένειος Βιβλιοθήκη τ. 1 σ. 28.

⁴ Vogel - Gardthausen, ἔ.δ. Σπυρίδωνος Λαυριώτου - Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Κατάλογος Κωδ. Μ. Λαύρας, Paris 1925, Παράρτ. Β' σ. 460.

⁵ Δελτ. Ἰστ. Ἑθν. Ἑτ. τ. 1 σ. 632, 633, 634.

⁶ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Περ. Β' τ. Α' (1924) σ. 11.

⁷ Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἰακ. Δραγάτη ἐν Παρισσοῦ τ. Ε' 1881 σ. 788, ἀργότερον δὲ ὑπὸ τοῦ Δ. Πασχάλη ἐν Δελτ. Χριστ. Ἑτ. Ἑλλ. Περ. Β' τόμ. Α (1924) σ. 13 καὶ ἐν Ε. Ε. Β. Σπ. τ. Δ (1927) σ. 51.

.	π
ου	τ
εν	η
ς	ς

Πρόκειται βεβαίως περί επικλήσεως πιστοῦ τινος πρὸς τὸν τιμώμενον ἐν τῷ ναῷ ἀρχάγγελον Μιχαήλ.

Ἡ ἐν στ. 2 γραφὴ *οἰκέτης* ἀντὶ τοῦ ἱκέτης εὔρηται συχνάκις εἰς βυζαντινάς ἐπιγραφάς¹.

3. Τρίτη, βυζαντινῶν χρόνων, ἐπιγραφὴ ἦτο ποτὲ χαραγμένη ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας μαρμαρίνου σταυροῦ τῆς Ἀγ. Τραπέζης, ὅστις σήμερον δὲν εὑρίσκεται εἰς τὸν ναόν. Ἐδημοσιεύθη κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τοῦ Ἰακ. Δραγάτση² ἀργότερον δέ, ἄνευ σχολίων καὶ μετ' ἀκαλαισθήτου μιμήσεως τῶν γραμμάτων καὶ ὑπὸ Δ. Πασχάλη³. Ἴδου πῶς εἶχε τὸ κείμενον αὐτῆς κατὰ Πασχάλην:

*Δανιὴλ τοῦ Σγουρισμένου καὶ Κοσμᾶ τοῦ Πικροῦ
καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὐχεσθε διὰ τ(όν) κτίτορα
Ὁ Θε(ε)ς σώσει αὐτ(όν). Μινὶ Μαρτῆω
Ἐτ(ους) ζεχς' βασιλέβοντος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ.*

Τὸ ἐπίθετον Σγουρισμένος ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον ἐνταῦθα, εἶναι δὲ βεβαίως συγγενὲς πρὸς τὸ σύνηθες οἰκογενειακὸν ὄνομα Σγουρός⁴, ὡς καὶ πρὸς τὸ Σγουρόπουλος καὶ τὸ Σγουρομάλλης⁵. Τῆς αὐτῆς προελεύσεως θὰ εἶναι πιθανώτατα καὶ τὸ Σγουράνος. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ Πικρὺς τοῦτο εὔρηται ἀναγραμματισμένον (=Πρικύς) ὡς ἐπώνυμον κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἐν Κρήτῃ⁶. Ἐπίσης ὑπὸ τὴν μορφήν Πικρὸς τὸ εὑρίσκομεν, ἐν Κρήτῃ ὡσαύτως, ὡς

¹ Οὕτω π.χ. εἰς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τῶν Ἀγ. Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν (Α. Ξυγγόπουλος, Εὔρετ. μεσ. μν. Ἑλλ. τευχ. Β' σ. 73).

² Παρνασσός τ. Ε' 1881 σ. 789.

³ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Περ. Β' τ. Α' (1924) σ. 13 καὶ ἐν Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. τ. Δ' (1927) σ. 50.

⁴ Περί τῆς λέξεως Σγουρός καὶ τῶν συγγενῶν βλ. Δ. Ἰ. Γεωργακᾶν ἐν Ἀθηνᾶ τ. 47 (1937) σ. 37-52.

⁵ Σγουρομάλλης Γεώργιος, Ν. Ἑλλ. Δ' 184. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata τ. 3 σ. 290 βλ. καὶ τ. 1 σ. 53: Σγουρομάλλης Θεόδωρος. Miklosich-Müller, ἔ.ἀ. τ. 1 σ. 53. Λάμπρος Ν. Ἑλλ. Δ', 183. Σγουρομάλλης Ματθαῖος Παλαιολόγος, βιβλιογράφος Ν. Ἑλλην. Δ', 183 καὶ ΙΑ', 274. Σγουρομάλλης Παλαιολόγος Χατζής, Ν. Ἑλλην. Η', 360. Σγουρομάλλης Παῦλος, Ν. Ἑλλην. Δ' 184.

⁶ Le grand, Bibliographie Hellénique du XVII s. τ. 3 (1895) σ. 362 σημ. 3.

ἐπώνυμον τοῦ συγγραφέως πονήματος περὶ Κρητικοῦ πολέμου ἐκδοθέντος ὑπὸ Κ. Σάθα¹.

4. Ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου τῆς νοτίας θύρας τοῦ ναοῦ, ἦτις, ὡς ἀνωτέρω (σ. 11) εἶπομεν, ἠνοίχθη πολὺ ἀργότερον, ἐχαρίχθη διὰ κλασσικίζόντων κεφαλαίων γραμμάτων ἢ ἐξῆς ἐπιγραφή²:

*Ἀφιερῶθῃ παρὰ Φραντζέσκου ποιτὲ Γάσπαρι
Ντελαγραμάτικα ἡ θύρα αὕτη δι' ἐξόδων αὐτοῦ 1772.*

Ἡ παλαιὰ ἱερατικὴ οἰκογένεια Ντελλαγραμμάτικα ἀναφέρεται ἐπανειλημένως ὡς δαπανήσασα δι' ἐκτέλεσιν καλλιτεχνικῶν καὶ ἄλλων ἔργων εἰς ἐκκλησίας τῆς Ἀνδρου. Οὕτω π.χ. ἐπιγραφή ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς τῆς παρὰ τὸ Γαῦριον μονῆς τῆς Ἀγίας³ μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖν τοῦ 16ου αἰῶνος ἡ μονὴ Ζωοδόχος Πηγὴ ἀνεκαινίσθη συνδρομῇ καὶ δαπάνῃ Μακαρίου μοναχοῦ τοῦ κατὰ κόσμον Δελλαγραμμάτικα Δομένεγον. Ὁμοίως ἄλλη ἐπιγραφή⁴, ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ μονυδρίου τοῦ Ἀλιντοῦ, λέγει ὅτι τὸ 1705 Ὁκτωβρίου 20 διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδων τοῦ πανοσιωτῆτου παπᾶ κὺρ Νεοφύτου Δελαγραμμάτικα ἐξωγραφίσθη τὸ τέμπλον τοῦ μονυδρίου.

Χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν οἰκογένειαν Ντελαγραμμάτικα, ὡς καὶ διὰ πολλὰς ἄλλας τῶν Κυκλάδων, εἶναι τὰ φραγκικὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα τῶν πλείστων μελῶν τῆς (Δομένεγος = Domenico, Φραντζέσκος, Γάσπαρις) ὡς καὶ αὐτὸ τὸ οἰκογενειακὸν Ντελλαγραμμάτικα. Πολλὰ τοιαῦτα ὀνόματα ἀκούονται μετ' ἐπιμονῆς μέχρι τῆς σήμερον εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, προέρχονται δὲ πάντως ἐξ ἀπογόνων τῶν Βενετῶν ἐκείνων ἐπιχειρηματιῶν, τῶν διασπαρέντων εἰς τὰς Κυκλάδας μετὰ τὴν τετάρτην σταυροφορίαν, ὅτε ὁ Μᾶρκος Σανοῦδος ἴδρυσεν τὸ μακρόβιον δουκάτον τοῦ Αἰγαίου, τὸ διαρκέσαν χρόνον μακρότερον πάντων τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ λατινικῶν δημιουργημάτων⁵.

5. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου ὀκταγωνικοῦ κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι χαραγμένη ἢ ἐξῆς μακρὰ ἐπιγραφή⁶ (ὑψ. γραμμ. 0.04 -

¹ Ἑλληνικὰ ἀνέκδοτα τ. Β', Ἀθήνησι 1867. Ὑπὸ τοῦ Σάθα φέρεται ὡς Σκληρός, ἐν ᾧ τὸ ὄρθον εἶναι Πικρός· βλ. Legend, ἔ.δ. τ. 3 (1895) σ. 362 σημ. 3.

² Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δ. Πασχάλη ἐν Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. Περ. Β' τόμ. Α' (1924) σ. 8 καὶ ἐν Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Δ' (1927) σ. 72.

³ Πασχάλης, Ε. Ε. Β. Σ Δ' (1927) σ. 58.

⁴ Πασχάλης, ἔ.δ. σ. 87.

⁵ Πρβ. W. Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου 1909 - 1910) καὶ Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον, Ἀθῆναι 1930, σ. 19.

⁶ Ἐδημοσιεύθη ἄνευ σχολίων ὑπὸ Α. Μηλιαράκη (Περιγραφ. ὑπομν. σ. 91) καὶ Δ. Πασχάλη μετ' ἀπειροκάλου «πανομοιοτύπου» ἐν Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Περ. Β' τ. Α' (1924) σ. 11 - 12 καὶ ἐν Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Δ' (1927) σ. 67 - 68.

0.045 μ.), ἣς παρέχω πανομοιότυπον (εἰκ. 20). Ἴδου πῶς ἔχει ἡ μεταγραφή αὐτῆς :

†ΑΝΕΚΕΝΗΣΘΗ	Ἀνεκηνέσθη
ΟΘΕΙΟΘΥΤΟCΗΑ	ὁ θεῖος οὗτος να
ΟC·ΔΙ·Α CΩΔΡΟ	ὁς διὰ συνδρο
ΜΗC·ΕΠ·ΑΝΟCΙΩ	μῆς τοῦ πανοσιω
ΤΑΤΟΠ·ΗΘΜΕΛΟ	τάτου προηγουμένου
ΓΡ·Γ·ΡΘΠΙΚΛΙ·Α	Γρηγορίου τουπίκλι Ἀ
ΘΑΝΑCΙCΙC·ΕCΩΚΑΙ	θανασίου ἔσω και
ΕΞΟ·ΙΔΙC·Β·Θ	ἔξο ιδίας του βοηθ
ΕΙΔC·ΚΑΙ·ΞΑΔΕΛΦ	είας και τοῦ ἀδελφ
ΘΑΝ·ΘΝ·ΚΟΛΑΘΚΑΙ	οὔ αὐτοῦ Νικολάου και
ΠΥΠΟΤΕ ΓΩ·Υ·ΛΒ	τῆς ποτε γυνῆς αὐτοῦ
ΜΟ·Χ·ΣΥ·ΚΑΙ·Ε·ΡΩ	Μοσχούς και ἐτέρων
Χ·Ρ·ΚΩ·ΝΙCΤΙΝΟΥ	Χείρ. Κωνσταντίνου
Κ·C·ΡΙ·Ω·Η·Ε·Η·Π·Ο·ΧΥ	Καισαριώτη Ἐτη ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ
1775 ΜΡΤΙCΙΟ	1775 Μ(α)ρτίου 10.

Εἰκ. 20. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου κίονος ἐπιγραφή τῆς ἀνακαίνισως τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἐπιγραφή πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι τὸ 1775 ἔγινεν ἀνακαίνισις τοῦ ναοῦ ἔσω και ἔξω. Καὶ ἡ μὲν ἔσωτερικὴ θὰ ἀναφέρεται πιθανώτατα εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ μαρμαρίνου, ρυθμοῦ *baroque*, τέμπλον, ὡς και εἰς τὴν ἐντεῖχισιν μαρμαρίνου οἰκοσήμεν ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, χάριν τῆς ὁποίας θὰ ἐφράχθη και τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς προσόψεως. Ἡ ἀνακαίνισις ἐγένετο δαπάναις τοῦ προηγουμένου Γρηγορίου τουπίκλι Ἀθανασίου, τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Νικολάου, τῆς συζύγου αὐτοῦ Μοσχούς και ἄλλων. Ἐξετελέσθη δὲ διὰ χειρὸς Κωνσταντίνου Καισαριώτη. Ὁ τελευταῖος οὗτος θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ γλύπτης, ὅστις ἐφιλοτέχνησε τὸ νεώτερον μαρμάρινον τέμπλον, τὸ ἀντικαταστήσαν τὸ μαρμάρινον ὡσαύτως βυζαντινόν. Θὰ εἶναι δ' οὗτος βεβαίως συγγενής, ἂν μὴ ἀδελφός, τοῦ λιθοδόου Προκοπίου μοναχοῦ και κανδηλάπτου εἶτα δὲ και σκευοφύλακος τοῦ ναοῦ Ἀγ. Αἰκατερίνης τῆς Μ. τοῦ Σινᾶ, ὅστις, ὡς ἀναφέρεται εἰς ἐπιγραφὰς τῆς αὐτῆς μονῆς τῶν ἐτῶν 1779 και 1784¹, ἐλάξευσε τὸν ἄμβωνα τοῦ ναοῦ και κατέστρωσε διὰ μαρμάρων τὴν τράπεζαν τῆς Μονῆς². Κατήγοντο δὲ ὁ τε Κωνσταντῖνος και ὁ Προκόπιος ἐκ *Καισαρείας*

¹ Κ. Ἀμάντου, Συναῖτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι 1928, σ. 60 και 61.

² Ἡ περὶ τῆς στρώσεως τῆς τραπέζης ἐπιγραφή ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ο. Tafrali ἐν *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, σ. 65 και ὑπὸ Κ. Ἀμάντου, ἔ.δ. σ. 61.

(ἄγνωστον ἂν τῆς Παλαιστινιακῆς ἢ τῆς Καππαδοκικῆς) ὅθεν καὶ τὸ ἐπώνυμον αὐτῶν Καισαριώτης, δηλοῦν τὴν καταγωγὴν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν πρωτοστατήσαντα εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ προηγούμενον Γρηγόριον, οὗτος ἀναφέρεται εἰς σημείωμα χαρτῶου κώδικος τοῦ 1689¹, τὸν ὁποῖον ὁ Γρηγόριος ἀπέκτησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅτε ἐφημέρευεν ἐκεῖ τὸ 1764 εἰς τὸν ἐν Γαλατᾷ ναὸν Παναγίας τῆς Καφατιανῆς, ἐκόμισε δ' ἔπειτα μεθ' ἑαυτοῦ εἰς Ἀνδρον καὶ ἀφιέρωσεν εἰς τὴν Μ. τῆς Παναχράντου, εἰς τὴν ἡγουμενείαν τῆς ὁποίας ἐκλήθη πιθανῶς τῷ 1765.

Μνεῖα τοῦ αὐτοῦ προηγουμένου Γρηγορίου γίνεται καὶ ἐν μουσικῷ κώδικι τῆς παρὰ τὸ Γαύριον μονῆς τῆς Ἀγίας. Εἰς τὸ πρῶτον φύλλον τοῦ κώδικος τούτου εὗρηται τὸ ἐξῆς σημείωμα²: καὶ τότε σὺν τοῖς ἄλλοις ἐκ τοῦ προηγουμένου Γρηγορίου τουπίκλη Ἀθανασίου καὶ κατωτέρω νῦν δὲ ἀφιέρωσα αὐτὴν εἰς τὴν μονὴν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τῆς ἐπιλεγομένης Ἀγίας... αὐψπγ^ω (=1783). Ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου σημειώματος συνάγεται, ὥς λέγει ὁ Δ. Πασχάλης³, ὅτι «μονὴ τῆς μετανοίας τοῦ Γρηγορίου Ἀθανασίου ἦτο ἡ τῆς Ἀγίας, τῆς ὁποίας οὗτος διετέλεσε καὶ ἡγούμενος». Τέλος ὁ προηγούμενος Γρηγόριος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰς ἐξῆς δύο ἄλλας ἐπιγραφάς: μίαν ἐπὶ φορητῆς εἰκόνης τοῦ Παντοκράτορος τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξίαρχου, ἣν ἀφιέρωσεν ὁ ἴδιος καὶ ἐτέραν ἀφιερωτικὴν καὶ πάλιν τοῦ ἰδίου ἐπὶ εἰκόνης τῆς Σταυρώσεως, διαστάσεων 0.38 × 0.47, τὴν ὁποίαν ἐκληρονόμησεν ὁ Δ. Πασχάλης παρὰ τῆς μητρὸς του, οὔσης ἐκ τῆς ἐν Μεσαριᾷ οἰκογενείας Ἀθανασίου⁴. Ἰδοὺ πῶς ἔχουσι τὰ κείμενα τῶν 2 ἀνωτέρω ἀφιερώσεων:

α) Τῆς ἐπὶ τῆς εἰκόνης τοῦ Παντοκράτορος. Μνήσθητι Χ(ριστ)έ...
 δούλου σου ἐλαχίστου πρώην ἡγουμέν|ου τε τοῦ Γρηγορίου οὗ καὶ τὸ ἐπὶ κλιν|
 Ἀθανασίου καὶ λύτρωσόν με πυρὸς| τοῦ αἰωνίου, ὅπως τύχω...| οὐρανίου

αψηγ' (=1793)

β) Τῆς ἐπὶ τῆς εἰκόνης τῆς Σταυρώσεως:

Ἰησοῦ Χ(ριστ)ὲ Θεὲ καὶ Κύριέ μου μνήσθητι καμοῦ δούλου σου ἀναξίου
 οὗ καὶ τὸ ἐπὶ κλιν Ἀθανασίου λύτρωσόν με δὲ πυρὸς τοῦ αἰωνίου κύριε Θεὲ
 Χριστέ καὶ Ἰησοῦ μου.

¹ Περί τοῦ κώδικος τούτου (ἐφ' οὗ ἐγράφη ἐν σ. 371 τὸ σημείωμα τοῦ Γρηγορίου), μὴ συμπεριλαμβανομένου εἰς τὸν σχετικὸν κατάλογον τοῦ Σπ. Λάμπρου, περιελθόντος δὲ πρό τινων μὲν δεκαετηρίδων εἰς χεῖρας τοῦ ἱερέως Ν. Κακαρούχα, ἀποκειμένου δὲ τῷ 1929 παρὰ τῷ Διευθυντῇ τοῦ ἐν Ἀνδρῶ δημοτικοῦ σχολείου Ν. Θωμᾶ, βλέπε Ἀρχιμ. Ἐμμαν. Καρπαθίου ἐν Ἐκκλησίᾳ τ. ΙΖ' (1939) σ. 27-29.

² Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος Κωδίκων τῆς ἐν Ἀνδρῶ μονῆς τῆς Ἀγίας... Ἐπετ. Φιλ. Συλλ. Πατριασσοῦ τ. Α' σ. 88.

³ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. περ. Β τ. Α' (1924) σ. 13 σημ.

⁴ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. περ. Β τ. Α' (1924) σ. 12 σημ. 1.

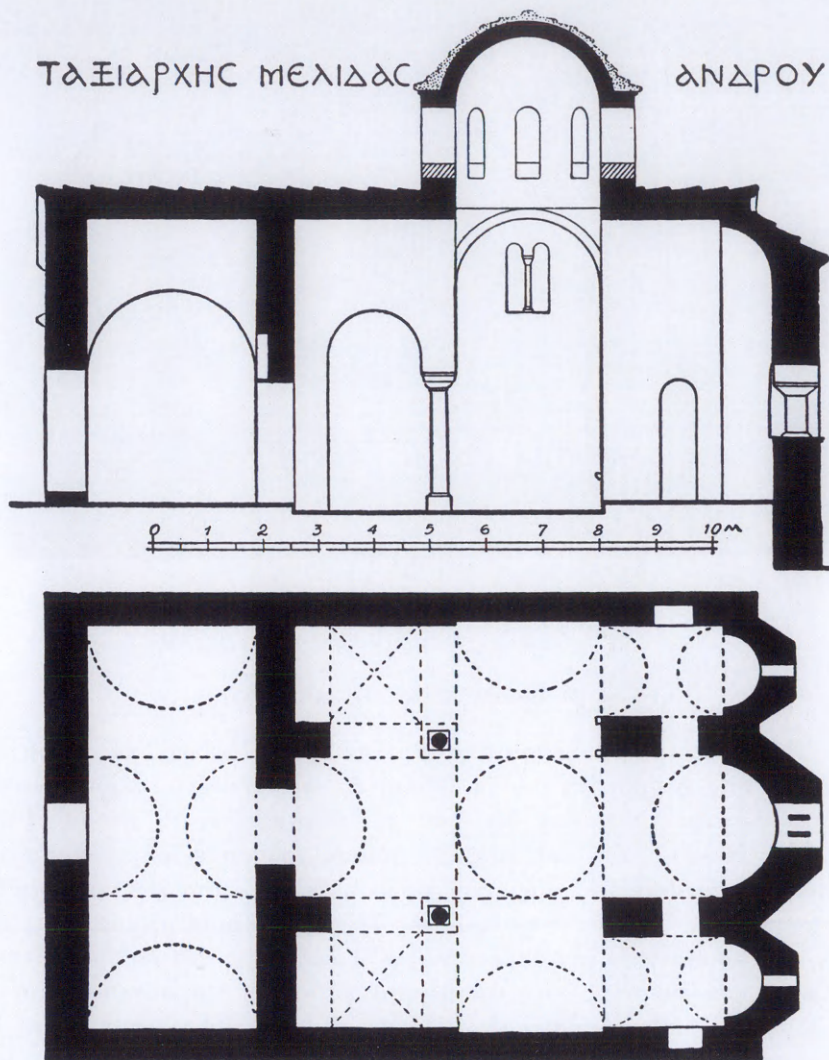
Εἰκ. 21. Ὁ Ταξιάρχης τῆς Μελίδας ἀπὸ ΝΑ.

2. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΜΕΛΙΔΑΣ

Ὅκτὼ περίπου χιλιόμετρα ἀπὸ τῆς Χώρας τῆς Ἀνδρου καὶ παρὰ τὴν ἀμαξιτόν, ἣτις, διερχομένη διὰ τῆς Μεσαριᾶς, προεκτείνεται μέχρι Γαυρίου, εὑρίσκεται παρὰ τὸ χωρίον Μελίδαν, τὸ νεκροταφεῖον τοῦ χωρίου Πιτροφοῦ. Ὡς ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου τούτου χρησιμεύει σήμερον παλαιὸς βυζαντινὸς ναὸς (εἰκ. 21) τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ταξιάρχου τῶν ἄνω δυνάμεων Μιχαήλ. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ταξιάρχην τῆς Μεσαριᾶς, ὅστις διέφυγε κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν ἀσβεστόχρισιν, ὁ Ταξιάρχης τῆς Μελίδας εἶναι ἔξ ὀλοκλήρου κεκαλυμμένος διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου. Διαφαίνεται ἐν τούτοις σαφῶς ὑπὸ τὸ ἀσβεστόχρισμα τὸ ἰσόδομον, πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς αὐτοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὸ ἱερόν (εἰκ. 23 καὶ 24).

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 22) ὁ Ταξιάρχης τῆς Μελίδας ἔχει ἐν συνόλῳ σχῆμα ὀρθογώνιον, ἑξωτερικῶν διαστάσεων 8.45×12.72 μ., ἀπὸ τοῦ ὁποῖου προβάλλουσι πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἡμιεξάγωνοι κόγχαι. Ἐσωτερικῶς τὸ εἰρημένον ὀρθογώνιον διαιρεῖται εἰς δύο μεγάλα μέρη ἥτοι α) εἰς νάρθηκα στενομήκη (ἑσῶτ. διαστάσεων 7.30×3.03) καὶ β) εἰς κυρίως ναόν, περίπου τετράγωνον, ἀφ' οὗ τὸ μὲν

πλάτος αὐτοῦ εἶναι 7.25 μ., τὸ δὲ μῆκος μέχρι τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ 7.65 μ.
Ἐκ τοῦ μήκους δὲ πάλιν τούτου τὰ μὲν 2.15 μ. καταλαμβάνονται ὑπὸ τοῦ τρι-

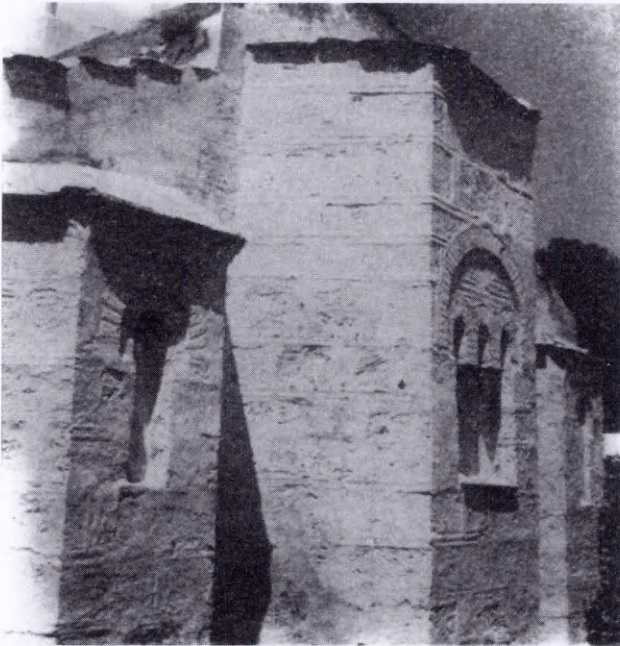

Εἰκ. 22. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας.

μεροῦς ἱεροῦ, τὰ δὲ ὑπόλοιπα, ἥτοι 5.50 μ., προωρίζοντο διὰ τὸ ἐκκλησίασμα.
Ὡς ὁ Ταξιάρχης τῆς Μεσαριᾶς οὕτω καὶ ὁ τῆς Μελίδας παρουσιάζει τὸ
σχέδιον σταυροῦ ἐγγεγραμμένου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπικάθηται τροῦλλος στη-
ριζόμενος, τῇ βοηθείᾳ σταυροειδῶς τεμνομένων καμαρῶν, πρὸς ἀνατολὰς μὲν

ἐπὶ τῶν ἐλευθέρων ἄκρων τῶν χωριζόντων τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ τοίχων, πρὸς δυσμὰς δ' ἐπὶ δύο κιόνων. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν νάρθηκα καὶ τούτου ἡ στέγασις γίνεται καθ' ὅμοιον καὶ ἐν Μεσαριᾷ τρόπον (ὄρα σ. 14).

Καίτοι ὅμως ἡ γενικὴ διάταξις καὶ τὸ σύστημα στεγάσεως τῶν δύο ναῶν εἶναι τὰ αὐτά, ὅμως εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν παρουσιάζονται σημαντικαὶ

Εἰκ. 23. Ἀποψις τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ. Αἱ φαινόμεναι διπλαῖ πλίνθοι εἶναι ἄπλαϊ μὲ ἐνισχυμένον τὸ ἐκατέρωθεν αὐτῶν κονίαμα.

διαφοραί. Καὶ δὴ πρῶτον ὥς πρὸς τὴν στέγασιν τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ κυρίως ναοῦ παρατηροῦμεν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν τὰ δύο ἀνατολικά καλύπτονται διὰ φουρνικῶν, εἰς τὴν Μελίδαν καλύπτονται διὰ κατὰ μῆκος καμαρῶν. Ὡσαύτως τὰ δύο δυτικά, ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν καλύπτονται διὰ καμαρῶν, εἰς τὴν Μελίδαν καλύπτονται διὰ σταυροθολίων (εἰκ. 22). Παρατηρεῖται ἐπίσης ἐνταῦθα, ὅτι τὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου, ἅτινα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἐργάζονται ἄλλ' ἐκτελοῦσι χρέη τυμπάνων, κατεσκευάσθησαν μὲ πάχος μικρότερον τῶν ὑπολοίπων κατὰ 0.10 μ. ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν οἱ μακροὶ τοῖχοι κατεσκευάσθησαν καθ' ὅλον τὸ μῆκός των μὲ τὸ αὐτὸ πάχος.

Ἄλλη διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο ναῶν παρουσιάζεται καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν μορφήν τῶν παραθύρων, ἅτινα εἰς μὲν τὴν Μεσαριὰν ἔχουσι τοὺς λοβοὺς αὐτῶν κατεσκευασμένους διὰ πωρολίθων εἰς δὲ τὴν Μελίδαν ἐξ ὀλοκλήρου διὰ πλίνθων· πλὴν δὲ τούτου καὶ τὸ περιβάλλον τὰ δίλοβα καὶ τρίλοβα παράθυρα τόξον ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν προεκτεινόμενον κατέρχεται μέχρι τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου (εἰκ. 13 καὶ 14) εἰς τὴν Μελίδαν περιορί-

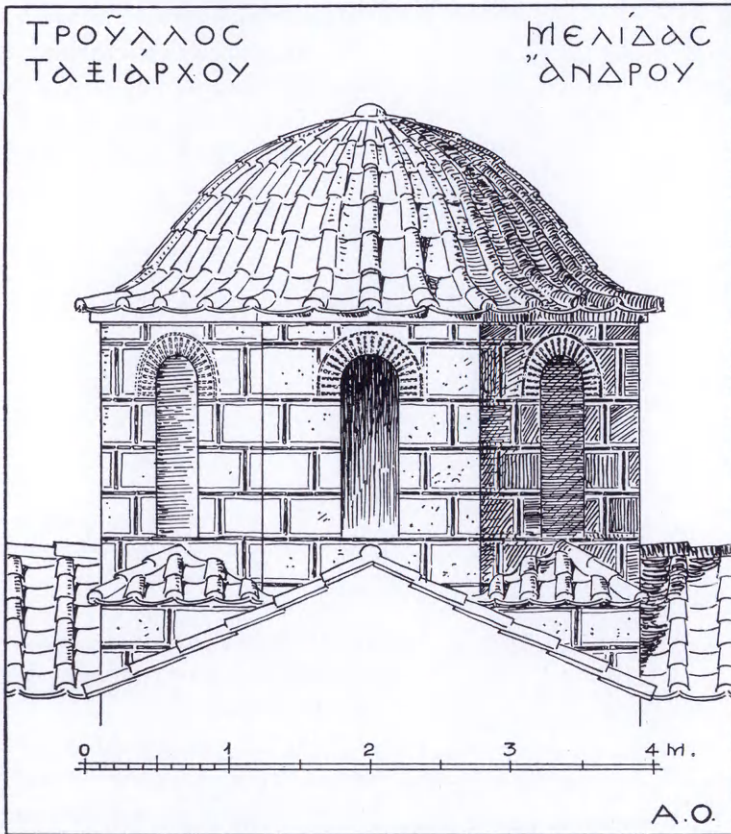
Εἰκ. 24. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

ζεται μέχρι τῆς στάθμης τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονίσκων (εἰκ. 24). Τέλος διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο ναῶν ὑπάρχει καὶ ὡς πρὸς τὸν τροῦλλον (εἰκ. 25), ὅστις εἶναι μὲν ὀκτάγωνος καὶ εἰς τὴν Μελίδαν, στερεῖται ὁμως τῶν κατὰ τὰς γωνίας κιονίσκων καὶ τῶν ὑπὲρ τούτους τόξων, ἀντὶ τῶν ὁποίων παρουσιάζεται γεῖσον ὀριζόντιον (εἰκ. 25).

Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω καταλεχθεῖσαι διαφοραὶ δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας· διότι θὰ μᾶς ὑποβοηθήσωσιν εἰς τὴν εὐρεσιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τοῦ ναοῦ τῆς Μελίδας, τοῦ ὁποίου δὲν διεσώθη δυστυχῶς κτητορικὴ ἐπιγραφή.

Ἡ γλυπτὴ διακόσμησις. α) Οἱ κίονες. Οὗτοι ἀποτελοῦνται ἐνταῦθα ἐξ ὑψηλοῦ κυβοσχήμου βάρθρου ($0.435 \times 0.32 \times 0.20$), ἐπὶ τοῦ ὁποίου,

μεσολαβήσει λοξοτμήτου δίσκου, βαίνει ἀρράβδωτος κυλινδρικός κορμός διαμέτρου 0.29 μ. καταλήγων ἄνω εἰς μικρὰν σπεῖραν (εἰκ. 26). Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ νοτίου κίονος καὶ εἰς ὕψος 1.25 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἐγλύφθησαν κομψοὶ βυζαντινοὶ σταυροί, ὕψους 0.185 μ. (εἰκ 27), εἰς κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κίονος καὶ εἰς κατὰ τὴν νοτίαν. Ἀπὸ τὴν βάσιν ἀμφοτέρων ἐκ-

Εἰκ. 25. Ὁ τροῦλλος τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας.
Ἡ κεράμωσις ἐν ἀναπαραστάσει.

φύονται φυλλώματα, ἅτινα εἰς τὸν σταυρὸν τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀναρριχῶνται ὀπισθεν μέχρι τῶν ἐγκαρσίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, τὰς ὁποίας ὑπερπηδῶσι πίπτοντα ἔμπρός (εἰκ. 27). Εἰς τὰ ἄνω διαμερίσματα ἀμφοτέρων τῶν σταυρῶν ἐχαράχθη τὸ συμπλήμα IC (Ἰησοῦς) XC (Χριστός) (εἰκ. 27). Πλὴν ὁμως τούτου ὑπεράνω τοῦ σταυροῦ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἐχαράχθη καὶ τρίστιχος ἐπιγραφὴ, ἣτις κατονομάζει τὸν ἀφιερωτὴν ἢ καὶ τὸν λαξεύσαντα τοὺς σταυροὺς μοναχόν. Ἴδου πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς:

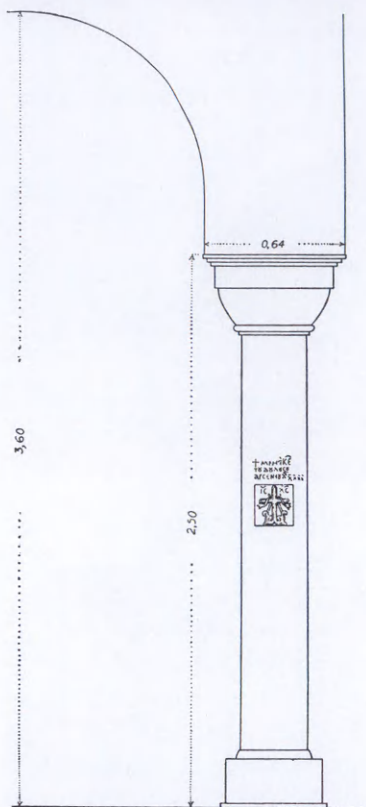
† Μνήστ(ητι) Κ(ύρι)ε

τοῦ δούλου σου

Ἀρσενήου Ὡ(=μοναχοῦ) ΧΧΧΧ

Τὰ ἐν τέλει τέσσαρα Χ εἶναι τὰ ἀρχικά τῶν τεσσάρων λέξεων τῆς φράσεως: Χ(ριστός) Χ(ριστιανοῖς) Χ(άρις) Χ(αρίζεται). Εἶναι δὲ ταῦτα καὶ ἄλλοθεν γνωστὰ ἀπαντῶντα εἰς τε ναοὺς, φορητὰς εἰκόνας καὶ χειρόγραφα¹.

Τὸν κυλινδρικὸν κορμὸν τοῦ κίονος στέφει κιονόκρανον ἀποτελούμε-

Εἰκ. 26. Ὁ νότιος ἐσωτερικὸς κίων τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας.

† ΜΝΗΣΤΕ
ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ
ΑΡΣΕΝΗΟΥ ὩΧΧΧΧ

Εἰκ. 27. Λεπτομέρεια τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ νοτίου κίονος.

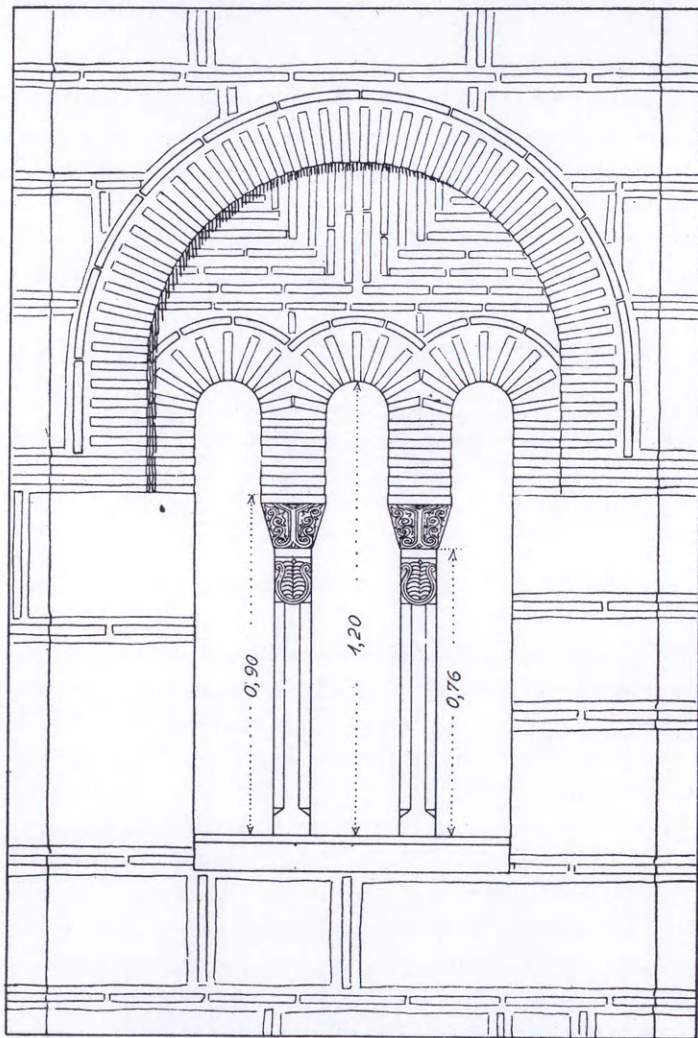
νον ἐκ πλακουντοειδοῦς ἔχινου καὶ τετραγώνου ἄβακος μὲ βαθμιδωτὴν ἄνω ἀπόληξιν (εἰκ. 26).

β) Οἱ μαρμάρεινοι κιονίσκοι τῶν παραθύρων. Ὁ χωρὶς τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ² κιονίσκος ἔχει τὸ σύνθηρες σχέδιον καὶ ἀκόσμητον τὸ στέφον αὐτὸν κιονόκρανον καὶ τὸ ὑπεράνω ἐπίθημα. Τοῦναντίον

¹ Ἀγ. Ὅρους: Millet - Pargoire - Petit, Inscriptions de l'Athos ἀρ. 212. Μετεώρων: Ν. Βέης, Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων, Βυζαντις τ. Α' (1909) σ. 578. Μ. Ἐλεούσης Ἡλείας: Γ. Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Β' σ. 49. Μονὴ Ἀγ. Ἀθανασίου ἐν Λευκασίῳ Φιλίων: Ν. Βέης, Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἐτ. Ἑλλ. τ. 9 (1926) σ. 67. Περὶ παρομοίων συντμήσεων ὄρα Ἀθ. Παπαδόπουλον Κεραμέα ἐν Δελτ. τῆς Ρωσικῆς Ἀρχ. Ἐτ. τ. 2 (1886) σ. 138 ἐξ.

² Ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς δὲν ἠνοίχθη παράθυρον λόγῳ τῆς ἐκεῖ βραχύδους κλιτύος. Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ ἐνταῦθα οἱ λοβοὶ τοῦ νοτίου παραθύρου ἀντικατεστάθησαν μεταγενεστέρως δι' ὀριζοντίας πλακός, ἵνα τὸ παράθυρον ἀποβῇ ὀρθογώνιον.

οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τοῦ τριλόβου παραθύρου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 28), ὀλικοῦ ὕψους 0.90 μ., ἀποτελούμενοι ἐκ βάσεως, κορμοῦ, κιονοκράνου καὶ ἐπιθήματος φέρουσι γλυπτὴν διακόσμησιν κατὰ τὸ κυβικὸν κιονόκρανόν των

Εἰκ. 28. Τὸ τριλόβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

καὶ κατὰ τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν πλευρὰν τοῦ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος. Καὶ τοῦ μὲν κιονοκράνου ἡ διακόσμησις συνίσταται ἐξ ἀνθεμίου περιβαλλομένου ὑπὸ λυροειδοῦς πλαισίου (εἰκ. 28), τοῦ δ' ἐπιθήματος ἐξ ἀξονικοῦ στελέχους ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἀναπτύσσεται σειρά ἐλίκων (εἰκ. 28).

Ἀμφότεροι οἱ κιονίσκοι βαίνουνσιν ἐπὶ λοξοτήτου ποδιᾶς ὕψους 0.095 μ. (εἰκ. 28) καὶ μήκους ἴσου πρὸς τὰ τρία ἀνοίγματα.

γ) Τὸ τέμπλον. Ὁ ναὸς τῆς Μελίδας εἶχε ποτε λαμπρὸν μαρμάρινον τέμπλον, τὸ ὁποῖον διαλυθὲν τὸν 18ον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀνδρου Διονυσίου Καΐρη τοῦ Α' (1719 - 1748) μετεκομίσθη εἰς Μεσαριάν, ἵνα κοσμήσῃ τὴν πρόσοψιν τοῦ ὑπὸ τοῦ εἰρημένου ἱεράρχου τὸ 1734 ἀνεγερθέντος ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου¹. Ἐπὶ τόπου παρέμεινε μόνον τὸ ἐπιστύλιον τοῦ πρὸς τὸν ναὸν ἀνοίγματος τῆς προθέσεως. Εἶναι δὲ τοῦτο ἐκ λευκοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου, πλάτους 0.26 καὶ ὕψους ἔμπρὸς μὲν 0.27 ὀπίσω δὲ μόνον 0.09 μ.²

Ἡ κατάκοσμος προσθία τοῦ ἐπιφάνεια (εἰκ. 29) διαιρεῖται εἰς δύο καθ' ὕψος ταινίας, ἐξ ὧν ἡ μὲν ἄνω κατακόρυφος κοσμεῖται διὰ σειρᾶς πενταφύλ-

Εἰκ. 29. Τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τῆς προθέσεως.

λων ἐγγεγραμμένων ἀνθεμίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἔξωρα κυκλικά (ἀριστερᾷ) καὶ ὀρθογώνια (δεξιᾷ) κοσμήματα ἐκ πλεγμάτων, ἐν τῷ μέσῳ δὲ πτηνὸν ραμφίζον τοὺς ὄνυχας τῶν ποδῶν του (εἰκ. 29). Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ταινίας, ἣτις κλίνει πρὸς τὰ ἔξω, εἰκονίσθησαν δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ σύμπλεγμα ἀνθεμίων κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ διδύμων κιονίσκων³, ἐν τῷ μέσῳ δὲ σύνθετον φυτικὸν κόσμημα καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ, ἐν ἑλαφρῶς ἔξέργῳ ἀναγλύφῳ, ἀριστερᾷ πτερωτὸν θηρίον σπαράσσον λαγῶν ὑπὸ τοὺς πόδας του (πάλη τοῦ ἀγαθοῦ πρὸς τὸ κακόν) καὶ δεξιᾷ πτηνὸν ὄρθιον με ἡμιανοικτὴν τὴν πτέρυγα. Ἡ ἐργασία τῶν κοσμημάτων εἶναι λεπτοτάτη μαρτυροῦσα μεγάλην δεξιότητα τοῦ γλύπτου, ὅστις τὰ ἐφιλοτέχνησε.

¹ Περὶ τῶν βυζαντινῶν τούτων γλυπτῶν τῆς προσόψεως τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Μεσαριᾶς θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν τέλει τῆς παρούσης μελέτης.

² Τοιαύτη ἰσχυρὰ μείωσις τῶν ἐπιστυλίων τῶν τέμπλων παρατηρεῖται συχνά, ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίου Λουκά Φωκίδος (Schultz-Barnsley, The monastery of St Luke κλπ. εἰκ. 20 καὶ 24 καὶ πίν. 23), Βλαχερνῶν Ἀρτῆς (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' [1936] σ. 22 εἰκ. 15) κλπ.

³ Τὸ ὑπὸ τοῦ Strzygowski (Wiener Studien XXIV σ. 1 ἐξ. καὶ πίν. V) ἀποκληθὲν μικρασιατικὸν θέμα.

Ἔτερον μικρὸν τεμάχιον ἐπιστυλίου τέμπλου εὗρηται ἀπερριμμένον εἰς τὸν αὐλόγυρον τοῦ ναοῦ. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο τὸ κάτω μέρος τῶν ποδῶν παγωνίου καὶ μέρος τῆς οὐρᾶς αὐτοῦ.

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιοι εἶναι δύο κατὰ χώραν σωζόμενοι μικροί, μαρμαρίνοι λοξότμητοι κιλλίβαντες, πακτωμένοι εἰς τὰ ἄκρα τοῦ μετώπου τοῦ τοίχου, ὅστις χωρίζει τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῆς προθέσεως. Τὸ ὕψος τῶν δι' ὀριζοντίας πλακὸς συνδεομένων κιλλιβάντων τούτων εἶναι 0.95 μ., ἡ δὲ ἄνω τῶν ἐπιφάνεια, πλάτους 0.11 μ., εὐρίσκεται εἰς ὕψος 0.53 μ. ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ. Κρίνων ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων ἄγομαι νὰ χαρακτηρίσω τοὺς κιλλίβαντας τούτους ὡς στηρίγματα μαρμαρίνων κιονίσκων προσκυνηταρίου καλύπτοντος τὸ μέτωπον τοῦ τοίχου, οἷα συναντῶμεν εἰς πολλοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς¹.

Ἡ γραπτὴ διακόσμησις. Ταύτης διετηρήθησαν ὀλίγα μόνον τμήματα εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ καμάραν. Καὶ εἰς μὲν τὸ τεταρτοσφαίριον εἰκονίζετο ἐν τῷ μέσῳ ἡ Παναγία ἔνθρονος φέρουσα ἀπὸ τῆς κεφαλῆς βαθυπόρφυρον μαφόριον, ἔχουσα δὲ πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς τὸ παιδίον Ἰησοῦν. Ἐκατέρωθεν τῆς Παναγίας ἵστατο, παραλήλως πρὸς τὴν ἄντυγα τοῦ μετωπικοῦ τόξου, ἀνὰ εἰς ἀρχάγγελος προσκλίνων. Ἐκ τῶν δύο τούτων ἀγγέλων διακρίνεται καλλίτερον ὁ ἀριστερῶς τῷ θεατῇ, ἔξωσμένος τοὺς λώρους καὶ μὲ βαθυπόρφυρα πτερά. Ὁ ἄλλος ἄγγελος, ὡς καὶ τὸ σῶμα τῆς Παναγίας, ἔχουσι μεγάλως φθαρῇ ὑπὸ τῆς ὑγρασίας καὶ τῶν ἀλάτων. Εὐτυχῶς εἰς καλὴν ὅπως οἰοῦμαι κατὰστασιν διεσώθη ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας (εἰκ. 30) μὲ τὸ ὠραῖον ὠοειδὲς πρόσωπον, τοὺς μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, τὴν εὐθειαν ρῖνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα. Οἱ ἀπαλοί, καστανοὶ τόνοι τοῦ προσώπου παρουσιάζουσιν ὁμαλὴν διαβάθμισιν καὶ πρασίνας σκιὰς εἰς τὰ σκιαζόμενα μέρη. Ἀνοικιότεροι, λευκάζοντες τόνοι ἐτέθησαν εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου.

Εἰς τὴν πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ καμάραν εἰκονίζετο, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψις μὲ τὸν Χριστὸν ὄρθιον καὶ εὐλογοῦντα κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ θόλου περιβαλλόμενον δὲ ὑπὸ κυκλικῆς «δόξης», τὴν ὁποίαν κρατοῦσι τέσσαρες ὁρμητικῶς πετῶντες ἄγγελοι. Καὶ ὁ μὲν Χριστὸς φέρει πορτοκαλόχρουν ἔνδυμα μὲ χρυσοκονδυλιές, οἱ δὲ ἄγγελοι ρόδινον ἱμάτιον καὶ ἐλαιόχρουν χιτῶνα μὲ λευκάς γραμμάς δηλούσας τὰ φωτιζόμενα μέρη τῶν πτυχώσεων.

Εἰς τὰς γεννήσεις τῆς καμάρας εἰκονίζονται, χωρισμένα εἰς δύο ἡμιχόρια,

¹ Ὡς π.χ. εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Ὁσ. Λουκά (Schultz-Barnsley, ἔ.ἀ. πίν. 25), εἰς τὸ Πρωτάτον τοῦ Ἀγ. Ὁρους (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἑπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΚΓ' [1953] σ. 85 εἰκ. 1), εἰς τὴν Σαμαρίναν τῆς Μεσσηνίας (Φ ρ. Β ε ρ σ ά κ η ς, Α.Ε. 1919 σ. 91 εἰκ. 4, Millet, Ec. Grecque σ. 64 εἰκ. 30), εἰς τὴν Πόρτα Παναγίαν τῶν Τρικυκίων (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α' [1935] σ. 25 εἰκ. 14), εἰς τὴν Μητρόπολιν καὶ τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρά (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 45, 1 καὶ 49, 1) κλπ.

τὰ παρακολουθοῦντα τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστὸν πρόσωπα ἦτοι κατὰ μὲν τὴν βόρειον πλευρὰν ἕξ Ἀπόστολοι τεταγμένοι εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς, οὕτως ὥστε οἱ ἔμπροσθεν νὰ κρύπτωσι τὸ κάτω σῶμα τῶν ὑπισθεν εὐρισκομένων καὶ εἰς τὸ ἄκρον δεξιᾷ ἄγγελος δεικνύων διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς του τὸν Χριστόν. Εἰς δὲ τὸ νότιον ἡμῖς πέντε Ἀπόστολοι, εἰς δύο πάλιν σειράς, εἰς ἄγγελος καὶ ἡ Παναγία εἰς στάσιν δεήσεως. Οἱ Ἀπόστολοι ἔχουσι πάντες τὰς κεφαλὰς ἔστραμμένες πρὸς τὸν Χριστόν. Ὅ-

Εἰκ. 30. Ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας.

λαι αἱ μορφαὶ προβάλλονται ἐπὶ βαθὺς γαλαζοπρασίνου κάμπου. Οἱ ἄγγελοι εἶναι ἐνδεδυμένοι ρόδινον ἱμάτιον καὶ ἐλαιοπράσινον χιτῶνα μετὰ κατακόσμου σήματος. Πολλοὶ πράσινοι τόνοι διακρίνονται εἰς τὰ σκιερὰ μέρη τῶν προσώπων.

Κάλυψις τῶν στεγῶν. Ἀρχικῶς ὁ ναὸς θὰ ἐκαλύπτετο βεβαίως διὰ μεγάλων κοίλων κεράμων (εἰκ. 25). Εἰς μεταγενεστέρους ὁμως αἰῶνας αἱ κέραμοι ἀντικατεστάθησαν διὰ τῶν ἐντοπίων σχιστολιθικῶν πλακῶν, αἵτινες ἐτοποθετήθησαν κατ' ἀπομίμησιν τῶν παλαιῶν στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κεράμων.

Ἡχητικὰ ἀγγεῖα. Ὡς εἰς τὴν Μεσαριὰν οὕτω καὶ ἐνταῦθα σώζονται εἰς τὴν κάτω κορυφὴν τῶν σφαιρικῶν τριγῶνων (λοφίων) τὰ στόμια ἐντειχισμένων πηλίνων ἡχητικῶν ἀγγείων.

Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Πρὸς ἑξακρίβωσιν τοῦ χρόνου κατασκευῆς τοῦ Ταξιάρχου

τῆς Μελίδας, ἐλλείψει κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, θὰ στηριχθῶμεν ἐπὶ τεχνικῶν καὶ μορφολογικῶν τεκμηρίων. Ἐν πρώτοις τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς του ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁ ναὸς θὰ κατασκευάσθῃ μετὰ τοῦ 10ου καὶ τοῦ 14ου αἰῶνος. Ἄν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι αἱ χρησιμοποιοιθεῖσαι πλίνθοι ἔχουσι πάχος κυμαινόμενον μετὰ 0.02 καὶ 0.025 μ., οἷον συνηθίζετο μόνον κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα¹, ἡ κτίσις του

¹ Ἀγ. Μονὴ Ναυπλίου (Struck, Ath. Mitt. 1909 σ. 211).

ἐντοπίζεται ἐντὸς τῶν δύο τούτων αἰώνων. Εἰς ποῖον ὅμως ἐκ τῶν δύο; Φρονῶ εἰς τὸν 11ον διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: α) διότι φέρει τρεῖς ἑξεχούσας ἡμιεξαγώνους ἀψίδας ἱεροῦ, ὡς οἱ πλεῖστοι Ἑλλαδικοὶ ναοὶ τοῦ 11ου αἰῶνος¹ β) διότι τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ του ἔχει καὶ τοὺς τρεῖς αὐτοῦ λοβοὺς κατεσκευασμένους ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ δὴ καὶ ἰσοῦψεῖς, ὡς συναντῶμεν αὐτοὺς εἰς πολλοὺς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος ἀρχομένους². Ἐπειδὴ ὅμως οἱ λοβοὶ ἐνταῦθα δὲν εἶναι ἄνωθεν ἐλεύθεροι ἀλλὰ περιβάλλονται ὑπὸ μεγάλου ἀνακουφιστικοῦ τόξου, ὅπερ, σημειωτέον, δὲν κατέρχεται μέχρι τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου ἀλλὰ σταματᾷ εἰς τὸ ὕψος τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονίσκων (εἰκ. 24 καὶ 28), πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ παράθυρον τῆς Μελίδας καὶ ἐπομένως καὶ ὁ ναὸς ὁλόκληρος ἀνήκει εἰς μίαν μᾶλλον προηγμένην βαθμίδα ἐξελίξεως, ἥτοι εἰς τὰ μέσα περίπου τοῦ 11ου αἰῶνος. Τέλος δ) διότι τὸ μεταξὺ τῶν λοβῶν καὶ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τύμπανον πληροῦται ἐνταῦθα δι' εὐθύγραμμων πλίνθων σχηματίζουσῶν συμμετρικὰς ὀρθὰς γωνίας (εἰκ. 24 καὶ 28). Πάντα τ' ἄνωτέρω στοιχεῖα χαρακτηρίζουσι τοὺς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος· διότι κατὰ τὸν 12ον αἰ. οἱ λοβοὶ καὶ τὰ πλαίσια δὲν κατασκευάζονται πλέον ἐκ πλίνθων ἀλλ' ἐκ παρολίθων³ — ὡς εἶδομεν καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Μεσαριᾶς (εἰκ. 14) — ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ μέσος λοβὸς ὑψοῦται ὑπὲρ τοὺς πλαγίους καὶ τέλος διὰ τὸ γέμισμα τοῦ τυμπάνου⁴ ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνος δὲν χρησιμοποιοῦνται εὐθύγραμμοι ἀλλὰ καμπύλοι πλίνθοι (Καισαριανή).

Εἰς τὸν 11ον ἐπίσης αἰῶνα ὀδηγεῖ ἡμᾶς καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ κιονοκράνου τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων, ἥτοι τὸ ὑπὸ λυροειδοῦς πλασίου περιβαλλόμενον ἀνθέμιον, ὅμοιον τοῦ ὁποῖου συναντᾶται εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος, ὡς π.χ. εἰς τὴν Καισαριανήν⁵. Πρὸς τοῦ τελευταίου μάλιστα ναοῦ τούτου τὸν τροῦλλον μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει καὶ ὁ ὀκτάγωνος τροῦλλος τῆς Μελίδας (εἰκ. 25)· διότι στερεῖται καὶ αὐτὸς τῶν κατὰ τὰς γωνίας μαρμαρίνων κιονίσκων καὶ τῶν γεφυρύντων αὐτοὺς τόξων, ἔχει δὲ μονόλοβα παράθυρα καὶ γεῖσον ὀριζόντιον, ὡς ὁ τῆς Καισαριανῆς.

Ἄς προστεθῇ ἐν τέλει, ὅτι καὶ αὕτη ἡ μείωσις τοῦ πάχους τῶν μακρῶν τοίχων, εἰς ἃ τμήματα οὗτοι ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ σταυροῦ, συναντᾶται εἰς ναοὺς τοῦ 11ου μᾶλλον ἢ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Κατὰ ταῦτα τὸν Ταξιάρχην τῆς Μελίδας δυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότη-

¹ Ἀγ. Θεόδωροι, Καπνικαρέα, Καισαριανή, Ἀστέρι, Δαφνὶ κλπ.

² Ὁσίου Λουκάς (Schultz-Barnsley, ἔ.δ. πίν. 9).

³ H. Megaw, BSA τ. XXXII σ. 122.

⁴ H. Megaw, ἔ.δ. σ. 124.

⁵ J. Strzygowski, Ἀρχ. Ἐφημ. 1902 στ. 71 εἰκ. 9, στ. 78 εἰκ. 12 καὶ ἰδίᾳ εἰκ. 13.

τος νὰ χρονολογήσωμεν εἰς τὰ μέσα ἢ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 11ου αἰῶνος.

Ὡς πρὸς τὴν γραπτὴν τοῦ ναοῦ διακόσμησιν, αὕτη, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς ἀπαλῆς διαβαθμίσεως τῶν τόνων τοῦ προσώπου τῆς Παναγίας (εἰκ. 30), θὰ πρέπει νὰ ἐξετελέσθῃ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων.

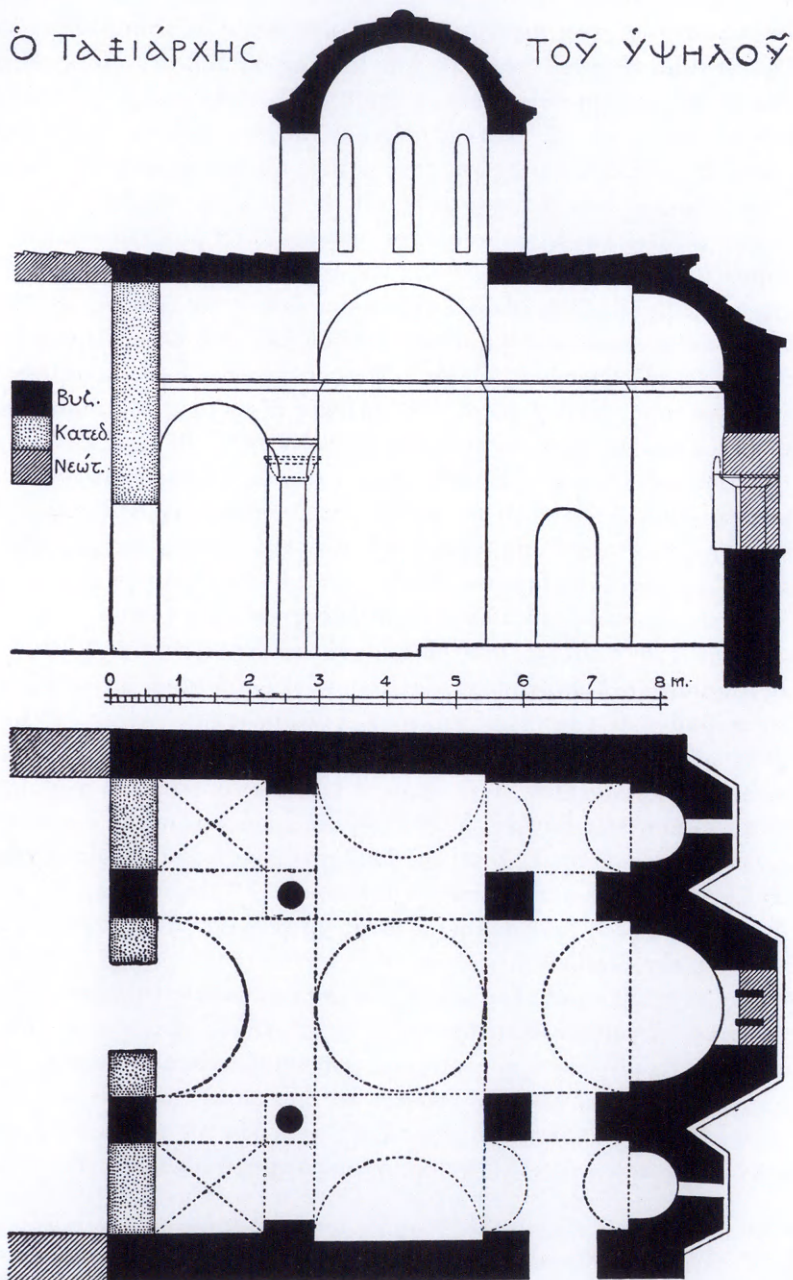
3. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΥΨΗΛΟΥ

Ὁ τρίτος Ταξίαρχης¹, τὸν ὁποῖον θὰ ἐξετάσωμεν εἶναι ἡ ἐνοριακὴ ἐκκλησία τοῦ εἰς δώρον περίπου ἀπόστασιν πρὸς δυσμὰς τῆς Χώρας κειμένου γραφικοῦ χωρίου Ὑψηλοῦ, ἐκτισμένου ἐπὶ ἀποτόμοι, πρὸς νότον ἐστραμμένης, κατωφερείας ἐν μέσῳ κυπαρίσσεων καὶ ἄλλων ὑψικόνων δένδρων.

Ὅπως ὁ Ταξίαρχης τῆς Μελίδας οὕτω καὶ ὁ τοῦ Ὑψηλοῦ δὲν ἀπέφυγε τὴν μοιραίαν ἀσβεστόχρῃσιν· οὐ μόνον δὲ τοῦτο ὑπέστη ἀλλ' ἔχασε καὶ ὁλόκληρον τὸν δυτικὸν αὐτοῦ τοῖχον χάριν προεκτάσεως αὐτοῦ πρὸς δυσμὰς. Πότε δὲ ἐγένινεν ἡ κατεδάφισις τοῦ παλαιοῦ δυτικοῦ τοῖχου πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὸ ἐν τῷ ναῷ σωζόμενον παλαιὸν κατάστιχον, εἰς τὸ ὁποῖον γράφεται: «καὶ δὴ κατὰ Μάιον τοῦ 1887 κρημνίσαντες τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἐπεξέτειναν τὸν ναὸν πρὸς τὰ ὀπισθεν ποιήσαντες αὐτὸν διπλάσιον κατὰ τὸ μέγεθος, οὐδόλως προσβληθέντος τοῦ παλαιοῦ ἐπιλοῖπου κτηρίου ἔχοντος ρυθμὸν βυζαντινόν».

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 31) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα τετράγωνον (ἐξωτερικαὶ διαστάσεις 8.10×8.50 μ., ἐσωτερ. διαστ. 6.67×6.69), ἀπὸ τοῦ ὁποῖου προβάλλουσι πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς τρίπλευροι ἐξωτερικῶς καὶ ἡμικυκλικαὶ ἐσωτερικῶς ἀψίδες ἱεροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν μέση καὶ μεγαλυτέρα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ μέσον βῆμα, αἱ δ' ἑκατέρωθεν αὐτῆς μικρότεραι πρὸς τὰ παραβήματα ἥτοι τὴν πρόθεσιν πρὸς βορρᾶν καὶ τὸ διακονικὸν πρὸς νότον. Ὡς δὲ καὶ οἱ δύο ἄλλοι ἐξετασθέντες Ταξίαρχαι ἀνήκει καὶ ὁ τοῦ Ὑψηλοῦ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετ' ἐγγεγραμμένου ἐν κατόψει σταυροῦ τρουλλαίων καὶ δὴ τῶν δικιονίων. Ὡς δ' ὁ τῆς Μελίδας ἔχει καὶ ὁ τοῦ Ὑψηλοῦ τὰ μὲν δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα κεκαλυμμένα διὰ σταυροθολίων, τὰ δ' ἀνατολικά διὰ καμαρῶν. Νάρθηξ ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει· διότι τούτου πιθανώτατα ὁ δυτικὸς τοῖχος ἐκρημνίσθη τὸ 1887. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τροῦλλον του, οὗτος εἶναι, ὥς ὁ τῆς Μελίδας, ὀκτάγωνος,

¹ Ὡς σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι, ὥς εἰς ὅλας τὰς Κυκλάδας καὶ τὴν Δωδεκάνησον, οὕτω καὶ ἐν Ἀνδρῶ, πλεῖστοι ναοὶ τιμῶνται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ταξίαρχου τῶν Ἀνω Δυνάμεων Μιχαήλ, ὅσους ἐτύγχανεν ἀνέκαθεν λατρείας θερμοτάτης. Οὕτω πλὴν τῶν δύο Ταξιαρχῶν—Μεσαριάς καὶ Μελίδας—τοὺς ὁποίους προηγουμένως ἐξητάσαμεν καὶ τοῦ ἐνταῦθα ἐξεταζομένου τοῦ Ὑψηλοῦ, καὶ ἄλλοι ναοὶ Ταξιαρχῶν ὑπάρχουσιν εἰς τὴν νῆσον, ὥς π.χ. ὁ ἐν Κάτω Κάστρῳ (Χώρῳ) Μέγας Ταξίαρχης, ὁ ἐν Ἀμονακλίῳ τῆς περιοχῆς Κορθίου, ὁ ἐν Ἀμολόχῳ τῆς περιοχῆς Γαυρίου κλπ.

Εἰκ. 31. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Ὑψηλοῦ.

ἄνευ κιονίσκων κατὰ τὰς γωνίας καὶ μὲ γείσον ὀριζόντιον, ἐκάστη δὲ πλευρὰ τοῦ διατρυπᾶται ὑφ' ἑνὸς στενοῦ (0.30 μ.) μονολόβου παραθύρου.

Τὸ σύστημα δομῆς. Παρὰ τὰς ἐπανελημμένας ἀσβεστοχρίσεις διαφαίνεται σαφῶς τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα δομῆς. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον, μὲ μίαν πάντοτε πλίνθον (πάχους 0.03 μ.) παρεμβαλλομένην κατὰ τε τοὺς ὀριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους ἄρμους τῶν κανονικῶν λίθων. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ τὸ ἰσόδομον φθάνει ἕως κάτω ἤτοι μέχρι τῆς κατὰ 0.15 μ. ἐξεχούσης τοῦ ἐδάφους εὐθυνητηρίας, εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς ἄρχεται εἰς ὕψος 1.95 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, παρεμβαλλομένης μεταξὺ τοιχοποιίας ἐκ κοινῶν πλακοειδῶν λίθων, οἵτινες φαίνονται καλῶς ἰδίᾳ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν. Οἱ κανονικοὶ δόμοι, λίαν σαφεῖς εἰς τὰς ἐξεχούσας κόγχας τοῦ ἱεροῦ, ἔχουσιν ὕψος ποικίλλον ἀπὸ 0.36 μ. (κάτω) μέχρι 0.24 μ. (ἄνω). Ἡ ἰσόδομος αὕτη τοιχοποιία διακόπτεται εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, εἰς ὕψος 1.60 μ. ἄνωθεν τῆς εὐθυνητηρίας, ὑπὸ μαρμαρίνης λοξοτμήτου ζώνης, ὕψους 0.12 μ., καὶ μιᾶς ἀμέσως κάτωθεν αὐτῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ὕψους 0.13 μ. Αἱ δύο αὗται ταινίαι περιορίζονται μόνον εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, μὴ προεκτεινόμεναι καὶ εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς. Τοιαῦται μαρμάριναι λοξότμητοι ζῶναι, μετὰ ἣ ἄνευ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, εἶναι συνήθεις εἰς ναοὺς τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου τοῦ 11ου¹ καὶ τοῦ 12ου² αἰῶνος, σπανιώτερον δὲ καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 13ου αἰ.³

Ἡ μαρμαρίνη διακόσμησις. Ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ διετρυπᾶτο ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, ὅπερ ὅμως σήμερον ἐξωτερικῶς δὲν φαίνεται διότι ἔχει ἐμφραχθῇ· σώζονται ὅμως ἐσωτερικῶς εἰς τὴν θέσιν των οἱ δύο μαρμάρινοι διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι του, ὕψους 1.10 μ., φέροντες κολουροπυραμιδοειδῇ ἐπιθήματα, τῶν ὁποίων ἡ κεκλιμένη παρειὰ κοσμεῖται διὰ σταυροῦ μετὰ φυλλωμάτων. Δυστυχῶς, λόγῳ τοῦ ὑπάρχοντος κονιάματος, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν πῶς ἦσαν ἐκτισμένοι ἐξωτερικῶς οἱ λοβοὶ των, ὥς καὶ ἂν ἦσαν ἄνω ἐλεύθεροι ἢ ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς ἡμικυκλικοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου, ὅπως εἰς τὴν Μελίδαν.

Μαρμάρινοι ὡσαύτως εἶναι καὶ οἱ δύο μεγάλοι ἐσωτερικοὶ κίονες (εἰκ. 31, τομή). Τούτων οἱ κορμοὶ (διαμέτρου 0.38 μ.) πατοῦσιν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, στέφονται δ' ἄνω ὑπὸ νεωτετικοῦ κορινθιάζοντος κιονοκράνου, ὕψους 0.61 μ. Τὸ ἀρχαῖον κιονόκρανον πρέπει νὰ ἦτο πολὺ χαμηλότερον οὕτως, ὥστε τὰ ἐπ' αὐτοῦ ἐπικαθήμενα τόξα, ἅτινα γεφυρώνουν τὴν μεταξὺ κίονος καὶ τοίχων ἀπόστασιν, νὰ μὴ προκύπτουν μικρότερα ἡμικυκλίου (εἰκ. 31).

¹ Ἄγιοι Θεόδωροι, Καπνικαρέα, Γοργοπηκός καὶ Παναγία Λυκοδήμου Ἀθηνῶν, Καθολικὸν Μ. Δαφνίου κλπ.

² Ἄγία Μονή, Χώνικα καὶ Μέρμπακα Ἀργολίδος, Καθολικὸν Μ. Ὁσ. Μελετίου, Ναὸς Σωτῆρος Ἀμφίσσης, Παντάνασσα Μονεμβασίας κλπ.

³ Κάτω Παναγιά Ἀρτης καὶ Πόρτα Παναγιά Τρικάλων.

Τὸ παλαιὸν μαρμαρίνον τέμπλον τοῦ ναοῦ ἔχει δυστυχῶς καταστραφῇ. Μέλη ὅμως αὐτοῦ ἔχουσιν ἐντειχισθῇ ἄνωθεν τῆς προσόψεως τῆς προεκτάσεως τοῦ ναοῦ ἀλλ' εἰς τόσον μέγα ὕψος, ὥστε νὰ μὴ δύνανται ἄνευ ἱκριμάτων νὰ φωτογραφηθῶσιν ἢ σχεδιασθῶσιν. Ἄλλο δὲ πάλιν γλυπτὸν ἔχει ἐντειχισθῇ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 44).

Γραπτὴ διακόσμησις οὐδόλως διεσώθη· διότι ὅλον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἐκαλύφθη ὑπὸ ἐπιχρίσματος καὶ νεωτέρων ἐλαιοχρωμάτων.

Χρονολογία κατὰσκευῆς. Ταύτην δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν α) ἐκ τοῦ πλινθοπερικλείστου συστήματος δομῆς καὶ τοῦ ἀναλόγου πάχους τῶν πλίνθων 0.03 μ. καὶ β) ἐκ τῶν ἀναλογιῶν 1:1 τῆς κατόψεως, αἵτινες εἶναι χαρακτηριστικαὶ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἡ ὑπαρξὶς ἀφ' ἐτέρου ὁδοντωτῆς ταινίας εὐθὺς κάτωθεν τῆς μαρμαρίνης λοξοτμήτου ζώνης τοῦ ἱεροῦ ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ β' μᾶλλον ἥμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ δὴ πρὸς τὸ τέλος αὐτοῦ.

4. Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΑΘΟΥΡΙΟΥ

Εἰκ. 32. Ἀνατ. ὄψις τοῦ ναοῦ τοῦ Μεσαθουρίου.

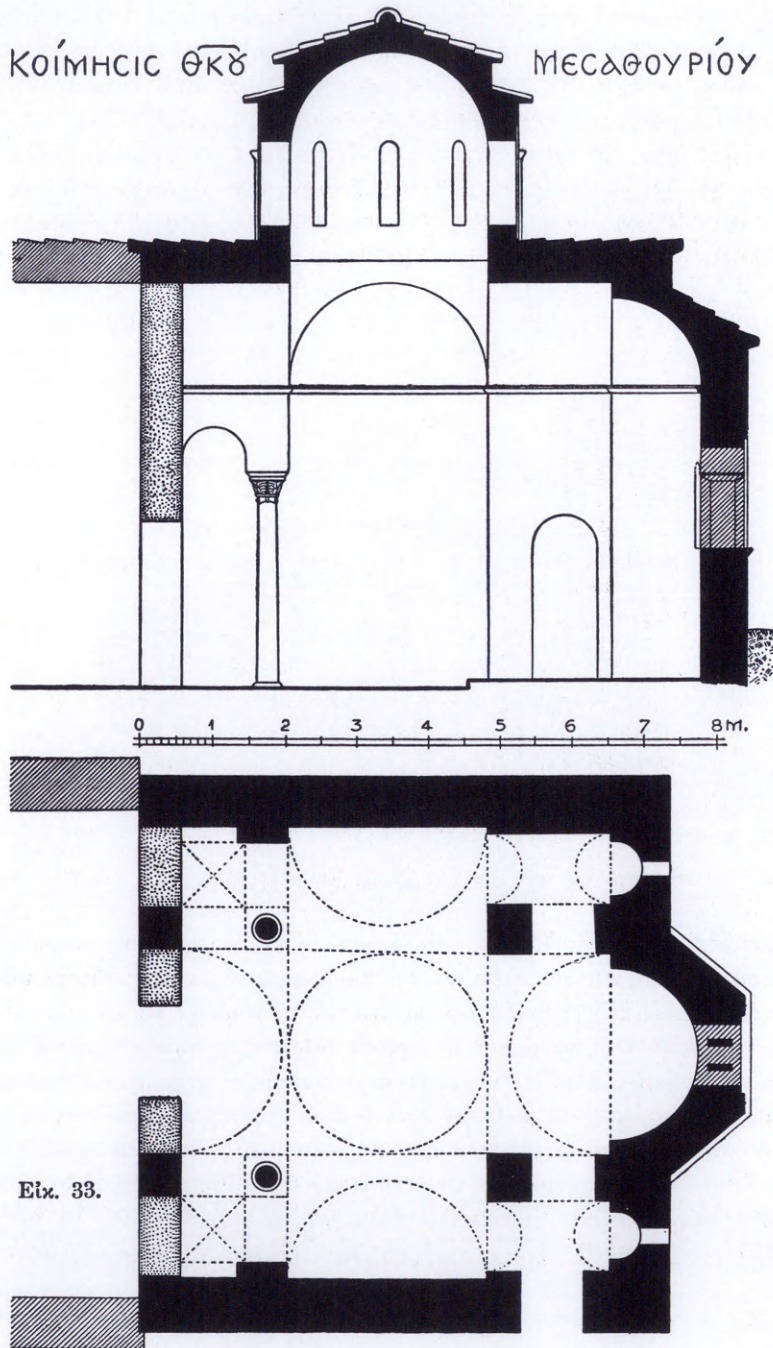
Ὅλιγον δυτικώτερον τοῦ Ὑψηλοῦ ἀλλ' ἐπὶ τῆς αὐτῆς πάντοτε κλιτύος εὐρίσκεται τὸ δενδρόφυτον χωρίον Μεσαθούρι, ὡς ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ ὁποίου χρησιμεύει ἡ παλαιὰ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 32).

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς εἰκόνης 32 καὶ ὁ ναὸς οὗτος οὔτε τὴν ἐπανειλημμένην ἀσβεστόχρυσιν διέφυγεν οὔτε τὴν πρὸς δυσμὰς προέκτασιν, γενομένην καὶ ἐδῶ διὰ κατεδαφίσεως τοῦ δυτικοῦ τοῖχου ἢ τοῦ νάρθηκος τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ διπλασιασμοῦ τοῦ μήκους τῶν μακρῶν αὐτοῦ πλευρῶν μετ' ἐλαφρᾶς (0,25) αὐξήσεως τοῦ πλάτους ἐκατέρωθεν (εἰκ. 33). Κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ ναὸς δὲν μετέβαλε τὸ ἀρχικόν του σχέδιον. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ αὐτὸ οὔτε διὰ τὸ παλαιὸν τέμπλον, τὸ ὁποῖον ἀντικατεστάθη διὰ νεωτέρου, οὔτε διὰ τὴν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν, ἣτις καὶ ἐνταῦθα ἐκαλύφθη ὑπὸ νεωτερικῶν κονιαμάτων καὶ ἐλαιοχρωματισμῶν. Μεγάλην ὥσάυτως παραμόρφωσιν ὑπέστησαν καὶ τὰ παράθυρα τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ὥς καὶ τὸ τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ φραχθὲν διὰ τοιχοποιίας ἀντικατεστάθη κατὰ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος διὰ στρογγύλου ἀνοίγματος (εἰκ. 32).

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 33) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα ὡς ἔγγιστα τετράγωνον (ἐξωτερικαὶ διαστάσεις 7.36×7.65 μ., ἐσωτερικαὶ διαστάσεις 5.97×6.36 μ.), πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ὁποίου προβάλλει μία καὶ μόνη τρίπλευρος ἐξωτερικῶς καὶ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς κόγχη ἱεροῦ, διαμέτρου 2.40 μ., ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ κύριον βῆμα, ἐν ᾧ αἱ δύο μικρότεραι κόγχαι τῶν παραβημάτων ἀνοίγονται εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου. Ὅπως δ' οἱ ἄλλοι τρεῖς ἐξετασθέντες ναοὶ οὕτω καὶ ὁ τοῦ Μεσαθουρίου ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐν σχήματι ἐγγεγραμμένου σταυροῦ τρουλλαίων ναῶν καὶ διὰ τῶν δικιονίων. Καὶ ἡ μὲν στέγασις τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἐγένετο καὶ ἐνταῦθα, ὥς συνήθως, διὰ καμαρῶν, ἡ δὲ τῶν μικρῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τῶν μὲν ἀνατολικῶν διὰ κατὰ μῆκος καμαρῶν, τῶν δὲ δυτικῶν διὰ σταυροθολίων (εἰκ. 33).

Οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες. Σχετικῶς πρὸς τοὺς κίονας πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἔχουσι τοποθετηθῇ πολὺ πλησίον πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον¹, ἔπειτα δ' ὅτι εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου μαρμαρίνοι, μὲ ὀλικὸν ὕψος 2.94 μ. Βαίνοντες ἐπὶ χαμηλῆς (0.06 μ.) δισκοειδοῦς βάσεως, ἔχουσι τοὺς κορμούς ἀρραβδώτους καὶ στεφομένους ὑπὸ ταπεινῶν ἰωνικῶν, μεθ' ἑλίκων ἐμπρὸς καὶ προσκεφαλαίων κατὰ τὰ πλάγια κιονοκράνων, ὑπεράνω τῶν ὁποίων εἶναι τεθειμένον ὑψηλόν (0.24 μ.) λεβητοειδὲς κιονόκρανον μετ' ἄβακος ἐν εἵδει κοίλου κυματίου (εἰκ. 33). Ἡ κυρτὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος κοσμεῖται δι'

¹ Ἡ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον πλησίασις τῶν κίωνων συνηθίζετο κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον} αἰῶνα. Παραδείγματα: Καπνικαρέα, Γοργοεπήκοος καὶ Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ἀθηνῶν (Εὐρετήριοι τευχ. Β' εἰκ. 57, 59 καὶ 68), Ἁγ. Σωτῆρ Γαρδενίτσας Μάνης (R. Traquair, Ann. Br. Sch. XV [1908-9] πίν. XI). Ἀργότερον (14^{ον} αἰ. καὶ ἐξῆς) ἡ ἀπόστασις αὕτη γίνεται ἀντιθέτως πολὺ μεγαλυτέρα. Παραδείγματα: Μεταμόρφωσις Ἀθηνῶν (Εὐρετήριοι Β' σ. 75 εἰκ. 71), Περίβλεπτος, Ἁγ. Σοφία καὶ Εὐαγγελίστρια Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 28, 2 καὶ 31, 4 καὶ 5), Πλάτσα Μάνης (Traquair, BSA XV πίν. XV).

ἀβαθῶς γεγλυμμένων, δύο ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς, ἀκανθωτῶν φύλλων (εἰκ. 33). Εἶναι προφανές, ὅτι τόσον οἱ κορμοὶ ὅσον καὶ τὰ ἰωνικά μετὰ τῶν ἐπιθημάτων κιονόκρανα δὲν εἶναι σύγχρονα πρὸς τὸν ναὸν ἀλλ' ἔχουσι ληφθῆ ἐκ παλαιοχριστιανικῶν καὶ τῆς μεταβατικῆς περιόδου κτηρίων.

Ὁ τροῦλλος. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος εἶναι ὁ ὀκτάγωνος τροῦλλος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 34). Οὗτος διατρυνώμενος ἐφ' ἐκάστης τῶν πλευρῶν αὐτοῦ ὑφ' ἑνὸς στενοῦ (0.26 μ.) καὶ ὑψηλοῦ (1.18 μ.) μονολόβου παραθύρου, περιβαλλομένου ὑπὸ ὀλίγον (0.02 μ.) ἐξέχοντος ὁμολόγου πλαισίου (εἰκ. 32 καὶ 34), φέρει

Εἰκ. 34. Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τοῦ Μεσσαουρίου.

κατὰ τὰς ὀκτὼ αὐτοῦ γωνίας ἀνὰ ἓνα ἐλαφρῶς ἐξέχοντα μαρμάρινον κιονίσκον, τοῦ ὁποίου τὸ λοξότμητον κιονόκρανον εὐρίσκεται εἰς τὴν στάθμην τῶν κέντρων τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων, πρᾶγμα ὅπερ παρέχει λαβὴν εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι δυνατὸν οἱ κιονίσκοι νὰ ἔφερον ἀρχικῶς ὑπεράνω ἡμικυκλικὰ μαρμάρινα τόξα, ἅτινα κατὰ τινα μετασκευὴν κατηργήθησαν ἀντικατασταθέντα δι' ὀριζοντίου γείσου καὶ μάλιστα διπλοῦ, ἑνὸς ἐξωτερικοῦ καὶ δευτέρου ὑψηλότερον καὶ ἐσώτερον κειμένου. Λόγω τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ τούτου γείσου ὁ τροῦλλος παρουσιάζει τὸ λεγόμενον διπλοθολικὸν σχέδιον (εἰκ. 34), ὅπερ δὲν παρουσιάζεται μόνον ἐδῶ ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τοῦ Ψειρῆ (Ἀθηνῶν)¹ καὶ τὸν Προφήτην Ἡλίαν, ναὸν τῶν Ἀθηνῶν μὴ

¹ Εἰκὼν παρὰ Stademann, Panorama von Athen, München 1841, vignette 2.

ύφιστάμενον πλέον, άπεικονιζόμενον όμως τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Gaillaud¹ καὶ εἶτα ὑπὸ τοῦ Δ. Καμπούρογλου² καὶ ἄλλων³. Ὅμοίαν μορφὴν διπλοθολικὴν ἔλαβεν ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ὁ τρουῖλλος τοῦ ναοῦ τῆς Γούνιτσας εἰς τὴν Μάνην⁴.

Τὰ παράθυρα. Ἐξαιρέσει τῶν ὀκτὼ μονολόβων παραθύρων τοῦ τρουῖλλου καὶ τῶν δύο μικρῶν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 32) πάντα τὰ λοιπὰ παλαιὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ εἴτε παρεμορφώθησαν εἴτε ἐφράχθησαν. Τὴν τύχην ἀκριβῶς ταύτην ὑπέστη καὶ τὸ μέγα, τριλόβον ποτὲ προφανῶς (πλάτους 1.09 καὶ ὕψους 1.52 μ.) παράθυρον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ τειχισθὲν ἀντικατεστάθη κατὰ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος διὰ κυκλικοῦ φεγγίτου (εἰκ. 32). Τοῦ τριλόβου ἐν τούτοις τούτου παραθύρου οὐ μόνον διετηρήθησαν, ὀλίγον πρὸς τὰ πλάγια μετακινήθentes, οἱ δύο μαρμάρινοι μετὰ λοξοτήτων ἐπιθημάτων διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι, ὀλικοῦ ὕψους 1.07 μ., (εἰκ. 32) ἀλλὰ καὶ διακρίνεται σαφῶς ὑπὸ τὸ παχὺ ἀσβεστόχρυσμα, ὅπερ τὸ καλύπτει, τὸ περιβάλλον τοὺς λοβοὺς πῶρινον μετὰ γλυφῶν, ἡμικυκλικὸν ἄνω, πλαίσιον, ὅπερ μάλιστα εἶναι ἐφωδιασμένον ἐσωτερικῶς καὶ δι' εὐμεγέθους στρογγύλης σπείρας (εἰκ. 32). Καὶ ἡ μὲν ἐκ πύρου κατασκευὴ τοῦ πλαισίου μαρτυρεῖ, ὅτι τὸ παράθυρον δὲν εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐν ᾧ ἂν ἔτερον τὸ ἔγγλυφον αὐτοῦ καὶ ὁ πρὸς σπεῖραν συνδυασμὸς εἶναι ἐνδείξεις φραγκικῆς ἐπιδράσεως, ἥτις μόνον μετὰ τὸ 1207, ὅτε ἡ Ἀνδρὸς κατελήφθη ὑπὸ τῶν Φράγκων, εἶναι δυνατόν νὰ ἡσκήθη. Τούτου ἕνεκα δὲν ἀποκλείεται ὁ μὲν ναὸς νὰ ἤρχισε τελευτῶντος τοῦ 12ου αἰῶνος, νὰ ἐπερατώθη δ' ἐπὶ Φραγκοκρατίας ἀρχομένου τοῦ 13ου αἰ. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ ἂν ἔνός μὲν τὸ ἀκανόνιστον σύστημα δομῆς του — ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 32) — ἂν ἔτερον δ' ἡ σχετικῶς ἰσχυρὰ ἀνάτασις, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὁ τρουῖλλός του (ὄρα τομὴν εἰκ. 33).

ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΤΩΝ 4 ΕΞΕΤΑΣΘΕΝΤΩΝ ΝΑΩΝ

Μετὰ τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν τεσσάρων ναῶν, τὴν ὁποίαν ἐκάμαμεν ἀνωτέρω, θὰ ἐπιχειρήσωμεν τώρα τὴν πρὸς ἀλλήλους σύγκρισιν αὐτῶν, ἥτις διευκολύνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ οἱ τέσσαρες οὗτοι ναοὶ ἀνήκουσιν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν κατηγορίαν: τῶν μετὰ τρουῖλλου ἐπὶ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, καὶ διὰ τῶν δικιονίων. Κοινὸν ἐν πρῶτοις χαρακτηριστικὸν αὐτῶν εἶναι ὅτι ὁ τρουῖλλός των ζυγίζεται συμμετρικῶς ὑπεράνω τοῦ κυρίως ναοῦ

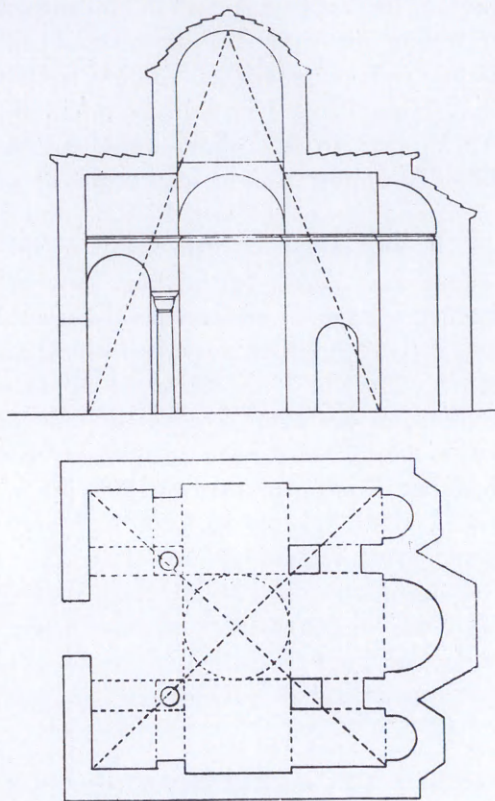
¹ Monuments anciens et modernes τ. II μέρος 1.

² Αἱ Παλαιαὶ Ἀθῆναι, 143.

³ Εὐγγόπουλος, Εὐρετήρ. μεσαιων. μνημ. Ἑλλάδος τευχ. Β' σ. 93 εἰκ. 104.

⁴ R. Traquair, Ann. of the Brit. Sch. XV (1908-9) πίν. XVII.

(εἰκ. 35). Πράγματι τὸ κέντρον τοῦ τρούλλου συμπίπτει πρὸς τὸ σημεῖον τομῆς τῶν διαγωνίων τοῦ βασικοῦ τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου (εἰκ. 35). Κοινὸν ἐπίσης χαρακτηριστικὸν εἰς πάντας εἶναι, ὅτι αἱ πλευραὶ τοῦ ἰσοσκελοῦς τριγώνου, ὅπερ ἔχει βάσιν τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ καὶ ὕψος τὸ τῆς κλειδὸς τοῦ τρούλλου, διέρχονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκριβῶς διὰ τῶν κλειδῶν τῶν

Εἰκ. 35.

πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ μετώπων τῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 35)¹.

¹ Ὁμοίως γραφικὰς κατασκευὰς διὰ τε τοὺς δικιονίους καὶ τοὺς τετρακιονίους ναοὺς ἐπεχείρησε πρὸ πολλοῦ ὁ Ad. Struck (Ath. Mitt. 1909 σ. 218). Καὶ δυνατόν μὲν εἶναι αἱ ἐξ αὐτῶν προκύπτουσαι ἀναλογίαι νὰ ἰσχύωσι διὰ τοὺς τέσσαρας τετρακιονίους ναοὺς τῆς Ἀργολίδος, τοὺς ὁποίους ἐξετάζει, δὲν ἔχουσιν ὁμῶς γενικὴν τὴν ἐφαρμογὴν. Αἱ ἀπλαῖ ἰδίως, εἰς ἀκεραίους ἀριθμοὺς, σχέσεις τῶν ἐσωτερικῶν διαιρέσεων, ἃς σημειώνει διὰ τοὺς δικιονίους δὲν ἔχουσιν ἐφαρμογὴν διὰ τοὺς δικιονίους τῆς Ἀνδρου.

Ἄλλο κοινὸν χαρακτηριστικὸν καὶ τῶν τεσσάρων ναῶν τῆς Ἀνδρου εἶναι ἡ ταυτόχρονος χρῆσις καμαρῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ σταυροθολίων ἢ φουρνικῶν ἀφ' ἑτέρου πρὸς κάλυψιν τῶν 4 γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ σταυροῦ. Πράγματι εἰς οὐδένα ἐξ αὐτῶν ἔχομεν καὶ εἰς τὰ 4 γωνιαῖα διαμερίσματα μόνον καμάρας—αἵτινες ἀποτελοῦσι τὸ κατ' ἑξοχὴν εἶδος καλύψεως τῶν ἐλλαδικῶν ναῶν—ἢ μόνον σταυροθόλια ἢ φουρνικά—ἅτινα ἰδιαίτερώς ἀγαπᾷ ἡ σχολὴ τῆς Πρωτευούσης—ἀλλὰ συνήθως (Μελίδα, Ὑψηλοῦ, Μεσαθοῦρι) ἔχομεν καμάρας μὲν εἰς τὰ δύο ἀνατολικά καὶ σταυροθόλια εἰς τὰ δύο δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα, ἀπαξ δὲ (Μεσαριά) φουρνικά εἰς τὰ δύο ἀνατολικά καὶ καμάρας εἰς τὰ δύο δυτικά διαμερίσματα. Ὁφείλεται δ' ἡ χρῆσις σταυροθολίων ἢ φουρνικῶν εἰς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἰς ἐπίδρασιν τῆς Πρωτευούσης, ὡς ἤδη ἀπὸ μακροῦ ὑπεστήριξεν ὁ Millet. Ἡ ἐπίδρασις ὅμως αὕτη ἡσκήθη, κατὰ τὸν Millet, μόνον κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα¹—εἰς τοὺς ὁποίους ἐμπίπτουν καὶ οἱ ἐξεταθέντες ἐνταῦθα ναοὶ—ἐν ᾧ ἀργότερον ἐγκατελείφθη², ἐπελθούσης καὶ πάλιν εἰς τοὺς Ἑλλαδικοὺς ναοὺς τῆς χρήσεως καμαρῶν διὰ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα³.

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὰς ὁμοιότητας. Ὡς ἐξετάσωμεν ἤδη τὰς διαφοράς. Ὁ χρόνος κατασκευῆς ἐν πρώτοις τῶν ἐξετασθέντων ναῶν κυμαίνεται, ὡς εἶδομεν, μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνος (Μελίδα, Ὑψηλοῦ) καὶ τοῦ τέλους τοῦ 12ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος (Μεσαθοῦρι). Ἐντὸς τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος ἐπῆλθον σημαντικαὶ τινες μεταβολαὶ εἰς τὰς λεπτομερείας των. Οὕτω π.χ. τὸ σύστημα δομῆς των, ἐν ᾧ εἰς τοὺς δύο παλαιότερους ναοὺς (Μελίδας καὶ Ὑψηλοῦ) εἶναι τὸ αὐτό, αὐστηρῶς ἰσόδομον, πλινθοπερικλειστον, ὅπερ κάμνει χρῆσιν λεπτῶν πλίνθων, εἰς τὸν τρίτον κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ναόν (Μεσαριάς) εἶναι κάπως χαλαρώτερον καὶ μὲ πλίνθους παχύτερας, εἰς δὲ τὸν τέταρτον (Μεσαθοῦριον) ἀντικατεστάθη διὰ κοινῆς ἀκανονίστου τοιχοποιίας παραμειγμένης μετὰ τεμαχίων πλίνθων.

Διαφορὰ ἐπίσης παρατηρεῖται καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐξεχουσῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, αἵτινες, καίτοι καὶ οἱ 4 ναοὶ εἶναι τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων, εἰς μὲν τοὺς δύο πρώτους εἶναι τρεῖς εἰς δὲ τοὺς δύο τελευταίους, μία καὶ μόνη, ἡ μέση. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναλογία τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ ἐν ᾧ εἰς τοὺς δύο πρώτους εἶναι 1.02 μ. (Μελίδας) καὶ 1.03 μ. (Ὑψηλοῦ) εἰς τὴν Μεσαριὰν αὐξάνει εἰς 1.15 μ., ἐν ᾧ παραδόξως εἰς τὸ Μεσαθοῦρι κατέρχεται εἰς 0.944 μ. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ διαφορὰ

¹ Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 91 πβλ. καὶ σ. 88.

² Millet, ἔ.ἀ.

³ Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές· διότι εἰς πολλοὺς μεταγενεστέρους ναοὺς, ἰδίᾳ δὲ τῆς Τουρκοκρατίας ἡ χρῆσις σταυροθολίων καὶ μάλιστα φουρνικῶν ἐπανελήφθη καὶ δὴ ἐντονωτέρα.

τῆς ἀναλογίας τοῦ ὕψους τῆς κλειδὸς τοῦ τρουλλοῦ πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, ἣτις βαίνει αὐξανομένη ἀπὸ τῆς Μελίδας καὶ τοῦ Ὑψηλοῦ, ἔνθα εἶναι 1.17 καὶ 1.31 μ. μέχρι τῆς Μεσαριᾶς καὶ τοῦ Μεσαθουρίου, ἔνθα φθάνει τὰ 1.50 μ. Παρατηρεῖται λοιπὸν ἐντὸς διαστήματος ἐνὸς αἰῶνος μία βαθμιαία ἀναζήτησις μεγαλυτέρας ἀνατάσεως τῶν ναῶν, ἣτις θὰ κορυφωθῇ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΙΑΣ

Κατὰ τὴν γενομένην ἐξέτασιν τῶν τεσσάρων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἀνδρου διεπιστώθη ὅτι, ἐξαιρέσει ἐνὸς τεμαχίου βυζαντινοῦ τέμπλου διατηρηθέντος κατὰ χώραν εἰς τὴν πρόθεσιν τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας (εἰκ. 29), κανὲν ἄλλο ἀπὸ τὰ παλαιὰ μαρμάρινα τέμπλα των ἔμεινεν εἰς τὴν θέσιν του. Ὅλα διαλυθέντα ἀντικατεστάθησαν διὰ νέων μεταγενεστέρων, μαρμαρίνων ἢ ξυλίνων. Τῶν δὲ παλαιῶν βυζαντινῶν τέμπλων τὰ τεμάχια ἄλλα μὲν ἐνετειχίσθησαν εἰς νεωτέρας ἐπεκτάσεις τῶν ναῶν εἰς οὓς πρότερον ἀνῆκον (Ταξιάρχης τοῦ Ὑψηλοῦ) ἄλλα δὲ πάλιν (Ταξιαρχῶν Μεσαριᾶς καὶ Μελίδας) μετεφέρθησαν ἵνα κοσμήσουν νεωτέρους ναοὺς ἀνεγερθέντας ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἡ τελευταία αὕτη περίπτωσις ἀντιπροσωπεύεται κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν ἐν Μεσαριᾷ τὸ 1734 ἀνεγερθέντα ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀνδρου Διονυσίου τοῦ Α' Καίρη¹ μέγαν ναὸν τοῦ Ἀγ. Νικολάου. Εἰς τῆς τρουλλαίας ταύτης βασιλικῆς τὴν πρόσοψιν καὶ ἐν μέρει τὴν νοτίαν πλευράν, ὁ Χῖος ἀρχιμαΐτωρ ὅστις τὴν ἐκτίσεν² ἐνετείχισεν, οὐχὶ ἄνευ διακοσμητικοῦ αἰσθήματος, πλήθος βυζαντινῶν γλυπτῶν—θωράκια, πεσίσκους καὶ ἐπιστύλια τέμπλων, κιονόκρανα, πλαίσια θυρῶν, ὑφαψίδια κλπ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι τὰ γλυπτὰ αὐτὰ ἐτοποθετήθησαν ἐντελῶς ἀσχέτως πρὸς τὴν λειτουργίαν δι' ἣν ἀρχικῶς προωρίζοντο, ἀποτελέσαντα κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ πλαίσια τῶν ἄνω ἀνοιγμάτων τῆς προσόψεως (εἰκ. 37), ὅμως διὰ τῆς ἐντειχίσεώς των ταύτης ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐσώθησαν ἀπὸ ἀφανισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δ' ἀνέδειξαν τὴν πρόσοψιν τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἀληθὲς μουσεῖον μεσοβυζαντινῆς διακοσμητικῆς γλυπτικῆς, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ τὰ κάτωθεν αὐτῶν μαρμάρινα πλαίσια τῶν ἰσογείων θυ

¹ Περὶ τοῦ φιλοικοδόμου τούτου ἀρχιερέως ὄρα Δ. Π. Πασχάλην, Διονύσιος Καίρης ὁ Α' Ἀρχιεπίσκοπος Ἀνδρου (1719-1748) Βιβλιοθήκη Θεολογίας, Ἀθῆναι 1924.

² Τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιμαΐτωρος τοῦ Ἀγίου Νικολάου μανθάνομεν ἐκ τῶν τριῶν τελευταίων στίχων ἐπιγραφῆς χαραγμένης ἐπὶ πλακός, ἣτις χρησιμεύει ὡς ποδιά τοῦ βορείου παραθύρου τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ. Ἴδου πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν κείμενον: ἐκτίσθη δὲ παρὰ ἀρχιμαΐτορος | Νικολάου Βολισιανοῦ τοῦ ἐκ Χίου | σὺν τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ Ἰωάννη | τε καὶ Φραγκούλῃ ἀντὶ δ' μηνι | Ὀκτωμβρίῳ λ'. Ὀλόκληρος ἡ ἐπιγραφή ὡς καὶ αἱ δύο ἄλλαι ἐπὶ τῶν ἐτέρων δύο παραθύρων τῆς προσόψεως ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Δ. Πασχάλη ἐν Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Δ' (1927) σ. 62.

ρῶν τοῦ ναοῦ ἐκοσμήθησαν δι' ἐξαιρέτων γλυπτῶν περιθύρων ἐκτελεσθέντων μὲ τὴν ἄβρὰν τεχνικὴν τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ μὲ πλούσια φυντικά θέματα, ὅμοια πρὸς τὰ συνηθιζόμενα εἰς ἔργα τῆς μεταλλοτεχνίας καὶ κεντήματα τῆς ἐποχῆς. Ὡραῖον δείγμα τοιοῦτου γλυπτοῦ περιθύρου παρέχει ἡ θύρα τῆς προσόψεως, εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς ὁποίας παρεμβάλλονται καὶ αἱ ἐλαφρῶς ἀνάγλυφοι εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου.

Δὲν θὰ περιγράψωμεν ἐδῶ ἐν πρὸς ἐν τὰ ἐντειχισμένα ἐπὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου βυζαντινὰ γλυπτὰ· θὰ ἀρκεσθῶμεν μόνον εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν σπουδαιότερων ἐξ αὐτῶν, οὐχὶ καθ' ἣν τὰξιν εἶναι ἐντειχισμένα ἀλλὰ κατὰ τὰς κατηγορίας εἰς τὰς ὁποίας ἕκαστον ἀνήκει.

Θωράκια. 1) Δύο τεμάχια (εἰκ. 36) θωρακίων, σχηματίζοντα σήμερον τὸν κορμὸν τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τοῦ βορείου παραθύρου τῆς προσόψεως (εἰκ. 37), ἀνῆκον ἄλλοτε εἰς στενομήκεις ἀναγλύπτους πλάκας ἐξ ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι ἐκλείον τὰ ἄκρα διαμερίσματα τέμπλων τῆς προθέσεως ἢ τοῦ διακονικοῦ, ὅπου δὲν ὑπῆρχε χώρος διὰ μεγάλας τετραγώνους πλάκας¹. Κοσμοῦνται διὰ σειρᾶς μικρῶν, ἐπαλλήλων, ὀρθογωνίων, τριμερῶν πλαισίων περιβαλλόντων ἀκανθοειδῆ ἀνθέμια ἢ χιαστὰ πλέγματα, συνενουμένων δὲ διὰ κόμβων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς γενικὸν ἑξωτερικὸν τριμερὲς πλαίσιον.

2) Ὁμοίως πρὸς τὰ ἄνω χρήσεως στενόμηκες (0.40×0.97 μ.) θωράκιον ἐντειχισμένον σήμερον ὀριζοντίως ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 41) φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ἐπιφανείας τρεῖς ἀναγλύπτους «συριακοὺς» ἢ σηρικοὺς τροχούς, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ μὲν δύο ἄκροι περιβάλλουσι πυροστρόβιλον, ὁ δὲ μέσος δεκάφυλλον ρόδακα.

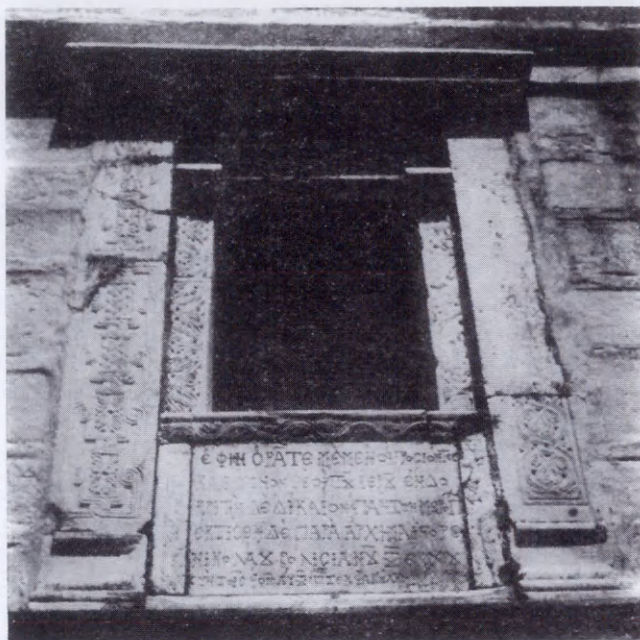
Πεσσίσκοι. (Εἰκ. 38, 39, 40 Α καὶ Β). Δύο ὁμοίων διαστάσεων πεσσίσκοι τέμπλου, πλευρᾶς 0.14 μ. καὶ ὕψους 1.04 μ., φέρουσιν ὁ μὲν πρὸς δεξιὰ, ὁ δὲ πρὸς

Εἰκ. 36. Θωράκιον καὶ ἐπιστύλιον.

¹ Ὅρα τοιαῦτα στενομήκη θωράκια εἰς τὸ τέμπλον τῆς Πισκοπῆς τῆς Σιντορήνης (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Β. Μ. Ἑ. τ. Ζ' [1951] σ.193 εἰκ. 8), τοῦ Ταξιάρχου τῆς Λοκρίδος (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Γ' [1929] σ. 364 εἰκ. 15 καὶ σ. 365 εἰκ. 16), τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' σ. 105 εἰκ. 52), τῆς Μ. Ὁσίου Λουκά Φωκίδος (Schultz-Barnsley, Mon. St. Luke of Stiris πίν. 29 κάτω δεξιᾷ, τεμ. Α), Παρεκκλησίου Ἀγ. Νικολάου Μ. Βατοπεδίου (Κ ο ν δ α κ ο f, Ἀγ. Ὅρος σ. 44 εἰκ. 19) κλπ.

ἀριστερὰ συμφυᾶ λεπτὸν σταθμὸν βημοθύρου. Ἡ προσθία του κατακόρυφος ἐπιφάνεια κοσμεῖται τοῦ μὲν Α τῆς εἰκ. 40 διὰ δύο συζυγῶν κυματιστῶν βλαστῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἀναδιπλούμενα ἡμιανθέμια, συννεούμενα κατὰ τὸν ἄξονα εἰς πεντάφυλλον ἀνθέμιον¹, τοῦ δὲ Β διὰ παραλλαγῆς τοῦ αὐτοῦ κοσμήματος, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ κυματιστοὶ βλαστοὶ διασχίζονται κατὰ τὰ σημεῖα ἐπαφῆς των ὑπὸ ἐγκαρσίων στελεχῶν καταληγόντων εἰς ἡμιανθέ-

Εἰκ. 37. Τὸ βόρειον παράθυρον τῆς προσόψεως τοῦ Ἀγ. Νικολάου Μεσαριάς μετὰ τὰ ἐνφκοδομημένα βυζαντινὰ γλυπτά.

μια. Τὸ ἄνω μέρος ἀμφοτέρων τῶν πεσίσκων κοσμεῖται διὰ σταυροῦ, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἀναδιπλούμενα φυλλώματα. Ἀμφοτέρων τῶν σταθμῶν τοῦ βημοθύρου ἡ κατακόρυφος ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ἀλυσσοειδοῦς πλέγματος². Ἡ μὴ σωζομένη ἄνω ἀπόληξις των ἀναπαρεστάθῃ δι' ἐστιγμένης γραμμῆς ὡς *μῆλον* συμφώνως πρὸς ἀνάλογα παραδείγματα³. Ἡ ἐργασία τῶν κοσμημάτων εἶναι λίαν ἐπιμελής, ὁμοιάζουσα

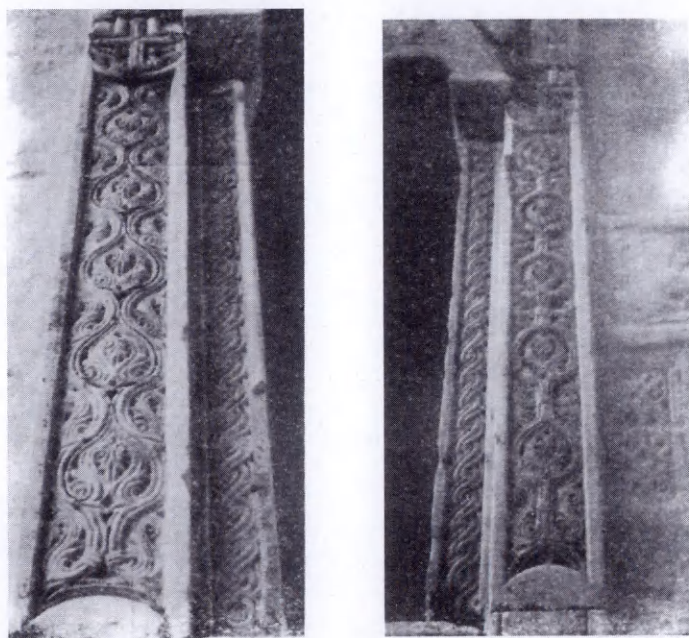
¹ Συγγενὲς κόσμημα εἰς πεσίσκον τέμπλου τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939 - 40] σ. 98 εἰκ. 45 δεξιᾷ).

² Ἀλυσσοειδὲς κόσμημα εὐρεται καὶ ἐπὶ τοῦ σταθμοῦ τοῦ βημοθύρου τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος παρὰ τὴν Ἀμφισσαν (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. τ. Α' [1935] σ. 92 εἰκ. 9).

³ Οὕτω π.χ. εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ τῶν Ἀπιδεῶν τῆς Λακωνίας (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς,

πρὸς τὴν τοῦ περιθύρου τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς, ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ὁποίου πιθανώτατα προέρχονται οἱ ἐξεταζόμενοι πεσσίσκοι.

2) Εἰκ. 40, Γ. Πεσσίσκος τέμπλου ἀποτελῶν σήμερον τὴν δεξιὰν παραστάδα τοῦ αὐτοῦ βορείου παραθύρου τῆς προσόψεως. Ἡ προσθία κατακόφρος ἐπιφάνειά του κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐπαλλήλων πτηνῶν¹ — παγωνίων καὶ ἄλλων — εἰκονιζομένων εἰς διαφόρους στάσεις ἐν μέσῳ κομπῶν φυλλωμάτων

Εἰκ. 38 καὶ 39. Πεσσίσκοι Ὁραίας Πύλης τέμπλου.

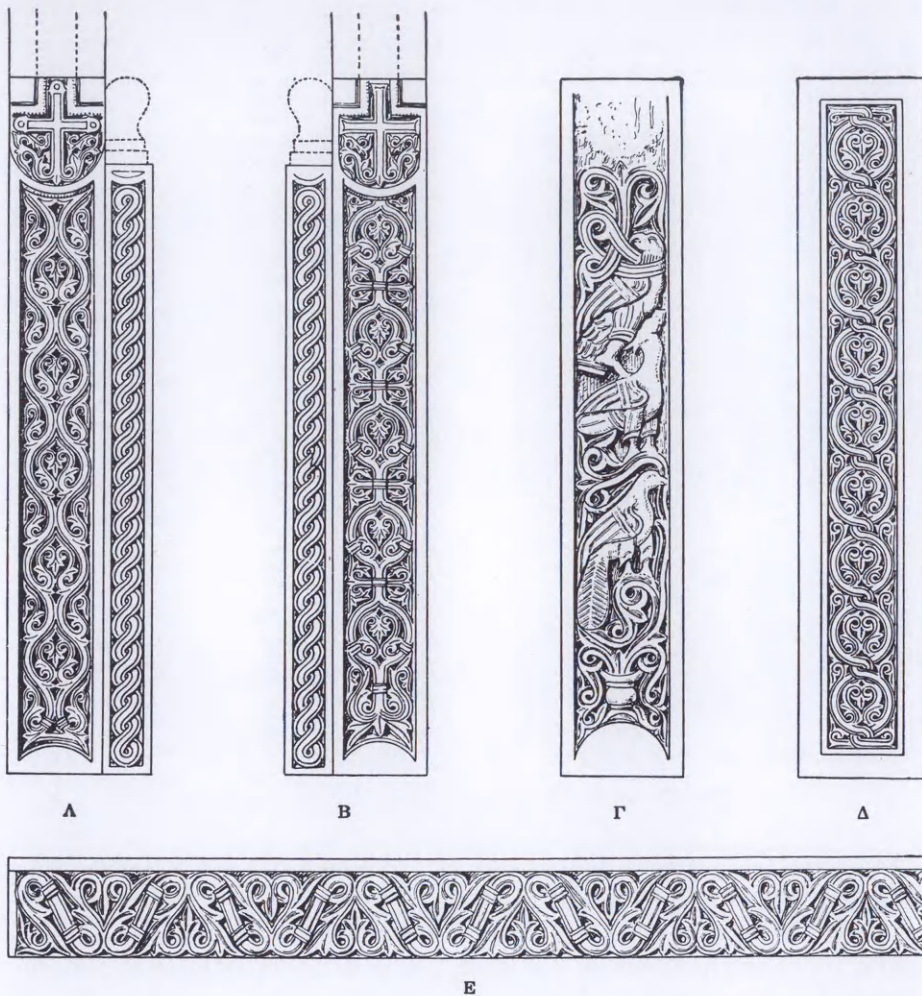
ἐκφυομένων ἀπὸ ἀγγείου καὶ πληρύντων τὰ μεταξὺ τῶν πτηνῶν κενά. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

3) Πεσσίσκος (εἰκ. 40, Δ). Τούτου τεμάχια εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς δεξιᾶς παραστάδος τοῦ βορείου παραθύρου καὶ ἀλλαχοῦ τῆς προσόψεως. Τὸ ἡμέτερον σχέδιον εἰκονίζει αὐτὸν ἐν ἀναπαραστάσει. Ἡ προσθία του

¹ Ἀρχ. Β.Μ.Ε. τ. Α' σ. 127 εἰκ. 1 καὶ 128 εἰκ. 2), τῆς Πόρτα Παναγίας τῶν Τρικκάλων (ἔ.ἀ. Α' σ. 25 εἰκ. 14), Ν. Σωτήρος Ἀμφίσσης (ἔ.ἀ. Α' σ. 92 εἰκ. 9) φέροντος ἐπὶ τοῦ πεσσίσκου κόσμημα ὅμοιον πρὸς τὸ ἐξεταζόμενον, Μουσείου Θηβῶν (ἔ.ἀ. Ε' [1939-40] σ. 129 εἰκ. 9), Πισκοπῆς Σαντορήνης (ἔ.ἀ. τ. Ζ' [1951] σ. 193 εἰκ. 8 καὶ σ. 197 εἰκ. 12), Καθολικοῦ τῆς Μ. Χελανδαρίου (ἀδημοσίευτον) κλπ.

² Ὅμοιά σειρὰ πτηνῶν εὐρίσκεται καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τῆς Μ. Ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος (Schultz - Barnsley, ἔ.ἀ. πίν. 29, D, E).

ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐπαλλήλων «συριακῶν» τροχῶν περιβαλλόντων συναπτόμενα κατὰ τὸν ἄξονα ἡμιανθέμια¹. Ἐξαίρετος ἐργασία τοῦ 11ου αἰῶνος.

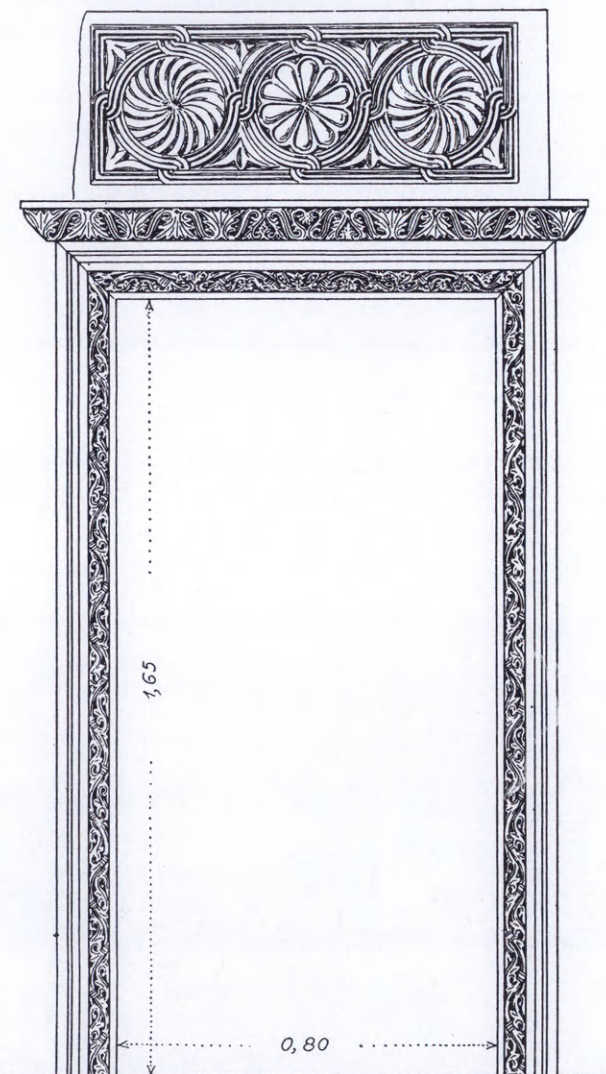

Εἰκ. 40. Πεσσίσκοι καὶ ἐπιστύλιον τέμπλου.

Ἐπιστύλια. (Εἰκ. 40, Ε). Λοξότμητον ἐπιστύλιον τέμπλου σχηματίζουν τὸν ἀριστερὸν σταθμὸν τοῦ βορείου παραθύρου. Ἡ προσθία του κεκλιμένη ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ βλαστῶν ἀκολουθούντων γραμμὴν τεθλασμένην

¹ Ὅμοιον διακοσμητικὸν θέμα εὕρηται καὶ εἰς Ὅσιον Λουκᾶν τῆς Φωκίδος (Schultz-Barnsley, ἔ.ἀ. πίν. 23).

(ζιγκ - ζάγκ) σχηματίζουσαν ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα τρίγωνα πληρούμενα διὰ συμπλέγματος ἀνθεμίων. Ἀρίστη ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

Εἰκ. 41. Τὸ θύρωμα τῆς νοτίας θύρας τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Μεσαριᾶς μετὰ στενομήκους θωρακίου τέμπλου ἐντειχισθέντος ὑπεράνω αὐτοῦ.

Ὁμοιον περίπου κόσμημα φέρει καὶ τὸ γεῖσον, ὅπερ ἐπικάθηται ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου περιθύρου τῆς μικρᾶς νοτίας θύρας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 41).

Περίθυρα. Πολλὰ τεμάχια περιθύρων εἶναι ἐντειχισμένα εἰς διάφορα

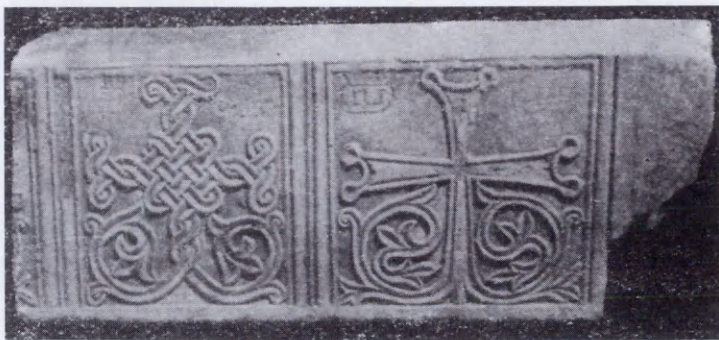
σημεία τῆς προσόψεως. Ἀκέραιον δὲ περίθυρον (εἰκ. 41) κοσμεῖ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ ἱεροῦ, προερχομένην πιθανῶς ἐκ προϋπάρχαντος βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου. Τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας εἶναι 0.80×1.63 μ. τοῦ δὲ περιθύρου, ὅπερ ἔχει τὴν συνήθη μετὰ γλυφῶν τομήν, τὸ πλάτος εἶναι 0.11 μ.

Εἰκ. 42. Ὑφαψίδιον.

ἐν προβολῇ. Τὸ κόσμημα ὅπερ τρέχει κατὰ τε τὰ κατακόρυφα καὶ τὸ ὀριζόντιον τμήμα τοῦ πλαισίου εἶναι κυματιστὸς βλαστὸς μετὰ δις ἀναδιπλούμενα τρίφυλλα. Λεπτὴ ἐργασία τοῦ 12ου πιθανώτατα αἰῶνος.

Ὑφαψίδιον. Εἰς χαμηλότερον τῶν παραθύρων τῆς προσόψεως ὕψος

Εἰκ. 43. Πλάξ σαρκοφάγου.

εἶναι πακτωμένον λοξότμητον ὕφαψίδιον (εἰκ. 42), ἐπὶ τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται, ἐν μέσῳ ἀναδιπλουμένων ἀνθεμίων, ἔξεργον πτηνόν — προφανῶς παγώνιον — ἀπὸ τοῦ ράμφους τοῦ ὁποίου κρέματα βότρυς, πιθανώτατα, ἢ κῶνος πίτυς. Τὸ τεμάχιον ἴσως νὰ προέρχεται ἐξ ἐπιστυλίου τέμπλου κοπέντος ἀργότερον ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς ὕφαψίδιον. Τεχνοτροπία τοῦ 11ου ἢ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Κινητὰ γλυπτὰ. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων καὶ εἰς τὰς ἔξω-

τερικὰς ἐπιφανείας τοῦ ναοῦ ἐντειχισμένων γλυπτῶν διατηροῦνται ἐν τῷ ἱερῷ αὐτοῦ καὶ δύο κιονόκρανα κορινθιακά, τῶν ὁποίων ὁ κάλαθος κοσμεῖται κάτω μὲν διὰ φύλλων ἀκάνθης ἄνω δὲ διὰ λογχοειδῶν. Διατηρεῖται ἐπίσης καὶ ἡ παραπλεύρως εἰκονιζομένη (εἰκ. 43) ἱκανοῦ πάχους πλάξ, φέρουσα ἐπὶ τῆς κατακορύφου ἐπιφανείας αὐτῆς ἐντὸς τετραγώνων πλαισίων σταυρούς, ἀπὸ τῆς βίσεως τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἐλικοειδῶς ἀναδιπλούμενα τρίφυλλα. Ἡ πλάξ, σήμερον τεθραυσμένη, παρουσιάζει δύο μόνον τετράγωνα μετὰ σταυρῶν καὶ ἀριστερᾷ μικρὸν τμήμα τρίτου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ εἰκονίζετο ἐπίσης σταυρὸς

Εἰκ. 44. Γλυπτὸν ἐντειχισμένον εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Ὑψηλοῦ.

Εἰκ. 45. Ποδιά τοῦ νοτίου παραθύρου τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Μεσαριᾶς.

ὅμοιος πρὸς τὸν δεξιᾷ εἰκονιζόμενον, ὥς συνάγεται ἐκ τῶν σωζομένων ὑπολειμμάτων τῆς ἐγκαρσίας κεραίας καὶ τῶν ἄκρων τῶν ἀνθεμίων. Ὡς πρὸς τὸν προσορισμὸν θεωρῶ τὴν πλάκα προερχομένην ἐκ βυζαντινῆς σαρκοφάγου, ἐφ' ᾧ ὦν πολὺ συχνὰ ἔχομεν παραστάσεις σταυρῶν ἐν παρατάξει εἰκονιζομένων ἄλλοτε ἐντὸς πλαισίων¹ καὶ ἄλλοτε κάτωθεν τόξου φερομένου ἐπὶ διδύμων κιονίσκων².

Γλυπτὰ τῆς φραγκοκρατίας. Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Ὑψηλοῦ εἶναι ἐντειχισμένον εἰς ἀρκετὸν ὕψος λοξόμητον τεμάχιον (εἰκ. 44), φέρον κατὰ μὲν τὴν μίαν παρυφὴν αὐτοῦ ἀστράγαλον ἐπὶ δὲ τῆς

¹ Μουσεῖον Ἀρτης (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Β.Μ.Ε. τ. Β' [1936] σ. 165 εἰκ. 10), Μ. Ὁμολογητῶν Ἀθηνῶν (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Εὐρετ. Μεσ. Μν. Ἑλλ. τεῦχ. Γ' σ. 129 εἰκ. 163).

² Πβλ. τὴν σαρκοφάγον τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτης (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' [1936] σ. 35 εἰκ. 30), Μ. Λάυρας Ἀγ. Ὁρους (Dalton, Byz. Art and Archaeology σ. 169 εἰκ. 98), Αὐλὴ Μ. Πεντέλης (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Εὐρετήριον Μεσ. Μν. Ἑλλ. τεῦχ. Γ' σ. 190 εἰκ. 254) κλπ.

κεκλιμένης αὐτοῦ ἐπιφανείας κυματιστὸν βλαστὸν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται τριφυλλὰ (εἰκ. 44) πληροῦντα τὰ μεταξὺ κενά. Ἄφ' ἐνὸς ἡ ζωηρῶς ἀνάγλυφος ἐκτέλεσις τοῦ κοσμήματος, ὅπερ δὲν συνυφαίνεται μὲ τὸ βάθος, ὡς εἰς τὰ βυζαντινά, ἀλλ' εἶναι τρόπον τινὰ προσκεκολλημένον ἐπ' αὐτοῦ, καὶ ἀφ' ἐτέρου ἡ κατὰ φύσιν ἀπόδοσις τῶν φύλλων μαρτυροῦσιν, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ βυζαντινοῦ ἀλλὰ περὶ ἀναγλύφου ἐκτελεσθέντος κατὰ φραγκικὰ πρότυπα.

Τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα παρουσιάζει καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ Ἀγ. Νικολάου γεγλυμμένον κόσμημα (εἰκ. 45), συνιστάμενον ἐκ κυματιστοῦ βλαστοῦ μετὰ ρεαλιστικῶς ἐκτελεσμένων φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρυῶν, ἅτινα διακόπτονται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ οἰκοσήμεου εἰκονίζοντος δύο ὀρθίους λέοντας κρατοῦντας διὰ τῶν προσθίων ποδῶν των ἑλλειψοειδές τι πλαίσιον περιβάλλον ἀντικείμενον, δυσδιάκριτον σήμερον λόγῳ τῶν ἐπανειλημμένων ἀσβεστοχρίσεων.

BYZANTINA GYPTA TΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

Ἡ ἐν τῷ καταστήματι τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου τῆς Χώρας Ἀνδρου φιλοξενουμένη σήμερον ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ περιλαμβάνει πλὴν τῶν ἀρχαίων ἀντικειμένων καὶ τινὰ ἐνδιαφέροντα βυζαντινὰ καὶ φραγκικὰ γλυπτά. Εὐγενεῖ ἀδείᾳ τοῦ φίλου ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων κ. Νικ. Κοντολέοντος, δημοσιεύω ἐνταῦθα τὰ βυζαντινά, τυγχάνοντα ἄγνωστα μέχρι τοῦδε.

1) Μαρμάρινος κιονίσκος τέμπλου (εἰκ. 46) (ἀριθμὸς χ/φου καταλόγου τῆς συλλογῆς 166). Μετεκομίσθη ἐκ Κορθίου ὑπὸ Ἰ. Τέντε. Ὀλικὸν ὕψος 2.27 μ. Σύγκειται ἐκ τετραγώνου πεσσίσκου, πλευρᾶς 0.13 μ. καὶ ὕψους 1.14 μ. καὶ συμφυοῦς ἄνωθεν αὐτοῦ κιονίσκου, φέροντος κατὰ τὴν περιφέρειαν ὀκτὼ ἔξωγα βεργία (δρα ὀριζοντίαν τομήν του ἐν εἰκ. 46), συνδεόμενα περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους διὰ σχοινίου. Ἡ προσθία κατακόρυφος ἐπιφάνεια τοῦ πεσσίσκου κοσμεῖται διὰ δύο συζυγῶν κυματιστῶν βλαστῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἡμιανθέμια, ὧν τὰ μέσα φύλλα προεκτεινόμενα λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω συναντῶνται ὑπὸ ὀξεῖαν γωνίαν εἰς τὸ μεταξὺ τῶν καμπύλων κενὸν σχηματίζοντα ἀνθέμια (εἰκ. 46). Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ συνθέτου αὐτοῦ κοσμήματος εἰκονίζεται ἐντὸς κομβοφόρου κύκλου πτηνόν, τοῦ ὁποίου ὁ μὲν μακρὸς λαιμὸς καμπυλοῦται παρακολουθῶν τὸν περιβάλλοντα κύκλον ἡ δὲ κεφαλὴ στρέφεται περαιτέρω πρὸς τὸ σῶμα (εἰκ. 46). Ἡ ἐργασία τοῦ κοσμήματος παρουσιάζει ἀκριβείαν καὶ λεπτότητα, τάσσοσαν αὐτὸ εἰς τὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος, πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ βεργωτοῦ ἄνω τμήματος, ἥτις συναντᾶται εἰς τέμπλα τῆς ἐποχῆς ταύτης¹.

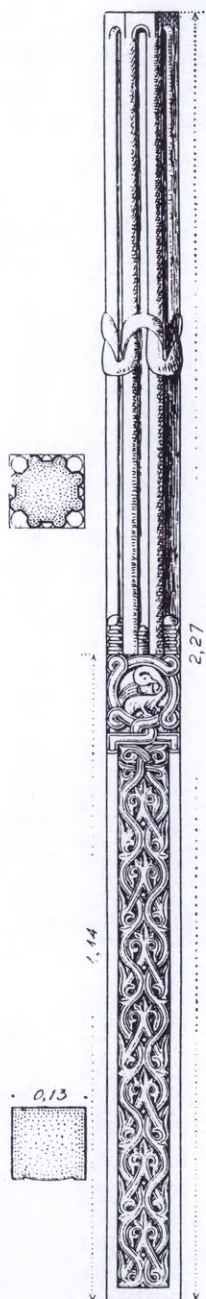
¹ Ὡς π. χ. εἰς κιονίσκον τέμπλου τῆς Ἀγ. Τριάδος Κριεζώτη Εὐβοίας, περὶ τὸ

Εἰκ. 47. Θωράκιον μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως
λέοντος ἐν τῇ ἀρχαιολογικῇ συλλογῇ Ἀνδρου.

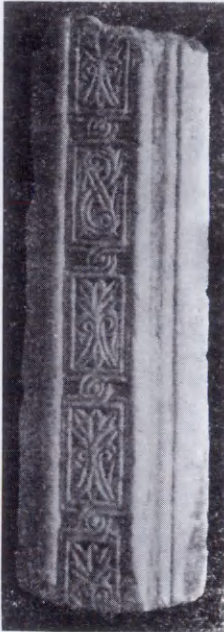
Εἰκ. 48. Πλάξ μετ' ἀναγλύφου
λέοντος ἐκ Θεσσαλονίκης.

Εἰκ. 46. Κιονίσκος
τέμπελου.

2) Ὅμοιος καὶ ὁμοίως πρὸς τὸν πρῶτον προελεύσεως κιονίσκος (ἀριθμ. χ/φου καταλ. 167). Διαφέρει τοῦ πρώτου μόνον ὡς πρὸς τὸ κόσμημα τοῦ πεσίσκου — ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ συνεχόμενων ἐπαλλήλων τετραγωνιδίων περιβαλλόντων ἀνθέμια — καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν συνδεόντων τὰ βεργία τοῦ ὑπερθεν κιονίσκου, σχοινία, ἅτινα εἰς αὐτὸν εἶναι δύο.

3) Ἀνάγλυφον θωράκιον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μὲ παράστασιν λέοντος, ἀγνώστου προελεύσεως (εἰκ. 47). Ἀριθμ. χ/φου καταλ. 243. Διαστάσεις: πλ. 0.63 μ., ὕψ. 0.80 μ., πάχ. 0.07 μ. Τὸ ζῶον εἰκονίζεται κατὰ κρόταφον, ἔξεργον ἐντὸς ταπεινοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου. Καθήμενον ἐπὶ τῶν ὀπισθίων του ποδῶν, ὑψώνει κατακορύφως τὸν ἀριστερὸν ἐμπρόσθιον πόδα, ἐν ᾧ ταυτοχρόνως στρέφει πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν μὲ τὴν γλῶσσαν κρεμαμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ παράστασις ἐσχεδιάσθη κατὰ τρόπον, ὥστε τὸ ζῶον νὰ ἐγγράφεται ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου, χωρὶς νὰ καταλείπωνται μονότονα κενά. Οὕτω τὸ μέγα κενόν, τὸ ὁποῖον θὰ ἐδημιουργεῖτο ἄνωθεν τῆς ράχews τοῦ ζῶου ἐὰν τοῦτο ἔβλεπε πρὸς τὰ ἐμπρός, ἀπεφεύχθη ἅφ' ἐνὸς μὲν διὰ τῆς πρὸς τὰ ὀπίσω στροφῆς τῆς κεφαλῆς του ἅφ' ἐτέρου δὲ διὰ τῆς ἀπὸ τῶν σκελῶν μὲ ὥραϊαν παράλληλον πρὸς τὸν λαιμὸν καμπύλην ἀνερχομένης οὐρᾶς, ἐν ᾧ πάλιν τὸ ἐκ τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς προκύπτει κατὰ τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν κενὸν ἐκαλύφθη διὰ τοῦ ὑψωμένου προσθίου ποδός.

Εἰκ. 49. Τεμάχιον περιθύρου.

Ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ἐπιπεδότης τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ σώματος καὶ τῆς κεφαλῆς, ἡ γραμμικὴ ἀπόδοσις τῶν μυῶν καὶ ἡ ἰσχυρὰ σχηματοποιήσις τῆς θυσανωτῆς οὐρᾶς καὶ ἰδίᾳ τῆς χαίτης, ἀπαρτιζομένης ἐξ ἀντιτιθεμένων ὁμάδων παραλλήλων ἡμικυκλικῶν γραμμῶν. Πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα μαρτυροῦσιν ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν, οἷα ἡσκεῖτο κατὰ τὸν 8ον μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος, ἰδίᾳ λόγῳ τῆς μιμήσεως τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων ἐπὶ κεντημένων ὑφασμάτων τῆς Ἀνα-

1100 (Ὁ ρ ε λ ά ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε.τ. Ε' [1939 - 40] σ. 12 εἰκ. 8), τῆς Μ. Βλαχερνῶν Ἀρ-
της (ὁ α ὕ τ ό ς, ἔ.ά. τ. Β' [1936] σ. 20 εἰκ. 13, σ. 22 εἰκ. 15), τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μ. Χελαν-
δαρίου (ὁ α ὕ τ ό ς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Η' [1955-56] σ. 106 καὶ 107), τῆς Μητροπόλεως Μυσ-
στρά (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 45, 3) κλπ. Ἐξαιρετικῶς ὁμοία διαμόρφωσις
κιονίσκου μετὰ 2 σχοινίων παρουσιάζεται καὶ εἰς ἀμφικιονίσκον παραθύρου χρησιμο-
ποιηθέντα ἀργότερον ὡς ὑπέρθυρον τῆς Ἐπισκοπῆς Βόλου (Φωτ. Λαμπάκη 2158).

τολῆς¹ (Περσίας καὶ Ἀραβίας), τὸ ἐμπόριον τῶν ὁποίων ἐγένετο ζωηρὸν κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους.

Τὸ ἡμέτερον γλυπτὸν παρουσιάζει πολλὴν ὁμοιότητα κατὰ τε τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τῆς Γοργοεπηκόου τῶν Ἀθηνῶν² καὶ πρὸς τινὰ θωράκια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἅτινα ὁ Bréhier χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰῶνος³.

Τὸ θέμα τοῦ στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω λέοντος μὲ τὴν οὐρὰν ἐξερχομένην πρὸς τὰ ἐμπρὸς διὰ μέσου τῶν σκελῶν ἦτο λίαν ἀγαπητὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν διακοσμητικὴν. Τὸ ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς θωράκιον τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ ὁποίου εἰκόνα παρέχομεν ἐνταῦθα (εἰκ. 48) καὶ ἀλλαχοῦ⁴.

4) Τεμάχιον μαρμαρίνου περιθύρου (ἀριθμ. χ/φου καταλόγου 160) προερχόμενον ἐκ Κορθίου (εἰκ. 49). Ἔχει τὴν συνήθη μετὰ γλυφῶν τομὴν τῶν περιθύρων Μ. σ. ὕψ. 0.57 μ. διαστάσεις διατομῆς 0.11 × 0.14 μ. Ἡ μέση ταινία του κοσμεῖται διὰ συνεχομένων μικρῶν ὀρθογωνίων, περιβαλλόντων δίδυμα, λίαν ἐσχηματοποιημένα φύλλα ἀκάνθης⁵ ἢ ὀκτωσχήμους ἑλικας (εἰκ. 49). Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἰς τὰ ἐν σ. 17 σημ. 4 καταλεχθέντα παραδείγματα βυζαντινῶν ναῶν μετ' ὀκταγωνικῶν στηριγμάτων προσθετέα καὶ τὰ ἐξῆς δύο: Ἀγ. Σοφία τοῦ Κιέβου (1037-1061/7) (Α. D. Radchenko, Puteboditeli, Κίεβον 1950, σ. 14 εἰκ. 4) καὶ Ἀγ. Σοφία τοῦ Νόβγοροδ (1045-1052). Ἀμφοτέρων τῶν παραδειγμάτων τούτων τὰ στηρίγματα εἶναι ἐκ πλίνθων κατεσκευασμένα.

¹ L. Bréhier ἐν Ξένια, *Hommage international à l'Université d'Athènes*, Athènes 1912, σ. 162 ἐξ.

² Michel-Struck, *Ath. Mitt.* 1906 εἰκ. 29.

³ La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris 1936, πίν. IX, 2. Γ. Σωτηρίου, *Guide du Musée byz. d'Athènes* (1932) N° 161 καὶ 159 εἰκ. 27.

⁴ Στάρα Ζαγορά (Filov, *Die altbulgarische Kunst*, Bern 1919, πίν. II, 1). Ἀχρίς, θύρα Ἀγίου Νικολάου (Bréhier, *La sculpture* πίν. XLIII) κλπ. Μουσεῖον Ἀλμυροῦ, ἐπὶ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (N. Giannopoulos, *BCH* XLIV [1920] σ. 191) κλπ.

⁵ Πβλ. ὁμοίας τομῆς καὶ μὲ παραπλήσια κοσμήματα περίθυρα: Παναγίας Γοργοεπηκόου Ἀθηνῶν (K. Michel-A. Struck, *Ath. Mitt.* 1906 εἰκ. 15, 25 πίν. XXI, 11), Ἀσκληπείου Ἀθηνῶν (L. Bréhier, *Nouv. Arch. des Miss. Scient. Nouv. Sér. Fasc. 9*, Paris 1913, πίν. V εἰκ. 9 = Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφ. 1915 σ. 64 εἰκ. 16), Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς (Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921, σ. 18 εἰκ. 16), Νταοῦ Πεντέλης (BSA IX [1902-3] σ. 390 εἰκ. 2), Ὁσ. Μελετίου (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939-40] σ. 97 εἰκ. 44), Μητροπόλεως Μυστρᾶ (Millett, *Mon. byz. de Mistra* πίν. 48, 15) κλπ.

ΝΕΩΤΕΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ ΔΑΦΝΙΟΥ

Κατὰ τὰς ἐν ἔτει 1955, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν, γενομένης ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ στερεώσεως τῆς Μ. Δαφνίου ἦλθον εἰς φῶς τὰ ἑξῆς νέα εὐρήματα: 1^{ον} παλαιοχριστιανικὴ πύλη εἰσόδου

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνατολικὴ πύλη εἰσόδου τῆς Μονῆς Δαφνίου.

κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου, 2^{ον} ὁ τοιχοβάτης τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ ἱεροῦ 3^{ον} ἡ βῆσις τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς, 4^{ον} ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου τοῦ βυζαντινοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, 5^{ον} τοιχογραφίαι εἰς τὴν κόγχην τῆς προθέσεως καὶ ἀνάγλυφον δικεφάλου αἰετοῦ, 6^{ον} μεγάλη ὑπόγειος κινστέρνα, ἐξ ἧς ἐτροφοδοτεῖτο εἰς ὕδωρ ἡ μονὴ καὶ 7^{ον} παρεκκλήσιον προσκεκολλημένον κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἑξωνάρθρου τοῦ καθολι-

κοῦ. Κατωτέρω θὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερῶς ἐν ἑκάστον τῶν νέων τούτων εὐρημάτων.

α) *Παλαιοχριστιανικὴ πύλη εισόδου.* Κατὰ τὸ μέσον περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου ὑπάρχει σήμερον πύλη, δι' ἧς τελεῖται ἡ εἰς τὴν μονὴν εἴσοδος (εἰκ. 1). Ἡ πύλη αὕτη ἀνοίγεται ἐπὶ τοίχου πάχους 1.14 μ. Ἐξωτερικῶς τὸ ἀνοιγμα αὐτῆς, πλάτους 1.33 μ. καὶ ὕψους 2.06 μ., περιβάλλεται ὑπὸ μαρμαρίνου λοξοτμήτου περιθύρου (εἰκ. 1) βαίνοντος ἐπὶ μαρμαρίνου ὡσαύτως κατωφλίου, πλάτους 0.36 μ. καὶ πάχους 0.16 μ. Ὑπεράνω τοῦ 0.15 μ. ἔξέχοντος ἀνωφλίου, ἔχοντος ὁμοίαν τομὴν πρὸς τοὺς σταθμούς, τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας φέρει ἀνακουφιστικὴν κόγχην, διαμέτρου 1.32 μ. καὶ βάθους 0.30 μ., τῆς ὁποίας τὸ ἐλαφρῶς τεθλασμένον πώρινον τόξον (εἰκ. 1) ἔχει τὴν ἐξωτερικὴν του ἄκμην διαμορφωμένην εἰς στρογγύλον βεργίον διαμέτρου 0.07 μ. Τόσον τὸ τεθλασμένον σχῆμα τοῦ τόξου τῆς κόγχης ὅσον καὶ τὸ στρογγύλον βεργίον του συναντῶνται βεβαίως εἰς φραγκικὰ τόξα¹, δὲν εἶναι ὅμως ἄγνωστα καὶ εἰς κτίσματα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς π.χ. εἰς τὸν πυλῶνα τῆς εἰσόδου τοῦ παρὰ τὸν Πύργον τῶν Ἀνέμων Τουρκικοῦ μεντρεσέ². Τεθλασμένα ἐπίσης, ἀλλ' ἄνευ βεργίου, εἶναι καὶ τὰ τόξα τῆς δυτικῆς ὡς καὶ τμήματος τῆς ἀνατολικῆς κιονοστοιχίας τῆς πρὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ αὐλῆς (εἰκ. 3), τὰς ὁποίας ὁ Millet³, στηριζόμενος προφανῶς εἰς τοὺς πανταχοῦ φραγκικὰ κτίσματα ἀναγνωρίζοντας J. A. Buchon⁴ καὶ Fr. Lepoignan⁵, θεωρεῖ ὡς κτίσματα φραγκικῶν χρόνων, ἐν ᾧ πολὺ πιθανώτερον εἶναι, λόγῳ καὶ τῆς ἀμελοῦς αὐτῶν ἐκτελέσεως, νὰ κατεσκευάσθησαν ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἥτοι κατὰ τὴν εἰς Δαφνὶ ἐπάνοδον τῶν ὀρθοδόξων μοναχῶν, δηλαδὴ κατὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα. Τότε πιθανώτατα θὰ κατεσκευάσθη καὶ ἡ σημερινὴ ἀνατολικὴ πύλη εισόδου (εἰκ. 1), ἥτις διατηρεῖ εἰσέτι ἐσωτερικῶς καὶ τὸ ξύλινον αὐτῆς ἀνώφλιον ὡς καὶ τὴν ὑπεράνω αὐτοῦ καμάραν, κατεσκευασμένην διὰ πωρίνων θολιτῶν (εἰκ. 5).

¹ Ἡ διαφορὰ μεταξὺ φραγκικῶν καὶ τουρκικῶν βεργίων ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι τὰ μὲν φραγκικὰ παρουσιάζουσι συνήθως καμπύλην τὴν κοιλότητα, ἀφ' ἧς ἐκφύεται τὸ βεργίον (εἰκ. 2, Β), ἐν ᾧ τὰ τουρκικὰ ἢ μᾶλλον τὰ τῆς τουρκοκρατίας, ἀκολουθοῦντα τὰ βυζαντινὰ, ἔχουσιν εὐθεῖαν τὴν εἰρημένην κοιλότητα, ὡς ἡ παρατεθεμένη εἰκὼν 2 (Α) δεικνύει.

² Εὐρετήριον Μεσαιων. Μνημ. Ἑλλάδος, τευχ. Β' σ. 117 εἰκ. 149 κατὰ τὸν Du Moncel.

³ Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 4 καὶ 42 καὶ πίν. 1 (ὑπόμνημα).

⁴ Nouv. Recherches sur la principauté Franque de Morée, Paris (ἄνευ χρόν.) καὶ Atlas des Nouv. Rech. πίν. XXXI.

⁵ Revue Archéologique, Nouv. Série τ. 24 (1872) σ. 282.

Εἰκ. 2. Τομὴ βεργίων.
(Α Βυζαντινῶν, Β Φραγκικῶν)

Σκαφή ἐνεργηθεῖσα εὐθὺς κάτωθεν τοῦ κατωφλίου τῆς σημερινῆς πύλης (εἰκ. 4, Α) ἀπεκάλυπεν, εἰς βάθος 1.45 μ., τὸ μαρμάρινον κατώφλιον παλαιότερας πύλης πάχους 0.27 (εἰκ. 5). Ἐκατέρωθεν τοῦ κατωφλίου τούτου διατηροῦνται εἰσέτι τὰ κάτω μέρη τῶν παραστατῶν τῆς (λαμπάδες) κατεσκευασμένα ἐκ μεγάλων, κανονικῶν, ὀρθογώνιων κροκαλοπαγῶν λίθων, ἥτοι ἐκ τοῦ αὐτοῦ, ἐν τῇ γειτονίᾳ τῆς μονῆς¹ ἐξορυσσομένου πετρώματος, ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένα καὶ τὰ κάτω μέρη τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ περιβόλου τῆς μονῆς².

Εἰς ἀπόστασιν 2.07 μ. δυτικῶς τοῦ παλαιότερου κατωφλίου καὶ εἰς κατὰ τι χαμηλότεραν αὐτοῦ στάθμην ἡ σκαφή ἀπεκάλυψε καὶ δεύτερον, μέγα κατώ-

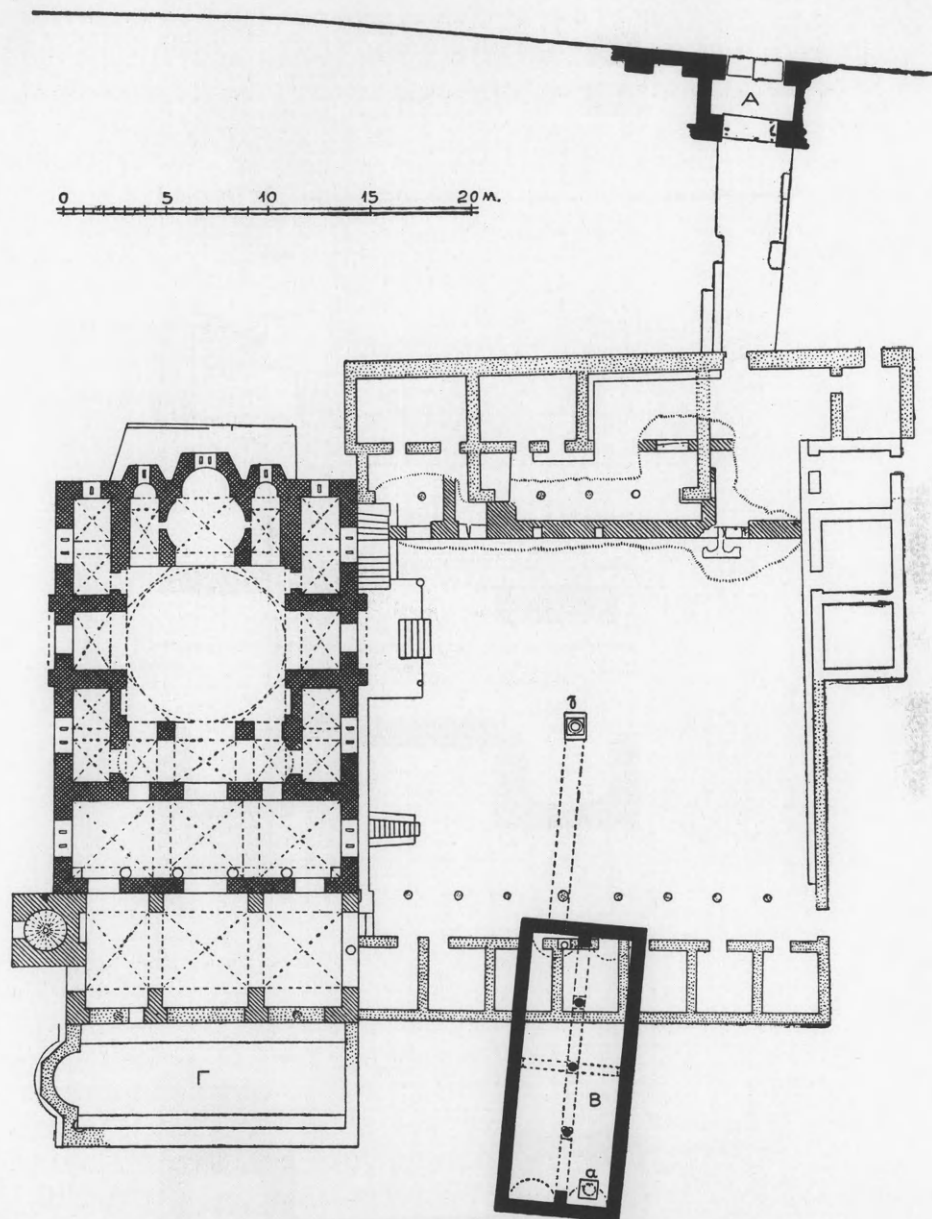

Εἰκ. 3. Αἱ τοξοστοιχίαι τῆς νοτίας αὐλῆς.

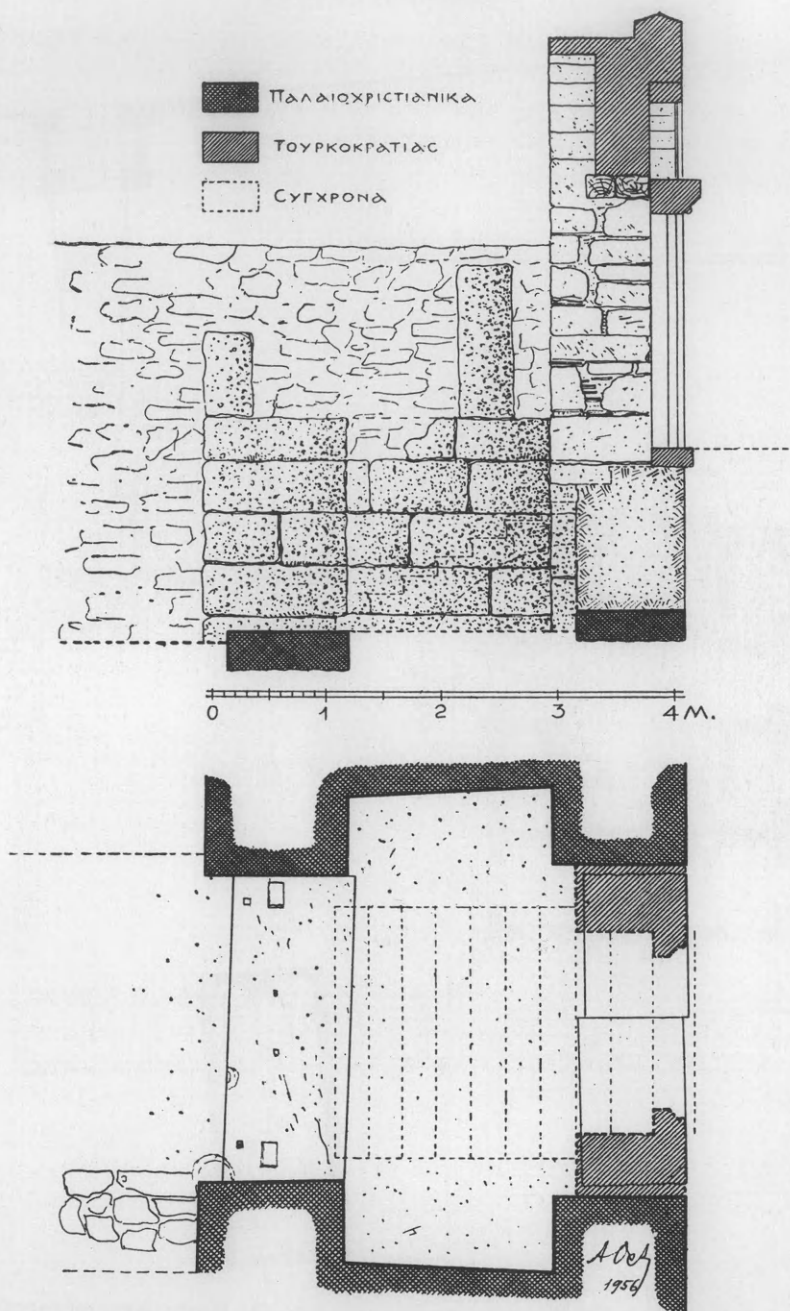
φλιον ἐξ ὑμηττείου σκοτεινοχρόου μαρμάρου, πλάτους 1.08 μ., μήκους 2.80 μ. καὶ πάχους 0.35 μ., ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ὁποίου σώζονται κατὰ τὰ δύο ἄκρα οἱ ὀρθογώνιοι (0.15×0.23 μ.) τόρμοι ὑποδοχῆς τῶν ὀρθίων ξύλων διφυλλοῦ θύρας, τὰ φύλλα τῆς ὁποίας ἐστερεοῦντο ἐπὶ τοῦ κατωφλίου διὰ συντηρῶν, ὧν ἐπίσης διεσώθησαν οἱ τόρμοι ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ κατωφλίου. Ὡς δ' εἰς τὸ πρῶτον οὕτω καὶ εἰς τὸ δεύτερον κατώφλιον ἀπεκαλύφθησαν ἑκατέρωθεν καὶ οἱ δύο ἐκ κροκαλοπαγῶν ὁμοίως λίθων ὀρθογώνιοι (1.27×0.68) παραστάται (εἰκ. 5), ἐκ τῶν ὁποίων ὁ βόρειος διατηρεῖται μέχρις ὕψους 2.10 μ.,

¹ Lepsius, Griechische Marmorstudien, Berlin 1890, σ. 13. Milchhöfer ἐν Kaupert, Karten von Attika. Erläut. Text. Heft. II σ. 47.

² Millet, Le monastère de Daphni σ. 5.

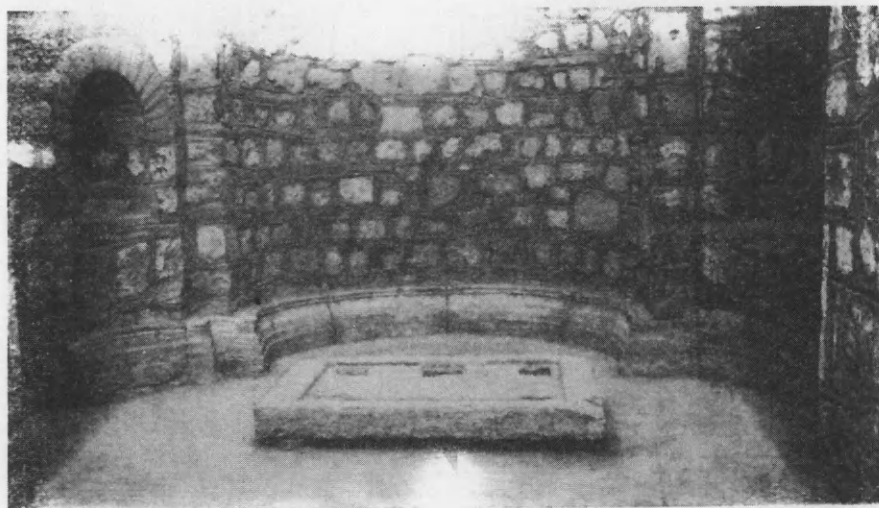

Εικ. 4. Κάτοψις τοῦ περὶ τὸ καθολικὸν τμήματος τῆς Μονῆς Δαφνίου ἐμφαίνουσα τὰ νεοευρεθέντα κτίσματα (Α Πυλών, Β Κινστέρνα, Γ Παρεκκλήσιον).

Εικ. 5. Όριζοντία και κατακόρυφος τομή του ανατολικού παλαιο-
χριστιανικού πυλῶνος τῆς Μονῆς Δαφνίου.

(εἰκ. 5) ὁ δὲ νότιος μέχρι 0.94 μ. Οἱ παραστάται δ' οὗτοι τῆς ἐσωτερικῆς θύρας, ἐξέχοντες κατὰ 0.68 μ., συνεδέοντο πρὸς τοὺς τῆς ἐξωτερικῆς θύρας διὰ τοίχων ὁμοίως ἐκ κροκαλοπαγῶν λίθων ἐκτισμένων (εἰκ. 5). Ἐσχηματίζετο οὕτω μεταξὺ τῶν δύο θυρῶν μικρὸς ὀρθογώνιος, ἐλαφρῶς τραπεζοειδὴς χώρος, πλάτους 1.74 καὶ μέσου μήκους 4.20 μ., ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὰς εἰσόδους τῶν ἀρχαίων τειχῶν¹ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα πιθανῶς ὁ μεταξὺ τῶν δύο θυρῶν χώρος δὲν ἦτο ὑπαιθρος, ὥς εἰς τὰ ἀρχαῖα τεῖχη, ἀλλ' ἐστεγασμένος, ὁπότε δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς πρόδρομος μορφὴ τοῦ διαβατικοῦ τῶν βυζαντινῶν μονῶν².

Εἰκ. 6. Ἀποψὺς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸν ἀποκαλυφθέντα τοιχοβάτην καὶ τὴν βάσιν τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς.

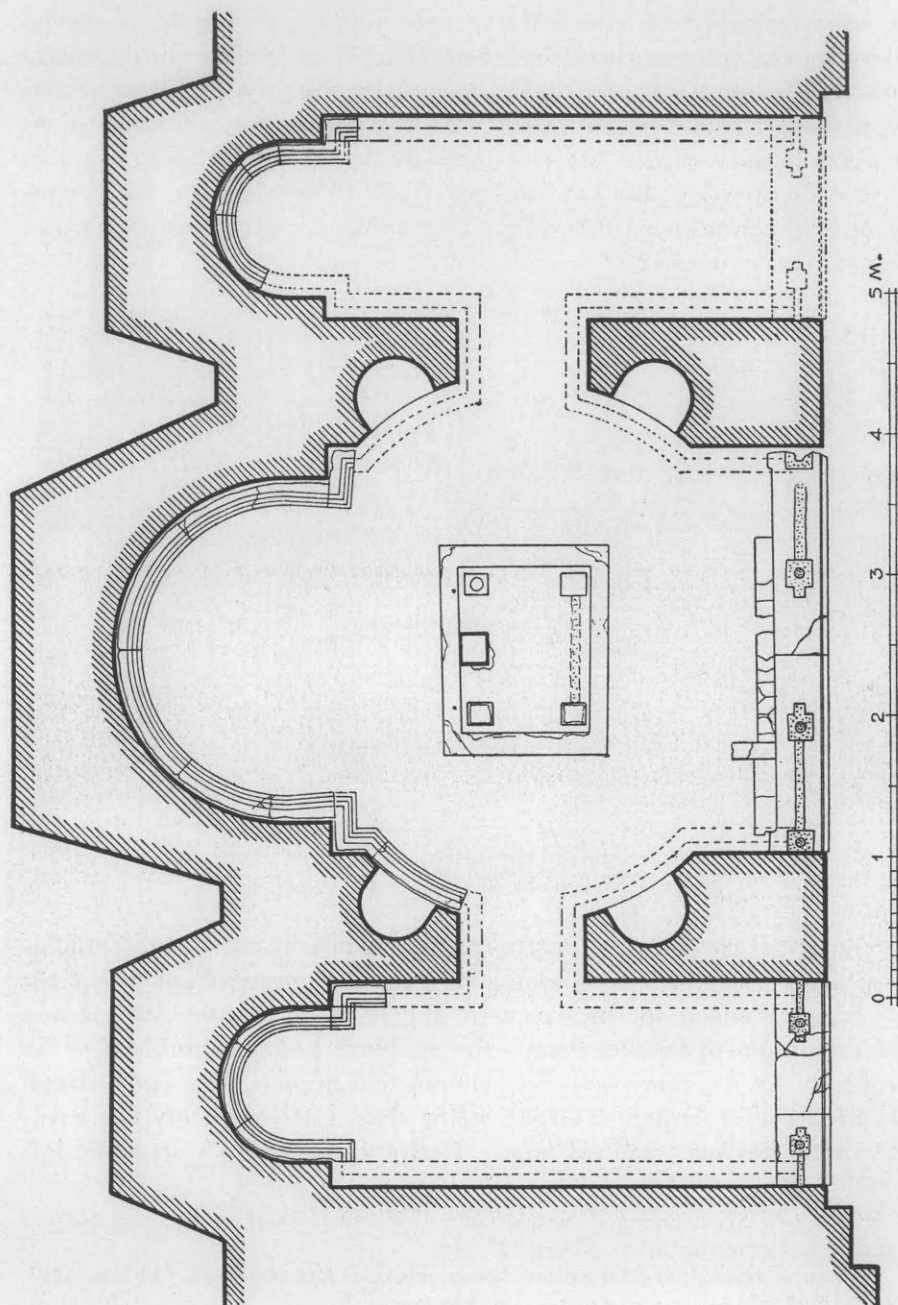
Διὰ τῆς ἐξακριβωθείσης νέας κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου εἰσόδου (εἰκ. 4, Α) ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ παλαιοχριστιανικὴ μονὴ πλὴν τῆς πρὸς δυσμὰς εἰσόδου, ἣν ἀνεκάλυψεν ὁ Millet³ καὶ ἣτις θὰ ἦτο πιθανῶς καὶ ἡ κυριωτέρα—ἡ ἀπὸ θαλάσσης—εἶχε καὶ δευτέραν ἀπὸ ἀνατολῶν, ἣτις δὲν γνωρίζομεν ἂν ἐπροστατεύετο, ὥς ἡ δυτικὴ, διὰ πύργου, ὅπερ δὲν φαίνεται πολὺ πιθανόν. Ἡ ὑπαρξίς δευτέρας πύλης εἰσόδου εἰς μονὰς δὲν ἦτο συνήθης⁴, ἐπετρέπετο ὅμως ὑπὸ τοῦ νόμου. Πράγματι αἱ Νεαοραὶ (133, 1) ὀρί-

¹ Π.χ. τῶν Ἐλευθερῶν (Πανάκτου) ΠΑΕ 1938, πίν. 1 ἔναντι σ. 48, τοῦ Διπύλου Judeich, Topographie v. Athen 127 κλπ.

² Ὅρα σχετικῶς Ὁρλάνδον, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927, σ. 10 εἰκ. 8, 9, 10 κλπ.

³ Daphni, σ. 5.

⁴ Ὅρα Ἀ. Ὁρλάνδον, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927, σ. 15,

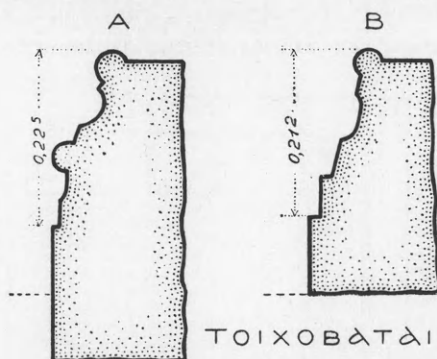

Εικ. 7. 'Οριζοντία τομή του ιερού του καθολικού της Μονής Δαφνίου με την βάση της 'Αγ. Τραπέζης και του τέμπλου.

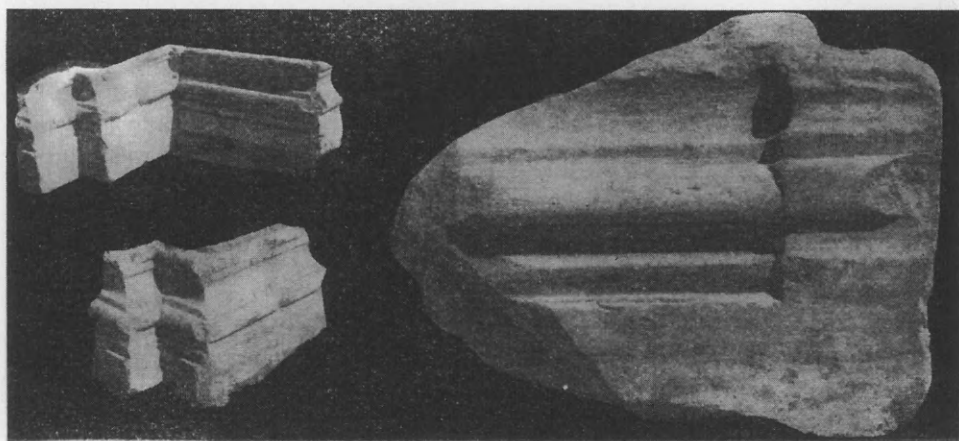
ζουσι ρητῶς, ὅτι τὰ μοναστήρια ἠδύναντο νὰ ἔχουν ἢ μίαν μόνον ἢ τὸ πολὺ δύο πύλας εἰσόδου.

β) Ὁ τοιχοβάτης. Κατὰ τὰς ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς γενομένας ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τῆς ἀρχικῆς τοῦ δαπέδου καὶ τῶν τοίχων μορφῆς, ἣτις εἶχε κατὰ καιροὺς ἀλλοιωθῇ διὰ προσθήκης κονιαμάτων καὶ νέων δαπέδων, ἀπεκαλύφθη ὁ μαρμάρινος τοιχοβάτης τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 6) καὶ τμήματος τῶν δύο ἀβαθῶν κογχῶν, αἵτινες σχηματίζονται ἑκατέρωθεν αὐτῆς (εἰκ. 7) ὥς καὶ ὁλόκληρος ὁ τοιχοβάτης τῆς προθέσεως καὶ ἐν μέρει καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 7).

Τεμάχια τοῦ ἐκ λευκοῦ μαρμά-
ρου τοιχοβάτου, οὐχὶ ὅμως κατὰ χῶ-

Εἰκ. 8. Τομαὶ τοιχοβατῶν.

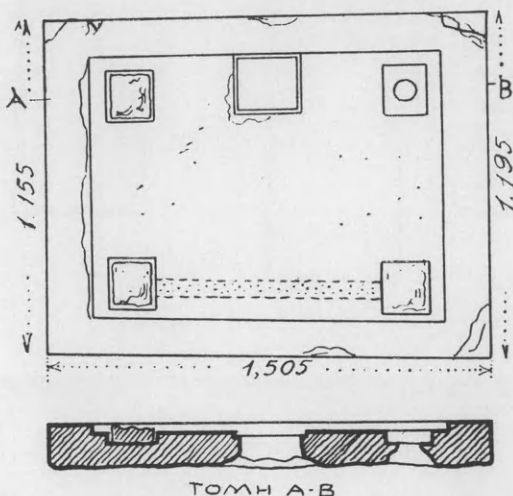

Εἰκ. 9. Γωνιαῖοι μαρμαρίνοι τοιχοβάται τοῦ καθολικοῦ.

ραν, ἦσαν πρὸ πολλοῦ γνωστά¹, πολλὰ δ' αὐτῶν ἀνήκοντα εἰς τὰς ἐσωτερικὰς γωνίας ἢ παραστάδας (εἰκ. 9) φυλάσσονται σήμερον ἐντὸς τοῦ μικροῦ μουσείου, τοῦ ἐγκατεστημένου ἐντὸς τῶν μεταγενεστέρων κελλίων τῆς μονῆς. Ὁ τοιχοβάτης λοιπὸν οὗτος, τὸν ὁποῖον, περιέργως, οὐδόλως ἀναφέρει ὁ Millet

¹ Ἡδὴ τὸ 1919 εἶχον δημοσιεύσει κατακόρυφον τομὴν τοῦ τοιχοβάτου τοῦ Δαφνίου ἐν τῇ περὶ τῆς Παρηγορητικῆς τῆς Ἀρτῆς μελέτῃ μου (Ἀρχ. Δελτ. 1919, σ. 67 εἰκ. 45).

εἰς τὴν ἐξαίρετον καὶ τόσον λεπτομερῇ περὶ τῆς μονῆς Δαφνίου πραγματείαν του, παρουσιάζει ἐν κατακορύφῳ τομῇ τὴν μορφήν ἀττικῆς ἰωνικῆς βάσεως (ὕψους 0.225) (εἰκ. 8), βαινούσης, τῇ μεσολαβήσει ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου (εἰκ. 8), ἐπὶ ὑψηλῆς (0.175) πλίνθου, μέρος τῆς ὁποίας θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῆς μαρμαρίνης στρώσεως ἢ πάτου τοῦ δαπέδου (εἰκ. 8, Α). Ἡ ἄνω σπεῖρα τῆς βάσεως ταύτης ἀκολουθοῦσα, ὥς καὶ αἱ ἀνάλογοι ρωμανικαὶ καὶ

Εἰκ. 10. Ἡ εὐρεθεῖσα βάσις τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς.

σιν τῶν τοίχων τοῦ καθολικοῦ καθ' ὅλην τὴν περίμετρον αὐτοῦ (πβλ. εἰκ. 7), δὲν ἦτο πανταχοῦ ἀκριβῶς ἡ αὐτὴ (εἰκ. 8). Οὕτω ἐν ᾧ εἰς τὸ ἱερὸν μᾶς παρουσιάζεται μὲ δύο σπεῖρας καὶ ἐνδιάμεσον σκοτίαν (εἰκ. 8, Α), εἰς ἄλλο τεμάχιον, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσεῖῳ, ἐμφανίζεται ἄνευ τῆς κάτω σπεῖρας καὶ τοῦ ὑπ' αὐτὴν κοίλου κυματίου, ἀντὶ τῶν ὁποίων ἐλαξεύθη ἀπλῆ λοξὴ ταινία καὶ ἐπίπεδος βαθμὶς (εἰκ. 8, Β). Πάντως τὸ ὕψος τοῦ τοιχοβάτου ὑπὲρ τὸ δάπεδον θὰ ἦτο πανταχοῦ περίπου τὸ αὐτό.

γ) **Ἡ βάσις τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς** (εἰκ. 10). Αὕτη εὐρεθεῖσα κάτωθεν τῆς νεωτέρας κτιστῆς Ἀγ. Τραπεζῆς, ἥτις κατηδαφίσθη, ἀποτελεῖται ἐκ μαρμαρίνης, ὀρθογωνίου πλακός, μήκους 1.505 μ. πλάτους 1.19 μ. καὶ πάχους 0.15 μ., τῆς ὁποίας ἡ μία τῶν μακρῶν πλευρῶν συμπίπτει περίπου πρὸς τὸν ἄξονα τῶν δύο ρηχῶν πλευρικῶν κογχῶν (εἰκ. 7).

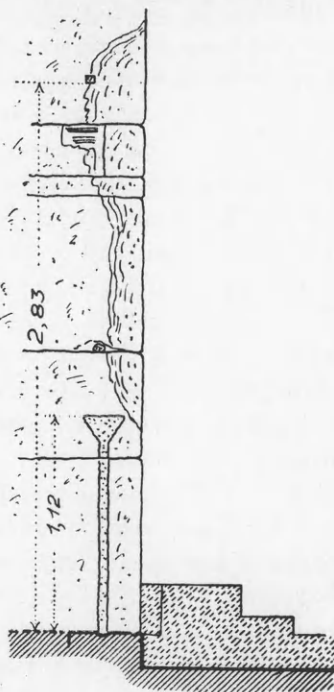
¹ A. Choisy, Histoire de l'architecture τ. II Paris (ᾠ. χρ.) σ. 363 εἰκ. 20 καὶ σ. 364 εἰκ. 21.

² Ὅρα τὴν ἐλληνιστικὴν ἰωνικὴν βάσιν τοῦ Βουλευτηρίου τῆς Σικυῶνος (Ὁ ρ λ ἄ ν - δ ο ς, Πρ. Ἀρχ. Ἑτ. 1941 σ. 57 εἰκ. 1).

γοθδικαί¹, ἐλληνιστικά² καὶ ρωμαϊκὰ πρότυπα, δὲν προβάλλει ὀριζοντίως, ὥς ἡ κάτω, ἀλλὰ λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω. Ὅπισθεν τῆς σχηματίζεται εἶδος κοιλότητος, βάθους 0.013 μ. καὶ πλάτους 0.10 μ., προοριζομένης δι' ὑποδοχὴν τῶν 0.03-0.05 μ. παχειῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ τοίχου, πολλὰ ἐγχρώμα τεμάχια τῶν ὁποίων, ὥς καὶ τῶν μεταξὺ αὐτῶν τιθεμένων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ζεύξεων διατηροῦνται ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς μονῆς. Σημειωτέον, ὅτι ἡ τομὴ τοῦ τοιχοβάτου, ὅστις περιέθεε τὴν βᾶ-

Ἡ ἄνω ὀριζοντία ἐπιφάνεια τῆς πλακός, ἣτις θὰ ἔξειχε κατὰ 0.10 περίπου τῆς πλακοστρώσεως τοῦ ἱεροῦ, περιθέεται ὑπὸ πλαισίου, πλάτους ποικίλλοντος ἀπὸ 0.12 ἕως 0.155 μ., ἐξέχοντος δὲ κατὰ 0.03 ὑπὲρ τὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπάρχουσι 1) τέσσαρες τετράγωνοι (πλευρᾶς 0.16 × 0.18 μ.) ἐγκοπαὶ βάθους 0.06 μ. ἀνὰ μία παρ' ἐκάστην γωνίαν (εἰκ. 10), σχηματίζουσαι ὀρθογώνιον ἐξωτερικῶν διαστάσεων 0.81 × 1.07 μ.. Εἰς τρεῖς ἐκ τῶν ἐγκοπῶν τούτων διασώζονται λείψανα τῶν κάτω μερῶν τῶν τετραγώνων, λιθίνων ποδῶν τῆς τραπέζης, οἵτινες ἐστερεοῦντο ἐντὸς τῶν ἐγκοπῶν διὰ ξυλίνων σφηνῶν καὶ ἐλασμάτων μολύβδου, ὧν τινὰ σώζονται εἰσέτι 2) ἐγκοπή, πλάτους 0.06 μ. καὶ βάθους 0.01 μ., διήκουσα μεταξὺ τῶν δύο προσθίων ποδῶν τῆς τραπέζης (εἰκ. 10) ἥτοι ἐπὶ μήκους 0.755 μ.. Ὁ ἀνωμάλως λαξευμένος πυθμὴν τῆς ἐγκοπῆς ταύτης μαρτυρεῖ ὅτι ἐντὸς αὐτῆς θὰ ἐστερεοῦτο πλάξ θωρακίου (ποδιά), φθάνουσα ἄνω μέχρι τοῦ καλύμματος τῆς τραπέζης καὶ φέρουσα πιθανώτατα ἀνάγλυφον διακόσμησιν 3) κυβόσχημος κοιλότης κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πλακός (εἰκ. 10), φέρουσα κατὰ τὸ ἄνω αὐτῆς χεῖλος ὀρθογώνιον ἐγκοπήν, διαστάσεων 0.23 × 0.205 μ. καὶ βάθους 0.017 μ., προοριζομένην προφανῶς νὰ δεχθῇ τὴν πλάκα τοῦ πώματος τῆς κοιλότητος. Ὁ πυθμὴν τῆς ἐν λόγῳ κοιλότητος εἶναι σήμερον κατεστραμμένος (εἰκ. 10, τομή) προφανῶς ὑπὸ ἱεροσύλων ζητητῶν τοῦ ἐν τῇ κοιλότητι τεθειμένου ποτὲ πολυτίμου ἐγκαίνιον. Ὁμοίαν καταστροφὴν καὶ δι' ὁμοίαν πιθανῶς αἰτίαν ὑπέστη καὶ ὁ πυθμὴν κυκλικῆς κοιλότητος εὐρισκομένης ὑπὸ τὸν Ν.Α. πόδα τῆς τραπέζης (εἰκ. 10), ἔνθα πιθανῶς ἦσαν ὁμοίως κατατεθειμένα ἅγια λείψανα.

δ) **Τὸ τέμπλον.** Ἀφαιρεθείσης τῆς νεωτέρας ἐκ πλακῶν Μάλτας ἐπιστρώσεως¹ ἀπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ ἀπεκαλύφθη 1) μέρος τῆς πα-

Εἰκ. 11. Ἐγκοπαὶ καὶ ὀπαὶ πακτώσεως τοῦ τέμπλου ἐπὶ τῆς Β. παρευῆς τοῦ χωρίζοντος τὸ ἱερόν ἀπὸ τῆς προθέσεως τοῖχου.

¹ Ὁ Γ. Λαμπάκης ('Αρχαιολογία τῆς Μ. Δαφνίου, Ἀθῆναι 1889, σ. 108) ἀναφέρει ἤδη τὴν ἐκ πλακῶν Μάλτας στρώσιν τοῦ δαπέδου, ἐν ᾧ παλαιότερον ὁ Α. B u c h o n (La Grèce Continentale et la Morée σ. 175) καὶ ὁ Fr. Lenormant (Moniteur des Architectes σ. 42 καὶ D' Athènes à Eleusis σ. 5) εἶδον εἰσέτι τμήματα τοῦ μαρ-

λαιᾶς στρώσεως τοῦ δαπέδου, ὅπερ, ὡς φαίνεται, διηρεῖτο εἰς τετράγωνα χωριζόμενα διὰ ταινιών ἐξ ὑπερύθρου ἀμυγδαλίτου λίθου (εἰκ. 7) καὶ 2) ὁ ἐξ ἀμυγδαλίτου ὁμοίως λίθου στυλοβάτης τοῦ τέμπλου τοῦ τε μέσου τμήματος δηλ. τοῦ κυρίως ἱεροῦ καὶ τοῦ τῆς προθέσεως, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ τοῦ διακονικοῦ, τὸν ὁποῖον πάντως θὰ πρέπει νὰ φαντασθῶμεν καθ' ὅλα ὅμοιον πρὸς τὸν τῆς προθέσεως, ἀφ' οὗ ἀμφοτέρων τὸ ἀνοιγμα εἶναι τὸ αὐτό (1.46 μ.). Ἡ προσθία ἐπιφάνεια ἀμφοτέρων τῶν στυλοβατῶν ἐξέχει κατὰ τι (0.05) τῆς γραμμῆς τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ μέσον τμήμα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἐὰν ὅμως συνυπολογίσωμεν καὶ τὸ πάχος τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ τοῦ κονιάματος τῶν μετώπων τούτων, τότε ὁ στυλοβάτης εὐρίσκεται εἰς τὴν προέκτασιν τῆς γραμμῆς τῶν μετώπων.

Ἄς ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὸν στυλοβάτην τοῦ μέσου τμήματος (εἰκ. 7) Τὸ ὕψος του εἶναι 0.18 μ. τὸ δὲ πλάτος του 0.385 μ. Τὸ μήκος του ἰσοῦται φυσικὰ πρὸς τὸ ἀνοιγμα τοῦ μέσου τμήματος 2.87 μ. Ἡ ἄνω ἔξω ἥτοι ἡ πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ὅλου ναοῦ βλέπουσα ἀκμή του εἶναι διαμορφωμένη ὡς μικρά, ἡμικυκλικὴ σπείρα διαμέτρου 0.055 μ., οἷαν συναντῶμεν καὶ εἰς στυλοβάτας τέμπλων καὶ ἄλλων μεσοβυζαντινῶν ναῶν.¹ Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας του ὁ στυλοβάτης παρουσιάζει τέσσαρας, τετραγώνους περίπου βαθύνσεις (εἰκ. 7) βάθους 0.032 μ. καὶ πλευρᾶς κυμαινομένης μεταξὺ 0.17 καὶ 0.20 μ. Ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων βαθύνσεων αἱ μὲν δύο ἄκραι ἐφάπτονται τῶν ἀντιστοίχων πλαγίων τοιχωμάτων τοῦ ἱεροῦ, αἱ δὲ δύο μέσαι φέρουσιν ἔναντι ἀλλήλων μικρὰν τετράγωνον βάθυνσιν προέχουσαν πλαγίως δίκην γλωσσίδος κατὰ 0.07 μ. (εἰκ. 7). Καὶ τὸ μὲν μεταξὺ τῶν δύο γλωσσίδων κενὸν εἶναι τελείως λεῖον, ἅτε ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ ἀνοιγμα τῆς Ὠραίας Πύλης (0.75 μ.), ἐν ᾧ τοῦναντίον τὸ μεταξὺ τῶν δύο μέσων καὶ τῶν δύο ἄκρων τετραγώνων βαθύνσεων τμήμα παρουσιάζει στενήν (0.06 μ.) καὶ βάθους 0.015 μ. λωρίδα ἢ ἐγκοπὴν, μὲ ἀνώμαλον τὸν πυθμένα. Εἶναι προφανές, ὅτι αἱ μὲν τέσσαρες τετράγωνοι βαθύνσεις προωρίζοντο διὰ τὴν ἐντὸς αὐτῶν πάλκτωσιν ἰσαρίθμων πεσσίσκων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο μέσοι ἔφερον συμφυεῖς καὶ τοὺς μικροὺς σταθμούς (κοινῶς λαμπάδες) τῶν διφύλλων βημοθύρων τῆς Ὠραίας Πύλης, χάριν τῆς πακτώσεως τῶν ὁποίων ἐλαξεύθησαν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ αἱ δύο μνημονευθεῖσαι γλωσσίδες. Αἱ δὲ μεταξὺ τῶν τετραγώνων βαθύνσεων ἐγκοπαὶ ὑποδηλοῦσι τὴν ἐντὸς αὐτῶν πάλκτωσιν πλακῶν θωρακίων, παρεμβαλλομένων μεταξὺ τῶν δύο μέσων καὶ τῶν δύο ἄκρων πεσσίσκων, οὔτινες

μαρίνου βυζαντινοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ ἦτο διηρημένον εἰς διαμερίσματα (*disposé par compartiments*), ὡς εἶναι καὶ τὸ εὐρεθὲν ἐν τῷ ἱερῷ (εἰκ. 7).

¹ Π.χ. τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος (Schultz - Barnsley, *The Monastery of St Luke of Stiris in Phocis*, πίν. 25 καὶ 29), τοῦ καθολικοῦ τῶν ἐν Ἁγ. Ὁρει Μονῶν Ἰβήρων καὶ Βατοπεδίου (ἀδημοσίευτα), τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Μ. Βατοπεδίου κ.λ.π.

ἐγομφοῦντο προσθέτως ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ διὰ κυλινδρικών γόμφων, ὧν οἱ τόρμοι (διαμ. 0.065 μ. καὶ βάθους 0.07 μ.) διατηροῦνται εἰς τὸ κέντρον τῶν τετραγώνων βαθύνσεων (εἰκ. 7). Ἐλαφρὰ λαξεύματα, γενόμενα χάριν καλυτέρας ἐπαφῆς τῶν ἄκρων πεσσίσκων πρὸς τοὺς τοίχους, παρατηροῦνται ἐπὶ τῶν κατακορύφων ἐπιφανειῶν τῶν ἀντιστοιχίων πλαγίων τοιχωμάτων.

Τὴν αὐτὴν περίπου διάταξιν παρουσιάζει καὶ ὁ ἀποκαλυφθεὶς στυλοβάτης τοῦ τέμπλου τῆς προθέσεως, ὅστις ὁμως ἀντὶ τεσσάρων φέρει δύο μόνον βαθύνσεις, μικροτέρων διαστάσεων (0.13×0.13 μ.) μετὰ τῶν σχετικῶν γλωσσίδων διὰ τοὺς παραστάτας τοῦ βημοθύρου, πλάτους καὶ ἐξοχῆς 0.04 μ. Ὡς δ' εἰς τὸ μέσον οὕτω καὶ ἐνταῦθα μεταξὺ τῶν τετραγώνων βαθύνσεων καὶ τοῦ τοίχου ὑπάρχει ἐγκοπὴ, πλάτους 0.04 ἕως 0.045 μ., χάριν πακτώσεως λίαν στενῶν (0.21 μ.) θωρακίων, ἅτινα ἐπακτοῦντο καὶ ἐπὶ τῶν ἀντιστοιχίων τοίχων, ἐφ' ὧν σαφέστατα διετηρήθησαν αἱ ἐγκοπαὶ τῆς πακτώσεως (εἰκ. 11) (πλάτους 0.05 μ. καὶ βάθους 0.015 μ.). Αἱ ἐπὶ τῶν τοίχων δ' ἐγκοπαὶ αὗται εἶναι λίαν διδακτικαί· διότι πληροφοροῦσιν ἡμᾶς α) ὅτι τὸ ὕψος τῶν θωρακίων μετρούμενον ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου ἦτο 0.98 ἕως 1.00 μ. καὶ β) ὅτι ἄνωθεν τὸ θωράκιον ἐστέφετο ὑπὸ λοξοτήτου ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ταινίας¹, ὕψους 0.12 καὶ πλάτους ἄνω 0.21 μ. (εἰκ. 11).

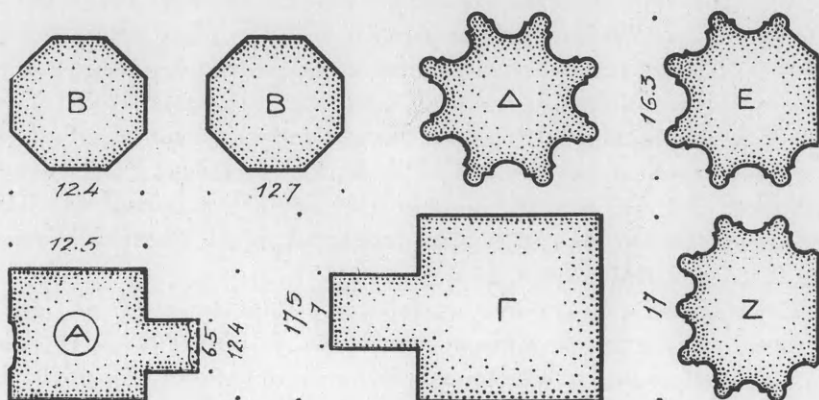
Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου σωζομένων στοιχείων ὀριζοντίας τομῆς τοῦ τέμπλου ἀνεζήτησα μεταξὺ τῶν ἐν τῷ περιβόλῳ τῆς μονῆς κατεσπαρμένων τεμαχίων τέμπλου καὶ ἄλλων ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς μονῆς ἀποκειμένων παντοίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἵνα ἀνεύρω τίνων ἐξ αὐτῶν τὸ ὕλικόν καὶ αἱ διαστάσεις συνεφώνουν πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν στυλοβατῶν καθοριζόμενας, εὔρον δὲ πράγματι τεμάχια τινά, τὰ ὅποια καὶ λόγῳ τοῦ εἶδους τοῦ λίθου ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένα (ἦτοι ὑπερύθρου ἀμυγδαλολίθου²) καὶ λόγῳ τῶν διαστάσεων αὐτῶν φαίνεται ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου. Οὕτω π.χ. τὸ παραπλεύρως (εἰκ. 12, Α) εἰκονιζόμενον ἐν τομῇ τεμάχιον ἀνήκει εἰς τὸ κάτω μέρος πεσσίσκου τῶν παραβημάτων (προθέσεως ἢ διακονικοῦ). διότι ἔχει πλευρὰς πεσσίσκου 0.124×0.125 μ. καὶ ἀνάλογον γλωσσίδα βημοθύρου, φέρει δ' ἐπίσης κάτω στρογγύλον τόρμον γόμφου, οἷον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀντίστοιχος βάθυνσις ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου. Καὶ ἡ μὲν προσθία καὶ ὀπισθία

¹ Ὅμοιαι στέψεις θωρακίων τέμπλων εὐρέθησαν εἰς τὰ ἐξῆς μνημεῖα: Ὁσ. Λουκᾶν. Φωκίδος (Schultz-Barnsley, The Monastery of St Luke πίν. 22), Ὁσ. Μελέτιον Κιθαιρώνας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939-40] σ. 73 εἰκ. 24), Ἀπιδέας Λακωνίας (Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ. τ. Α' [1935] σ. 130 εἰκ. 5) κλπ.

² Σημειωτέον ὅτι καὶ ἄλλων μεσοβυζαντινῶν ναῶν τὰ τέμπλα ἦσαν κατεσκευασμένα ἐξ ἐγχρώμου μαρμάρου, ὡς π.χ. τὸ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος, ὅπερ εἶναι ἐκ βαθυπρασίνου ἀτρακίου λίθου (Χασάμπαλη) (Schultz-Barnsley, ἔ.ἀ. σ. 32) καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς ἀγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, τῆς ὁποίας, ὅτε στυλοβάτης καὶ οἱ πεσσίσκοι τῆς ὥραίας Πύλης εἶναι ἐξ ἐγχρώμου μαρμάρου (σομακί).

κατακόρυφος παρειά του είναι καθ' ὃ ὕψος σώζονται (0.22 μ.) λειοτριμμένοι, ἡ δὲ πλαγία παρουσιάζει ἐν τῷ μέσῳ ἐλαφρὰν κατακόρυφον ἐγκοπὴν, πλάτους 0.045 μ. καὶ βάθους 0.003 μ., μετὰς διαστάσεις δηλαδὴ ἀκριβῶς ὅς παρουσιάζει καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ τῶν τοίχων ἐγκοπὴ τοῦ θωρακίου. Τὸ ὕψος τοῦ πεσίσκου θὰ ἦτο, ὥς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, ἴσον πρὸς τὸ ἄθροισμα τοῦ ὕψους τοῦ θωρακίου καὶ τῆς ὑπὲρ αὐτὸ λοξοτμήτου στέψεως ἥτοι 1.12 μ. συμφώνως καὶ πρὸς τὰ ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων διατηρηθέντα ἴχνη πακτώσεως (εἰκ. 11).

Δύο ἄλλα τεμάχια ἐξ ἀμυγδαλίτου λίθου, ἀποκείμενα σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον τῆς μονῆς (εἰκ. 12 Β, Β) παρουσιάζουσιν ὀκτάγωνον ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ

Εἰκ. 12. Ὅριζόντιαι τομαὶ πεσίσκων καὶ κιονίσκων τοῦ τέμπλου.

κορμόν, ἐγγραφόμενον ἐντὸς τετραγώνου πλευρᾶς 0.124 μ., ὅση δηλαδὴ ἀκριβῶς εἶναι καὶ ἡ πλευρὰ τῶν πεσίσκων τῆς προθέσεως. Πρέπει λοιπὸν τὰ τεμάχια ταῦτα νὰ ἀνήκουν εἰς τοὺς κιονίσκους, οἵτινες ἔβαινον ἐπὶ τῶν τετραγώνων πεσίσκων, ὥς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων διδασκόμεθα.

Ποῖον σχέδιον εἶχε τὸ κιονόκρανον τῶν κιονίσκων τούτων ἀγνοῶ, εἰκάζων ὅμως ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων ἐδέχθην αὐτὸ κυβικὸν μὲ λοξῶς ἀποτετμημένας τὰς κατακορύφους ἀκμὰς (εἰκ. 16). Τὸ ὕψος τῶν κιονίσκων τῆς προθέσεως συνήγαγον καὶ πάλιν ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοιχωμάτων διατηρηθέντων πολυτίμων ἰχνῶν πακτώσεως τοῦ ἐπιστυλίου, ὅπερ ἔβαιναν ἐπὶ τῶν στηριγμάτων (εἰκ. 11).

Ἄς ἐλθωμεν τώρα εἰς τὸ τέμπλον τοῦ μέσου τμήματος. Τεμάχιά τινα τούτου, δυνάμενα νὰ ταυτισθῶσι πρὸς τὰ ἐκ τοῦ στυλοβάτου παρεχόμενα στοιχεῖα, εὐρίσκονται ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς μονῆς. Ἐν ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 12, Γ) ἀνήκει καὶ πάλιν εἰς πεσίσκον τῆς Ὁραίας Πύλης· διότι ἔχει διαστάσεις ἐλαφρῶς μικροτέρας τῆς ἀντιστοίχου ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἐγκοπῆς ἥτοι 0.166×0.175 ἔναντι 0.185×0.185 , πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν κωλύει τὴν ταύτισιν, ἐν ᾧ

τὸ ἀντίθετον (ἂν δηλ. αἱ διαστάσεις τοῦ τεμαχίου μας ἦσαν μεγαλύτεραι τῶν τῆς ἐγκοπῆς) θὰ τὴν ἀπέκλειε. Τὸ μέγιστον σωζόμενον ὕψος του εἶναι 0.43. Ὅπως δ' εἰς τὰ ἄκρα τμήματα, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ὑπεράνω τοῦ τετραγώνου πεσσίσκου ὑπῆρχον κιονίσκοι ἐξ ἐρυθρωποῦ ἀμυγδαλίτου λίθου, οὐχὶ ὅμως ὀκτάγωνοι ἐνταῦθα ἀλλὰ ραβδωτοί, φέροντες πιθανώτατα καὶ κόμβον ἢ σχοινίον κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των, ἔνθα παρατηρεῖται διακοπὴ τῶν ραβδώσεων. Αἱ ραβδώσεις τῶν κιονίσκων αὐτῶν ἐχωρίζοντο διὰ ταινιῶν διαμορφωμένων ὡς ἡμικυκλικά βεργία (εἰκ. 12 Δ, Ε, Ζ). Τοιούτων ραβδωτῶν κιονίσκων ὑπάρχουσιν

Εἰκ. 13. Ἐπιστύλιον τέμπλου.

Εἰκ. 14. Τεμάχιον τοῦ ἀναγλύπτου πλαισίου τῶν ψηφιδωτῶν εἰκόνων.

Εἰκ. 15. Τεμάχιον τοῦ ἀναγλύπτου πλαισίου τῶν ψηφιδωτῶν εἰκόνων.

εἰς τὸ μουσεῖον 4 τεμάχια, ἐξ ὧν τὰ μὲν τρία ἐγγράφονται ἐντὸς ὀκταγώνου, τοῦ ὁποῖου ἡ ὀπισθία πλευρὰ εἶναι ἀρραβδωτος (εἰκ. 12, Ε, Ζ), τὸ δὲ τέταρτον, ὁμοίως ἐντὸς ὀκταγώνου ἐγγραφόμενον, φέρει ραβδώσεις κατὰ πάσας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ (εἰκ. 12, Δ). Καίτοι δὲ πάντες οἱ ραβδωτοὶ κιονίσκοι ἐγγράφονται ἐντὸς ὀκταγώνου, ὅμως τὸ ὀκτάγωνόν των δὲν εἶναι δι' ὅλους τῆς αὐτῆς διαμέτρου· διότι δύο μὲν τεμαχίων τὸ ὀκτάγωνον ἐγγράφεται ἐντὸς ὀρθογωνίου διαστάσεων 0.137×0.163 —ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰς διαστάσεις τῶν παρὰ τοὺς τοίχους πεσσῶν—τοῦ τρίτου ἐντὸς ὀρθογωνίου διαστάσεων 0.17×0.128 καὶ τέλος τοῦ τετάρτου ἐντὸς τετραγώνου πλευρᾶς 0.16×0.16 (μέσων κιόνων).

Τὸ ὕψος τῶν στηριγμάτων δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ, πάντως ὅμως δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀνώτερον τῶν 2.50 μ., διότι εἰς τὸ ὕψος τοῦτο πα-

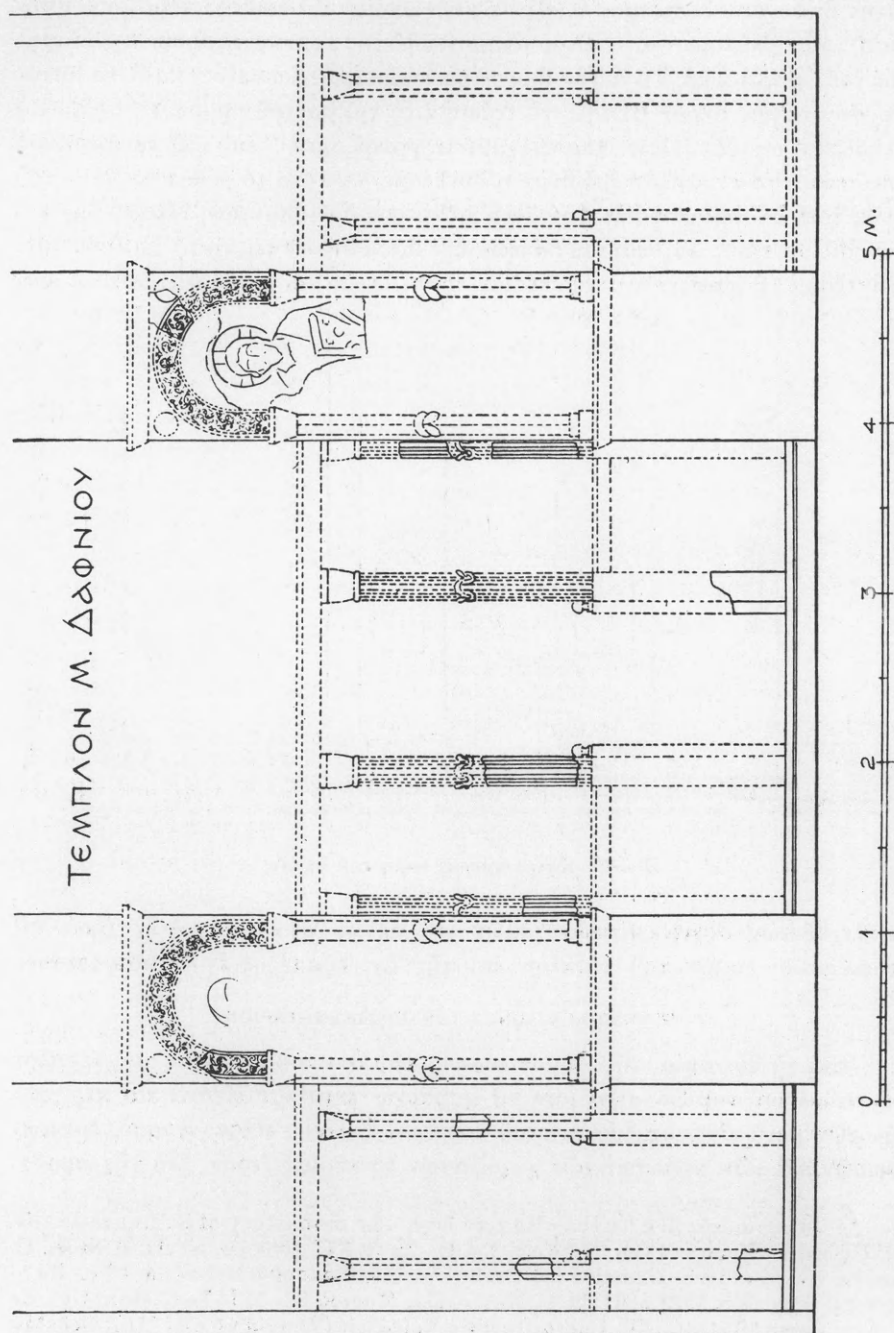
ρατηρείται ἐπὶ τῶν πλαγίων τοιχωμάτων τοῦ μέσου τμήματος ὁπὴ πακτώσεως ἐπιστυλίου. Εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μέσου τμήματος θὰ εὐρίσκετο εἰς ὅμοιον ὕψος τοῦ τῶν ἄκρων, ὥς ἔξ ἄλλων παραδειγμάτων συμπεραίνομεν. Τὰς διαστάσεις καὶ τὴν διακόσμησιν τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ μέσου τέμπλου δὲν ἠδυνήθηεν νὰ ἐξακριβώσω. Δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανον ἐν ἓκ λευκοῦ μαρμάρου λοξότμητον ἐπιστύλιον τέμπλου, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσεῖῳ ὑπ' ἀρ. 37 (εἰκ. 13) νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, τοσοῦτῳ μᾶλλον καθόσον φέρει ἐπὶ τῆς ἐμπροσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του ἐπιπεδόγλυφον κουφικὸν κόσμημα (εἰκ. 13), συγγενὲς πρὸς τὸ τῶν κατὰ τὰς γεννήσεις τῶν θόλων κοσμητῶν¹, τὸ δὲ πλάτος του συμβιβάζεται πρὸς τοὺς κάτωθεν του κιονίσκους. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ λευκὸν χρῶμά του, ὅπερ διαφέρει τοῦ ἐρυθροποῦ τῶν κιονίσκων, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίσῃ δεδομένου, ὅτι καὶ εἰς ἄλλα τέμπλα — ὡς π.χ. τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος — οἱ μὲν κιονίσκοι εἶναι σκοτεινόχροοι, τὸ δ' ἐπιστύλιον λευκὸν καὶ τοῦτο διότι ἐπὶ τοῦ λευκοῦ μαρμάρου λαξεύονται εὐκόλως τὰ κοσμήματα, ἐδῶ δὲ μάλιστα συγκεκριμένως ἡ κηρομαστίχη τοῦ κάμπου τῶν κοσμημάτων, ἥτις θὰ ἦτο ἐρυθρά, θὰ προσηρμόζετο ὡς τόνος πρὸς τὸν τῶν ἐρυθρωπῶν κιονίσκων.

Πλὴν δὲ τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τὰ πλαίσια ἢ προσκυνητάρια τῶν δύο ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ τοίχων ψηφιδωτῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ἦσαν ἐπίσης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κατεσκευασμένα. Ἐκ τῶν πλαισίων τούτων διετηρήθησαν δύο τεμάχια, ἐν μεγαλύτερον, μεταφερθὲν πρὸ καιροῦ εἰς τὸ βυζαντινὸν μουσεῖον (εἰκ. 15) καὶ ἐν μικρότερον, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς μονῆς (εἰκ. 14) κτλ. Τὸ μέγα τεμάχιον ἀνήκει εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τοξωτοῦ πλαισίου, ὅπερ εἶχε μεγάλην ὑπερύψωσιν (0.20), διασώζει δὲ καὶ τμήμα τοῦ ἡμικυκλίου, ἔξ οὗ καὶ ὑπελογίσθη ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος αὐτοῦ εἰς 0.65 μ., ἥτις, προστιθεμένου καὶ τοῦ διπλοῦ πλάτους τοῦ πλαισίου (0.18), μᾶς δίδει ὡς ὀλικὸν πλάτος τοῦ πλαισίου 0.98 μ. ἥτοι ὅσον ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ πλάτος τοῦ μετώπου τῶν τοίχων (0.88) πλέον τὸ πάχος τῆς ἐκατέρωθεν ὀρθομαρμαρώσεως ($2 \times 0.05 =$) 0.10 μ. Τὸ ἀνάγλυφον κόσμημα τοῦ τοξωτοῦ πλαισίου ἀποτελεῖται ἐξ ἑλίκος μετὰ περιδινουμένων τριφύλλων, εἰργασμένων ἐπὶ κυρτῆς ἐπιφανείας, ἐξωτερικῶς δ' αὐτοῦ φέρει καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν. Ὅμοιον ἀκριβῶς κόσμημα καὶ ἐπὶ καμπύλης ἐπιφανείας λαξευμένον, ἀλλὰ διάτρητον, παρουσιάζει καὶ τὸ μαρμαρίνον προσκυνητᾶριον τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Μ. Ὁσ. Λουκᾶ².

Τὸ δεύτερον σωζόμενον τεμάχιον τοῦ προσκυνηταρίου τοῦ Δαφνίου (εἰκ. 14) ἀνήκει εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν, παρουσιάζει δὲ ἀριστερᾷ τοῦ κοσμήματος κυ-

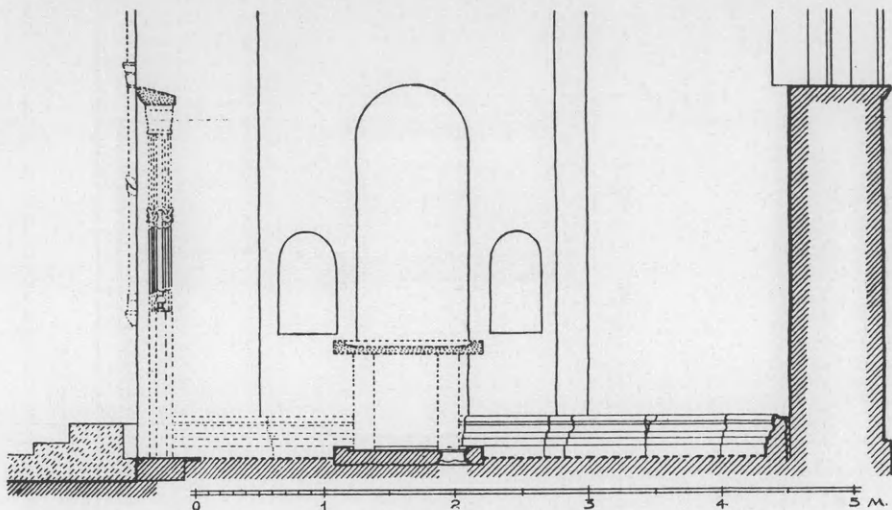
¹ Millet, Daphni σ. 66 εἰκ. 36.

² Schultz-Barnsley, The monastery of St. Luke of Stiris in Phocis πίν. 25.

Εἰκ. 16. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου καὶ τῶν προσκνητητῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δαφνίου.

κλικήν βάθυνσιν, διαμέτρου 0.18 μ. εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐτίθετο κομβίον (cabochon), οἷον βλέπομεν καὶ ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος προσκυνηταρίου τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσ. Λουκά. Τὸ πάχος ἀμφοτέρων τῶν τεμαχίων εἶναι κατὰ τὸ κατακόρυφον αὐτῶν ἄκρον 0.04 μ., τὸ τοξωτὸν δὲ τμήμα τοῦ προσκυνηταρίου θὰ ἐστηρίζετο, ὥς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων γνωρίζομεν¹, ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου λεπτῶν κιονίσκων, ἀπλῶν ἢ διδύμων, συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους των δι' ἄμματος (εἰκ. 16). Τῶν κιονίσκων ὁμῶς τούτων, οἵτινες θὰ ἐπά-
 τουν ἐπὶ συνεχοῦς λοξοτμήτου βάσεως, δὲν διεσώθησαν τεμάχια. Ἡ παρατιθε-
 μένη εἰκὼν 16 παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω

Εἰκ. 17. Κατακόρυφος τομή τοῦ ἱεροῦ.

καταλεχθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἄλλων στοιχείων, ἡ δὲ εἰκὼν 17 κατακόρυφον τομήν τοῦ τέμπλου καὶ τῆς ἁγ. Τραπέζης ἐν ἀναπαραστάσει.

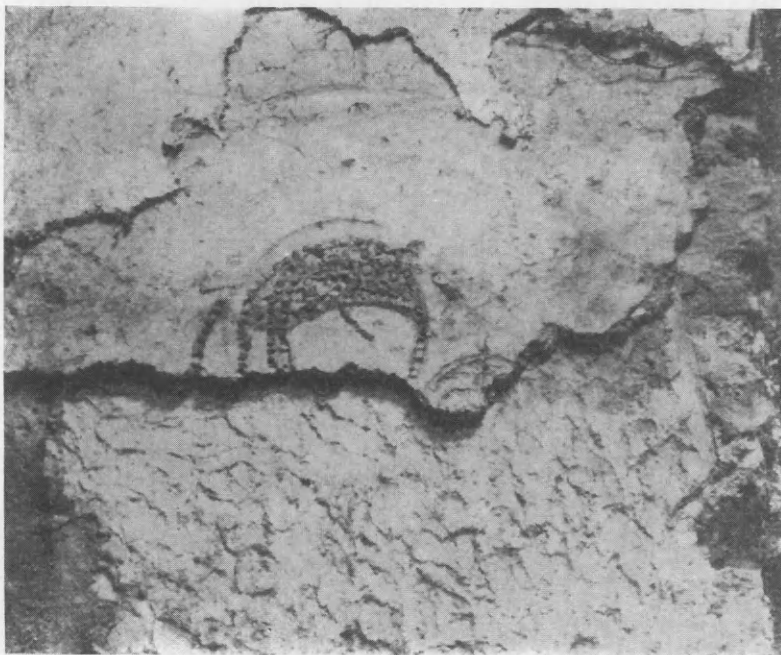
Αἱ ψηφιδωταὶ εἰκονεῖς τῶν προσκυνηταρίων

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς δημοσιεύσεως τῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ νομίζω σκόπιμον νὰ παράσχῃ ἐνταῦθα εἰκόνα καὶ περιγραφὴν τῶν μετὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ νεωτέρου ξυλίνου εἰκονοστασίου ἐμφανισθεισῶν ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέ-

¹ Ὁσίου Λουκά (Schultz-Barnsley, The monastery of St. Luke κλπ. πίν. 25), Πρωτάτον Καρυῶν (Ὁρλάνδος, E.E.B. Σπ. τ. ΚΓ' [1953] σ. 85 εἰκ. 1), Νερεῆς Π. Σερβίας (G. Millet, L'ancien art Serbe εἰκ. 152), Σαμαρίνα Μεσσηνίας (Φρ. Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφ. 1919, σ. 91 εἰκ. 4), Μητρόπολις Μυστρᾶ (G. Millet, Mon. byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 43), Πόρτα Παναγία Τρικάλων (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. τ. Α' [1935] σ. 30 εἰκ. 20 καὶ σ. 31 εἰκ. 21) κλπ.

σεως καὶ τοῦ διακονικοῦ τοίχων ψηφιδωτῶν παραστάσεων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, αἵτινες παρέμειναν μέχρι τοῦδε ἀδημοσίευτοι.

Ἡ παρουσία τῶν εἰκόνων τούτων εἰς τὰ ἐν λόγῳ μέτωπα ἐπιβεβαιώνει τὴν κατὰ τὰ εἰρημένα μέτωπα ὑπαρξιν τῶν περιγραφέντων μαρμαρίνων προσκυνηταρίων, ἅτινα θὰ ἐχρησίμευον ὡς ἀρχιτεκτονικὰ αὐτῶν πλαίσια, μᾶς βοηθεῖ δὲ προσέτι καὶ εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς σχετικῆς πρὸς τὸ ὑπόλοι-

Εἰκ. 18. Λείψανα τῆς ψηφιδωτῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας
ἐκ τοῦ βορείου προσκυνηταρίου τοῦ τέμπλου.

πον τέμπλον θέσεως αὐτῶν, ἐκ τοῦ ὕψους (3.25 ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ στυλοβάτου) εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκονται αἱ κεφαλαὶ τῶν θείων προσώπων, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὁποίων καὶ μεταβαίνομεν.

Ἄν κρίνωμεν ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων, ἰδίᾳ δὲ τοῦ τῆς Πόρτα - Παναγιᾶς τῶν Τρικκάλων μὲ τὰ ἄριστα διατηρούμενα ψηφιδωτὰ προσκυνηταρία του¹, ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία πρέπει νὰ εἰκονίζοντο καὶ ἐδῶ ὁλόσωμοι καὶ ὄρθιοι, προβαλλόμενοι ἐπὶ ὁλοχρύσου κάμπου. Ἐκ τοῦ ὅλου ὁμως

¹ Ὅρα σχετικῶς τὴν περὶ αὐτῶν μελέτην μου καὶ εἰκόνας ἐν τῷ Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλ. τ. Α' (1935) σ. 30 ἐξ. εἰκ. 20 καὶ 21.

σώματός των διεσώθησαν ἐνταῦθα δυστυχῶς μόνον ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ πλείστου μέρους τοῦ στήθους Του (εἰκ. 19) καὶ τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς μετὰ τοῦ μαφορίου τῆς Παναγίας (εἰκ. 18) καὶ τμήματος τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ παιδίου Ἰησοῦ, τὸ ὁποῖον αὕτη ἐκράτει εἰς τὴν ἀριστερὰν ἀγκάλην της.

Εἰκ. 19. Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἐκ τοῦ νοτίου προσκυνηταρίου τοῦ τέμπλου.

Ὁ Χριστός, ἐστραμμένος ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερά (εἰκ. 19), εἶναι περιβεβλημένος χρυσοῦν χιτῶνα μὲ βαθυπορφύρους εὐθυγράμμους πτυχὰς καὶ βαθυγάλαζον ἱμάτιον καταπίπτον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ Του ὧμου μὲ πτυχὰς δηλουμένας διὰ σκοτεινότερου κυανοῦ χρώματος. Καὶ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἐκράτει ὁ Χριστὸς κλειστὸν τὸ σήμερον κατεστραμμένον Εὐαγγέλιον — οὐτινος

σαφῶς διαγράφεται τὸ τετράγωνον σχῆμα¹ (εἰκ. 19), — ἐν ᾧ διὰ τῆς μὴ σωζομένης δεξιᾶς θὰ ἠυλόγει.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν στυγνὴν καὶ μὲ ἀδρὰ τὰ χαρακτηριστικὰ μορφήν τοῦ Παντοκράτορος τοῦ τρούλλου, ὁ Χριστὸς τοῦ τέμπλου παρουσιάζεται ἡρεμος καὶ μειλίχιος. Ἡ κεφαλὴ του, περιβαλλομένη ὑπὸ χρυσοῦ φωτοστεφάνου (φεγγίου) φέροντος ἐρυθρὸν περίγραμμα, προβάλλεται ἐπὶ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ πεπληρωμένου δι' ἀργυρῶν ψηφίδων² ἐντὸς ἐρυθροῦ περιγράμματος. Ἐκατέρωθεν τοῦ φεγγίου ὑπάρχει διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ IC - XC (εἰκ. 19).

Τὸ ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐστραμμένον πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ περιβάλλει ἐσηματοποιημένη ξανθὴ καὶ φουντωτὴ κόμη, ἀποδιδομένη μὲ παραλλήλους κυματοειδεῖς γραμμὰς ἐναλλὰξ ἀνοικτοῦ καὶ βαθυτέρου καστανοῦ χρώματος. Δι' ὁμοίου χρώματος ψηφίδων ἀπεδόθη καὶ τὸ βραχὺ γένειον καὶ ὁ μύσταξ. Τὸ πρὸς τὸ πρόσωπον περίγραμμα τῆς κόμης ἐδηλώθη διὰ μελανῆς γραμμῆς, ἐν ᾧ διὰ καστανῆς γραμμῆς ἐσχεδιάσθησαν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου: αἱ καμπύλαι ὄφρυες, οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ (ἐξ ὧν ὁ ἀριστερὸς εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένος), τὰ κατὰ τὸ ἥμισυ φαινόμενα ὦτα, ἡ ἐλαφρῶς γρυπὴ καὶ μᾶλλον παχεῖα ρὺς καὶ τὸ μικρὸν ἄσπερον στόμα. Αἱ σάρκες τοῦ προσώπου καὶ τοῦ λαιμοῦ ἀπεδόθησαν μὲ τρυφερὰν ζωγραφικὴν τεχνοπροίαν καὶ πλαστικὴν εὐαισθησίαν, ἐξετελέσθησαν δὲ μὲ μικρὰς (0.002 ἕως 0.003 μ.) ψηφίδας χρώματος ροδίνου εἰς ποικίλας ἀποχρώσεις μέχρι τοῦ καστανοῦ, αἵτινες δίδουσιν εἰς τὸ μέτωπον καὶ τὰς παρειὰς τὴν καμπυλότητά των. Ἀντιθέτως τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου, ὡς π. χ. τὰ ὑπεράνω τῶν ὀφρύων τμήματα τοῦ μετώπου, τὰ μῆλα τῶν παρειῶν καὶ ἡ ρὺς εἶναι δι' ἡμιλεύκων ψηφίδων ἐκτελεσμένα, δι' ἐντελῶς δὲ λευκῶν τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὀφθαλμῶν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προβάλλεται ζωηρῶς μέλαινα ἡ στρογγύλη κόρη.

¹ Τὸ ἐσταχωμένον εὐαγγέλιον, ὅπερ ἐκράτει ὁ Χριστός, ἐσώζετο ὁλόκληρον ὅταν ἀπεκαλύφθη ἡ εἰκὼν, ἔκτοτε ὁμως δυστυχῶς κατεστράφη.

² Χρῆσις ἀργυρῶν ψηφίδων, ἂν καὶ σπανιωτέρα, ἐγίνετο ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς μέχρι καὶ τοῦ 14ου μ. Χ. αἰ. εἵς τε τὰ μνημειώδη ψηφιδωτὰ ἔργα καὶ τὰς φορητὰς εἰκόνας. Οὕτω π. χ. ἀργυρᾶς ψηφίδας συναντῶμεν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀγ. Σοφίας Κ/πόλεως καὶ τῆς Μ. Σινᾶ (Ch. Diehl, Manuel d'art byz., Paris 1925, σ. 203), τοῦ Ἀγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (Ch. Diehl, Ravenne, Paris [1903] σ. 82), τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Κ/πόλεως (Diehl, Manuel d' art byzantin, σ. 482), τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, 7ου αἰ. (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης σ. 196), τῆς Ἀγ. Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης (Σταυρὸς πρὸ ἀψίδος ἱεροῦ. Diehl - Le Tourneau - Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1916, σ. 372) καὶ τὰς φορητὰς εἰκόνας: τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς Ἀγ. Ἀννης τῆς Μ. Βατοπεδίου (τελευταία ἀπεικόνισις παρὰ Fr. Dölger, Mönchsland Athos, München 1945, σ. 142 καὶ εἰκ. 76 καὶ 77).

Γενικῶς ἢ τε τεχνικὴ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῆς εἰκόνης μαρτυροῦν ὅτι ὁ Χριστὸς τοῦ τέμπλου εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰ λοιπὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ, ἰδίᾳ δὲ τὰ τοῦ νάρθηκος (βλ. Χριστὸν Προδοσίας Ἰούδα, Millet, Daphni πίν. IV, 1). κλπ.

Εἰκ. 20. Ὁ Ἅγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης.
Τοιχογραφία τῆς προθέσεως.

Εἰκ. 21. Ὁ Ἅγ. Ἰερόδωτος.
Τοιχογραφία τῆς προθέσεως.

ε) **Αἱ τοιχογραφίαι τῆς προθέσεως.** Ἐπὶ τῶν κυλινδρικών τοιχωμάτων τῆς μικρᾶς (107 μ.) διαμέτρου προθέσεως τοῦ ναοῦ καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ διλόβου αὐτῆς παραθύρου ἀπεκαλύφθησαν, κατόπιν ἀφαιρέσεως τοῦ μεταγενεστέρου ὑδροχρώματος, εἰς ὕψος 2.90 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, αἱ ὁλόσωμοι τοιχογραφίαι δύο παλαιῶν Ἀθηναίων ἱεραρχῶν: τοῦ Ἅγ. Ἰεροδότου, πρὸς νότον (εἰκ. 21), καὶ τοῦ φερομένου ὡς μαθητοῦ αὐτοῦ Ἅγ. Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 20 καὶ 22), εὐθὺς δ' ἄνωθεν αὐτῶν ἦτοι ἀμέσως κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς προθέσεως—ἐφ' οὗ ἡ ψηφιδωτὴ προτομὴ Ἅγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου—ἡ τοιχογραφία τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ (εἰκ. 25).

Οἱ ἱεράρχαι εἰκονίζονται εἰς φυσικὸν περίπου μέγεθος, ἐντὸς ὀρθογωνίου, διαστάσεων $0,66 \times 1,98 \mu.$, περιβαλλομένου ὑπὸ στενῆς (0,05) ἐρυθρᾶς ταινίας. Ὁ κάμπος, ἐφ' οὗ ἐξωγραφήθησαν δὲν ἔχει ἀπ' ἄνω ἕως κάτω τὸν αὐτὸν τόνον ἀλλὰ διαιρεῖται εἰς τρεῖς ζώνας, ἐξ ὧν ἡ μὲν ἄνω — ἐφ' ἧς προ-

Εἰκ. 22. Ὁ Ἄγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης

βάλλονται αἱ μετὰ κιτρίνου φωτοστεφάνου κεφαλαὶ τῶν ἁγίων καὶ εἶναι γεγραμμένοι διὰ λευκοῦ χρώματος αἱ σχετικαὶ ἐπιγραφαί: ὁ ἅγ(ιος) Ἱεροῦ-θεος καὶ ὁ ἅγ(ιος) Διονύσιος, — εἶναι μέλαινα, ἡ μέση ἔχει τόνον ὄχρας ἡ δὲ κάτω εἶναι κεραμόχρους μὲ στίγματα μιμούμενὰ τὰ τοῦ πορφυρίτου λίθου.

Ἀμφότεροι οἱ ἱεράρχαι εἰκονίζονται κατ' ἐνώπιον ἐνδεδυμένοι τὴν πλήρη αὐτῶν ἀρχιερατικὴν στολήν (εἰκ. 22) ἥτοι 1) λευκὸν στιχάριον 2) ἐπιτραχήλιον, τοῦ ὁποίου διακρίνεται τὸ κάτω μέρος 3) ἐπιγονάτιον 4) πολυκόσμητον φαιλόνιον καὶ τέλος 5) ὠμοφόριον. Μίτραν φυσικὰ δὲν φοροῦσι· διότι ὑποτίθενται εὕρισκόμενοι ἐν τῷ ναῷ, τούτου δ' ἕνεκα καὶ κρατοῦσιν ἀμφότεροι πλουσίως ἐσταχωμένον καὶ κλειστὸν Εὐαγγέλιον καὶ δὴ ὁ μὲν Διονύσιος διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ (εἰκ. 20), ὁ δὲ Ἱεροῦθεος δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, ἐξ ὧν ἡ δεξιὰ κεκρυμμένη κάτωθεν τοῦ φαιλονίου (εἰκ. 21).

Ἐλαφραὶ φαιαὶ κατακόρυφοι λωρίδες ἐπὶ τοῦ λευκοῦ στιχαρίου παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν λευκοῦ σηρικοῦ ὑφάσματος, πρὸς τὸ ὁποῖον ζωηρὰν ἀν-

τίθουσιν προξενεῖ ἡ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ ἀξονικῶς πρὸς τὰ κάτω κατερχομένη ταινία τοῦ ἐπιτραχήλιου — ἀπλὴ τοῦ Διονυσίου (εἰκ. 22), διπλὴ τοῦ Ἱεροθέου — ἣτις εἶναι καστανόχρους διαιρουμένη εἰς ὀρθογώνια μαργαριτοκόσμητα τμήματα ποικιλλόμενα μὲ κιτρίνας διαγωνίους γραμμὰς εἰς τοῦ Ἱεροθέου, μὲ καρδιδόσχημα δὲ λευκὰ καὶ μελανά κοσμήματα, εἰς τοῦ Διονυσίου. Ἀμφότεραι αἱ ταινίαι καταλήγουσιν εἰς μακροὺς κροσσοὺς (εἰκ. 22) χρώματος καστανοῦ ἢ ἐναλλὰξ μελανοῦ καὶ καστανοῦ.

Ὅμοιον πρὸς τὸ ἐπιτραχήλιον τόνον χρώματος καὶ ὁμοίαν διακόσμησιν παρουσιάζει καὶ τὸ τετράγωνον, διαγωνίως κρεμάμενον ἐπιγονάτιον (εἰκ. 22).

Ἄνωθεν τοῦ στιχαρίου καὶ τοῦ ἐπιτραχήλιου φέρουσιν οἱ ἱεράρχαι ποικιλόκοσμα, μακρὰ φαιλόνια πορπούμενα ἐμπρὸς καὶ πίπτοντα πρὸς τὰ ὀπίσω ἕως κάτω, ἐξ ὧν τὸ μὲν τοῦ Ἱεροθέου διαιρεῖται εἰς τετραγωνίδια λευκὰ ἢ

Εἰκ. 23. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Ἱεροθέου.

φαιὰ καὶ μέλανα σχηματίζοντα σταυρούς (*πολυσταύριον*) (εἰκ. 21), τὸ δὲ τοῦ Διονυσίου διαιρεῖται ὁμοίως εἰς τετραγωνίδια ἀλλ' ἐν εἴδει ζατρικίου, ἐναλλάξ βαθέως καστανὰ καὶ ροδόχροα (εἰκ. 20). Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν φαilonίων διακρίνονται σαφῶς αἱ βοηθητικαὶ τῆς σχεδιάσεως τῶν κοσμημάτων χαραγαὶ (*βελονιάσματα*). Τέλος ἀμφότεροι οἱ ἱεράρχαι φέρουσιν ἐπὶ τῶν φαilonίων ὠμοφόρια, αἵτινα κοσμοῦνται διὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν (εἰκ. 20, 21, 22) ἀναδιπλοῦνται δ' ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς αὐτῶν χειρὸς ὑπὸ τὸ εὐαγγέλιον.

*Αξίαι ιδιαίτερας προσοχῆς εἶναι αἱ σεβάσμιαι καὶ ὑποβλητικαὶ μορφαὶ τῶν Ἱεραρχῶν. Πλήρης ζωῆς καὶ δυνάμεως εἶναι ἰδίᾳ ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἱεροθέου (εἰκ. 23). Ἐπὶ καστανοῦ προπλασμοῦ ἐσχεδιάσθησαν μὲ παραλλήλους, λιγυράς, λευκοφαίας πινελλιάς τὰ γένεα τοῦ ἁγίου καὶ ἠνοίχθησαν τὰ ὠχρορόδινα σαρκώματα τοῦ προσώπου, ἐπὶ τῶν ὁποίων φαιοὶ ἐνδιάμεσοι τόνοι προσδίδουσι τὸν ὄγκον. Λίαν ἐσχηματοποιημένα ἀπεδόθησαν πλὴν τοῦ γενείου καὶ ἡ κατὰ τὴν κορυφὴν τοῦ κρανίου κυκλικὴ «παπαλήθρα», ἰδίᾳ ὅμως τὰ χαρκτηριστικὰ τοῦ προσώπου: ἡ ρίς, κατ' ἐξοχὴν δ' αἱ ὀφρύες, αἵτινες ἔχουν καταντήσει αὐστηρῶς γεωμερικὰ σχήματα (εἰκ. 23). Ἡ φαλάκρα τοῦ ἱεράρχου φωτίζεται ὥσάν νὰ ἦτο ἀπὸ μέταλλον. Αἱ χεῖρες ἀφ' ἑτέρου παρουσιάζουσι σάρκα ροδόχρουν μὲ πρασίνας καὶ καστανοχρόους σκιάς. Ὀλιγώτερον ἐκφραστικὴ τῆς τοῦ Ἱεροθέου ἀλλ' ἐντονώτερον ἐκείνης, καίτοι ἐφθαρμένη, μεταδίδουσα τὸ αἶσθημα τῆς ἱερότητος, παρουσιάζεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Διονυσίου (εἰκ. 20), ἐμφανίζουσα κόμην καὶ γενειάδα ἀτημελήτους, ἐνθυμιζούσας ἀναλόγους παραστάσεις τοῦ Προδρόμου. Αἱ λευκόφαιαι τρίχες τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου εἶναι καὶ ἐδῶ ἐξωγραφημέναι ἐπὶ καστανοῦ προπλασμοῦ, τὰ δὲ σαρκώματα εἶναι ὑποκίτρινα. Παρὰ τὴν ἰσχυρὰν σχηματοποίησίν των ἡ κόμη καὶ τὸ γένειον τοῦ Διονυσίου παρουσιάζουσι περισσotέραν πλαστικότητα καὶ κίνησιν ἀπὸ τ' ἀντίστοιχα στοιχεῖα τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἱεροθέου.

*Απὸ εἰκονογραφικῆς καὶ τεχνοτροπικῆς ἀπόψεως ὁ τεχνίτης τοῦ Δαφνίου ἀφίσταται βεβαίως πολὺ τῶν παλαιότερων προτύπων τῶν δύο ἱεραρχῶν, τὰ ὁποῖα συναντῶμεν εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ¹ (κῶδ. 1613 τέλους 10^{ου} αἰ.), τὸν Ὅσιον Λουκᾶν² (11^{ου} αἰ.) καὶ τὸ Πρωτᾶτον τῶν Καρυῶν³ (ἀρχῶν 14^{ου}). Πολὺ περισσότερον συγγενεύουσι, χωρὶς ὅμως βέβαια καὶ νὰ συμπίπτουσι πρὸς τὰ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Λαύρας⁴ (τοῦ 1560, ἔργα τοῦ Φράγκου Κατελάνου) πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῶν ἱεραρχῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ Ὑμηττοῦ Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου⁵, ἰδίᾳ ὅμως πρὸς τὰς τῆς Μ. Φανερωμένης τῆς Σαλαμῖνος ἔργα τοῦ Γεωργίου Μάρκου καὶ τῶν μαθητῶν του⁶ (1735).

Ὁ ἐκ τῶν ἄνω φωτισμὸς τῶν κεφαλῶν, ἰδίᾳ δὲ τῆς τοῦ Ἱεροθέου, καὶ ἡ λειότης δι' ἧς ἀποδίδονται αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιφάνειαι αὐτῶν προσδίδουν εἰς

¹ Il. Menologio de Basiliot. II πίν. 88 καὶ προχειρῶς, παρὰ O. W u l f f, Altchr. und Byz. Kunst εἰκ. 459.

² Diez - Demus, Mosaic decoration in Greece εἰκ. 26 (Διονύσιος), εἰκ. 27 (Ἱερόθεος).

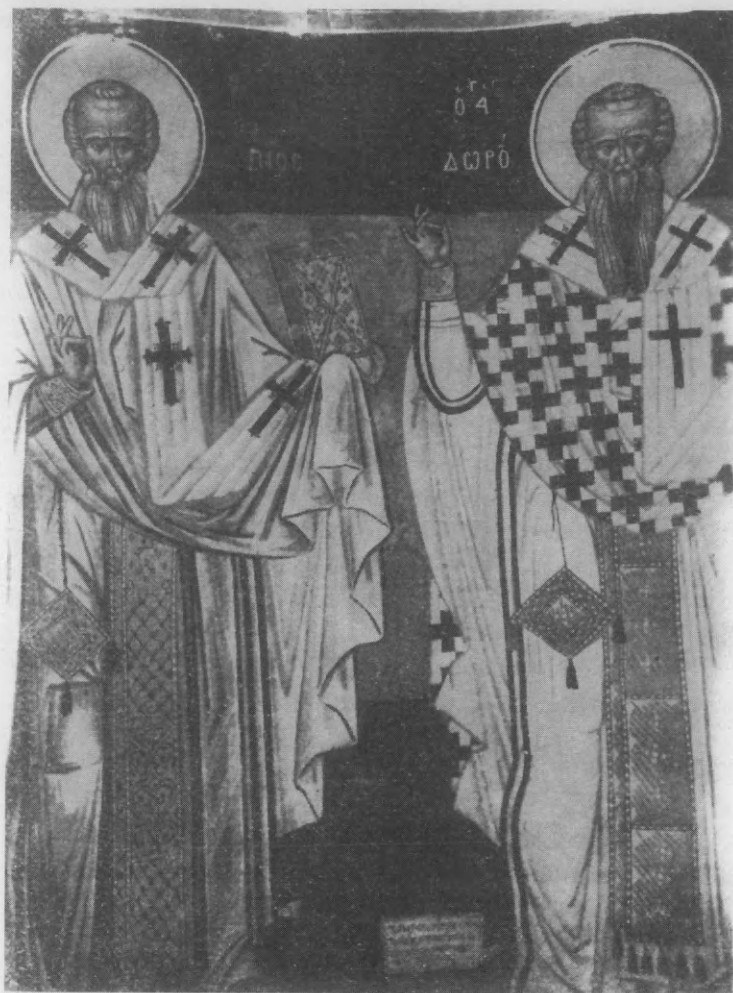
³ Millet, Monuments de l' Athos. Les peintures πίν. 43 1, (Διονύσιος), πίν. 45, 2 (Ἱερόθεος).

⁴ Millet, ἔ.ἀ. πίν. 256, 2.

⁵ Τοιχογραφίαι ἐκκλησιῶν τοῦ Ὑμηττοῦ ("Εκδοσις Α. Ε. Ἑλληνικὲς Τέχνες).

⁶ Γ. Σωτηρίου, Ἡ ἐν Σαλαμῖνι μονὴ τῆς Φανερωμένης (Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Α' [1924] σ. 121).

αὐτὰς μίαν μεταλλικὴν λάμπην, οἷαν συχνὰ συναντῶμεν εἰς τοιχογραφίας τῆς Τουρκοκρατίας¹. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, ὡς καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἰσχυρᾶς σχηματοποιήσεως τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, αἱ ἐξεταζόμε-

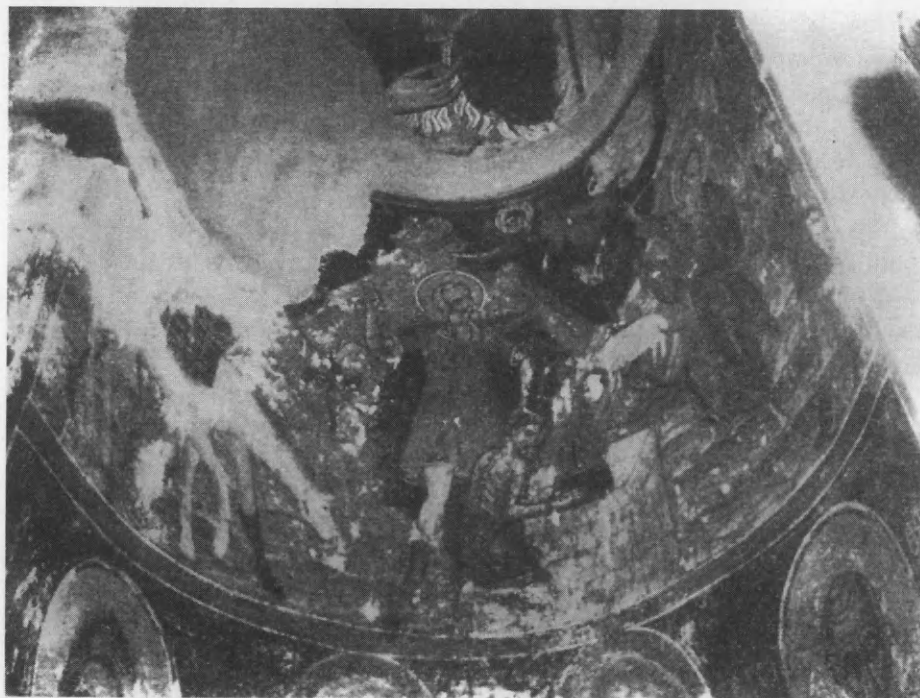

Εἰκ. 24. Ἱεράρχαι. Τοιχογραφία τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μονῆς Φανερωμένης Σαλαμίνος. (Φωτογρ. Π. Παπαχατζηδάκη)

ναι τοιχογραφίαι παρουσιάζουσι συγγένειαν ἀφ' ἐνὸς πρὸς τὰς λίαν ἐσχηματοποιημένας μορφὰς τῶν ἱεραρχῶν τῆς Μ. τοῦ Θεολόγου, αἵτινες χρονολογοῦνται

¹ Τοιχογραφίαι Ἐκκλ. Ὑμηττοῦ πίν. 21.

μετὰ πιθανότητος ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 16^{ου} αἰῶνος¹ καὶ ἀφ' ἑτέρου — πολὺ μάλιστα περισσότερον — πρὸς τὰς τῶν Ἱεραρχῶν τῆς Μ. Φανερωμένης Σαλαμῖνος (εἰκ. 24), αἵτινες ὅμως δὲν ἔχουσι τὴν δύναμιν ἐκφράσεως τῶν ἡμετέρων². Διὰ τοῦτο θεωρῶ τὰς τοιχογραφίας τοῦ Δαφνίου πολὺ μὲν μεταγενεστέρας τῶν τῆς Μ. Θεολόγου, προγενεστέρας δὲ κατὰ τι τῶν τῆς Σαλαμῖνος ἥτοι ἀνηκούσας μᾶλλον εἰς τὸν 17^{ον} αἰῶνα τελευτῶντα. Κατὰ ταῦτα αἱ ἔξετασθεῖσαι τοιχογρα-

Εἰκ. 25. Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Τοιχογραφία τῆς προθέσεως.

φαίαι ἀποτελοῦσι μίαν εἰσέτι ἀπόδειξιν περὶ τῆς ἀκμῆς τῆς Μ. Δαφνίου κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος, ἥτοι δύο καὶ ἥμισυν αἰῶνας μετὰ τὴν ἐξ αὐτῆς ἀποχώρησιν τῶν Φράγκων μοναχῶν.

Ἡ ἄνωθεν τῶν δύο ἱεραρχῶν εἰκονιζομένη Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (Γένεσ. κβ', 9 - 13) (εἰκ. 25) περιλαμβάνει, ὥς συνήθως, 3 ἀλληλοδιαδόχους σκηναὺς ἐκτυλισσομένας ἐν μέσφ τριῶν κορυφῶν ἀποτόμων ὁρέων σχεδιασμένων κατὰ

¹ Ξυγγόπουλος, Τοιχογραφίαι Ἐκκλησιῶν Ὑμηττοῦ σ. 11.

² Χαρακτηριστικὴ τῆς ὁμοιότητος τῶν ἡμετέρων τοιχογραφιῶν πρὸς τὰς τῆς Σαλαμῖνος εἶναι καὶ ἡ τριμερὴς διαίρεσις τοῦ κάμπου, οἷαν συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ Δαφνί (σ. 89).

τὸ γνωστὸν συμβατικὸν κλιμακωτὸν σχέδιον ἦτοι ἀριστερᾷ μὲν τὴν κομίσασαν τὰ ξύλα τῆς θυσίας λευκὴν ὄνον (εἰκ. 25) σεσαγμένην, βεβαίως δὲ καὶ τοὺς σήμερον μὴ σωζομένους πλέον εἰμὴ μόνον κατὰ τοὺς ὑψηλὰ ὑποδεδεμένους πόδας τῶν δύο συνοδοῦς παιῖδας¹, ἐν τῷ μέσῳ δὲ τὸν Ἀβραὰμ ὑψοῦντα τὴν μάχαιραν ἵνα σφάξῃ τὸν πρὸ τοῦ ἀνημμένου κτιστοῦ κυβικοῦ θυσιαστηρίου γονυκλινῇ καὶ ἡμίγυμνον εἰκονιζόμενον Ἰσαὰκ (εἰκ. 25), ὑπεράνω δὲ τῶν δύο τὸν Ἄγγελον Κυρίου καθιπτάμενον, ἵνα ἀναχαιτίσῃ τὴν σφαγὴν καὶ δεικνύοντα τὸν εἰς τὴν ρίζαν δένδρου προσδεδεμένον λευκὸν κριόν, ὅστις θ' ἀντικαταστήσῃ τὸν Ἰσαὰκ εἰς τὴν θυσίαν. Τέλος δεξιᾷ εἰκονίζεται καὶ πάλιν ὁ Ἀβραὰμ δεικνύων εἰς τὸν Ἰσαὰκ τὸν ἀπελευθερώσαντα αὐτὸν Ἄγγελον Κυρίου (εἰκ. 25).

Τὸ θέμα τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραὰμ ἀπεικονίζεται οὐχὶ σπανίως εἰς τὸ ἱερὸν εἰς τὰς συνθέσεις τοῦ ὁποίου κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας ὡς προεικονίσθη εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, εἶναι δ' ἐκ τῶν ὀλίγων τῆς Π. Διαθήκης θεμάτων, τὰ ὁποῖα παρέμειναν εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν ναῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους. Ὑπάρχουσι δὲ τοῦ θέματος αὐτοῦ ποικίλαι συνθέσεις ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς² μέχρι καὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ ἡμετέρα παράστασις διαφέρει εἰκονογραφικῶς καὶ τεχνοτροπικῶς βέβαια πολὺ ἀπὸ τὰς παλαιότερας· διότι ἐν ᾧ εἰς ταύτην ὁ Ἀβραὰμ εἰκονίζεται εἰς τὴν σκηνὴν τῆς σφαγῆς μὲ βραχὺν μόνον ἐρυθρὸν χιτῶνα προβαλλόμενον ἐπὶ πρᾶσίνης, ὀπισθεν ἐρριμμένης χλαμύδος καὶ ὁ Ἰσαὰκ ἡμίγυμνος μὲ ζωηρῶς τονιζόμενον τὸν σκελετὸν τῆς ράχεως αὐτοῦ, εἰς τὰς βυζαντινὰς³ καὶ τὰς μεταβυζαντινὰς⁴ εἰσέτι ἀμφότεροι φοροῦσι πάντοτε τὸν μακρὸν χιτῶνα καὶ τὸ ἱμάτιον, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν τρίτην φάσιν τῆς ἡμετέρας εἰκόνης, ἔνθα ὁ Ἀβραὰμ φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ πράσινον ἱμάτιον ἐφ' οὗ ἄσπρα φῶτα. Εἰκάζω τούτου ἕνεκα ὅτι ἡμετέρα εἰκὼν θὰ ἐλήφθη ἐκ λαϊκωτέρου τινὸς προτύπου, αἰσθητικῶς πολὺ κατωτέρου τῶν μνημονευθέντων. Καὶ τοῦ θυσιαστηρίου δ' ὡσαύτως τὸ σχῆμα εἶναι χονδροειδέστερον ἐνταῦθα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς συνθέσεως αὕτη εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν Ἱεραρχῶν, ὡς ἀποδεικνύει κυρίως ἡ παράστασις τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀβραὰμ μὲ τὴν ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένην κόμην καὶ τὸ γένειον.

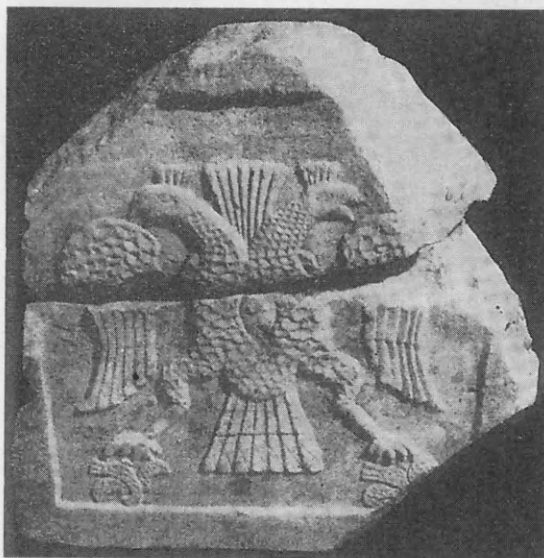
¹ Πβλ. Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων (ἔκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κερამέως, Πετρούπολις 1909, σ. 52).

² Dalton, East Christian Art πίν. XXXIV, 2 (ἐλεφαντοστοῦν), Ῥαβέννας Ἀγ. Βιτάλιος Colasanti, Arte biz. in Italia πίν. 13 (ψηφιδωτόν) κλπ.

³ Περίβλεπτος Μυστρά: Millet, Mon. byz. de Mistra, πίν. 113, 3 - Ἀρῖλλε Π. Σερβίας V. I. Petkovič, La peinture serbe au moyen-âge 26 b, Γκρατσάνιτσα, Petkovič, ἔ.ἀ. 63a κ.λ.π.

⁴ Καθολικὸν Μ. Λαύρας (Θεοφάνους τοῦ Κρητός) Millet, Athos, les Peintures πίν. 121, 6, Τράπεζα Λαύρας (Θεοφάνους) Millet, ἔ.ἀ. πίν. 141, 2. Μ. Κουτλουμουσίου Millet, ἔ.ἀ. πίν. 160, 3. Δοχειαρίου, Millet, ἔ.ἀ. πίν. 224, 2 κλπ.

Πρὶν ἢ ἐγκαταλείψωμεν τὴν πρόθεσιν θὰ ἀναφέρωμεν ἐν ἀπροσδόκητον εὕρημα, ὅπερ ἐγένετο κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ μεταγενεστέρου γεμίματος τοῦ κάτω μέρους αὐτῆς. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ἥμισυ μαρμαρίνου δωρικοῦ κιονοκράνου, ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἄβακος τοῦ ὁποίου εἶναι λαξευμένον τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ, οὗτινος τὸ ἄνω ἥμισυ ἀπόκειται ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς μονῆς ἀπεικονίζεται δ' ἄνευ περιγραφῆς ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Millet

Εἰκ. 26. Δικέφαλος ἀετός, πιθανῶς ὁμφάλιον τοῦ δαπέδου ἐπὶ τουρκοκρατίας.

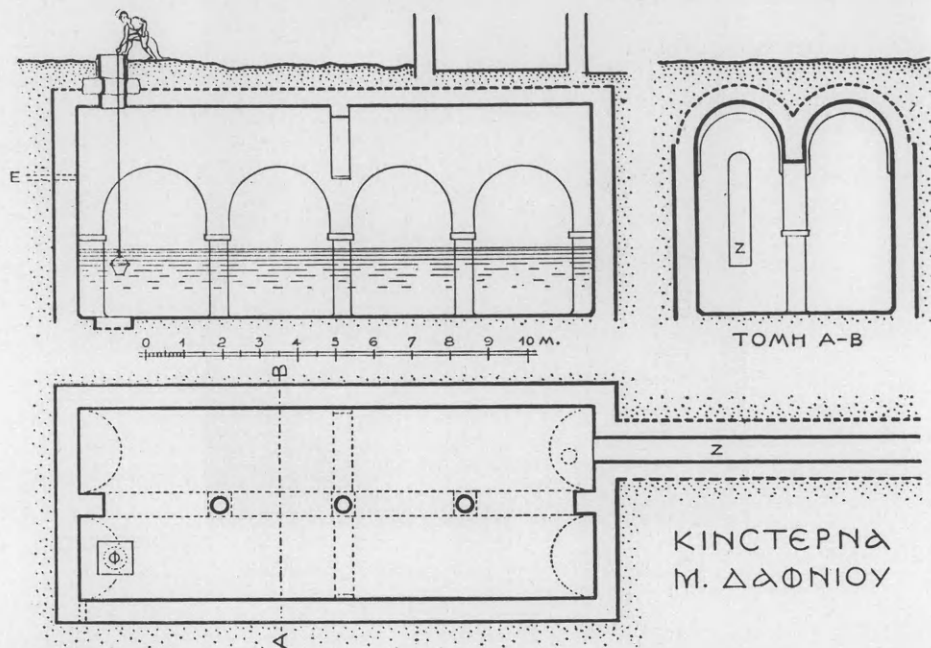
(σ. 69). Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 26 παρέχει τὴν εἰκόνα ὁλοκλήρου τοῦ ἀναγλύφου, ὅπερ λόγῳ τοῦ σχεδίου τοῦ ἀετοῦ, τῆς μᾶλλον ἀμελοῦς του ἐργασίας καὶ τῆς τεχνοτροπίας του πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, θὰ ἐξηγήσιν δ' ἴσως ὡς ὁμφάλιον τοποθετημένον εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ, ὡς τόσον συχνὰ τὸ συναντῶμεν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος¹ καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας², ὡς σύμβολον τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους.

Σ) **Ἡ κινστέρνα.** Ἡ Μονὴ Δαφνίου εἶναι ἐκτισμένη εἰς τὴν συμβολὴν δύο ἐλαφρῶς ἀπὸ βορρᾶ καὶ νότου κατερχομένων κλιτύων. Τὰ ὕδατα τῶν

¹ Π.χ. ἐν τῷ δαπέδῳ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 47, σ. Μ. Χατζηδάκη, Μυστρᾶς² [1956] σ. 46).

² Συχνότατα εἰς ναοὺς τῆς Ζακύνθου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ., ὡς π.χ. εἰς τὴν Φανερωμένην, τὴν Ὁδηγήτριαν, τὴν Εὐαγγελίστριαν, τὴν Ἀγ. Παρασκευήν, τὴν Ἀγ. Βαρβάραν, τὸν Ἀγ. Χαράλαμπον, τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους κλπ.

κλιτύων τούτων, τά τε ἐπίγεια καὶ τὰ ὑπόγεια, ἔσκέφθησαν οἱ μοναχοί, ἥδη λίαν ἐνωρίς, νὰ συλλέξωσιν ἐντὸς εὐρυχώρου δεξαμενῆς ἢ *κινστήρνας* πρὸς πόσιν καὶ ἄλλας χρείας αὐτῶν. Ὡς δ' εἶναι φυσικὸν καὶ λογικὸν ἡ κινστήρνα κατεσκευάσθη εἰς τὴν συμβολήν (*μισγάγκειαν*) τῶν δύο κλιτύων μὲ τὸν πυθμένα της εἰς βάθος 7 περίπου μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ διαπέδου τῆς αὐλῆς. Περιέργον εἶναι ὅτι καὶ τῆς κινστήρνας ταύτης τὴν ὑπαρξιν οὐδόλως ἀναφέρει οὔτε ὁ Λαμπάκης οὔτε ὁ Millet ἐν τῇ περὶ Δαφνίου πραγματείᾳ του.

Εἰκ. 27. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομαὶ τῆς κινστήρνας τῆς Μ. Δαφνίου.

Τούτου ἔνεκα ἐπελήφθη τῆς μελέτης, καταμετρήσεως καὶ σχεδιάσεως αὐτῆς, ἥτις σημειωτέον παρουσίασε μεγάλας δυσχερείας, ἐπεὶδὴ τὸ βάθος τοῦ ἐν αὐτῇ ὕδατος φθάνει κατὰ περιόδους τὰ 5 μέτρα. Κατωρθώθη ὁμως τελικῶς ἡ καταμέτρησις αὐτῆς δι' ἐκκενώσεως τοῦ ὕδατος μέχρι μεγάλου βάθους τῇ βοηθείᾳ ἀντλίας, εὐγενῶς παραχωρηθείσης ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατεθείσης γενικῆς κατόψεως (εἰκ. 4, Β) ἡ κινστήρνα εὐρίσκεται κάτωθεν τῶν μεταγενεστέρων κελλίων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς ἐκτείνεται δὲ καὶ πέραν αὐτῶν πρὸς δυσμὰς. Ἐχει τὸ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 13.30×4.95 μ. (εἰκ. 27). Τὰ μακρὰ της τοιχώματα ἔχουσι πάχος 0.65 μ. εἶναι δ' ἐσωτερικῶς κεκαλυμμένα δι' ἄριστα εἰσέτι

διατηρουμένου υδραυλικοῦ κονιάματος, ὅπερ παχύνεται κατὰ τὴν μετὰ τοῦ πυθμένος συνάντησιν τῶν τοίχων εἰς σχῆμα τετάρτου κύκλου. Ἐσωτερικῶς ὁ ὀρθογώνιος χώρος τῆς κινστέρας διαιρεῖται εἰς δύο κλίτη διὰ σειρᾶς ἐκ τριῶν κίωνων¹ συνδεομένων δι' ὑπερυψωμένων τόξων τόσον μεταξύ των, ὅσον καὶ μετὰ τῶν ἀντιστοιχῶν, λίαν ἐξεχουσῶν παραστάδων τοῦ τοίχου (εἰκ. 27, τομή). Οἱ κυλινδρικοὶ μαρμαρίνοι κίονες ἔχουσι διάμετρον 0.48 μ. καὶ ὕψος 2.80 μ. φέρουσι δ' ὥς κιονόκρανα τετραγώνους ἄβακας, ἐφ' ὧν πατοῦσι τὰ τόξα. Ἀμφότερα τὰ κλίτη καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν στηριζομένων κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους ἐκάστου κλίτους ἐπὶ ἐνισχυτικῶν ζωνῶν (*σφενδονίων*). Ἡ κλεῖς τῶν καμαρῶν αὐτῶν εὐρίσκεται εἰς ὕψος 5.50 μ. ἀπὸ τοῦ πυθμένος.

Ἡ ἀντλησις τοῦ ὕδατος ἐγένετο ἐκ τῆς ὀροφῆς διὰ μαρμαρίνων προστομιαίων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐν μὲν εὐρίσκετο παρὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου κλίτους τῆς κινστέρας, δεύτερον δὲ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου κλίτους (σήμερον ἐντὸς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ τοίχου τῶν μεταγενεστέρων κελίων) (εἰκ. 27) καὶ τέλος τρίτον (σήμερον ἐν τῷ κέντρῳ τῆς αὐλῆς), ἀντιστοιχεῖ πρὸς στενὴν ὑπόγειον στοὰν κατεσκευασμένην κατὰ προέκτασιν τοῦ βορείου κλίτους τῆς κινστέρας πρὸς ἀνατολὰς (εἰκ. 27, Ζ)².

Τὸ δυτικὸν προστομιαῖον ἐμφανίζει δύο περιόδους· ἡ παλαιότερα, κειμένη 0.60 μ. βαθύτερον τῆς μεταγενεστέρας, παρουσιάζει βαθυνάλαζον μάρμαρον ὕψους 0.33 μὲ κυκλικὸν ἀνοιγμα διαμέτρου 0.48 μ., ἐπὶ τοῦ χείλους τοῦ ὁποίου διακρίνονται αἱ ἐκ τῆς μακροχρονίου χρήσεως τῶν σχοινίων ἀνελκύσεως τῶν κάδων αὐλακες. Τὸ δὲ ἐκκεντρικῶς πρὸς τὸ παλαιότερον τοποθετημένον μεταγενέστερον προστομιαῖον κυλινδρικὸν καὶ μονόλιθον ἐκ καταλεύκου μαρμαρίου κατεσκευασμένον ἔχει ἐσωτερικὴν διάμετρον 0.60 μ., ὕψος 0.60, καὶ πάχος 0.07 μ. διακρίνονται δὲ καὶ ἐπ' αὐτοῦ αἱ αὐλακες ἐκ τῶν σχοινίων ἀνελκύσεως.

Ἀναφέρω ἐν τέλει ὅτι εἰς ὕψος 3.55 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου διατηρεῖται κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τῆς κινστέρας ὀρθογώνιος ὀπὴ ἐκχειλίσεως. Κλίμακα ὅμως καθόδου πρὸς καθαρισμόν, οἷαν συχνὰ συναντῶμεν εἰς βυζαντινὰς ἰδίᾳ κινστέρας³, δὲν ἠδυνήθη νὰ διακρίνω. Ἀντὶ ταύτης ὅμως, ἀντιστοιχῶς πρὸς

¹ Ὅμοιοι δίκλιτοι κινστέρναι ὑπάρχουσι καὶ εἰς τὰς Μονὰς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος καὶ Ἀγ. Σοφίας τοῦ Μυστρά. Ὅρα τὰς κατόψεις των ἐν Ὁρλάνδου, Μοναστηριακῇ Ἀρχιτεκτονικῇ εἰκ. 108 καὶ 109.

² Ἡ στοὰ αὕτη, προεκτεινομένη ἔτι πέραν πρὸς ἀνατολὰς, φαίνεται ὅτι συγκοινωνεῖ μὲ τὸ ἔξω τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς σωζόμενον φρέαρ, διὰ ταύτης δὲ πιθανώτατα ἐπετεύχθη — κατόπιν προδοσίας μοναχοῦ τινος Παΐσιου — ἡ κατάληψις τῆς μονῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν (ᾶρα σχετικῶς Γ. Λαμπάκη ν, Ἀρχαιολογία τῆς Μ. Δαφνίου, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 61).

³ Ὡς π.χ. εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ κινστέραν τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων (Ὁρλάνδος, Μακεδονικά τ. Α' [1950] σ. 378 εἰκ. 1), τὴν αὐτόθι παρὰ τὴν Μ. Βλατάδων (Ξυγγόπουλος, Ἐπετ. Φίλος. Σχολ. Παν/μίου Θεολογίας 1956 τ. Ζ' σ. 53 εἰκ. 1 καὶ 2) κλπ.

τὸ προστομαῖον ὑπάρχει ὀρθογώνιον φρεάτιον κατασταλάξεως τῆς ἰλύος καὶ καθαρισμοῦ (εἰκ. 27). Τὴν μέχρι τῆς στάθμης τῆς ὁπῆς ἐκχειλίσεως χωρητικότητα τῆς κεντρικῆς κινστέρας τῆς Μ. Δαφνίου ὑπολογίζω εἰς 300 κυβικά μέτρα.

ζ) *Τὸ δυτικὸν παρεκκλήσιον*. Τελευταῖον εὗρημα ἐγένετο πρὸς δυσμὰς, εὐθὺς ἔξω τοῦ φραγγοβυζαντινοῦ ἔξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 4, Γ). Εἶναι δὲ τοῦτο ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κτίσμα ἐφαπτόμενον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἔξωνάρθηκος καὶ καταλήγον πρὸς βορρᾶν εἰς τρίπλευρον, ἐπὶ ἡμικυκλικοῦ θεμελίου βαίνουσιν ἀψίδα. Τὸ μήκος τοῦ κτίσματος τούτου εἶναι ὅσον καὶ τὸ πλάτος τῆς προσόψεως τοῦ ἔξωνάρθηκος ἥτοι 13.45 μ., τὸ δὲ πλάτος 6.06 μ. Χάριν οἰκονομίας ὕλικου τὸ κτίσμα τοῦτο ἐχρησιμοποίησεν ὡς ἀνατολικόν του τοίχου τὴν πρόσοψιν τοῦ παλαιοῦ ἔξωνάρθηκος, ἰδίᾳ δὲ τοὺς πεσσούς αὐτοῦ, παραλλήλως πρὸς τοὺς ὁποίους κατεσκευάσθη ὁ δυτικὸς του τοίχος μετὰ πλάτος 0.90 μ., σωζόμενος κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν του μέχρις ὕψους 1.80 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Παρὰ τοὺς μεγάλους ἐκ παλαιότερων κτηρίων ὀγκολίθους, τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίησεν, ἰδίως εἰς τὰς γωνίας, ἡ τοιχοποιία τοῦ νεοφανέντος κτίσματος, παρεμβάλλουσα καὶ τεμάχια τινα πλίνθων κατὰ τοὺς ἀρμούς, εἶναι ἀμελής, ἀνήκουσα προφανῶς εἰς μεταγενεστέρους τῆς Ἀλώσεως χρόνους. Ἡ στέγη τοῦ κτηρίου θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ξυλίνη καὶ μονόρριχτος μετὰ κλίσιν πρὸς δυσμὰς. Τοῦτο συνάγεται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς ἐπὶ τῶν τεσσάρων βυζαντινῶν πεσσῶν τῆς προσόψεως τοῦ ἔξωνάρθηκος ὑπάρξεως ἐπαλλήλων ὁπῶν, διαστάσεων 0.16×0.16 , ἐξ ὧν αἱ μὲν κατώτεραι εὐρίσκονται εἰς ὕψος 3.25 αἱ δὲ ἀνώτεραι εἰς 3.90 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Εἶναι προφανές, ὅτι αἱ ὅσαι αὗται ἐχρησίμευσαν πρὸς πᾶντων αἱ μὲν κατώτεραι τῶν ὀριζοντίων ἐλκυστήρων τῶν ἡμιζευκτῶν τῆς στέγης τοῦ παρεκκλησίου αἱ δὲ ἀνώτεραι τῶν ἀμειβόντων αὐτῆς. Ἐπειδὴ δὲ ὅμοιαι ὁπαὶ δὲν παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ γεμίσματος τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενοῦ, θὰ ἔπρεπε δὲ νὰ ὑπάρχωσιν ἂν τὸ γέμισμα ἦτο παλαιόν, διότι ἡ νῦν προκύπτουσα ἀπόστασις τῶν ζευκτῶν εἶναι σχετικῶς μεγάλη συμπεραίνω, ὅτι ἀρχικῶς ἦτοι ὅταν ἐκτίσθη τὸ νέον οἰκοδόμημα, δὲν θὰ ὑπῆρχε τοίχος μεταξὺ τῶν πεσσῶν, οἷος κατεσκευάσθη μεταγενεστέρως.

Ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ νεοφανέντος κτίσματος ἡ ὑπαρξὶς ἀψίδος ἔστω καὶ πρὸς βορρᾶν ἐστραμμένης καὶ ἰδίᾳ ἡ παρουσία μικρᾶς ἡμικυκλικῆς κόγχης προθέσεως κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν πείθουσιν, ὅτι θὰ ἦτο ἐκκλησιαστικὸς. Ἐπειδὴ δὲ παρ' αὐτὸ εὐρέθη καὶ ἡ ὁμιλοῦσα περὶ νέας οἰκοδομῆς ἐπιγραφή τοῦ ρουφείου τῶν *μακάληδων*,¹ ἡ χρονολογουμένη ἀπὸ τοῦ 1764,

¹ Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἀλλὰ πλημμελῶς ὑπὸ Fr. Lenormant ἐν Revue Archéologique N.S. τ. 24 σ. 284. Πανομοίωτος αὐτῆς, ἀποκειμένη ἄλλοτε ἐν Μασσαλίᾳ, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Vilhoison ἐν Mémoires de l'Acad. des Inscr. Nouv. Sér. τ. II σ. 124. Ἀργότερον ἐδημοσίευσεν τὴν ἐπιγραφὴν πληρέστερον

καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐν αὐτῇ ἀναφερομένη οἰκοδομὴ πρὸς οὐδεμίαν ἄλλην δύναται νὰ ταυτισθῇ, ἡ δὲ χρονολογία τῆς προσαρμόζεται πρὸς τὴν ἐργασίαν τῆς ἀποκαλυφθείσης τοιχοποιίας τοῦ προσκτίσματος, νομίζω ὅτι τὸ ἀποκαλυφθὲν κτήριον δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ ὑπὸ τῆς εἰρημένης ἐπιγραφῆς ἀναφερόμενον.

Τὸ εὗρεθὲν ὅμως παρεκκλήσιον δὲν φαίνεται νὰ ἔζησεν ἐπὶ μακρόν. Διότι μετεβλήθη, ἴσως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως, εἰς θολωτόν τι χαμηλὸν κτίσμα¹, ἴσως δεξαμενὴν, χάριν τῆς κατασκευῆς τοῦ ὁποῖου ὁ μὲν ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ἐνισχύθη ἐσωτερικῶς διὰ προσθέτου τοίχου πάχους 1.00 μ. ὁ δὲ δυτικὸς διὰ τοίχου πάχους 0.70, ἐφ' οὗ ἐστηρίχθη ἡ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. βαίνουσα κυλινδρική καμάρα. Ἐπειδὴ δ' ἡ καμάρα αὕτη ἐκάλυπτε κατὰ δύο ὁλόκληρα μέτρα ὕψους τὴν πρόσοψιν τοῦ βυζαντινοῦ ἐξωνάρθηκος, ἀπεφασίσθη πρὸ τινος ἡ κατεδάφισις αὐτῆς, ἵνα ἀποκατασταθῇ ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ μνημείου. Αὕτη δ' ἡ κατεδάφισις ἐγένετο ἀφορμὴ τῆς εὐρέσεως τοῦ μεταβυζαντινοῦ δυτικοῦ παρεκκλησίου, ὅπερ, σημειωτέον, συνεκινῶναι διὰ στενῆς (0.70) θύρας καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἐξωνάρθηκος. Ὅταν δ' ἀργότερον τὸ ἐξωτερικὸν παρεκκλήσιον ἀπέβη δεξαμενὴ² τότε ἡ λατρεία διεξήγετο ἐσωτερικῶς κατὰ τὸ βόρειον τμήμα τοῦ ἐξωνάρθηκος, ὅπερ μετετράπη εἰς παρεκκλήσιον τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς³. Τότε δ' ὥσάυτως φαίνεται ὅτι ἐκλείσθησαν καὶ τὰ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενὰ διὰ τοίχου εἰς τὸν ὁποῖον ἠνοίχθη, χάριν φωτισμοῦ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, παράθυρον ἄνωθεν τῆς δεξαμενῆς, μὲ ξύλινον ὑπέρθυρον καὶ ἡμικυκλικὸν ἀνακουφιστικὸν τόξον, φραχθὲν καὶ τοῦτο μεταγενεστέρως.

καὶ ὀρθότερον ὁ Δημ. Καμπούρογλους ἐν Ἱστορίᾳ τῶν Ἀθηναίων II σ. 245-248 καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ὁ Γ. Λαμπάκης ἐν Χριστ. Ἀρχαιολογίᾳ τῆς Μ. Δαφνίου, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 56, κατ' αὐτοὺς δὲ καὶ ὁ G. Millet ἐν Monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 45 σημ. 12.

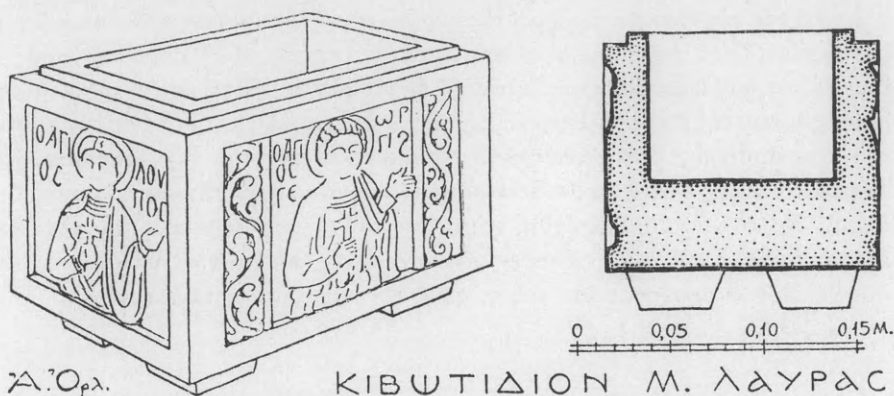
¹ Ὁ Lenormant ἐν D' Athènes à Eleusis (σχέδιον σ. 4) τὸ χαρακτηρίζει ὡς ὑπόγειον κρύπτην ἢ τάφον (caveau).

² Τὸ θολωτὸν κτίσμα σημειοῦται ἐν τῇ γενικῇ κατόψει τῆς Μ. Δαφνίου, ἣν παρέσχον ὁ Alb. Lenoir ἐν Architecture monastique τ. I, σ. 260 εἰκ. 171, ὁ A. J. Buchon ἐν Atlas des Nouv. Recherches Historiques πίν. XXXI καὶ ὁ Fr. Lenormant, D' Athènes à Eleusis σ. 4.

³ Πβλ. Γ. Λαμπάκη ν, Ἀρχαιολογία τῆς Μ. Δαφνίου σ. 98.

ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΚΙΒΩΤΙΔΙΟΝ ΤΗΣ Μ. ΛΑΥΡΑΣ

Μεταξὺ τῶν ὀλίγων μαρμαρίνων ἀντικειμένων τὰ ὅποια περιλαμβάνει τὸ σκευοφυλάκιον τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας συγκαταλέγεται καὶ κιβωτίδιον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου (εἰκ. 1) ἔχον ἐξωτερικῶς τὰς ἐξῆς διαστάσεις: μῆκος 0.202, πλάτος 0.145 μ.

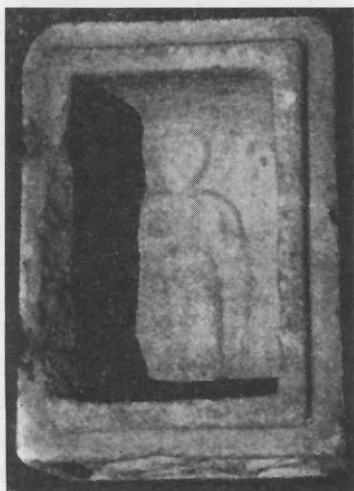
Εἰκ. 1. Προοπτικὴ ἄποψις καὶ ἐγκαρσία τομὴ τοῦ κιβωτιδίου τῆς Μ. Λαύρας.

καὶ ὕψος 0.13 μὴ συμπεριλαμβανομένων τῶν τεσσάρων ταπεινῶν (ὕψ. 0.02) συμφυῶν ποδῶν, ἐφ' ὧν στηρίζεται. Σήμερον τὸ κιβωτίδιον στερεῖται καλύμματος, ὅπερ θὰ προσηρμόζετο εἰς τὴν ὑπάρχουσαν κατὰ τὸ ἄνω χεῖλος τῶν κατακορύφων παρειῶν αὐτοῦ σωζομένην ἐγκοπὴν (πατούραν) (εἰκ. 1).

Τόσον ἡ ἐσωτερικὴ ὀριζοντία ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένος του, ὅσον καὶ αἱ τέσσαρες κατακόρυφοι ἐξωτερικαὶ παρειαὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ κιβωτιδίου φέρουσιν ἀναγλύφους παραστάσεις, ἀνάγλυφον δ' ὡσαύτως παράστασιν θὰ ἔφερον ἀναμφιβόλως καὶ τὸ ἐλλεῖπον σήμερον μαρμαρίνον κάλυμμα αὐτοῦ.

Καὶ εἰς μὲν τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πυθμένος του εἰκονίζεται ἐν ὑμυδρῷ ἀναγλύφῳ (εἰκ. 2) ἀνδρική μορφή, ἐνδεδυμένη ποδήρη, ἐξωσμένον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ γλαμύδα πορπουμένην ἐμπρὸς καὶ πίπτουσαν ὀπισθεν τῶν ὤμων. Ἐπειδὴ ἡ μορφή αὕτη φαίνεται νὰ ἔχη τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας ὀριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους θὰ εἰκονίζει πιθανώτατα ἓνα νεκρόν. Λόγῳ ὅμως μὴ

ὑπάρξεως ἐπιγραφῆς ἀγνοῶ τίνα ἀκριβῶς νεκρὸν εἰκονίζει, εἰκάζω δ' ὅμως ὅτι θὰ πρόκειται περὶ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ἐπειδὴ α) ἐξαιρέσει μᾶς, πᾶσαι αἱ λοιπὰὶ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν παρείων εἰκονιζόμεναι ἀνάγλυφοι μορφαὶ (ταυτιζόμεναι διὰ προσχαρᾶγμένων ἐπιγραφῶν) εἶναι σχετικαὶ πρὸς τὸν μάρτυρα τοῦτον καὶ β) ἐπειδὴ ὑπάρχουσιν ἐν Ἁγ. Ὁρει ἀνάλογα, σχετικὰ πρὸς τὸν Ἁγ. Δημήτριον παραδείγματα μεταλλίνων κιβωτιδίων—ὡς π. χ. τὸ ἀργυροῦν τῆς Μ. Βατοπεδίου¹ καὶ τὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαύρας²—εἰς τὰ ὅποια εἰκονίζεται ἐσωτερικῶς νεκρὸς ὁ Ἁγ. Δημήτριος. Ὡς δὲ πειστικῶς ὑπεστήριξεν ὁ κ.

Εἰκ. 2. Ἡ ἐν τῷ πυθμένι τοῦ κιβωτιδίου ἀμυδρῶς ἀνάγλυφος εἰκὼν.

Εἰκ. 3. Ἡ ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν ὁλόσωμος εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

Ἁ. Ευγγόπουλος (ἔ.ἀ. σ. 113), τὰ μετὰ παραστάσεων τοῦ Ἁγ. Δημητρίου μυροδόχα κιβωτίδια ἀποτελοῦσι «μικρογραφίας τῆς ἐν τῷ κιβωτίῳ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου σαρκοφάγου, ἥτις ἐπιστεύετο ὅτι περικλείει τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου». Ἐπιστεύετο δὲ μάλιστα ὡσαύτως κατὰ τοὺς μετὰ τὸν 10ον αἰῶνα, ὅτι ἡ σαρκοφάγος αὕτη ἦτο διπλῇ ἀποτελουμένη ἀπὸ μίαν ὑπέργειον κενὴν καὶ μίαν ὑπὸ ταύτην ὑπόγειον, περιέχουσαν τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος, ἐκ τῶν πληγῶν τοῦ ὁποίου ἐξήρχετο τὸ μύρον. Ἐπειδὴ δ', ὡς φαίνεται, πολλάκις ἐγένετο σύγχυσις μεταξὺ τῶν δύο σαρκοφάγων καὶ πολλοὶ ἐπίστευον ὅτι τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου εὗρίσκετο εἰς τὴν ὑπέργειον σαρκοφάγον³,

¹ Ἁ. Ευγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1936 σ. 104 καὶ 114.

² Ἁ. Ευγγόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 109.

³ Ὁρα σχετικῶς Ἁ. Ευγγόπουλον, ἔ.ἀ. σ. 115.

συμπεραίνω, ὅτι τὴν δοξασίαν ταύτην ἀκολουθεῖ καὶ τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον κιβωτιδίον, ὅπερ εἰκονίζει εἰς τὸν πυθμένα του ἕνα νεκρόν, ὅστις, κατὰ τ' ἀνωτέρω, πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἅγ. Δημήτριος.

Ἐὰς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ κιβωτιδίου εἰκονιζομένων μορφῶν. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κιβωτιδίου εἰκονίζεται, ἐντὸς ἐξέχοντος πλαισίου, ὁλόσωμος κατὰ τὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς ὁ Ἅγ. Δημήτριος (εἰκ. 3) μὲ πλουσίαν περιβολὴν ἥτοι μὲ ποδήρη, ἔξωσμένον χειριδωτὸν χιτῶνα ἔχοντα κεκοσμημένην τὴν κάτω παρυφήν (εἰκ. 3)

Εἰκ. 4. Προοπτικὴ ἄποψις τοῦ κιβωτιδίου μὲ τὰς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Ἁγίου Λούπου.

καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα πορπουμένην ἐμπρὸς πρὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ καταπίπτουσαν κατὰ μὲν τὸ ἄριστερόν ἡμῖς ὀπισθεν τοῦ ὤμου, ἵνα ἀφήσῃ ἐλευθέραν τὴν φέρουσαν τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος καὶ κατακορύφως ὑψουμένην δεξιὰν τοῦ ἁγίου, κατὰ δὲ τὸ δεξιὸν ἡμῖς ἀναδιπλουμένην ἐμπροσθεν καὶ καλύπτουσαν τὸν πλαγίως δεξιὰ εἰς σχῆμα δεήσεως ἐκτεινόμενον ἄριστερόν βραχίονα τοῦ μάρτυρος. Περίεργον εἶναι, ὅτι ἐν ᾧ ὁ ἅγιος παρῆσθαι καθ' ἑαυτὸν ὄρθιος, ὅμως ἐπὶ τοῦ κιβωτιδίου φαίνεται κατακεκλιμένος (εἰκ. 4), ἔγινε δὲ τοῦτο πιθανῶς ἵνα παρασταθῇ μεγαλύτερος εἰς κλίμακα,

ὥς ἀποτελῶν τὸ κύριον πρόσωπον τοῦ κιβωτιδίου. Κατακεκλιμένον δ' ἀνέμενε τις τὸν ἅγιον μᾶλλον ἐπὶ τοῦ μὴ σωζομένου καλύμματος, ὥς τὸν βλέπομεν π.χ. ἐπὶ τοῦ ὀριζοντίου συρτοῦ καλύμματος τοῦ περιφήμου ἀργυροῦ κιβωτιδίου τῆς Μ. Βατοπεδίου¹ καὶ τοῦ ὁμοίου τῆς Halberstadt². Κλίνω τούτου ἕνεκα νὰ ὑποθέσω, ὅτι τὸ ἐλλεῖπον μαρμάρινον κάλυμμα τοῦ κιβωτιδίου τῆς Λαύρας δὲν θὰ ἦτο ἀπλῶς ὀριζόντιον ἀλλὰ θὰ εἶχε τὴν μορφήν ἀνεστραμμένης σκάφης, οἷαν συναντῶμεν εἰς τε παλαιοχριστιανικὰς³ καὶ εἰς βυζαντινὰς σαρκοφάγους⁴, μικρογραφίαν τῶν ὁποίων παρέχει τὸ ἐξεταζόμενον κιβωτιδίον.

¹ Ἁ. Εὐγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1936, σ. 102 εἰκ. 1.

² O. M. Dalton, Byzantine art and archaeology εἰκ. 338.

³ Σαρκοφάγοι Ἁγ. Ἐλένης καὶ Ἁγ. Κωνσταντίας, ἐν τῷ Βατικανῷ (O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, σ. 131 καὶ εἰκ. 76, 77).

⁴ Π.χ. τὴν σαρκοφάγον τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939-40] σ. 82 εἰκ. 29) καὶ τὴν σαρκοφάγον τοῦ Γεωργίου Καπανδρίτου (Ἁ. Εὐγγόπουλος, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΓ' [1935] σ. 353 εἰκ. 6).

Ἐπὶ τῶν δύο ἀμέσως πρὸς τὴν πλευρὰν ἔφ' ἧς εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Δημήτριος συνεχομένων κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ἡμετέρου κιβωτιδίου εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον ἐντὸς ἐξέχοντος πλαισίου οἱ δύο νεαροὶ καὶ ἡγαπημένοι τοῦ Ἅγ. Δημητρίου σύντροφοι καὶ συναθληταὶ ἦτοι ἅφ' ἐνὸς μὲν ὁ Ἅγιος Νέστορ (εἰκ. 5), ὅστις μὲ τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἅγ. Δημητρίου κατέβαλε τὸν Λυαῖον, ἅφ' ἐτέρου δ' ὁ Ἅγ. Λοῦπος, ὁ ὑπηρέτης τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὅστις κατὰ τὴν ὥραν τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου λαβὼν τὸ ὄράριον αὐτοῦ ἐξετέλει ἰάσεις, δι' ἧς καὶ ἐθανατώθη ὑπὸ τοῦ Μαξιμιανοῦ. Καὶ ὁ μὲν Ἅγ. Νέστορ εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὡς νέος ἀγένειος, φορῶν χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, κρατῶν δὲ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος

Εἰκ. 5. Προτομή τοῦ Ἅγ. Νέστορος.

Εἰκ. 6. Προτομή τοῦ Ἅγ. Λούπου.

τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρων ἔμπρὸς ὑψωμένην εἰς σχῆμα προσευχῆς μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ δὲ Ἅγιος Λοῦπος, ἀγένειος καὶ αὐτός (εἰκ. 6), φορεῖ χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ χλαμύδα πορπουμένην ἀριστερᾷ, κρατεῖ δὲ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἐνῶ τὴν ἀριστερὰν ἐκτείνει πλαγίως πρὸς τὰ ἄνω εἰς χειρονομίαν δεήσεως.

Τέλος ἐπὶ τῆς τετάρτης πλευρᾶς, ἀντιστοίχου πρὸς τὴν· ἐτέραν μακρὰν πλευρὰν, ἔφ' ἧς εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Δημήτριος, παρίσταται ἐν προτομῇ μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν οὐλὴν κόμην του ὁ Ἅγιος Γεώργιος (εἰκ. 7) ἐν χιτῶνι καὶ χλαμύδι μετὰ *φίβλας* καὶ ἐν στάσει ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Ἅγ. Λούπου. Ἐπειδὴ δ' ἡ εἰκὼν του εἶναι τετράγωνος ἵνα πληρωθῇ τὸ ἀπομένον κενὸν τοῦ ὀρθογωνίου χώρου τῆς παρεῖας ἐγλύφισαν ἐκατέρωθεν τῶν δύο κατακορύφων παρεῖων τοῦ πλαισίου τῆς εἰκόνης του ἀνὰ μία εὐρεῖα διακοσμητικὴ ταινία ἐκ κυματιστοῦ βλαστοῦ καὶ ἀναδιπλουμένων, σχεδὸν χαρακτῶν, ἡμιανθεμίων, μιμουμένων τεχνικὴν ἐπὶ μετάλλου. Ποίαν σχέσιν πρὸς τὰς λοιπὰς ἔχει ἐνταῦθα ἡ εἰκὼν τοῦ Ἅγ. Γεωργίου δὲν δύναμαι ἀσφαλῶς νὰ ἐξηγήσω. Βεβαίως οἱ δύο ἅγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος συχνότατα εἰκονίζονται παρ' ἀλλήλους καὶ εἰς τοὺς τοίχους τῶν ναῶν καὶ εἰς ἔργα μικροτεχνίας. Ἐνταῦθα

ἴσως ὁ Ἅγ. Γεώργιος νὰ ἦτο ὁ φερώνυμος ἢ ὁ προστάτης ἅγιος τοῦ ἀναθέσαντος τὸ κιβωτίδιον.

Τὴν εἰκόνα τοῦ Ἅγ. Γεωργίου ὡς καὶ τὴν τοῦ ὑπτίου Ἅγ. Δημητρίου παραμορφώνουσιν ἐσκωριασμένοι σιδηροὶ δακτύλιοι (εἰκ. 7), προστεθέντες μεταγενεστέρως ὑπὸ ἀπειροκάλου μοναχοῦ καὶ χρησιμεύοντες προφανῶς διὰ τὸ κλεῖθρον ἀσφαλείας τοῦ κιβωτιδίου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ ἐξετασθέντος κιβωτιδίου, ἐξ ὅσων ἀνωτέρω εἵπομεν, πρόκειται πιθανώτατα περὶ θήκης προοριζομένης νὰ περιλάβῃ μύρον καὶ αἷμα τοῦ μυροβλήτου ἁγίου, τοιαῦται δὲ ὑπάρχουσι πολλάι εἰς τὸ Ἅγ. Ὄρος. Τὸ ἡμέτερον κιβωτίδιον εἶναι βυζαντινῶν χρόνων, χρονολογούμενον πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος, ὡς μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ πλαδὰρὰ τεχνοτροπία τῶν ἀναγλύφων παραστάσεων αὐτοῦ, αἵτινες ἔχουσι μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς ἀνάλογα ἔργα, π.χ. πρὸς τὰ ἀνά-

Εἰκ. 7. Προτομή τοῦ Ἅγ. Γεωργίου.

γλυφα τῆς ξυλογλύπτου θύρας τῆς Ἀχρίδος (Filov, *Die altbulgarische Kunst*, Bern 1919, πίν. XXXIV) κλπ. ἀλλὰ καὶ τὸ εἶδος καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ κυματιστοῦ βλαστοῦ καὶ τέλος ὁ χαρακτήρ τῶν γραμμάτων τῶν συνοδευουσῶν τὰς ἀναγλύφους μορφὰς τῶν ἁγίων ἐπιγραφῶν.

ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ ΧΕΛΑΝΔΑΡΙΟΥ

α) Τὸ μαρμαρίνον τέμπλον. Εἰς ἄρθρον του περὶ τῶν φραγμάτων τοῦ ἱεροῦ τῶν βυζαντινῶν ναῶν ὁ μακαρίτης καθηγητὴς Louis Bréhier¹ κατέλεξε παραδείγματα μαρμαρίνων τέμπλων τῶν καθολικῶν μονῶν τινων τοῦ Ἀγ. Ὁρους, παρῆλινεν ὅμως ν' ἀναφέρῃ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, ὅπερ, ὡς ἐξηκριβώσα κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1953 ἐπίσκεψίν μου εἰς τὴν εἰρημένην μονήν, διατηρεῖται ἀκέραιον ὀπισθεν τοῦ μεταγενεστέρου ξυλίνου εἰκονοστασίου (εἰκ. 1)². Τὸ μαρμαρίνον λοιπὸν τοῦτο τέμπλον ἀποτελεῖται, ὡς συνήθως, κατὰ μὲν τὸ μέσον τμήμα του, ἦτοι τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ κύριως ἱερόν, ἐκ 4 πεσσίσκων ὕψους 1,215 μ. καὶ συμφυῶν πρὸς αὐτοὺς ὑπερθεν κιονίσκων, ὕψους 1.815, στηριζόντων ἑλαφρὸν ὀριζόντιον ἐπιστύλιον (εἰκ. 1). Κατὰ δὲ τὰ ἄκρα τμήματα (προθέσεως καὶ διακονικοῦ) ἀντὶ τεσσάρων ὑπάρχουσι δύο μόνον πεσσίσκοι μετὰ κιονίσκων ἐφαπτόμενοι τῶν ἐκατέρωθεν τοιχωμάτων καὶ στηρίζοντες ὁμοίως ἑλαφρὸν ἐπιστύλιον. Ὡς δὲ συνήθως, τῶν μέσων στηριγμάτων τοῦ κεντρικοῦ τμήματος οἱ πεσσίσκοι, ὡς καὶ οἱ τῶν ἄκρων τμημάτων, φέρουσι συμφυεῖς καὶ τοὺς δύο μικροὺς παραστάτας τῶν βημοθύρων, ὧν οἱ μέσοι ἀπολήγουν ἄνω εἰς ὀγκώδεις *κοινδύλους*³ (πύμολα) (εἰκ. 1 καὶ 2).

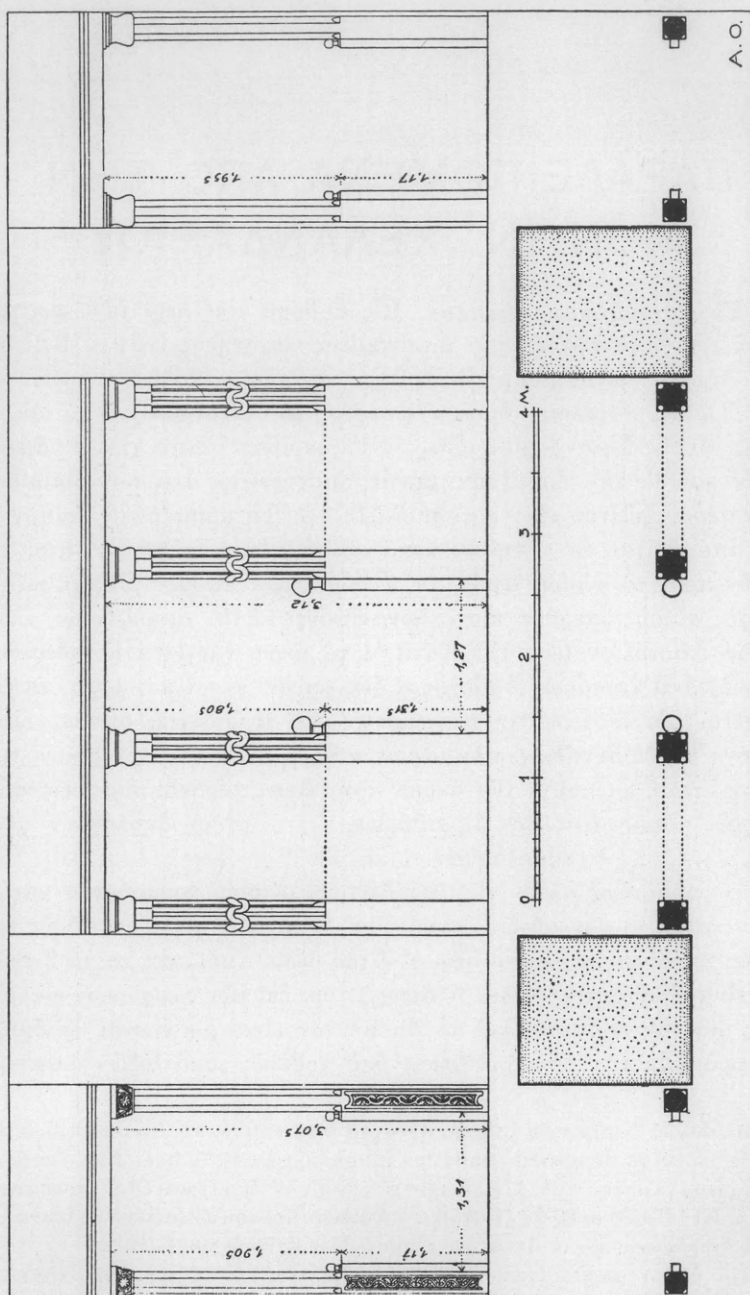
Πλὴν τῶν πεσσίσκων τῆς προθέσεως, οἵτινες κοσμοῦνται κατὰ τὴν προσθίαν κατακόρυφον αὐτῶν ἐπιφάνειαν δι' ἀναγλύφου ἐλικοειδοῦς κοσμήματος (εἰκ. 2), πάντες οἱ λοιποὶ ἦτοι οἱ 4 τοῦ μέσου τμήματος καὶ οἱ 2 τοῦ διακονικοῦ εἶναι ἀκόσμητοι. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς ἐπὶ τῶν πεσσίσκων κιονίσκους, οὗτοι εἰς μὲν τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικὸν εἶναι ὀκτάγωνοι ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ, στεφόμενοι τῆς μὲν προθέσεως ὑπὸ κυβικῶν μετὰ λοξῶν ἀποτετμημέ-

¹ Atti del V Congresso intern. di studi bizantini τ. II, Roma 1940, σ. 48 ἐξ.: Anciennes clôtures de choeur dans les monastères de l'Athos. Εἰδικώτερον περὶ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν ἐπραγματεύθηεν προσφάτως ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. ΚΓ' (1953) σ. 83-91 (Κανίσκιον Φαίδωνι Κουκουλέ) ἐπενεγκῶν ἱκανὰς προσθήκας καὶ διορθώσεις εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἄρθρον τοῦ Bréhier.

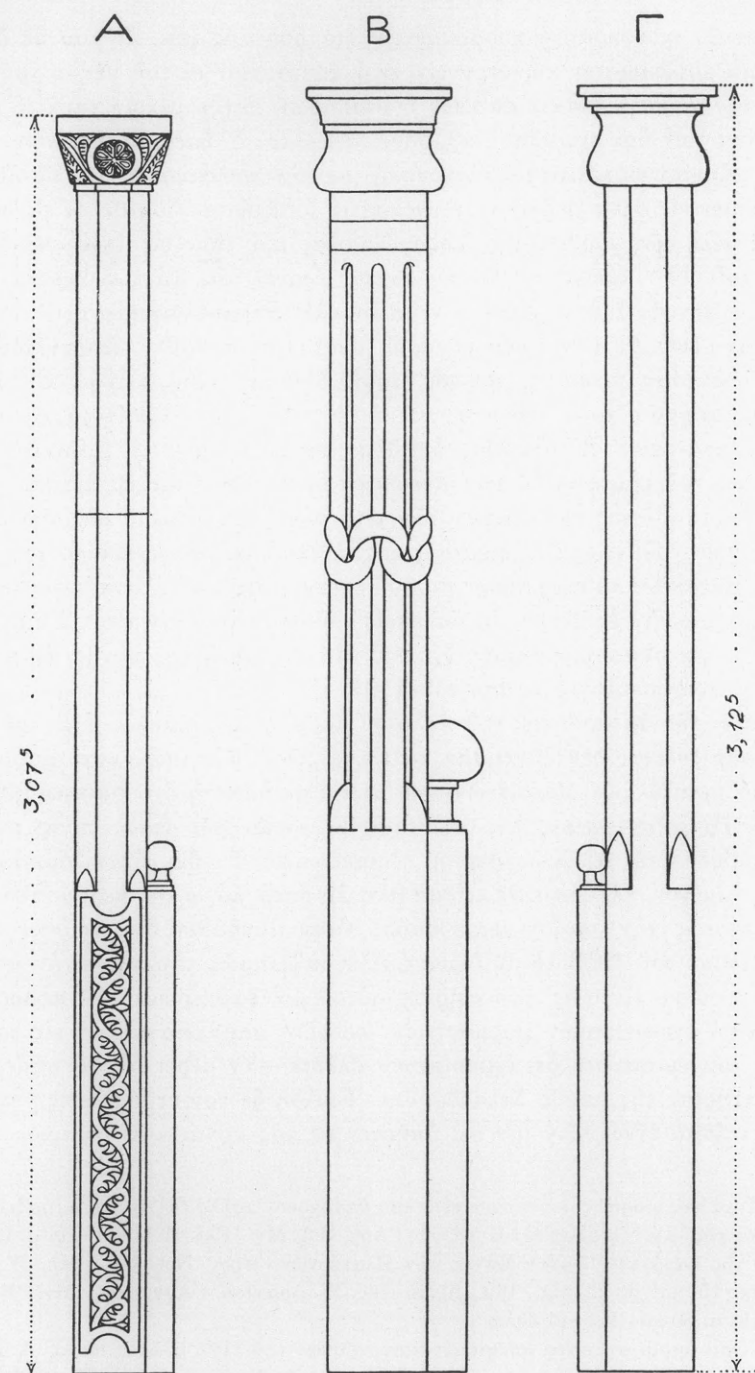
² Περὶ ἄλλων μαρμαρίνων τέμπλων καθολικῶν μονῶν τοῦ Ἀγ. Ὁρους θέλω πραγματευθῆ προσεχῶς.

³ Κατὰ Κωδινόν (21, 21 Βόννης): τὸν ἐπάνω κόνδυλον τοῦ δικανικίου κεχρυσωμένον ὄντα.

ΤΕΜΠΛΟΝ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΜΟΝΗΣ ΧΕΛΑΝΔΑΡΙΟΥ

Είχ. 1. Αναπαράσταση τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου.

Εἰκ. 2. Κιονίσκοι ἐκ τοῦ τέμπλου. Α προθέσεως, Β μέσου τμήματος, Γ διακονικοῦ.

νων γωνιῶν κιονοκράνων κοσμουμένων διὰ ρόδακος (εἰκ. 2) τοῦ δὲ διακο-
νικοῦ διὰ κοιλοκύρτων κιονοκράνων, ἐν ᾧ τουναντίον οἱ τοῦ μέσου τμήματος
ἔχουσι τὴν μορφήν δέσμης ράβδων ἢ λαμπάδων, συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον
τοῦ ὕψους των διὰ σχοινίου ἢ κόμβου¹ στέφονται δ' ὑπὸ κιονοκράνων, αἵτινα
παρουσιάζουσιν ὡς καὶ τὰ τοῦ διακονικοῦ μορφήν κοιλόκυρτον (εἰκ. 2), οἷαν δὲν
συναντῶμεν εἰς ἄλλα βυζαντινὰ κιονόκρανα, ἰδιάζουσιν δὲ μᾶλλον εἰς ἀρχιτε-
κτονικὰ μέλη τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἰδίᾳ εἰς ἰσλαμικὰ κιονό-
κρανα τοῦ 17^{ου} αἰῶνος². Τούτου ἕνεκα φρονῶ, ὅτι τὰ κιονόκρανα ταῦτα
δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν τέμπλον ἀλλ' ἀντικατέστησαν τὰ βυζαντινὰ,
κατὰ τὸν 16^{ον} ἢ 17^{ον} αἰῶνα, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ὑπερθεῖν ἐπιστυλίου, τοῦ
ὁποίου ὡσαύτως ἡ κοίλης μορφῆς τομὴ δὲν εἶναι βυζαντινὴ. Ἐπειδὴ δὲ
καὶ τῶν κορυφῶν ἢ τε ἐργασία καὶ ἡ ἐν γένει ὄψις φαίνεται χονδροει-
δεστέρα ἀναλόγων βυζαντινῶν, ὑποθέτω ὅτι ὁλόκληρον τὸ βυζαντινὸν μέ-
σον τμήμα τοῦ τέμπλου, φθαρὲν ἄγνωστον ἕνεκα τίνος αἰτίας, ἀντικατεστάθη
δι' ἄλλου μιμηθέντος τὴν μορφήν τῶν κιονίσκων τοῦ παλαιοῦ οὐχὶ δὲ καὶ τῶν
κιονοκράνων. Πάντως ἡ ἀντικατάστασις αὕτη εἶναι προγενεστέρα τοῦ 1774,
ὁπότε, συμφώνως πρὸς σχετικὴν ἐπὶ τοῦ μεταγενεστέρου ξυλίνου τέμπλου σερ-
βικὴν ἐπιγραφὴν, ἐγένετο ἡ ἐπιχρύσωσις τοῦ νεωτέρου τέμπλου. Σημειωτέον
ὅτι συγγενὴ περίπου κιονόκρανα ἔχει καὶ τὸ ἐν τῇ αὐτῇ τῆς μονῆς φρεατοστέ-
γασμα, ὅπερ χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1598.

Λόγω τῆς ἀποκρύψεως τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου ὑπὸ τοῦ μετα-
γενεστέρου ξυλίνου δὲν ἠδυνήθητε νὰ ἐξακριβώσω ἐὰν σώζονται μαρμάρια
θωράκια μετὰ τῶν πεσίσκων καὶ ἂν ταῦτα ἦσαν ἢ ὅχι διακεκοσμημένα.

β) Τὸ πλυντήριο. Εἰς ἀπόστασιν 2 λεπτῶν τῆς ὥρας πρὸς τὰ Β.Δ.
τοῦ περιβόλου τῆς Μ. Χελανδαρίου εὐρίσκεται τὸ ἄνωθεν εἰκονιζόμενον ἡμι-
κατεστραμμένον, πλακοσκεπὲς κτίσμα (εἰκ. 3), ὅπερ, λόγῳ τῆς κεραμοπλαστικῆς
διακοσμήσεως τὴν ὁποίαν παρουσίαζεν, ὅταν μακρόθεν διὰ πρῶτην φορὰν
κατ' Ἰούνιον τοῦ 1953 τὸ ἀντίκρυσσε, εἴλκυσε ζωηρῶς τὴν προσοχὴν μου.

Ἐγγυτέρα ἐξέτασις τοῦ κτηρίου αὐτοῦ μοι ἐφανερώσε τὸν προορισμὸν
του. Σειρὰ δέκα ὥραιων μαρμαρίνων σκαφῶν, παρατεταγμένων εἰς τὸ ἐσω-
τερικόν του ἐμαρτύρει ὅτι ἐχρησίμευεν ἄλλοτε — ἐν μέρει δὲ καὶ σήμερον —
ὡς πλυντήριο τῆς μονῆς Χελανδαρίου. Ἐπειδὴ δὲ τοιοῦτου εἶδους μοναστη-
ριακὸν κτίσμα ἐγνώριζον μὲν ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὰς μονάς — τὸ τυπικὸν τῆς ἐν

¹ Τοιαύτης μορφῆς κιονίσκων τέμπλου ὑπάρχουσι πολλὰ βυζαντινὰ παραδείγματα, ὡς π.χ. τὸ τῆς Ἀγ. Τριάδος τοῦ Κριεζώτη (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939-40] σ. 12 εἰκ. 8 ἄνω), τὸ τῆς παρὰ τὴν Ἀρταν Μονῆς τῶν Βλαχερνῶν (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' [1936], σ. 22 εἰκ. 15 καὶ σ. 23 εἰκ. 16 Α, Β), τὸ τῆς Μ. Δαφνίου (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Η' [1955-56] σ. 80 εἰκ. 12) καὶ ἄλλα.

² Ὅρα ὅμοια σχήματα ἰσλαμικῶν κιονοκράνων τοῦ 17^{ου} αἰῶνος παρὰ Α. Ε. Richardson - H. Corfiato, *The Art of Architecture*, London (ἄν. χρ.), σ. 319.

Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ρητῶς ἀναφέρει τὴν ὑπαρξιν τῶν σχετικῶν σαπωνιστριῶν¹ τοῦ ξενῶνος — δὲν εἶχον ὅμως συναντήσῃ μέχρι τοῦδε τοιοῦτο εἰς ὅσας μονὰς εἶχον ἐπισκεφθῇ καὶ ἐπομένως δὲν τὸ εἶχον συμπεριλάβει εἰς τὴν Μοναστηριακὴν Ἀρχιτεκτονικὴν μου μεταξὺ τῶν βοηθητικῶν ἑξαρτημάτων τῶν βυζαντινῶν μονῶν, ἐπελήφθην τῆς λεπτομεροῦς ἑξετάσεως καὶ καταμετρήσεως αὐτοῦ, τούτων δὲ τὰ πορίσματα ἐκθέτω κατωτέρω.

Σχέδιον καὶ σύστημα καλύψεως τοῦ κτηρίου. Τὸ ἑξεταζόμενον κτί-

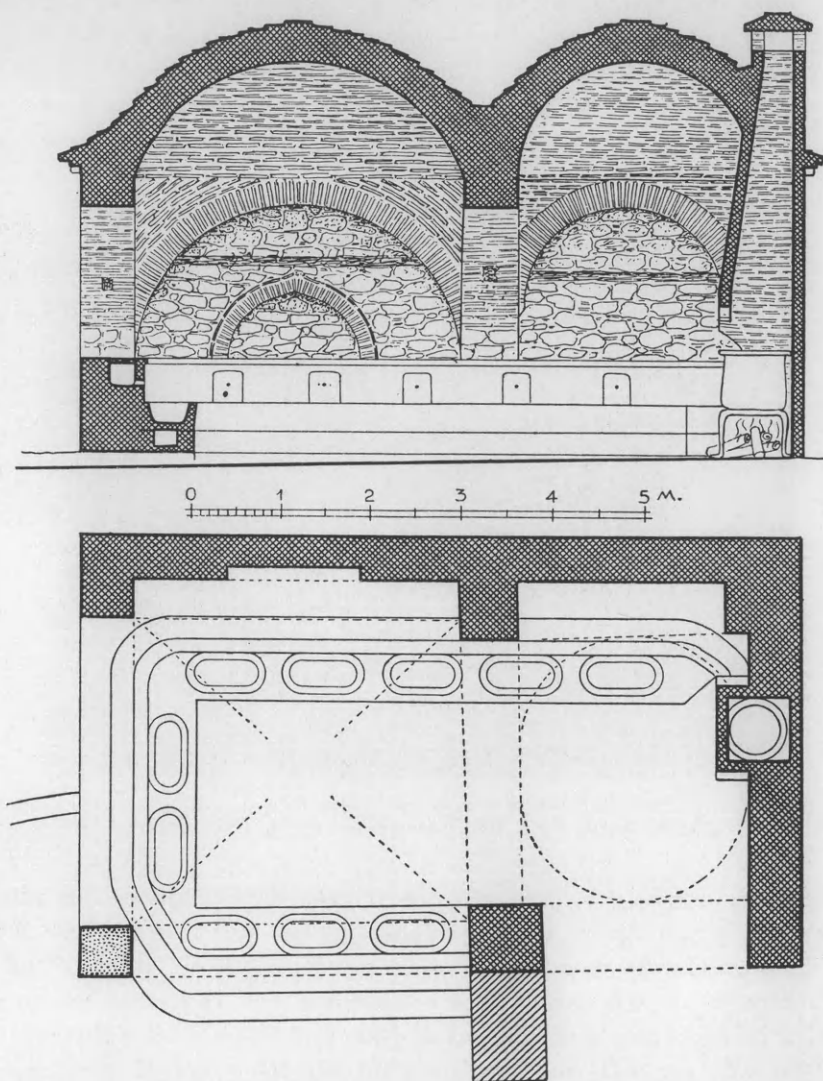

Εἰκ. 3. Νοτία ὄψις τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

σμα ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 4) ἑξωτερικῶν διαστάσεων 8.00×5.20 μ. καὶ ὕψους κατὰ τὴν πρόσουψιν, ἧτοι τὴν νοτιάν αὐτοῦ πλευρὰν, 2.80 μ. Ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν του ἡ μὲν βόρειος καὶ ἡ ἀνατολικὴ συνίστανται ἐκ τυφλῶν τοίχων ἐκτισμένων διὰ κοινῶν λίθων καὶ ἐφωδιασμένων διὰ ξυλοδεμάτων, αἱ δὲ δύο ἄλλαι ἦσαν διατελειμέναι εἰς τόξα στηριζόμενα ἐπὶ ἐνὸς γωνιαίου καὶ ἐνὸς διαμέσου πλινθίνου πεσσοῦ (εἰκ. 3 καὶ 4). Ἐκ τῶν πεσσῶν τούτων ὁ μὲν γωνιαῖος, καταπεσὼν ἄγνωστον πότε καὶ ἐκ τίνος αἰτίας—πιθανώτατα τῆς ὠθήσεως τοῦ ὑπερθεν αὐτοῦ θόλου—ἀνεκτίσθη με-

¹ Dmitriewskij, Τυπικὰ Ι, Κίεβον 1895, σ. 691: τὰς πέντε σαπωνιστρίδας ἀνὰ νόμισμα ὅμοιον ἐν πρὸς τὸ ἡμῖν . . . καὶ ἐκάστη κυριακῇ ὑπὲρ σαπωνίου χάριν ἐκπλύνσεως τῶν ἱματίων τῶν ἀνακεκλιμένων ἀρρώστων.

ταγενεστέρως (εἰκ. 3) χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι συνεδέετο ἄλλοτε διὰ πλινθίνου τόξου πρὸς τε τὸν μεσαῖον πεσσὸν καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου

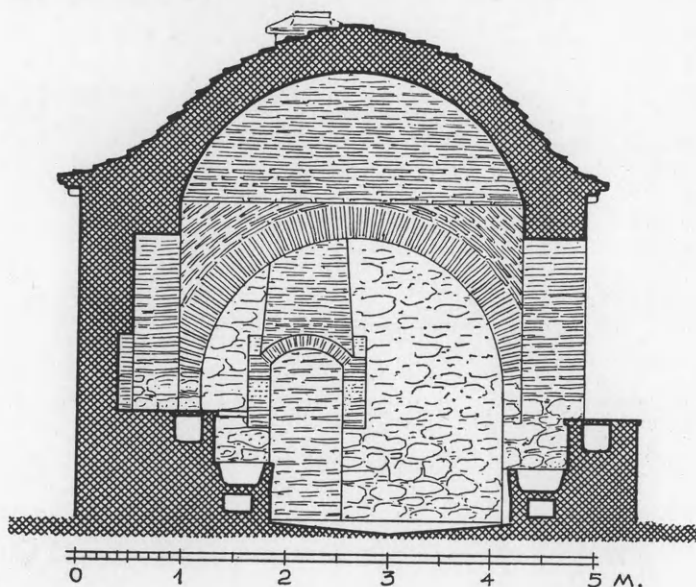

Εἰκ. 4. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

ἀντίστοιχον παραστάδα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐντούτοις σώζονται εἰσέει τὰ παρὰ τὴν γέννησιν τμήματα τῶν παλαιῶν πλινθίνων τόξων (εἰκ. 3).

Τὸ κτήριο ἐστεγάζετο διὰ δύο καλῶς καὶ σήμερον διατηρουμένων, πα-

ραπλεύρων, πλινθίνων θόλων οἵτινες στηρίζονται, τῇ μεσολαβήσει λοφίων, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ πλινθίνων τόξων τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων (εἰκ. 3), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ ἰσχυροῦ (0.60×0.65) ἐγκαρσίου τόξου, ὅπερ βαίνει πρὸς βορρᾶν μὲν ἐπὶ παρασιάδος τοῦ βορείου τοίχου ἀντιστοίχου διατομῆς (εἰκ. 4), πρὸς νότον δ' ἐπὶ τοῦ πλινθίνου ἐνδιαμέσου τετραγώνου πεσσοῦ τῆς προσόψεως, οὔτινος αἱ σχετικῶς μικραὶ διαστάσεις (0.77×0.80) φαίνεται ὅτι πάλαι ἤδη

Εἰκ. 5. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

ἐθεωρήθησαν ἀνεπαρκεῖς πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν ἰσχυρῶν ὠθήσεων τοῦ ἐγκαρσίου τόξου, τούτου δ' ἔνεκα ἐδέησεν ὁ μέσος οὗτος πεσσὸς νὰ ἐνισχυθῇ ἐξωτερικῶς δι' ἰσοπαχοῦς πρὸς αὐτὸν κεκλιμένης, πλινθίνης ἀντηρίδος (εἰκ. 3) κατασκευασθείσης ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τοῦ ὕψους τῶν γεννήσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγκαρσίου τόξου.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μορφή τῶν καλυπτόντων τὸ κτήριον δύο θόλων, ἐξ ὧν ὁ μὲν πρὸς ἀνατολὰς ἔχει τὸ σχῆμα ἐπιμηκυμένου δίκην ἑλλείψεως ἡμισφαιρίου (εἰκ. 4), οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Μ. Ἀγ. Στεφάνου τῶν Μετεώρων¹, καὶ εἰς βυζαντινὸν φρέαρ τῆς Θεσσαλονίκης². Ὁ δὲ πρὸς δυσμὰς εἶναι σκαφοειδής, ἔχει δηλαδὴ μορφήν, ἣτις δὲν εἶναι

¹ Ἀ. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθήναι 1927, σ. 30 εἰκ. 47.

² Ξυγγόπουλος, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης τ. Ζ', 1956, σ. 58 εἰκ. 6.

μὲν πολὺ συνήθης εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς, δὲν εἶναι ὅμως καὶ ἄγνωστος εἰς μοναστηριακὰ καὶ κοσμικὰ κτήρια, ἐξ ὧν ἀναφέρω ἐνταῦθα ὡς παραδείγματα τὴν Τράπεζαν τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων¹, τὸ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἐν Μυστρᾷ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας διμερὲς πρόσκτισμα, ὅπερ καλύπτεται διὰ δύο ἐν συνεχείᾳ σκαφοειδῶν ἢ ἄλλως μοναστηριακῶν λεγομένων θόλων, ὧν εἰκόνα παρέχω παραπλεύρως (εἰκ. 6), δύο διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος τῶν παρεκκλησίων τοῦ Ἁγ. Νικολάου καὶ τῶν Ἁγ. Τεσσαράκοντα ἐν Ἁγ. Ὁρει μονῆς τῆς Λαύρας² καὶ τὴν παρὰ τὴν μονὴν

Εἰκ. 6. Σκαφοειδὴς θόλος εἰς νότιον πρόσκτισμα τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μυστρᾷ.
(Φωτογρ. Α. Γαβριήλ)

Βλαττάδων τῆς Θεσσαλονίκης κινστέρναν³. Ἀρχικῶς οἱ δύο θόλοι, τῶν ὁποίων ἡ κλεῖς εὐρίσκεται εἰς ὕψος 4.47 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, θὰ ἐνεφανίζοντο ἐξωτερικῶς μὲ τὰς καμπύλας τῶν ἐπιφανείας κεκαλυμμένας διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν⁴ (εἰκ. 7), ἀργότερον δ' ὅμως περιελήφθησαν ἀμφότεροι κάτωθεν ξυλίνης στέγης, καλυφθείσης ὁμοίως διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν (εἰκ. 3).

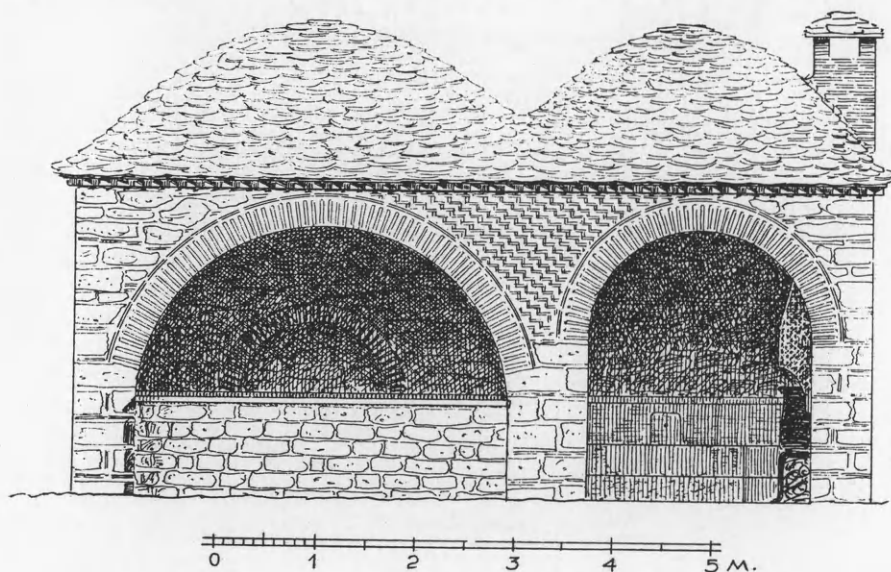
¹ Ἁ. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ σ. 29 καὶ εἰκ. 44.

² Εἰς τὴν ὑπὸ Millet ἐν B.C.H XXIX (1905) σ. 82 εἰκ. 5 δημοσιευθεῖσαν ἀτοπὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαύρας δὲν ὑποδηλοῦνται οἱ καλύπτοντες τὰ διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος τῶν δύο παρεκκλησίων θόλοι.

³ Εὐγγόπουλος, ἔδ. σ. 52 καὶ 53 εἰκ. 1.

⁴ Ἡ ἀπ' εὐθείας κάλυψις θόλων διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν προτιμωμένη ἐν Ἁγ. Ὁρει τῆς διὰ κεράμων, λόγῳ τῆς ὑγρότητος τοῦ κλίματος, εἶναι συνήθης εἰς τὰς μονὰς τοῦ Ἁθῶ. Καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ μονῇ Χελανδρίου τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Τρύφωνος ἔχει τὸν τροῦλλον του πλακοσκεπῆ.

Κεραμοπλαστική διακόσμησης. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι καίτοι τὸ κτήριον προωρίζετο διὰ τὸν πεζὸν σκοπὸν τῆς πλύσεως τῶν σινδόνων καὶ τῶν ἱματίων τῶν ἀρρώστων ἢ καὶ τῶν ἄλλων μοναχῶν, ὅμως οἱ φιλόκαλοι κατασκευασταὶ τοῦ δὲν ὤκνησαν νὰ φαιδρύνουν τὰς δύο κυρίας του ὄψεις (νοτίαν καὶ δυτικήν) διὰ πλινθίνων κοσμημάτων. Οὕτω πλὴν τῶν ἐπιμελῶς διὰ πλινθίων πάχους 0.035 μ. ἐκτελεσμένων τόξων των (ὧν τὸ σωζόμενον διατηρεῖ εἰσέτι κατὰ τὰς γεννήσεις καὶ τὸν ξύλινον ἐλκυστήρᾳ του εἰκ. 3) καὶ τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τριγωνικὰ τύμπανα ἐπληρώθησαν διὰ τοῦ λεγομένου βαθμιδωτοῦ θέματος (motif), ἐκτελεσθέντος διὰ πλινθίων πάχους 0.035 καὶ ἰσοπαχῶν πρὸς

Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

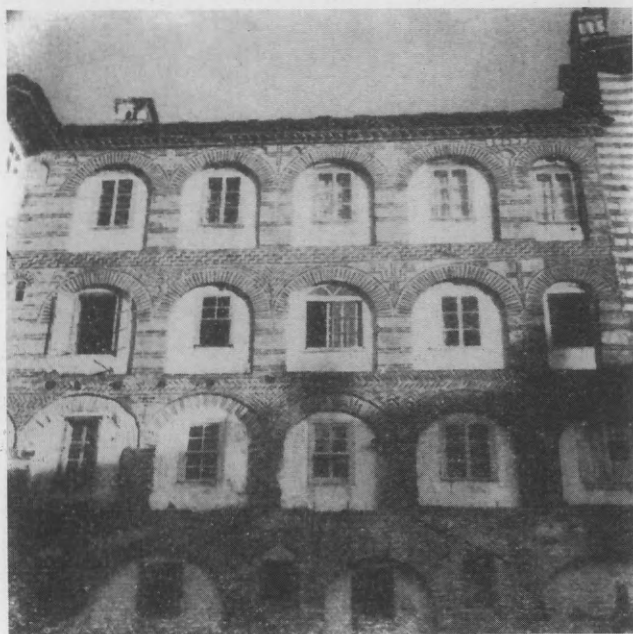
αὐτὰς ἀρμῶν ἐκ κονιάματος (εἰκ. 3 καὶ 7). Τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα δὲν εἶναι βεβαίως νέον· διότι τὸ συναντῶμεν εἰς τὰ τριγωνικὰ τύμπανα τῶν τοξωτῶν ἡλιακῶν πολλῶν ἁγιορειτικῶν μονῶν¹, ὡς π.χ. τοῦ Ξηροποτάμου, τοῦ Παντοκράτορος, τοῦ Κουτλουμουσίου καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς Μ. Χελανδαρίου (εἰκ. 7). Τέλος πλινθίνη ὀδοντωτὴ ταινία τρέχει εὐθὺς κάτωθεν τῆς στέγης (εἰκ. 3).

¹ *Ἐσωτερικὴ διάταξις τῶν σκαφῶν.* Αἱ πρὸς πλῆσιν τῶν ἱματίων τῶν μοναχῶν προοριζόμεναι μαρμαρίναι σκάφαι², δέκα τὸν ἀριθμὸν ἐν συνόλῳ, εἶναι

¹ Βλέπε σχετικῶς Ἄ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Μοναστηρ. Ἀρχιτ. σ. 20 εἰκ. 28 (Μονὴ Κουτλουμουσίου).

² Ὀνομαζόμεναι σήμερον ὑπὸ τοῦ λαοῦ πλύστρες ἢ κοπάνες (Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις τ. Β. σ. 766).

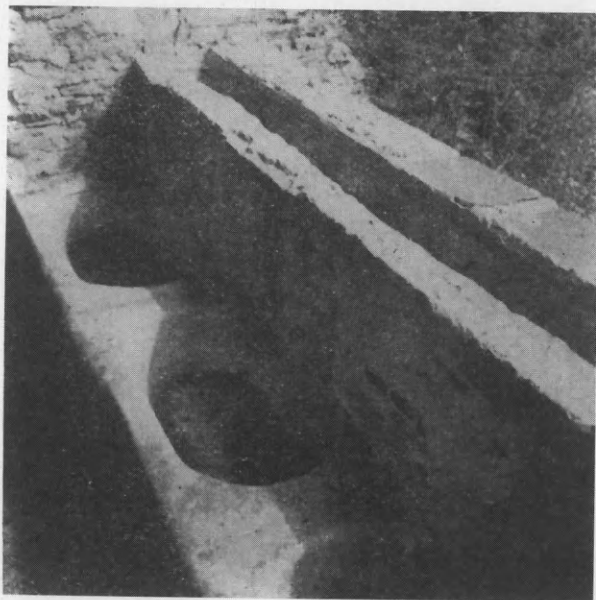
τεταγμένοι κατὰ σειρὰν ἐν ἐπαφῇ, καταλαμβάνουσαι ὁλόκληρον τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ τὸ ἥμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ὀρθογώνιου. Τοποθετημένοι ἐπὶ πλινθίνου ὑποβάθρου ὕψους 0.25 μ., διαπερωμένοι ὑπὸ ὀρθογώνιου αὐλακος, ὕψους 0.16 καὶ πλάτους 0.25, εἶναι λαξευμένοι ἐντὸς κανονικῶν ὀγκων λευκοῦ μαρμάρου διαστάσεων: πλάτους 0.62, ὕψους 0.31 μ. καὶ μήκους περίπου 1.10 μ. Αἱ κοιλότητες τῶν σκαφῶν κανονικώτατα λαξευ-

Εἰκ. 8. Ἡ μετὰ κεραμίνων κοσμημάτων δυτικὴ πρὸς τὴν αὐλὴν πλευρὰ τῶν κελλίων τῆς Μ. Χελανδαρίου.

μένοι (εἰκ. 9) ἔχουσι πλάτος μὲν 0.63 μ. καὶ βάθος 0.22 μ. Τὸ σχῆμά των ἐν κατόψει μὲν εἶναι ὀρθογώνιον, ἀπολήγον ἑκατέρωθεν εἰς δύο ἡμικύκλια (εἰκ. 4), ἐν κατακορύφῳ δ' ἐγκαρσίᾳ τομῇ εἶναι τραπέζιον (εἰκ. 5). Τὸ ὕδωρ ὅπερ ἐτροφοδοτεῖ τὰς σκάφας διωχετεύετο εἰς αὐτὰς μέσῳ κτιστῆς, πλακοσκεποῦς αὐλακος, πλάτους 0.26 καὶ βάθους 0.30 μ., κατεσκευασμένης ἐντὸς πεζουλλίου ἢ τοιχώματος ὕψους μόνου παραπλεύρως καὶ ὑπεράνω τῶν σκαφῶν. Ἡ πρὸς τὰς σκάφας βλέπουσα παρεὶὰ τοῦ πεζουλλίου τούτου ἦτο ἐπενδεδυμένη διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, πάχους 0.05 μ., αἵτινες εἰς ὕψος 0.20 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν σκαφῶν διετρυνώοντο ὑπὸ ὀπῶν, δι' ὧν τὸ ἐκ τῆς ὀπισθεν αὐλακος ὕδωρ εἰσέρρεεν εἰς τὰς σκάφας, ρυθμιζόμενον διὰ χρουνῶν.

Τὸ χάριν τῆς πλύσεως εἰς τὰς σκάφας ῥέον ὕδωρ ἐθερμαίνεται ἐντὸς μεγάλου λέβητος τιθεμένου ἐπὶ ἐστίας κατεσκευασμένης εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ πλυντηρίου (εἰκ. 4 καὶ 5). Τῆς ἐστίας ταύτης διατηρεῖται μέχρι σήμερον καὶ ἡ βοηθοῦσα εἰς τὸ ἔλκυσμα τοῦ πυρὸς πυραμιδοειδὴς «φούσκα» καὶ ἡ ὑπὲρ τὴν στέγην εἰς τὸν ἐλεύθερον ἀέρα προβάλλουσα καπνοδόχη (εἰκ. 3 καὶ 5). Μετὰ τὴν ἐν τῷ λέβητι θέρμανσίν του τὸ ὕδωρ ἔχετο εἰς τὴν παρακειμένην τῇ ἐστίᾳ ἀρχὴν τῆς ἄνω αὐλακος καὶ τῇ βοηθείᾳ τοῦ πρὸς

Εἰκ. 9. Σκάφαι τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ πλυντηρίου καὶ ἄνωθεν ἡ αὐλαξ ἀγωγῆς τοῦ θερμοῦ ὕδατος.

δυσμὰς κεκλιμένου πυθμένος αὐτῆς ἐφέρετο πρὸς τοὺς κρουνοὺς τῶν σκαφῶν. Ἀφ' ἐτέρου τὰ ἐκ τῆς πλύσεως ἀκάθαρτα ὕδατα ἀπωχεύοντο μέσῳ ὀπῆς, εὗρισκομένης εἰς τὸ κάτω ἄκρον ἐκάστης κοιλότητος, εἰς τὴν κάτωθεν τῶν σκαφῶν εὗρισκομένην αὐλακα τοῦ ὑποβάθρου, ἣτις, ἔχουσα καὶ αὐτὴ τὸν πυθμένα κεκλιμένον πρὸς δυσμὰς, ὠδήγει τὰ ἀκάθαρτα ὕδατα ἔξω τοῦ πλυντηρίου, πρὸς μεγαλυτέραν ἀποχευτικὴν ὑπόνομον εὗρισκομένην κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου.

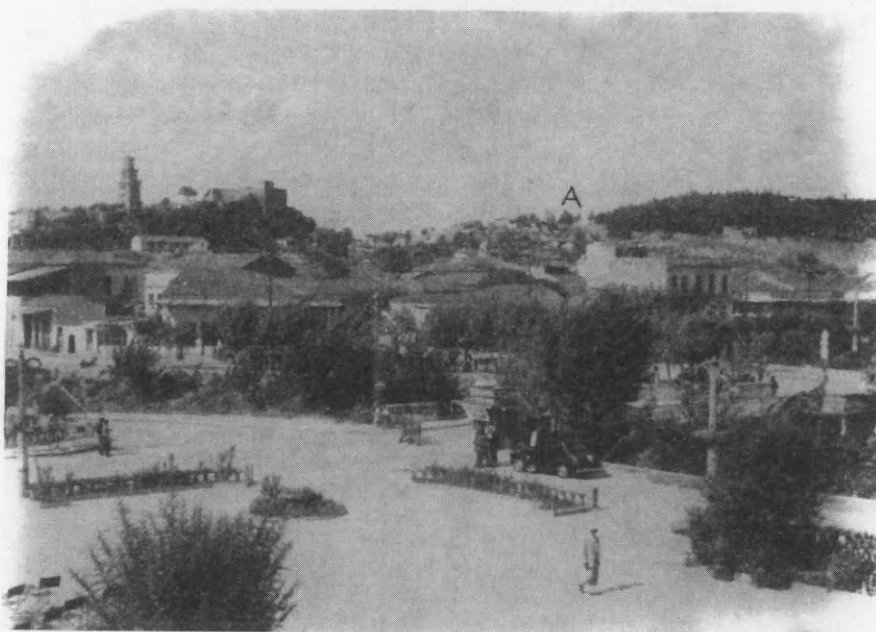
Πρόνοια εἶχεν ὡσαύτως ληφθῆ καὶ διὰ τὴν ἐκροὴν τῶν πλεοναζόντων ἢ ὀπωσδήποτε ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου τοῦ πλυντηρίου πιπτόντων ὑδάτων, ὅπερ ἀντὶ νὰ κατασκευασθῇ ὀριζόντιον διηρέθῃ εἰς δύο ἐλαφρῶς κεκλιμένα ἐπίπεδα συγκλίνοντα πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ὀρθογωνίου, οὗ-

τως ὥστε νὰ σχηματίζεται κατ' αὐτὸν λίαν ἀνοικτὴ αὐλαξ (εἰκ. 5), ἣτις, ἔχουσα καὶ αὐτὴ κλίσιν πρὸς δυσμὰς, ὠδήγει τὰ ὕδατα τοῦ δαπέδου, μέσφ ὁπῆς σωζομένης ὑπὸ τὸν δυτικὸν τοῖχον καὶ ἐν τῷ μέσφ του, πρὸς τὴν μεγάλην ἀποχετευτικὴν ὑπόνομον.

Περαίνων τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀπερίττου πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου ἐξαίρω ἰδιαιτέρως τὴν στοχαστικότητα καὶ τὴν ἐξαίρετον οἰκονομίαν καὶ πρακτικότητά τῆς διατάξεως τοῦ ταπεινοῦ τούτου προσκτίσματος, τὸ ὁποῖον εἶναι πιθανώτατα ἔργον τοῦ 18ου αἰῶνος καθ' ὃν καὶ ἄλλα σημαντικὰ ἔργα ἐξετελέσθησαν εἰς τὴν μονήν, ὡς π. χ. ἡ μετὰ τῶν ὠραίων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων δυτικὴ πλευρὰ τῶν κελλίων (εἰκ. 8), ἐφ' ἧς ἀναγράφεται διὰ πλίνθων ὑλὸ τὸ γεῖσον ἡ χρονολογία 1777. Τὸ βαθμιδωτὸν κεράμινον θέμα ὅπερ ἀπαντᾷ εἷς τε τὸ πλυντήριον (εἰκ. 7) καὶ εἰς τὰ κελλία τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (εἰκ. 8) μαρτυρεῖ ἀρκούντως περὶ τῆς ταυτοχρόνου κατασκευῆς των.

ΨΗΦΙΔΩΤΟΝ ΔΑΠΕΔΟΝ ΕΚ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

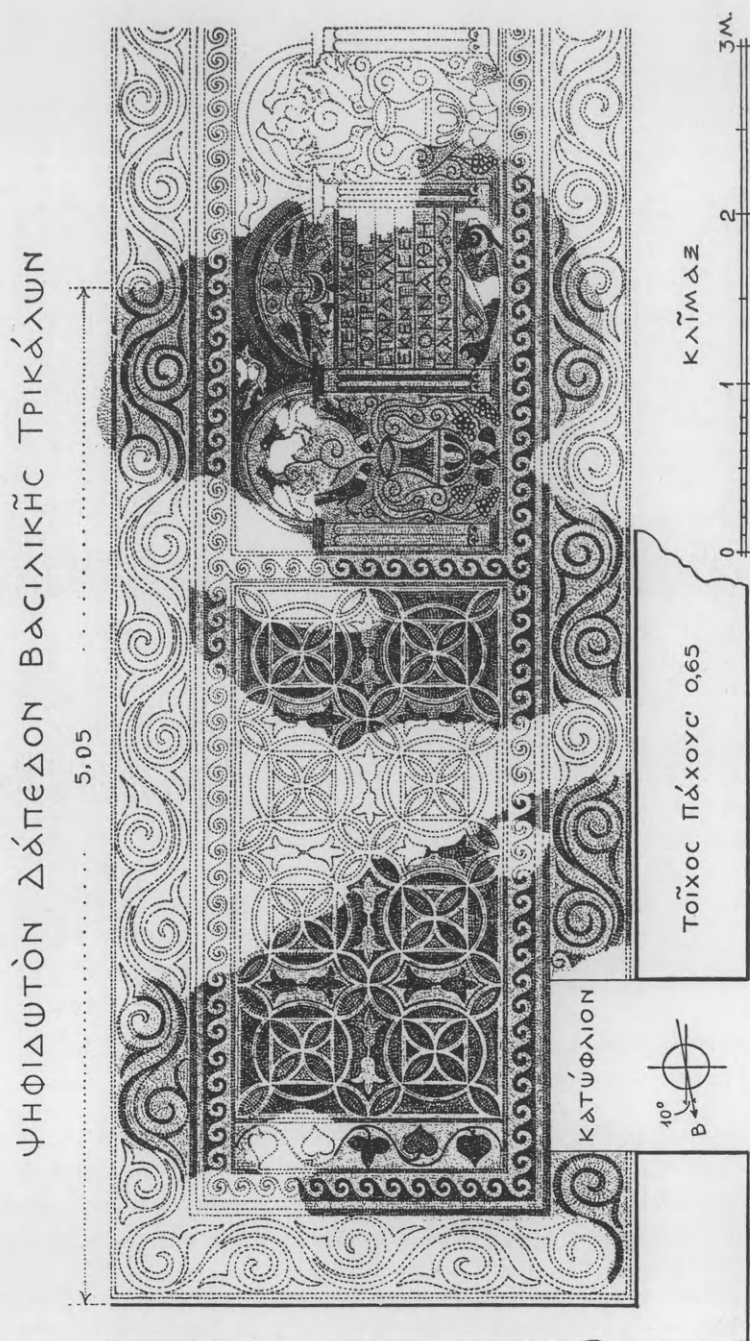
Κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1956 διὰ μηχανικοῦ ἐκσκαφῆς ἐπιχειρηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Δήμου Τρικάλων διάνοιξιν περιφερικῆς ὁδοῦ πέριξ τοῦ ὀλίγον ἔξω τῆς

Εἰκ. 1. ᾠΑποψις τοῦ φρουρίου τῶν Τρικάλων (ἀριστερᾷ) καὶ τοῦ
λοφίσκου τοῦ Προφήτου Ἡλίας (δεξιᾷ).

πόλεως, πρὸς Βορρᾶν τῆς ἀκροπόλεως (Κάστρου) τῶν Τρικάλων, κειμένου
λοφίσκου τοῦ Προφήτου Ἡλίας (εἰκ. 1) εὐρέθη, ὅλως ἀπροσδοκῆτως, κατὰ
τὴν παρυφὴν ἄλλους ἐν θέσει Α τῆς εἰκόνης 1, τὸ παραπλεύρως εἰκονιζόμε-
νον ἡμικατεστραμμένον ψηφιδωτὸν δάπεδον¹ (εἰκ. 2), οὔτινος οὔτε τὸ ἀκρι-

¹ Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Τρίκκης καὶ Σταγῶν Κύ-
ριον Δωρόθεον, ὅστις μὲ εἰδοποίησε περὶ τῆς εὐρέσεως τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ ποικιλοτρό-
πως διηκούλυνε τὴν ἔρευνάν μου ὥς καὶ τὰς πρὸς συντήρησιν τοῦ ψηφιδωτοῦ ἐνεργ-

Εἰκ. 2. Ἀποτύπωση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου βασιλικῆς παρὰ τὸν Προφήτην Ἡλίας τῶν Τρικάλων.

βές ἀρχικὸν μῆκος οὔτε τὸ πλάτος κατέστη δυνατόν νά ὀρισθῶσιν, ἀφ' ἐνὸς μὲν λόγῳ τοῦ κατωφεροῦς τοῦ ἐδάφους ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς μεγάλης καταστροφῆς ἣν ἐπέφερεν ὁ μηχανικὸς ἐκσκαφεύς.

Πάντως μικρὰ ἐξακριβωτικὴ σκαφή, ἐνεργηθεῖσα πρὸς εὗρεσιν περισσοτέρων στοιχείων διεπίστωσε τὴν κατὰ τὸ βόρειον καὶ τὸ δυτικὸν τοῦ ψηφιδωτοῦ κρᾶσπεδον ὑπαρξίν τοίχων, ἐπενδεδυμένων δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ἥς τμήματα διατηροῦνται παρὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων, ὧν ὁ πρὸς δυσμὰς εὐρέθη ὅτι εἶχε πᾶχος 0.65 μ. καὶ ὅτι ἔφερε θύραν ἀνοίγματος 1.00, ἥς τὸ κατώφλιον προεξτείνετο ἐν εἵδει βαθμίδος ἐντὸς τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου (εἰκ. 2). Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἀποκλίνοντος κατὰ 10° πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τοῦ μαγνητικοῦ βορρᾶ, παρεῖχεν ἤδη μίαν ἔνδειξιν ὅτι τὸ εὐρεθὲν δάπεδον ἦτο δυνατόν

Εἰκ. 3. Ἡ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ δαπέδου.

νά ἀνήκῃ εἰς παλαιοχριστιανικὴν τινα βασιλικήν, τοῦθ' ὅπερ ἐπιβεβαιώνει οὐ μόνον τὸ σχέδιον τῆς διακοσμήσεως αὐτοῦ ἀλλὰ κυρίως ἐπιγραφὴ (εἰκ. 3), σχεδὸν ἀρτίως διατηρουμένη καὶ συντεθειμένη ἐκ βαθυπρασίνων ψηφίδων κάτωθεν τῆς μέσης ἐκ τριῶν συνεχῶν διακοσμητικῶν ἀψίδων, αἵτινες κοσμοῦσι τὸ ψηφιδωτόν (εἰκ. 2), καὶ ἥτις λέγει:

Ἐπερ εὐχῆς· ὁ πρ[ω]τοπρεσβύ[τερος] Παρδαλᾶς /
ἐκέντησεν | τὸν νάρθη | καν.

γείας μου. Εὐχαριστῶ ὡσαύτως καὶ τὸν ἐφορεύοντα τῆς ἀρχαιολογικῆς περιφερείας Βόλου ἐπιμελητὴν κ. Δημ. Θεοχάρην, σπεύσαντα ὡσαύτως νά με καταστήσῃ ἐνήμερον τοῦ εὐρήματος καὶ νά λάβῃ τὰ πρῶτα ὑπὲρ συντηρήσεως αὐτοῦ προστατευτικὰ μέτρα.

Πρόκειται λοιπόν ἀσφαλῶς περὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος βασιλικῆς, τῆς ὁποίας δυστυχῶς οὐδὲν ἄλλο πλὴν τοῦ ἐξεταζομένου τμήματος δαπέδου ἐσώθη. Τὸ ἀρχικὸν μήκος (11.90 μ.) τοῦ νάρθηκος τούτου δυνάμεθα ἐμμέσως νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῆς ἀποστάσεως εἰς ἣν εὐρίσκεται ὁ ἄξων τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοῦ βορείου τοίχου, δεχόμενοι, ὥς εἶναι εὐλογον, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ θὰ εὐρίσκετο εἰς τὸ μέσον. Ἀφ' ἐτέρου τὸ πλάτος του θὰ ἡδύνετο νὰ ὑπολογισθῇ ἐκ τῶν σωζομένων πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς πλαisiών ἐκ κυματιστῶν βλαστῶν ἐὰν δὲν παρετηρεῖτο λευκὴ ψηφιδωτὴ ἐπιφάνεια καὶ πέραν τοῦ ἀνατολικοῦ πλαisiού.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὴν ἐπιγραφὴν καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ δαπέδου.

1. Ἡ ἐπιγραφὴ. Ἡ ἀρχικὴ φράσις ὑπὲρ εὐχῆς εἶναι συνηθεστάτη εἰς τοιούτου εἴδους ἀναθηματικὰς ἐπιγραφάς¹. Τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου, ὅπερ ἔφερεν ὁ δαπανήσας διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ νάρθηκος Παρδαλᾶς, ἀπαντᾷ καὶ εἰς τινὰς ἄλλας ἐπιγραφὰς παλαιοχριστιανικῶν χρόνων², ὥς καὶ εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου πρὸς δρῦν³ τοῦ ἔτους 403. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ὄνομα Παρδαλᾶς ἢ Παρδάλας, τοῦτο εἶναι παλαιόν, ἀπαντῶν ἤδη παρὰ Πλουτάρχου⁴ καὶ εἰς ρωμαϊκὰς ἐπιγραφὰς⁵ καὶ νομίσματα⁶, ἐνῶ ἀφ' ἐτέρου ὑπὸ τὸν τύπον Παρδάλιος ἀπαντᾷ ὥς ὄνομα ἐπισκόπου παρὰ τῷ ἐκκλησιαστικῷ συγγραφεῖ Σωκράτει⁷. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ῥήματος ἐκέντησεν ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ κατεσκεύασε ψη-

¹ Π.χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν βασιλικῶν: Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχ. Δελτ. 1929, σ. 27) καὶ Ἐρεσοῦ Λέσβου (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, αὐτόθι σ. 39), ἐπὶ κιονοκράνου τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου Ρόδου (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Γ' [1948] σ. 26), ἐπὶ κολυμβήθρας τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Μεσαναγοῦ Ρόδου (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Γ' σ. 39), ἐπὶ θωρακίου τέμπλου τῆς βασιλικῆς Πλημυρίου Ρόδου (Α.Β.Μ.Ε. ζ' σ. 33) κλπ.

² H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure ἀριθμ. 47 καὶ 885. Ὅρα σχετικῶς καὶ E. Hantou ἐν Byzantion τ. IV (1929) σ. 118. Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου ὄρα K. M. Πάλλην, Πρ. Ἀκ. Ἀθ. 11 (1936) σ. 98-106. Μητροπ. Θεσσαλιώτιδος Ἰεζεκιήλ, Ἐκκλησία ΚΔ' (1947) σ. 195-196 καὶ 325-328 καὶ Ἰ. Ράμφο ν, Τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου, ἐν Ἀθήναις 1952.

³ Hardouin, Acta Conciliorum κλπ. 1 σ. 1041.

⁴ Πολιτικὰ παραγγέλματα 17 καὶ 32 (= Ἡθικά 813 F καὶ 825 D, Βερναρδ. 5 σ. 99, 23 καὶ 128, 8/9) καὶ Πάρδαλός τις ἦτο φίλος τοῦ ῥήτορος Αἰλίου Ἀριστείδου (Ἀριστείδου Λόγ. 26 σ. 580 καὶ 608).

⁵ IG II 2²(2) 1817 42, C.I.G. 3417 21-3, 4744-4812 1-4, 7299 1. Cagnat, Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes τ. IV σ. 528 ἀριθμ. [1611], 1752 καὶ 1756 122.

⁶ Münsterberg, Num. Zeitschr. 1912, 6. Mionnet, Suppl. 5, 439. von Fritze, Münzen von Pergamon (Abh. Ak. Berl. 1910 93, 96 καὶ 1932 5, 47, 11).

⁷ Δ', 12, 20 (=Migne, E.P. 67, 489 B).

ψιδωτόν, ὀφειλομένη προφανῶς εἰς τὴν ὁμοιότητα τοῦ τρόπου ἐκτελέσεως κεντήματος ἐπὶ στήμονος (canevas). Εἶναι δὲ ἡ χρῆσις τοῦ ρήματος τούτου καὶ ἄλλοθεν γνωστή¹.

¹ Ἀξία παρατηρήσεως εἶναι καὶ ἡ τὸ πρῶτον εἰς ψηφιδωτὴν ἐπιγραφὴν δαπέδου συναντωμένη λέξις *νάρθηξ*, ἡ ἀρχαιοτέρα τῆς ὁποίας μέχρι τοῦδε γνωστὴ μνεῖα ἀπαντᾷ παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Θαυματουργῷ², ἔπειτα δις παρὰ Προκοπίῳ³ καὶ παρὰ Παύλῳ Σιλεντιαρίῳ⁴ ἥτοι κατὰ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἔτι ἀργότερον (7^{ον} μ.Χ. αἰ.) τὴν εὐρίσκομεν παρὰ [Ψευδο] Σωφρονίῳ⁵ καὶ τέλος εἰς τὸ Μαρτύριον τοῦ Ἀγ. Ἀρέθα⁶. Πβλ. καὶ τὸ Μ. Ἐτυμολ. 597, 48 ἔνθα λέγεται: *νάρθηξ σημαίνει δύο τὸν τῆς ἐκκλησίας νάρθηκα . . . καὶ γίνεται παρὰ τὸ νέρθεν εἶναι τοῦ ραοῦ*. Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὴν μετὰ τελικοῦ νῦ ἐκφορὰν τῆς τριτοκλίτου ἐνικῆς αἰτιατικῆς (*νάρθηκαν*), αὕτη εἶναι πολὺ παλαιὸν φαινόμενον, ἐμφανιζόμενον, ὡς ὁ ἀείμνηστος Γεώργ. Χατζηδάκης⁷ ἐσημείωσεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰῶνος⁸.

2. Ἡ διακόσμησις τοῦ δαπέδου. Ἡ ὀρθογώνιος ἐπιφάνεια τοῦ νάρθηκος ἔφερε τὴν ἐξῆς ψηφιδωτὴν διακόσμησιν: Πρὸς ἀνατολὰς μὲν καὶ πρὸς δυσμὰς, ἥτοι κατὰ τὰς μακρὰς αὐτῆς πλευρὰς, εὐρεῖαν (0.43 μ.) ταινίαν, κοσμουμένην διὰ κυματοειδῶς ἀναπτυσσομένων ἐλίκων (εἰκ. 2), ἐσωτερικῶς δὲ ταύτης καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς πλαίσιον ἐκ σπειρομαϊάνδρων, πλάτους 0.18 μ. Ἐπειτα τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ μεταξὺ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς καταλειπομένου κenoῦ διηρέθη εἰς τρία μικρότερα ὀρθογώνια διά-

¹ Π.χ. ἐκ τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη τῆς Λέσβου (Ὁρλάνδος, Παλαιοχριστ. βασιλικαὶ τῆς Λέσβου ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929, σ. 71) καὶ τῆς ἐν Ἰωνίᾳ βασιλικῆς τοῦ Γκιούλ-Μπακτσέ, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ Weber ἐν Byz. Zeitschr. 1901, 571· πβλ. καὶ H. Grégoire ἐν Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure N° 93. Παρομοίαν ἔκφρασιν πληροφοροῦμαι ὅτι ἀνέγνωσεν ἐπὶ ἀνεκδότου ψηφιδωτοῦ δαπέδου βασιλικῆς τῆς Εὐρυτανίας ὁ ἔφορος κ. Μ. Χατζηδάκης.

² 3^{ον} μ.Χ. αἰ. Migne, E.Π. 10, 1048 A.

³ Περι κτισμάτων ἐκδ. Βόννης, σ. 187 καὶ 323.

⁴ Ἐκφρασις Ἀγ. Σοφίας στ. 423 (=Migne, E.Π. 86, 2 στήλη 2136).

⁵ Migne, E.Π. 87, 3 στ. 3985 A.

⁶ Boissonade, Anecdota Graeca V, Parisiis 1833, σ. 46

⁷ Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Συλλόγου Ὁφελίμων Βιβλίων ὑπ' ἀριθ. 21, Ἀθήναι 1915, σ. 62.

⁸ Ἀναφέρω προχείρως ἀνάλογά τινα παραδείγματα παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν μετὰ τριτοκλίτου αἰτιατικῆς ληγούσης εἰς νῦ. Ἐπιγραφαί: Ἥλιδος: τὸν Παντοκράτορα (O. Walter, Öst. Jahresh. XIV [1911] Beibl. 108). Γόργυνος Κρήτης: ὁ τὴν εὐλαβὴν μνήμην (Gerola, Monumenti Ven. nell' isola di Creta τ. IV [Venezia 1932], σ. 559 ἀρ. 48 καὶ 560 ἀρ. 49).

χωρα, ἐξ ὧν διεσώθησαν μόνον τὸ βόρειον καὶ τὸ μέσον. Ἐκ τούτων τὸ βόρειον, περατούμενον κατὰ τὴν μίαν τῶν στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν διὰ ταινίας ἐκ κισσοφύλων πλάτους 0.30 (εἰκ. 4), πληροῦται δι' ὀκτὼ κύκλων (διαμ. 0.85 μ.) ρυθμικῶς εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς τεταγμένων. Τετράγωνα (πλευρᾶς 0.38 μ.) ἐγγεγραμμένα ἐντὸς τῶν κύκλων τούτων περιβάλλουσι σύμπλεγμα ἐκ τεσσάρων

Εἰκ. 4. Γεωμετρικὰ διακοσμητικὰ σχέδια τοῦ δαπέδου.

διαγωνίως τοποθετημένων ἑλλειψοειδῶν φύλλων, ἄλλα δὲ πάλιν ἑλλειψοειδῆ φύλλα, ἀναχωροῦντα διαγωνίως ἐκ τῶν γωνιῶν τῶν τετραγώνων, συναντῶνται μετὰ τῶν ἀντιστοιχῶν φύλλων τῶν γειτονικῶν τετραγώνων σχηματίζοντα νέα ἐνδιαμέσας τετράφυλλα. Τέλος τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τῶν ἐνδιαμέσων τετραφύλλων δημιουργούμενα ρομβοειδῆ σχήματα πληροῦνται δι' ὁμολόγων σχεδίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων σχεδιάζονται ἀντίνωτα τριφύλλα ἀνθέμια.

Καὶ τὰ μὲν κοσμήματα τῶν πλαισίων ἐξετελέσθησαν διὰ βαθυπρασίνων ἀβακίσκων, πλευρᾶς 0.01—0.015 μ., ἐπὶ λευκοῦ κάμπου, τὰ δ' ἐντὸς τῶν διαχώρων γεωμετρικὰ κοσμήματα διὰ βαθυπορφύρων ἀβακίσκων ὁμοίων διαστάσεων.

Πολὺ διάφορος τῆς τοῦ βορείου εἶναι ἡ διακόσμησις τοῦ μέσου διαχώρου, τοῦ ὁποίου ὁλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια καταλαμβάνεται ὑπὸ τριῶν ἡμικυ-

κλικῶν ἀψίδων, αἵτινες βαίνουσιν ἐπὶ δύο μέσων καὶ δύο ἄκρων στηριγμάτων, κιόνων ἢ πεσσῶν, ἀπεικονισθέντων ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ ἥτοι μετὰ τῶν βαθμιδωτῶν ἐπικράνων καὶ βάσεων αὐτῶν, ἀκόμη δὲ καὶ μετὰ τῶν ἐπὶ τοῦ κορμοῦ ραβδώσεων.

Ἡ ἐξ Ἀνατολῆς ὁρμωμένη «φρίκη τοῦ κενοῦ», ἥτις χαρακτηρίζει καὶ τὰ

Εἰκ. 5. Ἀμφορεῖς καὶ πτηνὰ ὑπὲρ τὰ ἄκρα μετακίονια.

παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτά, ἐγέμισε καὶ ἐδῶ οὐ μόνον ὁλόκληρον τὸν μεταξὺ τῶν στηριγμάτων χώρον ἀλλὰ καὶ τὸν ὑπὸ τὰ ἡμικυκλικά τόξα ἀκόμη δὲ καὶ τὰ ἄνωθεν καὶ μεταξὺ τῶν τόξων δημιουργούμενα καμπυλόγραμμα τρίγωνα (εἰκ. 2). Οὕτω τὰ μὲν δύο ἄκρα μετακίονια διεκοσμήθησαν δι' ὕψηλων, μὲ μεγάλας ἐλικοειδεῖς λαβὰς ἀμφορέων, ἀπὸ τοῦ στομίου τῶν ὁποίων ἐξέρχονται, πίπτοντες ἐκατέρωθεν τοῦ ἀγγείου, ἐλικοειδεῖς βλαστοὶ περατούμενοι εἰς χρυσοῦς βότρυς, ἐν ᾧ ὑπὲρ τὸ στόμιον τοῦ ἀμφορέως καθίπτανται συμμετρικῶς πτηνὰ σπεύδοντα ἵνα πίωνσιν ἐξ αὐτοῦ τὸ ὕδωρ τῆς ζωῆς. Ἐτι ἄνωτέρω, ὑπὸ τὸ τόξον, εἰκονίζονται ἀντωπὰ ἄλλα δύο, μακρόποδα ταῦτα, πτηνὰ, πιθανώτατα παγῶνια (εἰκ. 5).

Εἰς τὸ μέσον μετακίόνιον, τὸν μὲν μεταξὺ τῶν κορμῶν τῶν στηριγμᾶς τῶν χώρων καταλαμβάνει ἡ ἀνωτέρω ἐξετασθεῖσα ὥραία, μεγαλογράμματος ἐπιγραφὴ, κάτωθεν τῆς ὁποίας εἰκονίσθη μέγας ὁ συμβολικὸς ἰχθύς (εἰκ. 2) ἀνωθεν δὲ φιάλη ἢ κρήνη πρὸς τὴν ὁποίαν σπεύδουσι νὰ πῶσιν, ἀνὰ ἐν ἑκατέρωθεν πτηνόν, ἐν ᾧ λιγυροὶ κισσοφόροι κλάδοι, ἐκφυόμενοι ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κρήνης, πληροῦσιν ἁρμονικῶς τὸν κάτωθεν τοῦ τόξου ἡμικυκλικὸν χώρον (εἰκ. 2).

Τέλος εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τριῶν τόξων τρίγωνα εἰκονίσθησαν λευκὰ πτηνὰ (περιστεραί;) πετώντα ἐντὸς σκοτεινοῦ ἀέρος (εἰκ. 2).

Λόγῳ τῆς πολυτελεστάτης διακοσμήσεως αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ λόγῳ τῆς ἐν αὐτῷ παρουσίας τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, τὸ μέσον διάχωρον ἦτο προφανῶς τὸ σπουδαιότερον, τοποθετημένον πιθανώτατα ἀμέσως πρὸ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου, ἃν καὶ δὲν ἀνέμενέ τις τοιαύτην εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἔνθα συνήθως τοποθετεῖται ὑψηλὰ παράθυρον.

Τὴν ἰδιαίτεραν σημασίαν τοῦ μέσου διαχώρου μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ ἰδιαίτερα καὶ ἐντελῶς πρωτότυπος διακόσμησις αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ πολὺ μεγαλύτερα ποικιλία τόνων τῶν ψηφίδων του. Ἐδῶ πράγματι πλὴν τῶν λευκῶν ἀβακίσκων τοῦ κάμπου καὶ τῶν βαθυπρασίνων, αἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς καὶ τινων ἀνοικτοπρασίνων εἰς τὰ τόξα, ἔγινε χρῆσις καὶ βαθυπορφύρων καὶ ἰωδῶν καὶ δὴ καὶ ροδίνων τόνων ἀβακίσκων, ὡς βλέπομεν εἰς τὰς ραβδώσεις τῶν στηριγμάτων, εἰς τὸ πτίλωμα τοῦ στήθους τῶν ἑκατέρωθεν τῆς κρήνης πτηνῶν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους τῶν ἀμφορέων. Κυτρινωτοὶ τέλος ἀβακίσκοι ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τοὺς βότρυνς. Χαρακτηριστικὴ τέλος διὰ τὸ μέσον διάχωρον εἶναι καὶ ἡ παρουσία πολλῶν συμβολικῶν στοιχείων¹: ἰχθύς, παγωνίαν, ἀμφορέων, περιστέρων κλπ.

Πρὶν ἢ περατώσω τὸν περὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου λόγον θὰ προσθέσω συμπληρωματικὰ τινα, σχετικὰ πρὸς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ ἐξάρω τὸ ὥραϊον σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς καὶ τὴν ὁμοιότητα τῶν στοιχείων τῆς πρὸς τὰ τῶν ρωμαϊκῶν ἐπιγραφῶν τοῦ 2^{ου}, 3^{ου} καὶ 4^{ου} μ.Χ. αἰῶνος², ἰδίᾳ δὲ τὸ ἐν σχήματι πλαγίου πεῖ σῖγμα καὶ τὰς βραχυγραφικὰς συνδέσεις γραμμάτων τινῶν (ligaturae) ὡς π.χ. ΠΕ (=Π + Ε), ΗΣ (=Η + Σ) κλπ., αἵτινες ὁμοίως ἀπαντῶσιν εἰς ρωμαϊκὰς ἐπιγραφὰς τῶν ἀνωτέρω αἰώνων³.

¹ Περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τῶν ἐπὶ ψηφιδωτῶν διακοσμητικῶν θεμάτων ὄρα St Pelekanidis ἐν Zeitschr. für Kirchengeschichte τ. 59 (1940) 114-124.

² Larfeld, Handbuch der griechischen Epigraphik, München 1914, σ. 276.

³ Ὡς παραδείγματος χάριν εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Βεροίας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 2 [1917] σ. 149 καὶ Woodward, B.S.A. XVIII, 147).

Σημειώνω επίσης, ὅτι ὁ ψηφωτής δὲν παρέλιπε καὶ αὐτὰς ἀκόμη τὰς μεταξὺ τῶν γραμμῶν τῆς ἐπιγραφῆς βοηθητικὰς χαρακώσεις νὰ ἀποδώσῃ διὰ ψηφίδων· διότι καὶ αὗται ἀποτελοῦσι διακοσμητικὸν στοιχεῖον. Τέλος εἰς τὴν τελευταίαν γραμμὴν, τῆς ὁποίας μόνον τὴν ἀρχὴν καταλαμβάνει ἡ ἐπιγραφή, προσέθεσε κυματιστὸν βλαστὸν πρὸς πλήρωσιν τοῦ δημιουργηθέντος κενοῦ (εἰκ. 2 καὶ 3).

Λόγῳ τῆς ἐπιμελοῦς ἐκτελέσεώς του, τῶν ἀρχαϊζόντων γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ὁμοιότητός των πρὸς τὰ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἑρεσοῦ, αἵτινες χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 5^{ου} μ.Χ. αἰῶνος, δυνάμεθα, νομίζω, μετὰ πιθανότητος νὰ δεχθῶμεν ὡς χρόνους κατασκευῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ τῶν Τρικάλων καὶ ἄρα καὶ τῆς σχετικῆς βασιλικῆς τὰ μέσα ἢ τὸ δεύτερον ἡμῖσι τοῦ 5^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἤκμαζεν ἡ πόλις τῆς Τρίκκης, τῆς ἐπισκοπῆς τῆς ὁποίας ὁ μόνος ἀσφαλῶς γνωστὸς ἐκ τῶν πηγῶν διὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ἐπίσκοπος εἶναι ὁ πολὺς συγγραφεὺς τῶν Αἰθιοπικῶν Ἡλιόδωρος (380 μ.Χ.)¹.

¹ Σωκράτης, Ἑκκλῆσ. Ἱστορ. Ε', 22 (Migne, E.Π. τ. 67 σ. 637). Νικηφόρος ὁ Κάλλιστος, Ἑκκλ. Ἱστ. ΙΒ', λδ' (Migne, E.Π. τ. 146 σ. 860 c). Τοὺς πληρεστέρους ἐπισκοπικοὺς καταλόγους Τρίκκης κατήρτισεν ὁ Ν. Γιαννόπουλος (Ἑπετ. Φιλολ. Συλλόγου Παρνασοῦ, τ. 10 [1914] σ. 297-302 καὶ Θεολογία τ. 13 [1935] σ. 29-31). Ὁ ὑπὸ τοῦ Γιαννόπουλου ὁμῶς σημειούμενος (ἔ.ἀ. σ. 297) πρῶτος ἐπίσκοπος Τρίκκης Διόδωρος, ὡς παρακαθήσας εἰς τὴν Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον τοῦ 325 μ.Χ., μετὰ παραπομπὴν εἰς M. Le Quien, Oriens Christianus τ. Β' (1740), δὲν μνημονεύεται ὑπὸ τούτου εἰς τὴν οἰκίαν ἀναγραφὴν τῶν ἐπισκόπων Τρίκκης (αὐτόθι, στ. 117-120), οὐδὲ περιλαμβάνεται εἰς τοὺς σχετικοὺς καταλόγους τῶν πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου (βλ. E. Honigman, Recherches sur les listes des pères de Nicée et de Constantinople, Byzantion, τ. 11 [1936] σ. 429-439, Τοῦ αὐτοῦ, La liste originale des pères de Nicée, αὐτόθι, τ. 14 [1939] σ. 17-76 καὶ Τοῦ αὐτοῦ, The original lists of the members of the Council of Nicaea κλπ., αὐτόθι, τ. 16 [1944], σ. 20-28). Ὁ δὲ ἀμέσως μετὰ τὸν Ἡλιόδωρον γνωστὸς ἐπίσκοπος Τρίκκης Κωνσταντῖνος ὁ Α' παρεκάθησεν εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ πατριάρχου Φωτίου συγκληθεῖσαν Σύνοδον τῷ 879 μ.Χ. (N. Γιαννόπουλος, Ἑπετ. Φιλολ. Συλλ. Παρνασοῦ τ. 10 [1914] σ. 298).

ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Α) Ο "ΧΡΙΣΤΟΣ", ΤΩΝ ΜΕΣΚΛΩΝ

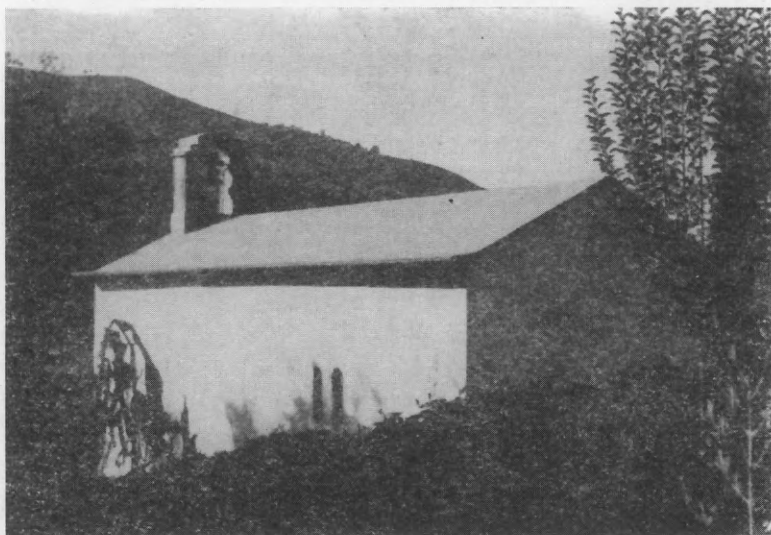
Εἰς ἀπόστασιν 20 χιλιομέτρων Ν.Δ. τῶν Χανίων εὐρίσκεται ἐντὸς χρονοειδοῦς κοιλάδος περιστεφομένης ὑπὸ καταφύτων ὄρεων καὶ διαρροεμένης ὑπὸ τοῦ ὀρμητικοῦ χειμάρρου Πλατανιά¹ τὸ μικρὸν χωρίον Μεσκλά². Εἰς

¹ Ὁ Spratt (Travels and Researches in Crete τ. II, London 1865, σ. 169) ὀνομάζει τὸν χειμάρρον τοῦτον Πλάτανον, ἐν ᾧ ὁ Pashley (Travels in Crete II, London 1837, σ. 159) τὸν ἀποκαλεῖ, ὀρθότερον, Πλατανιᾶν, ἅτε σκιαζόμενον—ὡς καὶ σήμερον ἔτι—ὑπὸ ὑψηλῶν πλατάνων. Τοῦναντίον ὁ Μιχ. Δέφνερ (Ὁδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Κρήτην, ἐν Ἀθήναις [1924], "Ἐκδοσις τοῦ Συλλόγου Ὁφελίμων Βιβλίων ἀρ. 54 σ. 236) τὸν ταυτίζει πρὸς τὸν Ἰάρδανον.

² Ἡ ἀρχαιότερα μνεῖα τῶν Μεσκλῶν, ἣν ἠδυνήθην ν' ἀνεύρω ἀπαντᾷ εἰς ἔγγραφον τοῦ Ἐνετοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Petro Boldu τοῦ ἔτους 1536 (Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς ἱστορίας τ. III, Ἡράκλειον 1953, σ. 139 σ. 2), ἐξ οὗ ἐμφαίνεται ὅτι τὰ Μεσκλά συγκατελέγοντο μετὰ τῶν χωρίων τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἐπανάστασιν τῶν Δυτικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης, ἀρχηγὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ Γεώργιος Καντανολέων καὶ ἔνεκα τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι τῶν σχετικῶν χωρίων ἐξετοπίσθησαν ὑπὸ τοῦ Καπετάνου Κρήτης Ἱερωνύμου Corner. Κατόπιν τῶν ὑπὸ τοῦ Σπανάκη δημοσιευθέντων ἐγγράφων (ἔ.ἀ. σ. 135-38) ἡ μνημονευθεῖσα ἐπανάστασις ἥτις ἀναφέρεται μὲν καὶ ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Ἀντωνίου Trivan, ὑπῆρχον ὁμῶς δισταγμοὶ ὡς πρὸς τὴν χρονολογικὴν τῆς τοποθέτησιν εἰς τὰς ἀρχὰς ἢ τὰ τέλη τοῦ 16^{ου} αἰῶνος (βλ. Στεφ. Ξανθοῦδίδου, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, Ἀθῆναι 1939, σ. 119-121), τοποθετεῖται ἀσφαλῶς πλέον εἰς τὸ ἔτος 1528. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης ὁ ἀρχηγὸς αὐτῆς εἶχεν ἐκλέξει τὸ ὀρεινὸν χωρίον Μεσκλά πρὸς ἐγκατάστασιν τοῦ στρατοπέδου του (Στ. Ξανθοῦδίδου, ἔ.ἀ. σ. 120). Ἐνδιαφέρουσα σχετικῶς εἶναι καὶ ἡ παράδοσις ἣν κατέγραψεν ὁ Γ. Κ. Σπυριδάκης (Ἐπετ. Ἑτ. Κρητ. Σπουδῶν τ. Β' σ. 135), καθ' ἣν «ὑστερ' ἀπὸ τὴν καταστροφήν τοῦ Καντανολέων, οἱ Βενετσᾶνοι ἐφαζάνε οὐλοὺς τοοὶ κατοίκους 'στὰ Μεσκλά' δυὸ μόνο σωθῆκανε ἀπὸν μπορέσανε νὰ φύγουνε. Οἱ Βενετσᾶνοι τοοὶ καταδιώξαν καὶ ἅμα οἱ δυὸ ἀπὸ τὰ Μεσκλά ἐφτάξανε 'στὸ φαράγγι, στὴ Σαρακίνα, ὁ ἕνας ἐσκοτώθηκε μὲ τὸ τόξο, ὁ ἄλλος ἐπήδηξε 'στὸ ἀπέναντι μέρος τοῦ φαραγγιοῦ κ' ἐσώθηκε. Αὐτὸς ἐπαντρεύτηκε κ' ὕστερα ἀπὸ καιρὸ ἐγύρισε πάλι 'στὰ Μεσκλά καὶ ἀπ' αὐτὸν εἶναι οὗλοι ποὺ κατοικοῦνε σήμερα στὰ Μεσκλά». Πρέπει τέλος ἐνταῦθα νὰ προστεθῇ ὅτι ἡδη ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ὑπῆρχεν εἰς τὰ Μεσκλά σημαντικὴ βασιλική, τῆς ὁποίας μέγα τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου διεσώθη μέχρι σήμερον, ἐμφανίζον, κατὰ μὲν τὴν παρυφὴν τὸ σῦνη-

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ Β. Δ.

Εἰκ. 2. Ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ Ν. Α.

τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ χωρίου τούτου καὶ εὐθὺς ὑπὲρ τὴν δημοσίαν ἀμαξιτὸν ὀρθοῦται ἐπὶ ταπεινοῦ ὑψώματος, μικρὸς καὶ ἀπέριττος ναῖσκος (εἰκ. 1) τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος¹, γνωστὸς δ' εἰς τοὺς περιοίκους—παρ' ὧν ἀπολαύει μεγάλου σεβασμοῦ—ὑπὸ τὸ ὄνομα Χριστός².

¹ *Αρχιτεκτονικὸν σχέδιον.* Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 3) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον ἐλαφρῶς τραπεζιόσχημον, συνολικῶν ἐξωτερικῶν διαστάσεων 4.35×7.25 μ., ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου προβάλλει ἡμικυκλικὴ ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, ἐν ᾧ ἡ μικρὰ κόγχη τοῦ διακονικοῦ ἀνοίγεται εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 3) μηδόλως ὑπαρχούσης κόγχης προσθέσεως. Ὁ ὅλος χώρος τοῦ ναοῦ διαιρεῖται εἰς δύο κατὰ μήκος μέρη: τὸν κυρίως ναὸν πρὸς ἀνατολὰς (ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.87×4.65 μ.) καὶ τὸν πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένον νάρθηκα (διαστάσεων 2.50×3.10 μ.) προστεθέντα μεταγενεστέρως, ὡς ἀποδεικνύεται α) ἐκ τοῦ σαφοῦς ἄρμου διαχωρισμοῦ τοῦ ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ β) ἐκ τοῦ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ μεσοτοιχοῦ ὑπάρχοντος πολεμιστροειδοῦς παραθύρου (εἰκ. 3, τομή), ὅπερ οὐδένα λόγον ὑπάρξεως θὰ εἶχεν ἂν ὁ τοίχος ἐφ' οὗ ἀνοίγεται ἡ το καὶ ἀρχικῶς μεσότοιχος, ὡς εἶναι σήμερον, καὶ γ) ἐκ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν ἐπικοινωνίας τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸν νάρθηκα ὑπάρχοντος ἀνακουφιστικοῦ, μετ' εἰσέχοντος τυμπάνου

θες εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῆς Κρήτης (Συτῆς, Χερσονήσου) διακοσμητικὸν θέμα τῶν διατεμνομένων ἡμικυκλίων, ἐν δὲ τῷ ἐσωτερικῷ τετράγωνον κοσμοῦμενα διὰ μαιάνδρων, τετραφύλλων, κόμβων τοῦ Σολομῶντος κλπ. Εἰκόνα τοῦ ψηφιδωτοῦ τούτου, ἀναγομένου πιθανῶς εἰς τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα τελευτῶντα ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου, παρέχομεν ἐν τέλει τῆς μελέτης ταύτης.

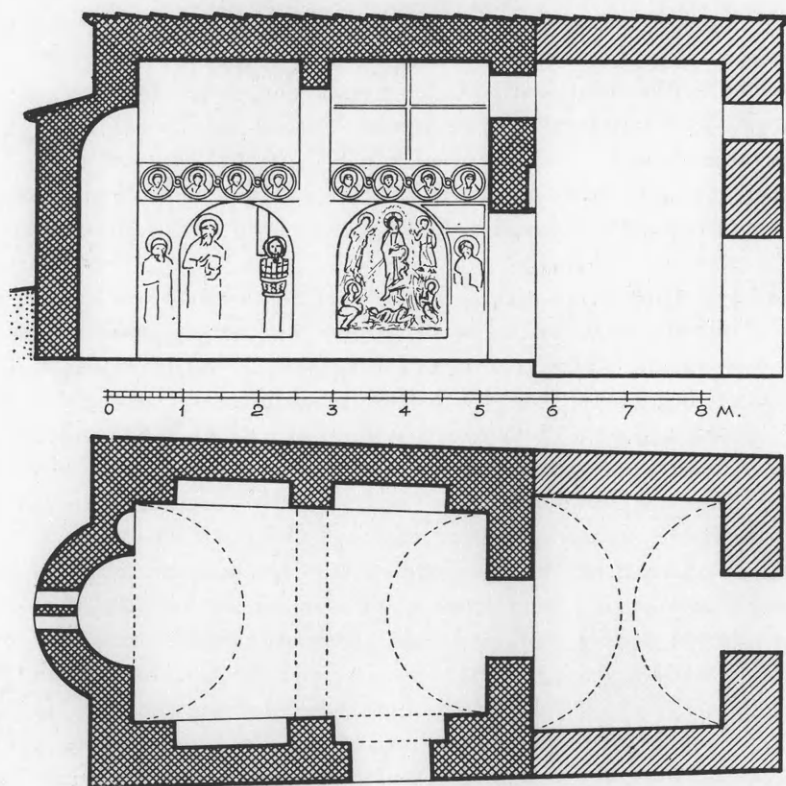
¹ Τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν ἀναφέρει ἐκ τῶν νεωτέρων πρῶτος ὁ Giuseppe Gerola εἰς τὸ μνημειῶδες ἔργον του Monumenti Veneti nell' isola di Creta (τ. IV, 1901, σ. 426). Περιέργως ὁμοῦς ὁ σοφὸς οὗτος οὐ μόνον δὲν ἐδημοσίευσεν τὸ σχέδιον αὐτοῦ, ὡς ἔπραξε διὰ τόσους ἄλλους ναοὺς τῆς Κρήτης, ἀλλ' οὐδὲ τὰς τοιχογραφίας του οὐδόλως περιέγραψε ἀρκεσθεῖς μόνον νὰ περιλάβῃ (ὑπ' ἀριθμὸν 58) τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ μεταξὺ τῶν τοιχογραφημένων ναῶν τῆς Κρήτης ἐν τῷ Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta, ὃν ἐδημοσίευσεν ἐν τοῖς Atti del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, τ. CXIV, Venezia 1935, σ. 139-216. Μόνον δὲ τὴν κτητορικὴν τοῦ ναοῦ ἐπιγραφὴν ἐδημοσίευσεν ἀκριβέστατα ὁ Gerola (Monumenti τ. IV σ. 426 ἀρ. 20) χωρὶς ὁμοῦς καὶ νὰ τὴν σχολιάσῃ. Μετὰ τὸν Gerola τὸν ναὸν ἐπεσκέφθη, περὶ τὸ 1918, ὁ Μιχ. Δέφνερ (ἔ.ἀ. σ. 233), ὅστις ἀναφέρει καὶ αὐτὸς μόνον τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, ἣν καὶ μετέγραψεν ἔν τισιν ἐσφαλμένως (σ. 238). Τέλος τῷ 1933 τὴν αὐτὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένην, περιέλαβεν εἰς τὸ πονημάτιον αὐτοῦ τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἡ ἀρχαία πόλις Ριζηνία, τὰ νῦν Μεσκλά», ὁ τότε καθηγητὴς καὶ νῦν γυμνασιάρχης Χανίων Ἰω. Παπαϊωάννου Μαυρακάκης (Χανιά 1933, σ. 29-30).

² Ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν Χριστὸς ὑπάρχει ἐν Κρῇτῃ καὶ ἄλλῃ ἐκκλησίᾳ εἰς Ποταμιὲς Πεδιάδος, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Πάτμῳ (ἀνατολικῶς τῆς Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου), Βεροῖα καὶ τέλος ἐν τῷ Κάστρῳ τῆς Σκιάθου, βλ. καὶ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη, 'Στὸ Χριστὸ' στὸ Κάστρο.

ἡμικυκλικοῦ τόξου, ὅπερ συνήθως κατασκευάζεται ὑπὲρ τὴν ἐξωτερικὴν θύραν εἰσόδου τοῦ ναοῦ, χρησιμεῖον ὡς πλαίσιον τῆς εἰκόνης τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου.

Ἐπειδὴ ὁ ναὸς εἶναι σήμερον ἐξωτερικῶς ἐπικεχρισμένος διὰ παχέος κο-

ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΜΕΣΚΛΩΝ

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ τῶν Μεσκλῶν.

νιάματος μετὰ γαλακτώματος ἀσβέστου (εἰκ. 1 καὶ 2) δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας του. Βέβαιον εἶναι μόνον, ὅτι ἡ στέγη του ἐκαλύπτετο διὰ μεγάλων, βυζαντινοῦ τύπου στρωτήρων κεράμων, μήκους 0.58 καὶ μέσον πλάτους 0.31, ἐφ' ὧν ἦσαν τεθειμένοι στενότεροι, ἡμικυλινδρικοὶ καλυπτῆρες. Δυστυχῶς προσφάτως αἱ παλαιαὶ μεγάλαι κέραμοι ἀφηρέθησαν ἵνα καλυφθῇ ἡ στέγη διὰ σιμεντοπλακῶς (εἰκ. 2).

Ἐσωτερικῶς εἰς ἕκαστον τῶν δύο μακρῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγονται ἀνὰ δύο τυφλαὶ ἀψίδες (εἰκ. 3) βάθους 0.32, πλάτους 1.47 καὶ ὕψους

ἐν τῷ μέσῳ 1.80 μ. Διὰ τῶν τυφλῶν τούτων ἀψίδων, ὧν καὶ ἄλλα παραδείγματα συναντῶνται εἰς μονοκαμάρους ναοὺς τῆς Κρήτης¹, καὶ οἰκονομία ὕλικου ἐπιτυγχάνεται καὶ περισσοτέρα πλαστικότης εἰς τὰ τοιχώματα προσδίδεται, αὐξάνεται δὲ συνάμα καὶ ἡ διακοσμήσιμος ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ.

Ὁ τε κυρίως ναὸς καὶ ὁ νάρθηξ καλύπτονται διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, ἐξ ὧν ἡ τοῦ κυρίως ναοῦ στηρίζεται ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ ἐνισχυτικοῦ τόξου ἢ σφενδονίου (εἰκ. 3) ἀποσβεννυμένου κατὰ τὰς γεννήσεις του ἄνευ ὑφαψιδίου².

Ὁ ναὸς εἶναι σκοτεινὸς φωτιζόμενος μόνον ἐκ τῆς κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν, ἐντὸς τῆς δευτέρας ἀπ' ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψίδος, ἀνοιγομένης θύρας εἰσόδου καὶ ἐκ τοῦ μικροῦ διλόβου παραθύρου, ὅπερ ἀνοίγεται εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Μεταγενεστέρως μικρὸν δίλοβον παράθυρον ἠνοίχθη καὶ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν ἀσυμμέτρως (εἰκ. 3), καταστρέψαν τμήμα τῆς σχετικῆς τοιχογραφίας. Τέλος ὁ νάρθηξ φωτίζεται ἐκ τῆς πρὸς δυσμὰς ἀνοιγομένης θύρας του καὶ τοῦ ὑπεράνω αὐτῆς ἀνοιγομένου στενοῦ μονολόβου παραθύρου (εἰκ. 1 καὶ 3, τομή).

Ἡ ζωγραφικὴ διακόσμησις. Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος καλύπτονται ἐξ ὁλοκλήρου διὰ τοιχογραφιῶν, οὐδὲ τοῦ ἐλαχίστου τμήματος παραμένοντος ἀδιακοσμήτου. Αἱ τοιχογραφίαι δ' αὐταὶ διατηροῦνται σήμερον εἰς καλὴν ὁπωσδήποτε κατάστασιν, πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν θόλων, αἵτινες παρουσιάζουσιν ἄλλατα, καθιστῶντα αὐτὰς ἐν πολλοῖς ἀδιακρίτους καὶ μικρῶν τινων τμημάτων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, αἵτινα κατέπεσαν ἀφίοντα νὰ φανῇ κάτωθεν αὐτῶν προγενέστερον στρώμα τοιχογραφιῶν, ὅπερ φέρει πολλὰ κτυπήματα σφύρας, ἐπενεχθέντα χάριν καλυτέρας προσφύσεως τοῦ κονιάματος τοῦ δευτέρου στρώματος. Ἐπικυροῦται οὕτως ἡ ἐν τῇ κτητορικῇ ἐπιγραφῇ τοῦ ναοῦ—περὶ ἧς θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερέστερον κατωτέρω—ἀρχικὴ φράσις, καθ' ἣν ὁ ναὸς «ἀνακαινίστη καὶ ἀνιστορήθη»...

Εἰκονογραφικὴ διάταξις τῶν τοιχογραφιῶν. Λόγῳ ἀπουσίας τροῦλλον ὁ Παντοκράτωρ ἐξωγραφῆθη εἰς τὴν ἱεραρχικῶς ἀμέσως μετὰ τὸν τροῦλλον ἐρχομένην θέσιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, τῆς εἰς τὴν θέσιν ταύτην συνήθως εἰκονιζομένης Πλατυτέρας μετατεθείσης εἰς τὴν παρὰ τὸν νότιον τοῖχον ἀνοιγομένην μικρὰν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος εἰς τὸν κύλινδρον τῆς κόγχης εἰκονίσθησαν, ὡς συνήθως, ἱεράρχαι

¹ Ὡς π.χ. ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Ἀποδοῦλου τῆς Ἐπαρχίας Ἀμαρίου καὶ τοῦ Σωτήρος εἰς Τεμένια Σελίνου (Gerola, Monum. Veneti nell' isola di Creta, τ. II, 1908, εἰκ. 143 καὶ 261) κλπ.

² Τοιαῦτα σφενδόνια, ἄλλοτε ἐν καὶ ἄλλοτε δύο, συναντῶνται καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Κρήτης, στερουμένους τυφλῶν ἀψίδων, ὡς π.χ. εἰς Ζεβρεμιανὰ Κανδάνου καὶ Ἀσώματον Σιναπίου (Gerola, ἔ.ἀ. εἰκ. 22 καὶ 143), εἰς Ἀγ. Γεώργιον τὸν Καβουσιώτην (Μιραμπέλου), Ἀγ. Γεώργιον τὸν Σφακιώτην, Ἀγ. Γεώργιον τὸν Ξυδᾶν, Εἰσόδια Θεοτόκου Σκλαβεροχωρίου, Παναγίαν Καρδουλιανῶν, Ἀγ. Τριάδα Ἀρχανῶν (Μ. Χατζηδάκης, Κρητ. Χρον. 7' [1952] σ. 62, 67, 68, 69, 70) κλπ.

συλλειτουργοῦντες, διατεταγμένοι ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν τῆς ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζομένης παραστάσεως τοῦ ἁμνοῦ ἢ μελισμοῦ. Λόγῳ τῆς σμικρότητος τῆς κυρίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἦτις χωρεῖ μόνον 4 ἱεράρχας (ἔξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ: *Νικόλαον, Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, Γρηγόριον καὶ Βασίλειον*) αἱ εἰκόνες τῶν ἱεραρχῶν συνεχίζονται καὶ εἰς τὰ ἀμέσως πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον συνεχόμενα τοιχώματα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ, ἔνθα εἰς μὲν τὸ βορειον εἰκονίσθησαν οἱ ἅγιοι: *Ἀθανάσιος, Κύριλος καὶ Πολύκαρπος*, εἰς δὲ τὸ νότιον ὁ *ἡσαπόστολος* [*Ἀβέρκιος*] καὶ ὁ *Ἅγιος Βλάσιος*. Παρὰ τοὺς ἱεράρχας τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθησαν καὶ τρεῖς ἅγιοι διάκονοι, εἰς πρὸς νότον μεταξὺ τῶν δύο κογχῶν καὶ δύο πρὸς βορρᾶν τῆς μεγάλης κόγχης.

Αἱ εὐαγγελικαὶ σκηναὶ καταλαμβάνουσι τὰ ἄνω μέρη τῶν τοιχωμάτων καὶ τοὺς θόλους. Καὶ διὴ ὁ μὲν Εὐαγγελισμὸς τὸ ὑπὲρ τὸ τεταρτοσφαῖριον τοῦ ἱεροῦ τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἡ δὲ Ἀνάληψις, αὐτὴ καὶ μόνη, ὁλόκληρον τὴν εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ καμάραν, ἐν ᾧ εἰς τὴν δυτικὴν καμάραν, διαιρεθεῖσαν εἰς ὀκτὼ τμήματα, εἰκονίσθησαν εἰς μικροτέραν κλίμακα: ἡ Γέννησις, ἡ Βάπτισις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαῖοφόρος, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, αἱ Μυροφόροι εἰς τὸ μνήμα καὶ ἡ Ἀνάστασις. Ὡς ἐξαιρετικῶς ἐτονίσθη ἡ παράστασις τῆς Μεταμορφώσεως—εἰς τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας, ὡς ἐλέχθη, τιμᾶται ὁ ναὸς—διὰ τῆς ἀπεικονίσεως αὐτῆς ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ τυμπάνου τῆς ἐναντι τῆς βορείου θύρας εἰσόδου τυφλῆς ἀψίδος (εἰκ. 3, τομή). Τέλος σκηναὶ τινες τοῦ Πάθους—ὁ Σίμων αἰρῶν τὸν σταυρόν, ὁ Ἐλκόμενος, ἡ Σταύρωσις καὶ ὁ Ἐνταφιασμός—εἰκονίσθησαν, εἰς μικρὰν σχετικῶς κλίμακα, ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ.

Εἰς τὰ ὑπολειπόμενα κάτω μέρη τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ εἰκονίσθησαν μεμονωμένοι μορφαὶ ἁγίων, τεταγμένοι εἰς δύο καθ' ὕψος ζώνας, ἔξ ὧν οἱ μὲν τῆς κάτω παρεστάθησαν ὁλόσωμοι καὶ εἶναι οὗτοι εἴτε ἀσκηταί (*Ἀγ. Ἀντώνιος, Ἀγ. Εὐθίμιος*) καὶ στυλῖται ἅγιοι, εἴτε στρατιωτικοί, ὡς [Θεόδωρος] ὁ Στρατ[ηλάτης] καὶ ὁ *Ἀγ. Γεώργιος*· οἱ δὲ τῆς ἄνω ζώνης εἰκονίσθησαν ἐν προτομῇ, εἶναι δ' οὗτοι μάρτυρες ἅγιοι ἐντὸς κυκλικῶν μεταλλίων συνδεομένων πρὸς ἄλληλα διὰ κόμβων (εἰκ. 3, τομή). Ἐκ τούτων οἱ μὲν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀπέβησαν, λόγῳ τῶν ἀλάτων, δυσκαθόριστοι, ἐκ δὲ τῶν ἐπὶ τῆς βορείου διατηροῦνται καλῶς μόνον οἱ παρὰ τὸ ἱερὸν εἰκονιζόμενοι ἅγιοι *Θεράπον* καὶ *Δαμιανὸς* καὶ ὁ ὑπερθεν τῆς βορείου θύρας *Ἅγιος Ἀκίνδυνος*. Ἐντὸς τοῦ τετάρτου ἀπὸ δυσμῶν κύκλου θὰ εἰκονίζετο ὁ Ἀγ. Ἐλπιδιφόρος, ὡς μαρτυρεῖ τὸ σωζόμενον τμήμα τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς... ΔΗΦΟΡΟΣ. Τέλος ἐπὶ τῆς μεταξὺ τῶν δύο τυφλῶν ἀψίδων τῆς βορείου πλευρᾶς παραστάδος εἰκονίσθη ὁλόσωμος *Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ φωτοδότης*, ἐπὶ δὲ τοῦ ὑπερθεν σφενδονίου μάρτυρες ἅγιοι ἐν προτομῇ ἐντὸς μεταλλίων.

Ἀς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐπὶ μέρος ἐξέτασιν τῶν τοιχογραφιῶν.

1. Ὁ Χριστὸς *Παντοκράτωρ*, εἰκονιζόμενος ἐν προτομῇ καὶ εἰς μεγάλην

κλίμακα (εἰκ. 4), καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τεταρτοσφαιρίου διὰ τῶν πολὺ πρὸς τὰ πλάγια ἐκτεταμένων χειρῶν του, ἐξ ὧν ἡ μὲν δεξιὰ εὐλογεῖ ἡ δὲ ἀριστερὰ κρατεῖ ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἕφ' οὗ εἶναι γε-

Εἰκ. 4. Λεπτομέρεια τῆς ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης τοιχογραφίας τοῦ Παντοκράτορος.

γραμμένη ἢ ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου (ια', 28) εἰλημμένη ἐπιγραφή: Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι καὶ γὰρ ἀναπαύσω ὑμᾶς.

Ἡ ἐπὶ τοῦ βαθυγαλίου κάμπου προβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ, πλαισιουμένη ὑπὸ ὠχροκιτρίνου ἐνσταύρου φωτοστεφάνου, ἔχει τὴν ἔκφρασιν ἡρεμον καὶ αὐστηράν, καστανὴν τὴν κόμην, μεγάλους μέλανας ὀφθαλμούς, εὐθεῖαν καὶ μακρὰν τὴν ρῖνα (εἰκ. 4). Ἐκατέρωθεν τῆς, ἐντὸς μικρῶν δίσκων,

εἶναι γεγραμμένα τὰ συμπλήματα ΙC-XC, κάτωθεν δ' αὐτῶν ἐπὶ τοῦ γαλάζιου κάμπου διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: ὁ Παντο-κράτωρ.

Ἡ παράστασις τοῦ Χριστοῦ ὡς Παντοκράτορος μόνου ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εὐρίσκεται εἰς βυζαντινὰς βασιλικὰς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὡς εἶναι αἱ τῆς Σικελίας¹, πρὸς τὰς ὁποίας μεγάλην παρουσιάζει, ὡς πρὸς τὴν στάσιν, ὁμοιότητα ἡ τῶν Μεσολῶν².

Συνηθεστέρα ὁμως, ἥδη λίαν ἐνωρίς (9^{ον} αἰ.) καὶ μέχρι τῶν προχωρημένων ἐστὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων, εἶναι ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς ἀψίδος οὐχὶ μόνου, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Προδρόμον, εἰκονιζομένους ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἐν στάσει δεήσεως (ᾧθεν καὶ Δέσεις ἢ Τρίμορφον ἡ ὅλη παράστασις ὀνομάζεται) καὶ μεσιτεύντας παρ' αὐτῷ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων. Εὐρηται δὲ ἡ Δέσις ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης³ καὶ εἰς τρουλλαίους ναοὺς, ὡς ὁ τοῦ Σωτήρος τοῦ Πσχώφ⁴ (Ρωσίας) (1156), μάλιστα δὲ εἰς κρύπτας—ὡς ἡ τοῦ Ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος⁵—καὶ εἰς ναοὺς ὠρυγμένους ἐντὸς βράχων, ὡς εἶναι οἱ τῆς Καππαδοκίας⁶ καὶ τῆς Ἀπουλίας⁷, ἔτι δὲ καὶ εἰς σπηλαιώδεις καὶ ὑπεργείους ναοὺς τῆς Τραπεζοῦντος⁸, τῆς Πελοποννήσου⁹, τῆς Ρόδου¹⁰ καὶ ἰδίᾳ

¹ Otto Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, London: Cefalù εἰκ. 2, Capella Palatina εἰκ. 10B, Monreale εἰκ. 59.

² Ὁ Παντοκράτωρ μόνος ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζεται καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Κρήτης, ὡς εἰς Ἀγ. Πνεῦμα Μιραμπέλου καὶ Ἀσώματον Ἀρχανῶν (Χατζηδάκης, ἔ.ἀ. σ. 63 καὶ 70), Καρδάκι Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Παρασκευὴν Κανδάνου.

³ Ἀξίον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ἡ Δέσις πρὶν ἢ εἰσχωρήσῃ ἐντὸς τῆς κόγχης εἰκονίζεται εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου} αἰ. (Ὁσιος Λουκάς Φωκίδος, Tsimas-Papachadjidakis, *Mosaïques d'Hosios Loukas, Athènes*, τ. I ἀρ. 30-33, Ἀγ. Σοφία Κιέβου A. D. Radchenko, *Puteboditeli*, Κίεβον 1950, σ. 30 εἰκ. 14) εἰς τὸν ὑπεράνω τῆς κόγχης λῶρον καὶ εἰς πολὺ μικρὰν σχετικῶς κλίμακα.

⁴ Ph. Schweinfurth, *Geschichte der Russischen Malerei im Mittelalter*, Haag 1930, σ. 114.

⁵ G. Sotiriou, *Actes du III Congr. Intern. Études byz.*, 1932, σ. 392.

⁶ G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce I*, 1 (1925) σ. 122 I, 2 (1932) πίν. 98, 1, 114, 126.—II, 1 (1936) πίν. 166 1.—Ὁ αὐτὸς ἐν *Orientalia Christiana periodica* 28, 245 (Ἐρένκιου).

⁷ Alba Medea, *Gli affreschi delle cripte eremitiche Pugliesi*, Roma 1939, σ. 39-41 καὶ Album, εἰκ. 26, 48, 137, 155. Schlumberger, *Épop. Byz.* 3, 625.

⁸ G. Millet-Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond*, London 1936, σ. 78 καὶ 101 πίν. V.

⁹ Μονοκάμαρος βασιλικὴ Ἀγ. Νικολάου Γερακίου, ἐνθα ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης μεταξὺ δύο ὁλοσώμων ἀγγέλων.

¹⁰ Ἰλκ-Μιχράμπ, Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος 7' (1948), σ. 143, Ντολαπλί, ἔ.ἀ. σ. 177, Φουντουκλί (αὐτόθι σ. 184 εἰκ. 142), Ναὸς Ἀγ. Νίκωνος καὶ Θεοδώρου Ἀρνίθας (ἀδημοσίεutos) κλπ.

τῆς Κρήτης¹, ἔνθα, ἐνίστε, τὴν θέσιν τοῦ Προδρόμου καταλαμβάνει ὁ ἐν τῷ ναῷ τιμώμενος ἅγιος².

2. Ἡ Παναγία, λόγῳ τῆς ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ ἀπεικονίσεως τοῦ Χριστοῦ, μετετέθη, ὡς εἴπομεν, εἰς τὴν μικρὰν νοτίαν κόγχην. (Διάμ. 0.46, ὕψ. 1.40 μ.). Παρίσταται δ' αὕτη ἐνταῦθα κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης, ἥτοι ὀρθία καὶ κατὰ μέτωπον, μὲ τὰς χεῖρας πλαγίως ὑψωμένας εἰς στάσιν δεήσεως, περιβεβλημένη ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον καὶ φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους τῆς, ἐν προτομῇ καὶ κατὰ μέτωπον, τὸν μικρὸν Χριστόν, περιβαλλόμενον ὑπὸ ἀνοιχτοχρώμου φυλλοφόρου κυκλικοῦ πλαισίου, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ Εὐαγγέλιον. Αἱ σάρκες ἀμφοτέρων ἀπεδόθησαν διὰ σκοτεινοῦ σιτόχρου τόνου, διὰ βαθέως δ' ἐρυθροῦ χρώματος τὰ ἐντόνως σημειούμενα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων. Ὁ ἄηρ τῆς ὅλης παραστάσεως ἐχρωματίσθη βαθυγάλαζος.

3. Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος καὶ τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς μεγάλης κόγχης εἰκονίσθησαν, ὡς συνήθως, Ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, τέσσαρες τὸν ἀριθμόν, ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος ἥτοι ἀριστερᾶ μὲν οἱ Ἁγ. Νικόλαος καὶ Ἰω. ὁ Χρυσόστομος, δεξιᾷ δὲ οἱ Ἁγ. Βασίλειος καὶ Γρηγόριος. Ὑψηλοὶ καὶ ἐνδεδυμένοι πάντες φαιλόνια μετ' ἐπιτραχηλίων κοσμουμένων διὰ μεγάλων σταυρῶν, κρατοῦσιν εἰς τὰς χεῖρας ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἀναγράφοντα χωρία ἐκ τῆς λειτουργίας³, στρέφονται δὲ πάντες πρὸς τὸ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν εἰκονιζόμενον, ἐντὸς λεκάνης ἐπὶ τῆς ἁγ. τραπέζης, γυμνὸν βρέφος Ἰησοῦν—τὸ γνωστὸν θέμα τοῦ μελισμοῦ—ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἴσταιται ἀνὰ εἰς διάκονος μὲ λευκὸν στιχάριον καὶ κατάκοσμον τραχηλέαν. Αἱ σάρκες τῶν προσώπων τῶν ἱεραρχῶν εἶναι χρώματος φαιοῦ μὲ φῶτα λευκά καὶ πράσινα. Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις τῶν συλλειτουργούντων πέριξ τῆς ἁγ. Τραπέζης ἱεραρχῶν συνηθίζεται πολὺ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, ὅτε, ὡς γνωστόν, ἀνεπτύχθη εἰς μέγαν βαθμὸν ἡ εἰκονογραφίαις τῆς Λειτουργίας⁴.

¹ Ἁγ. Ἀπόστολοι εἰς Δρεῖς Σελίνου (Gerola, Monum. Veneti nell'isola di Creta τ. II, 1908, σ. 322 σημ. 4). Ἁγ. Νικόλαος καὶ Ἁγ. Γεώργιος Ξυδᾶ (Χατζηδάκης, ἔ.δ. σ. 67). Ἁγ. Ἰω. ὁ Θεολόγος Μέσα Μουλιανῶν Σητείας (κατ' ἀνακοίνωσιν Στ. Βασιλάκι). Ἁγ. Γεώργιος Ἀμαρίου, παρὰ τὸ Νέφς Ἀμάρι καὶ Ἁγ. Ὀνούφριος Γέννας (κατ' ἀνακοίνωσιν Κ. Καλοκύρη). Ἁγ. Εὐτύχιος Ρεθύμνης (Δρανδάκης, Κρ. Χρ. Γ', 1956, 220). Εἰς τὸν Ἁγίον Πανταλέοντα τοῦ Μπιζαργιάνου Πεδιάδος ὁ Παντοκράτωρ εἰκονίζεται μεταξὺ δύο ἀγγέλων, ὅπως εἰς τὸ Γεράκι (Gerola, ἔ.δ. σ. 322 σημ. 13).

² Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Γαλατᾶ παρὰ τὰ προϊστορικά εἰρεῖπια τῆς Ἁγ. Τριάδας, ἔνθα ἀντὶ τοῦ Προδρόμου εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὁ Ἁγ. Γεώργιος. Ναοὶ χωρίων: Καλογέρον (Φωτογραφία Κ. Καλοκύρη) καὶ Σπήλιου, τῆς περιοχῆς Ἀμαρίου, ἔνθα ἀντὶ τοῦ Προδρόμου εἰκονίσθη ἐν προτομῇ ὁ Ἁγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (Gerola, ἔ.δ. 2 εἰκ. 377).

³ Οὕτω π.χ. ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *πάλιν καὶ πολλάκις σοι προσπίπτωμεν κλπ.* (Β' εὐχὴ πιστῶν Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, σ. 68).

⁴ J. Stefanescu, L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, Bruxelles 1936, σ. 127 ἐξ.

Κάτωθεν τῆς παραστάσεως τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἐνεφανίσθη ἀρχαιότερον στρώμα τοιχογραφιῶν, ἐφ' οὗ καὶ πάλιν εἰκονίζετο ὁ Ἀγ. Νικόλαος μὲ πρόσωπον σκοτεινὸν καστάνινον, ἐφ' οὗ ποικιλόχρωμα φῶτα.

4. Ὁ *Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου* ἀπεικονίσθη, ὡς συνήθως εἰς μονοκαμάρους ναοὺς, ἄνωθεν καὶ ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἀριστερᾷ μολὶς κατελθόντα ἐξ οὐρανοῦ καὶ τείνοντα τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὴν δεξιᾷ εἰκονιζομένην ὀρθίαν Θεοτόκον. Καὶ τῆς παραστάσεως ταύτης, ἣτις λόγῳ τῶν ἀλάτων εἶναι δυσδιάκριτος, τμήμα καταπεσὸν ἀφῆκε νὰ διαφανῇ ὁμοία παράστασις ἐπὶ παλαιότερου στρώματος, ἥτοι δλόκληρος σχεδὸν ὁ ἀρχάγγελος μὲ κιτρινέρυθρον πρόσωπον ἐφ' οὗ λευκὰ φῶτα, ἀμαυρὰν κόμην καὶ καστανέρυθρα ἐνδύματα καὶ πτέρυγας, ἐφ' ὧν τινὲς λευκοκίτρινα καὶ μελαναὶ γραμμαί. Πρὸ τοῦ ἀρχαγγέλου διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή (χαῖρε) *καιχαριτομένη ὁ κύριος μετὰ σοῦ*. Χαρακτηριστικὴ διὰ τὸ παλαιότερον στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἡ ἀπουσία τῶν τονισμένων περιγραμμάτων, τὰ ὅποια παρατηροῦμεν εἰς τὰς περισσότερας τοιχογραφίας τοῦ δευτέρου στρώματος. Ἡ δεξιᾷ εἰκονιζομένη Παναγία τοῦ δευτέρου στρώματος φέρουσα τὸ πορφυροῦν μαφόριον παρεστάθη ὀρθία πρὸ τινος καθίσματος καλυπτομένου διὰ πτυχωτῆς, πεποικιλμένης ποδέας. Δὲν διακρίνεται καλῶς ἂν κρατεῖ τὴν ἡλακάτην. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι καστανόχρουν μὲ λευκὰ τινα φῶτα. Εἰς τὸ βάθος διακρίνονται ἀρχιτεκτονήματα.

Εἰς τὸ μεταξὺ ἀρχαγγέλου καὶ Παρθένου κενὸν ἥτοι τὸ εὐθὺς ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τοῦ τεταρτοσφαιρίου εἰκονίζεται τὸ Ἀγ. Μανδηλίον ἥτοι ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀπετυπώθη ἐπὶ τοῦ μάρκου, εἰκονιζομένου ἐνταῦθα ἐν σχήματι ἐλλείψεως φερούσης ἐκατέρωθεν δύο κόμβους καταλήγοντας εἰς ταινίας μετὰ κροσσῶν.

Κάτωθεν τοῦ Ἀγ. Μανδηλίου εἰκονίζεται ὁ Ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη.

5. *Διάκονοι* ἅγιοι εἰκονίζονται εἰς τὰ ἐκατέρωθεν τῆς μεγάλης κόγχης τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, δύο πρὸς βορρᾶν καὶ εἰς πρὸς νότον παρὰ τὴν μικρὰν κόγχην. Ἐνδεδυμένοι λευκὰ στιχάρια μὲ σκοτεινὰς πρασίνας πτυχάς, κρατοῦσιν οἱ δύο πρὸς βορρᾶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς θυμιατήριον ἡρτημένον ἐξ ἀλύσεων, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς, κεκαλυμμένης διὰ τοῦ ἐρυθροῦ ὠραρίου των, κωνικὸν ἀρτοφόριον. Αἱ χειρὶδές των καὶ τὸ κράσπεδον τοῦ ἱματίου των εἶναι κατάκοσμα.

6. Ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη πλὴν τῶν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ καὶ ἄλλοι ἱεράρχαι εἰκονίσθησαν εἰς τὰ ἀνατολικά τέρματα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ ἥτοι εἰς τὰ ἐσωτερικῶς τοῦ τέμπλου εὐρισκόμενα μέρη των. Οὕτω ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς πρῶτος ἐξ Ἀνατολῶν εἰκονίσθη, ὁλόσωμος, ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, ἐνδεδυμένος τὴν ἀρχιερατικὴν του στολήν. Ἰδιαιτέρως ζωντανὴ ἀπεδόθη ἡ ὑπὸ καστανέρυθρου περιγράμματος περιβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ ἁγίου (εἰκ. 5) μὲ τὸ εὐρὺ μέτωπον — κάτωθεν

τοῦ ὁποίου λάμπουν δύο βαθεῖς καὶ διαπεραστικοὶ ὀφθαλμοί—μὲ τὴν ἐσχηματοποιημένην κόμην καὶ τὸ γένειον—ἀποδοθέντα διὰ λευκῶν παραλήλων γραμμῶν—καὶ τὰ ἐν σχήματι ἀνεστραμμένου ὀκτώ, ἐπίσης ἐσχηματοποιημένα ὦτα. Λευκαὶ κηλίδες, τεθειμέναι ἐπὶ τῶν κιτρινοπρασίνων γυμνῶν μερῶν τοῦ προσώπου, φωτίζουνσι τὰ ἐξέχοντα μέρη του καὶ τονίζουνσι τὴν

Εἰκ. 5. Κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου.

πλαστικότητα αὐτοῦ. Ὁλίγον κάτωθεν τοῦ στήθους διακρίνονται παράλληλοι κατακόρυφοι γραμμαί, ἐν εἵδει κιγκλιδώματος, αἷς δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω. Ἴσως νὰ πρόκειται περὶ ἐπιζωγραφήσεως τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ἐπὶ στυλίου τινὸς ἁγίου, ἐκ τῆς εἰκόνος τοῦ ὁποίου παρέμειναν μόνον τὰ σιδηρᾶ ἐκείνου κιγκλιδώματα.

7. Παραπλεύρως τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ἄλλ' εἰς τὸ πάχος καὶ τὴν ἄντυγα τοῦ τόξου τῆς πρώτης ἀπ' Ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψίδος τῆς βορείου πλευρᾶς εἰκονίσθη ὁλόσωμος ἕτερος ἱεράρχης τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ Ἀγ. Κύριλλος (εἰκ. 6). Τὴν φα-

λακράν καὶ εἰς βαθὺν καστανόν, πυκνὸν καὶ σφηνοειδῆ πώγωννα καταλήγουσαν ὀστεώδη κεφαλὴν του καλύπτει, ὡς συνήθως, λευκὸν πλεκτόν, ἐφαρμοστὸν σφαιρικὸν κάλυμμα (calotte) κοσμούμενον διὰ σταυροῦ καὶ γαμμαδίων (εἰκ. 6). Ἐνδεδυμένος τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολήν, ἐφ' ἧς λευκὸν ἐπιτραχήλιον μὲ μεγάλους σταυροὺς, κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν αὐτοῦ πολυποίκιλτον κλειστὸν Εὐαγγέλιον¹. Λευκαὶ κηλίδες χρώματος

¹ Ἡ στάσις αὕτη ἐδόθη εἰς τὸν Ἀγ. Κύριλλον προφανῶς λόγῳ τοῦ μικροῦ (0.35) πλάτους τοῦ τοιχώματος, ἐφ' οὗ ἐξωγραφήθη.

ἐπὶ κιτρινοπρασίνων σαρκῶν τεθειμέναι εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη πλάθουσι καὶ ἐδῶ τὸν ὄγκον τοῦ προσώπου. Ἰδιαίτερος ἰσχυρὰ παρουσιάζεται ἡ σχηματοποίησης τῶν ὧτων¹. Αἱ πτυχαὶ τῆς στολῆς εἶναι καστανέρυθροι.

8. Παραπλεύρως τοῦ Ἁγ. Κυρίλλου ἦτοι κατὰ τὸ δεξιὸν ἡμῖσι τοῦ τυμπάνου τῆς πρώτης ἐξ ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψίδος, εἰκονίσθη ὁλόσωμος ὁ Ἁγ.

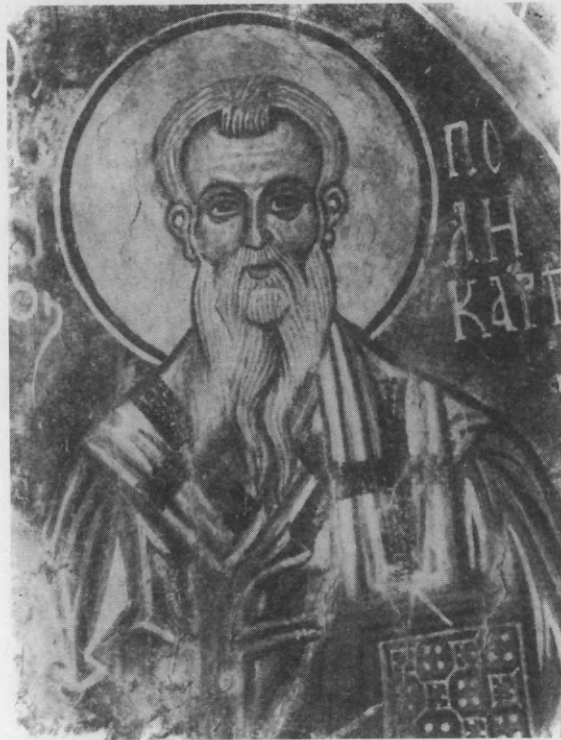

Εἰκ. 6. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ Ἁγίου Κυρίλλου.

Πολήκαρπος, κρατῶν διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς πλουσίως ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν (εἰκ. 7). Τὸ πλουσίως πτυχούμενον, βαθυπόρφυρον φαιλόνιον του καλύπτεται δι' ὁμοίως πτυχουμένου λευκοῦ ἐπιτραχηλίου, κοσμουμένου διὰ μεγάλων σκοτεινοχρόων σταυρῶν. Ἀμφοτέρων αἱ πτυχαὶ ἀπεδόθησαν ἄλλαι μὲν διὰ κρασσωτοῦ χρώματος (*lie de vin*) ἄλλαι δὲ διὰ λευκοῦ, παρέχουσαι ἐν συνόλῳ τὴν ἐντύπωσιν ἐλαφροῦ μεταξω-

¹ Λόγῳ τῆς ἐπὶ τῆς καμπύλης ἀντιγραφῆς τοῦ τόξου εἰκονίσεως τοῦ προσώπου αἱ ἀναλογίαι του ἔχουσι παραμορφωθῆ εἰς τὴν παρατιθεμένην φωτογραφίαν (εἰκ. 6).

τοῦ ὑφάσματος. Κρασωτὸν ἐπίσης καὶ λίαν ἔντονον ἀπεδόθη καὶ τὸ περιγράμμα τοῦ ἐνδύματος. Ἀντιθέτως τὸ πρόσωπον τοῦ ἱεράρχου παρουσιάζει μεγάλην σχηματοποίησιν· διότι ἡ μὲν λευκὴ του κόμη — καταλήγουσα ἐπὶ τοῦ μετώπου εἰς σχῆμα μὴ μὲ καμπυλόγραμμα τὰ σκέλη¹ — καὶ τὸ ἄτακτον, λευκὸν ἐπίσης, διχαλωτὸν του γένειον ἀπεδόθησαν διὰ λεπτῶν, λευκῶν, παραλλή-

Εἰκ. 7. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ Ἀγ. Πολυκάρπου.

λων γραμμῶν, τὰ δὲ ὅτα ἔλαβον καὶ ἐδῶ τὴν μορφήν ἀντεστραμμένον 8. Αἱ ἀνατομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου ἐδηλώθησαν διὰ λευκῶν γραμμῶν τεθεισῶν ἐπὶ τοῦ κιτρινοκαστάνου προπλάσμου. Τέλος ἐξαιρετικῶς μακροὶ παρεστάθησαν οἱ δάκτυλοι τῆς εὐλογούσης δεξιᾶς χειρός.

9. Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸν νότιον τοῖχον. Εὐθὺς παρὰ τὴν γωνίαν, ἔνθα ἡ μικρὰ κόγχη, εἰκονίσθη ὁλόσωμος ἱεράρχης κρατῶν Εὐαγγέλιον. Ἐκ τῆς κεφαλῆς του σώζεται μόνον ἡ λευκὴ, ἐσηματοποιημένη κόμη. Ἡ ἐπὶ τοῦ βαθυγαλᾶσιον κάμπου διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένη ἐπιγραφὴ

¹ Βλέπε σχετικῶς Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ζ' (1951) σ. 202.

μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος ἱεράρχης εἶναι ὁ ἅγιος ἰος ὁ ἱσαπόστολος. Ἐπειδὴ δὲ ἄρρην ἱσαπόστολος, — πλὴν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου — ἦτο μόνον ὁ Ἅγ. Ἀβέρκιος¹, ἐπίσκοπος τῆς ἐν Φρυγίᾳ Ἱεραπόλεως, οὗτος

Εἰκ. 8. Ὁ Ἅγιος Βλάσιος.

ἄσφαλῶς θὰ παριστάνετο ἐνταῦθα, ἀφ' οὗ μάλιστα συμφωνοῦσι πρὸς τοιαύτην ταύτισιν καὶ τὰ σωζόμενα τρία καταληκτικὰ τοῦ ὀνόματός του γράμ-

¹ Bibliotheca Hagiographica Graeca, Bruxellis 1901, σ. 1: *εἰς τὸν τίμιον θρόνον τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ ἁγίου καὶ ἱσαποστόλου Ἀβερκίου.*

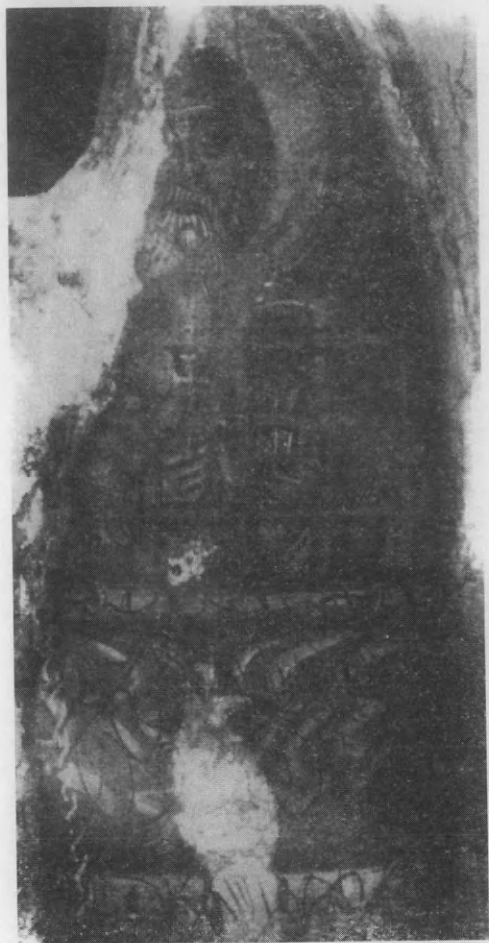
ματα . . . ιος. Ὡς γέροντα ἄλλως τε ἱεράρχην παρουσιάζει αὐτὸν καὶ ἡ ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. Δαφνίου ψηφιδωτῇ παράστασις αὐτοῦ¹.

10. Παρὰ τὸν Ἅγ. Ἀβέρκιον εἰκονίσθη, εἰς τὸ πᾶχος τῆς πρώτης ἐξ ἀνα-

τολῶν τυφλῆς ἀψίδος, ἕτερος, ὁ-
λόσωμος ἱεράρχης φέρων ἐπιτρα-
χήλιον μὲ μεγάλους καστανοὺς
σταυροὺς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἁ-
ριστερᾶς κλειστὸν Εὐαγγέλιον.
Τόσον ἡ μορφή του ὅσον καὶ ἡ
κατονομάζουσα αὐτὸν ἐπιγραφὴ
ἔχουσι σχεδὸν τελείως ἐξαλειφθῆ.

11. Τοῦναντίον τοῦ παρα-
πλεύρως αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ ἀνατολι-
κοῦ ἡμίσεος τοῦ τυμπάνου τῆς
τυφλῆς ἀψίδος εἰκονιζομένου ὁ-
λοσώμου ἱεράρχου σώζεται καὶ
ἡ προσγεγραμμένη ἐπιγραφὴ κα-
τὰ τὸ ἥμισυ : ὁ ἅγ. Βλά[σιος],
καὶ τὸ πρόσωπον, ὃν καὶ ἀρκετὰ
ἐφθαρμένον (εἰκ. 8). Ὁ ἅγιος εἰ-
κονίζεται κρατῶν διὰ τῆς ἁριστε-
ρᾶς κλειστὸν εὐαγγέλιον μὲ πο-
λυτελῇ στάχωσιν, διὰ δὲ τῆς δε-
ξιᾶς εὐλογῶν. Ἡ λευκὴ του κόμη
καὶ τὸ διχαλωτὸν του γένειον ἁ-
πεδόθησαν διὰ λευκῶν παραλλή-
λων γραμμῶν, τὰ ὧτα ἐπίσης εἶ-
ναι λίαν ἐσχηματοποιημένα δίκην
λίαν ἐπιμήκους ἑλλείψεως τὸ δὲ
περίγραμμα τῆς κεφαλῆς τονίζε-
ται διὰ ζωηρῶς καστανερούθρου
γραμμῆς.

12. Μετὰ τοὺς ἱεράρχας ἀκο-
λουθοῦν, εἰς τὴν κάτω ζώνην πάν-
τοτε, ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν

Εἰκ. 9. Στυλῖτης ἅγιος ἐπὶ τῆς νοτίας
πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

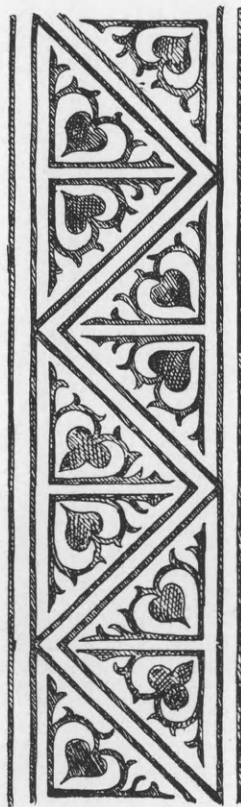
τοῦ ναοῦ καὶ ἄλλοι ἅγιοι. Οὕτω παρὰ τὸν Ἅγ. Βλάσιον καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ
μὲ ἐκείνον τυμπάνου — εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου ἠνοίχθη μεταγενεστέρως δί-
λοβον παράθυρον (εἰκ. 9) — εἰκονίσθη ἐν προτομῇ στυλῖτης ἅγιος (εἰκ. 9),

ἄγνωστον ποῖος, διότι ἡ συνοδεύουσα αὐτὸν ἐπιγραφὴ δὲν σώζεται. Ὁ ἅγιος βαίνει ἐπὶ κίονος μετὰ κιονοκράνου μιμουμένων ἑγχρωμον λίθον (ἀμυγδαλόπετραν). Καὶ τὸ μὲν στήθος καὶ αἱ χεῖρές του — ἐξ ὧν ἡ μὲν δεξιὰ κρατεῖ ὄρθιον τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἡ δὲ ἀριστερὰ εἶναι τοποθετημένη πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω — διακρίνονται ὀπισθεν τετραγώνου κιγκλιδώματος ἐμπεπηγμένου ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου, ἐν ᾧ ἡ διὰ βαθυχρόου κουκουλλίου κέκαλυμμένη κεφαλὴ του, προβαλλομένη ἐπὶ τοῦ χρυσιζόντος φεγγίον, ἔξέχει ὑπεράνω τοῦ κιγκλιδώματος. Εἶναι δ' ἡ κεφαλὴ αὕτη — ἂν καὶ μὴ σωζομένη ἀκεραία — ρεαλιστικὴ καὶ ἐκφραστικὴ βαθείας πίστεως (εἰκ. 9). Οἱ ὑπὸ καμπύλης σκιᾶς τονιζόμενοι μαῦροι καὶ ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ καὶ αἱ κασταναὶ ἡλιοκαεῖς ἐκ τῆς εἰς τὸ ὑπαιθρον μακρᾶς παραμονῆς τοῦ στυλίου σάρκες του, εὗρισκονται εἰς ἰσχυρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς λευκὰς καὶ ἀραιὰς τρίχας τοῦ μύστακος καὶ τοῦ γενείου καὶ πρὸς τὴν λευκὴν ὀριζόντιον γραμμὴν τὴν σημειώνουσαν βαθεῖαν αὐλακα ταλαιπωρίας ἐπὶ τοῦ μετώπου. Ἰδιαιτέρως ἐκφραστικαὶ εἶναι καὶ αἱ μακροδάκτυλοι χεῖρες τοῦ ἐν ἐκστάσει προσευχομένου στυλίου.

13. Ἐπὶ τοῦ συνεχομένου πρὸς τὸν στυλίτην δυτικοῦ τοιχώματος τῆς τυφλῆς ἀψίδος ἀντὶ ἁγίου ἔωγραφήθη τὸ παραπλευρῶς εἰκονιζόμενον κόσμημα (εἰκ. 10), ἀποτελούμενον ἐκ συνεχομένων τριγώνων πληρουμένων διὰ κοσμημάτων ἐξ ἀνθεμίων ἐναλλὰξ μελανῶν καὶ κοκκίνων. Ἐπὶ δὲ τῆς ἀμέσως πρὸς δυσμᾶς, μετὰ τῶν δύο τυφλῶν ἀψίδων μεσολαβούσης παραστάδος διακρίνονται ἀμυδρῶς δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Ἐκ τούτων τὸ μὲν πρῶτον ἐμφανίζει τὸ κάτω μέρος ἱεράρχου, οὗτινος διακρίνονται αἱ πλουσίως διακοσμημέναι παρυφαὶ τοῦ φαιλονίου, τὸ δὲ δεύτερον στυλίτην ἅγιον γυμνὸν καὶ κρατοῦντα ράβδον. Ὁ ὑπέρυθρος κίων, ἐφ' οὗ ἴσταται ὁ ἅγιος, ἔχει καλαθοειδὲς κιονόκρανον.

Τῆς παρακειμένης δευτέρας τυφλῆς ἀψίδος τῆς νοτίας πλευρᾶς, τὸ μὲν τύμπανον, εἰκονίζον τὴν Μεταμόρφωσιν, θὰ ἐξετάσωμεν μετὰ τῶν λοιπῶν παραστάσεων τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου, τὰς ἐπὶ τῶν στενῶν ὁμῶς αὐτῆς τοιχωμάτων παραστάσεις μοναχῶν ἁγίων, θὰ περιλάβωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὁλοσώμων, ἐν τῇ κάτω ζώνῃ εἰκονιζομένων ἁγίων τῶν μακρῶν πλευρῶν.

14. Εἰκονίζονται λοιπὸν ἐναυῖθα, εἰς τὸ πάχος τοῦ τόξου, πρὸς ἀνατολὰς μὲν, συμφώνως πρὸς τὴν σωζομένην κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπιγραφὴν : ὁ ὅσιος]

Εἰκ. 10. Κόσμημα.

παι(ήρ) | ἡμῶν | μέγας Εὐθίμιος ἀσκεπής, με κόμην ἀποδιδομένην διὰ λευκῶν
 παραλλήλων γραμμῶν ἐπὶ κρᾶσωτοῦ βάθους, ὀσφρηνοπώγων καὶ με ἱμάτιον
 βαθέως κρᾶσωτόν, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, εἰς δὲ τὴν ἀριστεράν κρατῶν ἀνεπτυ-

Εἰκ. 11. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου.

γμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ διὰ μελανῶν γραμμάτων ἢ ἐπιγραφῇ: φεύ[ετε] μω-
 να[χοὶ τὰς] ἡδονὰς κλπ. Πρὸς δυσμὰς δὲ ὁ ὁσιος πατήρ ἡμῶν Ἀντώνιος ὁ
 μέγας (εἰκ. 11) ἔχων τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην δι' ὀξυκορύφου σκοτεινο-
 χροῦ κουκουλλίου, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν
 εἰλητόν μὴ σωζόμενον πλέον. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὠχροκιτρίνου προσώπου
 του δηλοῦνται διὰ κρᾶσῶν γραμμῶν, ὁ δὲ μακρὸς μύσταξ καὶ τὸ βραχὺ
 γένειον διὰ λευκῶν παραλλήλων γραμμῶν, τῶν ὁρίων ἐκάστου ἐξ αὐτῶν δη-
 λουμένων διὰ σκοτεινῆς κρᾶσωτῆς γραμμῆς.

Τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου τῆς τυφλῆς ἀψίδος κοσμεῖ ἐξάφυλλος ρόδαξ μὲ κίτρινα φύλλα.

15. Τέλος τὸ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τέρμα τοῦ νοτίου τοίχου κατα-

Εἰκ. 12. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ Ἁγ. Λεοντίου

λαμβάνει, εὐθὺς ὑπὸ τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, ὁ Ἅγιος Λεό[ντ]ι[ος], νέος ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ, μὲ κόμην καστανὴν φέρουσαν στέφος λευκὸν μετὰ πολυτίμου λίθου ἐν τῷ μέσῳ, καταπίπτουσιν δ' ἐκατέρωθεν μέχρι τοῦ λαιμοῦ καὶ ἀποκρύπτουσιν τὰ ὦτα (εἰκ. 12). Τὸ πρόσωπόν του εἶναι κιτρινοκαστάνινον μὲ βαθὺ καστανὸν περίγραμμα. Ὁ ἅγιος φορεῖ πλουσίαν στολὴν μὲ τραχηλέαν, ποδήρη χιτῶνα ἐλαιοπράσινον μὲ λευκὰς καὶ μελανὰς πτυχὰς καὶ μανδύαν πορφυροῦν μὲ μαργαροποικίλους παρυφάς. Τὸ κράσπεδον τοῦ χιτῶνός

του είναι κεκοσμημένον με κίτρινον κυματιστὸν βλαστὸν. Ὁ μανδύας, πίπτων ὀπισθεν ἄνω, ἐπανερχεται ἔμπρὸς εἰς τὸ κάτω μέρος. Ἡ ἀμέσως κάτωθεν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς ἀπεικόνισις τοῦ Ἁγ. Λεοντίου (εἰκ. 13) θὰ συνδέεται ἀναμφιβόλως πρὸς τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὡς νέον κτήτορα φερόμενον μοναχὸν Λεόντιον, ὅστις θ' ἀπεικόνισεν ἐνταῦθα τὸν ὁμώνυμον καὶ προστάτην αὐτοῦ ἁγίον.

Εἰκ. 13. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ καὶ κάτωθεν αὐτῆς ὁ Ἅγιος Λεόντιος.

τῆς ράχεως. Φορεῖ πολυτελεῖ ὑποδήματα καὶ κατακόσμους περικνημίδας. Καὶ διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς κρατεῖ μακρὸν δόρυ, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ ἑλλειψειδοῦς ἢ τριγωνικῆς ἀσπίδος. Ποῖος εἶναι ὁ ἅγιος οὗτος διδασκόμεθα ἐκ διασωθέντος ἐπὶ τοῦ λώρου τοῦ θώρακος τμήματος ἐπιγραφῆς ἔχοντος οὕτω: ὁ στρα... Πρόκειται λοιπὸν ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου τοῦ στρατηλάτου.

Ὁλόκληρος ὁ ὑπόλοιπος δυτικὸς τοῖχος οὐδεμίαν διασώζει τοιχογραφίαν, λόγῳ ἀβεστοχορίσεως αὐτοῦ.

17. Κάμπτοντες τῶρα πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον συναντῶμεν ἐπ' αὐτοῦ

16. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ, εὐθὺς παρὰ τὸν Ἁγ. Λεόντιον ἦτοι κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν, εἰκονίσθη ὄρθιος ὑψηλὸς στρατιωτικὸς ἄγιος, τὸ δεξιὸν ἡμῖς τοῦ ὁποίου εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς κεφαλῆς. Εἶναι ἐνδεδυμένος ἐσωτερικῶς μὲν βαθυπόρφυρον, χειριδωτὸν χιτῶνα, κάτωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλει, ἐν εἵδει ποδιᾶς, μικρόν, λευκόν, ἐλαφρῶς πτυχούμενον τετραγώνον ὕφασμα, ὑπεράνω δὲ τοῦ χιτῶνος φέρει τὸ κλιβάνιον ἦτοι σιδηρόπλεκτον θώρακα μετὰ δερματίνης ἀπολήξεως ὑπὸ τὴν κοιλίαν καὶ ὑπὲρ τοῦτον μανδύαν πίπτοντα κατὰ μὲν τὸ δεξιὸν ἡμῖς ἔμπρὸς κατὰ δὲ τὸ ἀριστερὸν ἐπὶ

μεταξὺ τῆς Β.Δ.γωνίας καὶ τῆς Β. θύρας ἕτερον δλόσωμον, ὄρθιον στρατιωτικὸν ἅγιον, ὅστις κατὰ τὴν συνοδεύουσαν ἐπιγραφὴν εἶναι ὁ Ἅγιος Γεώργιος (εἰκ. 14). Εἶναι καὶ αὐτὸς ἐνδεδυμένος τὸ σιδηρόπλεκτον κλιβάνιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου φέρει χλαμύδα κοκκίνην μὲ πλαστικὴν πτύχωσιν, πορπομένην ἐμ-

Εἰκ. 14. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

πρὸς καὶ πίπτουσιν ἐπὶ τῆς ράχεως. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ, ἀλλ' ἡ ἀριστερὰ αὐτοῦ δὲν φαίνεται εὐκρινῶς τί ἐκράτει. Τοῦναντίον ἡ καλῶς σωζομένη κεφαλὴ του τὸν παρουσιάζει μὲ παχύ, στρογγύλον πρόσωπον καὶ καστανὴν οὖλην κόμην καὶ ἐπ' αὐτῆς λευκὸν στέφος. Αἱ ἄβραι καὶ σαρκώδεις παρειαὶ του ἐμφανίζουσιν ροδίνους τόνους καὶ πρασινωπὰς σκιάς μὲ τὴν τόσον

συνήθη εἰς τὴν ὑστέραν παλαιολόγειον περίοδον ἀπαλὴν χρωματικὴν διαβάθμισιν τόνων (dégradation), ἥτις δίδει τὸν ὄγκον.

18. Τελευταία ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ὁλόσωμος παράστασις εὐρίσκεται μεταξὺ τῶν δύο τυφλῶν ἀψίδων τῆς βορείου πλευρᾶς. Εἰκονίζεται δ' ἐνταῦθα, συμφώνως πρὸς τὴν συνοδεύουσαν ἐπιγραφὴν, Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστοῦ)ς ὁ φωτοδότης. Ἡ κεφαλὴ του προβάλλεται ἐπὶ κοκκίνου, ἐνσταύρου φωτοστεφάνου διαστιζομένου ἀπὸ πολλοὺς μικροὺς, ἐρυθροὺς καὶ μαύρους σταυροὺς, φέρει δ' ἐκατέρωθεν ἀνὰ ἓνα μικρὸν δίσκον, ἐφ' οὗ, ἐπὶ κοκκίνου κάμπου, εἶναι γεγραμμένα τὰ γνωστὰ συμπιλήματα $\overline{\text{IC}}$ καὶ $\overline{\text{XC}}$. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ βραχίονος τοῦ χιτῶνος τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχει κόκκινον *σημεῖον*, κοσμούμενον διὰ λευκοῦ κυματιστοῦ βλαστοῦ. Ὁ Κύριος κρατεῖ ἀνοικτὸν πρὸ τοῦ στήθους αὐτοῦ τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων εἶναι γεγραμμένη, δυσανάγνωστος, λόγῳ τῆς μεγάλης φθορᾶς, ἐπιγραφὴ ἧς κατάρθωσα νὰ ἀναγνώσω μόνον τὰ ἐξῆς γράμματα ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ φύλλου: ΠΕΑ ...

Κλεισθέντος τοῦ κύκλου τῶν ὁλοσώμων ὁρθίων ἀγίων τῆς ΤΕΚ ... κάτω ζώνης, θὰ ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὑπεράνω ΑΙΠ ... αὐτῶν, ἐντὸς κυκλικῶν πλαισίων συνδεομένων διὰ κόμβων, ἐν СНК ... προτομῇ εἰκονιζομένων ἀγίων, οἵτινες ὑπῆρχον μόνον ἐπὶ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τούτων πάλιν καλῶς διατηροῦνται μόνον τρεῖς τῆς βορείου, τῶν ὑπολειπομένων καλυπτομένων δι' ἀλάτων καὶ ὄντων δυσδιακρίτων.

19. Πρῶτος λοιπὸν ἐξ ἀνατολῶν ἐκ τῶν ἀγίων τούτων εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Θεράπων (εἰκ. 15 δεξιὰ), φέρων ἐπιτραχήλιον μὲ μεγάλους σταυροὺς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς. Ἡ λευκὴ του κόμη, καταλήγουσα ἐπὶ τοῦ μετώπου εἰς σχῆμα μῦ, καὶ τὸ λευκὸν σφηνοειδές του γένειον ἀπεδόθησαν διὰ λευκῶν παραλλήλων γραμμῶν. Ἐπὶ τοῦ διαχύτου φωτὸς τοῦ προσώπου του λευκαὶ γραμμαὶ ἢ κηλίδες φωτὸς σχεδιάζουσι τὰς ἀνατομικὰς αὐτοῦ λεπτομερείας, σκοτεινὸν δὲ περίγραμμα σχηματίζει τό τε ἐξωτερικὸν καὶ τὸ ἐσωτερικὸν ὄριον τῆς κόμης.

20. Παρὰ τὸν Ἅγ. Θεράποντα εἰκονίσθη ὁ Ἅγιος Δαμιανός (εἰκ. 15 ἀριστερά) μὲ καστανὴν κόμην, ἀγένειός καὶ ἀμύσταξ¹. Ἐνδεδυμένος πολυτελεῖστολὴν μὲ ὑψωμένον, κατάκοσμον «λαιμόν» κρατεῖ διὰ τῆς μακροδακτύλου δεξιᾶς κεκλιμένον τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἅγ. Θερά-

¹ Ὁ Ἅγ. Δαμιανός εἰκονίζεται παλαιότερον μὲν μὲ βραχὺ, πυκνὸν γένειον (ψηφιδωτὸν τοῦ Ἅγ. Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ τῆς Ρώμης (Muratoff, Peint. byz. πίν. XXII) ἀργότερον δὲ μὲ ἀραιὸν (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 73 3, 74 2, τοῦ αὐτοῦ, Peintures de l'Athos πίν. 42 2. 53 1. 179 2. 205 2). Εἰς τὸ ἀργυροῦν ἐν τούτοις κιβωτίδιον τοῦ Βατοπέδιου (Ξυγγόπουλος, Α.Ε. 1936 σ. 103), ὡς καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ Ἅγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα τῆς Ρόδου 13^{ου} αἰ. (Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. 5' [1948] σ. 133 εἰκ. 111) εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Δαμιανός ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ, ὅπως καὶ ἐνταῦθα.

ποντα ἢ ἐκτέλεις τοῦ Ἁγ. Δαμιανοῦ δὲν παρουσιάζει οὔτε ἔντονα περιγράμματα οὔτε — ἐξαιρέσει τῶν λίαν ἐσχηματοποιημένων ὠτων — σαφὲς γραμμικὸν σχέδιον, ἀλλὰ πλάσιμον τοῦ προσώπου μὲ ἀπαλὴν διαβάθμισιν τόνων — ὡς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου — καὶ ἀρκετὰ λευκὰ φῶτα τεθειμένα εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου, τὴν ρῖνα, τὸ μέτωπον, τὰ ζυγωματικά κλπ.

Παραπλεύρως τοῦ Ἁγ. Δαμιανοῦ θὰ εἰκονίζετο ἀναμφιβόλως ὁ Ἁγ.

Εἰκ. 15. Οἱ Ἁγιοὶ Δαμιανὸς καὶ Θεράπων.

Κοσμάς, ὅστις ὅμως δυστυχῶς κατεστράφη, λόγῳ τῆς εἰς τὴν θέσιν του πακτώσεως ξυλίνης δοκοῦ τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου.

21. Τελευταῖος πρὸς δυσμὰς ἅγιος ἐν προτομῇ, διεσώθη, ὑπερθεν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ὁ Ἅγιος Ἀκίνδυνος μὲ λευκὴν βραχεῖαν κόμην φθάνουσαν μέχρι τῶν ὠτων καὶ βραχὺ γένειον. Εἶναι ἐνδεδυμένος πολυτελεῖ στολήν.

Προσθέτομεν ἐν τέλει, ὅτι ἕκαστον μετάλλιον τῆς ἄνω σειρᾶς εἶναι ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τετραγώνου, τῶν καταλειπομένων ἐξωτερικῶς τῶν κύκλων τεσσάρων τριγώνων πληρουμένων διὰ λευκοῦ, ἐσχηματοποιημένου φυτικῶ ἀραβίζοντος κοσμήματος ἐσχεδιασμένου ἐπὶ σκοτεινοῦ γαλάζιου κάμπου (εἰκ. 15)¹.

Μετὰ τοὺς μεμονωμένους ἁγίους ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἰπωμεν περὶ τῶν συνθέσεων τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Πῶς εἶναι κατανεμημένοι αἱ συνθέσεις αὗται ἐπὶ τῶν θόλων καὶ τῶν τοίχων εἶπομεν ἤδη ἀνωτέρω (σ. 131). Ὑπολείπεται λοιπὸν μόνον ἡ λεπτομερεστέρα ἐξέτασις αὐτῶν.

¹ Ὁμοία διάταξις τῶν στηθαρίων ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Μυστρά (Β. κλίτος) Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 83 1. 2 καὶ 85 1. 2).

α) Ἀνατολική καμάρα Ὀλόκληρον τὸ ἀνάπτυγμα τῆς πρὸ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καμάρας μέχρι τοῦ σφενδονίου καταλαμβάνει, ὡς συνήθως, ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως διηρημένη εἰς δύο ἡμιχόρια, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων εἰκονίζετο ὁ σήμερον τελείως κατεστραμμένος Χριστός, περιβαλλόμενος ὑπὸ κυκλικῆς «δόξης» φερομένης ὑπὸ τεσσάρων, ὀρμητικῶς καὶ ρυθμικῶς πετώντων ἀγγέλων. Ἐκ τῶν ἀγγέλων τούτων σώζονται μόνον οἱ δύο πρὸς βορρᾶν, ἐξ ὧν πάλιν καλύτερον διειρηθῆναι ὁ πρὸς ἀνατολὰς, ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα καὶ βαθυπόρφυρον ἱμάτιον μετ' ἀνεμιζομένας πυκνάς, πλαστικὰς πτυχὰς καὶ κατάκοσμα λευκὰ σημεῖα (clavi). Ἐκ τῶν δύο ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ὁμάδων εἰς μὲν τὸ βόρειον ἡμισυ εἰκονίζεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἡ Παναγία κατ' ἐνώπιον, εἰς στάσιν δεήσεως, μετὰ τὰς χεῖρας ὑψωμένας καὶ τὰς παλάμας πρὸς τὰ ἔξω καὶ παρ' αὐτὴν Ἄγγελος, ἐστραμμένος κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ μετ' ἀνοιχτόχρωμον στολὴν καὶ ἐρυθρὰς γραμμὰς πτυχῶν μετ' αὐτὸν δὲ Ἀπόστολοι βλέποντες πρὸς τὸν Χριστόν. Εἰς δὲ τὸ νότιον ἡμισυ καὶ παρὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον εἰκονίζεται Ἄγγελος λευκὸς ἐνδεδυμένος δεικνύων διὰ τῆς ὑψουμένης δεξιᾶς τὸν Χριστόν καὶ παρ' αὐτὸν ὁ ἀναφαντασίας Παῦλος καὶ ἕτερος Ἀπόστολος μετ' ἀπότομον στροφὴν τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἄνω, περαιτέρω δὲ δύο ἄλλοι Ἀπόστολοι ἡμισοβεσμένοι. Σάρκες ὡχροκίτρινα μετ' λευκὰ φῶτα καὶ πρασινωπὰς σκιὰς.

β) Δυτικὴ καμάρα. Ἡ καμάρα αὕτη διαιρεῖται εἰς δύο ἡμίση, ἐκάτερον τῶν ὁποίων περιλαμβάνει ἀνὰ τέσσαρας σκηναὶς τοῦ δωδεκαόρτου, λίαν ἀμαυρὰς ἐκ τῆς αἰθιάλης καὶ δυσδιακρίτους λόγῳ τῶν ἀλάτων.

Νότιον ἡμισυ. 1) ἡ *Γέννησις τοῦ Χριστοῦ*. Ἡ Παναγία διαγωνίως ἐξηπλωμένη ἐπὶ ἐρυθρᾶς κλίνης προβάλλεται ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ χάσματος τοῦ σπηλαίου. Διακρίνεται ἡ μορφὴ τοῦ σκεπτικοῦ Ἰωσήφ καὶ τῆς μαίας μετ' αὐτὴν Σαλώμην. Τὸ βρέφος παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ ἀνδρός. Αἱ μορφαὶ φέρουσι βαθυπόρφυρα περιγράμματα.

2) Ὑπαπαντή. Ἐν τῷ μέσῳ κιβώριον μετὰ πορφυρῶν βήλων, ἀριστερᾷ ἡ Παναγία περιβεβλημένη βαθυπόρφυρον ἔνδυμα καὶ ὀπισθεν αὐτῆς ὁ Ἰωσήφ. Δεξιᾷ εἰς προϋπάντησιν τῶν ἔρχεται ὁ Συμεὼν κρατῶν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ τὸ βρέφος Ἰησοῦν¹. Ὀπισθεν τοῦ ἡ προφητῆς Ἄννα.

3) *Βάπτισις*. Εἰς τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως ἐν μέσῳ τῶν εὐρέως ἀνοιγόμενων καὶ διὰ χονδρᾶς, κιτρινευθροῦ γραμμῆς δηλουμένων ὀχθῶν τοῦ Ἰορδάνου, εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς καὶ τελείως γυμνός, μετ' ἐσταυρωμένους τοὺς πόδας, ὁ Χριστός. Οἱ ἰσχνότατοι, δίκην καλᾶμων, βραχίονές του εἶναι ἀνοιχτοὶ πρὸς τὰ κάτω. Ὁ Κύριος εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾗ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τοῦ ὁ ἀντίχειρ, ἀφιστάμενος τῶν ἄλλων δακτύλων δίδει εἰς αὐτὴν τὸ σχῆμα τόξου.

¹ Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ἐν τῶν ἀρχαιοτέρων παραδειγμάτων εἰς ἃ ὁ Συμεὼν ἀντὶ τῆς Παναγίας κρατεῖ τὸ παιδίον. Ὅρα σχετικῶς Ἀ. Ξυγγόπουλον ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. 5' (1929) σ. 338.

Αἱ σάρκες του ἔχουν βαθύ χρῶμα ὡχρας, αἱ δὲ ἀνατομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ στήθους καὶ τὰ περιγράμματα δηλοῦνται διὰ κρᾶστωτῶν γραμμῶν.

Ἀριστερᾷ ἐπὶ τῆς ὀχθῆς εἰκονίζεται α) ὁ Πρόδρομος (ἐπιγραφή ἰω) φέρον μῆλωτὴν ἑξωμίδα μὲ λευκὰς τρίχας ἐσωτερικῶς καὶ ἐρυθρὸν δέρμα ἑξωτερικῶς. Κάμπτων τὸν δεξιὸν πόδα του ἐκτείνει τὴν ὀστεώδη δεξιάν του χεῖρα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ μικρόν, λευκὸν εἰλητόν. β) Ὁπισθεν τοῦ Προδρόμου ἴσταται γηραιά ἀνδρική μορφή φέρουσα φωτοστέφανον καὶ ἐνδεδυμένη μελὶ ἱμάτιον. Ἐχει λευκὴν κόμην μὲ οὐλοὺς βοστρύχους, προβάλλει δὲ καὶ αὐτὴ τὴν δεξιάν χεῖρα πρὸς τὰ ἔμπροσ. Ποία εἶναι ἡ τόσον πρὸς τὸν Πέτρον ὁμοιάζουσα μορφή αὕτη δὲ δύναται νὰ εἴπω, οὔτε γνωρίζω ἄλλο παράδειγμα εἰς τὸ ὅποιον νὰ ἐμφανίζεται τοιαύτη ὀπισθεν τοῦ Προδρόμου. Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὀχθῆς διετηρήθη μόνον τὸ κάτω μέρος τοῦ πορφυροῦ ἱματίου ἐνὸς ἀγγέλου. Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι δύο μορφαὶ ἐν προτομῇ εἰκονιζόμεναι ἐντὸς τοῦ ὕδατος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως. Ἐκ τούτων ἡ μία, δεξιᾷ, εἶναι ἀνδρική, γυμνὴ καὶ γενειοφόρος, μὲ ζωηρὰν ἑκφρασιν ἐκπλήξεως¹. Πρόκειται βεβαίως περὶ τῆς προσωποποιήσεως τοῦ Ἰορδάνου, ἅφ' οὗ ἄλλως τε πρὸ αὐτοῦ ἐσώθη καὶ τὸ στόμιον ἀγγεῖον, ὅπερ συνήθως κρατοῦσιν οἱ ποταμοί. Τῆς ἄλλης μορφῆς, ἀριστερᾷ, σώζεται μόνον ἡ κεφαλὴ, ἑστεμμένη διὰ κραιῶν καὶ κέντρων ἀστακοῦ καὶ δεξιᾷ αὐτῆς μικρόν ἱστιοφόρον, ὅπερ θὰ ἐκράτει. Πρόκειται βεβαίως περὶ ἀλληγορίας τῆς Θαλάσσης², τὴν ὁποίαν συχνὰ συναντῶμεν εἰς παραστάσεις τῆς Βαπτίσεως, ἰδίᾳ κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα³. Πλὴν τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν διακρίνονται ἐντὸς τοῦ ὕδατος καὶ τινα μικρὰ κίτρινα ἀντικείμενα, ἴσως πλαγκτονικοὶ ὄργανισμοί.

4) Προδοσία τοῦ Ἰούδα. Ἡ δεξιᾷ τῆς Βαπτίσεως εἰκονιζομένη Προδοσία τοῦ Ἰούδα ἔχει τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ πολὺ εὐτραφέστερον ἢ εἰς τὴν Βάπτισιν καὶ ἐνδεδυμένον ἐλαιόχρουν ἱμάτιον. Πρὸς αὐτὸν σπεύδει ὁ Ἰούδας ἀκουμβῶν τὴν ὀξεῖαν σιαγόνα του ἐπὶ τῆς παρεῖας τοῦ Κυρίου. Δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ σπεῖρα τῶν στρατιωτῶν φορούντων τὰ κλιβάνια. Αἱ φυσιογνώμειαι ὅλων εἶναι μᾶλλον κτηνώδεις. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον εἰκονίζεται γενειοφόρος μορφή ἐνδεδυμένη βραχὺν κόκκινον χιτῶνα μὲ εὐρεῖαν κιτρίνην ζώνην, ἑφ' ἧς δύο μικρὰ κυκλικά τύμπανα, ἑκάτερον τῶν ὁποίων ὁ ἀνὴρ εἰκονίζεται κρούων διὰ πλήκτρον. Περαιτέρω μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἰούδα εἰκονίζεται ἡμίγυμνος ἀνδρική μορφή, κάτω δὲ δεξιᾷ, μορφή κατακεκλιμένη. Σάρκες ὡχροκίτριναι καὶ κρᾶστωτὰ περιγράμματα. Ἐλλειψις φώτων.

¹ Εἰς ἰδιόμελον Κοσμά τοῦ μοναχοῦ τῆς 6ης Ἰανουαρίου (Μηναῖον, ἔκδ. Κ/πόλεως 1843 σ. 80) ἀναγινώσκουμεν: Ὁ Ἰορδάνης ἰδὼν σε ἔπηξε καὶ ἔμεινεν.

² Ὁμοίαν περίπου παράστασιν κεφαλῆς τῆς Θέτιδος (=Θαλάσσης) βλέπομεν καὶ εἰς τὸν Διοσκουρίδην τῆς Βιέννης (Premierstein-Diez, Die Miniaturen des Wiener Dioskurides (Byz. Denkmäler III) Βιέννη 1903 πίν. 5).

³ Mille t, Recherches εἰκ. 172 (Γρατσάνιτσα), 179 (Ναγορίτσα), 180 (Βατοπέδι).

Βόρειον ἤμισιν. 5) *Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου*. Εἰς τὸ μέσον ὁ Χριστὸς μὲ βαθυπόρφυρον ἔνδυμα καὶ πρὸ τῶν ποδῶν αὐτοῦ, γονατισταί, ἡ Μάρθα καὶ ἡ Μαρία. Ὅπισθεν τοῦ Χριστοῦ εἰς λευκόθριξ μαθητὴς — ὁ Πέτρος — καὶ εἰς ἀγένειος, ὁ Φίλιππος ἢ ὁ Θωμᾶς. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιᾷ, ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς μνημείου, ὁ Λάζαρος μὲ κιτρίνην στολὴν καὶ μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ἡ κεφαλὴ του περιβάλλεται ὑπὸ φωτοστεφάνου. Παρὰ τὸ μνημεῖον τρεῖς μορφαί. Τὰ ἐνδύματα ὄλων καστανά.

6) *Βαῖοφόρος*. Ἐν τῷ μέσῳ ὁ Χριστὸς καθήμενος ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου, ὅστις κύπτων τὴν κεφαλὴν λείχει ἢ ξέει διὰ τοῦ στόματος τὸν δεξιὸν ὀπίσθιον πόδα του. Ὅπισθεν τοῦ Ἰησοῦ ὁ Πέτρος καὶ εἰς ἀγένειος μαθητὴς. Δεξιὰ τὰ τεῖχη τῆς Ἱερουσαλὴμ μὲ τὰς ἐπάλξεις καὶ τὴν πύλην, πρὸ τῆς ὁποίας εἰκονίζονται Ἰουδαῖοι. Πρὸ τοῦ Χριστοῦ τρία παιδία στρώνουσι τὰ ἐνδύματα αὐτῶν. Σάρκες ὥχροκίτριναί μὲ λευκὰ φῶτα, ἐνδύματα· πολὺπτυχα.

7) *Ἀνάστασις*. Ἐν τῷ μέσῳ ὁ Χριστός, ὅστις κρατῶν τὸν σταυρὸν τῆς σταυρώσεως καὶ βαίνων πρὸς δεξιὰ ἐγείρει διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸν ἐντὸς σαρκοφάγου μετὰ τῆς Εὕας εἰκονιζόμενον Ἀδάμ. Ὅπισθεν τῶν δύο πρωτοπλάστων, οἵτινες φέρουσι φωτοστεφάνον, εἰκονίζεται νεαρὰ ἀγένειος μορφή (ὁ Ἀβελ;) καὶ ἔτι περαιτέρω ἄλλη. Ἀριστερᾷ, ὅπισθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἐντὸς σαρκοφάγου οἱ προφητάνакτες Δαυὶδ καὶ Σολομών, φοροῦντες πλουσίας βασιλικὰς στολὰς καὶ στέμματα μὲ πραιπενδούλια. Ὅπισθέν των διακρίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Προδρόμου. Τὸ ἔνδυμα τοῦ Χριστοῦ καστανόν, τῶν προφητανάκτων βαθυπόρφυρον. Σάρκες ὥχροκίτριναί μὲ λευκὰ φῶτα.

8) *Μυροφόροι*. Δεξιᾷ τὸ μνημεῖον τοῦ Χριστοῦ. Βάθος μέλαν καὶ ἐν αὐτῷ αἱ ἐν εἵδει ἐλίκων ἐξειλιγμένοι κειρίαι καὶ τὸ σουδάριον. Κάτωθεν τοῦ τάφου στρατιῶται μὲ κρᾶνη, κλιβάνια καὶ λόγχας. Ἐν τῷ μέσῳ ἄγγελος μὲ καμπύλα πρὸς τὰ ἄνω πτερὰ, καθήμενος ἐπὶ ἀμυγδαλοπέτρᾳ κρατεῖ ράβδον καὶ δεικνύει διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν τάφον. Ἀνω ἡ ἐπιγραφή: ὁ λίθος καὶ παρὰ τὸν ἄγγελον: *Εἶδε ὁ τόπος | ὅπου ἔθηκαν | αὐτόν*. Ἀριστερᾷ ἡ Παναγία (ΜΡ-ΘΝ) καὶ ὅπισθεν αὐτῆς πολλαὶ μυροφόροι. Σάρκες ὥχροκίτριναί, φῶτα λευκὰ καὶ σκιαὶ πράσιναί εἰς τὰ πρόσωπα. Περιγράμματα βαθυπόρφυρα.

Ὡς πρὸς τὰς εὐαγγελικὰς σκηνὰς παρατηροῦμεν μίαν στενόχωρον καὶ σχεδὸν ἀδεξίαν προσαρμογὴν θεμάτων προοριζομένων δι' εὐρύτερον χώρον εἰς περιορισμένα, στενομήκη ὀρθογώνια πλαίσια, ἅτινα ἀναγκάζουσι τὸν τεχνίτην νὰ σχεδιάζῃ μορφὰς ὑψηλὰς ἀλλ' ἀκόμψους καὶ μὲ δυσκάμπτους στάσεις. Ἄλλο κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ἐπὶ μέρους σκηνῶν εἶναι ἡ εἰς τρία κατὰ πλάτος μέρη διαίρεσις αὐτῶν, ἐξ ὧν τὸ μὲν μέσον καταλαμβάνει τὸ κύριον πρόσωπον (Χριστός, ἄγγελος Κυρίου) τὰ δὲ δύο ἄκρα σχηματίζουσιν ὁμάδας ἀποχωριζομένας τοῦ μέσου διὰ περιβαλλούσης αὐτὰς καμπύλης ταινίας, σχηματιζομένων οὕτω κατὰ τὰ ἄκρα τῆς εἰκόνης παρίσων ὄγκων.

Νότιος τοῖχος. Τὸ τύμπανον τῆς δευτέρας ἀπ' ἀνατολῶν τυφλῆς ὁψι-

δος καταλαμβάνει ολόκληρον ἢ ἄριστα διατηρουμένη *Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος* (εἰκ. 16). Αὕτη εἰκονογραφικῶς παρουσιάζει τὴν συνήθη διάταξιν

Εἰκ. 16. Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος.

ἦτοι τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ περιβαλλόμενον ὑπὸ ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἄνω ἀριστερᾷ μὲν τὸν γηραιὸν προφήτην Ἡλίαν, δεξιᾷ δὲ τὸν νεώτερον προφήτην Μωϋσέα εὐλαβῶς τὸν Κύριον

ίκετεύοντας. Κάτω ἑκθαμβοί, ἐκ τῶν ἐκπεμπομένων ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀκτί-
νων φωτός, εἰκονίζονται εἰς δραματικὰς καὶ κεκινημένας στάσεις οἱ τρεῖς
μαθηταὶ αὐτοῦ: Πέτρος (ἀριστερᾷ), Ἰωάννης (ἐν τῷ μέσῳ) καὶ Ἰάκωβος
(δεξιᾷ). Πρέπει ἐν τούτοις νὰ παρατηρηθῇ ὅτι αἱ στάσεις αὗται τῶν τριῶν
μαθητῶν εἶναι ἐνταῦθα πολὺ ὀλιγώτερον ἔντονοι ἢ ὅσον συνηθίζονται κατὰ
τὸν 14^{ον} αἰ. καὶ ἐξῆς¹, ὅτε καὶ
οἱ τρεῖς μαθηταὶ εἶναι πεσμέ-
νοι ὥσάν νὰ κυλοῦν ἐπὶ ἀπο-
τόμου κλιτύος².

Περὶ σσότερον ἐνδιαφέ-
ρουσα εἶναι ἡ παράστασις αὕτη
ἀπὸ χρωματικῆς, τεχνικῆς καὶ
τεχνοτροπικῆς ἀπόψεως, τὰς
ὁποίας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ με-
λετήσωμεν ἡ καλὴ της διατή-
ρησις (εἰκ. 16). Καὶ δὴ πρῶ-
τον ὁ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς συν-
θέσεως εἰκονιζόμενος ὁλόσω-
μος Χριστὸς εἶναι ἐγγεγραμ-
μένος ἐντὸς λευκοπρασίνης, ἑλ-
λειψοειδοῦς δόξης (mandorla),
ὅπισθεν καὶ κάτω τῆς ὁποίας
καταπίπτουν δύο πλαστικῶς
δεδηλωμένοι, λευκοπράσινοι
καμπυλόσχημοι ταινίαι, σχη-
ματίζουσαι τρόπον τινὰ δύο
στηρίγματα τῆς ἐλλείψεως (εἰκ.
16). Ὁ Κύριος εἶναι ἐνδεδυ-
μένος χιτῶνα λευκοπράσινον
μὲ καστανὰς πτυχὰς καὶ ἐπ'
αὐτοῦ ἀνοικτὸν πορτοκαλὶ ἱμά-
τιον μὲ πτυχὰς ἐπίσης πορτο-
καλόχρους, ἀνοικτὰς μὲν εἰς τὰ προεξέχοντα μέρη σκοτεινότερας δέ, πρὸς τὸ κα-
στανόν, εἰς τὰ περιγράμματα. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ φέρων τὸν ἀντίχειρα
εἰς συνάντησιν τοῦ τετάρτου δακτύλου, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς—διαφαινομέ-

Εἰκ. 17. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ ἐκ τῆς
παράστασεως τῆς Μεταμορφώσεως.

¹ Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile*, σ. 216.

² Κατὰ τὴν ἑκφρασιν τοῦ Μεσαρίτου (τέλη 12^{ου} αἰ.) τῆς ἀντιστοίχου ψηφιδωτῆς
παράστασεως τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως (Heisenberg, *Grabeskirche und
Apostelkirche* 33, 8) οἱ τρεῖς ἀπόστολοι πρηνεῖς κατέπεσαν ἐπὶ γῆς καὶ τῷ ἐδάφει προσε-
κολλήθησαν καλύπτοντες τὸ πρόσωπον διὰ τῶν χειρῶν των.

νης κάτωθεν τοῦ εἰς πολλὰς πλαστικὰς πτυχὰς ἀπὸ τῶν ὤμων καταπίπτοντος ἱματίου—κρατεῖ συνεπτυγμένον εἰλητόν, τοῦ ὁποίου διακρίνεται καὶ ὁ κόκκινος θῶμιγξ (σπάγγος). Ἡ μὲ αὐστηρὰν ἔκφρασιν τραγικοῦ ἥρωος κεφαλὴ (εἰκ. 17), παρουσιάζουσα ἔντονον τὸν σημιτικὸν χαρακτήρα, προβάλλεται ἐπὶ κιτρινοπορτοκαλόχρου φεγγίου, φέροντος ἐρυθρὸν σταυρόν, ἐφ' οὗ εἶναι σταυροειδῶς διατεταγμένοι μαργαρίται.

Εἰκ. 18. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ Προφήτου Μωϋσέως.

Ὅπισθεν τοῦ φεγγίου κρέμονται μέχρι τῶν ὤμων εἰδὸς τι κρηδέμνου (εἰκ. 16), ὅπερ συνδέει τὸν ὄγκον τοῦ σώματος πρὸς τὴν κεφαλὴν, ἐξαΐρον αὐτήν. Ἡ κόμη ἔχει καστανὸν προπλασμόν, ἐφ' οὗ εἶναι τεθειμένα λεπτὰ, παράλληλοι, ἀνοικτότεροι γραμμαὶ (εἰκ. 17). Τὸ γένειον εἶναι βραχὺ καὶ χωρίζεται εἰς δύο, ὃ δὲ μύσταξ λεπτὸς μὲ σαφῶς δηλουμένην τὴν νύμφην (εἰκ. 17). Οἱ ὀφθαλμοὶ βλέπουν πρὸς τὰ δεξιὰ, ἡ δὲ καστανὴ των κόρη κάμνει ἰσχυρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ λευκὸν της περίβλημα. Τῶν ὠτῶν μόλις διαφαίνονται οἱ λοβοί. Αἱ σάρκες τοῦ προσώπου ἔχουν σιτόχρουν τόνον. Εἰς τὰ γυμνά ἐν γένει μέρη ὑπάρχει καὶ ἐλαφρὸν πράσινον χρῶμα. Τέλος πέντε ἀκτίνες φωτός, ἀναχωροῦσαι ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς ἐλλείψεως,

διευθύνονται πρὸς τὰ πέντε γύρω τοῦ Χριστοῦ πρόσωπα τῆς σκηνῆς. Ἐχουσι δ' αὐταὶ κόκκινον μὲν χρῶμα, ἐφ' ὅσον εὐρίσκονται ἐντὸς τῆς ἐλλείψεως, λευκὸν δ' ἔξω αὐτῆς ἥτοι ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάζιου ἀέρος τῆς εἰκόνος.

Ὁ πρὸς τ' ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος προφήτης Ἡλίας (εἰκ. 16), ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὸν Χριστόν, φορεῖ χιτῶνα μὲν σιτόχρουν μὲ καστανὰς πτυχάς, ἐπ' αὐτοῦ δὲ μελωτήν ἔχουσαν ἐξωτερικῶς μὲν δέρμα χρώματος καστανοῦ ἐσωτερικῶς δὲ λευκάς τρίχας. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κλειστὸν εἰλητόν. Ἡ κεφαλὴ του περιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀτημέλητον λευκὴν του κόμην καταπίπτουσαν εἰς πυκνοὺς βοστρύχους καὶ συνενου-

μένην ἔμπρὸς πρὸς τὴν μακράν του γενειάδα. Οἱ λίαν ἔκφραστοι οὐφθαλμοὶ του προσβλέπουσι τὸν Χριστὸν μετ' ἀκλονήτου πίστεως.

Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς εἰκόνος ἱστάμενος προφήτης Μωυσῆς, σχηματίζων τὴν ἀντίρροπον μορφήν τοῦ Ἡλίου εἶναι ἔστραμμένος καὶ αὐτὸς κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὸν Χριστὸν (εἰκ. 16), φορεῖ ἀνοικτὸν ἐλαιόχρουν χιτῶνα μὲ κασιανὰς πτυχὰς καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον βαθυπόφυρον μὲ πολλὰς πλαστικὰς πτυχὰς (εἰκ. 16). Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὰς πλάκας τοῦ Νόμου, ἀνοικτοκιτρίνας μὲ ἡμισβεσμένα τὰ ἐπ' αὐτῶν μελανὰ γράμματα. Ἡ ἐσχηματοποιημένη κόμη του ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλοὺς σφαιρικοὺς βοστρύχους μὲ λευκάς, καμπύλας γραμμὰς (εἰκ. 18). Τὸ γένειόν του εἶναι βραχύτατον, αἱ δὲ οὐφρύες του, καμπυλούμεναι ὑπὲρ τοὺς λίαν ἀνοικτοὺς οὐφθαλμοὺς του, δίδουν εἰς τὴν μορφήν του τὴν ἔκφρασιν πνευματικῆς ὑπερεντάσεως. Αἱ σάρκες τοῦ προσώπου του εἶναι ὠχροκίτριναι μὲ πολλὰς λευκὰς γραμμὰς τονι-

Εἰκ. 19. Ὁ Πέτρος ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Μεταμορφώσεως.

ζούσας τὰς ἀνατομικὰς λεπτομερείας. Ἀμφότεροι οἱ Προφῆται ἴστανται ἐπὶ λίαν ἐσχηματοποιημένων, συμβατικῶν, βράχων.

Ἐκ τῶν εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς σκηνῆς εἰκονιζομένων τριῶν μαθητῶν, ὁ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος παρίσταται εἰς στάσιν ὀκλάζουσαν, (εἰκ. 16 καὶ 19) προσβλέπων τὸν Χριστὸν καὶ δεικνύων αὐτὸν διὰ τοῦ προτεταμένου δείκτου τῆς δεξιᾶς χειρὸς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν εἰλητόν. Ἀνωθεν τοῦ φεγγίου του εἶναι γεγραμμένον τὸ γράμμα Π, ἀρχικὸν

τοῦ ὀνόματος Πέτρος, ὅστις καὶ πράγματι εἰκονίζεται μὲ τὴν συνήθη λευκὴν καὶ οὐλὴν κόμην του καὶ τὸ βραχὺ λευκὸν γένειον περιβάλλοντα τὰ λίαν ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Ἡ στάσις του παρουσιάζει δυσκαμψίαν, αἱ δὲ ἔντονοι πτυχαὶ τῶν ἔνδυμάτων του στεροῦνται πλαστικῆς εὐαισθησίας.

Πεσμένος *προύμυτα*¹, ἐντελῶς κατὰ γῆς, μὲ τὰς χεῖρας ἔμπρὸς καὶ τὴν κεφαλὴν στρεφομένην πρὸς τὰ ἄνω (εἰκ. 16), εἰκονίζεται ὁ δεῦτερος μαθητής, ὁ ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ Ἰωάννης, ὡς ἄλλως τε ὑποδηλοῦσι καὶ τὰ ὑπὲρ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ γεγραμμένα δύο ἀρχικὰ γράμματα τοῦ ὀνόματός του (ἰω). Οὗτος φορεῖ χιτῶνα μὲ κρασωτὰς πτυχὰς καὶ ἱμάτιον βαθυπόρφυρον μὲ λευκὰ φῶτα. Ἡ στάσις του ἀπεδόθη μὲ ἀφύσικον βράχυνσιν, ἡ δὲ πτυχολογία τῶν ἔνδυμάτων του μὲ ἔντονον γραμμικότητα.

Τέλος ὁ δεξιᾷ εἰκονιζόμενος τρίτος μαθητής, ἄνωθεν τοῦ φεγγίου τοῦ ὁποίου εἶναι γεγραμμένον τὸ ἀρχικὸν τοῦ ὀνόματός του γράμμα Ι. (=Ἰάκωβος) παρίσταται συμμετρικῶς πρὸς τὸν Πέτρον γονατιστὸς πρὸς δεξιὰ καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστόν, πρὸς ὃν τείνει ἱκετικῶς τὴν δεξιάν, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἀκουμπᾷ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του γόνατος (εἰκ. 16). Ἡ κόμη καὶ τὸ γένειόν του εἶναι καστανά, αἱ δὲ σάρκες τοῦ προσώπου πορτοκαλόχροοι. Φορεῖ χιτῶνα λευκὸν καὶ ἱμάτιον ἐλαιόχρουν. Οἱ ὀφθαλμοὶ του, ὡς καὶ ὁ ἑτερος τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Ἰωάννου, ἔχουσι καταστραφῇ ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ σύνθεσις τῆς Μεταμορφώσεως παρουσιάζει ἀρχαῖα χαρακτηριστικὰ. Αἱ οὐχὶ λίαν ἔντονοι κινήσεις τῶν τριῶν μαθητῶν, ἔξ ὧν ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰάκωβος εἰκονίζονται ὥσει καθήμενοι, ὡς τοῦτο συνηθίζεται κατὰ τὸν 10^{ον}-12^{ον} αἰῶνα², ἡ ἀπουσία τῶν συνήθων κατὰ τὸν 14^{ον} αἰ. βοήθητικῶν σκηνῶν ἀνόδου εἰς Θαβὼρ καὶ καθόδου ἔξ αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν μαθητῶν του, ἡ δυσκαμψία τῶν κινήσεων τῶν μορφῶν, ἡ σκληρότης τοῦ σχεδίου των καὶ ἡ ἔντονος γραμμικότης τῆς πτυχολογίας των, εἶναι πάντα στοιχεῖα μαρτυροῦντα ἢ χρόνους ἐκτελέσεως προγενεστέρους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος ἢ συντηρητικὴν ἐμμονὴν τοῦ τεχνίτου εἰς παλαιότερας παραδόσεις.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ κυρίως ναοῦ. Οὗτος, ἀπολήγων ἄνω εἰς ἡμικύκλιον, διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας χωριζόμενας ἀπ' ἀλλήλων δι' ἐρυθρῶν ὀριζοντίων ταινιῶν. Καὶ ἡ μὲν ἀνωτάτη ἐκ τῶν ζωνῶν τούτων ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς κλειδὸς τοῦ θόλου μέχρι τῆς βάσεως τοῦ πολεμιστροειδοῦς παραθύρου, ἡ δὲ δευτέρα ἀπὸ τῆς βάσεως ταύτης μέχρι περιῖπου τοῦ ὑπερθύρου τῆς μεταξὺ κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκος θύρας καὶ τέλος ἡ κατωτάτη ἀπὸ τοῦ ὑπερθύρου μέχρι τοῦ ἐδάφους.

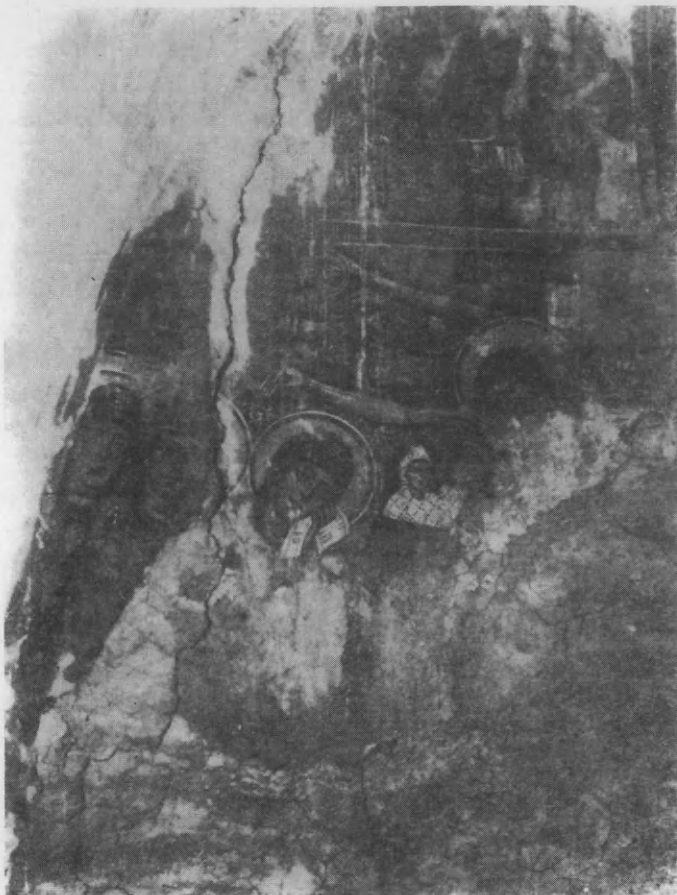
Καὶ εἰς μὲν τὴν κατωτάτην ζώνην εἰκονίζοντο ὄρθιοι ἅγιοι, ἔξ ὧν διε-

¹ Πβλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, ἐκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 97.

² Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile σ. 216.

σώθη μόνον τὸ ἀριστερόν ἡμῖς τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου, περὶ τοῦ ὁποίου ἤδη ὠμιλήσαμεν (σ. 144). Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὰς ἐπὶ τῶν δύο ἄνω ζωνῶν παραστάσεις.

Ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ζώνης ἔχομεν ἀριστερᾷ μὲν τὴν παράστασιν τοῦ Ἐλκο-

Εἰκ. 20. Ἡ ἐπὶ τοῦ Δ. τοίχου παράστασις τῆς Σταυρώσεως.

μένου ἐπὶ σταυρὸν Ἰησοῦ καὶ περιέργως τοῦ Νικοδήμου ἀντὶ Σίμωνος τοῦ Κυρηναίου αἶροντος τὸν Σταυρὸν δεξιᾷ δὲ τὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ ἱσταμένου παρὰ τὴν κλίμακα, δι' ἧς θ' ἀνέλθῃ εἰς τὸν σταυρόν.

Εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ὁ Χριστός, εἰκονιζόμενος εἰς μέγεθος πολλὸν μεγαλύτερον τῶν ἄλλων μορφῶν, εἶναι ἐνδεδυμένος ποδήρη, ἀχειρίδωτον χιτῶνα πορφυροῦν, τὸ κόκκινον ράσον (Tischendorf, Ἀπόκρ. Εὐαγγέλιον Νικοδήμου, σ. 283) μὲ κιτρίνας κατακορύφους ταινίας, ἔχει δὲ τὰς χεῖρας δεδεμένας ἔμπρὸς διὰ σχοινίου, τὸ ἅκρον τοῦ ὁποίου κρατεῖ στρατιώτης¹ (εἰκ. 20 ἄνω δεξιᾷ). Οὗτος εἰκονιζόμενος δεξιᾷ φορεῖ σιδηρὸ πλεκτον θώρακα (κλιβάνιον

μὲ κιτρίνας κατακορύφους ταινίας, ἔχει δὲ τὰς χεῖρας δεδεμένας ἔμπρὸς διὰ σχοινίου, τὸ ἅκρον τοῦ ὁποίου κρατεῖ στρατιώτης¹ (εἰκ. 20 ἄνω δεξιᾷ). Οὗτος εἰκονιζόμενος δεξιᾷ φορεῖ σιδηρὸ πλεκτον θώρακα (κλιβάνιον

¹ Ἡ παράστασις τοῦ Χριστοῦ ἔλκομένου διὰ σχοινίου ὑπὸ στρατιώτου συνηθίζεται εἰς ἀνατολικὰς—καππαδοκικὰς ὡς ἐπὶ πλεῖστον—τοιχογραφίας (Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916, σ. 363, G. de Jerphanion,

ἢ σουσάνιον) στρέφει δὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστόν, ὃν ἔλκει διὰ τοῦ σχοινοῦ. Ἄνωθεν ἡ ἐπιγραφή: *Ο Νικόδημος επαρεβόμενος* (=πορευόμενος;) *ἐπὶ σταυροῦ*. Πρόκειται προφανῶς περὶ λάθους τοῦ ζωγράφου· διότι οὐδέποτε ὁ Νικόδημος φέρει τὸν Σταυρὸν ἀλλὰ πάντοτε Σίμων ὁ Κυρηναῖος (Λουκ. κγ', 26), ὅστις καὶ εἰκονίζεται δεξιᾷ τοῦ στρατιώτου, ἐνδεδυμένος βραχύν, πορφυροῦν χιτῶνα, βαίνων πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κύπτων ὑπὸ τὸ βάρος μεγάλου σταυροῦ μὲ διπλὴν ἐγκαρσίαν κεραίαν. Τὰ πρόσωπα ὅλων εἶναι ἐκτελεσμένα μὲ θερμὴν ὥχραν καὶ βαθυκαστάνους σκιάς.

Δεξιᾷ τοῦ παραθύρου εἰκονίζεται μὲ τὴν αὐτὴν καὶ ὡς Ἑλκόμενος στολήν, ὁ Χριστός, ἀνυπόδητος καὶ μὲ τὰς χεῖρας δεδεμένας ἔμπρός. Ὅπισθεν του ἴσταιται στρατιώτης οἶονεὶ ὠθῶν αὐτὸν νὰ ἀνέλθῃ τὴν πρὸ αὐτοῦ εἰκονιζομένην κλίμακα, ἣτις στηρίζεται ἐπὶ πελωρίου καστανευθύρου σταυροῦ. Μετὰ τὴν κλίμακα, δεξιᾷ, ἴσταιται γηραιὰ ἀνδρική μορφή φέρουσα ποδὴρη λευκὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον, εὐρὺ ἱμάτιον, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς κίτρινον, κωνικὸν κάλυμμα. Ἡ μορφή αὐτὴ στρέφεται πρὸς τὸν Χριστόν καὶ δεικνύει διὰ τῆς προτεταμένης δεξιᾶς χειρὸς τῆς τὴν κλίμακα. Ἐπιγραφή γεγραμμένη ἐπὶ τοῦ πρασινογαλάζιου κάμπου τῆς συνθέσεως λέγει: *ἀνάβηθι | ἐν τῷ σταυρῷ*.

Πλὴν τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου ἐπιφανειῶν καὶ αὐταὶ αἱ ἐσωτερικαὶ παρειαὶ τοῦ παραθύρου κοσμοῦνται διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων.

Εἰς τὴν δευτέραν ζώνην, ἐν συνεχείᾳ τῆς σειρᾶς τῶν Παθῶν, εἰκονίζεται ἡ *Σταύρωσις*, δυστυχῶς κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένη (εἰκ. 20). Ἐπὶ χονδροῦ, πορφυροῦ, μὲ μέλαν περιγράμμα σταυροῦ, εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τοῦ ὁποίου εἶναι καρφωμένον ἐγκάρσιον ὀρθογώνιον ξύλον, φέρον διὰ λεπτῶν λευκῶν γραμμάτων τὴν ἐπιγραφὴν: *ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης*¹, εἶναι καθηλωμένος ὁ Χριστός, τοῦ ὁποίου σώζεται ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ κεκλιμένη, μὲ ἡμι-κλείστους τοὺς ὀφθαλμοὺς κεφαλῇ, ἡ δεξιὰ Του εὐθυγράμμως τεταμένη χεὶρ καὶ τὸ ὑπὸ τὴν μασχάλην καμπύλον τμήμα τοῦ στήθους, ἀπὸ τῆς πληγῆς τοῦ ὁποίου ρεεὶ τὸ ἐκ τοῦ λογχισμοῦ αἷμα. Τοῦτο συλλέγει ἐντὸς ἀγγείου ἔχοντος τὸ σχῆμα λύχνου (εἰκ. 21) μικρὰ γυναικεία μορφή ἐν προτομῇ φέρουσα λευκὸν ἔνδυμα καλύπτον καὶ τὴν κεφαλὴν (μαφόριον) κοσμούμενον δὲ διὰ χιαστῶν ἐρυθρῶν ποικιλιμάτων (εἰκ. 21).

Τὸ θέμα τῆς συλλογῆς τοῦ ἐκ τῆς πληγῆς τοῦ Ἑσταυρωμένου ἐκχυνομένου αἵματος, δὲν εἶναι σπάνιον· συναντᾶται ἤδη ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰ. ἀλλ' ἐπικρατεῖ κυρίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13^{ου} αἰῶνος καὶ ἰδιαίξει εἰς μνημεῖα τοῦ 14^{ου}. Καὶ

Les églises rupestres de Cappadoce, πίν. 50 2). Ἐν Ἀνατολῇ ἐπίσης συνηθίζεται καὶ ὁ πρὸ τοῦ Χριστοῦ βαδίζων Σίμων (Millet, ἔ.ἀ. σ. 362).

¹ Ἡ ἐπιγραφή αὕτη συνηθίζετο κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων ἀντὶ τῆς πρότερον ἀπλῆς: *Ι(ησοῦ)C X(ριστοῦ)C* ἢ τῆς σπανιωτέρας *Ι(ησοῦς)-N(αἰωραῖος)-B(ασιλεὺς) - I(ουδαίων)*. Βλέπε σχετικῶς Ἀ. Ξυγγόπουλον, *Πελοποννησιακὰ* τ. 1 (1955) σ. 29.

παλαιότερον μὲν ἢ συλλογὴ τοῦ αἵματος γίνεται ὑπὸ γυναικείας μορφῆς εἰκονιζομένης ἀσκεποῦς παρὰ τὴν βάσιν τοῦ σταυροῦ¹, ἀπὸ δὲ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ὑπὸ μορφῆς ὁμοίας πρὸς τὴν τῶν Μεσκλῶν, φερούσης δὲ ἐνίστε μὲν στέμμα συνήθως δὲ φωτοστέφανον καὶ ὀδηγουμένης ὑπὸ ἀγγέλου ἐν προτομῇ, ἄλλοτε δὲ τέλος ὑπὸ ἀγγέλου. Κατὰ τὰς δύο τελευταίας περιπτώσεις ὑπάρχει δεξιᾷ τοῦ Ἐσταυρωμένου ἄλλη πάριςος μορφὴ εἰς μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν γυναι-

Εἰκ. 21. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Σταυρώσεως.

Ἡ Ἐκκλησία συλλέγουσα τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ.

κεία, ἀλλ' ἄνευ φωτοστεφάνου, τὴν ὁποίαν ἄγγελος ἀπάγει μακρὰν τοῦ Χριστοῦ, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ἄγγελος, ὅστις ἄλλοτε μὲν ἀτενίζει τὸν Χριστόν, ἄλλοτε δ' ἀπομακρύνεται μὲν αὐτοῦ ἀλλὰ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς ἐκεῖνον. Ἐκ τῶν δύο γυναικείων μορφῶν τῆς πρώτης περιπτώσεως χαρακτηρίζονται ἡ μὲν συλλέγουσα τὸ αἷμα, ἡ-

τοι ἡ πρὸς τ' ἀριστερά ὡς ἡ Καινὴ Διαθήκη², ἡτοι ἡ Ἐκκλησία, ἡ δὲ ἀπαγομένη ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου ὡς ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἡτοι ἡ Συναγωγὴ³. Τῆς μετὰ γυναικείας μορφῆς, ὡς ἡ τῶν Μεσκλῶν, περιπτώσεως γνωρίζω

¹ Ὡς εἰς τὸν Φυσιολόγον τῆς Σμύρνης φ. 137 J. Strzygowski, Der Bilderkreis des griech. Physiologus (Byz. Archiv. II), Leipzig 1899, πίν. XXIII.

² Τοῦτο σαφῶς προκύπτει ἐξ ἐπιγραφῆς προσγεγραμμένης εἰς τὴν συλλέγουσαν τὸ αἷμα μορφὴν τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου (Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters, Wien 1906, σ. 26).

³ Τοιαύτη πάριςος μορφὴ θὰ ὑπῆρχεν ἀναμφιβόλως καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῶν Μεσκλῶν, ἥτις ὁμως, λόγῳ καταστροφῆς τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τῆς εἰκόνος, δὲν σώζεται πλέον σήμερον.

τὰ ἐξῆς ἄλλα παραδείγματα: 1) τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Π. Σερβία Studeniča¹ (τοῦ ἔτους 1208/9) 2) τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Π. Σερβία Gračanica² (ἀρχῶν 14^{ου} αἰ.) 3) τοιχογραφίαν τοῦ Πρωτάτου τοῦ Ἁγίου Ὁρους³ (1^{ου} τετάρτου τοῦ 14^{ου} αἰ.) 4) τοιχογραφίαν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Χελανδαρίου⁴ (ἀρχῶν 14^{ου} αἰ.) 5) μικρογραφίαν τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου⁵ (14^{ου} αἰ.) 6) τοιχογραφίαν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μ. τῆς Λαύρας⁶.

Τῆς δὲ δευτέρας περιπτώσεως ἦτοι τῆς ὑπὸ ἀγγέλου περισυλλογῆς τοῦ αἵματος γνωστὰ μοὶ εἶναι τὰ ἐξῆς παραδείγματα. 1) Τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μονῆς τῆς Λαύρας⁷ 2) Παράστασις τῆς Σταυρώσεως ἐπὶ κιβωτιδίου τῆς Βολωνίας⁸ 3) Μικρογραφία τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Βελιγραδίου⁹ καὶ 4) εἰκὼν Ἐνετοῦ primitif τῶν μέσων τοῦ 14^{ου} αἰ. ἀποκειμένη ἐν τῇ Accademia τῆς Βενετίας¹⁰ (N° 21). Ἀναφέρω τέλος, ὅτι δύο μορφαὶ ἑλληνιστικοῦ ὅφους, εὗρισκόμεναι ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τῆς Σταυρώσεως τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μονῆς Βατοπεδίου τοῦ (2^{ου} ἡμίσεος 13^{ου} ἢ ἀρχῶν 14^{ου} αἰ.), θεωροῦνται ὑπὸ τινων¹¹, ὥς προσωποποιήσεις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Συναγωγῆς, μὲ τὴν διάφορὰν ὅτι ἐκεῖ ἡ Ἐκκλησία δὲν φαίνεται νὰ συλλέγῃ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ἀλλ' εἰκονίζεται εἰς διάφορον στάσιν. Ἡ παράστασις τῆς Ἐκκλησίας συλλεγούσης τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὀφείλῃ τὴν ἔμπνευσίν της εἰς τὸν κατὰ τὴν Τετάρτην τῆς Α' Ἑβδομάδος τῶν νηστειῶν ἀπαγγελλόμενον μέγαν Κανόνα Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης, ὅστις λέγει (22^{ον} τροπ. ὠδ. δ'): *Κρατῆρα ἡ Ἐκκλησία ἐκτίησαι τὴν πλευράν σου τὴν ζωηφόρον, ἐξ ἧς ὁ διπλοῦς ἡμῶν ἐξέβλυσε κρουνοῦς τῆς ἀφέσεως καὶ γνώσεως εἰς τύπον τῆς Πάλαι, τῆς Νέας, τῶν δύο ἁμα*

¹ Vl. Petković, La peinture Serbe du Moyen-Age, Beograd 1930, πίν. 1b. G. Millet, La peinture du Moyen-Age en Yougoslavie, Fascicule I. Album présenté par A. Frolov, Paris 1954, πίν. 37, 8 καὶ 38, 4.

² G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile σ. 408 εἰκ. 430.

³ G. Millet, Monuments de l'Athos I Les Peintures, πίν. 7, 1 καὶ 16, 2.

⁴ J. Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters, Wien 1906, σ. 27.

⁵ Strzygowski, ἔ.ἀ. πίν. X, 24 καὶ σ. 26.

⁶ Strzygowski, ἔ.ἀ. σ. 27.

⁷ G. Millet, Monuments de l'Athos I, Les Peintures πίν. 129, 2. Τοῦ αὐτοῦ, Recherches, εἰκ. 476.

⁸ Millet, Recherches σ. 456 εἰκ. 481.

⁹ Uvarov, Sbornik melkich trudov, τ. II σ. 68, εἰκ. 7, ὅθεν Millet, Recherches σ. 419 εἰκ. 444.

¹⁰ Millet, Recherches εἰκ. 458 σ. 482.

¹¹ Fr. Dölger, Mönchsland Athos, München [1943], σ. 142 καὶ εἰκ. 76. Felicetti-Liebenfels, Geschichte der byzantinischen Ikonen-Malerei, Olten - Lausanne 1956, πίν. 75.

Διαθηκῶν, *Σῶτερ ἡμῶν*¹. Πάντως ὅτι τὸ συλλέγον τὸ αἷμα πρόσωπον ἦτο ἱερὸν ἀποδεικνύει ὁ φωτοστεφανος, ὃν τοῦτο φέρει εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς *Studeniča*, καὶ τὸ στέμμα εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου καὶ τῆς Μ. Χελανδαρίου, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις παρέλιπε, περιέργως, ὁ ζωγράφος τῶν Μεσκλῶν.

Ἄνωθεν τοῦ Χριστοῦ ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ἄγγελος πετῶν πρὸς αὐτὸν μὲ προτεταμένας τὰς χεῖρας. Τὸ δυναμικὸν πτερόν του ἔχει γενικὸν τόνον πορφυροῦν, διασχιζόμενον ὑπὸ εὐθειῶν, λευκῶν καὶ κιτρίνων γραμμῶν. Ὅμοιος ἄγγελος, ἔνεκα σωζομένων ἰχνῶν, συμπεραίνω ὅτι θὰ ἐπέτα συμμετρικῶς ἄνω δεξιᾷ. Ὡς δ' ἐξ ἀναλόγων ἐνεπιγράφων² παραδειγμάτων προκύπτει οἱ δύο οὗτοι ἄγγελοι εἶναι οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ.

Εὐθὺς μετὰ τὴν συλλέγουσαν τὸ αἷμα μικρὰν μορφὴν εἰκονίζεται ἡ Παναγία (ἐπιγρ. *MP - ΘΥ*), τῆς ὁποίας σώζεται μόνον ἡ φέρουσα τὸ βαθυπόρφυρον μαφόριον, ἐλαφρῶς ὑπὸ τῆς θλίψεως κεκλιμένη κεφαλὴ, ἣτις δὲν ἀτενίζει, ὡς συνήθως, τὸν Ἑσταυρωμένον, ἀλλ' ἡ ἀριστερὰ παρειὰ τῆς ἀκουμβᾷ, τῇ μεσολαβήσει μανδηλίου, ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς (εἰκ. 20) συμφώνως πρὸς ἐπικρατοῦντα ἐν Καππαδοκίᾳ τύπον³, ἔνθα ὅμως δὲν παρεμβάλλεται τὸ μανδήλιον μεταξὺ τῆς χειρὸς καὶ παρειᾶς⁴. Εὐθὺς ὀπισθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται αἱ δύο σύντροφοι αὐτῆς γυναῖκες, ἡ ἀδελφὴ τῆς Μαρίᾳ ἡ τοῦ Κλωπᾶ καὶ Μαρίᾳ ἡ Μαγδαληνὴ (Ἰω. ιθ', 26), φέρουσαι κρασωτὰ μαφόρια, μὲ ὀρθίας τὰς κεφαλὰς των καὶ περιβαλλομένας ὑπὸ φωτοστεφάνων. Ἐτι περαιτέρω πρὸς τὰ ὀπίσω διακρίνονται τμήματα δύο ἀκόμη κύκλων φωτοστεφάνων⁵ καὶ ὑπεράνω αὐτῶν ἡ ἐπιγραφή: *ἑ μιοφόροι*.

Αἱ σάρκες τῶν προσώπων εἶναι ἐκτελεσμέναι μὲ θερμὴν ὥχραν, ἐπὶ τῆς

¹ Migne, E.Π. 97, 1352, Τριφύδιον, Τετάρτη Α' Ἐβδ. Νηστειῶν σ. 106β.

² Π.χ. τοῦ ἑλεφαντοστοῦ τῆς Συλλογῆς Schlumberger (Br. byz. III, 812).

³ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce: Κελετζλάρ Album 1 πίν. 51, 1.—Καρανλὲκ Alb. 2 πίν. 100, 1 καὶ 106.—Ἐλμαλὶ Κιλησὲ Alb. 2 πίν. 113, 3 καὶ 116, 2.—Τσαρεκλὲ Κιλησὲ Alb. 2 πίν. 127, 2.—Ταγκάρ Alb. 3 πίν. 169, 2.

⁴ Τὸ μανδήλιον συναντῶμεν καὶ πολὺ ἀργότερον (1757) εἰς τοιχογραφίαν τῆς Σκήτης τοῦ Ξενοφῶντος τοῦ Ἀγ. Ὁρους (Millet, Peintures de l'Athos, πίν. 264, 1).

⁵ Κατὰ τὸ ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου τὴν Παναγίαν ἠκολούθουν καὶ γυναῖκες, ἡ τε Μάρθα καὶ Μαρίᾳ ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ Σαλώμη καὶ ἕτεραι παρθέναι (Tischendorf, Εὐαγγέλια Ἀπόκρυφα, σ. 282). Κατὰ δὲ τὴν διήγησιν τῶν τριῶν συνοπτικῶν Εὐαγγελίων (Ματθ. κζ', 55. Μάρκ. ιε', 40 καὶ Λουκ. κγ', 49) τὴν Παναγίαν συνώδευον γυναῖκες πολλαὶ ἀπὸ μακρόθεν θεωροῦσαι. Ἡ εἰς τὴν Σταύρωσιν παρουσία πολλῶν γυναικῶν ἐσχετίσθη ὑπὸ τινων (Ven. Cottas, L'influence du drame «Christos Paschon» sur l'art chrétien d'Orient, Paris 1931, σ. 74) πρὸς τὸν ἐκ γυναικῶν χορόν, ὅστις παρηγορεῖ τὴν Θεοτόκον, εἰς τὸ ἔμμετρον θρησκευτικὸν δράμα «Χριστὸς Πάσχων», ὅπερ ἀποδίδεται συνήθως εἰς Γρηγόριον τὸν Ναξιανζηνόν (πβλ. V. Cottas, Le théâtre à Byzance, Paris 1931, σ. 197).

ὁποίας λευκὰ φῶτα εἰς τὰ ἐξέχοντα σημεῖα καὶ καστανέρυθροι σκιαί, πλάθουσι τοὺς ὄγκους.

Τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς παραστάσεως τῆς Σταυρώσεως εἶναι ὅλον κατεστραμμένον, πέραν ὅμως αὐτοῦ, δεξιᾷ, σώζεται, παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν, ἡ σκηνὴ τοῦ ἐν-

Εἰκ. 22. Ὁ ἐνταφιασμός τοῦ Χριστοῦ.

καὶ ὁ λευκογένειος Νικόδημος παρὰ τοὺς πόδας (εἰκ. 22, 23). Ταιτοχρόνως ἡ Παναγία ἔχει πέσει πλήρης ὀδύνης ἐπὶ τοῦ Χριστοῦ, ἀκουμβῶσα τὴν παρειάν της εἰς τὸ πρόσωπόν του. Συνήθως εἰς τὸν ἐνταφιασμόν τὸν νεκρὸν Ἰησοῦν κρατοῦσι μόνον ὁ Ἰωσήφ καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ δὲ Νικόδημος, φέρων βραχὺν χιτῶνα ἐργάτου, εἰκονίζεται ἀναμένων τὸν νεκρὸν καὶ ἱστάμενος εἴτε ἐντὸς τῆς σαρκοφάγου εἴτε ἐκτὸς αὐτῆς. Πάντως ἐνταῦθα οὐδόλως εἰκονίζεται, ὡς ἀλλαχοῦ, ἡ θύρα τοῦ καινοῦ μνημείου, ὅπερ ὁ Ἰωσήφ ἐλάτομνησεν ἐν τῇ πέτρᾳ (Ματθ. κζ', 60). Εἰκονογραφικῶς ὁ ἐνταφιασμός τῶν Μεσολῶν

ταφιασμοῦ (εἰκ. 22). Ἐνταῦθα εἰκονίζεται κάτω ὀριζοντίως, σφικτὰ ἐντὸς πτυχουμένης λευκῆς σινδόνης περιτυλιγμένον, τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ Χριστοῦ ὑπτιόν, καθ' ἣν στιγμὴν καταβιβάζεται ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου, τοῦ Ἰωσήφ ἐξ Ἀριμαθίας καὶ τοῦ Νικοδήμου ἐντὸς ὀρθογωνίου σαρκοφάγου ἐκ χρωματιστοῦ λίθου (ἀμυγδαλόπετρας)¹ (εἰκ. 22). Εἰς τὴν εἰκόνα διακρίνεται σαφῶς τὸ μαῦρον κενὸν τῆς σαρκοφάγου, ἐν ᾧ ἀντιθέτως ζωηρῶς φωτίζονται αἱ πτυχαὶ τῆς σινδόνης τοῦ νεκροῦ καὶ οἱ κρατοῦντες αὐτὸν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν δύο ἀγένειοι (Ἰωάννης καὶ Ἰωσήφ) ἀπὸ τοῦ μέσου

¹ Ὁμοία σαρκοφάγος ἐξ ἀμυγδαλόπετρας εἰκονίζεται καὶ εἰς τὸν ἐνταφιασμόν τοῦ ναοῦ τῆς Dečani (Petković, Peint. Serbe du M. Age 101, a).

ὁμοιάζει πρὸς τὸν τῆς Accademia τῆς Σιέννας (N° 13)¹ ὥς πρὸς τὴν στάσιν τῶν βασταζόντων τὸν νεκρὸν, οἵτινες ὅμως καὶ ἐκεῖ εἶναι δύο καὶ οὐχὶ τρεῖς ὥς ἐνταῦθα καὶ ὥς τοὺς ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων².

Κατὰ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνας καὶ ὑψηλὰ εἰκονίζονται δύο ἀντωποί, ὀριζοντίως ἱπτάμενοι ἄγγελοι (εἰκ. 22), καλύπτοντες τὰ πρόσωπα αὐτῶν διὰ τοῦ ἱματίου των, κάτωθεν τοῦ ὁποίου φαίνεται μόνον ὁ εἰς τῶν ὀφθαλμῶν των.

Εἰκ. 23. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ Χριστοῦ.

Τοιούτους θρηνοῦντας ἄγγέλους συναντῶμεν συχνὰ εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως³ καὶ τῆς Ἀποκαθηλώσεως⁴.

Εὐθὺς κάτωθεν τῶν ἄγγέλων εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμ-

¹ Millet, Recherches εἰκ. 542.

² Ἐκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως σ. 109.

³ Οὕτω π.χ. εἰς τὴν Σταύρωσιν τοῦ Ἀϊ Γιαννάκη τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra, πίν. 105, 1) καὶ τοῦ Βατοπεδίου (Millet, Monuments de l'Athos πίν. 83, 1), τὴν Ἀποκαθήλωσιν τῆς Gračanica (Petkovič, Peint. Serbe 49b) καὶ τοῦ Čurčer (Millet, Recherches εἰκ. 515) κλπ.

⁴ Εἰς τὸ Τριψίδιον (ἔκδ. Ἀθηνῶν, 1900 σ. 425A) ἀναγινώσκομεν: *Νοεραὶ σε τάξεις, ἡπλωμένον νεκρὸν καθορῶσαι δι' ἡμᾶς, ἐξεπλήττοντο, καλυπτόμεναι ταῖς πτέρυξι, Σωτήρ.*

μάτων ἐπὶ τοῦ ἁμαυροῦ κάμπου ἢ ἐπιγραφή: *ὁ ἐνταφιασμός* (Mārk. ιδ', 8. 'Ιω. ιβ' 7).

Τέλος εἰς τὰ δύο ἄνω πλάγια τῆς σκηνῆς τοῦ ἐνταφιασμοῦ ὁ ζωγράφος εἰκόνισεν, ἐντὸς δύο παρίσων καμπύλων πλαισίων (εἰκ. 22), τὴν Παναγίαν καὶ δὴ ἄριστερᾷ μὲν γονυκλινῇ μὲ τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν γονάτων εἰς σχῆμα ἀπελπισίας καὶ μὲ τὸ βλέμμα διευσθυνόμενον πρὸς τὸν ἐνταφιαζόμενον Χριστόν, δεξιᾷ δὲ ἐκτείνουσαν τὰς χεῖρας ἱκετευτικῶς πρὸς τὰ ἄνω.

Καὶ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ἐνταφιασμοῦ αἱ σάρκες τῶν προσώπων ἀπεδόθησαν ὥχροκίτρινοι, μὲ λευκάς γραμμάς εἰς τὰ φωτιζόμενα μέρη καὶ καστανὰς εἰς τὰς σκιάς καὶ τὰ περιγράμματα.

Ο ΝΑΡΘΕΞ

Ὡς ὁ κυρίως ναὸς οὕτω καὶ ὁ νάρθηξ ἐκαλύπτετο ὁλόκληρος διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες δὲν εἶναι σήμερον εὐδιάκριτοι, ἰδίᾳ αἱ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος αὐτοῦ ὡς καὶ αἱ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ἡ καλύπτουσα καμάρα καὶ οἱ συνεχίζοντες αὐτὴν τοῖχοι (B. καὶ N.) διαιροῦνται δι' ἐρυθρῶν ὀριζοντίων ταινιῶν εἰς ἐπαλλήλους ζώνας. Ἐκ τούτων αἱ δύο ἀνώταται, ἥτοι αἱ ἐκατέρωθεν τῆς κλειδός, πλατύτεραι τῶν ἄλλων, εἰκονίζουσιν ἀμφοτέραι σειρὰν ἕξ σεβασμιῶν ἀνδρικῶν μορφῶν Ἀποστόλων, καθημένων παρ' ἀλλήλους καὶ κρατούντων ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον. Ὅπισθέν των εἰκονίζονται ὄρθιαι νεαραὶ καὶ ἀγένειοι μορφαί, ἀναμφιβόλως ἀγγέλων¹, τῶν ὁποίων αἱ κεφαλαὶ περιβάλλονται διὰ φωτοστεφάνου. Ἐπὶ τῆς εὐθὺς κάτωθεν τῶν ἱεραρχῶν ζώνης τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζεται ἄριστερᾷ ἀρχάγγελος κρατῶν μακρὸν δόρυ καὶ ἐκδιώκων δι' αὐτοῦ πολλὰς, ἐντὸς καμίνου πυρὸς εἰκονιζόμενας κεφαλὰς (Mat. ιγ' 42, 50), αἵτινες στρέφουσιν ἔντρομοι τὸ βλέμμα πρὸς ἐκεῖνον². Περαιτέρω πρὸς δυσμὰς εἰκονίζεται, κάτωθεν τόξου, γυναικεία μορφή καθημένη ἐπὶ τροχοφόρου³. Εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ προσωποποιήσις τῆς Θεολάσεως, ἁφ' οὗ κάτωθεν τῶν ποδῶν της εἰκονίζονται ἰχθῦς.

Ἡ ἀμέσως κατωτέρα ζώνη τοῦ νοτίου τοίχου εἶναι διηρημένη διὰ κατακορύφων ἐρυθρῶν ταινιῶν εἰς πλείονας μικροτέρους πίνακας. Καὶ εἰς μὲν τὸν πρῶτον ἕξ ἀνατολῶν εἰκονίζεται, ὡς μᾶς διδάσκει ἐπιγραφή διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐξωγραφημένη ἐπὶ τῆς ἐρυθρᾶς διαχωριστικῆς ταινίας, *ο σκόλιξ ὁ ἀκήμιτος*, ἥτοι σκώληκες κατατρώνοντες τοὺς ὀφθαλμοὺς νεκροκε-

¹ Πβλ. τὴν τοιχογραφίαν Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Βλαδιμήρ (B. Λάξ α ρ ε φ, Ἰστορ. τῆς Βυζ. Ζωγραφικῆς [ρωσ.] τ. II, Μόσχα 1947, πίν. 188).

² Πβλ. ὁμοίαν σκηνὴν ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ Torcello τοῦ 12^{ου} αἰ. παρὰ A. Grabar, *La peinture byzantine* (Skira) 120. Ὁμοίως παρὰ Brunetti-Forlatti-Bettini-Fiocco, Torcello σ. 95 εἰκ. 28.

³ Παράβαλε ὁμοίαν προσωποποίησιν τῆς Θεολάσεως εἰς τοιχογραφίαν τῆς Gračnica (Petkovič, *L'art Serbe du Moyen - Age* σ. 60).

φαλῶν. Ὁ δεύτερος πίναξ εἶναι πλήρης νεκροκεφαλῶν μὲ ἀνοικτὸν τὸ στόμα, σχετικὴ δ' ἐπιγραφή ὀνομάζει τὴν παράστασιν ὁ *bruchmōs tōn ὁδόντων* (Ματθ. ιγ', 42, 51. Ὑφήγησις Ἰωσήφ ἔκδ. Tischendorf σ. 443). Εἰς τὸν τρίτον κατὰ σειρὰν πίνακα εἰκονίζονται τρεῖς γυμναὶ ὄρθιαι μορφαί¹, εἰς δὲ τὸν τέταρτον ἡ Ψυχοστασία, ἥτοι ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, δεξιᾷ, κρατῶν μεγάλην ζυγόν. Ἄνω ἡ ἐπιγραφή: *Ο ἄγγελος*. Οἱ ὑπόλοιποι πίνακες εἶναι λίαν δυσδιάκριτοι. Εἶναι προφανές ὅτι ὅλαι αἱ ἀνωτέρω τοιχογραφίαι ἀνήκουσιν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν μεγάλην σύνθεσιν, τὴν τῆς Δευτέρας παρουσίας, τῆς ὁποίας τὰ ἐλλείποντα στοιχεῖα (Δέσεις, Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου κλπ.) θὰ εἰκονίζοντο πιθανώτατα ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἥτοι τοῦ ἀνωθεν τῆς θύρας, δι' ἧς ἐπικοινωνεῖ ὁ νάρθηξ πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ἄλλα δὲ πάλιν (Πύρινος ποταμὸς κλπ.) μὴ σωζόμενα πλέον, πιθανῶς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Κάτωθεν αὐτῆς ἥτοι εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν παρὰ τὴν θύραν τοῦ κυρίως ναοῦ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ φέρων στέμμα μαργαριτοκόσμητον καὶ κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δόρυ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, παρ' αὐτὸν δὲ ὄρθιοι καὶ ὁλόσωμοι ὁ Ἀββᾶς Ζωσιμᾶς καὶ Ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία καὶ κατὰ τὸ ἄκρον δεξιὸν ὁ Ἀγ. Γεράσιμος. Τέλος βορείως τῆς θύρας τῆς εισόδου ὁ Ἀγ. Μάμας.

Αἱ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου παραστάσεις εἶναι λίαν ἀμυνταί. Ἐκ τούτων κατέρηθωσα νὰ διακρίνω εἰς τὴν κάτω ζώνην μόνον τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἱππεύοντος λευκὸν ἵππον καλπάζοντα πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὁ ἅγιος κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ, δι' οὗ φονεύει μέγαν, πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ ἵππου συνελισσόμενον ὄφιν. Προσγεγραμμένη ἐπιγραφή λέγει: ὁ *αγιος Γεόργιος ο καπάδοκας*

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς εἰκόνης τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ὑπάρχει καὶ τὸ ἐξῆς λατινικὸν χάραγμα (ἐνθύμημα): 1349 $\overline{\text{na}} \text{ mady die 24}$

Πολλὰ ἄλλα λατινικὰ χαράγματα ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ πίνακος. Ἐν τούτων φέρει καὶ τὴν χρονολογίαν 1471.

Σπουδαῖον διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκος εἶναι τὸ πρῶτον χάραγμα, ἐξ οὗ συνάγεται, ὅτι αἱ κοσμοῦσαι αὐτὸν τοιχογραφίαι εἶναι παλαιότεραι τοῦ 1349.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἐκ τῆς γενομένης ἐξετάσεως τῶν τοιχογραφιῶν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰ ἐξῆς συμπεράσματα: α) ὅτι τὸ νῦν σωζόμενον στρώμα των — εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 1303 χρονολογουμένη κτιτορικὴ ἐπιγραφή — δὲν εἶναι τὸ ἀρχικόν· διότι εἰς πολλὰ σημεία, ἰδίᾳ τοῦ ἱεροῦ,

¹ Εἰς τὸ Torcello εἶναι τέσσαρες, ἀνδρικαὶ καὶ γυναικεῖαι. Ὅρα Brunetti κλπ. ἔ.ἀ.

ἐνεφανίσθη κάτωθεν αὐτοῦ παλαιότερον (ὄρα σελ. 130) β) ὅτι τοῦ νεωτέρου τούτου στρώματος αἱ τοιχογραφίαι δὲν εἶναι πᾶσαι ἔργα τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου, ἀλλὰ δύο τοῦλάχιστον ἂν μὴ καὶ τριῶν ζωγράφων, ὡς ἀποδεικνύει ἢ τε διάφορος τεχνοτροπία των καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς των. Οὕτω τινὲς μὲν τῶν τοιχογραφιῶν (ᾠ. Ἀθανάσιος, ᾠ. Κύριλλος, ᾠ. Πολύκαρπος, ᾠ. Βλάσιος, Μεταμόρφωσις) εἶναι ἐκτελεσμένοι ὑπὸ τεχνίτου συντηρητικοῦ ὁ ὁποῖος ἐνέμεινεν εἰς τὰς παλαιὰς παραδόσεις τοῦ μνημειώδους ὕφους τοῦ 12ου αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἰσχυρὰ σχηματοποιήσις τῆς κόμης, τοῦ γενείου καὶ τῶν ὤτων τῶν προσώπων ἅτινα ἀπεικονίζει, ἡ γραμμικὴ δὴλωσις τῶν χαρακτηριστικῶν των, τὰ ἔντονα περιγράμματα, ἡ τυπικότης εἰς τὰς στάσεις καὶ τὴν ἔκφρασιν τῶν μορφῶν καὶ ἡ ἔλλειψις ρυθμικῆς πτυχολογίας. Ὁ τεχνίτης λοιπὸν αὐτὸς δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάσθῃ ἀπὸ τὴν πνοὴν τῆς νέας δημιουργικῆς τέχνης, ἥτις κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐμφανίζεται εἰς τὰ μεγάλα κέντρα τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου (Κωνσταντινουπόλιν, Θεσσαλονίκην, Μυστράν). Τοῦναντίον ὁ τεχνίτης ἄλλων τοιχογραφιῶν (ᾠ. Λεοντίου, ᾠ. Γεωργίου, ᾠ. Δαμιανοῦ, ᾠ. Εὐθυμίου, τοῦ στυλίου ἁγίου κλπ.) ἐμφανίζει ἀπαλὸν πλάσιμον, στρογγύλα πρόσωπα, σάρκας ροδίνου χρώματος μὲ λεπτόγραμμα λευκὰ φῶτα καὶ πρασίνας σκιάς. Τὰς μορφάς του χαρακτηρίζει εὐγένεια ἐκφράσεως, κομψότης στάσεως καὶ πλατεία πtyχocισ. Ὁ δεῦτερος οὗτος τεχνίτης ἀκολουθεῖ τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς του, τὴν μακεδονικὴν ζωγραφικὴν, ἥτις ἐφαρμόζει τὴν φωτεινότητα καὶ τὴν μαλακὴν χρωματικὴν διαβάθμισιν. Ὁ αὐτὸς ἢ ἴσως καὶ τρίτος τεχνίτης θὰ ἐξετέλεσε πιθανώτατα καὶ τὰς δύο σκηνάς τοῦ Πάθους: τὴν Σταύρωσιν καὶ τὸν Ἐνταφιασμόν, εἰς τὰς ὁποίας τὰ χρώματα λειτουργοῦσι μὲ ἔντασιν, αἱ δὲ μορφαὶ παρουσιάζουσιν ἔντονα, ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ὀλίγας πρασίνας σκιάς. Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὰς σκηνάς τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου — πλὴν τῆς Μεταμορφώσεως — αὗται λόγῳ τῆς κακῆς των διατηρήσεως δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιοι ἂν εἶναι ἔργα τοῦ δευτέρου τεχνίτου· ἀσφαλὲς ὅμως εἶναι, ὅτι τὰς διακρίνει γραφικότης καὶ ἀφηγηματικότης, χαρακτηριστικαὶ διὰ τὸν 14ον αἰῶνα· ἀρκοῦμαι ν' ἀναφέρω τὴν παρεμβολὴν τοῦ μικροῦ ἱστιοφόρου εἰς τὴν παράστασιν τῆς Βαπτίσεως, τὴν στροφὴν τῆς κεφαλῆς τῆς ὄνου ἵνα ξέσῃ τὸν ὀπίσθιον πόδα της εἰς τὴν Βαῖτοφόρον κλπ. ἥτοι στοιχεῖα, ἅτινα οὐ μόνον πλουτίζουν τὰς ἐπὶ μέρους συνθέσεις ἀλλὰ καὶ τὰς κάμνουν οἰκειότερας πρὸς τὸν θεατὴν. Ἡ αὐτὴ ἄλλως τε ἀφηγηματικότης καὶ οἰκειότης χαρακτηρίζει καὶ τὴν παράστασιν τῆς Σταυρώσεως μὲ τὴν πρόσθετον σκηνὴν τῆς συλλογῆς τοῦ ἐκ τῆς πληγῆς τοῦ Χριστοῦ ρέοντος αἵματος καὶ μὲ τὴν μεταξὺ τῆς παρειᾶς καὶ τῆς χειρὸς τῆς Παναγίας παρεμβολὴν τοῦ μανδηλίου της (εἰκ. 20).

Ἄς ἴδωμεν τώρα ἂν τ' ἀνωτέρω συμπεράσματα συμβιβάζονται καὶ πρὸς τὰ δεδομένα τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας καὶ μεταβαίνομεν.

Η ΚΗΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Ὡς ἤδη εἵπομεν (σ. 144) ἡ κτητορική ἐπιγραφή εὑρίσκεται ὑπεράνω τῆς εἰκόνης τοῦ Ἀγ. Λεοντίου (εἰκ. 13), ἥτις, τούτου ἕνεκα, ἀπέβη μικροτέρα καθ' ὕψος ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰς μορφὰς μεμονωμένων ἁγίων τῆς κάτω ζώνης. Τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἀποκόπτεται ὑπὸ τοῦ ἡμικυκλίου τῆς περιβαλλούσης τὴν Μεταμόρφωσιν τυφλῆς ἀψίδος.

Ἡ ἐπιγραφή ἐδημοσιεύθη ἀτελῶς καὶ μετὰ σφαλμάτων παλαιότερον μὲν ὑπὸ τοῦ Μιχ. Δέφνερ¹ καὶ τοῦ καθηγητοῦ Ἰ. Μαυρακάκη² ἀκριβέστερον δὲ τὸ 1932 ὑπὸ τοῦ G. Gerola³. Ἴδου πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς ἐν μεταγραφῇ:

Εἰκ. 24. Ἡ κτητορική ἐπιγραφή.

Ἀννακαίνιστι καὶ ἀνιστορίθι ὁ θῖος καὶ πάνσεπτος
ναὸς οὗτος τοῦ Κ(υρίου) υἱοῦ Ἰ(η)σοῦ Χ(ριστοῦ) καὶ σωτῆρος τοῦ Με-
σησκλυώτη διὰ συνεργίας καὶ κόπου καὶ πόθου καὶ ἐ-
ξώδου πολοῦ Λεοντήου μοναχοῦ καὶ ταπινοῦ τοῦ Χω-
σάκν. Ἱστορίστη δὲ δυνά χειρὸς Θεοδώρου Δανιήλ
τοῦ ἱστοριογράφου καὶ τοῦ ἀνηψυοῦ αὐτοῦ Μιχαὴλ τοῦ Βε-
νέρι καὶ ἡ ἀνναγιγνώσκοντες εὐ(χε)στε δυνά τὸν Κ(υρίο)ν ἁ-
μῆν. Ὁ Θε(ὸς) σηχορέση τον. 5' ἔτ(ους) ΩΙΑ' ἐτελυνόθι
ἐν μ(η)νῇ Μαΐῳ ἡς τὲς δέ(κα) π(έν)τ(ε)

¹ Ὁδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Δ. Κρήτην (ἔκδοσις τοῦ Συλλόγου Ὁφελίμων Βιβλίων ἀρ. 54 σ. 239).

² Μεσκλά ἡ ἀρχαία Ριζηνία τὰ νῦν Μεσκλά, σ. 29-30.

³ Monumenti Veneti nell'Isola di Creta τ. IV (1932) σ. 426 ἀριθμ. 20.

Ἡ ἡμετέρα ἀνάγνωσις διαφέρει τῆς τοῦ Gerola μόνον ὡς πρὸς τοὺς δύο τελευταίους στίχους, οὓς ὁ Gerola ἀναγινώσκει ὡς ἑξῆς:

᾿ς τοὺς ΨΩΙΑ ᾿ ἔτελυόθι δὲ μινῇ μαῖω ης τες δε ΙΓ᾿.

Καὶ τὸ μὲν «᾿ς τοὺς» εἶναι τελείως ἀνύπαρκτον, τῆς δὲ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογίας, ὡς σαφῶς καὶ ἐπὶ τῆς φωτογραφίας (εἰκ. 24) φαίνεται, πρῶτον ἐτέθη τὸ στίγμα Ψ (= 6000) ἔπειτα δὲ ἡ συνήθης συντομογραφία τοῦ ἔτους καὶ μετ' αὐτὴν τὸ ωΙΑ᾿. Ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸν τελευταῖον στίχον μετὰ τὸ Μ(Η)ΝΗ ΜΑΙΩ ΗC ΤΕC τὸ μὲν ΔΕ εἶναι προφανῶς σύντμησις τοῦ δέ(κα), τὸ δὲ μετ' αὐτὸ σύμπλεγμα δὲν εἶναι ιΓ ἀλλὰ τῶν συμφώνων π καὶ τ ἥτοι τῆς συντομογραφίας τοῦ π(ΕΝ)Τ(Ε). Ὅτι δὲ τὸ τελευταῖον γράμμα εἶναι ταῦ ἀποδεικνύει ἡ παραβολὴ τῆς ἄνω κεραίας του πρὸς ἄλλα ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταῦ, ἅτινα ἔχουσι ταύτην ἐν εἵδει περισπωμένης. Κατὰ ταῦτα ὁ στίχος πρέπει ν' ἀναγνωσθῇ Μ(η)νῇ Μαῖω ἡς τες δέ(κα) π(έν)τ(ε).

Ἴδου τώρα καὶ τὶ διδασκόμεθα ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς:

α) (στ. 2-3) Ὅτι ὁ ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς ὄνομα τοῦ Ι(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) τοῦ Μεσησκλῶτη. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο ὁ Gerola (ῥ.ἀ.σ. 426) θεωρεῖ ὡς παραγόμενον ἐκ τοῦ Μεσκλά, ἥτοι ὡς ἰσοδύναμον πρὸς τὸ Μεσκληώτης. Τοῦτο εἶναι ἴσως γλωσσικῶς δυνατόν, ὁπότε θὰ πρέπη νὰ δεχθῶμεν καὶ ὅτι, ἥδη τὸ 1303, ὅτε ἐγράφη ἡ ἐπιγραφὴ, τὸ χωρίον ὠνομάζετο Μεσκλά ἢ Μεσισκλά. Ἐξ ἄλλου ὅμως εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 5049) ἀναφέρεται τοπωνύμιον τὸ Μεσίσκλην¹, ὅπερ κατὰ τὸν ἐκδότην «θὰ ἔπρεπε νὰ γραφῇ τοῦ Μεσίσκλη... καθόσον πρόκειται περὶ τοπωνυμίου προερχομένου ἐξ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος, τὸ ὁποῖον ἐπέζησε μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἐσχάτην τοῦ Μορέως, ἐν Μέσα Μάνη, ὅπου ὑπάρχει πατριὰ Μεσίσκλη (εἰς τὰ χωρία Νόμια, Κυπάρισσος καὶ Τσικαλιὰ τοῦ δήμου Μέσης». Πρβλ. Π. Καλονάρον, Ἡθογραφικὰ Μάνης, σ. 12-14)². Ἡ ἐξ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος προέλευσις τοῦ τοπωνυμίου, τεκμαίρεται, κατὰ Καλονάρον³, καὶ ἐκ τῶν δύο ξενολόγισσων παραλλαγῶν — γαλλικῆς καὶ ἀραγωνικῆς — τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (§ 339). Ἀξίον δὲ σημειώσεως εἶναι ὅτι καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐσχάτως (1949) περὶ Νικλιάνων ἐκδοθέντος ἔργου Δ.Β. Δημητράκος φέρει προσγεγραμνον καὶ τὸ προσωνύμιον Μεσίσκλης. Τὸ οἰκογενειακὸν τοῦτο ὄνομα Μεσίσκλης δέον νὰ σχετισθῇ πιθανώτατα πρὸς τὸ προσηγορικὸν μεσίσκλη (τό), ἀκουόμενον καὶ σήμερον ἐν ταῖς νήσοις Κύνθω, Σίφνῳ, καὶ Βορ. Εὐβοίᾳ καὶ σημαῖνον τεμάχιον, λωρίδα χοιρινοῦ ἢ τεταριευμένου κρέατος, ἐξ οὗ καὶ ρῆμα (ἐν Κύνθῳ) μεσισκληιάζω = κόπτω τὸ κρέας τοῦ χοίρου εἰς λωρίδας (μεσί-

¹ Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως. Εἰσαγωγή, ὑποσημειώσεις καὶ ἐπεξεργασία ὑπὸ Πέτρου Π. Καλονάρου, Ἀθήναι, σ. 211. Τὴν ὑπόδειξιν ταύτην ὀφείλω εἰς τὸν συνάδελφον κ. Ν. Β. Τωμαδάκη, ὃν καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ.

² Αὐτόθι, σ. 210, σημ. εἰς στ. 5046 ἐξ.

³ Ἐνθ' ἄνωτ.

σκλια)¹. Φαίνεται λοιπὸν πιθανόν, ὅτι ὁ τοιαύτην ἐργασίαν ἐκτελῶν ἀπεκλήθη μεσίσκλης ἢ καὶ μεσισκλης², ἐκ τούτου δὲ προέκυψε τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Μεσίσκλης, ἂν μὴ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κρητικοῦ χωρίου (τοῦ Μεσισκληᾶ, τὰ Μεσισκληά) καὶ κατ' ἀλλαγὴν γένους καὶ ἀποβολὴν τοῦ ι τὰ Μεσκληά. Ἐκ τοῦ οἰκογενειακοῦ δὲ ἐπωνύμου Μεσίσκλης θὰ ἡδύνατο νὰ προέλθῃ ἡ ὀνομασία τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ ὡς Μεσισκληιώτη κατὰ τὰ ἀνάλογα ἀπὸ τοῦ κτήτορος δοθέντα ὀνόματα εἰς ἁγίους ιδιωτικῶν ναῶν³, οἷος θὰ ἦτο ἀρχικῶς καὶ ὁ μικρὸς Χριστὸς τῶν Μεσκληῶν. Δὲν ἀποκλείεται κατὰ ταῦτα βλαστὸς τις τῆς οἰκογενείας Μεσίσκλη, ἐγκατεστημένος ἐν Κρήτῃ ἢ ἀλλαχόθεν μεταναστεύσας ἐκεῖ, νὰ ἀνήγειρε δαπάναις αὐτοῦ τὸν ναὸν τοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ κτήτορός του ὠνομάσθη Μεσισκληιώτης. Ἐν τοιαύτῃ ὁμως περιπτώσει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου Μεσκληά, ἐνθα ὁ ναὸς, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς προελθὸν ἐκ τοῦ Μεσισκληά.

β) (στ. 1 καὶ 4-5) ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ ἀνεκαινίσθη καὶ ἀνιστορήθη ἥτοι ἐξωγραφήθη διὰ συνεργίας καὶ κόπου καὶ πόθου καὶ ἐξόδου πολλοῦ τοῦ μοναχοῦ Λεοντίου τοῦ Χωσάκη. Ὁ μοναχὸς Λεόντιος δέν μοι εἶναι ἄλλοθεν γνωστός, οὔτε δὲ καὶ τὸ οἰκογενειακὸν του ὄνομα — Χωσάκης — ἀπαντᾷ ἀλλαχοῦ, καθόσον γνωρίζω. Πάντως πιθανώτατον εἶναι, ὅτι ὁ δμώνυμος αὐτοῦ καὶ προστάτης βεβαίως Ἅγιος Λεόντιος εἰκονίζεται εὐθὺς ὑπὸ τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, ἀφ' οὗ ἄλλωστε σώζονται παρὰ τὸν φωτιστέφανον αὐτοῦ τὰ 4 πρῶτα γράμματα τοῦ ὀνόματός του ΛΕΟΝ.. καὶ κατωτέρω ἐν ἰώτα⁴

γ) ὅτι ὁ ναὸς ἱστορήθη ὑπὸ δύο ζωγράφων ἥτοι τοῦ Θεοδώρου Δανιήλ (στ. 5) καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ Μιχαήλ τοῦ Βενέρη (στ. 6). Καὶ ὁ μὲν Θεόδωρος δέν μοι εἶναι ἄλλοθεν γνωστός, ἐν ᾧ τοῦναντίον ὁ Βενέρης ἀναφέρεται ὡς ἱστορήσας δέκα πέντε ἔτη ἀργότερον (1317/8) τὴν ἐκκλησίαν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Λαμπηνῆς τοῦ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἁγίου Βασιλείου χωρίου Δριμίσκου⁵.

¹ Κατὰ τὰς ἐν τῷ Ἀρχεῖφ τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν συνειλεγμένας πληροφορίες.

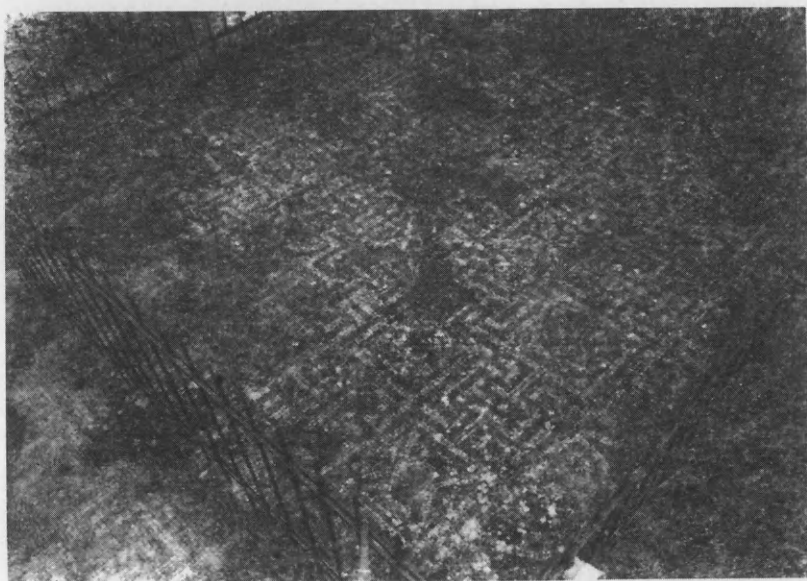
² Ἐν Αἰτωλίᾳ ἀκούεται ἐπίσης τοῦ μέσκλησι (= τὸ ἐξέσχιε), ἐξ ἐνεστώτος μεσκληῶ ἢ μεσκληίζω, ὅπερ φαίνεται ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἐν Ἑπτανήσῳ ξεσκληῶ καὶ ξεσκληίζω (= ξεσχιζω) (Ἀρχεῖον Ἱστορ. Λεξικοῦ).

³ Π. χ. ἐν Ἀθήναις Παναγιά ἢ Βλασσαροῦ (τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας τῶν Βλασαρῶν) Δ. Καμπούρογλου, Παλαιαὶ Ἀθῆναι 1922 σ. 158. Βλέπε γενικώτερον καὶ Φ. Κουκουλὲν ἐν Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 10 (1931) σ. 392.

⁴ Ἐν τῷ ἁγιογραφικῷ λεξικῷ τοῦ F. G. Holweck (A biographical Dictionary of the Saints, St Louis-London, 1924) ἀναγράφονται ἐν σ. 604-606, 54 ἐν ὧν ἅγιοι Λεόντιοι, ἐπίσκοποι, μοναχοί, στρατιωτικοὶ καὶ ἄλλοι. Ποῖος ἐκ τούτων ὁ εἰκονιζόμενος ἐνταῦθα δέν εἶναι βέβαιον. Πιθανώτερος μοὶ φαίνεται ὁ τὴν 18ην Ἰουνίου μετὰ δύο ἄλλων μαρτύρων, Ὑπατίου καὶ Θεοδούλου, συνεορταζόμενος (Πβλ. Κ. Χ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστής, Μηνὸς Ἰουνίου, ἐν Ἀθήναις 1893, σ. 160 καὶ Acta SS. Jun. III, 555-62, 3η ἐκδ. IV, 456-62. Bibl. Hag. Gr. 2^a ἐκδ., Bruxellis 1909, σ. 138).

⁵ G. Gerola, Mon. Ven. iV σ. 491 ἀρ. 5. πβλ. καὶ II, σ. 308.

Ἡ μνεία δύο ζωγράφων καὶ δὴ ἑνὸς πρεσβυτέρου καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ ἐπικυρώνει τὰ ἐκ τῆς τεχνοτροπικῆς ἐξετάσεως τῶν τοιχογραφιῶν ἀνωτέρω συναχθέντα συμπεράσματα. Οὕτως ὁ μὲν συντηρητικὸς ζωγράφος θὰ πρέπη νὰ εἶναι ὁ Θεόδωρος, ὁ δὲ πλέον πρὸς τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς του συγχρονισμένος ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ Μιχαὴλ ὁ Βενέρης¹, μὴ ἀποκλειομένων καὶ ἐπεμβάσεων τινῶν τοῦ πρεσβυτέρου εἰς τὰ ἔργα τοῦ νεωτέρου ἢ καὶ ἀντιστρόφως.

Εἰκ. 25. Τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εὐρισκομένης εἰς τὸ νότιον τμῆμα τοῦ χωρίου Μεσκλά (ὄρα σχετικῶς σ. 128 σημ.).

δ) Τέλος ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς ἀναγραφομένης χρονολογίας διδασκόμεθα, ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ δευτέρου στρώματος, αἵτινες καὶ μᾶς ἀπησχόλησαν ἀνωτέρω, ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1303, ἐπομένως αἱ τοῦ πρώτου στρώματος θὰ πρέπη νὰ εἶναι κατὰ 50 τοὺλάχιστον ἔτη ἀρχαιότεραι.

¹ Τὸ ὄνομα Βενέρης ἢ ὀρθότερον Βενιέρης (Venieri) ἦτο σύνηθες ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας. Βλέπε σχετικῶς Στ. Ξανθοῦδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, Ἀθῆναι 1939, πίν. σ. 193. Ὑπάρχει μάλιστα καὶ χωρίον Βενεράτο εἰς τὴν ἐπαρχίαν Τεμένους (Νικ. Σταυρακάκη, Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, Ἀθήνησι 1890, σ. 43 ἀρ. 627 καὶ Ἑμμ. Γενεράλι, Ἐπίτομος Γεωγραφία τῆς νήσου Κρήτης, ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 41). Τὸ χωρίον τοῦτο ἀναφέρεται ἤδη τὸ 1666 ἐν ἑλληνικῷ ἐγγράφῳ (Μ. Μανούσακας, Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχ. τ. Γ' [1950] σ. 14) καὶ τὸ 1671 ἐν τουρκικῷ ἐγγράφῳ (Ν. Σταυρινίδης, Κρητ. Χρον. Α' [1947] σ. 109 ἀρ. 11).

Εἰκ. 26. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀϊ Κυρ-Γιάννη ὡς εἶχε τὸ 1904 (φωτογραφία Gerola).

Β) Ο ΑΪ ΚΥΡ - ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥ ΑΛΥΚΙΑΝΟΥ - ΚΟΥΦΟΥ

Τὸ δεύτερον μνημεῖον, ὅπερ θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, εὑρίσκεται εἰς τὴν πεδινὴν Κυδωνίαν, παρὰ τὴν ἀμαξιτόν, ἣτις συνδέει τὸ χωρίον Ἀλυκιανοῦ πρὸς τὸ χωρίον Κουφοῦ καὶ πολὺ πλησίον (5') τοῦ τελευταίου τούτου. Εἶναι ναὸς ἀφιερωμένος εἰς τὴν Παναγίαν Ζωοδόχον Πηγὴν, ἀκούεται ὁμως καὶ ὡς Ἀϊ Κυρ - Γιάννης· διότι θεωρεῖται —οὐχὶ ἀτόπως, ὡς θὰ ἴδωμεν—ὡς κτίσμα Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου¹, τοῦ μεγάλου Κρητὸς Ὁσίου, ὅστις κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 10ου καὶ τὸ πρῶτον τρίτον τοῦ 11ου αἰῶνος, σπου-

¹ Τὸν βίον καὶ τὴν διαθήκην Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου, τοῦ ἔτους 1028 ἐδημοσίευσεν πρῶτος — ἀγνοήσας ὁμως ποῦ ἐνετοπίζετο ἡ δρᾶσις αὐτοῦ — ὁ βολλανδιστὴς π. Ἰππόλυτος Delehaye (*Deux Typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Bruxelles 1921, σ. 188-96). Ὀλίγα ἔτη ἀργότερον (1924) ὁ Λατῖνος ἀρχιερεὺς Louis Petit συνεσχέτισεν τὸν βίον καὶ τὴν Διαθήκην τοῦ ὁσίου πρὸς τὴν Κρήτην, ταυτίσας, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπιτυχῶς, πολλὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἀναφερομένων τοπωνυμίων πρὸς σημερινὰς τοποθεσίας τῆς Κρήτης (*Analecta Bollandiana* 42 σ. 5-20). Τελευταίως ἐξαίρετον, λίαν περιεκτικὴν καὶ διαφωτιστικὴν περὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου μετὰ τοῦ κειμένου, τοῦ βίου καὶ τῆς διαθήκης αὐτοῦ, μελέτην ἐξέδωκεν ὁ συνάδελφος κ. Νικ. Β. Τωμαδάκης (Κρητ. Χρον. τ. Β [1948] σ. 46-72) εἰς ἣν καὶ παρατέμνω τὸν ἀναγνώστην. Εἰς τὴν μελέτην ταύτην περιλαμβάνονται (πίν. Α καὶ Β) δύο ἀνέκδοτοι φορηταὶ εἰκόνες τοῦ Ὁσίου ἐκ τοῦ Μουσείου Δ. Λοβέρδου. Ὁ αὐτὸς Ν. Τωμαδάκης ἐδημοσίευσεν καὶ ὑμνολογικά καὶ ἀγιολογικά Ἰωάννου τοῦ Ξένου ἐν Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Κ' (1950) σ. 314 ἐξ.

δαίως ἔδρασε πρὸς ἀναζωογόνησιν τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ μοναστικοῦ βίου ἐν τῇ νήσῳ πολλὰς μονὰς καὶ ναοὺς οἰκοδομῶν... μοναζόντων ἀγέλας συναθροίσας καὶ ποιμὴν τούτων γεγονώς¹. Ὁ λόγιος οὗτος Ὅσιος, ἰδιαιτέρως τιμώμενος ἐν Κρήτῃ, μάλιστα δὲ τῇ Δυτικῇ, ἐνθα κυρίως ἔδρασε, προσκυνεῖται ἀλλαχοῦ μὲν ὑπὸ τὸ ἐπιθέτον Ἑρημίτης, ἀλλαχοῦ δέ, ὡς καὶ ἐν τῷ ἐξεταζομένῳ ναῷ, ἀπλῶς ὡς Ἀἱ Κυρ - Γιάννης², λησμονηθέντος ἐντελῶς τοῦ παλαιοῦ αὐτοῦ ἐπιθέτου Ξένος.

Ἐν τῷ Βίῳ λοιπὸν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου, μεταξὺ τῶν ὑπὸ τοῦ Ὁσίου κτισθέντων ναῶν ἀναφέρεται³ καὶ ἡ «ὠραιότητα ἐκκλησία τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου εἰς τόπον λεγόμενον Κουφὸν καὶ μέσον τοῦ χωρίου», ὅπερ πρέπει νὰ εἶναι τὸ γειτονικὸν πρὸς τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν τοῦ Ἀἱ Κυρ - Γιάννη χωρίον Κουφοῦ καὶ οὐχὶ ὡς ἤκασεν ὁ L. Petit (ἔ. ἀ. σ. 12) τὸ «σημερινὸν «Μετόχι Κουφοῦ» τὸ κείμενον Ν. Δ. τῶν Χανίων, παρὰ τὸν ὄρμον τῆς Σούδας. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ χωρίον Κουφοῦ, ὡς γράφει ὁ Τωμαδάκης (ἔ. ἀ. σ. 70), φαίνεται ὅτι ἤκμαζε σπουδαίως κατὰ τὸν 11. καὶ τὸν 12. αἰ. ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ὅτι ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον ὑποτιθέμενον τοῦ 1212 μ. Χ. (ὅπερ βλέπε παρὰ Fl. Cornelius, Creta Sacra II σ. 239 πβλ. Ν. Τωμαδάκη ν, περ. Ἀθηνᾶ 48, 1938, σ. 99 - 101).

Τὸν ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου ἀναφερόμενον ναὸν τῆς Παναγίας ἐταύτισε πρὸς τὸν ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον ναὸν ὁ ἄλλοτε ἐπίσκοπος Κισάμου καὶ Σελίνου Ἀνθιμος Λελεδάκης⁴, προσθέσας καὶ ὅτι ὁ σωζόμενος σήμερον ναὸς φέρει τὴν χρονολογίαν 1004.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς εὐρίσκεται παρὰ τὸ χωρίον Κουφοῦ—οὐχὶ εἰς τὸ χωρίον, ὡς γράφει ὁ Λελεδάκης—καὶ ὅτι τιμᾶται πράγματι εἰς μνήμην τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, δὲν ἔχεται ὅμως ἀκριβεῖας τὸ ὑπὸ τοῦ Λελεδάκη λεγόμενον, ὅτι φέρει τὴν χρονολογίαν 1004. Τοιαύτη χρο-

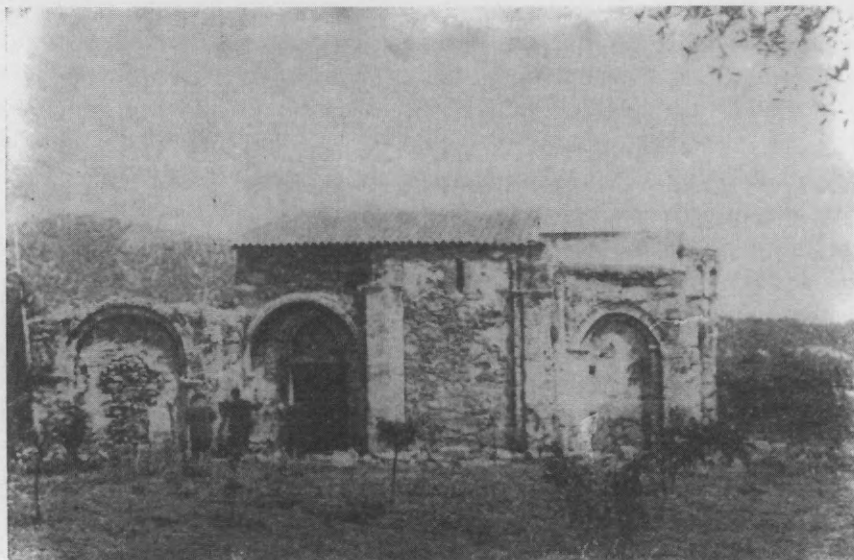
¹ Ἐξ ἀνεκδότου ἀκολουθίας τοῦ Ὁσίου ἀποκειμένης σήμερον εἰς τὸν διμάρτυρον ναὸν τῶν Ἀγίων Εὐσταθίου καὶ Κῦρ - Γιάννη τοῦ χωρίου Τσουρουνιαῶν Κισάμου (Τωμαδάκης, ἔ. ἀ. σ. 53 σημ. 26). Ἐν ἐτέρᾳ ἀσματικῇ ἀκολουθίᾳ συντεθείσῃ ὑπὸ Γερασίου τοῦ μοναχοῦ καὶ ἐκδοθείσῃ ἐν Βόλῳ τὸ 1936, ἀναφέρεται ὁ Ἰωάννης ὡς «τὴν Κρήτην πᾶσαν διατρέξας» καὶ ὡς «ἰδρυτὴς ναῶν πλείστων, οὓς ἐδεῖματο πανταχοῦ τῆς νήσου» (σ. 5). Περὶ τῶν ἐκδόσεων τῆς ἀκολουθίας Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου ἢ Ἑρημίτου βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη ν ἐν. Ἑκκλ. Κρήτης (Α' Γουβερνέτου κώδικες - σιγίλλια Νεοελλήν. Ἀρχεῖον Α' (1935) σ. 86 - 88, ἐπισημείωμα).

² Ὁ ὑπὸ τοῦ Gerola ἐν Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta ἀρ. 52 ἀναφερόμενος Ἀἱ Κυρ - Γιάννης εἰς Βατόλακκον εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος, ὅστις κεῖται εἰς τὸ κέντρον τοῦ τριγώνου τὸ ὁποῖον σχηματίζουν τὰ τρία χωρία: Κουφοῦ, Ἀλυκianoῦ καὶ Βατολάκκου, ἕκαστον τῶν ὁποίων σεμνύνεται νὰ τὸν ἔχη ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του.

³ Ν. Β. Τωμαδάκης, ἔ. ἀ. σ. 60 στ. 130 καὶ σ. 65 στ. 126.

⁴ Ἀκολουθία Ἀσματικῇ τοῦ Ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Κῦρ - Ἰωάννου τοῦ ἐν Κρήτῃ λάμπαντος κλπ. ἐν Χανίοις 1922 σ. 18 σημ. ζ.

νολογία δὲν ὑφίσταται ἐν τῷ ναῷ, εἶναι δὲ προφανὲς ὅτι ὁ Λελεδάκης παρανέγνωσε τὴν ἐπὶ τινος ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ ἀποκειμένου λίθου κεχαρῶς γμένην χρονολογίαν 1604 (ᾧρα σχετικῶς κατωτέρω σ. 187). Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ θέσις καὶ ἡ παλαιότης τοῦ ναοῦ συμφωνοῦσι κατ' ἀρχὴν εἰς ταύτισιν αὐτοῦ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου ἀνεγερθέντα ναὸν τῆς Παναγίας. Κατὰ πόσον ὁμῶς ἔχομεν πρὸς ἡμῶν σήμερον αὐτὸν τοῦτον τὸν ὑπὸ τοῦ Ὁσίου ἀνεγερθέντα ναὸν ἢ ἄλλον κατασκευασθέντα ἀργότερον ἐπὶ

Εἰκ. 27. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀϊ Κυρ-Γιάννη πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως αὐτοῦ. Νοτιά ὄψις.

τῆς θέσεως τοῦ πρώτου θὰ ἀποδείξῃ ἡ τεχνοκριτικὴ ἔρευνα τοῦ μνημείου, ἢν κατωτέρω θὰ κάμωμεν.

Ἄλλην δ' ἐκ τῶν πηγῶν μνείαν τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ ἔχομεν μόνον ἐν σιγιλλίῳ Γρηγορίου τοῦ Ε' (1797) δημοσιευθέντι ὑπὸ Στ. Ξανθοῦ-δίδου¹, ἐξ οὗ μαθαίνομεν, ὅτι ὁ ναὸς οὗτος φθίνοντος τοῦ 18ου αἰῶνος ὑπῆγετο εἰς τὴν παρὰ τὰ Χανιά Μονὴν τῆς Χρυσοπηγῆς τοῦ Χαρτοφύλακος.

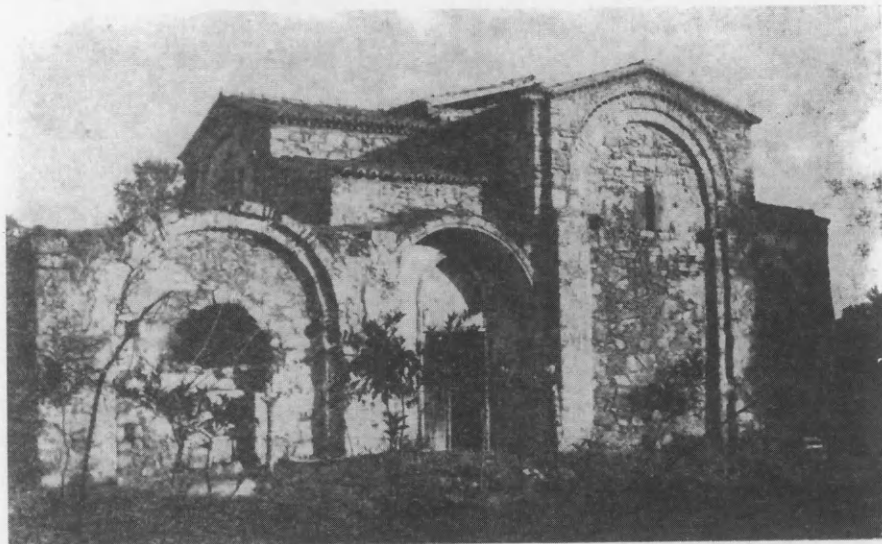
Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων τὸν ναὸν τοῦ Ἀϊ Κυρ-Γιάννη ἀναφέρει πρῶτος ἐν τῷ μνημειῳδῇ περὶ τῶν ναῶν τῆς Κρήτης ἔργῳ του ὁ G. Gerola²

¹ Περ. Χριστιανικὴ Κρήτη τ. 2, τευχ. Β. Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης 1914 σ. 224 πβλ. καὶ σ. 228. Τωμαδάκης, ἔ. ἀ. σ. 70.

² Monumenti Veneti nell'isola di Creta, τ. II, Venezia 1908, σ. 239 εἰκ. 273 (κάτωψις) καὶ σ. 253 εἰκ. 313 (ὄψις τῆς Ν. πλευρᾶς).

παρασχών μόνον τήν κάτοψιν αὐτοῦ — καί ταύτην οὐχί κατὰ πάντα ἀκριβῆ — ὥς καί φωτογραφικήν ἀπεικόνισιν τῆς νοτίας πλευρᾶς, χωρὶς ὅμως νά εἰσέλθῃ εἰς ἐξέτασιν οὔτε τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτοῦ, οὔτε τῆς ἐσωτερικῆς γραπτῆς αὐτοῦ διακοσμῆσεως, ἣν ἀπλῶς ἀναφέρει ἐν τῷ ἀργότερον ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντι *Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta* ὑπ' ἀριθμ. 52.

Τέλος ὀλίγας, προχείρους σημειώσεις, περὶ τῆς ἐσωτερικῆς διακοσμῆσεως τοῦ

Εἰκ. 28. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀϊ Κυρ-Γιάννη μετὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως αὐτοῦ. Νοτία πλευρά.

ναοῦ παρέσχεν ἐσχάτως καὶ ὁ ἔφορος βυζ. ἀρχαιοτήτων κ. Μαν. Χατζηδάκης¹.

Μέχρι τοῦ 1948 ὁ ναὸς τοῦ Ἀϊ Κυρ - Γιάννη εὐρίσκετο εἰς ἡν ἐρειπώδη κατάστασιν δεικνύει αὐτὸν ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 26 ληφθεῖσα πρὸ τοῦ 1908 ὑπὸ τοῦ Gerola. Κατὰ τὸ ἔτος ὅμως τοῦτο φιλόθρησκος γείτων τοῦ ναοῦ — ὁ Γεώργιος Ν. Σολιδάκης — ἐπεχείρησε δυστυχῶς νά τὸν «ἀναστηλώσῃ» ἵνα προστατεύσῃ τὰς τοιχογραφίας του, χωρὶς νά συμβουλευθῇ σχετικῶς οὐδένα εἰδικόν. Ἐστέγασε λοιπὸν τὸν ναὸν διὰ δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 27) — ἐν ᾧ οὗτος ἀρχικῶς ἐκαλύπτετο διὰ τρουλλοῦ βαίνοντος ἐπὶ 4 διασταυρουμένων καμαρῶν — κατεσκεύασε δὲ καὶ ἐσωτερικὰς ὀγκώδεις δοκοὺς ἐκ σιδηροπαγοῦς

¹ Κρητ. Χρονικά τ. Ξ (1952) σ. 75. Δὲν ἔχεται ἀκριβεῖας τὸ ἐκεῖ λεγόμενον, ὅτι ἀμφότεροι οἱ Ἀρχάγγελοι κοσμοῦσι τὰ ἄκρα τοῦ Δ. τοίχου, διότι πρόκειται μόνον περὶ τοῦ Μιχαήλ.

σκυροκονιάματος, δι' ὧν ὅμως ἐπῆλθε παραμόρφωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ. Εὐτυχῶς εἰδοποιηθεῖσα ἐγκαίρως ὑπὸ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀρχῶν Κρήτης ἢ Κρατική Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεων, ἀνέλαβεν αὐτὴ ἐξ ὑπαρχῆς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ μνημείου, ὥς καὶ τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν συντήρησιν τῶν ἐν αὐτῷ τοιχογραφιῶν, γενομένην διὰ τοῦ ἐμπείρου ἀρχιτεχνίτου τοῦ μουσείου Ἡρακλείου Ζαχαρία Κανάκη.

Διὰ τῶν ἐκτελεσθεισῶν κατὰ τὰ ἔτη 1951 καὶ 1952 κρατικῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως ἀποκατεστάθη ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ μνημείου α) διὰ τῆς ἀνα-

Εἰκ. 29. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀἱ Κυρ-Γιάννη ἀπὸ Β.Δ. μετὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως αὐτοῦ.

κατασκευῆς τοῦ καταπεσόντος καὶ θρυμματισθέντος Ν.Δ. ἐσωτερικοῦ μαρμαρίνου κίονος μετὰ τοῦ κιονοκράνου του β) διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τῶν σταυροθολίων, ἅτινα ἐκάλυπτον τὰ πλάγια δυτικὰ αὐτοῦ διαμερίσματα, γενομένης ἐπὶ τῇ βάσει σωζομένων τμημάτων αὐτῶν καὶ γ) διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τριῶν ἐκ τῶν βασταζουσῶν τὸν κεντρικὸν τροῦλλον κυλινδρικῶν καμαρῶν (Ν., Δ. καὶ Β.) καὶ τῶν σχετικῶν λοφίων. Ὑπολείπεται ἤδη μόνον ἡ κατασκευὴ αὐτοῦ τούτου τοῦ τροῦλλου, ὥς καὶ ἡ στέγασις τοῦ νάρθηκος. Καὶ ταῦτα μὲν ὥς πρὸς τὸ οἰκοδομικὸν μέρος, ὥς πρὸς δὲ τὸ διακοσμητικὸν σημειῶνω, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει σωζομένων σαφῶν λειψάνων συνεπληρώθησαν τὰ τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ τὰ γείσα τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ, ἐγένετο δὲ καὶ

ἡ κάλυψις τῶν θόλων αὐτοῦ διὰ βυζαντινοῦ τύπου κεράμων. Αἱ παρατιθέμεναι ἀπόψεις τοῦ ναοῦ (εἰκ. 28 καὶ 29) δεικνύουσι τὴν μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν εἰκόνα τοῦ μνημείου, ἡ μὲν 28 ἀπὸ Νότου, ἡ δὲ 29 ἀπὸ Β. Δ.

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν τοῦ μνημείου.

Α') ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 30) τὸ μνημεῖον ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυρίων μερῶν α) τοῦ κυρίως ναοῦ φέροντος πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἐξεχούσας κόγχας τοῦ ἱεροῦ καὶ β) τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένου νάρθηκος, ἐξέχοντος κατὰ τι τοῦ ναοῦ πρὸς Βορρᾶν καὶ πρὸς Νότον.

Ὁ κυρίως ναὸς παρουσιάζει ἐν κατόψει τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρουλλοῦ καὶ δὴ τὸν τοῦ ἀπλοῦ τετρακιονίου, ἐκείνου δηλαδὴ εἰς τὸν ὁποῖον τὸ βασικὸν τετράγωνον ἐκτείνεται πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τῆς γραμμῆς ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐκφύονται αἱ κόγχαι τοῦ ἱεροῦ. Ὁ τύπος οὗτος συναντῶμενος καὶ εἰς ναοὺς τῆς κυρίως Ἑλλάδος¹, ὡς καὶ τῆς Π. Σερβίας², διαφέρει τοῦ συνθέτου τετρακιονίου τῆς Πρωτευούσης κατὰ τοῦτο, ὅτι στερεῖται τῶν δύο τοίχων οἷτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἀντὶ τῶν τοίχων τούτων ὁ ἀπλοῦς τετρακόνιος φέρει ἀπλᾶ τόξα, ἅτινα ζευγνύουσι τοὺς δύο ἀνατολικοὺς κίονας (ἢ πεσσοὺς) πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον (εἰκ. 30), ἐπιτυγχανομένης οὕτω μιᾶς ἰσορρόπου ἐκατέρωθεν τοῦ ἀξονικοῦ τρουλλοῦ διατάξεως τῆς τομῆς (εἰκ. 30).

Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἡμέτερον ναὸν τύπου ὑπάρχουσιν ἐν Κρήτῃ καὶ ἄλλοι ναοί, ἐξ ὧν ἰδιαίτεραν ὁμοιότητα πρὸς τὸν Ἀἰ Κυρ-Γιάννην παρουσιάζουσιν ἑπτὰ, ἐκ τούτων δὲ πάλιν δύο³ μὲν ἔχουσι τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐν προεκβολῇ, ὅπως καὶ ὁ ἡμέτερος (εἰκ. 30), σχηματίζοντα οὕτω ἐν κατόψει ἐλαφρῶς ἐλεύθερον τὸν σταυρόν, οἱ δὲ ὑπόλοιποι πέντε⁴ εἶναι τοῦ αὐστηρῶς ἐγγεγραμμένου τύπου.

Κοινὸν χαρακτηριστικὸν πάντων τῶν ναῶν τοῦ τύπου τούτου ἐν Κρήτῃ εἶναι ὅτι καὶ τὰ 4 μικρὰ γωνιαῖά των διαμερίσματα καλύπτονται διὰ σταυρο-

¹ Βλέπε σχετικῶς ὅσα περὶ τοῦ τύπου τούτου ἔγραψα ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μν. τῆς Ἑλλάδος τ. Ε' (1939 - 40) σ. 7 καὶ ὅσα αὐτόθι παραδείγματα κατέλεξα.

² G. Millet, *L'ancien art Serbe*, Paris 1919: Nagoricino (εἰκ. 96), Ljuboten (εἰκ. 118), Belovo (εἰκ. 129), Manastir Marco (εἰκ. 130).

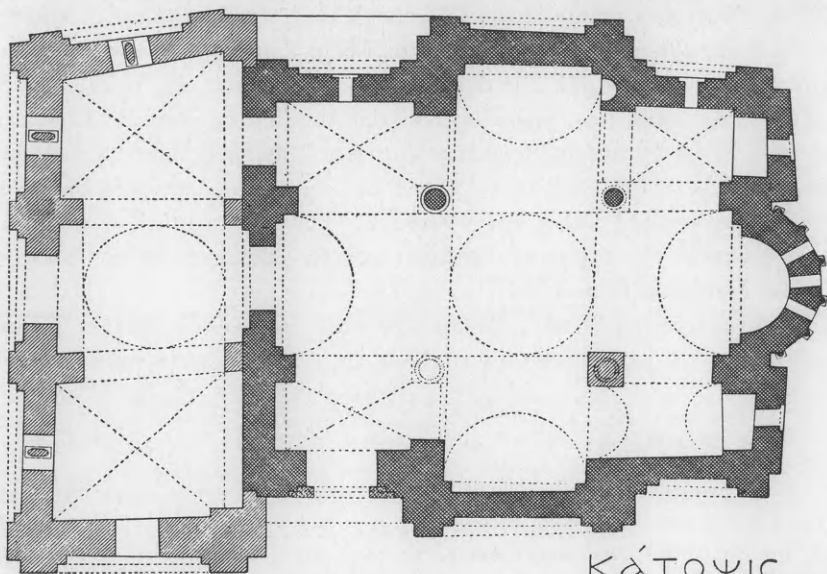
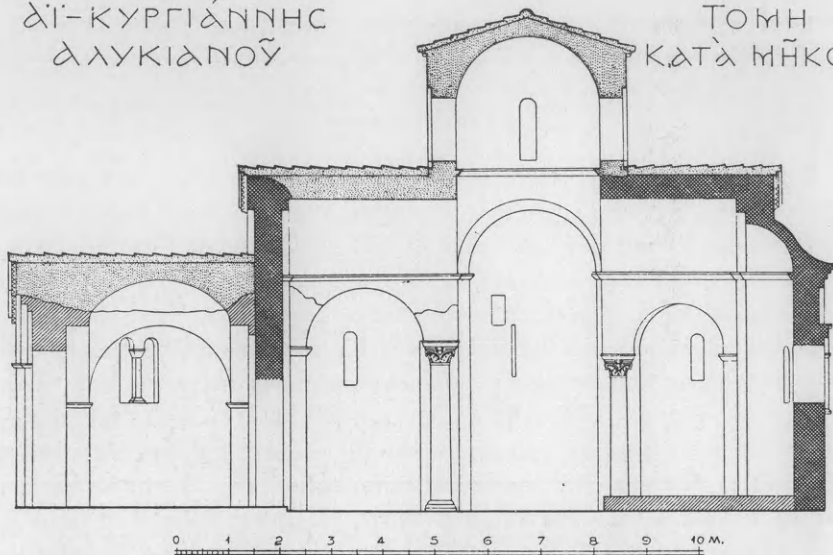
³ Ἀγ. Δημήτριος τοῦ ὁμωνύμου χωρίου τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης (Gerola, Mon. Ven. II εἰκ. 206), καὶ Παναγία ἡ Λαμπηνή, τῆς ἐπαρχίας Ἀγ. Βασιλείου Ρεθύμνης (Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 207).

⁴ Παναγία εἰς Λουμπινιές, παρὰ τὸ Φόδελε, τῆς ἐπαρχίας Μυλοποτάμου (Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 210), Παναγία Σερβιώτισσα, Ἀγ. Ἰωάννου Πάτμου (Gerola εἰκ. 214), Παναγία Χουμεριάκου (αὐτόθι εἰκ. 211). Ἀγ. Ἰωάννης εἰς Λιγόρτυνα Μονοφατισίου (αὐτ. εἰκ. 220), Ἀγ. Ἰωάννης Ρουκάνη (αὐτ. εἰκ. 218).

θολίων¹, τὰ ὅποια εἰς μὲν τοὺς παλαιότερους εἶναι πάντα ἰσομήκη, εἰς δὲ τοὺς

Αἰ-ΚΥΡΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΛΥΚΙΑΝΟΥ

ΤΟΜΗ
ΚΑΤ' Α ΜΗΚΟΣ

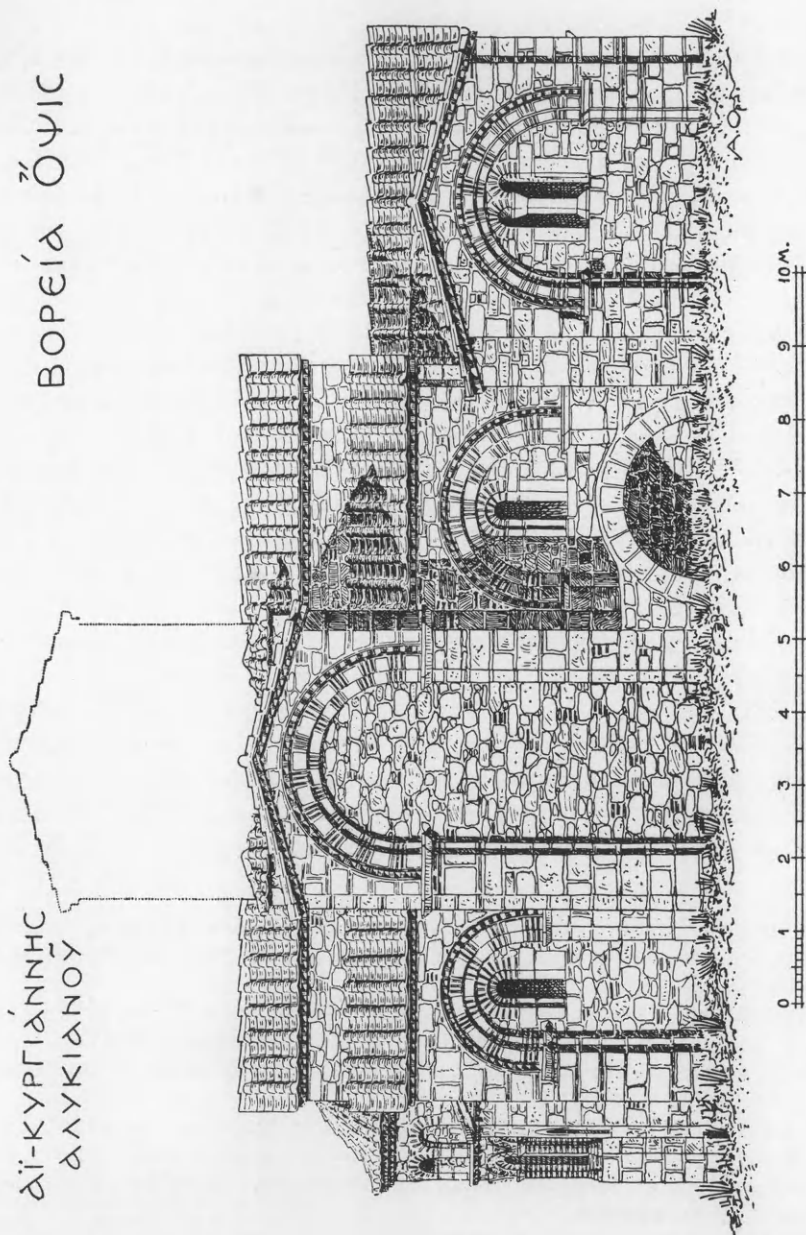

ΚΑΤΟΨΙΣ

Εἰκ. 30. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Κυρίου-Γιάννη.

νεωτέρους (Ἁγίου Κυρίου-Γιάννης) παρουσιάζονται ἐπιμηκέστερα τὰ δυτικά, πρᾶγμα

¹ Εἰς τὸν Ἁγίου Κυρίου-Γιάννη τὸ Ν. Α. διαμέρισμα καλύπτεται σήμερον διὰ καμά-

Εἰκ. 31. Ἡ βορρεία ὄψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀϊ Κυρ-Γιάννη.

τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 14ου αἰ. τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος¹, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἡ κάλυψις τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων γίνεται ἐκεῖ διὰ καμαρῶν.

Ἡ διὰ σταυροθολίων κάλυψις τῶν 4 γωνιαίων διαμερισμάτων τῶν κρητικῶν ναῶν ὑποδηλοῖ ἐπίδρασιν τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης², τοσοῦτω μᾶλλον καθόσον καὶ αἱ διὰ τῶν κλειδῶν των τομαὶ παρουσιάζουσιν οὐχὶ εὐθεῖαν ἀλλὰ καμπύλην γραμμὴν, τῆς ὁποίας τὸ βέλος εἶναι 0,28 μ. Τὴν ἐπίδρασιν τῆς Πρωτευούσης καθιστᾷ ἐκδηλοτέραν ἂφ' ἐνὸς μὲν ἡ διάπλασις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 31, 32), αἵτινες παρουσιάζουσιν εἰς τε τὰς μακρὰς πλευρὰς καὶ τὴν δυτικὴν τυφλὰ ἀψιδώματα, ἂφ' ἐτέρου δὲ τὸ πεντάπλευρον σχῆμα τῆς μέσης ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ διὰ κογχαρίων διακόσμησις αὐτῆς. Πράγματι, ὡς ἡ Κωνσταντινούπολις, οὕτω καὶ ἡ Κρήτη πλάθει τὰ τοιχώματα τῶν ναῶν της — καὶ ὄχι μόνον τοῦ ἐξεταζομένου ἀλλὰ καὶ ἄλλων τύπων ναῶν³ — μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα δημιουργοῦντα ἀντιθέσεις σκιᾶς καὶ φωτός, τὰς ὁποίας δὲν παρουσιάζουσιν οἱ ναοὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, οἵτινες, μὲ τὰς λιτὰς, ἀδιαρθρώτους ἐπιφανείας των, ἐνθυμίζουσι τοὺς ἐπιπέδους τοίχους τῶν σηκῶν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ναῶν. Ὡς δ' εἶναι γνωστὸν αἱ τυφλαὶ ἀψίδες τελοῦσι δύο διαφύρουσις λειτουργίας: διότι ἄλλοτε μὲν εἶναι τεκτονικαί, ἀντικατοπτρίζουσαι εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τὰς γραμμὰς τῆς ἐσωτερικῆς κατασκευῆς — ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Κρήτης — ἄλλοτε δ' εἶναι ἀτεκτονικαί, ἥτοι ἀπλῶς διακοσμητικαὶ καὶ ἄσχετοι πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν — ὡς συμβαίνει εἰς ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς⁴ καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἀρμενίας⁵. Οὕτω εἰς τὸν Ἀἰ Κυρ - Γιάννην τὸ μὲν ὑψηλόν, τυφλὸν ἀψιδώμα τῶν ἐγκαρσίων καὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 32) ἀντικατοπτρίζει τὴν καμπύλην τῆς ἐσωτερικῆς καμάρας τοῦ ἀντιστοίχου σκέλους τοῦ σταυροῦ, τὰ δὲ πλάγια χαμηλὰ ἀψιδώματα (εἰκ. 31) τὰ ἀντίστοιχα τόξα τῶν σταυροθολίων, ἅτινα καλύπτουσι τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα. Ἐπειδὴ δ' ὡς εἴπομεν ἐξ αὐτῶν τὰ δυ-

ρας αὕτη ὁμως προέρχεται προφανῶς ἐκ μεταγενεστέρης μετασκευῆς, ὅτε καὶ τὸ ἀντίστοιχον στήριγμα κατεσκευάσθη ὡς χονδρὸς τετράγωνος πεσσὸς ἀντὶ κυλινδρικοῦ κίονος, ὡς εἶναι τὰ ὑπόλοιπα τρία.

¹ Ναὸς Μεταμορφώσεως ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν (Εὐγγόπουλος, Εὐρετήριο μ.σ. μνημ. τεύχος Β' σ. 76 εἰκ. 71) — Περίβλεπτος Μυστρᾶ (Millet, Mon. Byz. Mistra πίν. 28, 2), Εὐαγγελίστρια Μυστρᾶ (Millet, ἔ.ἀ. πίν. 31, 5), Ἀγ. Σοφία Μυστρᾶ (Millet, ἔ.ἀ. πίν. 31, 4).

² G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 68.

³ Ὡς π. χ. τῆς βασιλικῆς Ἀγ. Πανταλέοντος Μπιζαργιανῶν Πεδιάδος (Gerola, ἔ.ἀ. εἰκ. 131 καὶ 133), τοῦ σταυρικοῦ ναοῦ Ἀγ. Αἰκατερίνης Χάνδακος (Ἡρακλείου) (Gerola, ἔ.ἀ. εἰκ. 226) κλπ.

⁴ Millet, *L'école grecque* σ. 152, 156.

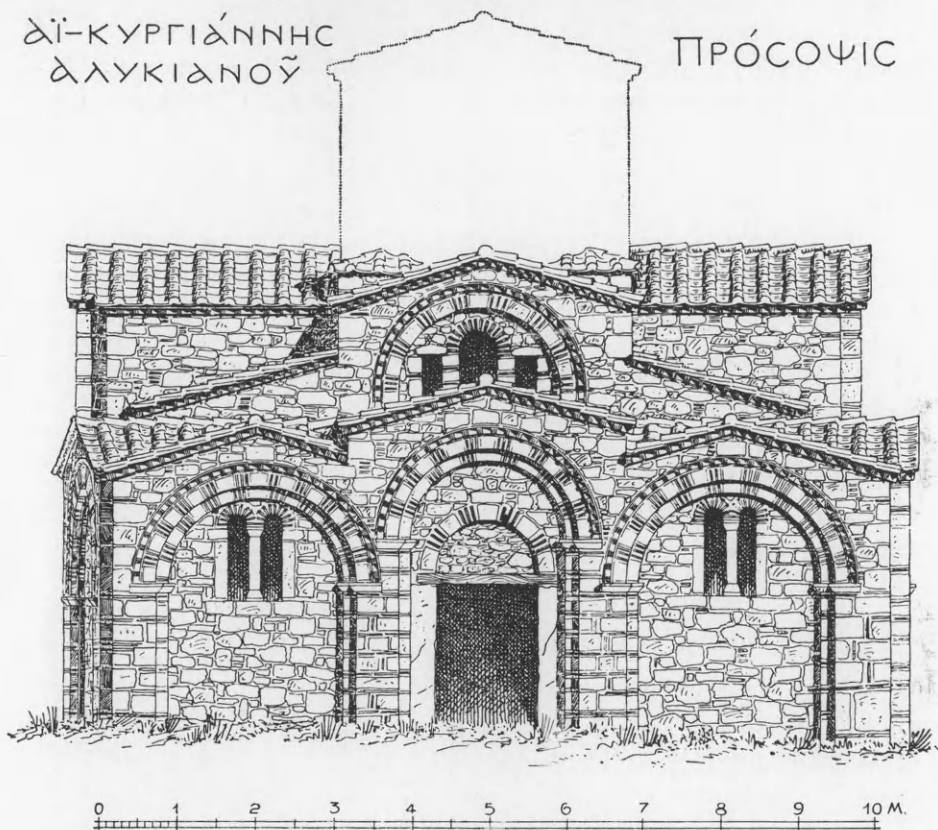
⁵ A. Khatchatrian, *L'architecture Arménienne*, Paris 1948/49, πιν. V. (Μητροπόλις Ani, 989 - 1001). Millet, *École Grecque* σ. 154.

τικά εἶναι μεγαλύτερα τῶν ἀνατολικῶν καὶ τὰ ἀντίστοιχα δυτικὰ ἀψιδώματα κατεσκευάσθησαν μὲ ἄνοιγμα μεγαλύτερον τῶν ἀνατολικῶν (εἰκ. 31).

Τοσαύτη δ' ἐφηρμόσθη ἀκρίβεια ἀνταποκρίσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὥστε καὶ ἡ διπλῇ βαθμιδωτῇ διάταξις τῶν μεγάλων κεραίων

Αἰ-ΚΥΡΓΙΑΝΝΗΣ
ΔΑΥΚΙΑΝΟΥ

ΠΡΟΣΟΨΙΣ

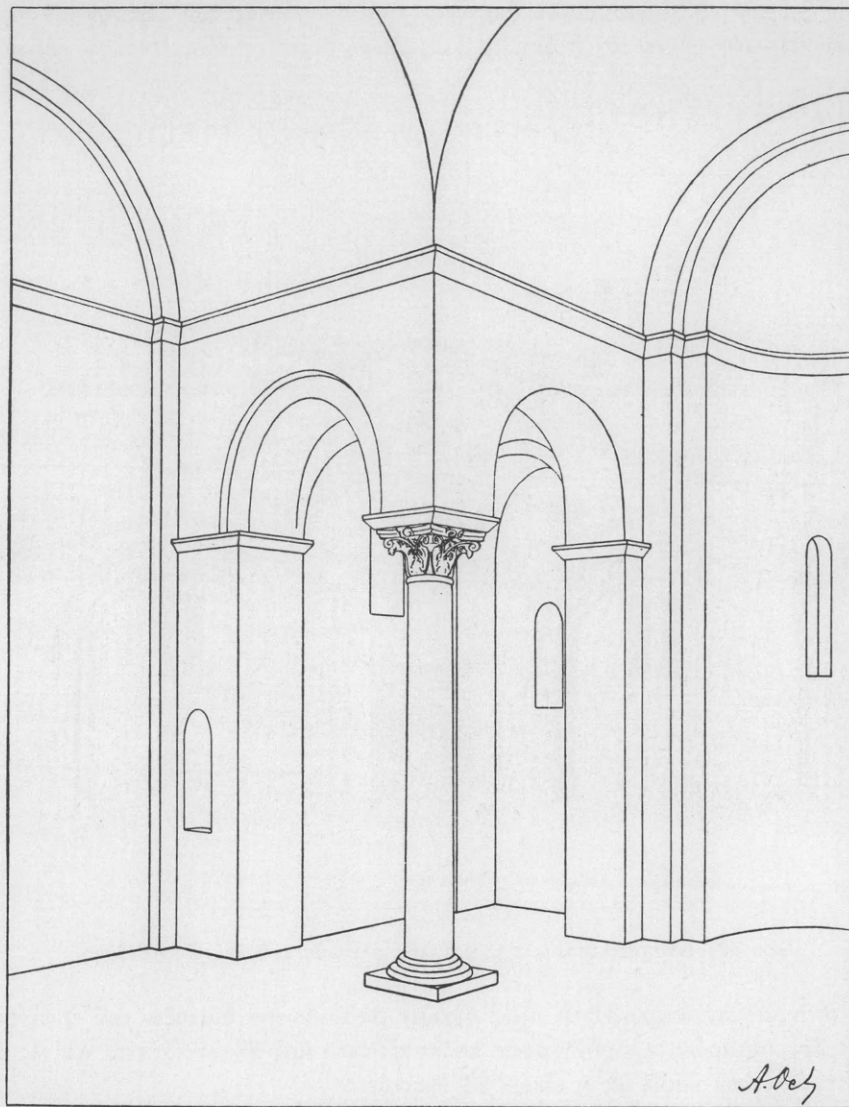
Εἰκ. 32. Ἀναπαράστασις τῆς Δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀἰ Κυρ-Γιάννη.

τοῦ σταυροῦ ἀνταποκρίνεται πρὸς ὁμοίαν βαθμιδωτὴν διάταξιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν καμαρῶν, προσδίδουσιν πολλαπλότητα καὶ πλαστικότητα καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ ναοῦ, ὡς ἡ εἰκὼν 33 δεικνύει¹.

Ἀφ' ἐτέρου ἡ κεντρικὴ ἄψις τοῦ ἱεροῦ, κατασκευασθεῖσα ὡς πεντάπλευ-

¹ Ὅμοιαν βαθμιδωτὴν διάταξιν συναντῶμεν καὶ εἰς τὰς κεραίας τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ τοῦ Ἀγ. Μάρκου καὶ ἐν Γκλάνιβροδ τῆς Π. Σερβίας. Βλ. εἰκόνα του παρὰ Vl. Petkovič, ἐν Revue des monuments religieux relatifs au peuple Serbe σ. 525 εἰκ. 40.

ρον πρῶσμα, ὅπως καὶ αἱ πλείσται τῶν ναῶν τῆς Πρωτευούσης¹, εἶναι διηρη-
μένη εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας (εἰκ. 33, 34), ἐξ ὧν ἡ μὲν κάτω εἶναι ἀκόσμη-

Εἰκ. 33. Ἡ Β.Α. γωνία τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἄνευ τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου.

τος αἱ δὲ δύο ἄνω διακοσμοῦνται ἢ μὲν μέση διὰ πλινθίνων κιονίσκων τοπο-

¹ Πβλ. τὰς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ : τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου (Κιλησέ - τζαμι) (J. Ebersolt-A. Thiers, Les églises de Constantinople, Paris 1913 πίν. XXXVI, 2) τοῦ Παν-

θετημένων κατὰ τὰς ἀκμὰς τοῦ πρίσματος καὶ στηριζόντων τοξύλια ἐκ προεχουσῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν (εἰκ. 33), ἡ δὲ ἄνω φέρει ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς ἀνὰ ἓν κογχάριον, τομῆς ἐναλλὰξ ὀρθογωνίου καὶ ἡμικυκλικῆς (εἰκ. 34). Πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα εἶναι χαρακτηριστικὰ διὰ τοὺς ναοὺς τῆς Πρωτευούσης.

Ἄν ὅμως ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζει τὴν πεντάπλευρον μορφήν καὶ τὴν διὰ γωνιαίων κιονίσκων καὶ κογχαρίων διακόσμησιν τῶν ναῶν

Εἰκ. 34. Ὅπισς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀἱ Κυρ-Γιάννη ἀπὸ Ν.Α.
μετὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως αὐτοῦ.

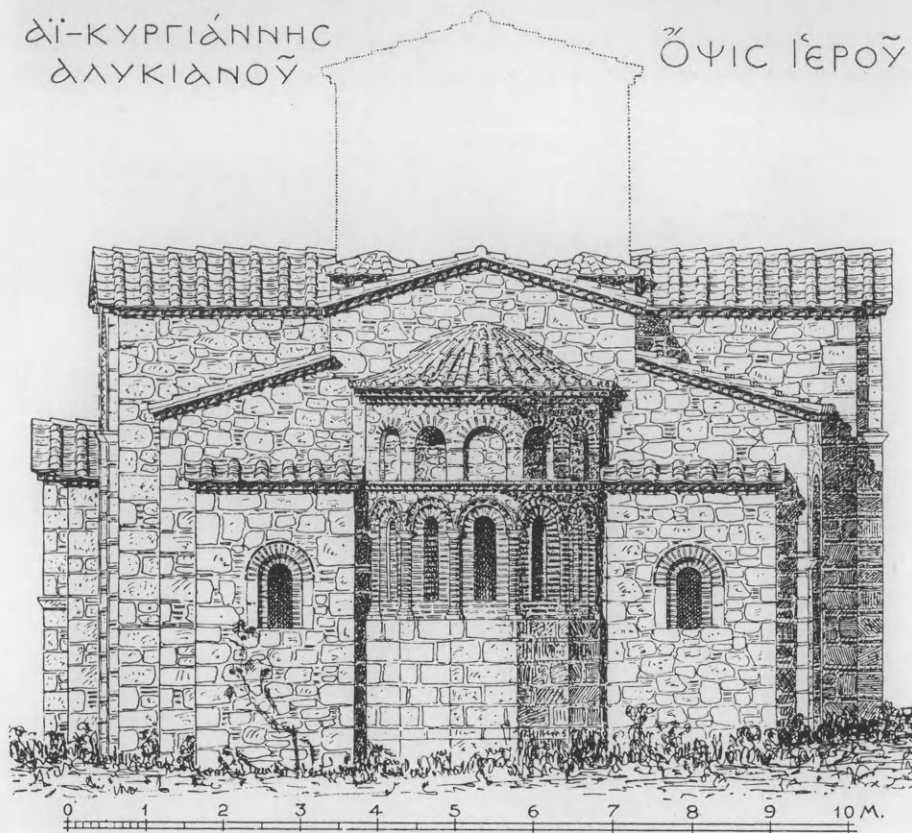
τῆς Πρωτευούσης, ὅμως αἱ δύο μικραὶ πλάγαι ἀκολουθοῦσιν ὅλως τοπικὸν σχέδιον· διότι ἀντὶ νὰ εἶναι ἡμικυκλικαὶ — ὥς εἶναι ὁ κανὼν διὰ τὰς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ ὅλων τῶν τύπων ναῶν τῆς Κρήτης — παρουσιάζουσιν ἐξωτερικῶς σχῆμα ὀρθογωνίου, ἐλαφρῶς ἐξέχοντος καὶ περιβάλλοντος ὀρθογώνιον ἐπίσης ἐσωτερικὴν κόγχην, καλυπτομένην ὅμως διὰ τεταρτοσφαιρίου βαίνοντος ἐπὶ λοφίων. Ὅμοιαν διάταξιν πλαγίων κογχῶν ἱεροῦ παρουσιάζουν καὶ ἡ Παναγία ἢ Λαμπηνή¹ καὶ ἡ Παναγία εἰς Λουμπινιές², μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι εἰς τὰ

τοκράτορος (Ζεῖρεκ - τζαμί) (αὐτόθι πίν. XLVIII), τῆς Παναχράντου (Φεναρί - Ἰσά - τζαμί) (αὐτ. πίν. LII), τῆς Παμμακαρίστου (Φετιχιέ - τζαμί) (αὐτ. πίν. LVII).

¹ Gerola, ἔ. ἀ εἰκ. 207.

² Gerola, ἔ. ἀ εἰκ. 210.

παραδείγματα ταῦτα αἱ ἀψίδες εἶναι ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικαί. Πόθεν προήλθε τὸ τόσον ξενίζον τοῦτο σχῆμα τῶν μικρῶν ἀψίδων; Εἶναι ἄραγε μακρινή ἀνάμνησις τῶν ἐξεχόντων τετραγώνων παστοφορίων τῶν συριακῶν βασιλικῶν,

Εἰκ. 35. Ἀναπαράστασις τῶν ἀψίδων τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἀἱ Κυρ-Ριάννη.

τρανὸν δείγμα τῶν ὁποίων παρέχει τὸ ἱερόν τοῦ καθολικοῦ Παναγίας τῆς Χρυσοπηγῆς παρὰ τὰ Χανιά;¹

Ἐν ἄλλο χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῶν Κρητικῶν ναῶν τοῦ ἐξεταζομένου τύπου εἶναι καὶ ὅτι στεροῦνται—οἱ πλείστοι μέχρι καὶ σήμερον ἀκόμη—νάρθηκος (Ἀγ. Δημήτριος Ρεθύμνης, Παναγία ἢ Λαμπινή, Παναγία εἰς Λουμπινιές, Σερβιώτισσα, Ἀγ. Ἰωάννης Ρουκάνη), ὅσοι δ' αὐτῶν ἔχουσι νάρθηκα ἀπέκτησαν αὐτὸν μεταγενεστέρως (Ἀἱ Κυρ-Γιάννης Ἀλυκιανοῦ, Παναγία Χουμεριάκου, Ἀγ. Ἰωάννης Λιγόρτυνος). Τὴν κατὰ τι μεταγενεστέ-

¹ Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 305.

ραν προσθήκην τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀλυκιανοῦ ἀποδεικνύει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀνόργανος σύνδεσις αὐτοῦ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν (εἰκ. 30), ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ λοξότης αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμα τοῦ ναοῦ.

Ἀρχικῶς ὁ κυρίως ναὸς θὰ εἶχεν, ὥς ὅλοι οἱ ὅμοιοι αὐτοῦ (Ἀγ. Δημήτριος Ρεθύμνης, Παναγία Λαμπηνή κλπ.) τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν¹ ἀντικατοπτρίζοντα μὲ θαυμαστὴν ἐνότητα τὰς καμπύλας τῆς ἐσωτερικῆς κατασκευῆς. Ὅταν ὁμως προστεθῇ ὁ νάρθηξ, τὰ μὲν δύο

Εἰκ. 36. Ὁ ἡρειπωμένος τυφλός, χαμηλωμένος σφαιρικός θόλος τοῦ νάρθηκος.

πλάγια ἀψιδώματα ἐφράχθησαν, δι' αὐτὸ δὲ σήμερον τὰ τοιχώματά των ἐμφανίζονται ἐξωτερικῶς ἐπίπεδα (εἰκ. 30) μόνον δὲ τὸ ὑψηλὸν τυφλὸν ἀψιδώμα τοῦ μέσου κλίτους, τὸ ἀντικατοπτρίζον τὸν κύλινδρον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ διετηρήθη, διακρινόμενον σαφῶς ὅπισθεν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 32). Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι, ὅπως εἰς τὸν κυρίως ναόν, οὕτω καὶ εἰς τὸν νάρθηκα ἐφηρμοσθησαν τυφλὰ ἀψιδώματα εἰς τε τὴν πρόσοψίν του (εἰκ. 32) καὶ τὰς στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς (εἰκ. 31). Τὰ ἀψιδώματα δὲ ταῦτα ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν του, ἥτοι πρὸς τριμερῇ διαίρεσιν αὐτοῦ, καθ' ἣν τὰ μὲν δύο ἄκρα διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο διὰ σταυροθολίων, τὸ δὲ μέσον διὰ τυφλοῦ ἐλλειψοειδοῦς, ἀσιατικῆς προελεύσεως θόλου, οἷον ἡμερον ἡμικατεστραμμένου (εἰκ. 36) κρυπτομένου δὲ πάλαι κάτωθεν δικλινοῦς στέγης, ὥς ἡ ἀναπαράστασις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ δεικνύει (εἰκ. 32).

¹ Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς ναοὺς τῆς Χίου, τῆς ὁποίας ὡς γνωστὸν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπηρεάζετο ἐκ τῆς Πρωτευούσης, ὡς π.χ. εἰς τὴν Παναγίαν Σικελιάν (Orlandos, *Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930*, πίν. 44).

Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀἰ Κύρ-Γιάννη ὁ νάρθηξ δὲν φαίνεται νὰ προσετέθῃ πολὺ ἀργότερον· διότι ὁ κατασκευάσας αὐτὸν τεχνίτης ἐφήρμοσεν ὅμοια ὕλικά πρὸς τὰ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ὅμοιον τρόπον δομῆς αὐτῶν, ἤτοι κοινὴν μὲν τοιχοποιίαν παραμεμειγμένην μετὰ τεμαχίων πλίνθων διὰ τὰ τύμπανα καὶ τὰς λοιπὰς ἐπιπέδους ἐπιφανείας τῶν τοίχων, πωρολίθους δὲ κανονικῶς λαξευμένους μετὰ τριπλῶν πλίνθων κατὰ τοὺς ἀρμούς διὰ τὰ τόξα τῶν ἀψιδωμάτων καὶ τὰ πλαίσια τῶν διλόβων παραθύρων. Τέλος ἐχρησιμοποίη-

Εἰκ. 37. Τὸ θύρωμα τῆς νοτίας εισόδου.

σεν ὁμοίως καὶ πλινθίνας ἐξεχούσας ὀδοντωτὰς ταινίας, ὡς περιβλήματα τῶν ἀψιδωμάτων, ὡς καὶ διὰ τὰ γεῖσα, τὰ τε ὀριζόντια καὶ τὰ κεκλιμένα.

Γενικῶς ἀξιοσημείωτος ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως εἶναι ἡ χρῆσις διαφορῶν χρώματος καὶ ὕφης ὕλικῶν δομῆς εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας ὁλοκληρου τοῦ ναοῦ. Διὰ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν κοινῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν τῆς τοιχοποιίας, πρὸς τοὺς ὠχροσιτόχρους πωρολίθους τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων καὶ τὰς ζωηρῶς ἐρυθρὰς πλίνθους τῶν ἀρμῶν, τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν τῶν γείσων καὶ τῶν κιονίσκων τῆς ἀψίδος, προσδίδεται εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας εἰς θερμὸς καὶ ζωντανὸς χρωματικὸς τόνος, ὅστις συνδυαζόμενος πρὸς τὴν διὰ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων καὶ τῶν κογχαρῶν τῆς ἀψίδος παρεχομένην κίνησιν καὶ πλαστικότητα καὶ ἀντίθεσιν φωτὸς καὶ σκιάς δημιουργεῖ διὰ τὸ σύνολον τοῦ ἐξωτερικοῦ μίαν πολὺ εὐχάριστον αἰσθητικὴν ἐντύπωσιν. Λυ-

πηρόν μόνον εἶναι ὅτι δὲν σώζεται πλέον ὁ ἀποτελῶν τὸ κορύφωμα τοῦ ὅλου ναοῦ κεντρικὸς τροῦλλος, τὸν ὁποῖον ὁμως πρέπει πάντως ν' ἀναπαραστήσωμεν — συμφώνως ἄλλως τε πρὸς τὰ συγγενέστατα πρὸς τὸν Ἀϊ Κύρ-Γιάννην παραδείγματα, Λαμπηνήν κλπ.— μετὰ τυφλῶν πέριξ ἀψιδωμάτων, ὡς ἄλλωστε ἀπαιτεῖ καὶ ἡ ἐνότης τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τοῦ ὅλου ναοῦ.

Πρὶν ἢ κλείσωμεν τὸ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ κεφάλαιον θὰ σημειώσωμεν καὶ μίαν ἄλλην μικρὰν μεταβολὴν τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ ναοῦ, ὀφειλομένην προφανῶς εἰς τὴν προσθήκην τοῦ νάρθηκος· ἀφορᾷ δ' αὐτὴ τὸ Ν.Δ. διαμέρισμα τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἀντὶ τῆς φραγχείσης, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, δυτικῆς του θύρας, ἠνοίχθη ἄλλη κατὰ τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευράν, ἥτις περιεβλήθη ἐξωτερικῶς διὰ πωρίνου μετὰ γλυφῶν πλαισίου, κορυφωθέντος εἰς τεθλασμένον τόξον κατὰ ἐνετικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν¹ (εἰκ. 37). Πλὴν δὲ τούτου ἐξωτερικῶς τῆς νοτίας ταύτης θύρας κατεσκευάσθη καὶ πωρίνη καμάρα μετὰ γλυφῶν (εἰκ. 37), βάθους 0,48 μ. χρησιμεύουσα ὡς εἰδός τι προστεγάσματος, τῆς ὡς κυρίας πλέον εἰσόδου χρησιμοποιοῦμενης νοτίας ταύτης θύρας.

Τέλος θὰ πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν καὶ βαθέος τινὸς ἀρκοσολίου κατασκευασθέντος ἐξωτερικῶς παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 31), ὅπερ θὰ ἐχρησίμευσε πιθανώτατα ὡς τάφος δωρητοῦ τινος ἢ εὐεργέτου τοῦ ναοῦ.

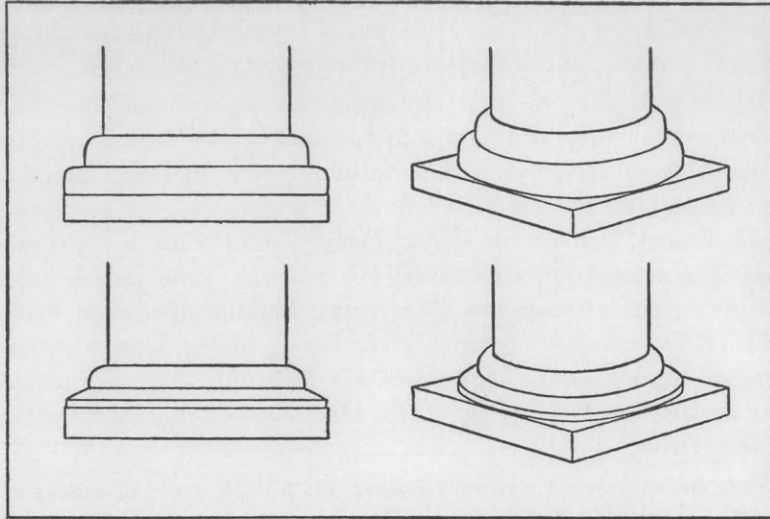
Β' Ἡ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ

Χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν εἶναι ἡ ἀπουσία μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ὀφειλομένη προφανῶς εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ ἔλλειψιν λατομείων μαρμάρου, πιθανῶς δὲ καὶ εἰς οἰκονομικὴν ἀνεπάρκειαν τοῦ ναοῦ, ὅπως προμηθευθῇ τὰ μάρμαρα ἔξωθεν. Τούτου ἕνεκα καὶ δι' αὐτὰ τὰ μόνα μαρμάρινα αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἥτοι τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας² ἐχρησιμοποιήθησαν παλαιοχριστιανικὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ληφθέντα ἐξ ἐρειπωθέντων παλαιῶν κτισμάτων τῆς περιοχῆς. Οὕτω ἡ μὲν βάσις τῶν κίωνων ἀποτελεῖται ἐκ πλίνθου καὶ διπλῆς ἐπ' αὐτῆς σπείρας (εἰκ. 38), οἷαι συνηθίζοντο κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, τὸ δὲ ἐπὶ

¹ Τοιαῦτα προσθήκαι θυρωμάτων εἰς φραγρικὸν ρυθμὸν ἐγένοντο εἰς πολλοὺς προϋπάρχοντας βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Κρήτης. Παραδείγματά των πολλὰ βλέπε παρὰ Gerola, Mon. Ven. II εἰκ. 326 ἕως 345.

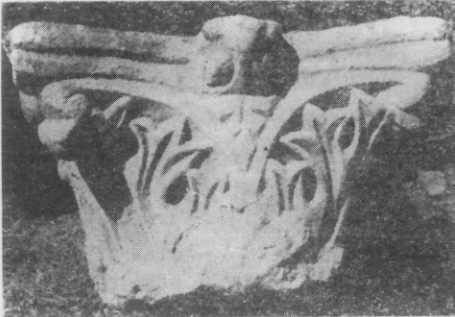
² Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀρχικῶς μὲν ὑπῆρχον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ τέσσαρες κίονες, καταπεσόντος ὁμως, λόγῳ σεισμοῦ ἢ ἄλλης αἰτίας, τοῦ Νοτιοανατολικοῦ στηρίγματος, ἐπανεκτίσθη τοῦτο ὡς ὀγκώδης τετράγωνος πεσσοῦς (εἰκ. 30) συνάμα δὲ καὶ τὸ καλύπτον τὸ ἀντίστοιχον Ν. Α. διαμέρισμα σταυροθόλιον ἀντικατεστάθη διὰ κυλινδρικοῦ θόλου (εἰκ. 30). Ὁ Gerola τὸν θόλον τοῦτον σημειώνει ἐσφαλμένως ὡς σταυροθόλιον ἐν τῇ κατόψει του, ἥτις καὶ ἄλλας μικρὰς ἀνακριβεῖας παρουσιάζει.

τῶν ἀρραβδῶτων μαρμαρίνων κορυμῶν κιονόκρανον (εἰκ. 39) ἀνήκει εἰς γνωστὸν κορινθιάζοντα τύπον τοῦ 5ου μ. Χ. αἰῶνος¹.

Εἰκ. 38. Παλαιοχριστιανικαὶ βάσεις τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων τοῦ ναοῦ.

Πάντα τὰ λοιπὰ διακοσμητικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ ἦτοι περίθυρα, κοσμητὰι, κιονίσκοι παραθύρων καὶ αὐτὸ τὸ τέμπλον εἴτε παρελείφθη-

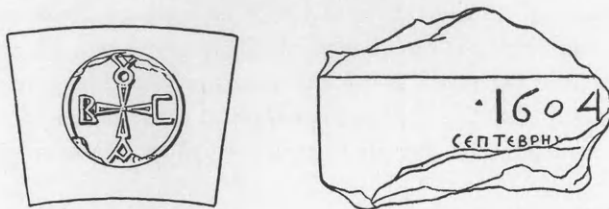
Εἰκ. 39. Παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων.

σαν ὁλοσχερῶς εἴτε κατεσκευάσθησαν πλίνθινα ἢ ἐκ παρολίθων, ὡς συμβαίνει διὰ τοὺς διαχωριστικούς κιονίσκους τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 31, 32). Ἀλλὰ καὶ οἱ θολῖται τῶν τεσσάρων μεγάλων καμαρῶν κατεσκευάσθησαν ὁμοίως πώρινοι, ἐπὶ ἐνὸς μάλιστα ἐξ αὐτῶν (διαστάσεων 0,265 × 0,253 × 0,593) ὑπάρχει γεγλυμμένον τὸ ἐν εἰκόνι (40 ἀριστερᾷ) συμπλήμα, ὅπερ δύναται ἴσως νὰ ἀναγνωσθῇ: Βασιλεῖου, ἐν ᾧ

ἐπὶ ἄλλου ἐξ ὑπερύθρου πώρου τεμαχίου (εἰκ. 40 δεξιᾷ) ὑπάρχει ἡ χρονολο-

¹ Βλέπε ἀνάλογα παραδείγματα ἐν Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τ. Β, Ἀθῆναι 1954, σ. 258 εἰκ. 236.

γία 1604 ΣΕΠΤΕΒΡΗ(ΟΥ), ἣτις δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἶναι ἡ χρονολογία τῆς ἀνωτέρω (σ. 185 σημ. 2) μνημονευθεῖσης ἐπισκευῆς¹.

Εἰκ. 40. Ἀριστερῶ θολίτης μετὰ συμπλήματος. Δεξιῶ λίθος ἐνεπίγραφος ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ.

Γ' Ἡ ΓΡΑΠΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Τοιαύτην φέρει μόνον ὁ κυρίως ναὸς οὐχὶ δὲ καὶ ὁ νάρθηξ.

α) Ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξις. Εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ ναοῦ, ὅστις ἔχει καταπέσει, θὰ εἰκονίζετο βεβαίως ὁ Παντοκράτωρ, εἰς δὲ τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία μεταξὺ 2 ἀγγέλων, ἀριτίως μέχρι σημερον σωζομένη. Ἀφ' ἐτέρου ἀπὸ ἔχνη τῆς πτέρυγος τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ καὶ τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς ὁ ἀρχ Γαυρι(ήλ) σωζόμενα ἐπὶ τῆς δυτικῆς κατακορύφου ἐπιφανείας τῆς ἔναντι τοῦ Β.Α. κίονος παραστάδος συμπεραίνομεν, ὅτι εἰς τὸ μέρος αὐτὸ θὰ εἰκονίζετο ὁ *Εὐαγγελισμὸς* μετὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ τὴν Παναγίαν πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰς ἣν θέσιν δηλαδὴ συναντῶμεν τὸν *Εὐαγγελισμὸν* ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ. ἰδίᾳ εἰς τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν τοῦ Ἀγ. Ὁρους, μετὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ μὲν ὁ *Εὐαγγελισμὸς* εἰκονίζεται ὑψηλὰ ἐπὶ τῶν πεσσῶν, ἐνταῦθα δὲ σχεδὸν ἰσογείως ἐπὶ τῶν ἄκρων παραστάδων. Αἱ μεγάλαι εὐαγγελικαὶ σκηναὶ θὰ ἐκόσμουσαν πιθανώτατα τὰς καμάρας τοῦ σταυροῦ, ἐξ ὧν σήμερον διατηρεῖται μόνον ἡ ἀνατολική, ἐφ' ἧς, διηρημένης εἰς δύο, διεσώθησαν πρὸς νότον μὲν ἡ *Ἀνάληψις* πρὸς Βορρᾶν δὲ ἡ *Πεντηκοστή*. Ἐκ διασωθέντος ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς νοτίας καμάρας τμήματος τοιχογραφίας παριστῶντος τὸ λουτρὸν τοῦ παιδίου φαίνεται ὅτι ἐπ' αὐτῆς θὰ εἰκονίζετο ἡ *Γέννησις* τοῦ Χριστοῦ.

Εἰς τὰ τύμπανα τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζοντο ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου ἡ *Σταύρωσις*, σήμερον ἡμικατεστραμμένη, ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου μεγάλης κλίμακος *Δέσις*. Πάντα τὰ λοιπὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ κοσμοῦνται διὰ στηθαρίων ἢ ὀλοσώμων μεμονωμένων ἢ ὁμάδων ἀγίων.

β) Τὰ θέματα. Ὡς ἔξετάσωμεν ἤδη λεπτομερῶς τὰ διάφορα θέματα καὶ τὰς μεμονωμένας μορφὰς ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ.

¹ Εἶναι προφανὲς ὅτι τὴν χρονολογίαν ταύτην παρανέγνωσεν ὁ Λελεδάκης εἰς 1004, τοῦ 6 δυνάμενου νὰ ἀναγνωσθῇ καὶ ὡς 0.

Ἡ εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονιζομένη Παναγία (εἰκ. 41) παρίσταται ἐν προτομῇ, μὲ ὑψωμένας ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας εἰς χειρονομίαν δεήσεως καὶ μὲ τὸν νεαρὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ ἐντὸς μεταλλίου πρὸ τοῦ στήθους της, ἥτοι κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης. Τὸ κανονικώτατον ὁμοειδὲς πρόσωπόν της (εἰκ. 42), μὲ τὴν γλυκεῖαν ἔκφρασιν, τοὺς ἀμυγδαλωτοὺς κάτωθεν καμαρωτῶν ὀφρύων ὀφθαλμούς, τὴν εὐθεῖαν ρῖνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα, περιβάλλεται ἀπὸ τὸ πορφυροῦν, χρυσοπάρυφον μαφόριόν της,

Εἰκ. 41. Ἡ Πλατυτέρα τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδος.

ὅπερ, καταπίπτον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, καλύπτει μὲ τὰς πλατείας πτυχάς του τὸ στήθος τῆς Παρθένου. Ὁ πρὸ τούτου ἐν στηθαρίῳ εἰκονιζόμενος νεαρὸς Χριστὸς (εἰκ. 43) φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιον πορφυρᾷ μετὰ σήματος (clavus), εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ εἰλητόν. Τὸ συμπίλημα ΜΡ.Θῶ εἶναι κατανεμημένον ἐντὸς δύο ἐρυθρῶν κύκλων ἐπὶ τοῦ γαλαζοπρασίνου κάμπου, ἑκατέρωθεν τοῦ χρυσοῦ φωτοστεφάνου, ὅστις περιβάλλει τὴν κεφαλὴν τῆς Παναγίας. Εἰς τὰ δύο ἄκρα τοῦ τεταρτοσφαιρίου εἰκονίζονται σεβίζοντες, εἰς πολὺ μικροτέραν τῆς Παναγίας κλίμακα, ἀνὰ εἰς ἀρχάγγελος ἐν προτομῇ μὲ πράσινον χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον. Τὰ ὠχροκίτρινα πρόσωπα τῶν μορφῶν φέρουσι πολλὰς λευκὰς ψιμμυθιάς καὶ τινὰς λευκὰς κηλίδας εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη των (μέτωπον, ρῖνα, σιαγόνα) μερικὰ δ' ἐξ αὐτῶν καὶ τινὰς πρασίνας σκιάς εἰς τὰ σκιαζόμενα μέρη των.

Ἡ Ἀνάληψις εἰκονίζεται εἰς τὸ νότιον ἥμισυ τῆς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ

ἱεροῦ καμάρας. Εἰς τὸ ἄνω μέρος ὁ Χριστὸς καθήμενος εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον. Ἐνδεδυμένος κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πράσινον ἱμάτιον περιβάλλεται ὑπὸ κυκλικῆς δόξης βασταζομένης ὑπὸ τεσσάρων ρυθμικῶς πετώντων ἀγγέλων, ἐξ ὧν οἱ μὲν δύο κατώτεροι, ἀπλούμενοι ὀριζοντίως, φαίνονται περισσότερον, ἐν ᾧ οἱ δύο ἄνω κρύπτονται ἐν μέρει ὀπισθεν τῆς δόξης. Οἱ ἄγγελοι φοροῦσιν ἐρυθροὺς χιτῶνας καὶ πράσινα ἱμάτια μὲ λευκάς, ἰριδίζουσας ἀντανγείας (changeants).

Εἰκ. 42. Ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας.

Εἰκ. 43. Ἡ κεφαλὴ τοῦ νεαροῦ Χριστοῦ.

Κάτω εἰς τὸ μέσον εἰκονίζεται, εἰς στάσιν δεήσεως, ἡ Παναγία φέρουσα πορφυροῦν μαφόριον ἐπὶ φαιοῦ χιτῶνος καὶ παρ' αὐτὴν ἄγγελος μὲ γαλάζιον χιτῶνα, κρασωτὸν ἱμάτιον καὶ λευκὰ πτερά, δεικνύων διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Χριστόν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατὰ μέτωπον, αὐστηρῶς ἱερατικὴν στάσιν τῆς Παναγίας οἱ Ἀπόστολοι, ἄνευ φωτοστεφάνων, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Παῦλον εἰκονίσθησαν, μὲ τὰς κεφαλὰς πλήρεις ἐκπλήξεως ἐστραμμένas πρὸς τὰ ἄνω καὶ τὰς χεῖρας ὑψωμένας εἰς ποικίλας χειρονομίας. Τὰ ἐνδύματά των εἰς συνδυασμοὺς πορφυροῦ, πρασίνου καὶ ἀνοικτοῦ γαλάζιου, παρουσιάζουσι φωτεινὰς ἀντανγείας δίκην ἀτλαζίου, οἷας συναντῶμεν εἰς τὴν παράστασιν τῶν Ἀποστόλων τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ¹. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκ-

¹ G. Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 94, 1. 4.

τελέσεως τῶν μορφῶν τῆς Ἀναλήψεως καὶ οἱ χρωματικοὶ συνδυασμοὶ τοῦ πλησιάζουσιν αὐτὴν πρὸς τὰς λεγομένας μακεδονικάς, καὶ ἀποδεικνύουσι τὸν ἐκτελέσαντα αὐτὴν ζωγράφον δεξιότηχην τοῦ χρώματος.

Ἡ Πεντηκοστὴ εἰκονιζομένη ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμιθολίου παρουσιάζει κάτω μὲν, ἐντὸς ἡμικυκλίου μὲ γαλάζιον ἄερα, τὸν Κόσμον (εἰκ. 44) ἐν προτομῇ κρατοῦντα διὰ τῶν δύο πλαγίως ὑψωμένων χειρῶν τοῦ ὕφασμα ἐνδεδυμένον

Εἰκ. 44. Ἡ Πεντηκοστή.

δὲ ὥς αὐτοκράτορα καὶ φέροντα φαιὸν μαργαριτοποίκιλτον στέμμα μετὰ πραιπενδουλίων (εἰκ. 45)¹, ἄνω δέ, μεταξὺ δύο πύργων, τοὺς Ἀποστόλους καθιμένους εἰς σχῆμα ἡμικυκλίου καὶ συνδιαλεγομένους, ἐν ᾧ ἀκτῖνες φωτὸς ἔρχονται ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἐκπορευόμεναι ἐκ τοῦ εἰς τὴν κορυφὴν τῆς

¹ Λόγῳ τοῦ στέμματος καὶ τῆς ἡλικίας μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ὁ ἡμέτερος Κόσμος πρὸς ἀπεικονίσεις τοῦ Προφήτου Δαβὶδ, ἐκ παραστάσεως τοῦ ὁποίου μετὰ τοῦ ὄργανου φαίνεται ὅτι ἀντεγράφη καὶ ἡ μορφὴ τοῦ ἐνταῦθα Κόσμου μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν ὀρθίων αὐλῶν (;) (εἰκ. 45).

συνθέσεως εικονιζομένου, ἐν εἵδει λευκῆς περιστερᾶς μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, Ἁγίου Πνεύματος. Τὰ πρόσωπα πλάθονται μὲ καστανὰς σκιάς ἐφ' ὧν τινὲς πράσιναι γραμμαὶ καὶ λευκὰ φῶτα εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη. Εἰς τὰ ἐνδύματα τῶν Ἀποστόλων κυριαρχοῦσιν οἱ συμπληρωματικοὶ τόνοι — πράσινον εἰς τοὺς χιτῶνας καὶ πορφυροῦν εἰς τὰ ἱμάτια. Πάντες οἱ Ἀπόστολοι κρατοῦσιν εἰς τὴν μίαν τῶν χειρῶν εἰλητὸν διὰ δὲ τῆς ἄλλης χειρονομοῦσι ποικιλοτρόπως. Ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων των, ἂν καὶ πλουσία, δὲν εἶναι τόσον

Εἰκ. 45. Ἡ παράστασις τοῦ Κόσμου ἐκ τῆς Πεντηκοστῆς.

ρυθμικὴ ὅσον ἡ τῶν προσώπων τῆς Ἀναλήψεως, ὥσως διότι τὰ πρόσωπα ἐδῶ στεροῦνται κινήσεως.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω συνθέσεις εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου τῶν ἐγκαρσίων κεραίων τοῦ σταυροῦ. Καὶ εἰς μὲν τὸ βορρεῖον τύμπانونεἰκονίζεται ἡ Σταύρωσις, δυστυχῶς λίαν κατεστραμμένη. Ταύτης διατηρεῖται ὁπωσδήποτε τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ ἡμίσεος, ἐφ' οὗ διακρίνεται ἄνω ἀριστερᾷ ἡ ἐρυθρὰ κεφαλὴ τοῦ ἡλίου μετὰ τῶν σχετικῶν λευκῶν ἀκτίνων καὶ ὑπ' αὐτὴν λεῖψανα τῆς δεξιᾶς χειρὸς τοῦ Ἐσταυρωμένου, κάτωθεν δ' αὐτῆς μικρὸς ἄγγελος ἱπτάμενος πρὸς τὸν Χριστόν. Ἐπὶ τοῦ κατεστραμμένου ἀριστεροῦ ἡμίσεος θὰ εἰκονίζετο ἀντιστοίχως ἡ ὥχρὰ μηνοειδὴς σελήνη, ὡς συχναὶς βλέπομεν τὰ δύο ταῦτα οὐράνια σώματα εἰς ποραστάσεις τῆς Σταυ-

ρώσεως ἐπὶ χ/φων¹ ἢ τοιχογραφιῶν, ἰδίᾳ τοῦ Ἀγ. Ὁρους². Ἐτι κατωτέρω ἀριστερᾷ εἰκονίζονται, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ μέχρι τοῦ αὐχένος φθάνοντα καλύμματα τῆς κεφαλῆς των, τέσσαρες στρατιῶται ἔφιπποι. Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος ἐξ ἀριστερῶν ἐνδεδυμένος στολὴν κοκκίνην ἱππεύει ἐπὶ λευκοῦ ἵππου ὄρατοῦ μέχρι τοῦ κάτω μέρους τοῦ στήθους. Παραπλεύρως ἄλλος στρατιώτης ἐπὶ κοκκινωποῦ ἵππου, ἔχει ἐστραμμένην τὴν ράχιν πρὸς τὸν θεατὴν καὶ τὴν χεῖρα εἰς

Εἰκ. 46, 47. Λεπτομέρειαι ἐκ τῆς Πεντηκοστῆς.

τὴν ὁσφύν. Ἐτι περαιτέρω καὶ εἰς τὸ βάθος στρατιώτης μὲ κόκκινον ἐπενδύτην καὶ τέλος τέταρτος στρατιώτης μὲ γαλάζιον κάλυμμα τῆς κεφαλῆς κρατεῖ τὰ ἡνία λευκοῦ ἵππου, εἰκονιζομένου κατὰ μέτωπον³. Πρὸ τῶν ἵππων διακρίνον-

¹ Π.χ. ἐπὶ τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου (Strzygowski, ἔ.δ. φ. 31 σ. 26 πίν. X, 24).

² Καθολικὸν Μ. Λαύρας (1535) (Millet, Peintures de l'Athos πίν. 129, 2), Μ. Κουτλουμουσίου (1540) Millet, ἔ.δ. πίν. 162, 1), Μ. Ξενοφώντος (1544) (Millet, ἔ.δ. πίν. 178 2) κλπ.

³ Ἡ τοιαύτη κατὰ μέτωπον παράστασις τῶν ἵππων εἶναι συνήθης εἰς τὴν σερβικὴν τέχνην. Τὴν συναντῶμεν π.χ. εἰς τὸ Σερβικὸν Ψαλτήριον τοῦ Μονάχου (Strzygowski, ἔ.δ. πίν. LIV, 131 καὶ σ. 78), εἰς τοιχογραφίαν τῆς παρὰ τὰ Σκόπια Μ. Μάρκου Vl. Petković, La peinture Serbe du M. Age, II πίν. 167a,

ται κάτω πλείονες γυναικεῖαι κεφαλαὶ φέρουσαι φωτοστεφάνους, προφανῶς αἱ τῶν Μυροφόρων. Ἐκ τούτων ἡ πλησιέστερον πρὸς τὸν σταυρὸν κεφαλὴ εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ τῆς Παναγίας. Τέλος εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν διεσώθη ὄρθιος πολεμιστῆς (ὁ Ἐκατόνταρχος) φέρων κλιβάνιον καὶ ἐστραμμένος κατὰ τὰ 2/3 πρὸς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως. Ἡ πολυπρόσωπος αὕτη σύνθεσις τῆς Σταυρώσεως μὲ τὸς ἐφίππους στρατιώτας, ἀντιγράφουσα πιθανῶς ἡ ἐπηγερασμένη ἀπὸ σερβικὰ καὶ δυτικὰ πρότυπα¹, εἶναι πιθανώτατα μεταγενεστέρα τῶν ὑπολοίπων ἀγιογραφῶν τοῦ ναοῦ.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου εἰκονίζονται δύο συνθέσεις ἥτοι ἄνω μὲν ἡ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ, κάτω δὲ ἡ τῆς Δεήσεως. Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν ἐκατέρωθεν ὀκταγώνου, προοπτικῶς ἀποδιδομένου στομίου φρέατος μετ' ἀξονικοῦ στροβιλίου, εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία, μὲ γαλάζιον χιτῶνα καὶ πορφυροῦν μαφόριον, δεξιᾷ δ' ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ μὲ καστανὸν χιτῶνα καὶ γαλάζιον ἱμάτιον. Ἀμφοτέρων τῶν μορφῶν διατηροῦνται μόνον τὰ κάτω ἡμίση τοῦ σώματος.

Ἡ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ τυμπάνου καὶ εἰς μεγάλην κλίμακα εἰκονιζομένη Δέησις διασώζει μόνον ἀριστερᾷ τὴν Παναγίαν, εἰς στάσιν δεήσεως στρεφομένην πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ, κατεστραμμένον νῦν, Χριστὸν καὶ δεξιᾷ τὸν Πρόδρομον προσκλίνοντα ὁμοίως πρὸς τὸν Χριστόν. Ἡ Παναγία φορεῖ βαθυκαστάνινον μαφόριον, ὃ δὲ Πρόδρομος εἶναι περιβεβλημένος ἐλαιόχρουν ἱμάτιον.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν μεμονωμένων μορφῶν ἁγίων.

Εἰς τὴν μικρὰν κόγχην, ἣτις ἀνοίγεται παρὰ τὴν Β.Α. γωνίαν τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 34) εἰκονίζεται ἐν προτομῇ, ἐπὶ βαθυγαλάζου κάμπου, ἡ ἀγ(ία) Παρασκεβή, μὲ τὰς δύο χεῖρας ὑψηλὰ πρὸς τὰ ἄνω εἰς στάσιν δεήσεως. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι κατεστραμμένον. Τὴν ὑπὸ φωτοστεφάνου περιβαλλομένην κεφαλὴν της καλύπτει βαθυγάλαζον μαφόριον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλουσιν αἱ χειρίδες τοῦ χιτῶνος της, χρώματος ὥχρας πρὸς τὸ πορτοκαλί.

Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς εἰκονίζονται, εἰς μικρὰν κλίμακα,

N. L. O k u n e v, Monum. artis Serbicae, τ. III, πίν. 10), εἰς τοιχογραφίαν τῆς Τραπεζῆς τῆς Σερβικῆς Ἀγιορειτικῆς Μ. Χελανδαρίου τοῦ 1621 (Millet, Peintures de l'Athos πίν. 100, 2) κλπ.

¹ Παράστασιν Σταυρώσεως μὲ πλείονας ἐφίππους στρατιώτας φέροντας δόρατα καὶ πολλὰ ἄλλα πρόσωπα, οἷα συνηθίζοντο εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα (Trecento) ἔχομεν ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ κιβωτίου τῆς Βολωνίας (Millet, Recherches σ. 456 εἰκ. 481). Ἐπίσης ἓνα μόνον ἔφιππον στρατιώτην μετὰ λόγχης συναντῶμεν καὶ εἰς εἰκόνα Σταυρώσεως τοῦ 1638, ἔργον τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιόκαππα ἐν Γωνιᾷ Κισάμου Κρήτης (Gerola, Mon. Ven. II, εἰκ. 379, G. Millet, ἔ.δ. σ. 454 εἰκ. 480). Εἰς ταύτην ἔχομεν πάλιν ἀριστερᾷ μὲν τὴν Παναγίαν καὶ τὰς Μυροφόρους, δεξιᾷ δὲ τὸν Ἰωάννην καὶ τὸν Κεντυρίωνα (Ἐκατόνταρχον).

ιεράρχαι εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον. Εἶναι δ' οὗτοι ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἅγ(ιος) Πολύκαρπος, ἐνδεδυμένος βαθυπόρφυρον φαιλόνιον, δεξιᾷ δὲ ὁ Ἅγ(ιος) Νηκόλαος με ἀνοικτὸν κόκκινον φαιλόνιον. Ἀμφότεροι φέρουσι λευκὰ ἐπιτραχήλια, ἐφ' ὧν μέλανεσται στυροί. Παραπλεύρως των ὁλόσωμος ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Τούτου τὸ σῶμα θὰ ἐξετείνετο καὶ ἐπὶ τῆς

Εἰκ. 48. Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων.

Εἰκ. 49. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος.

νοτίας παρεῖας τῆς ἔναντι τοῦ Β.Α. κίονος παραστάδος.

Ὑπὲρ τὸ βαθμιδωτὸν τόξον, ὅπερ γεφυρώνει τὸ μεταξὺ τοῦ Β.Α. κίονος καὶ τοῦ Β. τοίχου κενόν, διεσώθησαν αἱ μορφὰι 4 ἁγίων κρατούντων τοὺς μικροὺς λεπτοὺς σταυροὺς τοῦ μάρτυρος. Ἐκ τούτων ὁ πρὸς Βορρᾶν φέρει δυσανάγνωστον ἐπιγραφὴν. Ἡ ἀσκεπὴς κεφαλὴ του πλαισιουμένη ἀπὸ μακρὰν καστανομέλαιναν κόμην εἶναι ἐστραμμένη κατὰ τὰ 3/4. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῆς μορφῆς αὐτῆς, ἥτις χρησιμοποιεῖ πηκτὸν λευκὸν χρῶμα εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη ἥτοι ἄνωθεν τῶν ὀφρυῶν, εἰς τὰ μῆλα τῶν πα-

ρειῶν καὶ τὴν ρῖνα. Γενικῶς ἡ τοιχογραφία αὐτὴ εἶναι δουλευμένη ὡς φορητὴ τις λατρευτικὴ εἰκὼν.

Αἱ δύο ἀκολουθοῦσαι μορφαὶ εἶναι δυσδιάκριτοι, ἐν ᾧ ἡ εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον εὐρισκομένη, ἣτοι ἡ ἄνωθεν τοῦ κιονοκράνου εἰκονιζομένη ὁλόσωμος μορφή παριστᾷ τὸν νεαρὸν Ἅγ(ιον) Ἑλπη(δ)ιφό(ρον), ἐνδεδυμένον λευκὴν στολήν.

Ἀνάλογοι μορφαὶ ἁγίων καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος εἰκονίζοντο καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ βορείου τυμπάνου, ἀλλ' οἱ ἐνταῦθα παριστάμενοι ἅγιοι εἶναι σήμερον δυσδιάκριτοι. Τουναντίον ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἐκτελεσθεῖσα ζωφόρος περιλαμβάνει ἐντὸς πλαισίων τοὺς ἐξῆς κατὰ σειράν, ἀπ' ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, τέσσαρας ἐν προτομῇ μάρτυρας ἁγίους: Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν τὸν Ἅγ. Ἀφθόριον, ἐνδεδυμένον πορφυρᾶν βασιλικὴν στολήν, 2^{ον} τὸν Ἅγ. Εὐγένιον μὲ ἀνοικτοπρασίνην στολήν φέρονσαν μαργαριτοκόσμητον παρυφήν, 3^{ον} τὸν Ἅγ. Πιγάσιον καὶ 4^{ον} τὸν Ἅγ. Ὁρέστιον, φέροντα πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πράσινον μανδύαν πορπούμενον ἐμπρός καὶ πίπτοντα πρὸς τὰ ὀπίσω.

Ἐπὶ τῆς γειτονικῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς πρὸς τὸ Ἱερὸν παραστάδος εἰκονίζεται κάτω μὲν ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα, λίαν ἐφθαρμένη, ὑπεράνω δ' αὐτῆς ὁ Ἅγ. Ἀντώνιος, κατὰ τὰ 2/3 μὲ κουκούλλιον καὶ πορφυροῦν ράσον, κρατῶν εἰλητὸν ἐφ' οὗ ρητὸν ἀρχόμενον ὡς ἐξῆς: Ὁ ἔχων ταπεινοῦσιν κλπ. Ὁ παραπλεύρως μικρὸς λῶρος κοσμεῖται δι' ἐλικοειδῶς στρεφομένης ταινίας. Ἐτι ἄνωτέρω ὁλόσωμος λευκόθριξ ἀσκητής, μὲ πορφυροῦν ράσον ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3/4 καὶ κρατῶν λευκὸν κέρας (;).

Ἐπὶ τῆς γειτονικῆς πρὸς τὸ νότιον τύμπανον παραστάδος τοῦ Ν.Δ. διαμερίσματος εἰκονίζεται, ὁλόσωμος καὶ κατὰ μέτωπον, ὁ Ἅγ. Παντελεήμων

Εἰκ. 50. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος.

(εἰκ. 48), φέρων μακρὸν ἐρυθρὸν χιτῶνα μετὰ λευκοῦ, κεντημένου κρασπέδου καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον μὲ εὐρείας μακρὰς χειρίδας καταπίπτον εἰς ἀνέτους πτυχάς. Τὰ ἄκρα τῶν χειρίδων, ὡς καὶ τὸ κράσπεδον τοῦ χιτῶνος, κοσμοῦνται μὲ μαργαριτοποικίλους παρυφάς. Ὁ ἅγιος κρατεῖ διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς λευκὸν νάρθηκα. Τὸ ἐκ τῶν ἄνω φωτιζόμενον πρόσωπόν του (εἰκ. 49) εἶναι φωτεινόν, πλάθεται δὲ μὲ καστανὰς σκιάς ἐφ' ὧν ὀλίγα λεπτὰ, λευκὰ φῶτα.

Εἰκ. 51. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

Εὐθὺς ὑπὲρ τὴν παρᾶστάδα ἐφ' ἧς ὁ Ἁγ. Παντελεήμων εἰκονίζεται ὁλόσωμος καὶ μὲ στροφὴν $\frac{3}{4}$ ὁ Ἁγ. *Μαρδάριος*. Ἀσκεπὴς καὶ μὲ κάπως ἀτημέλητον τὴν κόμην φέρει, ὑπεράνω βασιλικῆς μαργαροποικίλου στολῆς, γλαμύδα μετὰ μαργαροκοσμήτων παρυφῶν, πορπουμένην ἔμπρός.

Ἐπὶ τῆς βορείου παραστάδος, ἥτοι τῆς τοῦ Β.Δ. γωνιαίου διαμερίσματος, εἰκονίζεται ἡ Ἁγ. *Εκατερίν(η)*. Ταύτης σώζεται σήμερον μόνον ἡ κεφαλὴ ἐστραμμένη πρὸς δεξιὰ κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ καὶ φέρουσα στέμμα μαργαριτοποικίλου περατούμενον εἰς τριγωνικὰς ἐξοχάς. Κάτωθεν τῆς εἰκόνος ταύτης ἀνεφάνη στρώμα παλαιότερας τοιχογραφίας φέρον κυτπήματα σφύρας χάριν καλυτέρας ἐπ' αὐτοῦ προσφύσεως τοῦ κονιάματος τοῦ δευτέρου στρώματος.

Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας τῆς αὐτῆς παραστάδος εἰκονίζεται ἄνω μὲν ὁ Ἁγ. *Θεόδωρος* μέχρι τῶν γονάτων, ἐνδεδυμένος πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον καὶ κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς λεπτὸν σταυρὸν, κάτω δὲ ὁ Ἁγ. *Δημήτριος* ὁλόσωμος καὶ κατὰ μέτωπον ἐπὶ βαθυπρασίνου κάμπου (εἰκ. 50). Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ἀγένειος, κοκκινόμαλλης καὶ μὲ αὐστηρὰν ἔκφρασιν. Φορεῖ στρατιωτικὴν στολὴν: (κνημίδας, βραχὺν ἐρυθρὸν χιτῶνα, θώρακα μὲ ζώνην καὶ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ ὤμου πράσινον ἱμάτιον καταπίπτον πρὸς τὰ ὀπίσω. Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ δόρυ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς μικρὰν στρογγύλην ἀσπίδα. Τὸ ὠχροκίτρινον αὐστηρὸν πρόσωπόν του (εἰκ. 51) φέρει ἑλαφρὰς καστανὰς σκιάς μὲ τινὰς πρασίνας ἀποχρώσεις. Αἱ ἐξέχουσαι πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων του τονίζονται διὰ λευκῶν γραμμῶν.

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ Β.Δ. διαμερίσματος καὶ κάτωθεν τοῦ μονολόβου παραθύρου σώζεται, πολὺ ὅμως ἐφθαρμένη, ἡ παράστασις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἱππεύοντος λευκὸν ἵππον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐλίσσεται ἐρυθρὸς δράκων. Καὶ τοῦ μὲν ἁγίου σώζεται μόνον τὸ ἀνεμιζόμενον ἱμάτιον (*ἀναπετάριον*), χρώματος ἀνοικτοῦ μὲ ἐρυθρὰς γραμμικὰς πτυχάς, τοῦ δὲ ἵππου μόνον οἱ ὀπίσθιοι πόδες ὀρμητικῶς πρὸς τὰ δεξιὰ κινούμενοι.

Εἰκ. 52. Ἡ ὁμάς τῆς Ἁγίας Θέκλης.

Ἡ ἄνωθεν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου παράστασις εἶναι σχεδὸν τελείως κατεστραμμένη.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ αὐτοῦ Β.Δ. διαμερίσματος ἦτοι ἐπὶ τοῦ τοίχου, δι' οὗ ἀπεφράχθη ἡ παλαιότερον ἐκεῖ εὕρισκομένη θύρα (εἰκ. 30), εἰκονίζονται κάτω μὲν ὁ Ἁγ. Κωνσταντῖνος καὶ ἡ Ἁγ. Ἑλένη ἐκατέρωθεν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἄνω δὲ ὁμάς ἐκ τριῶν ἁγίων γυναικῶν.

Τῆς κάτω παραστάσεως ὁ βαθυπορφύρου χρώματος ἐπὶ βαθυγαλάξιου κάμπου Σταυρὸς σχηματίζει τὸν κατακόρυφον ἄξονα. Ἡ ἀριστερὰ αὐτοῦ εἰκονιζομένη ὁλόσωμος Ἁγ. Ἑλένη κρατεῖ αὐτὸν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, ἐν ᾗ τὴν δεξιὰν φέρει πλαγίως πρὸ τοῦ στήθους εἰς χειρονομίαν δεήσεως. Ἡ Ἁγία — τῆς ὁποίας ἑλλείπει σήμερον ἡ κεφαλὴ — φορεῖ βασιλικὴν στολὴν βαθυπράσινον, μετὰ μαργαροκοσμήτων λώρων. Ὅμοιαν βασιλικὴν στολὴν

ἀλλὰ κοκκίνην, φορεῖ καὶ ὁ δεξιᾷ τοῦ σταυροῦ εἰκονιζόμενος, ἀγένειος καὶ με βραχείαν κόμην, Ἁγ. Κωνσταντῖνος, ὅστις διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς κρατεῖ τὸν σταυρὸν ἐν ᾧ διὰ τῆς ἄλλης κάμνει ἐπίσης χειρονομίαν δεήσεως. Τὸ πρόσωπόν του ἔχει μαλακὸν πλάσιμον μετὰ καστανῶν σκιῶν.

Ἡ ἄνω παράστασις (εἰκ. 52) εἶναι δυστυχῶς ἀρκετὰ βεβλαμμένη. Καὶ

Εἰκ. 53. Ἡ ^{παρὰ τὴν} πρῶτομάρτυς Ἁγία Θεκλαν ἁγία.

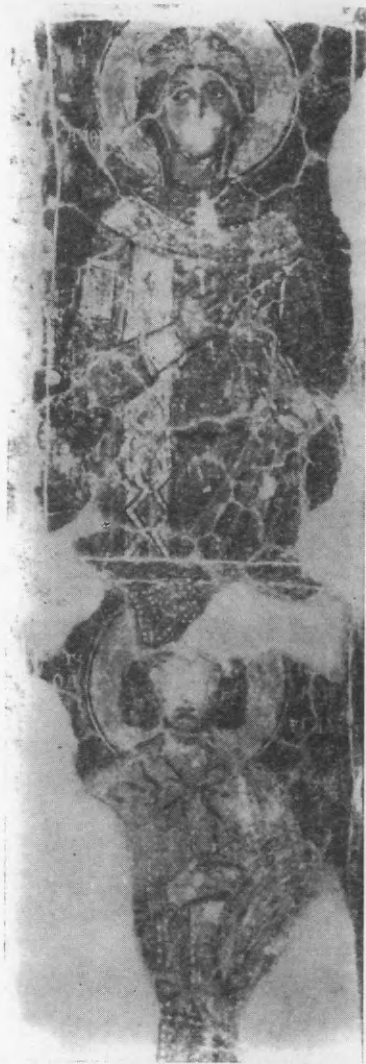
αἱ τρεῖς ἄγιοι γυναῖκες, αἵτινες τὴν ἀπαρτίζουν, εἰκονίζονται με ὁμοιόμορφον στάσιν ἥτοι κατὰ μέτωπον μὲν ἀλλὰ με τοὺς ὀφθαλμοὺς μὴ προσβλέποντας τὸν θεατὴν. Πᾶσαι κρατοῦσιν εἰς τὴν δεξιὰν τὸν μικρόν, λευκόν, σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν ἔχουσιν ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους εἰς στάσιν δεήσεως με τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ὅμοιαι ὡσαύτως εἶναι καὶ αἱ ἐνδυμασίαι των ἥτοι μαφόριον καταπίπτον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ἐπὶ ἐσωτερικοῦ χιτῶνος, διαφέρουσιν ὁμῶς μόνον ὡς πρὸς τὴν ἐναλλαγὴν τῶν δύο συμπληρωματικῶν τόνων, ἐρυθροῦ καὶ πρασίνου. Οὕτω ἐνῶ τῆς μεσαίας τὸ μαφόριον εἶναι σκοτεινέρυθρον καὶ ὁ χιτῶν πράσινος, τῶν δύο ἄ-

κρων ἀντιθέτως εἶναι τῆς μὲν ἀριστερᾶς πράσινον τὸ μαφόριον καὶ ἐρυθρὸς ὁ χιτῶν, τῆς δὲ δεξιᾶς ἀνοικτὸν κόκκινον τὸ μαφόριον καὶ πράσινον τὸ φόρεμα. Τῶν δύο σωζομένων κεφαλῶν τὸ χρῶμα τοῦ προσώπου εἶναι πορτοκαλέρυθρον με λευκὰς κηλίδας εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη (εἰκ. 53), αἱ δὲ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἀμαυραὶ ἐξαιρόμεναι διὰ παρατεθειμένων λευκῶν γραμμῶν. Ἐκ τμήματος ἐπιγραφῆς διασωθέντος παρὰ τὸν ἀριστερὸν ὄμω τῆς μεσαίας ἁγίας πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ εἰκονιζομένη ἦτο ἡ ἁγ. Θέκλα (ἢ προτομ(άρτυς)). Τῶν δύο ἄλλων ὁμῶς τὰ ὀνόματα δὲν διεσώθησαν.

Ἐπὶ τῆς συνεχομένης παραστάδος τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἥτοι τῆς πρὸς Β.

τῆς μέσης θύρας, εἰκονίζονται ἐπὶ βαθυγαλᾶζιου ἄερος δύο μορφαὶ ἁγίων χωριζόμεναι δι' ἐρυθρᾶς ταινίας (εἰκ. 54). Καὶ δὴ κάτω μὲν ὁ ἅγιος Ἰω(σ)ήφ ὁ πάγκαλος, ἄνω δέ, ἦτοι εὐθύς ὑπὸ τὸ ὕψιδιον τοῦ τόξου, ἡ Ἁγία Ἀγάθη.

Ὁ νεαρὸς Ἰωσήφ εἰκονίζεται ὁλόσωμος φέρων ἐρυθρὰ ὑποδήματα καὶ πρᾶσίνην βασιλικὴν στολὴν μετ' ἐρυθρῶν μαρ-

Εἰκ. 54. Ἡ Ἁγία Ἀγάθη καὶ ὁ Πάγκαλος Ἰωσήφ.

Εἰκ. 55. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἁγίου Ἰωσήφ.

γαριτοκοσμήτων λώρων καὶ ἐπ' αὐτῆς χλαμύδι δενομένην ἐμπρὸς εἰς ἄμμα (φιδόγκον). Ἐπὶ τῆς βραχείας κοκκίνης κόμης του φέρει ὑψηλὸν μαργαριτοποίκιτον στέμμα. Οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ ἡ ρίς του εἶναι κατεστραμμένα ἀλλ' αἱ παρειαί, τὸ στόμα καὶ ἡ σιαγὼν δεικνύουσι τὸ ἀπαλὸν καὶ στρογγύλον ἐκεῖνο πλάσιμον μὲ τὴν μα-

λακὴν χρωματικὴν διαβάθμισιν, ἣτις χαρακτηριστίζει τὴν ὑστερωτέραν παλαιολόγειον ζωγραφικὴν περιόδον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν βασιλικὴν στολὴν¹, ἣν φορεῖ ἐνταῦθα ὁ νεαρός υἱὸς τοῦ Ἰακώβ, αὕτη εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ² λεγόμενα, καθ' ἃ ὁ Φαραὼ τῆς Αἰγύπτου κατέστησε τὸν Ἰωσήφ (βασιλέα) ἐφ' ὅλης γῆς Αἰγύπτου. Ἰωσήφ δὲ ἦν ἐτῶν τριάκοντα, ὅτε ἔστη ἐναντίον Φαραώ. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπίθετον πάγκαλος, ὅπερ προσγράφει εἰς τὸν Ἰωσήφ ἡ ἐπιγραφή τῆς ἐξεταζομένης τοιχογραφίας συμφωνεῖ ἐπίσης πρὸς τὰ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ λεγόμενα³, καθ' ἃ ὁ Ἰωσήφ ἦν καλὸς τῷ εἶδει καὶ ὠραῖος τῇ ὄψει σφόδρα, οὗ ἕνεκα καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες⁴ καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία⁵ γενικῶς πάγκαλον αὐτὸν ἀποκαλοῦσιν καὶ ὡς ἅγιον ἐτίμησαν.

Εἰκ. 56. Ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀγίας Ἀγάθης.

Ἡ ὑπεράνω τοῦ Ἀγ. Ἰωσήφ μέχρι τῶν γονάτων μόνον εἰκονιζομένη

¹ Τὴν εἰς βασιλέα τῆς Αἰγύπτου στέψιν τοῦ Ἰωσήφ ἀπεικονίζει τοιχογραφία τοῦ ἐν Σοπότσανη τῆς Π. Σερβίας ναοῦ (13^{ου} αἰ.), ἧς εἰκόνα ἐδημοσίευσεν ὁ V l. Petkov i c ἐν Glasnik crkvenor paynor Drychtba, τ. I, Σκόπια 1925, σ. 39 εἰκ. 5, ἐνθα ὁ τε Φαραὼ καὶ ὁ Ἰωσήφ φοροῦσι καθαρώς βυζαντινὰς αὐτοκρατορικὰς στολὰς.

² Γένεσις ΜΑ', 41-46.

³ Γέν. ΛΘ', 6.

⁴ Οὕτω π.χ. Εὐφραῖμ ὁ Σύρος συνέταξε λόγον «εἰς τὸν πάγκαλον Ἰωσήφ».

⁵ Τριψόδιον εἰς Μ. Δευτέραν (ἐκδ. Ἀθηνῶν 1900, σ. 368α).

Ἁγία Ἀγάθη (εἰκ. 56) φέρει περὶ μὲν τὴν κεφαλὴν πρασινωπὴν καλύπτραν, περὶ δὲ τὸ σῶμα πολυτελῇ ἐλαιόχρουν στολὴν μετὰ κατακόσμου, μαργαριτοποικίλου τραχηλέας καὶ κατακορύφου ἀνοικτοχρώμου ταινίας, ἐπὶ δὲ τοῦ δεξιοῦ αὐτῆς βραχίονος διακοσμητικὸν διακριτικὸν τετράγωνον. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς αὐτῆς χειρὸς κρατεῖ τὸν μικρόν, λευκὸν σταυρὸν τῆς μάρτυρος, ἐν ᾧ τὴν ἀρι-

Εἰκ. 57. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

στερὰν ἔχει ὀλίγον ὑψωμένην μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω εἰς σχῆμα δεήσεως. Οἱ κάτωθεν τῶν καμαρωτῶν ὀφρυῶν μέλανες ὀφθαλμοί της, ἐστραμμένοι πρὸς τ' ἀριστερά, ἀφίνουσι νὰ φανοῦν αἱ ζωηρῶς λευκαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ περιβλήματός των¹. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων της σημειοῦνται δι'

¹ Ἡ τοιαύτη διάταξις κόρης καὶ λευκοῦ τῶν ὀφθαλμῶν, προσδίδουσα εἰς αὐτοὺς μεγαλυτέραν δύναμιν καὶ ὀξύτητα, ἔλκει τὴν καταγωγὴν της ἀπὸ παλαιοχριστιανικὰ καὶ τῆς εἰκονοκλαστικῆς περιόδου ἔργα ζωγραφικῆς καὶ μικρογραφίας. Ἀναφέρω προχέως παραδείγματα τοὺς ὑπ' ἀριθ. Suppl. grec 1286 (6ου αἰ.) καὶ 923 (9ου αἰ.) κώδικας

ἀμαυρῶν ταινιῶν ἐξαιρομένων διὰ λευκῶν γραμμῶν παρατεθειμένων εἰς τὰς πρώτας. Εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνος εἶναι γεγραμμένη ἡ αἰνιγματώδης ἐπιγραφή *Γλάθρα*.

Εἰς τὴν παραστιάδα τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα θύρας εἰκονίζεται δι' ἐρυθροῦ χρώματος σταυρός, εἰς τὰ τέσσαρα διαμερίσματα τοῦ ὁποίου κατανέμονται ἀντιστοιχῶς τὰ IC-XC-N-K. Παραπλεύρως τοῦ σταυροῦ ἀριστερᾷ ἔξωγραφηθήσαν τὰ γράμματα ee (= Ἑλένης εὐρεσις [ἐβραίων ἔλεγχος]) καὶ pp (= Παββὶ ρῦσαι [ρᾶθυμίας]).

Τελευταίαν ἐντὸς τοῦ ναοῦ σωζομένην τοιχογραφίαν θὰ ἐξετάσωμεν τὴν κοσμοῦσαν τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Ν.Δ. διαμερίσματος ὁλόσωμον παράστασιν τοῦ ἀρχ(αγγέλου) *Μιχαήλ* (εἰκ. 57). Ἐπὶ τοῦ τοιχώματος αὐτοῦ ὑπῆρχεν, ὡς εἴπομεν, (σ. 183) πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ νάρθηκος ἑξωτερικὴ θύρα, ἣτις μετὰ τὴν προσθήκην τοῦ νάρθηκος ἐτοιχίσθη ἀνοιχθείσης ἀντ' αὐτῆς ἄλλης ἑξωτερικῆς θύρας ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ αὐτοῦ Ν.Δ. διαμερίσματος, ὁπότε καὶ ἔξωγραφηθῇ παρ' αὐτήν, ὡς φύλαξ τῆς εἰσόδου, ὁ ἀρχάγγελος *Μιχαήλ*¹ ἐν στρατιωτικῇ πανοπλίᾳ, ἀφ' οὗ ἄλλως τε εἶναι καὶ ἀρχιστράτηγος τῶν ἄνω δυνάμεων. Ὁ ἀρχάγγελος εἰκονιζόμενος εἰς πολὺ μεγαλυτέραν κλίμακα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἁγίους² ὀφείλει προφανῶς τὸ μέγεθος αὐτοῦ εἰς τὰ ἐπίθετα *μέγας*³ καὶ *παμ-*

τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Α. G r a b a r, *Miniatures Byzantines de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1939, εἰκ. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11).

¹ Ὁ ἀρχάγγελος *Μιχαήλ* ἐμφανίζεται εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν ὡς φύλαξ ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰ. καὶ ἔξης ἄλλοτε φέρων τὸ ἐπίθετον φύλαξ, ἄλλοτε δ' ὄχι, πάντοτε ὁμως περιβεβλημένος τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ μετὰ τὴν ρομφαίαν εἰς τὴν δεξιάν (δρα σχετικῶς Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. τοῦ 1932 περ. Γ', τόμ. Α' σ. 18).

² Τὸ ὀλικὸν ὕψος τοῦ ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς περικεφαλαίας μέχρι τῶν ποδῶν εἶναι 2,90 μ. Οἱ πόδες τοῦ εὐρίσκονται εἰς ὕψος 0,70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἡ συνήθεια ἀπεικονίσεως τῶν Ταξιαρχῶν πελωρίων ἦτο διαδεδομένη καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, μάλιστα δὲ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου. Ἀναφέρω προχείρως τὰ ἔξης παραδείγματα: Καστοριά, ναοὶ Ἀγ. Ἀναργύρων καὶ Ταξιαρχῶν Μητροπόλεως, εἰκῶν ἀρχαγγέλου *Μιχαήλ* (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε.τ. Δ' (1938) σ. 40 καὶ 103), Εὔβοια: ναὸς Ἀγ. Νικολάου Πιντζάνων Ὁξυλίδου Ἀρχ. *Μιχαήλ* (Π α ν τ. Ζ ω γ ρ ά φ ο ς, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. περ. Β' τ. Δ' [1927] σ. 10), Ἀνδρος: ναὸς Ταξιάρχου Μεσαριάς· πελώρια προτομὴ Ἀρχ. *Μιχαήλ* καλύπτουσα τὴν ὀροφὴν τῆς προθέσεως (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε.τ. Η' [1955-56] σ. 26), Ρόδος: Πελώρια εἰκόνες Ἀρχ. *Μιχαήλ* εἰς τοὺς ναοὺς: Ἴλκ-Μιχράβ, Ἀγ. Φανουρίου, Ταξιάρχου Θάρι, Ἀγ. Εἰρήνης Κοσκινοῦς (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ.τ. Ε' [1939-40] σ. 152, 168, 199, 214 πβλ. καὶ σημ. 1 τῆς σελ. 168) τέλος Κρήτη: ναοὶ Ἀσωμάτου Ἀρχαῶν, πελώρια εἰκῶν Ἀρχ. *Μιχαήλ* (G e r o l a, Monum. Ven. II εἰκ. 37 β' Μ. Χ α τ ζ η δ ά κ η ς περ. Κρητ. Χρον. τ. Γ' σ. 75), Ἀγ. Κωνσταντίνος Ἀβδου Πεδιάδος (Χ α τ ζ η δ ά κ η ς, ἔ.δ. σ. 66), Μπιζαργιανῶ κλπ.

³ Κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἐν Μεσαριᾷ Ἀνδρου ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου τοῦ ἔτους 1158 ἀναφέρει ναὸν τοῦ μεγάλου Ταξιάρχου *Μιχαήλ* (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε.τ. Η' [1955-56] σ. 38). Εἰς χ/φον ἁγιορειτικὸν Κώδικα ἀναφέρεται τὸ θαῦμα τοῦ μεγάλου ἀρχιστρα-

μέγιστος, δι' ὧν τιτλοφορεῖται, αὐτός τε καὶ ὁ Γαβριήλ, εἷς τε τοὺς ἐκκλησιαστικούς ὕμνους καὶ τὰς κτιτορικὰς ἢ ἄλλας ἐπιγραφάς¹.

Ὁ Περωτὸς ἀρχάγγελος φέρει πλήρη τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολὴν, ἥτοι κνημίδας βαθυπορφύρους, βαθυγάλαζον ἐσωτερικὸν βραχὺν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ γαλάζιον (μεταλλικόν) θώρακα περατούμενον κάτω εἰς φολιδωτοὺς κροσσούς καὶ ὑπερθεν αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου, κόκκινον ἱμάτιον πίπτον πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἐμφανιζόμενον ἀριστερᾷ. κάτωθεν τῆς ὀσφύος. Ἐπὶ τῆς βραχείας ξανθῆς κόμης του φέρει γαλάζιον (μεταλλικόν) κράνος με στρογγύλην κορυφήν. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ὑψωμένην κατακορύφως γυμνὴν τὴν ρομφαίαν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς μικρόν τι εἰλητόν.

Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου του εἶναι ἐλαφρότατον ἀλλ' ἡ ἔκφρασίς του στερεῖται πνευματικότητος. Εἶναι προφανῶς ἔργον λαϊκωτέρου ζωγράφου μεταγενέστερον, πιθανῶς τῶν λοιπῶν καὶ ἴσως τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 15ου αἰ. Πάντως δὲν δύναται νὰ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 1479, χρονολογίας ἐπισκέψεως προσκυνητοῦ, ἥτις εἶναι κεχαραγμένη εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος αὐτοῦ.

Πλὴν τῶν ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν ὑπάρχει καὶ μία ἐξωτερικῶς, εἰς τὸ τύμπανον τοῦ ὀξυκορύφου τόξου τῆς νοτίας θύρας εἰσόδου. Εἰκονίζει δ' αὕτη τὴν Παναγίαν εἰς στάσιν δεήσεως. Ἐπὶ τοῦ κάτωθεν αὐτῆς ὑπερθύρου εἶναι ἐξωγραφημένη ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή:

Ι(ησοῦ)C Χ(ριστὸ)C

NI — KA

Τέλος εἰς μὲν τὸ περιβάλλον τὸ περίθυρον πλαίσιον φαίνεται ὅτι εἰκονίζοντο οἱ ὕμνογράφοι Κοσμάς ὁ Μαΐουμᾶ καὶ Δαμασκηνός, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν σωζομένων τμημάτων βάσεως ἀναλογίου καὶ εἰλητοῦ, ἐπὶ δὲ τῆς ἄντυγος τοῦ μεγάλου ἐξωτερικοῦ τόξου, τοῦ στεγάζοντος τὴν εἴσοδον (τ.κ. 37), τέσσαρες Ἱεράρχαι, ὧν ἀμυδρῶς διακρίνονται τὰ περιγράμματα.

Συμπεράσματα. Συνοψίζοντες τὰ ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐξετάσεως τῆς ἐσωτερικῆς διακοσμήσεως συναχθέντα στοιχεῖα ἀγόμεθα εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: 1) ὅτι ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ δὲν ἐξετελέσθη ὅλη ταυτοχρόνως, οὐδὲ ὑπὸ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου ἀλλ' εἶναι διαφόρων ἐποχῶν καὶ ἐκ διαφόρων χειρῶν ζωγράφων. 2) ὅτι τὸ ἀρχαιότερον στρώμα τῆς, σωζόμενον εἰς ἓν μόνον σημεῖον (Ἁγ. Αἰκατερίνη), εἶναι τελείως δυσδιάκριτον λόγῳ τῶν κτυπη-

τήγου Μιχαήλ (Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος χ/φων Κωδίκων Ἁγ. Ὁρσους, ἐν Κανταβριγίᾳ 1895 σ. 9) κλπ.

¹ Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἐν Πρινὲ τῆς Κρήτης ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου ἀναφέρει τὸν παρμέγιστον Ταξιάρχην Μιχαήλ (G e r o l a, Mon. Ven. IV σ. 467 ἀρ. 48). Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἐν Καστοριά ναοῦ τῶν Ταξιάρχων ἀναφέρει οἶκον τοῦ παρμεγίστου Μιχαήλ Ταξιάρχου (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ' [1938] σ. 97). Ἐπιγραφή ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς τῆς ἐν Ἀνδρῶ Μονῆς τῆς Παναχράντου, κοσμουμένης διὰ τῆς εἰκόνης τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, ἀρχεῖται διὰ τῶν λέξεων: Γαβριήλ παρμεγίστε (Δ. Πασχάλης, Μεσαιωνικαὶ καὶ μεταγενέστεραι ἐπιγραφαὶ τῆς Ἀνδρου Ε.Ε.Β.Σ., τ. Δ' (1927) σ. 54.

μάτων τῆς σφύρας. 3) ὅτι σπουδαιότεραι καὶ καλύτεραι ὅλων τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι αἱ κοσμοῦσαι τὴν διασωθεῖσαν ἀνατολικὴν καμάραν εὐαγγελικαὶ σκηναί, ἰδίᾳ δ' ἡ τῆς Ἀναλήψεως¹. Αὕτη εἶναι ἔργον δεξιότηχου εἰς τὸ χρῶμα ζωγράφου, ὁ ὁποῖος, παραθέτων ἱμπρεσιονιστικῶς τοὺς παραπληρωματικοὺς χρωματικοὺς τόνους καὶ πλουτίζων τὰ ἐνδύματα μὲ φωτεινὰς ἀνταυγείας, κατώρθωσε νὰ ἐπιτύχῃ ἐν πλήρει παλμοῦ πλάσιμον τῶν μορφῶν του. Ὅχι δὲ μόνον τοῦ χρώματος βαθεῖαν ἔχει αἰσθησιν ὁ ζωγράφος οὗτος ἀλλὰ καὶ τοῦ ρυθμοῦ εἰς τε τὴν κίνησιν καὶ τὴν πτυχολογίαν, ὥς μαρτυροῦσι τὸ πλήρες χάριτος ἐλαφρὸν περὺγισμα τῶν πέριξ τῆς περιβαλλούσης τὸν Χριστὸν κυκλικῆς δόξης τεσσάρων ἀγγέλων, αἱ πλήρεις ζωῆς χειρονομίαι τῶν Ἀποστόλων ἀκόμη δὲ καὶ αἱ διαφορισμέναι στάσεις τῶν κυκλικῶς καθημένων Ἀποστόλων τῆς Πεντηκοστῆς. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκτελέσεως καὶ ὁ ἰσχυρὸς ρεαλισμὸς εἰς τὴν ἔκφρασιν τῶν προσώπων (Κόσμος) τῶν δύο ἀνωτέρω σκηνῶν. Πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα πλησιάζουσιν τὰς τοιχογραφίας μας πρὸς τὰς λεγομένας μακεδονικὰς καὶ ἀποδεικνύουσιν αὐτάς, ὥς μίαν μακρινὴν καὶ καθυστερημένην ἀπὸ τῆς τέχνης τῶν μεγάλων βυζαντινῶν κέντρων. Νομίζω διὰ ταῦτα ὅτι δύναται νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τῶν μέσων ἢ τὸ πολὺ ἀπὸ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος. 4) ὅτι σύγχρονοι πιθανῶς πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἀλλ' ἀπὸ χειρὸς ἄλλου ζωγράφου εἶναι καὶ αἱ τοιχογραφίαι μεμονωμένων ἁγίων — ὁλοσώμων ἢ στηθαίων — αἵτινες κοσμοῦσι τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ναοῦ (ἅγιοι: Παντελεήμων, Δημήτριος, Θεόδωρος, Ἐλπιδιφόρος, Ἀφθόνιος, Εὐγένιος, Πηγάσιος, Μαρδάριος). Ὁ ἐκτελέσας αὐτάς τεχνίτης εἶναι συντηρητικώτερος εἰς τὸ χρῶμα καὶ αὐστηρότερος εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου, περισσότερον δὲ προσηλωμένος εἰς τὴν πατροπαράδοτον ἐνδυματολογίαν, τὴν ἀπόλυτον ἡρεμίαν τῶν μορφῶν καὶ τὴν ἀκαμψίαν εἰς τὴν στάσιν. 5) ὅτι σύγχρονοι ἐπίσης ἀλλ' ἐκ χειρὸς τρίτου ζωγράφου εἶναι καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῆς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ Πλατυτέρας καὶ τῶν μεμονωμένων ἢ ὁμάδων ἁγίων τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ ναοῦ (ἅγιοι Κωνσταντῖνου καὶ Ἑλένης, Θέκλης, Ἰωσήφ καὶ Ἀγάθης). Εἰς ταύτας ὁ ζωγράφος ἐχρησιμοποίησε διὰ τὰ πρόσωπα στρογγύλον πλάσιμον, πορτοκαλορόδινον σάρκωμα μὲ ἐλαφρὰς πρασινωπὰς σκιὰς καὶ λεπτὰ, λευκὰ φῶτα². 6) ὅτι μεταγενεστέρα κατὰ 50 τοὺλάχιστον ἔτη φαίνεται ἡ κάπως τραχεῖα καὶ ἐσπευσμένης ἐκτελέσεως, ἐστερημένη δὲ πνευματικότητος, μορφὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Τέλος 7) ὅτι εἰς τὸν 16ον ἢ τὸν 17ον αἰῶνα θὰ πρέπη νὰ τοποθετηθῇ ἡ μεγάλη πολυπρόσωπος, μετὰ πλειόνων ἐφίππων

¹ Τῆς ὁποίας ἡ φωτογραφία δυστυχῶς ἀπέτυχε.

² Πβλ. ὅμοια παραδείγματα καὶ εἰς τὴν Παναγίαν Γκουβερνιάτισσαν τῶν Ποταμιῶν, μέσων 14ου αἰ. (Χατζίδη καὶ Κρητικὰ Χρονικὰ 5', 1952 σ. 65 καὶ πίν. Ε, 2 Ὁ αὐτὸς Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθν. Βυζαντινομογικοῦ Συνεδρίου τῆς Θεσσαλονίκης Ἀθῆναι, 1955 σ. 143 καὶ πίν. 11 β).

στρατιωτῶν παράστασις τῆς Σταυρώσεως, ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ βορείου ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἐκτελεσθεῖσα πιθανώτατα ἐπὶ τῇ βάσει σερβικῶν καὶ δυτικῶν προτύπων ἢ ὁπωσδήποτε ἐπηρεασθεῖσα ἐξ αὐτῶν.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τοῦ ναοῦ, θὰ προσπαθήσωμεν ἤδη νὰ συναγάγωμεν καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς αὐτοῦ, διὰ τὴν ὁποίαν, ἐλλείψει κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, θὰ στηριχθῶμεν ἐπὶ μορφολογικῶν καὶ τεχνοτροπικῶν κριτηρίων.

Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὸ κτήριον τοῦ ναοῦ, τοῦτο, συμφώνως πρὸς τὰ ἐν σ. 172 λεχθέντα, δύναται κατ' ἀρχὴν νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ἡ ἀπὸ τοῦ 1028 συνταχθεῖσα Διαθήκη Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου καὶ διότι εὐρίσκεται ἐγγύτατα τοῦ χωρίου Κουφοῦ — ἡ Διαθήκη λέγει εἰς τὸ μέσον τοῦ χωρίου — καὶ διότι καὶ σήμερον ἀκόμη ὁ ναὸς τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς, δὲν ὑπάρχει δὲ εἰς τὴν περιοχὴν ἄλλος βυζαντινὸς ναός, ἔστω καὶ ἐν ἐρειπίοις.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη ἂν καὶ μορφολογικῶς δύναται ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος. Καὶ ἐν πρώτοις τὰ ἀψιδώματα τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν αὐτοῦ δὲν ἀντιτίθενται πρὸς τοιαύτην χρονολόγησιν, δεδομένου ὅτι ἀπαντῶσιν εἰς ναοὺς τῆς Σχολῆς τῆς Πρωτευούσης ἤδη πρὸ τοῦ 10ου αἰῶνος¹, εἶναι δὲ συχνὰ κατὰ τὸν 11ον². Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα ἐπίσης συναντᾶται καὶ ἡ πεντάπλευρος ἀψὶς μετὰ τῶν διακοσμητικῶν αὐτῆς κογχαρῶν³. Ἐκ μόνων λοιπὸν τῶν τεκμηρίων τούτων θὰ ἡδύνατο ὁ ναὸς ἀκωλύτως νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰ. Ὑπάρχει ἐν τούτοις σπουδαῖον κώλυμα ἀντιτιθέμενον εἰς τοιαύτην χρονολόγησιν. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ σχῆμα τῶν δύο δυτικῶν ἀκραίων διαμερισμάτων, ἅτινα, ὡς εἶδομεν (σ. 179), εἶναι πολὺ ἐπιμηκέστερα τῶν δύο ἀνατολικῶν, τοῦθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁ ναὸς θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὅτε συνηθίζετο ἡ ἐπιμήκυνσις τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἀρχικός, ὑπὸ τοῦ Ὁσίου κατασκευασθεὶς ναός, ἐρειπώθεις ποτε, ἀνακατεσκευάσθη κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα.

¹ Νότιος ναὸς τῆς Παναγίας Παναχράντου ἐν Κων/πόλει ν, Milingen, Byzantine Churches in C/pel, London 1912, σ. 132, πίν. XXXV, καὶ σ. 335.

² Ἀγ. Σοφία Κιέβου (1036) (N. Βορονίν, ἐν Ἱστορ. τῆς Ρωσ. Τέχνης [ρωσ.] τ. I, Μόσχα 1953 σ. 133). Νέα Μονὴ Χίου (περὶ τὸ 1045). (A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, πίν. 12).

³ Ἀγ. Σοφία Κιέβου, Radchenko, Puteboditeli, Κιέβον 1950, εἰκ. 3. Νέα Μονὴ Χίου Orlandos, ἔ.ἀ. πίν. 9, 10.

ΝΕΑ ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ Μ. ΤΟΥ ΣΑΓΜΑΤΑ

Εἰς τὴν σ. 72 τοῦ Ζ' τόμου (1951) τοῦ Ἀρχείου τούτου ἔγραψα, ὅτι ἐπὶ τοῦ Ὑπάτου ὄρους «ἐκτίσθη κατὰ τὸν μεσαῖωνα μονὴ τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος». Ἡ ὀνομασία ὅμως αὕτη, ἣτις καὶ τὴν σήμερον ἰσχύει, φαίνεται πολὺ μεταγενεστέρα, ὥς ἀποδεικνύει τὸ ὑπ' ἀριθμ. 518 ἔγγραφον τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ ἐπισύρῃ τὴν προσοχὴν μου ὁ πατὴρ J. Darrouzès¹. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ λοιπὸν ἔγγραφον, χρονολογούμενον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16^{ου} αἰῶνος² καὶ περιέχον ἐπιστολὴν πρὸς τὸν δεσπότην Ἀθηνῶν, ὑπογεγραμμένην παρὰ τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Σαγματᾶ Ἰγνατίου, λέγεται (φ. 73^ν): *ἡμεῖς ἀσκούμενοί ται μοναχοὶ ἐν τῇ ἀγίᾳ σεβασμίᾳ βασιλικῇ μονῇ σταυροπίγιον πατριαρχικὸν Παντοκράτωρ τοῦ ἐπονομαζομένου Σαμάτιον ὄρος ἐν Θήβαις τῆς Βιωτίας κλπ. Κατὰ ταῦτα ἡ μονὴ ἦτο βασιλική, σταυροπήγιον πατριαρχικόν, ἐτιμᾶτο δ' εἰς ὄνομα τοῦ Παντοκράτορος (Χριστοῦ).*

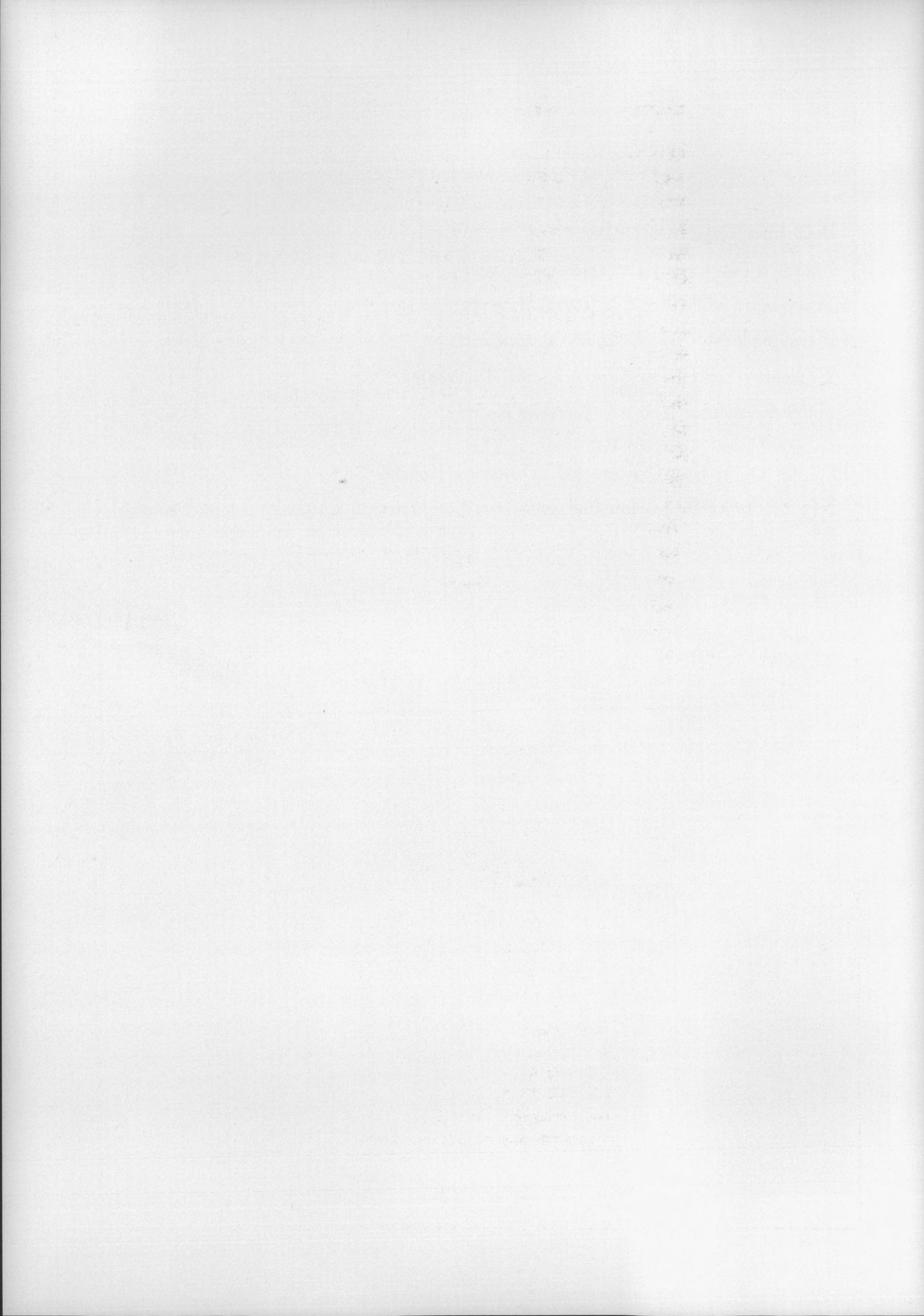
Περαιτέρω ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ (φ. 74^ν) ἀναγινώσκομεν καὶ τὰ ἑξῆς σχετικὰ πρὸς τὸν ἰδρυτὴν αὐτῆς ὅσιον Κλήμεντα: *καὶ αὐτὸς ὁ ὅσιος καὶ ἅγιος πατὴρ ἡμῶν Κλήμης ἐκ τῆς ἡμετέρας χώρας ὑπάρχων γέννημα καὶ θρόμα οὐπερ τὸν ἅγιον λείψανον ἐν τῇ ἀγίᾳ μονῇ ταύτῃ ἐστὶ ἐνὸ ὕπνωσεν τὴν μακαρίαν κοίμησιν.*

¹ Δι' ὃ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμῶς εὐχαριστῶ αὐτόν.

² Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Ἰω. Σακελίωτος, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 102.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Η΄

	Σελ.
Βυζαντινά μνημεῖα τῆς ᾽Ανδρου	3
Νεώτερα εὐρήματα εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου	68
Ἀνάγλυφον κιβωτίδιον τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας	100
Παραλειπόμενα ἀπὸ τὴν μονὴν Χελανδαρίου	105
Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐκ βασιλικῆς τῶν Τρικάλων	117
Δύο βυζαντινά μνημεῖα τῆς Δυτικῆς Κρήτης	126
α) Ὁ Χριστὸς τῶν Μεσκληῶν	126
β) Ὁ ᾽Αἰ Κυρ-Γιάννης τοῦ Ἀλυκιανοῦ-Κουφοῦ	170
Νέα προσθήκη εἰς τὰ περὶ τῆς μονῆς τοῦ Σαγματᾶ	206

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Θ'

1961

ΑΘΗΝΑΙ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ.."

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

1) Ο ΕΝ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ

Τεσσαράκοντα περίπου χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ Καρπενησίου, πρωτευούσης τῆς Εὐρυτανίας, εὐρίσκεται, παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τῆς Μέγδοβας (ἀρχαίου Ταυρωποῦ, παραποτάμου τοῦ Ἀχελώου) τὸ ἀραιοκατφκημένον χωρίον Ἐπισκοπή¹, τοῦ τέως δήμου Ἀγραίων. Τὸ ὄνομά του ὀφείλει τὸ χωρίον αὐτὸ προφανῶς, ὅπως τόσα ἄλλα ὁμώνυμα εἰς τὴν Ἑλλάδα², εἰς τὴν κάποτε ἐντὸς αὐτοῦ ἢ παρ' αὐτὸ ἐδρεύουσιν ἐκκλησιαστικὴν ἐπισκοπὴν, ἣτις ὅμως παραμένει ἄγνωστος μέχρι τοῦδε³. Ὁ καθεδρικὸς ναὸς τῆς

¹ Ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ χωρίου σημειοῦται σαφῶς ἐπὶ τοῦ χάρτου τῆς Ἑλλάδος τῶν Kiepert-Melhing, ὃν ἐξέδωκεν ὁ Ἐλευθερουδάκης, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ προσηρημένου εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου Aetolia τοῦ Woodhouse (Oxford, 1896).

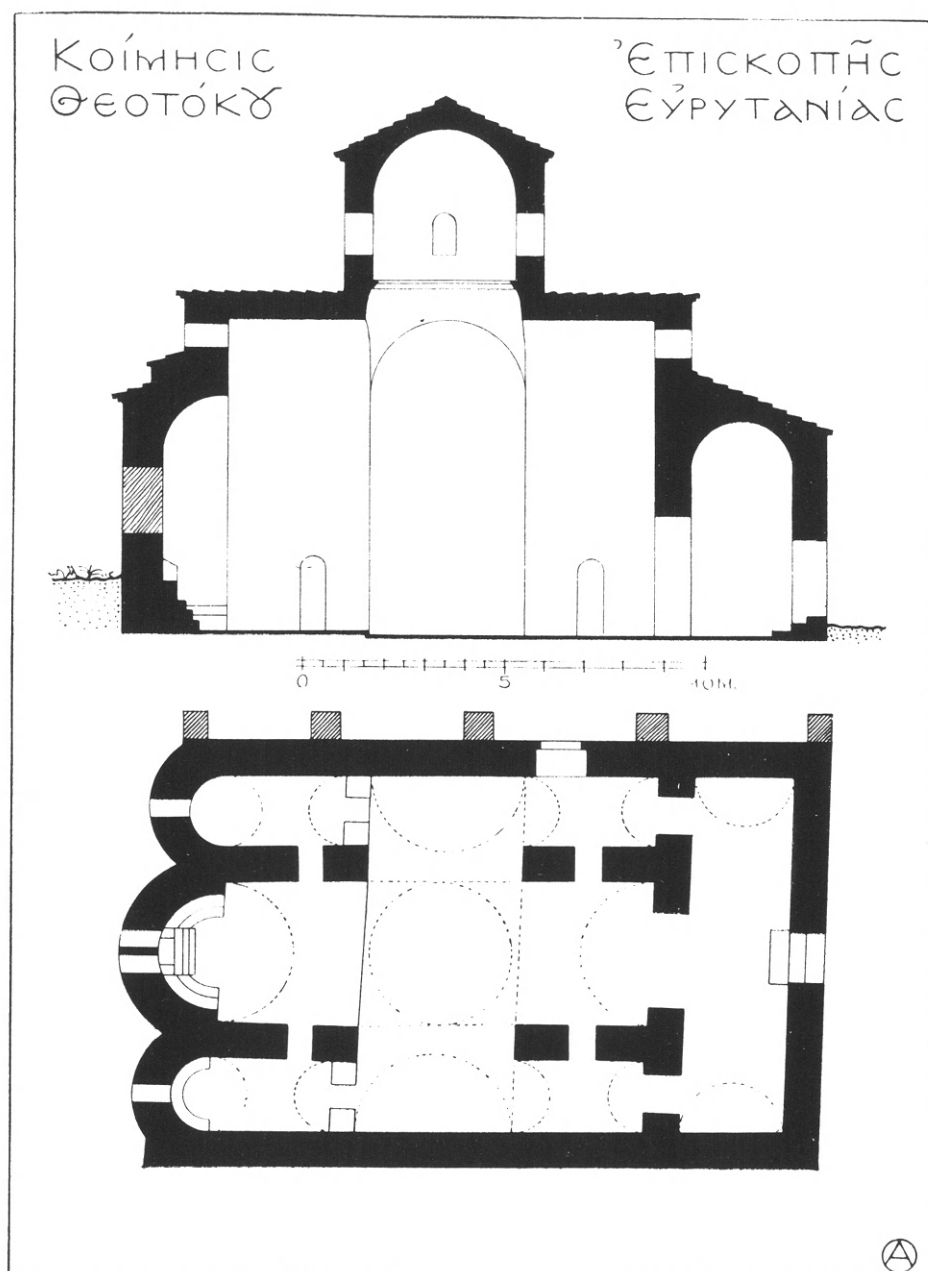
² Βλέπε τὸν σχετικὸν κατάλογον εἰς τὸ Ἀλφαβητικὸν Εὐρετήριον Συνοικισμῶν καὶ τόπων τῆς Ἑλλάδος τοῦ Ὑπουργείου Ἐθν. Οἰκονομίας, Ἀθῆναι 1948, σ. 112.

³ Ὁ Εὐρυτὰν ἱστοριοδίφης κ. Π. Ἰ. Βασιλείου, ἀσχολούμενος περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς πατρίδος του, γράφει ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ Ἐπισκοπῇ, ὅπερ θὰ διέτεlesen ἀναμφισβητήτως ἔδρα ἐπισκόπου μεταξὺ τοῦ 10ου καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος, θὰ ἤδρευε βεβαίως ἐπισκοπὴ, δὲν γνωρίζομεν ὅμως ποία, ἢ τῆς Λιτζᾶς καὶ Ἀγραίων (ὅπερ εἶναι τὸ πιθανώτερον) ἢ τῆς Ραδοβισδίου ἢ ἄλλης τινός; (Π. Ἰ. Βασιλείου, Ἡ Ἐπισκοπὴ Λιτζᾶς καὶ Ἀγραίων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθῆνα 1960, σ. 119 σημ. 173).

Ἐπισκοπῆς αὐτῆς (εἰκ. 1) ὁρθοῦται κατὰ τὴν νοτίαν παρυφὴν τοῦ χωρίου, πλησιέστατα τοῦ ρεύματος τῆς Μέγδοβας, ἀκέραιος εἰσέτι, πλὴν ἐξ ὀλοκλήρου ἀσβεστόχριστος. Ὁ ναὸς αὐτὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀπολαύει, λόγῳ τῆς παλαιότητός του, μεγάλου σεβασμοῦ παρὰ τῶν κατοίκων τῶν γύρω χωρίων, οἵτινες ἄφθονοι σύρρουν κατὰ τὴν ἐτησίαν πανήγυριν τῆς 15ης Αὐγούστου. Ὁ ὑπὸ οὐδεμιᾶς γραπτῆς πηγῆς μνημονευόμενος καὶ ἄγνωστος μέχρι τοῦδε εἰς τὴν ἐπιστήμην ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς, ἐκινδύνευσεν ἐπ' ἐσχάτων σοβαρῶς νὰ καταστραφῇ, λόγῳ διαβρώσεως τῶν χωμάτων ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι θεμελιωμένος, ὑπὸ τῶν ὀρυκτικῶν ὑδάτων τῆς παραρρεούσης Μέγδοβας. Τὸν κίνδυνον τοῦτον ἐπεσήμανε πρὸ πενταετίας εἰς τὴν Διεύθυνσιν Ἀναστηλώσεων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, τῆς ὁποίας τότε προϊστάμην, ὁ πρὸ ὀλίγου προώρως ἀποθανὼν, ἐνθουσιώδης Εὐρυτὰν θεολόγος καθηγητῆς καὶ Δ/τῆς τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Παιδείας Λάμπρος Καρασμάνης, εἰς τὰς ἐπανειλημμένας ἐκκλήσεις τοῦ ὁποίου ἀνταπεκρίθησαν ἡ Ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, κατασκευάσαι ἰσχυρότατον ἀναλημματικὸν τοῖχον¹, δι' οὗ ἐξησφαλίσθῃ τὸ μνημεῖον ἀπὸ ἐνδεχομένης διαβρώσεως τῶν θεμελίων του. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ λοιπὸν τῆς κατασκευῆς τοῦ τοίχου τούτου ἐπεσκέφθην τὸ μνημεῖον καὶ ἐμελέτησα αὐτὸ λεπτομερῶς, συντάξας καὶ τὰ παρατιθέμενα (εἰκ. 2) διαγράμματα κατόψεως καὶ κατὰ μῆκος τομῆς αὐτοῦ. Τῆς μελέτης μου δὲ ταύτης τὰ πορίσματα ἐκθέτω κατωτέρω, ὥς εὐλαβῆς μνημόσυνον τοῦ μακαρίτου συναδέλφου Α. Καρασμάνη.

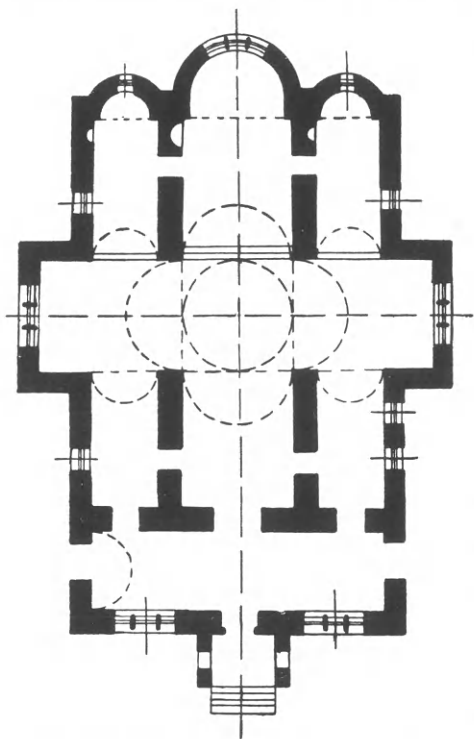
Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 2), ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἔχει τὸ σχῆμα ἐπιμήκους, ἐλαφρῶς ἀκανονίστου ὀρθογωνίου, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 10.70 × 16.60 μ. (βόρειος πλευρά) καὶ 16.00 μ. (νοτία πλευρά). Ἐσωτερικῶς τὸ κτήριο διαιρεῖται εἰς τὰς δύο ἀνέκαθεν ἐφαρμοζομένας θεμελιώδεις διαιρέσεις ἥτοι 1) εἰς στενὴν νάρθηκα, φέροντα πρὸς δυσμὰς μίαν μόνην θύραν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐξωτερικῆς του παρειᾶς, καὶ καλυπτόμενον δι' ὑψηλῆς, συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας στεγαζομένης διὰ μονοκλινούς πρὸς δυσμὰς νευούσης στέγης (εἰκ. 2 τομὴ) καὶ 2) εἰς κυρίως ναόν. Οὗτος, καταλήγων πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἀψίδας ἱεροῦ, ἥτοι μίαν μέσην μεγαλύτεραν καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς μικρότερας, παρουσιάζει ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ τὸ σχέδιον ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου, διαμέτρου 3.60 μ. ἱσταμένου ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ. Τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ καλύπτονται διὰ

¹ Πβλ. Ἀ. Ὀρλάνδου, Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1958, σ. 187 καὶ 1959, σ. 178.

Εἰκ. 2. Κάτοπις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας.

μικροτέρων καμαρών, αΐτινες, βαίνουνσαι παραλλήλως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἀφίνουσιν οὕτω νὰ διαγράφεται ἀνάγλυφος ὁ σταυρὸς εἰς τὸ διάστημα. Τὸ σχέδιον τοῦτο προήλθεν ἐκ τῆς συγχωνεύσεως τοῦ ἐλευθέρου παλαιοχριστιανικοῦ σταυροῦ καὶ τῆς τρικλίτου, θολοσκεποῦς, ἀνατολικῆς βασιλικῆς. Τὸ ἀρχαιότερον παράδειγμα τῆς συγχωνεύσεως ταύτης

Εἰκ. 3. Κάτοπις τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς.

παρέχει ὁ ἐν Σκριποῦ τῆς Βοιωτίας ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (873/74 μ.Χ.) (εἰκ. 3), ἔνθα ἀκόμη τὰ πλάγια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐξέχουσι πέραν τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου. Εἰς τὸν ἡμέτερον ναὸν ἡ ἐξοχή αὕτη κατηγορήθη, παρέμεινεν ὅμως τὸ ἐπίμηκες σχῆμα τῆς γενικῆς διατάξεως, οἷον παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ εὐρυτανικὸς παρουσιάζει καὶ τὰς ἐξῆς ἀκόμη ὁμοιότητας α) ὁ νάρθηξ του καλύπτεται διὰ συνεχοῦς ἐγκαρσίας καμάρας β) τὰ κλίτη του χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ συμπαγῶν τοίχων, διαρυνωμένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους των, τόσον κατὰ τὸ ἱερόν, ὅσον καὶ κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα, ὑπὸ μιᾶς μόνης στενῆς, τοξωτῆς θύρας γ) καὶ τὰ τρία κλίτη του καταλήγουσι πρὸς ἀνατολὰς εἰς

ἡμικυκλικὰς ἀψίδας ἱεροῦ δ) τὰ πλάγια κλίτη ἦτοι τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ, ἅτινα, σημειωτέον, εἶναι ἰσομήκη, καλύπτονται διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι βαίνουν παραλλήλως πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ ε) τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται διὰ μονοκλινῶν στεγῶν πολὺ χαμηλοτέρων ἀπὸ τὰς στέγας τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 1 καὶ 3). Πλὴν τῶν ἀνωτέρω κοινῶν μετὰ τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς στοιχείων παρουσιάζει ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τὰ ἐξῆς ἰδιαιτέρα χαρακτηριστικά: α) ἡ τοιχοποιία τῶν τε ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν ἄλλων τοίχων ἀποτελεῖται ἐκ μικρῶν σχετικῶς, ἀκανονίστων λίθων ἐκτισμένων διὰ κονιάματος μὲ ἐλαχίστην χοῆσιν τεμαχίων ξυθιρῶν πλίνθων. Οἱ πλάγιοι τοῖχοι παρουσιάζουσι μέγα πάχος προφανῶς ἵνα ἀνθέξουν

εἰς τὰς ὠθήσεις τῶν ἐσωτερικῶν καμαρῶν. Φαίνεται δὲ μάλιστα ὅτι καὶ ἤρ-
χισαν ἀργότερον νὰ ὑποχωροῦν, δι' ὃ καὶ κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν νο-
τίαν πλευρὰν πρόσθετοι ἐξωτερικαὶ ἀντηρίδες (εἰκ. 2). Ὡς γείσον τῶν τε
ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν μακρῶν τοίχων ἐτοποθετήθη ὀδοντωτὴ ταινία

Εἰκ. 4. Ὁ ἄψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΑ.

ἐκ χονδρῶν πλίνθων, οἷαι συνηθίζοντο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐπο-
χὴν. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία παραθύρων εἰς τὸ ἰσό-
γειον. Μόνον εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ καὶ ἀκριβῶς κά-
τωθεν τῶν ἀετωμάτων ὑπάρχει ἀνὰ ἓν μικρὸν τοξωτὸν παράθυρον (εἰκ. 4,
5, 7). Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ βαθμιδωτὴ διάταξις τὴν ὁποίαν
παρουσιάζει ἐξωτερικῶς ἡ στέγη τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς μέσης κόγχης τοῦ
ἱεροῦ (εἰκ. 2, 4 καὶ 5), παρεμφερὴς πρὸς τὴν συναντωμένην εἰς παλαιοχρι-
στιανικὰς βασιλικὰς¹.

¹ Ὡς π.χ. τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅρα

Ὁ τροῦλλος ἔχων σχῆμα κυλινδρικόν, μέγα ὕψος (3.00 μ.) καὶ πάχος τοιχωμάτων (0.70 μ.), διατρυπᾶται ὑπὸ τεσσάρων στενῶν (0.60 μ.) τοξωτῶν παραθύρων (ὑψ. 1.05 μ.) ἀνοιγομένων ὑπὲρ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 4, 5, 7). Ἐν ἄλλο ἀκόμη παλαιοχριστιανικὸν στοιχεῖον παρουσιάζεται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ἐκ δύο ἐπαλλήλων ὁμοκέντρων ἡμικυκλικῶν ἐδωλίων (ὑψ. 0.40 καὶ πλάτους τους 0.25 καὶ 0.29 μ.) ἀποτελούμενον σύνθρονον, ὅπερ διακρίπτεται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου (εἰκ. 6), ὅστις, ἀπέριττος καὶ ἀπλοῦς, ἀπο-

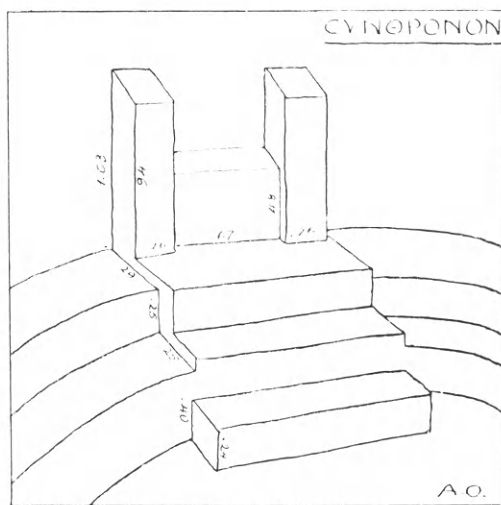
Εἰκ. 5. Ἀποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπ' ἀνατολῶν.

τελεῖται ἐκ δύο ἐκατέρωθεν μαρμαρίνων ὀρθοστατῶν, ὑψ. 1.03 μ. ἐχόντων κεκλιμένην τὴν ἄνω αὐτῶν ἐπιφάνειαν καὶ ἐνὸς καθίσματος ὑψ. 0.48 καὶ πλάτους 0.67 μ. Ὑπεράνω τοῦ θρόνου τούτου ὑπάρχει σήμερον δίλοβον παράθυρον χωριζόμενον διὰ κτιστοῦ, ὀρθογωνίου πεσσοῦ. Ἀρχικῶς ὅμως τὸ παράθυρον τοῦτο θὰ ἦτο πιθανώτατα τρίλοβον, μὲ διαχωριστικοὺς κιονίσκους βαίνοντας ἐπὶ μαρμαρίνης ποδιᾶς ἢ ὁποῖα διατηρεῖται μέχρι σήμερον, ἐξέχουσα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κόγχης. Τὸ σημερινὸν κτιστὸν εἰκονοστάσιον κατεσκευάσθη πιθανώτατα μεταγενεστέρως. Τουναντίον παλαιὸν φαίνεται τὸ κάτωθεν τοῦ κέντρου τοῦ τροῦλλου σωζόμενον ὁμφάλιον, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ κυκλικῆς σχιστολιθικῆς πλακός, διαμέτρου 0.75 μ. φε-

σχετικῶς Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, Ἀθῆναι 1954, εἰκ. 172, 173, 174.

ρούσης ἐν τῷ μέσῳ ἀνάγλυφον ἐξάκτινον ρόδακα διαμέτρου 0.21 μ. Λόγω τῆς γενικῆς καλύψεως τῶν τοίχων δι' ἀσβεστοκονιάματος δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ διαπίστωσις ὑπάρξεως τοιχογραφιῶν. Εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν ἠνοίχθησαν ἐντὸς τοῦ νάρθηκος δύο ἀκτέριστοι τάφοι, κατεσκευάσθη δὲ καὶ ὑπὲρ τὸ ἀέτωμα τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἀπλοῦν κωδωνοστάσιον (εἰκ. 7).

Ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς ἀνήκει ἀρχιτεκτονικῶς εἰς ὁμάδα, τῆς ὁποίας γνωρίζω τὰ ἐξῆς ἑπτὰ ἄλλα παραδείγματα, ἅτινα καὶ παραθέτω ἐνταῦθα κατὰ γεωγραφικὴν σειρὰν ἀρχόμενος ἀπὸ βορρᾶ. 1) Τὸν παρὰ τὴν Στρώμνιτσαν τῆς Β. Μακεδονίας ᾿Αγ. Λεόντιον τῆς Βόδοτσας¹ 2) τὸν παρὰ τὴν λίμνην Μικρὰν Πρέσπαν ᾿Αγ. Γερμανὸν² 3) τὸν ᾿Αγ. Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας τοῦ Εὐξείνου³ (εἰκ. 8) 4) τὴν Παναξιῳτίσσαν τῆς Γαυρολίμνης⁴ εἰς τὴν ΒΑ. Ἑλλάδα

Εἰκ. 6. Τὸ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ ναοῦ σύνθρονον μετὰ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

¹ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ζ. Τατιδ ἐν Glasnic scop. III, 1928, σ. 83 ἐξ. εἰτα δ' ὑπὸ Ν. Μανροδινόφ ἐν L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays bulgare, Sofia 1931, σ. 75 καὶ ἐν Atti del V Congresso intern. di Studi Bizantini 1936, τ. II (=6ος

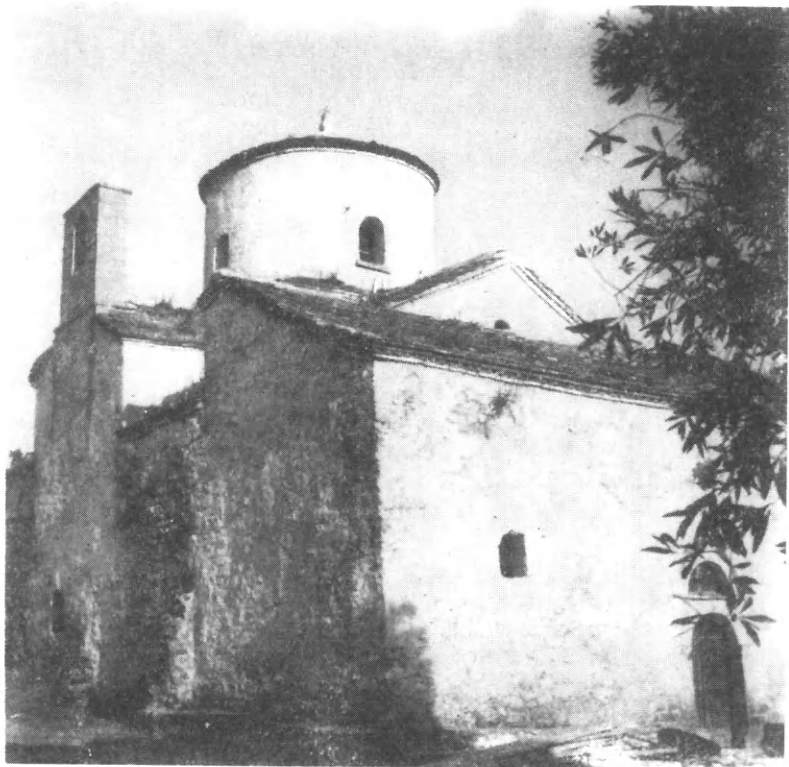
τόμος τῶν Studi Bizantini e Neoellenici), Roma 1940, πίν. LXVIII, 1. Ἡ χάτοψις του ἐδημοσιεύθη ἐπίσης ὑπὸ V. I. Petkovič ἐν Revue des monuments religieux dans l'histoire du peuple Serbe, Beograd 1950, 59 εἰκ. 156 (ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκ. 10), ἐπανελήφθη δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ Α. Deroko ἐν Architecture monumentale et decorative dans la Serbie du Moyen-âge, Beograd 1953, σ. 153 εἰκ. 201.

² Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἀλλ' ἄνευ σχεδίων ὑπὸ Iord. Ivanov ἐν Izvestija τοῦ Βουλγαρ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ. τόμ. Α', 1910, σ. 58. Ἡ χάτοψις του εὑρεταὶ παρὰ Ν. Μανροδινόφ, L'église à nef unique κλπ. σ. 75 καὶ ἐν Atti de V Congr. di Studi Bizantini τόμ. II πίν. LXVIII καὶ τελευταῖον παρὰ Στυλ. Πελεκανίδου, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, εἰκ. 3 (ἡμ. εἰκ. 13).

³ Ἐδημοσιεύθη λεπτομερῶς ὑπὸ Α. Rachenov (Les églises de Mésemvria, Sofia 1932, σ. 89-98), ὅθεν ἡ ἡμετέρα ὑπ' ἀριθμ. 8 εἰκὼν (χάτοψις).

⁴ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἀ. Ὁρλάνδου ἐν Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Α' (1935), σ. 121 ἕως 124, ὅθεν ἡ ἡμετέρα ὑπ' ἀριθμ. 11 εἰκὼν.

(εἰκ. 11) 5) τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Σωτῆρος παρὰ τὸ χωρίον Κοροπὶ τῆς Ἀττικῆς¹ (εἰκ. 9) 6) τοὺς Ἀσωμάτους εἰς Κακὸ Βουνὸ τῆς Μάνης² (εἰκ. 14) καὶ 7) Ἀγ. Ἰωάννην τὸν Λαμπαδιστὴν εἰς Μαραθάσαν τῆς Κύπρου³ (εἰκ. 12). Ὡς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης ὁ τύπος οὗτος ναοῦ δὲν ἐπιχωριάζει εἰς μίαν

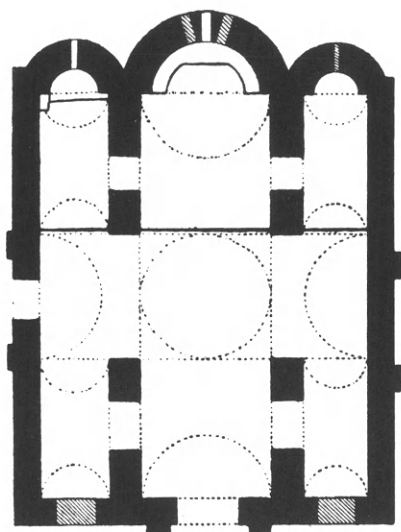
Εἰκ. 7. Ἀπομικς τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΒΔ. Ὑπὲρ τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ τὸ μεταγενέστερον κωδωνοστάσιον

ὠρισμένην περιοχὴν ἀλλ' ἐφηρμόσθη ἀπὸ τοῦ βορειοτάτου σχεδὸν μέχρι τοῦ

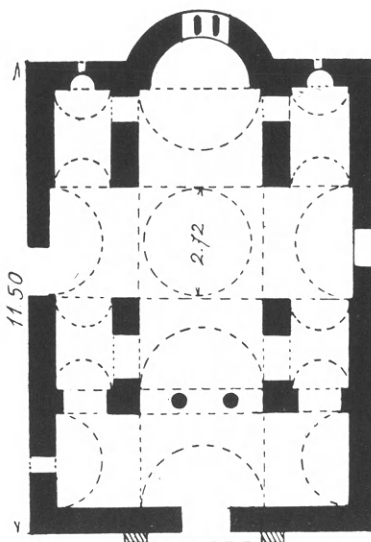
¹ Ἀδημοσίευστος εἰσέτι. Τοῦ ναοῦ τούτου ἐγένετο πρό τινων ἐτῶν καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν ὑπὸ Φ. Ζαχαρίου, ἐποπτεία τοῦ ἐφόρου Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Μαν. Χατζηδάκη, ὅστις καὶ πρόκειται νὰ τὰς δημοσιεύσῃ.

² Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ R. Traquair ἐν Annual of the British School at Athens τ. XV (1908-9), πίν. XI, ὅθεν ἡ ἡμετέρα ὑπ' ἀριθμ. 14 εἰκῶν.

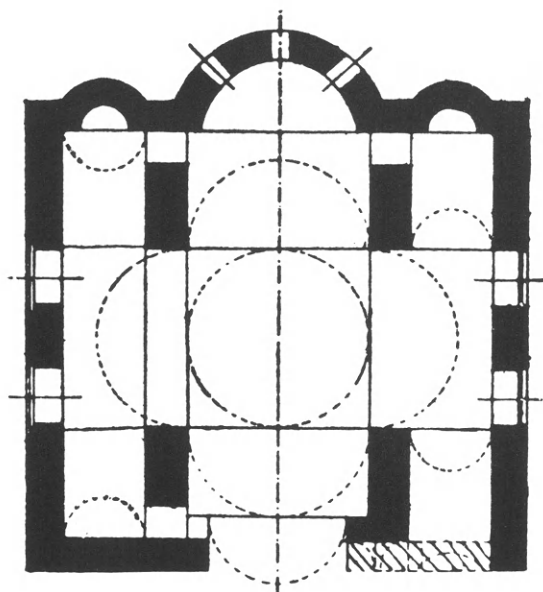
³ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ. Σωτηρίου, κατ' ἀρχὰς εἰς τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου (Λεύκωμα, 1935, εἰκ. 17 σ. 27, ἔνθα φέρεται ὑπάρχων εἰς τὸ χωρίον Καλοπαναγιώτη, εἰτα δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐν Χριστιανικῇ καὶ βυζαντινῇ ἀρχαιολογίᾳ, Ἀθῆναι 1942, σ. 444 εἰκ. 289, ἔνθα φέρεται ὑπάρχων εἰς Μαραθάσαν).

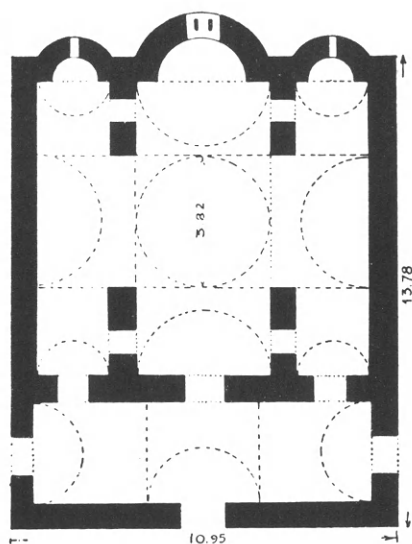
Εἰκ. 8. Ὁ ἅγ. Ἰωάννης τῆς Μεσημβρίας (Rachenov).

Εἰκ. 9. Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κοροπίου (Ὁρλάνδος).

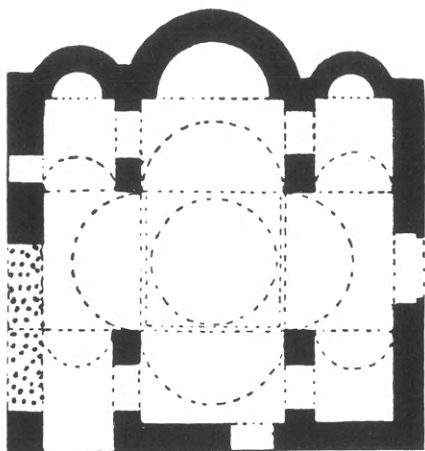
Εἰκ. 10. Ὁ Ἅγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας (Tatič).

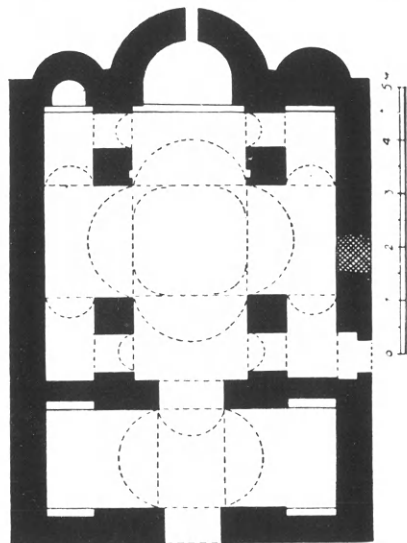
Εἰκ. 11. Ἡ Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης (Ὁρλάνδος).

νοτιωτάτου ἄκρου τῆς Ἑλλάδος καὶ περαιτέρω εἰς τὴν Κύπρον. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἑπτὰ παραδειγμάτων τὸ μὲν πρῶτον χρονολογεῖται ὑπὸ

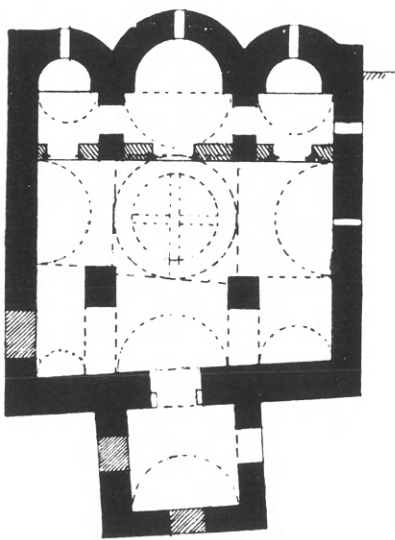
τῶν δημοσιευσάντων αὐτὸ ἢ ἄλλων μελετητῶν εἰς τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰ-
ῶνος¹, τὸ δεύτερον, ἐξ ἐπιγραφῆς
εὑρισκομένης ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς
εἰσόδου του², εἰς τὰ 1006 μ.Χ.
τὸ τρίτον, τέταρτον, πέμπτον καὶ

Εἰζ. 12. Ὁ Λαμπαδιστής τῆς Κύπρου.
(Σωτηρίου)

Εἰζ. 13. Ὁ Ἅγ. Γερμανὸς τῆς Πρέ-
σπας (Πελεκανίδης).

Εἰζ. 14. Ὁ Ἀσώματος τῆς
Μάνης (Traquair).

ἕκτον εἰς τὸν 10ον αἰ.³ καὶ τὸ τε-

¹ N. Mavrodinov ἐν Atti del V Congr. τ. II σ. 249. Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας σ. 18.

² Vera Ivanova, ἐν Annuaire du Musée National de Sofia, 1922-25, σ. 554.

³ Διὰ τὸν ναὸν τῆς Μεσημβρίας βλέπε Mavrodinov, L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays Bulgare, Sofia 1934, σ. 76 καὶ Γ. Σωτηρίου, παρὰ Μ. Κωνσταν-

τινίδης: Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου, Ἀθῆναι 1946, ἔκδ. Γ. Μέγα, σ. 166. Διὰ τὴν

λευταῖον δὲν ἔχει χρονολογηθῇ¹

Οἱ ναοὶ τῆς ομάδος μας ἔχουσι πλὴν τῆς ὁμοιότητος τοῦ σχεδίου των — σταυροῦ ἐγγεγραμμένου μετὰ τρουύλλου μὲ κλίτη χωριζόμενα διὰ τοιχωμάτων μετὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων — καὶ τὰ ἐξῆς ἄλλα κοινὰ χαρακτηριστικά: α) ἡ τοιχοποιία των ἀποτελεῖται ἀπὸ κοινούς, ἀκανονίστους λίθους, μικρῶν μᾶλλον διαστάσεων ἢ ἀπὸ κροκάλας τοῦ ποταμοῦ, μὲ ἐλαχίστην

Εἰκ. 15. Ὁ παρὰ τὸ Κοροπὶ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος.
(Φωτογρ. Α. Ὁρλάνδου)

χορῆσιν πλίνθων β) τὰ στέφοντα τοὺς τοίχους των γείσα ἀποτελοῦνται ἐξ ὀδοντωτῆς ταινίας γ) αἱ ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ των εἶναι ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικαὶ καὶ ὀγκώδεις, διατρυπῶνται δὲ ἢ μὲν μέσῃ ὑπὸ διλόβου ἢ τριλόβου παραθύρου μὲ ἰσοῦψεῖς λοβούς, αἱ δὲ ἄκραι ὑπὸ στενῶν

Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης, Ἄ. Ὁ ρ λ á ν δ ο ν, ἔ.ἀ. σ. 124, διὰ τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Κοροπίου, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ μελετήσαντος αὐτὰς κ. Μ. Χατζηδάκη, αἱ τοιχογραφίαι του ἀνήκουν εἰς τὸν 10ον αἰῶνα. Τὸν Ἀσώματον τῆς Μάνης ὁ H. M e g a w, ἐχρονολόγησε μεταξὺ τοῦ 900 καὶ τοῦ 1000 (BSA XXXIII, σ. 162).

¹ Διὰ τὸν Λαμπαδιστὴν τῆς Κύπρου ὁ Γ. Σωτηρίου (Βυζ. Μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἔναντι πίνακος 108), χαρακτηρίζει τὰς τοιχογραφίας του ὡς φραγκοβυζαντινάς. Αὐταὶ ὅμως θὰ κατεσκευάσθησαν βεβαίως εἰς πολὺ μεταγενεστέρῃ τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ ἐποχῇ.

μονολόβων παραθύρων δ) οἱ τροῦλλοὶ τῶν εἶναι κυλινδρικοὶ καὶ ὑψηλοὶ διατρυπώμενοι ὑπὸ τεσσάρων στενῶν καὶ χαμηλῶν παραθύρων τοποθετημένων ὑπεράνω ἐκάστου τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ¹ 3) ἔχουσι κατ' ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν ὀλίγα καὶ μικρὰ φωτιστικὰ παράθυρα ἀνοιγόμενα εἰς τὸ τύμπανον τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ καὶ εἰς τὰ πλάγια τοῦ νάρθηκος 4) ὁσάκις ὑπάρχει νάρθηξ οὗτος στεγάζεται εἴτε διὰ συνεχοῦς μονοκλινοῦς στέγης, κλινινοῦσης ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς καὶ στηριζομένης ὅπισθεν ἐπὶ τοίχου ἐξέχοντος τῶν στεγῶν τῶν πλαγίων διαμερισμάτων (Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας (εἰκ. 1, 5 καὶ 7), εἴτε διὰ τριμεροῦς στέγης ἣτις καταλήγει κατὰ μὲν τὸ μέσον εἰς ἀέτωμα (Κοροπί, Γαυρολίμνη, Πρέσπα) κατὰ δὲ τὰ πλάγια ἄλλοτε εἰς μονοκλινεῖς πρὸς δυσμᾶς κλινούσας στέγας (Κοροπί εἰκ. 15) ἢ εἰς ἀετώματα ἅτινα βλέπουσι πρὸς Β. καὶ Ν. (Γαυρολίμνη).

Στεροούμενοι γραπτῶν χρονολογικῶν μαρτυριῶν ² θὰ προσπαθήσωμεν κατωτέρω, κρίνοντες μόνον ἐκ μορφολογικῶν ἐνδείξεων, νὰ τοποθετήσωμεν τὰ σωζόμενα παραδείγματα κατὰ τὴν χρονολογικὴν τῶν σειρὰν ἐντὸς τοῦ 10^{ου} καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11^{ου} μ.Χ. αἰῶνος.

Συγκρίνοντας τὰς ἀναλογίας, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν αἱ κατόψεις τῶν ἐπὶ μνημονευθέντων παραδειγμάτων τῆς ομάδος καὶ τοῦ ἐνταῦθα ἐξεταζομένου ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς, συνάγομεν τὸν ἐξῆς πίνακα σχέσεως τοῦ μήκους (Α) πρὸς τὸ πλάτος (Β) τοῦ κυρίως ναοῦ ³ τῶν :

Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας	A : B = 1.24
Ἀγ. Ἰωάννης Μεσημβρίας	A : B = 1.22
Μεταμόρφωσις Κοροπίου	A : B = 1.03
Ἀγ. Λεόντιος Βόδοτσας	A : B = 0.98
Ἀσώματος Μάνης	A : B = 0.98
Ἀγ. Γερμανὸς Πρέσπας	A : B = 0.938
Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης	A : B = 0.90
Λαμπαδιστὴς Κύπρου	A : B = 0.90

Συμφώνως πρὸς τὸν ἀνωτέρω πίνακα ἐκ πάντων τῶν παραδειγμάτων ἡ Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας παρουσιάζει τὸ ἐπιμηκέστερον ἥτοι τὸ μᾶλλον

¹ Δύο μὴ ἐπιχειρισμένοι τροῦλλοι: οἱ τῶν Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Μεσημβρίας (A. Rachenon, ἔ.ἀ. σ. 97 εἰκ. 53) καὶ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κοροπίου (εἰκ. 15) φέρουν προσθέτως εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ τροῦλλου τῶν, κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων διαστήματα, τέσσαρας διακοσμητικὰς κόγχας, ὁμοίων πρὸς τὰ παράθυρα διαστάσεων (ᾶρα εἰκ. 15).

² Ἐξαιρέσει περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Πρέσπας, ὅστις, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν, φέρει ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου του τὴν χρονολογίαν 1006 μ.Χ.

³ Ἐξετάζομεν ἐνταῦθα τὰς ἀναλογίας μόνον τοῦ κυρίως ναοῦ ἥτοι ἄνευ τοῦ νάρθηκος, ἵνα ἔχωμεν τὸ αὐτὸ μέτρον συγκρίσεως, ἐπεὶ δὲ ἔχουν ὅλα τὰ παραδείγματα νάρθηκα.

πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν¹ καὶ εἰδικώτερον πρὸς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς (εἰκ. 3 ἀναλογία κυρίως ναοῦ $A:B=1:1.30$) προσεγγίζον ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ. Πολὺ πλησίον πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν ἔρχονται αἱ ἀναλογίαι τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Μεσημβρίας (1.22), ἐν ᾧ ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κοροπίου, ὁ Ἀγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας καὶ ὁ Ἀσώματος τῆς Μάνης ἔχουν ἤδη τετράγωνον τὸν κυρίως ναὸν των ($A:B=1.00$ καὶ 0.98), οἷος θὰ ἐπικρατήσῃ ὀριστικῶς κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα. Τέλος ἡ Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης, ὁ Ἀγ. Γερμανὸς τῆς Πρέσπας καὶ ὁ Λαμπαδιστὴς τῆς Κύπρου παρουσιάζουν τὸν κυρίως ναὸν αὐτῶν μὲ σχῆμα ἐλαφρῶς πεπλατυσμένου τετραγώνου ($A:B=0.90$). Κατὰ ταῦτα ἂν δεχθῶμεν ὁμαλὴν τὴν ἐξέλιξιν τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ὀρθογωνίου πρὸς τὸ τετράγωνον τοῦ κυρίως ναοῦ θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὴν μὲν Ἐπισκοπὴν καὶ τὸν Ἀγιον Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας εἰς τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ 10ου αἰῶνος, τὴν δὲ Μεταμόρφωσιν τοῦ Κοροπίου, τὸν Ἀγ. Λεόντιον τῆς Βόδοτσας καὶ τὸν Ἀσώματον τῆς Μάνης εἰς τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, περὶ τὸ τέλος δὲ τοῦ 10ου τὴν Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος τὸν Ἀγ. Γερμανὸν τῆς Πρέσπας καὶ τὸν Λαμπαδιστὴν τῆς Κύπρου.

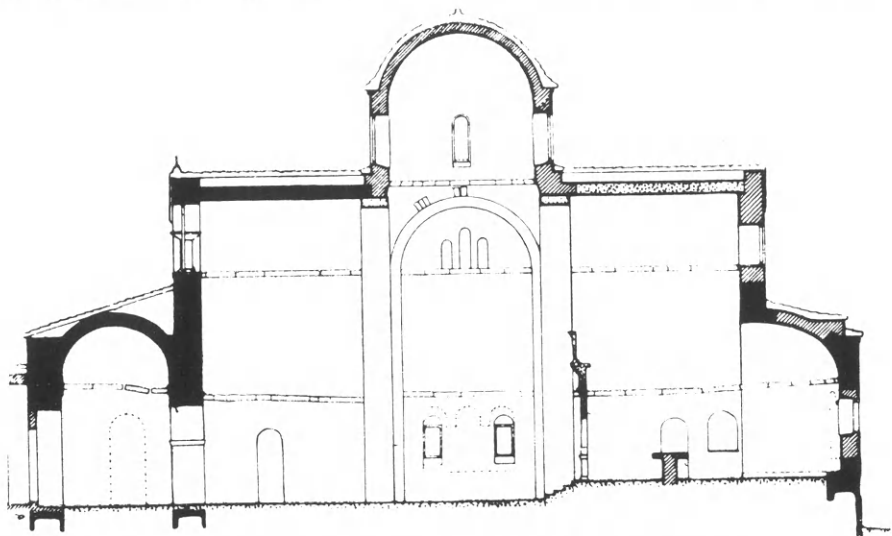
Ἄς ἴδωμεν τώρα ἂν καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ἰδίᾳ τῆς διαπλάσεως τῶν διαχωριστικῶν τοίχων ἐν ὀρθώσῃ καὶ τῶν ἀναλογιῶν τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων, συντρέχουσιν εἰς τὴν ἐκ τῆς ἀναλογίας τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ συναχθεῖσαν ἀνωτέρω χρονολογικὴν σειρὰν τῶν μνημείων τῆς ἐξεταζομένης ομάδος.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατὰ μήκος τομῆς τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς (εἰκ. 16) οἱ χωρίζοντες τὰ κλίτη τοῖχοι εἶναι ὑψηλοὶ καὶ συμπαγεῖς, διατρυπώμενοι ἑκάτερος ὑπὸ ἐνὸς μόνον πρὸς Ἀνατολὰς καὶ ἐνὸς πρὸς Δυσμὰς στενοῦ καὶ χαμηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος. Τοῦτ' αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς (εἰκ. 2), ἔνθα οἱ διαχωριστικοὶ τῶν κλιτῶν τοῖχοι, οἱ σχηματίζοντες τὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου, εἶναι ὀλόσωμοι καὶ συμπαγεῖς, διατρυπώμενοι ἑκάτερος ὑπὸ ἐνὸς μόνον πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἐνὸς πρὸς δυσμὰς στενοῦ καὶ χαμηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ τελεῖται ἡ μεταξὺ τῶν πλαγίων καὶ τοῦ μέσου κλίτους ἐπικοινωνία. Ὅπως δ' εἰς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς, οὕτω καὶ εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν τὰ πλάγια διαμερίσματα εἶναι πάντα (Ἀνατολικά καὶ Δυτικά) ἰσομήκη, ἐπιμήκη καὶ στενὰ ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέσον (ἀναλογίαι: Σκριποῦς 1:1.65, Ἐπισκοπῆς 1:2.00).

Πολὺ ὀλιγώτερον μακροὶ καὶ ὀγκώδεις παρουσιάζονται οἱ διαχωριστι-

¹ Βλέπε περὶ τῶν ἀναλογιῶν ταύτης Α. Ὁρλάνδον, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθῆναι 1952, σ. 202 ἔξ.

κοὶ τοῖχοι εἰς τὸν ἡρειωμένον δυστυχῶς σήμερον ναὸν τοῦ Ἁγ. Λεοντίου τῆς Βόδοτσας, τὸν ὁποῖον ὁ Μαντοδίνον¹ καὶ ὁ Πελεκανίδης² χρονολογοῦσιν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰῶνος. Τοῦ ναοῦ τούτου δὲν δυνάμεθα δυστυχῶς πλέον νὰ ἔχωμεν τὴν κατὰ μῆκος τομὴν, ἥτις θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ κρίνωμεν κατὰ πόσον τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν διαχωριστικῶν τοίχων τοῦ ἀνέχοντο ὑψηλὰ ἢ ὄχι. Λόγω τῶν γενικῶν ὅμως ἀναλογιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ του (0.98) ὡς καὶ τῶν ἀναλογιῶν τῶν τεσσάρων γωνιαίων

Εἰκ. 16. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου Σκριποῦς (Μ. Σωτηρίου).

διαμερισμάτων του, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι τόσο ἐπιμήκη, εἶναι ἀδύνατον οὗτος νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν 9ον αἰῶνα ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τὸ δεύτερον ἡμίσιον τοῦ 10ου.

Ἀντιθέτως ὁ Ἁγ. Ἰωάννης τῆς Μεσημβρίας μὲ τοὺς μακροὺς διαχωριστικοὺς τοίχους του καὶ τὰ ἐπιμήκη καὶ ἰσομήκη γωνιαῖα διαμερίσματά του ἔρχεται ἀμέσως μετὰ τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς. Ἐχει ἐντούτοις ὁ ναὸς οὗτος πλέον ἐξειλιγμένους τοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους του· διότι τὰ τοξωτὰ τῶν ἀνοίγματα δὲν εἶναι πλέον χαμηλὰ ἀλλ' ὑψηλότερα (εἰκ. 17), εἰς δὲ τὸ δυτικὸν σκέλος καὶ πλατύτερα, ἀφαιρουμένης οὕτω μάζης ἐκ τοῦ τοίχου. Παρὰ τὸ ὕψος ὅμως τῶν σχετικῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, τὸ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τμήμα τῶν τοίχων δὲν ἀποτελεῖ ἀκόμη τετράγωνον ἀλλ' ὀρθογώνιον πεσσόν (εἰκ. 8). Πρέπει πρὸς τούτοις νὰ σημειωθῇ

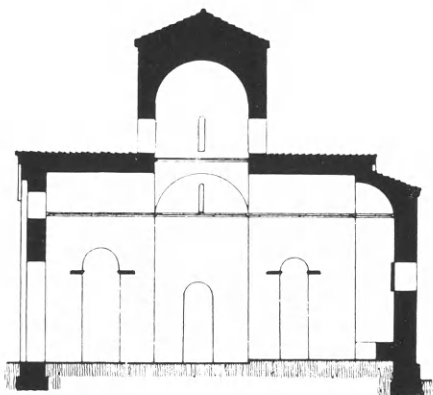
¹ Atti del V Congresso intern. di Studi Bizantini 1936, t. II Roma 1940, σ. 249.

² Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πιρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 18.

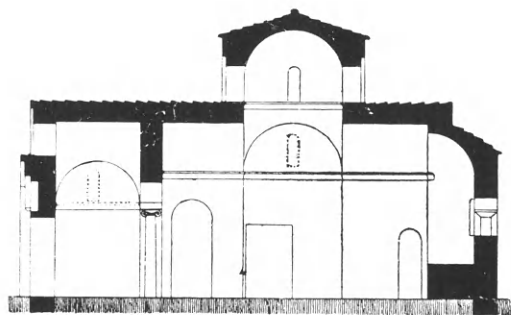
καὶ ὅτι τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματά του εἶναι ἐπιμήκη καὶ ἰσομήκη.

Εἰς τὸν τρίτον κατὰ σειράν ἀναλογίας κατόψεως ναὸν ἦτοι τὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κοροπίου—ὅστις σημειωτέον διετήρησε καὶ τὸ παλαιο-χριστιανικὸν τρίβηλον (εἰκ. 9)—ὁ μὲν κυρίως ναὸς ἔχει πλέον τετραγωνισθῇ, τὰ δὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν διαχωριστικῶν τοίχων του ἔχουν ἤδη ἀρκετὰ ὑψωθῇ (2.70) (εἰκ. 18) χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν ἀκόμη τετραγωνισθῇ καὶ τὰ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τμήματα τῶν διαχωριστικῶν του τοίχων (0.66×0.85 μ.). Πλὴν δὲ τούτου καὶ τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματά του εἶναι ἀκόμη ἰσομήκη καὶ μᾶλλον ἐπιμήκη.

Συμπαγεῖς ἀκόμη καὶ διατρυπωμένους ἀπὸ στενὰ μᾶλλον καὶ χαμηλὰ

Εἰκ. 17. Ἁγ. Ἰωάννης Μεσημβρίας.
(Rachenov)

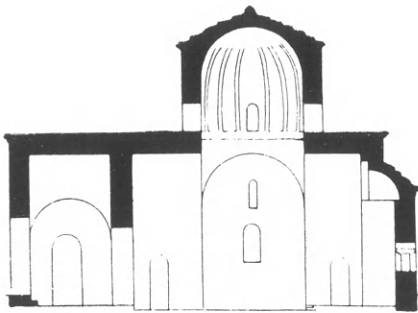

Εἰκ. 18. Μεταμόρφωσις Κοροπίου.
(Ὁρλάνδος)

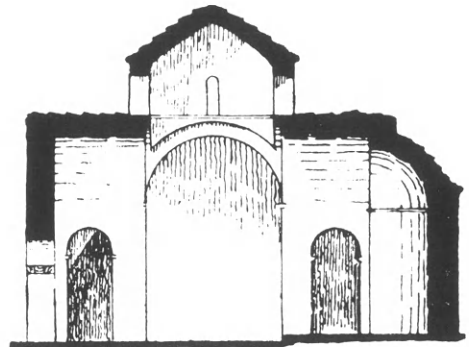
τοξωτὰ ἀνοίγματα διαχωριστικοὺς τοίχους παρουσιάζει καὶ ὁ Ἁγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας (εἰκ. 10) παρὰ τὸ ἐλαφρῶς πεπλατυσμένον ὀρθογώνιον σχῆμα τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ του (0.98). Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν Παναξιιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης, ἔνθα μάλιστα οἱ συμπαγεῖς διαχωριστικοὶ τῶν κλιτῶν τοῖχοι διατρυπῶνται ὑπὸ στενῶν καὶ χαμηλῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 19). Παρὰ τὸ ἀρχαῖκόν ἐντούτοις στοιχεῖον τοῦτο ὁ ναὸς τῆς Γαυρολίμνης παρουσιάζει, ἄλλα χαρακτηριστικά, τὰ ὅποια τὸν τάσσουν χρονολογικῶς μετὰ τὸν Ἁγ. Λεόντιον. Εἶναι δὲ ταῦτα ἢ ἐν σχήματι ἐλαφρῶς πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου κάτοψις τοῦ κυρίως ναοῦ του (0.90), β) τὸ οὐχὶ στενόμηκες σχῆμα τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων του—ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Βόδοτσας—καὶ γ) τὸ μὴ ἰσόμηκες τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα, ἅτινα εἶναι ἐπιμηκέστερα ἐν ᾧ τὰ ἀνατολικά ἔχουσιν ἀποβῇ τετράγωνα (εἰκ. 11). Ἡ σημαντικὴ αὕτη λεπτομέρεια—ἥτις δὲν παρατηρεῖται ἀκόμη εἰς τὸν ναὸν τῆς Βόδοτσας—δηλοῖ ὅτι ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ ἀρχίζει πλέον νὰ ἐλαττοῦται εἰς ἐμβαδὸν ἔναντι τοῦ

διὰ τὸ ἐκκλησίασμα προοριζομένου χώρου τοῦ κυρίως ναοῦ. Διὰ πάντας τοὺς ἀνωτέρω λόγους νομίζω, ὅτι ὁ μὲν Ἁγ. Λεόντιος πρέπει νὰ τοποθετηθῇ 4^{ος} κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἢ δὲ Παναξιώτισσα 5^η.

Ἐκ τῶν τριῶν ὑπολοίπων ναῶν (Λαμπαδιστοῦ, Ἁγ. Γερμανοῦ καὶ

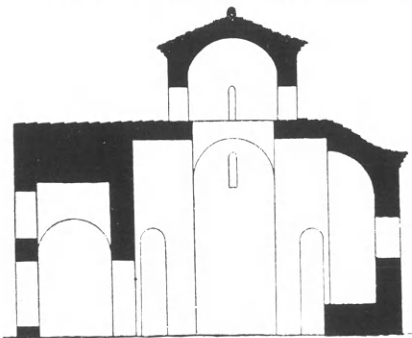

Εἰκ. 19. Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης.
(Ὁρλάνδος)

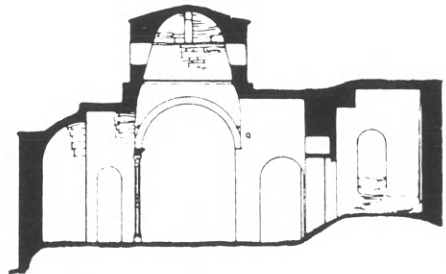

Εἰκ. 20. Λαμπαδιστὴς Κύπρου.
(Γ. Σωτηρίου)

Ἀσωμάτου Μάνης) ὁ μὲν Λαμπαδιστὴς (εἰκ. 20) παρουσιάζει ἰσομήκη τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικὰ γωνιαῖα δια-

Εἰκ. 21. Ἁγ. Γερμανὸς Πρόσπας.
(Πελεκανίδης)

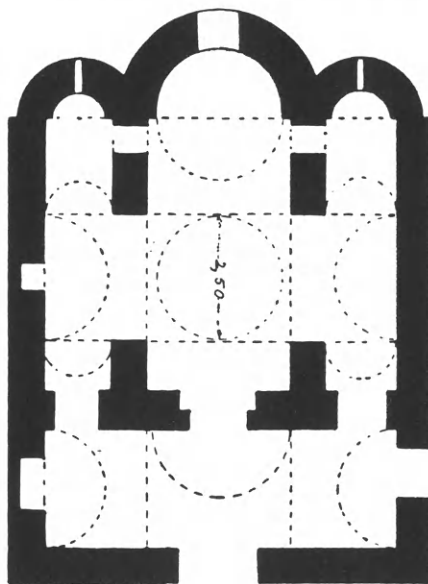
Εἰκ. 22. Ἀσώματος Μάνης.
(Traquair)

μερίσματα (εἰκ. 12), σχεδὸν τετραγώνους τοὺς πεσσοὺς καὶ ὅπωςδήποτε ὑψηλὰ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν διαχωριστικῶν του τοίχων. Ὁ Ἁγ. Γερμανὸς τῆς Πρόσπας (εἰκ. 21), ἐλαφρῶς βραχύτερα τῶν δυτικῶν τὰ ἀνατολικά γωνιαῖα διαμερίσματά του, τετραγωνισμένους τοὺς πεσσούς, στενὰ δὲ καὶ ὑψηλὰ τὰ τοξωτὰ του ἀνοίγματα. Τέλος ὁ Ἀσώματος τῆς Μάνης (εἰκ. 22) παρουσιάζει πολὺ βραχύτερα τῶν δυτικῶν τὰ ἀνατολικά του γωνιαῖα διαμερίσματα (εἰκ. 14), τετράγωνον τὸν ἕνα τῶν πεσσῶν του καὶ μεγάλα καὶ

ὕψηλὰ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ δύναται ἐπομένως νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ τελευταῖος κρίκος τῆς ὅλης σειρᾶς.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων προκύπτει ὅτι ἡ ἐξέτασις τῶν ὑπολοίπων (πλὴν τῶν τῆς κατόψεως) στοιχείων δὲν μετέβαλεν τὴν σειρὰν, ἣτις συνήχθη ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἀναλογιῶν τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ εἰμὴ μόνον ὡς πρὸς τοὺς τέσσαρας τελευταίους.

Ἐν συμπεράσματι δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ μὲν Ἐπισκοπὴ τῆς Εὐρυτανίας θὰ κατεσκευάσθῃ κατὰ τὸ 1^{ον} τέταρτον τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ὁ Ἄγ. Ἰωάννης τῆς Μεσημβρίας κατὰ τὸ 2^{ον} τέταρτον τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κοροπίου καὶ ὁ Ἄγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας κατὰ τὸ 3^{ον} τέταρτον, καὶ ἡ Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης¹ περὶ τὸ τέλος τοῦ 10^{ου} αἰῶνος. Ἐκ δὲ τῶν τριῶν ὑπολοίπων ναῶν ὁ μὲν Λαμπαδιστῆς καὶ ὁ Ἄγ. Γερμανὸς θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὸ 1^{ον} τέταρτον τοῦ 11^{ου} αἰ., ὁ δὲ Ἀσώματος τῆς Μάνης εἰς τὸ 2^{ον} τέταρτον τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, ὅτε πλέον εἶχε τελείως

Εἰκ. 23. Ἡ παρὰ τὸ Βαγιᾶτι τῆς Ἀττικῆς Φραγκλησιᾶ (Ὁρλάνδος).

διαμορφωθῇ ὁ τύπος τοῦ τετρακονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ.

Παραθέτω κατωτέρω τοὺς δύο πίνακας χάριν συγκρίσεως :

**Κατάταξις λόγῳ ἀναλογιῶν
κατόψεως**

1. Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας
2. Ἄγ. Ἰω. Μεσημβρίας
3. Μεταμόρφωσις Κοροπίου
4. Ἄγ. Λεόντιος Βόδοτσας
5. Ἀσώματος Μάνης
6. Ἄγ. Γερμανὸς Πρέσπας
7. Παναξιώτισσα Γαυρολίμ.
8. Λαμπαδιστῆς Κύπρου

Τελικὴ κατάταξις τῶν ναῶν τῆς ὁμάδος

1. Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας	α' τέταρτον 10 ^{ου} αἰ.
2. Ἄγ. Ἰω. Μεσημβρίας	β' τέταρτον 10 ^{ου} αἰ.
3. Μεταμόρφωσις Κοροπίου	γ' τέταρτον 10 ^{ου} αἰ.
4. Ἄγ. Λεόντιος Βόδοτσας	γ' τέταρτον 10 ^{ου} αἰ.
5. Παναξιώτισσα Γαυρολίμ. ¹	δ' τέταρτον 10 ^{ου} αἰ.
6. Λαμπαδιστῆς Κύπρου	α' τέταρτον 11 ^{ου} αἰ.
7. Ἄγ. Γερμανὸς Πρέσπας	α' τέταρτον 11 ^{ου} αἰ.
8. Ἀσώματος Μάνης	β' τέταρτον 11 ^{ου} αἰ.

¹ Δημοσιεύων τὸ πρῶτον τὴν Παναξιώτισσαν ἐν τῷ Ἀρχεῖφ τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935), σ. 124, εἶχον ἄδρομερῶς χρονολογήσει αὐτὴν εἰς τὸ δεύτερον

Ὡς περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ ἐξετασθέντος τύπου δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ἐκείνην, καθ' ἣν οἱ τοῖχοι τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ συστέλλονται, μὴ διατρυπώμενοι πλέον ὑπὸ ἀνοίγματος, ἀλλ' ἀποτελοῦντες τρόπον τινα μίαν πολὺ ἐξέχουσαν πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου παραστάδα.

Παραδείγματα τῆς ἐξειλιγμένης ταύτης μορφῆς, ἣτις πρέπει πλέον νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα καὶ ἐξῆς, παρέχουσιν ἡ παρὰ τὸ Βαγιατί (πρὸς ἀνατολὰς τῆς Μ. Πεντέλης) κειμένη Φραγκοκκλησιά¹ (εἰκ. 23) ἣτις παρουσιάζει κατὰ τὰ λοιπὰ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ομάδος (τρεῖς ἡμικυκλικὰ κόγχας, ἀκανόνιστον τοιχοποιίαν κλπ.) καὶ ἄλλοι².

Σημείωσις. Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐξετασθεῖσαν ομάδα ναῶν θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἐνταχθῇ καὶ ἡ δι' ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 895 μ.Χ. χρονολογούμενη Ἐπισκοπὴ τῆς Σκύρου. Ἐπειδὴ ἐν τούτοις αἱ δημοσιευθεῖσαι κατόψεις αὐτῆς τὴν φέρουν ἄλλοτε ὥς τριζυγιον θολωτὴν βασιλικήν³ καὶ ἄλλοτε ὥς ναὸν σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένον μετὰ τρουύλλου⁴, οἷαν καὶ ἐγὼ ἄλλοτε τὴν παρεδέχθην⁵, ἐπέχω νὰ τὴν περιλάβω εἰς τὴν ἐξετασθεῖσαν ομάδα μέχρι νεωτέρας ἀκριβεστέρας μελέτης τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς της.

ἡμῖς τοῦ 10^{ου} αἰ. Ἦδη, καθορίζων λεπτομερέστερον τὴν χρονολογίαν της, τάσσω αὐτὴν εἰς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 10^{ου} αἰῶνος.

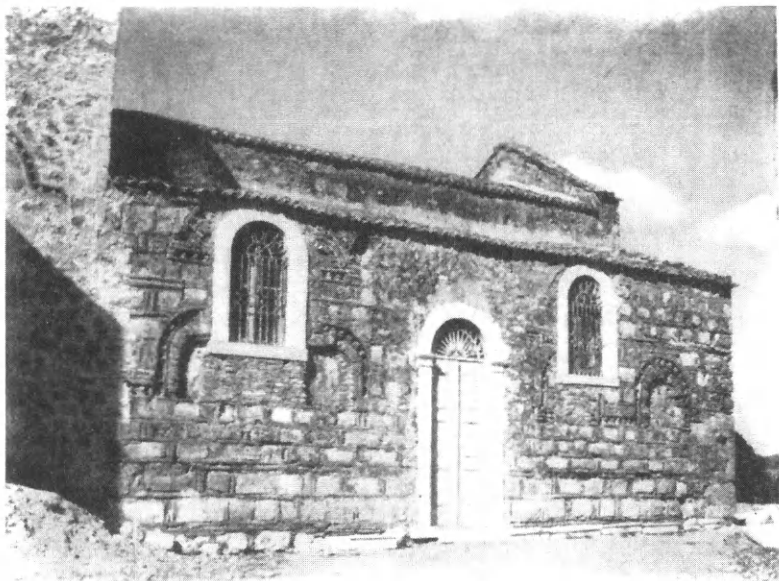
¹ Εὐρετήριο των Μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τεύχος Γ' ὑπὸ Ἀ. Ὁρλάνδου, ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 194 εἰκ. 259, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 23.

² Εἰς τὴν ἐξειλιγμένην ταύτην ομάδα θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνταχθῇ λόγῳ τῆς κατόψεως αὐτοῦ καὶ ὁ ἐν Ἀθήναις ναὸς τῶν Ἀγ. Θεοδώρων (ὅρα κατοῖν αὐτοῦ ἐν τῷ Εὐρετηρίῳ τῶν Μεσ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεύχος Β', ὑπὸ Ἀ. Ξυγγοπούλου, σ. 73 εἰκ. 62). Ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ ἔχω τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι τὰ δύο σκέλη τῶν δυτικῶν τοίχων εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη, γενομένη χάριν ἐνισχύσεως τῆς εὐσταθείας τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ δυτικὴ πρόσοψις ἔχει ἀπὸ μακροῦ ἐπικινδύνως ἀποκλίνει τῆς κατακορύφου. Ὁ ναὸς οὗτος θὰ ἦτο νομίζω ἀρχικῶς δικιόνιος. Ἀποκλείεται ἄλλως τε νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν ἐξεταζομένην ἐξειλιγμένην ομάδα καὶ διότι δὲν παρουσιάζει τὰ ἄλλα κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτῆς ἥτοι ἡμικυκλικὰ ἀψίδας ἱεροῦ, κυλινδρικὸν τρουύλλον καὶ ἀκανόνιστον τοιχοδομίαν, ἀντὶ τῶν ὁποίων παρουσιάζει ἡμιεξαγώνους ἀψίδας ἱεροῦ, ὀκτάγωνον τρουύλλον καὶ ἰσοδόχιον πλινθοπερίχλειςτον τοιχοδομίαν, στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, εἰς οὓς καὶ τοποθετεῖται ὁ ναὸς (Μ. Σωτηρίου, 11^{ον} αἰ. ΑΕ 1931, 137—Α. Ξυγγοπούλου, Εὐρετήριο I, 74, πιθανῶς 12^{ον} αἰ.).

³ Σχέδιον R. M. Dawkins, ἐν BSA XI (1904/5) σ. 76 εἰκ. 2, ὅθεν καὶ Μ. Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1931, σ. 139 εἰκ. 16.

⁴ Σχέδιον C. Friedrich ἐν A.M. 31, 1906, σ. 262 εἰκ. 6.

⁵ Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ II σ. 493.

2) Ο ΕΝ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΚΑΤΟΥΝΑΣ

Τὸ μικρὸν χωρίον Παλαιοκατούνα¹ κεῖται βορειοδυτικῶς τοῦ τόσον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀκμάσαντος καὶ δρᾶσαντος Αἰτωλικοῦ ἢ Ἀνατολικοῦ². Διὰ τὴν μεταβῆ τις ὁμως εἰς αὐτὸ ἐξ Αἰτωλικοῦ πρέπει νὰ πορευθῇ πρὸς Δυσμᾶς καὶ νὰ διέλθῃ τὴν παρὰ τὸ Νεοχώριον καὶ τὴν Κατοχὴν γέφυραν τοῦ Ἀχελώου, ν' ἀνέλθῃ δ' ἔπειτα πρὸς βορρᾶν ἐπὶ ἀρκετὸν διάστημα.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν παρυφὴν τοῦ χωρίου καὶ εἰς τινα ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν οἰκιῶν τῆς Παλαιοκατούνας ὑψοῦται βυζαντινὸς ναὸς (εἰκ. 1), χρησιμεύων νῦν ὡς ἐνοριακὸς τοῦ χωρίου, τιμώμενος δ' εἰς μνήμην τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου. Ὅταν ἐπεσκέφθην τὸ χωρίον, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1958, οἱ ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ, διαλαθόντες τὴν προσοχὴν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, εἶχον ἤδη καταστρέψει τὸν ἐπὶ Τουρκοκρατίας πιθανῶς κατασκευασθέντα νάρθηκα

¹ Τὸ χωρίον ὀνομάζεται οὕτω ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ νεώτερον, ὅπερ ὀνομάζεται ἀπλῶς Κατούνα, καὶ κεῖται ἐπίσης ἐν Ἀκαρνανίᾳ ἀλλὰ πολὺ βορειότερον. Ἡ λέξις Κατούνα εἶναι βυζαντινὴ σημαίνει δὲ κάστρον ἢ κατοικίαν (Du Cange, Gl. Gr. ἐν λ.). Ἡ θέσις τῆς Παλαιοκατούνας σημειοῦται ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ τὸ 1838 συνταχθέντος ὑπὸ Ferd. Aldenhoven χάρτου τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ κλίμακα 1:400.000.

² Ὅρα περὶ τούτου Μητροπ. Ἀθηνᾶ γόραν ἐν Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Νέα σειρὰ τ. Α' (1928) σ. 129-134 καὶ Κ. Σ. Κώνσταν, ἐφημ. Ἀθηνῶν Ἐλεύθερος Λόγος 24-26 Μαρτ. 1954.

τοῦ παλαιοῦ ναοῦ χάριν τῆς πρὸς δυσμὰς ἐπεκτάσεως αὐτοῦ, εἶχον δὲ μάλιστα ἀνεγείρει παρὰ τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευρὰν καὶ τὸν πύργον νεωτέρου κωδωνοστασίου, τοῦ ὁποίου ἡ σκιὰ εἶναι ὀρατὴ εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς εἰκόνης 1. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ παλαιοῦ ναοῦ εἶχεν ἀρχίσει ἤδη παλαιότερον, διὰ τῆς ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν αὐτοῦ διανοίξεως δύο τοξωτῶν μονολόβων παραθύρων καὶ μιᾶς τοξωτῆς θύρας κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν (εἰκ. 1). Ἐσπευσα ἀμέσως, φυσικά, νὰ ἐμποδίσω κατὰ τὸ δυνατόν τὰς περαιτέρω καταστροφὰς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ εἰδοποίησα σχετικῶς τὴν οἰκίαν διεύθυνσιν τοῦ Ὑπουργείου, ἵνα λάβῃ τὰ κατάλληλα μέτρα ἐναντίον τῶν ἐπιτροπῶν πρὸς ἀποσόβησιν περαιτέρω καταστροφῶν.

Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς, ὡς ἐξεπόνησα (εἰκ. 2), ὁ μέχρι τοῦδε ἄγνωστος εἰς τὴν ἐπιστήμην ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας ἔχει τὸ σχέδιον τρικλίτου βασιλικῆς, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 11.50×13.50 μ., μὴ συνυπολογιζομένης τῆς ἐσοχῆς τοῦ ἱεροῦ. Τὸ μέσον κλίτος τῆς, πολὺ εὐρύτερον (4.43), τῶν ἀνίσου πλάτους πλαγίων (τὸ βόρειον φθάνει πρὸς Δ. τὰ 2.30 μ., ἐν ᾧ τὸ νότιον εἶναι μόνον 1.60) χωρίζεται ἀπ' αὐτῶν κατὰ μὲν τὸ ἱερὸν διὰ παχέος τοίχου διατρυπωμένου ὑπὸ χαμηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον τμήμα δι' ἐνὸς τετραγώνου πεσσοῦ (0.94×0.94 μ.), ἐνὸς χονδροῦ στρογγύλου κίονος, διαμέτρου 0.51 μ., στερουμένου κιονοκράνου (εἰκ. 2) καὶ μιᾶς πρὸς δυσμὰς παραστάδος. Ἐπὶ Τουρκοκρατίας πιθανῶς εἶχε προστεθῇ καὶ νάρθηξ πλάτους περίπου 3.50 μ., ὅστις ὅμως, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπον, κατηδαφίσθη ἐσχάτως, ἵνα ἐπεκταθῇ ὁ ναὸς πρὸς δυσμὰς. Πάντως ἀρκετὰ ἴχνη τοῦ τοίχου, ὅστις τὸν ἐχώριζεν ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ διετηρήθησαν ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων¹ καὶ ἐπὶ τῶν δυτικῶν παραστάδων, κατὰ πληροφориὰς δὲ τῶν γηραιότερων χωρικῶν θύραι ἐπικοινωνίας τῶν πλαγίων κλιτῶν πρὸς τὸν νάρθηκα δὲν ὑπῆρχον.

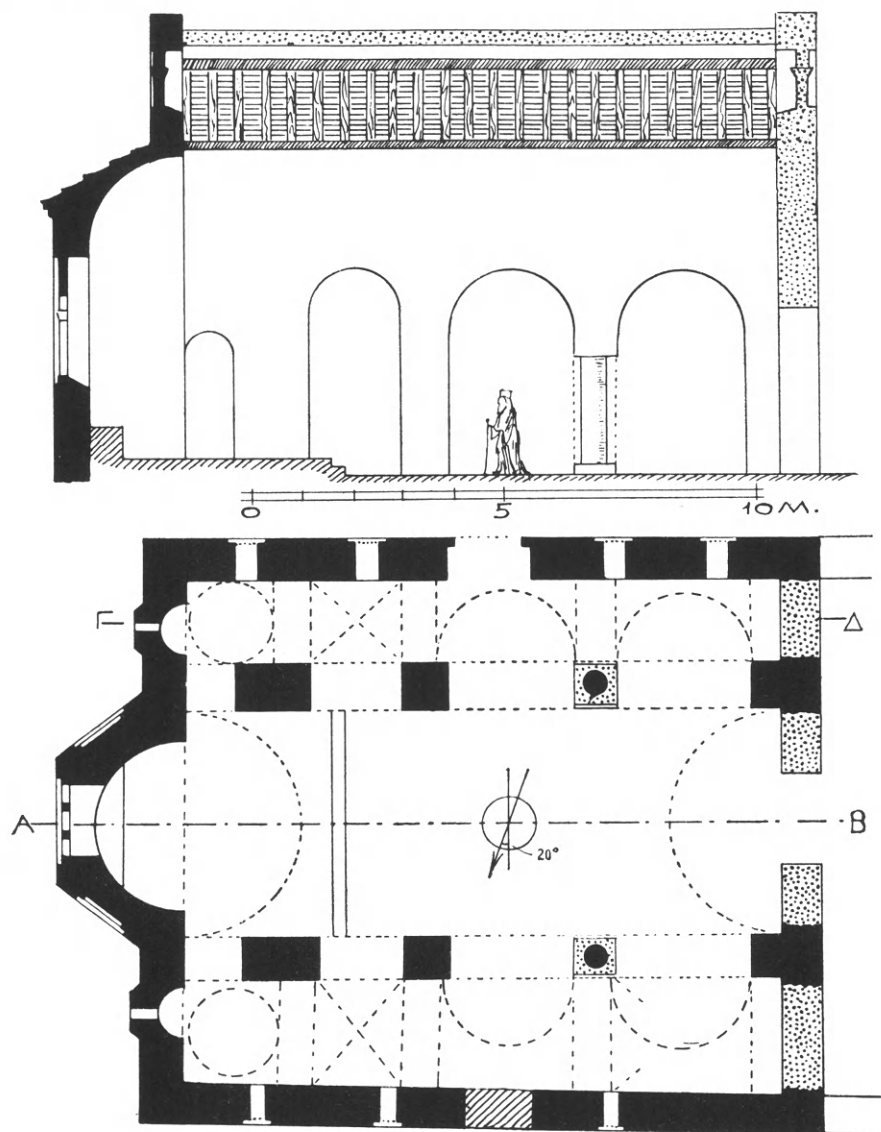
Ἐν κατόψει ἕκαστον κλίτος κατέλγε πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα, ἐξ ᾧν ἡ μέση, ἐξέχουσα κατὰ πολὺ, εἶναι ἐξωτερικῶς τριπλευρος, ἐν ᾧ αἱ δύο ἄκραι, ἥτοι ἡ τῆς προθέσεως καὶ ἡ τοῦ διακονικοῦ, ἐλάχιστα ἐξέχουσαι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ μὴ διήκουσαι μέχρι τοῦ ἐδάφους ἀλλ' ἐπὶ ἐξεχούσης ὀριζοντίας πλακὸς στηριζόμεναι, ἔχουσι τὸ σχῆμα πεπλατυσμένου τραπεζίου (εἰκ. 2).

Ἐκ τῶν κλιτῶν τὸ μὲν μέσον καλύπτεται σήμερον — οὐχὶ ὅμως καὶ ἀρχικῶς² — διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης, ἥτις δὲν ἦτο ὀρατὴ, διότι ἐπὶ

¹ Ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς εἰκ. 2 ὁ κατεδαφισθεὶς τοίχος οὗτος δηλοῦται διὰ κοκκίδων, τὸ δὲ πλάτος τῆς ἀνοιγομένης εἰς αὐτὸν θύρας εἶναι ὑποθετικόν.

² Τὸ μέγα πάχος (0.95 μ.) τῶν χωριζόντων τὰ κλίτη τοίχων εἶναι δηλωτικὸν τῆς ὑπάρξεως κτιστῆς καμάρας.

Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερα ἐφωδιάσθη διὰ ξυλίνης ὀροφῆς, τὰ δὲ

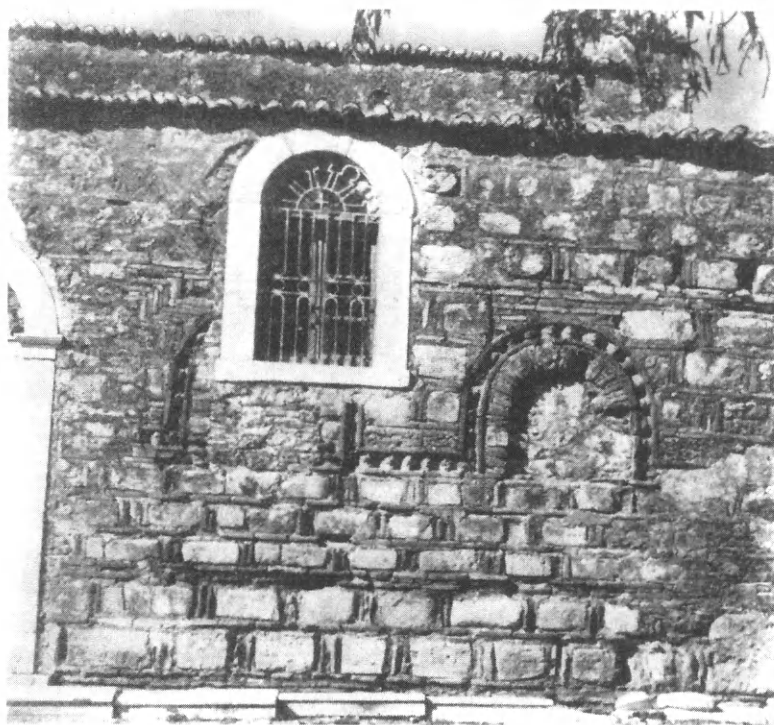

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομή τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιοκατοῦνας (σημερινή κατάσταση).

ἄκρα, διαιρούμενα εἰς τέσσαρα διαμερίσματα, καλύπτονται διὰ διαφόρων εἰδῶν κτιστῶν θολωτῶν ὀροφῶν, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἐκτείνεται σήμερον

μονόρρουτος ξυλίνη στέγη (εἰκ. 1, 7, 12). Καὶ τοῦ μὲν μέσου κλίτους ἡ στέγη κατέληγε πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς εἰς ὑπερυψωμένον ἀέτωμα, τῶν δὲ πλαγίων κλιτῶν ἄλλοτε μὲν εἰς κατεδαφισθέντας ἀργότερον τρουλλίσκους σήμερον δὲ εἰς ἡμιαετώματα (εἰκ. 7, 12).

Ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα κάτωψις καὶ στέγασις τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ δὲν εἶναι κατὰ πάντα αἱ ἀρχικαί· διότι ἐπηνέχθησαν εἰς αὐτὰς πολλαὶ καὶ

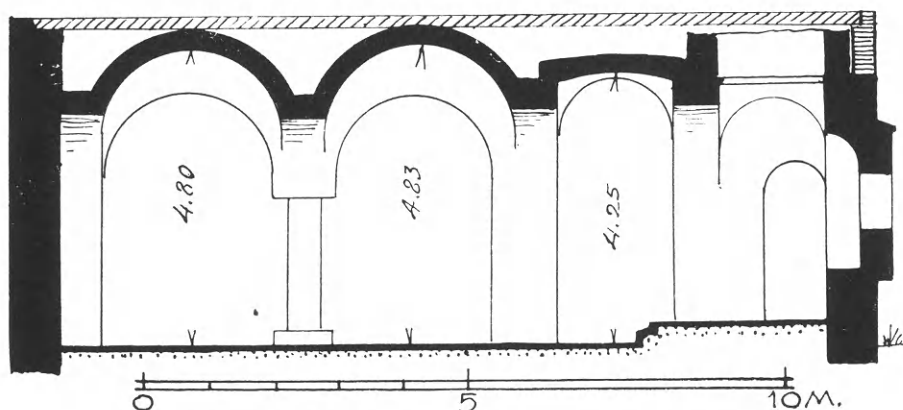
Εἰκ. 3. Τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

σημαντικαὶ μεταβολαί. Οὕτω οἱ κατὰ τὸ δυτικὸν ἡμισυ τοῦ μέσου κλίτους δύο χονδροὶ κίονες (εἰκ. 2), οἱ στερούμενοι κιονοκρανῶν, πρέπει νὰ κατεσκευάσθησαν μεταγενεστέρως, ἀντικαταστήσαντες, χάριν περισσοτέρας εὐρυχωρίας καὶ ὁρατότητος, τετραγώνους πεσσοὺς ὁμοίους πρὸς τοὺς ὑπάρχοντας. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ὅχι τόσον ἐκ τῆς ἐλλείψεως κιονοκρανῶν, ὅσον ἐκ τῆς κάτωθεν αὐτῶν ὑπάρξεως τμημάτων τῶν κατεδαφισθέντων πεσσῶν, ὕψους σήμερον 0.21 μ., ἅτινα οὐδένα λόγον θὰ εἶχον νὰ γίνουν τόσον μεγάλα (0.85 × 0.85) καὶ ὑψηλὰ ἂν ἐπρόκειτο νὰ χρησιμεύσουν ἀπλῶς ὡς βάσεις τῶν 0.51 διαμέτρων ἔχόντων κιόνων.

Ἀκόμη μεγαλύτεραι μεταβολαὶ ἐπῆλθον εἰς τὴν στέγασιν. Οὕτω τὸ

μέσον κλίτος θὰ ἐστεγάζετο πιθανώτατα ἀρχικῶς διὰ συνεχοῦς κτιστῆς καμάρας, πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν ὠθήσεων τῆς ὁποίας κατεσκευάσθησαν τόσον παχεῖαι (0.95 μ.) αἱ κάτωθεν πεσσοστοιχίαι. Πότε ἀκριβῶς κατέπεσεν ἡ καμάρα αὕτη δὲν γνωρίζομεν. Πάντως ἡ κλεῖς αὐτῆς θὰ εὐρίσκετο ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ τυμπάνου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἵνα τοῦτο φωτίξῃ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ.

Συγχρόνως πρὸς τὴν διὰ κιόνων ἀντικατάστασιν τῶν δυτικῶν πεσσῶν, περὶ τῆς ὁποίας εἵπομεν ἀνωτέρω, ἐγένετο μεταβολὴ καὶ εἰς τὸ εἶδος καλύψεως

Εἰκ. 4. Κατακόρυφος τομὴ (Γ-Δ) κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ νοτίου κλίτους μὲ ὄψιν πρὸς Βορρᾶν.

τῶν δύο δυτικῶν διαμερισμάτων τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἅτινα τὴν ὥρᾳ ἐκαλύφθησαν διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, τῶν ὁποίων αἱ γενέτειραι διευθύνονται καθέτως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2 καὶ 4). Ἀρχικῶς τὰ διαμερίσματα ταῦτα (ἀμφοτέρων τῶν κλιτῶν) θὰ πρέπει νὰ ἐστεγάζοντο διὰ σταυροθολίων, ὡς τὸ γειτονικὸν αὐτῶν, δεύτερον ἐξ ἀνατολῶν διαμέρισμα (εἰκ. 2). Τοῦτο συνάγεται ὅχι μόνον ἐκ τοῦ πολὺ μεγαλυτέρου ὕψους, εἰς τὸ ὁποῖον ἐτοποθετήθη ἡ κλεῖς τῶν καμαρῶν αὐτῶν (4.83) (εἰκ. 4) ἐν σχέσει πρὸς τὸ τῆς κλειδὸς τοῦ γειτονικοῦ σταυροθολίου (4.25) καὶ πρὸ πάντων πρὸς τὸ τῆς κλειδὸς τῶν τόξων τῶν πεσσοστοιχιῶν (4.20 - 4.00) ἀλλὰ κυρίως ἐκ τμήματος σταυροθολίου διατηροῦντος εἰσέτι τὰς διαγωνίους ἀκμᾶς του καὶ διασωθέντος κάτωθεν τῆς μεταγενεστέρως ἐκτελεσθείσης καμάρας τοῦ δυτικωτάτου διαμερίσματος τοῦ βορείου πλαγίου κλίτους (σημειουμένου διὰ τοῦ γράμματος Σ ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκόνος 2).

Τελευταία δέ τις μεταβολὴ ἐπῆλθεν εἰς τὴν στέγασιν τῶν πλαγίων κλιτῶν διὰ κατασκευῆς ὑπεράνω αὐτῶν συνεχοῦς μονοκλινοῦς ξυλίνης στέγης, οἷα μέχρι σήμερον ὑπάρχει, διὰ καταργήσεως δηλαδὴ τῶν ἄνω ἀετωματοει-

δῶν ἀπολήξεων τῶν δύο δυτικῶν διαμερισμάτων αὐτῶν καὶ τῶν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τρουλλίσκων, τῶν ὁποίων ἡ ὕπαρξις διεπιστώθη ἀφ' ἐνὸς ἐκ τῆς κενῆς εἰσέτι παραμενούσης στεφάνης τῆς βάσεώς των ὑπὲρ τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικὸν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς ἐντὸς τῆς σημερινῆς μονορρύτου στέγης διατηρήσεως τοῦ ἡμικυκλικοῦ τυμπάνου των μέχρις ὕψους 0.60 μ. (εἰκ. 4).

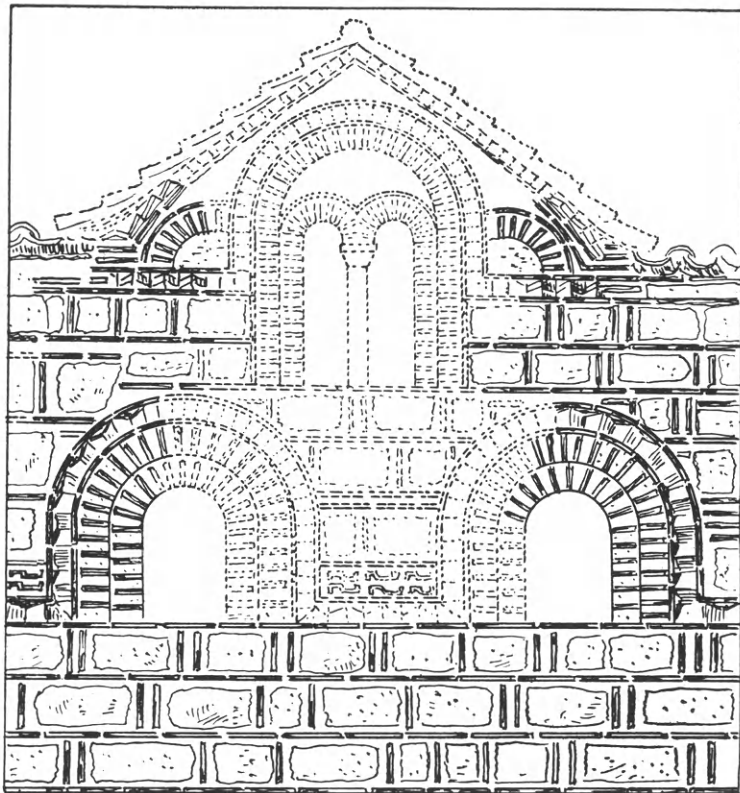
Φωτισμός. Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ ἐπετυγχάνετο ἀφ' ἐνὸς διὰ στενῶν

Εἰκ. 5. Λείψανα αἰτωμάτων καὶ διακοσμητικῶν τεταρτοζυγίων ὑπὲρ τὸ 3ον καὶ 1ον τὸ ἐξ ἀνατολῶν παράθυρον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων.

(Ν. πλευρᾶς 0.40 – Β. πλευρᾶς 0.30 μ.) μονολόβων παραθύρων ἀνοιγομένων, κάπως ἀσυμμέτρως, ἐπὶ τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καὶ εἰς ὕψος 1.85 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 2, 4 καὶ 5), ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῶν ἐπὶ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ ἀνοιγομένων παραθύρων, ἐξ ὧν τὸ μὲν τῆς μέσης κόγχης ἦτο τρίλοβον μὲ ἰσοῦνς τοὺς τρεῖς αὐτοῦ λοβούς (εἰκ. 7 καὶ 8), τὰ δὲ τῶν παραβημάτων στενά (0.17) καὶ μονόλοβα (εἰκ. 7). Πλὴν δὲ τῶν χαμηλὰ τοποθετημένων τούτων παραθύρων ἠνοίγοντο ἡψηλὰ ἀνὰ ἓν μὲν στενὸν δίλοβον εἰς τὸ μέσον τῶν αἰτωμάτων εἰς τὰ ὁποῖα κατέληγε πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς

δυσμᾶς ἢ στέγη τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 7, 8), μικρὰ δὲ μονόλοβα εἰς τοὺς τρουλλίσκους τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 13). Τέλος ἐν δίλοβον παραθύρον, φαίνεται ὅτι ἠνοιγέτο κάτωθεν αἰετώματος ὀρθομένου ὑπεράνω τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τετάρτου ἀπ' ἀνατολῶν μονολόβου παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς ἦτοι ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς ἐσωτερικῆς καμάρας (εἰκ. 6). Ἡ ὑπαρξίς

Εἰκ. 6. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐν τῇ εἰκόνι 3 διαφαινομένου αἰετώματος. Τὰ σωζόμενα τμήματα δηλοῦνται διὰ πλήρων γραμμῶν τὰ δὲ ἀποκαθιστάμενα δι' ἐστιγμένων.

τοῦ παραθύρου τούτου συνάγεται ἀσφαλῶς ἐκ δύο σωζομένων τεταρτοκυκλικῶν πλαισίων (εἰκ. 5), σχηματιζομένων ἄνωθεν ὀδοντωτῆς ταινίας καὶ συμμετρικῶς διατεταγμένων ἑκατέρωθεν τοῦ μεταγενεστέρου μονολόβου τοξοτοῦ παραθύρου (εἰκ. 1 καὶ 5). Τὰ δύο λοιπὸν ταῦτα τεταρτοκυκλικά πλάισια ὑποθέτω ὅτι θὰ ἦσαν τεθειμένα ἑκατέρωθεν διλόβου παραθύρου, ἀνοιγομένου κάτωθεν αἰετώματος, ὥς τὰ συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ

μνημεῖα, π.χ. εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους¹ καὶ τὴν Καπνικαρέαν τῶν Ἀθηνῶν², ὥς τοιαῦτα δὲ τὰ ἀναπαρέστησα εἰς τὴν παρατιθεμένην ἀναπαράστασιν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 6) δεχθεῖς, ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ἐγκαρσίως βαίνουσα καμάρα θὰ κατέληγεν ἐξωτερικῶς εἰς ἀέτωμα. Τοῦτ' αὐτὸ πιθανῶς θὰ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ γειτονικὸν πρὸς ἀνατολὰς δια-

Εἰκ. 7. Ἀποψὲς τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ. Σημερινὴ κατάστασις.

μέρισμα τοῦ νοτίου κλίτους, ἂν καὶ τοῦτου δὲν διετηρήθησαν δυστυχῶς αἱ σχετικαὶ ἐνδείξεις ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου.

Τοιχοδομία. Αἱ ἐπιφάνειαι τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ εἶναι τελείως ἐπίπεδοι διατρυπώμεναι μόνον ὑπὸ τῶν στενῶν μονολόβων παραθύρων, τὰ ὅποια σήμερον ἔχουσι φραχθῇ (εἰκ. 1, 3, 5) διανοιχθέντων πρὸς φωτισμὸν μεγάλων μονολόβων παραθύρων εὐθύς ὑπὸ τὴν στέγην τῶν πλαγίων

¹ H. Megaw, BSA XXXII πίν. 31, 3. Πτερύγια εἰς τὸ ἄνω μέρος διλόβου παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς τῶν Ἁγ. Θεοδώρων.

² H. Megaw, ἔ.α. πίν. 31, 1. 2. Πτερύγια εἰς τὸ κάτω μέρος μονολόβου τυφλῆς ἀψίδος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Καπνικαρέας.

κλιτῶν (εἰκ. 1, 3, 5). Ἡ τοιχοδομία των ἀκολουθεῖ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα μὲ ὀριζοντίως μὲν τὰς στρώσεις αὐτοῦ ἀλλ' οὐχὶ πάσας ἰσοῦψεις (εἰκ. 3). Συνίστανται δ' αἱ στρώσεις αὗται ἐξ ὀρθογωνίων μὲν ἀλλ' οὐχὶ τελείως γωνιασμένων λίθων, οἵτινες ὀριζοντίως μὲν χωρίζονται διὰ μιᾶς σειρῆς πλίνθων, κατακορύφως δὲ διὰ δύο πλίνθων τῇ μεσολαβήσει παχέος

Εἰκ. 8. Πλαγία ἄποψις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μὲ τὰς τυφλὰς ἀψίδας αὐτῆς.

ὕδραυλικοῦ κονιάματος (εἰκ. 3). Τὴν αὐτὴν τοιχοδομίαν παρουσιάζουν καὶ οἱ δύο μικροὶ τοῖχοι, εἰς τοὺς ὁποίους καταλήγουν πρὸς ἀνατολὰς τὰ πλάγια κλίτη (εἰκ. 7). Τοῦναντίον ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ, κατεσκευασμένη ἀπὸ ὕψους 1,90 μ. καὶ ἄνω ἐξ ὀλοκλήρου διὰ πλίνθων (εἰκ. 7), ἐμφανίζει εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς τῆς πλαστικότητα, διότι ἀνοίγονται εἰς αὐτὰς τυφλαὶ ἀψίδες εἰς δύο βαθμίδας διατεταγμέναι καὶ ἰσοῦψεις πρὸς τὸ περιβάλλον τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης πλευρῆς ἀψίδωμα (εἰκ. 8). Πλαστικότητα παρουσιάζει ὡσαύτως καὶ τὸ στέφον τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἀέτωμα μὲ τὸ δίλο-

βόν του παράθυρου καὶ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τεταρτοκύκλια βαθμιδωτὰ πτερύγια (εἰκ. 7 καὶ 12).

Κεραμίνη καὶ ἄλλη διακόσμησης. Αἷ τε μακραὶ πλευραὶ καὶ τὸ ἱερὸν δὲν παρουσιάζουν γυμνὸν τὸ πλινθοπερίκλειστον ἢ τὸ ἐξ ὀλοκλήρου πλίνθινον σύστημα τῆς τοιχοδομίας των ἀλλὰ φαιδρύνονται καὶ μὲ τὸν ἐξῆς πρόσθετον πλίνθινον διάκοσμον ἥτοι :

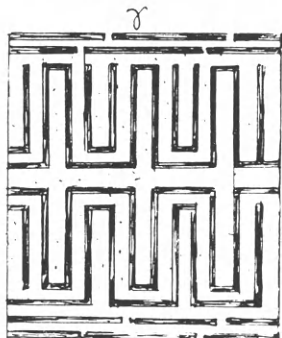
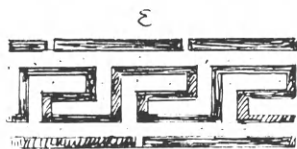
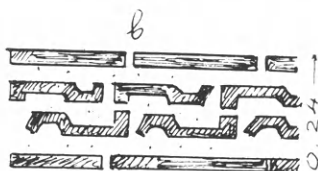

Εἰκ. 9. Κλειδόμορφα κεραμοπλαστικά κοσμήματα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

- α) μὲ ἐπιπέδους λώρους ἐξ ὀπτοπλίνθων περιβάλλοντας, εἰς δύο διαδοχικὰς βαθμίδας, πάντα τὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 3, 5, 6).
- β) μὲ ὀδοντωτὰς ταινίας περιβαλλούσας ἑξωτερικῶς τοὺς ἐπιπέδους λώρους τῶν παραθύρων, συνενουμένας δ' ὀριζοντίως εἰς τὸ ὕψος τῆς ποδιάς τῶν παραθύρων (εἰκ. 3, 9).
- γ) μὲ ὁμοκέντρους πλινθίνας καμπύλας (εἰκ. 7, 8) πληρούσας τὸ ὑπεράνω τῶν λοβῶν τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τύμπανον.
- δ) μὲ πλινθίνα «βαθμιδωτὰ» ἢ κλειδόμορφα κοσμήματα παρεμβαλλόμενα εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν μεταξὺ τῶν μονολόβων παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν διαστημάτων (εἰκ. 9), ὡς καὶ εἰς τμήμα τοῦ ἄνω μέρους τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 8 καὶ 10, β).
- ε) μὲ ὑψηλοὺς ὀρθοὺς μαιάνδρους συντεθειμένους, ὥστε νὰ σχηματίζωσι

συνεχομένους σταυρούς (εἰκ. 10, γ) συμπληροῦντας δὲ τὰ κάτω μέρη τοῦ τυμπάνου τῶν δύο τυφλῶν ἀψίδων τῆς μέσης κόγχης.

ς) μὲ ρομβόσχημα κοσμήματα (εἰκ. 11, γ) πληροῦντα τὸ ἄνω μέρος τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας τυφλῆς ἀψίδος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 10. Κεραμοπλαστικά κοσμήματα τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 11. Κεραμοπλαστικά κοσμήματα τῶν τυφλῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.

ζ) μὲ κόσμημα ἐξ ἐπαλλήλων τεθλασμένων γραμμῶν (ζιγκ-ζάγκ) (εἰκ. 11, δ) πληροῦν τὸ ἄνω μέρος τῆς βορείου τυφλῆς ἀψίδος (εἰκ. 8).

η) μὲ ζωφόρον ἐκ χαμηλῶν, ἀπλῶν μαιάνδρων, τοποθετημένων εὐθὺς ὑπὸ τὸ γείσον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 10, ε).

Πάντα τ' ἀνωτέρω — ὧν τὰ πλεῖστα κοσμοῦσι τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ — ζωντανεύουν τὸ μνημεῖον· διότι τοῦ προσδίδουν χρῶμα καὶ γραφικότητα.

Εἰς τὰ πλίνθινα διακοσμητικὰ στοιχεῖα θὰ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ἐκ δύο ἐπαλλήλων ὀδοντωτῶν ταινιῶν γείσον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἄνω ἐξέχει ὑπὲρ τὴν κάτω (εἰκ. 7, 8).

Πλὴν ὅμως τῶν πλινθίνων κοσμημάτων ὁ ναὸς ἐκαλλύνετο καὶ διὰ τῶν λεγομένων *σκυφίων*, ἵτοι μικρῶν ἀγγείων, περίπου ἡμισφαιρικῶν, κα-

θαρῶς διακοσμητικοῦ προορισμοῦ. Τοιαῦτα ἀγγεῖα — τῶν ὁποίων δυστυχῶς σήμερον ἐλάχιστα μόνον λείψανα καὶ αἱ σχετικαὶ κοιλότητες διατηροῦνται — σώζονται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκατέρωθεν τῶν περυγίων τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ ἀνατολικοῦ αἵτωματος (εἰκ. 7), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ τῶν τοίχων, οἷτινες ὀρθοῦνται ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν βαστάζοντες τὴν στέγην τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 12). Τὰ τελευταῖα ταῦτα δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχωνται καὶ

Εἰκ. 12. Ἀποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΝΑ.

ἐκ προσθηκῶν γενομένων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅποτε εἰς τὸν βόρειον τοῖχον κατεσκευάσθη καὶ κογχάριον καλυπτόμενον διὰ πωρίνου τόξου διπλῆς καμπυλότητος, βαίνοντος ἐπὶ πλινθίων κιονίσκων, χαρακτηριστικοῦ δὲ διὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, καθ' οὓς, ὡς ἤδη εἵπομεν, προσετέθη εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ εὐρύχωρος νάρθηξ. Τὸ μνημονευθὲν κογχάριον ἐχρησίμευσεν ὡς πλαίσιον σκυφίου.

Χρονολογία κατασκευῆς. Μὴ ὑπαρχούσης οὐδεμιᾶς γραπτῆς ἢ ἐπιγραφικῆς περὶ τοῦ ναοῦ μαρτυρίας θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν τοὺς χρόνους κατασκευῆς αὐτοῦ στηριζόμενοι ἐπὶ τεχνικῶν καὶ μορφολογικῶν κριτηρίων.

Ἄς διερευνήσωμεν κατ' ἀρχάς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ.

Ὁ G. Millet μελετῶν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐν Ἑλλάδι βυζαντινῶν βασιλικῶν κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα¹, ὅτι ἀπὸ Μακεδονίας μέχρι Πελοποννήσου ἐφηρημόσθη κυρίως ἡ μετὰ κτιστῆς τῆς μέσης καμάρας βασιλική, οὐχὶ ὅμως τυφλῆς, ὡς ἡ ἀνατολική, ἀλλὰ μεθ' ὑψηλοῦ φωταγωγοῦ, διατρυπωμένου ὑπὸ παραθύρων, ὡς οὗτος συνειθίζετο εἰς τὰς ἐλληνιστικὰς βασιλικὰς. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο κατέληξεν ὁ σοφὸς Γάλλος βυζαντινολόγος, ἐπειδὴ δὲν εἶχεν ἀκόμη ὑπ' ὄψιν του τὸ ἑλικόν, ὅπερ ἐδημοσιεύθη μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1916 γενομένην ἔκδοσιν τοῦ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἔργου του. Ἄν ἤδη λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ νεώτερον τοῦτο ἑλικόν θὰ ἴδωμεν ὅτι ἀλλοιοῦν πρέπει νὰ εἶναι τὸ συμπέρασμα. Δυνάμεθα πράγματι νὰ διακρίνωμεν τὰς ἐξῆς τρεῖς κατηγορίας βυζαντινῶν βασιλικῶν, αἵτινες ἐφηρημόσθησαν εἰς τὰ Βαλκάνια κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους:

1η Κατηγορία.

Ἑλληνιστικαὶ βασιλικαὶ ἤτοι καλυπτόμεναι διὰ ξυλίνων στεγῶν καὶ φέρουσαι ὑπερυψωμένον φωταγωγὸν διατρυπώμενον ὑπὸ μεγάλων παραθύρων. Τῆς κατηγορίας ταύτης διακρίνομεν δύο παραλλαγὰς ἤτοι

- α) τὴν μεθ' ὑπερώων (γυναικωνίτου) (εἰκ. 13) καὶ
- β) τὴν ἄνευ ὑπερώων (εἰκ. 14).

Παραδείγματα τῆς πρώτης παραλλαγῆς παρέχουσιν:

- 1 Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλεῖου τῆς Πρέσπας² (1ου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰ.).
- 2 Ἡ μητρόπολις τῶν Σερρών³ (11ου ἢ ἀρχῶν 12ου αἰ.).

Τῆς δὲ δευτέρας παραλλαγῆς παραδείγματα παρέχουσιν:

- 3 Ἡ παλαιότερα μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας τοῦ Εὐξείνου⁴ (10ου ἢ 11ου αἰ.)⁵.

¹ L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 21, 34, 36.

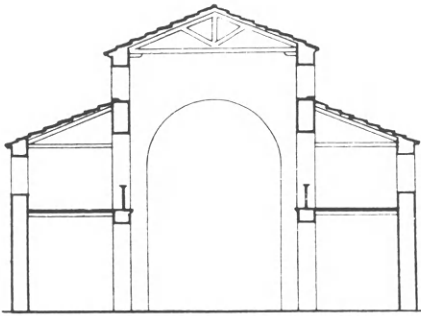
² Κάτοπις καὶ ἀπόψεις τοῦ ναοῦ τούτου ἐδημοσιεύθησαν παλαιότερον μὲν ὑπὸ τοῦ Miljukof ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου Κ/πόλεως τ. 4, Σόφια 1899, σ. 48 εἰκ. 11 καὶ ἐξ ἔπειτα ὑπὸ Jord. Ivanof ἐν Izvestija τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἀρχ. Ἰνστιτούτου τ. Α' (1910) σ. 67, εἰκ. 9, ἀργότερον δὲ ὑπὸ Γ. Σωτηρίου, (Byz. Zeitschr. 30, 1930, πίν. X εἰκ. 4 καὶ Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τοῦ 1945, σ. 10 εἰκ. 2 καὶ 3) καὶ τελευταῖον ὑπὸ Στ. Πελεκανίδου (Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Ἀθῆναι 1960, σ. 73), ὅστις καὶ τὸν χρονολογεῖ περὶ τὸ 1020 (ἔ.ά. σ. 78).

³ Ἀ. Ὁρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε (1939-40) σ. 157.

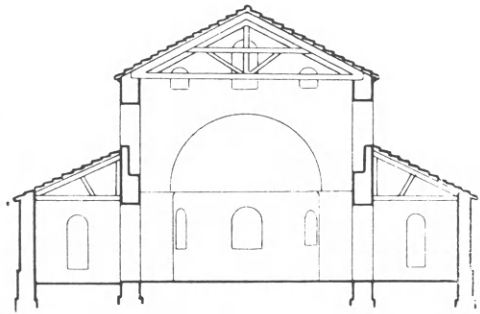
⁴ A. Rachénov, Les églises de Mesembria, Sofia 1932, σ. 2 ἔξ. Millet, Ecole grecque σ. 18 εἰκ. 3-4, Γ. Σωτηρίου, ἐν Μ. Κωνσταντινίδου, Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου, Ἀθῆναι 1945, σ. 164 εἰκ. 122.

⁵ Τὴν νεωτέραν μητρόπολιν τῆς Μεσημβρίας δὲν περιλαμβάνω εἰς τὸν πίνακα

- 4 Ἡ βασιλικὴ τῶν κατηχομένων εἰς τὰ Σέρβια¹ (1ου τετάρτου 11ου αἰ.).
- 5 Ἡ παλαιὰ μητρόπολις τῆς Βεροίας².
- 6 Ἡ παλαιὰ μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ³ (μέσων ἢ τέλους 12ου αἰ.).
- 7 Τὸ παλαιότερον καθολικὸν τῆς Μ. τῶν Βλαχερνῶν τῆς Ἡλείας⁴ (τέλους 12ου αἰ.).
- 8 Ἡ Ἀγ. Θεοδώρα τῆς Ἀρτης⁵ (μέσων 13ου αἰ.).
- 9 Ἡ μικρὰ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου τῆς Θεσσαλονίκης⁶ (τέλους 13ου αἰ.).

Εἰκ. 13. Κατηγορία 1, παραλλαγή α.

Εἰκ. 14. Κατηγορία 1, παραλλαγή β.

- 10 Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς Γαρδικίου⁷ τοῦ νομοῦ Τρικάλων (14ου αἰ.).
- 11 Ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας Ἀχαΐας⁸ (13ου ἢ 14ου αἰ.).

διότι ὑπὸ μὲν τοῦ Rachenon θεωρεῖται ὅτι ἦτο ξυλόστεγος (ἔ.ἀ. σ. 14 εἰκ. 12, ἰδίᾳ σ. 23) ὑπὸ δὲ τοῦ Γ. Σωτηρίου (Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου σ. 164) θολοσκεπής.

¹ Γ. Σωτηρίου, Byz. Zeitschr. 30 (1930) σ. 569 καὶ Α. Ξυγγόπουλος, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, Ἀθήναι 1957, σ. 27 εἰκ. 4 καὶ ἐξῆς.

² Γ. Σωτηρίου, Byz. Zeitschr. 30 (1930) σ. 569 εἰκ. 1.

³ Μ. Sotiriou, Mistra, Athènes 1935, σ. 17, Μαν. Χατζηδάκη, Μυστρᾶς², Ἀθήνα 1956, σ. 37 καὶ 39.

⁴ Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923, σ. 8 εἰκ. 4.

⁵ Ἀ. Ὀρλάνδος, A.B.M.E. Β' (1936) σ. 92 εἰκ. 4.

⁶ Γ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσ/κης, Ἀθήναι 1952, σ. 139 εἰκ. 58.

⁷ Ἀ. Ὀρλάνδος, A.B.M.E. Γ' (1937) σ. 156 εἰκ. 2.

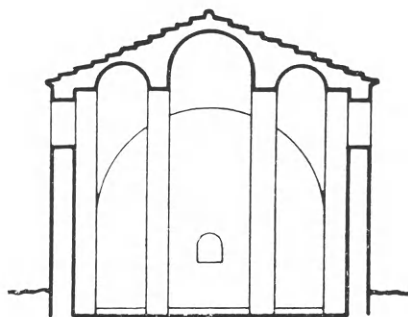
⁸ Ἀ. Ὀρλάνδος, A.B.M.E. Α' (1935) σ. 100 εἰκ. 1.

2^α Κατηγορία.

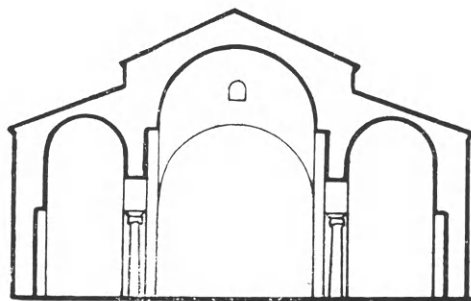
Ἀνατολικάι ἢ ἀνατολίζουσαι βασιλικαὶ ἦτοι ἐκεῖναι τῶν ὁποίων πάντα τὰ κλίτη καλύπτονται διὰ κτιστῶν καμαρῶν, ἔχουσι δὲ κατὰ τὰς πλαγίας ἐξωτερικὰς πλευρὰς μικρὰ παράθυρα, ἀνεπαρκῶς φωτίζοντα τὰ πλάγια κλίτη.

Καὶ ταύτης τῆς κατηγορίας διακρίνομεν 2 παραλλαγὰς ἦτοι:

- α) τὴν ἔχουσαν τὰς καμάραις τῶν τριῶν κλιτῶν περίπου ἰσοῦψεῖς καὶ καλυπτομένας ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 15).
- β) τὴν ἔχουσαν τὴν καμάραν τοῦ μέσου κλίτους κατὰ τι ὑψηλότεραν τῶν

Εἰκ. 15. Κατηγορία 2, παραλλαγή α.

Εἰκ. 16. Κατηγορία 2, παραλλαγή β.

δύο πλαγίων καὶ βαίνουσιν ἐπὶ χαμηλοῦ φωταγωγοῦ, πάντοτε ὅμως τυφλοῦ, ἦτοι μὴ διατρυπωμένου ὑπὸ παραθύρων (εἰκ. 16).

Παραδείγματα τῆς πρώτης παραλλαγῆς παρέχουσιν ¹:

- 1 Ὁ Ἀγ. Προκόπιος ἐν Προκούπλει τῆς Β. Μακεδονίας² (11^{ου} αἰ.).
- 2 Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου τῆς Ζαραφώνας³ (11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰ. εἰκ. 15).

Τῆς δὲ δευτέρας παραλλαγῆς:

¹ Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην θὰ ἔπρεπε ν' ἀναγραφῇ καὶ ἡ Ἀγ. Σοφία τῆς Ἀχρίδος, ἣτις ἐθεωρεῖτο μέχρι πρό τιος ὡς τρίκλιτος θολωτὴ βασιλική (G. Millet, L'école grecque σ. 40 εἰκ. 19, R. Ljubinković, Sveta Sofija u Ohridu ἐν Konzervatorski radovi na crkvi, Beograd 1955, σ. 9). Νεώτεροι ἐν τούτοις ἔρευναι ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἔφερεν ἀρχικῶς τροῦλλον (D. Κοζο, Ἑπετ. Φιλοσ. Σχ. Πανεπιστημίου Σκοπίων 1949, 344-355) οἷον εἶχον ἀρχικῶς δεχθῇ καὶ διὰ τὸ ὁμοίως ἀκριβῶς κατόψεως καθολικὸν τῆς ἐν Δωρίδι μονῆς τῆς Βαρνάκοβας (Ἀ. Ὀρλάνδο, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922, σ. 21 καὶ εἰκ. 10) τὸ ὁποῖον ἐν τούτοις ὁ κ. Σωτηρίου, λόγῳ ὁμοιότητος τοῦ σχεδίου του πρὸς τὸ τῆς Ἀγ. Σοφίας τῆς Ἀχρίδος, ἐθεώρησεν ὡς τρίκλιτον θολωτὴν βασιλικήν (Byz. Zeitschr. 30, 1930, σ. 571).

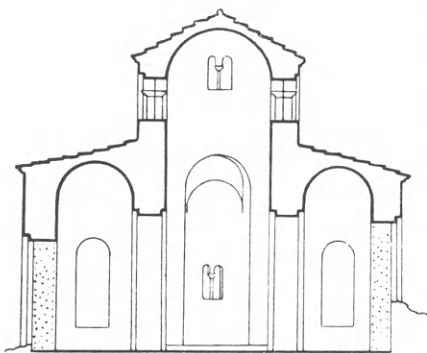
² G. Millet, L'ancien art Serbe σ. 44 εἰκ. 31, A. Deroko, L'architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen âge σ. 55 εἰκ. 47.

³ Ἀ. Ὀρλάνδο, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Δ' σ. 342 εἰκ. 1 καὶ 2.

- 3 Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῶν Ἀπιδεῶν τῆς Λακωνίας (τέλους 13^{ου} ἢ ἀρχῶν 14^{ου} αἰ.).
- 4 Ὁ δίκλιτος ναὸς Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Γερακίου³ (τέλους 13^{ου} αἰ.).
- 5 Ἡ ἐνταῦθα ἐξεταζομένη βασιλικὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τῆς Παλαιοκατοῦνας³ (τέλους 13^{ου} αἰ.).

3η Κατηγορία.

Μεικτὰ ἢ βασιλικὰ ἦτοι αἱ περιλαμβάνουσιν συγχρόνως ἑλληνιστικὰ καὶ ἀνατολικά στοιχεῖα καὶ δὴ ἑλληνιστικὰ μὲν τὸν ὑπερυψωμένον φωταγωγὸν διατρυπώμενον ὑπὸ στενῶν παραθύρων, ἀνατολικά δὲ τὰς θολωτὰς κυλινδρικὰς ὀροφὰς τῶν κλιτῶν (εἰκ. 17).

Εἰκ. 17. Κατηγορία 3. Μεικτὸς τύπος.

Παραδείγματα τῆς τρίτης κατηγορίας παρέχουσιν :

- 1 Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι τῆς Καστοριάς⁴ (10^{ου} ἢ 11^{ου} αἰ.).
- 2 Οἱ Ταξιάρχαι (Μητροπόλεως) τῆς Καστοριάς⁵ (11^{ου} αἰ.).
- 3 Ὁ Ἅγ. Στέφανος τῆς Καστοριάς⁶ (11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰ.).
- 4 Ἡ πρώτη μορφή τῆς βασιλικῆς

τῆς Καλαμπάκας⁷ (11^{ου} ἢ, κατὰ Ξυγγόπουλον, ἀρχῶν 12^{ου} αἰ.).

Ὡς βλέπει ἤδη ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν 20 παραδειγμάτων βυζαντινῶν βασιλικῶν τῶν Βαλκανίων⁸, τὰ 11 ἀνήκουσιν εἰς τὴν 1ην κατηγορίαν ἦτοι τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλικῶν, ὃ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀνατολικῶν καὶ 4 μόνον εἰς τὴν τῶν μεικτῶν. Κατὰ ταῦτα ὁ κυρίως ἐφαρμοσθεὶς εἰς τὰ Βαλκάνια κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τύπος βασιλικῆς δὲν εἶναι ὁ μεικτός, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ Millet, ἀλλ' ὁ πατροπαράδοτος ἑλληνιστικός.

¹ Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Δ' σ. 347 εἰκ. 10 καὶ ἐν Α.Β.Μ.Ε. Δ' (1935) σ. 130.

² Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Δ' σ. 349 εἰκ. 12.

³ Ἀ. Ὁρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Θ' (1961) σ. 23 εἰκ. 2.

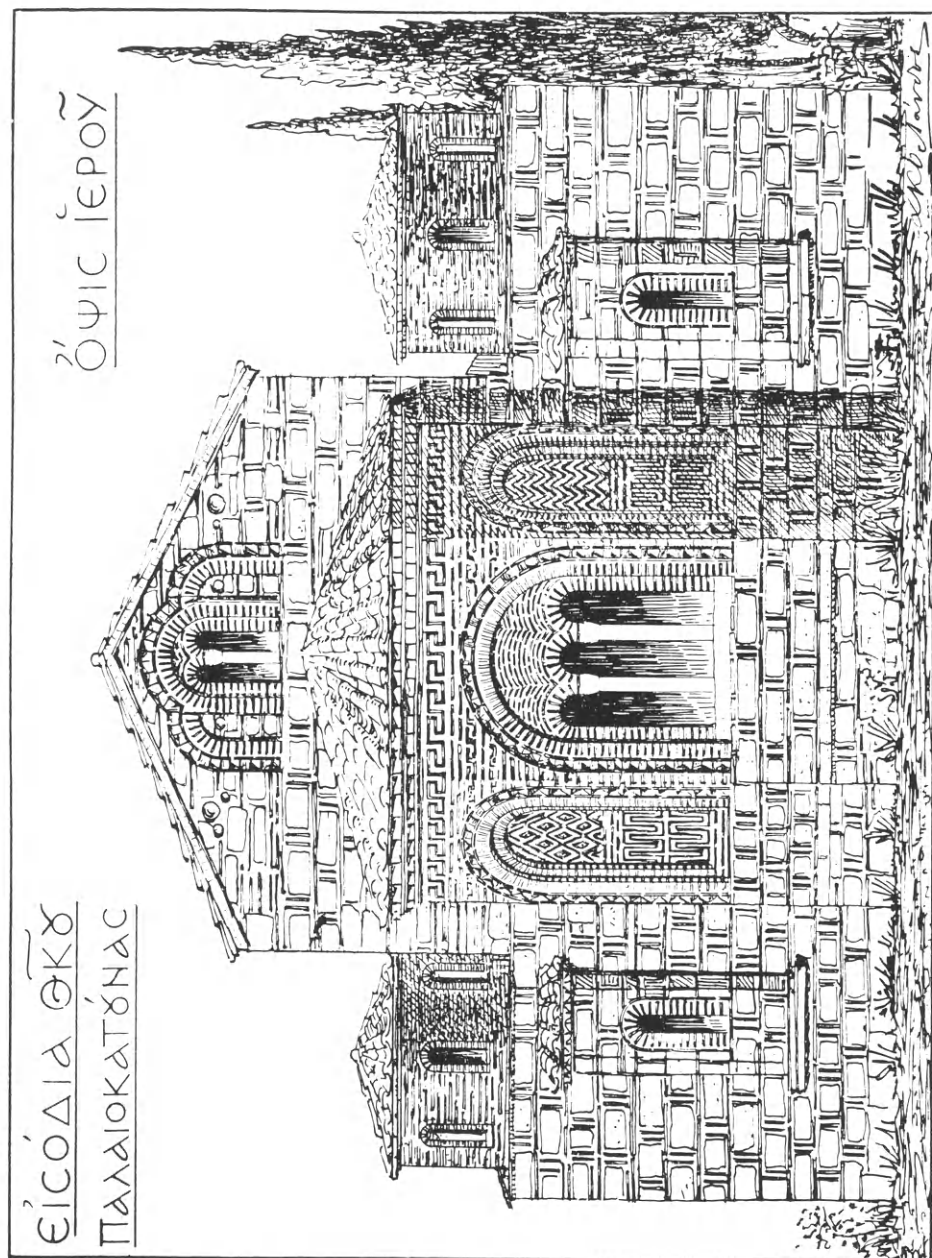
⁴ Γ. Σωτηρίου, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΣΤ', σ. 269 εἰκ. 3.

⁵ Ἀ. Ὁρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Δ' (1938) σ. 63 εἰκ. 43 καὶ σ. 106.

⁶ Ἀ. Ὁρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Δ' (1938) σ. 107 ἔξ. 12^{ου} αἰ.

⁷ Ἀ. Ὁρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Δ' (1938) σ. 12 εἰκ. 4 10^{ου} ἢ 11^{ου} αἰ.

⁸ Εἰς τὰς ξυλοστέγους βασιλικὰς θὰ ἡδυνάτο τις νὰ συμπεριλάβῃ ἀκόμη καὶ τὴν τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, ἣν δὲν εἶχεν ἰδιότυπον τὴν κυριολογικὴν τῆς διάταξιν.

Εἰκ. 18. Ἡ πλεύρα τοῦ ἱεροῦ μετὰ τῶν τρουλλίσκων τῶν παραβημάτων ἐν ἀναπαραστάσει.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω γενομένης κατατάξεως συνάγεται ἐπίσης καὶ ὅτι ὁ ἐν-
ταῦθα ἐξεταζόμενος ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας ὑπάγεται εἰς τὴν β' παρα-
λαγὴν τῆς 2^{ας} κατηγορίας, τῆς ὁποίας ὅμοιον παράδειγμα ἔχομεν μέχρι
τοῦδε μόνον τὸ τῆς βασιλικῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ἀπιδεῶν τῆς
Λακωνίας, ἥτις, ὡς συνηγάγομεν ἄλλοτε ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τοῦ τέμπλου
τῆς¹, ἀνάγεται εἰς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Ἐχομεν λοιπὸν ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ μίαν ἔν-
δειξιν ὅτι καὶ ὁ ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας δυνατὸν νὰ κατεσκευάσθῃ περὶ
τοὺς χρόνους τούτους, ἥτοι τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Πρὸς τοιαύτην ἄλλωστε χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ δὲν ἀντιβαίνει καὶ ἡ
κατὰ τὰ ἄκρα τῶν πλαγίων κλιτῶν ἥτοι ὑπεράνω τῆς προθέσεως καὶ τοῦ δια-
κονικοῦ διαπιστωθεῖσα (ᾧρα σ. 26) ὑπαρξὶς τρουλλίσκων (εἰκ. 4 καὶ 18)²· διότι
πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀρκεταὶ ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω καταλεχθείσας ἐλ-
ληνιστικὰς βασιλικὰς—ιδίᾳ δ' αἱ μεγάλης κλίμακος, ὡς ἡ τοῦ Ἀγ. Ἀχιλ-
λείου τῆς Πρέσπας καὶ ἡ τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών—ἀλλὰ καὶ τινες
μικρότεραι, ὡς ἡ τῶν Βλαχερνῶν τῆς Ἡλείας, ξυλόστεγον εἶχον μόνον τὸν
κυρίως ναὸν αὐτῶν, τὸ δὲ ἱερόν των ὁλοσχεπές³ αἱ πρῶται δὲ μάλιστα
ἐξ αὐτῶν ἔφερον καὶ τρουλλίσκους ὑπεράνω τῶν παραβημάτων των. Καὶ
θὰ ἡδύνατό τις βεβαίως νὰ ἀντεῖπῃ, ὅτι τοιοῦτοι τρουλλίσκοι ἀπαντῶσιν
εἰς βασιλικὰς μόνον τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰ. (Ἀγ. Ἀχίλλειος Πρέσπας²,
Μητροπολις Σερρών³) ἀλλ' ὅμως ἡ χρῆσις τρουλλίσκων συνεχίσθῃ καὶ
ἀργότερον, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κατὰ τὸν 14^{ον} αἰ. κατασκευὴ τοιούτων
—ἔστω καὶ τυφλῶν, δηλ. ἄνευ τυμπάνου—εἰς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν
τῶν Ταξιαρχῶν⁴ (πρώην Ἰκισερὶφ τζαμί) καὶ εἰς τὴν ἐν Νικαίᾳ βασιλικὴν
τῆς Ἀγ. Σοφίας⁵.

Ἐν τούτοις ἡ ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ προκύψασα
ἀνωτέρω ἔνδειξις δὲν εἶναι ἐπαρκής· δι' ὃ καὶ θὰ καταφύγωμεν καὶ εἰς ἄλλα
πρόσθετα κριτήρια.

Ἐν τοιοῦτο κριτήριον νομίζω ὅτι δύναται νὰ μᾶς παράσχη ἡ διά-
πλασις τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἥτις εἰς τὰς πλαγίας αὐτῆς πλεν-

¹ A.B.M.E. A' (1935) σ. 130.

² Ἀγ. Ἀχίλλειος Γ. Σωτηρίου, B.Z. 30, 1930, πίν. X εἰκ. 4 καὶ Πρακτ. Ἀκ.
Ἀθ. 1945, σ. 10 εἰκ. 2 καὶ 3, Στ. Πελεκανίδης, Τὰ βυζ. μνημεῖα τῆς Πρέσπας
σ. 70 εἰκ. 10 καὶ πίν. XIX εἰκ. 10.

³ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. τ. E, 1939-40, σ. 155 εἰκ. 2, E. Στίκας, Πρακτ.
Θ' Διεθν. Βυζ. Συν. Θ/νίκης τ. A, πίν. 137.

⁴ Ἀ. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων
τῶν Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 17 εἰκ. 9, Πβλ. καὶ τὰς εἰκ. 1, 2, 5 καὶ 11.

⁵ N. Brown, L'église de Ste Sophie de Nicée, Echos d'Orient 28, 1925,
471 ἐξ.

ράς, παρουσιάζει έλαφράς, τυφλάς, κλιμακωτάς άψίδας (είκ. 18) έχούσας έπίπεδον τύμπανον διακοσμούμενον διά γεωμετρικών κεραμίνων κοσμημάτων (είκ. 11 και 18).

Αί τυφλαί αύται άψίδες τής κόγχης του ιεροϋ δύναται τις νά είπη ότι είναι χαρακτηριστικάι διά τά μνημεία του δεσποτάτου τής Ήπειρου του 13ου μ.Χ. αιώνος. Τάς επανευρίσκομεν πράγματι με τας αύτάς περίπου και εις την Παλαιοκατούναν επιτυχείς αναλογίας (1 : 2.5) εις τά εξής μνημεία του δεσποτάτου : 1) εις την παρὰ την Άρταν Παναγίαν Μπρυώνη, χρονολογουμένην περί τò 1233-34¹ 2) εις την παρὰ τò Βουλγαρέλλι Παναγίαν Βελλάς ή Κόκκινην Έκκλησιάν, χρονολογουμένην από του 1281² 3) εις την Πόρτα-Παναγίαν των Τρικάλων³ (Παναγία των Μεγάλων Πυλών) χρονολογουμένην από του 1283 4) εις την παρὰ την Καστοριάν Όμορφοκλησιάν (Άγ. Γεώργιον) ιστορηθείσαν, κατά την σχετικήν έπιγραφήν, τò 1287⁴ 4) εις την σύγχρονον πρòς την Όμορφοκλησιάν Έκκλησιάν τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου Ζευγοστασίους⁵ (τέλους 13ου αϊ.) 6) εις τòn Άγ. Ίωάννην τής Άχρίδος⁶ (μέσων 13ου αϊ.) και 7) εις τòn Άγ. Κλήμεντα τής Άχρίδος, χρονολογούμενον από του 1295⁷.

Εις πάντα τ' άνωτέρω παραδείγματα αί τυφλαί άψίδες είναι ρηχάι και άνοιγόνται έπί τριπλεύρων κογχών. Κατά τòn 11ον και τòn 12ον αιώνα αί κόγχαι του ιεροϋ εις την περιοχήν του δεσποτάτου είναι μεν πάντοτε τρίπλευροι (ή σπανιώτερον ήμικυκλικαί) αλλά μένουσιν έπίπεδοι και άδιάρθρωτοι. Τούναντίον κατά τòn 14ον και τòn 15ον αιώνα αί κόγχαι σπανίως παραμένουσι τρίπλευροι⁸ αποβαίνουσι δέ συνήθως πεντάπλευροι, ένίοτε δέ και έπτάπλευροι⁹, αί δέ τυφλαί άψίδες, αίτινες κοσμοϋσι τας πλευράς των, άλλοτε μεν τάσσονται εις δύο έπαλλήλους ζώνας¹⁰, κατά τò σύστημα τής

¹ Ά. Όρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Β' (1936) σ. 54 είκ. 4.

² Ά. Όρλάνδος, Ήπειρ. Χρον. Β' (1927) είκ. 6 έναντι σ. 158 και 159.

³ Ά. Όρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Α' (1935) σ. 12 είκ. 3 και σ. 19 είκ. 7.

⁴ E. Stikas, Byz. Zeitschr. 51, 1958, σ. 103 και σ. 112 είκ. D.

⁵ Π. Τσαμίσης, Ή Καστορία και τά μνημεία της, Άθήναι 1949, σ. 18. D. M. Nicol, B.Z. 49 (1956) σ. 100 και 101.

⁶ N. Mavrodinof, L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays bulgare, Sofia 1931, σ. 78 είκ. 89 και σ. 172.

⁷ B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. VII.

⁸ Gračaniča (Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919, είκ. 107) πρò του 1330, Άγ. Νικόλαος Treska (Millet, έ.ά. είκ. 134), Ναός Άρχαγγέλου έν Kučevište (Millet, έ.ά. 139-142), Άγ. Νικόλαος Όρφανός Θεσσαλονίκης (Ά. Ευγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί τής Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων είκ 18 και 22), Ναός Σωτήρος Θεσσαλονίκης (Ά. Ευγγόπουλος, έ.ά. είκ. 36).

⁹ Ός π.χ. οί Άγ. Άπόστολοι τής Θεσσαλονίκης.

¹⁰ Ναός Μονής Marco (Millet, έ.ά. είκ. 128, 131). Άγ. Άνδρέας Τρέσκας (Millet, έ.ά. είκ. 135).

Κ/πόλεως, συνηθέστερον ὁμως ἀποβαίνουνσι στενομήκη τοξύλλια, ἐξ ὧν τὰ μὲν παλαιότερα φθάνουσι μέχρι μόνον τοῦ ἡμίσεος τοῦ ὕψους τῆς κόγχης¹, ἀφίνοντα ὑπεράνω των πλατεῖαν ζωφόρον μετὰ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, τὰ δὲ νεότερα ἐξικνοῦνται μέχρι τοῦ γείσου τῆς κόγχης, εἴτε ἀπλῶς παρατιθέμενα² εἴτε, ὅπερ καὶ συνηθέστερον, χωριζόμενα ἀπ' ἀλλήλων δι' ἰσχνῶν κιονίσκων ἐκ λαξευτῶν λίθων³.

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ὁ ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν 13^{ον} αἰῶνα καὶ ἐπομένως νὰ συγκαταλεχθῇ μετὰ τῶν μνημείων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα κατέλιπεν εἰς ἡμᾶς τὸ δεσποτάτον τῆς Ἡπείρου, ὅπερ ἐξετείνετο, ὡς γνωστόν, ἀπὸ Δυρραχίου πρὸς βορρᾶν μέχρι Ναυπάκτου πρὸς νότον.

Ὡς τρίτον κριτήριον χρονολογήσεως τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ἡ κεραμίνη, μάλιστα δὲ ἡ κεραμοπλαστικὴ αὐτοῦ διακοσμησις καὶ ἰδίᾳ τὸ κλειδόμορφον καὶ ἐν εἵδει βαθμίδων διατεταγμένον πλίνθινον κόσμημά του (εἰκ. 9, 10β), τὸ ὁποῖον παρεμβάλλεται δίκην ζωφόρου μετὰ τῶν στενῶν καὶ χαμηλῶν παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς, εὐθὺς ὑπὲρ τὴν συνδέουσαν τὰ παράθυρα ὁδοντωτὴν ταινίαν (εἰκ. 3). Τὸ κόσμημα λοιπὸν τοῦτο ἐπανευρίσκεται περίπου ὁμοιον, ἀλλὰ περισσότερον κανονικὸν καὶ περίτεχνον, εἰς μνημεῖα τοῦ 12^{ου} καὶ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελέτιου⁴, κατ' ἐξοχὴν δὲ εἰς μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου τοῦ 13^{ου} αἰ. ὡς π.χ. εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἀρταν Μονὴν τῶν Βλαχερνῶν⁵, τὴν Κάτω Παναγίαν⁶.

¹ Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique πίν. LXII καὶ LXV), Spasoviča (Millet, ἔ.ἀ. 114), Kučevišta v. Παναγίας (Millet, ἔ.ἀ. 117), Ljuboten (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 119), Ἀγ. Ἰωάννης Ἀλειτούργητος Μεσημβρίας (A. Rachenov, Les églises de Mesembria πίν. XXII).

² Čučer (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 113, N. Mavrodinof, L'église à nef unique κλπ. σ. 85 εἰκ. 97), Štip (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 121, A. Deroko, L'architecture monumentale et décorative dans la Serbie de Moyen-âge, 256). Ἀγ. Νικόλαος Βεροίας (Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, εἰκ. 95), Ταξιάρχαι Θεσσαλονίκης (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ. σ. 13 εἰκ. 6).

³ Lesnovo (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 122), Smederevo (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 178), Ravaniča (Millet, εἰκ. 184, Deroko, ἔ.ἀ. εἰκ. 357), Krusevač (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 194, Deroko, ἔ.ἀ. 356), Ljubostinja (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 204), Rudeniča (Millet, ἔ.ἀ. εἰκ. 211), Kalenić (Millet, ἔ.ἀ. 219, Deroko, ἔ.ἀ. εἰκ. 369), Manasija (Millet, ἔ.ἀ. 241, Deroko, ἔ.ἀ. εἰκ. 370) κλπ.

⁴ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. E' (1939-40), σ. 96 εἰκ. 43.

⁵ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. B' (1936), σ. 19 εἰκ. 12, ἄνω ἀριστερῇ.

⁶ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. B' (1936), σ. 79 εἰκ. 10, 5.

καὶ τὴν Πόρτα Παναγιάν¹, δὲν τὸ συναντῶμεν ὁμως πλέον κατὰ τὸν 14ον καὶ τὸν 15ον αἰ., ὅτε συνηθίζοντο μὲν ἀκόμη καὶ πολλαπλασιάζονται μάλιστα τὰ ἀπλᾶ πλίνθινα γεωμετρικὰ κοσμήματα², δὲν εἶναι ὁμως ἐν χρήσει πλέον καὶ τὰ πλαστικά, δηλαδὴ ἐκεῖνα τῶν ὁποίων ἡ πλευρὰ τοῦ πάχους τῆς πλίνθου διαμορφοῦται εἰς διάφορα, καμπυλόπλευρα συνήθως, σχέδια. Τούτου δοθέντος θὰ πρέπει νὰ ἐντάξωμεν τὸν ναὸν τῆς Παλαιοκατούνας εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 1310 χρόνους. Ἐπειδὴ δὲ εἰς μὲν τὰ δύο πρῶτα τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων μνημείων τοῦ δεσποτάτου γίνεται περισσότερον ἀφειδῆς χρῆσις πλαστικῶν καὶ δὴ περιτέχνων κοσμημάτων, ἐν ᾧ εἰς τὴν Πόρτα Παναγιάν (1283) καὶ τὴν Παλαιοκατούναν πολὺ φειδωλοτέρα, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐπειδὴ τὸ κόσμημα τῆς Παλαιοκατούνας παρουσιάζεται περισσότερον ἐκφυλισμένον καὶ ἀγροῖκον ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν δύο πρώτων μνημείων, τείνω νὰ δεχθῶ, ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς θὰ κατεσκευάσθῃ περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος, ὅτε ἡ χρῆσις περιτέχνων καὶ πλαστικῶν ἐν γένει κοσμημάτων εἶχε πολὺ μειωθῇ, ἵνα ἐκλίπῃ ἐντελῶς κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Πρὸς τοὺς χρόνους ἄλλως τε τούτους συμβιβάζεται καὶ ἡ κάπως ἀμελεστέρα ἐκτέλεσις τῆς περικλείστου τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ, περὶ τῆς ὁποίας εἵπομεν ἐν ἀρχῇ (σ. 29).

Τελευταῖον διακοσμητικὸν στοιχεῖον τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦσι τὰ ἐκατέρωθεν τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος καὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν αὐτοῦ προσκεκολλημένα πλίνθινα τεταρτοκυκλικὰ πτερύγια (εἰκ. 6 καὶ 7). Τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα, ξένον πρὸς τὰ μνημεῖα τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης καὶ πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς Π. Σερβίας, εἶναι καθαρῶς Ἑλλαδικόν, ἀπαντᾷ δὲ εἰς Ἀττικὴν³, Πελοπόννησον⁴, Στερεὰν Ἑλλάδα⁵ καὶ Ἡπειρον⁶, φθάνον πρὸς βορρᾶν μέχρις Ἀχρίδος⁷. Ἐφηρμοσθῇ

¹ G. Millet, *École Grecque* εἰκ. 14, Ἄ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. A' (1935), σ. 20 εἰκ. 8.

² Ὅρα προχείρως τὸ χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης παρὰ Diehl, Le Tournéau, Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, πίν. LXV.

³ Ἀθῆναι: Σωτεῖρα Λυκοδήμου, Καπνικαρέα, Ἀγ. Θεόδωροι (11ον αἰ.).

⁴ Ναὸς Σωτήρος Ἀμφίσσης (11ον αἰ.).

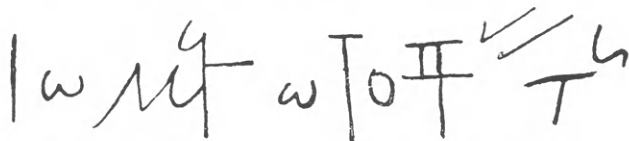
⁵ Ἀργολίς: Ναοὶ Ἀγ. Μονῆς καὶ Μέρπακα (12ον αἰ.). Ἡλεία: Καθολικὴ Γαστούνης (12ον αἰ.). Μυστράς: Ἀγ. Παρασκευή, Ἀγ. Θεόδωροι, Περίβλεπτος, Ἀγ. Σοφία, Εὐαγγελίστρια, Παντάνασσα (14ον καὶ 15ον αἰ.).

⁶ Μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (13ον αἰ.). Ἄρτα: Ἀγ. Βασίλειος, Ἀγ. Θεοδώρα, Μ. Βλαχερνῶν, Κάτω Παναγία, Παναγία Μπρυνῶνη. Θεσσαλία: Πόρτα Παναγία (13ον αἰ.). Μακεδονία: Ὁμορφοκκλησιὰ Καστορίας.

⁷ Ἀγ. Σοφία, δευτέρου τετάρτου τοῦ 11ον αἰ. (πβλ. P. Miljković - Persek ἐν *Sbornik* τοῦ Ἀρχ. Μουσείου Σκοπίων I, 1955, 61-68).

ὅμως εἰς μνημεῖα τῶν ὁποίων ἡ κατασκευὴ κυμαίνεται μεταξύ τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος καὶ δὲν δύναται διὰ τοῦτο νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ πρὸς χρονολόγησιν τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ. Ἀποτελεῖ ὅμως πάντως χαρακτηριστικὸν διακοσμητικὸν στοιχεῖον τῶν ναῶν τοῦ δεσποτάτου, εἰς τοὺς ὁποίους ἀσφαλῶς καταλέγεται καὶ ὁ ναὸς τῆς Παλαιοκατούννας.

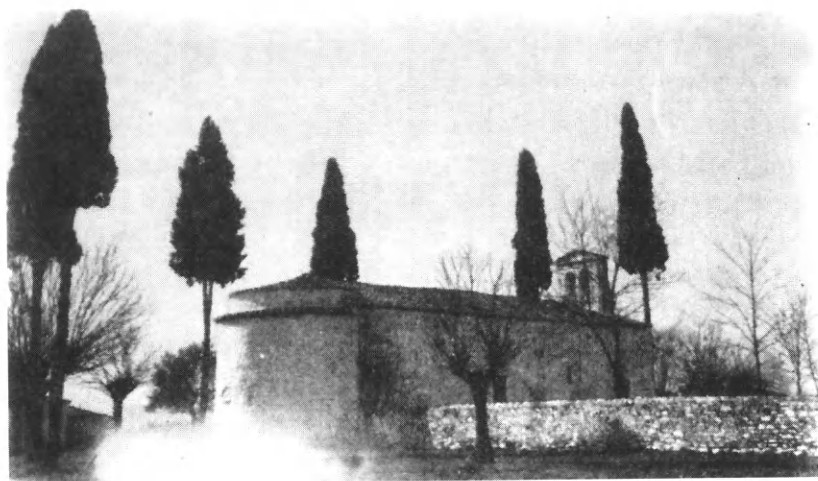
Περαίνοντες τὸν λόγον περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιοκατούννας ἀναφέρομεν), α) ὅτι ἐπὶ τῶν παρολίθων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχουσιν ἐξωτερικῶς

Εἰκ. 19. Χάραγμα ἐπὶ λίθου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

πολλὰ χαράγματα, τινὰ τῶν ὁποίων εἶναι βυζαντινά, ὡς π.χ. τὸ ἐξῆς (εἰκ. 19), ὅπερ δύναται πιθανῶς ν' ἀναγνωσθῇ *Ιω(άννης) Μεγατοπ(ί)τ(ης)¹* ἢ *μέγα(ς) τοπ(ο)ι(ηρη)τής*. (Τὰ ἄλλα εἶναι δυστυχῶς πολὺ δυσανάγνωστα, ἐπειδὴ ἐπ' αὐτῶν ἐχαράχθησαν μεταγενέστερα, ἅτινα ἐπέφεραν σύγχυσιν εἰς τὰ παλαιότερα) β) ὅτι ἐντὸς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εὐρίσκεται μαρμάρινος ἀμφικιονίσκος παραθύρου ὕψ. 0.73 καὶ γ) ὅτι ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ κτιστοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ διατηροῦνται δύο τοιχογραφίαι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν εἰκονίζει τὴν Παναγίαν φέρουσαν στέμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἡ δὲ τὴν Βαῖοφόρον.

¹ Τοπωνύμια εἰς τὰ ὁποῖα προτάσσεται τὸ ἐπίθετον «Μεγάλος» δὲν σπανίζουν εἰς τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν: οὕτω π.χ. ὑπάρχει τὸ Μεγάλον δένδρον (πατρὶς Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ, ὅστις καὶ τοῦτου ἔνεκα ἐχαρκτηρίζετο ὡς Μεγαλοδενδρίτης), τὸ Μεγάλο Χωριὸν (Εὐρυτανίας), ἡ Μεγάλῃ Χώρα (Ἀγρινίου) κλπ. Ἴσως λοιπὸν νὰ ὑπῆρχε καὶ Μεγάλος Τόπος ἢ Μεγάτοπος ἐν Αἰτωλοακαρνανίᾳ ἢ καὶ ἀλλαχοῦ, ὁ κάτοικος τοῦ ὁποῖου θὰ ἐλέγετο μεγατοπίτης.

3) Η ΠΑΡΑ ΤΟ ΖΑΠΑΝΤΙ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΧΩΡΑΣ

Τρία περίπου χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ Ἀγρινίου εὐρίσκεται τὸ μικρὸν καπνοπαραγωγὸν χωρίον Ζαπάντι¹—ἡ ἐπὶ τουρκοκρατίας φαναϊκὴ μουσουλμανικὴ ἀποικία Τούρκων καὶ Ἀλβανῶν σπαχήδων, ἥτις τοσαύτην προέβαλεν ἀντίστασιν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ὅτε καὶ ἐξωλοθρεύθη². Εἰς μικρὰν πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τοῦ χωρίου τούτου ἀπόστασιν ὀρθοῦται, εἰς τόπον ἀκατοίκητον, μεγάλη, παλαιὰ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 1), χρησιμεύουσα σήμερον ὡς κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ γειτονικοῦ χωρίου, τυγχάνουσα δέ, λόγῳ τῆς παλαιότητος αὐτῆς, μεγάλου σεβασμοῦ παρὰ τῶν περιούκων.

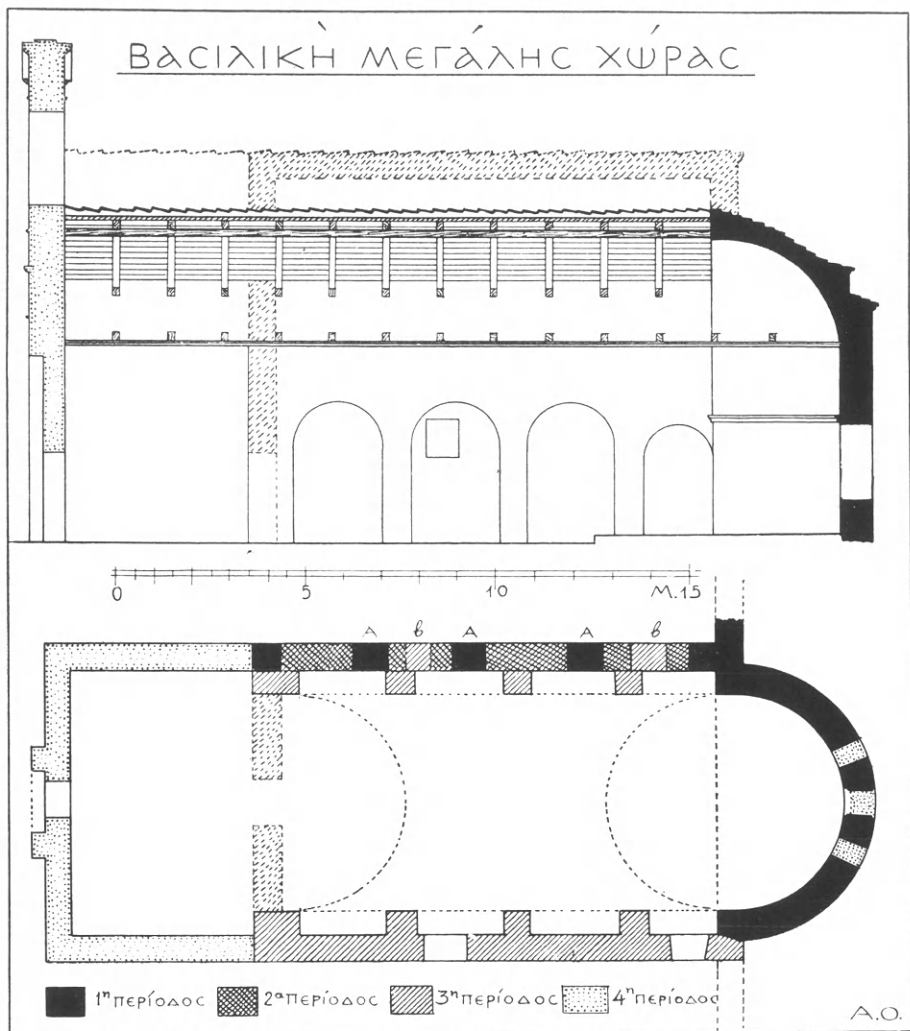
Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο μνημεῖον εἴλκυσε πρὸ ἑβδομηκονταπενταετίας τὴν προσοχὴν τοῦ μακαρίτου Γ. Λαμπάκη, ὅστις ἀφιέρωσεν εἰς τὴν περιγραφὴν του ὀλίγας γραμμὰς εἰς τὴν Ἑβδομάδα τοῦ 1886 (τ. Γ' σ. 310-11), συνοδεύσας αὐτὰς καὶ διὰ λίαν ἀτελοῦς καὶ ἀνακριβοῦς κατόψεως, ἦν καὶ ἀνεδημοσίευσεν ἀργότερον εἰς τὰ *Mémoires sur les antiquités chrétiennes de la Grèce* (Athènes 1902, σ. 13 εἰκ. 11). Ἐπειδὴ δὲ καθ' ἣν ἐποχὴν ἐπεσκέφθη ὁ Λαμπάκης τὴν Μεγάλην Χώραν αἱ περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν γνώσεις μας ἦσαν πολὺ ἀτελεῖς, τόσον ἐκ τοῦ μεγέθους τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἐλλείψεως προθέσεως ἐξεπλάγη ὁ Λαμπάκης, ὥστε διετύπωσε τὴν γνώμην, ὅτι ὁ ναὸς θὰ ἐχρησίμευσεν ἀρχι-

¹ Τὸ Ζαπάντι ἀναφέρεται ἤδη ὡς μία τῶν τριῶν κωμοπόλεων τῆς Αἰτωλίας ὑπὸ τοῦ Μελετίου, Γεωργ. Β' σ. 308 τῆς ἐκδ. Ἀνθ. Γαζῆ, Βενετία 1807: *Κωμοπόλεις Ζαπάντι-Βραχώρι-Μεσολόγγι*. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*² III, σ. 504.

² Δ. Κοκκίνοῦ, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις 2, Ἀθήναι 1957, σ. 321.

κῶς ὡς «Δυτική Ἐκκλησία» καὶ ὅτι θὰ ἦτο πιθανῶς «Ἔργον τῶν Σταυροφόρων», περιελθὼν ἀργότερον εἰς τοὺς ὀρθοδόξους.

Ταῦτα πάντα ὅμως εἶναι τελείως ἀβάσιμα, ὥς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως ἐκ

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας.

τῆς διερευνήσεως τοῦ μνημείου, ὅπερ ἐπεσκέφθημεν πρὸ εἰκοσαετίας, μόλις δὲ σήμερον δημοσιεύομεν ἐν συναρτήσει πρὸς ἄλλα μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας.

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς παρουσιάζει ἐν κατόψει (εἰκ. 2) σχῆμα ὀρθο-

γώνιον, διαστάσεων 8.50×18.20 μ., κατά τὴν ἀνατολικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ ὁποίου προβάλλει μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς ἢ κόγχη καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ πλάτος τοῦ ὀρθογωνίου.

Τὸ σημερινὸν σχέδιον τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι βεβαίως τὸ παλαιόν· διότι τοῦτο ὑπέστη ἀνὰ τοὺς αἰῶνας σημαντικὰς μεταβολάς, τὰς ὁποίας, κατόπιν ἐπισταμένης ἐξετάσεως, ἠδυνήθημεν νὰ πιστοποιήσωμεν. Ἄς ἴδωμεν λοιπὸν κατ' ἀρχὰς ποία ὑπῆρξεν ἡ οἰκοδομικὴ ἐξέλιξις τοῦ μνημείου.

Πρώτη περίοδος. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἐκτίσθη ὡς τρίκλιτος, ξυλόστεγος

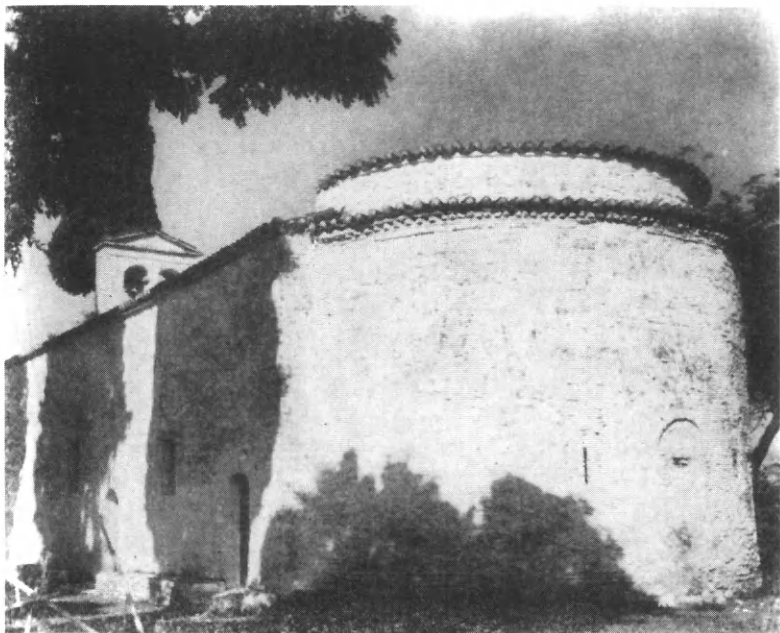

Εἰκ. 3. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας ἀπὸ ΒΑ.

βασιλική, τῆς ὁποίας διεσώθησαν μέχρι σήμερον τὰ ἐξῆς τμήματα, σημειούμενα ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 2) διὰ πλήρους μέλανος χρώματος: α) ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, σωζομένη ἀκεραία με τὸ καλύπτον αὐτὴν κτιστὸν τεταρτοσφαίριον (εἰκ. 2, τομή) β) τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βορείου κλίτους καὶ γ) ἡ ἀνατολικὴ παραστάς καὶ οἱ δύο πρῶτοι τοῦλάχιστον ἂν μὴ καὶ οἱ τέσσαρες ὀρθογώνιοι πεσσοὶ τῆς βορείου πεσσοστοιχίας μετὰ τῶν συνδεόντων αὐτοὺς πλινθίνων τόξων, ἐντειχισμένοι ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ (εἰκ. 7). Ἐκαστον τῶν ἀνωτέρω τμημάτων θὰ ἐξετάσωμεν χωριστά.

I. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ οὕσα ἐξωτερικῶς τε καὶ ἐσωτερικῶς ἡμικυκλική

ἔχει ἑξωτερικὴν περίμετρον 11.00 μ. καὶ πάχος 0.78 μ., ἑσωτερικὴν διάμετρον 5.70 μ. καὶ ὑπερύψωσιν τοῦ ἡμικυκλίου τῆς 0.43 μ. Τὸ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τοῦ ἑξωτερικοῦ γείσου αὐτῆς ὕψος εἶναι 5.30 μ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τοιχοδομία τῆς, ἣτις, ἂν καὶ ἔχει δυστυχῶς σήμερον ἀσβεστοχρισθῇ, (εἰκ. 3) διαφαίνεται ὅμως ὑπὸ τὸ ἐπίχρυσμα ἀρχαῖα σαφῶς, ἀποτελουμένη ἐξ ἀκανονίστων, περίπου πλακοειδῶν, σφυροκοπημένων λίθων, μεταξὺ τῶν

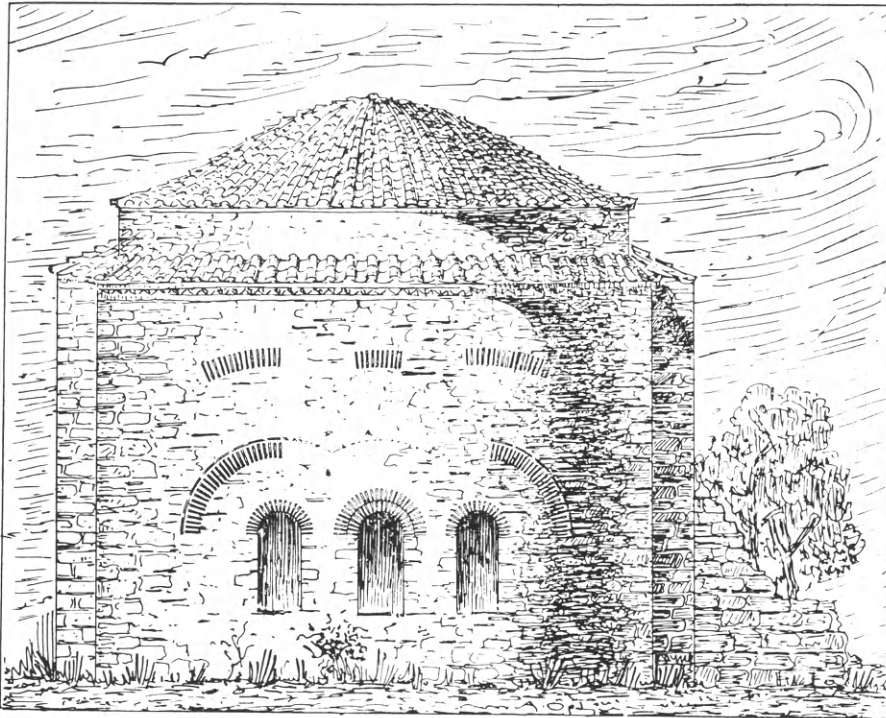

Εἰκ. 4. Ἀπομικρὴς τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας ἀπὸ ΝΑ.

ὁποίων παρεμβάλλονται ὀριζοντίως μεγάλοι πλίνθοι, πάχους 0.03 μ. Ὁ κύλινδρος τῆς ἀψίδος διατρυνπᾶται εἰς τὸ κάτω του μέρος ὑπὸ τριῶν μονολόβων ἀνοιγμάτων — ἐνὸς μέσου, πλάτους 0.67 μ. καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, πλάτους 0.57 μ. — καλυπτομένων διὰ πλινθίνων τοξωτῶν ὑπερθύρων (εἰκ. 5). Εἰς τὴν μεταξὺ τῶν παραθύρων καὶ τοῦ γείσου ζώνην παρατηροῦνται ἀνακουφιστικὰ τόξα ἥτοι δύο τεταρτοκύκλια κατὰ τὰ πλάγια καὶ ἐν ἐλαφρότατα καμπύλον ὀριζόντιον, δίκην ἐπιπέδου θόλου, εἰς τὸ μέσον (εἰκ. 5). Τοιαῦτα ἀνακουφιστικὰ τόξα συναντῶμεν εἰς ἀψίδας ἱεροῦ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ὥς π.χ. εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης¹ ὅτι δὲ καὶ ἡ ἑξε-

¹ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἅγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, σ. 106 εἰκ. 38. Ἀ. Ὁράνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, σ. 219 εἰκ. 174.

ταξομένη άψις είναι παλαιοχριστιανική άποδεικνύουν, πλὴν τοῦ χαρακτηρι-
στικοῦ διὰ τοιαύτας βασιλικὰς μεγέθους αὐτῆς, καὶ τὰ ἐξῆς ἀκόμη στοιχεῖα :
α) ἡ θλάσις τῆς στέγης τοῦ καλύπτοντος αὐτὴν τεταρτοσφαιρίου, ἣτις σχη-
ματίζει ἐξωτερικῶς βαθμιδωτὴν διάταξιν (εἰκ. 2, τομή). Ἡ τοιαύτη βαθμι-
δωτὴ διάταξις, ἀπαντῶσα ἤδη εἰς μνημεῖα τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων¹,

Εἰκ. 5. Ἡ άψις τοῦ ἱεροῦ τῆς ἀρχιεπικῆς βασιλικῆς.

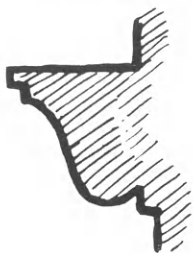
ἐφηρμοσθῇ συχνάκις εἰς άψιδας ἱεροῦ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν², ἐξη-
κολούθησε δὲ νὰ εἶναι ἐν χρῇσει μέχρι καὶ τοῦ 10ου μ.Χ. αἰῶνος³ εἰς άψι-

¹ Θέρμαι τῶν Τρεβήρων O. Krencker, Die Trierer Kaiserthermen, Augsburg 1929, σποράδην.

² Π.χ. εἰς τὰς βασιλικὰς : τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης (Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, πίν. VII). Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔ.ἀ. σ. 114 εἰκ. 43, Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ. σ. 218 εἰκ. 172), τὴν βασιλικὴν τῶν Ἀγ. Θεοδώρων Κερκύρας (ἀδημοσίευτος εἰσέτι), εἰς τὴν ἀρχιεπικὴν βασιλικὴν τῶν Σερρών (Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. Ε', 1939/40, σ. 155 εἰκ. 2) κλπ.

³ Ναὸς Σκριποῦς (J. Strzygowski, Byz. Zeitschr III, 1894, πίν. 1, 1 καὶ 4), Μ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ, 1931, σ. 123 εἰκ. 4). Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας (Ὁρλάνδος, A.B.M.E. Θ', 1961, σ. 5 εἰκ. 2). Μαυριώτισσα Καστοριάς (Τσαμίσης, ἔ.ἀ. εἰκ. 25).

δας βασιλικῶν καὶ τρουλλαίων ναῶν. β) Ὁ κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἐσωτερικῶς περιθέων τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ κοσμήτης (εἰκ. 6), ὅστις παρουσιάζει διατομὴν κοιλοκύρτου κυματίου ὁμοίου πρὸς τὸ τοῦ κοσμήτου τῆς ἀψίδος τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Κωρύκου τῆς Μ. Ἀσίας¹.

Εἰκ. 6. Τομή τοῦ κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ κοσμήτου.

II. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ βορείου κλίτους. Τοῦτου σώζεται μικρὸν μόνον τμήμα, ὀργανικῶς συνδεδεμένον πρὸς τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 2, κάτωρις). Ἡ τοιχοδομία του εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῆς ἀψίδος, διατηρεῖται δὲ εἰς μῆκος μόνον 1.00 καὶ εἰς ὕψος περίπου 2 μ. Εἶμαι βέβαιος, ὅτι ἀνασκαφῇ ἐνεργουμένη κατὰ προέκτασιν τοῦ σωζομένου μικροῦ ὑπεργείου τμήματος θ' ἀποκαλύψῃ κατὰ τὰ θεμέλια αὐτῆς ὁλόκληρον τὴν διαδρομὴν του καὶ θὰ καθορίσῃ τὸ ἀγνοούμενον τῶρα πλάτος τοῦ βορείου κλί-

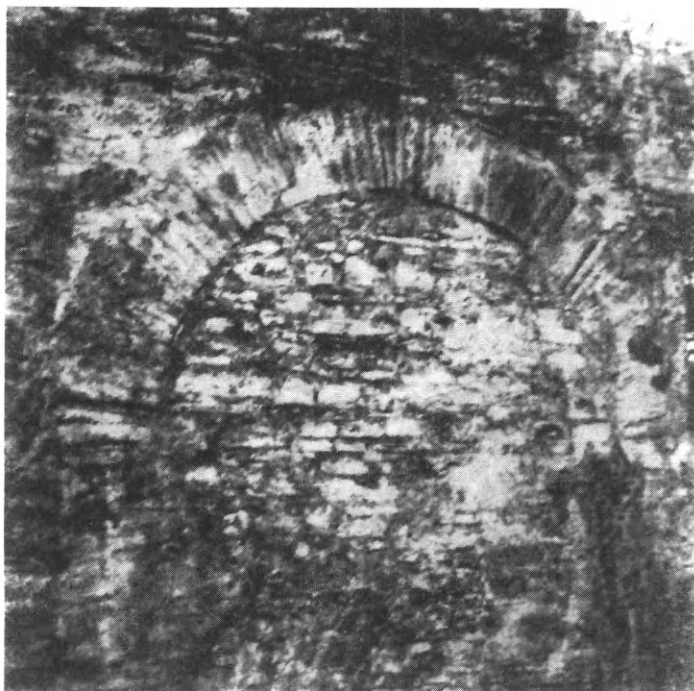

Εἰκ. 7. Ἡ σημερινὴ βόρειος πλευρὰ τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας.

τους. Τοῦτ' αὐτὸ θέλει συμβῇ ἐὰν σκαφῇ ἀντιστοίχως καὶ τὸ νότιον κλίτος.

¹ S. Guyer, Meriamlik und Korykos (Monumenta Asiae Minoris antiqua) II, 1930, σ. 99 εἰκ. 91. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, σ. 877 εἰκ. 343, 4.

III. Οί πεσσοὶ τῆς βορείου πεσσοστοιχίας τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 2 κάτωψις Α, Α)· οὗτοι εἶχον διαστάσεις 0.87×0.70 μ., ἀπεῖχον δὲ ἀπὸ τοῦ ἄκρου μὲν 0.70, μεταξύ των δὲ 2.13 ἕως 2.20 μ. Τὰ μεταξύ των κενὰ ἐγεφυροῦντο διὰ τόξων ἐκ μεγάλων πλίνθων (πλάτους 0.36 μ.) καλῶς διακρινομένων ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ (εἰκ. 7). Πλὴν τῶν δύο πρώτων τόξων, παρατηροῦνται περαιτέρω καὶ ἄλλα προϋποθέτοντα τὴν ὑπαρξίν

Εἰκ 8. Τὸ ἕτερον τῶν πλινθίνων τόξων τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς.

ἀντιστοιχίου πεσσοῦ, ὅστις παρεστάθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 2, κάτωψις καὶ εἰκ. 7) δι' ἐστιγμένης γραμμῆς. Ἀντίστοιχοι πεσσοὶ ἵδ' ὑπῆρχον βεβαίως καὶ κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν, δὲν εἶναι ὅμως πλέον σήμερον ὁρατοί, εἴτε διότι ὁ νότιος σημερινὸς τοίχος ἐκτίσθη ἐξ ὁλοκλήρου νέος ἀργότερον, εἴτε ἔνεκα τοῦ καλύπτοντος τὸν τοίχον τοῦτον παχέος κονιάματος, ὅπερ, μὴ τεθὲν εὐτυχῶς καὶ εἰς τὴν βόρειον πλευράν, ἀφῆκε μέχρι σήμερον ὁρατὰ τὰ λείψανα τῆς βορείου πεσσοστοιχίας.

Δευτέρα περίοδος. Ὁ ἀρχικὸς ἐν σχήματι τρικλίτου ξυλοστέγου βασιλικῆς ναός, ἀνεγερθεὶς πιθανῶς κατὰ τὸν 6ον μ.Χ. αἰῶνα, θὰ κατεστράφη

ἴσως κατά τινα ἐπιδρομὴν τῶν Σλάβων, τὸν 7ον ἢ 8ον αἰῶνα, ἀνεκτίσθη δ' ἔπειτα μικρότερος, περιορισθεὶς μόνον εἰς τὸ μέσον κλίτος τοῦ ἀρχικοῦ, ὡς τοῦτο συνέβη διὰ πολλοὺς ἄλλους παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς (Ταξιάρχης Καλυβίων Κουβαρᾶ¹ Ἀττικῆς, Καστρί Χερσονήσου Κρήτης² κλπ.). Τότε τὰ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενὰ διαστήματα ἐφράχθησαν διὰ τοιχοποιίας, ἀφεθέντων μόνον μικρῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 2, κάτωφης β β) διὰ θύρας ἐξόδου ἢ παράθυρα. Ἡ δευτέρα αὕτη περίοδος ἐδηλώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως διὰ σταυρωτῆς διαγραμμίσεως.

Τρίτη περίοδος. Ἀκόμη ἀργότερον ὁ τέως ξυλόστεγος δεύτερος ναὸς θὰ ἐκαλύφθη διὰ κτιστῆς κυλινδρικῆς καμάρας, χάριν τῆς ὁποίας παρέστη ἀνάγκη ἐνισχύσεως τῶν μακρῶν αὐτοῦ πλευρῶν, αἵτινες θὰ ἐδέχοντο τὰς ὠθήσεις τοῦ θόλου, διὰ τῆς κατασκευῆς ἐκατέρωθεν σειρᾶς τυφλῶν ἀψίδων, οἷας συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους θολωτοὺς ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς³, τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῆς Κρήτης⁴, μονοκλίτους τε⁵ καὶ τρικλίτους⁶.

Ἡ τρίτη αὕτη περίοδος ἐδηλώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως (εἰκ. 2) δι' ἀπλῆς διαγραμμίσεως. Ἔως ποῦ ἐξετείνετο πρὸς δυσμὰς ὁ ναὸς οὗτος δὲν γνωρίζομεν. Πάντως εἰς ἀπόστασιν 12.15 μ. ἀπὸ τῆς ΒΑ. γωνίας παρατηρεῖται σαφὴς ἄρμος χωρισμοῦ τῆς τοιχοποιίας (εἰκ. 7), τὸ δὲ πέραν αὐτοῦ τμήμα θὰ πρέπει ν' ἀνήκη εἰς τὴν τετάρτην καὶ τελευταίαν περίοδον.

Πρὸς χρονολόγησιν τῆς τρίτης περιόδου τοῦ ναοῦ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ εἰς ἡμᾶς ἡ πληροφορία, τὴν ὁποίαν παρέσχεν ὁ τὸ 1883 ἱστορίαν

¹ Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἀθηνᾶ ΛΕ', 1923, σ. 171 εἰκ. 5.

² Ἀ. Ὁρλάνδος, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1956, σ. 123.

³ Ἰδίᾳ τῆς Μεσοποταμίας (G. L. Bell, Churches and monasteries of the Tur Abdin, Zeitschr. für Gesch. d. Architektur, Beiheft 1913, σ. 65, 68, 71, 77 κλπ.) καὶ τῆς Ἀρμενίας (Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, Wien 1918, εἰκ 147, 159, 161, 166, 167, 172, 177). Τὸ αὐτὸ σύστημα ἐφηρμοσθῇ ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ εἰς πολλοὺς ναοὺς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ε.Ε.Β.Σ. Β', 1925, σ. 292 ἕως 295 καὶ εἰκ. 4 ἕως 11), διότι εἶχε τὸ πλεονέκτημα νὰ ἀυξάνῃ τὴν ἐπιφάνειαν ἐδράσεως τοῦ θόλου, χωρὶς καὶ νὰ ἐλαττώνῃ σημαντικῶς τὸν ὀφέλιμον ἐσωτερικὸν χώρον, τοῦ ὁποίου μάλιστα αἱ τυφλαὶ ἀψίδες ἐσχημάτιζον ὠραίων διακοσμητικὸν στοιχεῖον.

⁴ G. Gerola, Monum. Veneti nell' isola di Creta τ. 2 εἰκ. 137, 226, 227, 229, 232, 261 κλπ.

⁵ Ναὸς Ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Θηβῶν (872 μ.Χ.) Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφρημ. 1924, σ. 5 καὶ 9.

⁶ Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζαραφώνας καὶ Ἀπιδεῶν Λακωνίας (Ἀ. Ὁρλάνδου, Ε.Σ.Β.Σ. Δ' (1927) εἰκ. 1 καὶ 2 καὶ σ. 347 εἰκ. 10).

τῶν Αἰτωλῶν ἐκδόσας Θ. Χαβέλλας¹. Κατὰ ταύτην καθ' ἃ ἐξάγεται ἐξ ἐρθηταμένης ἐπιγραφῆς ὁ τρισπόστατος ἐν Μεγάλῃ Χώρα ραὸς τῆς Παναγίας ἀνωκοδομήθη τῇ συνδρομῇ τῆς Ἀννης, ἥτοι τῆς συζύγου τοῦ δεσπότης τῆς Ἀρτης Νικηφόρου, δηλαδὴ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος. Δυστυχῶς ὁ Χαβέλλας οὔτε τὸ κείμενον τῆς εἰρημένης ἐπιγραφῆς παρέθεσεν οὔτε καὶ καθώρισε τὴν ἐν τῷ ναῷ θέσιν αὐτῆς. Ἐχοντες ὁμῶς ὑπ' ὄψιν τὸ φιλοκόδομον τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου², εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῶν ὁποίων ὑπῆγετο ἡ περιοχὴ τῆς Μεγάλης Χώρας, δὲν διστάζομεν νὰ δεχθῶμεν ὡς ἀξιόπιστον τὴν πληροφορίαν τοῦ Χαβέλλα, ἃν καὶ ὁ πάσαι ἐπισκεφθεῖς τὸν ναὸν Λαμπάκης δὲν ἀναφέρει τὴν ἐπιγραφὴν.

Ἐκ τοῦ Χαβέλλα ἀναμφιβόλως ἀντλῶν δέχεται ὡς κτήτορα τοῦ ναοῦ τὴν Ἀνναν καὶ ὁ Θ. Θωμόπουλος³, ὅστις μάλιστα ὀρίζει καὶ τὸ ἔτος —1294— καθ' ὃ ἡ αὐτοκράτειρα Ἀννα, σύζυγος τοῦ Νικηφόρου ἔκτισε (εἰς Μεγάλῃν Χώραν) πολυτελὴ καὶ μεγαλοπρεπῆ ραὸ τῆς Θεοτόκου πρὸς σώζεται ἀκόμα. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Θωμόπουλος παρέλαβε τὴν περὶ Ἀννης εἰδησιν ἀπὸ τὸν Χαβέλλαν, —τὸν ὅποιον ἐν τούτοις δὲν ἀναφέρει, διότι δὲν ἀναφέρει καὶ τὴν πηγὴν ἐξ ἧς ἀρύεται τὴν εἰδησιν— αὐτοσχεδιάζων δὲ περαιτέρω συνεδύασε τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν κατ' Ἰούλιον τοῦ 1294 γενομένην παραχώρησιν τῶν φρουρίων τῆς Ναυπάκτου, τοῦ Βλοχοῦ (εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ ὁποίου κατὰ Χαβέλλαν⁴ ἀνήκει ἡ Μεγάλῃ Χώρα), τοῦ Ἀγγελοκάστρου καὶ τῆς Βονίτσης, εἰς τὸν νυμφευθέντα τὴν θυγατέρα τῆς Ἀννης Θάμαρ πρίγκηπα Φίλιππον, υἱὸν Καρόλου Β' τοῦ Ἀνδηγαυοῦ (Αἰίου) καθ' ἃ μανθάνομεν ἐκ τοῦ βιβλίου τῆς Κουγκέστας⁵.

Τετάρτη περίοδος. Κατὰ ταύτην ὁ μὲν καλύπτων τὸ μέσον κλῆτος κυλινδρικός θόλος εἶχε πλέον καταπέσει, πιθανῶς κατὰ τινα βιαίαν σεισμικὴν δόνησιν, ἐξ ἐκείνων αἵτινες συχνὰ συνταράσσουν τὸ ἔδαφος τῆς Δυτ. Ἑλλάδος καὶ

¹ Θ. Χαβέλλας, Ἱστορία τῶν Αἰτωλῶν, ἐν Ἀθήναις 1883, τ. Β' σ. 12.

² Βλέπε σχετικῶς Ἀ. Ὁρλάνδον ἐν Ἀρχ. Δελτ. τ. 5, 1919, σ. 1.

³ Θ. Θωμόπουλος, Τὸ Ἀργίσιον ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα, Ἀθήνα 1957, σ. 23 - 24.

⁴ Ἐνθ' ἀν. σ. 12.

⁵ Livre de la Conquete ἐν Buchon, Recherches historiques A' σ. 320 - 4 καὶ 455. Ὁ αὐτός, Nouvelles recherches B' σ. 306 - 8, 315 - 6 καὶ 407 - 9. Κ. Σάθας. Ἑλληνικά ἀνέκδοτα, σ. 39. Κ. Hoff, ἐν Allgem. Encyklop. τῶν Ersch καὶ Gruber τ. 85 σ. 338, Ἰ. Ρωμανός, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἐν Κερκύρα 1895, σ. 94. Ὁ Buchon καὶ ὁ Σάθας ταυτίζουσι τὸ ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Κουγκέστας ἀναφερόμενον φρούριον τοῦ Blecova πρὸς τὸ Βραχώρι, ἐν ᾧ ὀρθότερον ὁ Hoff (ἔ.ἀ. σ. 336), ὁ Ρωμανός (ἔ.ἀ.) καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Χαβέλλας (ἔ.ἀ.) πρὸς τὸν βυζαντινὸν Εὐλόχον ἥτοι τὸν σημερινὸν Βλοχόν.

τῶν Ἰονίων νήσων, ὁ δὲ δυτικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ κατηδαφίσθη χάριν ἐπεκτάσεως τοῦ ναοῦ πρὸς δυσμὰς κατὰ 5.50 μ., ὁπότε καὶ κατεσκευάσθη ὑπεράνω τῆς νέας θύρας τῆς εἰσόδου λίθινον κωδωνοστάσιον (εἰκ. 9), ὅλος δὲ ὁ ναὸς ἐκαλύφθη διὰ ξυλίνης ὀροφῆς (ταβάνι), τεθείσης εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 2, τομὴ). Ἡ τε-

Εἰκ. 9. Ἀπομνημονεύματα τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας ἀπὸ ΝΑ.

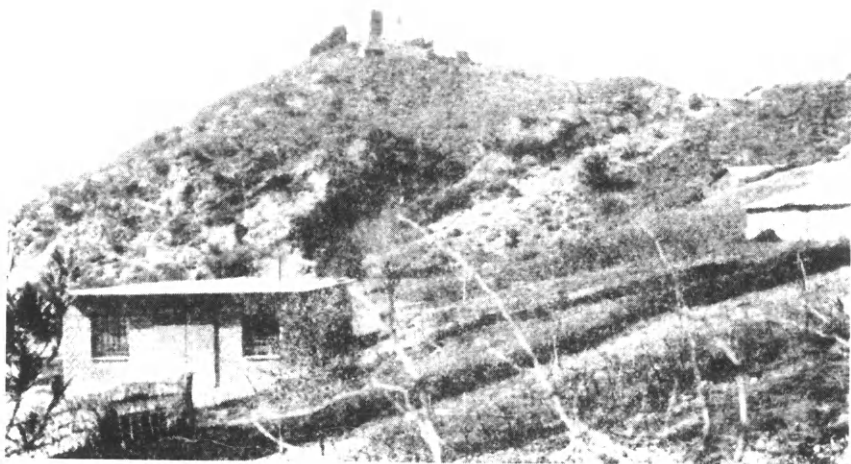
τρίτη αὕτη περίοδος ἐδηλώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως (εἰκ. 2) διὰ κοκκιωτῆς στίξεως. Πότε δὲ ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ τελευταία προσθήκη διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς — 1805 *Μαρτίου* —, τὴν ὁποίαν ἀνέγνωσεν ὁ Λαμπάκης «ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς» καὶ ἥτις δὲν σώζεται πλέον σήμερον, ὡς ἐπίσης δὲν σώζονται καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ κατεδαφισθέντος δυτικοῦ τοίχου τοῦ παλαιοῦ ναοῦ μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι, τὰς ὁποίας ἀναφέρει ὁ Λαμπάκης¹ καὶ αἱ ὁποῖαι εἰκόνιζον τὰς ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ

¹ Ἑβδομάς Γ', 1886, σ. 311.

τιμωρίας διαφόρων ἁμαρτωλῶν, ὡς π.χ. τοῦ κλέπτου, τὸν ὁποῖον ὁ διάβολος κρεμᾷ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ, τῶν κοιμομένων κατὰ τὴν ἁγίαν Κυριακὴν ἢ τὲς ἑορτές, τοῦ μυλωνᾶ, ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ τοῦ ὁποῖου κρέμαται ὁ ὀνικὸς λίθος¹, τῆς κουρκουσοῦρας, εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς ὁποίας ὁ διάβολος θέτει ὄφιν, τοῦ παραζηγιαστῆ, τοῦ κρασοπώλου κλπ.²

¹ Πβλ. 1) τὸ κατὰ Μάρκον (θ', 42) εὐαγγέλιον: *περίκειται λίθος μυλικὸς περὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ*, καὶ 2) τὸ κατὰ Ματθαῖον (ΙΗ', 6): *συμφέρει αὐτῷ ἵνα κρεμασθῇ μύλος ὀνικὸς ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ καταποντισθῇ ἐν τῷ πελάγει τῆς θαλάσσης*.

² "Ὅρα ὅμοια θέματα καὶ εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου τῆς Καστοριᾶς (Ὁρλάνδος, A.B.M.E. Δ', 1938, σ. 177-179) καὶ εἰς τοὺς ἐξῆς ναοὺς τῆς Κρήτης: Ἁγ. Γεώργιον Πλεμενιανῶν Σελίνου (G. Gerola, Monum. Veneti nell' isola di Creta 2, σ. 342), Ἁγ. Ἰωάννου καὶ Παναγίας Σελίου Ρεθύμνης (Gerola, ἔ.δ. σ. 343), Ἁγ. Βασιλείου Κισσοῦ (Gerola, ἔ.δ. σ. 343), Ἁγ. Ἰωάν-Ἀξοῦ Μυλοποτάμου (Gerola, ἔ.δ. 344) καὶ ἀλλαχοῦ,

4) ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΚΑΣΤΡΟΥ

α. **Ἱστορία.** Εἰς τὸ μέσον τῶν τεσσάρων ὀνομαστῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας κωμοπόλεων τῆς Αἰτωλίας: Ζαπάντι (σημ. Μεγάλῃς Χώρας), Βραχωρίου (σημ. Ἀγρινίου), Ἀνατολικοῦ (ἀρχ. Αἰτωλικοῦ) καὶ Μεσολογγίου καὶ οὐχὶ μακρὰν τοῦ Ἀχελφού, προβάλλει ἐπὶ τῆς κορυφῆς χθαμαλοῦ κωμικοῦ λόφου τῶν ΒΔ. παραφυάδων τοῦ Ζυγοῦ (ἀρχ. Ἀρακύνθου) τὸ ἡρειπωμένον μεσαιωνικὸν φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου¹ (εἰκ. 1).

¹ Ἀγγελοκάστρον ὀνομάζεται γενικῶς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν πηγῶν (Καντακ. II, 34 Βόννης σ. 510). [Μόνον ὁ Λαόν. Χαλκοκονδυλῆς IV (Βόν. 213, 4) ὀνομάζει αὐτὸ ἐπὶ τὸ ἀρχαιώτερον Ἀγγελοπολίτην, ὅπως καὶ τὸ Ἀργυρόκαστρον Ἀργυροπολίτην Βιβλ. IV Βόννης σ. 209, 18-324, 5]. Ἡπειρωτικά, Fragm. II Βόννης σ. 215 (=Ἱστορικὸν Κομνηνοῦ μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ ἔκδ. Γαβρ. Δεστούνη, Πετρούπολις 1858 σ. 10 § 8=ἔκδ. Seb. Cirac Estopañan, Barcelona 1943, κεφ. VIII, σ. 125) Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτου, Ἐπιστολὴ τοῦ ἔτους 1436 φ. 30r (P. Maas, Beiträge zur Forschung. Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal I, München 1913, 10, ὅθεν E. Ziebarth, Ἡπειρ. Χρον. 1, 1926, σ. 117). Τζάνε Κορωναίου (1519) Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα κλπ. παρὰ Κ. Σάθα, Ἑλληνικά Ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι 1867, σ. 4, 6, 7.—Μελτίου, Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα, ἔκδ. Ἀνθ. Γαζή 1807 τ. Β σ. 307.—Ἀναστ. Γορδίου, βίος Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ ἐξ Αἰτωλίας (Ν. Ἑλληνομν. Δ', 34). Εἰς τὰ ξενόγλωσσα κείμενα φέρεται ἄλλοτε ὡς *Gello-Castro* (Chronique de Morée, ἔκδ. I. Longnon, Paris 1911, σ. 262 § 658) ἄλλοτε ὡς *Ariocastro* (Gio. Musachi, despoto di Epiro, Historia della casa Musachia παρὰ Ch. Hopf, Chroniques Grégoromanes, Berlin 1873, σ. 270 ἑξ.) ἔνθα βεβαίως πρόκειται περὶ τοῦ Ἀγγελοκάστρου καὶ οὐχὶ τοῦ Ἀργυροκάστρου, ὡς ὑπέλαβεν ὁ Hopf (αὐτόθι σ. 283 σημ. 1).

Ὡς καὶ τὸ ὄνομά του μαρτυρεῖ τὸ κάστρον αὐτὸ μετὰ τοῦ σχετικοῦ κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ λόφου του συνοικισμοῦ θὰ ἐκτίσθῃ βεβαίως ὑπὸ τῶν δραστηρίων καὶ τόσον φιλοικοδόμων δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου, τῶν ἀγγελωνύμων Κομνηνῶν¹. Δὲν ὑπῆρξεν ὅμως τὸ Ἀγγελόκαστρον «ἔδρα καὶ πρωτεύουσα» τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου, ὡς συνήθως γράφεται ἔσχατως², ἀλλὰ δευτερεύουσα πολίχνη³ διότι πρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα ἦτο ἡ γέμουσα λαμπρῶν βυζαντινῶν μνημείων Ἀρτα⁴, ἣτις καὶ ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι πρώτη τῶν πόλεων τοῦ δεσποτάτου καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὡς μανθάνομεν καὶ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ἐξ ὧν ὁ μὲν Καντακουζηνὸς⁵ λέγει ὅτι ἡ Ἀρτα τῆς Ἀκαρνανίας ὡς παρὰ κεφάλαιον τῶν πόλεων ἐστί, ὁ δὲ Νικηφόρος Γρηγορᾶς⁶ τὴν ἀποκαλεῖ μητροπόλιν τῶν Ἀκαρνανίων καὶ ὁ Λαόν. Χαλκοκονδυλῆς⁶ μητροπόλιν τῆς Ἀκαρνανίας χώρας. Τέλος καὶ ἐν ἐπιστολαῖς Κυριακοῦ

διότι ὅταν ἀργότερον πάλιν μνημονεύεται (σ. 325) γράφεται ρητῶς *Angelo-castro seu Ariocastro*, ἔπειτα δὲ πάλιν (σ. 326) λέγεται τρεῖς μόνον *Ariocastro*. Εἰς τὰ ὑπόλοιπα ὅμως ξενόγλωσσα κείμενα ἀναγράφεται ὁρθῶς *Angelocastro*, ὡς π.χ. εἰς τὴν ἀπὸ 20 Ἰουλίου 1408 ἀπόφασιν τῆς Συγκλήτου τῆς Βενετίας (N. Iorga, Notes et extraits τ. I, Paris 1899, σ. 162. Πβλ. καὶ τ. II σ. 47 σημ. 5) ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν τὸ 1784 γραφεῖσαν ὑπὸ Nicolò Serra, Storia di Zante παρὰ Ch. Hoppf, Chroniques Grécoromanes σ. 342. Σημειῶνω δ' ἐνταῦθα, ὅτι ὁ προσφάτως (1959) δημοσιεύσας τὰς περιλήψεις τῶν ἀποφάσεων τῆς Βενετικῆς Συγκλήτου P. Thiriet (Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie τ. II, Paris 1959), εἰς τὸν ἐν τέλει τοῦ βιβλίου του (σ. 281) παρατιθέμενον πίνακα ὀνομάτων χαρακτηρίζει ἐσφαλμένως τὸ Ἀγγελόκαστρον ὡς «place morte» ἐν ᾧ ἐν τῷ σχετικῷ ἐγγράφῳ πρόκειται σαφῶς περὶ τοῦ αἰτωλικοῦ Ἀγγελοκάστρου.

¹ Πβλ. Ἀναστάσιον τὸν Γόρδιον, ἐν Βίῳ Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ ἐξ Αἰτωλίας (N. Ἑλληνομν. Δ' σ. 34) λέγοντα: Ἀγγελόκαστρον . . . καλούμενον, Ἀγγέλου οἶμαι κτίσμα τοῦ Κομνηνοῦ.

² Ν. Ἰ. Γκινόπουλος, ἐν Μ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. λ. Ἀγγελόκαστρον. Κ. Σ. Κώνστας, περ. Φθιῶτις 1959, σ. 300 (ἀνατύπ. Ἀθήνα 1960 σ. 6) καὶ εἰς ἑφημ. Ἀθηῶν Καθημερινήν, φ. 14528 τῆς 23-12-1959.

³ Ἰ. Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἐν Κερκύρα 1895, σ. 83. Ἐσφαλμένως ὁ Seb. Cirac Estopañan (El legado de la basilissa María y de los despotas Thomas y Esaú de Joannina, Barcelona 1943, σ. 125) ἐπικαλεῖται τὸ ἐν Βυζαντίδι τ. Α', 1909-10, σ. 15 ὑπὸ Α. Θ. Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως δημοσιευθὲν ὑπ' ἀρ. 3 χωρίον συνοδικοῦ γράμματος Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου ὡς ἀπόδειξιν ὅτι ἡ Ἀρτα ἦτο πρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου διότι τὸ ἐν λόγῳ γράμμα ὁμιλεῖ περὶ τῆς Βασιλευούσης, ὡς τοιαύτη δ' ἐχαρακτηρίζετο μόνον ἡ Κωνσταντινούπολις, τοσοῦτ' ἄλλον καθόσον καὶ ἐπεξηγεῖται τοῦτο ἀμέσως ἐν τῷ αὐτῷ γράμματι διὰ τῆς φράσεως καλούμεν γὰρ αὐτὴν καὶ νῦν βασιλεύουσαν καὶ τὰ προεβεία τῆς ἀρχῆς περιήρηται, ὥστε οὐδεμία νὰ καταλείπεται ἀμφιβολία, ὅτι περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οὐχὶ περὶ τῆς Ἀρτῆς πρόκειται.

⁴ II, 34 Βόννης I σ. 509, 15.

⁵ XI, 9 Βόννης I σ. 551, 6.

⁶ Βιβλ. IV, Βόννης 211, 20.

τοῦ Ἀγκωνίτου τοῦ 1436 ἢ Ἄρτα χαρακτηρίζεται ὡς *regia Acarnanum*¹, καὶ ὡς βασιλεύουσα τῆς Ἀκαρνανίας² ἐπειδὴ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τῶν Ἰωαννίνων (1430) ἐν αὐτῇ εἶχε πάλιν τὴν ἔδραν τοῦ Κάρολος ὁ Α΄ ὁ Τόκκος.

Πότε ἀκριβῶς συνφκίσθη τὸ Ἀγγελόκαστρον δὲν γνωρίζομεν. Πάντως τοῦτο θὰ ἐγένετο ἐντὸς τοῦ 13ου αἰῶνος, ὅτε ἐγκατεστάθη ἐν Ἠλείῳ καὶ Αἰτωλοακαρνανίᾳ τὸ δεσποτάτον τῶν Ἀγγελοδουκάδων· διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Ἀγγελοκάστρου συνυφαίνεται, ὡς θὰ ἴδωμεν, πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ δεσποτάτου.

Πρώτη μνεία τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελοκάστρου γίνεται εἰς τὴν γαλλικὴν παραλλαγὴν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, τοῦ ἄλλως λεγομένου Βιβλίου τῆς Κουγκέστας (*Livre de la Conqueste*)³, ἐνθα ἀναφέρεται, ὅτι ὁ δεσπότης Νικηφόρος⁴ (ὁ Α΄, 1271-1296) ἔδωκε, τὴν 12ην Ἰουλίου 1294⁵, ὡς προῖκα εἰς τὴν δευτερότοκον αὐτοῦ θυγατέρα Θάμαρ, ὑπανδρευθεῖσαν ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας, κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, τὸν νεώτερον υἱὸν τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Καρόλου τοῦ Β΄, Φίλιππον τοῦ Τάραντος, τέσσαρα τῶν ὀχυρωτάτων φρουρίων τοῦ δεσποτάτου ἦτοι τὸ τῆς Ναυπάκτου (*Nepant*), τοῦ Βλοχοῦ (*Blecola*)⁶, τοῦ Ἀγγελοκάστρου (*Gello-*

¹ Ἡ ἐπιστολὴ παρὰ Collucci, *Delle antichità Picene, Fermo 1792-6*, τ. XV σ. CX (Κῶδιξ tarvis. φ. 126).

² Studi e documenti di storia e di diritto IE', 337.

³ Buchon, *Recherches historiques sur la principauté Française de Morée* τ. I. Paris 1845, σ. 321-324 καὶ 455. *Chronique de Morée*, ἔκδ. Longnon, Paris 1911, σ. 262, *Registri Angioini* ἀρ. 59 φ. 284 παρὰ Ch. Hopf. *Geschichte Griechenlands* ἐν *Allgemeine Encyklopedie* τῶν Ersch καὶ Gruber τ. 85, Leipzig 1867, σ. 336.

⁴ Κατὰ τὸν Παχυμέρη ν III, 4, Βόννης 2. 202, 6 καὶ V, 30 (Βόννης 2 σ. 450, 9) τὸν γάμον ἐνήργησεν ἡ σύζυγος τοῦ Νικηφόρου Ἄννα ἡ Παλαιολογίνα.

⁵ Τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν πορίζομεθα ἐξ ἐγγράφου τῶν ἀρχείων τῆς Νεαπόλεως δημοσιευθέντος ὑπὸ Davanzatti σ. LXXXI, εἰτα δ' ὑπὸ Buchon ἐν *Recherches I* σ. 321 καὶ ἐν *Nouvelles Recherches II*, Paris 1845, σ. 315-16.

⁶ Ὁ Buchon (*Rech. Histor.* σ. 324 σημ. 1) καὶ ὁ K. Σάθας (*Ἑλληνικά Ἀνέκδοτα*, τ. 1, Ἀθήνησι 1867, σ. λθ' καὶ Χρονικὸν Γαλαξειδίου, Ἀθήνησι 1865 καὶ 1914, σ. 16) ἐταύτισαν ἀτόπως τὸ Blecona τοῦ *Livre de la Conqueste* § 658) πρὸς τὸ Βραχώρι (σημ. Ἀγρίνιον), ὅπερ ὁμως δὲν ὑφίστατο κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα. Ὁρθότερον ὁ Hopf (*Gesch. Griech.* σ. 336) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Ρωμανός (Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠλείου σ. 94) καὶ ὁ Θ. Χαβέλλας (*Ἱστορία τῶν Αἰτωλῶν* τ. Β, Ἀθήνησι 1883, σ. 12) ἐταύτισαν τὸ Blecona, οἱ μὲν δύο πρῶτοι πρὸς τὸν βυζαντινὸν *Ἐδλοχόν* (Καντακ. II, 34 Βόννης, σ. 510), ὁ δὲ Χαβέλλας (ἔ. ἀ.) πρὸς τὸν σημερινὸν Βλοχόν. Ἐν τούτοις τὸ Βραχώρι ἀκόμη ταυτίζειται πρὸ τὸ Blecona καὶ ὁ νεώτερος ἐκδότης τῆς *Chronique de Morée* I. Longnon (ἔ. ἀ. σ. 262 σημ. 3) καὶ οἱ W. Miller-Σπ. Λάμπρος (*Ἱστορ. τῆς Φραγκοκρ.* ἐν Ἑλλάδι τ. Α', 1909-10, σ. 260), τὸ δὲ σφάλμα τοῦτο ἐπαναλαμβάνει καὶ ἡ νεωτέρα μετάφρασις τῆς αὐτῆς ἱστορίας ὑπὸ Ἀ. Φουριώτη (*Ἡ Φραγκοκρατία στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνησι 1960, σ. 235).

castro) καὶ τῆς παραλίου Βονίτσης (Bondonnice) μεθ' ὅλων τῶν προσαρτημάτων τῶν.

Ἡ παράδοσις τῶν τεσσάρων μνημονευθέντων φρουρίων εἰς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς ἐκίνησε τὴν μῆνιν τῶν ἀνεψιῶν τοῦ Νικηφόρου Κωνσταντίνου καὶ Ἀγγέλου, υἱῶν τοῦ σεβαστοκράτορος καὶ δουκὸς τῶν Νέων Πατρῶν Ἰωάννου (τοῦ Α') ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων, οἵτινες καὶ ἐκήρυξαν κατὰ τοῦ Νικηφόρου φανερόν πόλεμον, καθ' ὃν ἐκυρίευσαν τὸ 1295 τὸ Ἀγγελόκαστρον, τὸν γειτονικὸν Ἀχελῶν καὶ τὴν Ναύπακτον¹. Ἐν τούτοις ἀποθανόντος τὸ 1296 τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου τὰ τέκνα του, ἰδόντα ὅτι διέτρεχον κίνδυνον καὶ ἐκ τοῦ Βυζαντίου, ἐγκατέλειψαν τὸν πόλεμον καὶ ἐπανῆλθον εἰς Θεσσαλίαν. Συνωμολόγησε δὲ μάλιστα καὶ ὁ διαδεχθεὶς τὸν Ἰωάννην Κωνσταντῖνος εἰρήνην μετὰ τοῦ Νικηφόρου τὸ θέρος τοῦ 1296, ὀλίγους δὲ μῆνας ἀργότερον (Σεπτ. 1296) καὶ μετὰ τοῦ Φιλίππου², εἰς τὸν ὁποῖον ἀπέδωκε τὴν Ναύπακτον καὶ τὸν Ἀχελῶν, κρατήσας ἴσως δι' ἑαυτὸν τὸ Ἀγγελόκαστρον, ἐπειδὴ ἐν τῷ μεταξὺ ἀπέθανε καὶ ὁ Νικηφόρος, ὁ δὲ διαδεχθεὶς αὐτὸν Θωμᾶς ἦτο ἀκόμῃ ἑπταετής. Τοῦ Κωνσταντίνου ὁμῶς ἀποθανόντος τὸ 1304 καὶ τῆς ἐπιτροπευούσης τὸν ἀνήλικον Θωμᾶν μητρός του Ἀννης τῆς Παλαιολογίνης ἀναγνωρισάσης τὴν ὑπερτάτην κυριαρχίαν τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου—μεθ' οὗ μάλιστα, οὐ μόνον συμμαχίαν ἀλλὰ καὶ κηδεστίαν ἐπειρᾶτο νὰ συνάψῃ³—πολλὰ τῶν φρουρίων, ἐν οἷς βεβαίως καὶ τὸ Ἀγγελόκαστρον, περιῆλθον καὶ πάλιν εἰς χεῖρας τοῦ δεσποτάτου, ὥς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Φίλιππος, ἅμα ἐλευθερωθεὶς τῆς ἐν Σικελίᾳ αἰχμαλωσίας του, ὥρμησε τῷ 1306 πανστρατιᾷ κατὰ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου ἀλλὰ μὴ δυνάμενος νὰ καταβάλῃ τὸν εἰς βοήθειαν τοῦ Θωμᾶ σπεύσαντα αὐτοκρατορικὸν στρατόν, ἠναγκάσθη νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὸν Θωμᾶν, ὅστις εἰς ἀντάλλαγμα ἔδωκεν εἰς τὸν Φίλιππον χρηματικὴν ἀποζημίωσιν καὶ τρεῖς πόλεις: τὴν Ναύπακτον, τὴν Βόνιτσαν καὶ τὸ Βουθρωτόν⁴, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι αἱ πόλεις αὗται εἶχον περιέλθει πάλιν εἰς τὴν κτῆσιν τοῦ δεσποτάτου.

Ἡ διεκυστίνδα αὕτη μεταξὺ τῶν Ἀνδηγαυῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ δεσποτάτου ἢ τῶν Βυζαντινῶν ἀφ' ἑτέρου, περὶ κατοχῆς τῶν φρουρίων τῆς Αἰτωλοακαρνανίας συνεχίσθη καὶ ἀργότερον. Οὕτω π.χ. ἡ γειτονικὴ Βόνιτσα, πολιορκηθεῖσα ἐπὶ μακρὸν ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Συργιάνη τοῦ Πιγκέρνη Παλαιολόγου, ἀφῆρέθη ἀπὸ τὸν Φίλιππον τὸ

¹ Registri Angioini ἀρ. 74 (1294-95 D) φ. 88, ἀρ. 75 (1294-95 K) φ. 195v, ἀρ. 77 (1295 D) φ. 136 κατὰ H o p f, ἔ.ἀ. I σ. 355 σημ. 88.

² Reg. Ang. ἀρ. 88 φ. 209v.

³ Παχυμέρης V, 30 Βόννης, σ. 450, 15.

⁴ Ἰ. Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου σ. 113,

1314¹ ἀλλ' ἀνεκτήθη καὶ πάλιν ὑπ' αὐτοῦ τὸ 1331, συμμαχήσαντος πρὸς τὸν γαμβρόν του Walter de Brienne. Τότε δὲ μάλιστα ὑπέταξεν ὁ Φίλιππος καὶ τὰς παρακειμένας εἰς τὴν Βόνιτσαν χώρας τοῦ δεσποτάτου².

Ἐν τούτοις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φιλίππου (Δεκ. 1331) οἱ Βυζαντινοὶ διακαῶς ἐπιθυμοῦντες τὴν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος ἐνσωμάτων τῶν χωρῶν τοῦ δεσποτάτου, ὁλονὲν ἐπεξέτεινον τὰς εἰς αὐτὸ κτήσεις τῶν. Βλέποντες δὲ καὶ ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ ἐκακοποιοῦν πολλὰς τῶν βορείων πόλεων αὐτοῦ, ἐστράτευσαν κατ' αὐτῶν τὸ 1334, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῇ τὸν βασιλέα τῶν, ὅστις καὶ ἐπροχώρησε νικητὴς μέχρι τοῦ Δυρραχίου³. ὁλόκληρος δὲ τότε ἡ Νέα Ἡπειρος παρέσχεν ὄρκον ὑποταγῆς εἰς τὸν βασιλέα, ὑποταγεῖσα ἄνευ ὄρων εἰς αὐτὸν μετὰ τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τῆς Αἰτωλίας, ἐστάλη δὲ μάλιστα τότε ἐκ Κ/πόλεως ἐπίτροπος Ἡλείου ὁ πρωτοστράτωρ Θεόδωρος ὁ Συναδηνός.

Οἱ ἐντόπιοι ἐν τοσούτῳ ἐπιθυμοῦντες τὴν φαινομενικὴν μᾶλλον ἀνεξαρτησίαν τῶν ὑπὸ τὸν τοπικὸν δεσπότην Νικηφόρον τὸν Β', παρακινούμενοι δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Ἀνδηγαυῶν ἐξύφανα συνωμοσίαν κατὰ τοῦ καθεστῶτος καὶ ὑπὲρ τοῦ δεσπότη Νικηφόρου τοῦ Β'. Τῆς συνωμοσίας δὲ ταύτης ἡγοῦντο ὁ Βασιλίτζης, ὅστις ἀπέστησε τὴν Ἀρταν⁴ καὶ ὁ Καβάσιλας, ὅστις κατέλαβε τοὺς Ρωγούς, ἐν ᾧ 40 ἄλλοι συνωμόται κατέλαβον τὸ παρὰ τὴν Ἀδριατικὴν Θωμόκαστρον. Ὅλοι ὅμως αἱ ἄλλαι πόλεις καὶ τὰ φρούρια τοῦ δεσποτάτου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ρητῶς ἀναφέρονται τὸ Ἀγγελόκαστρον⁵ καὶ ὁ Εὐλογὸς παρέμειναν πιστὰ εἰς τὸν αὐτοκράτορα, ὅστις, ἐκστρατεύσας πανστρατιᾷ εἰς Ἡπειρον μετὰ τοῦ μεγάλου δομεστίκου του Καντακουζηνοῦ, βαθμηδὸν τὰ ἐκυρίευσε, παραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ εἰς Θεσσαλονίκην τὸν Νικηφόρον τὸ 1339, ὅστις μάλιστα καὶ ἐνυμφεύθη τὴν κόρην τοῦ Καντακουζηνοῦ Μαρίαν⁶, ἀνακηρυχθεὶς ὑπ' αὐτοῦ δεσπότης.

Ἀλλὰ τὸ δεσποτάτον ἐπὶ βραχὺ μόνον παρέμεινεν ὑπὸ τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου· διότι νέος, ἀπειλητικὸς ἐχθρὸς ἐνεφανίσθη· ὁ κρᾶλης τῆς Σερβίας Στέφανος Δουσάν, ἀνελθὼν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1331 εἰς τὸν σερβικὸν θρόνον.

Ὁ Δουσάν ἐπιθυμῶν νὰ ὑποτάξῃ τοὺς Ἕλληνας εἰς τοὺς Σέρβους κατέλαβε διαδοχικῶς πολλὰς πόλεις τῆς Μακεδονίας (Ἀχρίδα, Πρίλαπον, Καστοριάν) καὶ Ἡλείου (Κάνινα, Αὐλῶνα)⁷, ἀργότερον δὲ καὶ τὰς Σέρ-

¹ Registri Angioini αρ. 203 (1314c) φ. 33ν παρὰ Η ο ρ f, ἔ.δ. I σ. 419.

² Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτ. τῆς Ἡλείου σ. 135.

³ Καντακ. II, 32, Βόννης σ. 496.

⁴ Καντακ. II, 34, σ. 509 Βόννης.

⁵ Καντακ. II, 34, σ. 510 Βόννης.

⁶ Καντακ. II, 33. Βόννης σ. 501, 19 καὶ 503, 5.

⁷ Hopf, Gesch. Griech. I, 429 καὶ 442.

ρας, εἶτα δ' ἐστράτευσε κατὰ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἀκαρνανίας, αἵτινες ὑπήκουον ἀκόμη εἰς τοὺς Ἑλληνας¹.

Τέλος τὸ 1339, ἀποθανόντος τοῦ δεσπότη τοῦ Ἰωάννου, ἤρπασεν ὁ Δουσὰν τὰς ἐπαρχίας αὐτοῦ² πέμψας εἰς Θεσσαλίαν καὶ Αἰτωλίαν³ τὸν Ἰωάννην Πρεάλουμπον.

Ὁ Καντακουζηνὸς μαθὼν τὰς μεγάλας προόδους τῶν Σέρβων ἐκίνησε κατ' αὐτῶν πόλεμον καὶ ἀνέκτησε πόλεις τινὰς τῆς Μακεδονίας, ἠνάγκασε δὲ μάλιστα καὶ τὸν Δουσὰν νὰ ζητήσῃ εἰρήνην τὸ 1350. Ἀλλ' οὗτος τὸν μὲν ἀδελφόν του Συμεὼν Οὐρεσην εἶχεν ἤδη καταστήσει δεσπότην τῆς Ἡπείρου καὶ Ἀκαρνανίας, τὸν δὲ Πρεάλουμπον καίσαρα τῆς Θεσσαλίας⁴.

Καὶ ἔφ' ὅσον μὲν ἔζη ὁ Δουσὰν ἐπεκράτει ἡσυχία, ὅταν ὅμως οὗτος, ὥς καὶ ὁ Πρεάλουμπος, ἀπέθανε τὸ 1350, ἐπῆλθεν ἀναρχία. Οὕτω τὸ 1354 ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐμφανίζεται κύριος τοῦ Ἀγγελοκάστρου ὁ Ἀλβανὸς Πέτρος Μπούας⁵, ἀφ' ἑτέρου δὲ Νικηφόρος ὁ Β' ἐκυρίευσε τὴν Θεσσαλίαν τῇ συνοδρομῇ τοῦ ἐπ' ἀδελφῇ γαμβροῦ του Συμεὼν⁶, ἔπειτα δ' ὅμως (1357), ἀγνωμόνως φερθεὶς, ἐξεδίωξε τὸν Συμεὼν καὶ τὴν ἀδελφήν του Θωμαΐδα εἰς Καστορίαν, περιβληθεὶς αὐτὸς πᾶσαν τὴν ἀρχὴν Θεσσαλίας, Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας⁷. Οὕτω καὶ πάλιν τὸ Ἀγγελόκαστρον περιῆλθεν εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ δεσποτάτου· δὲν ἔμεινεν ὅμως ἐπὶ πολὺ ὑπ' αὐτό, διότι τὸ 1358⁸ οἱ Ἀλβανοὶ ὑπὸ στρατηγὸν τὸν Κάρολον Θώπιαν συνεκρούσθησαν μετ' τὸν Νικηφόρον παρὰ τὸν Ἀχελῶν ἥτοι μεταξὺ Ἀνατολικοῦ καὶ Ἀγγελοκάστρου, τότε δὲ ὁ Νικηφόρος αἰχμαλωτισθεὶς ἐφονεύθη ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν⁹, μετ' αὐτοῦ δ' ἐτελείωσε καὶ τὸ γένος Ἰωάννου τοῦ Β'.

Ὁ Συμεὼν μαθὼν τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου ἐτράπη κατὰ τῆς Θεσσαλίας, ἦν καὶ ὑπέταξεν, εἶτα δ' ἐστράφη καὶ ἐκυρίευσε τὴν Ἡπειρον (Ἄρταν, Ἰωάννινα καὶ λοιπὰ φρούρια). Φροντίζων ὅμως μόνον περὶ τῆς Βλα-

¹ Ρωμανός, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου σ. 147.

² Γρηγορᾶς ΔΖ, 50 Βόννης 3 σ. 557.

³ Χαλκοκονδυλῆς, Βιβλ. Ι. Βόννης σ. 29, 2 καὶ Βιβλ. ΙV, Βόννης 211, 6.

⁴ Ἡπειρωτικά, Frgm. II Βόννης σ. 213 (=Χρονικὸν Κομνηνοῦ μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ) ἔκδ. Δεστούνη Γ, Πετρούπολις 1888, σ. 7 § 5.

⁵ Τζάνε Κορωναίου, Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μποῦα στ. 47 (παρὰ Κ. Σάθα, Ἑλλην. Ἀνέκδοτα, Ἀθήνησι 1867, σ. 4): καὶ ἑνας Μποῦας ἤκουεν ὄνομα μισερ Πέτρος | . . . ὁποῖος τὸ Ἀγγελόκαστρον τὸ ὥριζεν ἐτόιγς | καὶ ἦτον καὶ καθολικὸς αὐθεν- της καὶ δεσπότης.

⁶ Γρηγορᾶς, ΔΖ, 50 Βόννης σ. 557.

⁷ Ἡπειρωτ. II Βόννης σ. 212, 3. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 6 § 3.

⁸ Ἡπειρωτ. II σ. 213, 3 Ἐκδ. Δεστούνη σ. 6 § 3. Κατὰ τὸν Estopañan, El legado κλπ. σ. 120 τὸ 1359.

⁹ Ἡπειρωτ. II σ. 213. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 7 § 4.

χίας (Θεσσαλίας)¹ ἐμοίρασε τὴν νοτίαν χώραν τοῦ δεσποτάτου εἰς δύο ἐπισήμους ἀλβανικοὺς οἴκους, οἵτινες εἶχον συνάψει πολλὰς κηδεστίας μετὰ Σέρβων. Οὕτω ἀνέδειξε δεσπότην τῆς μὲν νοτίας χώρας — περιλαμβανοῦσης τὸν Ἀχελῶν (Ἀετόν) καὶ τὰ ἐπέκεινα σὺν τῷ Ἀγγελοκάστρῳ² — τὸν Ἀλβανὸν φύλαρχον Γγῖνον Μπούαν Σπάταν, υἱὸν τοῦ Πέτρου Μπούα, ἄνδρα δραστήριον καὶ κατὰ πάντα λαμπρὸν καὶ τῷ κάλλει σεμνυνόμενον³, τὴν δὲ Ἀρταν μὲ τοὺς Ρωγούς κλπ. εἰς τὸν φύλαρχον Πέτρον Λιώσαν, οὕτω δὲ συντόμως εἰπεῖν ἡ Αἰτωλία πᾶσα ὑπὸ τὴν χεῖρα τῶν Ἀλβανιῶν ἐγεγόνει⁴.

Οἱ Ἀλβανοὶ ἐπικρατήσαντες, ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν Σέρβων, τοῦ πρώην δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου κατέλυσαν σχεδὸν πᾶν ἔχνος τῆς Ἀνδηγαυικῆς ἀρχῆς. Οὕτω ἀπέσπασαν ἀπὸ τῶν Ἀνδηγαυῶν τὸ Δυρράχιον, τὸ δὲ 1378 ὁ Γγῖνος κατέλαβε τὴν Ναύπακτον, παραμεινάσης εἰς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς μόνον τῆς Κερκύρας. Μόνον τὰ Ἰωάννινα δὲν περιῆλθον τότε εἰς τοὺς Ἀλβανούς⁵, κατ' αἰτησιν τῶν κατοίκων των πρὸς τὸν Συμεῶν, ὅστις κατέστησε δεσπότην τῆς πόλεως τὸν Θωμᾶν Πρεάλουμπον.

Ἀποθανόντος τοῦ Πέτρου Λιώσα τὸ 1374 ὁ αὐθέντης τοῦ Ἀγγελοκάστρου Γγῖνος ὥρμησεν ἐξ Ἀχελῶν καὶ κατέλαβε τὴν Ἀρταν τὸ 1375⁶.

Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνος τὸ Ἀγγελόκαστρον καὶ ἡ περιοχὴ του περιῆλθον καὶ πάλιν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς⁷ συνάγεται δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Γγῖνος Σπάτας ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, συμβάντος τὸ 1400, προσέλαβεν ὡς μισθοφόρους αὐτοῦ πρὸς κατάληψιν τοῦ Ἀγγελοκάστρου Κάρολον τὸν Α' Τόκκον, κόμιτα Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου καὶ τὸν ἀδελφόν του Λεονάρδον, διαθέτοντα ναυτικὴν δύναμιν, οἵτινες ἐξεπόρησαν καὶ κατέστρεψαν τὸ Ἀγγελόκαστρον⁸. Ὅταν ὁμως ὁ Κάρολος ἐζήτησε παρὰ τοῦ Γγίνου τὴν ἀμοιβήν του, οὗτος δὲ δὲν εἶχε νὰ τοῦ τὴν δώσῃ, ἐπῆλθε ρῆξις μεταξύ των, ὁπότε ὁ Κάρολος ἐκράτησε δι' ἑαυτὸν τὸ Ἀγγελόκαστρον, ἀργότερον ὁμως ἐπελθόντος συμβιβασμοῦ ἔλαβε, κατὰ τὸν Musachi, ὁ Κάρολος ὡς σύζυγον τὴν μοναχοκόρην τοῦ Γγίνου. Τὴν ὑπὸ τοῦ Καρόλου κατάληψιν τοῦ Ἀγγελοκάστρου σημειώνει καὶ ὁ H o p f ἄλλ' ὡς γενομένην ὄχι πρὸ τοῦ 1400 ἀλλὰ κατὰ τὸ 1405⁹ ἢ τὸ 1408⁹,

¹ Ἡπειρωτ. II σ. 215, 6. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 10 § 8.

² Ἡπειρωτ. II σ. 215, 10. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 10 § 8.

³ Ἡπειρωτ. II σ. 221, 14. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 17 § 15.

⁴ Ἡπειρωτικὰ II σ. 215, 13. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 8 § 10.

⁵ Ἡπειρωτικὰ II σ. 215, 14. Ἐκδ. Δεστούνη, αὐτόθι.

⁶ Χαλκοκονδ. Βόννης σ. 210, 11.

⁷ Musachi, Storia della casa Musachia παρὰ H o p f, Chroniques Gréco-romanes σ. 326.

⁸ Chroniques Grécoromanes σ. 530.

⁹ Gesch. Griech. II, 103, 105.

δομῷ μὲ τὴν τοῦ Ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ Δραγαμέστου (σημερινοῦ Ἀστακοῦ)¹.

Τοῦ Γγίνου Σπάτα ἀποθανόντος τὸ 1400 ἄνευ νομίμων τέκνων, ἐκλήρονησεν αὐτὸν ὁ ἀδελφός του Μαυρίκιος ἢ Μουρίκης² Μπούας Σγοῦρος, ὅστις ὠνόμασεν ἑαυτὸν δεσπότην Ἀρτης, Ἰωαννίνων καὶ Ἀγγελόκαστρον³, ἥρξε δ' ἀπὸ τοῦ 1408 μέχρι τοῦ 1418, αὐτὸς δὲ πρῶτος ἐκ τῶν Ἀλβανῶν κατέλαβε τὰ Ἰωάννινα, ἐνῶ ὁ νόθος υἱὸς τοῦ Γγίνου Παῦλος ἐγένετο μέχρι τοῦ 1407 αὐθέντης τῆς Ναυπάκτου, ὅτε τὴν παρεχώρησεν εἰς τοὺς Βενετοὺς ἀντὶ 1500 δουκάτων⁴. Οὐ μόνον δὲ τὴν Ναύπακτον παρέδωκεν ὁ Παῦλος εἰς τοὺς Βενετοὺς ἀλλὰ καὶ τὸ Ἀγγελόκαστρον καὶ τὰς Πάτρας, ὡς συνάγεται ἐξ ἐγγράφων τῶν ἀρχαίων τῆς Βενετίας, ἥτοι ἀποφάσεων τῆς Συγκλήτου αὐτῆς χρονολογουμένων ἀπὸ 20 Ἰουλίου 1408 καὶ 26 Μαρτίου 1409⁵.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Κάρολος Α' Τόκκος γενόμενος κύριος πλείστων χωρῶν τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τῆς Αἰτωλίας ἐκήρυξε πόλεμον πρὸς τὸν Μαυρίκιον, ὅστις διήρκεσε μέχρι τοῦ 1418, ὅτε ὁ Μαυρίκιος ἐφονεύθη⁶, τότε δὲ ὁ Κάρολος ἀνεκηρύχθη δεσπότης Ρωμαίων ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Β', γενόμενος κύριος οὐ μόνον τῶν Ἰωαννίνων ἀλλ' ὀλοκλήρου τοῦ παλαιοῦ δεσποτάτου.

Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἔζη ὁ Κάρολος ἐπεκράτει ἡσυχία καὶ εἰρήνη ἐν Ἠπείρῳ καὶ Αἰτωλοακαρνανίᾳ. Τοῦ Καρόλου ὅμως ἀποθανόντος ἄνευ νομίμων τέκνων τὸ 1429 ἐν Ἰωαννίνοις, διεδέχθη αὐτὸν ὁ ἀνεψιός του Κάρολος ὁ Β', υἱὸς τοῦ ἀδελφοῦ του Λεονάρδου τοῦ Β'. Οὗτος κατέλιπεν εἰς τοὺς πέντε

¹ Δὲν εἶναι ἐπίσης ἀκριβὲς τὸ ὑπὸ τοῦ Musachi (ἑ.ἀ.) λεγόμενον, ὅτι ὁ Κάρολος ἐνυμφεύθη τὴν κόρην τοῦ Γγίνου, διότι κατὰ τὸν Hopf (ἑ.ἀ.), ὁ μὲν Κάρολος ἔλαβεν ὡς σύζυγον τὴν Francesca Acciajuoli, κόρην Νερίου τοῦ Α', δυνκὸς τῶν Ἀθηνῶν, ἡ δὲ κόρη τοῦ Γγίνου Σπάτα ἔλαβε τὸ 1382 ὡς σύζυγον τὸν Ἀλβανὸν Ζενεβίτζι, αὐθέντην Μακασίου.

² Τζάνε Κορωναίου, Ἀνδραγαθήματα Μερχουρίου Μπούα παρὰ Κ. Σάθα, Ἀνέκδοτα σ. 7: *ὁποῦ ἔχε τ' Ἀγγελόκαστρο δεσπότης κὺρ Μουρίκης*.

³ Τζάνε Κορωναίου, Ἀνδραγαθήματα Μερχουρίου Μπούα σ. 4.

⁴ Laugier, *Istoria di Venezia* V, 247. Hopf, *Gesch. Griech.* II, 103. Κατὰ Μελέτιον (Γεωγραφία² ἑκδ. Β', Βενετίας 1807 σ. 310) τὴν Ναύπακτον *ἐπῆραν οἱ Βενετοὶ ἀπὸ Παῦλον τοῦ Σπάτα ἐν ἔτει 1388*.

⁵ Τὰ ἐγγραφα ταῦτα ἐδημοσιεύθησαν ἐν περιλήψει ὑπὸ Ν. Iorga ἐν *Notes et Extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVes. τ. Α'* (Paris 1899) σ. 162-163 καὶ 169 καὶ ὑπὸ P. Thiriet ἐν *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie* τ. II, Paris 1959, σ. 85. Τὴν ὑπόδειξιν τοῦ τελευταίου τούτου βιβλίου ὀφείλω εἰς τὸν ἀγαπητὸν συνάδελφον κ. Μ. Μανούσσαν.

⁶ Hopf, *Gesch. Griech.* II, 106.

⁷ Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Β' στέψεως Καρόλου τοῦ Α' εἰς δεσπότην βλ. G. Schirò ἐν *Byzantion* 1959/60, 230.

νόθους υἱοὺς Καρόλου τοῦ Α' τὴν ἐντὸς τοῦ Ἀχελῷου Ἀκαρνανίαν¹. Τριῶν τῶν πέντε υἱῶν Καρόλου τοῦ Α' τὰ ὀνόματα μᾶς διέσωσεν ὁ Χαλκοκονδύλης², ἐκ τούτων δὲ ἐν Ἀγγελοκάστρῳ ἤδρευεν ὁ Ἡρακλῆς ὅστις μετὰ τοῦ Τύρνου, ἤγε καὶ ἔφερε τὴν χώραν, πολεμῶν δὲ πρὸς τὸν ἐξάδελφόν του Κάρολον τὸν Β' ἀπέσπασεν ἀπ' αὐτοῦ μερίδα τῆς Αἰτωλίας, ἐνθα καὶ ἤρχεν ὡς ὑποτελὴς τοῦ Σουλτάνου, τὸν ὁποῖον καὶ εἶχε βοηθήσει εἰς τὴν κατάληψιν τῶν Ἰωαννίνων τὸ 1430, ὅτε Κάρολος ὁ Β' ἐκδιωχθεὶς ἐκεῖθεν ἤδρευεν ἐφεξῆς ἐν Ἀρτῇ, δεσπότης Ρωμαίων ὑποτελὴς πλέον εἰς τοὺς Τούρκους. Τοῦ Ἡρακλέους δ' ἐν Ἀγγελοκάστρῳ ἡγεμονεύοντος ἐπεσκέφθη αὐτὸν τὸ 1436 ὁ τότε τὸ πρῶτον τὴν Ἑλλάδα περιηγούμενος φιλάρχαιος ἔμπορος Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης (Cyriaco de Pizzicoli), ὅστις καὶ ἐφιλοξενήθη ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους, εὐγνωμονῶν δὲ διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν αὐτῷ φιλοξενίαν συνέταξεν ἑλληνιστὶ τὸ κάτωθι ποίημα, ὅπερ ἀποτελεῖ καὶ τὸ πρῶτον ἑλληνιστὶ συνταχθὲν σοννέτο³. Τὸ ποίημα τοῦτο μᾶς διετηρήθη εἰς σημειωματάριον τοῦ Κυριακοῦ τοῦ ἔτους 1436⁴ (φ. 30r) ἔχει δ' ὡς ἑξῆς, τηρουμένης τῆς ὀρθογραφίας καὶ τοῦ τονισμοῦ τοῦ πρωτοτύπου:

*Ἔστι δὲ καλῇ κῶμῃ ἐν ἀρχῇ τῆς Ἀχαΐας
εἰς Αἰτωλίαν πλῆσιον Ἀχελώου τὸν ποταμὸν
Ἀγγελοκάστρον κάλουσιν εὐμορφον θεωρίας.
Αὐτὴν τοῦ Κάρολου πρῶτον μεγάλῃτορα υἱόν,
Ἡρακλέα γεμονεῦν ἡῦρα παῖδας μετὰ δύο,
Κάρολον μὲν τρίτον, τρίτον δὲ καὶ Λονάρδον,
Θεοεῖδοι εἶσαν ὥσπερ παῖδες Πριάμοιο,
ἄριστοι καὶ εἰς πάντες εὐγενείαις εὐεργέτοι
οἱ μὲ ποίαν εἰς φιλείαν εὐεργεσίαν δ' ἐν πλουσίῳ
οἴκῳ ἐπεδέξαν ρεῖα γραφεῖν οὐ δυνόμεν τοι.*

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ποιήματος τοῦ Κυριακοῦ μανθάνομεν ὅτι οἱ δύο «θεοεῖδοι» υἱοὶ τοῦ Ἡρακλέους ὠνομάζοντο Κάρολος καὶ Λεονάρδος. Τούτους δὲ κολακεύων ὁ Κυριακὸς χαρακτηρίζει τὸν μὲν ὡς Κάρολον τρίτον, τὸν δὲ

¹ Λαόv. Χαλκοκονδύλης, Βιβλ. V Βόννης σ. 237, 3.

² Βιβλ. V Βόννης σ. 237. ὠνομάζοντο δ' οὗτοι Μένων, Ἐρκοῦλιος (= Ἡρακλῆς) καὶ Τύνος. Ἀλλοθεν πάλιν (H o p f, Chron. Gréc. 530) μανθάνομεν ὅτι ὁ τέταρτος ὠνομάζετο Ὀρλάνδος, ὑπῆρξε δ' αὐθέντης τῆς ἐν ἐν Ἡπειρῷ Ρηνιάσας, τοῦ δὲ πέμπτου τὸ ὄνομα ἦτο πιθανῶς Ἀντώνιος. Ὁ Μένων ἐπροτίμησεν ἀργότερον νὰ μείνῃ ἐν Πελοποννήσῳ (Κερπνήῳ).

³ Τὸ ποίημα τοῦ Κυριακοῦ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ P. M a a s ἐν Beiträgen zur Forschung. Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal, München 1913, σ. 10, ἐξ αὐτοῦ δὲ παραλαβὼν τὸ ἀνεδημοσίευσεν ὁ F. Z i e b a r t h ἐν Ἡπειρ. Χρον. τ. Α' (1926), σ. 117.

⁴ Δ. Α. Ζακυθηγού, Τὸ σονέτο, Ἀθήνα 1926, σ. 9.

ὡς Λεονάρδον τρίτον, θεωρῶν αὐτοὺς οἶονεῖ ὡς διαδόχους Καρόλου τοῦ Β' καὶ Λεονάρδου τοῦ Β'. Ἐν τῇ πραγματικότητι ἐν τούτοις διάδοχοι τῶν ἀνωτέρω δὲν ἐγένοντο οἱ υἱοὶ τοῦ νόθου Ἡρακλέους ἀλλ' ὁ μὲν Λεονάρδος ὁ Γ' ἦτο υἱὸς Καρόλου τοῦ Β' (1424-1448), Κάρολος δὲ ὁ Γ' (1464-1518) υἱὸς Λεονάρδου τοῦ Γ' (1448-1479)¹.

Καρόλου τοῦ Β' ἀποθανόντος τὸ 1448, ἡ Ἄρτα κατελήφθη ἀμέσως (24 Μαρτίου 1449) ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ὁ διαδεχθεὶς τὸν Κάρολον Β' υἱὸς τοῦ Λεονάρδου ὁ Γ' παρέμεινε δεσπότης Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Λευκάδος, Ἀγγελοκάστρου, Βονίτζης καὶ Βαρνάτζας, ὑποτελὴς εἰς τοὺς Βενετούς, δυνάμει τῆς συνθήκης τῆς 11 Σεπτ. 1449, μέχρι τοῦ 1460, ὅποτε ἀπώλεσε τὸ Ἀγγελόκαστρον² καὶ τὴν Βαρνάτζαν περαιτέρω δέ, τὸ 1479, τὴν Βονίτζαν καὶ τὰς νήσους καταληφθεῖσας ὑπὸ τῶν Τούρκων, αὐτοῦ καταφυγόντος εἰς Νεάπολιν τῆς Ἰταλίας.

Οὕτω πᾶσα ἡ ὑπὸ τῶν Τόκκων ἄλλοτε κατεχομένη ἔκτασις τοῦ δεσποτάτου κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀποτελέσασα ἐφεξῆς τμήμα τῆς Τουρκικῆς αὐτοκρατορίας³ καὶ ὀνομασθεῖσα ἔκτοτε ὑπὸ τῶν Τούρκων Κάρλελι⁴, ὅπερ ἐσήμαινε τὴν ἄλλοτε χώραν τῶν Καρόλων (Τόκκων).

β) **Τὰ μνημεῖα.** I. Τὸ κάστρον. Τὸ πανταχόθεν ὀχυρὸν καὶ περίοπτον φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου καταλαμβάνει, ὡς ἤδη ἀρχόμενοι εἵπομεν, τὴν κορυφὴν χθαμαλοῦ κωνικοῦ λόφου⁵ (εἰκ. 1). Εἶναι δ' ἡ κορυφὴ αὕτη στενομῆκης καὶ ἀνισοῦψῆς, καθόσον τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς ἤμισυ εὐ-

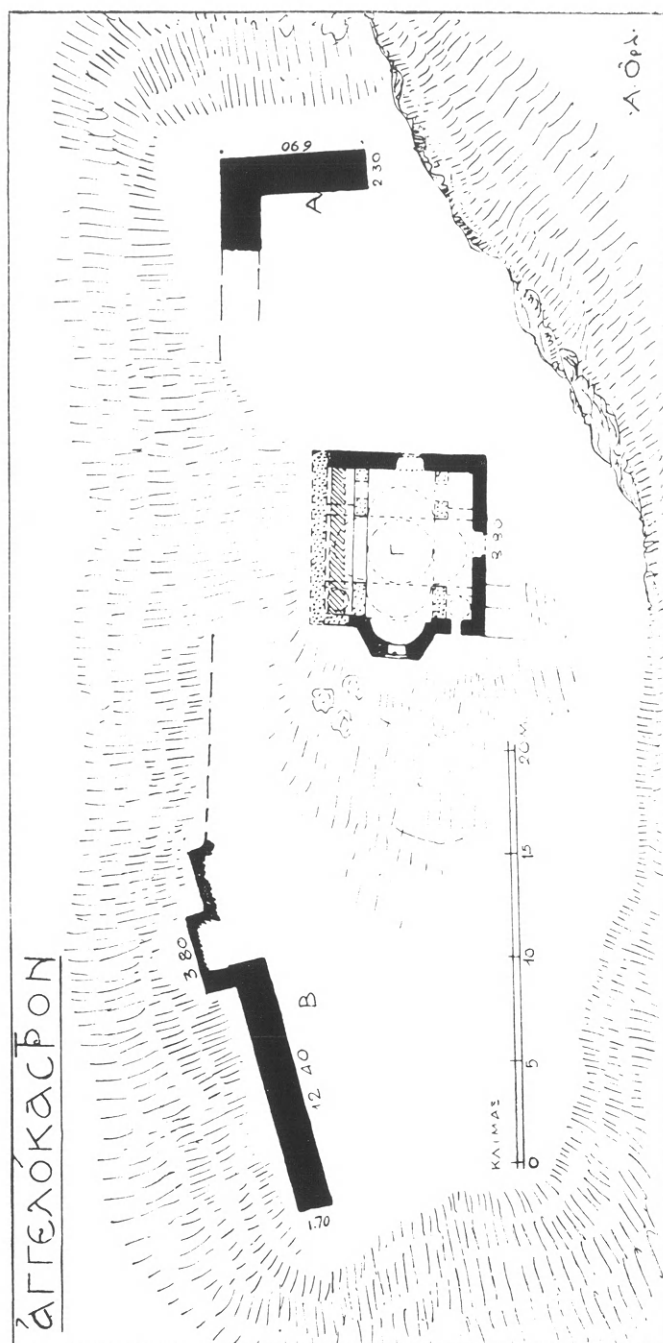
¹ Hopf, Chron. Grécor. 530.

² Hopf, Gesch. Griech. II, 120/4.

³ Ἐξαίρεσιν ἀπετέλεσε μόνον ἡ Ναύπακτος, ὁ ἰσχυρότατος αὐτὸς τῶν χριστιανῶν προμαχῶν, ἣτις κατεῖχετο ὑπὸ τῶν Βενετῶν μέχρι τοῦ 1499 (Carpelletti, Storia della Repubblica di Venezia τ. VI σ. 360), ὅτε καὶ αὕτη κατελήφθη μετὰ ἐπανεπιλημμένας προσπάθειάς διὰ τοῦ σουλτάνου Βαγιαζήτ ὑπὸ τῶν Τούρκων (Φραντζῆς 29. Μελετίου, Γεωγραφία Β' ἔκδ. 1807, σ. 310), ἀφ' ὧν ὁμως πάλιν ἀφηρέθη περιελθούσα εἰς χριστιανικὰς χεῖρας μετὰ τὴν κοσμοϊστορικὴν ναυμαχίαν τοῦ 1571 διεξαχθεῖσαν ὑπὸ τὰς διαταγὰς Δὸν Ζουάν τοῦ Αὐστριακοῦ, νόθου υἱοῦ Καρόλου τοῦ Ε' (Μελετίου, Γεωγραφία Β' σ. 304 ὑπὸ προσετὸν Ἰωάννην δὲ Ἀούστρια). Ἐν τούτοις τὸ 1700 (κατὰ Μελετίου, ἔ.δ. σ. 310 τὸ 1701) ἡ Ναύπακτος, δυνάμει τῆς συνθήκης τοῦ Κάρλοβιτς (1699) περιήλθε καὶ πάλιν εἰς τοὺς Τούρκους. ὑπὸ τοὺς ὁποίους παρέμεινεν, ὡς καὶ ἡ λοιπὴ Αἰτωλία, μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας.

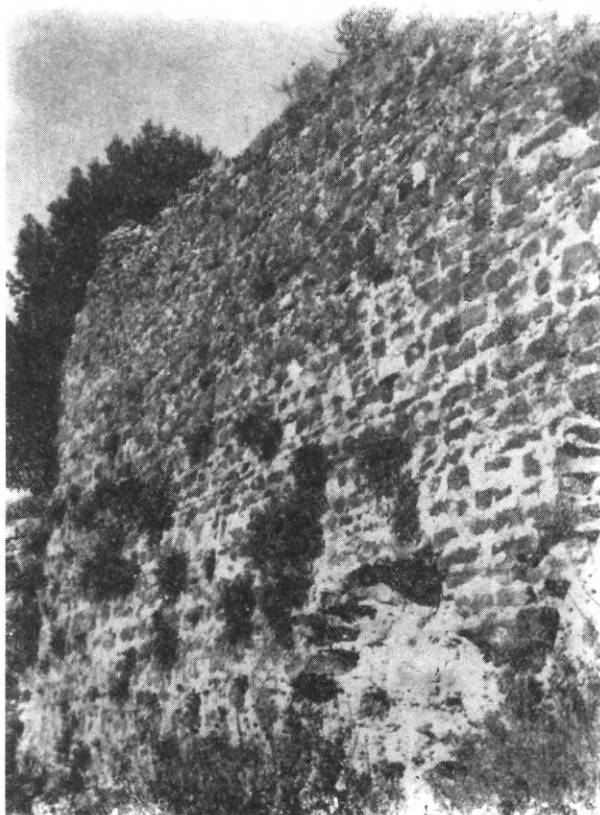
⁴ Κατὰ Μελετίου, Γεωγρ. Β', 308: *Κάρλε-σαιζάκ*. Βλέπε σχετικῶς Fr. Bamberger, Εἰς μνήμην Λάμπρου 140 ἑξ.

⁵ Ὁ λόφος οὗτος ὀνομάζεται σήμερον Καστρί (Κ. Στεργιοπούλου, Ἡ ἀρχαία Αἰτωλία, Ἀθῆναι 1939, σ. 103) ταυτίζεται δὲ πρὸς τὴν ἀρχαίαν Κωνώπην, ἣτις μετωνομάσθη ἀργότερον εἰς Ἀρσινόην, τοῦθ' ὅπερ ἐπικυροῦται καὶ δι' ἐπιγραφῶν (Woodhouse, Aetolia σ. 209, Dittenberger, Syll. IX¹ 399, 400, 401, Klaffenbach, Neue Inschriften aus Aetolien 1936, 5, Κ. Στεργιόπουλος, Ἡ ἀρχαία Αἰτωλία σ. 124).

Είχ. 2. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τῆς κορυφῆς τοῦ φρυγίου.

ρίσκεται εἰς στάθμην κατὰ τινὰ μέτρα χαμηλοτέραν τῆς τοῦ δυτικοῦ. Ἡ ὀχύρωσις τοῦ λόφου ἐπετεύχθη διὰ διπλοῦ περιβόλου, ἐνὸς κατωτέρου κατὰ τὴν κλιτῦν, τοῦ ὁποίου λείψανα σώζονται εἰσέτι κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν

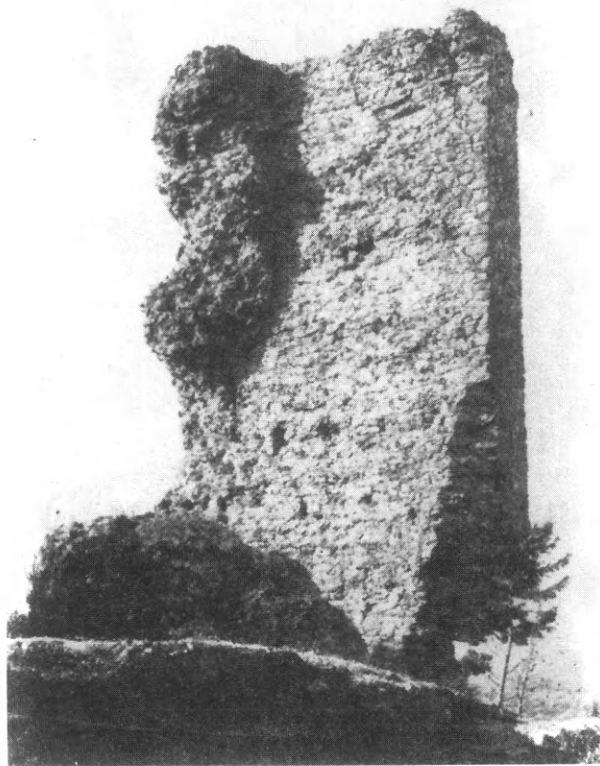

Εἰκ. 3. Τμῆμα τοῦ ἀνωτάτου τείχους τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελοκάστρου.

πλευρὰν καὶ δευτέρου κατὰ τὴν κορυφὴν², ὅστις διετηρήθη κατὰ τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν, τῆς βορείου — ἥτις νεύει πρὸς τὸν Ἀχελῶν —

² Ὁ Pouqueville, *Voyage de la Grèce*² τ. III, Paris 1826, σ. 518 γράφει ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὑφίστατο ὁ ὠχυρωμένος περιβόλος, αἱ πύλαι καὶ οἱ πύργοι τοῦ κάστρου, ἀλλ' ὅτι ὁ χρόνος δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὸ ἐπισκεφθῇ. Ἡ πληροφορία του περὶ ὑπάρξεως πυλῶν κλπ. εἶναι ἀνακριβής, ὥς ἤδη παρατήρησε καὶ ὁ Woodhouse (*Aetolia*, Oxford 1897, σ. 210 σημ. 6). Πολὺ ἀκριβέστερος ὁ M. Bazin (*Mémoire sur l'Étolie*, Archives des Missions scientifiques et littéraires τ. 1, B, Paris 1864, σ. 276) λέγει ὅτι τὰ λείψανα τοῦ Ἀγγελοκάστρου περιορίζονται εἰς τινὰ τεμάχια τοίχων, εἰς ἓνα ἡρειπωμένον πύργον καὶ εἰς τὰ λείψανα μιᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

οὔσης βραχέδους καὶ φυσικῶς ἀποτόμου, ὥστε νὰ μὴ ἔχη ἀνάγκην τεχνικῆς ὀχυρώσεως. Ἡ ἀπόστασις τοῦ κάτω περιβόλου ἀπὸ τοῦ ἄνω εἶναι περίπου 80 μέτρα. Τὸ παρατιθέμενον τοπογραφικὸν διάγραμμα (εἰκ. 2) δεικνύει τὴν κάτοψιν τοῦ τείχους τῆς κορυφῆς. Τούτου διατηρεῖται ἀνατολικῶς μὲν τμήμα μήκους 12.40 μ. (B) καὶ πάχους σήμερον 1.70 μ., ὅπερ

Εἰκ. 1. Ἡ πυργοειδὴς γωνία τῆς ἀνωτάτης ὀχυρώσεως τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελοκάστρου.

ὅμως ἀρχικῶς θὰ ἦτο μεγαλύτερον, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐσωτερικὴ ἀνώμαλος παρειά του προελθοῦσα λόγῳ τῆς κατὰ καιροὺς ἀποσπάσεως ἀπ' αὐτῆς κανονικῶν πωρολίθων ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ γειτονικοῦ χωρίου χάριν νεωτέρων οἰκοδομῶν, πρᾶγμα ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ τείχος τοῦ κάτω περιβόλου.

Τὸ μνημονευθὲν τείχος τῆς κορυφῆς (B), ἐκτισμένον δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ ἀφθόνου ἀσβεστοκονιάματος, διατηρεῖται σήμερον ἐσωτερικῶς

μὲν μέχρις ὕψους 3.80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἑξωτερικῶς δὲ μέχρις 9 μ. (εἰκ. 3), βαῖνον δὲ πρὸς δυσμὰς συνάπτεται πρὸς ἐλαφρῶς (1.00 μ.) ἑξέχοντα ὀρθογώνιον πύργον, ἑξωτερικῆς πλευρᾶς 3.80 μ., μεθ' ὃν δὲν φαίνεται πλεόν, καλυφθὲν ὑπὸ τῶν χωμάτων τῆς κλιτύος. Εἶναι ὅμως πιθανώτατον ὅτι θὰ συνεχίζετο συμφώνως πρὸς τὴν διακεκομμένην γραμμὴν τοῦ σχεδίου (εἰκ. 2), ἵνα ἐνωθῇ εἰς ἀπόστασιν 38 μέτρων ἀπὸ τοῦ μνημονευθέντος πύργου πρὸς σωζομένην ὑψηλὴν ὀρθὴν γωνίαν (Α), ἣτις κατὰ μὲν τὴν νοτίαν πλευρὰν διατηρεῖται εἰς μῆκος 4.80, μὲ πάχος 2.10 μ., κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν εἰς μῆκος 6.90 μὲ πάχος 2.30 μ. Τὸ ὕψος τῆς ἐν λόγῳ γωνίας, ἣτις ὀρθοῦται «ἀγέρωχος καὶ ἀπειλητικῇ» ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, εἶναι περίπου 12 μέτρα (εἰκ. 4). Εἶναι δ' αὕτη ἐκτισμένη δι' ἀκανονίστων, περίπου πλακοειδῶν, λίθων καὶ πλίνθων κατὰ δὲ τὸ κτίσιμόν της ἐχρησιμοποίηθησαν

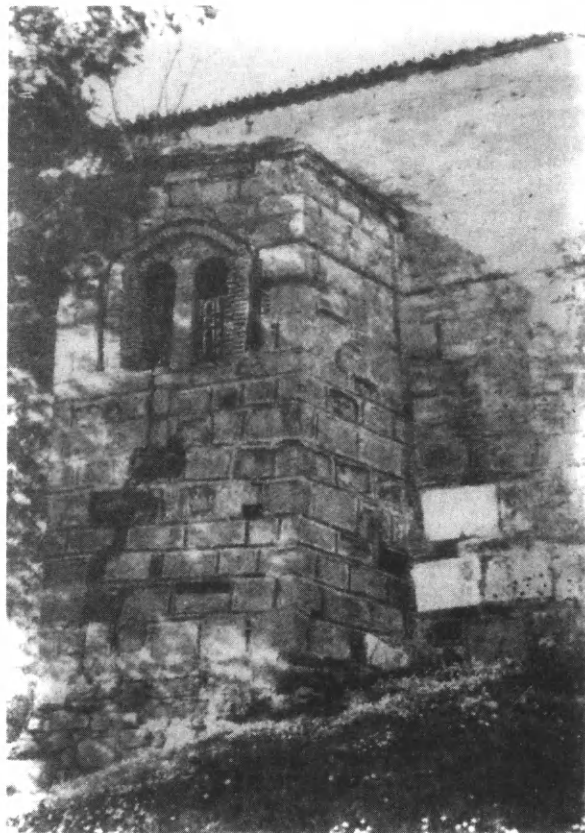
Εἰκ. 5. Πλινθίνη ἐπιγραφή ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς γωνίας.

πυκναὶ ξυλοδεσίαι, τῶν ὁποίων διακρίνονται σήμερον σαφέστατα, αἱ ἐπιμήκεις ὁπαί (διαστάσεων τομῆς 0.15×0.20 μ. καὶ 0.15×0.15 μ.) σαπέντος τοῦ σχετικοῦ ξύλου. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὀψεως τῆς γωνίας καὶ εἰς ὕψος 9 περίπου μέτρων ὑπάρχει πλίνθινον κόσμημα εἰκονίζον δένδρον (;) καὶ παρ' αὐτὸ πλινθίνη ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας παρέχω ἐνταῦθα τὸ πανομοιότυπον (εἰκ. 5), ἀλλὰ τὴν ὁποίαν δὲν δύναμαι νὰ ἐρμηνεύσω.

Ἡ περιγραφεῖσα γωνία παρέχει εἰς τὸν ἐπισκέπτην τὴν ἐντύπωσιν πύργου¹, τοῦ ὁποίου σώζονται μόνον αἱ δύο πλευραί. Δὲν εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ ἥμισυ πύργου· διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν δὲν σώζονται τὰ θεμέλια τῶν δύο ὑπολοίπων πλευρῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἡ δυτικὴ πλευρὰ του τερματίζεται πρὸς βορρᾶν εἰς λείαν ὄρατὴν ἐπιφάνειαν (εἰκ. 4), ἣτις ὅχι μόνον καμπὴν δὲν παρουσιάζει πρὸς ἀνατολὰς ἀλλ' οὐδὲ ἀνωμαλίαν τοιχοποιίας, οἷα θὰ ἀπλητεῖτο διὰ τὸ δέσιμον τῶν λίθων τυχὸν συνεχομένης βορείου πλευρᾶς.

¹ Ὀλίγας ὥραίας σελίδας ἀφιέρωσεν εἰς τὸν τοῖχον αὐτὸν ὁ μακαρίτης λογοτέχνης Μιχαὴλ Μητσάκης εἰς τὴν παλαιὰν «Ἐστία» τῆς 10ης Φεβρουαρίου τοῦ 1890. Βλέπε καὶ σχετικὴν ἀνατύπωσιν αὐτῶν εἰς τὴν ἐπιμελείᾳ Μιχ. Περάνθη ἔκδοσιν τοῦ Ἔργου τοῦ Μ. Μητσάκη, Ἀθῆναι 1956, σ. 311: Εἰς τοῖχος. Δυστυχῶς τὰς διὰ μεγάλων κανονικῶν λίθων κατεσκευασμένας εἰς τὸ κάτω μέρος γωνίας τοῦ τοῖχου ἀφήρεσαν οἱ γείτονες χωρικοί, ἐξασθενήσαντες οὕτω κατὰ πολὺ τὴν εὐστάθειάν του.

Πότε ακριβῶς καὶ ὑπὸ τίνων κατεσκευάσθη τὸ φρούριον δὲν γνωρίζομεν, τὴν καταστροφὴν τοῦ ὅμως δυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ θέσωμεν περὶ τὸ 1400, ὅτε, κατὰ τὴν Ἱστορίαν τοῦ οἴκου Μουζάκη (ὄρα ἀνωτέρω σ. 60) ὁ Κάρολος Α΄ Τόκκος κατέστρεψε τὸ Ἀγγελόκαστρον, ἵνα

Εἰκ. 6. Ἡ ἀψὶς τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελόκαστρου μετὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1914.

τὸ παραδώσῃ εἰς τὸν αὐθέντην τοῦ Ἀλβανὸν φύλαρχον Γγῖνον Μπούαν Σπάταν.

II. Ὁ ναός. Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς κορυφῆς καὶ ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου αὐτῆς ἡμίσεος κατεσκευάσθη ναὸς τιμώμενος ὑπὸ τῶν περιόικων εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Ὁ ναὸς οὗτος μήκους 8.80 μ. καὶ πλάτους ἀρχικῶς 8.20 μ. ἐσώζετο ἡρειπωμένος μέχρι τοῦ 1914, ὅτε οἱ περίοικοι ἀπεφάσισαν νὰ τὸν ἀνοικοδομήσουν, οὐχί, δυστυχῶς, ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ του σχεδίου, ἀλλ' ἐπὶ μόνων τῶν τεσσάρων ἐξωτερικῶν του τοίχων ἐν εἶδει ἀκα-

λαισθήτου ἀποθήκης, κατεδαφίσαντες πάσας τὰς ἐσωτερικὰς κατασκευὰς. Τοῦ παλαιοῦ δὲ ναοῦ ἐκτισμένον διὰ πωροπλίνθων κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα, διατηροῦνται σήμερον μόνον α) ἡ τρίπλευρος ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 6) μετὰ τοῦ σχετικοῦ τεταρτοσφαιρίου της. Ταύτην, παρουσιάζουσιν

Εἰκ. 7. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου πρὸ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ρήγματος αὐτῆς (Φωτογρ. Λαμπάκη).

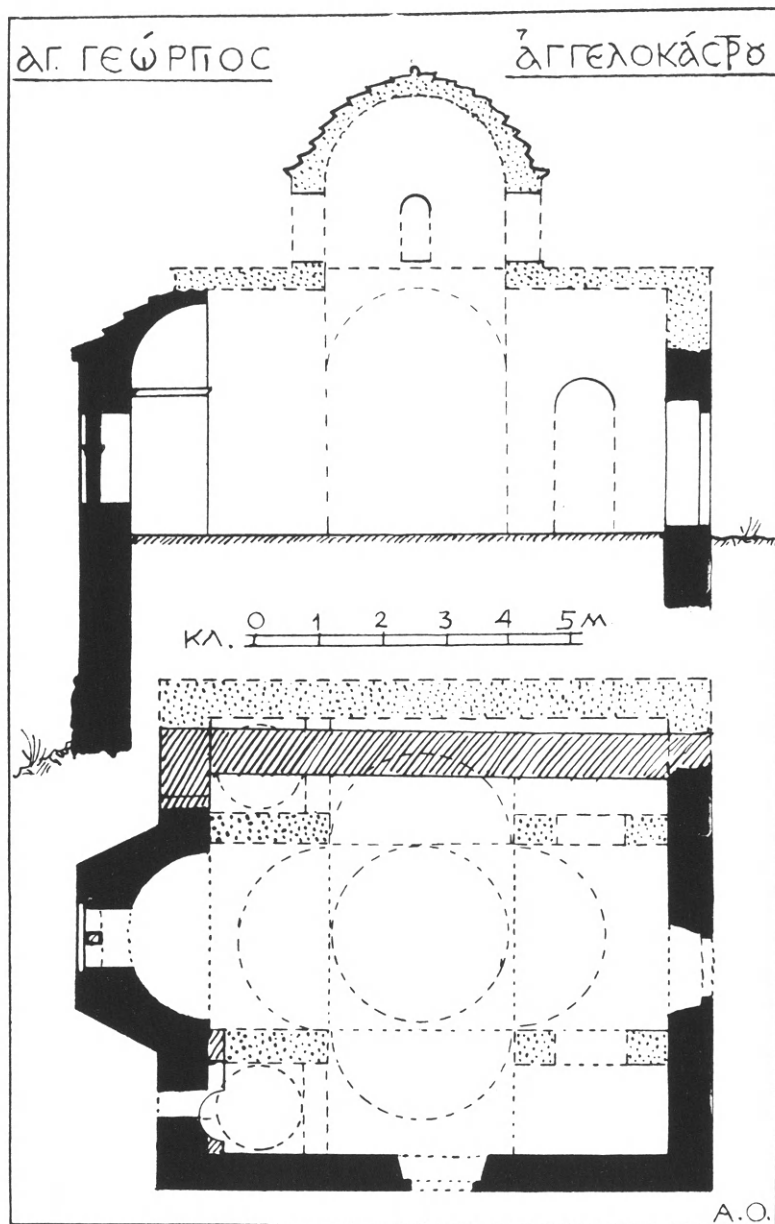
εὐρὺ ρήγμα εἶχε πάλαι φωτογραφῆσαι ὁ μακαρίτης Λαμπάκης (εἰκ. 7) ὅστις, περιέργως, οὐδεμίαν λέξιν ἔγραψε περὶ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, κατέλεξεν ὅμως αὐτόθι τὰς φωτογραφίας του εἰς τὸν κατάλογον τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τῆς Ἑταιρείας (Δελτ. Θ, 1910, σ. 3) ὑπ' ἀριθ. 5942 - 5944. Κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ (1914) τὸ μὲν εἰρημένον ρήγμα ἐφράχθη, ἀνεστηλώθη δὲ κακοτέχνως (εἰκ. 6) τὸ ἐν τῇ μέσῃ πλευρᾷ τῆς ἀψίδος ἀνοιγόμενον δίλοβον παράθυρον, τοῦ ὁποίου ὁ ἄλλοτε μαρμάρινος διαχωριστικὸς κιονίσκος ἀντικατεστάθη διὰ πλινθίνου πεσ-

σίσκου. β) ὁ βόρειος τοῖχος (εἰκ. 8), διατηρούμενος μέχρις ὕψους 5.30 μ., διασώζων δὲ καὶ τὸ ἐξωτερικὸν πλίνθινον περίβλημα τοξωτῆς θύρας, ἣτις ἠνοίγετο εἰς τὴν βόρειον πλευράν, ἀλλ' ἣτις κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν κατεσκευάσθη χαμηλοτέρα (εἰκ. 8) γ) ὁ τοῖχος τῆς προσόψεως, ὅστις ἦτο κατεσκευασμένος διὰ μεγάλων ὀρθογωνισμένων λίθων εἰλημένων ἐξ ἀρχαίων κτισμάτων. Πάντα τ' ἀνωτέρω παλαιὰ τμήματα τοῦ ναοῦ ἐσημειώθησαν ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 9) διὰ μέλανος χρώματος.

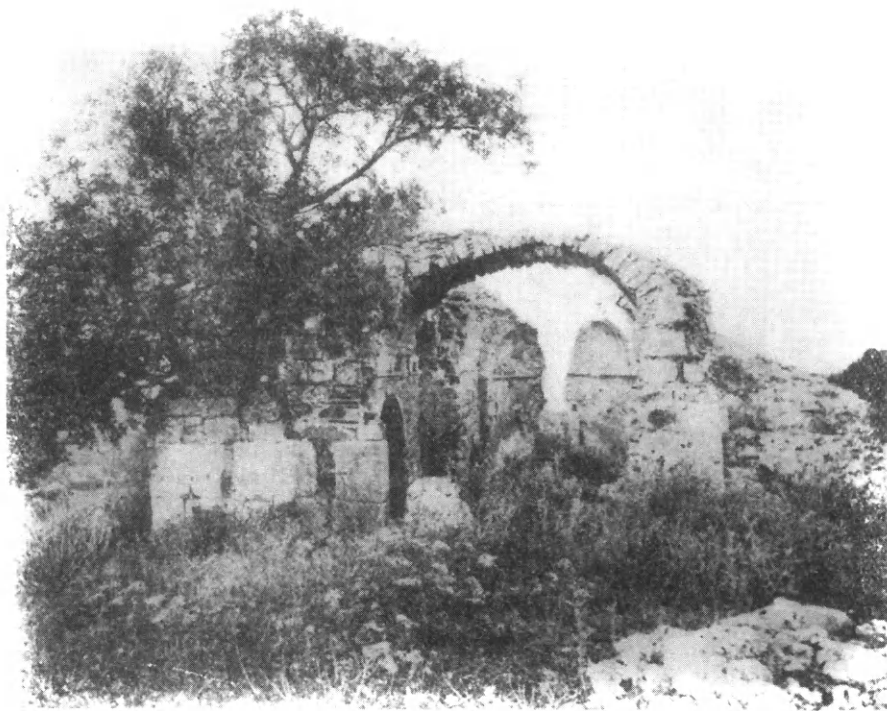
Εἰκ. 8. Τμήμα τοῦ βορείου τοίχου τοῦ παλαιοῦ ναοῦ.

Ποία δὲ ἦτο ἡ ἀρχικὴ ἐσωτερικὴ διάταξις τοῦ ναοῦ διδασκόμεθα ἐκ φωτογραφίας τοῦ ναοῦ, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ ἐπισκεφθεὶς αὐτὸν Woodhouse εἰς τὸ ἐν ἔτει 1897 ἐκδοθὲν ἔργον του Aetolia καὶ τὴν ὁποίαν ἀναδημοσιεύω ἐνταῦθα (εἰκ. 10). Ἐκ τῆς πολυτίμου ταύτης φωτογραφίας συνάγω, ὅτι ὁ ναὸς θὰ εἶχε τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρουύλλου, στηριζομένου ἐπὶ δύο δυτικῶν πεσσῶν. Εἰς τῶν πεσσῶν τούτων, ὡς καὶ τὸ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ἀντιστοίχου παραστάδος κενόν, τὸ ἐγκάρσιον (βόρειον) σκέλος τοῦ σταυροῦ καὶ ὁ χωρίζων τὸ ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως τοῖχος καὶ τέλος ἡ καμάρα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, φαίνονται σαφέστατα ἐπὶ τῆς φωτογραφίας τοῦ Woodhouse, ὡς σαφῶς ἐπίσης φαίνονται καὶ οἱ μεγάλοι λίθοι τῆς προσόψεως αὐτοῦ, οἱ ὅποιοι σήμερον ἔχουσι δυστυχῶς καλυφθῆ δι' ἀσβεστοκονιάματος.

Εικ. 9. Κάτοπις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀγγελοκάστρου

Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῶν ἀνωτέρω στοιχείων ἡδυνήθη ν' ἀποκαταστήσω τὴν κάτωψιν τοῦ ναοῦ καὶ ἐν μέρει τὴν κατὰ μῆκος τομὴν του, ὡς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (εἰκ. 9) δεικνύει. Ἐν τούτῳ οἱ μὲν ὑποθετικοὶ παλαιοὶ τοῖχοι ἐσχεδιάσθησαν κοκκιδωτοί, ὁ δὲ νεωστὶ εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ κρημνισθέντος νοτίου τοίχου κατασκευασθεὶς νέος νότιος τοῖχος ἐδηλώθη διὰ διαγραμμίσεως. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν δι' ἀσπίδων (calottes) κάλυψιν τῶν

Εἰκ. 10. Ἀποψὺς ἀπὸ δυσμῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου πρὸ τῆς ἀνοικοδομήσεως αὐτοῦ (Φωτογραφία Woodhouse).

2 μικρῶν ἀνατολικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων, ταύτην συμπεραίνω ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ΒΑ. γωνίας διατηρήσεως εἰσέτι τμήματος σφαιρικοῦ τριγώνου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ, αὕτη πρέπει νὰ εἶναι πάντως προγενεστέρα τῆς τοῦ φρουρίου, λόγῳ τῆς ὁπωσδήποτε ἐπιμελοῦς κατασκευῆς τῆς πλινθοπερικλείστου τοιχοδομίας της ἀφ' ἑνός, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου, λόγῳ τῆς πέριξ τῆς ἀντυχῆς τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ὑπάρξεως ταινίας ἐκ πλινθίνων φιαλοστομίων, συνεχιζομένης καὶ κατὰ τὰς λοιπὰς πλευρὰς τῆς ἀψίδος, ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐ-

τῆς τμημάτων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, θὰ πρέπει νὰ τάξωμεν αὐτὸν εἰς τὸ 2ον ἡμῖς πιθανῶς τοῦ 13ου αἰῶνος ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου, δεδομένου ὅτι διακοσμητικὰ φιαλοστόμια δὲν συναντῶνται εἰς βυζαντινὰ μνημεῖα πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης. Τὰ ἀρχαιότατα τοιαῦτα φιαλοστόμια συναντῶμεν πράγματι εἰς τὸν ἐν Χίῳ ναὸν τῆς Παναγίας Κρήνας¹ (1287)², τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἀρτης³ (1289-1296) καὶ τοὺς συγχρόνους ἢ ὀλίγον μεταγενεστέρους⁴ τῆς Κρήνας Χιακοὺς ναοὺς Ἀγ. Ἀποστόλων Πυργίου⁵, Παναγίας Σικελιάς⁶ καὶ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ χωρίου Χαλκιάς⁷, καθ' ὅλον δὲ τὸν 14ον αἰῶνα καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου εἰς πολλοὺς ναοὺς τῆς Παλαιᾶς Σεργίας⁸, τὴν Κυριώτισσαν τῆς Βεροίας⁹, τὸν Ἀγ. Δημήτριον τοῦ Τυρνόβου¹⁰ καὶ τέλος εἰς τὴν Παντάνασσαν τοῦ Μυστρᾶ¹¹ (1ον ἡμῖς 15ου αἰ).

Κατὰ τ' ἀνωτέρω λεχθέντα καὶ ὁ ναὸς Ἀγίου Γεωργίου τοῦ φρουρίου Ἀγγελοκάστρου ἀποτελεῖ ἐν εἰσέτι μνημεῖον τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου.

¹ A. Orlandos, Monuments byz. de Chios, Athènes 1930, πίν. 34.

² Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 2, 1916, παρ. σ. 33 σημ. 1.

³ A. Ορλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, Ἀρχ. Δελτ. 1, 1919, σ. 20, εἰκ. 7 καὶ σ. 21.

⁴ Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 2, 1916, σ. 35 σημ. 1.

⁵ A. Orlandos, Mon. byz. de Chios πίν. 38, 41, 42.

⁶ A. Orlandos, ἔ.ἀ. πίν. 43, 46, 47, 48.

⁷ A. Orlandos, ἔ.ἀ. πίν. 52.

⁸ A. Deroko, Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen-Age, Beograd 1953: Ναοὶ Λιμπόσκει Πρισερένης (1307), εἰκ. 237-241, Ἀγ. Γεώργιος Staro Nagoricino εἰκ. 251, 252, 285, 286. Ἀρχαγγέλου παρὰ τὴν Κουτσεβίστε (1348); εἰκ. 264, 295. Λαζάρου ἐν Κρούσεβατς (1370-4) εἰκ. 312 ἕως 316 καὶ 383 ἕως 399.—Καθολικὸν μονῆς Κάλενιτς (1413-17) εἰκ. 432 καὶ 435 ἕως 440, Ναὸς Παβάνιτσας Dj. Bošcovič, Medieval Art in Serbia and Macedonia (Beograd) σ. 98, 99. Ναὸς Πριλάπου (Perlepe) κλπ.

⁹ G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine εἰκ. 125 (κατὰ φωτογραφίαν Γ. Λαμπάκη).

¹⁰ B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, σ. 19 εἰκ. 6.

¹¹ G. Millet, Monum. byz. de Mistra πίν. 39, 3. 30, 5, 37, 1.

5) Η ΕΝ ΑΙΤΩΛΙΑ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΜΥΡΤΙΑΣ

1. **Θέσις και ὄνομα.** Ὁ δημόσιος δρόμος, ὅστις συνδέει τὸ Ἀργίνιον μὲ τὸ Κεφαλόβρυσον – τὸν ἀρχαῖον Θέρμον – ἀκολουθῶν κατ' ἀρχάς ἐπὶ μακρὸν διάστημα τὴν βόρειον παρυφὴν τῆς μεγάλης λίμνης τοῦ Ἀπόκουρου – ἀρχαίας Τριχωνίδος – παρέχει εἰς τὸν ταξιδιώτην μίαν ἀνέκφραστον γοητείαν. Ἀνθισμέναι νυμφαῖαι ἐπιπλέουν εἰς τὰ γαληνιαῖα νερὰ τῆς λίμνης, πλουσία βλάστησις καὶ πυκνὴ σειρὰ καλάμων κατοπτρίζεται εἰς αὐτὴν καὶ μία κατανυκτικὴ ἀκίνησις ἀπλώνεται εἰς τὴν ἀπέραντον, ὕδατινὴν ἔκτασίν της. Ἐπειτα ὁ δρόμος ἀναρριχᾶται ἀσθμαίνων πρὸς τὰ ὑψώματα τοῦ γειτονικοῦ βουνοῦ καὶ ἀναβαίνει πρὸς τὴν γραφικὴν Γουρίτσαν. Πρὶν ὅμως φθάσῃ εἰς αὐτὴν προβάλλει ἔξαφνα, ἀριστερᾷ καὶ ὑψηλᾷ, περὶ τὸ 23^{ον} χιλιόμετρον, σκαρφαλωμένον εἰς μίαν ἀπότομον καὶ χοάνην σχηματίζουσαν πλαγίαν, πάλλευκον ἐν μέσφ μύρτων, ἐλαιῶν καὶ δαφνῶν, τὸ ἀσβεστοχρισμένον σήμερον μοναστήρι τῆς Μυρτιάς (εἰκ. 1). Δρομίσκος ὁμαλῆς κλίσεως ὁδηγεῖ ἐντὸς 10 λεπτῶν τῆς ὥρας ἀπὸ τὸν δημόσιον δρόμον πρὸς τὸν τοξωτὸν πυλῶνα τῆς μονῆς.

Ἡ μονὴ τῆς Μυρτιάς δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχολουμένους¹. Ἦδη τὸ 1897 ὁ Woodhouse² παρέσχε συντομωτάτην μὲν ἀλλ' οὐσιαστικὴν περιγραφὴν της. Ἀργότερον ὁ Γ. Λαμπάκης³

¹ Δὲν ἀναφέρεται ὅμως παραδόξως εἰς οὐδεμίαν ἐγκυκλοπαιδεῖαν!

² W. I. Woodhouse, *Aetolia*, Oxford 1897, σ. 205.

³ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας Η' (1908) σ. 74.

(ὅστις παραδόξως τὴν ὀνομάζει τῆς *Μιλτιάδ*) παρέσχεν ἀνάγνωσιν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τῆς. Μακροτέραν περιγραφὴν τῆς μετὰ παραθέσεως καὶ ποικίλων ἱστορικῶν σημειωμάτων ἐκ τοῦ «κώδικος» αὐτῆς ἐδημοσίευσεν τὸ 1928 ὁ μακαρίτης λαογράφος τῆς Ρούμελης Δημ. Λουκόπουλος¹ καὶ τέλος τὸ 1951 ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὴν ὀλίγας γραμμὰς ταξιδωτικῶν ἐντυπώσεων ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων κ. Μ. Χατζηδάκης². Ἐπειδὴ ὅμως οὐδεμία ἐκ τῶν ἀνωτέρω περιγραφῶν ἀποτελεῖ συστηματικὴν περὶ τοῦ μνημείου μελέτην, ἡ μακροτέρα δ' ἐξ αὐτῶν—τοῦ Λουκοπούλου—οὐδόλως σχεδὸν ὁμιλεῖ περὶ τῆς τέχνης του, ἐθεώρησα καλὸν νὰ προβῶ εἰς λεπτομερεῇ δημοσίευσιν αὐτῆς διὰ τοῦ Ἀρχείου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλως τε εἶχον ὑποσχεθῆ νὰ πράξω³ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1939, ὅτε τὸ πρῶτον ἐπεσκέφθην τὴν Μυρτιὰν ἐξ ἀφορμῆς τοῦ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀναλάβει ἡ τότε ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου τελούσα Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας.

Τὸ μικρὸν τοῦτο μοναστήριον, τιμώμενον σήμερον εἰς μνήμην τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ἀλλὰ κατὰ τὴν παλαιάν του κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 1491, εἰς μνήμην τῆς Ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Φανερωμένης, θὰ ἐπωνομάσθῃ ἀργότερον καὶ τῆς Μυρτιᾶς, πιθανώτατα λόγῳ τῆς ἐν τῇ θέσει ἔνθα ἰδρῦθῃ εὐρέσεως θαυματουργοῦ εἰκόνης τῆς Παναγίας, κεκρυμμένης ποτὲ ἐντὸς μύρτου, ὡς τοῦτο συνέβη καὶ δι' ἄλλους ναοὺς ἢ μονὰς τῆς Παναγίας, εἰς τὰς ὁποίας εἰκὼν αὐτῆς κεκρυμμένη ἐντὸς μυρσίνης ἢ ἄλλου θάμνου ἐφανερώθη κατὰ θαυμαστὸν τρόπον, γενομένη ἀφορμὴ κτίσεως ναοῦ ἢ μονῆς εἰς τὸν τόπον ἔνθα εὐρέθῃ. Ἀναφέρω προχείρως ὡς παραδείγματα: τὴν εἰς ὄνομα τῆς Παναγίας τιμωμένην Νέαν Μονὴν τῆς Χίου⁴, τὴν μονὴν τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Σαλαμίνος⁵, τὴν Μ. Φανερωμένης τῆς Κορινθίας, τὴν Μ. Φανερωμένης Ἱεραπέτρας Λασηθίου Κρήτης, τῆς Λακεδαίμονος, τῆς Νάξου κλπ.

Μὲ τὸ λαϊκὸν προσωνύμιον τῆς Μυρτιᾶς ἀναφέρεται ἡ ἐξεταζομένη μονὴ τὸ πρῶτον εἰς σημείωμα τοῦ ἔτους 1634/5 γεγραμμένον ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 34 περγαμηνῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου⁶, ὡς καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 1639

¹ Ἡμερολόγιον τῆς Μ. Ἑλλάδος τοῦ 1928 σ. 301-313. Πρβλ. καὶ Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Β', 322.

² Ἐφημερίς Ἐλευθερία τῆς 7ης Νοεμβρίου 1951.

³ Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Ε' (1939-40) σ. 206.

⁴ Γ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 256.

⁵ Γ. Σωτηρίου, Ἡ Φανερωμένη τῆς Σαλαμίνος Ε.Ε.Β.Σ. τ. Α', 110.

⁶ N. A. B e e s, Verzeichnis der griechischen Handschriften des Klosters Mega Spilaeon, ἐν Ἀθήναις 1915, φ. 108^b (σ. 37): εἶπτο τὸ βιβλίον ἔνε τῆς Μηρτηᾶς 7143 (=1634/5). Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τῆς ἡμετέρας μονῆς· διότι, ἐφόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, οὐδεμία ἄλλη μονὴ τῆς Ἑλλάδος τιτλοφορεῖται τῆς Μυρτιᾶς.

γεγραμμένην ὀπισθεν τῆς φορητῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας², διατηρουμένης ἐν τῷ καθολικῷ τῆς μονῆς, ἐνθα ἀναφέρεται ἡ *μονή τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς κοινῶς Μυρτιάς ἢ Μυροίνης*. Ἀλλὰ καὶ ἀργότερον ὁ χειρόγραφος Κώδιξ τῆς Μονῆς τιτλοφορεῖται ὡς *Πρόθεσις τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης Μυρτιάς*³. Ἐν τῷ αὐτῷ δὲ κώδικι ἡ τὸ 1736 γραφεῖσα διαθήκη τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Γενναδίου ἀναγράφει τοῦτον ὡς *ἡγούμενον*

Εἰκ. 2. Ἀπομυς τῆς Μ. Μυρτιάς μετὰ τὴν ἀποτέφρωσιν τῶν στεγῶν τῶν κτηρίων τῆς ἐπὶ κατοχῆς (1943).

τῆς ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς Μυρτιάς. Τέλος εἰς τρία ἄλλα ὁσημειώματα τοῦ ἀρχείου τῆς αὐτῆς μονῆς τῶν ἐτῶν 1795 καὶ 1816⁴, ἡ μονή ἐπονομάζεται τῆς Μυρτιάς ἢ Μερτιάς, ὄνομα ὅπερ καὶ μέχρι σήμερον διετήρησε.

2. Περιγραφή τῆς μονῆς. Ὡς πᾶσαι σχεδὸν αἱ μοναὶ οὕτω καὶ ἡ τῆς Μυρτιάς ἔχει σχῆμα τετράπλευρον, ὅπερ ὅμως ἐδῶ, λόγῳ τοπικῶν συνθηκῶν δὲν εἶναι τετράγωνον ἀλλὰ στενόμενης ἀκανόνιστον ὀρθογώνιον, διευθυνόμενον ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου ὀρθοῦται, ὡς συνήθως, ἐλεύθερον τὸ καθολικόν.

² Περὶ τῆς εἰκόνος ταύτης θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω ἐκτενέστερον.

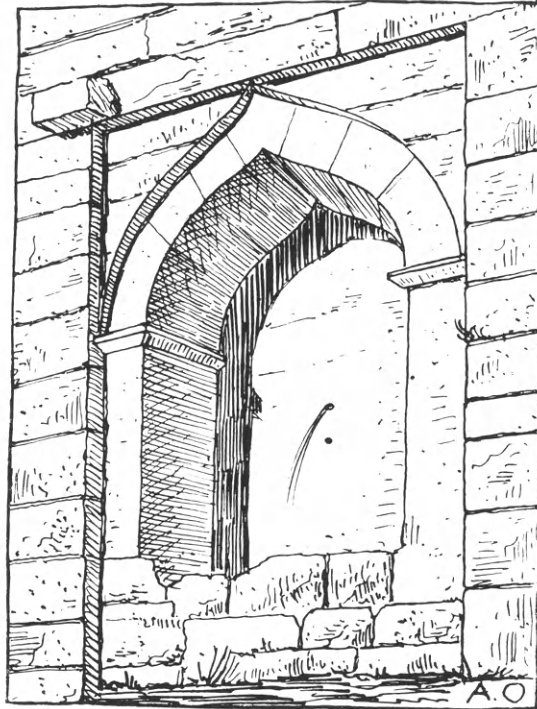
³ Δ. Δουκόπουλος, Ἡ ἐν Αἰτωλίᾳ μονή τῆς Μυρτιάς, Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1928, σ. 300-313, σ. 308.

⁴ Δ. Δουκόπουλος, ἔ.δ., σ. 311 καὶ 313.

Ἡ σημερινή ὄψις τῶν περιβαλλόντων τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν τῆς μονῆς κτηρίων δὲν εἶναι ἡ παλαιά· διότι τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ὑπέστησαν κατὰ καιροὺς, μάλιστα δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ξενικῆς κατοχῆς καὶ τοῦ ἀνταρτοπολέμου, μεγάλας καταστροφάς—ιδίᾳ ἐκ πυρκαϊᾶς—(1943), ἣτις ἀπετέφρωσε τὰς στέγας τῶν περισσοτέρων τῆς κτηρίων (εἰκ. 2)—ἀνενεώθησαν δ' ἐν μέρει ἐσχάτως, καὶ μάλιστα διὰ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος κατὰ κακόζηλον σχέδιον. Μόνον εὐτυχῶς ἀλώβητον διετηρήθη τὸ καθολικὸν ἐξαιρέσει τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοῦ ἀσβεστοχρίσεως.

Ἀπὸ τὰ ὀλίγα παραμείναντα λείψανα τῶν παλαιῶν κτηρίων θ' ἀναφέρωμεν τὴν εἴσοδον μὲ τὸ τυπικὸν θολοσκεπὲς διαβατικόν της, δεξιᾷ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ θυρωρεῖον.

Κατὰ τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν ἐξοδον τοῦ διαβατικοῦ σώζονται ἀκόμη μερικὰ παλαιὰ κελλία, ὡς καὶ ἡ παλαιὰ κρήνη (εἰκ. 3) καλυπτομένη διὰ καμαρίου διπλῆς καμπυλότητος, χαρακτηριστικῆς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὅτε κατεσκευάσθη¹.

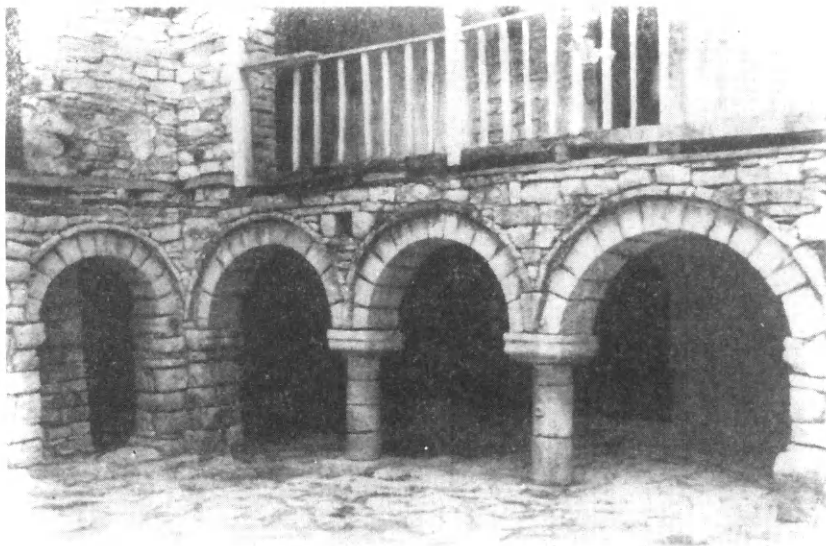
Εἰκ. 3. Ἡ παρὰ τὸ διαβατικὸν τῆς μονῆς ἐσωτερικὴ κρήνη.

Κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς αὐλῆς ἐσώζοντο ἀκόμη κατὰ τὸν χρόνον τῆς πρώτης μου ἐπισκέψεως (Αὐγουστος 1939) μερικὰ θολοσκεπῆ κελλία τεταγμένα ἰσογείως καὶ εἰς ὄροφον καὶ φέροντα πρὸ αὐτῶν στοάν (εἰκ. 4). Αὕτη εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον ἀπετελεῖτο ἐκ στρογγύλων λιθίνων σφονδυλωτῶν κιόνων στεφομένων ὑπὸ «τεκτονικῶν» κιονοκράνων (εἰκ. 4) τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ ἐγεφυροῦντο διὰ τόξων, εἰς δὲ τὸν ὄροφον ἐκ λεπτῶν ξυλίνων στύλων, βασταζόντων ξύλινον ὀριζόντιον ἐπιστύλιον καὶ ἰσχυρῶς ἐξέχον γεῖοον. Τὰ μεταξὺ τῶν στύλων τοῦ ὀρόφου κενὰ ἐφράσσοντο ἐμπρὸς διὰ ξυλίνου κιγ-

¹ Βλέπε ἄλλα ὅμοια παραδείγματα μοναστηριακῶν κρηνῶν ἐν Α. Ὁρλόπου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, 2^α ἔκδ. 1958, σ. 123 εἰκ. 142 καὶ 143.

κλιδώματος ἐκ κατακορύφων κιγκλίδων (εἰκ. 4). Ἰδιαίτερας προσοχῆς ἀξία εἶναι τὰ ἐπιμελῶς κατεσκευασμένα ἡμικυκλικά τόξα τῶν ἰσογείων στοῶν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἐκ πλειόνων (13) ἐκ σκληροῦ ἀσβεστολίθου θολιτῶν, προσαρμοζομένων ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων, φερόντων δ' ἐξωτερικῶς δεύτερον τόξον στενότερον καὶ ἐξέχον τοῦ πρώτου κατὰ τινα ἑκατοστὰ, χρησιμεῦον δὲ ὡς στέψης τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Ἡ τοιαύτη διὰ σκληρῶν λαξευτῶν λίθων κατασκευὴ τόξου μετ' ἐξε-

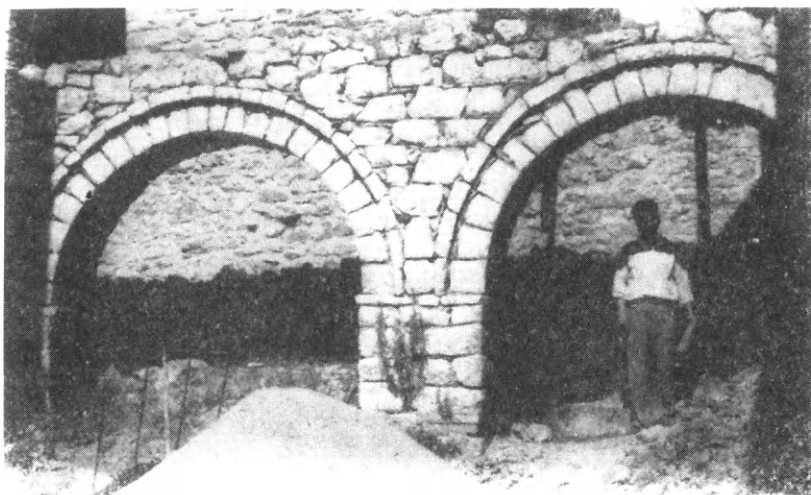
Εἰκ. 4. Ἡ ΝΑ. γωνία τῶν περιβαλλουσῶν ποτε τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς Μυρτιάς στοῶν (φωτογρ. Ἀ. Ὁρλάνδου ληφθεῖσα κατὰ τὸ 1939).

χούσης ταινίας εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς πρώτους ἰδίᾳ αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας. Τὴν ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Σεραφεῖμ (Δομποῦς, εἰκ. 5), ὡς καὶ εἰς πολλὰ ἀστικά σπίτια π.χ. τῆς Ἀρτης¹ (εἰκ. 6). Τὸ ἡμικυκλικὸν σχῆμα τῶν τόξων τῶν στοῶν τῶν μονῶν Μυρτιάς καὶ Δομποῦς ὑποδηλοῖ, ὅτι αἱ στοαὶ αὗται θὰ κατεσκευάσθησαν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας, ὅτε ἦτο ἀκόμη ἰσχυρὰ ἡ βυζαντινὴ παράδοσις, ἐν ᾧ ἀργότερον τὰ τόξα εἴτε παρουσιάζουν θλάσιν κατὰ τὴν κλεῖδα, ὡς εἰς τὴν μεταγενεστέραν περίοδον τῆς Μ. Δαφνίου² ἢ

¹ Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Β' (1936) σ. 191 εἰκ. 15 πρβλ. καὶ σ. 184 εἰκ. 5.

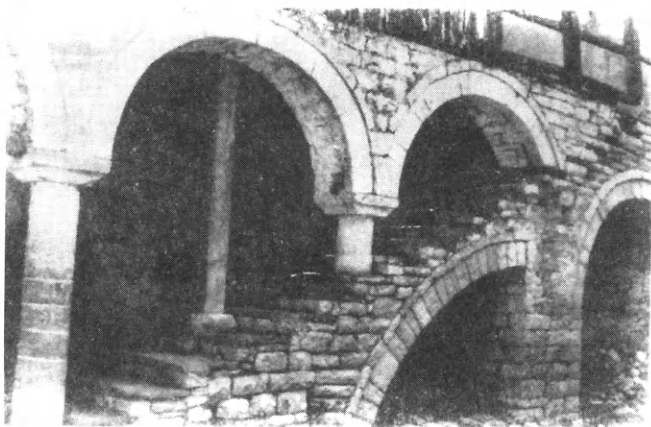
² Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Η' (1955-56) εἰκ. 3.

λαμβάνουν τὴν χαρακτηριστικὴν διπλὴν καμπυλότητα, τὴν ὁποίαν συνηγ-
τήσαμεν καὶ εἰς τὸ καμάριον τῆς κρήνης τῆς μονῆς (εἰκ. 3).

Εἰκ. 5. Ἰσόγειοι τοξοστοιχίαι πρὸ τῶν κελίων τῆς Μ. Ὁσ. Σεραφεῖμ
(Δομποῦς) Βουτοτίας (φωτογρ. Ἀ. Ὁρλάνδου).

Τὸ καθολικόν. α) Ἀρχιτεκτονική. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς ἵστα-
ται, ὥς συνήθως, ἐλεύθερον ἐν τῷ μέσῳ τῆς περίπου ὀρθογωνίου αὐλῆς τῆς

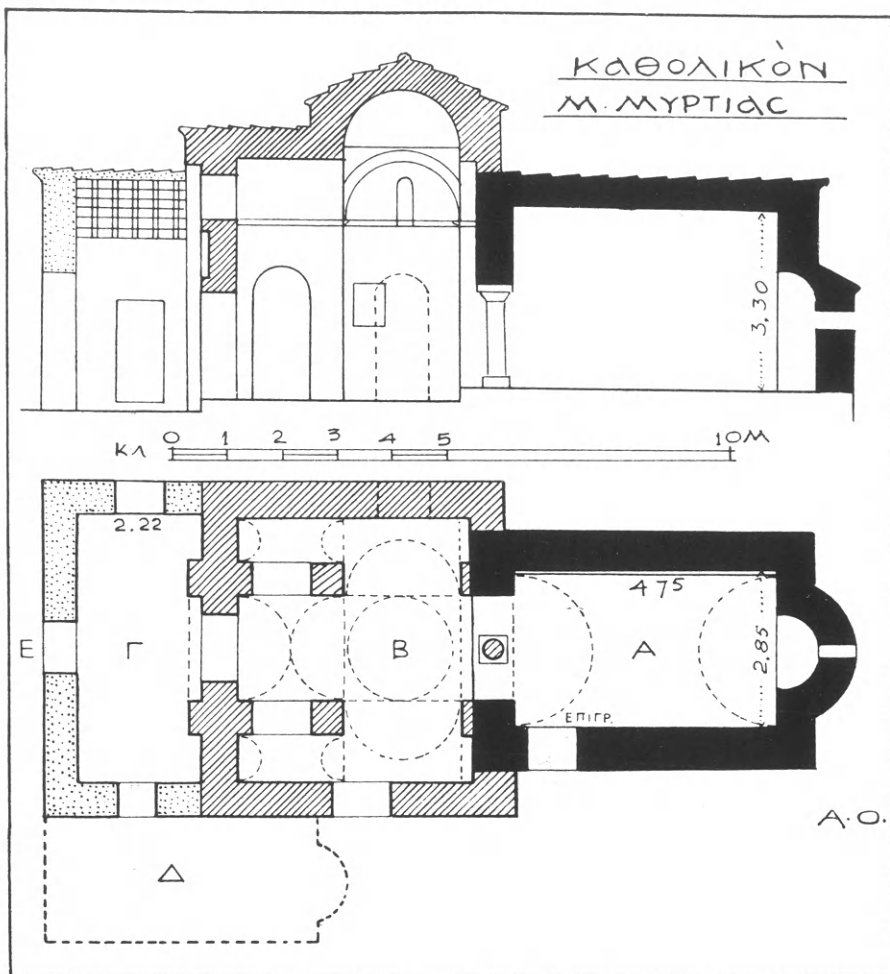

Εἰκ. 6. Ἰσόγειοι στοαὶ τοῦ ἐν τῇ πόλει Ἀρτῇ μετοχίου τῆς Μ. Κάτω Παναγίας.

μονῆς. Ἡ σημερινή του μορφή εἶναι ἀποτέλεσμα διαδοχικῶν ἐπανεξήσεων,
τὰς ὁποίας καὶ θὰ ἐξετάσωμεν κατὰ σειράν.

1η περίοδος. Ἀρχικῶς τὸ καθολικὸν ἦτο ἀπλοῦν, καμαροσκέπαστον

ὀρθογώνιον ναύδριον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.85×4.75 μ. καταλήγον πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ διατρυπωμένων ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ στενοῦ (0.20 μ.) μονολόβου, τοξωτοῦ παραθύρου (εἰκ. 7, Α). Ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 7)

Εἰκ. 7. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς.

ἡ πρώτη περίοδος σημειοῦται διὰ πλήρους μέλανος χρώματος. Τὸ ἐσωτερικὸν ὕψος τῆς καλυπτούσης τὸ ὀρθογώνιον ναύδριον καμάρας εἶναι 3.30 μ. Ἐξωτερικῶς ἡ καμάρα ἐκαλύπτετο διὰ δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 8). Ὁ ἀρχικὸς ναῖσκος ἔφερε μίαν μόνην μικρὰν θύραν, ἀνοιγομένην ἐπὶ τῆς στενῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς. Ἀργότερον, ὅταν ὁ ναὸς ἐπηρεξήθη πρὸς δυ-

σμάς διὰ προσθήκης νέου, τοῦ ὁποίου ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἐχρησίμευσεν ὡς ἱερὸν, ἢ θύρα αὕτη διεπλατύνθη, πρὸς στήριξιν δὲ τοῦ μεγεθυθέντος ὑπερθύρου αὐτῆς παρέστη ἀνάγκη κατασκευῆς ἀξονικοῦ κίονος (εἰκ. 7), ἐν ᾧ ταυτοχρόνως, χάριν ἐπικοινωνίας τοῦ νέου ἱεροῦ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, ἠνοίχθη νέα μικρὰ θύρα παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, φέρουσα

Εἰκ. 8. Ἀποψὺς τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς ἀπὸ ΝΑ.

ὀριζόντιον ὑπέρθυρον (εἰκ. 8). Πολὺ ἀργότερον ἠνοίχθη ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾷς καὶ τὸ σήμερον ὑφιστάμενον παράθυρον.

Ὁ παλαιὸς ναῖσκος ἦτο ἐκτισμένος διὰ πλακοειδῶν λίθων τεθειμένων καθ' ὀριζοντίας στρώσεις, ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων. Ὡς μόνην κεραμίνην διακόσμησιν, ἔφερε κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν ὀδοντωτὴν μὲν ταινίαν στέφουσαν τὸν κύλινδρον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, πλίνθινον δὲ κύκλον, περιβαλλόμενον ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἐπεκτεινομένης ὀριζοντίως ἐκατέρωθεν, εἰς τὸ ὑπερθεῖν τῆς κόγχης τριγωνικὸν τύμπανον (εἰκ. 8). Δὲν γνωρίζω ἐὰν ὁ εἰρημένος πλίνθινος κύκλος ἀπετέλει τὸ πλαίσιον κυκλικοῦ φεγγίτου — ὅπερ πιθανώτατον — ἢ ἂν εἶναι ἀπλοῦν διακοσμητικὸν στοιχεῖον. Ὁ ναῖσκος, ὡς ἄλλως τε καὶ τὸ ὅλον καθολικόν, εἶναι σήμερον ἐπικεχρισμένον διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου (εἰκ. 8).

Ὁ παλαιὸς ναῖσκος Α (εἰκ. 7) εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν, τὰς ὁποίας θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω εἰς τὸ περὶ τῆς ζωγραφικῆς διακοσμῆσεως κεφάλαιον.

2α περίοδος. Ὡς ἤδη ἐλέχθη εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναΐσκου προσεκτίσθη ἀργότερον νέος ναός, τοῦ ὁποίου ὁ παλαιὸς ἐχρησίμευσεν ὡς ἱερὸν. Ἡ δευτέρα αὕτη περίοδος ἐσημειώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 7, Β) διὰ διαγραμμίσεως. Ὁ νέος ναός, πλατύτερος καὶ ὑψηλότερος τοῦ παλαιοῦ, ἔχει σχῆμα τετραγώνον. Τὸ σχέδιόν του εἶναι τὸ τῶν διακονίων, σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρουλλοῦ ναῶν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐδῶ ἀντὶ κίωνων ἔγινε χρῆσις τετραγώνων πεσσῶν, ἔναντι τῶν ὁποίων κατεσκευάσθησαν, πρὸς ἀνατολὰς, δύο παραστάδες, ἕξοχῃς 0.28 μ., τὸ γεφυροῦν τὰς ὁποίας τόξον ἀντικατέστησε τὴν ἀνατολικὴν καμάραν τοῦ σταυροῦ. Ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ κολοβοῦ τούτου σταυροῦ ἐτοποθετήθη, τῇ μεσολαβήσει λοφίον, ἡμισφαιρικὸς τρουλλὸς βαίνων ἐπὶ χαμηλῆς, τυφλῆς, ὀκταγωνικῆς σφενδόνης (τυμπάνου) (εἰκ. 8).

Τὰ δύο γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ ναοῦ (ΝΔ. καὶ ΒΔ.) ἐκαλύφθησαν, συμφώνως πρὸς τὸ ἐν Ἑλλάδι ἐπικρατῆσαν σύστημα, διὰ κυλινδρικών καμαρῶν.

Πρὸς δυσμὰς ὁ δεύτερος ναὸς ἔφερεν ἑξωτερικῶς δύο παραστάδας, ἀντιστοιχοῦσας πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς πεσσούς. Αἱ παραστάδες αὗται συνηνοῦντο ἄνω δι' ἡμικυκλικὸν τόξον.

Τρεῖς τοξωταὶ θύραι ἀνοιγόμεναι ἐπὶ τῆς βορείου, τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δευτέρου ναοῦ, ἐτέλουν τὴν ἐπικοινωνίαν του πρὸς τὸ ἑξωτερικόν. Ἐκ τούτων ἡ βόρειος εἶναι σήμερον τοιχισμένη, διακρίνονται ὁμῶς σαφῶς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τὰ ἔχνη τῶν παραστάδων αὐτῆς.

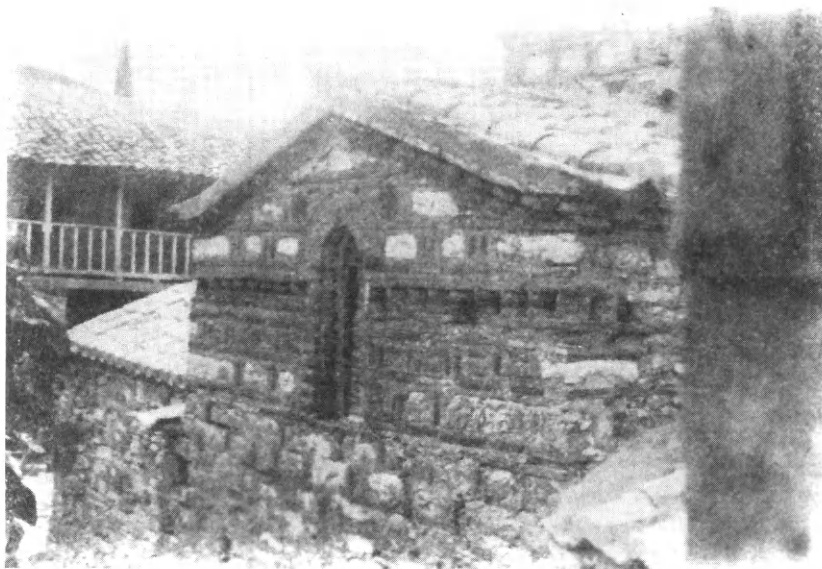
Ἐκ τῆς δυτικῆς θύρας—ἥτις ἦτο καὶ ἡ ἐπίσημος θύρα εἰσόδου—ὑπῆρχεν ἀβαθὴς (0.14) τοξωτὴ κόγχη, εἰς τὸ βάθος τῆς ὁποίας ἦτο ἑξωγραφημένη ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου. Ὑπεράνω τῆς κόγχης ταύτης ἠνοίγετο μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον, ἄλλα δὲ πάλιν τοξωτὰ παράθυρα ἠνοίγοντο ἀνὰ ἓν εἰς τὰ τύμπανα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας καμάρας τοῦ σταυροῦ, τὰ τρία δὲ ταῦτα παράθυρα ἦσαν τὰ μόνα φωτιστικὰ ἀνοίγματα τοῦ ναοῦ, ἀφ' οὗ, ὡς εἶδομεν, ὁ τρουλλὸς του ἐστερεῖτο παραθύρων.

Ἐξωτερικῶς ὁ δεύτερος ναὸς παρουσιάζει πολυτελεστέραν καὶ γραφικωτέραν τοῦ πρώτου δομὴν, ὅχι τόσον εἰς τὰ κάτω μέρη τῶν τοίχων του, ὅσον εἰς τὰ ἀετώματα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ τρουλλοῦ. Τὰ τελευταῖα ταῦτα μέρη εἶναι πράγματι ἐκτισμένα διὰ κανονικῶν μᾶλλον λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι κατὰ τε τοὺς ὀριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους ἀξομούς. Τὴν τοιχοδομίαν ταύτην τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἀφ' ἑνὸς μὲν διακόπτουν τὰ πλινθόκτιστα, μονόλοβα, τοξωτὰ παράθυρα, ἀφ' ἑτέρου δὲ φαιδρύνουν ὀριζόντιαι ὀδοντωταὶ ταινίαι (εἰκ. 9) ἀκόμη δὲ καὶ πῆλιντοι διακοσμητικοὶ δίσκοι (διαμ. 0.16 μ.) τεθειμένοι συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου, ὑπὸ τὴν γωνίαν τοῦ ἀετώμα-

τος, τὸ γεῖσον τοῦ ὁποίου, ὥς καὶ τὸ τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου, ἐμορφώθη ὡς ὀδοντωτὴ ταινία (εἰκ. 9).

Ἐσωτερικῶς εἶναι καὶ ὁ δεύτερος ναὸς κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνη κατωτέρω λόγος.

3η περίοδος. Εἰς τὸν δεύτερον ναὸν προσετέθη ἀργότερον στενός (2.22 μ.) ὀρθογώνιος, ξυλόστεγος νάρθηξ, ἔχων τὴν στέγην του χαμηλοτέραν

Εἰκ. 9. Ἡ βόρειος κεραία τοῦ σταυροῦ πρὸ τῆς ἀσβεστοχορίσεως τοῦ ναοῦ.

τῆς τοῦ κυρίως ναοῦ, σημειούμενος δ' ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 7, Γ) διὰ κοκκίδων. Ἴσοπλατῆς πρὸς τὸν δεύτερον ναόν, εἶναι ἐφωδιασμένος διὰ τριῶν θυρῶν: μιᾶς ἐπὶ τῆς βορείου στενῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, μιᾶς πρὸς δυσμὰς καὶ ἄλλης ἐπὶ τῆς νοτίας. Διὰ τῆς τελευταίας ταύτης θύρας ἐπεκοινώνει ὁ νάρθηξ πρὸς παρεκκλήσιον τῶν Ταξιάρχων (εἰκ. 7, Δ), ὅπερ, κατεδαφισθὲν πρότινων ἐτῶν (1903), δὲν ὑφίσταται πλέον σήμερον. Ὁ νάρθηξ ἐκτισμένος διὰ κοινῶν λίθων εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν.

4η περίοδος. Πρὸ τοῦ νάρθηκος κατεσκευάσθη ἀκόμη ἀργότερον καὶ ἕτερος ἐξωνάρθηξ κλειστός (εἰκ. 7, Ε), τοῦ ὁποίου ἐσώζετο πρὸ τινων ἐτῶν ὁ δυτικὸς τοῖχος φέρων ἐν τῷ μέσῳ θύραν. Ὁ τοῖχος ὅμως οὗτος ἔχει ἤδη κατεδαφισθῆ, σημειοῦται δέ, ὥς καὶ τὸ κατεδαφισθὲν παρεκκλήσιον τῶν Ταξιάρχων, ἐπὶ τοῦ προχείρου σχεδίου κατόψεως τὸ ὁποῖον παρέσχεν ὁ Λουκόπουλος.

Ζωγραφική. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη ὁλόκληρον τὸ καθολικὸν τῆς Μυρτιᾶς καλύπτεται διὰ τοιχογραφιῶν διαφόρων ἐποχῶν, καλῶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διατηρουμένων. Τὰς τοιχογραφίας ταύτας θὰ ἐξετάσωμεν χρονολογικῶς, ἀρχόμενοι καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ παλαιότερου ναΐσκου, τοῦ χρησιμεύοντος νῦν ὡς ἱεροῦ τοῦ ὅλου καθολικοῦ.

1) Ὁ παλαιότερος ναΐσκος. Οὗτος ἐξωγραφήθη δὲς. Ἐκ τοῦ παλαιότερου στρώματος διεσώθη, ἀποκαλυφθὲν διὰ πτώσεως τοῦ νεωτέρου, μικρὸν μόνον τμήμα παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ ναΐσκου. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, οὐχὶ ὁλόκληρον ἀλλὰ κατὰ τμήμα μεγαλύτερον τοῦ ἡμίσεος (πίν. 1). Ἡ Παναγία παρίσταται, ὡς συνήθως, ἐξηπλωμένη ἐπὶ κλίνης, μετὰ τοὺς πόδας πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ ὕψωμένου προσκεφαλαίου. Κεκαλυμμένη ἀπὸ κεφαλῆς μετὰ τὸ βαθυπόρφυρον μαφόριόν της ἔχει τοὺς ὀφθαλμοὺς κλειστοὺς καὶ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ὁπισθεν τῆς κλίνης καὶ παρὰ τὴν κεφαλὴν διακρίνονται δύο κηροπήγια μετὰ τρεῖς ἕκαστον ἀνημμένας λαμπάδας. Τὸ πρόσθιον μέρος τῆς κλίνης καλύπτεται διὰ πολυτελοῦς ποδέας, διηρημένης εἰς ὁμοίμορφα τετράγωνα διακοσμητικοῦ θέματος, ὧν ἕκαστον περικλείει ἀνὰ ἓν δενδρύλλιον. Ἡ ποδέα αὕτη ποικίλλεται ἀφ' ἑνὸς διὰ πλουσίως κεκοσμημένης παρυφῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ δύο κατὰ τὰ ἄκρα στρογγύλων καὶ ἑνὸς κατὰ τὸ μέσον τετράγωνον ἐμβλήματος, πάντων κατακόσμων δι' ἐλικοειδῶν κοσμημάτων (πίν. 1). Ὁ κάμπος τῶν τετραγώνων σχεδίων τῆς ποδέας εἶναι βαθὺς ἰόχρους (grenat), ἐν ᾧ αἱ γραμμὶ αὐτῶν πλασιῶν καὶ τὰ περιγραμματα τῶν πρασίνων δενδρυλλίων ἔχουσι τὸ χροῖμα ὠχρας.

Ὁπισθεν τῆς κλίνης καὶ καθέτως πρὸς τὴν ἐξηπλωμένην Παναγίαν ἵσταται, προβαλλόμενος ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάξου κάμπου τῆς συνθέσεως, ὁ Χριστός, σχηματίζων τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς εἰκόνης καὶ ἔχων ἐλαφρῶς ἐστραμμένην πρὸς τὴν μητέρα του τὴν γλυκεῖαν καὶ ἡρεμον κεφαλὴν του. Μετὰ ἀνοικτοκαστάνινον τὴν κόμην καὶ τὸ γένειον, εἶναι ἐνδεδυμένος πρασινογάλαζον χιτῶνα μετὰ κατακόσμους χειρίδας καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον. Δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν του κρατεῖ, ὕψωμένην παρὰ τὸν ἀριστερόν του ὦμον, ἐσπαργανωμένην παιδίσκην, φέρουσαν πέριξ τῆς κεφαλῆς φωτοστέφανον καὶ συμβολίζουσαν, ὡς γνωστόν, τὴν ψυχὴν τῆς μόλις ἀποθανούσης Παναγίας. Τὴν ψυχὴν ταύτην ἐτοιμάζεται νὰ παραλάβῃ ὁ ἐξ οὐρανῶν κατερχόμενος ἄγγελος, οὗτινος ἐπὶ τῆς εἰκόνης μας σώζεται, δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ, τμήμα τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ διὰ τοῦ κοκκίνου ἱματίου του κεκαλυμμένη χεὶρ. ἥτις καὶ ἐγγίζει ἤδη τὸ ὁμοίωμα τῆς ψυχῆς τῆς Παναγίας (πίν. 1). Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς ὁμιλίας *Ἰωάννου*, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης¹. Ὁ ἄγγελος οὗτος εἶναι ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

¹ H. Porfirev, Apokryficeskija skazanija o novozavetnich licach i sobi-

Ἐκατέρωθεν τῆς κλίνης τῆς Παναγίας εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, ἀνὰ μία ὁμὰς Ἀποστόλων. Ἐκ τούτων ἔχει ἀποκαλυφθῆ μόνον ἢ παρὰ τὸ προσκεφάλαιον τῆς κλίνης ἀριστερά, ἀποτελουμένη ἐκ τεσσάρων ἀποστόλων, οὔτινες, ἐλλείψει χώρου, παρεστάθησαν ἐπαλλήλως, οὕτως, ὥστε ὁλόκληρος νὰ φαίνεται μόνον ὁ πρῶτος, τῶν ἄλλων δὲ δύο μόνον αἱ κεφαλαὶ καὶ τοῦ τετάρτου μόνον ὁ φωτοστέφανος (πίν. 1). Καὶ ὁ μὲν πρῶτος, ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Πέτρον οὐ μόνον λόγῳ τῆς χαρακτηριστικῆς λευκῆς οὐλῆς κόμης του καὶ τοῦ λευκοῦ γενείου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ παρὰ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ προσγεγραμμένου ἀρχικοῦ τοῦ ὀνόματός του γράμματος Π, δὲν διατηρεῖται δυστυχῶς κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος, δὲν φαίνεται ὅμως καὶ νὰ ἐκράτει, ὡς συνήθως, θυμιατήριον· διότι τοῦτο θὰ ἐφαίνετο τοῦλάχιστον παρὰ τὸ περὶ τὴν παρυφὴν τῆς ποδέας σωζόμενον τμήμα τῆς εἰκόνης. Τὴν διὰ τοῦ ἐρυθροῦ ἱματίου του κεκαλυμμένην ἀριστερὰν χεῖρα ὑψώνει ὁ Πέτρος πρὸς τὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς κλίνουσαν τεθλιμένην κεφαλὴν του.

Ἐκ δὲ τῶν ὑπεράνω τοῦ Πέτρου εἰκονιζομένων δύο κεφαλῶν ἀποστόλων ἢ μὲν τοῦ δεξιοῦ, μετὰ καστανῆς κόμης καὶ μύστακος ἀνδρὸς, εἶναι ἢ τοῦ Λουκᾶ, ὡς μαρτυρεῖ τὸ παρὰ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ προσγεγραμμένον ἀρχικὸν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ γράμμα Λ, ἢ δὲ ἄλλη εἶναι ἀνδρὸς ἀμύστακος καὶ ἀγενείου, ἴσως τοῦ Φιλίππου.

Ἄλλος, γέρον αὐτὸς λευκογένειος καὶ φαλακρὸς ἀπόστολος, εἰκονίσθη κατὰ τὸ ὀπισθεν μέρος τῆς κλίνης καὶ φαίνεται μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος. Εἶναι ὁ ἡγαπημένος τοῦ Χριστοῦ μαθητῆς Ἰωάννης, ὡς δηλοῦσι τὰ ὑπὲρ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ δύο ἀρχικὰ τοῦ ὀνόματός του γράμματα ΙΩ καὶ ἡ ὅλως ἰδιαιτέρα θέσις, ἣν κατέχει μετὰ τὸν Χριστὸν καὶ Παναγίαν, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ στρέφει τεθλιμένους τοὺς πλήρεις δακρύων ὀφθαλμοὺς του.

Τέλος εἰς τὸ μετὰ τὴν ἀριστερὰς ὁμάδος τῶν ἀποστόλων καὶ τοῦ Ἰωάννου διάστημα εἰκονίζονται, παρπλεύρως ἀλλήλων ἰστάμενοι καὶ εἰς μικροτέραν ἀπὸ τὰς ἄλλας μορφὰς κλίμακα, δύο ἐπίσκοποι, τῶν ὁποίων φαίνεται μόνον τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος. Οὗτοι περιβεβλημένοι ἐρυθρὰ φαιλόνια μὲ λευκὰς γραμμάς πτυχῶν καὶ ὁμοφύρια κοσμούμενα διὰ μελανῶν τετραφυλλοσχήμων σταυρῶν, διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογοῦσι, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσι πεποικιλμένον εὐαγγέλιον. Ἐκ τῶν ὑπεράνω τῶν φωτοστεφάνων των γεγραμμένων ἀρχικῶν γραμμάτων τοῦ ὀνόματός των συνάγεται ὅτι ὁ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἰστάμενος εἶναι ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος, πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων, ὁ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ ἅγιος

Ἱερόθεος, ὃν ἀμφοτέρων ἡ κατὰ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου παρουσία πιστοποιεῖται ἐκ τῶν πηγῶν¹.

Ἡ εἰκονογραφικὴ σύνθεσις τῆς ἐξεταζομένης Κοιμήσεως εἶναι κατὰ πάντα ὁμοία πρὸς τὴν τῶν μνημείων τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος. Τὰ σχετικῶς ὀλίγα πρόσωπα ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν, ἡ ἐλαφρὰ πρὸς τὴν Παναγίαν στροφὴ τοῦ Χριστοῦ φέροντος παρὰ τὸν ἀριστερόν του ὦμον ἐσπαργανωμένην καὶ μονοκόμματον τὴν ψυχὴν τῆς μητρός του, ἡ ἀπουσία α) τῆς μεγάλης περὶ τὸν Χριστὸν ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) β) τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἱερωνίου γ) τῆς ἐπὶ νεφῶν προσελεύσεως τῶν ἀποστόλων, ἥτοι στοιχείων, ἅτινα ἐμφανίζονται καὶ ἐπικρατοῦσιν εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Κοιμήσεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος ἢ καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ 13ου² πείθουσιν ὅτι ἡ ἐξεταζομένη παράστασις εἶναι εἰκονογραφικῶς παλαιότερα τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ὅχι δὲ μόνον ἡ εἰκονογραφία ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῆς ἡμετέρας συνθέσεως μᾶς ὁδηγεῖ εἰς παλαιότερους τοῦ 14ου αἰῶνα. Πράγματι τὰ αὐστηρὰ καὶ μὲ ἀδρὰ χαρακτηριστικὰ πρόσωπα, οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ μὲ τὴν ζωηρῶς μέλαιναν κόρην, ἡ ἰσχυρὰ σχηματοποιήσις τῆς κόμης, τοῦ γενείου καὶ ἰδίᾳ τῶν ὧτων³ καὶ ἡ ἀρχαϊκὴ γραμμικὴ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων μαρτυροῦσι σαφῶς, ὅτι ἡ ἐξεταζομένη παράστασις ἀνήκει εἰς τὸν 12ον ἢ τὸ πολὺ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος.

Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα μῖς ἄγει καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς διακοσμήσεως τῆς ποδέας, τῆς ὁποίας ἡ σύνθεσις καὶ ἰδίᾳ τὰ κοσμήματα τῶν ἐμβλημάτων εἶναι ὅμοια 1) πρὸς τὰ τῆς κλίνης τῆς Παναγίας εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 1 Εὐαγγελίου τῆς Μ. Ἰβήρων (10ου αἰ.)⁴ 2) πρὸς τὰ τῆς ποδέας τῆς σολομωνείου κλίνης, ἐφ' ἧς εἶναι ἐξηπλωμένος ὁ Χριστὸς εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 82 φ. τοῦ κώδικος Gr. 1162 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, τοῦ περιέχοντος τὰς Ὀμιλίας τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου τῆς Μ. Κοκκινοβάφου⁵ (12ου αἰ.) καὶ

¹ [Ψευδο] Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου (Migne, E.P. III, 681) καὶ Ἀνδρέου τοῦ ἐκ Κρήτης (Migne, E.P. XCVII, 1061).

² Πβλ. Wratisslav Mitrović - Okunev, Byzantinoslavica τ. III (1931) σ. 162, 163.

³ Περὶ τῆς σχηματοποιήσεως τῶν ὧτων βλ. Ἀ. Ξυγγόπουλον, Ἀρχ. Ἐφ. 1957 σ. 21 καὶ Α. Orlandos, ἐν Cahiers archéologiques τ. XII (1961) ὑπὸ ἐκτύπωσιν.

⁴ Ἱστορημένα Εὐαγγέλια τῆς Μ. Ἰβήρων, Ἀγ. Ὅρους, πίν. 11 τῆς ἐκδόσεως Γ. Τσίμα - Π. Παπαχάτζηδᾶκη.

⁵ Stornajolo, Le miniature delle omilie di Giacomo monaco (Codices e Vaticanis selecti) Roma 1910, πίν. 32. Ὁ ἀναδιπλούμενος κυματιστὸς βλαστὸς ἀπαντᾷ ὡς κόσμημα ἤδη κατὰ τὸν 11ον αἰ. εἰς τὰς μικρογραφίας τοῦ Coislin 79 τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Omont, Fac-similés des miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibl. Nat. πίν. LXII καὶ LXIII) τὰς εἰκονιζούσας

3) πρὸς τὰ τῆς κλίνης τῆς Θεοτόκου τῆς Μανριωτίσσης Καστοριᾶς¹. Τέλος καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ τετραφυλλόσχημοι σταυροὶ τῶν ὁμοφορίων τῶν ἐπισκόπων συνηθίζονται μόνον κατὰ τὸν 11ον², τὸν 12ον³ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου⁴ αἰῶνος, καθόσον τουλάχιστον γνωρίζω.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ πρώτου στρώματος. Ἐξ ἑλθωμεν ἤδη εἰς τὸ δεύτερον, τὸ ὁποῖον καλύπτει ὅλην τὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν τοῦ ναΐσκου, πλὴν μικροῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοιχώματος καταστραφέντος λόγῳ τῆς διανοίξεως τοῦ νεωτέρου παραθύρου.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἔξετασθεῖσαν Κοίμησιν ἀκολουθοῦσι τρεῖς ὁλόσωμοι, σχεδὸν φυσικοῦ μεγέθους, μορφαί (πίν. 2) ἥτοι 1) ὁ Ἅγ. Νικόλαος ὁ ἐν Μύροις, ἐν μετωπικῇ, αὐστηρῶς ἱερατικῇ ἀκινήσιᾳ, μὲ πρόσωπον ἡλιοκαῆς, εὐρὺ φαλακρὸν μέτωπον καὶ βραχὺ στρογγύλον γένειον καὶ ἐνδεδυμένος τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολὴν ἥτοι κόκκινον φαιλόνιον μὲ πτυχὰς δηλουμένας διὰ μέλανος χρώματος καὶ ἐπ' αὐτοῦ λευκὸν ὁμοφόριον κοσμούμενον διὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν. Ὁ ἱεράρχης διὰ μὲν τῆς διὰ τοῦ φαιλονίου κεκαλυμμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ διάλιθον εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογεῖ.

Παραπλεύρως τοῦ Ἅγ. Νικολάου εἰκονίσθη 2) ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Σωτὴρ καὶ αὐτὸς κατὰ μέτωπον βλέπων πρὸς τ' ἀριστερά, κρατῶν τὸ εὐαγγέλιον διὰ τῆς ἀριστερᾶς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐνδεδυμένος δὲ κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐλαιοπράσινον κολπούμενον ἱμάτιον μὲ ὁμοίου ἀλλ' ἀνοικτοτέρου τόνου ἀντανγείας καὶ ἀπαλὰς, ἁρμονικὰς πτυχὰς.

Περαιτέρω πρὸς ἀνατολὰς εἰκονίσθη 3) Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἐνδεδυμένος κοκκινωπὸν ποδήρη χιτῶνα καὶ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον, ἐρριμμένον ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ κατερχόμενον μέχρι τῶν γονάτων. Εἶναι ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὸν Χριστὸν τείνων πρὸς αὐτὸν τὰς χεῖρας ὀριζοντίως εἰς σχῆμα ἱκεσίας ἢ δεήσεως. Ἡ κεφαλὴ του εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένη, πλὴν τῆς ἀτημελήτου κόμης καὶ τοῦ γενείου του.

Ἐὰν ἀντὶ τοῦ Ἅγ. Νικολάου εἰκονίζετο ἡ Παναγία εἰς στάσιν συμ-

τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρον τὸν Βοτανειάτην καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ Μαρίαν. Τὸ αὐτὸ κόσμημα ἀπαντᾷ ὡσαύτως συνηθέστατα καὶ εἰς μνημεῖα τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος.

¹ Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ῖ δ ο υ, Καστοριά πίν. 16.

² 11ος αἰ.: Ὁσιος Λουκάς Φωκίδος (S c h u l t z - B a r n s l e y, The monastery of S. Luke of Stiris in Phocis, πίν. 52) Ἅγ. Σοφία Κιέβου (V. L a s a r e f f, Ἱστορία βυζ. τέχνης (ρωσ.), Μόσχα 1948, Atlas πίν. 116).

³ 12ος αἰ.: Παλατῖνον παρεκκλήσιον Palermo (O. D e m u s, The mosaics of Norman Sicily, London 1949, πίν. 23β), Cephalù (O. D e m u s, ἑ.ἀ. πίν. 7α) Παναγία Μ. Gelat (1130) (L a s a r e f f, ἑ.ἀ. πίν. 205β), Ψηφιδωτὰ Διακονικοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Torcello (L a s a r e f f, ἑ.ἀ. πίν. 238) κλπ.

⁴ Ψηφιδωτὴ εἰκὼν ἀρχαγγέλου ἐν Ἅγ. Γρηγορίῳ Μεσσήνης (V. L a s a r e f f, ἑ.ἀ. πίν. 271).

μετρικὴν πρὸς τὸν Πρόδρομον θὰ εἴχομεν ἐνταῦθα μίαν πλήρη σύνθεσιν Δεήσεως, ὡς τοιαύτη ὅμως δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἢ ἐνταῦθα παρὰτάξις τῶν περιγραφέντων τριῶν προσώπων· διότι ναὶ μὲν ὁ Πρόδρομος ἀντικαθίσταται ἐνίοτε εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Δεήσεως διὰ τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου¹, ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει μόνον διὰ τὸν Πρόδρομον — τοῦ ὁποίου ὁ ἐν τῷ ναῷ τιμώμενος ἅγιος καταλαμβάνει καὶ τὴν ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ θέσιν καὶ τὴν στάσιν, οὐδέποτε ὅμως, καθόσον τουλάχιστον γνωρίζω, ἀντικαθίσταται δι' ἄλλου ἁγίου ἢ Παναγία καὶ μάλιστα δι' ἁγίου μὴ σεβίζοντος τὸν Χριστόν, ἀλλὰ κατενώπιον ἱσταμένου, ὡς συμβαίνει ἐνταῦθα μὲ τὸν ἅγιον Νικόλαον.

Κατὰ ταῦτα τὰ τρία ἐνταῦθα εἰκονιζόμενα ἱερὰ πρόσωπα δὲν συγκροτοῦσι σύνθεσιν «δεήσεως» εἰμὴ μόνον κατὰ τὸ δεξιὸν ἡμῖς. Διερωτᾶται τις ἐν τούτοις διὰ ποῖον λόγον ἀντὶ τῆς Παναγίας εἰκονίσθη ἐδῶ ὁ Ἅγ. Νικόλαος, ἅψ' οὗ δὲν εἶναι καὶ ὁ ἐν τῷ ναῷ τιμώμενος ἅγιος, δεδομένου ὅτι ἢ κατωτέρω δημοσιευομένη κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ρητῶς ἀναφέρει τὴν Παναγίαν ὡς μόνην ἐν τῷ ναῷ τιμωμένην; Μήπως ἄρα γε ὁ ἀρχικὸς ναὸς (τοῦ 1200) ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην τοῦ Ἅγ. Νικολάου — ὑπόθεσις τὴν ὁποίαν εὖνοεῖ ἡ γειτνίασις τῆς μεγάλης λίμνης τῆς Τριχωνίδος² — ὅταν δ' ἀργότε-

¹ Οὕτω π.χ. εἰς τὸν Ἅγ. Μάρκον τῆς Βενετίας τὸν Πρόδρομον εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Δεήσεως ἀντικατέστησεν ὁ Ἅγ. Μάρκος (P. Toesca, *Storia dell' Arte Italiana* I, 2 (1927), εἰκ. 647.—S. Bettini, *Antichi mosaici di S. Marco a Venezia*, Bergamo, ἀν. χρ., πίν. CXX). Εἰς στεατῖτην τῆς Θάσου (11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰ.) τὸν Πρόδρομον ἀντικαθιστᾷ ὁ Ἅγ. Θεόδωρος (Ch. Delvoye, BCH LXXXIX, 1935, σ. 373-εἰκ. 47). Εἰς ναοὺς τῶν χωρίων Καλογέρου, Σπήλι καὶ Δρυς τῆς Κρήτης ἀφιερωμένους εἰς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον ὁ τελευταῖος οὗτος ἀντικατέστησεν τὸν Πρόδρομον (G. Gerola, *Monum. Ven. dell' isola di Creta* II σ. 321 εἰκ. 377.—Κ. Καλοκύρη, Βυζ. Τοιχογρ. τῆς Κρήτης πίν. LIII καὶ σ. 100 καὶ 101). Ἐν Κρήτῃ ὁμοίως εἰς τὸν ναὸν Ἅγ. Γεωργίου τοῦ Γαλατᾶ, ἰδρυθέντα ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς μινωικῆς ἐπαύλεως τῆς Ἅγ. Τριάδος, εἰς τὴν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονιζομένην παρὰστάσιν τῆς Δεήσεως τὸν Πρόδρομον ἀντικατέστησεν ὁ Ἅγ. Γεώργιος. Ὡσαύτως εἰς φορητὴν εἰκόνα τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ τῆς Κρήτης Σιναΐτικοῦ Μετοχίου εἰκονίζουσεν τὴν Δέησιν ἀντὶ τοῦ Προδρόμου ἐξωγραφηθῇ ὁ Ἅγ. Νικόλαος. Τέλος εἰς τὴν ἐκκλησίαν Ἅγ. Νικολάου τῆς Curtea din Arges, ὁ Ἅγ. Νικόλαος ἀντικατέστησεν καὶ ἄλιν τὸν Πρόδρομον εἰς τὴν ἐν τῷ νάρθηκι παρὰστάσιν τῆς Δεήσεως (Buletinul Comisiunii monumentelor istorice τ. X-XVI, 1917-1921, πίν. 1 ἐγχρωμος καὶ σ. 103 εἰκ. 110).

² Ὡς γνωστὸν ὁ Ἅγ. Νικόλαος ἐτιμᾶτο ἰδιαιτέρως οὐ μόνον παρὰ τὴν θάλασσαν ἀλλὰ καὶ παρὰ τὰς μεγάλας λίμνας, ὡς π.χ. τῆς Καστοριᾶς (Ἅ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. Δ', 1939-40, σ. 206), τῆς Πρέσπας (Στ. Πελεκανίδης, Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Αθῆναι 1960, σ. 55), τῆς Ἀχρίδος, τῶν Ἰωαννίνων (Ἅ. Ξυγγόπουλος, Ἡπ. Χρον. 1, 1928, σ. 133 καὶ 141) κλπ., αἵτινες ἐξακριβοῦντο καὶ ὡς θάλασσαι. Οὕτω καὶ ἡ λίμνη τοῦ Ἀπόκουρου (ἀρχ. Τριχωνίς) ὀνομάζεται εἰς σημεῖωμα τοῦ 1731 ἐπὶ Π. Διαθήκης τῆς Μ. Μυρτιάς πέλαγος (Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1928, 310) ἢ δὲ παραλία τῆς καὶ σήμερον ἀποκαλεῖται γιалός (=αἰγιαλός).

ρον ἐφανερώθη ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας καὶ ἐκτίσθη ὁ νέος ναὸς ὁλόκληρον πλεον τὸ καθολικὸν ἐτιμήθη εἰς ὄνομα μόνον τῆς Παναγίας, τοῦ παλαιοῦ Ἀγίου Νικολάου εἰκονισθέντος εἰς τιμητικὴν παρὰ τὸν Χριστὸν θέσιν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ παλαιοῦ ναΐσκου του; Ἀδελον. Ἀλλὰ καὶ μία ἄλλη ὑπόθεσις καθ' ἣν δυνατόν νὰ εἰκονίζετο καὶ ἐνταῦθα, ὡς εἰς τὴν Μ. Δοχειαρίου (Millet, Athos πίν. 236) μία τετράμορφος Δέησις, ἀποτελουμένη ἀπὸ τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν, τοὺς ὁποίους ἱκετεύουν ἀντιστοίχως ὁ Πρόδρομος καὶ ὁ Ἁγ. Νικόλαος, δὲν εὐδοῦται καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὸ καταπεσὸν τμήμα τοιχογραφίας, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη ἡ παρὰστασις τῆς Κοιμήσεως, εἰκονίζετο ἡ Παναγία καὶ τοῦτο διότι ὁ Ἁγ. Νικόλαος δὲν εἰκονίζεται δεόμενος ἀλλ' ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον.

Τελευταῖος ὁλόσωμος ἅγιος ἐπὶ τοῦ Β. τοιχώματος εἰκονίσθη παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν, ἥτοι παρὰ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, ὁ Ἁγ. Στέφανος, ὡς δηλοῖ προσγεγραμμένη ἡμισεβασμένη ἐπιγραφή. Ὁ πρωτομάρτυς ἐνδεδυμένος τὴν στολὴν διακόνου παρεστάθη κατὰ μέτωπον, ἀγένειος, μὲ τὴν κόμην πυρρὰν καὶ ἐσχηματοποιημένα τὰ ὄτα. Πράσιναι σκιαὶ εἰς τὰ ἄκρα τῶν παρεῖων τοῦ προσδίδουσι τὸν ὄγκον εἰς τὸ ὄχρόν του πρόσωπον.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος καὶ ἀνατολικῶς τῆς θύρας ἐξωγραφήθησαν, πλὴν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, περὶ ἧς κατωτέρω, τρεῖς ὁλόσωμοι ἅγιοι: ὁ παρὰ τὴν θύραν, ἅτε ὡς φύλαξ αὐτῆς συνήθως εἰκονιζόμενος, ἀρχάγγελος Μιχαὴλ, ὁ Ἁγιος Δημήτριος καὶ τρίτος τις ἅγιος, τοῦ ὁποίου διακρίνονται μόνον οἱ πόδες εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ μεταγενεστέρως ἀνοιχθέντος παραθύρου.

Καὶ ὁ μὲν Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ εἰκονίσθη μέγας καὶ πτερωτός, φέρων φολιδωτὸν θώρακα ὑπεράνω ἀνοικτοχρόου χιτῶνος φθάνοντος μέχρι τῶν γονάτων καὶ κόκκινον μανδύαν πορποῦμενον ἐμπρὸς καὶ πίπτοντα ἐπὶ τῆς ράχews. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ὁ Μιχαὴλ ὑψωμένην τὴν ρομφαίαν, διὰ δὲ τῆς καθεμένης ἀριστερᾶς τὴν παρὰ τὸν ἀριστερόν του πόδα εἰκονιζομένην θήκην αὐτῆς.

Ὁ παραπλευρὸς τοῦ Μιχαὴλ ἱστάμενος Ἁγ. Δημήτριος κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δόρυ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα καὶ φέρει προσγεγραμμένην τὴν ἐπιγραφὴν, ὁ Ἁγ. Δημήτριος ὁ μέγας δούξ¹.

¹ Τὸ ἐπιθέτον τοῦτο δίδεται συχνάκις εἰς τὸν Ἁγ. Δημήτριον ἀπὸ τοῦ 2ου ἡμίσεως τοῦ 14ου αἰ., ὡς π.χ. εἰς τοιχογραφίας τῆς Καστοριάς (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Δ', 1938, σ. 148). Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἐπιθέτου διέλαβε καὶ ὁ Α. Ξ υ γ γ ό - π ο υ λ ο ς εἰς τὸ περ. Ἑλληνικά τ. 15, 1957, σ. 124 (Τιμητικὸς τόμος Σωκρ. Β. Κουγέα). Προσθέτω ἐνταῦθα ὅτι εἰς τοιχογραφίας τοῦ Bobosevo τῆς Βουλγαρίας (1500) ὁ Ἁγ. Δημήτριος ὀνομάζεται μέγας βοεβόδας (Α. G r a b a r, La peinture religieuse en Bulgarie, σ. 310).

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εὐθὺς μὲν ὑπὲρ τὸ δάπεδον εἰκονίσθη λευκὴ πτυχωτὴ ποδέα, ὑπεράνω δ' αὐτῆς ὁ *Εὐαγγελισμὸς* τῆς Θεοτόκου κατανεμηθεὶς εἰς δύο πίνακας διὰ τοποθετήσεως ἀριστερᾶ μὲν τῆς κόγχης τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, δεξιᾶ δ' αὐτῆς τῆς Παρθένου Μαρίας (πίν. 3). Ὁ Γαβριήλ βαδίζων ὀρμητικῶς πρὸς τὰ δεξιὰ τείνει πρὸς τὴν Παναγίαν τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς σχῆμα ἀγγελίας ἅμα καὶ εὐλογίας. Κάτωθεν τῆς χειρὸς του ἐγράφη συγκεκομμένη ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου (Α', 28) εἰλημμένη ἐπιγραφή: Χ. Κ. Ο. Μ. Σ. (=χαῖρε κεχαριτωμένη ὁ Κύριος μετὰ Σοῦ). Ἀντιστοίχως πρὸς τὸν Γαβριήλ εἰκονίσθη δεξιᾶ ἄρτι τοῦ σκίμποδος *ἐξαραστᾶσα* ἡ Παρθένος ἥτοι ὀρθία πρὸ ὀρθογωνίου καθίσματος ἔχοντος τὴν μορφήν κασσέλλας μεθ' ὑποποδίου κάτω καὶ κυλινδρικοῦ μαξηλαρίου ἐπ' αὐτῆς, κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς πόκον ἐρυθροῦ νήματος (πορφύρας) διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἡλακᾶτην, ἥτοι νήθουσα, συμφώνως πρὸς τὸ Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου (XI, 1). Φέρουσα ἐρυθρὰ σανδάλια εἶναι ἐνδεδυμένη πρασινωπὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ σύννητες πορφυροῦν μαφόριον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, ἣν κλίνει αἰδημόνως, ἐν ᾧ ἄκτις φωτὸς¹ προσπίπτει ἄνωθεν ἐπ' αὐτῆς. Ἀριστερᾶ τῆς κεφαλῆς τῆς ἐγράφη καὶ ἐδῶ ἐπιγραφή συγκεκομμένη, εἰλημμένη ὡσαύτως ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (Α', 38) ἰ. η. κ. γ. κ. (=ἰδοὺ ἡ δούλη Κυρίου γένοιτό μοι κατὰ τὸ ρῆμά σου). Τέλος εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται ὀπισθεν μὲν τοῦ Γαβριήλ τείχος μετὰ πύργων, ὀπισθεν δὲ τῆς Παναγίας οἰκήματα μὲ δικλινεῖς καὶ σφαιρικὰς κεραμοσκεπάστους στέγας, ὀρθογώνια παράθυρα καὶ κυκλικούς φεγγίτας (Βασιλικὴ τῆς Ναζαρέτ;).

Ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ καὶ κατ' ἐνώπιον ὁ Χριστός, ἐνδεδυμένος ἀνοιχτόχρωμον στολήν, καθήμενος δ' ἐπὶ τοῦ οὐρανίου τόξου καὶ εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς πλαγίως καὶ κάτωθεν αὐτοῦ εἰκονιζομένους. Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἀριστερᾶ μὲν ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, δεξιᾶ δ' ὁ Γαβριήλ, κάτωθεν δ' αὐτῶν παρεστάθῃ ἅφ' ἑνὸς μὲν (ἀριστερᾶ) ἡ Παναγία δεομένη εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, δεξιᾶ δὲ δένδρα καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ, οἵτινες ὅμως μόλις διακρίνονται λόγῳ τῆς καλυπτούσης αὐτοὺς αἰθάλης.

Ἐντὸς τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης, τοῦ ὁποίου τὸ ἡμικυκλικὸν μέτωπον ἀπομιμεῖται γραπτῶς πλινθίνην ὀδοντωτὴν ταινίαν (πίν. 4), εἰκονίσθη ἐπὶ βαθυγαλάζιου κάμπου ἐν προτομῇ ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἐπίσης ἐν προτομῇ εἰκονιζομένων Ἀρχαγγέλων Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ ἐχόντων τὰς χεῖρας ἡνωμένας πρὸ τοῦ στήθους, ἡ Παναγία, μὲ κανονικώτατον ὡσεὶδὲς πρόσωπον, μακρὰν εὐθείαν ρίνα καὶ μικρὸν στόμα, κεκαλυμμένη ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μὲ πορφυροῦν μαφόριον καὶ «τὰς ἀχράντους αὐτῆς χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἐξα-

¹ Κατὰ τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων (σ. 85) ἡ ἄκτις αὐτὴ δηλοῖ τὸ Ἅγ. Πνεῦμα.

πλοῦσα» φέρουσα δὲ πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς τὸ παιδίον Ἰησοῦν κατ' ἐνώπιον, τείνον πλαγίως ἀμφοτέρας αὐτοῦ τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα εὐλογίας. Τὸ παιδίον φορεῖ λευκὸν χιτῶνα διαστιζόμενον ὑπὸ μικρῶν κυκλικῶν καὶ τετραγώνων κοσμημάτων καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον (πίν. 4). Ὁ προπλασμός τοῦ προσώπου τῆς τε Παναγίας καὶ τοῦ παιδίου ἀποδίδεται δι' ὠχροροδίνου χρώματος, ὃ δὲ ὄγκος διὰ σκιᾶς ἐξ ὀμβρας. Λευκαὶ ψιμυθιαὶ ἄνωθεν τῶν ὀφρύων, κάτωθεν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ εἰς τὸν λαιμὸν ἐξαίρουν τὰ φωτιζόμενα μέρη.

Εὐθὺς ὑπὸ τὸ τεταρτοσφαίριον ἦτοι ἐπὶ τῆς κατακορύφου κυλινδρικῆς ἐπιφανείας τῆς κόγχης, εἰκονίσθησαν τέσσαρες μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας συλλειτουργοῦντες ἦτοι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον, ἔνθα ἡ Ἀγ. Τράπεζα, θέμα σύνηθες κατὰ τὴν Παλαιολόγειον ἐποχὴν, ὅτε ἀνεπτύχθη σπουδαίως ἡ εἰκονογράφησις τῆς Λειτουργίας¹. Εἶναι δ' οὗτοι ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ Ἀγ. Γρηγόριος, ὁ Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Ἅγιος Βασίλειος ὁ πανσοφώτατος καὶ ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀλεξανδρείας (πίν. 5), ὅλοι ἐνδεδυμένοι πολυσταύρια φαιλόνια καὶ ὁμοφόρια κοσμούμενα μὲ δύο μεγάλους μέλανας σταυρούς. Καὶ οἱ τέσσαρες κρατοῦσιν ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἐφ' ὧν ἀναγράφονται ἐκφωνήσεις τοῦ ἱερέως ἢ εὐχαὶ ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Βασιλείου. Οὕτω τὸ εἰλητὸν τοῦ Ἀγ. Γρηγορίου λέγει: *Ἐξερέτως τῆς Παναγίας ἀχράντου ὑπερευλογημένης*², τὸ τοῦ Χρυσοστόμου: *οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς (ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς)*³, τὸ τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου: *ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντάς σε Κύριε καὶ ἁγιάζων τοὺς (ἐπὶ σοὶ πεποιθότας) κλπ.*⁴

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ ναΐσκου. Ἐρμεισθε ἤδη εἰς τὸν καλύπτοντα αὐτὸν κυλινδρικὸν θόλον, τοῦ ὁποίου ὅλαι αἱ τοιχογραφίαι ἀνήκουσιν ἐπίσης εἰς τὸ 2^{ον} στρώμα.

Ὁ θόλος οὗτος εἶναι, ὡς-συνήθως εἰς τοὺς μικροὺς καμαρόσκεπάστους ναοὺς⁵, διηρημένος εἰς δέκα μικρὰ ὀρθογώνια διαμερίσματα ἢ πίνακας χω-

μένους διὰ στενῆς ἐρυθρᾶς ταινίας καὶ διατεταγμένους ἀνὰ πέντε πρὸς νοτον καὶ πρὸς βορρᾶν ἑκατέρωθεν πλατείας ἀξονικῆς ζώνης κοσμουμένης διὰ φυτικοῦ κοσμήματος.

Ἐκ τῶν δέκα ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου εἰκονιζομένων συνθέσεων (εἰκ. 10) αἱ ὀκτὼ πλησιέστεραι πρὸς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἀνάγονται εἰς τὸν

¹ Βλ. σχετικῶς J. Stefanescu, *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles 1936, σ. 127 ἐξ.

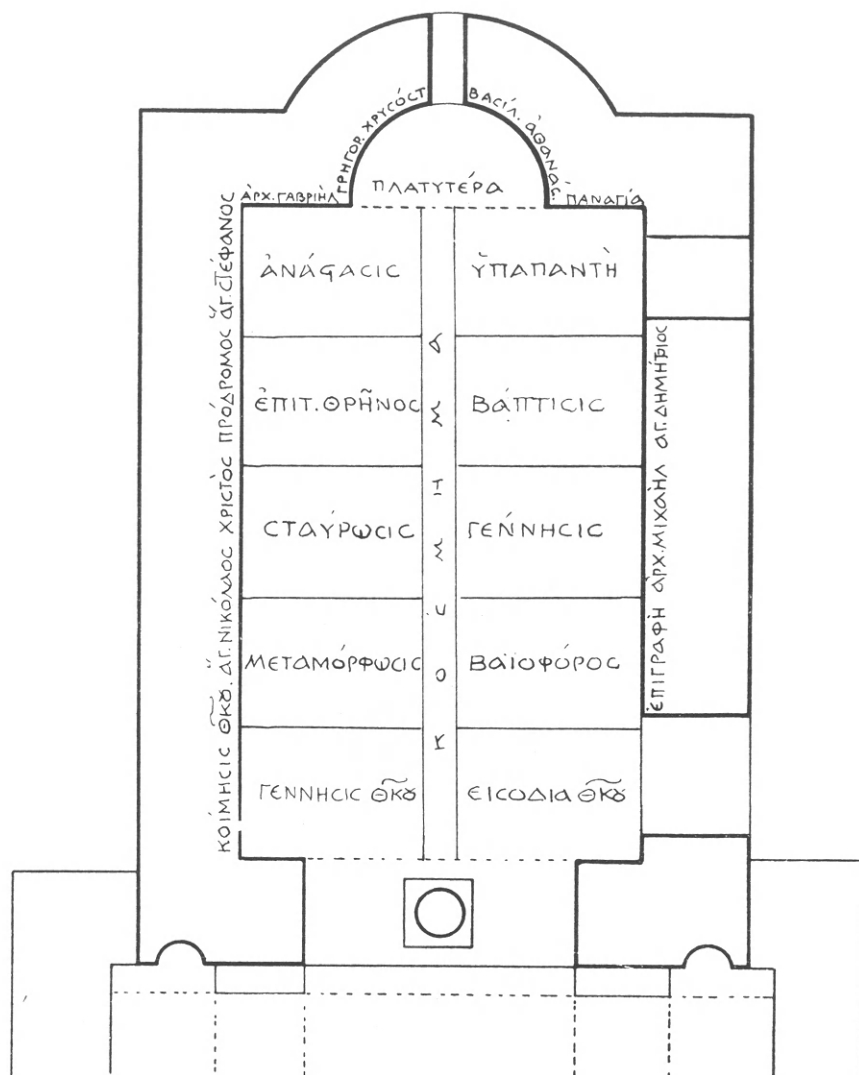
² Π. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* σ. 116.

³ Π. Τρεμπέλα, ἔ.δ. σ. 71.

⁴ Π. Τρεμπέλα, ἔ.δ. σ. 154.

⁵ Π. Τρεμπέλα, Ἀγ. Γεώργιον Βάρδαν τῆς Ρόδου (Ὁρλόγιος, A.B.M.E. τ. 5', 1948, σ. 118 εἰκ. 105).

χριστολογικὸν κύκλον, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ εἶναι διατεταγμένοι κατ' αὐστηρὰν χρονολογικὴν ἀκολουθίαν. Οὕτω ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ βλέπομεν ἐπὶ

Εἰκ. 10. Διάγραμμα κατανομῆς τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων τοῦ παλαιότερου ναΐσκου.

μὲν τοῦ νοτίου ἡμιθολίου πρῶτον μὲν τὴν Ὑπαπαντὴν, μετ' αὐτὴν δὲ τὴν Βάπτισιν, μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ ἡ Γέννησις καὶ ἡ Βαΐοφόρος. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμίσεος, συνεχίζοντες ἀπὸ Δυσμῶν, συναντῶμεν τὴν Μεταμόρφω-

σιν, τὴν Σταύρωσιν, τὸν Ἐπιτάφιον Θρῆνον καὶ τέλος, παρὰ τὸ ἱερόν, τὴν Ἀνάστασιν.

Αἱ δύο ὑπόλοιποι συνθέσεις εἰκονίζονται εὐθὺς παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ναΐσκου, ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐν τῷ ναῷ τιμωμένην Παναγίαν, παριστᾶσαι τὴν Γέννησιν τῆς Θεοτόκου καὶ τὰ Εἰσόδια αὐτῆς.

Ἀναλυτικώτερον ἐκάστη τῶν δέκα μνημονευθεισῶν συνθέσεων ἔχει ὡς ἑξῆς :

1. Ὑπαπαντή. Ἡ σύνθεσις ἀποτελεῖται ἀπὸ 2 ομάδας προσώπων : μιᾶς ἀριστερᾶ καὶ ἄλλης δεξιᾶ. Ἡ ἀριστερὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν Παναγίαν φέρουσαν ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον καὶ τὸν ὀπισθεν αὐτῆς ἱστάμενον Ἰωσήφ. Ἀμφότεροι ἴστανται προσβλέποντες τὸν δεξιᾶ ἱστάμενον Συμεών, ὅστις ἔχει ἤδη παραλάβει ἀπὸ τὰς χεῖρας τῆς Παναγίας τὸ βρέφος Ἰησοῦν. Ὀπισθεν τοῦ Συμεὼν ἴσταται ἡ γηραιὰ προφῆτις Ἄννα, θυγάτηρ τοῦ Φανουήλ, κρατοῦσα πρὸς τὰ κάτω ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Τοῦτο τὸ βρέφος ὀρανὸν* (καὶ γῆν ἐστερέωσεν). Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται κιβώριον στηριζόμενον ἐπὶ 4 κίωνων διατεταγμένων κατ' ἀντίστροφον προοπτικήν. Ἐπὶ τῶν κίωνων βαίνει ὀριζοντία ὀροφή φέρουσα εἰς τὸ μέσον πυραμιδοειδῆ «θόλον», οἷον βλέπομεν συχνὰ ἐπὶ χ/φον τοῦ 10^{ου} καὶ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος¹,

2. Βάπτισις. Τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως σχηματίζει ἐνταῦθα ὁ Χριστὸς ἱστάμενος ἐντὸς τοῦ ὕδατος ποταμοῦ μετ' ἀποτόμους ὄχθας. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται γυμνός, ἐντὸς δὲ τοῦ ὕδατος τοῦ ποταμοῦ διακρίνονται 3 ἰχθῦς. Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης εἰκονίζεται ὄρθιος ὁ Προδόρομος κλίνων πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ ἐπιθέτων τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, ἐνῶ κάτωθεν τῶν ποδῶν του εἰκονίζεται δένδρον καὶ παρ' αὐτὸ ἀξίνη (Ματθ. Γ', 10. Λουκ. Γ', 9). Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης εἰκονίζονται τέσσαρες ἄγγελοι προσκλίνοντες πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ κρατοῦντες τὰ *λένια* διὰ τῶν ὁποίων θὰ σπογγίσωσι τὸν Ἰησοῦν ὅταν ἐξέλθῃ τοῦ ὕδατος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κολυμβῶσιν ἰχθῦς (Πβλ. Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως σ. 89).

Τὸ ἄνω μέρος τῆς συνθέσεως εἶναι δυσδιάκριτον λόγῳ τῶν καλυπτόντων αὐτὸ ἀλάτων.

3. Γέννησις τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὸ μέσον τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται σπήλαιον καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ἐξηπλωμένη ἐκ δεξιῶν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐπὶ κλινοστρωμνῆς ἡ Παναγία, ἔχουσα δεξιᾶ της, ἐντὸς λιθίνης φάτνης, τὸ βρέ-

¹ Π.χ. ἐπὶ τοῦ Μηνολογίου Βασιλείου τοῦ Α' τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ: (Il Menologio di Basilio I, πίν. 14 καὶ 324) Paris. Gr. 70 φ. 1 καὶ 9ν (Ebersolt, Miniatures byz. πίν. XXXVII, 2). Ψηφιδωτὸν Ἀγ. Σοφίας Κιέβου, ΙΑ' αἰ. (Schweinfurt, Gesch. der Russ. Malerei eiz. 19) κλπ.

φος, ὅπερ θερμαίνουσι διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος. Κάτω ἀριστερᾷ κἀθηται σκεπτικὸς ὁ Ἰωσήφ, παρ' αὐτὸν δὲ ἡ μαῖα καὶ ἡ Σαλώμη κρατοῦσα γυμνὸν τὸν νεογνὸν Ἰησοῦν.

Ἄνω δεξιᾷ διακρίνεται ποιμὴν φέρων βραχὴν χιτῶνα κρατῶν δὲ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς τὴν ποιμενικὴν ράβδον (καλαύροπα) διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητόν. Ὁ ποιμὴν προσβλέπει ἄγγελον καθιπτάμενον πρὸς αὐτὸν καὶ τείνοντα τὴν χεῖρα εἰς σχῆμα ἀγγελίας¹ ἀντιστοιχῶς εἰς τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν εἰκονίζονται ὀπισθεν βραχῶδους κορυφῆς ὀκτώ, ἀγγελικαὶ πιθανώτατα, μορφαὶ φέρουσαι φωτοστεφάνους, δυσδιάκριτοι ὅμως ὥς καὶ τὸ κἀτωθεν αὐτῶν τμῆμα λόγφ τῶν ἀλάτων.

4. Βαΐτοφόρος. Δεξιὰ βουνὸν καὶ παρὰ τὴν βάσιν του ὁ Χριστὸς ἐπὶ μέλανος πόλου ὄνου, ὅστις κύπτει ἵνα φάγη κλαδίσκον. Ὁ Σωτὴρ φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πράσινον ἱμάτιον διευθύνεται δὲ πρὸς τ' τ' ἀριστερά, ἔνθα πρὸ τῆς πόλεως Ἱερουσαλήμ, δηλουμένης διὰ τείχους καὶ πύργων, ἀναμένουσιν αὐτὸν οἱ Ἰουδαῖοι φέροντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καλύμματα. Παιδιά στρώνουσι τὰ ἐνδύματά των ἵνα διέλθῃ ἐπ' αὐτῶν ὁ Ἰησοῦς ἐν ᾧ ἄλλα εἶναι ἀνερριχημένα ἐπὶ δένδρων κόπτοντα κλάδους.

5. Μεταμόρφωσις (πίν. 6). Ἡ σύνθεσις εἶναι διηρημένη εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας. Εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω ζώνης εἰκονίζεται ἐπὶ λόφου μὲ κατὰλευκον στολὴν ὁ Ἰησοῦς ἐντὸς διπλῆς δόξης, μιᾶς ἐξωτερικῆς ἐλλειψοειδοῦς καὶ μιᾶς ἐσωτερικῆς ὀρθογωνίου καμπυλοπλεύρου, συμβολίζουσιν μετὰ τοῦ Χριστοῦ τὸ *τριλαμπές τῆς μιᾶς θεότητος*¹, ἥτοι τὴν τριπλὴν ὑπόστασιν τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Χριστὸς διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς, ἣν φέρει πρὸ τοῦ στήθους, εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς καθεμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν κύλινδρον. Ἐκαστέρωθεν τοῦ Ἰησοῦ ἴστανται ἐπὶ ὀξυκορύφων, βαθμιδωτῶν λόφων προσβλέποντες ἱκετευτικῶς πρὸς αὐτὸν δεξιᾷ μὲν ὁ προφήτης Μωυσῆς, ἐνδεδυσμένος κόκκινον ἔνδυμα καὶ κρατῶν τὰς πλάκας, ἀριστερᾷ δὲ ὁ προφήτης Ἡλίας μὲ πράσινον ἔνδυμα καὶ ἔχων τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους.

Εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζονται τρεῖς μαθηταί: ἀριστερᾷ ὁ Πέτρος γονατιστὸς στρέφεται *ἐξεστηκὸς* πρὸς τὸν Χριστόν, φέρει δὲ τὴν χεῖρα πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἵνα μὴ θαμβωθῇ ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ ἐκπεμπομένου φωτός, εἰς δὲ τὸ μέσον καὶ δεξιᾷ ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης πεσμένοι *προῦντα* σχεδὸν κατακορύφως μὲ μίαν βιαιοτάτην κίνησιν καὶ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω. Ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν φορεῖ βαθέως ἰώδη, ὁ δὲ ἄλλος κοκκίνην ἐνδυμασίαν.

6. Σταύρωσις (πίν. 7). Τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως σχηματίζει ὁ

¹ Χριστόφορος Μιτυληναῖος, ἔκδ. Kurtz σ. 14, Εὐχολόγιον σ. 407.

Χριστὸς ἐσταυρωμένος, γυμνὸς μὲ λευκὸν κολόβιον περὶ τὴν ὀσφὺν καὶ κλί-
νων τὴν δι' ἀκανθίνου στεφάνου κοσμουμένην κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του
ὤμου. Οἱ ὀφθαλμοὶ του εἶναι κλειστοὶ καὶ δακρυσμένοι, τὸ δὲ σῶμά του
καμπυλοῦται ἐλαφρῶς εἰς σχῆμα ἀντεστραμμένου λατινικοῦ S. Δεξιᾷ καὶ
ἀριστερᾷ τῆς κεφαλῆς του καθίπτανται διαγωνίως ἀνὰ εἰς ἄγγελος καλύ-
πτων τὸ πρόσωπόν του διὰ τοῦ ἱματίου του. Εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ
σταυροῦ εὗρηται ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ ΟΒCΛΤΔΞ (= ὁ βασιλεὺς τῆς
Δόξης). Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται τὰ τεῖχη καὶ οἱ πύργοι τῆς Ἱερουσαλὴμ.

Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ἡ Παναγία μὲ κόκκινον χιτῶνα καὶ τὸ σύ-
νηθες πορφυροῦν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μαφόριον, τὴν ἄκραν τοῦ ὁποίου κρατεῖ
διὰ τῆς ἀριστερᾶς παρὰ τὸν λαιμόν, ἐνῶ διὰ τῆς προβεβλημένης δεξιᾶς δει-
κνύει τὸν Χριστόν, πρὸς ὃν προσβλέπει.

Ὅπισθεν τῆς Παναγίας ἴστανται αἱ δύο Μαρίαι (ἡ τοῦ Ἰακώβου καὶ
ἡ τοῦ Κλωπᾶ) ἐκ τῶν ὁποίων ὀλόκληρος φαίνεται μόνον ἡ μία, ἐνῶ τῆς ἄλ-
λης φαίνεται μόνον ὁ φωτοστέφανος. Ἡ πρώτη φορεῖ ποδὶρη χιτῶνα χρώ-
ματος ὄχρας καὶ ἐπ' αὐτοῦ μαφόριον τόνου ὀλίγον ἀνοικτοτέρου τοῦ τῆς
Παναγίας. Τὴν ἀριστεράν της χεῖρα κεκαλυμμένην διὰ τοῦ μαφορίου φέρει
πρὸς τὴν παρεῖαν ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς δεικνύει καὶ αὐτὴ τὸν Ἐσταυρωμένον.

Ἀντιστοιχῶς δεξιᾷ εἰκονίζεται ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ ὁ Ἰωάννης φέρων
τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς παρεῖας εἰς ἐνδειξιν θλίψεως διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατῶν τὸ
ἄκρον τοῦ ἱματίου του. Ἀμέσως ὀπισθεν τοῦ Ἰωάννου ἴσεται ὁ Ἐκατόν-
ταρχος Λογγίνος ἔχων τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην διὰ λευκοῦ καλύμματος
καὶ δεικνύων διὰ τῆς πρὸς τὰ ἄνω τεταμένης δεξιᾶς τὸν Ἐσταυρωμένον,
ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ: Ἀλη-
θῶς Θεοῦ υἱὸς ἦν οὗτος (Μαρκ. ΙΕ, 39).

7. Ἑπιτάφιος Θρῆνος. Ἐν μέσῳ δύο ὀξυκορυφῶν βουνῶν εἰκο-
νίζεται μέγας σταυρός, κάτωθεν τῆς ὀριζοντίας κεραίας τοῦ ὁποίου ἵπταται
ἀνὰ εἰς ἄγγελος.

Κάτωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίσθη ἐν τῷ μέσῳ ἐξηπλωμένος ὁ Χριστὸς
γυμνὸς φέρων τὸ λευκὸν κολόβιον. Παρὰ τὴν κεφαλὴν του κάθηται ἡ
Παναγία κλίνουσα μετὰ θλίψεως τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν νεκρὸν υἱόν της
καὶ φοροῦσα πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀνοιχτὸν κόκκινον μαφόριον.
Ὅπισθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται γυναῖκες, αἱ Μυροφόροι. Ἐκ τούτων
εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν μία (πιθανώτατα ἡ Μαгдаληνή), ἔχουσα λυτὴν τὴν
κόμην καὶ καταπίπτουσαν μέχρι τοῦ στήθους ὑψώνει κατακορύφως ἀμφο-
τέρας τῆς τὰς χεῖρας. Παρὰ τὴν πρώτην ἴστανται τέσσαρες ἄλλαι γυναῖ-
κες, τρεῖς ἔμπρὸς καὶ μία ὀπισθεν. Μετὰ ταύτας παρὰ τὴν κλίνην εἰκο-
νίζεται πίπτων ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ Ἰησοῦ ὁ Ἰωάννης, ἐν ᾧ παρὰ τοὺς
πόδας αὐτοῦ ἴσεται ὁ Ἰωσήφ, ὑπὲρ τὸν ὁποῖον εἰκονίζεται μία γενειο-
φόρος ἀνδρική μορφή (ὁ Νικόδημος), ἐνδεδυμένη σκοτεινόχρωμον ἐνδυμα-

σίαν και φέρουσα τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς εἰς ἔνδειξιν θλίψεως. Μὲ τὴν μορφὴν αὐτὴν ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἰσορροπία τῶν μαζῶν τῆς συνθέσεως, ἣτις παρουσιάζει μεγάλην εἰκονογραφικὴν συγγένειαν πρὸς ἀνάλογον τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους¹.

8. Ἀνάστασις. Εἰς τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται, βαίνων πρὸς δεξιὰ, καὶ ποδοπατῶν τὸν κάτωθεν αὐτοῦ ἐξηπλωμένον Ἄδην, ὁ Χριστός, ἐνδεδυμένος κατάλευκον ἱμάτιον μὲ καστανόχρωμον σῆμα (clavus) καὶ πτυχῆς δηλουμένας διὰ κατρίνων γραμμῶν. Περιβάλλεται ὑπὸ μεγάλης ἑλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) καὶ ἀρπάζει διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Ἀδὰμ φοροῦντα βαθυπράσινον ἱμάτιον, τὸν ὁποῖον ἐξάγει ἐκ τοῦ μνήματος.

Ὅπισθεν τοῦ Ἀδὰμ ἵσταται ἡ Εὐα περιβεβλημένη κόκκινον μαφόριον καὶ μετ' αὐτὴν ἕξ ἄνδρες, ὧν εἷς φαλακρός. Ὁ ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Χριστοῦ εἰκονιζόμενος γυμνὸς καὶ ἐξηπλωμένος Ἄδης ἔχει τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας δεδεμένους, σύρεται δὲ ὑπὸ ἀγγέλου, ὅστις τὸν κρατεῖ μὲ τὰς δύο του χεῖρας δεδεμένον «χειροπόδαρα». Κάτωθεν τοῦ Ἄδου εἰκονίζονται κλεῖδες καὶ ἄλλα ἑξαρτήματα τῶν τεθραυσμένων πυλῶν τοῦ Ἄδου.

Ὅπισθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται τρεῖς ἀνδρικοὶ μορφαὶ φέρουσαι φωτοστεφάνους καὶ στέμματα. Οἱ δύο ἐξ αὐτῶν εἶναι βεβαίως ὁ Δαυὶδ καὶ ὁ Σολομών.

Τέλος ἄνω δεξιᾷ εἰκονίζεται ὁ Προδρόμος κηρύττων τοῖς ἐν Ἄδου καὶ κρατῶν εἰλητόν, συμμετρικῶς δ' αὐτοῦ καὶ ἄλλα πρόσωπα κρατοῦντα ὁμοίως εἰλητά.

Ἐσχόμεθα τώρα εἰς τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν Παναγίαν συνθέσεις τῆς καμάρας. Πρώτη ἐξ αὐτῶν εἰκονίζεται πρὸς βορρᾶν:

9. Ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου (πίν. 8). Ἄνω εἰς τὸ βάθος σπίτια μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀπλοῦνται ἀπὸ τὰς στέγας κόκκινα πανηγυρικά ὑφάσματα. Κάτω ἐμπρὸς ἐξηπλωμένη ἐπὶ πλαγίως τεθειμένης κλίνης ἡ Ἁγία Ἄννα μὲ ἀνοικτὸν κόκκινον ἱμάτιον καὶ ὅπισθεν τῆς κλίνης δύο γείτονες νεάνιδες, φέρουσαι πέπλον πίπτοντα ὅπισθεν τῆς κεφαλῆς, ἡ μὲν μία πράσινον ἐπὶ κοκκίνου φορέματος μὲ τραχηλέαν κοσμουμένην μὲ κεντητὸν κόσμημα, ἡ δὲ ἄλλη μὲ κόκκινον πέπλον πίπτοντα ἐπὶ πρασίνου φορέματος μὲ ὁμοίαν τραχηλέαν. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐξ αὐτῶν κρατεῖ ριπίδιον, ἐν εἵδει μικρᾶς σημαίας, διὰ τοῦ ὁποῖου ἀνεμίζει τὴν λεχώ, ἡ δὲ ἄλλη ποτήριον μὲ ὑψηλὴν βάσιν ἐν εἵδει φρουτιέρας.

Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται καθήμενος ὁ Ἰωακείμ, ὅστις κρατεῖ τὸ ἐσπαργανωμένον βρέφος. Παρ' αὐτὸν εἰς τὸ μέσον καὶ δεξιᾷ ἡ μαῖα, φοροῦσα λευκὸν φαχιόλιον μὲ καθέτους σκοτεινὰς γραμμάς, καὶ παρ' αὐτὴν ἡ

¹ Millet, Recherches sur l'iconogr. de l'Évangile εἰζ. 560.

ὑπερέτρια κρατοῦσα τὸν περιέχοντα τὸ θερμὸν ὕδωρ ἀμφορέα ἀπὸ τὸν ὅποιον χύνει εἰς τὴν λεκάνην, ἐντὸς τῆς ὁποίας θὰ πλύνουν τὸ νεογνόν.

10. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (πίν. 9). Ἡ σύνθεσις περιλαμβάνει δύο ὁμάδας προσώπων: Ἀριστερᾷ, πρὸ κιβωρίου κλειομένου διὰ βήλων, τὸν ἀρχιερέα Ζαχαρίαν, φέροντα κοκκίνην χλαμύδα καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν μικρὸν ἀρχιερατικὸν κάλυμμα (κίδαριν) ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς κεφαλῆς καὶ ὑποδεχόμενον εἰς τὸ ἱερὸν τὴν μικρὰν Παναγίαν, ἣτις εἰκονίζεται ἐκ δευτέρου ἄνω ἀριστερᾷ, καθημένη ἐπὶ τοῦ συνθρόνου καὶ δεχομένη ἀρτίσκον παρ' ὀγγέλου καθιπταμένου πρὸς αὐτήν. Δεξιᾷ εἰκονίζονται οἱ γονεῖς τῆς Παναγίας καὶ ὄπισθεν αὐτῶν πρὸς τὰ δεξιὰ πέντε φίλοι τῆς Παναγίας κρατοῦσαι ἀνημένας λαμπάδας. Ἐκ τούτων ἡ εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον εἰκονιζομένη φορεῖ πολυτελεῖς ἐλαιόχρουν φόρεμα μὲ ἀνοικτοτέρας ἀντανυγίας παρεχούσας τὴν ἐντύπωσιν μεταξωτοῦ ὑφάσματος.

Ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 11). Ὡς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, ἣτις συνοδεύει τὰς τοιχογραφίας τοῦ δευτέρου στρώματος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι καὶ αὐτὴ γεγραμμένη, εὐθὺς πρὸς ἀνατολὰς τῆς νοτίας θύρας, ἐντὸς τετραγώνου περίπου πλαισίου.

Ἴδου ἐν πρώτοις πῶς ἔχει τὸ δι' ὠραίων κεφαλαίων γραμμάτων κείμενον αὐτῆς:

† Ἀνηγέρθη κ(αὶ) ἀνηστορήθη ὁ θεῖος κ(αὶ)
πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίν(ης)
ἡμῶν Θεοτόκου κ(αὶ) ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Φανερωμένης
διὰ ἡνδρομ(ῆς) κόπου τε κ(αὶ) ἐξόδου τοῦ τιμι-
ωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Ἰωακείμ μετὰ
τ(ῶν) ἀδελφῶν αὐτοῦ Νικοδήμου μοναχοῦ·
Εὐσταθίου κ(αὶ) Θεοδώρου κ(αὶ) εἰς μνημόσυνον
τῶν μακαρίων γονέων αὐτ(ῶν)· ἀμήν. Ἔτους ζ' ἡν(δικτιῶνος)
θ' Σεπτεμβρίῳ κ'·
Ἐγένετο δὲ διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ξένου τοῦ Διγενή
ἐκ Μορέως κ(αὶ) οἱ βλέποντι(ες) εὐχασθαί μοι διὰ τ(ὸν) Κ(ύριον).

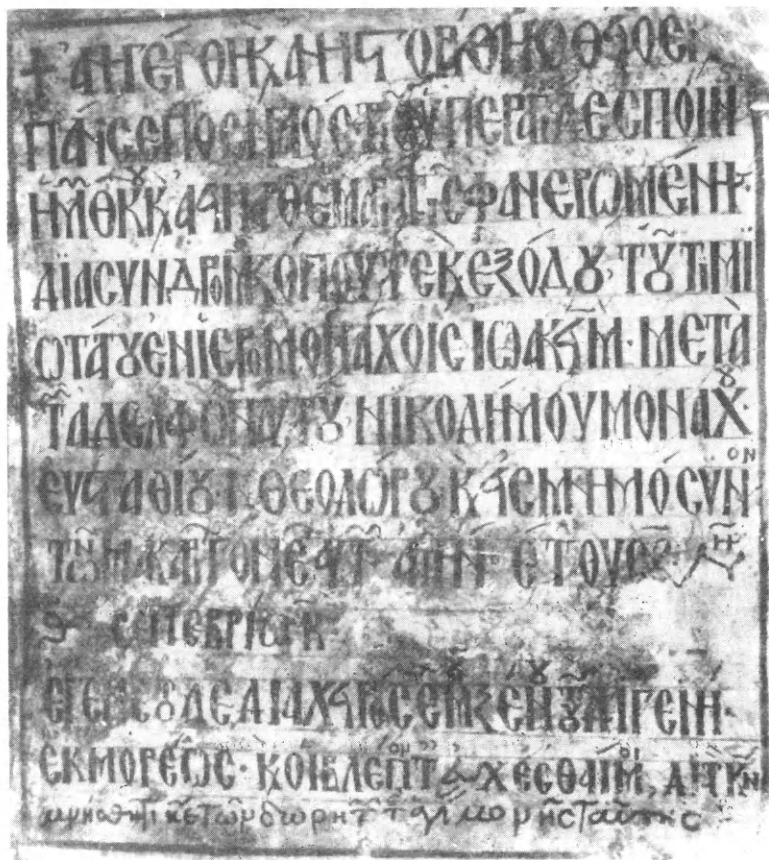
καὶ ἐν τέλει δι' ἐπισεσυρμένης μικρογραμμάτου γραφῆς:

μνήσθητι Κ(ύριε) τῶν δωρητ(ῶν) τ(ῆς) ἀγί(ας) μονῆς ταύτης.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης διδασκόμεθα α) ὅτι ὁ μικρὸς ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς ὄνομα Παναγίας τῆς Φανερωμένης β) ὅτι ἀνηγέρθη καὶ ἀνηστορήθη δι' ἐξόδου καὶ κόπου Ἰωακείμ τοῦ ἱερομονάχου καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ Νικοδήμου μοναχοῦ, Εὐσταθίου καὶ Θεοδώρου εἰς μνήμην τῶν γονέων αὐτῶν γ) ὅτι ἀνηστορήθη τὸ ἔτος ζ' ἥτοι ἑπτὰ χιλιάδας ἀπὸ κτίσεως κόσμου δη-

λαδή τὸ 1491 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως¹, κατὰ τὴν θ' (=9ην) ἰνδικτιῶνα, ἣτις ἀκριβῶς συμπίπτει πρὸς τὸ ἔτος 1491² καὶ δ) ὅτι αἱ τοιχογραφίαι εἶναι ἔργα τοῦ ἐκ Μορέως ζωγράφου Ξένου τοῦ Λιγενῆ.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἁφορᾷ βεβαίως τὸ 2ον στρώμα τῶν ἀγιογραφιῶν, ἐπὶ τοῦ

Εἰζ. 11. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ παλαιότερου ναύσκου.

ὁποίου καὶ εἶναι ἐξωγραφημένη, ἂν δὲ λέγει ἐν ἀρχῇ ὅτι ὁ ναὸς ἀνηγέρθη

¹ Ὁ Δ. Λουκόπουλος ἐκλαβὼν καὶ τὸ ἰνδικτιῶνος ὡς μέρος τῆς χρονολογίας ἀνέγνωσεν αὐτὴν ΖΝΗ' ἥτοι 7058 ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ 1550 (γράφει 1449) ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως (Η.Μ.Ε. 1928, 305· Ε.Ε.Β.Σ. 13, 322). Τὸ σφάλμα του τοῦτο ἐσημείωσεν ἀργότερον ὁ Μ. Χατζηδάκης (Κρητ. Χρον. τ. 6, 1952 σ. 79 καὶ σημ. 1).

² V. Grumel, Chronologie Byzantine, Paris 1958, σ. 264.

καὶ ἀνηστορήθη, ἐν ᾧ τὸ ἀποκαλυφθὲν παλαιότερον στρώμα διδάσκει ὅτι ὁ ναὸς ὑφίστατο ἤδη, ὥς ἀνωτέρω (σελ. 86) εἵπομεν, περὶ τὸ 1200, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ φράσις ἀνηγέροθη καὶ ἀνηστορήθη κατήντησε τυπικὴ ὅχι μόνον διὰ τοὺς τὸ πρῶτον ἀνεγειρομένους ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἀνακατασκευαζομένους ἢ ἐπισκευαζομένους ἢ ἐκ νέου ζωγραφουμένους ναοὺς.

Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ 2^{ου} στρώματος ἐγένοντο τὸ 1491 εἶναι δὲ ἔργα τοῦ ἐκ Μουχλίου¹ τῆς Πελοποννήσου Ξένου Διγενῆ, ζωγράφου, ὅστις εἶναι γνωστὸς καὶ ἐκ τοιχογραφιῶν τὰς ὁποίας ἐξετέλεσεν εἰς τὸν ἐν Ἀπάνω Φλώρι Σελίνου τῆς Κρήτης² ναὸν τῶν Ἀγ. Πατέρων (Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου) 29 ἔτη πρότερον ἢ τοι τὸ 1462, καὶ ὅστις εἰργάσθη ἐπίσης ἀργότερον καὶ ἐν τῷ ναῷ τῶν Παλιοφραστάνων τῆς Ἡπείρου³.

Δυστυχῶς αἱ ἐν Κρήτῃ τοιχογραφίαι εἶναι, ὥς γράφει ὁ Gerola (ἐ.ἀ. σ. 310) ἐντελῶς ἐφθαρμένα (affatto sciupati). Ἄν ἐσώζοντο καλῶς, ὥς αἱ τῆς Μυρτιάς, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν ποίαν ἐξέλιξιν ὑπέστη ἡ τέχνη τοῦ Διγενῆ μετὰ τοῦ 1462 καὶ τοῦ 1491. Ἀφ' ἐτέρου οὐδὲν μέχρι σήμερον γνωρίζομεν περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν Παλιοφραστάνων. Πάντως ἡ χρονολογία 1413, ἣν ἀνέγνωσεν ὁ Λαμπρίδης, πρέπει νὰ εἶναι ἐσφαλμένη· διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξωγράφησεν ὁ Διγενὴς ἐπὶ 78 ὁλόκληρα ἔτη. Ἰσως θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ 1493. Ὅπωςδήποτε καὶ αἱ διασωθεῖσαι ἐν τῇ Μ. Μυρτιάς τοιχογραφίαι τοῦ εἶναι πολύτιμοι· διότι μᾶς παρέχουν δείγματα τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, περιόδου ἣ ὁποία δὲν ἀφῆκεν ἀλλὰ ἀσφαλῶς χρονολογημένα μνημεῖα μνημειώδους ζωγραφικῆς, δι' ὃ καὶ ἡ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μυρτιάς ἔχει «ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὴν μορφὴν τῆς τοιχογραφίας εἰς τὸ τελευταῖον αὐτῆς στάδιον»⁴.

Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 2^{ου} στρώματος. Ἡ ἐξετασθεῖσα διακόσμησις τοῦ 2^{ου} στρώματος τοῦ ναΐσκου, ἡ ἐκτελεσθεῖσα δηλαδὴ ὑπὸ τοῦ Ξένου Διγενῆ, σχετίζεται στενῶς ἀπὸ εἰκονογραφικῆς πλευρᾶς γενικῶς μὲν πρὸς τὴν παλαιὰν βυζαντινὴν, εἰδικώτερον δὲ πρὸς τὴν Μακεδονικὴν παράδοσιν. Πράγματι τόσον αἱ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχω-

¹ Τὸ σήμερον ἡρειπωμένον Μουχλί ἦτο ἐκτισμένον ἐπὶ κοινικοῦ λόφου ὑψουμένου 2 περίπου ὥρας ἀνατολικῶς τῆς Τριπόλεως. Τὰ εἱρεῖιά του ἐμελετήθησαν παλαιότερον μὲν ὑπὸ τοῦ Ε. Darkó ἐν Ε.Ε.Β.Σπ. 10 (1933) σ. 454-482, ἔπειτα δὲ καὶ ὑπὸ Ν. Μουτσόπουλου, Πελοποννησιακά Γ' - Δ', 1958-59, 286-309.

² G. Gerola, Monum. Ven. dell' isola di Creta τ. II σ. 310 καὶ IV, 449-451. Πβλ. Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομν. τ. 3, 1906, σ. 43.

³ M. Chadjidakis, Contribution à l'étude de la peinture postbyzantine (Hellén. Contemp. Μάιος 1953) σ. 207 κατὰ Ἱ. Λαμπρίδην (Ἡπειρωτικά μελετήματα, τεύχ. Ζ', Πωγωνιά, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 36).

⁴ Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν, Ἀθήναι 1957, σ. 70.

μάτων καὶ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μεμονωμένοι μορφαὶ ἁγίων, ὅσον καὶ αἱ ἐπὶ τῆς καμάρας σκηναὶ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου εὐρίσκονται σχεδὸν αὐτούσαι εἰς παλαιότερα βυζαντινὰ μνημεῖα, μάλιστα δὲ εἰς τὰ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος. Οὕτω ἄλλαι μὲν συνθέσεις παρουσιάζονται συνοπτικώτεραι ἢ ὅσον ἐμφανίζονται κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα, ἄλλαι δὲ πάλιν ἀκολουθοῦσι πιστῶς τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ.

Ἡ συνοπτικωτέρα ἐκτέλεσις τῶν σκηνῶν ὀφείλεται βεβαίως καὶ εἰς τὴν ἔλλειπιν χώρου (προερχομένην ἐκ τῶν μικρῶν διαστάσεων τοῦ ναοῦ) οὐχὶ ὅμως μόνον εἰς αὐτήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συντηρητικότητα τοῦ ζωγράφου. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἔλλειπιν χώρου βεβαίως θὰ ὀφείλεται ἡ παράλειψις τῆς Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ Μελισμοῦ εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, αἵτινες ἀπαντῶσι συνήθως κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ὁμοῦ μετὰ τῶν κατὰ κρόταφον καὶ ὡς συλλειτουργούντων, ὅπως ἐδῶ, εἰκονιζομένων ἱεραρχῶν, εἰς συντηρητικότητα ὅμως μᾶλλον ὀφείλεται ἡ ὀλιγοπροσωπία καὶ ἡ εὐγλωττος λιτότης τῶν συνθέσεων τῆς καμάρας, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς μνημεῖα τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ἅτινα ἀσφαλῶς θὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ὁ Διγενῆς. Οὕτω π.χ. εἰς τὴν Σταύρωσιν (πίν. 7) ἀντὶ τῶν πολλῶν μορφῶν (μυροφόρων, στρατιωτῶν, δημίων, Φαρισαίων καὶ λαοῦ), τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν αἱ συνθέσεις τῆς Σταυρώσεως τοῦ 14^{ου} καὶ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος (ιδίᾳ εἰς τὴν Δύσιν) βλέπομεν ἐνταῦθα δύο μόνον βοηθητικὰ πρόσωπα (τὴν Μυροφόρον καὶ τὸν Ἑκατόνταρχον) παραπλεύρως τῶν τριῶν κυρίων προσώπων τῆς εἰκονιζομένης σκηνῆς, ὅπως δηλαδὴ κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον} αἰῶνα¹.

Εἰς τὴν παράστασιν τῆς Μεταμορφώσεως ὁμοίως (πίν. 6) παραλείπεται ἡ ἀνάβασις καὶ κατάβασις τοῦ Ἰησοῦ εἰς Θαβὼρ μετὰ τῶν μαθητῶν του, βλέπομεν ὅμως ἀντιθέτως υἱοθετουμένας ὑπὸ τοῦ ζωγράφου τὰς κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα συνηθιζομένας βιαιοτάτας κινήσεις τῶν εἰς τὴν κάτω ζώην εἰκονιζομένων τριῶν μαθητῶν, ἀκόμη δὲ καὶ ἐν ἄλλο στοιχείῳ, ἐφαρμοσθὲν κατὰ τὸν 14^{ον} αἰ. κατ' ἐπίδρασιν τοῦ δόγματος τῶν Ἑσυχαστῶν, ἦτοι τὴν διπλὴν δόξαν, τὴν συμβολίζουσαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ τὸ τριλαμπὲς τῆς μιᾶς θεότητος.

Ἐκεῖνο μόνον τὸ ὁποῖον ἀπομακρύνει τὴν διακόσμησίν μας ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῆς Μακεδονικῆς Σχολῆς εἶναι ὁ ἀποχωρισμὸς ἐκάστης τῶν ἐπὶ τῆς καμάρας εἰκονιζομένων συνθέσεων ἐντὸς ἰδιαιτέρου πλαισίου ἐξ ἐρυθρᾶς ταινίας ἥτοι ἢ οὐχὶ κατὰ παράταξιν, ἀφηγηματικὴ τοποθέτησις τῶν σκηνῶν, οἷαν ἀγαπᾷ ἡ Μακεδονικὴ σχολή², ἀντιθέτως πρὸς τὴν Κρητικὴν, ἥτις τοποθετεῖ τὰ θέματα αὐτῆς ἐντὸς μεμονωμένων πλαισίων. Ἡ τοιαύτη ἀπόκλισις δύνатаι νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἐπίδρασιν τῆς Κρητικῆς σχολῆς, ἥτις

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile σ. 426.

² Millet, ἑ.δ. σ. 639.

κατὰ τὸ 2ον ἡμῖς καὶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. εἶχε τόσον ἀναπτυχθῇ, ὥστε νὰ ἡδύνατο νὰ ἐπιδράσῃ καὶ ἐπὶ τῆς Μακεδονικῆς¹. Δὲν πρέπει ἄλλως τε νὰ λησμονῶμεν ὅτι ἤδη 29 ἔτι πρότερον (1462) ὁ Διγενὴς εἶχεν ἐργασθῇ ἐν Κρήτῃ², ὁπόθεν δυνατόν νὰ ἡρύσθῃ τὴν ἐντὸς πλαισίων διάταξιν, τὴν ὁποίαν ἄλλως τε συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλας τοιχογραφίας τῆς φθινοῦσης Μακεδονικῆς σχολῆς³.

Τὴν προσήλωσιν τοῦ Διγενῆ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς μαρτυρεῖ καὶ ἡ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν τοιχογραφιῶν ἐφαρμοσθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ τεχνικὴ καὶ τεχνοτροπία τῶν συνθέσεων. Τὰ φωτεινὰ χρώματα, αἱ ἐλαφροὶ σκιαί, ἡ γραμμικὴ δῆλωσις τῶν λεπτομερειῶν τοῦ προσώπου, ἡ προσπάθεια τῆς φυσικῆς ἀποδόσεως, τὰς ὁποίας παρατηροῦμεν εἰς τὰς τοιχογραφίας μας, ἀναδεικνύουσι τὸν Διγενὴ πιστὸν ὁπαδὸν τῆς μακεδονικῆς σχολῆς. Ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως ἀξία εἶναι καὶ ἡ λεπτολόγος μεταχειρίσις τῶν κεφαλῶν ὅχι μόνον τῶν εἰς μεγάλην κλίμακα ἀποδοθεισῶν μεμονωμένων μορφῶν ἁγίων τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων (Ἀγ. Νικολάου (πίν. 2) Χριστοῦ (πίν. 2) Ἱεραρχῶν τῆς κόγχης (πίν. 5)) ἀλλὰ καὶ τῶν εἰς μικροτέραν κλίμακα κεφαλῶν τῶν προσώπων τῶν συνθέσεων (Ἑσταυρωμένου (πίν. 7) Χριστοῦ τῆς Μεταμορφώσεως (πίν. 6)). Ἐξαιρετὰ ἰδίως δείγματα τοιαύτης μεταχειρίσεως παρέχουν αἱ ἐκφραστικώταται καὶ πολὺ φροντισμέναι κεφαλαὶ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν (πίν. 5), αἵτινες εἶναι, ὡς ἄλλως τε καὶ αἱ ἄλλαι κεφαλαὶ (Ἀγ. Νικολάου κλπ.), ἀληθεῖς προσωπογραφίαι, πλήρεις ζωῆς καὶ ἐρασμιότητος, ὅπου ὁ ζωγράφος ἐπὶ σκοτεινότερου προπλάσμιον θέτει ἀνοικτοκίτρινα ἢ πορτοκαλλόχροα σαρκώματα, δηλώνων γραμμικῶς τὰς ἀνατομικὰς λεπτομερείας, τὰς ὁποίας καὶ πλάθει μὲ ἐλαφροτάτας σκιάς ὄμπρας, φωτίζων τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου μὲ ὀλίγας λευκὰς ψιμυιδίας. Τὴν κόμην, τὸν μύστακα καὶ τὸ γένειον δὲν τὰ βλέπει ὁ Διγενὴς ὡς στερεοὺς γεωμετρικοὺς ὄγκους, ὡς οἱ ἁγιογράφοι τοῦ 12ου αἰῶνος, ἀλλὰ, τηρῶν τὸ γενικὸν γεωμετρικὸν περιγράμμα τοῦ ὄγκου τῶν, τὰ ἀντακάνει μὲ πυκνὰς, παραλλήλους, κυματιστὰς γραμμάς, ἐν ᾧ διατηρεῖ ἀκόμη τὴν παλαιὰν σχηματοποίησιν τῶν ὧτων.

Τὴν αὐτὴν λεπτολόγον μεταχειρίσιν παρουσιάζει καὶ ἡ πλήρης γαλήνης καὶ φυσικότητος ἐκτελεσμένη κεφαλὴ τοῦ Ἑσταυρωμένου (πίν. 7), ἣτις τόσον ἐπιτυχῶς ἐκφράζει τὴν θεϊαν ἡρεμίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἐξέπνευσεν ὁ Σωτὴρ, πρῶγμα ποὺ ἄλλως τε δηλοῦται καὶ μὲ τὴν ἐλαφρὰν καὶ οὐχὶ γυνώδη καὶ δραματικῶς ἀπότομον κάμψιν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ κατὰ

¹ Α. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλώσιν σ. 66.

² Ὅρα ἀνωτέρω σ. 98

³ Π.χ. εἰς Poganovo (Α. Grabar, Peint. relig. Bulg. πίν. LX, LXII).

τὰ ἰσχία, τὴν ὁποίαν παρατηροῦμεν εἰς ἔργα τῶν Μακεδόνων καὶ Σλαύων ἀγιογράφων τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰῶνος.

Ἡ εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν ἐμμονὴ τοῦ Διγενῆ μαρτυρεῖται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν πάσης ξενικῆς (ἰταλικῆς), ἐπιδράσεως. Ἡ Παναγία τῆς Σταυρώσεως (πίν. 7) διατηρεῖ καὶ ἐνταῦθα τὴν εὐγενῆ στάσιν τοῦ συγκρατημένου πόνου, φέρουσα, ὥς εἰς τὰ παλαιότερα βυζαντινὰ ἔργα τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰ., τὴν μὲν μίαν χεῖρα κάτωθεν τῆς σιαγόνος διὰ δὲ τῆς ἄλλης δεικνύουσα τὸν Ἐσταυρωμένον υἱόν της. Δὲν λιποθυμεῖ οὐδὲ συγκρατεῖται πίπτουσα ἀπὸ τὰς ὀπισθεν αὐτῆς μυροφόρους, ὥς συμβαίνει εἰς πολλὰ ἔργα τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰ. μιμούμενα τὰς Σταυρώσεις τῶν Ἰταλῶν ζωγράφων τοῦ 13ου καὶ τοῦ 14ου αἰῶνος¹.

Συγγένειαν πρὸς ἰταλικά ἔργα παρουσιάζει ἐκ πρώτης ὄψεως μόνον ἡ ἔντονος χειρονομία τῆς λυσικόμου καὶ μὲ κατακορύφως ὑψωμένας ἀμφοτέρων τὰς χεῖρας Μαγδαληνῆς εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου. Τοιαύτην χειρονομίαν, συνηθιζομένην πολὺ ὑπὸ τῶν primitifs ἰταλῶν ζωγράφων² — οἵτινες πάλιν τὴν παρέλαβον ἀπὸ βυζαντινὸν πρότυπον³ — συναντῶμεν ἐπίσης καὶ εἰς πολλὰς τοιχογραφίας τῆς Π. Σερβίας⁴, τῆς Μακεδονίας⁵ καὶ τοῦ Ἀγ. Ὄρους⁶ ἀπὸ τοῦ 14ου μέχρι τοῦ 16ου αἰῶνος. Ἐν τοιοῦτο βυζαντινὸν πρότυπον θὰ εἶχεν ἴσως ὑπ' ὅψιν του καὶ ὁ Διγενής, διατάσσων τὰς Μυροφόρους πυραμιδοειδῶς — συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν⁷, καὶ τοποθετῶν αὐτὰς εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς συνθέσεως, ἐν ᾧ εἰς τὰ ἰταλικά ἔργα τοποθετοῦνται εἰς τὸ μέσον αὐτῆς⁸. Ὅτι δὲ ὁ Διγενής οὐδόλως ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν τέχνην δεικνύει καὶ τὸ ὅτι δὲν παρέστησε τὴν Παναγίαν οὔτε τρυφερῶς ἐναγκαλιζομένην τὸν Χριστόν, οὔτε θωπεύουσαν τὸ πρόσωπόν Του, ἀλλ' ἀπλῶς μετὰ θλίψεως κλίνουσας τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ νεκροῦ υἱοῦ της.

Συγκεφαλαιοῦντες τ' ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸν Διγενῆ ὡς ἓνα τῶν καλυτέρων συντηρητικῶν καὶ ἐκλεκτικῶν μεταγενεστέρων ὁπαδῶν τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς, ὅστις ἂν καὶ εἰργάζετο εἰς χρόνους, καθ' οὓς

¹ Millet, Recherches 409, 412.

² Σιέννα Accademia ἀρ. 13 (Millet, Recherches εἰκ. 52). Πίζα, Museo Civico (1320) (Millet, ἔ.δ. εἰκ. 539) Στεατίτης Βατικανοῦ (Millet, ἔ.δ. εἰκ. 543).

³ Millet, Recherches σ. 513.

⁴ Curčer, ἀρχῶν 14ου αἰ., Kutsevište, Gražaniča.

⁵ Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως Ὁρλάνδος, ABME Δ' (1938) σ. 93 εἰκ. 65 καὶ Ἀγ. Νικόλαος, τέλος 14ου αἰ. (Millet, Rech. εἰκ. 544).

⁶ Βατοπέδι, Millet, Athos, Les peintures πίν. 83, 2, Λαύρα (1535) Millet, Athos, πίν. 127, 4 κλπ.

⁷ Millet, Recherches σ. 515.

⁸ Millet, Recherches σ. 513.

ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ εἶχε μεγάλως ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὴν Δύσιν, οὐδόλως παρεσύρθη ὑπ' αὐτῆς, ἀλλ' οὔτε καὶ ὑπὸ τῆς ὁλονέν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὑπερισχυούσης Κρητικῆς σχολῆς, πλὴν ἴσως μόνον διὰ τῆς ἐντὸς πλαισίων τοποθετήσεως τῶν θεμάτων του. Οὐδ' ἐξέπεσεν εἰς λαϊκὸν ὁ χαρακτὴρ τῶν ἔργων του, ὥς συνέβη μὲ τόσους ἄλλους ὑστερωτέρους τῆς Ἀλώσεως ζωγράφους¹. Ἐμεινε λοιπὸν ὁ Διγενὴς πιστὸς εἰς τὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ ἰδίᾳ τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς τοῦ 14ου αἰῶνος, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν παρεδέχθη πάντοτε τὰς εἰς ρεαλισμὸν ὑπερβολὰς (πβλ. τὴν καμπύλην τοῦ σώματος τοῦ Ἐσταυρωμένου). Καὶ δὲν δυνάμεθα μὲν βεβαίως νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι τὰ ἔργα του ἔχουσι τὴν ἀνωτέραν πνοὴν καὶ τὰς ἐντόνους πτυχὰς τῶν παλαιῶν προτύπων τοῦ γειτονικοῦ ἰδίᾳ πρὸς τὴν πατριδα του Μυστρᾶ, τὰ ὁποῖα πιθανῶς θὰ ἠκολούθησεν, δὲν ἔχουσιν ὅμως καὶ τὴν πλαδαρότητα καὶ ἀτονίαν ἄλλων συγχρόνων του περίπου ἔργων. Τοῦναντίον μάλιστα, τὰ ἔργα τοῦ Διγενῆ διακρίνει ἀκριβεία σχεδίου, τὰς δὲ κεφαλὰς του ἰδίᾳ διαπνέει ἀρχετὴ δύναμις ἐκφράσεως καὶ μία εὐγενὴς καὶ ρεαλιστικὴ μελιχιότης, ὅλως ξένη πρὸς τὴν σοβαρότητα τῶν μεταγενεστέρων τῆς Ἀλώσεως ἔργων.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸν δεύτερον ναόν. Εἰς τοῦτον ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξις (εἰκ. 12) ἀκολουθεῖ τὴν συνήθως εἰς τοὺς τρουλλαίους ναοὺς ἐφαρμοζομένην ὑπὸ τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων. Οὕτω εἰς μὲν τὸν τυφλὸν τροῦλλον εἰκονίσθη ὁ *Πατοκράτωρ* ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν, εὐθὺς δ' ὑπ' αὐτὸν ζώνη ἐκ τῶν οὐρανίων δυνάμεων μετὰ τῶν ὁποίων ἡ *Παναγία* καὶ ὁ *Πρόδρομος*, δεόμενοι ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων, καὶ εἰς τὰ 4 λοφία, ὥς συνήθως, οἱ *Εὐαγγελισταί*, οἱ ὁποῖοι διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἐστήριξαν καὶ διέδωσαν τὸν Χριστιανισμόν. Ἐρχεται κατόπιν τὸ δωδεκάορτον ἀρχίζον, συμφώνως πρὸς τὸν ἐπικρατήσαντα κανόνα, ἀπὸ τὴν ΒΑ. γωνίαν, ἔνθα παρεστάθη ὁ *Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου* κατανεμηθεὶς εἰς τὰς δύο ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ παραστάδας, μὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ πρὸς Βορρᾶν καὶ τὴν Παρθένον πρὸς Νότον, ὅπως ἀκριβῶς συχνάκις συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς ἁγιορειτικοὺς ναοὺς² καὶ τοὺς ναοὺς τῆς Π. Σερβίας³. Αἱ ἀκόλουθοι ἑορταὶ κατενεμήθησαν ἐπὶ τῶν βασταζουσῶν τὸν τροῦλλον τριῶν καμαρῶν, ἐκάστη τῶν ὁποίων διηρέθη κατὰ μῆκος εἰς δύο ἡμίση διὰ ζώνης ἀποτελεσθείσης ἐξ ἐφαπτομένων κύκλων, ἐντὸς τῶν

¹ Ὅρα τὰ σχετικὰ παραδείγματα παρὰ Α. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα κλπ. σ. 69.

² G. Millet, Monuments de l'Athos I, Les peintures πίν. 81, 2 (Βατοπέδι) πίν. 119 4, 5 (Λαύρα) 182 1, 2 (Ξενοφώντος), 215 (Δοχειαρίου) κλπ.

³ Vl. Petković - Z. Tatić, Manastir Kalemic, εἰκ. 73, σ. 87.

ὁποίων εἰκονίσθη ἀνὰ εἰς Προφήτης¹ (εἰκ. 12). Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς νοτίας καμάρας εἰκονίσθησαν ἡ *Γέννησις* καὶ ἡ *Υπαπαντή*, ἐπὶ τῆς μακροτέρας δυτικῆς ἡ *Μεταμόρφωσις*, ἡ *Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου*, ὁ *Νιπτήρ* καὶ ἡ *Βαΐοφόρος* (πίν. 10) καὶ τέλος ἐπὶ τῆς βορείου ἡ *Ἀνάστασις* (πίν. 11) καὶ ἡ *Ψήλαφσις τοῦ Θωμᾶ*. Ἐλλείψει δὲ ἀνατολικῆς καμάρας ἡ *Ἀνάστασις* παρεστάθη ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ Ἱερὸν τυμπάνου, ἐν ᾧ ἡ *Κοίμησις* τῆς Θεοτόκου παρεστάθη ἐπὶ τοῦ ὑπερθεῖν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τυμπάνου. Ὅλως δὲ ἀσυνήθης εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ παρὰ τὴν βόρειον παραστάδα τοῦ Ἱεροῦ τυμπάνου τοποθέτησις τῆς *Βαπτίσεως*, ἀντιστοιχῶς τῆς ὁποίας εἰκονίσθη πρὸς νότον τὸ *Συμπόσιον* τοῦ Ἡρώδου μὲ τὴν ὀρχουμένην *Σαλώμην*.

Βοηθητικάτινες σκηναὶ παρεστάθησαν ἐπίσης ἐπὶ τῶν τυμπάνων τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου καμάρας ἥτοι ἅψ' ἐνός, παρὰ τὴν *Γέννησιν*, ἡ *Σφαγὴ τῶν νηπίων*, ἅψ' ἐτέρου δὲ πρὸς βορρᾶν ὁ *Ἰησοῦς μὲ τὴν Σαμαρείτιδα*, ἱσταμένην πρὸ τετραφύλλου σχήματος προστομαίου φρέατος.

Καὶ ταῦτα μὲν ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὑψηλότερα μέρη τοῦ ναοῦ ἥτοι τὰ ἄνω τῶν γεννήσεων τῶν καμαρῶν. Ἀντιθέτως τὰ κατώτερα τοιχώματα ἐκοσμήθησαν, ὥς συνήθως, δι' ὀλοσώμων, κατὰ μέτωπον εἰκονισθέντων ἁγίων παρατεταγμένων εἰς μίαν μόνην ζώνην. Οὕτω κάτωθεν τῶν τυμπάνων τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου καμάρας, παρεστάθησαν ἀντιστοιχῶς οἱ δύο *Ἅγιοι Θεόδωροι*, ὁ *Τίρων* καὶ ὁ *Στρατηλάτης*, καὶ οἱ στρατιωτικοὶ *Ἅγιοι*: *Μερκούριος*, *Προκόπιος*, *Γεώργιος* καὶ *Δημήτριος*. Ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τῶν δύο τετραγώνων πεσσῶν αἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς φέρουσιν τὰς εἰκόνας τῶν κορυφαίων *Ἀποστόλων Πέτρου* καὶ *Παύλου*, ἀντικρυζούσας τὰς ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν παραστάδων ὀλοσώμους εἰκόνας τοῦ *Χριστοῦ* καὶ τῆς *Θεοτόκου*. Αἱ δὲ ὑπόλοιποι τρεῖς πλευραὶ τῶν πεσσῶν ἐπληρώθησαν δι' εἰκόνων τῶν μεγάλων πατέρων τῆς *Εκκλησίας* καὶ στηριγμάτων τῆς *Ὁρθοδοξίας*: *Βασιλείου*, *Χρυσόστομου*, *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου*, *Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας* καὶ *Νικολάου*.

Οἱ μικροὶ κυλινδρικοὶ θόλοι τῶν δύο γωνιαίων δυτικῶν διαμερισμάτων ἐκοσμήθησαν διὰ στηθαρίων ἁγίων ἐντὸς ἐφαπτομένων κύκλων καὶ δὴ τοῦ μὲν ΝΔ. διὰ τῶν προτομῶν τῆς τριάδος τῶν *Ἁγίων Γουρία*, *Σάμωνᾶ* καὶ *Ἀμβίβου* (sic), τοῦ δὲ ΒΔ. διὰ τῶν ἱατρῶν *Ἁγίων Λαμψανῶ*, *Κοσμά* καὶ *Κύρου*. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τοιχώματα καὶ τόξα τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ ναοῦ καταλαμ-

¹ Ὁμοία διάταξις ἐφηρμοσθῆ καὶ εἰς τοὺς θόλους τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου τοῦ Ἁγ. Ὁρους (G. Millet, ἔ.ἀ. πίν. 221, 223 2, 3) ὡς καὶ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Λαύρας Ἁγ. Νικολάου (ἔ.ἀ. πίν. 260, 1). Ἐπίσης εἰς τὸν Ὅσ. Μελέτιον τοῦ Κιθαιρώνος (Ὁ ρ λ ᾱ ν δ ο ς, A.B.M.E. τ. Ε', 1939-40, σ. 33 καὶ 34), τὴν Καισαριανὴν καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Θεολόγου ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ (Τοιχογραφίαι τῶν ναῶν τοῦ Ὑμηττοῦ, ἐκδ. Ἑλληνικὴς Τέχνης, 1933, σ. 42 καὶ 44) κλπ.

βάνονται αποκλειστικῶς ὑπὸ ὁλοσώμων ἁγίων κρατούντων ἀνοικτὰ εἰλητάρια, ἐφ' ὧν ἀναγράφονται ἐποικοδομητικὰ παραγγέλματα πρὸς τοὺς ζῶντας μοναχοὺς, οἵτινες ἴσταντο εἰς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ναοῦ. Οὕτω ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς νοτίας θύρας συναντῶμεν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἄγνωστον μοναχὸν ἅγιον κρατοῦντα εἰλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: ᾽Αδελφοί, ὁ προσέχων τῇ ἐλπίδι τοῦ κόσμου τούτου τυφλὸς ἐστίν, ἐὰν δὲ καταλείψας αὐτὴν ἀτενίσῃ τὴν πρὸς... καὶ μετ' αὐτὸν τὸν ἰδρυτὴν τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχικοῦ βίου ᾽Οσ. Παχώμιον μὲ τὸν σχετικὸν ἐν σχήματι μοναχοῦ ᾽Αγγελον (πίν. 11) τὸν ὑπαγορεύσαντα εἰς αὐτὸν τοὺς κανόνας τοῦ μοναχικοῦ βίου, κρατοῦντα εἰλητὸν ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ: Τοιοῦτον ἔδοι γενέσθαι τὸ σχῆμα... Ἐπὶ τοῦ συνεχομένου δυτικοῦ τοιχώματος ἀντικρῦζομεν *Εὐφραῖμ τὸν Σῦρον*, ἐπὶ τῆς γειτονικῆς παραστάδος ᾽Αρσένιον τὸν *Μέγαν*, περαιτέρω, ἐκατέρωθεν τῆς θύρας, τὸν ἀββᾶν *Ζωσιμᾶν* δίδοντα τὴν θείαν μετάληψιν εἰς τὴν ᾽Οσίαν *Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν* καὶ ἐπὶ τῆς συνεχομένης παραστάδος μοναχὸν ἅγιον, οὔτινος ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἐσβεσμένη καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ πρὸς βορρᾶν τοιχώματος τοῦ ΒΔ. διαμερίσματος ᾽Αγιον *Θεοδόσιον τὸν Κοινοβιάρχην*. Τέλος ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ ΒΔ. διαμερίσματος συναντῶμεν, εἰς στάσιν αὐστηρῶς ἱερατικὴν, τὰς ἐπιβλητικὰς μορφὰς διασήμεων ἀντιπροσώπων τοῦ ἀσκητισμοῦ ἦτοι ᾽Αγ. ᾽Ιωάννου τοῦ *Στουδίτου* (πίν. 13) μὲ εἰλητὸν φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: ᾽Αδελφοί καὶ π(ατέ)ρες χαίρω ἐφ' ὑμᾶς ἐν Κ(υρί)ῳ ὁ ταπεινὸς ὅτι ἐν ὁμονοίᾳ πορεύεσθε, ᾽Αγ. ᾽Ιωάννου τῆς *Κλίμακος*, ᾽Αγίου *Εὐθυμίου* (πίν. 13) μὲ εἰλητὸν φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: ᾽Ὡσπερ γὰρ οὐκ... χεῖται ἄρτον... ἄνευ... ὡς, οὕτως ἀμήχανον χωρὶς ἀγάπης ἀρε[τήν] κατορθῶσαι καὶ ᾽Αγ. ᾽Αντωνίου, ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκομεν τὴν ἐπιγραφὴν: εἶδον ἐγὼ τὰς παγίδας τοῦ διαβόλου ἐρειδομένας τῇ γῇ καὶ στενάξας εἶπον, τίς ἄρα παρέρχεται ταύτας; (κλπ.)

Πότε ἐξετελέσθησαν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ τρουλλαίου ναοῦ διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς γεγραμμένης ἐπὶ λευκοῦ ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, διαστάσεων μήκους 0.60 καὶ ὕψους 0.17 μ., εὗρισκομένου ἀριστερᾷ τοῦ μονολόβου παραθύρου, ὅπερ διατυπᾷ τὸ τύμπανον τῆς βορείου καμάρας.

Δυστυχῶς ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶναι πολὺ ἐσβεσμένη τὰ δὲ μόνα γράμματα αὐτῆς τὰ ὁποῖα κατῶρθωσα ἀσφαλῶς νὰ ἀναγνώσω¹ ἔχουν ὥς ἑξῆς:

Ο
ΚΑΙΝΕΙCΜ
Ξ · Μ · Ξ

Ἐκ τούτων τὰ τρία τελευταῖα, χωριζόμενα διὰ στιγμῶν, σημαίνουνσιν

¹ Τὰ τρία τελευταῖα γράμματα ἀνέγνωσεν ἀσφαλῶς καὶ ὁ Δ. Δουκόπουλος (Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1928, σ. 306), ὅστις ἀνεῦρε καὶ ἐπιγραφὴν ἐπὶ πλίνθου τοῦ παρεκκλησίου λέγουσαν ἐκτίσθη ἐπὶ ἔτους ΑΧΝΑ=1651 (ἔ.ἀ. σ. 303).

ἀσφαλῶς τὴν ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογίαν 7047 ἤτοι 1539 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως. Κατὰ ταῦτα ὁ δεύτερος ναὸς ἐξωγραφήθη 48 ἔτη μετὰ τὸν ὡς ἱερὸν αὐτοῦ χρησιμεύσαντα παλαιότερον ναῖσκον. Ἄγνωστος ὁμοῦς δυστυχῶς παραμένει ὁ φιλοτεχνήσας τὴν ἀγιογράφησιν αὐτοῦ τεχνίτης.

Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ μεγάλου ναοῦ.
α) *Εἰκονογραφία*. Ἡ ὑπὸ ἀγνώστου ζωγράφου τὸ ἔτος 1539 γενομένη διακόσμησις τοῦ μεγάλου ναοῦ ἐξετελέσθη ὑπὸ ἐντελῶς μοναχικὸν πνεῦμα, ὡς μαρτυρεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ πλῆθος τῶν ὁλοσώμων μοναχῶν, οἵτινες παρατάσσονται ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἀνθρώπου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ ἐπιγεγραμμένα εἰλητάρια τὰ ὁποῖα οὗτοι κρατοῦν εἰς τὰς χεῖράς των καὶ τὰ ὁποῖα περιέχουν ἐποικοδομητικὰ παραγγέλματα πρὸς τοὺς ζῶντας μοναχοὺς. Πρόκειται λοιπὸν περὶ διακοσμήσεως γενομένης κατὰ παραγγελίαν τῶν μοναχῶν τῆς Μυρτιάς, περὶ ἔργου δηλαδὴ ἀνάλογον ἀλλὰ μικροτέρας κλίμακος πρὸς τὰ μεγάλα σύνολα τῶν καθολικῶν τοῦ Ἀγ. Ὁρους¹ διότι καὶ ἡ διάταξις τῶν λοιπῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη, ἡ ὁποία κατὰ παράδοσιν ἐφηρμόζετο εἰς τρουλλαίους ναοὺς.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν εἰκονογραφίαν ὁ ἀνώνυμος ζωγράφος τῆς Μυρτιάς οὐδόλως φαίνεται ἔξωθεν ἐπηρεασμένος² διότι οὔτε ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν τέχνην ἀντλεῖ θέματα, ὡς πράττουν τόσοι ἄλλοι σύγχρονοι τοιχογράφοι τῶν Βαλκανίων, ἐν οἷς καὶ τοῦ Ἀγ. Ὁρους, οὔτε ἀπὸ τὴν 4 ἔτη πρότερον (1535) γενομένην διακόσμησιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἀγ. Ὁρους ὑπὸ τοῦ περιφήμου Κρητὸς μοναχοῦ ζωγράφου Θεοφάνους, ἡ ὁποία μεγάλως ἐπέδρασεν οὐ μόνον ἐπὶ τῶν συγχρόνων του ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων τοῦ ἀγιογράφων³. Ἄς λάβωμεν τυχαίως δύο παραδείγματα: τὴν Βαῖοφόρον (πίν. 10) καὶ τὴν Ἀνάστασιν (πίν. 11).

Εἰς τὴν Βαῖοφόρον τῆς Μυρτιάς ὁ πῶλος ὄνου εἰκονίζεται οὐχὶ μὲ τὴν κεφαλὴν κύπτουσαν ἵνα φάγῃ τὸν ὑπὸ παιδίου τεινόμενον κλαδίσκον, ὅπως εἰς τὴν Λαύραν⁴, ἀλλὰ μὲ ὀρθίαν τὴν κεφαλὴν καὶ ὡσεὶ ξύλινος, ὅπως εἰς τὸ Βατοπέδι⁵. Ὡσαύτως ἐντὸς τοῦ κάστρου τῶν Ἱεροσολύμων εἰς μὲν τὴν Λαύραν εἰκονίζονται πλείονα οἰκοδομήματα, ἐν ᾧ εἰς τὴν Μυρτιὰν μέγας ὀκταγωνικὸς μετὰ τρουλλοῦ ναός, ὅπως καὶ εἰς τὸ Βατοπέδι καὶ τὴν Θεοσκέπαστον τῆς Τραπεζοῦντος⁶, τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Βαβυλῶν τῶν Μετεώρων (πρὸς τὸ ὁποῖον παρουσιάζει καὶ ἄλλας εἰκονογραφικὰς ὁμοιότητας).

Διαφορετικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ σύνθεσις τῆς ομάδος τῶν Ἰουδαίων εἰς τὴν Μυρτιὰν ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον τοῦ Θεοφάνους εἰς τὴν Λαύραν.

¹ Α. Ευγγόπουλος, Σχέδιασμα σ. 111.

² Millet, Athos, Les peintures πίν. 125, 1.

³ Millet, ἑ.δ. πίν. 85, 3, ἀρχῶν 14^{ου} αἰῶνος.

⁴ Millet, Recherches sur l'icon. de l'Evangile εἰκ. 251.

Ἡ Ἀνάστασις ὡσαύτως τῆς Μυρτιάς εἶναι εἰκονογραφικῶς διάφορος τῆς τῆς Λαύρας¹ διότι ἐν ᾧ εἰς ταύτην ὁ Χριστὸς εὐρίσκεται μεταξὺ τοῦ Ἀδάμ καὶ τῆς Εὕας ἐξερχομένων ἐκ σαρκοφάγων, εἰς τὴν Μυρτιάν (πίν. 11) ἀμφότεροι οἱ πρωτόπλαστοι εὐρίσκονται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους εἰς τὸ δεξιὸν τῆς συνθέσεως. Πολὺ περισσότερον συνδέεται εἰκονογραφικῶς ἡ Ἀνάστασις τῆς Μυρτιάς πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ξενοφῶντος², ἣτις ἐξετελέσθη τὸ 1544 ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Ἀντωνίου ἥτοι 5 μόλις ἔτη ἀργότερον ἀπὸ τὴν τῆς Μυρτιάς. Κατὰ ταῦτα εἰκονογραφικῶς ὁ ζωγράφος τῆς Μυρτιάς βασίζεται μᾶλλον ἐπὶ παλαιότερων ἀγιορειτικῶν διακοσμήσεων, οὐχὶ ὅμως ἐπὶ τοῦ Θεοφάνους.

β) *Τεχνικὴ καὶ τεχνοτροπία.* Εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ κυρίως ναοῦ παρατηρεῖται διαφορὰ ὥς πρὸς τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν μεταξὺ τῶν θρησκευτικῶν συνθέσεων καὶ τῶν μεμονωμένων ἀσκητικῶν μορφῶν. Εἰς τὰς πρώτας τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γυμνὰ μέρη τοῦ σώματος ἔχουσι τὸ φωτεινὸν χρῶμα τῆς σαρκὸς ἠπλωμένον εἰς περιωρισμένην ἔκτασιν ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ προπλάσμου, κατὰ τὸ σύστημα τῆς Κρητικῆς Σχολῆς, τῆς ὁποίας ἀσφαλῶς ὁπαδὸς εἶναι ὁ ἀνώνυμος τεχνίτης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ.

Μὲ τὴν τεχνικὴν αὐτὴν ὁ ζωγράφος μας ἀποφεύγει τὰς δυνατὰς ἀντιδράσεις, ἐπιτυγχάνων μαλακότητα καὶ φωτεινότητα, τὴν ὁποίαν ἐπαυξάνουν καὶ αἱ ἐλάχισται λευκαὶ φωτειναὶ γραμμαί, αἵτινες τονίζουν ἰδιαιτέρως τὰ προεξέχοντα σημεῖα. Τὰ πρόσωπα τῆς συνθέσεως εἶναι μᾶλλον στενὰ καὶ ἐπιμήκη, αἱ δὲ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων μαλακαὶ καὶ ἀρκούντως ἀρμονικαὶ (πίν. 10, 11) ἐκτελεσμέναι προφανῶς κατὰ παλαιότερα παλαιολόγια πρότυπα.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς μορφὰς τῶν θρησκευτικῶν συνθέσεων αἱ σεβάσμιαι καὶ ὑποβλητικαὶ μορφαὶ τῶν ἀσκητῶν ἀγίων (πίν. 12, 13) παρουσιάζουν μὲν τεχνικὴν ἐκτελέσεως ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων ἀλλὰ μεγαλυτέραν τονικὴν διαφορὰν μεταξὺ τῆς περιωρισμένης εἰς ἔκτασιν φωτεινῆς σαρκὸς καὶ τοῦ σκοτεινοτέρου προπλάσμου, ἰδίᾳ ὅμως μεγαλυτέραν σχηματοποίησιν τῶν γενείων, τῆς κόμης καὶ τῶν ὧτων. Ἐπὶ πλεον τὰ ἐνδύματα τῶν ἀσκητῶν παρουσιάζουσι πτυχὰς ἐνίοτε σκληρὰς καὶ γωνιώδεις (πίν. 12, 13), σημειούμενας μὲ γραμμὰς πολὺ βαθύτερου τόνου ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων φωτεινῶν ἐπιφανειῶν. Παρὰ τὴν αὐστηρὰν ἐν τούτοις ἀσκητικότητα, ἣτις διακρίνει τὸν ζωγράφον μας, αἱ τοιχογραφίαι του εἶναι πλήρης χρώματος. Τὰ νεαρὰ ἰδίως πρόσωπα (π.χ. ὁ ἄγγελος τοῦ Παχωμίου (πίν. 12)) ἀλλὰ καὶ τινὰ γηραιὰ ἀκόμη, παρουσιάζουν σαρκώματα μὲ θεο-

¹ Millet, ἔ.δ. πίν. 129, 1.

² Millet, ἔ.δ. πίν. 173, 2.

μὴν ὄμπραν καὶ σκοτεινότερους γλυκασμούς, ποὺ κάμνουν πολὺ ἐπιτυχῇ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν φαιὰν ἢ λευκὴν, πλαστικὴν γενεαῖδα καὶ τὴν κόμην.

Γενικῶς τὸν ζωγράφον τοῦ κυρίως ναοῦ διακρίνει βαθὺ διακοσμητικὸν αἰσθημα, ὡς ἀποδεικνύει ἡ σοφὴ προσαρμογὴ τῶν συνθέσεών του πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ κτηρίου διδόμενα ἀρχιτεκτονικὰ σχήματα. Τὸν χαρακτηρίζει ὡσαύτως ἡ αἰσθησις τοῦ μνημειώδους, ἢ προσήλωσις πρὸς τὰς παραδεδομένας μορφάς, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ξενικὰς ἐπιδράσεις καὶ τέλος μία σπανίας δυνάμεως χρωματικὴ ἀρμονία καὶ συγκρατημένη χρῆσις τῶν τεχνικῶν μέσων. Διὰ πάντων τῶν ἀνωτέρω στοιχείων τὰ ἔργα τοῦ ἀνωνύμου ζωγράφου μας προσλαμβάνουν μίαν ἡρεμον σοβαρότητα ἀλλὰ καὶ μέγα χρωματικὸν θέλητρον, προξενοῦν εἰς τὸν θεατὴν βαθεῖαν γοητείαν.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὰς τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος. Αὗται καλύπτουσι τοὺς σχετικῶς χαμηλοὺς τοίχους του τεταγμένοι εἰς τρεῖς ζώνας: μίαν κατωτάτην ἀποτελουμένην ἐξ ὀλοσώμων ἁγίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαιτέραν θέσιν κατέχουσιν οἱ ἐκατέρωθεν τῆς πρὸς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν ἀγούσης, σήμερον δὲ τετειχισμένης πυλίδος, εἰκονιζόμενοι Ταξιάρχαι Γαβριὴλ καὶ Μιχαήλ, μίαν μέσην περιλαμβάνουσαν τοὺς «οἰκους» τῆς Θεοτόκου καὶ μίαν ἀνωτάτην περιλαμβάνουσαν στηθάρια προφητῶν ἐντὸς μεταλλίων. Ἰδιαιτέρως ἐκφραστικὴ εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (εἰκ. 13) περικοπῆς καὶ ἀπειλητικοῦ, κρατοῦντος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ὑψωμένον ξίφος διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητόν¹ καὶ πατοῦντος ἐπὶ τοῦ σώματος ἐξηπλωμένου γυμνοῦ γενειοφόρου ἀνδρὸς φέροντος κολόβιον (Ἀμαρτωλοῦ;), παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ ὁποίου ἐγράφη ἡ ἐπιγραφὴ: *φοῖξον ψυχὴν φόβω*. Ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ τὸ ὅποιον κρατεῖ ὁ Ἀρχάγγελος εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφὴ: *Πρόδῃλον ὡς ἴσταμαι καθοπλισμένος βλέπων ἰαρωῶς...*

Τὰς μετρίας τέχνης τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος χρονολογεῖ λίαν ἐσβεσμένη ἐπιγραφὴ, γεγραμμένη ὑπεράνω τῆς πρὸς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν θύρας, ἣτις ἀναφέρεται μὲν εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ πρὸ τοῦ 1903 κατεδαφισθέντος παρεκκλησίου τῶν Ταξιαρχῶν, ἀφορᾷ ὅμως ἀσφαλῶς καὶ τὰς τοῦ ἐξεταζομένου νάρθηκος.

¹ Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς: ²

Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου, τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου καὶ πνευματικοῦ ἱερέως Κυρίου Κυρ Νεστορίου ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ

¹ Ὁμοία διάταξις τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ ἐκατέρωθεν θύρας, ἔνθα ὁ Μιχαήλ, φέρων τὸ ἐπίθετον *ὁ φύλαξ*, κρατεῖ ἐνεπίγραφον εἰλητόν, εὐρηται καὶ εἰς τὴν Μ. Δοχειαρίου (Millet, Athos, Les peintures πίν. 239).

² Τοῦτο ἐδημοσιεύθη ἤδη ὑπὸ Δ. Λουκοπούλου, ἐν Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1928, σ. 307.

πανιερωτάτου μητροπολίτου κυρίου Κὺρ Νεοφύτου κατὰ τὸ 1712 ἔτος τὸ κο-
σμοσωτήριον ἐν μηνὶ Δεκεμβρίῳ 20.

Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος ἐξετελέσθησαν περὶ τὰς
ἀρχὰς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, πρὸς τὴν χρονολογίαν δὲ ταύτην συμβιβάζεται καὶ

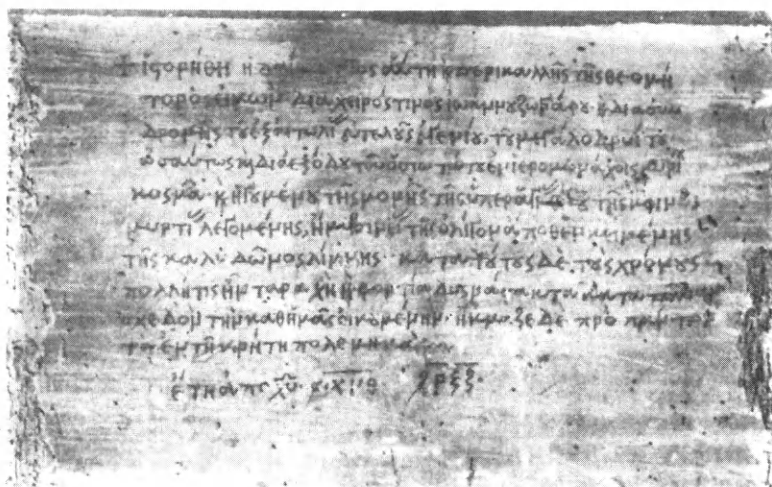
Εἰκ. 13. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς (18^{ος} αἰ.).

ἡ ἀφελὴς καὶ μὲ ἀυθόρμητον ρεαλισμόν, λαϊκὴ μᾶλλον τέχνη των, ἀκόμη δὲ
καὶ ἡ ξηρὰ καὶ τραχεῖα τεχνοτροπία των καὶ τέλος ἡ ἀγάπη πρὸς τὰς μι-
κρῶν διαστάσεων ἀλλὰ πολλὰς τὸν ἀριθμὸν σκηνάς.

Τελειώνοντες τὸ περὶ ζωγραφικῆς κεφάλαιον θὰ ἀναφέρωμεν ἐν τέλει
καὶ μίαν μεγάλην φορητὴν εἰκόνα εὐρισκομένην εἰς τὸ τέμπλον τοῦ νεω-
τέρου ναοῦ καὶ εἰκονίζουσαν τὴν Θεοτόκον Ἐλεοῦσαν κατὰ τὸν τύπον τῆς
Ὁδηγητρίας (πίν. 14). Ἡ μετρία τέχνης εἰκὼν αὕτη ἀποβαίνει σημαντικὴ

ἐνεκα τῆς ὀπισθεν αὐτῆς γεγραμμένης ἀφιερώσεως ἅμα καὶ ἐνθυμήσεως, ἥτις λέγει : (εἰκ. 14)

Εἰκ. 14. Ἐπιγραφή γεγραμμένη ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τῆς φορητῆς εἰκόνης τῆς Παναγίας Ἐλεούσης.

Ἰστορήθη ἡ πάνσεπτος αἴτη καὶ περικαλλὲς τῆς Θεομήτορος εἰκὼν διὰ χειρὸς τοῦ Ἰωάννου ζωγράφου καὶ διὰ συνδρομῆς τοῦ ἐξ Αἰτωλίας ἐντελοῦς Εὐγενίου τοῦ μεγαλοδρυῖτον. Ὡσαύτως καὶ διὰ ἐξόδου τοῦ δαιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Κυρίου Κοσμᾶ καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς κοινῶς Μυρτιᾶς λεγομένης ἢ Μυρσίνης, τῆς ὀλίγον ἀποθεν κειμένης | τῆς Καλυδῶνος λίμνης· κατὰ τούτους δὲ τοὺς χρόνους πολλή τις ταραχὴ καὶ φορτίον δυσβάστακτον κατὰ πᾶσαν σχεδὸν τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην. Ἦκμαζε δὲ πρὸ πάντων τὰ ἐν Κρήτῃ πολεμικά· ἔτη ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ ς,χγθ'· ς,ρξζ' (=1659).

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή ἀναφέρει ὡς φιλοτεχνήσαντα τὴν εἰκόνα «Ἰωάννην τινά» ζωγράφον, ὡς δαπανήσαντα δὲ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸν ἡγούμενον τῆς Μ. Μυρτιᾶς ἢ ἐπὶ τὸ ἀρχαιώτερον Μυρσίνης¹ ἱερομόναχον Κοσμᾶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ Εὐγένιον τὸν μεγαλοδρυῖτην, ὅστις εἶναι ὁ ἐκ Μεγάλου δένδρου τῆς Αἰτωλίας καὶ ἄλλοθεν γνωστὸς λόγιος μοναχὸς

¹ Μ. Μυρσίνης ἢ Μυρσινιωτίσης ἀναφέρεται ὑπάρχουσα καὶ ἐν Λέσβῳ, παρὰ τὴν Μήθυμναν (Miklosich - Müller, Acta et dipl. τ. Α' σ. 164-165 καὶ Ε', σ. 231, 233, 236). Πβλ. καὶ Α. Παπαδόπουλον - Κεραμέα ἐν Ἑλλ. Φιλ. Σουλ. Κ/πόλεως Παράρτ. ΙΕ' τόμου σ. ιβ' καὶ 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13.

καὶ σοφώτατος ἐν διδασκάλοις Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός¹. Οὗτος ἐμό-
νασεν ἐν τῇ Μονῇ Μυρτιάς, ὅπου καὶ τόσοι ἄλλοι «ἐχρημάτισαν πεπαιδευ-
μένοι καὶ εἰς ἀρετὴν περιβόητοι ἄνδρες, ἐν οἷς φέρεται καὶ Κοσμάς ὁ Αἰ-
τωλός», μετέσχε δὲ καὶ τῆς δαπάνης ἐκτελέσεως τῆς εἰκόνης τῆς Παναγίας,
γράφας ἰδιοχείρως τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν, ὥς ἀποδεικνύεται ἀφ' ἐνὸς μὲν
ἐκ τοῦ ἰδιαίχοντος εἰς αὐτὸν κλασσικίζοντος ὕφους αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ
τῆς ὁμοιότητος τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς πρὸς ἄλλα δημοσιευθέντα
αὐτόγραφα τοῦ Εὐγενίου. Τὴν τυπικὴν ἀφιέρωσιν συνοδεύουν καὶ ὀλίγαι
τινὲς γραμμαὶ διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζεται ἡ ἀγωνία, ἣτις συνεῖχε τοὺς τότε
ὑποδούλους Ἑλληνας διὰ τὴν ἔκβασιν τοῦ πολέμου, ὅστις διεξήγετο τότε
(1649-1669) μεταξὺ Τούρκων καὶ Βενετίας περὶ κατοχῆς τῆς Κρήτης.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Αἱ διαστάσεις τῆς Μονῆς εἶναι κατὰ μέσον ὅρον: πλάτος 32 μ. καὶ
μῆκος 40 μ. Πλὴν τῆς ἀνωτέρω (σ. 77) ἀπεικονισθείσης κρήνης, ὑπάρχει
καὶ δευτέρα ὁμοία ἀλλὰ μικροτέρων κάπως διαστάσεων εὐρισκομένη δεξιᾷ,
εὐθὺς μετὰ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, ἐν ᾗ ἡ πρώτη εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς ἀνα-
τολικῆς πλευρᾶς τῆς περιοχῆς, βλέπουσα πρὸς τὴν αὐλήν.

¹ Κ. Ν. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. Γ'. 423-479.—Σπ. Π. Λάμπρου, Βίος Εὐγενίου
Ἰωαννουλίου ὑπὸ Ἀναστασίου Γορδίου ἐν Ν. Ἑλλην. Δ', 78.—Π. Ι. Βασιλείου,
Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός, Ἀθήνα 1947. Οἱ ἀνωτέρω βίοι ἐδημοσιεύθησαν κατὰ
τά χ/φα (74 καὶ 117) τῆς Βιβλιοθήκης Βουλῆς Ἀθηνῶν, τὸν ὑπ' ἀριθμ. 577 κώδικα τῆς
ἐν Ἀθῶν Μ. τοῦ Παντελεήμονος καὶ τὸν ὑπ' ἀριθμ. 184 κώδικα τοῦ ἐν Κ/πόλει
Ἀγιοταφ. Μετοχίου. Ἐπιστολαὶ τοῦ Εὐγενίου ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ πρώην Λεον-
τουπόλεως Σωφρονίου εἰς περ. Ἑλληνικά Ζ' (1934) 83 ἐ. - Η' (1935) 123 ἐ. - 271 ἐ. -
Θ' (1936) 55 ἐ., 309 ἐ. καὶ τοῦ Τ. Γριτσοπούλου, Γέρας Κεραμοπούλλου 480 (ἡ
διαθήκη ἐν σ. 484) καὶ ἐν Ἀθηνᾶ 58 (1954) σ. 37-64.

ΟΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Νάξον, εἰς τὴν ὁποίαν περιεσώθησαν πολλοὶ μεσοβυζαντινοὶ ναοί¹, ἡ γειτονικὴ Πάρος παρουσιάζει μὲν σπουδαῖα παλαιο-χριστιανικὰ μνημεῖα, ὥς ἡ Καταπολιανή² καὶ δύο ἄλλαι ἀνασκαφεῖσαι βασιλικαί³, ἐν⁴ ὅμως μόνον μέχρι τοῦδε μνημεῖον τῆς βυζαντινῆς περιόδου⁵. Ὀφείλεται δὲ τοῦτο εἰς τὴν καὶ ὑπὸ τῶν πηγῶν μαρτυρουμένην ὀλοσχερῇ

¹ Ὅρα σχετικῶς Ν. Καλογερόπουλον, Τριάκοντα πέντε ἄγνωστοι ναοὶ τῆς Νάξου (Νέα Ἑστία 1933, 799-805, 871-877 καὶ 928-934 καὶ Ἐφημερὶς Ἀπείρανθος, ἔτ. Α' φ. 1). Κ. Καλοζώρη, (Ἐπετ. Θεολ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1958, σ. 60 πβλ. καὶ τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. κατὰ τὸ 1960 σ. 92). Ν. Κοντολέοντα (Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1960, σ. 468-474). Ἐναίσιμον ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴν περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Νάξου ὑπέβαλεν ἐσχάτως εἰς τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν Σχολὴν τοῦ Ε. Μ. Πολυτεχνείου ὁ παλαιὸς καλὸς μαθητὴς μου ἀρχιτέκτων κ. Γ. Δημητριοκάλης, ὅστις καὶ ἐδημοσίευσεν ἤδη χρονολογημένας τινὰς ἐπιγραφὰς τῶν αὐτῶν ναῶν (Ἐπιθεώρησις τέχνης ἀρ. 90 τοῦ Ἰουνίου 1962, σ. 706-711).

² Καταπολιανὴ εἶναι ἡ παλαιὰ καὶ ὀρθὴ ὀνομασία τοῦ μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ προερχομένη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αὕτη εὐρίσκεται κατὰ πόλιν καὶ οὐχὶ εἰς τὸ κάστρον (πβλ. Π. Ζερέντην ἐν Byz. Zeitschr. 1901, 162 καὶ Ν. Βέην, Glotta IX, 110 σημ. 3). Ἡ ἡμιλογία καὶ ἡμιποιητικὴ ὀνομασία Ἐκατονταπολιανὴ δὲν εἶναι παλαιότερα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ. (Μ. Κρίσπη, Φιλολογ. Ἀνάλεκτα, Τρίπολις-Ἀθῆναι 1908-1911, σ. 286). Βλ. καὶ Β. Φάβην ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Κόντου σ. 265 κ.ε.

³ Ἡ πρώτη τούτων εὐρισκομένη εἰς τὸ κατὰ τὸ Ν. τμήμα τῆς νήσου κείμενον κτῆμα Βουτάκου ἀνεσκάφη πρὸ ἀρκετῶν ἐτῶν ὑπὸ τῆς κ. Εἰρ. Βαρούχα, δὲν ἐδημοσιεύθῃ ὅμως εἰσέτι. Πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ διακοσμητικὰ μέλη τῆς ἐν λόγῳ βασιλικῆς εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸ μεταγενέστερον. ἐπὶ τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς ἀνεγερθέν, μονόκλιτον ναῦδριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Ἡ δευτέρα βασιλική, κειμένη εἰς ἀπόστασιν ἐνὸς περιέπου χιλιομέτρου πρὸς τὰ ΒΑ. τῆς Καταπολιανῆς, ἀνεσκάφη ὑπ' ἐμοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1960 καὶ 1961, δαπάναις τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας. Βλ. σχετικῶς Ἀ. Ὁρλάνδου, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1960 (σ. 176-185) καὶ 1961 (σ. 188-196).

⁴ Εἶναι τοῦτο ὁ μικρὸς (3.70×5.80) μονοκάμαρος ναῖσκος Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου, κείμενος ἡμίσειαν ὥραν πρὸς Ν. τοῦ Τσηπίδου ἐπὶ ὑψώματος παρὰ τὴν θάλασσαν καὶ δυνάμενος, λόγῳ τῆς τεχντροπίας τῶν λαϊκῆς μᾶλλον τέχνης τοιχογραφίων του, νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος.

⁵ Νομισματικὸν ἐν τούτοις εὑρημα ἐκ τῶν χρόνων Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1149-1180), Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου (1185-1195) καὶ Ἀλεξίου τοῦ Γ' (1195-1203) γενόμενον παρὰ τὴν Νάουσαν (Εἰρ. Βαρούχα, Ἀρχ. Δελτ. 1931, 32, 78 ἐξ.) ὑποδηλοῖ βυζαντινὴν αὐτόθι ἐγκατάστασιν, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν γενομένην τὸ 1125 λεηλασίαν τῆς Πάρου (Herzberg, Gesch. des byz. Reichs. σ. 228).

ἐγκατάλειψιν τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ 7ου ἢ 8ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς¹, ὁπότε ἐχρησίμευε μόνον ὡς ὀρμητήριον τῶν λυμαινομένων τὸ Αἰγαῖον Ἀράβων (Σαρακηνῶν) πειρατῶν². Οὕτω ἐκ τῶν δύο σωζομένων «βίων» τῆς Ὀσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας τῶν συντεθέντων περὶ τὸ 920 ἀφ' ἐνὸς μὲν ὑπὸ Νικήτα τοῦ Μαγίστρου καὶ ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ Συμεὼν τοῦ Μεταφράστου³, δημοσιευθέντων δὲ τοῦ μὲν ὑπὸ Θεοφίλου Ἰωάννου⁴ ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. CCCXLIX φ. 116 χειρογράφου τοῦ 12ου αἰῶνος τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ δὲ ὑπὸ Μαν. Γεδεών⁵, ὡς καὶ τῆς δημόδους μεταφράσεως τοῦ βίου ὑπὸ Ἀγαπίου Λάνδου⁶, ἧς τὸ κείμενον ἀκολουθεῖ ἢ τε ὑπὸ Μελετίου Μαυρικίου ἱεροδιακόνου συντεθεῖσα Ἀκολουθία τῆς Ὀσ. Θεοκτίστης, ἢ δημοσιευθεῖσα τὸ 1881 ἐν Ἀθήναις⁷, καὶ ὁ Συναξαριστῆς τοῦ Νικοδήμου⁸ (9ῃ Νοεμβρίου), μανθάνομεν ὅτι Νικήτας ὁ Μάγιστρος μεταβαίνων τὸ 902 εἰς Κρήτην ἐντολῇ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος (Λέοντος τοῦ 6ου τοῦ σοφοῦ) ἐπὶ πολιτικῇ ἀποστολῇ πρὸς τοὺς *τὴν Κρήτην ἔχοντας Ἀράβας* καὶ ἐμποδισθεὶς ὑπὸ ἐναντίων ἀνέμων ἠναγκάσθη νὰ προσορμισθῇ εἰς Πάρον, ἔνθα, ἐπισκεφθεὶς τὸν αὐτόθι ναὸν τῆς Θεοτόκου (προφανῶς τὴν Καταπολιανήν) οὐδένα ἄλλον ἄνθρωπον συνήντησεν εἰμὴ σκελετώδη τινὰ μοναχὸν *ὑπερκύψαντα τῆς ἐρήμου*, ὅστις εἶπεν εἰς αὐτόν, *ὅτι ἔζη ἐν τῇ νήσῳ μόνος ἀλώμενος κατὰ τὴν ἔρημον ταύτην χρόνους πλεόν τῶν*

¹ Πλὴν τῆς Πάρου καὶ ἄλλαι νῆσοι τοῦ Αἰγαίου εἶχον ἐγκαταλειφθῇ τελείως ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἦτοι κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐντόνου πειρατικῆς δραστηριότητος, π.χ. ἡ Πάτμος, ὡς μᾶς διδάσκει τὸ κατὰ τὸ 1088 συνταχθὲν πρακτικὸν τῆς παραδόσεώς της ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ εἰς τὸν ὅσιον Χριστόδουλον (Miklosich-Müller, Acta et Diplomata τ. VI, Βιέννη 1890, σ. 56), ὅπερ χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς *ἐρημον ὄλην καὶ κεχεροσμένην καὶ ὑπὸ τῶν ἀκανθῶν καὶ τῶν ἄλλων συρφετῶν σπασσασμένην καὶ ἄβατον*... Ὅρα σχετικῶς καὶ Miller-Λάμπρον, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι I, 43.

² Κατὰ τὸν E. W. Brooks, The Arabs in Asia Minor from Arabian sources (Journ. of Hell. Studies 1898, 182-208) αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀράβων εἰς τὸ Αἰγαῖον ἤρχισαν ἀπὸ τοῦ 664-5 (ἔ.ἀ.σ. 184). Πολλὰ ἰδίᾳ πειρατικά πρὸς λεηλασίαν τῶν νήσων ἐπιδρομαὶ ἐγένοντο ἀπὸ τοῦ 825 καὶ ἐξῆς ὑπὸ τῶν καταλαβόντων τὴν Κρήτην Ἀράβων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Abū-Hafs-Omar (Herzberg, Gesch. des byz. Reichs 129), κατὰ μίαν τῶν ὁποίων ἡρημώθη καὶ ἡ Πάρος, τόσον ὥστε τὸ 835 νὰ χαρακτηρίζεται ὡς *ἐρημος καὶ ἄσικος*. Δὲν εἶναι δέ, κατ' ἐμέ, ἄσχετοι μὲ τὰς ἐπιδρομας ταύτας τῶν Ἀράβων ἢ καὶ μὲ τὰς πολλὰς μεταγενεστέρας αἱ μέχρι σήμερον διατηρούμεναι εἰς Νάουσαν καὶ Παροικίαν ὀνομασίαι ποταμοῦ καὶ πηγῆς «Σαρακήνικο».

³ Πβλ. Π. Ζεφλέντην ἐν Byz. Zeitschr. 1901, σ. 159.

⁴ Ἀγιολογικὰ Μνημεῖα, Βενετία 1884, σ. 1 καὶ ἐξῆς.

⁵ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια IV, 1884, σ. 242-245 καὶ 258-260.

⁶ Νέος Παράδεισος, Βενετία 1800, σ. 182-7.

⁷ Louis Petit, Bibliogr. des Acolouthies Grecques, Bruxelles 1926, 273.

⁸ Βενετία 1819, τ. 1 σμμ. σ. 248.

τριάκοντα. Εἰς ἐρώτησιν δὲ τοῦ Νικήτα ποῖος συνέτριψε τὸ κάλυμμα τῆς Ἀγ. Τραπέζης τοῦ ναοῦ (ἦτοι τὸ σήμερον εἰσέτι ὑφιστάμενον κιβώριον) ἀπήντησεν ὁ ἐρημίτης, ὅτι τοῦτο ἔπραξεν ὁ Νίκαιος ἐκεῖνος, ὁ τοῦ ναυτικοῦ τῆς Κρήτης κατάρξας Ἀραβ. Τὴν ἐρημίαν τῆς νήσου ἐπεβεβαίωσε περαιτέρω (σ. 12) καὶ ἡ Ὁσία Θεοκτίστη λέγουσα, ὅτι τὴν ἐρημον ταύτην (νῆσον) κατήρκησεν ἐπὶ τριάκοντα πέντε ἔτη καὶ ὅτι αὕτη ἦτο πλήρης ἐλάφων καὶ ἀγρίων αἰγῶν μόνον δὲ κυνηγοὶ τὴν ἐπεσκέπτοντο χάριν κυνηγίου τῶν ζώων τούτων.

Ἐξαιρέσει τοῦ μικροῦ βυζαντινοῦ ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου χριστιανικοὶ ναοὶ ἐν Πάρῳ δὲν μαρτυροῦνται κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Φραγκοκρατίας (ἦτοι μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1204 γενομένην ἄλωσιν τῆς Κ/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων) καθ' ἣν αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου περιῆλθον εἰς Φράγκους δυνάστας, εἰδικώτερον δὲ ἡ Πάρος καὶ ἡ Νάξος τὸ 1207 εἰς τὸν ἀνεψιὸν τοῦ γηραιοῦ Ἐνετοῦ Δανδόλου Μάρκον Σανοῦδον¹, φαίνεται δὲ ὅτι ἀνηγέρθησαν πολὺ ὀλίγοι², καὶ οὗτοι φραγκικοί, εἰς τὰ ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν κτισθέντα ἐν τῇ νήσῳ φρούρια ἦτοι εἰς τὸ περὶ τὸ 1260 δι' ἀρχαίων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν κτισθὲν Κάστρον τῆς Παροικιᾶς³, εἰς τὸ «Καστέλλιον Ἀγούσης»⁴

¹ Εἰς τὸ ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τελοῦν δουκάτον τοῦ Σανούδου περιελήφθησαν καὶ ἡ Ἀντίπαρος, ἡ Κίμωλος, ἡ Μήλος, ἡ Ἀμοργός, ἡ Ἴος, ἡ Κύθνος, ἡ Σίκινος καὶ ἡ Σῦρος τὰς ὁποίας ὁ Σανούδος διένειμεν εἰς τοὺς ἐταίρους του.

² Ἀγνῶς φραγκικοῦ σχεδίου ναὸν κοινῆς λατρείας συνήντησα μόνον τὸν εἰς θέσιν Φλουριῖν, κατὰ τοὺς πρόποδας τοῦ κωνικοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου κεείμενον, ἡρειπωμένον σήμερον ναῖσκον, περὶ τοῦ ὁποίου βλέπε σ. 138. Ἡ ἀπουσία φραγκικῶν ναῶν δικαιολογεῖται ἐκ τῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον μαρτυρουμένης παντελοῦς σχεδὸν ἀνυπαρξίας καθολικῶν ἐν τῇ νήσῳ (P. de Tournefort, Relation I, Lyon 1717, σ. 245, Hofmann, Vescovadi cattolici, IV, 146, 149, 152). Καὶ αὐτὴ δ' ἀκόμη ἡ παρὰ τὴν Καταπολιανὴν μονὴ τῶν Καπουκίνων (φραγκομοναστήριον) ἡρημώθη τὸ 1770 ὑπὸ τῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ὑπὸ τὸν Ἀλέξιον Ὁρλώφ ρωσικοῦ στόλου Ἀλβανῶν (πβλ. Choiseul-Gouffier, Voyage pittoresque, Paris 1782, σ. 60 ἐξ. καὶ Paschen Krüger, Breve descr. dell'Archipelago, Livorno 1773, 117 καὶ 122).

³ Τοῦ ναοῦ τούτου διατηρεῖται ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ πύργου ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, δι' ἣν ἐχρησιμοποιήθη τὸ ἡμισυ μιᾶς ἀρχαίας ἐλληνιστικῆς, μαρμαρίνης θόλου, ἀρίστης ἐργασίας (W. M. Leake, Travels in Northern Greece III, London 1835, σ. 86, εἰκὼν τῆς ἐξέδρας παρὰ O. Rubensohn, Ath. Mitt. 26, 1901, σ. 196) καὶ οἱ τοῖχοι τῶν μακρῶν πλευρῶν φέροντες πολεμιστροειδῆ παράθυρα (βλ. εἰκ. 2).

⁴ Ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ Chr. Buondelmonte (περὶ τὸ 1420) (Ath. Mitt. 1900, πίν. V) ἡ Νάουσα φέρεται μὲ τὸ ὄνομα Ausa, εἰς ἔγγραφα δὲ καὶ ἐπιγραφὰς τῆς Τουρκοκρατίας ὡς Ἀγούσα. Εἰς ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 1699 ἐν Ἀγ. Γεωργίῳ Μερσινγλίῳ, ΝΑ. τῆς Ναούσης, ἀναφέρεται χωρεπίσκοπος Ἀγούσης (πβλ. καὶ W. M. Leake, Travels in Northern Greece III, London 1835, σ. 87 καὶ Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage au Levant I, Lyon 1717, σ. 241). Βλ. σχετικῶς καὶ Δ. Ἰ. Γεωργακάκῳ ἐν Ἀθηνᾶς τ. 48 σ. 58-62. Ἐπὶ τοῦ δίκην νησίδος κάστρου τούτου τῆς Ναούσης διατηροῦνται εἰσέτι ὀλίγα τμήματα τοίχων ἀνή-

(=Ναούσης) καὶ τὸ Κάστρον τοῦ Κεφάλου¹.

Ἄφ' ἐτέρου ὁρθόδοξοι ναοί, ἐπειδὴ ἡ κατὰ τὸ 1083 ἰδρυθεῖσα ἀρχιεπισκοπὴ Παροναξίας² ἐσχόλασεν ὑπὸ τὴν Φραγκικὴν κατοχὴν, ἀναφαίνονται δειλὰ μόλις περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος, αὐξάνεται δὲ ὁλονὲν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱκανὰ ἔτη μετὰ τὴν διὰ τοῦ φοβεροῦ Χαϊρεδδὶν Μπαρμπαρόσα γενομένην τὸ 1537 κατάληψιν τῆς Πάρου ὑπὸ τῶν Τούρκων³, ὅτε ἀνεξωο-

κοντα προφανῶς εἰς τὸ καστέλλιον. Ὁ Ἑμμ. Σαγκριώτης (Μεσ. Γράμμ. Β', 1934-35, σ. 252) ἀναφέρει λατινικὴν ἐπιγραφὴν χαραγμένην ἐπὶ ὑπερθύρου—«προφανῶς τῆς πύλης εἰσόδου τοῦ ἀρχικοῦ μικροῦ καστελλίου τοῦ ἐνετικοῦ ναυτικοῦ σταθμοῦ τοῦ μεγάλου λιμένος», ἀναγράφουσιν τὴν χρονολογίαν *MCCCCCX* (1510) *die XX Augusti*.

¹ Τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὑψηλοῦ κωνικοῦ λόφου κείμενον φρουρίον τοῦ Κεφάλου ἔκτισεν ὁ Νικόλαος I Σομμαρίπας (1462-1505) μεταθέσας εἰς αὐτὸ ἐκ τοῦ Κάστρου Παροιτιάς τὴν ἔδραν τῆς διοικήσεως. Καταρρέοντα λείψανα τοῦ μετὰ διπλοῦ περιβόλου φρουρίου τούτου διατηροῦνται εἰσέτι ἐνιαχοῦ μέχρις ὕψους 6 ἕως 7 μ., μὲ πλάτος 1,50 μ. Τὸν Νικόλαον Σομμαρίπαν διεδέχθη εἰς τὸν Κεφάλον ὁ Κρουσίνος II Σομμαρίπας (1505-1518) καὶ τοῦτον, ἀποθανόντα ἄτεκνον, ὁ υἱὸς τῆς ἀδελφῆς του Φλωρέντζας, Νικόλαος II Βενιέρης, ἄρξας μέχρι τοῦ 1521. Ἀποθανόντος δὲ καὶ τούτου ἀτέκνου ἡ κατοχὴ τῆς Πάρου ἐπεδικάσθη ὑπὸ τῆς Βενετίας, κατόπιν πενταετοῦς δικαστικοῦ ἀγῶνος (1531-1536), εἰς τὸν ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸν τοῦ Βενιέρη Βερνάρδον Σαργέδον, ὅστις ὅμως ἐν μόνον ἔτος (1536) ἡδυνήθη νὰ ἄρξῃ· διότι τὸ 1537 πολιορκηθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐσυνθηκολόγησε μετ' αὐτῶν κατόπιν γενναίας ὑπερασπίσεως τοῦ Κεφάλου (πβλ. K. H o p f, Sitzungsber. der Wiener Akademie 21, 1856, 125 καὶ τὸ ἐν Chroniques Grécoromanes σ. 483 γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Σομμαρίπα). Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἰδρύθη ἐντὸς τοῦ φρουρίου ἡ μονὴ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου, ἣτις ἀναφέρεται εἰς τὰ πατριαρχικὰ σιγίλλια Σεραφεῖμ (τοῦ 1759) καὶ Σαμουήλ (τοῦ 1767) τὰ δημοσιευθέντα ὑπὸ Th. B l a n c a r d (Les Mavroyeni I, σ. 633 καὶ 636).

² Ἦδη ἀπὸ τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος ἡ Πάρος ὑπῆρξεν ἔδρα ἐπισκόπου (I.e. Quien, Oriens Christianus I, 937 ἑξ.) ὑπαγομένου εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς Ρόδου. Κατὰ τὸν 6ον αἰ. ἠνώθη εἰς μίαν ἐπισκοπὴν μετὰ τῆς Σίφνου καὶ τῆς Ἀμοργοῦ. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. ἐμφανίζεται ἡ ἐπισκοπὴ Πάρου πάλιν μόνη μέχρι τοῦ 1083, ὅτε συνηνώθη μὲ τὴν Νάξον ἀνυψωθεῖσα εἰς ἀρχιεπισκοπὴν Παροναξίας (Gelzer, Byz. Zeltschr. X, 1901, 478). Εἰς τὸν κατάλογον τῶν μητροπόλεων τοῦ Νείλου Δοξαπατρῆ ἡ μητρόπολις Παροναξίας φέρεται ὡς ἀποσπασθεῖσα τῆς Ρόδου (Byz. Zeitschr. II, 1893, 67) ὁ δὲ κῶδιξ 80 ὀνομάζει αὐτὴν *μητρόπολιν παντὸς Αἰγαίου πελάγους*.

³ Ὁ παλαιότερος χρονολογημένος ναὸς τὸν ὅποιον συνήντησα ἐν Πάρῳ εὐρίσκειται εἰς τὸ κάστρον τοῦ Κεφάλου καὶ εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου. Ἡ ὑπεράνω τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ ἐπιγραφῇ φέρει τὴν χρονολογίαν αὐτ' (=1410). Ἁγ. Γεώργιος ὁ Θαλασσίτης, τῆς αὐτῆς περιοχῆς, ἀνέρχεται, ὡς εἴπομεν, λόγῳ τῆς τεχντροπίας τῶν τοιχογραφιῶν του εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ.

⁴ Ὁ σχεδὸν ὁλοσχερὴς ἀφανισμὸς τῶν κατοίκων καὶ τὰ παθήματα αὐτῶν κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐνέπνευσαν καὶ τὸ περὶ τῆς Ἀλώσεως τῆς Πάρου δημῶδες ἄσμα, τὸ περιωθὲν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1203 Ἰβηρικὸν κώδικα, περὶ τοῦ ὁποίου βλ. Σπ. Λάμπρον, (Ν. Ἑλλ. XI, 1914, 430) καὶ Στ. Ξανθοῦ διδῆν (Byz.-Neugr. Jahrbücher III, 281).

γονήθη και ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Παρωναξίας¹, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα, ἀναμφιβόλως λόγῳ τῶν εἰδικῶν προνομίων, τὰ ὅποια παρεσχέθησαν τὸ 1580 εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν νήσων ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ Γ' (1545-1595)². Ὁμοίᾳ ναοδομικῇ δραστηριότης παρατηρεῖται καὶ κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἀκμὴν τῆς νήσου τὸν 18^{ον} αἰῶνα, συνδρομῇ καὶ τῆς φαναριωτικῆς, ἀλλ' ἐκ Πάρου ἐλκούσης τὴν καταγωγὴν, οἰκογενείας Μαυρογένη³. Τὰ μεταβυζαντινὰ ταῦτα μνημεῖα εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ καταμετρησῶ, ἀποτυπώσω καὶ μελετήσω⁴ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1959, 1960, 1961 καὶ 1962 γενομένων ἐργασιῶν ἀναπαλαιώσεως τῆς σταυρικῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Καταπολιανῆς, τῶν ὁποίων ἡ διεύθυνσις μοι ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας κατ' ἀρχὰς καὶ Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως ἀργότερον.

Τὰ περισσότερα τῶν ἐξετασθέντων μνημείων εὐρίσκονται εἰς τὴν σημερινὴν πρωτεύουσιν τῆς νήσου Παροικιάν⁵ (βλ. τὸ σχετικὸν τοπογραφικὸν διάγραμμα εἰς εἰκ. 1), ἄλλα δὲ εἰς τὰ πέντε χωρία τῆς νήσου—Νάουσιν, Κόστον⁶, Μάρμαρα, Δραγουλᾶν καὶ Τσημπίδον (σημερινὴν Μάρπησσαν)⁷. Πολλὰ ἐπίσης ἐξωκκλήσια καὶ μοναὶ εὐρίσκονται εἴτε εἰς τὰς παρυφὰς τῶν εἰρημένων χωρίων, εἴτε εἶναι κατεσπαρμένα εἰς ἀκατοίκητα, ὄρεϊνὰ ἢ δυσπρόσιτα μέρη τῆς Πάρου.

¹ Π. Ζερλέντης, Ἱστορικαὶ ἐρευναι περὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν νήσων, Σῦρος 1913, σ. 44.

² Βλ. Ψυχόγιου - Ποπολάνου, ἡ Πάρος σ. 81.

³ Βλέπε σχετικῶς Κ. Μ. Κούμαν, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων τ. Χ, Βιέννη 1831, σ. 388 καὶ Théodore Blancard, Les Mavroyeni, 1^η ἔκδ. Paris 1900, σ. 343 ἔξ.

⁴ Τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἐπεσκέφθην καὶ κατεμέτρησα βοηθούμενος ὑπὸ τῆς βοηθοῦ τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν ἑδρας μου τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας Δρος Δδος Χαρικλείας Μάρλα καὶ τοῦ πτυχιούχου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ καὶ ἱστορικοῦ τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Γεωργίου Δεσποίνῃ, τοὺς ὁποίους καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμῶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν πρόθυμον συνδρομὴν των.

⁵ Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος βλ. Περ. Ζερλέντην ἐν Δελτ. Ἱστ. καὶ Ἑθν. Ἑταιρ. τ. Δ' (1892) σ. 513-18 καὶ ἐν Νησιωτ. Ἑπετ. Α', Σῦρος 1918, σ. 42 καὶ Fr. Dölger, Byz. Archiv IX, 52. Ὅρα σχετικῶς καὶ Ἑμμ. Σαγκριώτην, Μεσ. Γράμμ. τ. Β', 1934-35, σ. 243.

⁶ Πατρίδα τοῦ σοφοῦ διδασκάλου τοῦ Γένους καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορος Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, περὶ οὗ βλέπε Κ. Σάθαν, Νεοελλ. Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 630-642.

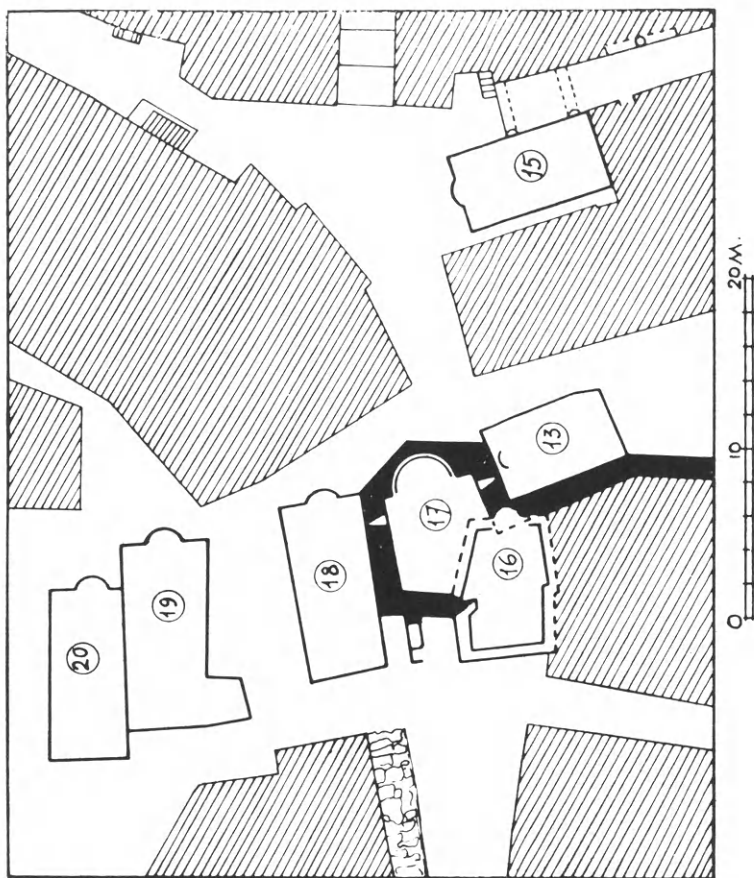
⁷ Ἡ πρό τινων ἐτῶν γενομένη μετονομασία τοῦ Τσημπίδου εἰς Μάρπησσαν εἶναι ἀτυχής. Ὁρθότερον θὰ ἦτο νὰ μετωνομάζετο εἰς Κέφαλον, ὄνομα ὅπερ τόσον συχνὰ ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἔγγραφα, ὡς π.χ. εἰς σιγίλλιον τοῦ 1593 (Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. 6 σ. 281) καὶ εἰς ἐπιγραφὰς τῆς περιοχῆς (ὄρα κατωτέρω Κεφ. Δ'). Ὡς πόλιν δὲ (oppidum) ἐπὶ λόφον χαρακτηρίζει τὸν Κέφαλον καὶ ὁ Chr. Bonnedelmonte (Liber Insularum ἔκδ. Sinner 94).

Εἰκ. 1: Διάγραμμα Παροικιάς Πάρου ἐμφαίνον τὴν θέσιν τῶν ναῶν αὐτῆς.

1 Καταπολιανή. 2 Τρεῖς Ἱεράρχαι. 3 Εἰσόδια. 4 Ἁγ. Ἀρτέμιος, 5 Ἁγ. Ἰωάννης. 6 Ἁγ. Ἀνάργυροι. 7 Παναγία Σεπτεμβριανή. 8 Ἁγ. Ἀνάργυροι. 9 Ἁγ. Νικόλαος. 10 Χριστός. 11 Φραγκομονάστηρο. 12 Ἁγ. Νικόλαος. 13 Ἁγ. Μαρίνα. 14 Ἁγ. Ἀθανάσιος. 15 Ἁγ. Ὀνούφριος. 16 Ἑσταυρωμένος. 17 Χριστός. 18 Ἁγ. Αἰκατερίνη. 19 Ἁγ. Ἰωάννης. 20 Εὐαγγελισμός. 21 Ἁγ. Κωνσταντῖνος. 22 Εὐαγγελίστρια. 23 Ἁγ. Ἰωάννης. 24 Ἁγ. Μάρκος. 25 Ἑλεούσα. 26 Ἁγ. Νικόλαος. 27 Ταξιάρχαι. 28 Θεολόγος. 29 Ἁγ. Τριάς. 30 Ἁγ. Παρασκευή. 31 Ἁγ. Γεώργιος. 32 Ἁγ. Βηθλέμ. 33 Ζωοδ. Πηγή. 34 Ἁγ. Κυριακή. 35 Ἁγ. Νικόλαος. 36 Εὐαγγελίστρια. 37 Γέννησις Χριστοῦ καὶ Ἁγ. Κυριακή. 38 Ἁγ. Ἰωάννης. 39 Ἁγ. Βαρβάρα. 40 Εὐαγγελίστρια. 41 Παναγία τοῦ Σκανδάλη.

Ἐξαιρέσει τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν — καὶ τούτων οὐχὶ πάντων¹ — οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου, ἦσαν σχεδὸν πάντες οἰκογενειακοὶ καὶ ιδιό-

Εἰκ. 2. Τὸ περὶ τὸ Κάστρον τμήμα τῆς Παροικιᾶς παρουσιάζον ἐξαιρετικὴν συμπύκνωσιν ἐκκλησιῶν. (Διὰ μελανοῦ χρώματος ἐσημειώθη τὸ φραγματικὸν κάστρον).

13 Ἁγ. Μαρίνα. 15 Ἁγ. Ὁνούφριος. 16 Παναγιά τοῦ Σταυροῦ. 17 Χριστὸς Κάστρου.

18 Ἁγ. Αἰκατερίνη. 19 Ἁγ. Ἰωάννης. 20 Εὐαγγελισμός.

κτητοί, ὥς μαρτυροῦσιν ὅχι μόνον αἱ σχετικῶς μικραὶ διαστάσεις των ἀλλὰ

¹ Οὕτω π.χ. ἡ παρὰ τὸ Μαράθι μονὴ τῶν Ἁγ. Βίκτωρος, Μηνᾶ καὶ Βικεντίου ἀνῆκεν ἀνέκαθεν εἰς τὴν οἰκογένειαν Νταμιά, εἰς τῶν προγόνων τῆς ὁποίας, ὁ Ἱερομόναχος Ἡσαΐας, ὑπῆρξεν ὁ ἰδρυτὴς τῆς (βλέπε κατωτέρω τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν). Ἐπίσης τὸ μονύδριον τοῦ Χριστοῦ τοῦ Δάσους ἦτο ιδιόκτητον τοῦ ἡγεμονεύσαντος ἐν Μολδοβλαχίᾳ Νικολάου Μαυρογένους, ἐδωρήθη δὲ τὸ 1792 ὑπὸ τῆς συζύγου του εἰς τὸν ναὸν τῆς Καταπολιανῆς (βλ. σχετικῶς Νικηφ. Κυπραίου, τὰ Πάρια, 1911, σ. 40 ἐξ.).

καὶ ἡ τόσον πλησίον ἀλλήλων τοποθέτησίς των, χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς ὁποίας παρέχουν αἱ περὶ τὸ κάστρον τῆς Παροικιᾶς σωρευμέναι ἐκκλησίαι (εἰκ. 2). Τὸν ἰδιωτικὸν ἄλλως τε χαρακτηῖρα τῶν ἐκκλησιῶν μαρτυροῦσι τρανῶς καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου συνήθως ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου των χαραγμένοι ἐπιγραφαί, αἱ ὁποῖαι ἀναγράφουσιν ἑκατέρωθεν τοῦ μηδέποτε

Εἰκ. 3. Ἀνάγλυφος δικέφαλος αἰτὸς ὡς κάλυμμα τάφου τοῦ κτήτορος ἐντὸς τοῦ ναοῦ (Ἀγ. Κωνσταντίνου Παροικιᾶς).

ἐλλείποντος, ἀποτροπαίου τῶν κακῶν δαιμόνων, σταυροῦ¹, τὸν δαπανήσαντα διὰ τὴν ἀνέγερσίν των κτήτορα, συνηθέστατα δὲ καὶ τὸ ἔτος τῆς κατασκευῆς ἢ τῆς ἀνακαινίσεώς των.

Ἄλλο ἐπίσης τεκμήριον ὅτι οἱ ναοὶ ἦσαν οἰκογενειακοὶ εἶναι καὶ τοῦτο : ὅτι ἐντὸς αὐτῶν καὶ δὴ εἰς τὸ μέσον ἦτοι τὸ ἐπιφανέστατον μέρος τοῦ δαπέδου των, εὐρίσκεται ὑπόγειος ὁ τάφος τοῦ κτήτορός των, ἐνίοτε δὲ καὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ, καλυπτόμενος ἄλλοτε μὲν ὑπὸ τετραγώνου πλακὸς φερούσης ἀνάγλυφον δικέφαλον αἰτόν (εἰκ. 3) — τὸ γνωστὸν πανελλήνιον ἐπὶ τουρκοκρατίας σύμβολον τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους² — συνηθέστερον δέ, κατὰ

¹ Ἡ κατὰ τὸ ὑπερθύρον τῆς εἰσόδου λάξευσις σταυροῦ, ἀποτρέποντος τοὺς κακοὺς δαίμονας, χρονολογούμενη ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ἐφημέ-

Δυτικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν, ὑπὸ ὀρθογωνίου μαρμαρίνης πλακός, διαστάσεων κατὰ μέσον ὄρον 1×2 μ. (εἰκ. 3), ἣτις, περιβαλλομένη ὑπὸ ἀναγλύφου ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ, ἐκοσμεῖτο συνήθως πρὸς μὲν τὸ ἀνατολικὸν μέρος διὰ δικεφάλου αἰετοῦ, κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν ἄλλοτε διὰ φυτικοῦ κοσμήματος — δοχείου ἀνθέων ἢ κυπαρίσσων καὶ ἄλλοτε δι' οἰκοσήμευ³ (εἰκ. 4) ἢ ἐπιγραφῆς ἀναγραφούσης τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος καὶ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του. Ἐνίοτε πάλιν ἀντὶ

Εἰκ. 4. Ἐπιτύμβιος πλάξ τάφου κτήτορος ἐντὸς τοῦ ναοῦ
(Καθολικὸν Μ. Ταξιάρχου).

τοῦ ὑπογείου τάφου κατεσκευάζετο εἴτε εἰς τὴν πρὸς τὸν δρόμον βλέπουσαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ (Ἁγ. Νικόλαος Παροικιάς, εἰκ. 5 καὶ 6), εἴτε ἐντὸς τοῦ

ζετο συνηθέστατα καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰς τε τοὺς ναοὺς καὶ τὰς ἰδιωτικὰς οἰκίας. Βλέπε σχετικῶς Δ. Πάλλα ν ἐν Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Α', 1960, σ. 434 ἐξ.

² Βλέπε τὴν σχετικὴν διατριβὴν Σπ. Π. Λάμπρου: Ὁ αἰετὸς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ (τὰ Πάτρια ἔτ. Η', 1916, ἀρ. 46).

³ Ὡς π.χ. εἰς τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν Ταξιάρχου (μεταξὺ Παροικιάς καὶ Ναούσης) καὶ Ἁγ. Ἀντωνίου (ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κωνικοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου). Σημειωτέον ὅτι ἡ παρουσία τοῦ οἰκοσήμευ δὲν πρέπει ἀπαραιτῆτως νὰ θεωρῇται ὡς ἔνδειξις ὅτι ὁ κτήτωρ ἦτο φράγκος· διότι πολλοὶ ἐνετικαὶ οἰκογένειαι (Μαλατέστα, Μοστράτοι, Γεράρδη Βεντούροι, Γαβαλᾶ, Νταμία, Δαβερῶνα, Δελένδα, Δακορώνια κλπ.), ἐξ ὧν προέρχονται πολλοὶ ἰδρυταὶ ναῶν καὶ κληρικοὶ, ἀσπασθεῖσαι ἀργότερον τὴν ὀρθοδοξίαν, διετήρησαν τοὺς παλαιούς των τίτλους εὐγενείας, ὡς καὶ τὰ οἰκόσημά των (πβλ. Ἑμμ. Σαγκριώτην, Μεσ. Γράμμ. Β' 1934-35, σ. 253 καὶ 259).

νάρθηκος αὐτοῦ ὑπέργειος σαρκοφάγος φέρουσα ἄνω τόξον ἥτοι ἀρχοσόλιον, στηριζόμενον ἐπὶ δύο κιονίσκων, ὥς συμβαίνει εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγ.

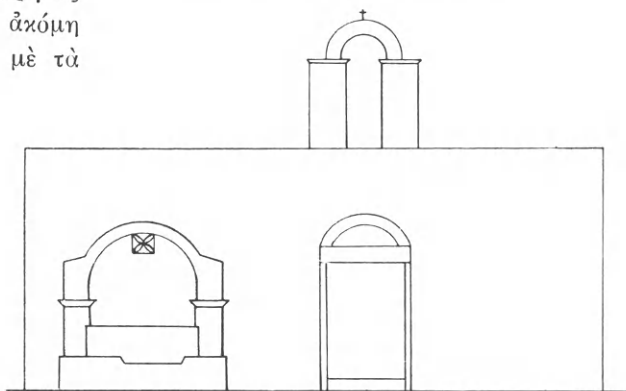
Εἰκ. 5. Ἀρχοσόλιον ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Παροικιᾶς.

Μαρίνας Παροικιᾶς (εἰκ. 7).

Ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως ἐξεταζόμενοι παρουσιάζουν μὲν οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου ποι-
κιλίαν, οὐχὶ ὁμῶς καὶ πρωτοτυπίαν·
διότι ἀκολουθοῦσιν ἀπλῶς τοὺς συ-
νήθεις βυζαντινοὺς τύπους τῆς βα-
σιλικῆς καὶ τοῦ τρουλλαίου ναοῦ ἢ
τῆς νησιωτικῆς δικλῖτου βασιλικῆς,
οὐδέποτε ὅμως τὸν τοῦ λεγομένου
ὀκταγωνικοῦ τύπου ἢ ἄλλους συνθε-
τωτέρους. Εἰς ἀντιστάθμισμα ὁμῶς
ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν οἱ ναοὶ τῆς Πά-
ρου πλουσίαν καὶ ἔντεχνον γλυπτι-
κὴν διακόσμησιν, εἰς τε τὰς θύρας
τῆς εἰσόδου, τοὺς σταθμοὺς τῶν πα-
ραθύρων, τὰ ἐσωτερικὰ μαρμάρινα

τέμπλα των καὶ τὰς ἐπιτυμβίους πλάκας τοῦ δαπέδου των. Ἡ αὐτὴ ἄλλως τε
μαρμαρογλυπτικὴ δεξιοτεχνία παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ δημόσια κτήρια τῆς
νήσου, ὥς π.χ. τὰς κρήνας
(εἰκ. 8) καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη
τὰ παλαιὰ ἀρχοντικὰ μὲ τὰ

πλουσίως διακεκο-
σμημένα πλαίσια
τῶν ρυθμοῦ Ἀνα-
γεννήσεως παραθύ-
ρων των (εἰκ. 9, 10).
Πάντα ταῦτα τὰ
γλυπτικὰ ἔργα μαρ-
τυροῦσι τρανῶς τὴν
μεγάλην ἐπίδοσιν
εἰς τὴν γλυπτικὴν
τῶν Παρίων τεχνι-
τῶν, οἵτινες, συνε-
χίζοντες τὴν λαμ-

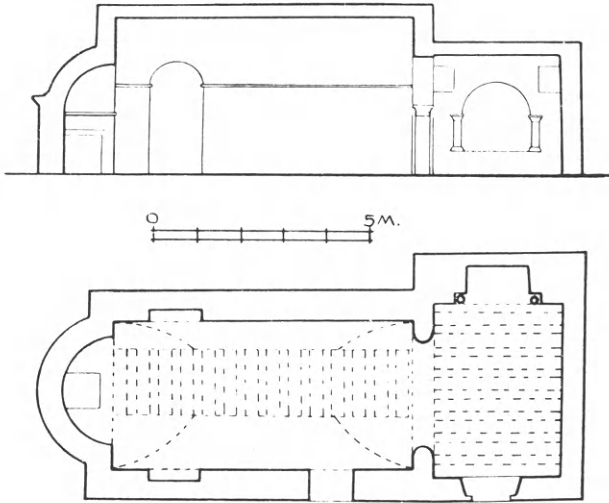

Εἰκ. 6. Ἡ πλαγία μετ' ἀρχοσολίου ὀψης τοῦ ναοῦ
Ἁγ. Νικολάου Παροικιᾶς.

πρὰν παράδοσιν τῶν ἀρχαίων προγόνων των, ἐγνώριζον νὰ στολίζουν μὲ
βαθὺ διακοσμητικὸν αἶσθημα τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν
κτηρίων των. Πρὸς τὴν τοιαύτην δὲ τῶν Παρίων τεχνιτῶν καλλιτεχνικὴν

δημιουργίαν θὰ συνέβαλεν ἀναμφιβόλως καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν λαμπρῶν μαρμάρων τῆς νήσου, τὸ ὁποῖον διεξῆγεν ἡ Πάρος ἐπὶ τε τῆς Φραγκοκρατίας¹ καὶ ἀργότερον πρὸς τὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας, εἰς τὰς ὁποίας ἰσχυρὸς ἔσφυζεν ἀκόμη ὁ παλμὸς τῆς Ἀναγεννήσεως.

Οὐ μόνον δ' εἰς τὴν μαρμαρογλυφίαν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ξυλογλυπτικὴν ἐπέδιδον οἱ Πάριοι ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὥς μαρτυροῦσι τὰ περὶ τεχνα, ἐπίχρυσα συνήθως, τέμπλα τῶν ναῶν, ὥς καὶ τὰ πλούσια ξυλόγλυπτα ἔπιπλα

Εἰκ. 7. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ἐν Παροιικᾷ ναοῦ τῆς Ἀγ. Μαρίας μετ' ἀρκοσολίου εἰς τὸν νάρθηκα.

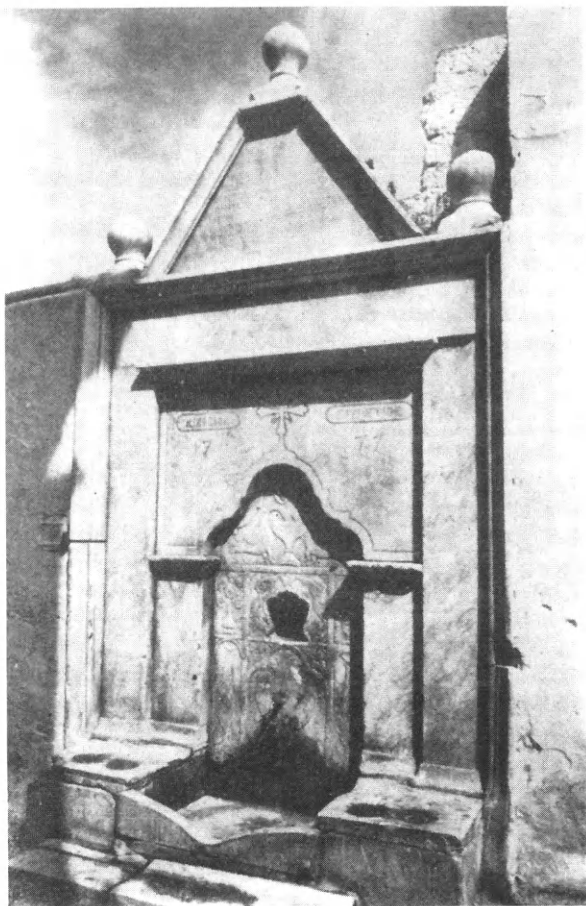
— ἐπισκοπικοὶ θρόνοι κλπ. — καὶ σκεύη τῶν ναῶν καὶ τῶν οἰκιῶν των².

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν γλυπτικὴν ἢ τοιχογραφία πολὺ ὀλίγον ἠσκειτο ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τὴν Πάρον, ὥς ἄλλως τε καὶ εἰς τὰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου. Πράγματι, ἐξαίρεσι τῶν καθολικῶν τῶν Μονῶν (Ἱερὸν Καταπολιανῆς, Ἀγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ναούσης, Ἀγ. Μηνᾶ Βίκτωρος καὶ Βικεντίου παρὰ τὸ Μαράθι, Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Κραύγους, Ἀγ.

¹ Χρῆσις τῶν λατομείων τῆς Πάρου περὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος (1445-46) συνάγεται ἐξ ἐπιστολῆς Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος (πβλ. Κ. H o r f ἐν Sitzungsber. der Wiener Akademie τ. 21, 1856, 233), κατὰ δὲ τὸ δεῦτερον ἥμισυ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ τὸ 1483 ἐπισκεφθέντος τὴν Πάρον Felix Faber (Evagatorium Terrae Sanctae ἔκδ. C. D. Hassler. Bibliothek des litt. Vereins in Stuttgart τ. IV σ. 297).

² Περὶ τῶν Κυκλαδικῶν ἐν γένει ξυλογλύπτων ἐπίπλων βλέπε Ἀγγελ. Χατζημιχαήλ ἐν Ἑπετ. Λαογρ. καὶ Ἱστορ. Ἑταιρ. Πολιτ. καὶ Τέχνης Κυκλάδων τ. Α', 1935, σ. 63-64.

Ἀντωνίου Κεφάλου καὶ Λογγοβάρδας) τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐσωτερικῶς κατά-
 γραφα διὰ τοιχογραφιῶν, ἐκτελεσθεισῶν ἄλλων μὲν πιθανώτατα ὑπὸ ἐντο-
 πίων τεχνιτῶν ἄλλων δ' ὑπὸ ἐπηλύδων¹, ἐλάχισται ἰδιωτικαὶ ἐκκλησίαι²

Εἰκ. 9. ἽΠ ἐν Παροικίᾳ κρήνη Μαυρογένους.

παρουσιάζουν λείψανα τοιχογραφιῶν. Καὶ τοῦτο διότι αἱ μὲν μοναὶ διέ-
 θετον τὰ ἀνάλογα οἰκονομικὰ μέσα, ἐν ᾗ οἱ ἰδιῶται, λόγῳ τοῦ πολυδα-
 πάνου τῶν τοιχογραφιῶν, ἠρκοῦντο εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας τοῦ τέμπλου,

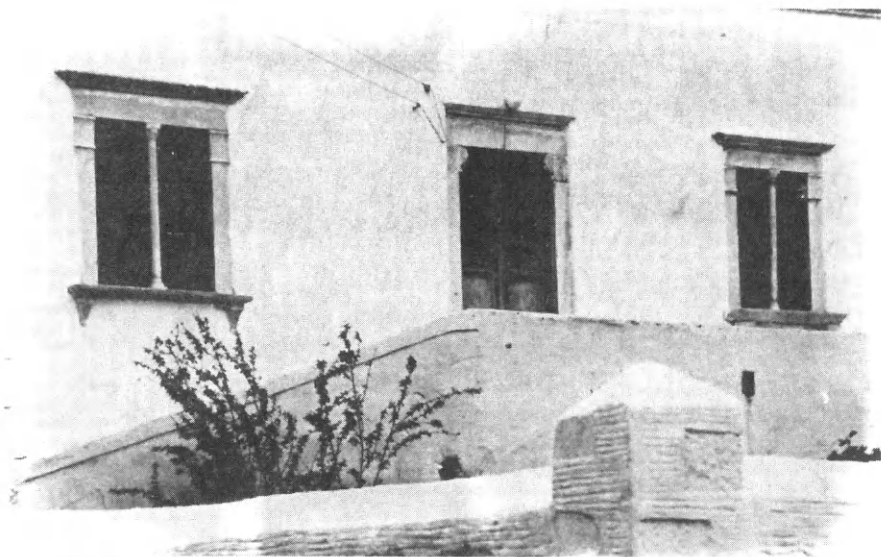
¹ Πβλ. Ἐμμ. Σαγκριώτου, Ἡ ἀγιογραφία ἐν τῇ νήσῳ Πάρῳ κατὰ τὴν ΙΖ' καὶ ΙΗ' ἑκατονταετηρίδα (Μεσαιων. Γράμματα τ. Β' σ. 241-279).

² Ὡς π.χ. ἡ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Ναούσης καὶ Ἀγ. Εὐσταθίου Τσηπίδου.

τινὲς τῶν ὁποίων εἶναι ἔργα διακεκριμένων — Κρητῶν κατὰ τὸ πλεῖστον — ἁγιογράφων, ὡς π.χ. τοῦ ἱερέως Βίκτωρος, τοῦ ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ, τοῦ Ἰωάννου Μόσκου ἀλλὰ καὶ τινων ἐντοπίων καλλιτεχνῶν, ὡς τοῦ Μοστράτου, τοῦ Γεραρδῆ, τοῦ Τζώρτζη Κονταρίνη, τοῦ Καλουδᾶ, τοῦ Βλαστοῦ κλπ., τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἀναφέρονται εἰς σχετικὰς ἀφιερωτικὰς ἐπιγραφάς, κατάλογον τῶν ὁποίων παρέχουμεν εἰς τὸ περὶ ζωγραφικῆς κεφάλαιον.

Εἰκ. 9. Παράθυρον οἰκίας Θεοχαρίδη ἐν Παροιζιῇ

Εἰκ. 10. Ἀρχοντικὸν Μαυρογένους ἐν Πάρῳ με παράθυρα ρυθμοῦ Ὑστέρας Ἀναγεννήσεως.

Εἰκ. 11. Ἀνθήλια παριθύρων ἰδιωτικῶν οἰκιῶν τῆς Παροικιάς.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν λεπτομερῇ ἐξέτασιν τῶν ναῶν, τὴν ὁποίαν θέλομεν διαίρεσει εἰς τὰ ἐξῆς τέσσαρα κεφάλαια: α) ἀρχιτεκτονικὴν β) γλυπτικὴν διακόσμησιν γ) κτητορικὰς ἐπιγραφὰς καὶ δ) γραπτὴν διακόσμησιν.

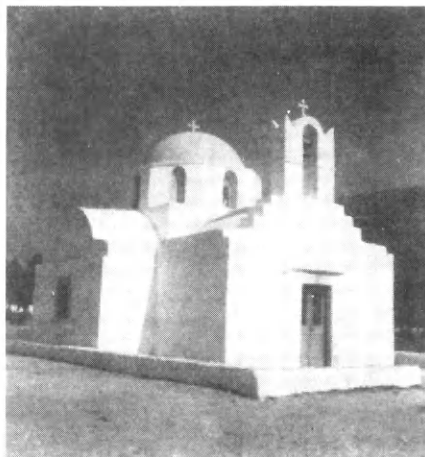
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἐξαιρέσει μίᾳς μόνον περιπτώσεως — τῆς τῶν δικλίτων βασιλικῶν, ἀγνοῦ δημιουργήματος τῆς νησιωτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος — οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου πολὺν ὀλίγους παρουσιάζουν ἰδιαιτέρους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους. Ἐπαναλαμβάνουν, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη ἰσχύοντα πατροπαράδοτα σχέδια ναῶν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, μὲ κατασκευὴν ὅμως καὶ ἐμφάνισιν ἀκολουθοῦσαν τὴν αἰγαιοπελαγίτικὴν μεταβυζαντινὴν παράδοσιν. Οἱ τοῖχοί των πράγματι εἶναι, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἐκτισμένοι διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν (ψαρόπετρες), αἱ ὁποῖαι τόσον ἀφθονοῦν εἰς τὴν Πάρον, συνδεομένων διὰ κονιάματος ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου, ἐπιχρίονται δ' ἐξωτερικῶς δι' ἀσβεστοκονιάματος. Οὐχὶ σπανίως ἐν τούτοις ἐξησιμοποιήθη ὡς οἰκοδομικὸν τῶν ὑλικὸν καὶ τὸ τόσον ἐν Πάρῳ ἀφθονοῦν μάρμαρον, ὃχι ὅμως εἰς πρώτην ἀλλ' εἰς δευτέραν χρῆσιν, ληφθὲν ἄλλοτε ἐξ ἀρχαίων μνημείων (τινῶν μάλιστα καὶ ἐνεπιγράφων¹) ἄλλοτε δ' ἐκ παλαιοχριστιανικῶν

¹ Οὕτω π.χ. IG 12, 5 239: (Ἐρημοκκλήσιον εἰς θέσιν Ἐλυτας), IG 12, 5 161: (Ἀγ. Ἀρτέμιος εἰς περιοχὴν Ἀρμυροῦ), IG 12, 5 431: (Ζωοδόχος Πηγὴ Παροικιάς),

βασιλικῶν¹ εὗρισκομένων τότε εἰς ἐρειπιώδη κατάστασιν.

Χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς ναοὺς τῆς Πάρου — ὡς ἄλλως τε καὶ διὰ τοὺς τῶν ἄλλων νήσων τοῦ Αἰγαίου — εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία πηλίνων καλυπτηρίων κεράμων² ἀπὸ τὰς στέγας καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τοὺς θόλους των. Οὕτοι ἀπλῶς ἐπιχρῶνται ἐξωτερικῶς διὰ στεγανοῦ ὑδραυλικοῦ (ἀργιλικοῦ) κονιάματος, παρουσιάζοντες λεῖα, πάλλευκα καὶ ἄγνὰ τὰ γεωμετρικὰ σχήματα τοῦ ἡμικυλίνδρου τῶν καμαρῶν των καὶ τῆς ὀκταπλεύρου ἢ κυλινδρικῆς σφενδόνης τῶν τρούλων των, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπικάθεται, συνήθως ἄνευ τῆς παρεμβολῆς γείσου, τὸ ἡμισφαιρικὸν κάλυμμα (βλέπε εἰκόνας 12 καὶ 31).

Εἰκ. 12. Ὁ Ἅγ. Νικόλαος τῆς παραλίας Παροικιάς (9).

Ἀπὸ κτηριολογικῆς ἀπόψεως οἱ ναοὶ τῆς Πάρου δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὰς ἐξῆς δύο μεγάλας κατηγορίας 1) τὰς βασιλικὰς καὶ 2) τοὺς τρουλλαίους ναοὺς, Ἐκάστη δὲ πάλιν τῶν κατηγοριῶν τούτων περιλαμβάνει, ὡς θὰ ἴδωμεν, πλείονας παραλλαγάς.

IG 10, 5 125: (Ἅγ. Γεώργιος εἰς περιοχὴν Παρασπόρου), IG 12, 5 227: (Ἅγ. Γεώργιος εἰς θέσιν Ἑλυτας), IG 12, 5 184: (Προφῆτης Ἡλίας Κουνάδου), IG 15, 5 137: (Ἅγ. Θεόδωροι), IG 12, 5 132: (Παναγία Μεσοσπορίτισσα Παροικιάς), IG 12, 5 435: (Ἅγ. Ἐλευθέριος, ἀν. τῆς Καταπολιανῆς), IG 12, 5 276, 277: (Ἅγ. Νικόλαος, μέρος ναοῦ τοῦ Ἅγ. Ἐλευθερίου). IG 12, 5 403: (Ἅγ. Εὐστάθιος ἀνατ. τῆς Παροικιάς), IG 12, 5 270: (Χριστὸς τοῦ Δάου), IG 12, 5 392: (Ἅγ. Ἰωάννης Προδρόμος εἰς περιοχὴν Λιβιάδια), IG 12, 5 262 (Τρεῖς Ἱεράρχαι Παροικιάς) κλπ.

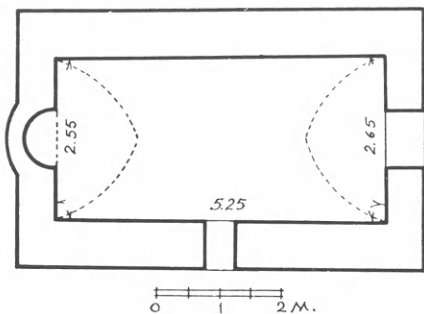
¹ Ὡς π.χ., εἰς τὸν Ἅγ. Ἐλευθέριον εἰς θέσιν Σταυρός, τὸν Ἅγ. Γεώργιον τοῦ κτήματος Βουτάκου, εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς νήσου, τὸ προστώφον τοῦ ναοῦ Εὐαγγελιστρίας τοῦ Κάστρου τῆς Παροικιάς, τὴν Πέρα Παναγιάν τῶν Μαριμάρων κλπ.

² Ὅπως ἀντιθέτως πρὸς τοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς ἡ μεγάλη, σταυρικὴ, παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Καταπολιανῆς, ἀκολουθοῦσα ἀρχαίαν παράδοσιν ἤτο ἐξ ὀλοκλήρου ἐστεγασμένη διὰ μεγάλων (0.51×0.60) πηλίνων κεράμων, αἱ ὁποῖαι διετηρήθησαν μέχρι σήμερον εἰς τὰς στέγας τοῦ Α. καὶ τοῦ Ν. σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ εἰς τοὺς τρούλλους τοῦ ναοῦ τοῦ Ἅγ. Νικολάου καὶ τοῦ προσητημένου βαπτιστηρίου. Βλέπε σχετικὴν εἰκόνα παρὰ Jewell-Haskell, The Church of Our Lady of the hundred Gates at Paros, London 1920, πίν. 6. Πβλ. καὶ Ἀ. Ὁρλόγιου, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1961, σ. 247. Μεγάλας πηλῖνας κεράμους (0,38×0,50) εἶχεν ἐπίσης καὶ ὁ βυζαντινὸς ναὸς Ἅγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου.

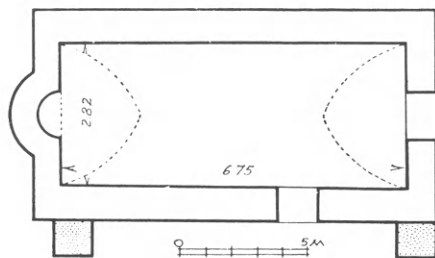
Ι. ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ

Βασιλικῶν διακρίνονται τρεῖς παραλλαγáι: αἱ μονόκλιτοι, αἱ δίκλιτοι καὶ αἱ τρίκλιτοι.

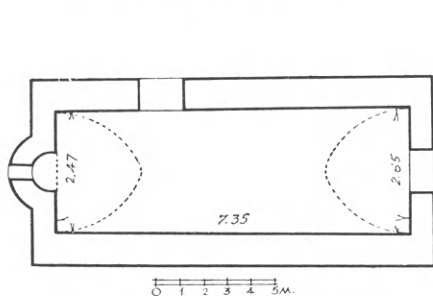
Αἱ μονόκλιτοι βασιλικαὶ εἶναι πολυπληθέστεραι. Αἱ ἀπλούστεραι¹ ἔχουν ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον μὲ τὸν μέγαν του ἄξονα διευθυνόμενον πρὸς

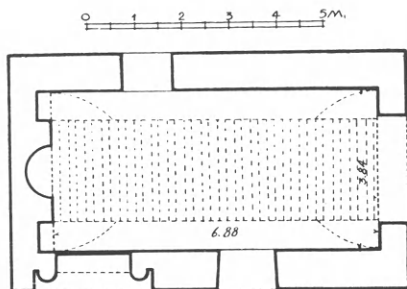
Εἰκ. 13. Ἁγ. Θωμᾶς, ναῖσκος πρὸς ἀνατολὰς τῆς Παροικιάς.

Εἰκ. 14. Παναγία τοῦ Σκανδάλη (42).

Εἰκ. 15. Ἁγ. Βαρβάρα Παροικιάς (39).

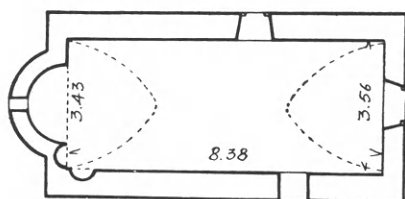
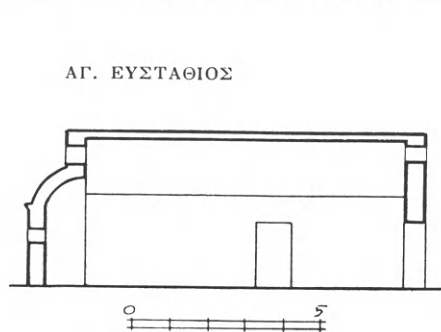
Εἰκ. 16. Ἁγ. Νικόλαος Παροικιάς (9).

Ἀνατολὰς. Εἶναι μικρῶν συνήθως διαστάσεων² (εἰκ. 12, 13, 14, 15, 16, 18), ἐπαυξανόμενων πολλάκις διὰ τῆς πρὸς δυσμὰς προσθήκης νάρθηκος. Ὁ νάρθηξ οὗτος ἄλλοτε μὲν λαμβάνει σχῆμα τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον, σχηματιζόμενος διὰ τῆς κατ' εὐθείαν προεκτάσεως τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ (εἰκ. 18, 20, 21, 32) ἄλλοτε δὲ πάλιν—διὰ πολιοδομικοὺς ἢ ρυμοτομικοὺς λόγους—διαμορφοῦται ὡς τραπέζιον (εἰκ. 23, 24, 27) ἢ ὡς πλαγιαστὸν μὲν ὀρθογώνιον ἀλλ' ἔξέχον τοῦ κυρίως ναοῦ ὅτε μὲν πρὸς Νό-

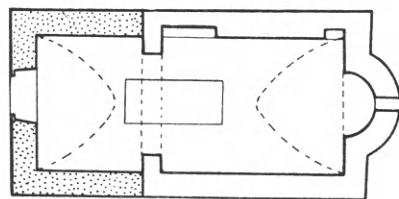
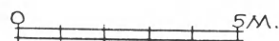
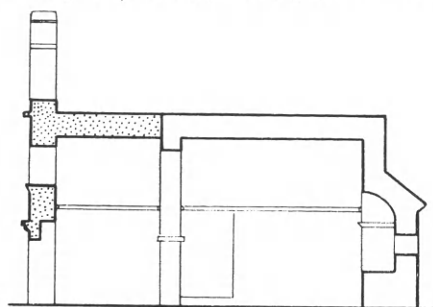
¹ Εἰς τὰς ὁποίας ὑπάγεται καὶ ὁ βυζαντινὸς ναὸς Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου.

² Τὰς μεγαλυτέρας ἐσωτερικάς διαστάσεις ἐκ τῶν μονοκλίτων ναῶν τῆς Παροικιάς ἔχει ὁ ἐν Παροικίᾳ ναὸς Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς (4.40×10.32), τὰς δὲ μικροτέρας τὸ ναῦδριον τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ κτῆμα Οἰκονομίδου (2.50×2.50, βλ. εἰκ. 22).

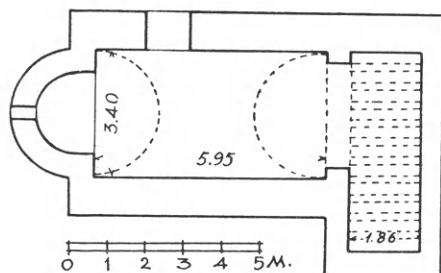
τον, ὅτε δὲ πρὸς Βορρᾶν (εἰκ. 19). Ἐν τῇ περιπτώσει μεταγενεστέρας προσθήκης νάρθηκος ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ παλαιοῦ ναοῦ φυσικὰ κατηδαφίζετο, ἀντικαθιστάμενος συνήθως διὰ μεγάλου τόξου (βόλτου), στηριζομένου ἑκα-

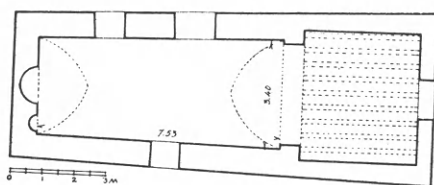
Εἰκ. 17. Ἅγιος Εὐστάθιος
Ἀνατολικῶς Παροικιάς.

Εἰκ. 18. Παναγία Ἐξωχωριανὴ Μαρπήσεως.

Εἰκ. 19. Ἅγ. Νικόλαος Παροικιάς (26).

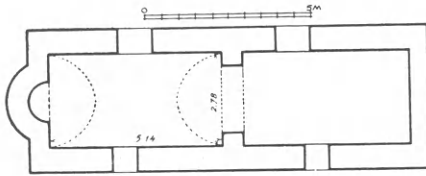

Εἰκ. 20. Ἅγ. Κυριακὴ Παροικιάς (34).

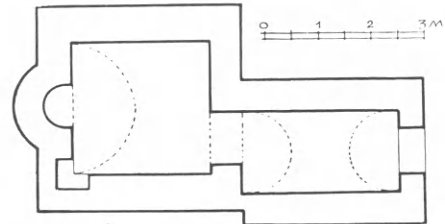
τέρωθεν ἐπὶ δύο ἑξεχόντων ποδαρικῶν ἢ παραστάδων τῇ μεσολαβῇσει ἀπλῶν ὑφαψιδίων ἐκ πλακῶν ἢ καὶ κιονοκράνων, εἰλημμένων ἐκ παλαιοτέρων κτηρίων (Ἅγ. Μαρίνα Παροικιάς, εἰκ. 7). Πολὺν σπανιώτερον συναντᾶται καὶ δεύτερος νάρθηξ, κατασκευαζόμενος κατὰ προέκτασιν τοῦ πρώτου, ὡς π.χ. εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ἅγ. Βηθλεέμ (εἰκ. 34) καὶ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου τῆς Παροικιάς (εἰκ. 35). Ἀκόμῃ σπανιώτερον – ἅπαξ μόνον – συναντῶμεν καὶ ἑλαφρὸν κιονοστήρικτον πλάγιον νάρθηκα, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸν ἐπὶ

τοῦ Κάστρου τῆς Παροικιάς ναὸν τῆς Εὐαγγελιστρίας (εἰκ. 25 καὶ 26), οἱ κορμοὶ τῶν κινόνων τοῦ ὁποῖου (εἰκ. 26) ἀποτελοῦνται ἐκ διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων, ληφθέντων ἐκ τῆς ἡρειπωμένης τότε παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

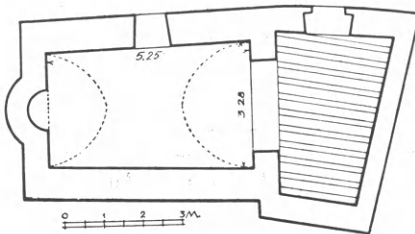
Μία παραλλαγή τῶν μονοκλίτων ναῶν παρουσιάζει τὰς μακρὰς αὐτῶν πλευρὰς ἐφωδιασμένας διὰ δύο ἢ τριῶν τυφλῶν ἀψίδων, χωριζομένων ἀπ’

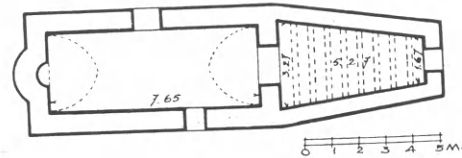
Εἰκ. 21. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Ἀποκεφαλιστὴς Παροικιάς (5).

Εἰκ. 22. Γέννησις Χριστοῦ (Οἰκονομίδου) (37).

Εἰκ. 23. Ἁγ. Μάρκος Παροικιάς (24).

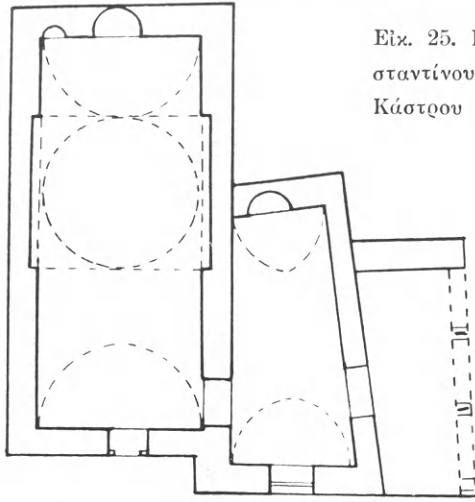

Εἰκ. 24. Ἁγ. Νικόλαος τῆς Ἀγορᾶς Παροικιάς (35).

ἀλλήλων ἄλλοτε μὲν δι’ ἡμικινόνων (εἰκ. 27) καὶ ἄλλοτε δι’ ἡμιπεσσῶν. Ἡ καθαρῶς Ἑλλαδικὴ αὕτη περίπτωσις ἀπαντᾷται εἰς τρεῖς ναοὺς τῆς Παροικιάς: τὸν μονόκλιτον παρὰ τὸ Κάστρον Ἁγ. Ἀθανάσιον (εἰκ. 27), τὸν Ἁγ. Γεώργιον (ἀριθμ. τοπογρ. σχεδίου 31) καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ τετρακινίου τρουλλαίου ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 80).

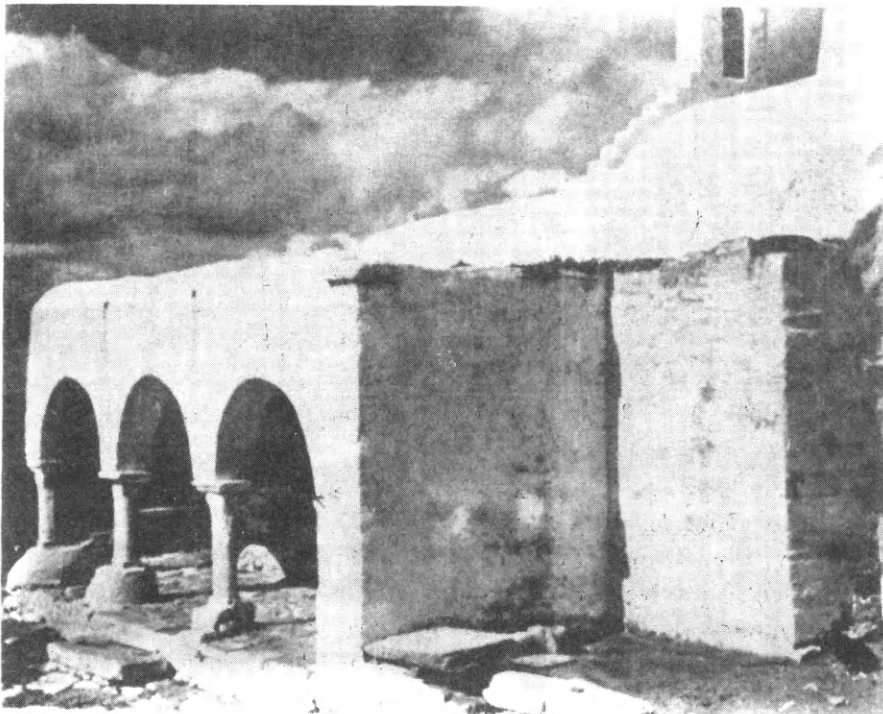
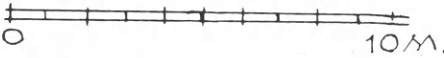
Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τῶν μονοκλίτων ναῶν — μία καὶ μόνη πάντοτε ἐν Πάρῳ, πλὴν μίας ἐξαιρέσεως — ὅταν μὲν οἱ ναοὶ ἴστανται τελείως ἐλεύθεροι ἐξέχει πρὸς ἀνατολὰς εἰς σχῆμα ἡμικυκλίου ἢ τόξου κύκλου (εἰκ. 14, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 27), ὅταν δὲ συνορεύουν πρὸς οἰκίας — πρῶγμα τὸ ὁποῖον συχνὰ συμβαίνει — σκάπτεται εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 16, 20).

Ἡ θύρα τῆς εἰσόδου τῶν ναῶν εὐρίσκεται κατὰ κανόνα εἰς τὴν στενὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου των, ὅταν ὅμως οἱ ναοὶ συνορεύουν πρὸς οἰκήματα οὐχὶ σπανίως τοποθετοῦνται εἰς τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς ἐτέρας τῶν

Εἰκ. 25. Κάτοψις τῶν ναῶν Ἀγ. Κων-
σταντίνου καὶ Εὐαγγελιστρίας ἐπὶ τοῦ
Κάστρου Παροικιᾶς, μὲ τὸν πλάγιον
κιονοστήρικτον νάρθηκα τῆς
Εὐαγγελιστρίας, εἰς τὸν
ὁποῖον ἐχρησιμοποιήθησαν
κινίσκοι διλόβων παρα-
θύρων ληφθέντων ἐκ τῆς
εἰς θέσιν Σταυρός ἢ Τρεῖς
Ἐκκλησιᾶς νεωστὶ ἀνασκα-
φείσης παλαιοχριστιανικῆς
βασιλικῆς, σαφῶς ὁρατοὶ
εἰς τὴν κάτωθεν εἰ-
κόνα 26.

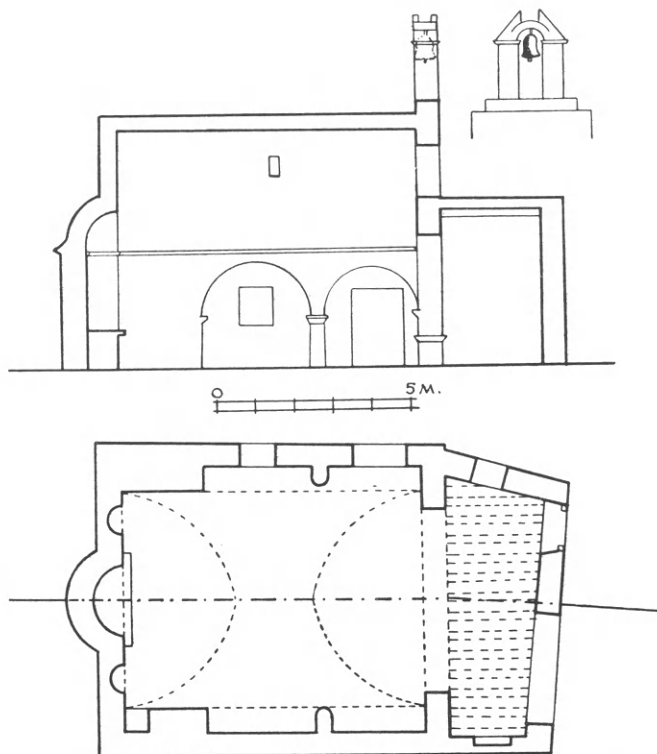
(21) καὶ (22).

Εἰκ. 26. Ἀποψις τοῦ κιονοστηρίζτου πλάγιου νάρθηκος τῆς Εὐαγγελιστρίας
τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς (22).

μακρῶν πλευρῶν (βορείου ἢ νοτίας) ὡς π.χ. τὸν Ἅγ. Νικόλαον τῆς Παροικιάς (εἰκ. 5, 6) καὶ εἰς πλείστους ἄλλους, ἢ καὶ τοῦ νάρθηκος (Ἅγ. Μαρτίνα, Ἅγ. Μάρκος καὶ Εὐαγγελίστρια Παροικιάς, εἰκ. 7, 23 καὶ 25).

Συμφώνως πρὸς τὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας κρατοῦντα¹ μεγάλα παράθυρα ἐλλείπουν παντελῶς ἀπὸ τοὺς μονοκλίτους ναοὺς, τοῦ φωτὸς εἰσερχομένου

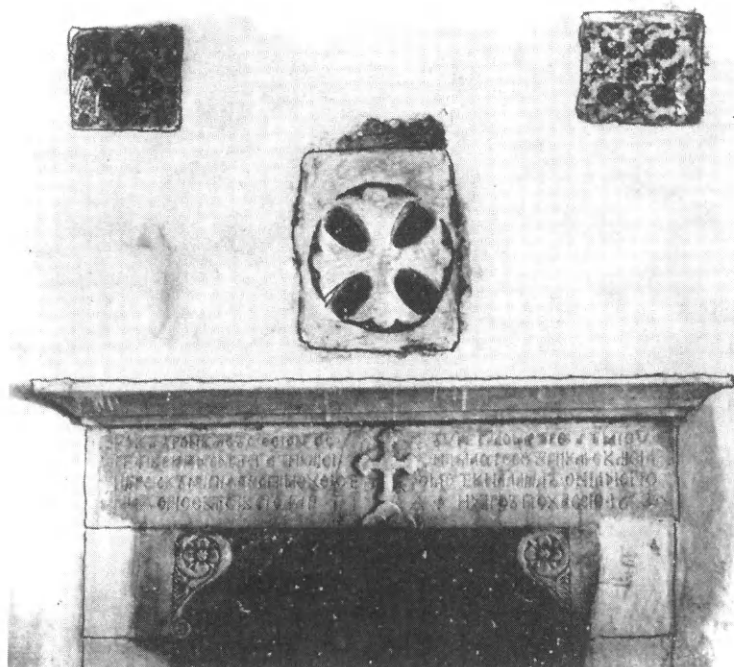
Εἰκ. 27. Ἅγ. Ἀθανάσιος Παροικιάς (ἀριθμ. τοπογρ. σχεδίου 14).

μόνον διὰ δύο μικρῶν ἀνοιγμάτων, ἐξ ὧν τὸ μὲν κατασκευάζεται εἴτε ὑψηλά (εἰκ. 17) εἴτε εὐθὺς ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, κλειόμενον διὰ διατηρήτου πλακοῦ φεγγίτου σχήματος ἰσοσκελοῦς σταυροῦ (εἰκ. 28) τὸ δὲ κατὰ τὸ ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 17). Ὁ σημερινὸς ἐν τούτοις ἐπισκέπτης θὰ συναντήσῃ συχνάκις καὶ μεγαλύτερα παράθυρα κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου χώρου. Ταῦτα ὅμως ἔχουσιν ἀνοι-

¹ Βλέπε σχετικῶς Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν τῷ περ. *L'hellénisme contemporain* τοῦ 1953, σ. 182.

χθῆ μεταγενεστέρως, ὥς ἀποδεικνύει οὐ μόνον τὸ μέγεθός των ἀλλὰ καὶ τὸ εὐθύ, ἀντὶ τοῦ κυκλικοῦ, ὑπέρθυρον αὐτῶν (εἰκ. 15, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 27).

Ἀπὸ ἀπόψεως στεγάσεως οἱ μονόκλιτοι ναοὶ παρουσιάζουσι δύο συστήματα. Κατὰ τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν ἡ κάλυψις τοῦ ὀρθογωνίου χώρου των γίνεταί, ὥς καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, διὰ συνεχοῦς κανονικῆς καμάρας, ἡ ὁποία σπανίως μὲν παρουσιάζει ἡμικυκλικὴν κατακό-

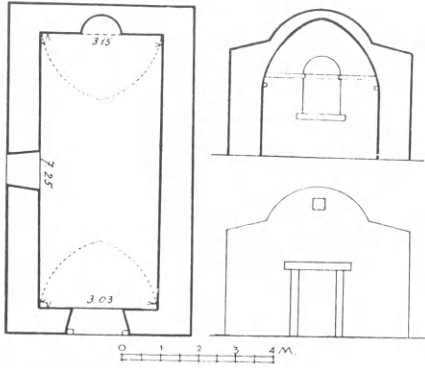
Εἰκ. 28. Φεγγίτης Ἁγ. Ἀρτεμίου Παροικιάς, ἐν σχήματι ἰσοσκελοῦς διατρήτου σταυροῦ.

ρυφον τομήν (εἰκ. 19), συνήθως δὲ εἶναι ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφος ἢ καὶ παραβολικὴ (εἰκ. 13, 14, 15, 17, 18, 20, 23, 24, 25, 27, 29), οὐδέποτε δ' ἐν Πάρῳ στηρίζεται ἐπὶ σφενδονίων ἢτοι ἐνισχυτικῶν ζωνῶν.

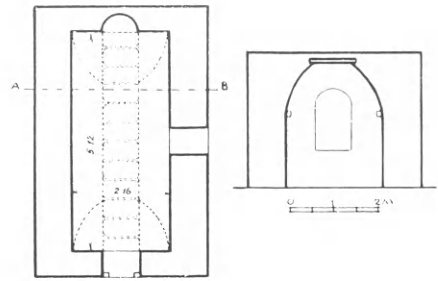
Ἡ καμάρα αὕτη, καλυπτομένη ἑξωτερικῶς διὰ παχέος, στεγανοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ἐμφανίζεται, ὥς ἤδη εἵπομεν, μὲ τὸ πραγματικόν της αὐστηρῶς γεωμετρικὸν σχῆμα (εἰκ. 29 καὶ 31), ἐπικαθημένη ἐν ἐσοχῇ ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν ἄνευ τῆς παρεμβολῆς γείσου (κορνίζας) (εἰκ. 29, 31).

Ἡ δευτέρα παραλλαγή στεγάσεως ἀνήκει ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν νησιωτικὴν μεταβυζαντινὴν παράδοσιν. Αὕτη ἀντὶ ὁλοκλήρου θόλου χρησιμοποιεῖ—προφανῶς χάριν ἀποφυγῆς κατασκευῆς τῶν δαπανηρῶν ξυλοτύπων—τιμήματα μόνον παραβολικοῦ θόλου, κατασκευαζόμενα κατὰ τὰς δύο μακρὰς

πλευρὰς καὶ δὴ κατὰ τὸν ἐκφορικὸν τρόπον, ἤτοι διὰ μεγάλων, ἀργιλοσχιστολιθικῶν πλακῶν τοποθετουμένων ἐν ἐπεξοχῇ, διηκουσῶν ὅμως μόνον μέχρις ὕψους τινός, τοῦ περαιτέρω μεταξύ των καταλειπομένου κενοῦ καλυ-

Εἰκ. 29. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος.

Εἰκ. 30. Ἁγ. Κυριακὴ Παροικιάς (ἐντὸς τοῦ κτήματος Οἰκονομίδου).

πομένου εἴτε διὰ χονδρῶν, ὀριζοντίων σχιστολιθικῶν πλακῶν (στεγάδια)¹ (εἰκ. 30) εἴτε διὰ παχέων κορμῶν δένδρων (δοκάρια) (εἰκ. 16, 32, 33, 34, 35,

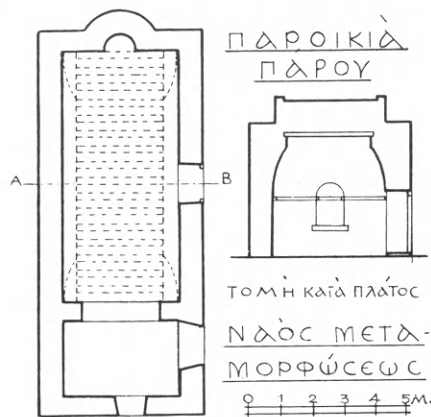
Εἰκ. 31. Ἀποψὺς Ἁγ. Θωμᾶ, ὀλίγον ἔξω τῆς Παροικιάς.

36), ὅποτε τὸ γεφυρούμενον κενὸν εἶναι εὐρύτερον. Ὑπεράνω τῶν ὀριζοντίων τούτων τμημάτων τίθενται δύο στεγανὰ στρώματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον ἀποτελεῖται ἐξ ἀσβεστοσκυροδέματος, τὸ δὲ δεύτερον ἐκ μείγματος ἀσβέστου, θηραϊκῆς γῆς καὶ θαλασσίας ἄμμου. Τὰ στρώματα λοιπὸν ταῦτα σχηματίζουν δῶμα, τὸ λεγόμενον (ἡ)λιακόν, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται, μὲ ἐλαφρὰν ἐκατέρωθεν κλίσιν χάριν ἐκροῆς τῶν ὑδάτων, οὐ μόνον ἀνωθεν τῶν στεγαδίων ἢ δοκαρίων ἀλλ' ἐν μέρει

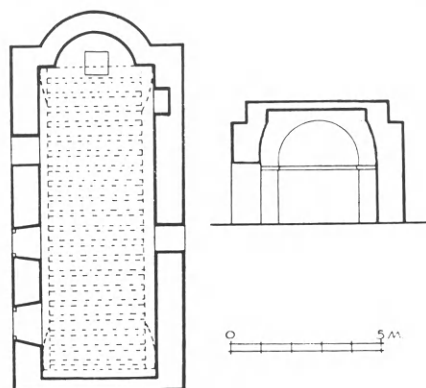
καὶ ἀνωθεν τῶν ἐκφορικῶν τμημάτων τοῦ θόλου, ὅποτε τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ναοῦ λαμβάνει ἐν συνόλῳ μορφήν ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου (εἰκ. 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38)

¹ Ἡ ὀνομασία αὕτη ἐπικρατεῖ εἰς ὅλας τὰς Κυκλάδας (Σῦρον, Π. Ζερλέντη, Μαντροκάθισμα κλπ. Ἐρμούπολις 1923, σ. 4) καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Τήνον (Χ/φον Ἰ. Βογιατζίδη, Ἰστ. Λεξ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν ἀρ. 361 σ. 218) πβλ. καὶ Δ. Βασιλειάδην, Τεχν. Χρον. 1955, τεύχ. 369-370 σ. ἀνατ. 4.

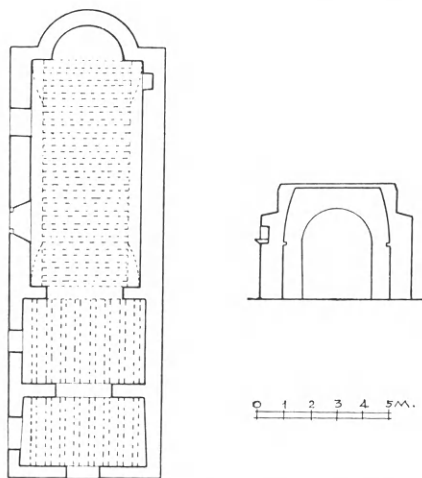
Ὁ δεύτερος οὗτος τρόπος στεγάσεως ἔχει πιστοποιηθῇ καὶ δι' ἄλλας νήσους τῶν Κυκλάδων, ὡς π.χ. τὴν Τήνον¹, τὴν Κέα², τὴν Ἀνδρον³, τὴν

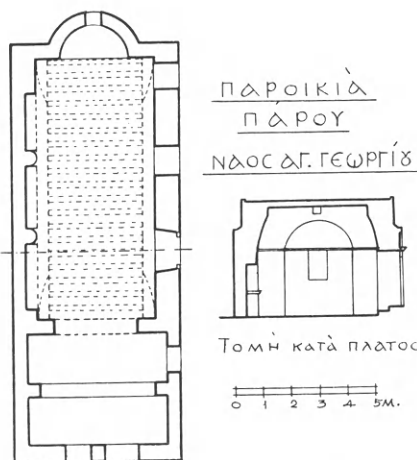
Εἰκ. 32. Μεταμόρφωσης Παροικιάς (10).

Εἰκ. 33. Τρεῖς Ἱεράρχαι Παροικιάς (2).

Εἰκ. 34. Ἀγ. Βηθλεὲμ Παροικιάς (32).

Εἰκ. 35. Ἀγ. Γεώργιος Παροικιάς (31).

Κύθνον⁴, ἐφηρμοσθῇ δ' ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Εὐβοίαν⁵ καὶ τὴν Κρή-

¹ Δ. Β. Βασιλειάδης, Εἰσαγωγή στὴν αἰγαιοπελαγίτικη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθήνα 1955, σ. 62 σημ. 2 καὶ σ. 70 εἰκ. 62, σ. 71 εἰκ. 63.—Τεχν. Χρον. 1962, τευχ. 211-212 σ. 5 εἰκ. 8.

² Δ. Β. Βασιλειάδης, ἔ.δ. σ. 67 εἰκ. 61.

³ Δ. Η. Κωνσταντινίδης, Θεολογία ΚΕ' (1954) σ. 632 (Ἀγ. Θέκλα).

⁴ Δ. Β. Βασιλειάδης, Περ. Ζυγός 1962, τευχ. 78, σ. 3 εἰκ. 2.

⁵ Προφήτης Ἡλίας ἐπὶ τῆς Ὀχης. Fr. Johnson, American Journal of Archaeology, 1925, σ. 407.

την¹, ἀποτελεῖ δὲ λείψανον παναρχαίας—προϊστορικῆς—παραδόσεως τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Κρήτης², ὀφειλομένης εἰς τὸ εἶδος τοῦ χρησιμοποιηθέν-

Εἰκ. 36. Ἑσωτερικὸν μονοκλίτου βασιλικῆς (Ἀγ. Μαρίνας)
μὲ ψευδόθολον καὶ δοκάρια τοῦ δώματος.

τος καὶ ἐν ἀφθονίᾳ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους εὕρισκομένου ἀρ-

¹ Τίμιος Σταυρὸς ἐπὶ τῆς Ἰδης. Στ. Ξανθοῦδίδης, *The vaulted Tombs of Mesara*, London 1924, σ. 36.

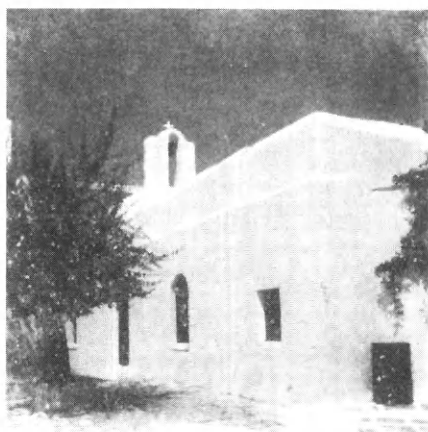
² Ἀ. Ὀρλάνδου, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τ. Β'*, 1958, σ. 289.

γυλικοῦ ἢ μαρμαρυγιακοῦ σχιστολίθου ἐξαγομένου εὐκόλως εἰς πλάκας.

Μίαν παραλλαγὴν τῆς ἀπλῆς μονοκλίτου βασιλικῆς παρουσιάζει μικρὸς ἡρειπωμένος ναὸς, εὐρισκόμενος εἰς θέσιν Φλουριά, παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ κωνικοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου (Ἀγ. Ἀντωνίου). Ὁ ναὸς αὐτός (εἰκ. 39) ἔχει κατὰ τὰλλα τὴν αὐτὴν μορφήν καὶ οἱ συνήθεις μονόκλιτοι, καμαροσκεπεῖς ναοί, τοὺς ὁποίους περιεγράψαμεν ἄνωτέρω, παρουσιάζει ὅμως διαφορὰν ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς· διότι ἀντὶ μιᾶς ἐμφανίζει δύο κόγχας· μίαν μεγάλην τετραγώνον πρὸς βορρᾶν, μὴ ἀξονικῶς

Εἰκ. 37. Ἀποψὺς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Βηθλεὲμ Παροικιᾶς ἀπὸ Ἀνατολῶν.

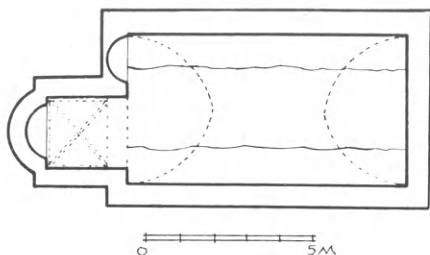
Εἰκ. 38. Ἀποψὺς τοῦ ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου Παροικιᾶς ἀπὸ ΝΑ.

τοποθετημένην καὶ ἐξέχουσαν τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ κατὰ 2.10 μ. καλυπτομένην δ' ὑπὸ παρίνου γοτθικοῦ σταυροθολίου (ἥτοι μετὰ νευρώσεων ἢ *βεργίων*) καὶ μίαν μικροτέραν ἡμικυκλικὴν πρὸς νότον, ἐσκαμμένην εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 39). Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τὴν περίπτωσιν μονοκλίτου ναοῦ μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ, προωρισμένων προφανῶς δι' ὁμόστεγον λειτουργίαν τῶν καθολικῶν καὶ τῶν ὀρθοδόξων, περίπτωσιν δηλαδὴ τὴν ὁποίαν μόνον ἐνταῦθα παρατηροῦμεν ἐν Πάρῳ. Καὶ τοῦτο διότι ἐν Πάρῳ, ἀνέκαθεν ἐλάχιστοι καθολικοὶ ὑπῆρξαν¹—σήμερον δὲ πλέον οὐδεῖς—ἐν ᾧ τοῦναντίον εἰς ἄλλας νήσους: Κύθνον, Σίφνον, Σέριφον καὶ ἰδίᾳ τὴν Τήνον, τὰ παραδείγματα μονοκλίτων ναῶν μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ ἀφθονοῦσιν, ὥς ἀπέδειξεν ἡ μελέτη τοῦ ἀρίστου μαθητοῦ μου ἀρχιτέκτονος κ. Δημ. Βασιλειάδη². Πρέπει ὅμως ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν ᾧ

¹ Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage au Levant*, Lyon 1717, σ. 245.

² Περ. Ζυγὸς τευχ. 78 τοῦ Μαΐου-Ἰουνίου 1962.

εἰς τὰ πλεῖστα τῶν ὑπὸ τοῦ κ. Βασιλειάδη παρατεθέντων παραδειγμάτων αἱ δύο κόγχαι τοῦ ἱεροῦ εἶναι περίπου ἴσαι ἢ ἀκριβῶς ὅμοιαι, ἐν καὶ μόνον παρουσιάζει διάταξιν παρεμφερῇ πρὸς τὴν ἡμετέραν, τὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ καὶ Ἀγ. Παντελεήμονος εἰς Ἀξάμπελα τῆς Σίφνου (ἔ.ἀ. εἰκ. 10).

Εἰκ. 39. Ὁ φραγμακὸς ναὸς τῆς Φλουριάς Μαρπήσης.

διότι καὶ τοῦτου ἡ βόρειος κόγχη ὄχι μόνον εἶναι πολὺ μεγαλύτερα τῆς νοτίας ἀλλὰ καὶ ἐξαίρεται ἰδιαιτέρως προβάλλουσα πρὸς ἀνατολὰς πολὺ περισσότερον τῆς ἄλλης. Διαφέρει ἐν τούτοις καὶ αὕτη ἀπὸ τὴν τῆς Φλουριάς, διότι ἔχει ἡμικυκλικὰς ἀμφοτέρας τὰς κόγχας τῆς, ἐν ᾧ ἡ τῆς Φλουριάς παρουσιάζει τὸν φραγμακὸν τύπον τοῦ ἐσχέοντος τετραγώνου ἱεροῦ, τὸν ὁποῖον συναντῶμεν καὶ εἰς με-

γάλους φραγμακικοὺς ναοὺς, ὡς π.χ. τὸν τοῦ Ζαρακά (Στυμφαλίας)¹, συνδεδυασμένον ὅμως ἐνταῦθα πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἡμικυκλικὴν κόγχην. Ἀλλ' ἡ τετράγωνος, διὰ βεργωτῶν σταυροθολίων ἐφωδιασμένη, κόγχη εἶναι ἐνταῦθα ἡ δεσπόζουσα.

2) **Δίκλιτοι βασιλικαί.** Ὁ συχνάκις ἐν Πάρῳ ἀπαντῶμενος τύπος τῆς δικλίτου βασιλικῆς² παρουσιάζει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, διαιρούμενον διὰ μιᾶς ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς διηκούσης τοξοστοιχίας εἰς δύο — ἰσοπλατῇ ἢ ἀνισοπλατῇ — πλάγια κλίτη, ἑκάτερον τῶν ὁποίων, φέρον ἰδιαιτέραν καὶ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ κλίτους τοποθετημένην θύραν εἰσόδου ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοῦ τοίχου, καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἐσχέχουσαν ἢ ἐσκαμμένην εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου κόγχην ἱεροῦ. Ἡ στέγασις τῶν δύο κλιτῶν γίνεται καὶ εἰς τὸν τύπον τοῦτον κατὰ τοὺς δύο τρόπους τοὺς ὁποίους ἐγνωρίσαμεν καὶ εἰς τοὺς μονοκλίτους, ἥτοι ἄλλοτε μὲν κατὰ τὸν νησιωτικόν, δι' ὀριζοντίου δώματος (λιακοῦ) βαίνοντος ἐπὶ ψευδοθόλου μὲ ξύλινα δοκάρια τοποθετούμενα καθέτως πρὸς τὴν τοξοστοιχίαν³, συνηθέστερον ὅμως διὰ χωριστῆς δι' ἑκαστον κλίτος κτιστῆς καμάρας, τομῆς ἡμικυκλικῆς (εἰκ. 40, 49) ἢ ἐλαφρῶς τεθλασμένου (εἰκ. 41) ἢ παραβολοειδοῦς τόξου⁴ (εἰκ. 46).

Σπανίως τὰ δύο κλίτη ἔχουσι πρὸς δυσμὰς κοινὸν νάρθηκα ἀρχικῶς

¹ Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ φραγμακὴ ἐκκλησίᾳ τῆς Στυμφαλίας, ἐν *Mélanges O. et M. Merlier* τόμ. III, Athènes 1957, σ. 101 εἰκ. 1.

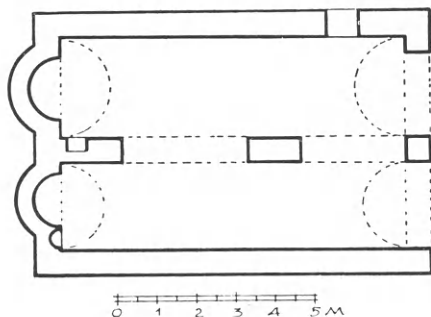
² Ἐνδεκα ἐν ὅλῳ παραδείγματα κατέγραψα.

³ Μετόχι Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου (1612) εἰκ. 42.

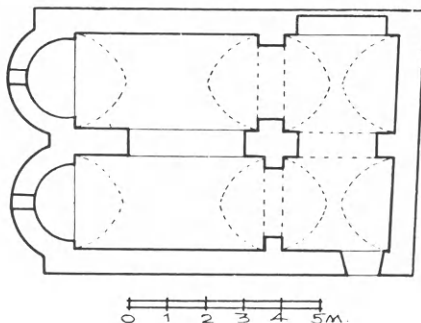
⁴ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου Τσηπίδου (Μαρπήσης) (εἰκ. 46).

κατασκευασθέντα καὶ στεγαζόμενον μὲ κτιστὸν θόλον¹ (εἰκ. 41, 48). Ὅπως δὲ καὶ εἰς τοὺς μονοκλίτους, ὁ νάρθηξ προσετέθη μεταγενεστέρως χάριν ἐπεκτάσεως, ἐκαλύφθη δὲ διὰ δώματος ἐπὶ δοκαρίων ἐν ᾧ τὰ κλίτη καλύπτονται διὰ κτιστῶν καμαρῶν² (εἰκ. 49).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χωρίζουσαν τὰ κλίτη τοξοστοιχίαν αὕτη ἄλλοτε μὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν μόνον, μεγάλου ἀνοίγματος (2.50 ἕως 3.15 μ.) τόξον³ (βόλτο) (εἰκ. 41) σχήματος, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, χαμηλωμένου, ἄλλοτε δὲ ἐκ δύο ἴσου ἀνοίγματος μικροτέρων τόξων, στηριζομένων ἀφ' ἐνὸς ἐπὶ δύο ἄκρων παραστάδων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ κίονος τοποθετουμένου ἐν τῷ μέσῳ⁴ (εἰκ. 42,

Εἰκ. 40. Μάρπησσα: Ἁγ. Ἄννα καὶ Κοίμησις Θεοτόκου.

Εἰκ. 41. Λευκὴς: Ἁγ. Αἰκατερίνη.

44, 45) ἢ καὶ ἐπὶ ὀρθογωνίου κτιστοῦ πεσσοῦ⁵ (εἰκ. 40). Ὅσῳκις τὸ στήριγμα εἶναι μαρμαρίνος κυλινδρικός κίων, οὗτος φέρει συνήθως βάσιν, στέφεται δ' ὑπὸ κολουροπυραμιδοειδοῦς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κιονοκράνου (εἰκ. 42), κοσμουμένου ἐνίοτε καὶ δι' ἀναγλύφων φυλλωμάτων (εἰκ. 54). Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν⁶ ἔχομεν τρίτοξον κιονοστοιχίαν (εἰκ. 47), ἥτις ὅμως δὲν εἶναι ἀρχική, ἀλλὰ προέκυψε πιθανώτατα ἐκ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ χωρίζοντος τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου, ὁπότε ἀντὶ μὲν τοῦ κατεδαφισθέντος τοίχου κατεσκευάσθησαν ἀνὰ ἓν ἀπὸ ἐκάστου μακροῦ τοίχου ἐγκάρσιον τόξον, ἀγόμενον πρὸς ἐνδιάμεσον στήριγμα ἀντικαταστήσαν τὴν ἀντίστοιχον δυτικὴν παραστάδα ἥτοι, ἐνταῦθα, ὀκτάγωνον κίονα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ

¹ Λευκὴς: Ἁγ. Αἰκατερίνη (εἰκ. 42) καὶ Χριστός (εἰκ. 43).

² Λευκὴς: Ἁγ. Βηθλεὲμ καὶ Ἁγ. Στέφανος (εἰκ. 49), Ἁγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος.

³ Λευκὴς: Ἁγ. Αἰκατερίνη (εἰκ. 41).

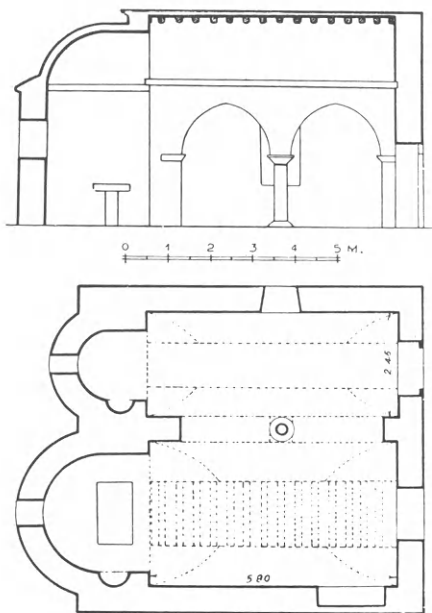
⁴ Μετόχι Μ. Πάτμου εἰς Παροικιάν (εἰκ. 42), Ἁγ. Γεώργιος καὶ Νικόλαος Δραγουλᾶ (εἰκ. 45), Ἁγ. Ἀνάργυροι Νεκροταφείου Μαρπήσεως (εἰκ. 44), Εἰσόδια Θεοτόκου (Μεσοπορίτισσα) Μαρπήσεως (εἰκ. 46).

⁵ Ἁγ. Ἄννα καὶ Κοίμησις Θεοτόκου Μαρπήσεως (εἰκ. 40).

⁶ Πέρα Παναγιά εἰς τὰ Μάρμαρα (εἰκ. 47).

ἔστηρίχθη τὸ ἀπὸ τῆς παραστάδος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος πρὸς αὐτὴν βαῖνον τόξον τῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 47).

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ σχῆμα τῶν τόξων, τοῦτο εἰς μὲν τὰ παλαιότερα παραδείγματα (Μετόχι Μ. Πάτμου, εἰκ. 42) εἶναι ὑψηλὸν ἡμικυκλικὸν καὶ ἐλαφρῶς τεθλασμένον, εἰς δὲ τὰ μεταγενέστερα εἶναι τόξον χαμηλωμένον¹ (εἰκ. 44, 45, 47) ἢ ἔχει τὸ σχῆμα λαβῆς κανίστρου². Χαρακτηριστικὸν τῆς

Εἰκ. 42 καὶ 43. Κάτοψις καὶ ὄψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Εὐαγγελιστρίας καὶ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου Παροικιᾶς (Μετοχίου Μ. Πάτμου).

διαμέσου τοξοστοιχίας τῶν δικλίων βασιλικῶν τῆς Πάρου εἶναι ὅτι αἱ πρὸς ἀνατολὰς παραστάδες αὐτῆς εἶναι πάντοτε συμμετρικαὶ πρὸς τὰς πρὸς δυσμὰς, χωρὶς νὰ σχηματίζουν τοίχωμα χωρίζον τὰ δύο ἱερὰ καὶ διατηρῶμενον δι' ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας, ὡς συμβαίνει εἰς πλείστους δικλίτους ναοὺς τῶν Κυκλάδων³ (Ἀνδρου, Τήνου, Σίφνου, Κύθνου, Κιμῶλου). Κατὰ

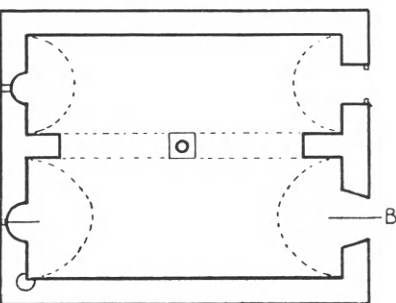
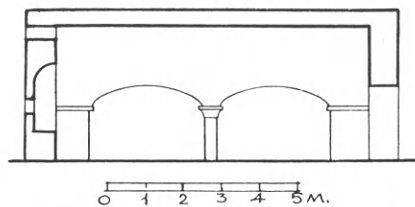
¹ Πέρα Παναγιά Μαρμάρων, Ἀγ. Ἀνάργυροι, Ἀγ. Ἄννα καὶ Κοίμησις Θεοτόκου Μαρπήσσης, Ἅγιοι Γεώργιος καὶ Νικόλαος Δραγουλά.

² Ἀγ. Αἰκατερίνη εἰς Λεῦκες.

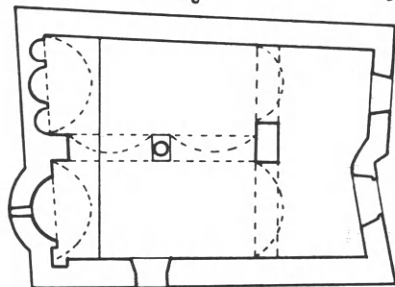
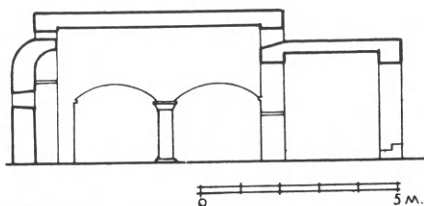
³ Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα εἰς μὲν τὸ ἄρθρον τοῦ Δ. Η. Κωνσταντινίδη (Τεχν. Χρον. 1954, τευχ. 363-4 σ. 241 ἐξ.) διὰ τὸν ναὸν Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Παναχράντου τῆς Ἀνδρου, εἰς δὲ τὸ τοῦ Δ. Βασιλειάδη (Γύρω ἀπὸ τὴν δικλίτες μεταβυζαντινῆς βασιλικῆς τῶν Κυκλάδων, Τεχν. Χρονικά τοῦ 1962, Γεν. τ. 211-212 εἰκ. 3, 4, 5, 7, 9, 17, 18, 20, 21), διὰ τοὺς ναοὺς Τήνου, Σίφνου, Κύθνου, Κιμῶλου καὶ εἰς Τεχν. Χρον. 1955, τευχ. 309-70 δι' ἄλλους δικλίτους ναοὺς τῆς Ἀνδρου.

τοῦτο λοιπὸν ἢ κάτωσιν τῶν ναῶν τῆς Πάρου ἐμφανίζεται ἀπλουστερά καὶ μὴ τονίζουσα ἰδιαιτέρως τὸν χωρισμὸν τῶν δύο ἱερῶν.

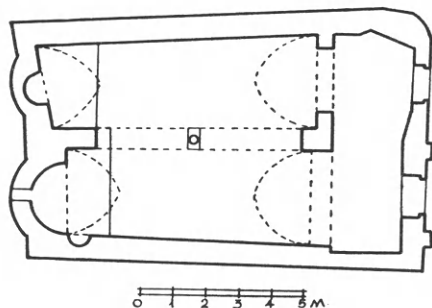
Πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων παραδειγμάτων ὑπάρχουν καὶ

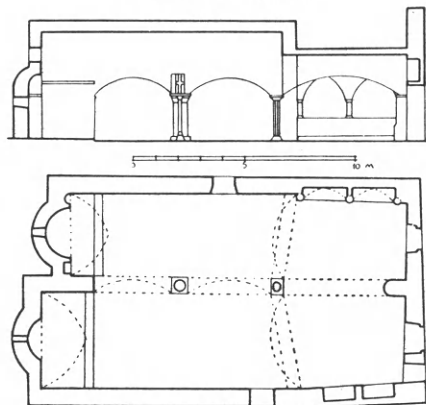
Εἰκ. 44. Μάρπησσα: Ἁγ. Ἀνάργυροι Νεκροταφείου.

Εἰκ. 45. Δραγουλᾶς: Ἁγ. Νικόλαος καὶ Γεώργιος.

Εἰκ. 46. Μάρπησσα: Εἰσόδια Θεοτόκου (Μεσοσπορίτισσα ἢ Ἀναπλιώτισσα).

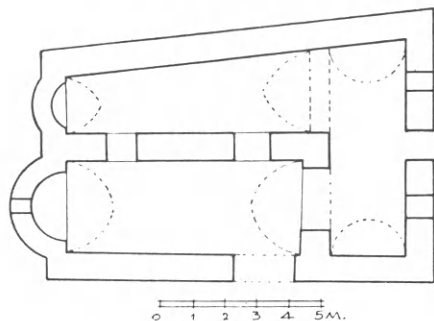
Εἰκ. 47. Μάρμαρα: Πέρα Παναγιά.

ἄλλα τινὰ δικλίτων ναῶν, τὰ ὅποια ὁμῶς προῆλθον ἀναμφιβόλως διὰ προσθήκης κλίτους εἰς προϋπάρχοντα μονόκλιτον ναόν. Παραδείγματα τούτου παρέχουν αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Χριστοῦ, τῆς Ἁγ. Βηθλεὲμ καὶ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου εἰς Λεῦκες (εἰκ. 48, 49, 50), ἔνθα εἰς τὸν ἀρχικῶς μονόκλιτον καὶ θολωτὸν ναὸν προσεκολλήθη ἄλλος μονόκλιτος, τῆς ἐπικοινωνίας μεταξύ

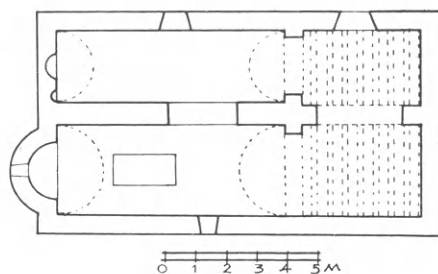
τῶν δύο ἐπιτευχθείσης διὰ διανοίξεως ἐπὶ τοῦ ἐνὸς τοίχου τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἐνὸς ἢ δύο στενῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων. Τὸ νεώτερον κλίτος, ὥς καὶ ὁ μεταγενεστέρως προστεθεὶς νάρθηξ τῶν δύο κλιτῶν, ἐκαλύφθησαν ἄλλοτε διὰ κτιστῆς καμάρας (εἰκ. 48, 49) καὶ ἄλλοτε διὰ δώματος (εἰκ. 49, 50).

Ἐκ προσθήκης ἐπίσης κλίτους ἀπέβησαν δίκλιτοι καὶ ἄλλοι μονόκλιτοι ναοί, ὥς π.χ. ὁ εἰς Παροικιὰν ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἀρτεμίου, ὅστις ἐπεκoinώνησε πρὸς τὸ νοτίως αὐτοῦ προστεθὲν κλίτος διὰ χαμηλοῦ ἀνοιγματος ἀνοιχθέντος παρὰ τὸν δυτικὸν τοίχον.

Ὁ εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς

Εἰκ. 48. Λεῦκες:
Χριστός (Μεταμόρφωσις).

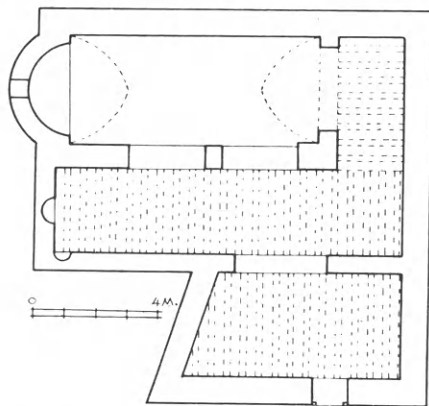
Εἰκ. 49. Λεῦκες: Ἁγ. Βηθλεὲμ
καὶ Ἁγ. Στέφανος.

ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου σπανίως ἐφαρμοσθεῖς τύπος τῆς δικλίτου βασιλικῆς, ἀνεπτύχθη καὶ ἠυδοκίμησε κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς κυρίως χρόνους εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους (Χίον, Ἄνδρον, Τήνον, Κύθον, Πάρον, Σίφνον, Κίμωλον, Θήραν), τὴν Λωδεκάνησον¹ καὶ τὴν Κρήτην². Λόγῳ τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς

¹ Ρόδος: Ε. Dyggve, *Lindos III*, σ. 527, σημ. 42, Πάτμος: ναὸς Ἁγ. Βασιλείου καὶ Θαλελαίου (κατ' ἰδίαν παρατηρήσεις) καὶ Ἁγ. Σαμφών (εἰκὼν αὐτοῦ παρὰ Α. Χατζηνικολάου, Πάτμος, Ἀθήνα 1957, πίν. 85).

² Οἱ τοιοῦτου τύπου ναοὶ ὀνομάζονται σήμερον ἐν Κρήτῃ *διμάρτυροι*, ἐπειδὴ τιμῶνται εἰς αὐτοὺς συνήθως δύο μάρτυρες ἅγιοι. Ὁ G. Gerola, *Monumenti Veneti dell' isola di Creta τ. II* ἀναφέρει τοὺς ἑξῆς: Ἁγ. Ἰωάννου καὶ Ἁγ. Τριάδος (εἰκ. 147), Ἁγ. Γεωργίου καὶ Κωνσταντίνου (εἰκ. 149), Κεράς (εἰκ. 151), Ἀρχ. Μιχαὴλ εἰς Βλαχιάνα (εἰκ. 157), Παναγίας εἰς Κούμια (εἰκ. 27), Παναγίας τῆς Μ. Ἱερουσαλὴμ (εἰκ. 274), Παναγίας Φανερωμένης Σητείας (εἰκ. 276), Ἁγ. Πνεύματος Κρετσᾶς (εἰκ. 283), Παναγίας Προδρόμου καὶ Ἁγ. Φανουρίου εἰς Βαλσαμόνερο (εἰκ. 294). Εἰς τοὺς ἀνωτέρω προσθέντο καὶ τοὺς ἑξῆς: Παναγίαν Καρδιώτισσαν, ἡμίσειαν ὥραν πρὸς Β. τῶν Βόρων (Μεσαρᾶς), Ἁγ. Τίτον Τυμπακίου καὶ Ἁγ. Τριάδα παρὰ τὴν γνωστὴν ὁμώνυμον μινωικὴν ἑπαυλιν.

ὁποίας εὐρέθησαν αἱ νῆσοι αὗται, ὑποκείμεναι ἐπὶ πολλούς, ἀπὸ τοῦ 1207, αἰῶνας εἰς Λατίνους δυνάστας καὶ ὑφιστάμεναι ἐπὶ μακρὸν τὴν ὑπὸ τοῦ λατινικοῦ κλήρου ἀσκουμένην τάσιν ἐκλατινισμοῦ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τῶν κατοίκων των, ὑπερχεοῦντο συχνάκις νὰ ἀνεγείρουν ναοὺς μὲ σχέδιον ἱκανοποιοῦν τὰς λειτουργικὰς ἀνάγκας τοῦ τε ὁρθοδόξου καὶ τοῦ καθολικοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος, ἥτοι κατὰ τρόπον, ὥστε ἑκάτερον αὐτῶν νὰ δύναται νὰ ἐκκλησιάζεται ἐν τῷ αὐτῷ μὲν ναῷ, ἀλλ' εἰς δύο κεχωρισμένα αὐτοῦ κλίτη, ἄλλοτε κατὰ διαφόρους ἡμέρας καὶ ἄλλοτε κατὰ τὴν αὐτήν. Ποῖον ὅμως ἐκ τῶν δύο τούτων κλιτῶν ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τοὺς ὁρθοδόξους καὶ ποῖον διὰ τοὺς καθολικοὺς ἀποτελεῖ θέμα πρὸς ἐξέτασιν. Εἰς τὴν Χίον¹ τὸ νότιον κλίτος, εὐρύτερον πάντοτε τοῦ βορείου, προωρίζετο διὰ τὴν ὁρθόδοξον λατρείαν. Εἰς τὰ παραδείγματα τῆς Πάρου τὰ δύο κλίτη σπανίως εἶναι ἰσοπλατῇ καὶ μὲ ἰσοῦψεῖς τὰς θολωτὰς στέγας των ('Αγ. Αἰκατερίνη εἰς Λεῦκες 2,50-2,55 μ.)· συνήθως ἐδῶ τὸ βόρειον κλίτος εἶναι μεγαλύτερον τοῦ νοτίου² καὶ εἰς τοῦτο νομίζω ὅτι θὰ ἐλειτουργοῦν, πλὴν τινῶν ἐξαιρέσεων (Εὐαγγελισμὸς Τσηπίδου, σ. 148) οἱ ὁρθόδοξοι ἱερεῖς, ἀφ' οὗ, ὡς καὶ ἀνωτέρω (σ. 137 καὶ σημ. 1) εἵπομεν, οἱ ὁρθόδοξοι εἶχον τὴν ὑπεροχὴν ἐν Πάρῳ, ἐλάχιστοι δὲ ἦσαν οἱ καθολικοί.

Εἰκ. 50. Λεῦκες: "Αγ. Δημήτριος.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΔΙΚΛΙΤΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΩΝ

Ἡ ἐντὸς ὁρθογωνίου χώρου κατὰ τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ὁρθογωνίου τοποθέτησις σειρᾶς στηριγμάτων (ξυλίνων ἢ λιθίνων) καὶ ἡ διὰ ταύτης διαίρεσις τοῦ ἀρχικοῦ ἐνιαίου χώρου εἰς δύο κατὰ μῆκος ἰσοπλατῇ κλίτη, ἔχει

¹ Αἰ.μ. Σάραρον, 'Επ. 'Ετ. Βυζ. Σπ. ΙΘ' (1919), σ. 203 καὶ 204, ἐνθα καὶ πλεῖστα παραδείγματα δικλιτῶν ναῶν.

² Ὡς ἀποδεικνύει ὁ κάτωθι πίναξ πλάτους κλιτῶν:

Χώριον	Βόρειον	Νότιον	Χώριον	Βόρειον	Νότιον
Παροικιά: Μετόχι Μ. Πάτμου	3.42	2.45	Μάρπησσα:		
Λεῦκες: 'Αγ. Βηθλεὲμ	3.00	2.30	Εἰσόδια	2.95	2.80
Χριστός	2.95	2.00	'Αγ. "Αννα-Κοίμησις	2.95	2.55
'Ιω. ὁ Χρυσόστομος	2.00	2.45	"Αγ. Ἀνάργυροι	3.14	2.70

ὡς ἀφετηρίαν κατασκευαστικούς ἀποκλειστικῶς λόγους καὶ συγκεκριμένως τὴν στήριξιν τῶν δοκῶν τῆς ὀριζοντίας ὀροφῆς ἢ καί, μέσφ τούτων, τῆς κορυφαίας δοκοῦ δικλινοῦς στέγης μεγάλων ὀπωσδήποτε ἀνοιγμάτων.

Τὸ σύστημα τοῦτο στηρίζεως ἐφηρμοσθῇ ἐν Ἑλλάδι ἤδη ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ὑπαρξίς του εἰς τὴν ὑστεροελλαδικὴν οἰκίαν Β τοῦ παρὰ τὴν Κόρινθον Κοράκου¹, εἰς τὸ «μέγαρον» C τῆς 6ης (δμηρικῆς) πόλεως τῆς Τροίας² καὶ εἰς τὸν ὀμηρικόν, ὑπὸ τὸ Τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνος ναὸν τῆς Δήμητρος³.

Ἡ χρῆσις τῆς ἀξονικῆς κιονοστοιχίας ἐξηκολούθησε πυκνὴ κατὰ τὴν πρῶμον καὶ τὴν κυρίως ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν εἰς τοὺς σηκοὺς τῶν διαδεχθέντων τὰ μέγαλα ναῶν, οἵτινες τότε κατεσκευάζοντο στενομήκεις. Παραδείγματά των ἀναφέρω τὸν ἐν Σπάρτῃ ναὸν τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος⁴ (9ου ἢ 8ου αἰ.), τὸν ναὸν τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνος ἐν Δρῆρῳ τῆς Κρήτης⁵ (περὶ τὸ 750), τὸν ναὸν Α τοῦ Πρινιᾶ τῆς Κρήτης⁶ (ἀρχῶν 7ου αἰ.) τὸ Ἡράκλειον τῆς Θάσου⁷ (περὶ τὸ 700), τὸν ὑπὸ τῶν Σαμίων ἀρχιτεκτόνων Ροίκου καὶ Θεοδώρου οἰκοδομηθέντα ναὸν τῆς Ἥρας ἐν Σάμῳ⁸, τὸν ἐν Θέρμῳ τῆς Αἰτωλίας ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος⁹, τὸν ἐν Ποσειδωνίᾳ (Paestum) τῆς Ν. Ἰταλίας ναὸν τοῦ Ποσειδῶνος¹⁰ (τὴν λεγομένην βασιλικήν) (6ου αἰ.), τὸ μικρὸν μέγαρον τῆς ἀκροπόλεως τοῦ ἐν Σικελίᾳ Σελινοῦντος¹¹, τὸν ἐν Νεανδρείᾳ τῆς Αἰολίδος ναόν¹², τὸν ἐν Λοκροῖς Ἐπιζεφυρίοις τῆς Κάτω Ἰταλίας ναὸν¹³ κλπ.

Ἐν τούτοις ἡ τοποθέτησις ἀξονικῆς κιονοστοιχίας παρουσίαζε τοῦτο τὸ μέγα μειονέκτημα: ὅτι ὁ εἰσερχόμενος εἰς τὸν σηκὸν διὰ τῆς μιᾶς καὶ

¹ C. W. Blegen, Korakou, Boston-New York 1921, εἰκ. 112.

² W. Dörpfeld, Troja und Ilion, Athen 1912, εἰκ. 16 καὶ Blegen-Caskey-Rawson, Troy τόμ. III, 1953, εἰκ. 448.

³ Κ. Κουρουνηώτης, Ἀρχ. Δελτίον 14 (1931-82), παράρτ. σ. 3 εἰκ. 3. Εἰκὼν τοῦ αὐτοῦ καὶ παρὰ G. Mylonas, Eleusis, Princeton 1961, εἰκ. 11.

⁴ R. M. Dawkins, Artemis Orthia, 1929, σ. 10.

⁵ Σπ. Μαρινᾶτος, B.C.H. LX, 1936, πίν. XXVII.

⁶ L. Pernier, Annuario della Scuola Arch. Italiana di Atene τ. I, 1914, εἰκ. 43.

⁷ M. Launey, Études Thasiennes. Le sanctuaire d'Héraclès, Paris 1944, εἰκ. 11.

⁸ E. Buschor, Ath. Mitt. LV, 1930, σ. 61 εἰκ. 29.

⁹ Γ. Σωτηριάδης, Ἀρχ. Ἐφ. 1900, πίν. ἐναντι σ. 175.

¹⁰ P. Koldewey-Puchstein, Die griechischen Tempel in Unteritalien und Sizilien, πίν. 2.

¹¹ Koldewey-Puchstein, ἔ.δ. κεμένον σ. 92 εἰκ. 64.

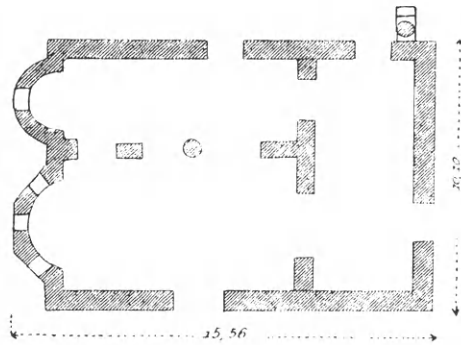
¹² R. Koldewey, Neandria, 51tes Winckelmannsprogramm, Berlin 1891, εἰκ. 55.

¹³ Koldewey-Puchstein, ἔ.δ. πίν. 1.

μόνης εἰς τὸ μέσον τῆς στενῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς τοποθετουμένης θύρας δὲν ἠδύνατο νὰ ἀντικρύξῃ ἀκωλύτως τὸ κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀπέναντι στενῆς πλευρᾶς ἰδρυμένον ἄγαλμα τῆς θεότητος, ἐπειδὴ παρενεβάλλετο ἡ σειρὰ τῶν κιόνων. Πρὸς θεραπείαν τοῦ κακοῦ τούτου οἱ σηκοὶ τῶν ναῶν, ἥδη ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν κλασσικὴν, διηρυνήθησαν, ὁπότε πρὸς στήριξιν τῶν δοκῶν τῆς στέγης ἐχρησιμοποιήθησαν ἀντὶ μιᾶς ἀξονικῆς δύο κατὰ μῆκος σειραὶ στηριγμάτων, τοῦ σηκοῦ ἀποβάντος οὕτω τρικλίτου, μὲ τὸ μεσαῖον κλίτος πολὺ εὐρύτερον τῶν δύο πλαγίων καὶ μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς θεότητος ὁρατὸν εὐθύς ἄμα τῇ εἰσόδῳ εἰς τὸν σηκόν.

Παρὰ ταῦτα ἡ ἀξονικὴ κιονοστοιχία δὲν ἐξέλιπεν ὁλοσχερῶς· ἐμφανίζεται εἰσέτι σποραδικῶς, οὐχὶ ὅμως πλέον εἰς σηκοὺς ναῶν, ἀλλ' εἰς ἄλλης χρήσεως οἰκοδομήματα, ὡς π.χ. εἰς τὸ Βουλευτήριον τῆς Ὀλυμπίας¹ (5^{ου} π.Χ. αἰ.) καὶ ἀργότερον (2^{ον} μ.Χ. αἰ.) εἰς τὴν ἐν Θήρᾳ δι' ἐπιγραφῆς βασιλικὴν ὀνομαζομένην στοάν². Τὴν αὐτὴν ἀποχὴν ἀπὸ τῆς χρήσεως τῆς ἀξονικῆς κιονοστοιχίας παρουσιάζουν καὶ αἱ χριστιανικαὶ βασιλικαί, αἵτινες ἢ μονόκλιτοι πάντοτε εἶναι ἢ τρικλίτοι ἢ πεντάκλιτοι, ἀφήνουσαι ἐλευθέραν εἰς τὸν εἰσερχόμενον τὴν θέαν τοῦ ἱεροῦ. Ὅπως δ' ὅμως εἰς τὰ ἀρχαῖα οὕτω καὶ εἰς τὰ χριστιανικὰ κτήρια, γίνεται οὐχὶ σπανίως χρῆσις τῆς ἀξονικῆς κιονοστοιχίας διὰ μὴ θρησκευτικοῦ προορισμοῦ κτήρια, ὡς π.χ. εἰς βυζαντινὰ μοναστηριακὰ ἐστιατόρια³, κινστέρνas⁴, βορδοναρεῖα⁵ κλπ. τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως⁶.

Ἐξαιρετικῶς εἰς τὰς ὑπὸ μακρὰν φραγκικὴν κυριαρχίαν διατελεσάσας νήσους τοῦ Αἰγαίου, ὡς καὶ τὴν Αἴγιναν⁷, λόγῳ τῆς ἀνάγκης ταυτοχρόνου λατρείας

Εἰκ. 51. Ἀγ. Γεώργιος καὶ Δημήτριος
Ἡλείας κατὰ Le Bas.

¹ Olympia, Die Ergebnisse der Ausgrabungen, Berlin 1892, πίν. LV.

² Hiller von Gärtringen, Thera I, Berlin 1899, σ. 219.

³ Ἀ. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική², 1958, εἰκ. 56.

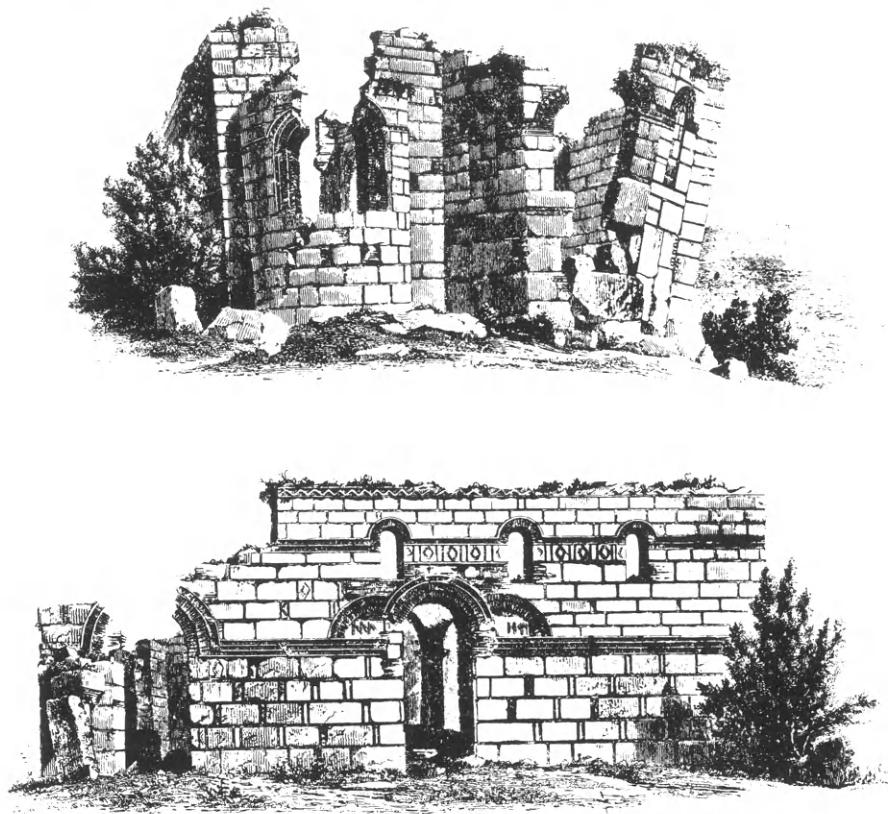
⁴ Ἀ. Ὀρλάνδου, ἔ.ἀ. εἰκ. 130, Friedrich. Ath. Mitt. 1905, σ. 264 εἰκ. 7.

⁵ Ἀ. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική² εἰκ. 147.

⁶ Παραδείγματα ἀξονικῆς κιονοστοιχίας εἰς φραγκικὰ κτήρια παρέσχεν ἱκανὰ ὁ Δ. Βασιλειάδης (Τεχν. Χρον. 1955, τεύχ. 369-70 σ. 5 σημ. 4, 5, 6).

⁷ Ν. Ε. Μουτσόπουλου, Ἡ Παληαχώρα τῆς Αἰγίνης, Ἀθήναι 1962, 103 καὶ 216.

τοῦ τε ὁρθοδόξου καὶ τοῦ καθολικοῦ κλήρου, κατεσκευάσθησαν δίκλιτοι ναοί, ὥς τοὺς ἐγνώρισamen ἀνωτέρω, εἴτε ἀπ' εὐθείας, εἴτε διὰ προσθήκης δευτέρου πλαγίου κλίτους παρὰ τὸ ὑπάρχον ἀρχικόν. Ὑπάρχει ἐν τούτοις καὶ παλαιότε-

Εἰκ. 52. Ἀνατολική καὶ νοτιά ὄψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου καὶ Ἁγ. Δημητρίου κατὰ Le Bas.

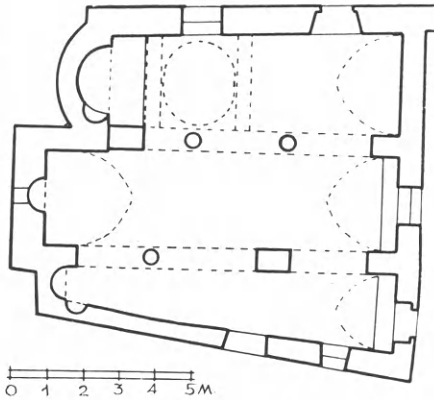
ρον παράδειγμα δίκλιτου ναοῦ εἰς τὴν Πελοπόννησον. Εἶναι δὲ τοῦτο ὁ ἐν Ἡλείᾳ διπλοῦς ναὸς τῶν Ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου, τὴν κάτωτιν καὶ τὰς ὄψεις τοῦ ὁποῦ (Α. καὶ Ν.), παρέσχεν εἰς ἡμᾶς πρὸ ἑνὸς καὶ πλέον ἡδὴ αἰῶνος ὁ Le Bas¹ (εἰκ. 51, 52). Εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο, δυνά-

¹ Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure. Itinéraire. 1re partie, Paris 1843, πίν. 17, ὅθεν αἱ ἡμέτεραι εἰκόνες 51 καὶ 52. Προσθήτω ἐνταῦθα, ὅτι δίκλιτος μὲ χωριστὰς θολωτὰς ὀροφὰς ναός, τοῦ 14ου αἰ., ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ Γεράκι, ὁ τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Εἰκόνα τῆς προσόψεως καὶ τοῦ ἱεροῦ του, ὅπερ παρουσιάζει μίαν μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἀψίδα εἰς τὸ βόρειον κλίτος, ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1937), σ. 196-97.

μενον, λόγω τοῦ πλινθοπερικλείστου συστήματος τῆς τοιχοδομίας τού καὶ τῶν κεραμοπλαστικῶν του κοσμημάτων (εἰκ. 52), νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 12ον ἢ τὸ βραδύτερον εἰς τὸν 13ον μ.Χ. αἰῶνα¹, ὅτε καὶ ἡ Ἑλεῖα ἐφραγκοκρατεῖτο, τὰ δύο κλίτη εἶναι ἀνόμοια· διότι τὸ μὲν βόρειον εἶναι εὐρύτερον τοῦ νοτίου, ἡ δὲ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ του εἶναι ἡμικυκλική, ἐν ᾧ ἡ τοῦ νοτίου εἶναι ἡμιεξάπλευρος. Τὴν αὐτὴν διαφορὰν πλάτους καὶ ὕψους τῶν δύο κλιτῶν ἐπιστοποιήσαμεν καὶ δι' ὄλους σχεδὸν τοὺς δικλίτους ναοὺς τῆς Πάρου.

Κατὰ τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ὁ τύπος τοῦ δικλίτου ναοῦ, ὅστις ἐφηρμοσθῇ κατὰ τὴν 2αν μ.Χ. χιλιετηρίδα εἰς φραγκοκρατουμένας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐκ γενετῆς ἐνιαῖος καὶ ὁργανικὸς χώρος, οἷος ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλ' ὡς συμπτωματικὸς, προελθὼν ἐκ τῆς προσκαίρου ἀνάγκης τῆς συγχρόνου ἢ παραλλήλου τελέσεως τῆς λατρείας δύο διαφόρων χριστιανικῶν δογμάτων ἐντὸς ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κτηρίου, τελέσεως, τὴν ὁποίαν ρητῶς ἀναφέρουν οὐ μόνον παλαιοὶ περιηγηταὶ ἀλλὰ καὶ αἱ ἐκθέσεις τῶν Ἀποστολικῶν Ἐπισκεπτῶν αἱ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ G. Hofmann².

3) *Τρίκλιτοι βασιλικαί*. Αὗται εἶναι σπανιώταται ἐν Πάρῳ. Ἐν μόνον παράδειγμά των ἡδυνήθην νὰ εὔρω, ἐν Μαρπήσῃ, τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 53), ἀλλὰ καὶ τοῦτο παρουσιάζει τοιαύτην ἀρρυθμίαν σχεδίου, ὥστε νὰ ἀμφιβάλλῃ τις ἂν ἐκτίσθῃ ἐξ ὑπαρχῆς ὡς τρίκλιτος βασιλική. Πράγματι ἕκαστον τῶν τριῶν αὐτοῦ κλιτῶν καταλήγει μὲν πρὸς ἀνατολὰς εἰς κόγχην ἱεροῦ, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν ἡ μὲν τοῦ βορείου κλίτους εἶναι ἐσκαμμένη εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἡ τοῦ μέσου προβάλλει ὡς μέγα ὀρθογώνιον φέρον ἐσωτερικῶς μίαν πολὺ μικρὰν ἡμικυκλικὴν κοιλότητα καὶ τέλος ἡ τοῦ νοτίου — ἡ μόνη κανονικῶς καὶ συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν διαμορφωμένη — παρουσιάζει ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν γραμμὴν.

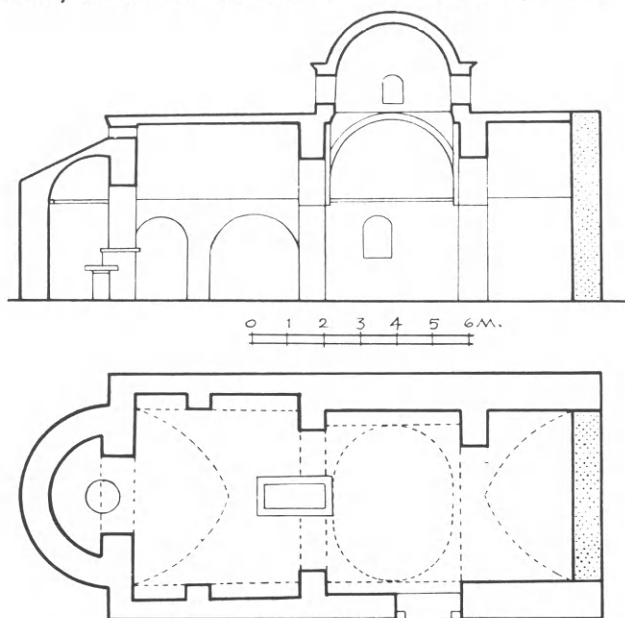

Εἰκ. 53. Μάρπησσα (Τσηπίδο)
Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.

¹ Ὡς τόσα ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἑλείας (π.χ. ἡ Καθολικὴ τῆς Γαστούνης). Εἰς τὸν αὐτὸν 12ον αἰῶνα τοποθετεῖται καὶ ὁ ἐν Θήρᾳ, παρὰ τὴν Περίσαν, δίκλιτος ναὸς τῆς Ἀγ. Εἰρήνης (Ι. Ν. Κομμανοῦ δ'η, Ἡ λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας, Ἀθῆναι 1960, σ. 17).

² Vescovadi Cattolici della Grecia, Roma 1936-38, τ. I 49, 50, 66, 68, 86, 87, τ. II 78, 116, 163, τ. IV 48, 54, 106.

Διαφορὰ παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὸ μῆκος καὶ τὴν στέγην τῶν κλιτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν βόρειον καὶ τὸ μέσον, περίπου ἰσομήκη, καλύπτονται διὰ κτιστῶν καμαρῶν, τομῆς τεθλασμένου ἡμικυκλίου, τὸ δὲ νότιον εἶναι βραχύτερον τῶν λοιπῶν, φέρον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς καλυπτούσης αὐτὸ καμάρας τροῦλλον (εἰκ. 53) βαίνοντα ἐπὶ τεσσάρων τόξων, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο διήκουν ἐγκαρσίως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ ὑπόλοιπα δύο εἶναι κατεσκευασμένα τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ

Εἰκ. 54. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Ἀναργύρων Παροικιᾶς.

χωρίζοντος τὸ νότιον κλίτος ἀπὸ τοῦ μέσου, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ νοτίου τοίχου.

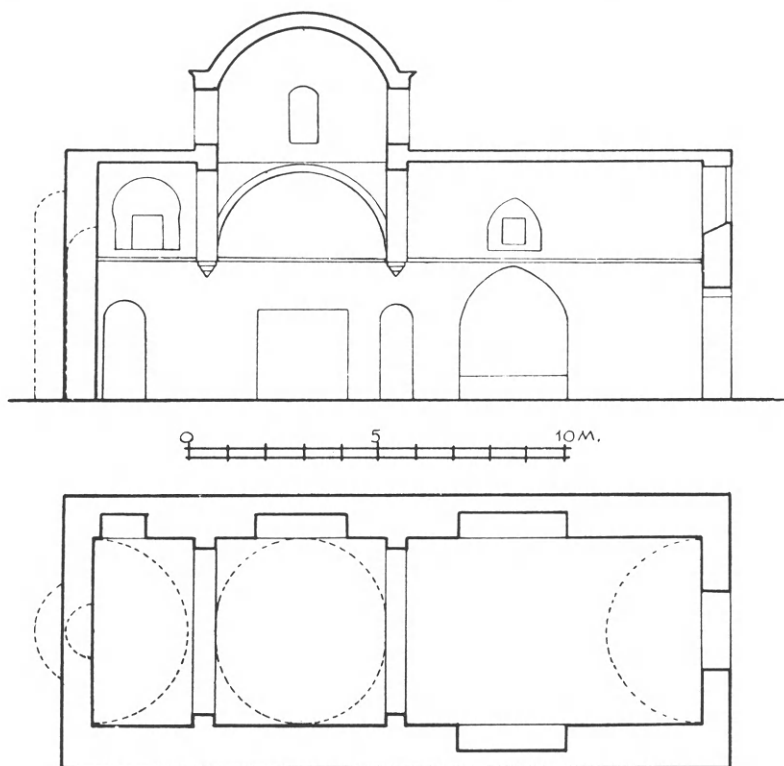
Ἀφ' ἑτέρου αἱ χωρίζουσαι τὰ κλίτη δύο κιονοστοιχίαι οὔτε συμμετρίαν τοποθετήσεως τῶν στηριγμάτων τῶν παρουσιάζουν, οὔτε ἀπόλυτον ὁμοιότητα αὐτῶν· διότι ἡ μὲν νοτία ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν χαμηλωμένων τόξων βαινόντων ἐπὶ δύο κίωνων στεφομένων ὑπὸ κολουροπυραμιδοειδῶν κιονοκράνων, κοσμουμένων δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύφων φυλ-

λωμάτων, ἡ δὲ βόρειος ἐξ ἑνὸς κίονος καὶ ἑνὸς ὀρθογωνίου πεσσοῦ (εἰκ. 53).
Τὴν ἀκανονιστίαν ταύτην τῆς κατόψεως μὲ βραχύτερον τὸ νότιον κλίτος παρουσιάζουν καὶ δίκλιτοι ναοί, ὡς ὁ τοῦ Μετοχίου τῆς Μ. Πάτμου καὶ τῆς Πέρα Παναγιᾶς τῶν Μαρμάρων ἐν Πάρῳ (εἰκ. 42 καὶ 47) δυνατόν δὲ αὕτη νὰ προέρχεται ἐξ ἡθελημένης διαφορᾶς διαρθρωσέως τοῦ διὰ τὸ καθολικὸν δόγμα προοριζομένου νοτίου τμήματος ἀπὸ τοῦ διὰ τὸ ὀρθόδοξον βορείου. Τὴν ὑπόθεσίν μου δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ τὸ φραγκίζον ὀρθογώνιον σχῆμα τῆς κόγχης τοῦ μέσου κλίτους, ζωηρῶς ἀντιτιθέμενον πρὸς τε τὴν πατροπαράδοτον, βυζαντινὴν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα καὶ τὸν βυζαντινὸν τροῦλλον τοῦ νοτίου κλίτους. Κατ' ἐξαιρέσιν λοιπὸν φαίνεται ὅτι ἐνταῦθα οἱ καθολικοὶ κατεῖχον τὸ βόρειον τμήμα τοῦ ναοῦ.

II. ΝΑΟΙ ΜΕΤΑ ΤΡΟΥΛΛΟΥ

Οἱ τρουλλαῖοι ναοὶ δὲν σπανίζουν ἐν Πάρῳ, διαστέλλονται δὲ εἰς τὰς ἑξῆς παραλλαγάς:

1) *Μονόκλιτοι τρουλλαῖαι βασιλικαί*. Τοιούτων ἔχομεν πλείονα παραδείγματα¹, τὰ ὅποια παρουσιάζουν τὴν μορφὴν καμαροσκεπάστου μονο-

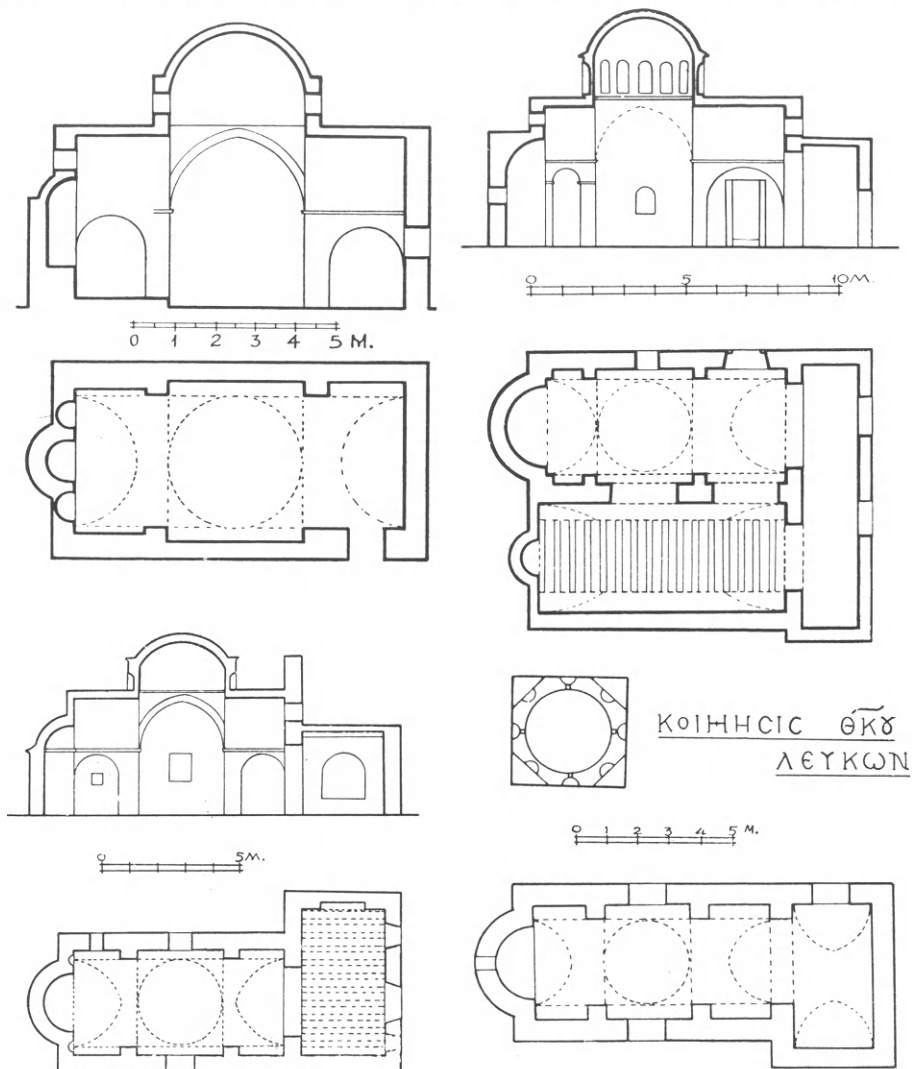

Εἰκ. 55. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Φραγκομονάστηρου τῆς Παροικιᾶς.

κλίτου βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ καμάρα δὲν εἶναι συνεχῆς, ἀλλὰ διακόπτεται περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους τῆς ἐπὶ μήκος ἴσον πρὸς τὸ πλάτος τῆς, ἄνωθεν δὲ τοῦ οὕτω δημιουργουμένου κενοῦ τοποθετεῖται τρουῖλος, ὅστις

¹ Παροικιά: ᾠ. Κωνσταντῖνος Κάστρου (εἰκ. 25), ᾠ. Τριᾶς (εἰκ. 57), ᾠ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Εὐαγγελίστρια (εἰκ. 58), Φραγκομονάστηρο (εἰκ. 55), ᾠ. Ἀνάργυροι (εἰκ. 54), Μεταμόρφωσις. Νάουσα: ᾠ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Θεοσκεπάστος. Μάρμαρα: Ταξιάρχης (εἰκ. 56). Λεῦκες: Κοίμησις Θεοτόκου (εἰκ. 59). Δραγουλά: ᾠ. Ἰωάννης, Ζωοδόχος Πηγή. Μάρπησσα: Νότιον κλίτος βασιλικῆς Εὐαγγελισμοῦ (εἰκ. 53).

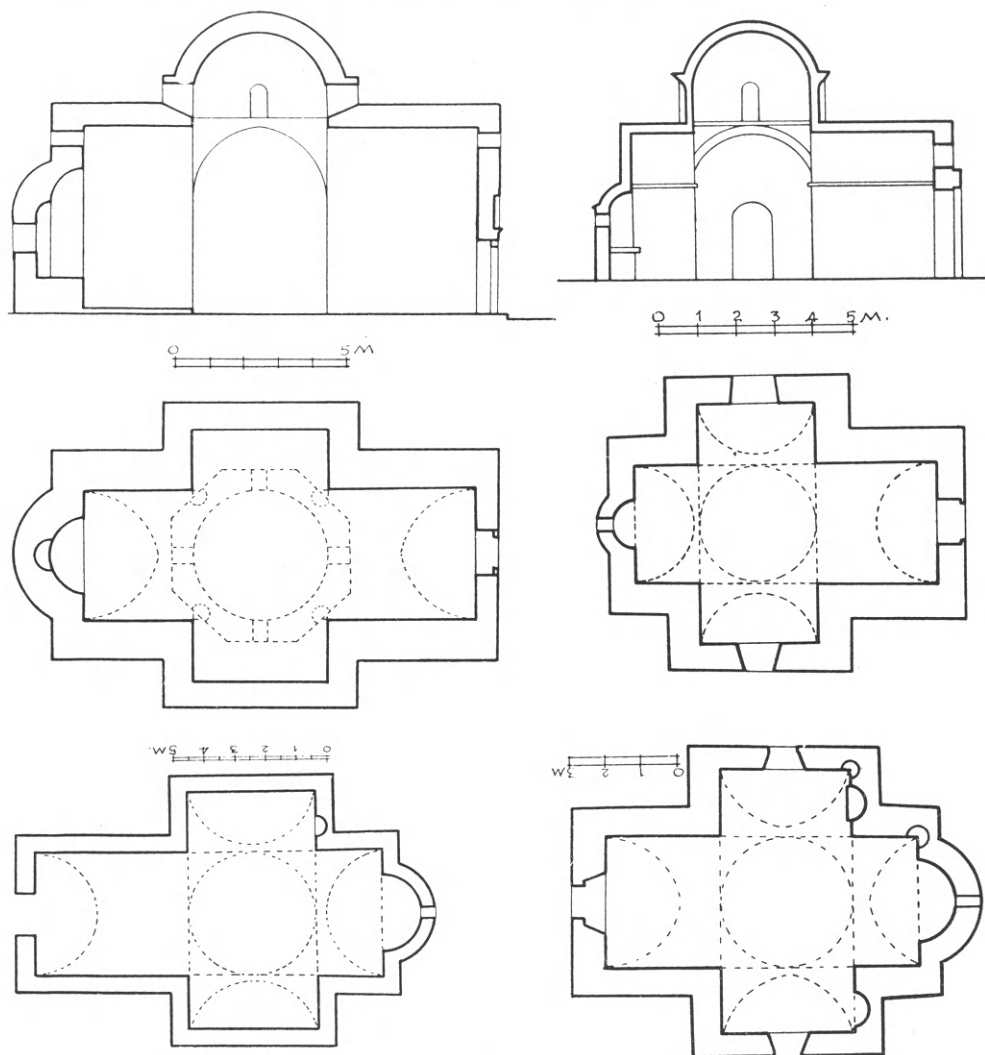
ἀφ' ἑνὸς μὲν στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ μετώπου τῆς διακοπτομένης κατὰ μῆκος καμάρας (εἰκ. 56, 57, 58, 59) ἢ ἐπὶ ἐγκαρσίων

Εἰκ. 56. Μάρμαρα: Ταξιάρχης. Εἰκ. 57. Ἁγ. Τριῶς καὶ Ἁγ. Παρασκευὴ Παροικιᾶς.
Εἰκ. 58. Εὐαγγελίστρια Παροικιᾶς. Εἰκ. 59. Κοίμησις Θεοτόκου εἰς Λεῦκες.

σφενδονίων (εἰκ. 55), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ δύο, μικροῦ βάθους, ἐγκαρσίων καμαρῶν κατασκευαζομένων ἐπὶ ἐλαφρῶν (0.25 - 0.30 μ.) ἑσοχῶν τῶν κατὰ μῆκος τοίχων (εἰκ. 56 - 59). Τὰ ὑπόλοιπα πλάγια τοιχώματα τῆς βασιλικῆς διαρθροῦνται συνήθως μὲ τυφλὰς ἀψίδας (εἰκ. 56, 57, 58, 59). Ὅσον

δ' ἀφορᾷ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ αὕτη ἄλλοτε μὲν εἶναι μεγάλη, ἐξέχουσα ἡμικυκλικῶς πρὸς ἀνατολᾶς (εἰκ. 54, 56, 57, 58, 59) ἄλλοτε δὲ μικρὰ¹, σκα-

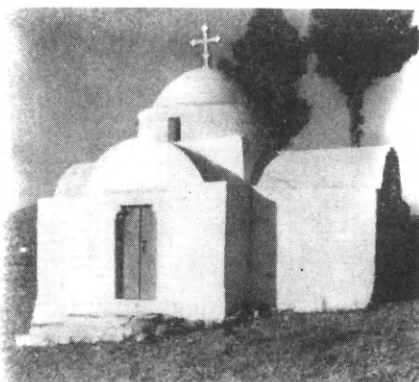
Εἰκ. 60. Καθολικὸν Μ. Λαγγοβάρδας. Εἰκ. 61. Ἁγ. Νικόλαος Παραλίας Παροικιάς.
Εἰκ. 62. Ἁγ. Ἀθανάσιος Ναούσης. Εἰκ. 63. Παναγιά 'στὸ Καινούργιο.

πομένη εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (Φραγκομονάστηρο εἰκ. 55).

¹ Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ παρουσία μικρῶν κογχῶν εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς εἰς τὸ ἀντίστοιχον κλίτος τελέσεως τῆς καθολικῆς λατρείας.

Ὁ τροῦλλος εἶναι συνήθως ἐξωτερικῶς ὀκτάγωνος, διατρυπώμενος ὑπὸ τεσσάρων στενῶν παραθύρων τοποθετουμένων εἰς τὰς πρὸς τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος ἀντιστοιχούσης πλευρᾶς (εἰκ. 64). Εἰς τὰς ὑπολοίπους πλευρὰς τοῦ ὀκταγώνου κατασκευάζονται συνήθως τυφλά, διακοσμητικὰ κογχάρια, ἡμικυκλικῆς ὀριζοντίας τομῆς (εἰκ. 59, ἄνω ἀριστερά, καὶ 65).

2) *Ἑλεύθεροι σταυροί*. Τοῦ τύπου τούτου ὑπάρχουσιν ἐν Πάρῳ ἀρκετὰ παραδείγματα¹, πάντα μονόκλιτα. Εἰς ταῦτα τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι πάντοτε μακρότερον τῶν λοιπῶν, ἢ δὲ ἐξοχή τῶν πλαγίων σκελῶν

Εἰκ. 64. Ἀπομικρὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Ἑλένης
Ἀνατ. Παροικίας ἀπὸ Δυσμῶν.

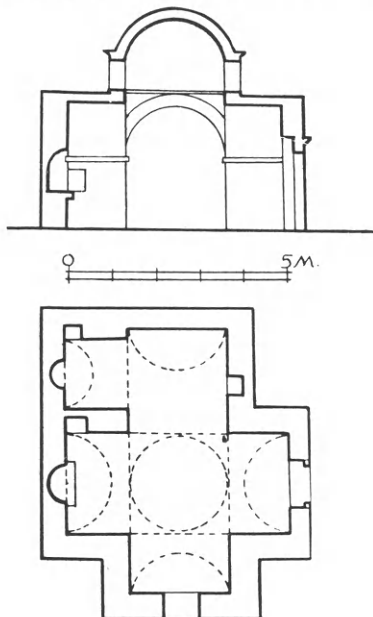
Εἰκ. 65. Ἀπομικρὸς τοῦ ναοῦ Ἀγ. Μο-
δέστου εἰς Τσηπίδο.

μικροτέρα ἢ τὸ πολὺ ἴση πρὸς τὴν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους. Ἐχομεν κατὰ ταῦτα ἐν κατόψει τὸ σχέδιον τοῦ ἀτόπως ὀνομαζομένου λατινικοῦ σταυροῦ. Οἱ θόλοι τῶν σκελῶν εἶναι πάντοτε κτισταί, ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφοι καμάραι, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁποίων τοποθετεῖται ὁ τροῦλλος. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ εἶναι συνήθως ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξέχουσα πρὸς ἀνατολὰς, σπανίως δὲ σκάπτεται εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου (εἰκ. 66). Πρόσθετος μεταγενέστερος νάρθηξ σπανίζει. Ὁ τροῦλλός των διαμορφοῦται ὡς καὶ ὁ τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν (εἰκ. 64, 65) εἶναι δὲ ἄλλοτε κυλινδρικός (εἰκ. 64) καὶ ἄλλοτε ὀκτάγωνος (εἰκ. 65). Εἰς τινες σταυρικοὺς ναοὺς (ὡς π.χ. εἰς τὴν Παναγίαν στὸ

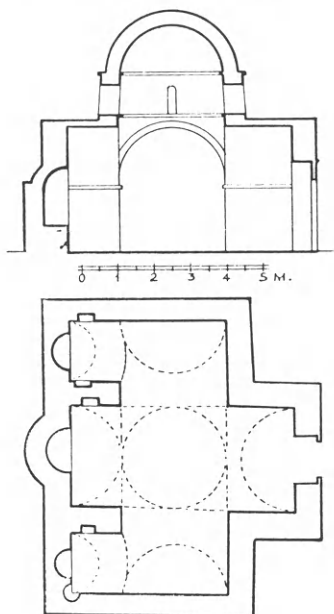
¹ Καθολικὸν Μ. Λαγγουβάδας (εἰκ. 60). Παροικία: Ἀγ. Ἑλένη (εἰκ. 66) (ἰδιοκτησία Βαρούχα, ὀλίγον πρὸς ἀνατολὰς τῆς Καταπολιανῆς), Ἀγ. Ἐλεοῦσα, Ἀγ. Νικόλαος παραλίας (εἰκ. 61), Ἀγ. Φωκᾶς ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου, ἐνθα σήμερον ὁ φάρος. Νάουσα: Ἀγ. Ἀθανάσιος (εἰκ. 62), Τσηπίδο (Μάρπησσα) Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Ἀγ. Μόδεστος (εἰκ. 65), Ἀγ. Γεώργιος, Ἀγ. Ἀνάργυροι (Ν. Πάρος) (εἰκ. 68), Ἀγ. Νικόλαος. Καλογεριά: Τίμιος Σταυρός. Κακοπετριά: Ἀγ. Ἰωάννης. Καινούργιο: Παναγία (εἰκ. 63).

Καινούργιο εἰκ. 63), ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν παρεῖων τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἀνοίγονται κογχάρια, ὑποδηλοῦντα τὴν αὐτόθι τέλεσιν χωριστῆς λειτουργίας, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον τὸ ἐπὶ τοῦ βορείου οὐνοδεύεται καὶ ὑπὸ μικροτέρας κόγχης οἶονεὶ προθέσεως (εἰκ. 63).

Μίαν ἐμφανεστέραν ἀπόδειξιν τελέσεως ἰδίας λειτουργίας εἰς τὰ πλάγια διαμερίσματα παρέχουσι δύο ἄλλοι ναοί, ἐξ ὧν ὁ μὲν τῆς Ἀγ. Ἑλένης

Εἰκ. 66. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἑλένης Ἀνατ. Παροιικιάς.

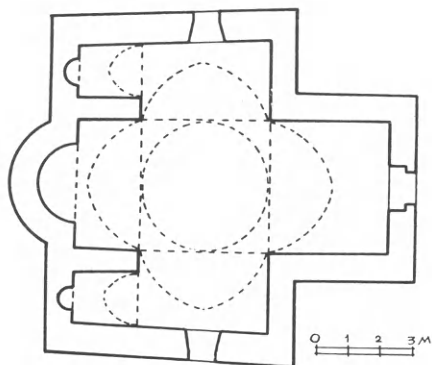
Εἰκ. 67. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Λουκᾶ (πρώην Ἀγ. Γεωργίου).

(εἰκ. 66) παρουσιάζει ἐπέκτασιν τοῦ νοτίου σκέλους καὶ παρ' αὐτὸ προσθήκην νοτίου παρεκκλησίου, πιθανῶς χάριν τῶν καθολικῶν, οἱ δὲ τοῦ Ἀγ. Λουκᾶ (Παπαδοπούλου, πρώην Ἀγ. Γεώργιος εἰκ. 67) καὶ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς νήσου (εἰκ. 68) ἀνὰ ἓν ἐκατέρωθεν τοῦ κυρίως (μέσου) ἱεροῦ, παρεκκλήσιον μετὰ κόγχης. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις τὰ παρεκκλήσια δὲν συγκοινωνοῦσι διὰ θύρας μετὰ τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἀλλὰ χωρίζονται ἀπ' αὐτοῦ δι' ὀλοσώμου τοίχου, ὥστε δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσι τυχὸν ὡς πρόθεοις καὶ διακονικὸν ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ.

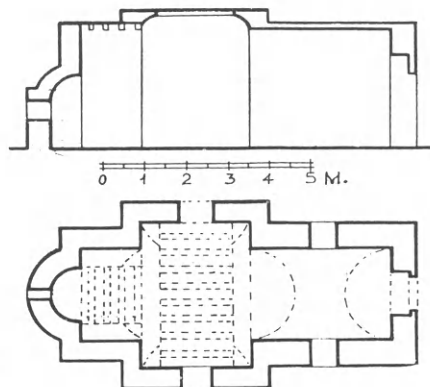
Εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ δύναται νὰ ὑπαχθῇ, ἀπὸ ἀπόψεως κατόψεως, καὶ ὁ βορειοανατολικῶς τῆς Παροιικιάς, εἰς τὸ κτῆμα τοῦ ἱατροῦ Πατέλλη, κείμενος ναὸς τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς (εἰκ. 69). Τούτου τὸ μὲν δυτικὸν σκέλος καλύπτεται ὑπὸ κτιστῆς, ἐλαφρῶς ὀξυκορῦφου καμάρας,

τὸ δὲ ἀνατολικὸν διὰ ψευδοθόλου μὲ δοκάρια, ἀντὶ ὧμος τρούλλου ἔχομεν ἐδῶ ἐγκάρσιον ψευδόθολον διήκοντα ἀπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ βορείου μέχρι τοῦ ἄκρου τοῦ νοτίου σκέλους καὶ καλυπτόμενον διὰ ξυλίνων δοκαρίων (εἰκ. 69). Ἐπειδὴ δ' ἡ ἐγκαρσία αὕτη ὁροφὴ εἶναι τοποθετημένη κατὰ τι ὑψηλότερον τῶν ἄλλων, δύναται ὁ ναὸς οὗτος νὰ θεωρηθῇ ὡς εἰδὸς τι σταυρεπιστέγου, παράδειγμα τοῦ ὁποίου οὐδὲν ἄλλο παρουσιάζεται ἐν Πάρῳ.

3) **Τρίκογχοι.** Ἄλλην παραλλαγὴν τοῦ μονοκλίτου ἐλευθέρου σταυροῦ ἀποτελοῦσιν οἱ τρίκογχοι μονόκλιτοι. Οὗτοι παρουσιάζουν τὰ πλάγια σκέλη τοῦ σταυροῦ διαμορφωμένα οὐχὶ ὀρθογωνίως ἀλλ' ἡμικυκλικῶς (εἰκ. 70

Εἰκ. 68. Ἁγ. Ἀνάργυροι, τοῦ Ν. τμήματος τῆς Πάρου, νῦν Ἁγ. Χαράλαμπος.

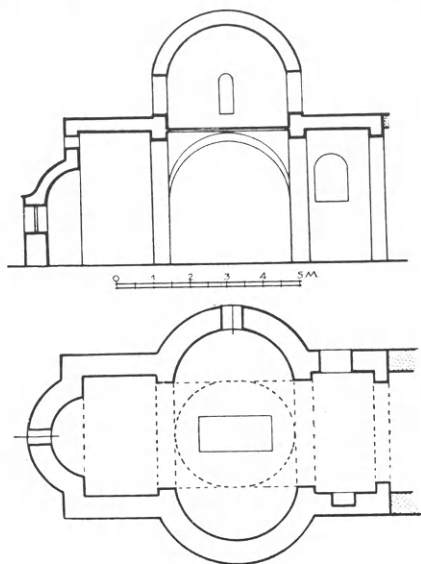

Εἰκ. 69. Ναὸς Ἁγ. Παρασκευῆς, κτήματος Πατέλλης.

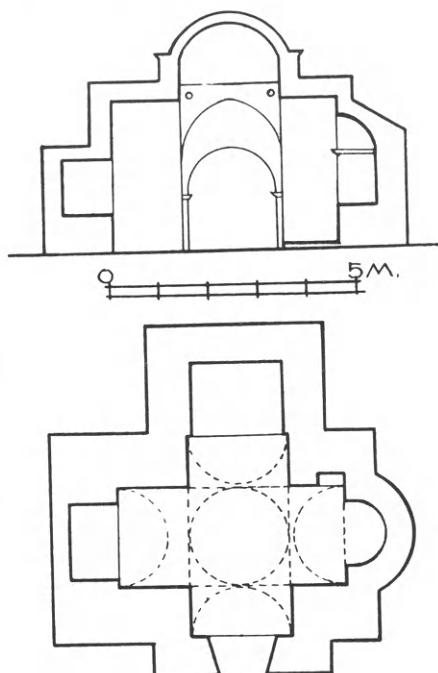
καὶ 73). Κατὰ τὰ λοιπὰ οὐδόλως διαφέρουσι τῶν ἀπλῶν μονοκλίτων σταυρικῶν ναῶν. Παραδείγματα τοῦ τύπου τούτου συνήντησα ἐν Πάρῳ μόνον δύο, ἀμφοτέρω εἰς τὸ χωρίον Μάρμαρα: τὴν Μεταμόρφωσιν (εἰκ. 70) καὶ τὸν ἡρειπωμένον σήμερον Ἁγ. Σάββαν (εἰκ. 73).

4) **Σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι.** Τοῦ τύπου τούτου ὑπάρχουσιν ἱκανὰ παραδείγματα εἰς τε τὴν Παροικίαν καὶ τὰ ἄλλα χωρία τῆς νήσου. Τινὰ ἐξ αὐτῶν παρουσιάζουσι μίαν μεταβατικὴν μορφήν ἀπὸ τοῦ ἐλευθέρου πρὸς τὸν ἐγγεγραμμένον σταυρόν, ὡς π.χ. ὁ ἔξω τοῦ Τσηπίδου ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (εἰκ. 71, 72) καὶ ὁ ἐν Παροικίᾳ τῆς Ἁγ. Ἐλεούσης, τῶν ὁποίων ἐν σκέλος τοῦ σταυροῦ (νότιον ἢ δυτικόν) ἐξέχει τοῦ εἰς ὃ ἐγγράφεται ὁ ναὸς ὀρθογωνίου, τὰ δὲ γωνιαῖα διαμερίσματα πληροῦνται δι' ὀλοσώμου τοιχοποιίας. Τὰ ὑπόλοιπα ὅμως παραδείγματα παρουσιάζουν τὸν καθαρὸν σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένον τύπον, ὅστις προτιμᾶται ἰδιαίτερος διὰ τὰ καθολικὰ μονῶν, ὡς π.χ. τῆς εἰς Μαράθι Μ. τῶν Ἀγίων Μητᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου (εἰκ. 76), τῆς Μ. Ἁγ. Ἀντωνίου Κεφάλου

(εἰκ. 78), τοῦ παρὰ τὴν Νάουσαν μονυδρίου τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου (εἰκ. 95), τῆς Μ. Ἀγ. Γεωργίου Μεροβιγλίου ἐπὶ λόφον ἔξω τῆς Ναούσης κλπ.

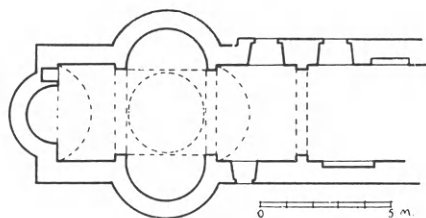
Εἰκ. 70. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Μεταμορφώσεως Μαρμάρων.

Εἰκ. 71. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ἔξω τοῦ Τσηπίδου ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

Εἰκ. 72. Ὁ τρούλλος τοῦ ἔξω τοῦ Τσηπίδου ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

Εἰκ. 73. Κάτοψις τοῦ ἡρειπωμένου ναοῦ Ἀγ. Σάββα Μαρμάρων.

Οἱ ναοὶ τοῦ τύπου τούτου ἄλλοτε μὲν ἔχουσι τὰς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ των μεγάλας, ἡμικυκλικὰς καὶ ἔξεχούσας (Ἀγ. Μαρίνα εἰς Μάρμαρα, εἰκ. 81, Ἀγ. Γεώργιος Μεροβιγλίου Ναούσης), ἄλλοτε μεγάλας τετραγώνους καὶ ἔξεχούσας (Ἀγ. Ἀντώνιος Κεφάλου, εἰκ. 78), συνηθέστερον ὁμῶς

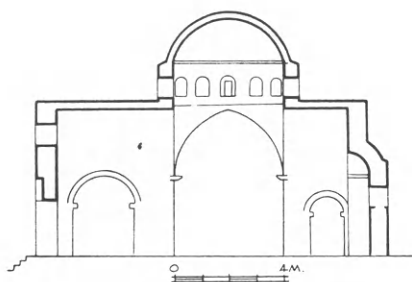
μικρὰς καὶ ἔσκαμμένες εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (Ταξιάρχαι καὶ

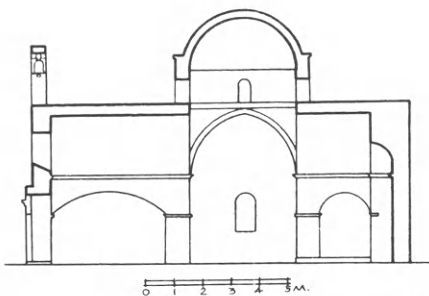
Εἰκ. 74. Ὁ κυλινδρικός τρούλλος τοῦ ναοῦ τῆς Ἑλεούσης καὶ Ἁγ. Παρασκευῆς Παροικιᾶς.

Εἰκ. 75. Ἡ μετὰ ὀκταγωνικοῦ τρούλλου μονόκλιτος τρουλλαία βασιλική τοῦ Ταξιάρχου τῶν Μαρμάρων.

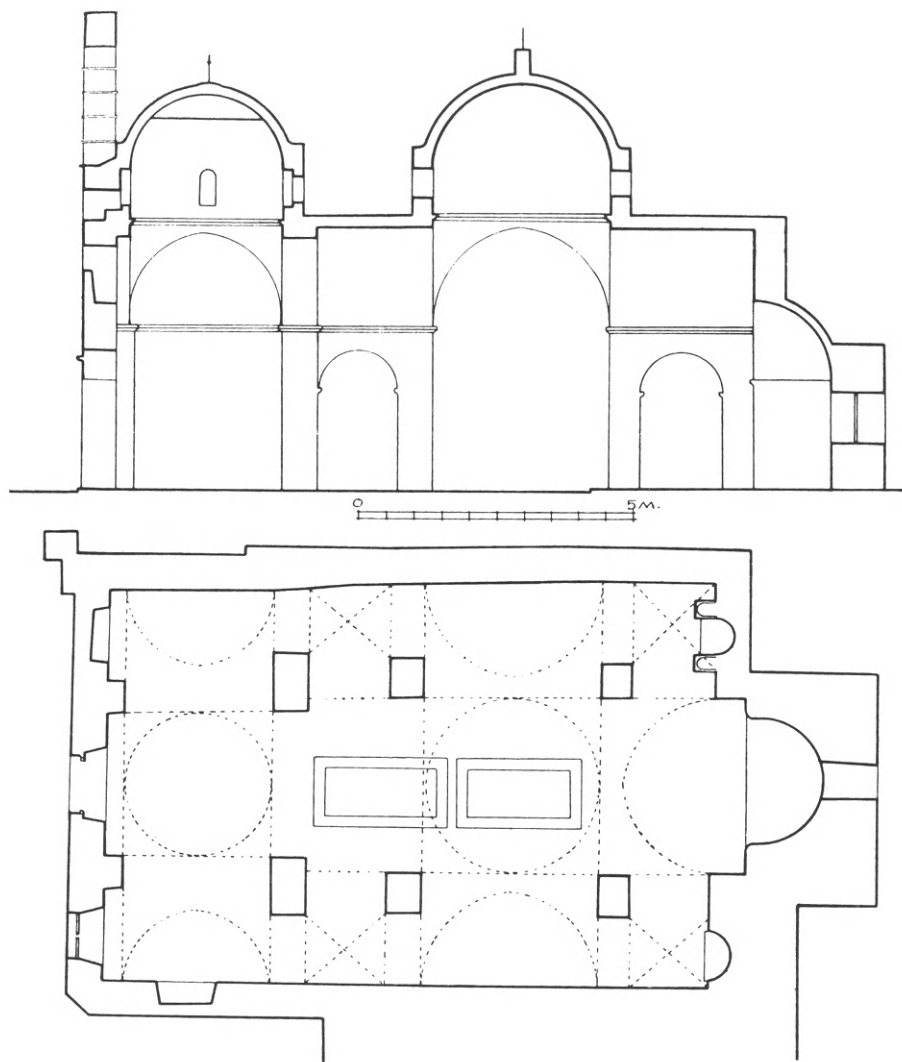
Εἰκ. 76. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ἁγ. Μηνᾶ.

Εἰκ. 77. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀποστόλων (Μετόχι Λαγγουβάρδας).

Εἰσόδια Θεοτόκου Παροικιᾶς, εἰκ. 79 καὶ 80, Ἁγ. Ἀπόστολοι, Μετόχι Λαγγουβάρδας, εἰκ. 77). Ἐνίοτε προσκολλᾶται πρὸς δυσμὰς καὶ νάρθηξ

εἴτε ἐξ ἀρχῆς (Ἁγ. Ἀντώνιος Κεφάλου, εἰκ. 78), εἴτε μεταγενεστέρως (Ἁγ. Μαρίνα Μαρμάρων, εἰκ. 81). Ὁ νάρθηξ μάλιστα τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου φέρει

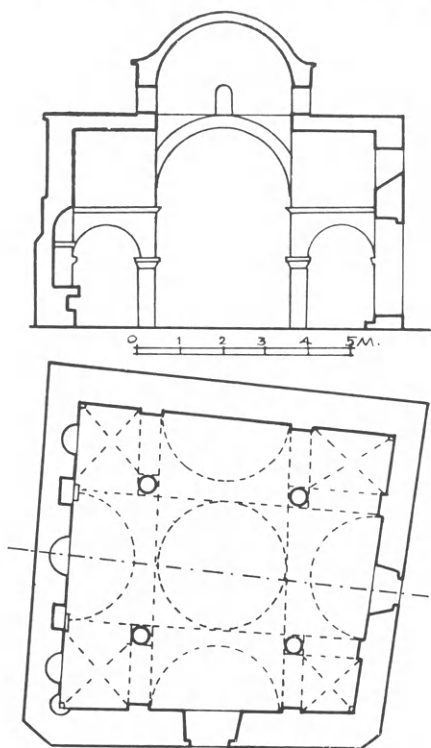

Εἰκ. 78. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου Κεφάλου.

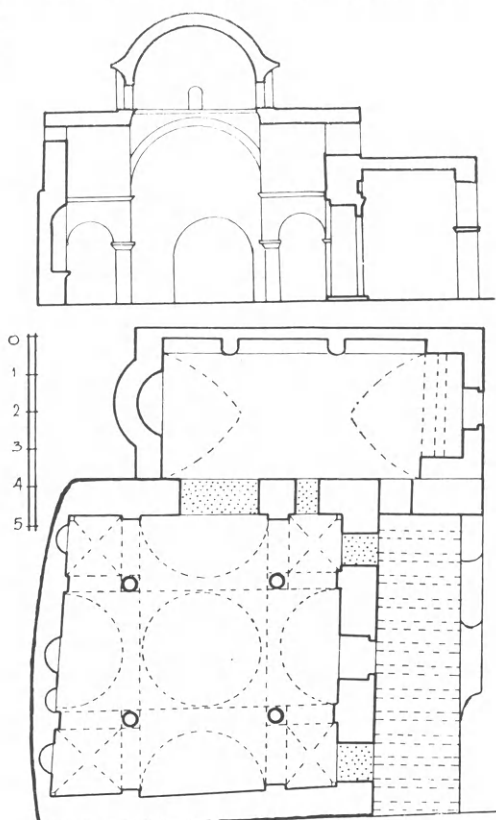
ἐν τῷ μέσῳ καὶ τρουῖλλον, καθιστῶν οὕτω τὸν ναὸν τοῦτον μοναδικὸν ἐν τῇ νήσῳ παράδειγμα ναοῦ μετὰ δύο τρούλλων (εἰκ. 78).

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς τρούλλους των, οὗτοι εἶναι ἄλλοτε χαμηλοὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὅλον ὄγκον τοῦ κτηρίου (εἰκ. 72, 74), καὶ ἄλλοτε κανονικοί (εἰκ. 86),

ἐν ᾧ εἰς τὰς τρουλλαίας βασιλικὰς εἶναι μᾶλλον βαρεῖς (εἰκ. 75). Τὸ δὲ σχῆμα τῆς σφενδόνης τῶν εἶναι ἄλλοτε κυλινδρικόν (εἰκ. 64, 65 καὶ 74) καὶ ἄλλοτε ὀκτάγωνον (εἰκ. 75), διατρυπώμενον συνήθως ὑπὸ τεσσάρων μόνον μικρῶν παραθύρων. Ὅλος κατ' ἐξαίρεσιν ὁ τροῦλλος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ἀγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου εἰς Μαράθι καὶ ὁ τῆς Ἀγ. Τριάδος Παροιικιάς παρουσιάζουν ἐσωτερικῶς συνεχῇ διακοσμητικὰ κογχάρια κατὰ τὴν σφενδόνην

Εἰκ. 79. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ
Εἰσοδίων Θ/κου Παροιικιάς.

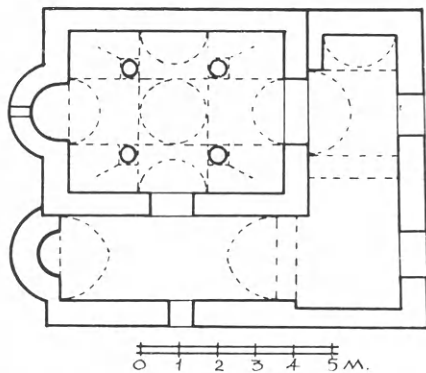

Εἰκ. 80. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ταξιαρχῶν τῆς ἀγορᾶς Παροιικιάς.

(εἰκ. 57 καὶ 76). Τὰ ἐσωτερικὰ στηρίγματα τοῦ τροῦλλου εἶναι ἄλλοτε κίονες (εἰκ. 79, 80, 81) καὶ ἄλλοτε πεσσοὶ τετράγωνοι (εἰκ. 77, 78 καὶ Ἀγ. Γεωργίου Μεροβιγλίου Ναούσης) ἢ καὶ γωνιώδεις (εἰκ. 76).

Τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τῶν ναῶν τοῦ τύπου τούτου, οἵτινες ἔχουσι περίπου τετράγωνον σχῆδιον, καλύπτονται κατὰ διαφόρους τρόπους. Οὕτω τῶν μὲν καθολικῶν τῶν μονῶν καλύπτονται συνήθως τὰ μὲν δυτικὰ διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν (εἰκ. 76, 77), τὰ δὲ ἀνατολικά ἄλλοτε διὰ καμαρῶν (Μ. Ἀγ. Μηνᾶ, εἰκ. 77) καὶ ἄλλοτε διὰ σταυροθολίων (Ἀγ. Ἀπό-

στολοι Μετ. Λαγγουβάρδας, εἰκ. 77. Εἰς πολλοὺς ὅμως ναοὺς προτιμᾶται ἡ διὰ σταυροθολίων κάλυψις καὶ τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων (ἙΑγ. Ἀντώνιος Κεφάλου, εἰκ. 78, Ταξιάρχαι καὶ Εἰσόδια Παροιικιάς, εἰκ. 79 καὶ 80), Καθολικὸν Μ. ἙΑγ. Ἀνδρέου, εἰκ. 95, ἙΑγ. Παντελεήμων Κώστου κλπ.). Τέλος ἅπαξ μόνον (ἙΑγ. Μαρίνα Μαρμάρων, εἰκ. 81) συναντῶμεν κάλυψιν τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων διὰ θόλου, ὅστις κατὰ τὸ ἥμισυ μὲν ἀνήκει εἰς σταυροθόλιον, κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἥμισυ εἰς μοναστηριακὸν θόλον, καὶ τοῦτο διότι προκύπτει ἐκ τῆς καθέτου συναντήσεως δύο κυλινδρικών, ὁπότε τὸ διαγώνιον τόξον τῆς τομῆς παρουσιάζει κατὰ μὲν τὸ πρὸς τὸν κίονα ἥμισυ αὐτοῦ ἐξέχουσαν ἀκμήν, κατὰ δὲ τὸ πρὸς τὴν γωνίαν τῶν τοίχων εἰσέχουσαν. Καὶ ἡ μὲν ἐξέχουσα ἀκμὴ ἀφείθη ὁρατὴ, ἐν ᾧ ἡ εἰσέχουσα ἀπεκρύφθη διὰ κονιάματος. Τούτου ἕνεκα ἐν τῇ παρασχεθείσῃ κατόψει (εἰκ. 81) ἐδηλώθη μόνον ἡ ἐξέχουσα ἀκμή, ἥτοι ἡ τοῦ ἡμίσεος σταυροθολίου¹.

Εἰκ. 81. Κάτοψις τοῦ ναοῦ ἙΑγ. Μαρίας Μαρμάρων.

Ὁ ἐφαρμοσθεὶς εἰς τὴν Πάρον τύπος ἐγγεγραμμένου τρουλλαίου ναοῦ ἀνήκει γενικῶς εἰς τὴν κατηγορίαν Γ τῆς κατατάξεως, τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ.

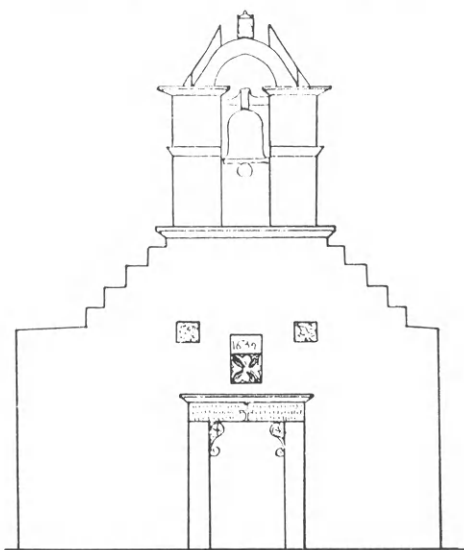
Μνημ. τ. Ε' (1939-40) σ. 7, δὲν παρουσιάζει δηλαδὴ τοίχους χωρίζοντας τὸ ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι, ὅπως εἰς τὰς μονοκλίτους βασιλικὰς (ἀπλᾶς καὶ τρουλλαίας), οὕτω καὶ εἰς τοὺς σταυρικούς ἐγγεγραμμένους ναοὺς προσεκολλήθησαν ἀργότερον πλαγίως παρεκκλήσια, πιθανώτατα χάριν χωριστῆς λατρείας, συγκοινωνήσαντα μετ' αὐτῶν δι' ἀνοιγμάτων ἐπὶ τῶν μεσοτοίχων, ὥς π.χ. εἰς τὴν ἙΑγ. Τριάδα καὶ τοὺς Ταξιάρχας τῆς ἀγορᾶς τῆς Παροιικιάς (εἰκ. 57, 80), τὴν ἙΑγ. Μαρίναν εἰς τὰ Μάρμαρα (εἰκ. 81) κλπ.

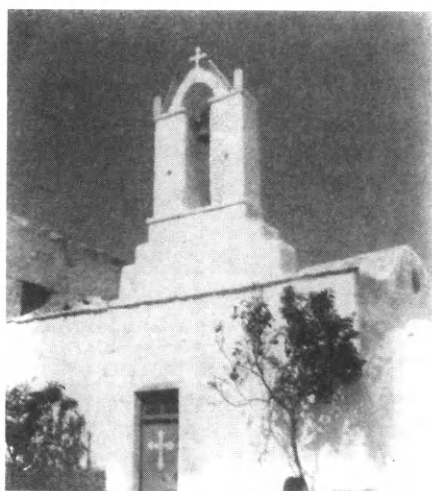
¹ Παρομοίαν διαμόρφωσιν γωνιαίων διαμερισμάτων παρουσιάζουν καὶ οἱ ἐν Νάξῳ ναοὶ ἙΑγ. Γεωργίου τοῦ Διασορίτου καὶ ἙΑγ. Γεωργίου τοῦ Ἡρῆ. Βλ. σχετικῶς Γ. Δημητροκάλλη, Ὁ ναὸς ἙΑγ. Γεωργίου τοῦ Διασορίτη Τραγαίας Νάξου (Τεχν. Χρονικά 1962, τεύχ. 217 σ. 18 εἰκ. 4). Σημειωτέον, ὅτι τοιοῦτους θόλους παρουσιάζει καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ Καταπολιανὴ τῆς Πάρου κατὰ τὰς εἰσεχούσας γωνίας τῶν πλαγίων κλιτῶν, τοῦ τε ἰσογείου καὶ τοῦ γυναικωνίτου (πβλ. Jewell-Hasluck, The Church of our Lady of the hundred Gates in Paros, London 1920, πίν. 1, 2 καὶ 10).

ΤΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ

Συνηθέστατον στοιχείον τῆς ἐξωτερικῆς διαμορφώσεως τῶν ναῶν ἀποτελεῖ τὸ κωδωνοστάσιον. Τοῦτο οὐδέποτε κατασκευάζεται ἐν Πάρῳ ὡς αὐτοτελής, παρὰ τὸν ναόν, πύργος, ἀλλὰ τοποθετεῖται πάντοτε, ὡς ἐλαφρὸν καὶ οἶονεϊ δισδιάστατον κατασκεύασμα, ἐπὶ τινος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἢ καὶ θόλων τοῦ ναοῦ, συνήθως μὲν ὑπεράνω καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς προσόψεως — ὅταν αὕτη εἶναι ἐλευθέρα (εἰκ. 82 καὶ 87)— οὐχὶ σπανίως δὲ ὑπεράνω μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν (εἰκ. 83) ἢ τοῦ θολωτοῦ (βορείου ἢ νοτίου) σκέλους

Εἰκ. 82. Πρόσοψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀρτεμίου τῆς Παροικιᾶς.

Εἰκ. 83. Ἡ πλαγία ὄψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς ἀγορᾶς Παροικιᾶς.

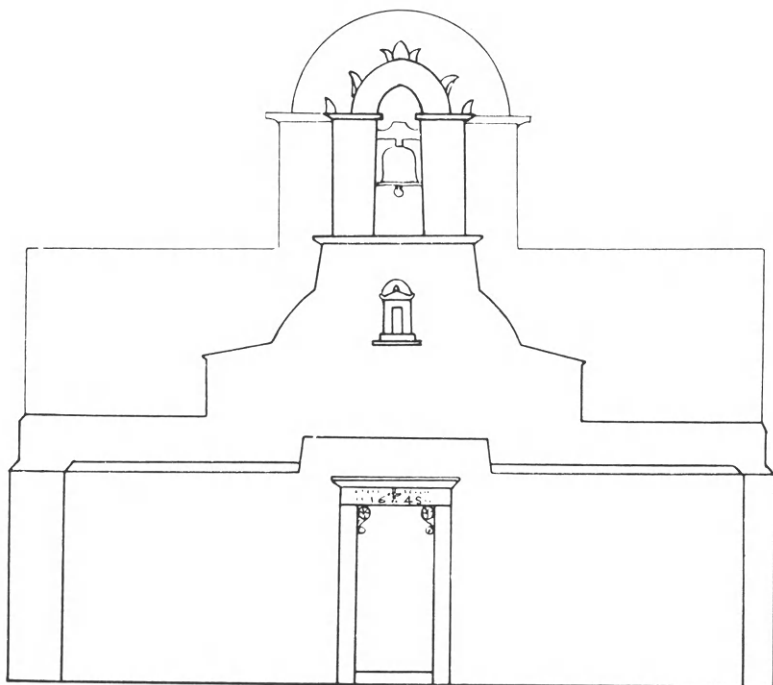
τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 84 καὶ 86), ὁσάκις καὶ ἡ εἴσοδος γίνεται ἀπὸ τῆς ἀντιστοίχου πλευρᾶς.

Εἰς τὴν περίπτωσιν μεταγενεστέρας προσθήκης νάρθηκος τὸ κωδωνοστάσιον τῆς ἀρχικῆς προσόψεως παραμένει συνήθως εἰς τὴν θέσιν του, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ἀποκεφαλιστῆ Παροικιᾶς, τὴν Παναγίαν Ἀναπλιώτισσαν καὶ τὸν Εὐαγγελισμὸν Τσηπίδου καὶ ἄλλους.

Ὁ ἀπλούστερος καὶ παλαιότερος ἅμα τύπος κωδωνοστασίου συνίσταται ἐκ δύο ὀρθίων, ὀρθογωνίου τομῆς, κτιστῶν ποδαρικῶν—ἄλλοτε ὀλοσώμων (εἰκ. 6, 37, 38, 83, 84, 87) καὶ ἄλλοτε κατατεμνομένων ὑπὸ 2 ἢ 3 ἐγκασίων, ὀριζοντίων καὶ ἐξεχουσῶν πλακῶν (εἰκ. 82 καὶ 85)—τεθειμένων εἰς μικρὰν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν, συνενουμένων δ' ἄνω δι' ἡμικυκλικοῦ τό-

ξου Καὶ ἄλλοτε μὲν τὸ τόξον τοῦτο συνοδεύεται ὑπὸ ἀκρωτηρίων (εἰκ. 12, 83, 84, 86) πολὺ συχνὰ δὲ καὶ ὑπὸ δύο κεκλιμένων γείσων ἐφραπτομένων αὐτοῦ ἐκατέρωθεν, οἷονεὶ ἀρχῆς τινος γείσου διακεκομένου ἀετώματος, προφανῶς κατὰ μίμησιν ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς ὕστερογενοῦς μπαρόκ (εἰκ. 27, 82, 83, 87).

Σπανιώτερον τὸ ἀπλοῦν κωδωνοστάσιον παρουσιάζει δύο ἐπάλληλα

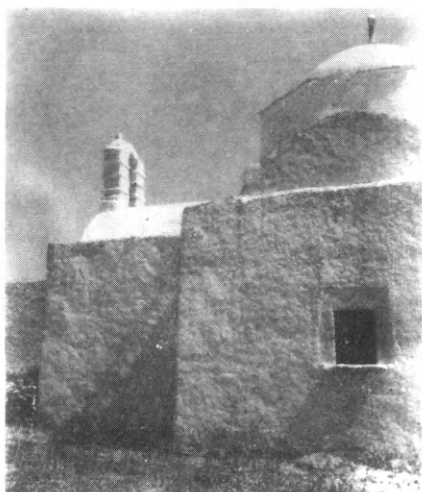
Εἰκ. 84. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων Θεοτόκου τῆς Παροικιάς.

τοξωτὰ ἀνοίγματα (Καθολικὸν Μ. Ταξιάρχου ἐπὶ ὑψώματος μεταξὺ Παροικιάς καὶ Ναούσης, εἰκ. 88).

Εἰς τина μεταγενέστερα παραδείγματα τὰ ποδαρικά, ἀντὶ νὰ κατασκευάζονται κτιστὰ καὶ ὁλόσωμα, διαλύονται εἰς τέσσαρα ἕκαστον λεπτὰ στηρίγματα ἐκ μαρμάρου ἢ πώρου, διακοπτόμενα καὶ πάλιν ὑπὸ ὀριζοντίων ἐξεχουσῶν πλακῶν, προφανῶς χάριν εὐσταθείας τῶν τετρακιονίων ποδαρικῶν. Ἡ λύσις αὕτη ἀποτελεῖ ἀγνὸν δημιούργημα τῆς λαϊκῆς τέχνης.

Εἰς κάπως μεγαλυτέρων διαστάσεων ναοὺς ἀντὶ ἐνὸς ἔχομεν δύο παρατεθειμένα τόξα βαίνοντα ἐπὶ τριῶν ποδαρικῶν, ἄλλοτε ὁλοσώμων μετὰ (Εὐαγγελισμὸς Τσηπίδου εἰκ. 90) ἢ ἄνευ (μικροὶ Ἱ. Ἀγ. Ἀνάργγυροι Παροικιάς) ἐγκαρσίων πλακῶν καὶ ἄλλοτε διαλελυμένων εἰς τέσσαρα λεπτὰ

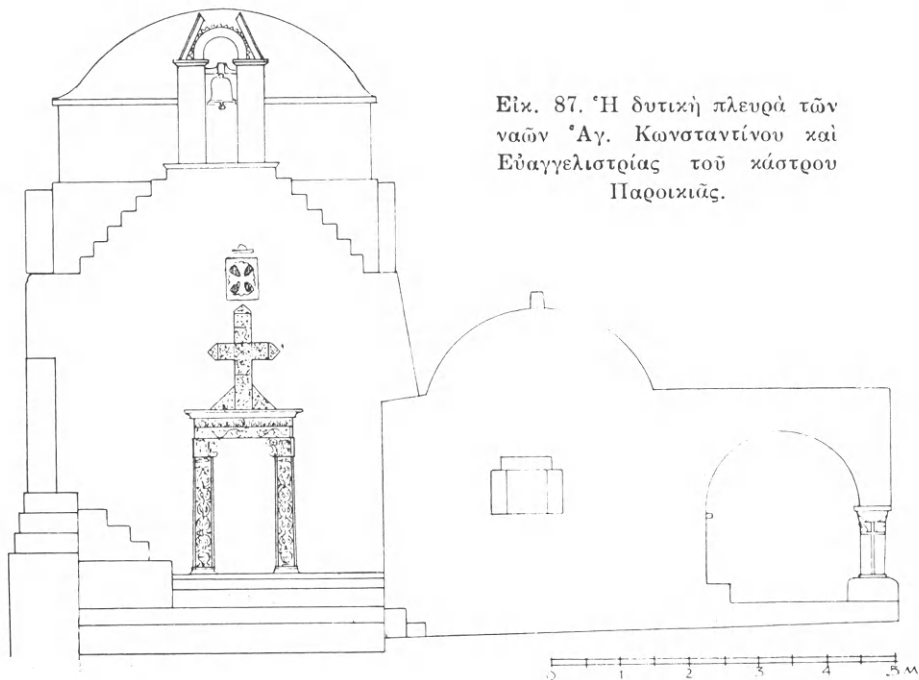
στηρίγματα διακοπτόμενα ὑπὸ ὀριζοντίων, ὀρθογωνίων ἢ λοξῆς τομῆς πλα-

Εἰκ. 85. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ σταυρικοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Καινούργιο.

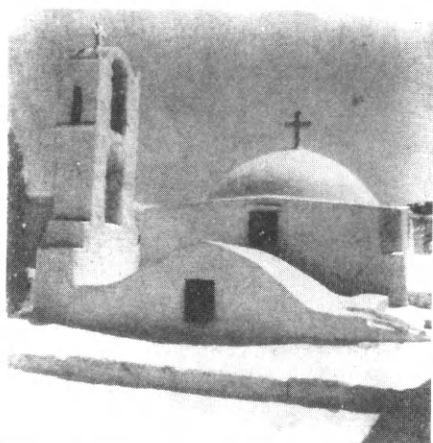

Εἰκ. 86. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων Παροικιᾶς.

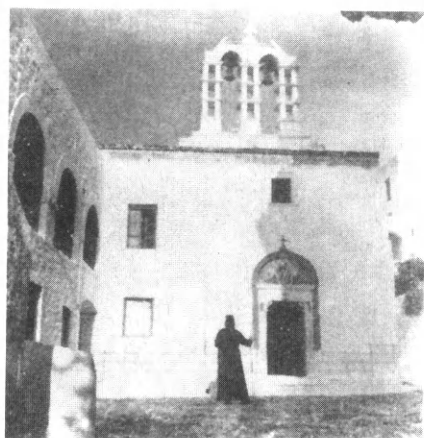

Εἰκ. 87. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῶν ναῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Εὐαγγελιστρίας τοῦ κάστρου Παροικιᾶς.

κῶν, δι' ὧν παρέχεται ἡ ἐντύπωσις ἐπαλλήλων πατωμάτων (Καταπολιανή,

Εἰκ. 88. Ὁ τροῦλλος καὶ τὸ κωδωνοστάσιον τῆς μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης μονῆς τοῦ Ταξιάρχου.

Εἰκ. 89. Τὸ δίδυμον κωδωνοστάσιον τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Λαγγουβάρας.

Εἰκ. 90. Τὸ δίδυμον κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ Τσηπίδου (Μαρπήσης).

Α.Οεζ

εἰκ. 91, ἀριστερῶ). Τὰ κεκλιμένα ἀετωματοειδῆ γείσα δὲν ἐλλείπουνσι καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωσιν ταύτην, τιθέμενα ὑπεράνω τῶν ἄκρων ποδαρικῶν, ἐν ᾧ ὑπὲρ τὸ μεσαῖον κατασκευάζεται σταυρὸς βαίνων ἄλλοτε ἐπὶ ἀπλῆς βάσεως, ἄλλοτε ἐπὶ τετρακιονίου πυργίσκου (εἰκ. 91) καὶ ἄλλοτε ἐπὶ πλαισίου κυκλικοῦ

Εἰκ. 91. Ἡ μεταγενεστέρα πρόσοψις τῆς Καταπολιανῆς.

ἀνοίγματος (ὀφθαλμοῦ) (εἰκ. 90). Ὁ ἐντελὴς λαϊκὸς τύπος οὗτος τοῦ κωδωνοστασίου συναντᾶται καὶ εἰς τὴν Μύκονον¹.

Μία τελευταία καὶ συνθετωτέρα παραλλαγή κωδωνοστασίου, ἐφαρμοζομένη εἰς μεγάλῃς κλίμακος ναοὺς, ὥς π.χ. εἰς τὴν μεταγενεστέραν πρόσοψιν τῆς Καταπολιανῆς (εἰκ. 91, μέσον) παρουσιάζει σύνθεσιν ἐκ τριῶν τόξων ἐπὶ τεσσάρων ποδαρικῶν. Ἐκ τῶν τόξων τούτων τὸ μέσον εἶναι ὑψηλότερον τῶν δύο ἄκρων, πάντα ὅμως δὲν εἶναι ἐδῶ ἐλεύθερα ἀλλ' ἐγγράφονται ἐντὸς ὀρθογωνίου θριγκοῦ στεφομένου ὑπὸ γείσου, αἱ δὲ γεννήσεις των βαίνουν ἐπὶ λοξοτήτων ὑφαψιδίων. Δὲν λείπουν δ' ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὰ τρίδυμα

¹ Ἰ. Ν. Κουμανοῦδης, Ἡ λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας, Ἀθῆναι 1960, εἰκ. 170.

κωδωνοστάσια τὰ κεκλιμένα γεῖσα, τοποθετούμενα ὅμως μόνον εἰς τὰ ἄκρα τῶν πλαγίων τόξων (εἰκ. 91).

Ὅταν τὸ κωδωνοστάσιον—ἀπλοῦν, δίδυμον ἢ τριδύμον—τοποθετεῖται εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ δὲν βαίνει ἐπὶ ἀπλοῦ ὀρθογωνίου βάθρου, —ὡς συμβαίνει ἐνίοτε¹ ὅταν κατασκευάζεται εἰς τὴν πλαγίαν ὄψιν (εἰκ. 5 καὶ 84, 86),—ἀλλὰ συντίθεται ὀργανικώτατα μὲ τὴν ὅλην ἐπιφάνειαν τῆς προσόψεως διαμορφουμένην ἀπὸ τῆς στάθμης τῶν γεννήσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ θόλου καὶ ἄνω εἰς βαθμιδωτὸν τραπέζιον, μὲ τὰς ὀριζοντίας πλευρὰς τῶν βαθμιδῶν ἐλαφρῶς κεκλιμένας χάριν ἐκροῆς τῶν ὑδάτων (εἰκ. 12, 82, 87, 90, 91). Ἡ τοιαύτη συγκλίνουσα πρὸς τὰ ἄνω καὶ στεφομένη ἀπὸ τὸ κωδωνοστάσιον βαθμιδωτὴ διάταξις τῆς προσόψεως ἐφηρμοσθῇ καὶ εἰς ναοὺς ἄλλων νήσων τῶν Κυκλάδων (Μύκονον², Νάξον³, Σέριφον⁴, Ἴον, Ἀμοργὸν καὶ Σαντορήνην⁵), εἰς τὰς τρεῖς ὅμως τελευταίας οὐχὶ μὲ τὴν ἰδίαν ἔντασιν ὡς εἰς τὰς γειτονικὰς πρὸς τὴν Πάρον νήσους. Ἀποτελεῖ πάντως χαρακτηριστικὴν διαμόρφωσιν τῶν προσόψεων καὶ παράδοσιν πλεον διὰ τὴν λαϊκὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν δύο πρώτων νήσων καὶ ἰδίᾳ τῆς Πάρου.

ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ

Ἡ Πάρος εἶχεν ἀφθονίαν μοναστηρίων κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους⁶. Ἐκ τούτων τὸ μεγαλύτερον καὶ σημαντικώτερον εἶναι τὸ καὶ σήμερον ἀκόμη ἐν ἐνεργείᾳ, ἐντὸς ὀρεινῆς πτυχῆς, μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης ἰδρυμένον καὶ εἰς μνήμην τῆς Παναγίας, Ζωοδόχου Πηγῆς⁷ τιμώμενον, πατριαρχικὸν δὲ σταυροπήγιον⁸ καὶ τῆς Λαγγουβάρδας⁹, λόγῳ τῆς

¹ Τοῦναντίον τριβάθμιον βάθρον κωδωνοστασίου παρουσιάζεται καὶ εἰς τὴν πλαγίαν ὄψιν, ὡς εἰς τοὺς ναοὺς Ἀγ. Νικολάου Παροικιᾶς (εἰκ. 83) καὶ Ἀγ. Μαρίνας τῶν Μαρμαρίων.

² Δ. Βασιλειάδης, Τὸ ἀχειροποίητο σύμπλεγμα τῆς Παραπορτιανῆς Μυκόνου, Ἀθήνα 1961, ναῖσκος Ἀγ. Στάθης, εἰκ. 14 καὶ σ. 20.

³ Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Τὰ ἄσπρα νησιά, Ἀθῆναι, ἄν. χρόν. σ. 93. Γ. Μελισσηνοῦ, Ἡ Νάξος, Ἀθῆναι 1958, σ. 140 (Ἀγ. Κυριακή).

⁴ Παρατήρησις τοῦ συγγραφέως εἰς δύο τρουλλαίους ναοὺς τῆς Σέριφου. Βλ. καὶ φωτογρ. Μ. Ταξιαρχῶν εἰς Ἐφημ. Κυκλαδικῶν Φῶς, φύλ. Μαρτίου 1962, σ. 3.

⁵ Ἰ. Κουμανούδης, ἔ.ἀ. εἰκ. 275 καὶ 276 (Ἀγ. Ἰωάννης καὶ Παναγία Οἶας).

⁶ Περὶ τὰς 35 μινὰς ἀριθμεῖ εἰς τὸν ὕπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντα κατάλογον ὁ Ἐ. Δράκος (Ἱερ. Σύнд. τ. Ε', 1899, σ. 215-219) καὶ 16 ὁ Tournefort (ἔ.ἀ. 246-7).

⁷ Βλέπε σχετικῶς τὴν μονογραφίαν τοῦ ἄλλοτε γυμνασιάρχου Πάρου Ἐμμ. Σαγκριώτου, Ἱστορία τῆς ἐν Πάρῳ Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Λαγγοβάρδας, ἐν Πύργῳ 1926.

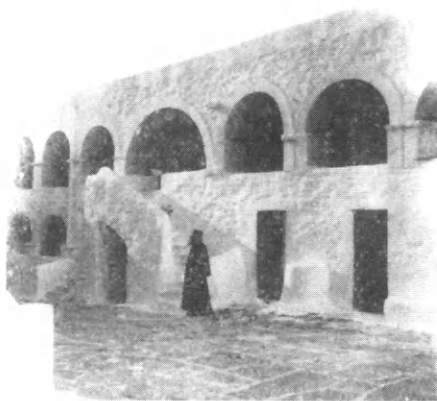
⁸ Τὸ σιγίλλιον τοῦ Πατριάρχου Κ/πόλεως Παΐσιου, τοῦ ἔτους 1652, δι' οὗ ἡ μονὴ κηρύσσεται πατριαρχικὸν σταυροπήγιον, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δ. Α. Ζακυθινόυ (Ἑλληνικά τ. 2 σ. 157-158).

⁹ Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως καὶ τῆς ὀρθῆς γραφῆς αὐτῆς (Λαγγουβάρδα) διέλαβεν ὁ Ἀ. Φ. Κατσουρός (περ. Πλάτων τ. ζ' 1954, 110-113).

τοποθεσίας ἐν ἣ εὐρίσκεται, ἐπονομαζόμενον. Ἐκ τῶν πολλῶν ἄλλων μοναστηρίων, κατεσπαρμένων εἰς ἀπόμερα, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, καὶ δυσπρόσιτα σημεῖα τῆς νήσου, ἄλλα μὲν ὁπωσδήποτε εὐημεροῦν, ὡς τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου μοναστήριον τῶν Ἁγ. Θεοδώρων, ἄλλα δὲ κατοικοῦνται ὑπὸ ἐνὸς ἢ δύο μοναχῶν καὶ τέλος ἄλλα ἔχουσι τελείως ἐγκαταλειφθῆ, περιελθόντα εἰς παριανὰς οἰκογενείας, αἵτινες ἐπιμελοῦνται τῶν ἐκκλησιῶν τῶν¹. Πρέπει ἄλλως τε νὰ σημειωθῇ, ὅτι πολλὰ ἐκ τῶν μοναστηρίων ἀνήκον ἀνέκαθεν εἰς ἐντοπίας οἰκογενείας, μέλη τῶν ὁποίων ἱε-

Εἰκ. 92. Ἡ ἄλλοτε Μονὴ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων (Νοτίου τμήματος τῆς Πάρου). Σήμερον Ἁγ. Χαραλάμπου.

Εἰκ. 93. Αἱ ἐπάλληλοι τοξοστοιχίαι τῆς αὐλῆς τῆς Μ. Λαγγουβάρδας (τὸ δεξιὸν τμήμα τοῦ ἰσογείου ἔχει παραμορφωθῆ μεταγενεστέρως).

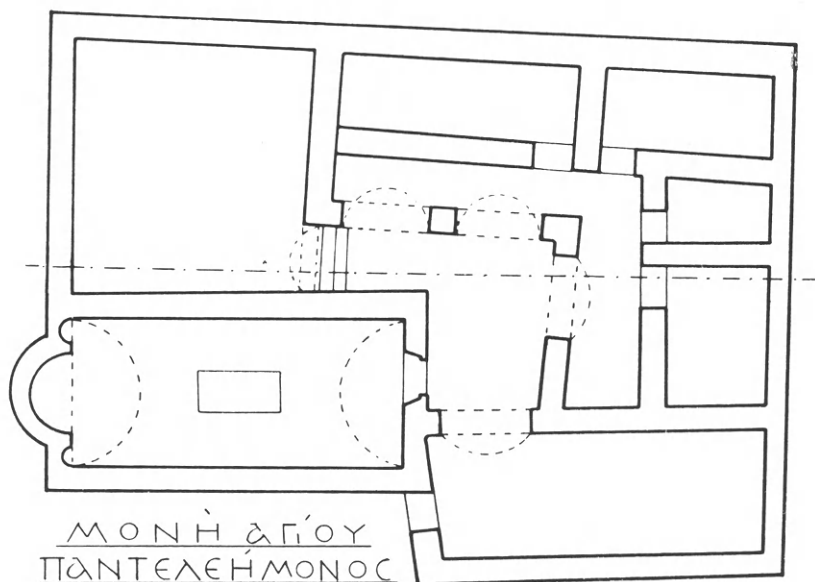
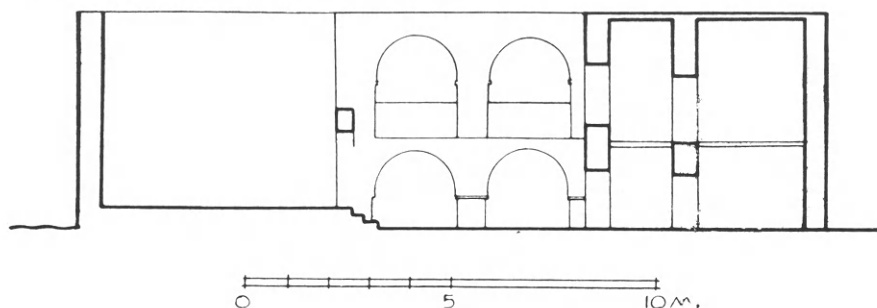
ρωμένα διετέλεσαν ἰδρυταὶ καὶ ἡγούμενοι αὐτῶν. Τρανὸν παράδειγμα τοιούτων παρέχει τὸ παρὰ τὸ Μαράθι μοναστήριον τῶν ἁγίων Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου, ὅπερ, ὡς ἐκ σωζομένων ἐν τῇ μονῇ πατριαρχικῶν γραμμῶν καὶ σιγιλλίων² συνάγεται, ἦτο ἰδιοκτησία τῆς οἰκογενείας Νταμία, μέλος τῆς ὁποίας ὑπῆρξε καὶ ὁ ἰδρυτὴς αὐτοῦ ἱερομόναχος Ἡσαΐας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κτηριολογικὴν διάταξιν τῶν μονῶν, ἥτις καὶ κυρίως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα, αὕτη ἀκολουθεῖ καθ' ὅλα πιστῶς τὴν πατροπαράδοτον βυζαντινὴν παράδοσιν. Παρουσιάζει δηλαδὴ ἐν κατόψει τὸ σχέδιον κλειστοῦ πᾶνταχόθεν ὀρθογωνίου, μὲ μίαν μόνην θολωτὴν ἢ ἀπλὴν το-

¹ Τοιαῦτα εἶναι π.χ. τὰ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου καὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

² Πατριαρχῶν: Ραφαήλ (1604), Νεοφύτου (1793) καὶ Σαμουήλ (1797). Ἄλλο σχετικὸν γράμμα τοῦ πατρ. Σωφρονίου (1777) ἀπόκειται ἐν τῇ Ἑθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων (Σπ. Λάμπρος, Ν. Ἑλλ. Γ', 392, Δ. Ζακυθινός, Ἑλληνικά Δ' 235-238).

ξωτὴν εἴσοδον εἰς τινὰ τῶν πλευρῶν αὐτοῦ. Κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου παρατάσσονται εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον οἱ βοηθητικοὶ τῆς μονῆς χώροι, ἄνευ ἐξωτερικῶν παραθύρων (εἰκ. 92), εἰς δὲ τὸν ὄροφον—ἐνα συνήθως—τὰ κελλία τῶν μοναχῶν, μέ τινα ἐνίοτε ἐξωτερικά, μικρὰ παρὰ-

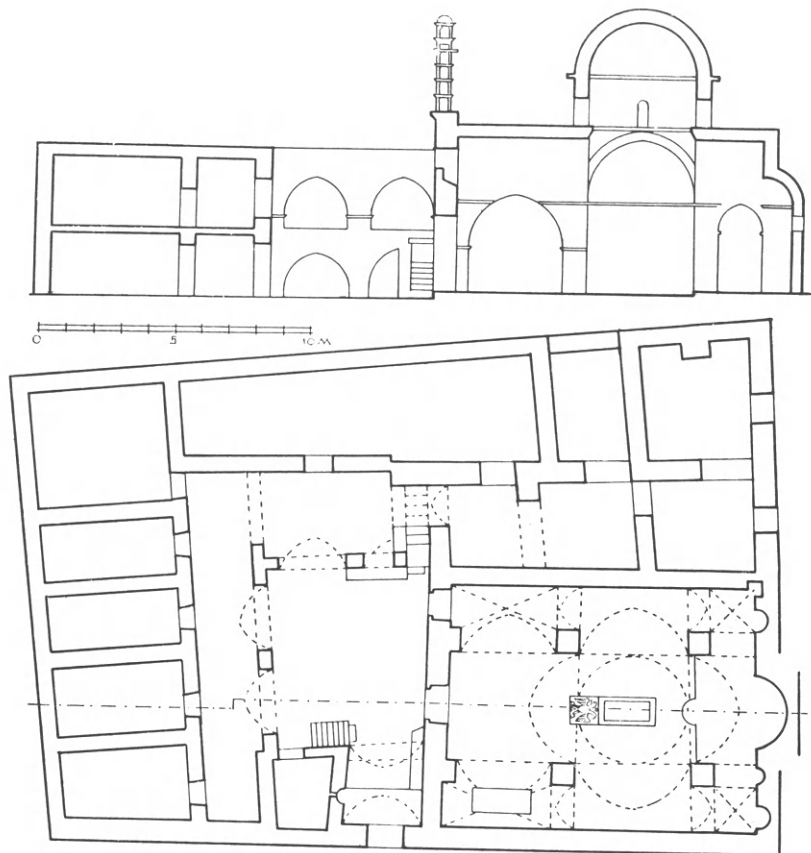

Εἰκ. 94. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ παρὰ τὸν Δραγουλᾶν μονυδρίου τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος.

θυρα (εἰκ. 92). Βοηθητικοὶ χώροι καὶ κελλία βλέπουσι πρὸς ὑπαιθρον ἐσωτερικὴν αὐλὴν μέσῃ τοξωτῶν πεσσοστοιχιῶν, τὰ τόξα τῶν ὁποίων ἄλλοτε μὲν εἶναι ἡμικυκλικά (εἰκ. 93, 94) ἄλλοτε δ' ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα (εἰκ. 95, 96). Ἡ κάλυψις τῶν τε βοηθητικῶν χώρων καὶ τῶν κελλίων γίνεται συνήθως διὰ ξυλίνων ὀροφῶν μὲ δοκάρια σχηματίζοντα δώματα, πολὺ δὲ σπα-

νιώτερον διὰ κτιστῶν κσμαρῶν. Ἡ εἰς τὸν ὄροφον ἄνοδος γίνεται συνήθως διὰ κτιστῶν ἐξωτερικῶν κλιμάκων, εἴτε εὐθειῶν εἴτε καμπτομένων κατ' ὀρθὴν γωνίαν (εἰκ. 97, τομή), εἴτε καὶ γυριστῶν, ὡς ἐν τῇ μονῇ Λαγγυβάρδας (εἰκ. 93).

Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς εἰς μὲν τὰ μεγάλα μοναστήρια ἵσταται ἐν τῷ

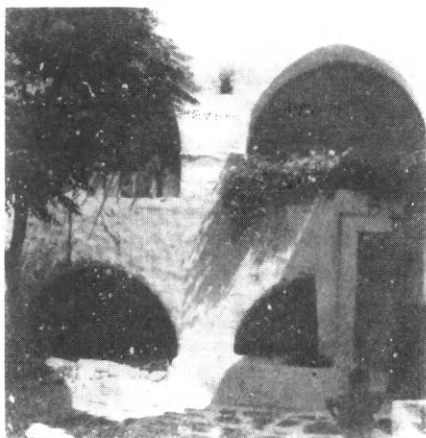
Εἰκ. 95. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομή τοῦ παρὰ τὴν Νάουσαν μονυδρίου τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου.

μέσῳ τῆς αὐλῆς πανταχόθεν ἐλεύθερον (Λαγγυβάρδας), εἰς τὰ μικρὰ ὅμως μόνον ἢ πρόσοψίς του καὶ ἐνίοτε μία τῶν μακρῶν πλευρῶν του εἶναι ἐλεύθεραι, αἱ δὲ ἄλλαι καταλαμβάνουν μίαν τῶν ἀνατολικῶν γωνιῶν τοῦ ὀρθογωνίου (βόρειον ἢ νοτίαν), βλέπουσαι πρὸς πολὺ μικρὰν αὐλὴν, ἥτις καταλαμβάνει ἐπιφάνειαν περιοριζομένην ἐνίοτε εἰς 35 μόλις τετραγωνικὰ μέτρα

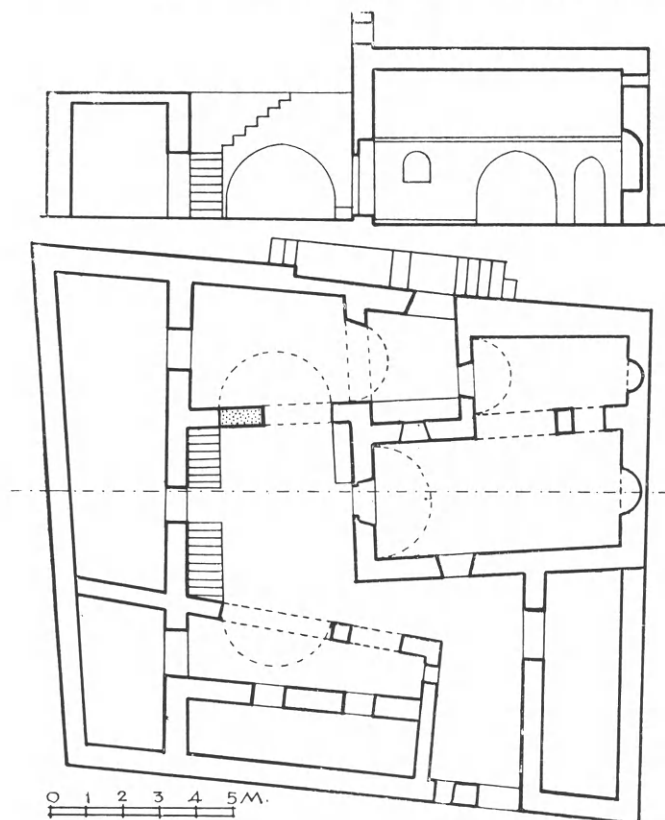
(Μ. Ἀγ. Ἀνδρέου εἰκ. 95, Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου παρὰ τὴν Νάουσαν εἰκ. 95, Μ. Ἀγ. Παντελεήμονος παρὰ τὸν Δραγουλᾶν εἰκ. 94).

Μοναὶ τινες φέρουσιν ἐξωτερικῶς ὑπεράνω τῶν εἰσόδων τῶν καὶ ζεματίστρας ἢ φοριάδες (Μ. Ἀγ. Μηνᾶ εἰς Μαράθι), ἀκόμη δ' ὑψηλότερον καὶ πολεμίστρας (Μ. Ταξιάρχου μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης).

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ καθολικὸν τοῦτο ἄλλοτε μὲν παρουσιάζει τὴν μορφήν θολωτῆς ἢ μετὰ δώματος μονοκλίτου βασιλικῆς, συνήθως ὁμως ἔχει

Εἰκ. 96: Ἡ αὐλὴ τῆς Μ. Ἀγ. Ἀνδρέου.

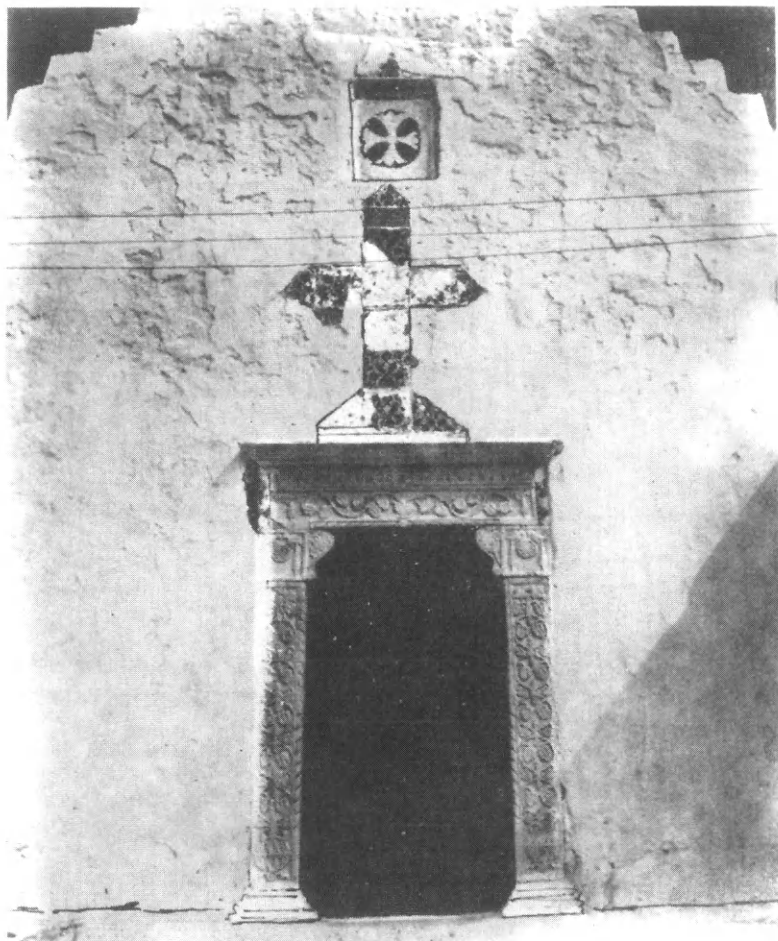
Εἰκ. 97. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ παρὰ τὴν Νάουσαν μονυδρίου Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τεσσάρων στηριγμάτων, συνήθως πεσσῶν.

Εἰς τὸ δάπεδον τῶν καθολικῶν συχνάκις παρατηροῦνται πλάκες καλυπτήριοι τάφων, φέρουσιν ἀνάγλυπτα κοσμήματα (Μ. Ταξιάρχου, μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης) (εἰκ. 4) ἢ καὶ οἰκόσημα (Μ. Ἀγ. Ἀντωνίου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄
 Η ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

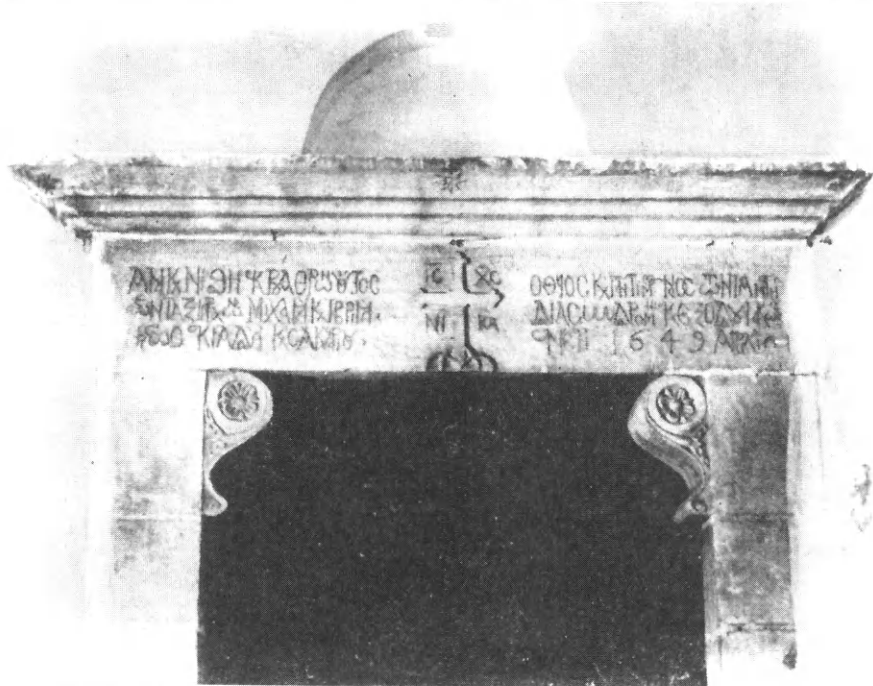
Ἡ Πάρος ἔχει, ὡς γνωστόν, ἀφθονίαν λευκοῦ μαρμάρου καταλλήλου πρὸς λάξευσιν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ φύσις παίζει ἀναμφισβητήτως σπουδαῖον μέρος

Εἰκ. 98. Τὸ θύρωμα τοῦ ναοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου τοῦ κάστρου Παροικιᾶς.

εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης — ὅπως καὶ εἰς τὴν διάπλασιν τῶν ψυχῶν — εἶναι πολὺ εὐνόητον, ὅτι, ἤδη ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ἐδημιουργήθησαν εἰς τὴν νῆσον αὐτὴν ἔξοχοι τεχνίται τοῦ μαρμάρου καὶ ἀνεπτύχθη μία καλλιτεχνικὴ καὶ τεχνικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία διετηρήθη ἀδιάσπαστος μέχρι καὶ τῆς σήμερον ἀκόμῃ. Ἐνα

κρίκον ἀκριβῶς τῆς παραδόσεως αὐτῆς διαπιστώνομεν ὑφιστάμενον καὶ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους εἰς τὰ πλοῦσια θυρώματα καὶ τὰ τέμπλα τῶν ναῶν, εἰς τὰ λαμπρὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τῶν ἀρχοντικῶν καὶ εἰς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέτωπα τῶν δημοσίων κρηνῶν (εἰκ. 9), ὅλα στολισμένα μὲ ἐξαίρετα σκαλιστὰ κοσμήματα καὶ πρότυπα ἀνάγλυφα, μαρτυροῦντα ὅχι μόνον τὴν δεξιотеχνίαν ἀλλὰ καὶ τὸ βαθὺ διακοσμητικὸν αἶσθημα τῶν ἐν-

Εἰκ. 99. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ μαρμαρίνου θυρώματος τοῦ ἐν Παροικίᾳ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

τοπίων μαρμαραρίων ποὺ τὰ ἐξετέλεσαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, παρὰ τὰς δυσμενεῖς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας διετέλει ἡ νῆσος.

Καὶ περὶ μὲν τῆς διακοσμήσεως τῶν ἀρχοντικῶν καὶ τῶν κρηνῶν ἴσως πραγματευθῶμεν ἄλλοτε διεξοδικώτερον, ἐνταῦθα δὲ θὰ περιορισθῶμεν μόνον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς γλυπτικῆς διακοσμήσεως τῶν ναῶν· διότι οἱ ναοὶ κυρίως ἀποτελοῦσι τὸ ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης.

Γλυπτὸς διάκοσμος ἐφηρόσθη εἰς τὰ ἐξῆς μαρμάρινα στοιχεῖα τῶν ναῶν: 1) τὰ θυρώματα τῆς εἰσόδου, 2) τὰ κιονόκρανα τῶν ἐσωτερικῶν κίωνων, 3) τὰ τέμπλα καὶ 4) τὰς καλυπτηρίους πλάκας τῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ τάφων. Ἐκαστον τῶν στοιχείων τούτων θὰ ἐξετάσωμεν χωριστά.

1) *Θυρώματα*. Ἐν ἀρχιτεκτονικὸν στοιχείον τοῦ ναοῦ εἰς τὸ ὁποῖον

ἐδόθη ὅλως ἰδιαιτέρα προσοχὴ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους ἦτο ἡ θύρα τῆς εἰσόδου. Αὕτη περιεβάλλετο συνήθως ὑπὸ μαρμαρίνου πλαισίου ἀποτελουμένου ἐκ δύο ὀρθίων, ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος, παραστάδων καὶ ἐνὸς ὀριζοντίου ὑπερθύρου στεφομένου ὑπὸ ἐλαφροῦ γεισώματος. Μεταξὺ παραστάδων καὶ ὑπερθύρου μεσολαβοῦσι πάντοτε ἀνὰ εἰς ἐκατέρωθεν κιλλίβας (φονρούσι) κοσμούμενος διὰ μεγάλου ῥόδακος (εἰκ. 98, 99, 102, 104, 105).

Ἡ ἀπλουστερά μορφή θυρώματος παρουσιάζει τὰς μὲν παραστάδας ἀκοσμήτους, τὸ δὲ ἐπιστύλιον φέρον ἐν τῷ μέσῳ ἀνάγλυφον τὸν ἀποτρέποντα τοὺς κακοὺς δαίμονας σταυρόν, ἄλλοτε ἐλεύθερον (εἰκ. 28, 84 καὶ 99) καὶ ἄλλοτε ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ἐξέργου στεφάνου μετ' ἀναγλύπτων φύλλων. Εἰς τὰς τέσ-

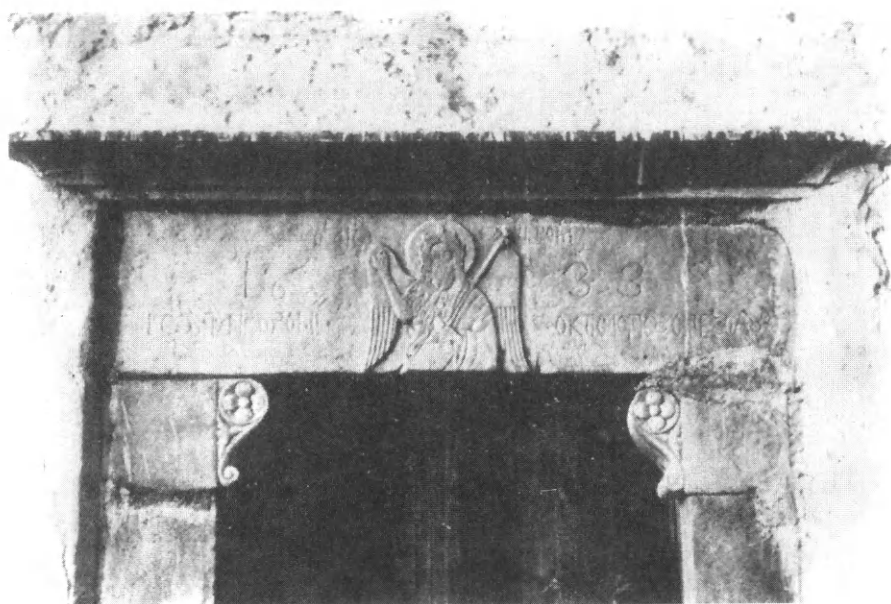
Εἰκ. 100. Προτομὴ τῆς δεομένης Παναγίας ἀνοίγειν τοῦ θυρώματος τοῦ ἐν Παροικιᾷ ναοῦ Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς.

γεγραμμένον ἐντὸς ἐξέργου στεφάνου μετ' ἀναγλύπτων φύλλων. Εἰς τὰς τέσ-

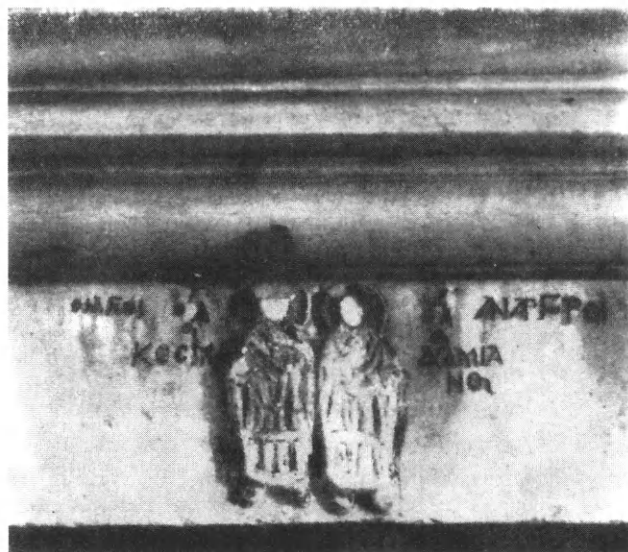

Εἰκ. 101. Λεπτομέρεια τῆς εἰκόνης 100.

σας ὀρθὰς γωνίας τοῦ σταυροῦ σκαλίζεται συνήθως ἡ συντετμημένη ἐπι-

Εἰκ. 102. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ θυρώματος τοῦ παρὰ τὴν Καταπολιανὴν ἐξωκκλησίου τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, μὲ τὴν ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον παράστασιν τοῦ Προδρόμου ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 103. Τμήμα τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου τοῦ ἐν Παροικιᾷ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων φέρον ἀναγλύφους τὰς εἰκόνας τῶν Ἀγίων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ.

γραφῇ

IC	XC
NI	KA

, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ χαράσσεται, εἰς δύο ἡμίση, εἴτε ἡ ἀναφέρουσα τὸν κτήτορα καὶ τὸ ἔτος τῆς ἰδρύσεως ἢ ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ ἐπιγραφῇ, εἴτε καὶ μόνον τὸ ἔτος καὶ ἡμερομηνία.

Τέλος τὸ στέφον τὸ ὑπέρθυρον γείσον ἀποτελεῖται συνήθως ἀπὸ ἐν ἐλαφρῶς κοῖλον κυμάτιον βαῖνον ἐπὶ μᾶς ἢ δύο ὀριζοντίων ταινιῶν (εἰκ. 98 καὶ 99). Ἐξαιρετικῶς εἰς τὸν ναὸν Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς Παροι-

Εἰκ. 101. Ὁ ἀρχάγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἰς Καλογεριά.

κιᾶς τὰ κυμάτια τοῦ γείσον εἶναι ἀδρότερα (κοιλόκυρτον ἐπὶ σπείρας (εἰκ. 100), φέρουσι δὲ προσθέτως ὑπεράνω των καὶ δεύτερον πλατύ, κυματοφόρον διάζωμα, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος, ἐντὸς κύκλου, προτομὴ τῆς Παναγίας, ὑψούσης τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα δεήσεως (εἰκ. 101). Αἱ λεπτομέρειαι τῶν πτυχῶν τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου της ἐδηλώθησαν διὰ χα-

ρακτῶν γραμμῶν (εἰκ. 101) καὶ μὲ ἐλαχίστην πλαστικότητα.

Εἰς ἄλλα παραδείγματα ἀντὶ σταυροῦ ἐτέθη εἰς τὸ μέσον τοῦ ἐπιστυλίου ἀνάγλυφος ἢ προτομὴ ἢ καὶ τὸ ὅλον σῶμα τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ ὀλίγον πρὸς ἀνατολὰς τῆς Καταπολιανῆς εὕρισκόμενον ἐξωκλήσιον τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου βλέπομεν εἰκονισμένον μέχρι περίπου τῶν γονάτων του τὸν Προδρόμον, περωτόν (ὡς συνηθίζετο μετὰ τὴν Ἀλωσιν), ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐστραμμένον, ὑψοῦντα τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα διδασχῆς, κρατοῦντα δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς μακρὰν ράβδον (εἰκ. 102). Αἱ τρίχες τῆς ἀτημελήτου κόμης καὶ τοῦ γενείου αὐτοῦ ὡς καὶ αἱ τοῦ τριχίνου ἐσωτερικοῦ του σάκκου ἐδηλώθησαν κατὰ φύσιν διὰ λεπτῶν χαρακτῶν γραμμῶν, ἐν ᾧ τὸ κάτω μέρος τῶν περὶ τῶν του εἶναι ἐσχηματοποιημένον (εἰκ. 102). Ὡσαύτως εἰς τὸ ὑπέρ-

θυρον τοῦ ἐν Παροικίᾳ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων παρεστάθησαν ὁλόσωμοι οἱ δύο ἱατροὶ ἅγιοι, Κοσμάς καὶ Δαμιανός, οὐχὶ πλέον εἰς ἐπίπεδον (πρόστυπον) ἀνάγλυφον ἀλλ' εἰς περισσότερον ἔξεργον (εἰκ. 103) τὸ δὲ γεῖσον εἶναι καὶ ἐδῶ ἀδρότερον. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή κατανέμεται εἰς δύο ἡμίση ἐκατέρωθεν τοῦ ἀναγλύφου, τοῦθ' ὅπερ, ὡς ἀνωτέρω εἵπομεν, συμβαίνει πάντοτε καὶ ὅταν δηλαδὴ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἐπιστυλίου εἰκονίζεται σταυρός.

Εἰκόνες ὁμῶς ἀγίων δὲν τοποθετοῦνται πάντοτε μόνον εἰς τὸ ἐπιστύλιον ἢ ὑπὲρ αὐτό. Γλύφονται καὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν παραστάδων, εἰς τὸν λίθον ἀκριβῶς ἐκείνον, ὁ ὁποῖος, χάριν εὐσταθείας τοῦ κιλλίβαντος, κατασκευάζεται ἐξ ἐνὸς μετ' αὐτοῦ τεμαχίου (εἰκ. 104). Εὐστοχώτατα μάλιστα εἰκονίζεται συνήθως εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, μὲ τὴν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος

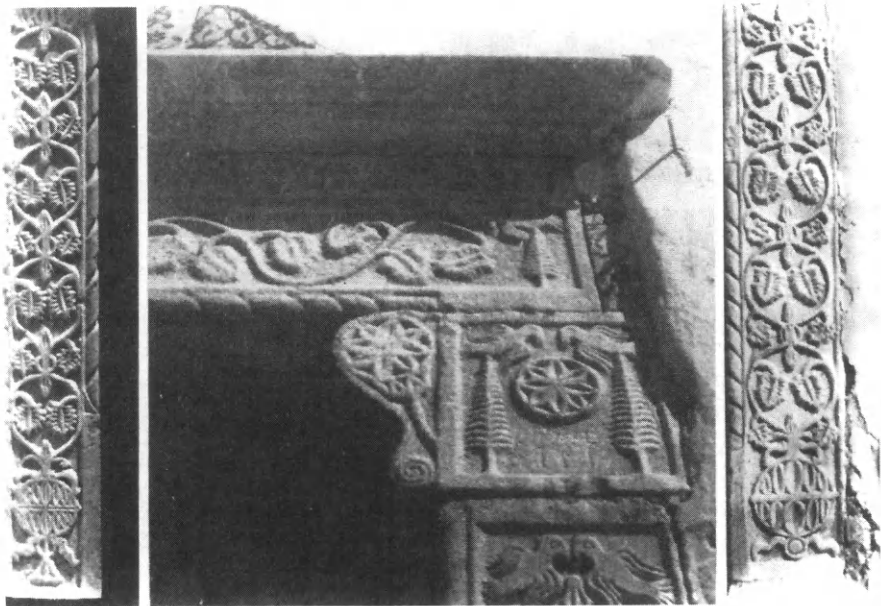
Εἰκ. 105. Ἡ Παρθένος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐκ τοῦ θυρώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Στωυροῦ εἰς Καλογερίά.

(εἰκ. 104) καὶ τὴν Παρθένον ἐπὶ τῆς δεξιᾶς (εἰκ. 105), εἰκονιζομένους ἀμφοτέρους μὲ τὴν πατροπαράδοτον κίνησιν, ἥτοι τὸν ἀρχάγγελον βαίνοντα ὀρμητικῶς πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τείνοντα τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν δεξιᾷ εἰκονιζομένην καὶ ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν κλίνουσας Παναγίαν. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς εἰκόνας ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ προοπτικῶς καὶ τὸ βάθος, τὴν τρίτην δηλαδὴ διάστασιν, σχεδιάσας πρὸς τοῦτο μίαν μὲν ὀριζοντίαν γραμμὴν ὑψηλότερον τῶν ποδῶν τῶν θείων προσώπων, ὀπισθεν δ' αὐτῶν, ὀρθογώνια, αὐστηρῶς μὲν ἐσχηματοποιημένα¹ ἀλλὰ προοπτικῶς ἀποδιδόμενα οἰκήματα, εἰς δὲ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας καὶ δένδρον ἐσχηματοποιημένον, προσέτι δὲ καὶ τὴν χεῖρα τοῦ Θεοῦ ἔξερχομένην ἀπὸ τόξον κύκλου κλειόν

¹ Ὅμοια ἐσχηματοποιημένα οἰκοδομήματα βλέπομεν καὶ ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 10 βυζαντινοῦ ὁμοφορίου τῆς Μ. Πάτμου (Clara Rhodos VI-VII, 1933, εἰκ. 68 καὶ ἰδίᾳ 72) πβλ. καὶ O. Tafall, Le trésor byz. du monastère de Poutna ἀρ. 107).

τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τῆς εἰκόνης καὶ ρίπτουσιν, ὡς συνήθως βλέπομεν εἰς εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, δέσμην ἀκτίνων πρὸς τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας. Κατὰ τὰ λοιπὰ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων καὶ αἱ ἄλλαι λεπτομέρειαι τῶν εἰκόνων ἀπεδόθησαν διὰ χαρακτῶν γραμμῶν.

Ἀναγλύφους εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ συνήντησα ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἰς Καλογερίᾳ (εἰκ. 104, 105) (1/4, τῆς ὥρας

Εἰκ. 106. Διακόσμησις θυρωμάτων. Ἀριστερᾷ Μ. Ἀγ. Ἀνδρέου, ἐν τῷ μέσῳ καὶ δεξιᾷ Ἀγ. Κωνσταντίνου Παροικιᾶς.

Ν. τῆς Παροικιᾶς), ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν θύραν εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαγγυμβάρδας, ἔνθα ὅμως δυστυχῶς ἀκαλαίσθητοι χεῖρες ἔβανσαν αὐτὰς διὰ χρωματιστοῦ ἐλαιοχρώματος!

Εἰς πλουσιωτέρους ναοὺς ἢ διακόσμησις τοῦ θυρώματος εἶναι ἀφθονώτερα, καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τῆς τε παραστάδος καὶ τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 106). Αἱ παραστάδες τῶρα ἐφοδιάζονται δι' ἰωνικῶν βάσεων, ὁ δὲ κορμός των περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου, ἢ πρὸς τὸ ἄνοιγμα πλευρὰ τοῦ ὁποίου διαμορφοῦται ὡς σπεῖρα κοσμουμένη δι' ἑλικοειδοῦς ταινίας (γούμενα) (εἰκ. 106), στολίζεται δὲ μὲ ρυθμικῶς συμπλεκόμενους φυλλοφόρους, κυματιστοὺς βλαστοὺς, ἐκφυομένους ἀπὸ ἀγγείου λαξευομένου εὐθύς ὑπὲρ τὴν βάσιν (εἰκ. 106) καὶ ἀνερχομένους καθ' ὅλον τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ. Ἀντὶ ἐπικράνου τίθεται ἐνίοτε, παραπλεύρως τῶν ἀπαραιτήτων κλιβάντων καὶ ἐντὸς ἰδιαίτερου πλαισίου, σύνθεσις ἀποτελουμένη ἐκ δύο

ἐκατέρωθεν κυπαρίσσων καὶ ἐνδὸς ἐν τῷ μέσῳ ὀκταφύλλου ρόδακος¹ ἄνω-
θεν καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται πετῶντα δύο πτηνά, ἐν ᾧ εἰς
τὴν κάτωθεν ἀκόσμητον ἐπιφάνειαν τίθεται τὸ σύμπλεγμα τοῦ ὀνόματος
τοῦ κτήτορος, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Κωνσταντίνου τοῦ Κά-

Εἰκ. 107. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ θυρώματος τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδοσίας εἰς Λεῦκες.

στρου Παροικιάς, ἔνθα τὸ κάτωθεν συμπίλημα, κατανεμόμενον εἰς τὰ δύο
ἐκατέρωθεν ἐπίπεδα, ἔχει ὡς ἑξῆς: $\left[\frac{\Delta}{\Upsilon} \right] - \kappa \frac{\Gamma}{\rho}$ ².

Ὅμοιαν περίπου πρὸς τὰς παραστάδας διακόσμησιν φέρει καὶ τὸ ὑπέρ-
θυρον μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τοῦτο οἱ κυματιστοὶ βλαστοὶ ἐκφύονται ἀπὸ
ἁγγείον εὐρισκόμενον εἰς τὸ μέσον τοῦ ὑπερθύρου, ἀπλοῦνται δὲ συμμετρι-
κῶς ἐκατέρωθεν χωρὶς νὰ συμπλέκωνται (εἰκ. 106, μέσον).

Πανομοίωτον διακόσμησιν παραστάδων πρὸς τὴν τοῦ θυρώματος τοῦ
Ἁγ. Κωνσταντίνου παρουσιάζει καὶ τὸ πλάγιον θύρωμα τοῦ καθολικοῦ
τοῦ παρὰ τὴν Νάουσαν μονυδρίου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου (εἰκ. 106, ἀριστερᾷ).

Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου ὑπεράνω τοῦ ὑπερθύρου

¹ Ὅμοιά περίπου διακόσμησις τοῦ ἄνω μέρους παραστάδος εὐρίσκεται εἰς θύ-
ρωμα ναοῦ τῆς Νάξου. Βλέπε σχετικὴν εἰκόνα παρὰ C. P a p p a s, L'urbanisme et
l'architecture populaire dans les Cyclades, Paris 1957, εἰκ. 97.

² Τὸ ἀριστερόν ἡμῶν τοῦ συμπιλήματος δὲν πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ Μελέτιος, ὡς
γράφει ὁ Γ ι ά ν ν η ς Μ ι χ α λ ί δ η ς (Μιά ἐκκλησιὰ στὴν Πάρο, 1951, σ. 7) Τὸ δεξιὸν
βεβαίως λέγει Κονταράτος.

ὑπάρχει στενή ζώνη κοσμουμένη διὰ σειρᾶς καρδιοσχημῶν ἀνθεμίων, μετὰ τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ τὸ ἐξέχον γείσον (εἰκ. 105).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως τῶν κοσμημάτων Ἀγ.

Εἰκ. 108. Λεπτομέρεια κατακόρυφου πλαισίου τοῦ ναοῦ Ἀγ. Θεοδοσίας εἰς Λεῦκες.

Κωνσταντίνου καὶ Ἀγ. Ἀνδρέου, αὕτη ἀκολουθεῖ τὴν καθαρῶς λαϊκὴν ἐκτέλεσιν ἥτοι τὴν μὲ τὰ κάθετα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἐπίπεδα τῶν περιγραμμάτων τῶν καθ' ἕκαστον θεμάτων.

Διάφορον οὐ μόνον σύνθεσιν ἀλλὰ καὶ τεχνικὴν ἐκτελέσεως παρουσιάζει ἄλλο πλούσιον θύρωμα: τὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδοσίας εἰς Λεῦκες (εἰκ. 107). Τοῦτο δὲν ἔχει τὴν αὐστηρῶς ἀρχιτεκτονικὴν διάρθρωσιν τῶν προηγουμένων, ἀλλ' ἀποτελεῖται, κατὰ δυτικὰ προφανῶς πρότυπα¹, ἐκ συνεχοῦς κατακόσμου πλαισίου. Καὶ αἱ μὲν κατακόρυφοι πλευραὶ τοῦ πλαισίου τούτου κοσμοῦνται διὰ βλαστῶν — προφανῶς ἀμπέλου² — συμπλεκόμενων οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζουσιν κύκλους, ἕκαστος τῶν ὁποίων περικλείει μέγα πολύφυλλον ἄνθος (εἰκ. 108), ἡ δὲ ἄνω ὀριζοντία πλευρὰ διὰ δύο κλάδων φυλλοφόρων κυματιστῶν βλαστῶν, ἐκφυομένων ἀπὸ ἀγγείου εἰκονιζομένου ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἀπλουμένων ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, περιβαλλόντων δ' ὡσαύτως ἄνθος, πληροῦν ὁλόκληρον τὸ κενόν (εἰκ. 107).

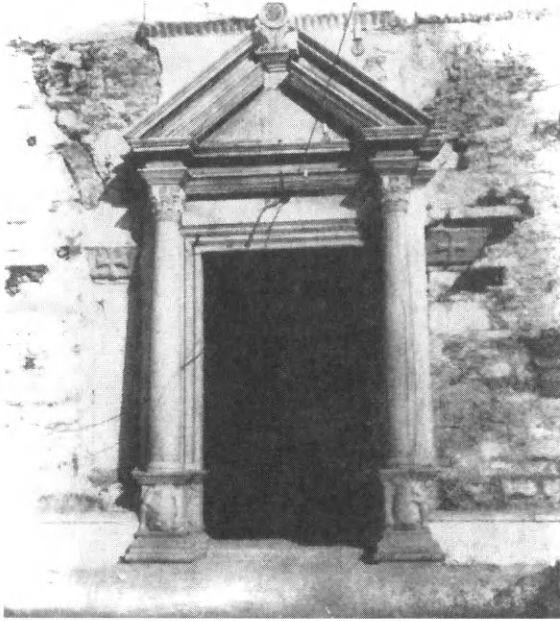
Πλὴν ὅμως τῶν φυτικῶν κοσμημάτων τὸ θύρωμα τῆς Ἀγ. Θεοδοσίας παρουσιάζει καὶ ζωικὰς παραστάσεις. Οὕτω εἰς μὲν τὰς παραστάδας τὴν σειρὰν τῶν κυκλικῶν βλαστῶν διακόπτουσι, παρεμβαλλόμεναι ἐν τῷ μέσῳ περὶ τοῦ ὕψους, ὁλόσωμοι μορφαὶ ἀγγέλων³, εἰκονιζομένων κατὰ μέτω-

¹ Βλέπε ἀνάλογα θυρώματα τῆς Δύσεως παρὰ G. V. Rivoira, *Le origini dell' architettura Lombarda*, Milano 1908, εἰκ. 274 (Duomo Modénas, 12^{ου} αἰ.) καὶ 289 (Βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Ἀμβροσίου τοῦ Μιλάνου, 11^{ου} αἰ.).

² Ὡς μαρτυροῦσιν αἱ ὀστλιγγες καὶ οἱ βότρες, οἱ κρεμάμενοι ἀπὸ τὰς παρυφάς τῶν κύκλων (εἰκ. 108).

³ Πιθανώτατα τοῦ συνήθους φύλακος τῆς πύλης ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

πον, εὐλογούντων διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς καὶ κρατούντων διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον (εἰκ. 108), ἐν ᾧ ἄφ' ἑτέρου εἰς τὰ ἄκρα τοῦ ὑπερθύρου, ἐντὸς χωριστῶν τετραγώνων πλαισίων, παρεστάθη ἀνὰ εἰς δικέφαλος αἰετὸς (εἰκ. 107), Οὐ μόνον δὲ τὰ θέματα ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν κοσμημάτων διαφέρει τῆς τῶν προηγουμένων· διότι ἀντὶ τῆς μετὰ καθέτων ἐπιπέδων, ἣτις ἐφηρμόσθη εἰς ἐκεῖνα, ἠκολουθήθη ἐδῶ τεχνικὴ ἀπομιμνημένη προφανῶς σύγχρονα χρυσόπαστα ὑφάσματα, ὥς προκύπτει ὄχι μόνον

Εἰκ. 109. Τὸ πρὸ τῆς νεωτέρας προσόψεως τῆς Καταπολιανῆς κατασκευασθὲν τὸ 1678 μνημειῶδες θύρωμα (ῦψ. 4,80 μ.).

ἐκ τῆς φουσκωτῆς ἐκτελέσεως τῶν μορφῶν καὶ τῶν κοσμημάτων ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς προφανοῦς ἀποφυγῆς κενῶν, ἥτοι ἀκοσμήτων ἐπιφανειῶν, τὴν ὁποίαν ἐπεδίωξεν ἐνταῦθα ὁ τεχνίτης.

Δεῖγμα μνημειώδους ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως θυρώματος, ρυθμοῦ νεο-μπαρόκ, δεικνύον τὴν καὶ περὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐμπειρίαν τῶν ἐντοπίων μαρμαραρίων, παρέχει εἰς ἡμᾶς τὸ πρὸ τῆς κεντρικῆς θύρας τῆς μεταγενεστέρης προσόψεως τῆς Καταπολιανῆς κατασκευασθὲν μαρμαρίνον ἀρχιτεκτόνημα (εἰκ. 109). Τοῦτο, κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀετώματος αὐτοῦ χαραγμένην ἐπιγραφὴν, ἐξετελέσθη τὸ 1678, δαπάναις τοῦ *Δημητρίου Χαμάρτου*¹, ὑπὸ τοῦ δι' ἄλλης εὐθὺς ἄνωθεν τῆς πρώτης χαραγμένης

¹ Περὶ τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας τῶν Χαμάρτων βλ. Ν. Α. Βέη, *Οἱ Χαμάρετοι*, Ἀθήναι 1903. Μνεῖται τῆς οἰκογενείας καὶ εἰς τὰς ὑπ' ἀρ. 4 καὶ 23 ἐπιγραφάς.

ἐπιγραφῆς κατονομαζομένου «μάστορη Μιχέλη Γασπαροπούλου.»

Ὡς βλέπει τις ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης εἰκόνης τὸ περιβάλλον τὸ ὀρθογώνιον ἄνοιγμα τῆς θύρας ἀρχιτεκτόνημα τοῦτο ἔχει, συμφώνως πρὸς παλαιὰ πρότυπα τῆς Ἀναγεννήσεως. τὸ σχέδιον ναῖσκου, ἀποτελουμένου ἀπὸ δύο ἐν προχωρήσει ἀρραβδώτους κίονας, βαίνοντας ἐπὶ ὑψηλῶν βάθρων διακοσμημένων διὰ χονδροειδῶν ἀναγλύφων¹, στεφομένους ὑπὸ κορινθιακῶν κιονοκράνων καὶ βαστάζοντας τεθλασμένον θριγκόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου

Εἰκ. 110. Ἀνάγλυφον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκος τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τῆς Ναούσης.

βαίνει τριγωνικὸν ἀέτωμα μὲ διπλοῦν κεκλιμένον γεῖσον διακοπτόμενον κατὰ τὴν κορυφὴν ἵνα περιλάβῃ τὸ στέφον τὴν ὅλην σύνθεσιν ἀκρωτήριον².

Περατοῦντες τὸν περὶ γλυπτικῆς διακοσμῆσεως τῶν προσόψεων λόγον θ' ἀναφέρωμεν μίαν ἐξαιρετικὴν περίπτωσιν ἀναγλύφου διακοσμοῦντος οὐχὶ

¹ Αἱ ἐφ' ἐκάστου βάθρου τῶν κίωνων χονδροκοιμένα καὶ ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ εἰκονιζόμεναι γονατισταί, ἀτλαντοειδεῖς μορφαί, θεωροῦνται παλαιόθεν ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς εἰκονίζουσαι τὸν φθονερόν πρωτομάστορα καὶ τὸ ἀδικοσκοτωμένο μαστορόπουλο τῆς γνωστῆς παλαιᾶς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει διὰ τὴν Καταπολιανὴν ἤδη τὸ 1687 ὁ Bern. Randolph, Arcipelago σ. 22. Βλ. σχετικῶς καὶ Jewell-Haskell, The Church of Our Lady of the hundred Gates in Paros σ. 6 καὶ Ἀθ. Ταρσοῦλη, Τὰ ἄσπρα νησιά, Ἀθήνα ἄν. χρ. σ. 67.

² Τὸ θύρωμα αὐτὸ ἀπεμακρύνθη τὸ 1961, ὅτε ἐγένετο ἡ ἀποκατάστασις τῆς παλαιᾶς προσόψεως τῆς Καταπολιανῆς. Θὰ στηθῇ ὁμως ἐκ νέου εἰς ἄλλην θέσιν.

πλέον τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου ἀλλὰ τὸ τύμπανον τυφλοῦ τόξου εὐρισκομένου εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ τοίχου τοῦ μεταγενεστέρου (1785) νάρθηκος τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Ναούσης. Τὸ ἔξεργον τοῦτο καὶ καλῆς τέχνης πλὴν ἐλαφρῶς βεβλαμμένον γλυπτὸν εἰκονίζει (εἰκ. 110) κατὰ ἐντελῶς δυτικὴν τεχνοτροπίαν καὶ τεχνικὴν ἐκτελέσεως, τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, μὲ τὸν Ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἀριστερᾷ γονατιστὸν, προσβλέποντα καὶ ὑψοῦντα τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὴν ἀπέναντί του, γονατιστὴν ὁμοίως καὶ μὲ τὰς χεῖρας ἐστανρωμένας πρὸ τοῦ στήθους, εἰκονιζομένην Παναγίαν. Ἡ τοιαύτη στάσις τῶν δύο κυρίων προσώπων τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, οὐδέποτε ἀπαντωμένη εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν, εἶναι τουναντίον συνήθης εἰς τὴν δυτικὴν¹.

Τοιοῦτον ἄγνῶς φραγκικοῦ χαρακτῆρος γλυπτὸν εἶναι πολὺ φυσικὸν νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν Νάουσαν, διότι τὸ Καστέλλιον τῆς Ἀγούσης (Ausa, Agusa) εἶναι τὸ μόνον μέρος τῆς Πάρου, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπῆρχεν ἀποκλειστικῶς καθολικὸς ναὸς, ὁ μονοκάμαρος τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ὁ μόνος ἀναφερόμενος ὑπὸ τῶν ἐκθέσεων τῶν Ἀποστολικῶν Ἐπισκεπτῶν τοῦ 17ου αἰῶνος¹. Ὁ ναὸς ὅμως οὗτος τὸ 1744 εἶχε πλέον ἐρειπωθῆ² καὶ ἀχρηστευθῆ, φαίνεται δ' ὅτι ἐξ αὐτοῦ παρελήφθη τὸ ἐξεταζόμενον γλυπτόν, ἐντειχισθὲν τὸ 1785 εἰς τὸν μεταγενέστερον νάρθηκα τοῦ ὁρθοδόξου ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν γλυπτικὴν διακόσμησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἣτις εἶναι ἄλλοτε μαρμαρίνη καὶ ἄλλοτε ξυλίνη.

Ἡ μαρμαρίνη διακόσμησις ἐφηρμόσθη:

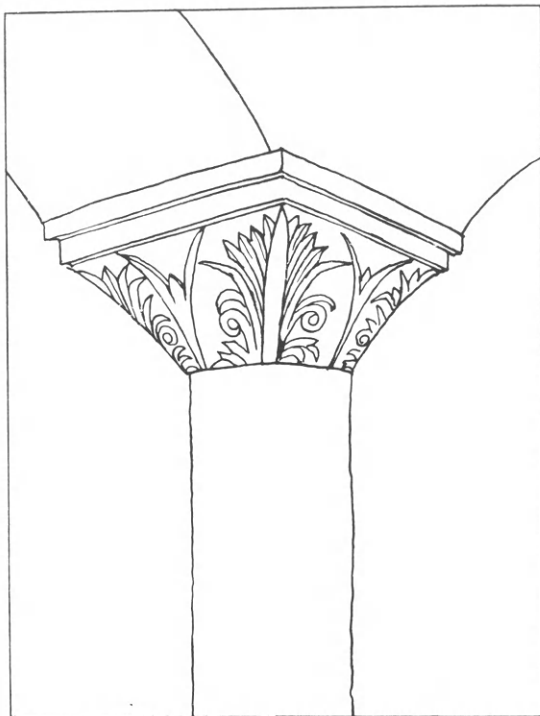
α) Εἰς τὰ **κιονόκρανα** τῶν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων. Μαρμαρίνοι κυλινδρικοὶ κίονες, περιέργως, δὲν συνηθίζοντο πολὺ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους εἰς τὴν πολυμάρμαρον Πάρου. Τοὺς συναντῶμεν πρᾶγματι μόνον εἰς τινὰς δικλίτους ναοὺς (εἰκ. 42, 44, 45, 46, 47, 53), εἰς τοὺς δύο τετρακιονίους ναοὺς τῆς Παροιικίᾳς (Ταξιάρχας, εἰκ. 79 καὶ Εἰσόδια τῆς

¹ Ἀναλόγου δυτικῆς ἀντιλήψεως εἶναι καὶ φορητὴ εἰκὼν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ ἀποκειμένη εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τῆς Ναούσης. Εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην ἐκατέρωθεν τοῦ κατὰ τὸν ἄξονα τοποθετημένου ἐπὶ λίκνου θείου βρέφους εἰκονίζονται γονατιστοὶ ἐκατέρωθεν καὶ τὸ βρέφος ἀμφότεροι προσβλέποντες, ὁ Ἰωσήφ (ἀριστερᾷ) καὶ ἡ Παρθένος (δεξιᾷ). Γονατιστὰ ἐπίσης εἰκονίζονται καὶ ἄλλα πρόσωπα τῆς εἰκόνης (εἰς τῶν ποιμένων καὶ τρεῖς ἄνδρες).

¹ Ἐκθεσις Bernardo τοῦ 1652 (Hofmann, Vescovadi Cattolici κλπ. IV σ. 95). Ἐκθεσις Giustiniani τοῦ 1700 (Hofmann, ἔ.δ. σ. 144).

² Ἐκθεσις Castelli τοῦ 1744 (Hofmann, ἔ.δ. σ. 162). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκθέσεων μανθάνομεν καὶ πόσον ἐλάχιστοι σχετικῶς πρὸς τοὺς ὁρθοδόξους ἦσαν οἱ καθολικοὶ τῆς Ναούσης. Πράγματι τὸ μὲν 1700 ἦσαν 10 καθολικοὶ πρὸς 500 ὁρθοδόξους, τὸ δὲ 1710, 11 καθολικοὶ πρὸς 400 ὁρθοδόξους. Βλ. σχετικῶς καὶ Π. Γρηγορίου, Σχέσεις Καθολικῶν καὶ Ὁρθοδόξων, Ἀθῆναι 1958, σ. 15, 16, 19.

Θεοτόκου, εἰκ. 80) καὶ εἰς τὴν Ἀγ. Μαρίναν τῶν Μαρμάρων (εἰκ. 81). Εἰς τὰ τετράστυλα καθολικὰ τῶν μονῶν ἀντὶ κίωνων ἐχρησιμοποιήθησαν κτιστοὶ πεσσοί, φέροντες ὡς στέψιν ἄλλοτε τετραγώνου τομῆς ἐξέχουσαν πλάκα καὶ ἄλλοτε λοξότμητον ταινίαν. Εἰς τινὰς περιπτώσεις οἱ κυλινδρικοὶ κορμοὶ ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίων κτισμάτων, ὡς συνέβη π.χ. εἰς τὴν Ἀγ,

Εἰκ. 111. Κιονόκρανον μετ' ἀναγλύφου διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ Τσηπίδου.

Μαρίναν τῶν Μαρμάρων, ὅπου οἱ κίονες ἔχουν διάμετρον (0.56 μ.) δυσαναλόγως μεγάλην ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὕψος των⁴.

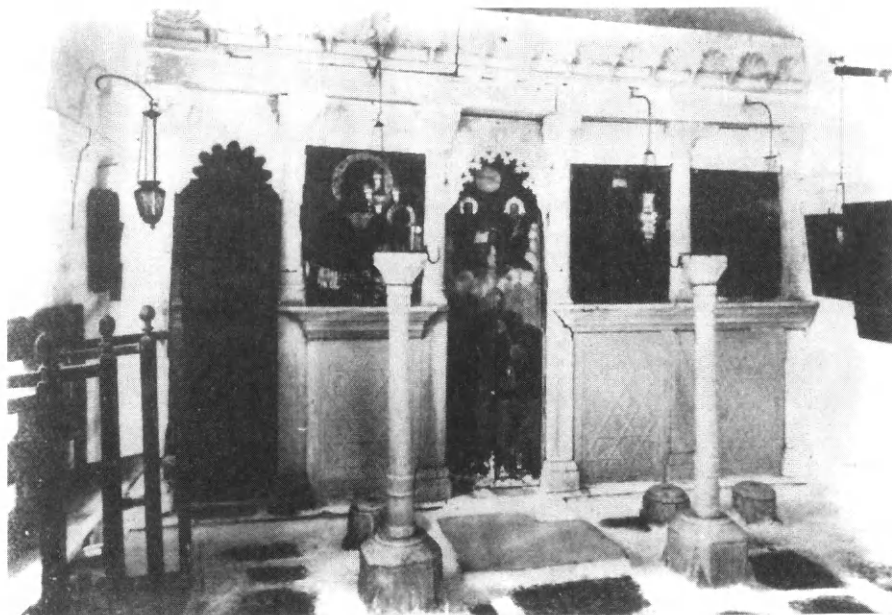
Ἡ ἀπλουστερά μορφή κίονος ἀποτελεῖται ἐξ ἀρραβδῶτου κορμοῦ μετὰ ἢ ἄνευ βάσεως, στεφομένου ὑπὸ χαμηλοῦ, ἀνεστραμμένου κολουροπυραμιδοειδοῦς κιονοκράνου παραμένοντος ἀκοσμήτου (εἰκ. 79, 80). Ὅσάκις ὑπάρχει βάση αὕτη εἶναι ἢ ἀπλῇ τετράγωνος πλίνθος ἢ λαμβάνει καὶ αὕτη τὸ σχῆμα ἐπιμήκους κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 42). Εἰς ἐξαιρετικὰς μόνον περι-

⁴ Εἰς τὴν Πέρα-Παναγιᾶν τῶν Μαρμάρων ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς στηρίγματα καὶ πάλιν παλαιότερα μέλη· διαχωριστικὸς κιονίσκος παραθύρου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ἀρχαῖος ὀκτάγωνος κορμὸς (εἰκ. 47).

πτώσεις (Εὐαγγελισμός Τσηπίδου, Ἁγ. Μαρίνα Μαρμάρων) τὸ κιονόκρανον λαμβάνει «καλαθοειδῆ» ἢ «τεκτονικὴν» μορφήν, ὁπότε ἡ ἐπιφάνειά του κοσμεῖται δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων φύλλων ἐκφυλισμένης ἀκάνθης (εἰκ. 111).

β) Εἰς τὰ **τέμπλα**. Ἡ μαρμαρογλυπτικὴ ἐπίδοσις τῶν Παρίων μαρμαρῶν καταφαίνεται κυρίως εἰς τὰ μαρμάρινα τέμπλα, διὰ τὰ ὁποῖα πλὴν τῆς διακοσμητικῆς ἀπητεῖτο καὶ συνθετικὴ ἱκανότης.

Τοιαῦτα μαρμάρινα τέμπλα, κατασκευαζόμενα συνήθως δαπάναις πλου-

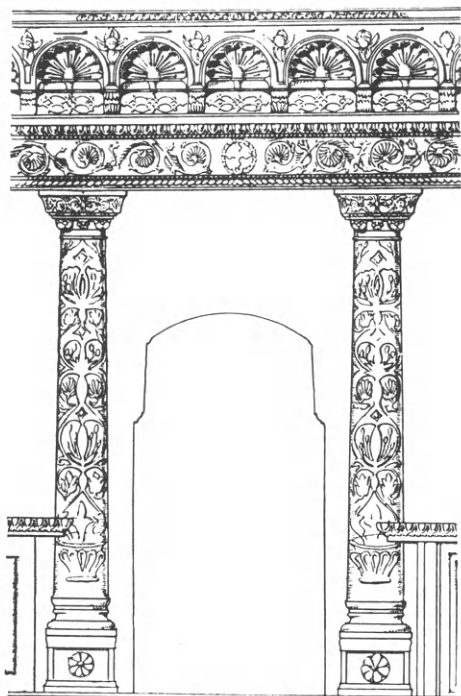
Εἰκ. 112. Τὸ μαρμάρινον εἰκονοστάσιον Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς Παροικιᾶς.

σίων ιδιωτῶν, κοσμοῦσι κυρίως ναοὺς τῆς Παροικιᾶς, ἄλλοτε μικροὺς μονοκλίτους (Ἁγ. Μαρίνα, εἰκ. 36, Παναγία Σεπτεμβριανή, εἰκ. 112) ἢ βασιλικὰς καὶ σταυρικοὺς μετὰ τρούλλου (Ἁγ. Ἀνάργυροι Παροικιᾶς καὶ Μαρμάρων) καὶ ἄλλοτε μεγάλους, ὡς ἡ Καταπολιανή, τῆς ὁποίας τὸ μὲν τέμπλον τοῦ προσηρητημένου Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 115) κατεσκευάσθη ὁλόκληρον τὸ 1611, τὸ δὲ παλαιοχριστιανικὸν εἰκονοστάσιον τοῦ κυρίως ναοῦ μετεσκευάσθη καὶ συνεπληρώθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας (εἰκ. 113).

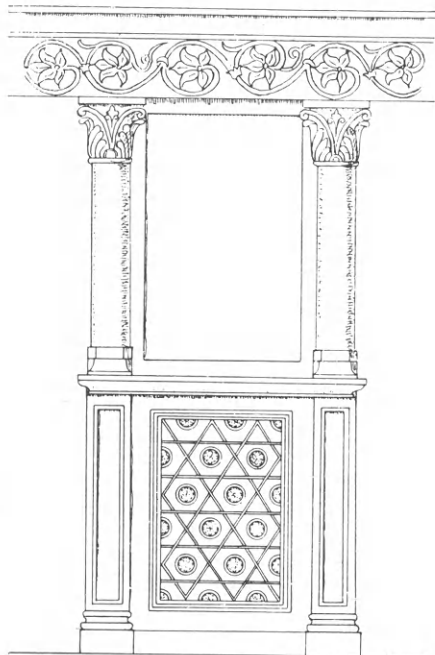
Ἡ σύνθεσις τῶν τέμπλων τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν ἀκολουθεῖ κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Ἔχει δηλαδὴ καὶ αὕτὴ τὴν μορφήν κιονοστοιχίας ἀποτελουμένης συνήθως ἀπὸ ἑξ. κιονίσκους βαίνοντας ἐπὶ ἰσαρίθμων πεσσίσκων καὶ στηριζούσης συνεχῇ ὀριζόντιον θριγκόν (εἰκ. 112,

113, 115). Ἐκ τῶν πέντε μετακιονίων διαστημάτων τῆς κιονοστοιχίας τὸ μὲν μέσον καὶ τὸ ἄκρον βόρειον ἀφίενται ἐλεύθερα, ἵνα χρησιμεύσουν τὸ μὲν ὡς Ὡραία Πύλη, τὸ δὲ ὡς πύλη τῆς προσκομιδῆς, (εἰκ. 112, 115), τὰ δὲ ὑπόλοιπα μετακίονια φράσσονται κάτω μὲν διὰ μαρμαρίνων θωρακίων, ἄνω δὲ διὰ τῶν φορητῶν λατρευτικῶν εἰκόνων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν θριγκόν, οὗτος ἄλλοτε μὲν ἀποτελεῖται, ὡς εἰς τὰ

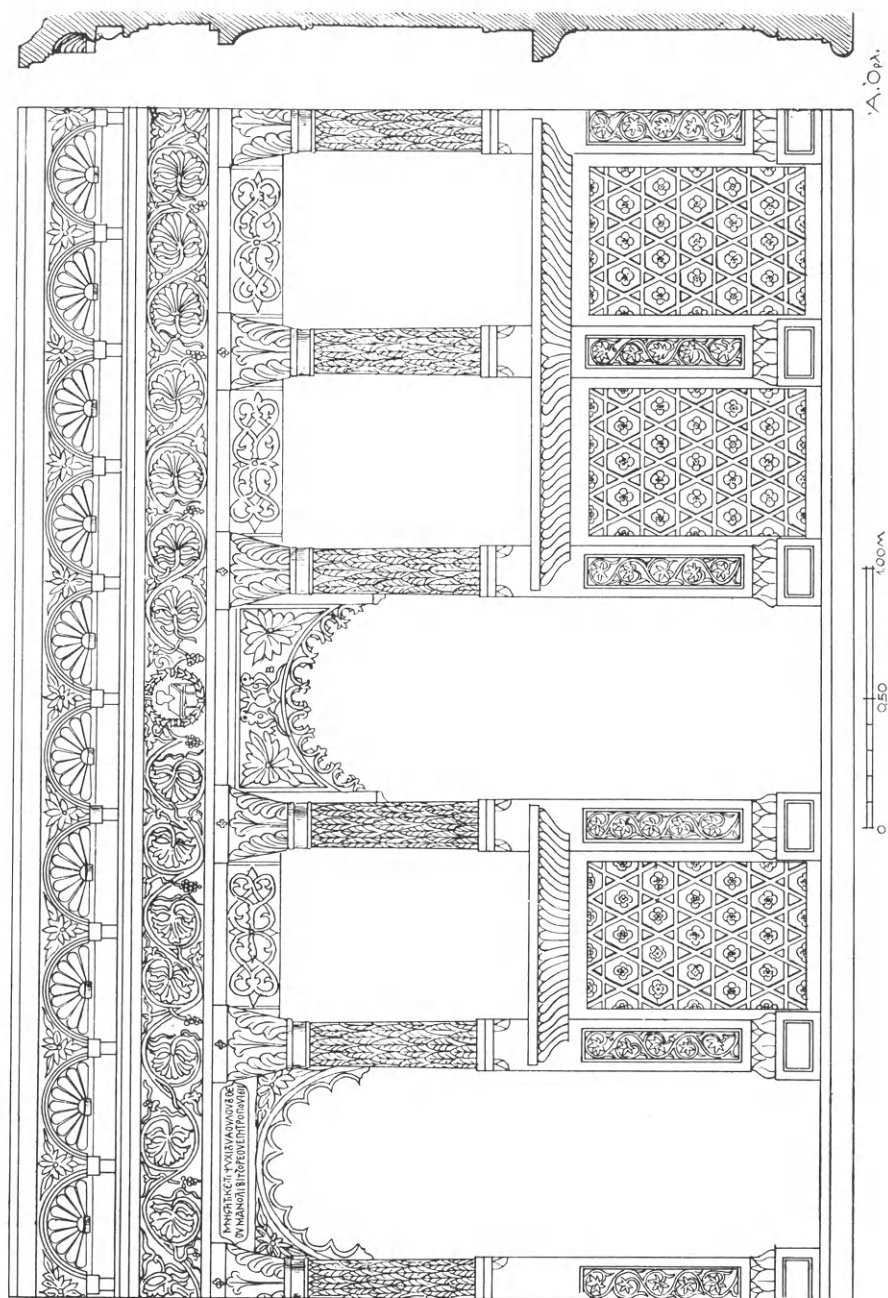
Εἰκ. 113. Τμήμα τοῦ μεταγενεστέρου
τέμπλου τῆς Καταπολιανῆς.

Εἰκ. 114. Τμήμα τέμπλου δεικνὺον τὸ κόσμημα τοῦ θωρακίου καὶ τοῦ ἐπιστυλίου.

βυζαντινὰ τέμπλα, μόνον ἐκ τοῦ ἐπιστυλίου καὶ ἐνὸς στέφοντος, συνήθως κοίλου, κυματίου (cavetto) (Ἀγ. Μαρίνα, εἰκ. 114) ἄλλοτε ὅμως καὶ ἐκ προσθέτου ζωφόρου ἢ στέψεως ἀποτελουμένης ἐκ σειρᾶς ἀναγλύπτων κογχαρίων (ἀχιβάδες) κατὰ μίμησιν ξυλίνων προτύπων τῆς Τουρκοκρατίας (Σεπτεμβριανή, εἰκ. 112, Καταπολιανή, εἰκ. 114, Ἀγ. Νικόλαος, εἰκ. 115).

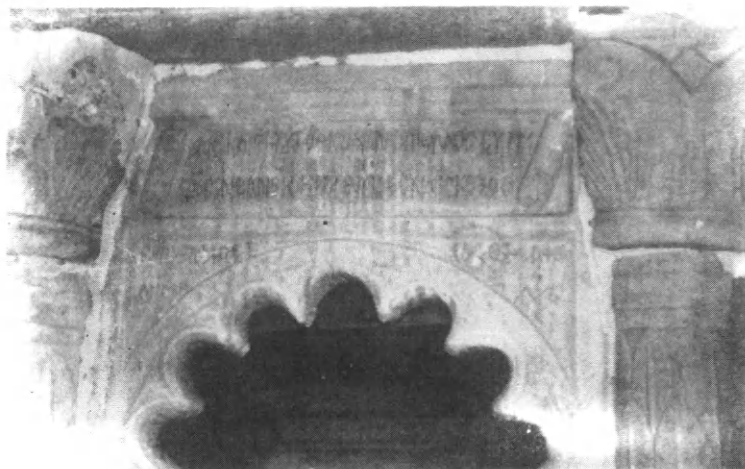
Πλὴν τῆς προσθήκης τῆς ἐκ κογχυλίων ζωφόρου ἀπόκλιsin ἀπὸ τῆς διαρθρώσεως τῶν βυζαντινῶν προτύπων παρουσιάζουν τὰ ἐξεταζόμενα τέμπλα καὶ κατὰ τὰ ἐξῆς στοιχεῖα 1) τὸ ἐξέχον κυματοφόρον γείσον, τὸ ὁποῖον στέφει τὰ θωράκια (εἰκ. 113, 115) σχηματίζον πλουσίαν βάσιν διὰ τὰς λατρευτι-

Εἰκ. 115. Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ προσεσχημένου εἰς τὴν Καταπολιανὴν ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου, τοῦ ἔτους 1611.

κὰς εἰκόνας καὶ 2) τὰ δαντελλωτὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν πυλῶν (εἰκ. 112, 115, 116), τὰ ὅποια προφανῶς μιμοῦνται ἀνάλογα ξύλινα ὑπέρθυρα σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας. Τὰ ὑπέρθυρα ταῦτα συνδυάζονται συνήθως καὶ πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τὴν ἀναγράφουσαν τὸν χορηγὸν καὶ τὸ ἔτος τῆς κατασκευῆς τοῦ τέμπλου (εἰκ. 5, 112, 115, 116).

Πολὺ περισσότερον τῆς συνθέσεως ἀπομακρύνεται τῆς βυζαντινῆς ἢ διακόσμησις τῶν τέμπλων καὶ ὥς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ ὥς

Εἰκ. 116. Τὸ δαντελλωτὸν ὑπέρθυρον τῆς πύλης τῆς προσκομιδῆς Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς Παροικίᾳς καὶ ἡ ὑπεράνω αὐτοῦ ἐπιγραφή.

πρὸς τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως αὐτῶν, ἀκολουθοῦσα σύγχρονα καλλιτεχνικὰ ρεύματα.

Οὕτω τὰ μὲν θωράκια κοσμοῦνται μὲ γεωμετρικὰ σχέδια, ἐξ ἐκείνων τὰ ὅποια συνηθίζοντο ἐπὶ Τουρκοκρατίας (εἰκ. 113, 115, 117) ἢτοι ἐξάγωνα δημιουργούμενα διὰ τῆς πλοκῆς τριγώνων, περικλείοντα δὲ ἀναγλύφους ρόδακας (εἰκ. 113), οἷα συναντῶμεν συνήθως εἰς τὰς χρωματιστὰς ὀροφὰς (ταβάνια) ναῶν καὶ σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκτελεσμένα διὰ λεπτῶν ξυλίνων πῆχεων. Οἱ πεσίσκοι βαίνουνσιν ἐπὶ ὀρθογωνίων βάσεων τῇ μεσολαμβάνει ἀνεστραμμένου λεσβίου κυματίου, μετὰ ἢ ἄνευ ἀναγλύφων φύλλων (εἰκ. 113, 115). Ἡ προσθία των ἐπιφάνεια ἄλλοτε κοσμεῖται διὰ κυματιστοῦ βλαστοῦ (εἰκ. 115) καὶ ἄλλοτε μένει ἀκόσμητος (εἰκ. 112).

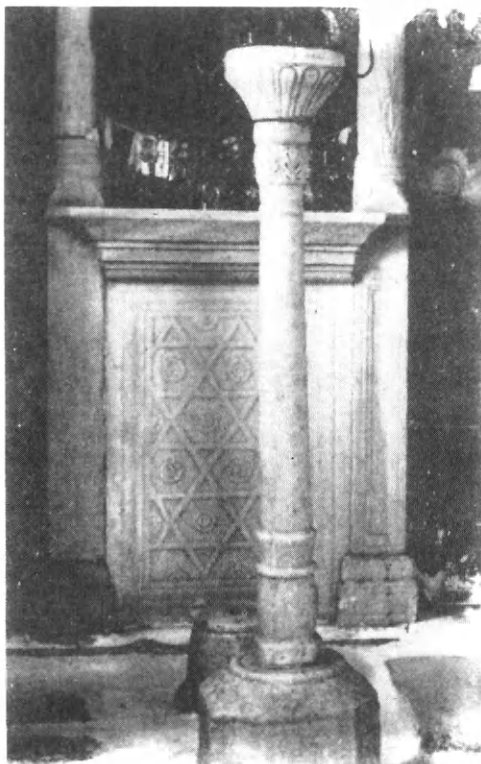
Οἱ κιονίσκοι βαίνοντες ἐπὶ ὀκταγώνων βάσεων μετ' ἀποφύσεων, οἷας συναντῶμεν εἰς μουσουλμανικὰ μνημεῖα, στέφονται ἀπὸ κορινθιάζοντα μετὰ ἢ ἄνευ γωνιαίων ἐλίκων κιονόκρανα μὲ ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτα φυλλώματα, οἷα ἐφηρμόζοντο κατὰ κόρον κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τῆς 2ας χιλιετηρίδος εἰς τε

τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν. Τέλος οἱ κορμοὶ τῶν ἄλλοτε μένουσιν ἀκόσμητοι καὶ ἄλλοτε κοσμοῦνται διὰ μεγάλων, ὀρθίων φύλλων δάφνης (εἰκ. 115).

Τὸ ἐπιστύλιον ὡσαύτως κοσμεῖται μὲν διὰ κυματιστοῦ βλαστοῦ ἀλλὰ τὰ ἄνθη τὰ ὁποῖα περικλείουν αἱ κυματώσεις τοῦ ἔχουν ἐντελῶς ἀνατολικὸν σχέδιον (εἰκ. 115) ἡ δὲ ἐκτέλεσις τῶν δὲν εἶναι ἡ βυζαντινὴ μὲ τὰ λοξὰ ἐπίπεδα ἀλλ' ἡ Δυτικὴ μὲ τὰ κάθετα.

Ἡ ξενικὴ ἐπίδρασις—ιδίᾳ ἡ τοῦ μπαρόκ—καταφαίνεται κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ μεταγενέστερον τέμπλον τῆς Καταπολιανῆς¹ (εἰκ. 113, 118). Τοῦ τέμπλου τούτου ὁ μὲν σκελετός (κίονες, θωράκια καὶ ἐπιστύλιον) εἶναι ὁ ἀρχικὸς παλαιοχριστιανικὸς, προσθῆκαι δ' εἰς αὐτὸν εἶναι: ἡ ἐκ κογχυλίων ἄνω ἀπόληξις καὶ τὰ ξύλινα γλυπτὰ πλαίσια τῶν φορητῶν λατρευτικῶν εἰκόνων, τὰ ὁποῖα, ἐπίχρυσσα ἀρχικῶς ὄντα, ἐβάφθησαν ἐσχάτως λευκά, ἵνα φανῶσι καὶ αὐτὰ ὡς μαρμάρινα. Καὶ τὰ ἀρχικὰ ὅμως μέλη τοῦ δὲν ἔμειναν ὡς εἶχον ἀλλ' ἐδέχθησαν τὸν συνήθη εἰς τὰ ἔργα τοῦ μπαρόκ φόρτον, φυτικῶν ιδίᾳ, κοσμημάτων, μὴ ἐξαιρουμένων οὐδ' αὐτῶν τῶν κιονοκράνων, ὡς βλέπει τις εἰς τὴν παρατιθεμένην εἰκόνα 118.

Συναφῇ πρὸς τὰ μαρμάρινα τέμπλα εἶναι καὶ τὰ μαρμάρινα κηροπήγια (μανουάλια) (εἰκ. 117) ἀποτελούμενα ἐξ ὑψηλῆς ὀκταγώνου βάσεως, κορμοῦ μετ' ἰδιαιτέρας βάσεως καὶ κιονοκράνου καὶ στέψεως ἐν σχήματι ἀνεστραμμένου κολούρου κώνου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐγχαράκτων φύλλων (εἰκ. 117). Τινὰ τῶν μανουαλίων τούτων

Εἰκ. 117. Θωράκιον τέμπλου καὶ μαρμάρινον μανουάλι (Ναοῦ Σεπτεμβριανῆς Παροικίας).

¹ Τὸ πλήρες ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον ὁλοκλήρου τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Καταπολιανῆς δημοσιεύθη ὑπὸ Jewell Hasluek (The Church κλπ. σ. 37 εἰκ. 30), φωτογραφία τοῦ δ' ἐπιτυχῆς ὑπὸ Th. Blanchard, Le Manroyeni, Paris 1909, πίν. ἔναντι σ. 338. Ἡ ἐν εἰκ. 115 παρεχομένη πρόσοψις τοῦ τέμπλου τοῦ Ἀγ. Νικολάου τὸ πρῶτον ἐνταῦθα δημοσιεύεται κατὰ σχέδιον τοῦ συγγραφέως.

φέρουν κατὰ τὴν βάσιν των ἐπιγραφὴν ἀναγράφουσιν τὸν ἀναθέσαντα καὶ τὸ ἔτος τῆς ἀναθέσεως, ὡς π.χ. τὸ τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας, ὃπερ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *Βουτζαρ[ᾶς]* 1634.

Συγγενὴς πρὸς τὴν γλυπτικὴν τῶν τέμπλων εἶναι καὶ ἡ τοῦ μικροῦ κιβωρίου (εἰκ. 119), τὸ ὁποῖον, κατὰ προφανῆ μίμησιν τοῦ γειτονικοῦ με-

Εἰκ. 118. Τμήμα ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου τῆς Καταπολιανῆς.

γάλου, ἐτοποθετήθη εὐθὺς πρὸ τῆς μικρᾶς κόγχης τῆς προθέσεως εἰς τὸ κυρίως βῆμα τῆς Καταπολιανῆς.

Ἐκ τῶν τεσσάρων κιονίσκων ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ κιβώριον τοῦτο οἱ μὲν δύο ἐμπρόσθιοι ἴστανται ἐλεύθεροι, οἱ δὲ δύο ὀπίσθιοι ἔχουν κατὰ τὸ $\frac{1}{3}$ ἐντοιχισθῇ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ. Ἀποτελοῦνται δ' οἱ κιονίσκοι αὐτοὶ α) ἐξ ἰωνικῆς βάσεως μετὰ τετραγώνου πλίνθου φερούσης φύλλα κατὰ τὰς γωνίας β) ἐξ ἀρραβδώτου κορμοῦ μὲ ἐλαφρὰν μείωσιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ γ) ἐκ κορινθιάζοντος κιονοκράνου κοσμουμένου διὰ φύλλων ἀκάνθης καὶ ἐλίκων ἐκφυομένων ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ κιονοκράνου συναντωμένων δ' ἀνὰ δύο κάτωθεν τῶν γωνιῶν τοῦ ἄβακος (εἰκ. 119). Ἐπὶ τῶν τεσσάρων στηριγμάτων βαίνουσιν ἰσάριθμα τόξα, ἐξ ὧν τὰ τρία ὁρατὰ το-νίζονται κατὰ τὴν παρυφὴν των διὰ σπειροειδοῦς ἐξογκώματος, τὸ ὅλον τοῦτο κατασκεύασμα στέφεται ὑπὸ ὀριζοντίου γείσου ἔχοντος τὴν μορφήν

λοξοτημήτου ταινίας, αἱ δὲ μεταξὺ τῶν τόξων καὶ τοῦ γείσου δημιουργούμεναι τριγωνικαὶ ἐπιφάνειαι κοσμοῦνται διὰ ροδάκων, τῶν ὁποίων τὰ φύλλα προεκτεινόμενα πληροῦσι τὰς δύο ὀξείας γωνίας τοῦ τριγώνου. Τέλος ὑπεράνω τοῦ γείσου ἐτοποθετήθη ὑπερυψωμένος ἡμισφαιρικὸς οὐρανίσκος, ὅστις, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ γειτονικοῦ παλαιοχριστιανικοῦ, κοσμεῖται ἐξωτερικῶς διὰ ραβδώσεων, αἵτινες κάτω μὲν εἶναι κοίλαι, ἄνω δὲ κυρταί (εἰκ. 119). Ὁ οὐρανίσκος ὅμως αὐτὸς ἐπικάθηται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν τεσσάρων τόξων, ἄνευ δηλαδὴ τῆς παρεμβολῆς λοφίων, εἰς τρόπον ὥστε ἐσωτερικῶς ὁ κύκλος τῆς βάσεώς του νὰ ἐγγράφεται εἰς τὸ τετράγωνον σχηματιζομένων κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τεσσάρων ὀριζοντίων τριγώνων ἀμέσως ὁρατῶν κάτωθεν.

Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως εἶναι καὶ ἡ παραπλεύρως τοῦ κιβωρίου ἵσταμένη, ἀπιοειδοῦς μορφῆς μαρμαρίνη λεκάνη (εἰκ. 119) λαξευμένη ἐξ ἐνὸς τεμαχίου μετὰ τῆς βάσεως αὐτῆς ἐχούσης τὴν μορφήν βαλουστίου (balustre). Τόσον ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς κοιλίας τῆς λεκάνης, ὅσον καὶ ἡ τοῦ στηρίγματος αὐτῆς φέρουσι διακόσμησιν ἐκ χαρὰκτῶν ὀρθίων φύλλων, ἡ δὲ λεία ἄνωτάτη στεφάνη αὐτῆς καταλαμβάνεται ὑπὸ ἐπιγραφῆς.

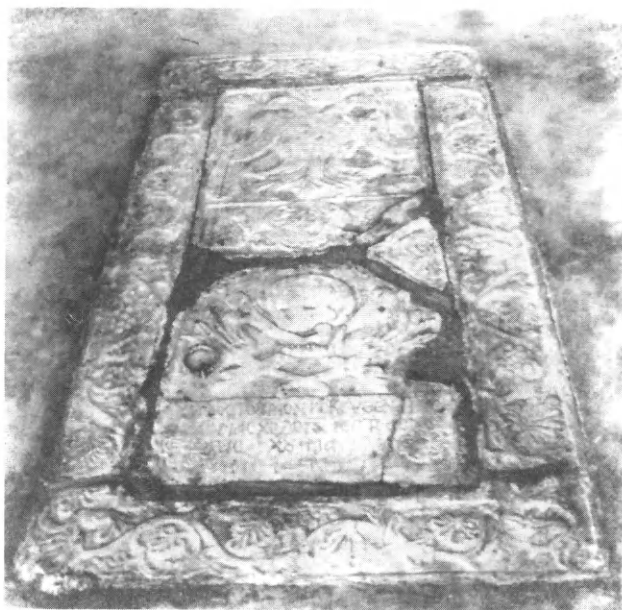
δ) Εἰς τὰς *καλυπτηρίους πλάκας* τῶν τάφων τῶν κτητόρων ἢ καὶ ἄλλων συγγενῶν αὐτῶν, οἵτινες κατεσκευάζοντο εὐθὺς ὑπὸ τὸ ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν δάπεδον τῶν ναῶν.

Ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ εἵπομεν (σ. 120) οἱ τάφοι τῶν κτητόρων ἐτοποθετοῦντο πάντοτε εἰς τὸ ἐπιφανέστατον σημεῖον τοῦ δαπέδου ἥτοι κατὰ τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ μήκους αὐτοῦ ὅταν ἦτο βασιλική, ἀκριβῶς δὲ κάτωθεν τοῦ τρουλλοῦ του ὅταν ἦτο τρουλλαῖος. Τῶν συγγενῶν προσώπων οἱ τάφοι ἐτοποθετοῦντο εἴτε κατὰ προέκτασιν τοῦ τάφου κτήτορος εἴτε εἰς τὰ πλάγια.

Εἰκ. 119. Τὸ πρὸ τῆς προθέσεως τῆς Καταπολιανῆς μικρὸν κιβώριον.

Οἱ τάφοι λοιπὸν αὐτοί, καλύπτονται διὰ πλακῶν, αἷτινες φέρουσι, κατὰ δυτικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν, πλουσίαν ἀνάγλυφον διακόσμησιν. Καὶ ἄλλοτε μὲν αἱ πλάκες εἶναι τετράγωνοι, ὅποτε κοσμοῦνται μόνον δι' ἐνὸς μεγάλου δικεφάλου ἀετοῦ (εἰκ. 3), τοῦ γνωστοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας συμβόλου τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους, ἄλλοτε δὲ ὀρθογώνιοι, μέσων διαστάσεων 1.00×2.00 μ. Τὴν ὅλην πλάκα περιθέει πλαίσιον πλάτους περίπου

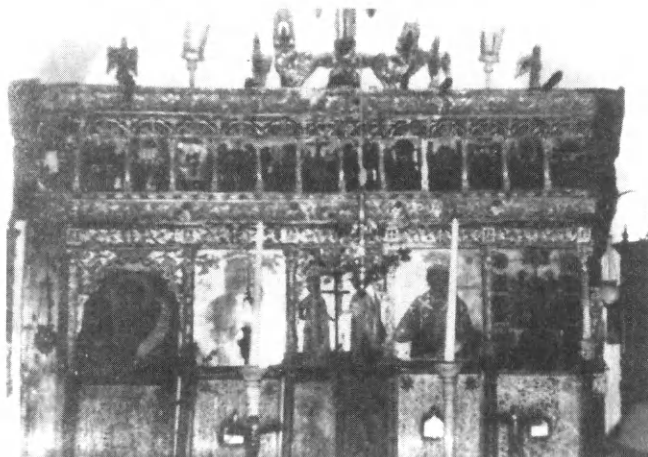

Εἰκ. 120. Καλυπτήριος πλάξ τοῦ κτήτορος τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων Παροικιᾶς περιλαμβάνουσα δικέφαλον ἀετόν, νεκροκεφαλὴν καὶ ἐπιγραφὴν.

0.20 μ. κοσμοῦμενον συνήθως διὰ κυματιστοῦ βλαστοῦ ἀπὸ τῶν ἐλιγμῶν τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἄνθη ἢ βότρυες (εἰκ. 4 καὶ 120). Ἡ ἐντὸς τοῦ πλαισίου αὐτοῦ ἐπιφάνεια διαιρεῖται συνήθως εἰς δύο ἢ καὶ τρία τετράγωνα περίπου διαμερίσματα, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ἄλλοτε εἰς τὸ ἄνω καὶ ἄλλοτε εἰς τὸ κάτω ἐξ αὐτῶν ἐσχηματοποιημένος δικέφαλος ἀετός, εἰς δὲ τὰ ἄλλα εἴτε α) ἀγγεῖον (γλάστρα) ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ριπιδιοειδῶς κλάδοι, εἴτε β) κυπαρίσσια ἢ γ) οἰκόσημον (εἰκ. 4) ἢ τέλος δ) κράνιον μετὰ ζεύγους χιαστῶν ὀστέων κνήμης (εἰκ. 120) συνοδευόμενον ἄλλοτε ὑπὸ ἐμμέτρου καὶ ἄλλοτε ὑπὸ πεζῆς ἐπιγραφῆς, ἀναγραφούσης τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος καὶ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου αὐτοῦ (εἰκ. 120) ἐνίοτε δὲ καὶ ὑπὸ ἐπιγράμματος εἰς ἀρχαίζουσαν γλῶσσαν συντεταγμένου.

Ἡ *ξύλογλυπτος διακόσμησης* ἐμφανίζεται φυσικὰ εἰς ἀντικείμενα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ναῶν: τέμπλα, δεσποτικοὺς θρόνους, ἀρτοφόρια, ἐπιταφίους κλπ.

Καὶ τὰ μὲν *τέμπλα* ἔχουσι τὸν συνήθη ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τῆς διθύρου κιονοστοιχίας, βασταζούσης ἄλλοτε ἀπλούστερον καὶ ἄλλοτε συνθετώτερον θριγκόν, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου τίθεται εἴτε ἀπλῇ στέψῃ ἐκ σειρᾶς κογχαρίων (ἀχιβάδες) ὥπως εἰς τὰ μαρμάρινα τέμπλα – εἴτε καὶ ὑψηλὸν δωδεκάωρον (εἰκ. 121) στρεφόμενον ἀπὸ ἰδιαιτέραν κορνίζαν, ἣτις καὶ ἀπο-

Εἰκ. 121. Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου Παροικιᾶς.

τελεῖ τὴν τελικὴν ἀπόληξιν τοῦ ἀρχιτεκτονήματος. Ἐπὶ τῆς τελευταίας αὐτῆς ὀριζοντίας στέψεως τοποθετοῦνται ἐν τῷ μέσῳ μὲν μέγας σταυρὸς φέρων ἐξωγραφημένον τὸν Ἑσταυρωμένον καὶ τὰ σύμβολα τῶν 4 Εὐαγγελιστῶν καὶ πατῶν ἐπὶ δύο ὀριζοντίως ἐκατέρωθεν διευθυνομένων δρακόντων ἐπὶ τῶν πρὸς τὸν σταυρὸν στρεφόμενων κεφαλῶν τῶν ὁποίων ἴσταται ἀνὰ ἓν εἰκονίδιον, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ ἡγαπημένου μαθητοῦ Ἰωάννου. Ἐκατέρωθεν δὲ τῆς περιγραφείσης συνθέσεως τοποθετοῦνται ἐνίοτε κατ' ἀποστάσεις ξυλόγλυπτοι ὄρθιοι ἀετοί, μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, ἔτοιμοι νὰ πετάξουν, ὡς συμβαίνει εἰς τὸ τέμπλον Ἀγ. Κωνσταντίνου τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς (εἰκ. 121).

Καὶ τὰ μὲν κάτω θωράκια τοῦ τέμπλου συνήθως ζωγραφοῦνται διὰ γεωμετρικῶν, μάλιστα δὲ φυτικῶν κοσμημάτων, σπανιώτερον δὲ καὶ διὰ σκηνῶν ἐκ τῆς Λημιουργίας, ὡς εἰς τὰ καθολικὰ τῶν Μονῶν Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἀγ. Γεωργίου εἰς Μεροβίγλι. Οἱ δὲ ἄνωθεν λεπτοὶ κιονίσκοι, τὸ ἐπιστύλιον καὶ ἡ συνήθως κυρτὴ ζωφόρος κοσμοῦνται διὰ πικνῶν καὶ βαθέως ἐσκαμμένων γλυφῶν ἐκ φυτικῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κοσμημάτων,

συνήθως ἀμπέλου, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται καὶ πτηνὰ ραμφίζοντα τὸν καρπόν. Ἐτέρου αἱ θύραι φέρουσιν ἄνω τοξωτὰ δαντελλωτὰ ὑπέρθυρα – ὡς εἶδομεν εἰς τὰ μαρμάρινα τέμπλα – τοξωτὴν δ' ἐπίσης ἀπόληξιν μὲ ἀχιβάδες φέρουσιν ἐπίσης καὶ οἱ πίνακες τοῦ δωδεκαόρτου.

Τὰ ξύλινα τέμπλα συχνὰ ἐπεχρυσοῦντο, λαμβάνοντα οὕτω ἓνα θερμὸν τόνον, ἁρμονιζόμενον πρὸς τοὺς χρυσοὺς κάμπους τῶν μεγάλων φορητῶν

Εἰκ. 122. Τμῆμα ἐκ τῆς ξυλογλύπτου διακοσμήσεως τοῦ δεσποτικοῦ θρόνου τῆς Καταπολιανῆς.

λατρευτικῶν εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι γεμίζουν τὰ μεταξύ τῶν κιονίσκων διαστήματα καὶ εἶναι συνήθως ἔργα ἐπιδεξίων ἀγιογράφων.

Τὴν αὐτὴν καὶ τὰ τέμπλα πλουσίαν γλυπτικὴν διακόσμησιν παρουσιάζουν καὶ οἱ **δεσποτικοὶ θρόνοι**. Δεῖγμα ἀπὸ τὰς πλαγίας παρειὰς ἐνδὸς τοιοῦτου δεσποτικοῦ (Καταπολιανῆς) παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκ. 122. Ἐντὸς σκαλιστοῦ, κυματοφόρου πλαισίου εἰκονίζεται, συμμετρικῶς διατεταγμένον ἑκατέρωθεν τοῦ κατακορύφου ἄξονος, ζευγὸς ἐκ δύο φυλλοφόρων ἀνελισσομένων ἐλίκων, συννενομένων ἄνω καὶ κάτω διὰ δακτυλίων. Ἐκάστη τῶν τεσσάρων ἐλίκων περιβάλλει μέγα ἄνθος, ὅπερ κάτω μὲν εἶναι πολύφυλλος ῥόδαξ (ροζέττα), ἄνω δὲ ἄνθος ἡλιοτροπίου (εἰκ. 122). Εἰς τὰ μεταξύ τῶν ἐλίκων κενὰ εἰκονίζονται ἅνᾳ ἐν πτηνόν, τὸ μὲν ραμφίζον τὰ φύλλα, τὸ δὲ μὲ τὰς πτέρυγας ἀνοικτάς, ἔτοιμον νὰ πετάξῃ.

Ἡ ὥραία καὶ πληθωρική αὕτη σύνθεσις, μὲ τοὺς βαθέως ἐσκαμμένους καὶ κινημένους βλαστοὺς τῶν ἐλίκων, τὰ κατὰ φύσιν καὶ μὲ πολλὴν ζωντάνειαν ἀποδιδόμενα πτηνὰ καὶ ἡ ἀρίστη τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ ἐκτελέσας τὸ ἔργον ἐπιδέξιος τεχνίτης εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοῦ προτύπον τι ρυθμοῦ ὑστέρας ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως, τὸ ὁποῖον ἐπιτυχέστατα ἀντέγραψεν.

Ἄλλο δείγμα γλυπτικῆς δεξιοτεχνίας, ρυθμοῦ παρόκ καὶ αὐτό, παρέχει μέγα (διάμ. $0.47 \times \psi$. 0.90 μ.), **ἀρτοφόριον** (εἰκ. 123), ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὴν μικρὰν «βυζαντινὴν» συλλογὴν, ἣτις φιλοξενεῖται εἰς τὰ βόρεια ἰσόγεια κελλίᾳ τῆς Καταπολιανῆς.

Τὸ ἀρτοφόριον τοῦτο ἀπομιμείται ἐν σμικρῷ διώροφον, ὀκτάγωνον οἰκοδόμημα, ρυθμοῦ παρόκ. Τέσσαρες τῶν πλευρῶν τοῦ ἰσογείου του διαμορφωμέναι μὲ στρεπτοὺς κατὰ τὰς γωνίας κίονας βαστάζοντας καμπύλον θριγκόν, σχηματίζουσι τὰ πλαίσια ἰσαρίθμων γραπτῶν εἰκόνων, εἰκονιζουσῶν τὸν ζωηφόρον ἄρτον, αἱ δὲ λοιπαὶ ἀγέλους (εἰκ. 123). Εἰς τὸν ἄνω ὄροφον, ὅστις εὐρίσκεται ἐν ἐσοχῇ, ἐκάστη πλευρὰ τοῦ ὀκταγώνου φέρει κατὰ μὲν τὰς γωνίας ὀρθίους ἐξέργους κύκλους, στηρίζοντας τὸν ὀριζόντιον θριγκόν, ἐν δὲ τῷ μέσῳ ὀρθογώνιον πῖνακα κοσμούμενον μὲ βαθέως ἐσκαμμένα καὶ τεταραγμένα διακοσμητικὰ θέματα.

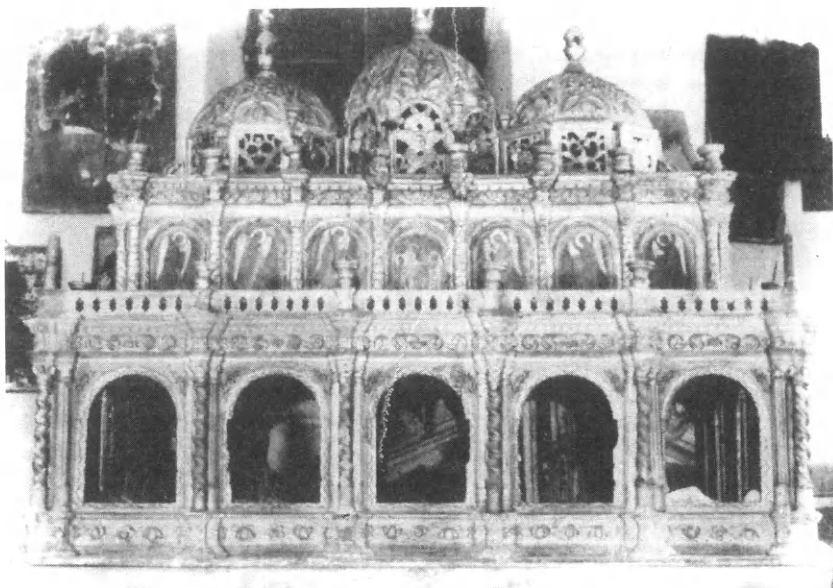
Τὸ ὅλον οἰκοδόμημα στέφεται ὑπὸ κατακόσμου ἡμισφαιρικοῦ τρουλλοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου ἵσταται σταυρός.

Ἄξιος ἰδιαιτέρας μνείας, ὅχι τόσον διὰ τὴν ξυλόγλυπτον ἐργασίαν του, ὅσον διὰ τὸ ἰδιόρρυθμον σχέδιόν του, εἶναι μέγας (μήκους 1.50 μ.) ξύλινος **ἐπιτάφιος**, ἀποκείμενος σήμερον εἰς τὴν «βυζαντινὴν» συλλογὴν τῆς Καταπολιανῆς. Ὁ ἐπιτάφιος λοιπὸν οὗτος—ὅμοιος τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται, ἐξ Ἀγ. Ἀντωνίου τοῦ Κεφάλου προερχόμενος, καὶ εἰς τὸν ναὸν

Εἰκ. 123. Ἀρτοφόριον ἐν τῇ βυζαντινῇ μουσείῳ τῆς Πάρου.

τῆς Παναγίας εἰς τὰ Μάρμαρα — ἀπομιμείται διώροφον, ρυθμοῦ παρὰ κτήριον, στεφόμενον ὑπὸ τριῶν κατὰ παράταξιν τρούλλων. Αἱ μακραὶ πλευραὶ του παρουσιάζουσι εἷς τε τὸ ἰσόγειον καὶ τὸν ἐν ἐσοχῇ ὄροφον πρόσοψιν μετὰ κίωνων βασταζόντων θριγκὸν ἐν προχωρήσει. Τὰ μεταξὺ τῶν κίωνων διαστήματα σχηματίζουν κάτω μὲν τοξωτὰ ἀνοίγματα κενά,

Εἰκ. 124. Ξυλόγλυπτος ἐπιτάφιος (κουβούκλιον) τοῦ μουσείου τῆς Καταπολιανῆς.

ἵνα διὰ μέσου αὐτῶν διακρίνεται ὁ ὀριζοντίως ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἐστρωμένος χρυσόπαστος ἐπιτάφιος, ἄνω δὲ ὅμοια ἀνοίγματα πληρούμενα ὅμως δι' εἰκονιδίων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν μέσον ἐκάστης μακρᾶς πλευρᾶς εἰκονίζει ἀντιστοίχως τὴν Σταύρωσιν καὶ τὴν Ἀκραν Ταπείνωσιν, τὰ δὲ λοιπὰ ὅλα ἀγγέλους ἐστραμμένους πρὸς τὸν Ἐσταυρωμένον ἢ τὸν ἐν Ἀκρᾷ ταπεινῶσει Χριστόν.

Ὁ τύπος οὗτος τοῦ ἐπιταφίου καλύμματος ἔχει πιθανῶς μικρασιατικὴν τὴν προέλευσιν. Ὅμοιου ἀκριβῶς σχεδίου ἀλλὰ λαϊκῆς μᾶλλον ἐκτελέσεως ἐπιτάφιον κάλυμμα συνήνητσα καὶ εἰς τὸν ἐν Πειραιεὶ συνοικισμὸν τῶν ἐκ Νικαίας προσφύγων (ναὸν Ἀγ. Ἰωάννου), οἵτινες τὸν εἶχον μετακομίσει ἐνταῦθα ἐκ τῆς ἐγκαταλειφθείσης πατρίδος των.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'
ΑΙ ΚΤΗΤΟΡΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Ἀναπόσπαστον στοιχείον τῶν περιγραφέντων θυρωμάτων τῆς προσόψεως ἢ καὶ τῶν ἀπλῶν μαρμαρίνων ὑπερθύρων τῶν ναῶν ἀποτελοῦσιν αἱ ἐπ' αὐτῶν λαξευόμεναι ἐπιγραφαί, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἰσοδυναμοῦσι πρὸς ἀληθῆ κοσμήματα τῶν ὑπερθύρων.

Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων αἱ μὲν ἀπλούστεραι ἀναγράφουν μόνον ἓνα, τετραψήφιον βεβαίως, ἀραβικὸν ἢ καὶ διὰ στοιχείων τοῦ ἀλφαβήτου ἀριθμόν, δηλοῦντα τὸ ἔτος τῆς ἀνεγέρσεως ἢ τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ, συνοδευόμενον ἐνίοτε καὶ ὑπὸ τῆς ἀναγραφῆς τοῦ μηνὸς καὶ τῆς ἡμέρας τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἢ καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἀγίου ἢ τέλος καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ κτήτορος.

Ὁ τετραψήφιος ἢ τετραστοίχειος ἀριθμὸς τοῦ ἔτους μοιράζεται, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς δύο ἡμίση, ἕκαστον τῶν ὁποίων χαράσσεται ἑκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὑπερθύρου σχεδὸν πάντοτε λαξευομένου σταυροῦ, ἀποτροπαίου τῶν κακῶν δαιμόνων, ὡς ἄλλωστε μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὑπὸ ἢ παρὰ τὸν σταυρὸν χάραξιτις συντετμημένης ἐπιγραφῆς Τ Τ Δ Φ. ἥτις, ὡς γνωστόν, ἐρμηνεύεται: «τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες φρίττουσιν». Τὸν αὐτὸν δ' ἀναμφιβόλως ἀποτροπαίον χαρακτῆρα ἐνέχει καὶ ἡ ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ σταυροῦ σχηματιζομένων τεσσάρων ὀρθῶν γωνιῶν χαρασσομένη, ἐν συντμήσει ὡσαύτως, ἐπιγραφὴ IC - XC - NI - KA (= Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ).

Πλὴν ὅμως τῶν ἀπλῶν καὶ λαϊκῶν αὐτῶν ἐπιγραφῶν πολὺ συχνὰ συναντῶμεν καὶ συνθετωτέρας καὶ «λογιωτέρας» γεγραμμένας μὲ καλλιτεχνικοὺς βυζαντινοὺς χαρακτῆρας καὶ μὲ πολλὰς συντομογραφίας, ἀποτελούμενας δὲ ἐκ δύο ἢ τριῶν στίχων, οἵτινες καὶ πάλιν μοιράζονται εἰς δύο ἡμίση, ἑκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ λαξευομένου σταυροῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τελευταῖον τοῦτον παρατηροῦμεν, ὅτι ἄλλοτε μὲν ἴσταται ἐλεύθερος, πατῶν ἐπὶ ἡμικυκλικῆς βάσεως καὶ ἔχων τὰ ἄκρα τῶν τριῶν κεραίων αὐτοῦ ὕδιαμορφωμένα ὡς τρίφυλλα (εἰκ. 99, 126, 134), ἄλλοτε δὲ ἐγγράφεται ἐντὸς κύκλου, ὅποτε ἀποβαίνει ἰσοσκελὲς· ὁ δὲ περιβάλλων αὐτὸν κύκλος ὅτε μὲν εἶναι ἀπλῆ, χαραγμένη γραμμὴ (εἰκ. 130), ὅτε δ' ἀπομιμεῖται στρεπτὸν σχοινίον (εἰκ. 140) ἢ στέφανον ἐκ φύλλων ἢ ἀνθέων (εἰκ. 137).

Αἱ συνθετώτεραι ἐπιγραφαὶ ἄρχονται σπανιώτερον μὲν μέτῃν φράσιν ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος καὶ πάντιμος οὗτος ναὸς τοῦ Ἁγίου κλπ., συνηθέστερον δὲ μὲ τὴν φράσιν ἀνεκαινίσθη ὁ θεῖος ναὸς κλπ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ρῆμα ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἐσήμαινε πάντοτε ἀνακαίνισιν προϋπάρχοντος ναοῦ, ἀλλ' ἐκ βάθρων ἀνέγειρσιν· κατήντησε δηλαδὴ τὸ ἀνε-

καινίσθη νὰ εἶναι τυπικὴ ἀρχικὴ τῶν ἐπιγραφῶν ἔκφρασις ἀντὶ τοῦ ἀνηγέσθῃ. Ἐπανειλημμένως ἐπίσης ἀντὶ ἐκ βάρθρων ἐγράφη ἐκ βόθρων, δηθὲν ἐπὶ τὸ ἐλληνοπρεπέστερον¹ (πβλ τοὺς ἀριθμ. 8, 41, 63 καὶ 74).

Ἐκ τῶν κατωτέρω δημοσιευομένων 72 ἐπιγραφῶν μία καὶ μόνη ἀνάγεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰ. ἢ ὑπ' ἀριθμ. 77 αἱ δὲ λοιπαὶ πᾶσαι εἶναι ὀλίγαι μὲν τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος, πολλαὶ δὲ τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνος, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει εὐημερίαν τῆς νήσου κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους πρὸ πάντων δὲ τὴν ἐλευθερίαν ἀνεγέρσεως χριστιανικῶν ναῶν, ἐπιτευχθεῖσαν, ὡς ἤδη εἶπομεν (σ. 117), δυνάμει εἰδικῶν προνομίων (ἄχτιναμέ) παρασχεθέντων εἰς τὰς νήσους ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ Γ' τὸ 1580.

Κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων τῶν ναῶν, συνηθίζοντο καὶ εἰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου (π.χ. τὴν Μύκονον, τὴν Νάξον κλπ.) μᾶς εἶναι δὲ πολύτιμοι ὅχι μόνον διότι χρονολογοῦσιν ἀκριβῶς τοὺς ναοὺς, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι χαραγμένοι, ἀλλὰ καὶ διότι μᾶς παρέχουν τὰ ὀνόματα τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα τοὺς ἀνήγειραν, πολλὰ τῶν ὁποίων δὲν εἶναι ἄγνωστα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νήσου ἢ κατεῖχον ἀνώτερα ἐν αὐτῇ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα.

Κατάλογον τῶν προσώπων τούτων παρέχομεν ἐν τέλει τοῦ παρόντος τεύχους, εἰς δὲ τὸ προσεχὲς τεῦχος, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ πραγματευθῶμεν περὶ τῆς ζωγραφικῆς διακοσμήσεως τῶν ναῶν τῆς Πάρου, θέλομεν παραθέσει καὶ κατάλογον τῶν τε ζωγράφων, οἱ ὅποιοι ἐφιλοτέχνησαν τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰς φορητὰς εἰκόνας τῶν ναῶν, ὡς καὶ τῶν ἀφιερωτῶν τῶν εἰκόπων τούτων.

Τὰς κτητορικὰς ἐπιγραφάς, πλὴν τῶν τῆς Καταπολιανῆς, αἱ ὁποῖαι ἐδημοσιεύθησαν λεπτομερέστερα καὶ ἐπιστημονικώτατα ὑπὸ τοῦ F. W. Hasluck², δημοσιεύομεν κατὰ χωρία καὶ περιοχάς, ἀρχόμενοι ἀπὸ τὴν σημερινὴν πρωτεύουσιν τῆς νήσου Παροικιάν, ἣτις ἔχει τοὺς περισσοτέρους ναοὺς. Ἐκάστου δὲ πάλιν χωρίου ἢ περιοχῆς τὰς ἐπιγραφὰς παραθέτομεν κατὰ χρονολογικὴν σειράν.

¹ Τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐνίοτε μάλιστα ἀντὶ βάρθρων, γράφεται καὶ βαράθρων! Πβλ. Ν. Βέην ἐν Glotta IX, 1918, 109-112.

² The Church of Our Lady of the Hundred Gates, London 1920, σ. 70-75. Τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Καταπολιανῆς εἶχε δημοσιεύσει πρὸ τοῦ Hasluck καὶ ὁ Γ. Λαμπάκης (Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Α', 1901, σ. 106-107) καὶ τινες αὐτῶν παλαιότερον ὁ Μ. Κρίσπης (Φιλολογικά Ἀνάλεκτα, Ἀθῆναι 1908-1914, σ. 273). Τὰς χρονολογίας ἀνεγέρσεως μονῶν τῆς Πάρου παρέσχε τὸ 1899 καὶ ὁ Ε. Ἰ. Δράκος (Ἱερὸς Σύνδεσμος Ε', 1899, σ. 245-249), ὀλίγας δὲ σχετικὰς πρὸς αὐτὰς κτητορικὰς ἐπιγραφὰς ἐδημοσίευσεν καὶ ὁ Ἐμμ. Σαγκριώτης (Μεσ. Γράμμ. Β', 1934-35, σ. 240 ἐξ.).

Α) ΠΑΡΟΙΚΙΑ

1) Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (πρὸς ἀνατολὰς τῆς Χώρας).

Ὑπέρθυρον 1.74×0.205 .

$$\begin{array}{c|c} \delta \Theta(\epsilon) o & \lambda \acute{o} \gamma o s \\ \hline 1 \ 5 & 8 \ 9 \end{array}$$

2) Παναγία Σεπτεμβριανή (Γενέσιον τῆς Θεοτόκου).

Ἀνωθεν τῆς πλαγίας θύρας καὶ κάτωθεν τῆς προτομῆς τῆς δεομένης Παναγίας (εἰκ. 125).

+ Ω ΠΑΧΥΝΗΗΤΕ ΗΡΝΠΡΞΤΙ ΗΩΗΤΩΕΕΥΧ81592

Εἰκ. 125.

† Ω πανόμνητε μῆ(τε)ρ ὑπὲρ τῶν τιμώντων σε εὔχον 1592.

Σ α γ κ ρ ι ὠ τ η ς, Μεσ. Γράμ. Β', 1934-35, σ. 250.

3) Ναὸς Μεταμορφώσεως, παρὰ τὴν Καταπολιανήν.

Ὑπέρθυρον πλαγίας θύρας 1.42×0.22 .

$$\begin{array}{c|c} 1 \ 5 & 9 \ 5 \end{array}$$

4) Παναγία Σεπτεμβριανή (Γενέσιον Θεοτόκου).

Ἀνωθεν τῆς θύρας προσκομιδῆς τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου (εἰκ. 116).

Ἀνεκ(αι)νίστη οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς τῆς ὑπερα-
γίας δεσπίνης ἡμῶν Θεοτόκ(ου) καὶ ἀἰπαρθένου Μαρίας διὰ
συνδρομῆς κ(αὶ) ἐξόδ(ου) - - - - Χαμαρη. ἐτελιώθη - - - - τοῦ
ἔτου(ς) - - - - ΑΦϚ (;) ἰνδ. α'.

Τὸ ὄνομα Χαμαρη τοῦ 3ου στίχου θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀναγνωσθῇ Χαμάρτου, τῆς γνωστῆς παριανῆς οἰκογενείας, τῆς ὁποίας καὶ ἄλλα μέλη ὑπῆρξαν κτήτορες ναῶν ἢ ἀφιερῶται εἰκόνων. Πβλ. ἐπιγραφὴν τῆς Καταπολιανῆς (H a s l u c k, σ. 71 ἀρ. 15) καὶ τὴν ἡμετέραν ὑπ' ἀριθμ. 23 (ὅρα σχετικῶς τοὺς ἐν τέλει τοῦ τεύχους τούτου ὡς καὶ τοῦ ἐπομένου παρατιθεμένους πίνακες). Περὶ τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας τῶν Χαμαρέτων ὅρα Ν. Βέην, Οἱ Χαμάρετοι (βιβλιογραφικὸν καὶ γενεαλογικὸν σημείωμα Ἀθῆναι 1903 καὶ Δ. Βαγιακάκον (Πελοποννησιακὰ τ. Γ' σ. 216).

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἔτος ΑΦϚ'=1596 τοῦτο δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἰνδικτιῶνα α' ἀλλὰ πρὸς θ', ἐὰν δὲ πάλιν τὸ τελευταῖον γράμμα θεωρηθῇ ὡς κατάληξις -στῶ καὶ πάλιν τὸ 1590 δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἰνδ. α' ἀλλὰ πρὸς γ'.

5) ᾽Αγ. Νικόλαος, παρὰ τὴν Καταπολιανήν. Ἐπὶ τῆς προσόψεως

$$\frac{IC}{NI} \left| \frac{XC}{KA} \right. = \begin{array}{l} \text{Ἰησοῦς Χριστὸς} \\ \text{Νικᾷ} \end{array}$$

$$T T \Delta \Phi = \text{Τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες φρίττουσιν}$$

6) Μετόχι Μ. ᾽Αγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου.

᾽Ο δίκλιτος ναὸς του (εἰκ. 41, 42) σήμερον τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Προφήτου Ἠλία καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς θύρας τοῦ Προφήτου Ἠλία.

$$16 \text{ Πρ(ό)δ - (ρο)μος } 12$$

Τὸ ἐν Πάρῳ Μετόχιον τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς τοῦ ᾽Αγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀναφέρεται καὶ ἐν σιγίλλῳ τοῦ 1624 τοῦ Πατριάρχου Κ/πόλεως Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως (Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. 6 σ. 294).

7) Μετόχι Μ. Θεολόγου Πάτμου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου βορείου κελλίου τῆς Μονῆς 1.20 × 0.27.

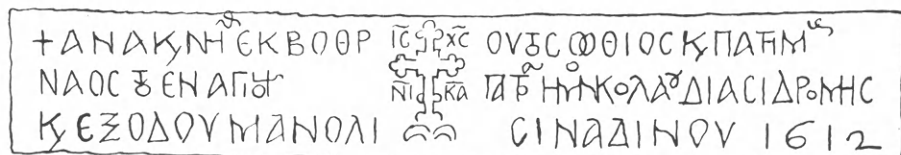
$$1613$$

† Φιλόθεος ἱερομόναχος

Καζανόβ(ας)

᾽Ο ἱερομόναχος Φιλόθεος Καζανόβας δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστός. Τὸ ὄνομα ὅμως Καζανόβα συναντᾶται καὶ εἰς ἔγγραφο τῆς Πάρου τοῦ 1737 (Ἰακ. Βι-σβίτς η. Τὸ κληρον. δίκαιον ἐν Πάρῳ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα σ. 168).

8) ᾽Αγ. Νικόλαος Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 126).

Εἰκ. 126.

$$\begin{array}{l} \text{† ἀνακαινήθ(η) ἐκ βόθρ(ου)} \\ \text{ναὸς τοῦ ἐν ἀγίοις} \end{array} \quad \frac{IC}{NI} \left| \frac{XC}{KA} \right. \begin{array}{l} \text{οὗτος ὁ θῖος κ(αὶ) πάτημ(ος)} \\ \text{πατρ(ός)ς ἡμῶν Ν(ι)κολάου} \\ \text{κ(αὶ) ἐξόδου Μανόλι} \end{array}$$

$$\text{διὰ σιδρομῆς Συναδινοῦ 1612}$$

9) ᾽Αγία Τριάς. Ὑπερθυρον 1.35 × 0.23.

$$\begin{array}{l} \text{† Δέησης τοῦ δού-} \\ \text{ιέρους} \end{array} \quad \frac{\quad}{\quad} \begin{array}{l} \text{λου τοῦ Θ(εο)ῦ Γεωργίου} \\ \text{Γρηγόρη} \end{array}$$

$$16 \quad \quad \quad 26$$

Τὸ ὄνομα Γρυπάρης σύνηθες καὶ ἐν Μυκόνῳ καὶ ἐν Σίφῳ (Γ. Πετρο-

π ο ύ λ ο υ, Νομικά ἔγγραφα Σίφνου τῆς Συλλογῆς Γ. Μαριδάκη, τεῦχ 1, 1956, σ. 501).

10) "Αγ. Ἀρτέμιος. Ὑπέρθυρον 1.34×0.23 (εἰκ. 28).

<p>Ὁ κυτόρων κάληστος εἶ Ἀρτεμίου πέφικε καὶ παν- Ρούσου τοῦ πίκλι ἐκκλησία(ν) πὺς μόχθις τε ὁμοῦ τε κ' ἀνα δόρισε ἐκτίσι καὶ εἰσαγάμ</p>	$\left \begin{array}{c} IC \\ NI \end{array} \right $	<p>ὁ νεὸς τοῦ μεγαλομάρτυρος ΧC τεβλόγου τὴν κλίσι Νικόλαος ἤγγρε ἐκ τῶν γριπίδο(ν) κό- KA λομάτο(ν). ὃν ἱ ἄνο πρό να ἡχιρὸ τόπο χλόεις 1632</p>
---	--	--

Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀκαταλήπτου διὰ τὸν χαράξαντα πρωτοτύπου τινὸς ἐπιγράμματος, συνταχθέντος παρὰ τινος «λογίου» καὶ ἀποβάντος τυπικοῦ διὰ κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐπανάληψίς του καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς (ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Ταξιάρχου Κουνάδου καὶ τῆς παρὰ τὸ Μαράθι Μονῆς τῶν Ἀγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου, κατωτέρω ἀρ. 27 καὶ 60). Οὐ μόνον δ' ἐν Πάρῳ ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου ἐπανε-
 ρίσκομεν τὴν αὐτὴν διατύπωσιν, ὡς π.χ. εἰς τὴν Μύκονον (Ἀγ. Ἑλεῦσα) (βλ. Ν. Δ. Ἀ γ γ ε λ ε τ ᾶ κ η ν εἰς Ἑφημερίδα Νέα Μύκονος φύλ. Νοεμβρίου 1962, σ. 3). Ὅσον ἀφορᾷ τὴν συνήθως ἐπὶ Τουρκοκρατίας χρησιμοποιουμένην ἔκφρασιν τοῦ πίκλι, αὕτη ἀπαντᾶται ἤδη εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, π.χ. παρὰ Γ. Παχυμέρη (2 σ. 385 Βόννης): *Μελετᾶς τοῦ πίκλην*. Παράβαλε καὶ τὰς ἡμετέρας ὑπ' ἀριθμ. 13, 27, 38, 41, 54, 75 ἐπιγραφάς.

11) Ἀγία Ἑλένη. Ὀλίγον πρὸς ἀνατολὰς τῆς Καταπολιανῆς.

Νῦν ἰδιοκτησία κ. Εἰρήνης Βαρούχα Χριστοδουλοπούλου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς δυτικῆς εἰσόδου.

<p>Οὗτος ὁ ναὸς ὃν προσεῦχεσθε Ἑλένης οἶκος τοῦ Θεοῦ μηδεὶς εἰσέλθῃ μνησίκακος τῆς εὐλογίας ὁσπερ Ἰούδας πῶν τὴν ἔξοδον</p>	$\left \begin{array}{c} A X \end{array} \right $	<p>πάντες Κωνσταντίνου κ(αὶ) κ(αὶ) προσ ευχῆς ὑπάρχει ἐνθάδε κ(αὶ) λάβει ἄρᾶν ἀντὶ ὁ τοῦ Χ(ριστ)οῦ προδότης· ὁ Τζάνες Τζαν(ε)τάκ(ης). A B (=1632)</p>
---	---	--

*Ἡ φράσις: οὗτος ὁ ναὸς . . . οἶκος τοῦ Θεοῦ καὶ προσευχῆς ὑπάρχει, μηδεὶς εἰσέλθῃ κλπ. εὐρίσκεται σχεδὸν ἀπαράλλακτος καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς συνοικίας Ἀγ. Θωμᾶ τῆς Καστοριάς (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ', 158).

12) Ἀγ. Ἰωάννης. 10' Ἀνατολικῶς τῆς Καταπολιανῆς.

Ὑπέρθυρον εἰσόδου (εἰκ. 127).

<p>~ 1 6 ἸΩ ΝΥΗΚΟΡΟΝ</p>	<p>ἀνάγλυφον Προδρόμου</p>	<p>3 3 Ο ΚΤΙCΑC ΓΘΘCΙC ΕΞΟΑΘ</p>
---------------------------------------	---	---

1 6

προτομή τοῦ Προδρόμου (Εἰκ. 102)

 3 3
Ιω(άννης) Ντανκορόν(ιας) *ὁ κτίσας πάθους κ(αί) ἐξόδου.*

Ἡ οἰκογένεια Ντανκορόνια εἶναι γνωστὴ καὶ ἐκ πολλῶν νοταριακῶν ἐγγράφων τῆς Νάξου ἤδη ἀπὸ τοῦ 1538 (Ι. Βι σ β ί ζ η, Νοταρ. ἐγγραφα Νάξου, Ἀρχ. Ἰστορ. Ἑλλ. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τεῦχος 4, 1951.σ. 14 κλπ.) Τὸ ὄνομα ἀπαντᾶται καὶ εἰς Σίφνον (Γ. Πε τ ρ ό π ο υ λ ο ς, ἔ.δ. σ. 505).

- 13) **Καταπολιανή.** Ἐπὶ ἀδημοσιεύτου λοξομήτου κοσμήτου, ἐξαχθέντος ἐκ τοῦ κατεδαφισθέντος μεταγενεστέρου τοίχου τῆς προσόψεως. 1.64×0.12 .

1633. *Στεφανῆς τοῦπίκλι Βουτζαρᾶς*
Γεωργιλᾶς Ἀβάζος κτήσις.

Τὸ ὄνομα Βουτζαρᾶς ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῆς Πάρου (H a s l u c k, ἀρ. 14, 15, 19 καὶ ἡμέτεροι ὑπ' ἀρ. 14, 15, 41) μὲ ἐλαφρὰς παραλλαγὰς, ὡς π.χ. Βιτζορέος (H a s l u c k σ. 70 ἀρ. 9) καὶ Βυτζαρᾶς εἰς εὐθύμησιν τοῦ 1717 (Ἐμμ. Κ ρ ι α ρ ᾶ ς, Ἀθηνᾶ τ. 48, 1938, 153) καὶ (Ἰακ. Βι σ β ί ζ η ς, Κληρον. δίκ. ἐν Πάρῳ σ. 152) εἰς νεώτερα δ' ἐγγραφα (1815) καὶ Βιτζαρᾶς (Ν. Κ υ π ρ α ί ο υ, Τὰ Πάρια σ. 104). Τὸ ὄνομα Γεωργιλᾶς, μεγεθυντικὸν τοῦ Γεώργιος εἶναι ἤδη ἐν χρήσει κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (Γεωργιλᾶς). Βλ. σχετικῶς Γ' Β α γ ι α κ ᾶ κ ο ν, Πελοποννησιακὰ τ. Γ' σ. 195. Τέλος τὸ ὄνομα Ἀβάζος εἶναι σύνηθες ἐν Σαντορήνῃ.

- 14) **Εὐαγγελίστρια.** Εἰς τὴν βάσιν μαρμαρίνου μανουαλίου.

1 6 3 4
Βουτζαρ(ᾶς)

- 15) **Εἰσόδια Θεοτόκου.** (Ἰδιοκτησία οἰκογενείας Γράβαρη).

Ὑπέρθυρον. 1.35×0.21 .

Ἀναγνό

στις Βουτζαρᾶς

1 6

4 5

Μαῖω 2

- 16) **Εὐαγγελίστρια.** Ὑπέρθυρον εἰσόδου.

<p style="text-align: center;">X X X X</p> <p>Ἀνακαινίσθη ἐκ βάρων ναὸς τῆς Κυρίας Θ(εοτό)κου Πέτρου Γαλανοῦ κ(αί) τῆς</p>	<p style="text-align: center;">T T Δ Φ Θ Θ Θ Θ</p> <p>οὔτος ὁ θεῖος κ(αί) πάντιμος διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου συμβίας αὐτοῦ Ἐξένης.</p>
--	---

XXXX = Χριστὸς Χριστιανοῖς χάριν χαρίζεται.

TTΔΦ = Τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες φρίττουσιν. ΘΘΘΘ = Θεοῦ θέα θεῖον θαῦμα. Νικόλαός τις Γαλανὸς ἀναφέρεται εἰς ἐγγραφον τῆς Πάρου τοῦ 1740 (Βι σ β ί ζ η ς, Τὸ κληρον. δίκαιον ἐν Πάρῳ σ. 177).

- 17) Ναὸς Ταξιαρχῶν Ἀγορᾶς. Ὑπέρθυρον εἰσόδου (εἰκ. 99).

1.30 × 0.26.

Ἀνακαινίσθη ἐκ βάθρων οὗ τῶν Παμεγήσι ων Ταξιαρχ- συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Ἰα- σακελαρίου ἐν ἔτει	$\frac{IC}{NI}$	$\frac{XC}{KA}$	τος ὁ θεὸς καὶ πάντιμος ναὸς χῶν Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ διὰ κώβ(ου) ιερέως Σκιαδᾶ καὶ 1649 Ἀπριλίου 21.
--	-----------------	-----------------	--

Ὁ Σαγκριώτης (ἔ.δ. σ. 250) γράφει, ὅπως ἐσφαλμένως, ὅτι ἡ ἐπιγραφή λέγει: ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων δαπάναις Μιχαήλ Κρίσπη 1649.

- 18) Ἅγιος Νικόλαος. Ὑπέρθυρον 1.20 × 0.23.

Ἀνακαινίσθη ἐκ βάθρων οὗ ὁς τοῦ (ἐν ἀγ)ίους Νικολάου Ματθέου Παντουβάν(η)	$\frac{IC}{NI}$	$\frac{XC}{KA}$	τος ὁ θῖος κ(αὶ) πάντιμος να- διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου καὶ τῆς συμβίου αὐ(τοῦ --)
---	-----------------	-----------------	---

- 19) Ἀγ. Μαρίνα. Εἰς τὴν βάσιν τοῦ ἀρχοσολίου τοῦ νάρθηκος.

1 6 7 4

ὁ παμπλα νε τοῦ βίου πλά κ(αὶ) γηρεῶν, ὄπλα δραμὸν ἡμὲ λάρνακα κ(αὶ)	$\frac{IC}{NI}$	$\frac{XC}{KA}$	νέστατε χρό- νε τῶ(ν) νέον ἐμπεκτὰ καὶ μηδέτῃ κ(αὶ)ρῶ πλάκα βαρηχοῦσαν.
--	-----------------	-----------------	---

Ὁ αὐτὸς Γεώργιος Μάσος ἀναφέρεται καὶ εἰς ἐπιτύμβιον ἐπιγραφήν τῆς Καταπολιανῆς τοῦ ἔτους 1698 (H a s l u c k, σ. 71 ἀρ. 17). Ἀναστάσιος δέ τις Μάσος ἀναφέρεται τὸ -1821 (Ἡπειρ. Χρον. 5 σ. 108).

- 20) Ἀγ. Ἀθανάσιος. Ὑπέρθυρον 1.40 × 0.24.

Ὡ θεϊότατι κὲ ιερότατι τρις Τριμιθοῦντος βοιδήσεται τοῦ ρον) 1692	$\frac{IC}{NI}$	$\frac{XC}{KA}$	ιεράρχαι Ἀλεξανδρεῖ(ας) καὶ ὁ ἀνακαινιστέντος Παπαῖω(άν- Καρυστινοῦ Χορεπισκόπου.
---	-----------------	-----------------	---

Ὁ αὐτὸς ἐχχορεπίσκοπος Παροικιάς Πάριον Καρυστινὸς ἐπογοράφεται εἰς δύο ἔγγραφα, τῆς 19 Ἰαν. 1694 καὶ τῆς 5 Φεβρουαρίου 1695, δημοσιευθέντα ὑπὸ Περ. Ζερλάντη, Περὶ σωματεμπορίας ἐν περ. Παρνασσὸς (1888) σ. 248-9.

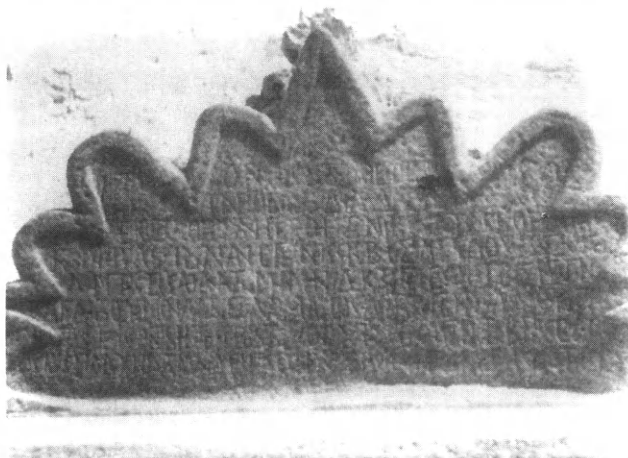
- 21) Ναὸς Τριῶν Ἱεραρχῶν. Ὑπέρθυρον 1.40 × 0.22.

1 6	$\frac{IC}{NI}$	$\frac{XC}{KA}$	9 3
Π(α)π(ᾶ) Ἰακ(ώ)β(ου)			Μηζάτζου

Τὸ ἐπώνυμον Μηζάτζας ἀπαντᾷ εἰς ἔγγραφον τῆς Πάριου τοῦ 1733 (Ι. Βισβίτης, Τὸ κληρον. δίκαιον ἐν Πάρῳ κλπ. σ. 160).

22) Εὐαγγελισμός τοῦ Κάστρου.

Ἐπὶ ἀνθεμοειδοῦς στέψεως τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 128).

Εἰκ. 128.

1 7 5 2

Ὁ ναὸς οὗτος ὁ θεῖος τῆς | Παρθένου διὰ δαπάνης |
 ἐκ βάθρων ἀηγέρεθη τοῦ Νικολάου Σκοριδήλη |
 καὶ Μαρίας Ἰουλιανῆς, γένος ἐκ Βυζαντίδος, συζύγου |
 λαμπρᾶς εἰς ἀθάνατον μνήμην δεκτὸν γενέσθαι ...

Παν[α]γία τὸ θεριμὸν αὐτῶν εὐλαβείας ὡς δῶρον γενόμενον |
 Χριστέ μου μεσήτης πρὸς τὸν Θεὸν ... καὶ στήναι τῇ κρίσει τῇ φοβερᾷ
 ὡς εὐσπλαγχνος φύλαξ βοηθὸς μου τῆς σωτηρίας.

Τὸ ὄνομα Σκοριδίλης εἶναι συνηθέστατον εἰς τὰς Κυκλάδας.

23) Ἁγ. Βηθλεέμ. Ὑπέρθυρον 1.57 × 0.18.

1 7 7 9 Νοεμβρίου
 ὁ ναὸς
 διὰ δαπάνης

ἐτελειώθη
 τῆς Βηθλέμης
 καὶ ἐξόδου Δημητρίου
 Χαμάριου

Ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Βηθλεέμ ἀναφέρεται ἤδη τὸ 1668 εἰς τὴν διαθήκην τοῦ
 Ἀναγνώστη Σπανοῦ βλ. Ἀ ν τ. Κ α τ σ ο υ ρ ὀ ν, Λαγγουβάρδα ἐν περ. Πλά-
 των 5', 1954, σ. 111.

24) Ἁγ. Ἀνάργυροι. Τρουλλαία βασιλική.

Ἐπὶ τῆς ἐπιτυμβίας πλακὸς τοῦ κτήτορος (εἰκ. 120). Ἀχρόνιστος.

Τάφος τοῦ μὸν κέκενθεν ἄπνο | ον δέμας

*Χ(ριστ)ὲ δὲ πν(εῦμα) ἐς τὰς σὰς χει-
ρας δέχου — Μανου(ῆ)λ Ἀλησάφης*

Ἄλλος Ἀλησάφης, ὁ Γεώργιος, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 35 ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου (σήμερον Ἀγ. Λουκά) ΒΑ. τῆς Παροικιάς. (Βλέπε ἀριθμ. 35). Ἐπίσης «Οἰκονόμος Ἀλησάφης ἀρμπήτρος καὶ κριτὴς» ὑπογράφει εἰς ἔγγραφον τῆς 21 Μαρτίου 1731 συνταχθὲν ἐν Πάρῳ (Ι. Τ. Βι σ β ί ζ η Τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τῶν συζύγων ἐπὶ ἀτέκνου γάμου εἰς τὴν Πάρῳ, Ἔπετ. Ἀρχ. Ἰστ. Ἑλλήν. Δικ. τ. 8, 1958, σ. 158), Σμαράγδης δὲ τις Ἀλισάφης ἀναφέρεται ὡς μάρτυς εἰς ἀπόφασιν διαζυγίου τοῦ 1709 (Β α σ. Β. Σ φ υ ρ ὅ ρ α, Γάμοι καὶ διαζύγια στὴν Νάξο τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰ., περ. Κυκλαδικὰ τ. 1, 1956, σ. 44). Τὸ ὄνομα Ἀλησάφης εἶναι μητρωνυμικὸν παραγόμενον ἐκ τοῦ Ἑλισάβετ. Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν συντάκτην τοῦ Μεσ. ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Βασ. Σφυρόερα.

25) Ναὸς Ἑσταυρωμένου τοῦ Κάστρου.

Ὡς τελευταίαν ἐπιγραφὴν τῆς Παροικιάς παραθέτω τὴν χαραγμένην ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς (1.00 × 0.33) ἐντοιχισμένης δεξιᾷ τῆς εἰσόδου τοῦ ἐπὶ τοῦ κάστρου ναοῦ τοῦ Ἑσταυρωμένου (εἰκ. 129).

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἔχει ὡς ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 129.

Εἰκ. 129.

Ἡ πρώτη σειρὰ *ΤΤΑΦ* ἀναγινώσκεται: *Τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες φρίττουσιν.*

Τῆς δευτέρας τὸ μὲν τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ ἀναγινώσκω *Π(α)π(ᾱ) Μᾶρ(κος)*, τὸ δὲ δεξιὸν δὲν δύναμαι νὰ ἀποκρυπτογραφήσω.

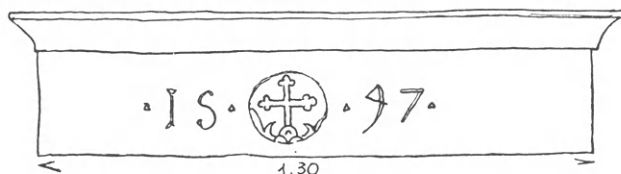
Ἡ τρίτη (*ΑΦΙΕΛ*), ἂν δὲν εἶναι πάλιν συγκεκομμένον τι ἐκκλησιαστικὸν ρητὸν ἀλλὰ χρονολογία, θὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τὸ ἔτος 1514 καὶ θὰ χαρακτηρίζη τούτου ἔνεκα ὡς ἀρχαιότεραν ὅλων τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, ἣτις δι' αὐτὸ καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τεθῇ πρώτη κατὰ σειρὰν εἰς τὸν κατάλογον. τοῦτον, ὡς χαραχθεῖσα πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως τῶν νήσων (1537)

B) ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ

26) **Μονὴ Ταξιάρχου.** Εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου Κουνάδου ἢ Προφή-
τον Ἡλία.

Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν (εἰκ. 130, κάτω).

ΚΤΗΤΟΡΝ ΚΑΛΙΣΤΟ· ΕΞ Ν
ΕΘ· ΙΩΝΝ ΠΑΝΜΕΦΩΣΗΤΕ
Σ· Κ· ΠΑΝΕΥΛΟΓΟΥ· ΤΗΝ ΚΛΙ
ΥΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ· ΙΕΡΕΜΗ
ΛΙΑΝΟΥ· ΣΥΓΗΚΛΙ· ΕΚΚΛΙΣ
ΙΓΕΡΕΚΣΗ ΓΡΥΠΗΔΟ· Ω
ΑΝΟΡΡΟΝΗΔΩΡΙΣ ΕΚΦΩ
ΙΣΑΓΑΓΕΧΙΡΩΣ ΠΡΟΧΛΩ 1609

Εικ. 130.

1 5 — 9 7

Οὐχὶ 1547 ὡς λέγει ὁ Σαγκαριώτης, Ἰστ. Μ. Λογοβάρδας σ. 106.

27) **Μονὴ Ταξιάρχου** (ὡς ἄνω).

Εὐθύς ὑπὲρ τὸ ὑπέρθυρον ἐπὶ ὀρθογωνίου πλακόσ (εἰκ. 130, ἄνω).

Κτητόρον κάλιστος ἐσ(τι) ν-
εὸς τῶμ πανμεγήστον τε
κ(αί) πανευλόγου τὴν κλί(σιν)
ὑερομονάχου Ἱερεμίου (Ἀγαλ)
λιανοῦ τοῦ πηκλι· ἐκκλις(ίαν)
ἤγερε ἐκ τῶν γρυπήδο. ῥ
ἄνο πρόνηα δόρισε ἐκ τῇ
ισάγαγε χιρῶ τόπο χλόϊ 1609.

Τὸ ἐπώνυμον τοῦ Ἱερεμίου συνεπλήρωσα εἰς Ἀγαλλιανοῦ βασιθεῖς οὐχὶ μόνον ἐπὶ τοῦ ἐν τῇ Μ. Φανερωμένης τῆς Νάξου ἀποκειμένου ἀδημοσιεύτου κτηματολογίου τοῦ 1743, ὅπερ ἀναφέρει ἡγούμενον τοῦ Ταξιάρχου τὸν Παχώ-
μιον Ἀγαλλιανὸν (πβλ. Ἑμμ. Σαγκαριώτην, Ἰστ. τῆς Ἱ. Μ. Λογοβάρδας σ. 107), ἀλλὰ κυρίως ἐπὶ τοῦ σήμερον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων ἀπο-

κειμένου σιγλλίου τοῦ Πατριάρχου Τιμοθέου τοῦ Β', τοῦ ἔτους 1614, ὅπερ ἀνακηρύσσει τὴν μονὴν τοῦ Ταξιάρχου πατριαρχικὸν σταυροπήγιον, ἀναφέρει αὐτὸν τοῦτον τὸν «ιερομόναχον Ἱερεμίαν τὸν Ἀγαλλιανόν» (Δ. Α. Ζακυθηνός, Ἑλληνικά τ. 2, 137). Ὁ Δράκος (Ι. Σ. 1899, 247) ἀνέγνωσε Λιγανός.

28) Μονὴ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου εἰς Κραῦγα.

Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἀποκειμένης ἐν τῇ αὐλῇ, ἄνω, δεξιᾷ, καὶ ἀριστερᾷ ἀποκεκρουμένης (εἰκ. 131).

Εἰκ. 131.

Εἰκ. 132.

Κοσ	IC	XC	Κοσμᾶς Μαλατέστας 16 11 Ἰουλήου 21
μᾶς	NI	KA	
Μαλα	AX XI	Ιουλήου	
τέ		ακ'	
στας			

Μακάριός τις Μαλατέστας ἐκ Ναούσης ἐγένετο ἡγούμενος τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει μονῆς τῶν Ἰβήρων, ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀνωτέρω κτηματολογίῳ τοῦ 1743 (Σαγκριώτης. Ἱστ. Μ. Λογκοβάρδας σ. 106). Ἀντώνιος δὲ Μαλατέστας ἀναφέρεται ἐν παριανῷ ἐγγράφῳ τοῦ 1751 (Ι. Βισβίζη, Τὸ κληρον. δίκ. 178).

29) Μονὴ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου εἰς Κραῦγα.

Ἐπὶ ἐπιτυμβίου μαρμαρίνης πλακὸς ἐν τῇ αὐλῇ διαστάσεων 0.62×0.93 (εἰκ. 132) εἰκονίζουσης ἄνω δικιόνιον ναῖσκον μετ' ἀετώματος, ἐν τῷ τυμπάνῳ τοῦ ὁποίου ἐχαράχθη IC † XC. Ὁ ναῖσκος χρησιμεύει ὡς πλαίσιον τοξωτῆς κόγχης τὸ βάθος τῆς ὁποίας εἶναι ἀνώμαλον. Αὕτη δυνατόν νὰ περιεῖχεν εἰκόνα τινά. Εἰς τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀναγλύφου ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφή:

† Αὕτη ἡ κατάπαυσής | μου εἰς αἰῶνος | Βισ-
κόντη Βατημπέλα 1611.

Πρόκειται πιθανώτατα περὶ ἐπιτυμβίου πλακὸς καθολικοῦ τινος. Ἡ λέξις κατάπαυσις ἀπαντᾶται εἰς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν: εἰς τὴν κατάπαυσίν σου, Κύριε, ὅπου πάντες οἱ ἅγιοί σου ἀναπαύονται, ἀνάπαυσον καὶ τὴν ψυχὴν κλπ.

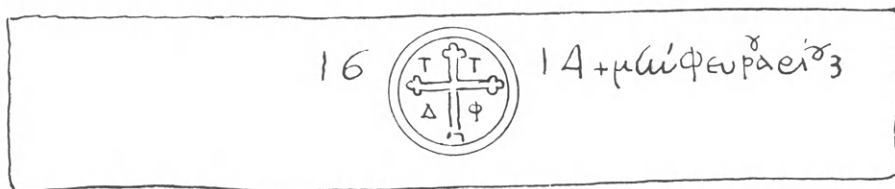
30) Μονὴ Εὐαγγελιστρίας εἰς θέσιν Χάλαρα, πρὸς Α. τῆς Παροικιάς.

Ὑπέρθυρον α χ ι β = 1612

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 246.

31) Μ. Ἀγ. Ἀποστόλων (Μετόχι Μ. Λαγγουβάρδας).

Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὸν ναόν (εἰκ. 133).

Εἰκ. 133.

16 — 14 μὴν(ός) Φεβρουαρίου 3

32) Μ. Ἀγ. Ἀποστόλων (Μετόχι Μ. Λαγγουβάρδας).

Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἐν τῇ αὐλῇ, διαστάσεων 0.62 × 0.95.

Μνίσθιτι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ
δούλου σου Κωνσταντίου ἱε-
ρομονάχου † σινδρομιτῇ
καὶ ὑπειρέτῃ τῆς μονῆς τῶν
πανεφώνων Ἀποστόλων.

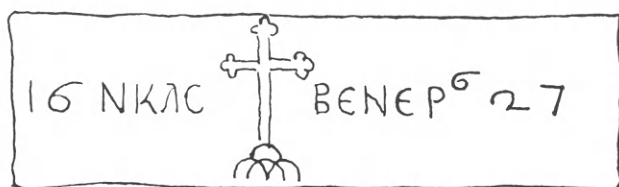
33) Παναγία εἰς τὸ Καινούργιο.

Ὑπέρθυρον ἀποκείμενον εἰς τὸ δάπεδον τοῦ προαυλίου.

16 οἰκόση-
μον 18

34) Ναὸς Δευτέρας Παρουσίας. Ἐπὶ τῆς ἀπέναντι ἀκτῆς τοῦ κόλπου τῆς Παροικιάς.

Ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τοῦ πλαγίου παραθύρου 1.28 × 0.22 (εἰκ. 134).

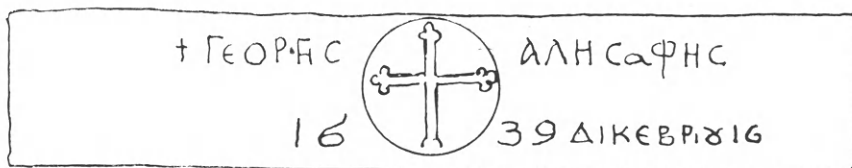
Εἰκ. 134.

16 ΝΚΛC | ΒΕΝΕΡ^ς 27
 16 Ν(ι)κ(ό)λ(αο)ς Βενέρης 27

Τὸ ὄνομα Βενιέρης συνήθως εἰς τὰς Κυκλάδας. Εἰς ἔγγραφον τῆς Πάρου τοῦ 1734 ἀναφέρεται καὶ «χωρεπίσκοπος Βενιέρης» (Γ' α.κ. Βισβίτζη, Τὸ κληρον. δίκ. ἐν Πάρῳ σ. 163) εἰς ἄλλο δὲ τοῦ 1716 ὁ Νικήτας Βενιέρης (Βισβίτζης, ἔ.α. σ. 154).

35) ᾽Αγ. Γεώργιος (νῦν ᾽Αγ. Λουκάς).

᾽Υπερθύρον (εἰκ. 135).

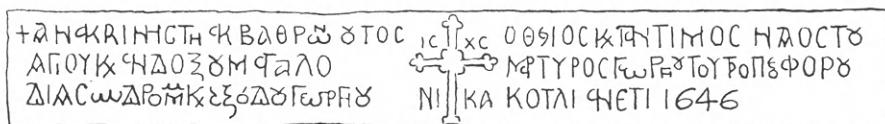

Εἰκ. 135.

† Γεόργης | Ἀλησάφης
 16 | 39 Δικεβρίου 16

Σχετικῶς πρὸς τὸ ἐπώνυμον Ἀλησάφης βλέπε τὴν σημείωσιν τῆς ὑπ' ἀριθμ. 24 ἡμετέρας ἐπιγραφῆς.

36) ᾽Αγ. Γεώργιος (σήμερον ᾽Αγ. Λουκάς). Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 136).

Εἰκ. 136.

† Ἀνακαινήστη ἐκ βάθρων | ἁγίου κ(αὶ) ἐνδόξου IC XC οὗτος ὁ θεὸς κ(αὶ) πάντιμος
 τοῦ τροπεοφόρου | διὰ συνδρο NI KA μεγαλομάρτυρος Γεωργίου
 Κοτ(ι)λί ἐν | KA μῆς κ(αὶ) ἐξόδου Γεωργίου
 ἐν 1646.

Πρόκειται περὶ μέλους τῆς ἱστορικῆς ἐν Πάρῳ οἰκογενείας Κονδύλη (Βλ.

σχετικῶς Ποπολάνοῦ Ψυχολογιοῦ, Ἡ Πάρος, 1937, σ. 95 καὶ Ε. Κριαρᾶν, ἐν Ἀθηνῶν τ. 48, 1938, σ. 154), ἣτις ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῆς νήσου (H asluek, σ. 72 ἀρ. 20 καὶ 20β καὶ ἡμετέραν ὑπ' ἀρ. 74).

37) Μ. Ἀγ. Ἀνδρέου. Ὑπέρθυρον τῆς κυρίας θύρας τοῦ ναοῦ 1.26×0.27 .

$\begin{array}{r} 16 \\ \hline \end{array}$		$\begin{array}{r} 48 \\ \hline \end{array}$
Ἀνεκαινίσθη ὁ θῦος οὗτος ἀγίου ἐνδόξου κ(αὶ) πανεφί Πρωτοκλήτου διὰ ἐξόδου χοις Παρθενίου	$\begin{array}{c} T \\ \hline A \end{array}$	$\begin{array}{c} T \\ \hline \Phi \end{array}$ κ(αὶ) πάνσεπτος ναὸς τοῦ μου ἀποστόλου Ἀνδρέου κ(αὶ) κόπου τοῦ ἐν ἱερομονά- Παραρᾷ.

Ὁ Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, 246 ἀναφέρει μόνον τὸ ἔτος. Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Παραρᾶς εἶναι σύνηθες ἐν Νάξῳ (Π. Ζεργλέντιου, Φεουδαλικὴ πολιτεία Νάξου σ. 72, ἔτ. 1687: Θωμᾶς Παραρᾶς).

38) Μ. Λαγγουβάρδας. Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν.

1657 Σετεβρίου

Δέυσ(ς) τ(ῶν) δούλων τοῦ Θ(εο)ῦ Ὑοακὺμ μοναχοῦ
 τὸ ἐπὶ κλυ Παλεολόγου κ(αὶ) τῶν γονέων αὐτοῦ κ(αὶ) τῶν ἀδελ-
 φ(ῶν) αὐτοῦ Χρηστοφόρου κ(αὶ) Νηκολάου.

Σαγκριώτης, Ἱστορία τῆς ἱ. μονῆς Λογκοβάρδας σ. 24. Ὁ Ἰωακείμ Παλαιολόγος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ σιγίλλιον τοῦ Πατριάρχου Παΐσιου τοῦ Α' τοῦ ἔτους 1652, δι' οὗ ἡ μονὴ ἀνεκηρύχθη πατριαρχικὸν σταυροπήγιον (Δ. Α. Ζακυνθινός, Ἑλληνικά 2, 157).

39. Μονὴ Ταξιάρχου, εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Κουνάδου (Προφήτου Ἡλίου).

Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὴν μονὴν 1.12×0.235 .

$\begin{array}{r} A X \\ \hline N I \end{array}$		$\begin{array}{r} I C \\ \hline K A \end{array}$
$(= 1684)$		

μηνὴ ὀκτορίου α' ἐνεκαινή-
 (χῶν) ἐκ χει(ρῶν) -----

 κρανίον
καὶ ὀστᾶ

 σθη (ῆ) θεία τῶν Ταξηαρ-
 καὶ ἡγουμένου τοῦ
 Ταξηάρχου.

Γ) ΠΕΡΙΟΧΗ ΝΟΤΙΩΣ ΚΑΙ ΝΟΤΑΝΑΤΟΛΙΚΩΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ

40) Θεοῖς Κακοπετριά. Ναὸς μονοκάμαρος μετὰ ψευδοθύλου,
 Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

16 — | — 18

- 41) **Μονὴ Χριστοῦ Δάσους.** Ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.26×0.25 .

† Ἀνακαινίστη ἐκ βόθρου οὗτος ὁ θεὸς καὶ πάντιμος | ναὸς
τοῦ τιμίον Προδρόμου διὰ συνδρομῆς κ(αὶ) ἐξόδου | ἀναξίου
δούλου αὐτοῦ Ἰακώβου ἱερομονάχου τὸ ἐπὶ κλη Βουτζαρά

1 6 3 0

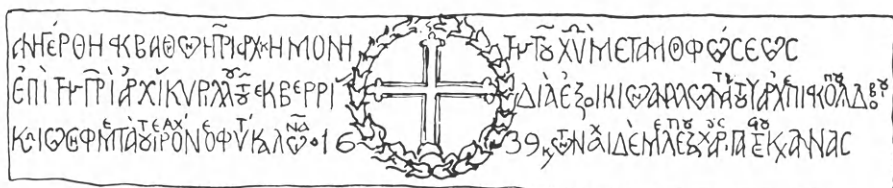
- 42) **Μονὴ Χριστοῦ Δάσους** (νῦν Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Προσάρ-
τημα τῆς Καταπολιανῆς. Ναὸς Ἀγ. Ἀρτεμίου. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

α χ λ ζ (= 1636)

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 246.

- 43) **Ναὸς Μεταμορφώσεως** εἰς θέσιν Κουκουμαβλίες, $\frac{1}{2}$ ὠραν ΝΑ. τῆς
τῆς Παροικιάς.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου 1.38×0.27 (εἰκ. 137).

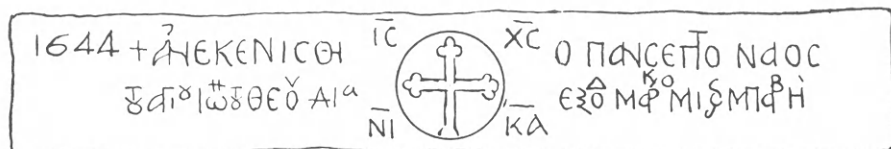
Εἰκ. 137.

Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ἡ Χ(ριστο)ῦ Μεταμορφώσεως οἴλλον τοῦ ἐκ Βερούας διὰ ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διδό μετὰ τοῦ ἱερο(μον)άχ(ου) γοναί(ων) δὲ Μελετίου, Ζαχα	<table border="1"> <tr> <td>IC</td> <td>XC</td> </tr> <tr> <td>NI</td> <td>KA</td> </tr> <tr> <td>1</td> <td>6</td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>9</td> </tr> </table>	IC	XC	NI	KA	1	6	3	9	<p>π(ατ)ριαρχικὴ μονὴ τῆς τοῦ ἐπὶ τῆς π(ατ)ριαρχίας Κυ- ἐξ οἰκίων ἀναλωμάτων ὑπὸ βίου (;) κ(υρί)ου Ἰωσήφ Νεοφύτου Καλωνᾶ κ(αὶ) τῶν ροῦς, Πατέστου κ(αὶ) Ἀννας.</p>
		IC	XC							
		NI	KA							
		1	6							
3	9									

Κύριλλος ὁ ἐκ Βερούας ἐπατριάρχευσεν τρεῖς (Μ. Γεδεών, Πατρ. πίν. Κ/πολις 1885-90, σ. 558-559, 560-561, 567-568, Μητρ. Σάργεδων Γερμανοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς Πατρ. Καταλόγους Κ/πόλεως, Κ/πολις 1935, σ. 108-112 καὶ 191). Ἡ τρίτη του πατριαρχία ἔληξε τὸν Ἰούνιον τοῦ 1639. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιγραφή τῆς Μ. Μεταμορφώσεως θὰ ἐχαράχθη κατὰ τοὺς πρώτους ἐξ μηνῶν τοῦ 1639. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄλλως ἀμαρτύρητον ἀρχιεπισκοπὴν Λιδοβίου (;), ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς ὁποίας Ἰωσήφ κατέβαλε τὴν δαπάνην ἀνεγέρσεως τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως, δὲν γνωρίζω ποῦ αὕτη ἔκειτο. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὄνομα Πατέστος, τοῦτο εἶναι παραλλαγή τοῦ Μπατίστας (= Battista) ἡτοι Βαπτιστής. Οὕτω Μανρίκιος τις Πατίστας ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον τῆς Πάρου τοῦ 1634 (Ἰάκ. Βισβίτης, Τὸ κληρον. δικαίωμα ἐν Πάρῳ σ. 163). Τὸ δὲ Καλλονᾶς εἶναι σύνηθες ἐν Νάξῳ ἀπὸ τοῦ 1540 (Βισβίτης, Ἀρχεῖον 54).

- 44) Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος εἰς θέσιν Κακοπετριά, 30' νοτίως τῆς Παροικιᾶς.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.40×0.22 (εἰκ. 138).

Εἰκ. 138.

1644 + Ἀνεκενίσθη ὁ ————— πάνσεπτος ναὸς | τοῦ ἁγίου
Ἰω(άννου) τοῦ Θεο(λόγου) δι(ὰ) ἐξόδ(ου) Μάρκο(ν)
Μιοσομπαβῆ (;)

Τὸ ἐπώνυμον Μιοσομπαβῆς ἄλλοθεν ἀμαρτύρητον.

- 45) Ναὸς Τιμίου Σταυροῦ εἰς θέσιν Καλογέρια. 15' Νοτίως τῆς Παροι-
κιᾶς.

Ἐπερθύρον 1.50×0.31 , κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἀνάγλυφος ἡ εἰκὼν τοῦ
Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 104 καὶ 105).

+ Ἀνεκενίσθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς |
τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιῶν Σταυροῦ διὰ ἐξόδου καὶ συνδρομῆς
Νικολάου Κονταράτου καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ Εἰρύνῃς
ἐν ἔτι ΑΧΝΒ ἐν μηνὶ Μαρτίῳ κε'.

ΑΧΝΒ = 1652.

Ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας Κονταράτου ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ὑπ'
ἀριθμ. 57 καὶ Ἀγ. Κωνσταντίνου τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς (βλ. σελ. 177 σημ. 2).

- 46) Ναὸς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου εἰς τοποθεσίαν Πισκοπιανά.

20' Νοτίως τῆς Παροικιᾶς. Ἐπερθύρον 1.07×0.21 .

1 6 $\frac{IC}{NI}$ $\frac{XC}{KA}$ 5 2

Πα ρ θ έ ν ι

ο ς μ ο ν α χ ὸ ς

- 47) Μ. Ἀγίων Ἀναργύρων νῦν Ἀγ. Χαράλαμπος 2 ὥρας Νοτίως τῆς
Παροικιᾶς, εἰς θέσιν Δάφναις.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν. 1.40×0.25
(εἰκ. 139).

Εἰκ. 139.

† Ἀνακ(αι)νήσθη ἐκ βάθρων οὐτ(ος) ὁ θεῖος
καὶ πάντιμος ναὸς τῶν ἁγίων ἐνδόξ(ων) κ(αὶ) θαυματουργῶν |
Ἀναργύρων Κωσμά κ(αὶ) Δαμιανοῦ διὰ συνδρομ(ῆς) κ(αὶ) ξόδου
Νικολάου ἱερέως Σκιαδᾶ κ(αὶ) τοῦ αὐτοῦ | ἀδελφοῦ Ἰω(άν)νου
κ(αὶ) Ἀρμά(νδου;) κ(αὶ) συνδρομ(ῆ)ς τῶν Χριστιανῶν ἐν ἔτι 1657
Αὐγούστου 10.

Ἐξ ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1658 (Δ. Ζακυθηνοῦ, Κατάλογος τῆς Συλλογῆς Π. Ζερλέντη. Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 13, 1937, 237) μαρθάνομεν ὅτι ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Σκιαδᾶς διέτέλεσε νοτάριος Παροικιάς. Ὡσαύτως ἀπὸ γράμμα τοῦ Δημάρχου Πάρου πρὸς τὸ Β. Ἐπαρχεῖον Νάξου τοῦ ἔτους 1854, δημοσιευθὲν ὑπὸ Th. Blancard (Les Manroyni σ. 857) μαρθάνομεν, ὅτι ὁ Νικόλαος Π. Μαυρογένης, διερχομένης τοῦ Ὀθωμανικοῦ Στόλου, ἠγόρασε τὸ 1778 παρὰ τοῦ Γεωργίου Σκιαδᾶ (ἀπογόνου βεβαίως τοῦ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ ἀναφερομένου κτήτορος ἱερέως Νικολάου Σκιαδᾶ) τὸ κατὰ τὴν θέσιν Δάφναις μονύδριον τοῦ Ἀγ. Χαράλαμπου καὶ τὸ κατεῖχε μέχρι τοῦ 1793, ὅτε ἡ δόμνα Μαρία, σύζυγος τοῦ Μαυρογένους, καὶ οἱ παῖδες αὐτῆς δι' ἐπισίμου ἐγγράφου, ἀφιέρωσαν τὸ μονύδριον εἰς τὸν ναὸν τῆς Καταπολιανῆς

48. Ἀγ. Νικόλαος τοποθεσίας Δάσους.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.00×0.20 .

† Ἀνακ(αι)νήσθη ὁ πάντιμος διὰ ξόδου Γιακουμῆ καὶ Μαρίας	+	ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἐν ἔτι 1659.
--	---	---

49. Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος τοποθεσίας Δάσους.

Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἐν τῇ αὐλῇ, διαστάσεων $1.14 \times 0.24 \times 0.13$.

Κ(ύρι) ἐλέησον Κ(ύρι) ἐλέησον Κ(ύρι) ἐλέησον Ἀνθίμο ἱερομο(νάχῳ)
Χ(ριστ) ἐλέησον Χ(ριστ) ἐλέησον Χ(ριστ) ἐλέησον Ἀθανασίῳ ἱερο-
μονάχῳ | Αἰωνία ἡ μνήμη, αἰωνία ἡ μνήμη Ἰωάννου ἀναξίου ἱερέως
1663.

50) **Ναός Μεταμορφώσεως** εἰς θέσιν Κουνκουμαβλές.

Ἐπὶ πλακὸς 0.34×0.34 .

Ἀνακ(αι)ρίσθη ἐκ βάθρον ὁ ναὸς τῆς Μεταμ|ορφώ-
σεως ἐν ἐξόδο μὲν τοῦ καλογήρου - - - -

1	6	8	6
---	---	---	---

51) **Ἄγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος** τοποθεσίας Δάσους.

Ἐπὶ πλακὸς πρὸ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου 0.93×0.39 .

Ἰ' Ἐπίβλεπον ἐπ' ἐμὲ καὶ ἐλέ-
ησόν με καὶ μνήσθητί μου
Κ(ύρι)ε ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλ-
είᾳ σου Ἰακώβου ταπινοῦ μοναχ-
οῦ ἀναξίου δούλου σου.

52) **Ἄγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος** τοποθεσίας Δάσους.

Ἀνωθεν τῆς ἐξωθύρας τοῦ περιβόλου. Ὑπέρθυρον 1.21×0.25 .

Ἰ' Ἰακώβου μοναχοῦ (ἐ)παρχειόντου.

53) **Μ. Χριστοῦ** τοποθεσίας Δάσους.

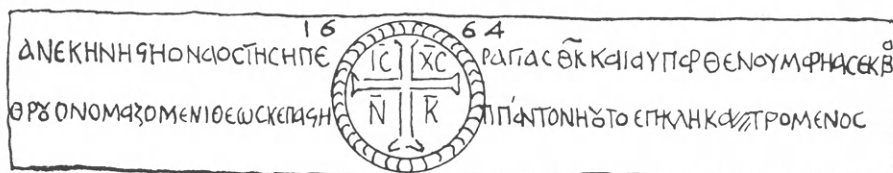
Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

Παρθένιος ἰε	ρομόναχος
Μοζρά	τος.

Μέλη τῆς οἰκογενείας Μοστράτου ἀναφέρονται καὶ εἰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ εἰκό-
νων. Εἰς παριανὸν δὲ ἔγγραφον τοῦ 1733 ἀπαντᾷ ὁ Παπα-Θεοδωρῆς Μοστράτος
(Ι. Βι σ β ί ξ η ς, Τὸ κληρον. δίκ. ἐν Πάρῳ σ. 161). Τὸ ὄνομα ὑφίσταται καὶ
μέχρι σήμερον ἐν Πάρῳ.

Δ) ΝΑΟΥΣΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΧΩΡΑ

54) **Θεοσκεπάστος.** Ὑπέρθυρον 1.12×0.23 (εἰκ. 140).

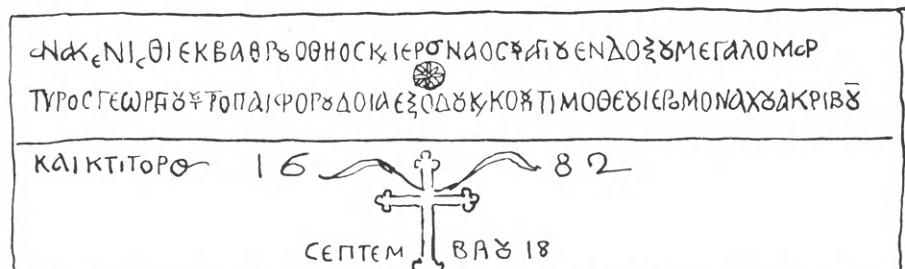
Εἰκ. 140.

16 64

Ἀνεκηνήστη ὁ ναὸς τῆς ἡπέ $\frac{IC}{NI}$ $\frac{XC}{KA}$ ραγίας Θεοτόκ(σ)υ καὶ ἀν-
παρθένου Μαρίας ἐκ βό- $\frac{IC}{NI}$ $\frac{XC}{KA}$ θρου ὀνομαζομένη θεωσκέ-
παστη ἡπ(ὸ) Παπαντωνίου $\frac{IC}{NI}$ $\frac{XC}{KA}$ τὸ ἐπήκλη Κα(σ)τρομένος

55) Μ. Ἀγ. Γεωργίου εἰς Μεροβίγλι. ΝΑ. τῆς Ναούσης ἐπὶ τῆς κορυ-
φῆς λόφου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν (εἰκ. 141).

Εἰκ. 141.

Ἀνακενίσθι ἐκ βάθρου ὁ θῆος κ(αὶ) ἱερὸς ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου
μεγαλομά|τυρος Γεωργίου τοῦ τροπαι(ο)φόρου διὰ ἐξόδου κ(αὶ) κό-
που Τιμοθέου ἱερομονάχου Ἀκριβοῦ.

16 | 82
Σεπτεμ ——— βρίου 18

Ὁ ἱερομόναχος Τιμόθεος Ἀκριβὸς ἀναφέρεται εἰς τὸ σιγίλλιον τοῦ Πατρι-
άρχου Καλλινίκου τοῦ Β', τοῦ ἔτους 1691, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιχορηγεῖται εἰς τὸ
«εἰς τοποθεσίαν Ἀγούσης ἐν τῷ Μεροβίγλι καλουμένῳ μονύδριον τοῦ Ἀγ.
Γεωργίου ἢ σταυροπηγιακὴ ἀξία (Δ. Ζακυθηνός, Ἑλληνικά 2, 392). Δρ ἄ-
ξος, Ι. Σ. 1899, σ. 246. Ἐξ ἀφιερωτικῆς δὲ ἐπὶ εἰκόνης ἐπιγραφῆς μανθάνομεν
ὅτι ὁ ἱερομόναχος Ἀκριβὸς διετέλεσε «χωρεπίσκοπος Ἀγούσης».

56) Μ. Ἀγ. Γεωργίου εἰς Μεροβίγλι. Ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τῆς ἐξωθύ-
ρας τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς.

1.7 ——— 3.5

57) Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος ἐντὸς τῆς Ναούσης.

Ἐπιτύμβιος πλάξ τοῦ κτήτορος ἐπὶ τοῦ δαπέδου.

1687
Ἰω(άννης) Κ(ον)τ(α)ρ(ᾶτος).

- 58) Μ. Ἀγ. Ἀθανασίου. Παρὰ τὴν δυτικὴν εἵσοδον εἰς Νάουσαν.

Ἐπιτύμβιος πλάξ ἐπὶ τοῦ δαπέδου.

Δικέφαλος αἰετὸς μὲ τὴν χρονολογίαν

1 7 1 7

καὶ τὴν ἐπιγραφὴν Διὰ κόπον καὶ ἐξόδου ὑπὸ

Ἀμφιλοχίου ἱερομονάχου

πρότου ἀδελφοῦ.

Ἡ μονὴ τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ἀνεκηρύχθη σταυροπήγιον διὰ σιγιλλίου τοῦ 1739 τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Γ' (Δ. Ζ α κ υ θ η ν ό ς, Ἑλληνικά 2 σ. 422. Ὁ Ε. Δ ρ ᾱ κ ο ς (Ι. Σ. 1899 σ. 246) ἀναφέρει μόνον τὴν χρονολογίαν ἀχ' ἔ (=1695), τὴν ὁποίαν δὲν εἶδον.

- 59) Ν. Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκος.

Χοροπίσκοπος Γαλάντας

1 7 8 5 Φαείου (;)

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Γαλάντας συναντᾶται ὡς Γαλάντες μὲν εἰς ναξιακὸν ἔγγραφον τοῦ 1687 (Ζ ε ρ λ έ ν τ ο υ, Φεουδαλικὴ Πολιτεία Νάξου, σ. 70), ὡς Γαλάντης δὲ ἐν Ἀνδρῶν (Δ. Π α σ χ ᾱ λ η ς, Ἡμ. Μεγ. Ἑλλ. 1934, σ. 277).

Ε) ΜΑΡΑΘΙ

- 60) Μ. Ἀγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου.

Ὑπὲρ τὴν θύραν εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν. Διαστάσεις 0.50×0.42 .

Ω κτῆτορ κάλιστος ἐν-

στὶ ὁ νεὸς τοῦ μεγαλομάρτυρος

Μηνᾶ, Βίκτορος καὶ Βοκεντί-

ου τὴν κλῖσι Ἡσαΐας ἱερο-

μόναχος Νταμίας τοῦπίκλι. Ἐκκλισ(ίαν)

ἡ)γγρ' ἐκ τῶν γριπίδων ὧν ἄνω πρὸν(οια)

Πλάξ κάτωθεν: Διαστάσεις 0.37×0.38 .

Ἀορις ἔκτισε ὁ κτίσας

πόθου σὺν ἐξόδου κ(αὶ) κόπου, ἀγάλ-

ματα κ(αὶ) μέταλα κ(αὶ) ναὸ κ(αὶ) ἀβ-

λὴ κ(αὶ) πᾶν κυκλόθεν

κεκλισμένα. Ἔτους. 1617.

Ὁ Ε. Δ ρ ᾱ κ ο ς (Ι. Σ. 1899, σ. 247) δὲν ἀναφέρει τὰς ἄνω ἐπιγραφάς.

- 61) Μ. Ἀγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου. Ὑπὲρ τὴν Ὠραϊὰν Πύλῃν τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ.

Ἔτος ἐκ Χ(ριστο)ῦ ἀχλς' ἔξοδο-
ς παρὰ τοῦ κτήτορος
ἐν ἱερομονάχοις Ἰσα-
ίου τοῦ Νταμίας κ(αὶ) κα-
θηγουμένου.

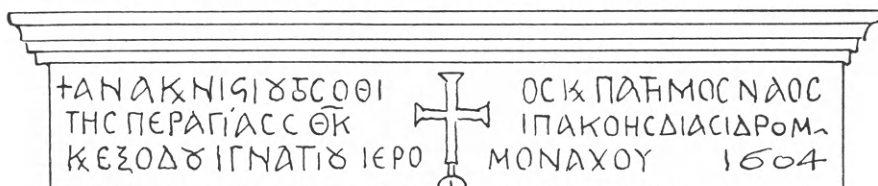
Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 247 ἀτελέστατα

Ὁ ἱερομόναχος Ἡσαΐας Νταμίας ἢ Δαμίας ἢ Ταμίας ἀναφέρεται εἰς σιγί-
λιον α) τοῦ 1604 τοῦ Πατριάρχου Κ/πόλεως Ραφαήλ τοῦ Α' (Ι. καὶ Α. Σακ-
κελίω νος, Κατάλογος Χ/φων Ἐθν. Βιβλ. 1892, 261) β) τοῦ 1773 τοῦ Πατρι-
άρχου Σωφρονίου τοῦ Β' (Δ. Ζακυθηνός, Ἑλληνικά τ. Δ' σ. 236) γ) τοῦ
1793 τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου (Γραμματοφυλάκιον τῶν ἐν Κ/πόλει Πατριαρ-
χείων, Κῶδιξ Η', σ. 186-187. Π. Ζεργλέντης, Ἱστορ. Ἐρευναι περὶ τὰς ἐκ-
κλησίας τῶν νήσων κλπ. τ. Α' Ἐρμούπολις 1913, σ. 112) καὶ δ) τοῦ 1797 τοῦ
Πατριάρχου Γερασίμου (Γραμματοφυλάκιον Πατρ. Κ/πόλεως Κῶδιξ Η' σ. 281-
82. Π. Ζεργλέντης, ἔ.α. σ. 112.

ς' ΚΟΣΤΟΣ

- 62) Ἀγ. Ὑπακοή. 10' Δυτικῶς τοῦ Κόστου. Μετόχιον τῆς ἐν Ἀμοργῷ
Μ. Χοζοβιώτισσης.

Εἰς τὸ πέρθυρον εἰσόδου 1.30×0.20 (εἰκ. 142).

Εἰκ. 142.

† Ἀνακ(αὶ)νίστι οὗτος ὁ	—	θῆος κ(αὶ) πάτημος ναὸς
τῆς(ῆ)περαγίας Θεοτόκ(ου)	—	ἱπακοῆς διὰ σιδρομ(ῆς)
κ(αὶ) ἔξόδου Ἰγνατίου ἱερο-	—	μονάχου 1604.

Ὁ Ε. Δράκος (Ι. Σ. 1899, σ. 247) ἀναφέρει μόνον τὸ ἔτος καὶ τοῦτο
ἐσφαλμένον (1600 δέον 1604). Ναοὶ Παναγίας Ὑπακοῆς ὑπάρχουσι καὶ ἐν Μυ-
κόνῳ (Μπαρκιά) καὶ Χίῳ.

- 63) Ἀγ. Μαρίνα.

Ἐπὶ ὑπερθύρου ἐντειχισμένου σήμερον εἰς τὸν νότιον τοῖχον τῆς
ἀνακαινισθείσης ἐκκλησίας.

1644. *Μ(η)νή Ἀγούστ(ου) ἰδ' ἀνακ(αι)νίστη ἐκ βόθρου ὁ
 θῖος ναὸς | τῆς ἀγίας μεγαλομάρτη(ρ)ος
 Μαρήνας διὰ ἐξόδου κ(αὶ) κόπου τοῦ
 Π(α)π(ᾶ) Πέτρου Κονταρ(άτ)ου.*

Ζ) ΠΕΡΙΟΧΗ ΛΕΥΚΩΝ

64) **Μ. Ἀγ. Κυριακῆς.** Νοτίως τῶν Λευκῶν εἰς θέσιν Λινοῦδια.

Ἐξ ἀδημοσιεύτου εἰσέτι σιγίλλιου σωζομένου ἐν τῇ Μ. Φανερωμένης τῆς Νάξου, πληροφοροῦμεθα, ὅτι τὴν μονὴν ἀνήγειρεν ἐκ βάθρων τὸ 1665 ὁ ἱερομόναχος Ματθαῖος Παγκούσης καὶ ὅτι αὕτη ἀνεκηρύχθη σταυροπήγιον Πατριαρχικόν. Εἶτα τὸν ναὸν αὐτῆς ἀνεκαίνισε τὸ ἀπὸ (=1708) ὁ μοναχὸς Καλλίστρατος. Δὲν ἐπεσκέφθην τὴν μονὴν ταύτην. Ε Δ ρ ά κ ο ς, Ι. Σ. 1899, σ. 247.

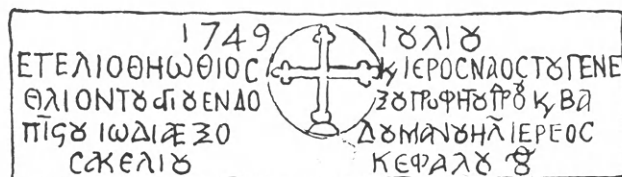
65) **Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου,** ἐπιλεγομένη τοῦ Ἀβάτου. Κεῖται βορείως τῶν Λευκῶν εἰς θέσιν Κάραβος. Δὲν ἐπεσκέφθην τὴν μονὴν ταύτην, τῆς ὁποίας κατὰ Ε. Δ ρ ά κ ο ν (Ἰερ. Συνδ. 1899, σ. 247) κτήτορες ὑπῆρξαν τὸ εὐσεβεὺς ἀνδρόγυνον, ὁ Μιχαὴλ Γαβαλᾶς ὁ Καλόπλαστος, ὅστις ἀνεκαίνισε τὸ μοναστήριον τὸ ἀχινύ (=1656), καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Ἀνδριανή, ἥτις, χηρεύσασα, μετωνομάσθη εἰς μοναχὴν Ἀθανασίαν καὶ ἔκτισε τὸν ναὸν τὸ ἀχινύ (=1659) ἡγουμενεύοντος Νεοφύτου. διὰ διαθήκης δὲ ἐκληροδότησε τὸ σεμνεῖον εἰς δύο ἀνεψιοὺς ἱερεῖς τὸ ἀχινύ (=1688). Κατὰ Ε. Δ ρ ά κ ο ν (ἐνθ. ἀν.) σώζονται ὑπὲρ τοῦ μοναστηρίου τούτου 4 σιγίλλια 1) τοῦ ἀψοξ (=1777) τῶν Πατριαρχῶν Γερασίμου, Σωφρονίου, Προκοπίου (1787) καὶ Νεοφύτου (1800, 1803 καὶ 1813). Εἰς ταῦτα προσθέτω καὶ πέμπτον, τὸ ἀπολυθὲν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου τὸ 1805, ὅπερ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Β. Α. Μυστακίδου (Παρνασσὸς τ. 9, 1885, σ. 401-403), ἀπόκειται δὲ σήμερον ἐν τῇ μονῇ Χρυσοπηγῆς τῆς νήσου Σικίνου. Ἐν αὐτῷ ἀναφέρεται ὡς ἡγούμενος τοῦ ἐν Πάρῳ μοναστηρίου τοῦ Ἀπάτου ὁ Γαβριὴλ Καλόπλαστος ἀπόγονος βεβαίως τῆς παλαιᾶς οἰκογενείας τοῦ κτήτορος.

66) **Ἀγ. Σπυρίδων,** ἐντὸς τῶν Λευκῶν.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.20×0.21.

1 6 — | — 9 2

- 67) Γενέθλιον Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (σήμερον ὁ δίκλιτος ναὸς Ἀγ. Στεφάνου καὶ Ἀγ. Βηθλεέμ). Ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τοῦ παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς (0.80×0.215) (εἰκ. 143).

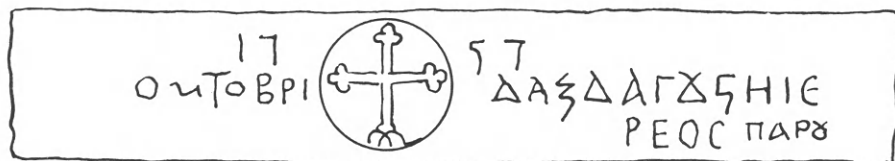
Εἰκ. 144.

1 7 4 9	Ἰουλίον
Ἐτελιώθη ὁ θεὸς	κ(αὶ) ἱερὸς ναὸς τοῦ γενέ-
θλίου τοῦ ἁγίου ἐνδόξου προ-	φήτου Προ(δρόμ)ου κ(αὶ) βα-
πιστοῦ Ἰω(άν)νου διὰ ἐξό-	δου Μανουήλ ἱερέως
σακελίου	Κεφάλου.

- 68) Ἀγ. Δημήτριος. Ὑπερθύρον τοῦ πλαγίου νάρθηκος.

1 7 5 6	Ἀγούστιον 18
ἔτελιώθη ὁ θεὸς κ(αὶ) ἱερὸς	ναὸς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυ-
ρος Διμητρίου διὰ ἐξόδου	κ(αὶ) πόνου Μάρκου ἱε-
ρέως	Ρούσου.

- 69) Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εισόδου (εἰκ. 144).

Εἰκ. 144.

1 7 5 7	Ἀγούστιον 18
Ὀκτόβρι	δ(ι)ὰ (ἐ)ξ(ό)δου
—	Ἀγουσῆ ἱε ρέως Πάρου.

Η) ΠΕΡΙΟΧΗ ΔΡΑΓΟΥΛΑ

- 70) Ἀγ. Ἰωάννης (Μητρόπολις).

Ἐπὶ τῆς ἐπιτυμβίου πλακῶς τοῦ δαπέδου.

1 7 3 7
Μαρτίου 2
 ἐτελιόθῃ διὰ ----
 ἐξόδου καὶ ----

- 71) **Μ. Παντελεήμονος.** 5' ἔξω τοῦ χωρίου πρὸς τὰ ΝΑ. (κάτοψις εἰκ. 94).

Κτίτορ Παρθένιος ἱερομόναχος

αχρε' (=1655)

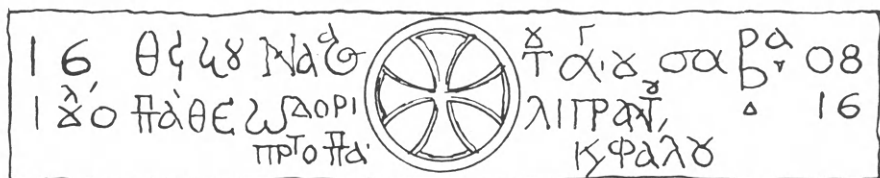
Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 248.

- 72) **Ἀγ. Παρασκευή.** Ἀπλοῦς μονοκάμαρος ναός, ἐντὸς τοῦ χωρίου.

1 7 $\frac{IC}{NI} \mid \frac{XC}{KA}$ 3 4

Θ) ΜΑΡΜΑΡΑ

- 73) **Ἀγ. Σάββας.** Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας 1.17×0.23 (εἰκ. 145).

Εἰκ. 145.

1 6 $\frac{\delta)}{\text{Ιουλ}} \frac{\text{Π(α)π(α)}}{\text{Πρ(ω)τοπ(α)π(α)}} \frac{\text{θεῖως ναός}}{\text{Θεοδορῆ}}$ 0 8
 τοῦ ἁγίου Σάβα
 Διπράντου 1 6
 Κ(αι)φάλου

Σὸ ἐπώνυμον *Διπράντος* ἀπαντᾷ εἰς νοταριακὰ ἔγγραφα τῆς Νάξου τοῦ 1573 (Γ. Β. Βίβλ. η, Ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα ἐν Ἑπετ. τοῦ Ἀρχ. τῆς Ἰστ. τοῦ Ἑλλ. Δικαίου τευχ. 4, 1951, σ. 105 καὶ 108). Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ἐπώνυμον Ἀλιπράντης τῆς συγχρόνου παριανῆς οἰκογενείας.

- 74) **Ἀγ. Ἀνάργυροι.** Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.26×0.22 .

1 6 8 4 *Μαρτίου β'*
 Ἀνακ(αι)νίθη ἐκ βόθρου ὁ θεῖος ν(αὸ)ς τῶν ἁγίων
 Ἀναργύρων διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ
 Ἀντωνίου Κοντίλη καὶ τῆς συμβῆα αὐτοῦ
 Μαριέτας μηνὶ Μαρτίου.

- 75) Ἀγ. Μαρίνα. Ἐπὶ τῆς ἐπιτυμβίας πλακὸς τοῦ δαπέδου.

Ἐτελιόθη· μνίσθιτη Κίρνε
τὴν ψυχὴ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ
Ἀτονίου καὶ τῇ συμβίας
αὐτοῦ Μαρκαίτα
Ἀνακαινίστι ὁ τίμβος
οὗτος διὰ σην(δρομῆς) καὶ ἐξόδου
τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἀντονίου
τὸ ἐπίκλιν Χρησολουρᾶ.

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Χρυσολωρᾶς εἶναι βυζαντινὸν πβλ. Κ. Krum-
bacher, Gesch. der byz. Litteratur, München 1897, σ. 109, 110, 113,
426, 485, 492, 501, 502, 503, 563, 581.

- 76) Ἀγ. Μαρίνα. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ὀστεοφυλακίου,

1 7 2 6

Ι) ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΣΗΠΙΔΟΥ (Μαρπήσης)

- 77) Ναὸς Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου. Ἐπὶ πλακὸς ἄνωθεν τῆς θύ-
ρας εἰσόδου τοῦ ναοῦ, ἐπὶ τοῦ κάστρου τοῦ Κεφάλου·

Ἐκ(ίς)θ(η) ὁ παρὼν ναὸς
Βαγγελισμὸς τῆς ὑπε-
ραγίας Θεοτόκου διὰ ἐξόδου
καὶ κόπου τῶν Λου-
κήδων παρὰ τῶν τρι-
ῶν ἀδελφῶν Ἰωάννου
Δημητρήου Μη - - -
γου καὶ τῆς ἀδελφῆς
αὐτῶν Κωνσταντί-
ας ἧς μνημόσηνο
ν αὐτῶν καὶ τὸν
γονέον αὐτὸν
αὐ (=1410)

Κατὰ ταῦτα ὁ ἐπὶ τοῦ κάστρου τοῦ Κεφάλου ναὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ εἶναι
ὁ ἀρχαιότερος χρονολογημένος ναὸς τῆς Πάρου, ἀνεγερθεὶς ἐν πλήρει Φραγκο-
κρατίᾳ.

- 78) Παναγία ἡ Ἐξωχωριανή. 10' ἀνατολικῶς τοῦ Τσηπίδου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου

$$1 \ 6 \ — \ — \ 0 \ 9$$

Ὁ ναὸς τῆς Ἐξωχωριανῆς ἐκηρύχθη πατριαρχικὸν σταυροπήγιον τὸ 1593 διὰ σιγιλίου τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β' (Miklosich - Müller, Acta et diplomata 6, 281), δι' ἐτέρου δὲ σιγιλίου τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως τοῦ 1624 (Miklosich - Müller, ἔ.ἀ. 6, 201) ὑπήχθη ὡς μετόχιον εἰς τὴν Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου.

- 79) Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου καὶ Ἀγ. Ἀννης (δίκλιτος).

Ἐπὶ πλακὸς διαστ. $0.47 \times 0.87 \times 0.07$.

† Φραιζένσκω(ς) Γρηπάρις
ἤκαμε τὸ παρὸν μνημίο(ν)
ἐπὶ ζόσις μου κ(αὶ) νὰ μὴ
ν τὸν ἀποξενόσι ὁ ἱε-
ρεὺς τοῦ ναοῦ· ἀπὸ τὴ γε-
νολογία αὐτοῦ. Ἔτους 1630.

- 80) Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὀλίγον ἀνατολικῶς τῆς Ἐξωχωριανῆς (εἶκ 72).

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ

Θεολόγου
κ(αὶ) Εὐ(αγ)γελιστοῦ
Ἰω(άννου) τοῦ Θεολόγου.

- 81) Μ. Ἀγ. Γεωργίου. 1 ὥραν ΝΔ. τοῦ Τσηπίδου. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

Ἀναικανίσθη διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Βλασίου
Βολονέλου καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ Μαρκέτας
αχξδ (=1664)

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 247.

- 82) Ἀγ. Γεώργιος. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου

Ἐτελιώθη ὡ ναὸς τοῦ ἁγίου
Γεωργίου ὑπὸ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ
Ἀντονίου 1657 Ἰουλίου 3

- 83) Μ. Ἀποτομῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (μετοχίου τῆς Χο-
ζοβιωτίσης τῆς Ἀμοργοῦ). ΝΔ. τοῦ Τσηπίδου.

*Ἀνακαινίσθη ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου
τοῦ Προδρομοῦ διὰ συνδρομῆς Νικοδήμου ἱερομονάχου
καὶ Νικολάου καὶ Μαρίας. ἄρχοζ' (=1677).*

Ε. Δ ρ ά κ ο ς, Ι. Σ. 1899, σ. 248.

84) **Ἀγ. Χαράλαμπος.** Εἰς τὴν Ν. παρυφὴν τοῦ Τσηπίδου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας.

1759 ἐκ(τί)σι ι ἐκκλισία

85) **Ἀγ. Μονή. Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου.** Νοτίως Τσηπίδου.

Ἀνεκαινίσθη ὑπὸ Ἀνθίμου ἱερέως

ἐν ἔτει ἀφπγ' (=1783).

Ε. Δ ρ ά κ ο ς, Ι. Σ. 1899, σ. 248. Δὲν ἐπεσκέφθην τὴν μονὴν ταύτην.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο Ν

Κλείων τὸ τεῦχος τοῦτο τοῦ Ἀρχείου ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω δύο λέξεις διὰ τὴν γοητείαν τὴν ὁποῖαν ἀσκοῦν ἐπὶ τοῦ παρατηρητοῦ οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου, ἰδίᾳ οἱ μεμονωμένοι.

Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως μᾶς σαγηνεύει εἰς τὴν θέαν τῶν ναῶν αὐτῶν εἶναι ἡ *ταπεινότης καὶ ἡ ἀπλότης των*. Μὲ μικρὰς πάντοτε διαστάσεις κατασκευαζόμενοι οἱ ναοὶ αὗτοι δὲν ἔχουν ἐπάνω των τίποτε τὸ περιττόν, καμμίαν μορφολογικὴν ρητορείαν. Οὔτε κυμάτια, οὔτε γείσα, οὔτε ἀετώματα! Μία θεία ἀπλότης τοὺς διακρίνει, ποὺ δὲν εἶναι ἀπουσία τέχνης ἀλλ' ἀκριβῶς ἀποτέλεσμα αὐτῆς· διότι ἡ ἀπλότης των αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν *ἀλήθειαν τῆς κατασκευῆς των*. Ἡ ἐξωτερικὴ των μορφή εἶναι πράγματι ἡ καθαρὰ ἔκφρασις τῆς ἐσωτερικῆς των διατάξεως, ἐπιτυγχανομένη μὲ αὐστηρῶς γεωμετρικοὺς ὄγκους — ὀρθογώνια ἢ ὀκτάγωνα πρίσματα, κυλίνδρους, ἡμισφαίρια — ποὺ ζυγίζονται ἐπάνω εἰς τὸ κτήριον μὲ θαυμαστὴν ἁρμονίαν καὶ συντίθενται ὥς μία μουσικὴ συμφωνία.

Ἀκόμη περισσότερο ἀναδεικνύονται οἱ στερεομετρικοὶ αὗτοι ὄγκοι μὲ τὴν *ἄσπιλον λευκότητα* τοῦ ἀσβεστοκονιάματος ποὺ τοὺς καλύπτει, ὅταν τὸ φῶς, τὸ ἔντονον μεσημβρινὸν φῶς τῶν νήσων, προσπίπτον ἐπ' αὐτῶν τοὺς φωτίζει ἐναλλάξ καὶ τοὺς σκιάζει καὶ ζωντανεύει τὰ σχήματά των.

Αὐτὴ δ' ἀκριβῶς ἡ ἄσπιλος λευκότης των, ποὺ τόσον συμβαδίζει μὲ τὴν ἀγιότητα τοῦ περιεχομένου των καὶ μὲ τὴν ἀγνότητα τοῦ αἰσθήματος τῶν κατασκευαστῶν των, προσδίδει ἐπὶ πλέον εἰς τοὺς ναοὺς αὐτοὺς καὶ μίαν συναρπαστικὴν *γραφικότητα*, ὅταν προβάλλωνται, ὥς ἄγναι λευκαὶ ὀπτασίαι, ἐπάνω εἰς τὸν γαλάζιον οὐρανὸν ἢ τὴν βαθυκύανον γειτονικὴν θάλασσαν.

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΥΠΟ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ
ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Ἀβάζος** Γεωργιλᾶς (1633) 13 200
Ἀγαλλιανός Ἱερεμίας ἱερομόν. (1609) 27 204
Ἀθανάσιος ἱερομόναχος (1663) 49 211
Ἀκριβός Τιμόθεος ἱερομόναχος (1682) 55 213
Ἀλησάφης Γεώργιος (1639) 35 207
Ἀλησάφης Μανουήλ 24 203
Ἀμφιλόχιος ἱερομόναχος (1717) 58 214
Ἀνθιμος ἱερεὺς (1783) 85 221
Ἄννα (1639) 43 209
Ἀντώνιος (1657) 82 220
Ἀντώνιος Κοντίλης (1684) 74 75 218, 219
Ἀντώνιος Χρησολουρᾶς 75 219
 Αὐγουστῆς ἱερεὺς (1757) 69 217
- Βατημπέλας** Βιοκόντης (1611) 29 206
 Βολονέλος Βλάσιος (1664) 81 220
 Βενέρης Νικόλαος (1627) 34 207
 Βισκόντης Βατημπέλας (1611) 29 206
 Βουτζαράς (1634) 14 200
 Βουτζαράς Ἀναγνώστης 1645 15 200
 Βουτζαράς Ἰάκωβος ἱερομόναχος 41 209
 Βουτζαράς Στεφανῆς (1633) 13 200
- Γαβαλᾶς** Μιχαήλ (1656) 65 216
 Γαλανός Πέτρος 16 200
 Γαλάντας χωρεπίσκοπος (1785) 59 214
 Γεωργιλᾶς Ἀβάζος (1633) 13 200
 Γεώργιος (1657) 82 220
 Γιακουμῆς (1659) 48 211
 Γρηπάρης Γεώργιος ἱερεὺς (1626) 9 198
 Γρηπάρης Φραντζέσκος (1630) 79 220
- Δημήτριος** Λουκῆς (1410) 77 219
- Ζαχαροῦ** (1639) 43 209
- Ἡσαΐας** ἱερομόναχος Νταμίας (1617) (1636) 60 214 61 215
- Θεόδωρος** Λιπράντης ἱερεὺς (1608) 73 218
Ἰάκωβος μοναχός 51 52 212
Ἰάκωβος ἱερομόναχος Βουτζαράς 41 209
Ἰγνάτιος, ἱερομόναχος (1604) 62 215
Ἰουλιανή Μαρία (1752) 22 202
Ἰωακείμ Παλαιολόγος μοναχός (1657) 38 208
Ἰωσήφ ἀρχιεπίσκοπος Λιδοβίου (;) (1639) 43 209
- Καζανόβας** Φιλόθεος ἱερομόναχος (1613) 7 198
 Καλωνᾶς Νεόφυτος ἱερομόναχος 43 209
 Καλόπλαστος (1656) 65 216
 Καρυστινός Ἰωάννης ἱερεὺς, χωρεπίσκοπος (1692) 20 201
 Καστρομένος Ἀντώνιος ἱερεὺς (1664) 54 213
 Κονταράτος Ἰωάννης (1687) 37 204
 Κονταράτος Νικόλαος (1652) 45 210
 Κονταράτος Πέτρος ἱερεὺς (1644) 63 216
 Κονταράτου Εἰρήνη (1652) 45 210
 Κοντίλη Μαριέττα (1684) 74 218
 Κοντίλης Ἀντώνιος (1684) 74 218
 Κο(ν)τίλης Γεώργιος (1646) 36 207
 Κύριλλος ὁ ἐκ Βεροίας Πατριάρχης Κ]πόλεως (1639) 43 209
 Κωνσταντία Λουκῆ (1410) 77
 Κωνστάντιος ἱερομόναχος 32 206
- Λιπράντης** Θεόδωρος ἱερεὺς (1608) 73
 Λουκῆ Κωνσταντία (1410) 77 219
 Λουκῆς Δημήτριος (1410) 77 219
 Λουκῆς Ἰωάννης (1410) 77 219
- Μαλατέστας** Κοσμᾶς (1611) 28 205
 Μανουήλ ἱερεὺς σακελίων Κεφάλου (1749) 67 217
 Μαρία (1659) 48 211

Μαρία (1677) 83 221
 Μᾶρκος ἱερεὺς (1514) 25 203
 Μᾶρκος Ροῦσος ἱερεὺς (1756) 68 217
 Μάσος Τζώρτζης (1674) 19 201
 Ματθαῖος ἱερομόναχος Ραγκούσης 64 216
 Μελέτιος (1639) 43 209
 Μιοσοπαβῆς Μᾶρκος (1644) 44 210
 Μοστράτος Παρθένιος ἱερομόν. 53 212
 Μπηζάτζος Ἰάκωβος ἱερεὺς (1693) 21 201

Νεόφυτος ἡγούμενος (1659) 65 216
 Νικόδημος ἱερομόναχος (1677) 83 221
 Νικόλαος (1677) 83 221
 Νικόλαος συγκλητὸρ Λαγγουβάρδας
 (1657) 38 208
 Νταμίας Ἡσαΐας ἱερομόν. (1617) 60, 61
 214, 215
 Ντανκορόνιας Ἰωάννης (1633) 12 200

Παντουβάνης Ματθαῖος 18 201
 Παραρᾶς Παρθένιος ἱερομόναχος (1648)
 37 208
 Παρθένιος ἱερομόναχος (1655) 71 218
 Παρθένιος μοναχὸς (1652) 46 210
 Παρθένιος ἱερομόναχος Μοστράτος 53
 212
 Παρθένιος ἱερομόναχος Παραρᾶς (1648)
 37 208

Πατέστος (1639) 43 219

Ραγκούσης Ματθαῖος ἱερομόναχος
 (1665) 64 216

Ροῦσος Μᾶρκος ἱερεὺς (1756) 68 217
 Ροῦσος Νικόλαος (1632) 10 199

Σιναδινὸς Μανόλης (1612) 8 198
 Σκιαδᾶς Ἀρμάνδος (;) (1657) 47 211
 Σκιαδᾶς Ἰάκωβος ἱερεὺς (1649) 17 201
 Σκιαδᾶς Ἰωάννης (1657) 47 211
 Σκιαδᾶς Νικόλαος ἱερεὺς (1657) 47 211
 Σκοριδίλης Νικόλαος (1752) 22 202

Τζανετάκης Τζάνες (1632) 11 199
 Τιμόθεος Ἀκριβὸς ἱερομόναχος (1682)
 55 213

Φιλόθεος Καζανόβας (1613) 7 198
 Φραντζέσκος Γρηγόρης (1630) 79 220

Χαμάρης (1596;) 4 197
 Χαμάρτος Δημήτριος (1779) 23 202
 Χριστόφορος Παλαιολόγος κτήτωρ Μ.
 Λογγοβίρδας (1657) 38 208
 Χρησολουράς Ἀντώνιος 75 219

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία τοῦ 1ου στρώματος τοῦ παλαιότερου ναΐσκου τῆς Μ. Μυρτιάς.

Ὁ Χριστὸς μετὰ τοῦ Ἀγ. Νικολάου καὶ τοῦ Προδρόμου.
 Τοιχογραφία τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ παλαιοτέρου ναύσκου τῆς Μ. Μυρτιάς.
 Ἔργον τοῦ Ξένου Λιγενῆ (1491).

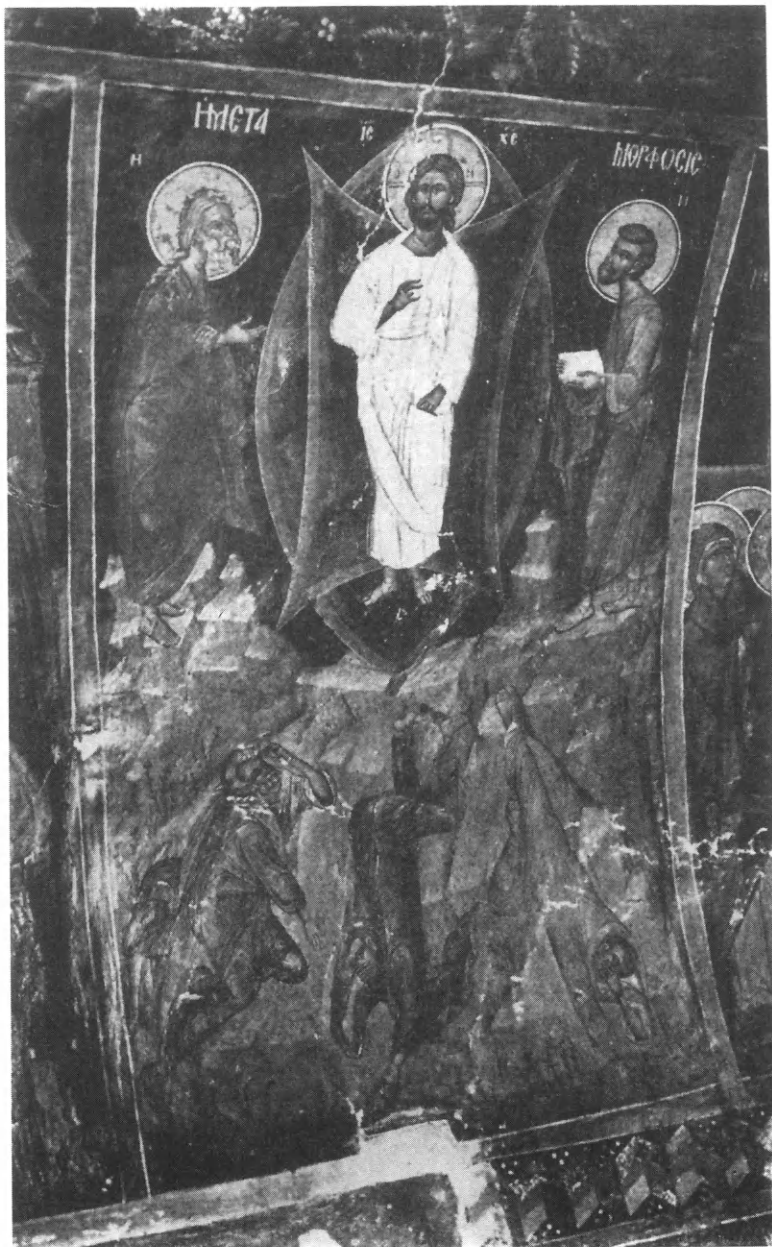
Ἡ Παρθένος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Τοιχογραφία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ παλαιότερου ναΐσκου. Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

Ἡ Πλατυτέρα. Τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ παλαιότερου ναΐσκου τῆς Μ. Μαρτίας. Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1149).

Ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας. Τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ παλαιότερου ναΐσκου. Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

*Η Μεταμόρφωσις. Τοιχογραφία τοῦ θόλου τοῦ παλαιότερου ναΐσκου.
Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

Ἡ Σταύρωσις. Τοιχογραφία τοῦ θόλου τοῦ παλαιότερου ναΐσκου.
Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

Ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία τοῦ θόλου τοῦ παλαιότερου ναΐσκου. Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

Τὰ Εισόδια τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία τοῦ παλαιότερου ναΐσκου.
Ἔργον τοῦ Ξένου Λιγενῆ (1491).

Ἡ Βαΐοφόρος. Τοιχογραφία τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς (1539).

Ἡ Ἀνάστασις. Τοιχογραφία τοῦ νοτίου ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς (1539).

Ὁ Ὅσ. Παχώμιος καὶ ὁ Ἄγγελος αὐτοῦ. Τοιχογραφία τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς (1539).

Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Στουδίτης

Ὁ Ἅγ. Εὐθύμιος

Τοιχογραφίαι τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς (1539).

Φορητή εικόνα της Ἐλεούσης. Ἔργον τοῦ ζωγράφου Ἰωάννου τοῦ 1659.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Θ΄

	Σελ.
Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας	3
1) Ὁ ἐν Εὐρυτανίᾳ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς	3
2) Ὁ ἐν Ἀκαρνανίᾳ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας	21
3) Ἡ παρὰ τὸ Ζαπάντι βασιλικὴ τῆς Μεγάλης Χώρας	43
4) Τὸ φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου	54
5) Ἡ ἐν Αἰτωλίᾳ μονὴ τῆς Μυρτιάς	74
Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου: Μέρος Α΄ (τὸ Μέρος Β΄ βλ. ἐν τῷ τόμῳ Ι΄ σ. 3 κέ.)	
Εἰσαγωγή	113
Α. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ	126
Β. Ἡ γλυπτικὴ διακόσμησις	170
Γ. Αἱ κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ	195
Ἀλφαβητικὸς πίναξ τῶν ὑπὸ τῶν ἐπιγραφῶν ἀναφερομένων ὀνομάτων	222

Η ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΟΜΩΝ Ζ' - Θ'
ΤΟΥ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ
ΣΥΝΤΑΧΘΕΝΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΘΕΝΤΟΣ
ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠ' ΑΡ. 188 ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΕΙΡΑΝ ΤΗΣ *ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ*
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΓΙΝΕ ΤΟ 1999

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ, ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΙΣ ΤΑΣ «ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΜΠΟΥΔΟΥΚΟΥ - Ε. ΠΕΡΙΠΝΙΑ»

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΕΚ ΤΗΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΑΡΙΑΝΑΚΗ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ